THE

BRAHMA SŪTRA BHĀṢYA

OF

ŚRĪKANTHACĀRYA

WITH

THE COMMENTARY

ŚIVĀRKAMAṆI DĪPIKĀ

BY

THE FAMOUS APPAYA DĪKSITA.

It is a reprodction of earlier edition of Bharatee Mandiram Sanskrit Series

THE BRAHMA SŪTRA BHĀṢYA

OF

ŚRĪKANṬHĀCĀRYA

WITH

THE COMMENTARY

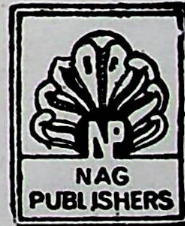
ŚIVĀRKAMAṆI DĪPIKĀ

BY

THE FAMOUS APPAYA DĪKṢITA.

EDITED AND PUBLISHED WITH
SŪTRĀRTHA-CANDRIKĀ
By
PANDIT R. HALASYANATHA SASTRI

VOL. II

NAG PUBLISHERS

11 A/U.A (POSTOFFICE BUILDING) JAWAHARNAGAR, DELHI 7.

(This publication has been brought out with the financial assistance from the Government of India, Ministry of Education)

(If any defect is found in this volume please return the copy by V. P. P. for postage to the Publisher for free exchange)

1. 11A/U.A. (Post Office Bldg.) JAWAHARNAGAR, DELHI-7
2. 8A/U.A. 3, JAWAHARNAGAR, DELHI-110007
3. JALALPURMAFI (Chunar, Mirzapur), U.P.

FIRST EDITION
1908
REPRINT
1986
PRICE Rs. 90/- for 2 Vols.

(PRINTED IN INDIA)

Published by Nag Sharan Singh for Nag Publishers, 11 A/U.A. Jawahar Nagar, Delhi-7 and printed at New Gian Offset Printers, 495 D.D.A. Complex, Shahzada Bagh Extn. Dayabasti, Delhi

॥ ॐ ॥

॥ शिवाभ्यां नमः ॥

श्रीमच्छ्रीकण्ठाचार्यकृतं

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ॥

श्रीमदप्पयदीक्षितकृतशिवार्कमणिदीपिकाख्यव्याख्यासहितम् ।

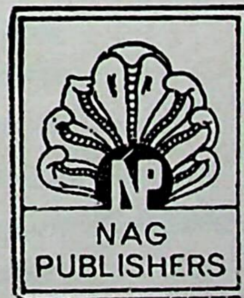
तैरेव प्रणीतया तत्तदधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तसंग्राहकपद्यरूपया

नयमणिमालया सनाथीकृतं च

रा० हालास्यनाथशास्त्रिणा संशोधितम् ।

स्वप्रणीतया चतुर्मतसंग्रहरूपया सूत्रार्थचन्द्रिकया संयोजितं च

द्वितिय खण्ड

नाग पब्लिशर्स

११ ए/यू. ए. जवाहर नगर दिल्ली-११०००७

नाग पब्लिशर्स
१. ११ए/यू. ए. (पोस्ट आफिस बिल्डिंग),
जवाहरनगर, दिल्ली ११०००७
२. ८ए/यू. ए. ३ जवाहरनगर दिल्ली ११०००७
३. जलालपुरमाफी (चुनार-मिर्जापुर) उ० प्र०

प्रथम संस्करण
१९०८
पुनर्मुद्रित
१९८६

नागशरण सिंह द्वारा नाग पब्लिशर्स, जवाहर नगर, दिल्ली-७ के लिए प्रकाशित तथा न्यू ज्ञान आफसेट प्रिंटर्स, ४९५ डी० डी० ए० कम्पलेक्स, शाहजादा बाग एक्सटेंशन, दयाबस्ती, दिल्ली-३५ द्वारा मुद्रित

शिवाभ्या नमः ।

श्रीकण्ठीयब्रह्ममीमांसाभाष्यविषयसूचिनी ।

अविरोधाख्ये द्वितीयाध्याये,

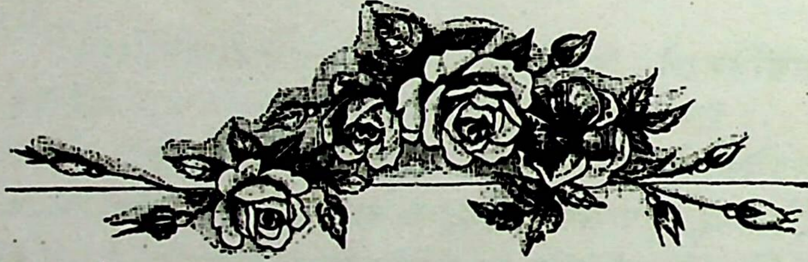
प्रथमपादे साङ्ख्यादितर्कविरोधाशङ्कया स्वपक्षसाधनम् ।

द्वितीयपादे साङ्ख्यादिमतानां दुष्टत्वप्रदर्शनम् ।

तृतीयपादे श्रुतिवाक्यानां परस्परविरोधपरिहारः ।

चतुर्थे पादे विद्यासहकार्याश्रमधर्मादिनिरूपणम् ।

चतुर्थे पादे मुक्तिस्वरूपनिरूपणम् ।

शिवाभ्यां नमः ।

श्रीकण्ठाचार्यकृतौ

ब्रह्ममीमांसाभाष्ये

अथ द्वितीयस्याध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

अथ स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

॥सू०॥ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात् ॥१॥

अतीतेऽध्याये सच्चिदानन्दस्वरूपे सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिस्वरूपलक्षणे सकलजगज्जन्माद्युपलक्षणे सर्वविलक्षणे सर्वात्मनि विरूपाक्षत्वकृष्णपिंगलत्वनीलकण्ठत्वादिविशिष्टलीलामंगलस्वरूपस्वभावे भवशिवशर्वमहादेवपरमेश्वरशब्दादिमुख्यवाचके परमकारुणिके परब्रह्मणि शिवे निखिलवेदांतवाक्यानां तदनुगुणानां स्मृत्यादीनां च तात्पर्येण समन्वयोऽभिहितः । इदानीमनेनाध्यायेन तस्य समन्वयस्य वेदांतविरुद्धस्मृतितर्कादिभिर्विरोधः परिह्रियते । प्रथमं सांख्यस्मृतिविरोधः परिह्रियते । अस्मिन् सर्वत्र पूर्वोक्तः समन्वयो विषयः । इह वैदिकसमन्व-

---

अथ शिवार्कमणिदीपिकायां द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

वृत्तवर्तिष्यमाणयोरध्याययोः प्रतिपाद्यं संगतिसूचनार्थमुपन्यस्य उत्तराध्यायमवतारयति अतीतेऽध्याय इति । भगवता सूत्रकारेण 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'ति (ब्र०१.१.१.सू) ब्रह्मविचारं प्रतिज्ञाय जगज्जन्मादिकं सच्चिदानन्दरूपत्वविग्रहविशेषविशिष्टत्वादिकं च ब्रह्मणो लक्षणं प्रदर्श्य प्रदर्शितलक्षणविशिष्टे तस्मिन्वेदांततदुपबृंहणस्मृत्यादीनां प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञातार्थोपपादनाय तेषां ब्रह्मण्येव तात्पर्येण समन्वयः प्रथमाध्यायेनाभिहितः न तु शिवे इत्याशङ्क्य 'परब्रह्मणि शिव' इति विशेषितम् । तस्य परब्रह्मत्वोपपादनाय ब्रह्मस्वरूपतटस्थलक्षणानां तत्रैव पर्यवसानं 'लीलामङ्गलस्वरूपस्वभाव' इत्यन्तैर्दर्शितम् । सर्वविधतदुपपादकोपलक्षणतया 'शिवभवे' त्यादि विशेषणं कृतम् । शिवस्य स्वोपासनानुगुणनिखिलफलप्रदानोन्मुखस्वभावत्वेन उपासनासिद्ध्यर्थमुपासकसौलभ्यं 'परमकारुणिक' इति विशेषणेन सूचितम् । तस्य समन्वयस्येति । तथा च समन्वये निरूपिते तस्य स्मृतितर्कादिभिः विरोधेनाक्षेपस्तत्समाधानं चावकाशं लभत इति समन्वयाध्यायानन्तर्यमस्याध्यायस्येति संगतिरिति भावः । 'स्मृतितर्कादिभि' रित्यादिशब्देन भूतभौतिकसृष्ट्यादिविषयस्मृतीनां परस्परविरोधः परिगृह्यते । समन्वयस्य संभावितसकलविरोधपरिहारोऽध्यायार्थ इत्यध्यायार्थैक्यमिति भावः । पादार्थभेदस्त्वग्रे प्रदर्शयिष्यते । प्रथमाधिकरणार्थमाह—प्रथममिति । अस्मिन्त्सर्वत्रेति । अस्मिन्नध्याये सर्वेष्वप्यधिकरणेषु प्रथमाध्यायव्यवस्थापितस्समन्वयो विषय इत्यर्थः । इहेति । इहाधिकरणे ब्रह्मविषयस्य वेदान्तसमन्वयस्य प्रधानविषयया कपिल-

यस्य सांख्यस्मृत्या संकोचोऽस्ति न वेति संदेहः। कथम्। ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं वेदोऽभिधत्ते। कपिलस्मृतिः प्रधानस्य। कपिलो हि महातपस्वी। ततस्तद्वचनमपि प्रमाणमेव। वेदोऽपि भगवानखिलप्रमाणसार्वभौमः। स चाप्रामाण्यगंधमपि न सहते। तदनयोः कस्य केन बाध इति संशयप्राप्तिः। तत्र सांख्यस्मृतेरनवका-

---

स्मृत्या बाध्यत्वमन्यपरत्वेन नेयत्वलक्षणमस्ति न वेति संशय इत्यर्थः। ननु, नायं संशयः वदान्तेष्वऽपि 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः' 'अक्षरात्परतः पर' इत्यादौ प्रधानप्रसिद्धिसत्त्वेन सेश्वरसांख्यमते ब्रह्मप्रसिद्धिसत्त्वेन च विरोधाभावात् तत्सत्त्वेऽपि श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुत्या स्मृतिर्बाध्येत्यौदुंबरीस्पर्शसर्ववेष्टनस्मृत्यादिषु सम्प्रतिपन्नत्वाच्चेत्याक्षिपति —कथमिति। प्रथमस्याक्षेपस्योत्तरं ब्रह्मण इति। कपिलस्मृतिर्वेदान्तवत् ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं न प्रतिपादयति। वेदान्ताः कपिलस्मृतिवत् प्रधानस्य स्वतन्त्रकारणत्वं न प्रतिपादयन्ति इति अस्ति तावद्विरोध इति भावः। द्वितीयस्योत्तरमाह—कपिल इति। 'ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्ये' दिति कपिलस्य हिरण्यगर्भस्येव जायमानावस्थाप्रसृतपरमेश्वरकटाक्षलब्धाप्रतिघज्ञानातिशयत्वं प्रसिद्धम्। तथा तपोबलवशीकृतपरमेश्वरप्रसादलब्धसार्वज्ञ्यस्य कपिलस्य वचनमप्रमाणमिति वक्तुमयुक्तमिति सर्ववेष्टनस्मृत्याद्यपेक्षयास्ति विशेष इति भावः। 'तत्र सांख्यस्मृते' रित्यादिपूर्वपक्षभाष्यस्यायमाशयः। श्रुतिस्मृत्योर्न श्रुतिस्मृतित्वकृतं नियतं प्राबल्यदौर्बल्यं किं तु बलाबलवैपरीत्यकारणान्तराभावसापेक्षमौत्सर्गिकम्। अत एव 'वेदं कृत्वा वेदि' रिति पदार्थधर्मभूतक्रमविषयश्रुतितः 'क्षुत आचामे' दिति स्मृतेर्धर्मिभूतपदार्थविषयत्वं प्राबल्यकारणमस्तीति बलाबलवैपरीत्यमाश्रितम्। यथोक्तं वार्तिककारैः—'दुर्बलस्य प्रमाणस्य बलवानाश्रयो यदा। तदापि विपरीतत्वं शिष्टाकोपे यथोदितम्। अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरजानपदा जनाः। दुर्बलैरेव बाध्यन्ते पुरुषैः पार्थिवाश्रितै' रिति। इहाप्यस्त्यग्निहोत्रादिधर्मविषयत्वेन सावकाशायाः श्रुतितो निरवकाशत्वं कपिलस्मृतेः प्राबल्यकारणम्। क्लृप्तं च सावकाशात् 'यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरंती'त्युपांशुस्वरविधाना'न्मन्द्रं प्रायणीयायामनुब्रूयात् मन्द्रतरमातिथ्याया'मिति प्रायणीयादिगतस्वरान्तरविधानस्य निरवकाशत्वेन प्राबल्यम्। तस्माद्यद्यपि श्रुतिस्मृत्योर्बलाबलमौत्सर्गिकम्। किं बहुना। स्मार्तश्रुत्यपेक्षयापि वैदिकं लिंगमात्रं बलवदित्युत्सर्गः। अत एव वार्तिके यत्र पुनः श्रुतिरानुमानुकी लिंगं प्रत्यक्षं तत्र कथं यथाश्रुति वैदिकलिंगविरोध इति प्रश्नमुद्भाव्य तत्र स्मृतेर्मूलान्तरमपि संभाव्यते न तु वैदिकलिंगस्येति तदेव बलवदित्यनुसर्तव्यमित्युक्तम्। तथाप्यत्र निरवकाशत्वरूपस्यापवादस्य सद्भावात् नात्रोत्सर्गः प्रवर्तते। सिद्धांतिनोऽपि हि 'अस्य लोकस्य का गतिरिति आकाश इति होवाचे' त्यादिषु वाक्येषु श्रुतिलिंगादिपारदौर्बल्योत्सर्गो न प्रवर्तते। आकाशादिश्रुतितोऽनन्तत्वादिलिंगप्राबल्यहेतोरपवादस्य सद्भावादित्यभ्युपगन्तव्यम्। अपि च। सावकाशनिरवकाशत्वेनेव अव्यवस्थितार्थत्वव्यवस्थितार्थत्वमपि बलाबलवैपरीत्यकारणम्। अत एव 'यदृचास्तुवत तदसुरा अन्ववायन् यत्साम्नास्तुवत तदसुरा नान्ववायन् य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीते'त्यृक्सामस्तुतिविधिरूपयोरुपक्रमोपसंहारयोरव्य-

शत्वेन प्रबलत्वात् वेदस्य धर्मेण सावकाशतया दुर्बलत्वादनवकाशया स्मृत्या वेदस्य संकोचो युक्त इति चेद्वदति पूर्वपक्षी वयमपि नेति वदामः। कथम्?

प्रतिग्रहेष्टिगतयोरिव प्राप्तस्य प्राबल्यदौर्बल्योत्सर्गस्य 'यद्द्वचास्तुवते' त्यादीनामसुरागमहेतुतया निन्द्यता उत वशीकर्तुमशक्यानामसुराणामऽपि वशीकरणहेतुतया स्तुत्यता इति संदेहावकाशसद्भावेन उपक्रमस्याव्यवस्थितार्थत्वं सामविधिपरत्वेनोपसंहारस्य व्यवस्थितार्थत्वं चापवादक्रमस्तीत्युपसंहारानुसारेण उपक्रमस्य निंदापरत्वमाश्रितम्। अस्त्यत्र तदपि बलाबलवैपरीत्यकारणम्। अतिगंभीरा हि वेदांताः स्वल्पमतीनामशक्यार्थनिश्चयाः। 'कश्छंदसां योगमावेद धीर' इति श्रुत्यैव च वेदानामशक्यार्थनिश्चयत्वमुक्तम्। विशिष्य च वेदांतवेद्यस्य जगत्कारणस्याशक्यनिर्णयत्वं 'को अद्धा वेद क इह प्रवोचदियं विसृष्टिर्यत आबभूवेति' प्रतिपादितम्। वादिनां च वेदांतार्थे भूयसी विप्रतिपत्तिर्दृश्यते। एवमव्यवस्थितार्था वेदान्ताः। कपिलस्मृतिस्तु प्रधानकारणत्वैकविषया व्यवस्थितार्था। तस्माद्व्यवस्थितार्थया कपिलस्मृत्या उपबृंहणीया वेदान्ता अपि तदेकविषया इत्येव युक्तम्। न च, ब्रह्मैककारणत्ववादिन्यो मनुस्मृत्यादयोऽपि व्यवस्थितार्थाः। 'यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषज' मिति मनोरप्याप्ततमत्वं श्रुतिप्रसिद्धम्। अतो मनुस्मृत्यादिभिरुपबृंहणं भवेदिति वाच्यम्। धर्मप्रतिपादनपराणां स्मृतीनां कर्मकांडोपबृंहणेन सावकाशत्वात्। अत एव मनोराप्ततमत्वं कर्मकांडादावेव वर्ण्यते न तु कपिलस्येव वेदांतभागे। तस्मादनवकाशकपिलस्मृत्यनुसारेण वेदांतानामर्थनयनं युक्तम्। सैन्यस्य प्रतिपक्षजेतृत्वं राज्ञीव प्रधानस्य जगद्रचयितृत्वं पुरुषे समारोप्य वेदांतेषु ब्रह्मकारणवादाः प्रवृत्ताः इति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—वयमपीति। अयमाशयः। मन्वादयस्तावत् ब्रह्मण एव जगत्कारणतां स्मरन्ति। ते च बहवः। न तु कपिलतदाशयासुरिपंचशिखादिवत् कतिपये स्वस्वप्रतीयमानवेदान्तार्थानुवर्त्तिनः शकादिवत् तद्विरुद्धार्थवादिनः। तत्र च मनो 'र्यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषज' मिति श्रुतौ 'यत्किंचे' ति वीप्सासमानार्थेन शब्देन 'भेषज' मित्युक्त्या च स्वोक्ते सर्वस्मिन्नर्थे भ्रांतिविप्रलंभराहित्यं दर्शितम्। कपिले तु ज्ञानमात्रमुक्तम्। तत् कतिपयविषयज्ञानवत्त्वेनापि चरितार्थम्। न सर्वथा भ्रांतिप्रतिक्षेपकम्। न वा सांख्यवक्तैव कपिलः श्वेताश्वतरमन्त्रेणानूदित इत्यत्र प्रमाणमस्ति। 'यद्वै किंच मनुरवद' दित्यत्र स्मृतिवक्तैवानूदित इत्यत्र प्रमाणं वक्तृत्वेनानुवादः। न हि मानवधर्मशास्त्रव्यतिरेकेण मनुवक्तृकः कश्चित् ग्रन्थः प्रसिद्धोऽस्ति। मन्वनुवर्तिनश्च सर्वेऽपि स्मर्तारः। अत एव स्मृतिषु संगृहीतस्य सर्वस्याऽपि धर्मजातस्य 'मानवो धर्म' इति पुराणेषु प्रसिद्धिर्दृश्यते। 'मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिस्सा न शस्यते।' इति च स्मर्यते। याज्ञवल्क्यादीनामपि वेदांतनिष्णातत्वं बृहदारण्यकादिषु प्रसिद्धम्। तस्मादाप्ततमबहुप्रणीताभिरुपबृंहणीयानुगुणाभिर्मन्वादिस्मृतिभिरेव वेदांतानामुपबृंहणं युक्तं न त्वतथाभूतया कपिलस्मृत्या। नन्वनवकाशा कपिलस्मृतिः किं 'मप एव ससर्जादा' वित्यादयो मन्वादयस्सावकाशाः। कर्मविधिभिस्सावकाशा इति चेन्न। कर्मणां ब्रह्माराधनरूपत्वेन तद्विधीनामपि ब्रह्मप्रधानत्वात्। कूर्मपुराणे व्यासगीतासु स्मृत्युक्तसकलाचारनिरूपणानंतर 'मित्येष मानवो धर्मो युष्माकं कथितो मया। महेश्वराराधनाय यज्ञयोगश्च शाश्वतः।'

अन्यासां वेदाविरोधिनीनां मन्वादिस्मृत्यादीनामनवकाशदोषप्रसङ्गात्। 'अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्' इत्यादिना 'हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्' इत्यादिप्रत्यक्षश्रुतिसिद्धब्रह्मकारणत्ववादिनीभिर्मन्वादिस्मृतिभिस्तद्विरुद्धाभिधायिन्या अनुमेयश्रुतिमूलायाः साङ्ख्यस्मृतेरेव बाधः प्रामाणिकजनपरिग्राह्य इति ॥

॥ सू ॥ इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

इतरेषां च मन्वादीनां सर्वज्ञानां स्मृतिषु कपिलदृष्टस्य प्रधानकारणत्वादेरनुपलब्धेः प्रधानस्मृतिरनागममूलैवेति वक्तुं युक्तम् । अतः साङ्ख्यस्मृत्या समन्वयस्य न संकोचः ॥ इति स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

इत्यन्त उपसंहारात्। न तु कर्मणां ब्रह्मानाराधनत्वेऽपि वेदान्तानामुपबृंहणं कर्तुमयुक्तम् । एतेन वेदान्तानां सावकाशत्वाव्यवस्थितार्थत्वशंकापि निरस्ता। कर्मविधिसमभिव्याहाराभावेन तत्स्तावकतया सावकाशत्वासिद्धेः उपासनाविधिसमभिव्याहारसत्त्वेऽपि तत्समभिव्याहाररहितस्मृत्यादिगतस्वतन्त्रब्रह्मकारणवादोपबृंहणीयानां तेषामुपासनाविधिविषयस्तावकतयाऽपि सावकाशत्वासिद्धेः निरपेक्षतया विभ्रमविप्रलंभमूलत्वेनापि सावकाशत्वासिद्धेः अनादिमीमांसासिद्धैर्न्यायैराप्ततमबहुमुनिप्रणीतानुगुणस्मृतीतिहासपुराणरूपैरुपबृंहणैश्चार्थाव्यवस्थित्यसिद्धेश्च । तस्मात्सांख्यस्मृत्यनुसारेण न वेदान्तानामन्यथानयनं कार्यं प्रत्युत स्मृत्यादितदुपबृंहणीयवेदान्तानुसारेण सांख्यस्मृतितदनुसारिणोरेव बाधः स्वीकार्य इति । 'अप एव ससर्जादा' वित्यादीनि मनुस्मृतिवचनानि 'संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणे (२–४–१७) व्याकरिष्यन्ते । ननु, योगप्रभावसाक्षात्कृतसकलवेदार्थतत्वदर्शी कपिल एव न तु कर्मानुष्ठानव्यग्रा मन्वादयः । अतः कपिलस्मृत्यैव वेदान्तानामुपबृंहणं युक्तमित्याशंकानिराकरणार्थं सूत्रम्—सू० ॥ इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥ यदि प्रधानकारणवादो वेदान्तार्थोऽभविष्यत् तदा वेदार्थतत्वनिर्णयप्रकरणेषु मन्वादीनां स्मृतिष्वपि निबन्ध उपालप्स्यत । न चोपलभ्यते । कर्मानुष्ठानव्यग्राणां मन्वादीनां योगानुष्ठानं न सार्वज्ञ्यसंपादकमिति चेन्न । कपिलस्य योगांगकर्मानुष्ठानाभावात्तदीययोगस्यैव वैकल्यप्रसंगेन तस्याऽपि कर्मानुष्ठानपरत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वादित्यभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्टे–इतरेषामिति । अधिकरणार्थमुपसंहरति–अत इति ॥ इति स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ स्मृत्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् । इतरेषा चानुपलब्धेः ॥२॥

उक्तसमन्वयोऽयं कपिलस्मृतिवैशसादुपेक्षार्हः । धर्मेण सावकाशाद्वेदात्प्रबला हि सा निरवकाशा ॥ ८७ ॥
सन्ति स्मृतयोऽन्याः खलु शिवकारणतैकतात्पर्याः । वेदानुरोधिनीभिर्बह्वीभिस्ताभिरेव सा बाध्या ॥ ८८ ॥

इति स्मृत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ सूत्रार्थचन्द्रिकायां द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सर्वेशो यत्र सर्वात्मनि परमशिवे सर्वशक्ते सहांवे
सर्वासां वेदवाचामनुगुणबहलस्मृत्युपष्टंभभाजाम् ।
ऐदंपर्येण निष्ठा लसति सुघटिता तद्विरोधापनुत्त्या
निर्बाधा शाणलीढा मणिरिव स विभुश्शोधयेन्मे मनीषाम् ॥

सू ॥ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात् ॥१॥ इतरेषां चानुपलब्धेः ॥२॥

भगवत्पादमते, प्रथमाध्यायेऽभिहितस्य जगत्कारणे सर्वज्ञे जिज्ञास्येऽद्वितीये परस्मिन्ब्रह्मणि सर्वेषां वेदान्तानां समन्वयस्य स्मृत्यादिविरोधपरिहारोऽनेन क्रियत इत्यनयोरध्याययोर्विषयविषयिभावसंगतिः । पूर्वमतिदेशाधिकरणे प्रधानवदण्वादीनामप्यशब्दत्वमभ्यधायि । अधुना प्रधानस्य स्मृतिरूपशब्दवत्त्वमाक्षिप्य परिहरति–सू ॥ **स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इत्यादि** । उक्तसमन्वयः सांख्यस्मृत्या विरुध्यते उत नेति संदेहः । महर्षिप्रणीतप्रधानकारणवादिस्मृतीनामनवकाशरूपदोषप्रसंगात्समन्वयो विरुध्यत इति तदनुगुणतयैव श्रुतिसमन्वयो नेय इति **पूर्वपक्षः** । चेतनकारणत्ववादिनीनामन्यासां स्मृतीनामनवकाशरूपदोषप्रसंगात्, स्मृतिद्वयविरोधे श्रुत्यविरुद्धस्मृतेरेव प्राबल्याच्च, श्रुतिविरुद्धाप्रमाणसांख्यस्मृत्या उक्तसमन्वयो न कदापि विरुध्येतेति **सिद्धान्तः** । इतश्च सांख्यस्मृतेरनवकाशो न दोष इत्याह—सू ॥ **इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥ इतरेषाम्**=सांख्यस्मृतिप्रसिद्धानामन्येषां महदादितत्त्वानाम् । **अनुपलब्धेः**=लोके वेदे चानुपलभ्यमानत्वाच्च सांख्यस्मृतेरप्रामाण्यान्न तस्या अनवकाशो दोष इत्यतस्तदेकदेशप्रधानस्मृतेरप्रामाण्यमिति सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते, संदेहपूर्वपक्षसिद्धान्तादिकं प्रायः समानमेव । द्वितीयसूत्रार्थवर्णनप्रक्रिया परं भिद्यते । तथा हि–पूर्वोक्तसमन्वयस्य सांख्यस्मृत्या संकोचोऽस्ति वा न वेति संदिह्य धर्मेण सावकाशाद्वेदादनवकाशायास्सांख्यस्मृतेः प्रबलतया तया वेदस्य संकोचो युक्त इति पूर्वपक्षं कृत्वा वेदाविरोधिनीनामन्यासां मन्वादिस्मृतीनामनवकाशदोषप्रसंगात्प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धब्रह्मकारणवादिन्या स्मृत्या अनुमेयश्रुतिमूलायास्सांख्यस्मृतेरेव बाधो युक्त इति सिद्धान्तं चाभिधाय द्वितीयसूत्रार्थः परमन्यथा वर्णितः । इतरेषां मन्वादीनां स्मृतिषु कपिलदृष्टस्य प्रधानकारणत्वादेरनुपलब्धेः प्रधानस्मृतिरप्रामाणिकीत्यतः कपिलस्मृत्योक्तसमन्वयस्य नास्ति संकोच इति ॥

रामानुजमते, श्रीकण्ठमतान्न वैलक्षण्यमिति न पृथक्प्रतन्यते ।

आनन्दतीर्थमते, अस्मिन्नध्याये प्रथमाध्यायप्रतिपादितसमन्वयस्य युक्तिसमयश्रुतिसयुक्तिकश्रुत्यवलंबनं विरोधचतुष्टयं क्रमात्पादचतुष्टयेन परिहरिष्यते । तत्र जगदेककारणे निखिलगुणपरिपूर्णे नारायणे प्रतिपादितस्समन्वयो न सिध्यति । शैवकापिलहैरण्यगर्भादिस्मृतीनां शिवादिप्रणीतानां निरवकाशत्वेन तद्विरोधिनीनामपौरुषेयतया घुणाक्षरकल्पानां श्रुतीनामेवान्यथानेयत्वेन निरवकाशप्रबलतरस्मृतिविरोधेन श्रुत्यप्रामाण्यदोषप्रसंगात् । इति **पूर्वः पक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** प्रसिद्धतरसामर्थ्यविष्ण्वादिप्रणीतानां पाञ्चरात्रादिस्मृतीनां श्रुतिसंवादितयात्यन्तातिमूलत्वेन प्रबलत्वात्तत्सहकृतानां श्रुतिगिरामपि प्राबल्यात् पाशुपतादिभ्योऽन्यासां पाञ्चरात्रादिस्मृतीनां रुद्रादिजगत्कर्तृत्वादावनवकाशत्वात् तद्विरुद्धशैवादिस्मृतीनामेवाप्रामाण्याख्यदोषेण प्रकर्षेण संबन्धाभ्युपगमाच्च तद्विरोधस्याकिंचित्करत्वेन पूर्वोक्तसमन्वयो निर्बाध इति । सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

सू ॥ इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥ अनुपलब्धेरित्यावर्तते । चशब्दः किंचित्फलोपलब्ध्यङ्गीकारसूचकः । **अनुपलब्धेः** । न विद्यते उपलब्धिर्यस्यासावनुपलब्धिस्तस्मात्प्रत्यक्षायोग्यात्पदार्थात् । **इतरेषां**=भिन्नानां प्रत्यक्षयोग्यानां पाशुपताद्युक्तफलानामनिष्टानां च तदुक्तक्रियानुष्ठानपरित्यागयोः कृतयोरपि । **अनुपलब्धेः**=प्रत्यक्षतोऽदर्शनात् तासामेवाप्रामाण्यं युक्तमित्यर्थः ॥

सू ॥ एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥ एतेन–फलादर्शनलक्षणपूर्वोक्तहेतुनैव । **योगः**=योगशास्त्रम् । **प्रत्युक्तः**–निरस्तमित्यर्थः । अस्मिन्मते इदं सूत्रं नाधिकरणान्तरमिति विशेषः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ सू ॥ एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

योगाङ्गप्रतिपादिनी हिरण्यगर्भस्मृतिरपि प्रधानकारणत्वमेव वदति । तथा च यथा प्रधानकारणत्ववादिन्या साङ्ख्यस्मृत्या विरोधात् वैदिकसमन्वयस्य संकोचो नाभवत् तथाऽनयाऽपि श्रुत्या संकोचो न भवति भवति वा ।

इति सन्देहे भवतीति वदामः । कथम् ? श्वेताश्वतरोपनिषदि ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुतया प्रपञ्चिता योगविद्या । तथा च सांख्यस्मृतेरनुमेयश्रुतिमूलत्वेऽपि प्रत्यक्षश्रुतिमूलया हिरण्यगर्भस्मृत्या प्रधानकारणवादिन्या ब्रह्मकारणवादिन्याः श्रुतेः समन्वयस्य संकोचो युक्तः ॥

सू० ॥ एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥ अतिदेशाधिकरणस्यास्य पूर्वाधिकरणरीत्या पूर्वोत्तरपक्षौ दर्शयति–योगांगेत्यादिना । ननु, कास्मिन्नभ्यधिकाशंका ? योगशास्त्रकर्ता हिरण्यगर्भः। स किल कर्ता हिरण्यगर्भस्सकलवेदप्रवर्तनाधिकृतः तदर्थतत्त्वाभिज्ञ इत्यधिकाशंकेति । न । 'हिरण्यगर्भं पश्यत जायमान' मिति श्रुतौ हिरण्यगर्भस्येव कपिलस्याऽपि 'ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्ये' दिति श्रुतौ सार्वज्ञ्योपयोगिजायमानावस्थालब्धपरमेश्वरकटाक्षेक्षितत्वश्रवणाविशेषात् । योगशास्त्रादरणीयत्वहेतुरीश्वरांगीकारोऽस्तीति चेन्न।काणादगौतममतयोरप्यपरिग्राह्यत्वस्य शिष्टापरिग्रहाधिकरणे प्रदर्शयिष्यमाणत्वेन तेन तस्यादरणीयताशंकानुत्थानात्, पूर्वाधिकरणनिरस्तसांख्यपक्षेऽपि तदंगीकारसत्त्वाच्च । न च निरीश्वरसांख्य एव तत्र निराकृतः । तत्पक्षे वेदान्तानां जीवपरत्वमाशंक्य 'अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्य' (ब्र० ३–४–८) इति सूत्रेण जीवाधिकपरमेश्वरपरत्वं वेदान्तानां समर्थितम् । तस्मादधिकाशंकाभावान्नैतदधिकरणमारंभणीयमित्यभिप्रायेणाशंकते–कथमिति । योगांगप्रतिपादिनीति प्राग्विशेषणेन सूचितामधिकाशंकां दर्शयति–श्वेताश्वतरेति । श्वेताश्वतराणां मंत्रोपनिषदुपक्रममारभ्यासमाप्ति शिवमेव जगत्कारणत्वजगदन्तर्यामित्वादिधर्मवत्तया प्रपंचेन प्रतिपादयति । तत्र द्वितीयाध्याये शिवसाक्षात्कारोपयोगिनी शिवयोगविद्या निरूपिता । सैव योगशास्त्रे प्रपंचिता । योगशास्त्रे हि 'ईश्वरप्रणिधानाद्वा । (पा० १ सू २३) 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः। तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम्। स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् । तस्य वाचकः प्रणवः । तज्जपस्तदर्थभावनम् । ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ।' इत्येवमीश्वरविषयाणि सप्त सूत्राणि शिवपुराणे परमेश्वरप्रतिपादकानि वचनान्यनुसृत्यैव कृतानि । शिवपुराणे हि वायुसंहितायां वचनानि दृश्यंते–न शिवस्याणवो बन्धः कार्मो मायेय एव च । प्राकृतो वाथवा बन्धः अहंकारात्मकस्तथा । न रागो न च विद्वेषः शंभोरमिततेजसः । न वाप्यभिनिवेशोऽस्य कुशलाकुशलान्यपि । स पुंविशेषः कथितः भगवानन्तकांतकः । लोके सातिशयत्वेन ज्ञानैश्वर्ये विलोकिते । शिवेनातिशयत्वेन स्थितिं प्राहुर्मनीषिणः । प्रतिसर्गं प्रसूतानां ब्रह्मणां शास्त्रविस्तरम् । उपदेष्टा स एवादौ कालावच्छेदवर्तिनाम् । कालावच्छे-

इति प्राप्ते ब्रूमः—न योगस्मृत्या श्रुतिसमन्वयसंकोचः। तस्या 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इत्यारभ्य वैदिकाष्टाङ्गयोगप्रतिपादनमात्रे हि तात्पर्यं नावैदिके प्रधानकारणवादेऽपि। यदि तत्रापि तात्पर्यं, साङ्ख्यस्मृतिवदस्या अपि प्रत्याख्यानमेव न्याय्यम्। ततो हिरण्यगर्भस्मृत्याऽपि प्रधानकारणवादिन्या ब्रह्मकारणवादिश्रुतिसमन्वयस्य न संकोच इति युक्तमेव॥ इति योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥२॥

दयुक्तानां गुरूणामप्यसौ गुरुः। सर्वेषामेव सर्वेशः कालावच्छेदवर्जितः। प्रणवो वाचकस्तस्य शिवस्य परमात्मनः। शिवरुद्रादिशब्दानां प्रणवो हि परः स्मृतः। तज्जपादपि या सिद्धिः सा परैव न संशयः।' इति। अतो योगशास्त्रे उपबृंहिता योगविद्या श्वेताश्वतरनिरूपिता शिवयोगविद्यैव। एवं च यद्यपि प्रधानकारणवादिस्मृत्यनुसारेण वेदान्ता नेतव्या इति पूर्वपक्षे निराकरणमिह पूर्वाधिकरणे चाविशिष्टम्। तथापि प्रधानार्थे प्रत्यक्षश्रुतिमूलं योगशास्त्रं प्रधानं तु सांख्यशास्त्र इव तत्र न प्राधान्येन प्रतिपाद्यं किंत्वतिसूक्ष्मशिवयोगाभ्यासार्थं तत्पूर्वप्रवर्तनीयस्थूलयोगलक्ष्यतया। तथा च प्रधानार्थे प्रत्यक्षश्रुतिमूलं योगशास्त्रमतथाभूतात्सांख्यशास्त्रात् प्रबलमिति सांख्यशास्त्रानुसारेण वेदान्तानामन्यथानयनासिद्धावप्येतदनुरोधेन तत्सिध्यतीत्यधिकाशंकावकाशः। तन्निराकरणार्थमिदमधिकरणम्। निराकरणप्रकारस्तु—प्रत्यक्षश्रुतिमूलशिवयोगाभ्यासो यदि तदर्थं पूर्वं लक्षीकर्तव्यस्य प्रधानस्य तात्विकत्वमन्तरेण न संभवति तदा प्रत्यक्षश्रुत्याम्नातप्रधानप्रतिपादकं योगशास्त्रमिति तदनुसारेण वेदान्तानामन्यथानयनं कल्प्येतापि। न त्वेवम्। तन्त्रांतरसिद्धस्य स्वतंत्रप्रधानस्य कल्पितस्याकल्पितस्य वेदान्तसिद्धपरतन्त्रप्रधानस्य वा स्थूलयोगलक्ष्यत्वोपपत्तेः। यदि योगशास्त्रश्रद्धाजडः कश्चन प्रधानेऽपि तात्पर्यं कल्पयेत्तदा तस्य प्रत्याख्यानाय सिद्धान्तातिदेश इति भावः।

इति योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम्।

सू० ॥ एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

योगस्मृत्या तु भवेत्समन्वयस्यास्य बाध्यत्वम्। सा हि प्रमाणभूता श्रौतं योगं प्रपंचयति ॥ ८९ ॥

योगनिरूपणमात्रे तात्पर्यं निश्चितं तस्याः। न तु तत्प्रकृतिप्रभृतौ तद्वारतयानुवाद्येऽपि॥ ९० ॥

इति योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

भगवत्पादमते, अस्यातिदेशाधिकरणत्वान्न पृथक्संगत्यपेक्षा। उक्तसमन्वयः योगस्मृत्या विरुध्यते वा न वेति संदेहे श्रुतिसिद्धयोगप्रतिपादकत्वेन प्रामाण्यात् प्रधानकारणवादिन्या तया समन्वयो विरुध्यत इति **पूर्वपक्षः**। **सिद्धान्तस्तु, एतेन**=सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन। **योगः**=योगस्मृतिरपि। **प्रत्युक्तः**=प्रत्याख्याता वेदितव्या। श्रुत्यविरुद्धाष्टाङ्गयोगे तात्पर्यवत्त्वेन प्रामाण्येऽपि तद्विरुद्धप्रधाने तात्पर्याभावादप्रामाण्यमिति भावः।

श्रीकण्ठमते, अनुमेयश्रुतिमूलया प्रधानकारणवादिन्या सांख्यस्मृत्या वैदिकसमन्वयस्य संकोचासिद्धावपि ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुभूतयोगविद्याप्रतिपादकश्वेताश्वतराद्यप्रत्यक्षश्रुतिमूलया प्रधानकारणवादिन्या हिरण्यगर्भस्मृत्या संकोचो भवति

अथ नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

पुनरपि साङ्ख्यतर्कबाध्यतां समन्वयस्याशङ्क्य परिहरति—

॥ सू ॥ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

यथा साङ्ख्यस्मृत्या समन्वयस्य न बाधः तथा तत्तर्केणापि बाधोऽस्ति न वा— इति संशये पूर्वपक्षः प्रवर्तते। सर्वथा तर्कबाध्योयं ब्रह्मकारणतावादः।

अथ नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

योगाधिकरणस्यातिदेशत्वात्तदपहाय सांख्यस्मृत्यधिकरणेन संगतिं दर्शयन्नुत्तराधिकरणमवतारयति—पुनरपीति । यद्यपि सांख्यस्मृतिः कर्तृगौरवाद्वेदान्तानामन्यथानयनं नापादयेत् तथापि तदुपन्यस्तब्रह्मकारणत्वासंभवोपपादकयुक्तिभिस्तदापादयेदेव । 'युक्तियुक्तं वचो ग्राह्यं न तु पौरुषगौरव' मिति पुरुषगौरवमनाद्रियमाणानामपि युक्तिगौरवस्यादरणीयत्वादिति शंकानिराकरणार्थमुत्तराधिकरणारंभ इत्यर्थः ॥ सू० ॥ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥ यत्तु सांख्यस्मृतेः श्रुतिविलक्षणत्वेन श्रुतिमूलत्वासंभवान्मूलांतराभावाच्च तदुक्तप्रधानकारणत्वमयुक्तमिति । तन्न । सांख्यस्मृतेः श्रुतिवैलक्षण्यान्न तन्मूलत्वमिति त्वदुक्तरीत्यैव प्रपंचस्य ब्रह्मवैलक्षण्यात्तदुपादानस्याप्यनुपपत्तेः स्मृतेः प्रत्यक्षानुमेयश्रुतिमूलत्वाभावेऽपि तदुक्तस्य सालक्षण्यहेतुकानुमानस्य व्याप्तिपक्षधर्मतारूपदृढमूलवत्त्वेन प्रपंचसालक्षण्यवतः प्रधानस्यैव तत्कारणत्वौचित्यात् अत एव स्मृतेरनुमानमूलत्वेन मूलांतराभावासिद्धेश्च इत्येवं 'न विलक्षणत्वादस्ये' ति सूत्रांशस्यार्थमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह—सर्वथेति । 'प्राबल्यमागमस्यैवं जात्या तेषु त्रिषु स्मृत' मिति स्मृतेस्सकलप्रमाणसार्वभौमस्यागमस्य कथमप्रमाणेन तर्केण बाधनमुपपद्यत इत्याशंकानिराकरणार्थं सर्वथेति विशेषणम् । तर्केण बाधनं नाप्रामाण्यापादनं विवक्षितं किं तु तदनुसारेण ग्राह्यार्थत्वम् । तत्त्ववश्यमेवाभ्युपगंतव्यम् । 'यत्तलं दृश्यते व्योम्नि खद्योते हव्यवाडिव । न तलं विद्यते व्योम्नि न खद्योते हुताशनः । तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टेऽपि युक्तमर्थं परीक्षितुम् । परीक्ष्य ज्ञापयन्नर्थान्न धर्मात्परिहीयते' इति तर्कस्य सर्वप्रमाणानुग्राहकत्वस्मरणात् 'आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्रानुरोधिना । यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः' । इति विशिष्यागमानुग्राहकत्वस्मरणात् 'धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना । इतिकर्तव्यताभागमनुमा पूरयिष्यती' ति वार्तिकोक्तेश्च । अत एव 'त्रेधा तण्डुलान्विभजे'

न वेति संदेहे भवतीति **पूर्वपक्षः**। **सिद्धान्तस्तु**,'योगश्चित्तवृत्तिनिरोध'इत्यारभ्य वैदिकाष्टाङ्गयोगप्रतिपादने तात्पर्यशालिन्या प्रधानकारणवादिन्या तयापि ब्रह्मकारणवादिश्रुतिसमन्वयस्य न संकोचो युक्त इति ।

रामानुजमते, किं वेदान्तानां योगस्मृत्योपबृंहणं न्याय्यम् उत नेति संशये कृत्स्नवेदप्रवर्तनाधिकृतहिरण्यगर्भप्रणीतत्वाद्योगस्य ईश्वरसद्भावाभ्युपगमाच्च तया तदुपबृंहणं न्याय्यमिति **पूर्वपक्षः**।

सिद्धान्तस्तु, कपिलस्मृतिवदस्या अपि वेदविरुद्धत्वाविशेषाद्धिरण्यगर्भस्यापि क्षेत्रज्ञत्वेन भ्रमप्रमादसंभवाच्च भ्रान्तिमूलया योगस्मृत्या न तेषामुपबृंहणं न्याय्यमिति ॥

आनन्दतीर्थमते अस्य सूत्रस्य पूर्वाधिकरणशेषत्वेन पूर्वस्मिन्नधिकरणे व्याख्यातत्वान्न पृथक्प्रपञ्चनावकाश इति विज्ञेयम् ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

कथम् ? । ब्रह्मणः प्रपञ्चस्यास्य विलक्षणत्वात् न तत्कार्यत्वं सम्भवति ।

दित्यादिवाक्यानां स्वरसप्रतीतार्थपरत्वे मध्यमादिवाक्यसिद्धार्थानुवादित्वं स्यात् इत्यादि-तर्कानुसारेणास्वारसिकोऽपि देवतापनयादिरर्थोऽभ्युपगम्यते । अतोऽत्रापि तर्कानुसारेण ब्रह्मकारणवादानामन्यथानयनं युक्तम् । अपि चात्र न केवलं ब्रह्मकारणतायामनिष्टापाद-नमेव तर्कशब्देन विवक्षितं किं तु ब्रह्मकारणत्वप्रतिक्षेपकं प्रधानकारणत्वव्यवस्थापकं च यदनुमानं तदपि विवक्षितम् । तदपि दृढव्याप्तिपक्षधर्मतामूलम् । अत्यन्तनिरवकाशत्वात् । न हि वेदांतानामिव यथाकथंचित् स्तावकत्वादिना तस्यावकाशः कल्पयितुं शक्यते । न च, स्वतः प्रबलेनागमेन विरोधादनुमानमप्रमाणं कल्पनीयं, तन्मूलव्याप्त्यादिग्राहकप्रमा-णानामपि तद्विरोधेनैवाभासीकरणसंभवात् इति वाच्यम् । 'श्रोतव्यो मंतव्य' इति वेदा-न्तावगतार्थप्रतिष्ठाहेतुत्वेन श्रुत्यैवानुमोदितस्य मननापरपर्यायानुमानस्य प्रतिक्षेपासंभवेन कार्यरूपेषु वेदार्थेषु अनुमानादागमस्य प्राबल्येऽपि सिद्धार्थरूपे ब्रह्मणि तस्य ततः प्राब-ल्याभावात् समबलत्वे च सति सावकाशनिरवकाशन्यायात्रकाशादिति भावः । एवं च 'सर्वथा तर्कबाध्योऽय' मित्यस्य ब्रह्मकारणतायामिष्टापादनरूपेण ब्रह्मकारणत्वप्रतिक्षेपका-नुमानरूपेण प्रधानकारणत्वव्यवस्थापकानुमानरूपेण वेत्येवं सर्वप्रकारेणाऽपि तर्केण बाध्योऽयं समन्वय इत्यर्थः । ननु, कथमत्र वैलक्षण्यावलंबनमनुमानमनिष्टापादनं वा प्रवर्तते । जगद्ब्रह्मप्रकृतिकं न भवति । तद्विलक्षणत्वात् । यदि जगत् ब्रह्मप्रकृतिकं स्यात् तद्विलक्षणं न स्यादित्येवमिति चेन्न । यद्ब्रह्मप्रकृतिकं तद्ब्रह्मविलक्षणमिति विशिष्य व्याप्ति-ग्रहे दृष्टान्ताभावात् यद्यत्प्रकृतिकं तन्न तद्विलक्षणमिति सामान्यव्याप्तेर्यत्तद्भ्यामननुग-मात् मृत्पिंडप्रकृतिकस्य घटादेर्घटत्वादिना मृत्पिंडविलक्षणत्वेन व्यभिचाराच्च । यद्ब्रह्मविल-क्षणं न तत् ब्रह्मप्रकृतिकमिति व्याप्तिग्रहे नित्यवस्तुदृष्टांतसंभवेऽपि मृत्पिंडविलक्षणस्य घटा-देर्मृत्पिंडप्रकृतिकत्ववत् ब्रह्मविलक्षणस्य गगनादेर्ब्रह्मप्रकृतिकत्वसंभवेनाप्रयोजकत्वात् तर्का-नुमानयोरप्रयोजकसहचारमात्रावलंबनत्वे ब्रह्मनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगधर्माश्रयत्वरूपब्र-ह्मवैलक्षण्यापेक्षया लघोर्धर्माश्रयत्वादेरेव हेतूकरणसंभवे सूत्रे वैलक्षण्यादिति गुरुधर्महेतू-करणवैयर्थ्यप्रसंगात् आश्रयत्वादिहेतोर्ब्रह्मोपादानकेषु तद्गुणेषु व्यभिचारः स्यादिति चेन्न । तस्य व्यभिचारस्य सर्वेष्वेतेषु पक्षेषु तुल्यत्वात् । तस्माद्वैलक्षण्यावलंबनस्तर्कोऽत्र न प्रवर्तत इत्यभिप्रेत्याशंकते—कथमिति । उत्तरमाह—ब्रह्मण इति । अयमाशयः । गगनादिकं ब्रह्म-प्रकृतिकद्रव्य न भवति । तद्विशेषगुणचैतन्यानुगतिशून्यत्वादित्यनुमानम् । यदि तत् ब्रह्मप्र-कृतिकद्रव्यं तदा तद्विशेषगुणानुगतिमत् स्यादिति अनिष्टापादनं च । सामान्यव्याप्तौ मृत्प्रकृतिकत्वादिरहितो जलादिर्मृत्प्रकृतिको घटादिश्चात्र दृष्टान्तः । यत्तद्भ्यां सामान्य-व्याप्तिः यो यस्य ग्रन्थस्य प्रणेता स तस्मादधिकविषयज्ञानवानित्येवमादिरूपा सिद्धांतिनो-ऽप्यभिमता न प्रत्याख्यातुं शक्या । प्रकृतिविकारगततद्विशेषगुणत्वावच्छेदेन निर्णीत-स्य हेतुहेतुमद्भावस्य भंगप्रसंगोऽनुकूलस्तर्क इति । ननु तर्हि प्रपंचेऽपि चैतन्यमभ्युपगम्यते घटः प्रकाशते स्फुरति भातीत्यनुभवसत्त्वात् । न च वाच्यं प्रकाशत इत्याद्यनुभवः चैत-न्यविषयत्वार्थकः न तु तदाश्रयत्वार्थकः अन्यथा ममेदानीं घटो न प्रकाशत इत्याद्यनुभ-

कुतो वैलक्षण्यमवगतमिति चेत्–शब्दादेव । 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' इत्यादिशब्दो हि प्रपञ्चस्य विकारास्पदत्वाज्ञत्वाद्यपुरुषार्थरूपत्वमभिधत्ते । अतः सत्यज्ञानानन्दरूपात् ब्रह्मणोऽस्य वैलक्षण्यं सिद्धम् । कथमनयोर्गोमहिषयोरिव कार्यकारणभावः सम्भवति ?

॥ सू ॥ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

यद्यचेतनत्वेन चेतनात् ब्रह्मणो विलक्षणमिदं जगत्, तत्कथमस्मिन् 'तं पृथिव्यब्रवीत्' 'आपो वा अकामयन्त' 'शृणोत ग्रावाणो विदुषः' इत्यादौ चेतनकार्यव्यपदेशः । तस्मादिदं चेतनमेव सर्वं जगत् । अतो न ब्रह्मप्रपञ्चयोश्चेतनाचेतनरूपतया न वैलक्षण्यमिति शङ्क्यम् । यतस्तथा सर्वत्र ज्ञानकार्यव्यपदेशस्तु

वाभावप्रसंगादिति । नीलति श्वेतते लोहितायते इत्याद्यनुभवानां नैल्याद्याश्रयत्वविषयत्ववत् प्रकाशत इत्याद्यनुभवानामपि चैतन्याद्याश्रयत्वविषयतौचित्यात् घटादौ चैतन्यस्य परत्वापरत्ववदवधिविशेषापेक्षगुणत्वेन मम प्रकाशते मम न प्रकाशत इति व्यवहारोपपत्तेश्च । यदि घटादिषु चैतन्यसद्भावप्रयुक्तव्यवहारादर्शनात् घटः प्रकाशते न प्रकाशत इत्यादिव्यवहारयोस्तत्तत्पुरुषगतघटादिज्ञानसामग्रीसत्त्वासत्त्वकालप्रभवत्वाच्च तत्तद्ज्ञानविषयत्वमेवार्थः यथा मह्यं रोचते मोदक इत्यनुभवस्य स्वतदिच्छाविषयत्वमर्थ इतीष्यते तथाऽपि घटादिषु वृक्षादिष्विवानुद्भूतं चैतन्यमस्तु, श्रुतब्रह्मप्रकृतिकत्वान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनसंभवात् । न च प्रपंचस्य चैतन्यवत्त्वे सिद्ध एव श्रुत्या ब्रह्मप्रकृतिकत्वमवधारणीयमित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । योग्यतासंशयेऽपि शाब्दज्ञानसंभवात् । अन्यथा ज्योतिष्टोमस्य स्वर्गसाधनत्वमपूर्वे कल्पित एवावगंतव्यमिति तत्राप्यन्योन्याश्रयप्रसंगात् काष्ठज्वालात् भांडतद्गतवारिस्थतेजसो दीपात्तुषाग्नेश्च उत्पत्तिदर्शनात् तत्रानुद्भूतरूपावयवान्तरकल्पनायां गौरवात् । न च पुरुषेष्विव घटादिष्वपि चैतन्यसत्त्वे चेतनव्यवहारानुपपत्तिः । चैतन्योपलंभानुपलंभाभ्यां तदुपपत्तेः । घटतृणादेः कर्त्रुपलंभानुपलंभाभ्यां कृताकृतव्यवहारदर्शनात् । तस्मादसिद्धं प्रपंचस्य ब्रह्मवैलक्षण्यमित्याशंकोत्तरत्वेन 'तथात्वं च शब्दा' दिति सूत्रशेषमवतारयति–कुत इतिं । यं वैदिकशब्दमनुसृत्य प्रपंचस्य ब्रह्मप्रकृतिकत्वं वेदश्रद्धाजडेन त्वयेष्यते तस्मादेव वैदिकशब्दात् 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' 'क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः' इत्येवमादिरूपात्प्रपंचस्य विकारास्पदत्वादिकमिवाचेतनत्वमप्यवगम्यत इत्येवं सौत्रं चशब्दमेवकारार्थमङ्गीकृत्य शब्दादेवेत्युक्तम् । 'क्षरं त्वविद्ये'ति विशिष्य जडवर्गस्य विकारित्वोक्त्या चेतनवर्गस्य निर्विकारत्वात् जीववत् ब्रह्मणोऽपि प्रपंचप्रकृतिकत्वमनुपपन्नमिति दर्शयितुं वा विकारास्पदत्वविशेषणम् । अत 'स्सत्यज्ञाने'ति सत्यशब्दोऽत्र निर्विकारपरः । सत्ताश्रयत्वादेर्घटादिसाधारण्यात् । ननु 'पृथिव्यब्रवीत्' इत्यादिश्रुतिषु पृथिव्यादीनां चैतन्यकार्यव्यवहारादिश्रवणादस्त्येव पिशाचादीनामिव तेषामस्मदाद्यनवगतं चैतन्यम् । अतस्तदनुसारेण 'विज्ञानं चाविज्ञानं चे' त्यादिश्रुतिः कृताकृतव्यवहारवन्नेतव्येत्याशंक्य श्रुतयः पृथिव्याद्यभिमानिदेवताविषया इत्युपपादनार्थं सूत्रम्–॥ सू ॥ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

तदभिमानिदेवताविषय एवेत्यवगम्यते, 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः' इति देवताशब्दविशेषात् 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' इत्यादिना अचिद्वस्त्वभिमानिदेवतानुगतेश्च । तस्मादचेतनत्वादिना विलक्षणमेव जगत् ब्रह्मणः । ततोऽस्य कार्यत्वं ब्रह्मणः कारणत्वं च युक्तिबाध्यमेव ॥

॥ सू ॥ दृश्यते तु ॥ ६ ॥

सिद्धान्त उच्यते—विलक्षणयोरपि ब्रह्मप्रपञ्चयोः कार्यकारणभावः सम्भवति, अचेतनाद्गोमयात् चेतनवृश्चिकोत्पत्तिदर्शनात्, चेतनात्पुरुषात् अचेतनकेशाद्युत्पत्तिदर्शनाच्च । अतः शुष्कतर्को न बाधकः श्रुतिसमन्वयस्येति निर्णयः ॥

देवताशब्दविशेषादिति । देवताशब्देन चेतनवाचिना पृथिव्यादीनां विशेषितत्वादित्यर्थः । अनुगतेरिति । अनुप्रवेशप्रतिपादनादित्यर्थः ॥ सू ॥ दृश्यते तु ॥ ६ ॥ तुशब्देन पूर्वपक्षो व्यावर्त्यते । न तु पूर्वसूत्र इव सिद्धांतिशंका । अतस्सिद्धांतसूत्रमिदमित्याह—सिद्धांत इति । 'दृश्यते' इति क्रियापदम् । ब्रह्मप्रपंचयोर्वैलक्षण्येऽपि उपादानोपादेयभावसंभवे हेतुसमर्पकत्वेन योजयति—विलक्षणयोरिति । अनेन गोमयपुरुषगुणानुगतिरहितानां वृश्चिककेशनखादीनां गोमयपुरुषप्रकृतिकत्वं दृष्टमिति तर्कानुमानयोर्व्यभिचार उद्घाटितः । ननु, गोमयाद्वृश्चिकशरीरस्यैवोत्पत्तिर्न चेतनस्य । शरीरादेव केशनखादीनामुत्पत्तिर्न तु चेतनात् । तथात्वेऽपि गोमयपुरुषयोः वृश्चिककेशनखादिषु निमित्ततैव नोपादानत्वमिति चेदुच्यते । गोमयात् वृश्चिकशरीरोत्पत्तौ वृश्चिकस्य ज्ञानविकासरूपावस्थान्तरापत्त्या तस्याऽपि गोमयादुत्पत्तिस्तावदस्ति । पूर्वावस्थाप्रहाणेनावस्थान्तरापत्तिरेव हि द्रव्यस्योत्पत्तिः । तत्र च गोमयस्योपादानत्वं पृथक्सिद्धकार्यावस्थाश्रयत्वरूपतल्लक्षणानुसारेण सिध्यति । गोमयाकारपरिणतगवाद्युपयुक्ततृणाद्यनुशयिजीवविशेषस्यैव वृश्चिकरूपेण प्रादुर्भावात् ।तथा पुरुषस्याऽपि केशनखादिषु कारणत्वमस्ति । मृतशरीरात्तदनुत्पत्तेः । ततश्च तस्य तदुपादानत्वमपि लक्षणमुखेनायाति । केशनखादिमतश्शरीरस्य शरीर्यपृथग्भावात् । उदाहरणद्वयेऽपि अचेतनांशयोरेव प्रकृतिविकारभावांगीकारेऽपि व्यभिचारो भवत्येव । वृश्चिकशरीरे केशादिषु च गोमयशरीरगतगन्धरूपाद्यनुवृत्त्यभावात् । न च प्रपंचस्य ब्रह्मवैलक्षण्यं तद्विशेषगुणानुगतिराहित्यं न विवक्षितं किं तु तद्गतद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यनुगतिराहित्यमिति वाच्यम् । प्रकृतिविकारयोर्गुणभेदवदवान्तरजातिभेदस्याऽपि संभवेन उक्तरूपस्य वैलक्षण्यस्य हेतोरप्रयोजकत्वात्, अरणिमणिवेण्वादिभ्यः पार्थिवेभ्यो वह्नेः समुद्रजलात् पार्थिवस्य मुक्ताफलस्य चोत्पत्त्या तथा विवक्षायामपि व्यभिचारतादवस्थ्याच्च । न च तयोरुत्पत्तौ पार्थिवतैजसावान्तरसन्निधानं कल्पनीयम् । गौरवात् । समुद्रजलाद्यवयवानामेव शुक्तिगर्भानुप्रवेशनिर्मथनादिसहकारिबलात् पूर्वावस्थाप्रहाणेनावस्थान्तरापत्तिसंभवात् । न च सजातीययोरेवोपादानोपादेयभावस्य क्लृप्तत्वात् तत्कल्पनम् । उपादानोपादेयभावग्रहणे साजात्यानुप्रवेशस्य वह्निमुक्ताफलादिषु सजातीयावयवांतरकल्पनासापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयापत्तेः । तस्मादनुमानस्य व्यभिचारात् तर्कस्य मूलशैथिल्याच्च न श्रुतिबाधकतेत्युपसंहरति—अत इति । शुष्कतर्क इति । शुष्कविशेषणस्यायमाशयः । यत्तर्क्याम-

पुनः शङ्कित्वा परिहरति—

॥ सू ॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

एवं कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यात् कारणे कार्यमसदेव 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति श्रुतेरिति चेत्—नैवं वाच्यम् । सालक्षण्यनियमप्रतिषेधमात्रपरत्वाच्छ्रुतेः । अतः कार्यकारणयोः जगद्ब्रह्मणोः वस्त्वेकता न हीयत एव ॥ इति नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

नुगता सामान्यव्याप्तिरिह तर्कानुमानयोः स्वतंत्रत्वाभिमतयोरंगम् । यत्तु श्रुत्यवगतसार्वज्ञ्यादिदृढीकरणार्थमीश्वरो वैदिकद्रष्टेत्याद्यनुमानं तत्तु बुद्धिसंवादेन श्रुत्यवगतसार्वज्ञ्यदृढीकरणार्थं न स्वयमेव कस्यचिदर्थस्य साधनार्थमिति बुद्धिसंवादाय तत्राननुगतापि सामान्यव्याप्तिराद्रियते । तदभावेऽपि हि 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेने' त्यादौ दृष्टांतोपन्यासमात्रेण बुद्धिसंवादो जायत इति । एवं ब्रह्मकारणताप्रतिक्षेपके वैलक्षण्यावलंबने तर्कानुमाने दूषिते प्रधानकारणतोपपादकं सालक्षण्यावलंबनमनुमानं तु द्वितीयपादे निराकरिष्यते । यद्यपि सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म कारणं तदेव स्थूलचिदचिद्विशिष्टं कार्यमिति सिद्धांते कारणकोटावप्यस्त्यचेतनांशानुप्रवेशः कार्यकोटावपि चेतनांशानुप्रवेशः । तथाऽपि कारणकोटौ विशेष्यभूतस्य ब्रह्मणः कार्यकोटौ विशेषणेष्वचेतनेष्वप्युपादानत्वमुपपादनीयम् । अन्यथा तस्य सर्वोपादानत्वासिद्धेः । तेषु च वैलक्षण्यादुपादानत्वं न संभवतीत्येत्रमाक्षेपसमाधानार्थमिदमधिकरणम् । पुनश्शंकित्वेति । वैलक्षण्येऽप्युपादानोपादेयभावमुपपादयता तयोर्द्व्याकारत्वमभ्युपगतं स्यात् । विलक्षणयोरैक्यायोगात् । तथा च कारणात्मना सत एव कार्यस्य स्थूलरूपापत्तिरुत्पत्तिरिति सत्कार्यवादं परित्यज्य कारणात्मना प्रागसदेव कार्यमुत्पद्यत इत्यसत्कार्यवादोऽभ्युपगतः स्यात् । 'असद्वे' त्यादिश्रुतेरपि यथाश्रुतार्थ एवांगीकृतः स्यात् इत्याशंक्य परिह्रियत इत्यर्थः ॥ सू ॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥ कारणे कार्यमिति। कारणात्मना कार्यमसदेवेत्यर्थः । नेत्यादिपरिहारांशं व्याचष्टे—नैवं वाच्यमिति । 'दृश्यते'त्वि ति सूत्रमुपादानोपादेययोस्सालक्षण्यनियमप्रतिषेधमात्रपरं न त्वेकद्रव्यत्वप्रतिषेधपरमपि । वैलक्षण्येऽप्यारंभणाधिकरणे वक्ष्यमाणन्यायेन द्रव्यैक्योपपत्तेरिति भावः । अत एवारंभणाधिकरणप्रतिपादितन्यायानुवादमात्रपरमिदं सूत्रम् । श्रुतेरित्यनेन 'दृश्यते त्वि'ति सूत्रश्रवणं विवक्षितम् । अधिकरणार्थमुपसंहरति—अत इति ।

इति नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० ॥ नविलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥ दृश्यते तु ॥ ६ ॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

जगतो विलक्षणत्वादचेतनस्यास्य सर्वज्ञात् । न परीक्षकाभिनंद्यं तदुपादानत्वमेतस्य ॥ ९१ ॥

दृष्टा वैलक्षण्येऽप्यलिनो गोमयत उत्पत्तिः । तद्वत्सर्वज्ञादप्युत्पत्तिस्संभवेज्जगतः ॥ ९२ ॥

इति नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गाधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ सू ॥ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

सत्कार्यवादेन कार्यकारणयोः जगद्ब्रह्मणोः वस्त्वेकत्वे समन्वयस्य तर्कबाध्यत्वमस्ति न वा ।

इति सन्देहेऽस्तीति पूर्वः पक्षः । कुतः ? यत एव जगद्ब्रह्मणोः वस्त्वेकत्वमुक्तम् । तथा सति हि जगत इव ब्रह्मणोऽपि विकाराज्ञानाद्यनिष्टप्रसङ्गः समुन्मिषति । ततो वेदान्तवाक्यानां सामरस्यमसमञ्जसं भवति । अतः तर्केण समन्वयबाध इति ॥

॥ सू ॥ न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

अथ अपीतौ तद्वत्प्रसंगाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ अपीतौ तद्वत्प्रसंगादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥ पूर्वसूत्रप्रसक्तकार्यकारणयोर्वस्त्वैक्यश्रुतिसमन्वयसिद्धं ब्रह्मणो निर्दोषकल्याणगुणाकरत्वमाक्षिप्य समाधीयत इति संगतिमभिप्रेत्य संशयं दर्शयति—सत्कार्यवादेनेति । वस्त्वैक्यस्य ब्रह्मणि प्रपञ्चदोषापादकत्वानापादकत्वाभ्यां संशय इति भावः । तस्य तदापादकत्वमुपपादयति—तथा सतीति । ब्रह्मप्रपंचयोरैक्ये चेतनाचेतनगतास्सर्वेऽपि दोषाः प्रपञ्च इव ब्रह्मण्यपि प्रसज्येरन् । ततश्च निर्दोषकल्याणगुणाकरे समाभ्यधिकरहिते ब्रह्मणि वेदांतानां समन्वय इति यद्व्यवस्थापितं तदसमञ्जसं भवेदित्यर्थः । ननु प्रपञ्चस्थितिकाले तद्दोषैर्दुष्टत्वेऽपि तस्य प्रलये सति निर्दोषकल्याणगुणयुक्तं ब्रह्मावतिष्ठत इति तद्विषयत्वं वेदांतवाक्यानामुपपद्यते । 'चैत्रस्सुखी जीवती' त्यादिवाक्यानामिव व्याध्यादिराहित्यकालविषयत्वमित्याशंकानिराकरणार्थमपीताविति प्रलयस्य सूत्रे विशिष्य ग्रहणम् । प्रलयेऽपि भाविकल्पभोग्यफलहेतूनां पाप्मनां सूक्ष्मरूपापन्नेषु जीवेषु सत्त्वावश्यंभावात् तैर्दुष्टत्वं स्थितिकाल इव प्रलयकालेऽपि ब्रह्मणः प्रसज्यत इत्यपहतपाप्मत्वादिश्रुतीनामसामञ्जस्यमनुद्धार्यमिति । ननु ब्रह्मप्रपंचयोर्वस्त्वेकत्वं नाभेदः किं तु घटपटयोरिव स्वातन्त्र्याभावेनापृथक्सत्त्वरूपमनन्यत्वमित्यारंभणाधिकरणे समर्थयिष्यते । तदभिप्रायेणैव पूर्वसूत्रे सालक्षण्यप्रतिषेधमात्रं न तत्कृतं कारणैक्यमित्युक्तम् । न त्वभेदाभिप्रायेण । तस्मान्न ब्रह्मणि दोषप्रसंग इत्याह—अत इति । एवमान्तर्गणिकभेदांगीकारेऽपि मसूरिकादिमहारोगपरवशबहुजनसमाक्रांतस्य रोगित्वमिव दुष्टप्रपंचावृतस्य दुष्टत्वमवर्जनीयम् । दुष्टसंसर्गमात्रमपि हि दोषाय कल्पते किमु वक्तव्यं तदपृथग्भावो दोषाय कल्पत इति । अथ स्यादपृथग्भावेऽपि शरीरगतधर्मा बालत्वयुवत्वादयश्शरीरिणं न स्पृशंतीति दृष्टं, शरीरं चेदं ब्रह्मणश्चेतनाचेतनात्मकं जगदिष्यते । अन्तर्यामिब्राह्मणे तथा प्रतिपादनात् । अतस्तद्दोषैः ब्रह्मणो न दुष्टत्वं भविष्यतीति । नैतदऽपि युक्तम् । हस्तपादादिसंस्थानविशेषशून्यस्य प्राणधार्यत्वरहितस्य इंद्रियानाश्रयस्य ब्रह्म प्रति भोगायतनत्वरहितस्य जगतस्तच्छरीरत्वायोगेन तत्र तच्छरीरत्वश्रवणस्य तन्नियम्यत्वमात्रेणौपचारिकत्वात् । तस्मात् प्रपञ्चब्रह्मणोरभेद इव सार्वदिकसंसर्गरूपापृथग्भावेऽपि प्रपंचदोषैः ब्रह्मणो दुष्टत्वमनिवार्यमिति भावः । सू । न तु दृष्टांतभावात् ॥ ९ ॥ तुशब्देन प्रपञ्चस्य

नेति पूर्वपक्षं व्यावर्तयति। 'यस्यात्मा शरीरम्' 'यस्याव्यक्तं शरीरम्' इत्यादिश्रुत्या, 'विग्रहं देवदेवस्य जगदेतच्चराचरम्। एतमर्थं न जानन्ति पशवः पाशगौरवात्॥' इत्यादिपुराणोक्त्या च सिद्धचिदचिच्छरीरकस्य परब्रह्मणः शिवस्य कार्यतया कारणतया चावस्थाने गुणदोषव्यवस्थायां दृष्टान्तसद्भावात् तत्र वेदान्तवाक्यसमन्वयसामरस्यमसमञ्जसं न भवति। कथम् ? यथा शरीरस्य मनुष्याद्यात्मनो बालत्वयुवत्वस्थविरत्वादिभावेऽपि बालत्वादयः शरीर एव, सुखादयस्त्वात्मन्येव, तद्वदत्रापि शरीरभूतचिदचिद्वस्तुगताज्ञानविकाराद्यनिष्टानि शरीरभूते चिदचिद्वस्तुन्येव तिष्ठन्ति निरवद्यत्वाविकारत्वसार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वादय आत्मभूते परमेश्वर एव। तदेवं दृष्टान्तभावाच्छ्रुत्यसामञ्जस्यं ब्रह्मणि नास्त्येव॥

॥ सू ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

केवलं तर्कावलम्बने स्वपक्ष एव प्रधानकारणवादिनः निर्विकारपुरुषसन्निधिवशात् प्रकृतिप्रवृत्तौ सत्यामन्योन्यधर्माध्यासा दुरुपपादा भवन्ति। अन्यत्रान्यधर्मानुसन्धानरूपोऽध्यासो निर्विकारस्य पुरुषस्य न सम्भवति। अचेतनायाः प्रकृतेश्चानुसन्धानरूपोऽध्यासो न सम्भवत्येव। अतः प्रधानकारणवाद एव तर्कबाध्यः॥

॥ सू ॥ तर्काप्रतिष्ठानात् ॥ ११ ॥

तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वात् प्रधानकारणवादस्य तन्मूलत्वात् तत्र प्रतितर्कसम्भवात् तस्यैव त्याज्यत्वं न ब्रह्मकारणवादस्येति॥

॥ सू० ॥ अन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

ब्रह्मशरीरत्वासंभवशंकाव्यावृत्तिः। ततश्च दृष्टांतलाभादापादितमसामञ्जस्यं न भवतीत्येवं सूत्रार्थमभिप्रेत्य व्याचष्टे—नेतीति। प्रपञ्चस्य ब्रह्मशरीरत्वं 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशा' (१.२.१.) दित्यधिकरणभाष्ये प्रतिपादितम्। तत्रैवास्माभिश्शरीरलक्षणप्रदर्शनपूर्वकं तस्य ब्रह्मशरीरत्वं प्रपंचेनोपपादितम्। तत्सर्वमेतदधिकरणन्यायसिद्धार्थानुवादरूपमित्यवधेयम्। सू॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥ चकारमेवकारार्थं कृत्वा सांख्यानां स्वपक्ष एव दोषा भवंति न त्वस्मत्पक्षे तदापादिता दोषा इति सूत्रार्थमभिप्रेत्य तत्पक्षे दोषं दर्शयति—केवलमिति। पुरुषसन्निधानात् प्रकृतिर्महदहंकारादिप्रपंचसृष्टौ प्रवर्तते। ततः प्रपञ्चपुरुषधर्माणामध्यासरूपस्संसार इति हि सांख्यप्रक्रिया। तस्यामन्यत्रान्यधर्मानुसंधानरूपोऽध्यासो न तावत्पुरुषस्य संभवति। तस्य निर्विकारत्वात्। नापि प्रकृतेः। तस्या अचेतनत्वाभ्युपगमात्। अतः केवलतर्कावलंबने प्रधानकारणवाद एव तर्कबाध्यः स्यादिति द्वितीयपादे सांख्याधिकरणे वक्ष्यमाणो दोषसंग्रहार्थमत्र दर्शितः॥ सू॥ तर्काप्रतिष्ठानात् ॥ ११ ॥ केवलतर्कावलंबनैः प्रधानकारणवादिभिरुन्नीताः स्वपक्षोपपादकास्तर्काः परमाणुकारणवादिभिस्तथाभूतैर्दूष्यन्ते ते चान्यैरित्येवं शुष्कतर्काणामप्रतिष्ठितत्वात् तदवलंबनप्रधानकारणवादं परित्यज्य श्रुत्यनुसारिब्रह्मकारणवाद एव परिग्राह्य इत्येवं सूत्रार्थमभिप्रेत्य व्याचष्टे—तर्कस्येति॥ सू॥ अन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसंगः ॥ १२ ॥ यथेदानीं सांख्यैः

अन्यथा यथा प्रतितर्कपराहतिः न भवति तथा प्रकारान्तरेण प्रधानमनुमेयमिति वादोऽपि युक्तो न भवति । तत्राप्येवं प्रतितर्ककलहसम्भावनया प्रतिष्ठितत्वाभावदोषादनिर्मोक्ष एव प्रसज्यते । ततः शुष्कतर्कमूलः प्रधानकारण वाद एव त्याज्यः न तु प्रबलश्रुतिप्रमाणसिद्धो ब्रह्मकारणवाद इति युक्तम् ॥

इत्यपीतौ तद्वत्प्रसंगाधिकरणम् ॥ ४ ॥

प्रधानकारणत्वोपपादकतया उपन्यस्यमानानां तर्काणां नैयायिकादितर्कैः प्रतिहतिर्भवति तथा यस्मिन्प्रकारे प्रतिहतिर्न भवति तथाभूतेनान्यादृशेन प्रकारेण प्रधानमनुमास्यामह इत्येतदप्यभिमानमात्रम् । यतस्तादृशः पुरुषबुद्धिकल्पितः तर्क एव न संभवति । केन चित्कुशलेनोन्नीतस्य तर्कस्य कुशलतरान्योन्नीततर्केण प्रतिहतिसंभवात् पुरुषबुद्धिप्रभवकल्पनानामर्यादत्वात् । अतस्तर्कांतरोन्नयनप्रयासेऽप्यप्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्मोक्ष एव प्रसज्यत इत्येवं सूत्रार्थमभिप्रेत्य व्याचष्टे–अन्यथेति । अशुष्कतर्कावलंबनेन प्रधानकारणवादस्य व्यवस्थापनासंभवात् वेदांतसिद्धे ब्रह्मकारणवादे परोन्नीतकुतर्काप्रसराच्च स एव युक्त इत्यधिकरणार्थमुपसंहरति–तत इति ॥

इत्यपीतौ तद्वत्प्रसंगाधिकरणम् ॥ ४ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ अपीतौ तद्वत्प्रसंगाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ अपीतौ तद्वत्प्रसंगादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥ न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥ तर्काप्रतिष्ठानात् ॥ ११ ॥ अन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसंगः ॥ १२ ॥

सत्कार्यवादिनस्ते मतमैक्यं कार्यकारणयोः । तस्माज्जगत इव स्याद्दोषगणश्शंकरस्यापि । ९३ ।

चिदचिच्छरीरकस्य हि कार्यत्वं कारणत्वमपि । न स्युश्शरीरदोषाश्शरीरिणो बाल्ययौवनादिनयात् ॥ ९४ ॥

इत्यपीतौ तद्वत्प्रसंगाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥ दृश्यते तु ॥ ६ ॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥८॥ नतु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

भगवत्पादमते, वेदविरुद्धसांख्यादिस्मृतीनां मूलाभावादप्रामाण्यसिद्धावपि व्याप्तिपक्षधर्मतामूलकलोकसिद्धतर्केण वैदिकसमन्वयो विरुध्येत वा नवेति संदेहे, न जगत् चेतनप्रकृतिकम् । **अस्य**ाचेतनस्य जगतः चेतना**द्विलक्षणत्वात्**। यत् यद्विलक्षणं न तत् तत्प्रकृतिकम् । यथा तन्तुविलक्षणो घटो न तन्तुप्रकृतिकः । अतस्तर्केण विरोधाद्वैदिकसमन्वयो न युक्त इति **पूर्वपक्षः**। ननु ब्रह्मजगतोर्वैलक्षण्यं कुतोऽवगतमिति चेत् **तथात्वं च**=वैलक्षण्यं च । **शब्दात्**='विज्ञानं चाविज्ञानं चाभवत्' इत्यादिश्रुतितोऽवगतमित्यर्थः ।

ननु 'ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना' इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मवज्जगतश्चेतनत्वावगमान्न तयोर्वैलक्षण्यमित्याशंक्याह–**सू** ॥ **अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्** ॥ ६ ॥ उक्तशङ्कानिरासार्थस्तुशब्दः । उक्तश्रुतिभिर्न जगतश्चेतनत्वं प्रत्येतव्यम् । 'ते हेमे प्राणा' इत्यादिषु प्राणाद्यभिमानिनीनां देवतानां व्यपदेशो भवति. न प्राणादिमात्रस्य । कुतः । **विशेषानुगतिभ्याम्**='एता हवै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः' इति प्राणानां चेतनवाचिना देवताशब्देन विशेषितत्वात् 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' इत्यादिमन्त्रार्थवादादिषु सर्वत्र तदभिमानिदेवतानामनुगतिश्रवणाच्चेत्यर्थः । अतो न चेतनं जगत् । तस्मादचेतनस्य जगतो वैलक्षण्यान्न चेतनप्रकृतिकत्वम् ।

सिद्धान्तस्तु- सू ॥ दृश्यते तु ॥ ६ ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । यदुक्तं चेतनविलक्षणं जगन्न तत्प्रकृतिकमिति । तन्न । चेतनात्पुरुषात्तद्विलक्षणानां नखलोमादीनामचेतनानाम् अचेतनाच्च गोमयाच्चेतनवृश्चिकादीनामुत्पत्तिर्यतो दृश्यते अत इत्यर्थः ॥

असत्कार्यवादप्रसङ्गमाशङ्क्य निराचष्टे-सू ॥ **असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्** ॥ ७ ॥ ननु तर्हि चेतनस्य नामरूपादिहीनस्य अचेतननामरूपादिमज्जगद्धेतुत्वे उत्पत्तेः पूर्वं जगदसदेव स्यादिति चेत् । न । कुतः । **प्रतिषेधमात्रत्वात्**='असत्स्या'दिति योऽयं प्रतिषेधः तन्मात्रत्वात् । न तु तस्य प्रतिषेध्यमस्तीत्यर्थः । कार्यसत्तायाः कारणाव्यतिरेकात् स्थितिदशायामिवोत्पत्तेः पूर्वमपि ब्रह्मात्मकमेवेदं जगदिति भावः ॥

जगद्ब्रह्मणोरुक्तं कार्यकारणत्वमसहमानश्चोदयति-**सू ॥ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्** ॥ ८ ॥ शुद्धत्वादिगुणकं ब्रह्म जगदुपादानमित्यसमञ्जसम् । कुतः **अपीतौ**=प्रलयकाले । **तद्वत्प्रसङ्गात्**=कार्यवत् कारणस्यापि ब्रह्मणोऽशुद्धत्वादिप्रसङ्गादित्यर्थः । अतः जगद्ब्रह्मणोरुक्तं कार्यकारणत्वमसमञ्जसमित्यर्थः । एवमाक्षेपे परिहरति-सू ॥ **न तु दृष्टान्तभावात्** ॥ ९ ॥ तुशब्द एवकारार्थः । पूर्वोक्तमसामञ्जस्यं नास्त्येव । कुतः । **दृष्टान्तभावात्**=कार्ये कारणे लीयमानं स्वधर्मेण कारणं न दूषयतीत्यस्मिन्नर्थे शतशो मृद्धटादीनां दृष्टान्तानां सत्त्वादित्यर्थः ॥ इत्थं स्वपक्षे दोषान्परिहृत्य तानेव परपक्षे निरूपयति-सू ॥ **स्वपक्षदोषाच्च** ॥ १० ॥ जगद्ब्रह्मणोः विलक्षणत्वात्प्रकृतिविकारभावानुपपत्तिः उत्पत्तेः प्राक् जगतोऽसत्त्वप्रसङ्गः प्रलये कार्यवत्कारणस्यापि ब्रह्मणोऽशुद्धत्वादिप्रसङ्गः इति सांख्येनास्मत्पक्षे ये दोषा उद्भावितास्ते शब्दादिहीनात्प्रधानाच्छब्दादिमतो विलक्षणस्य जगत उत्पत्तिमङ्गीकुर्वतां सांख्यानामपि समानाः । वस्तुतः प्रपञ्चसत्यत्ववादिनां सांख्यानां मत एवैते दोषाः नानिर्वचनीयवादिनामस्माकं मते इति भावः ॥

इतश्च न केवलेनं तर्केण वैदिकसमन्वयो विरुध्यत इत्याह-**सू॥ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः** ॥ ११ ॥ एकेन तार्किकेणानुमितोऽप्यर्थोऽन्येन श्रेष्ठतरेणान्यथा नीयत इति केवलस्य **तर्कस्य अप्रतिष्ठानादपि**=अप्रतिष्ठितत्वाच्च । न तेन समन्वयविरोधशङ्केत्यर्थः । कस्यचित्तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि कस्यचित्प्रतिष्ठितत्वसंभवात् **अन्यथानुमेयमिति चेत्**=अप्रतिष्ठिततर्कादन्येन प्रकारेण प्रतिष्ठिततर्केण समन्वयविरोधादिकमनुमेयमिति चेत् अत्र समाधत्ते-**एवमपि**=अन्यत्र तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वेऽपि प्रकृते लिङ्गादिहीने ब्रह्मणि वेदनिरपेक्षस्य तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वदोषादविमोक्षप्रसंगः । यद्वा । **एवमपि**=महतां कपिलकणादादीनां परस्परविप्रतिपन्नैरागमनिरपेक्षैस्तर्कैस्तत्त्वनिर्णयाभावादविमोक्षप्रसङ्गः । मोक्षाभावः प्रसज्येत । तस्मादागमविरोधी तर्कोऽप्रमाणमिति न तेन विरोध इति भावः ॥

इति भगवत्पादमते नेविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

श्रीकण्ठमते 'न विलक्षणत्वा'दित्यादिचतुःसूत्रात्मकमिदं न विलक्षणत्वाधिकरणम् 'अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गा'दित्यादिका तर्काप्रतिष्ठाना'दिति योगविभागवती अपिशब्दवर्जिता पञ्चसूत्री अधिकरणान्तरमित्यस्ति विशेषः । नविलक्षणत्वाधिकरणीयं संदेहपूर्वपक्षादिकं भगवत्पादीयमतादविशिष्टम् । सूत्रार्थश्चाविशिष्ट एव प्रायशः । 'असदिति' सूत्रार्थवर्णने परं '**प्रतिषेधमात्रत्वात्**=वैलक्षण्य(सालक्षण्य)नियमप्रतिषेधमात्रविषयत्वाच्छ्रुतेः' इति व्याख्याय 'कार्यकारणयोर्जगद्ब्रह्मणोर्वस्त्वेकता न हीयत एवे'त्युक्तम् ॥ ३ ॥

अथापीतौ तद्वत्प्रसङ्गाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥ सत्कार्यवादेन जगद्ब्रह्मणोर्वस्त्वेकत्वाभ्युपगमे वैदिकसमन्वयस्य 'तर्कबाध्यत्वमस्ति न वेति संदेहः । **अपीतौ**=प्रलये । **तद्वत्**=स्थितिकाल इव । **प्रसङ्गात्**=चेतनाचेतनरूपप्रपञ्चधर्माणां विकाराज्ञानादीनां दोषाणां ब्रह्मण्यपि प्रसक्तेः ब्रह्मकारणवादिमतमसमञ्जसमिति **पूर्वपक्षः** । सिद्धान्तमाह-**सू ॥ न तु-दृष्टान्तभावात्** ॥९॥ पूर्वोक्तमसामञ्जस्यं **न तु**=न सिद्ध्यति । कुतः । **दृष्टान्तभावात्**=सकलचेतनाचेतनप्रपञ्चशरीरकस्य परब्रह्मणः शिवस्य कारणतया कार्यतया चावस्थानस्य श्रुतिपुराणाभ्यामभ्युपगमे गुणदोषव्यवस्थायां दृष्टान्तसद्भावात् वैदिकसमन्वयस्य सामञ्जस्यमसमञ्जसं न भवतीत्यर्थः । यथा मनुष्यादीनां बालत्वयुवत्वस्थविरत्वादिभावेऽपि बालत्वादयश्शरीर एव सुखादयस्त्वात्मन्येव तथा शरीरभूतचेतनाचेतनप्रपञ्चगता अज्ञानविकारादयो दोषाः शरीरभूते प्रपञ्च एव तिष्ठन्ति निरवद्यत्वसार्वज्ञ्यादयो गुणास्तु आत्मभूते परमेश्वर एव । तस्मादेवं दृष्टान्तसद्भावात्पूर्वोक्तं श्रुत्यसामञ्जस्यं नास्त्येवेति भावः। **सू ॥ स्वपक्षदोषाच्च** ॥ १०॥ चकार एवकारार्थः । केवलतर्कावलंबने **स्वपक्ष एव**=प्रधानकारणवाद एव । **दोषात्**=निर्विकारपुरुषसान्निध्येन प्रकृतिप्रवृत्तौ सत्यामन्यत्रान्यधर्मानुसंधानरूपाध्यासस्य निर्विकारे पुरुषेऽनुपपन्नत्वात् अचेतनायां प्रकृतौ चानुसंधानरूपाध्यासस्यैवाप्रसक्तेश्च अन्योन्यधर्माध्यासरूपसंसारस्यैवासंभवेन दोषसंभवात्प्रधानकारणवाद एव

तर्कबाध्यः स्यादिति भावः । किंच । **सू ॥ तर्काप्रतिष्ठानात् ॥ ११ ॥** प्रतितर्कसंभवेन तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वसंभवच्चा तन्मूलकः प्रधानकारणवाद एव परित्याज्यः न तु ब्रह्मकारणवादः ॥

सू ॥ अन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसंगः ॥ १२ ॥ अन्यथा=प्रतितर्कैर्यथाभिभवो न संभवति तथा प्रकारान्तरेण । **अनुमेयमिति चेत्**=प्रधानमनुमेयमिति चेत् तदपि न युज्यते । कुतः । तत्राप्येवं प्रतितर्ककलहसंभावनया अप्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्मोक्ष एव स्यात् । अतः शुष्कतर्कमूलः प्रधानकारणवाद एव त्याज्यः न तु ब्रह्मकारणवादः इति युक्तम् ॥ **इति अपीतौ तद्वत्प्रसंगाधिकरणम् ॥ ६ ॥**

रामानुजमते, 'तर्काप्रतिष्ठानादपि' इति योगविभागेन अपिशब्दानुषङ्गपाठयुतं सूत्रनवकात्मकमिदं नविलक्षणत्वाधिकरणम् । यद्यपि न श्रीकण्ठमतवदधिकरणान्तरमत्र । तथापि सूत्रार्थवर्णनप्रकारस्तु श्रीकण्ठमतमेवानुसरतीतीदमत्तीहावधेयम् । संदेहपूर्वपक्षसिद्धान्तादिनिरूपणप्रकारस्त्वन्यादृश एव । वेदान्तानां किं जगत्कारणतया ब्रह्मपरत्वमुत प्रधानपरत्वमिति संशये अज्ञत्वादिना जगतो ब्रह्मविलक्षणत्वेन ब्रह्मकार्यत्वप्रतिपादनासंभवात् सालक्षण्येन प्रधानप्रतिपादनसंभवाच्च प्रधानपरत्वमिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** माक्षिकादिभ्यः क्रिम्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात् ब्रह्मविलक्षणस्य जगतः तत्कार्यत्वं संभवत्येवेति । इत्थं पूर्वपक्षसिद्धांतानुरोधेन श्रीकण्ठीयप्रक्रियानुसारेण च सूत्रार्थवर्णनमस्मिन्मते सूपपादमिति विरम्यते विस्तरतः ॥ **इति रामानुजमते नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥**

आनन्दतीर्थमते' इदमधिकरणं **'न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥ दृश्यते तु ॥ ५ ॥'** इति सूत्रद्वयात्मकम् । 'दृश्यते तु' इति सूत्रपाठोऽधिकोऽत्रान्यमतेभ्यः । फलादर्शनरूपहेतुना पाशुपतादिस्मृतेर्यथाप्रामाण्यं स्यादेवं क्वचित्क्वचिद्वेदोदितकारीर्यादिफलस्य वृष्ट्यादेरसंभवाद्वेदस्याप्यप्रामाण्यं स्याद्वा नवेति संशये क्वाचित्कस्य फलविसंवादस्योभयत्र साधारण्याद्वेदस्याप्यप्रामाण्यं स्यात्ततो न समन्वयसिद्धिरिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** वेदस्य तदनुसारिस्मृत्यादेश्च स्वतःप्रामाण्याख्येतरवैलक्षण्यसत्त्वात् क्वाचित्कस्य फलविसंवादस्योभयत्र साधारण्येऽपि स्वतःप्रमाणे वेदे तदनुसारिस्मृत्यादौ चाङ्गवैगुण्यकल्पनया तदुपपत्तेरन्यत्र पौरुषेयतया स्वतःप्रामाण्याभाववतीषु शैवादिस्मृतिषु तत्कल्पनाया अयुक्तत्वाच्च वेदस्य तथात्वासंभवान्न समन्वयासिद्धिरिति । **सूत्रार्थस्तु, अस्य**=श्रुतितदनुसारिस्मृत्यादेः । **तथात्वं न**=शैवादिस्मृतिवदप्रामाण्यं न भवति । कुतः । **विलक्षणत्वात्**=स्वतःप्रामाण्याख्येतरवैलक्षण्यात् । किंच । श्रुतेर्नित्यत्वाख्यवैलक्षण्यवत्त्वात्स्मृतेः श्रुत्यनुसारित्वाख्यवैलक्षण्यवत्त्वाच्च । तथात्वमित्यस्योभयत्रान्वयः । **तथात्वं च**=उक्तवैलक्षण्यवत्त्वं च । **शब्दात्**='वाचा विरूपनित्यये'त्यागमान्निश्चितमित्यर्थः ।

सू ॥ दृश्यते तु ॥ ५ ॥ तुशब्दो विशेषार्थे । यतः तत्फलयोग्याधिकारिविशेषाणां श्रुत्याद्युक्तं फलं **दृश्यते**=उपलभ्यते अतो नाप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ **इत्यानन्दतीर्थमते नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥**

अथाभिमान्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ६ ॥ दृश्यते च ॥ अत्राधिकरणे **'मृदब्रवीत्'** 'आपोऽब्रुवन्' इत्यादियुक्तिविरुद्धार्थाभिधायकत्वाद्वेदवचसामप्रामाण्यं भवति वा नवेति संदेहः । मृन्न वक्त्री जडत्वादित्यादियुक्तिविरोधाद्वेदवचसामप्रामाण्यं स्यात् इति **पूर्वपक्षः** । तत्र मृदादिपदानां तत्तदभिमानिदेवतापरत्वेन विरोधाभावादप्रामाण्यं न भवतीति **सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु,** तुशब्दोऽवधारणे । **अभिमानिव्यपदेशः**='मृदब्रवी'दित्यादौ अभिमानिनश्चेतनस्यैवोक्तिः न त्वचेतनस्य । कुतः । मृन्न वक्त्री जडत्वात् इति युक्तिविरोधात् । तथा च न वेदाप्रामाण्यम् । नन्वभिमानिनो विदेहत्वायोगेन सदेहत्वे तस्यादर्शनमन्यवस्त्वधिष्ठानेन वक्तृत्वमनेकाभिमन्यमानाधिष्ठातृत्वं चेत्यादिकं कथं युज्यते इत्यत आह—**विशेषानुगतिभ्याम्=विशेषः**=विशिष्टं सामर्थ्यम् **अनुगतिः**=सर्वाभिमन्यमानव्याप्तिः । ताभ्यां सर्वं युज्यत इत्यर्थः । **सू ॥ दृश्यते च**=अभिमानिदेवतायां सामर्थ्यं योगिभिरुपलभ्यते च । अतोऽपि नास्त्यदर्शनविरोध इत्यर्थः ॥ **इत्यभिमान्यधिकरणम् ॥ ३ ॥**

अथासदधिकरणम् ॥ ४ ॥

अत्र **'असदिति चे'**दित्यादिः **'एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ।'** इत्यन्ता षट्सूत्री असदधिकरणत्वेन व्यपदिश्यते । पूर्वाधिकरणे केवलयुक्त्यविरोधाय हि मृदादिशब्दानामप्रसिद्धार्थपरत्वकल्पनेन वेदप्रामाण्यं व्यवस्थापितम् । तथापि प्रलये सर्वाभावाभ्युपगमस्य श्रुत्यनुमोदितयुक्तिसिद्धत्वाद्विश्वप्रागभावस्यैव जगत्कर्तृत्वमुपपद्यते न विष्णोरिति **पूर्वपक्षः** । प्रलये सर्वाभावानभ्युपगमात् 'सदेवेद' मित्यादिबहुश्रुतिविरोधात् प्रतिषेधस्य कर्तृत्वासंभवाच्च सर्वाभावपक्षे

अथ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ सू ॥ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १३ ॥

यथेदं सांख्यदर्शनं तर्कमूलत्वेनाप्रतिष्ठितत्वादिना प्रत्याख्यातं तथैव तेनैव हेतुना शिष्टानामपरिग्रहाः कणभक्षाक्षपादादीनां पक्षा अपरिग्राह्या इति व्याख्याताः । एतदुक्तं भवति—कणादादिमतसिद्धपरमाणुकारणवादोऽपि निराकृत इति ॥

इति शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥१३॥ एतेन तर्काप्रतिष्ठितत्वदूषणेन शिष्टानां शुष्कतर्कावलंबिषु कपिलादिष्ववशिष्टानां कणभक्षादीनां येऽपरिग्रहाः वेदपरिग्रहरहिताः पक्षास्तेऽपि व्याख्याताः वैदिकैरपरिग्राह्यत्वेन उपपादितप्राया इति सूत्रयोजनामभिप्रेत्य व्याचष्टे—यथेति । एतेनेत्यतिदेशाधिकरणस्याधिकशंकां दर्शयति—एतदुक्तमिति । आदिशब्देनाक्षचरणक्षपणकसमन्तभद्रादयो गृह्यन्ते । अनेन प्रधानकारणवादापेक्षया बहुसंमतत्वमेकमधिकशंकाकारणं सूचितम् । परमाणुत्वकीर्तनेनाप्यन्यदधिकशंकाकारणं सूचितम् । अल्पाधिकपरिमाणयोर्हि तंतुपटादिषूपादानोपादेयभावो दृष्टः न तु वैपरीत्यं दृष्टम् । अतस्त्रिसरेणुप्रभृतिषु पृथिवीगोलकादिपर्यंतेषु कार्येषु परमाणूनामेव कारणत्वं युक्तं न तु कार्येभ्योऽधिकपरिमाणस्य प्रधानादेरिति । निराकृत इति । अप्रतिष्ठिततर्कमूलत्वाविशेषेण परमाणुकारणवादिनामेव परमाणुगतसत्यत्वासत्यत्वबाह्यत्वांतरत्वव्यवस्थापकतर्काणां

दृष्टान्ताभावाच्च वेदपरिग्रहशून्याः अवशिष्टा जीवकालस्वभावादिकर्तृत्वपक्षास्सर्वेऽपि निरस्ता इत्यतस्सिद्धं विष्णोर्जगत्कर्तृत्वमिति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु सू ॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ८ ॥ असत्=विश्वप्रागभाव एव । जगत्कर्तृ, नेश्वर इति चेन्न । कुतः । प्रतिषेधमात्रत्वात्=अभावधर्मात्मतामन्तरेण स्वरूपत एव निषेधबुद्धिविषयत्वादित्यर्थः ॥

सू ॥ अपीतौ तद्वत्प्रसंगादसमञ्जसम् ॥ ९ ॥ अपीतौ=प्रलये । तद्वत्प्रसंगात्=असन्मात्रवत्त्वप्रसंगात् असत्कर्तृत्वमसमञ्जसमयुक्तमित्यर्थः ।

सू ॥ न तु दृष्टान्तभावात् ॥ १० ॥ तुशब्दोऽवधारणे । प्रलये सर्वासत्त्वं न युज्यते । कुतः । तदा सर्वपदार्थसत्त्व एव दृष्टान्तस्य भावात् सद्भावादित्यर्थः ।

सू ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ ११ ॥ स्वपक्षे प्रलये सर्वासत्त्वपक्षे दोषात्=दृष्टान्ताभावाख्यदोषाच्च न तत्पक्षो युक्त इत्यर्थः ॥

सू ॥ तर्काप्रतिष्ठानादन्यथाप्यनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॥ १२ ॥ तर्काप्रतिष्ठानात्=दृष्टान्ताभावादिरूपतर्कस्याप्रतिष्ठानात् अव्यवस्थितत्वात् । अन्यथापि=सिद्धान्त्युक्तप्रकारादन्यरूपेणापि प्रतितर्केण अनुमेयं=साधनीयमिति चेत् । नेति शेषः । कुतः । एवमपि=एवं सति तर्कमात्रस्याप्रामाण्ये सति । अनिर्मोक्षप्रसङ्गः=सर्वसिद्धान्तिभिः स्वस्वशास्त्रप्रयोजनत्वेनाङ्गीकृतस्यापि मोक्षस्यापि लोपप्रसंगः । कुतः । तस्य विप्रतिपन्नं प्रति अनुमानेनैव साधनीयतया तस्याप्येवमप्रामाण्योक्तिसंभवादित्यर्थः ॥

सू ॥ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १३ ॥ एतेन—स्वपरपक्षयोः दृष्टान्तभावाभावाख्यहेतुना अपरिग्रहाः=वेदपरिग्रहशून्याः तद्विरुद्धाश्च । शिष्टाः=अवशिष्टाः जीवकालस्वभावकर्तृत्वपक्षा अपि । व्याख्याताः प्रत्याख्याताः दूषिता इत्यर्थः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामानन्दतीर्थमते असदधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ सू ॥ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १४ ॥

यदुक्तं पूर्वत्र चिदचित्प्रपञ्चविशिष्टात्मा शिव एवाद्वितीयः कारणं कार्यं च भवतीति विशिष्टशिवाद्वैतम्, तस्य समन्वयसिद्धस्य युक्तिबाधापत्तिरस्ति न

परस्परप्रतिघातेन उपादानोपादेययोरल्पाधिकपरिमाणत्वनियमस्य प्रचितपरिमाणतूलपिंडाद्यारब्धेषु........प्रभृतिषु व्यभिचारेण च निरस्त इत्यर्थः ॥

इति शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ सू ॥ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १४ ॥ अतिदेशाधिकरणं परित्यज्य प्रधानेन तत्पूर्वाधिकरणेन संगतिं विभावयितुं तदर्थमनुवदति—यदुक्तमिति । तत्र सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टशिवः कारणं स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्स एव कार्यमिति विशिष्टशिवाद्वैतमारंभणाधिकरणे समर्थयिष्यमाणं सिद्धं कृत्वा कार्यकारणावस्थयोर्विशेषणभूतस्य चिदचित्प्रपञ्चस्य तच्छरीरत्वमुपपादितं मनुष्यादिशरीरगतबालत्वयुवत्वादिन्यायेन तद्दोषाणां संस्पर्शः शिवे न भवतीति समर्थनार्थम् । ततश्च चिदचिच्छरीरके ब्रह्मणि वेदांतानां समन्वय इति पर्यवसितम् । इदं नोपपद्यते । शरीरशरीरिधर्माणामसंकरेण व्यवस्थादर्शनेऽपि शरीरिणां शरीरप्रयुक्तसुखदुःखभोक्तृत्वस्यापि दर्शनेन ब्रह्मणोऽपि शरीरित्वे तथात्वप्रसंगादित्याक्षेपिकी संगतिरिति भावः । चेदित्यंतं सूत्रं शिवस्य शरीरित्वे सुखदुःखभोक्तृत्वापत्तेर्जीवा-

---

नयमणिमालायाम् ।

अथ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १३ ॥

माभूत्प्रधानवादस्समन्वयस्यास्य बाधको योऽसौ । अणुकारणवादस्तु स्यात्कणभक्षादिबहुमुनिप्रमितः ॥ ९५ ॥
शून्याशून्यक्षणिकाक्षणिकत्वाद्युन्मुखैः कुतर्कशतैः । व्याहतमितरेतरतस्तमपि श्रुतिरेव बाधेत ॥ ९६ ॥

इति शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

भगवत्पादमते, अण्वादिकारणवादितार्किकाभिमतन्यायेन ब्रह्मकारणवादिवैदिकसमन्वयो विरुध्यते वा न वेति संदेहे विरुध्यत इति **पूर्वपक्षः** । तार्किकन्यायस्य वेदबाधितत्वान्न तेन विरुध्यत इति **सिद्धान्तः** । इदमतिदेशाधिकरणम् । **सूत्रार्थस्तु, एतेन**=मन्वादिभिः शिष्टैः केनचित्सत्कार्यवादाद्यंशेन परिगृहीतस्य प्रधानकारणवादस्य निराकरणप्रकारेण । **शिष्टापरिग्रहा अपि**=शिष्टैः केनचिदप्यंशेनापरिगृहीताः अण्वादिकारणवादा अपि । **व्याख्याताः**=निरस्ता वेदितव्याः इत्यर्थः ॥

श्रीकण्ठमते, यथेदं सांख्यदर्शनं तर्कमूलत्वेनाप्रतिष्ठितत्वादिना निराकृतं तथा एतेन हेतुना कणादाक्षपादादिबहुसम्मतः परमाणुकारणवादोऽपि तर्कमूलत्वाविशेषात् शिष्टापरिग्रहाच्च निराकृतो वेदितव्यः इति । सूत्रमपि व्याख्यातम् ।

रामानुजमते, श्रीकण्ठमतान्नास्ति विशेष इति न पृथक्प्रपञ्चनावसरः ।

आनन्दतीर्थमते, इदं सूत्रं पूर्वस्मिन्नधिकरण एवान्तर्भूतमिति तत्रैव व्याख्यातम् ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ४ ॥

वेति संशयः। एवं सति पूर्वपक्षः प्रवर्तते । यदि चिदचिच्छरीरकत्वमिष्यते परमेश्वरस्य तदा शरीरित्वमस्य सिद्धम् । तथा च जीववत् सशरीरत्वेन तस्यापि शरीरसम्बन्धप्रयुक्तसुखदुःखभोक्तृत्वापत्तेरस्मात् संसारिणो जीवात् तस्य परमेश्वरस्याविभागः प्राप्नोति । अतोऽयं जीवः अयमीश्वर इति विशेषानुपपत्त्या जगद्विशिष्टत्ववादे परमेश्वरस्य निर्दोषस्वरूपासिद्धिप्रसङ्ग इत्येवं पूर्वपक्षी मन्यते । नात्र विरोध इति सिद्धान्तः। स्यादेव विभागो जीवात् परमेश्वरस्य निष्कलङ्कनिखिलमङ्गलाकारत्वेन । न खलु शरीरित्वप्रयुक्तमनिष्टभोक्तृत्वं, किन्तु पराधीनत्वप्रयुक्तमेव, यथा लोके राज्ञः सशरीरत्वेऽप्यनन्यवश्यस्य न स्वाज्ञाननुवृत्तिकृतानिष्टप्रसङ्ग इति। भोक्तृत्वं नेतरसमानम् । 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' इति जीवेश्वरयोः स्वातन्त्र्यमस्वातन्त्र्यं च स्वतः सिद्धमेव । अतः स्वतन्त्रस्य परमेश्वरस्य जीवादस्वतन्त्राच्छरीरसम्बन्धसामान्येन नाविभागप्राप्तिः । नातो विशिष्टाद्वैतहानिः ॥ इति भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

विभागस्तदविशेष आपद्यते चेदित्यर्थमभिप्रेत्य पूर्वपक्षयति–यदीति । जगद्विशिष्टत्ववादे जगच्छरीरकत्ववादे । 'स्याल्लोकव'दिति सूत्रांशं सिद्धांतार्थं व्याचष्टे–स्यादेव विभाग इत्यादिना । अस्याधिकरणस्य गुहाधिकरणादिषु ब्रह्मणश्शरीरित्वप्रयुक्तशङ्कानिराकरणार्थैः पौनरुक्त्यं प्रथमाध्याय एवाविष्कृतं तत्र तत्र ॥

इति भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

नयमणिमालायाम् ।

अथ भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १४ ॥

चिदचिच्छरीरिता चेदीशस्येष्टा शरीरित्वात् । दुःखादिभोक्तृता स्यादित्यविशेषो भवेज्जीवात् ॥ ९७ ॥

नैवेदं जीवानां सशरीरत्वादनिष्टभोक्तृत्वम् । किं तु पराधीनत्वाल्लोके राज्ञ इव तच्च नास्ति विभोः ॥ ९६ ॥

इति भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

भगवत्पादमते, ब्रह्मणि तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि जगद्भेदे तर्कसहितप्रत्यक्षस्य प्रतिष्ठितत्वात्तेनाद्वितीयब्रह्मकारणवादी वैदिकसमन्वयो विरुध्यते नवेति संदेहे प्रत्यक्षसिद्धस्यास्य भोक्तृभोग्यविभागस्याभावप्रसङ्गात्तर्कसहितप्रत्यक्षेण विरुध्यत एवेति **पूर्वपक्षः** । लोकदृष्टसमुद्रतरङ्गादिन्यायेनौपाधिको भोक्तृभोग्यलक्षणो विभाग उपपद्यत एवेति नास्ति तर्कसहितप्रत्यक्षेणाद्वितीयब्रह्मकारणवादिसमन्वयस्य विरोध इति **सिद्धान्तः** । **सूत्रार्थस्तु,** अद्वितीयब्रह्मणो जगदुपादानत्वे भोक्तृभोग्यप्रपञ्चस्य सर्वस्य ब्रह्मानन्यत्वेन **भोक्त्रापत्तेः**=भोक्तुर्भोग्यभावः भोग्यस्य भोक्तृभाव इति तयोरितरेतरभावापत्तेः । **अविभागश्चेत्**=भोक्ता देवदत्तो भोज्य ओदन इति विभागस्य प्रत्यक्षसिद्धस्याभावः प्रसज्येत चेत् । **स्याल्लोकवत्**=अद्वितीयब्रह्मोपादानकत्वेऽपि भोक्तृभोग्यरूपप्रपञ्चस्य परस्परं विभागः स्यादेव । कथम् । **लोकवत्**=यथा लोके मृदात्मनाऽभिन्नानां घटादीनां यथा वा समुद्रात्मनाऽभिन्नानां तद्विकाराणां फेनतरंगादीनां च परस्परं भेदः प्रत्यक्षसिद्ध औपाधिकोऽस्ति तद्वत् । अतो भेदस्य औपाधिकत्वान्न प्रत्यक्षविरोध इति सिद्धम् ॥

अथ आरंभणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

यद्यपि स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्यादिविरुद्धधर्मसम्बन्धेन जीवेश्वरयोर्विभाग उच्यते। तथाऽपि तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमव्यतिरिक्तत्वं च सिद्ध्यत्येवेत्याह—

॥ सू ॥ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १५ ॥

इह कार्यकारणयोः प्रपञ्चब्रह्मणोः समन्वयसिद्धमनन्यत्वं सन्दिह्यते युक्तं न वेति । सन्देहस्य चेतनाचेतनत्वपरस्परविरुद्धधर्मसम्बन्धवैलक्षण्यं कारणम् । कथमनयोरनन्यत्वमुपपद्यते ? पूर्वाधिकरणे सर्वज्ञत्वादिमत्वेन परमेश्वरस्य

अथ आरंभणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

संगतिप्रदर्शनपूर्वकमुत्तराधिकरणमवतारयति—यद्यपीति । पूर्वाधिकरणे शरीरित्वकृतं न भवति सुखदुःखभोक्तृत्वं किं तु पारतंत्र्यकृतमिति परमस्वतंत्रस्य शिवस्य शरीरित्वेऽपि तन्न प्रसज्यत इत्युक्तम् । तर्हि मा भूत् ब्रह्मणः प्रपंचशरीरत्वांशे समन्वयस्य भंगः प्रपंचानन्यत्वांशे तु स्यात् प्रपञ्चशरीरकत्वोपपादकस्य स्वातंत्र्यास्वातंत्र्यतत्कृतभोक्तृत्वाभोक्तृत्वादिविभागरूपवैलक्षण्यस्यैवानन्यत्वप्रतिक्षेपकत्वादिति प्रत्युदाहरणसंगत्या पूर्वं तत्र तत्र सिद्धवत्कृत्य व्यवहृतस्य प्रपंचशिवयोः कार्यकारणभावेनानन्यत्वस्य वैलक्षण्यकृतान्तर्गणिकभेदाविरोधेन निरूपणार्थमुत्तराधिकरणारंभ इत्यर्थः ॥सू॥ तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः ॥१३॥ वैलक्षण्यं कारणमिति । यदि तद्वैलक्षण्यमनन्यत्वविरोधि तदा तद्युक्तमित्येवमनन्यत्वविरोधित्वाविरोधित्वाभ्यां संदिह्यमानं वैलक्षण्यमुपन्यस्तसंदेहस्य कारणमित्यर्थः । भेदकस्वभावस्य वैलक्षण्यस्य अभेदविरोधित्वादनन्यत्वमयुक्तमिति पूर्वपक्षयति—कथमिति ।यदि किंचिद्विलक्षणेनापि चेतनवर्गेणानन्यत्वमयुक्तं तदा किमु वक्तव्य-

---

श्रीकण्ठमते, परमेश्वरस्य चिदचिच्छरीरकत्वाभ्युपगमे तस्य सशरीरत्वसिद्धौ जीववत्तस्यापि शरीरसंबन्धप्रयुक्तसुखदुःखभोक्तृत्वापत्तेस्संसारिणो जीवात्तस्य परमेश्वरस्य अविभागः वैलक्षण्याभावः प्राप्नोति । अतो जीवेश्वरयोर्विशेषानुपपत्त्या परमेश्वरस्य निर्दोषस्वरूपासिद्धिप्रसंगात् समन्वयसिद्धस्य चिदचित्प्रपञ्चशरीरकाद्वितीयब्रह्मकारणवादस्य युक्तिबाधापत्तिरिति **पूर्वपक्षः** । यथा लोके राज्ञः सशरीरत्वेऽपि स्वतंत्रस्य तस्य स्वाज्ञानुवृत्तिकृतानिष्टाप्रसक्तेः तदीयभोक्तृत्वस्यास्ति वैलक्षण्यं तद्वत्परमेश्वरस्य स्वतंत्रस्य राजशासनवश्यानां शरीरिणामिव शरीरसंबन्धसामान्येन नास्ति स्वाज्ञानुवृत्तिकृतानिष्टप्रसक्तिरिति वैलक्षण्यस्य स्वतस्सिद्धत्वान्नात्र विरोध इति सिद्धांतः । अतो न विशिष्टाद्वैतहानिरिति भावः ।इति॥

रामानुजमते, अत्राप्यधिकरणे नास्ति श्रीकण्ठमताद्विशेषः । **आनन्दतीर्थमते,** ननु'कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति'इति भोक्तुर्जीवस्य मुक्तौ ब्रह्मभावापत्तिश्रवणात्तत्रैव संसारेऽपि तयोरभेदादविभागः प्राप्नोति । ततश्च जगत्कर्तृत्वरहिततया प्रत्यक्षसिद्धेन जीवेनात्यन्ताभेदाद्ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं न संभवति इति **पूर्वपक्षः** । यथा लोके उदकद्वयभेदेऽपि स्थानैक्यनिबन्धनः उदके उदकान्तरस्यैकीभावव्यवहारः एवमयमपि मुक्तौ जीवेशयोरेकीभावव्यवहार उपचरितः स्यात् । अतो जीवेशयोरेकीभावस्य 'सायं गोष्ठे गाव एकीभवन्ती'तिवत् स्थानैक्यनिबन्धनत्वप्रतीत्या जीवेशयोर्भेदस्य सिद्धौ ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं भवत्येवेति **सिद्धान्तः** ॥ **सूत्रार्थस्तु,भोक्त्रापत्तेः**=यस्माद्भोक्तुः जीवस्य 'परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ती'ति वाक्ये ब्रह्मभावापत्तिश्रवणात् तयोरविभागः भेदाभावः तस्मादल्पजीवाभिन्नब्रह्मणः जगत्कारणत्वं न युक्तमिति चेन्नेति शेषः।कुतः । यतः **लोकवत्** । यथा लोके जले जलान्तरस्यैकीभावोक्तिस्तथात्रापि स्थानैक्याद्यालंबनेन जीवेशयोरेकीभवन्तीत्यैक्योक्तिः । **स्यात्**—उपचरिता भवेत् । अतो नोक्तदोष इत्यर्थः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

भोक्तृत्वाज्ञत्वादिना जीवस्य चोभयोर्विभागो निर्दिष्टः । चिदचिद्वस्तुनोरत्यन्तविलक्षणत्वादनन्यत्वकथा दूरत एव । न हि कार्यकारणत्वमनन्यत्वसाधकं, गोमयवृश्चिकादौ सत्यपि तस्मिन् वैलक्षण्यदर्शनात् । घटमृत्पिण्डादिष्वप्यर्थक्रियादिव्यवहारभेदाद्भेदो नास्त्येव । अथवा—कार्यकारणयोरत्यन्ताभेदे प्रपञ्चब्रह्मणोरखण्डतया सर्वत्र कर्तृकर्मक्रियादिव्यवहारलोपः स्यात् इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—कारणात् ब्रह्मणः कार्यं जगदनन्यदेव। कथमवगम्यते ? आरम्भणशब्दादिभ्यः । यथा 'वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति' 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' 'विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जायमानं च यत् । सर्वो ह्येष रुद्रः' इत्यादिशब्देभ्यः ॥

यदुक्तं न हि कार्यकारणत्वमनन्यत्वसाधकमिति तत्राह—

॥ सू ॥ भावे चोपलब्धेः ॥ १६ ॥

घटादिकार्यभावे च तदेव मृद्द्रव्यं घट इत्युपलभ्यते । ततः कारणादनन्यदेव कार्यम् । तथा 'वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' । इति

मत्यंतविलक्षणेनाचेतनवर्गेणेत्याह—चिदचिद्वस्तुनोरिति । नन्वभेदव्याप्तेनोपादानोपादेयभावेन ब्रह्मप्रपञ्चयोरनन्यत्वसिद्धौ घटादिषु श्यामरक्तरूपादिवैलक्षण्यवद्देशकालाद्यवच्छेदभेदेन स्वातंत्र्यपारतंत्र्यादिना वैलक्षण्यमुपपादनीयमित्याशंक्य व्यभिचारात्तस्याभेदव्याप्तिरसिद्धेत्याह—न हीति । वस्तुतो विरुद्धोऽयं हेतुः न तु क्वचिदेव साध्यव्यभिचारीत्याह—घटमृत्पिण्डादिष्वपीति । घटेनोदकाहरणं क्रियते मृत्पिण्डेन घटशरावादिकमित्यर्थक्रियाभेदः । घटस्य मृत्पिण्डदण्डचक्रादि कारणं मृत्पिण्डस्य जलसंयोजनपूर्वकमर्दनादीति कारणभेदः । पृथुबुध्नोदराकारः पिण्डाकारश्चेत्याकारभेदः । तदुल्लेखी बुद्धिभेदः । तत्प्रवृत्तिनिमित्तकश्शब्दभेदः । इदानीं मृत्पिण्डोऽस्ति घटो नास्तीति सत्वासत्वभेदः । मृत्पिण्डो दृष्टः घटशरावादिकं न दृष्टमिति ज्ञातत्वाज्ञातत्वभेदः । बहवः तंतवः एकः पटः इति संख्याभेदः । एवमर्थक्रियादिभेदात् सर्वत्राप्युपादानोपादेयभावे भेद उन्नीयत इति विरुद्धो हेतुरित्यर्थः । अथवेति । किंचेत्यर्थः । अखण्डतयेति । अत्यंतैक्यापत्त्येत्यर्थः । कर्तृकर्मेति । कुलालो घटं करोतीत्यादिव्यवहारेषु कर्तृकर्मक्रियाणां भेदस्य दृष्टत्वेन सर्वत्र कर्तृकर्मभावादीनां भेदाक्षेपकत्वावगमादित्यर्थः । साध्याहारं सूत्रं योजयन् सिद्धांतमाह—कारणादिति । आरंभणश्रुतेः ब्रह्मप्रपंचानन्यत्वसाधकत्वमुत्तरसूत्रे भाष्यकार एव स्पष्टीकरिष्यति । आदिशब्दगृहीतश्रुतीनां तत्साधकत्वं तु सामानाधिकरण्यादिभिः स्पष्टम् । उदाहृतश्रुतिकलापानुग्राहकस्यानन्यत्वसाधकानुमानस्य दृष्टांतप्रसाधनार्थत्वेन उत्तरसूत्रमवतारयति—यदुक्तमिति । सू ॥ भावे चोपलब्धेः ॥ १६ ॥ ननु, घटाद्युत्पत्तौ सत्यां तदेवेदं मृद्द्रव्यमिति प्रत्यभिज्ञेयमर्थक्रियादिभेदयुक्तिबाधितत्वाद्भ्रांतेत्याशंक्य द्रव्यैक्येऽप्यवस्थाभेदकृतस्तद्भेद इति श्रुत्यैव दर्शितमिति विभावयितुमारंभणश्रुतेरर्थमाह—तथेति । एकवि-

श्रुत्याऽपि प्रतिपाद्यते। विकारो नामधेयं च वाचारम्भणं वाचायाः अभिलापार्थक्रियारूपव्यवहारस्य निष्पादकं भवति। मृद्द्रव्यस्यैव घटाद्यवस्था घटादिनामधेयं चार्थक्रियाभिलापरूपव्यवहारनिष्पत्तये भवतीति यावत्। वस्तुतो घटादिकमपि मृत्तिकेत्येव सत्यं प्रामाणिकं मृद्व्यतिरेकेण घटभावादर्शनात्। अथवा— 'वाचाऽऽरम्भणं विकारः' विकारो घटो वाचारम्भणं घटोऽयमिति वागारम्भविषयमात्रम्। मृद्द्रव्य एव व्यवहारसिद्ध्यर्थं जायमानमवस्थान्तरम्, न तु मृदो द्रव्यान्तरम्। 'मृत्तिकेत्येव नामधेयं सत्यं' घटादिकं मृत्तिकेति कृत्वैव तत्र सर्वं मृत्पिण्डादिनामधेयं सत्यं सति प्रामाणिकेऽर्थे साधु, न तु द्रव्यान्तरमिति कृत्वा।

ज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तदुपपादनार्थं 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्या'दिति दृष्टांत उपन्यस्तः।तत्र नायं दृष्टांत उपपद्यते।मृत्पिण्डस्य तद्विकाराणां घटशरावादीनां चाभिलापार्थक्रियादिभेदेनात्यंतभिन्नतया मृत्पिण्डज्ञानेन तद्विकाराणां ज्ञातत्वायोगादित्याशंकायां तदुपपादनार्थं वाचारंभणश्रुतिः प्रववृते। तत्र प्रतिज्ञादृष्टांतौ प्रकृत्यधिकरणे व्याख्यातौ। इह हेतूकृता वाचारंभणश्रुतिर्व्याख्यायते। विकारो घटत्वपृथुबुध्नोदरत्वादिः। नामधेयं तत्प्रवृत्तिनिमित्तकं घटादिपदं चेत्येतत् वाचारंभणं वाचा वाक् घटमानयेत्याद्यभिलापः। तेन तज्जन्यार्थक्रियापि लक्ष्यते। आरभ्यते अनेनेत्यारंभणं कारणम्। वाचाया आरंभणमभिलाभार्थक्रिययोः कारणमिति यावत्। नपुंसकानपुंसकयोः नपुंसकशेषैकवद्भावश्च। अनेनैतदुक्तं भवति। मृत्पिण्डतद्विकाराणां द्रव्यैक्येऽपि पिण्डपृथुबुध्नोदराद्याकारभेदेन तत्प्रवृत्तिनिमित्तकनामधेयभेदेन चार्थक्रियाभिलापभेद इति। ननु द्रव्यभेदेनैव तद्भेदः किमिति नेष्यते इत्याशंक्योक्तं 'मृत्तिकेत्येव सत्य' मिति। घटशरावादिकमपि मृत्तिकेत्येव सत्यं प्रामाणिकं मृदेवायं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षसिद्धं गुरुत्वद्वैगुण्याभावादियुक्तिसिद्धं च। एवं प्रमाणसिद्धैक्यनिर्वाहायार्थक्रियाभिलापभेदस्य विकारनामधेयभेदोपाधिकत्वं कल्पयितुं युक्तमिति भावः। अथैवं वाक्ययोजना— वाचारंभणं विकारः घटशरावादिविकारः घटोऽयमित्यादिव्यवहारविषयमात्रं न तु मृदो द्रव्यांतरम्। द्रव्यांतराभावे मृदः पिण्डतादशायामप्रवृत्तं घटशरावादि नामधेयं कथं पश्चात् प्रवर्तत इत्याशंकायामुच्यते —नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्। मृन्नामधेयमिव घटशरावादिनामधेयमपि तद्द्रव्यं मृत्तिकेति कृत्वैव सति प्रामाणिकेऽर्थे साधु न तु द्रव्यांतरमिति कृत्वा। प्रत्यभिज्ञाविरोधादिना द्रव्यांतरस्याप्रामाणिकत्वादिति। अस्मिन्पक्षे 'सत्ये साधौ च सच्छब्दः' इति स्मृतेः प्रामाणिकार्थवाचिसत्यशब्दपर्यायात् सच्छब्दा'त्तत्र साधु'रित्यर्थे यत्प्रत्ययः। आरंभणशब्दो विषयभावेन निष्पादकं वदन्विषयत्वपर्यवसायी। तस्य पुलिंगविशेषणत्वेऽपि लिंगसामान्यविवक्षया नपुंसकलिंगनिर्देशः। द्विगुरेकवचनमितिवदिति विशेषः। भाष्ये द्वितीयव्याख्याने 'यतो घटो मृदेवे'ति वाक्येन मृद्घटयोर्द्रव्यैक्ये प्रत्यभिज्ञारूपं प्रमाणं दर्शितम्। प्रथमव्याख्याने 'मृद्व्यतिरेकेण घटभावादर्शना'दिति वाक्येन मृद्व्यतिरेकेण घटे गुरुत्वादिधर्माणामदर्शनरूपा तत्र युक्तिर्दर्शिता। एवं च यद्यपि मृत्पिंडघटशरावादीनामभिलापार्थक्रियादिभेदश्चैत्रमैत्रादीनामिव द्रव्यांतरत्वेनाप्युपपद्यते बालयुवस्थविराणामि-

यतो घटो मृदेवेति। अतः कारणादनन्यदेव कार्यम् । अर्थक्रियादिव्यवहारभेदस्तु,

वावस्थाभेदेनाऽपि । अथाप्यत्राभेदेनैव तदुपपादनं कार्यम् । कार्यकारणानन्यत्वस्य युक्त्यनुभवानुग्रहश्रुतिसिद्धत्वादित्युपसंहरति—अत इति । अर्थक्रियादीत्यादिशब्देन प्राङ्निर्दिष्टा बुद्ध्यभिलापादयस्सर्वेऽपि गृह्यंते। ननु कार्यस्य घटत्वाद्यवस्थाविशेषविशिष्टत्वेन बुद्ध्यभिलापविशेषविषयत्वाज्ञातत्वासत्त्वादिकमुपपद्यताम् एकत्वानेकत्वरूपसंख्याभेदः कथमुपपद्यते । कोऽत्र विशेषः । मृदः पिण्डत्वावस्थाप्रहाणेन कुड्यत्वावस्थाप्राप्तिवदनेकत्वावस्थाप्रहाणेन एकत्वावस्थापत्तिः । पुनश्च कुड्यत्वावस्थाप्रहाणेन पिण्डत्वावस्थाप्तिवदेकत्वावस्थाप्रहाणेनानेकत्वावस्थाप्तिश्चेत्यापद्यत एव। ननु, विरलतंत्वारब्धपटादिषु कारणगतानेकत्वसंख्या न प्रहीयते। तत्र कथं द्रव्यैक्ये तद्विरुद्धानेकत्वसंख्यापत्तिः । पटत्वरूपावस्थाभेदेनेति चेन्न। द्रव्यैक्ये घटकुड्यादिषु मृत्त्ववत् पटे तंतुत्वस्यानुवृत्तेरवश्यंभावेन तस्य पटव्यावृत्तधर्मवृत्त्यवच्छेदकत्वायोगात् कार्यगतपटत्वविरोधित्वात्तन्नानुवर्तते घटत्वविरोधित्वात् पिण्डत्वमिवेति चेत्तर्हि तद्वदेव प्रहीणं भवेत्। न तंतुष्वप्यनुवर्तेत । कार्यकारणयोरैक्ये प्रहीणकार्यानुवृत्तोभयविधावस्थाव्यतिरेकेण तदुभयव्यवस्थितावस्थांतरस्थित्यनुपपत्तेरिति चेन्मैवम् । तंतुष्वेव कुविंदकारितसंयोगविशेषावच्छेदेन पटत्वस्य तदुपाधिकैकत्वस्य तंतुत्वाभावस्य च वृत्त्युपपत्तेः कार्यकारणभेदवादेऽप्येकस्मिन्नेव घटे कालरूपावच्छेदभेदेन श्यामरक्तरूपयोः देशभेदेनैकस्मिन्नेव वृक्षे स्थूलतरतनुतरादिपरिमाणानामेकस्मिन्नेव कदलीदले श्यामलधवलरूपयोः कठिनसुकुमारस्पर्शयोश्च स्वस्वविरुद्धधर्माभावसाहित्येन वृत्तिदर्शनात्। तेषु विरुद्धधर्मावच्छेदककालदेशानां परस्परासंकीर्णत्वमस्ति। नात्र कुविंदकृतसंयोगास्तंतुत्वासंकीर्णा इति चेन्न । वह्नावार्द्रेंधनप्रभववह्नित्वावच्छेदेन व्याप्तिमत्त्वस्य तदसंकीर्णवह्नित्वावच्छेदेन व्याप्त्यभावस्य च आर्द्रेंधनप्रभववह्नित्वावच्छेदेन व्याप्यतावच्छेदकवद्वह्निके अविशेषितवह्निसत्त्वावच्छेदेन व्याप्यतावच्छेदकत्वाभावस्य च वृत्त्यभ्युपगमात् । एवं कार्यकारणानन्यत्ववादेऽप्येकस्मिन्नेव द्रव्ये तन्तुत्वं स्वप्रापकांशुसंयोगविशेषावच्छेदेन तदवच्छेदेनानेकत्वं च पटत्वावस्थाप्रापकतंतुसंयोगविशेषावच्छेदेन पटत्वं तदवच्छेदेनैकत्वं चेति पटत्वतंतुत्वयोरेकत्वानेकत्वयोश्च समावेशोपपत्तेर्न कश्चिद्विरोधः । एवमुपादानोपादेययोस्तृणच्छदिषोरिष्टकाप्राकारयोश्चानन्यत्वेऽपि तृणत्वच्छदिष्ट्वादिसमावेशाविरोध उन्नेयः । इयांस्तु विशेषः । छदिःषु तृणानां दीर्घतनुत्वाद्याकारस्य प्राकारे इष्टकानां चतुरश्रत्वाद्याकारस्य चाविरलतंत्वारब्धपटे तंतुत्वस्येवानुपलंभः विरलतंत्वारब्धपटे तंतुत्वतदाकृतिविशेषतदनेकत्वानामुपलंभ इति । तस्मादर्थक्रियादिभेदहेतोरवस्थाभेदस्याभ्युपगमान्न कश्चिद्विरोध इति भावः ।

इदं तु चिंत्यते । कार्यकारणानन्यत्ववादिना कथमवस्थाभेद आगंतुकोऽभ्युपैतव्यः । आगंतुकस्य प्राक् सता कारणेनानन्यत्वायोगात् असत्कार्यवादपादप्रसारिकापत्तेश्च । न चावस्थाभेदोऽपि नित्यः । तथा सति मृत्पिण्डदशायामपि घटार्थक्रियादिप्रसंगात्, दण्डचक्रादिघटकारणकलापवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । ननु, मृदः पिण्डतादशायामनभिव्यक्ता घटावस्था। अभिव्यक्तैव सार्थक्रियाद्युपयोगिनी । तदभिव्यक्त्यर्थश्च दंडचक्रादिः कारणक-

लापः । न च तथा सति मृत्पिण्डगतघटावस्थाभिव्यक्त्यर्थेन दण्डचक्रादिव्यापारेण तद्गतकरककपालमणिमल्लिकाद्यवस्थानामपवरकगतघटाभिव्यक्त्यर्थारोपितेन दीपेन तद्गतकरकादीनामिवाभिव्यक्तिप्रसंगः, मृत्पिंडिकादशायां प्रदीपारोपणेन घटाद्यभिव्यक्तिप्रसंगश्चेति वाच्यम् । उच्चारणविशेषेण वर्णविशेषाभिव्यक्तिः उच्चरितवर्णविशेषाभिव्यंजकेन श्रोत्रमनस्संयोजनानुकूलपवनादिनोच्चारणं विना न वर्णाभिव्यक्तिरिति व्यवस्थादर्शनेन तद्वदिहाप्युपपत्तेः । वर्णानित्यत्वपक्षेऽपि रविकिरणैर्युगपदभिव्यंग्ययोर्नैल्योत्पलत्वयोः प्रदीपप्रभयोत्पलत्वस्यैवाभिव्यक्तिः कूपजलस्य वियति विक्षेपे रविकिरणैः तत्र शौक्ल्यजलत्वयोस्सहाभिव्यक्तावपि तस्य कूपान्तरवस्थितिसमये (तैलत्वस्ये) जलत्वस्यैवाभिव्यक्तिरित्यादिव्यवस्थादर्शनेन तद्वदिहापि यथादर्शनमभिव्यंग्याभिव्यंजकभाववैचित्र्याभ्युपगमोपपत्तिश्चेति चेन्मैवमवस्थावत्तदभिव्यक्तावपि नित्यत्वानित्यत्वविकल्पे पूर्वोक्तदोषानतिपातात् । किंच केयमभिव्यक्तिः । ज्ञानं चेत्तदा दण्डचक्रादिमेलनस्य घटज्ञानकारणत्वापत्त्या तदपनयनानंतरं घटज्ञानोदयो न स्यात् । आवरणापनयश्चेत् घटसामग्र्या किमावरणमपनीयते । ननु मृदि पूर्वस्थिता पिण्डावस्था तस्यां नित्यमेव स्थिताया अपि घटावस्थाया आवरणम् । तदावृतत्वात्सा तदानीं न प्रतीयते । घटसामग्र्या पिण्डावस्थोपमर्दे सति तिलपीडनेन तैलमिवावघातेन तण्डुल इव दोहनेन पय इव खननेन कूपजलमिव क्षालनेन पटशौक्ल्यमिव प्रतीयते । न च तथा सति मुद्गरपातानंतरमपि घटावस्थाप्रतीतिप्रसंगः तदावरणभूतायाः पिण्डावस्थायास्तिरोधानादिति वाच्यम् । तदा मुद्गरपाताभिव्यंग्यकपालत्वाद्यवस्थायास्तदावरणत्वात् कारणे अभिव्यक्तायाः कस्याश्चित् कार्यावस्थायास्तद्गतसकलकार्यावस्थांतरावरणत्वाभ्युपगमात् । न च तथा सति कपालेषु कारणमेलने घटावस्थाभिव्यक्तिप्रसंगः । इष्टापत्तेः । कपालानि चूर्णीकृत्य जलमृदंतरसंयोजनमर्दनव्यापारैः मार्दवं प्रापय्य दण्डचक्रादिमेलने घटाभिव्यक्तिदर्शनात् । न च पटकारणानां पुनः पटभावो न दृश्यते इति शंकनीयम् । तद्भस्मनां क्षितितलपतितानां तत्क्षितिप्ररूढकार्पासतरुफलपरिणतौ क्रमेण तेषां पटभावोपपत्तेः । न च तंतुषु तंत्ववस्थायाः पटावस्थावरणत्वस्य वक्तव्यत्वात् विरलतंत्वारब्धपटे तत्तिरोधानशंकानास्पदे पटावस्थाभिव्यक्तिर्न स्यादिति वाच्यम् । फलबलेन कुविंदकृतसंयोगविशेषरहिततंत्ववस्थायाः तदावरकत्वकल्पनात् तस्मादविशेषिता वा पूर्वकार्यावस्थैव घटपटाद्यवस्थानामावरणमिति चेत् नैतद्युक्तम् । तथातथा परिणाहशालिनी पटावस्था कुविन्दव्यापारात् प्रागपि यथादृष्टेन स्थूलेनैव रूपेण सती तंतुत्वेनानुभूयते उत कूर्मांगवत् संकुचितेन रूपेण सती । नाद्यः । यथादृष्टरूपायाः पटावस्थायाः तंतुषु कुविंदव्यापारात् प्राक् व्यस्तेषु समस्तेषु वा विप्रकीर्णेषु संहतेषु वा पर्याप्तवृत्त्यसंभवात् । न द्वितीयः । यथादृष्टपटावस्थायाः आगंतुकत्वापरिहारात् । न च वाच्यमनादिरेव सा पटावस्था अद्यतनेषु तंतुषु न वर्तते किंतु मूलकारण इति । तथा सति यत्रेदानीं भविष्यत्पटप्रागभावदेशे तन्तवो न संति तत्रावरणाभावेन तदभिव्यक्तिप्रसंगात् । न च तत्र या काचन कार्यावस्थास्ति सैवावरणं स्यादिति वाच्यम् । तस्याः कुविंदव्यापारानंतरमपि सर्वत्रावर्जनीयत्वेन सर्वदा पटानभिव्यक्तिप्रसंगात् । कार्यावस्थास्सादय एवाभ्युपैतव्या इति कथं कार्यकारणानन्यत्वसमर्थनं असत्कार्यवादापत्तिपरिहारश्चेति ।

मृद्घटयोः वस्त्वैक्येऽप्यवस्थाभेदात् भवत्येव। ततो मृद्घटयोरिव ब्रह्मप्रपञ्चयोरपि व्याप्यव्यापकभावादनन्यत्वम् । तथा पुराणवाणी–'शक्त्यादि च पृथिव्यन्तं शिवतत्त्वसमुद्भवम्। तेनैकेन तु तद्व्याप्तं मृदा कुम्भादिकं यथा ॥' इति ॥ 'मृदयं

अत्रेदमुत्तरं विवक्षितम्। अत्रागंतुका एवावस्थाभेदाः। असतो द्रव्यानुत्पत्तिः सत्कार्यवादः। न त्ववस्थानामप्यनागंतुकत्वम्। सत एव द्रव्यस्योत्तरोत्तरावस्थाप्राप्तिरुत्पत्तिः । पूर्वपूर्वावस्थाहानं विनाशः। एवमागमापायिनानावस्थाशालि द्रव्यमेकमिति। अतो न काचिदत्रानुपपत्तिः। नन्वेवं मृदेव घटमणिककपालचूर्णाद्यवस्थाशालिनीति मृद्घटाद्यैक्यसमर्थनस्य प्रकृते का संगतिः। न हि तद्दृष्टांतेन ब्रह्मैव भोक्तृत्वविकारित्वजडत्वाद्यवस्थाशालीति ब्रह्मप्रपञ्चैक्यं साधयितुं शक्यम्। पूर्वाधिकरणविरोधापत्तेः। न च स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चविशिष्टब्रह्मरूपकार्यकारणैक्यं साधनीयम्। विशेष्यांशस्य विशेष्यांशेन ऐक्यसाधने सिद्धसाधनात् विशेषणविशेष्ययोः कार्यकारणभावे सत्यप्यैक्याभावेन व्यभिचाराच्च। न च विशेष्यांशस्यैव विशेष्यांश उपादानं विशेषणांशस्य तु विशेषणांश इति शंकनीयम् । ब्रह्मणस्सर्वोपादानत्वाभावप्रसंगात्। न च विशेषणांशयोरैक्यं साध्यमिति वाच्यम्। सत्यप्युपादानोपादेयभावे ब्रह्मप्रपञ्चयोरैक्याभावेन तत्र व्यभिचारात् पूर्वपक्षोद्भावितगोमयवृश्चिकादिव्यभिचारतादवस्थ्याच्च। स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चैक्यसाधनस्य एतदधिकरणकृत्यब्रह्मप्रपञ्चानन्यत्वविषयश्रुतिसमन्वयसमर्थनानुपयोगित्वाच्च । न च ब्रह्मप्रपञ्चयोरपृथग्भावरूपानन्यत्वे श्रुतिसमन्वयो न त्वैक्यरूपानन्यत्व इति वाच्यम्। तत्र मृद्घटदृष्टांतेन स्थूलप्रपञ्चस्य तदुपादानब्रह्मापृथग्भूतपरापरशक्तिरूपसूक्ष्मप्रपञ्चैक्यसाधनमुपयोगीति वाच्यम्। तयोरैक्याभावेऽपि मृद्घटभेदवादिनैयायिकरीत्या केवलं पृथग्भावेनैव ब्रह्मापृथग्भावस्याऽपि लाभादित्याशंक्याह–ततो मृद्घटयोरिवेति। अत्रायमाशयः। यथैक एव मृत्पिण्डो घटशरावादिव्यापकः। तदनुस्यूतिमंतो घटशरावादयः परस्परव्यावृत्तरूपाः तद्व्याप्याः। एवं ब्रह्मैकमेव वियदादिसर्वविकारानुस्यूतं तेषां व्यापकं तदनुस्यूतिमंतो वियदादयस्सर्वे विकारास्तस्य व्याप्याः इत्येवं व्याप्यव्यापकभावेनापृथग्भावरूपं 'तेनैकेन तु तद्व्याप्तं मृदा कुंभादिकं यथे' त्यादिपुराणसिद्धं 'अन्यस्सन्व्याप्तितोऽनन्य' इत्याद्यागमप्रसिद्धं 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः' इति भगवद्गीतासु च प्रतिपादितमनन्यत्वं मृद्घटदृष्टांतेनोपपादनीयम्। तत्र नायं दृष्टांत उपपद्यते। कौलालमृत्कूटात् घटशरावादिनिर्माणसमयेषु विभक्तानां परस्परव्यावृत्तरूपाणां तस्माद्भिन्नानां सूक्ष्ममृत्पिण्डानां घटशरावादिभावापत्त्या तेष्वेकस्या मृद्व्यक्तेरनुस्यूत्यसिद्धेरिति शंकायामित्थमुपपादनीयम्। महतः कुलालमृत्कूटाद्विभज्यविभज्य गृहीताः सूक्ष्ममृत्पिण्डास्ततो न भिद्यंते स एव मृत्कूटः एतावत्सूक्ष्ममृत्पिण्डात्मतां प्राप्त इत्यभेदप्रत्यभिज्ञानादिति वाचारंमणवाक्योपपादनीये 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्या' दिति दृष्टांतेऽप्युक्तशङ्कावतारे सत्येवमेवोपपादनीयम्। तेन दृष्टांतेनोपपादनीयायां 'येनाश्रुत' मित्यादिप्रतिज्ञायां मृद्घटादिदृष्टांतेषु वाचारंभणश्रुत्युपपादितप्रकारेण द्रव्यैक्यान्मृदादिज्ञाने तदभिन्नस्य घटादेर्विषयत्वेऽपि ब्रह्मप्रपञ्चयोरैक्यानंगीकारात् ब्रह्मज्ञाने प्रपञ्चस्य विषयत्वं न संभवतीत्येवं दृष्टांतवैषम्यशंकायामित्थमुपपादनीयम्। न केवल-

घट' इत्यत्र यथा मृद्व्याप्तिर्घटे दृश्यते तथा ब्रह्मेदं जगदिति ब्रह्मव्याप्तिर्न दृश्यते

ब्रह्मज्ञानेन प्रपञ्चस्य ज्ञातत्वमिह प्रतिज्ञायते । किं तु सूक्ष्मप्रपञ्चविशिष्टज्ञानेन । 'सदेव सोम्येद' मित्युपक्रमे ब्रह्मणि प्रयुक्तस्य सच्छब्दस्य सकलप्रपञ्चोपादानशक्तिविशिष्टब्रह्मपरताया ईक्षत्यधिकरणे वर्णितत्वात् । उपादानोपादेयभूतौ च शक्तिप्रपञ्चौ न परस्परभिन्नौ। मृद्घटवत्। अत्र सामान्येनोपादानोपादेयभावमात्रं न हेतुः। ब्रह्मप्रपञ्चयोर्गोमयवृश्चिकादिषु च व्यभिचारात्। तथापि परिणामिपरिणामभावरूपस्तद्विशेषो हेतुः । एवं च सच्छब्दोक्तशक्तिविशिष्टब्रह्मज्ञाने प्रपञ्चस्य विषयत्वं संभवति परापरशक्त्युपादानकस्य तस्य मृद्घटन्यायेन तदभिन्नत्वादिति । एतदर्थं य एको मृत्कूटः स्थितस्स एवैतावद्घटशरावाद्यात्मतां प्राप्त इत्यभेदप्रत्यभिज्ञानेनानुमानदृष्टांतभूतमृद्घटाद्यैक्यमुपपादनीयम् । अतोऽस्मिन्सूत्रे श्रुतितदनुग्राहकानुमानापेक्षितं मृदादितद्विकारैक्यसमर्थनं संगतमेवेति । एवमस्य सूत्रस्यारंभणश्रुत्यनुग्राहकानुमानोपयोगित्ववदारम्भणवाक्यार्थवर्णनोपयोगित्वमस्तीत्याशयेनैव पूर्वसूत्रोदाहरणभूतस्याप्यारम्भणवाक्यस्य भाष्यकारैरेतत्सूत्रव्याख्यानावसरेऽर्थप्रतिपादनं कृतम् । भाष्ये परिणामिपरिणामभावलिंगेन शक्तिप्रपञ्चैक्यसाधकमेवानुमानम् । शक्तिशक्तिमतोरभेदोपचारात् । प्रपञ्चब्रह्मणोरुक्तरूपमनन्यत्वं न तेन हेतुना सिद्ध्यति । असिद्धेः । नाप्युपादानोपादेयभावसामान्येन । निर्विकारे ब्रह्मणि उपादानत्वस्य विकारवदुपादानापृथग्भूताधिष्ठानत्वस्य वक्तव्यतया तस्यैवात्र साध्यत्वपर्यवसानादित्याशङ्कायां तद्धर्मानुस्यूतिमत्तया ब्रह्मप्रपञ्चानन्यत्वसाधकानुमानमिति व्यवहृतम् । न केवलमिदं भाष्यमेव तदभेदोपचारात्प्रवृत्तम् । 'नविलक्षणत्वा (२-१-४) धिकरणमपि तथैव प्रवृत्तम् । तथैव कृत्स्नप्रसक्त्य- (ब्र० २-१—२६.) धिकरणमपि प्रवर्तयिष्यते । परिणामपरिणामिभावरूपे ह्युपादानोपादेयभावे वैलक्षण्यानुपपत्तिः कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषश्चापादयितुं शक्यते । न तु स्वयं निर्विकारस्य सतः परिणाम्युपादानापृथग्भूताधिष्ठानभावमात्रालंबनोपादानोपादेयभावे । तदापादकस्यैक्यस्य परिणामपरिणामिभाव इव तत्राभावात् । ननु, ब्रह्मशक्तेः प्रपञ्चस्य च परिणामिपरिणामभावहेतुकैक्यसिद्धिरस्तु प्रपञ्चब्रह्मणोरुक्तरूपमनन्यत्वं न तेन हेतुना सिध्यति । असिद्धेः । नाप्युपादानोपादेयभावसामान्येन । निर्विकारे ब्रह्मण्युपादानत्वस्य विकारवदुपादानापृथग्भूताधिष्ठानत्वरूपस्य वक्तव्यतया तस्यैवात्र साध्यत्वपर्यवसानादित्याशंकायां तद्धर्मानुस्यूतिमत्तया प्रमीयमाणत्वं तत्र सामान्यव्याप्त्यपेक्षो हेतुरित्यभिप्रेत्य तदसिद्धिमाशंकते—यथा मृद्व्याप्तिरिति । 'सन् घटस्सन्पट' इत्यादिप्रमासु सत्तया तावदपृथग्भावसंबंधः प्रतीयते । सा च ब्रह्मशक्तिरूपा । 'सदेव सोम्येद' मित्यादिश्रुतिषु ब्रह्मणि सच्छब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तभूता ब्रह्मसत्तैव। 'मायां तु प्रकृतिं विद्या' दिति जगत्प्रकृतित्वेनावधारितायास्तस्या एव तथाभूतप्रमाविषयत्वोपपत्तौ तदतिरिक्तजातिरूपसत्ताकल्पने प्रमाणाभावात् । तां कल्पयतामपि जात्यादिषु तदभावेन तेष्वनुगतसद्व्यवहारस्य तया निर्वोढुमशक्यत्वात् सत्तैकार्थसमवायादिसंबंधांतरेण तन्निर्वाहे अननुगमात् रूपादिरहिताया अपि जातिसत्ताया इव ब्रह्मशक्तिरूपसत्तायाश्चाक्षुषत्वाद्युपपत्तेश्च । न च नीरूपद्रव्यत्ववत् ब्रह्मशक्तेश्चाक्षुषत्वाद्यनुपपत्तिः । अप्रयोजकत्वात्

इति चेत्, सन् घटः सन् पटः इति सर्वत्र दृश्यत एव सद्रूपस्य ब्रह्मणो व्याप्तिः। सच्चिद्रूपेण शिवेन यदि न व्याप्तं जगत् तदा सत्तास्फूर्तिभ्यां विनाकृतं कथमस्ति स्फुरतीति च दृश्येत? अवस्त्वेव भवेत्। अतो मृदा घटादिकमिव कारणेन शिवेन कार्यमिदं व्याप्तं तदनन्यभूतं चेति सिद्धम् ॥

॥ सू ॥ सत्त्वाच्चापरस्य ॥ १७ ॥

कार्यस्य कारणे सत्त्वाच्च कारणादनन्यदेव कार्यम्। घटशरावादिकं पूर्वं मृदेवासीदिति हि घटादिकं मृदात्मनोपलभ्यते ॥

॥सू॥असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् युक्तेः शब्दान्तराच्च॥१८॥

'इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीत्' इति कार्यस्य पूर्वमसद्व्यपदेशात् कारणे कार्यमसदिति चेत्--न, स्थूलत्वविरोधिसूक्ष्मत्वरूपधर्मान्तरयोगादेवायमसद्व्यपदेशो नाभावात्। कुतः? 'तदसदेव सन्मनोऽकुरुत स्याम्' इति

तस्याः स्वाभिन्नघटादिरूपेण रूपवत्त्वाच्च। न च नीरूपस्य रूपवत्त्वासंभवः। दशाभेदेनाविरोधात्। कार्यकारणभेदवादिभिरपि प्रथमक्षणे नीरूपस्य घटादेरनंतरं रूपवत्त्वस्याभ्युपगमाच्च इत्याशयेन परिहरति–सन्घट इति। न केवलं प्रपञ्चे सत्तारूपेणैव ब्रह्मशक्त्यनुस्यूतिः अपि तु स्फूर्तिरूपेणापीत्याह–सच्चिद्रूपेणेति। 'सन्घट' इत्याद्यनुभवे सत्ताविशिष्टतयेव 'स्फुरति घट' इत्याद्यनुभवे स्फुरणविशिष्टतया प्रपञ्चो विषय इति तावत्सर्वानुभवसिद्धम्। तच्च स्फुरणमुपादानभूतब्रह्मशक्तिरूपमेव पर्यवस्यति। जडे स्फुरणांतरासंभवात्। न च 'स्फुरती'त्यस्य स्फुरणविषयत्वमर्थः। 'सविता स्फुरति भाति प्रकाशत' इत्यादिप्रयोगे स्फुरणवत्वार्थकस्य तस्य 'स्फुरती'त्यादिप्रयोगेऽर्थांतरकल्पनायोगात्। न च 'ममस्फुरति' 'मम न स्फुरती' ति व्यवहारदर्शनात् तथार्थकल्पनम्। विषयसम्पर्कजनितवृत्तिविशेषाभिव्यक्तस्य ब्रह्मानंदस्येव चाक्षुषज्ञानाद्यभिव्यक्तस्य ब्रह्मस्फुरणस्यापि प्रतिनियतव्यवहारविषयत्वोपपत्तेः 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति श्रुत्यनुसार्यर्थविषयत्वकल्पनसंभवे 'स्फुरति भाति प्रकाशत' इत्याद्यनुभवानां विषयांतरकल्पनस्यायुक्तत्वाच्चेति भावः। अवस्त्वेव भवेदिति। यस्य न सत्त्वं न वा स्फुरणं न तद्वस्त्विवति भावः। सू ॥ सत्वाच्चापरस्य ॥ १७ ॥ कारणे सत्त्वादिति। कारणे तादात्म्येन सत्त्वादित्यर्थः। पूर्वसूत्रे मृदः पाश्चात्यघटशरावादिरूपतापत्तिविषया प्रतिज्ञोदाहृता इह घटशरावादीना प्राचीनमृद्रूपतापत्तिविषयेति भावः ॥ सू ॥ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मांतरेण वाक्यशेषाद्युक्तेश्शब्दांतराच्च ॥ १८ ॥ 'असदेवेदमग्र आसी' दित्यादेर्वैदिकस्यासद्व्यपदेशस्योदाहरणं 'य एते घटशरावादय इदानीमुत्पन्नाः प्रागिह नास'न्निति लौकिकस्याप्यसद्व्यपदेशस्योपलक्षणम्। सद्व्यवहारार्हस्थूलत्वविरोधि सूक्ष्मत्वं धर्मांतरमस्ति। तत एवासद्व्यवहारः। नतूत्पत्तेः प्रागभावादिति परिहरति–नेति। ननु 'वायोरूपं नास्ति' इत्यादेरिवास्याप्यसद्व्यपदेशस्याभावविषयत्वं युक्तं न तु सूक्ष्मावस्थाविषयत्वम्। क्लृप्तविषयं विहाय विषयांतरकल्पने मानाभावादित्याशंकते–कुत इति। वैदिकस्य लौकिकस्य चासद्व्यपदेशस्य विषयांतरकल्पने क्रमेण 'वाक्यशेषाद्युक्तेश्चे'ति सूत्रशेषोक्तं हेतुद्वयं दर्शयन् परिहरति–तदिति।

वाक्यशेषात् । मनस्कारो हि विद्यमानस्यैव भवति । युक्तिरपि तथा धर्मान्तरयोगनिमित्ततामसद्व्यपदेशस्यावगमयति । पिण्डत्वघटत्वकपालत्वरूपैः परस्परविरोधिभिः भावरूपैः धर्मैः, घटः प्राङ्नासीत्, इदानीमस्ति, तदानीं न भविष्यतीति सदा विद्यमानस्यैव मृद्द्रव्यस्य असदादिव्यपदेशोपपत्तौ न तद्व्यतिरिक्तः कश्चिदभावो नाम असद्व्यपदेशालम्बनं धर्मान्तरं कल्पनीयमिति । तथा शब्दान्तरं च 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत' इत्यादि ॥ अयमभिप्रायः—पूर्वं स्वाभिन्ननामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिद्रूपपरशक्तिगर्भितो हि शिवः केवलो भवति । पुनः स्वात्मिकां तादृशीं शक्तिं पूर्वदशाविरोधिस्थूलत्वयुक्तनामरूपविभागार्हचिदचिद्रूपां बहिर्विस्तारयति । तत्र शक्तिमतः शिवस्य संकोचावस्था प्रलयः । विकासावस्था सृष्टिरिति । तथा आप्तवचनमपि—'चिदात्मैव हि देवोऽन्तः स्थितमिच्छावशाद्बहिः । योगीव निरुपादानमर्थजातं प्रकाशयेत् ॥' इति । निरुपादानमिति अनपेक्षितोपादानान्तरं स्वयमुपादानं भूत्वेत्यर्थः । ततः परमकारणात् परब्रह्मणः शिवादभिन्नमेव जगत् कार्यमिति ॥

निदर्शनान्तरमुच्यते—

॥ सू ॥ पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा संकुचितः सूक्ष्मरूपः पटः प्रसारितो महापटकुटीरूपेण कार्यं भवति, तथा ब्रह्मापि संकुचितरूपं कारणं प्रसारितरूपं कार्यं भवति ॥

॥ सू ॥ यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥

यथा वायुरेक एव वृत्तिविशेषेण प्राणादिभेदं भजते, तथा ब्रह्मापि शक्तिव्यापारभेदेन सदाशिवादिविश्वरूपभेदं भजते । ततो ब्रह्मणः कारणादनन्यदेव कार्यं जगदिति युक्तम् ॥

तत् असदेव । सत्स्यामिति मनोऽकुरुतेत्यन्वयः । मनस्कारो मानसः सङ्कल्पः । अभावो नामेति। अभावाभावस्येव भावाभावस्याऽपि तद्विरोधिभावधर्मरूपतोपपत्तेः क्वचिदप्यभावो नाम धर्मांतरं न कल्पनीयमित्यर्थः । शब्दांतरादिति सौत्रहेतुरुभयत्र साधारणः । लोकेऽपि ह्यस्ति शब्दांतरं घटशरावादिकं पूर्वं मृदेवासीदिति । तत्तु पूर्वसूत्रे प्रत्यभिज्ञोदाहरणेनैव उदाहृतप्रायमिति नेहोदाहृतम् । ननु, ब्रह्मकारणवादे ब्रह्मणः प्रलये किमव्याकृतत्वं किं च सृष्टौ व्याकृतत्वम् ? न हि निर्विकारस्य मृद्घटन्यायेनावस्थाभेदस्संभवतीत्याशंक्य स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चविशिष्टस्य ब्रह्मणः कार्यकारणभावांगीकाराद्विशेषणगतस्थूलसूक्ष्मावस्थाभ्यां विशिष्टे व्याकृतत्वाव्याकृतत्वव्यपदेशभेद इत्याह—अयमभिप्राय इति । उत्तरसूत्रद्वयमवतारयति—निदर्शनांतरमिति । स्थूलसूक्ष्मावस्थाभ्यामेकस्यैव द्रव्यस्य कार्यकारणभावे मृद्घटादिदृष्टांतः प्राक्प्रसाधितः । इदानीमेकद्रव्यत्वे कार्यकारणभेदवादिनामपि लोकसम्प्रतिपन्नः पटकुटिकादृष्टान्तः 'पंचधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि'इति श्रुतेस्सम्प्रतिपन्नः प्राणवायुः दृष्टांततयोदाह्रियत इत्यर्थः ॥ सू ॥ पटवच्च ॥ १९ ॥ सू ॥ यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥ 'सदाशिवादी', त्यादिशब्देन महेश्वरशुद्धविद्यादिपृथिव्यंतत्रयस्त्रिंशत्त-

उक्तमर्थमाक्षिप्य समाधत्ते—

॥ सू ॥ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

'तत्त्वमसि''अयमात्मा ब्रह्म'इत्यादिना कार्यभूतस्य जीवस्य कारणभूतब्रह्मत्व-व्यपदेशात् अनन्यत्वमुपपादितम् । एवं सति सर्वज्ञस्य परमेश्वरस्य सर्वगतस्य जगदकरणं स्वस्य हितरूपं, तत्करणमहितरूपं च प्रसज्यते । ततश्च सर्वज्ञः सत्यसंकल्प ईश्वरः स्वस्मादनन्यस्य जीवस्य तापः स्वस्येति जानन् कथं संसारनिमित्तमहितं जगत्करणमनुवर्तते, हितं जगदकरणं च नानुवर्तते । ततश्च जीवादनन्यत्वे सिद्धे परमेश्वरस्य सर्वज्ञस्यापि स्वहिताकरणे स्वाहितकरणे च विवेकशून्यत्वादिदोषप्रसक्तिः ॥

त्वजातं तत्प्रभवं तनुभुवनभोगस्थानभोगोपकरणनिकुरुंबं च गृह्यते । षट्त्रिंशत्तत्वमध्ये सदाशिवादिभूम्यंतचतुस्त्रिंशत्तत्वजातमेव सृज्यं शिवशक्तितत्वे तु तत्स्रष्टारौ परब्रह्मभूतौ शिवाविति मतमनुसृत्येदं भाष्यम् । वस्तुतश्शिवशक्तितत्वे अपि शिवाभ्यां सृज्ये जडे तत्वांतरे । 'शिवशक्त्यादि भूम्यंतं शरीरादि घटादि च । व्याप्याधितिष्ठति शिवस्तस्माद्विष्णुरुदाहृत' इति शिवपुराणवचनात् 'शिवाहन्ता शिवमयी विद्यानन्दशरीरिणी । षट्त्रिंशत्स्वरूपत्वमवाप्य बहुरूपिणी' त्याश्वलायनस्मरणाच्च । इदं च मतं भाष्य एव प्रदेशांतरे तत्रतत्राविष्कृतम् । ननूत्तरसूत्रेण जीवब्रह्माभेदे दोष आशंक्यते तदनुपपन्नम् । अनन्यत्वं व्याप्यव्यापकभावेनापृथग्भावरूपं न त्वभेदरूपमिति प्राग्दर्शितत्वेन शंकानवकाशादित्याशङ्क्यावतारयति—उक्तमर्थमिति । अधिकं त्वित्युत्तरसूत्रकर्त्तव्येन एतच्छङ्कासमाधानेन स्थास्यन्तमर्थमालोच्य मृद्घटादिदृष्टांतोक्तिसङ्गतिसमर्थनसमये तदुपयोगितया भाष्ये परं व्याप्यव्यापकभावेनानन्यदित्युक्तम् । सूत्रकारस्त्वेतच्छंकासमाधानसमय एव तमर्थमाविष्करिष्यति इत्यस्ति शङ्कावकाश इति भावः ॥ सू ॥ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥ उपपादितमिति । आरंभणसूत्र इति शेषः । ननु, ब्रह्मणः स्वाभिन्नजीवसंसारहेतुप्रपञ्चसर्गाकरणं हितं तत्करणमहितं च भवतु नाम । तथापि प्रपञ्चं सृजतु दृश्यंते हि लोके स्वहितमकुर्वाणा स्वाहितं कुर्वाणाश्च तद्वद्ब्रह्मापि स्यादित्याशंक्याह—ततश्चेति । स्वस्य हिताहितमजानन्वा जानन्नपि पारतंत्र्यात् स्वसंकल्पानुसारेण कर्तुमशक्तो वा स्वस्य हितं न कुर्यादहितं च कुर्यात्, ब्रह्म तु न तथा सर्वज्ञत्वात्सत्यसंकल्पत्वाच्चेत्याशयः । ननु सर्वज्ञं सत्यसंकल्पमपि ब्रह्म स्वस्य हितं मा करोतु अहितं च करोतु को दोषः न हि तेन तस्य सर्वज्ञत्वं सत्यसंकल्पत्वं च हीयते येन स दोषः स्यादित्याशंक्याह—ततश्चेति । यथा स्त्रीपुत्रदारादिषु क्रोधेन स्वयं मर्त्तुं विषं भक्षयतः क्रोधान्धस्येव तस्य विवेकशून्यत्वापत्त्या सार्वज्ञ्यमेव हीयेतेति भावः । एवं चारंभणसूत्रादनन्यत्वमिति असद्व्यपदेशसूत्राच्चेदिति चानुवर्त्य एवं सूत्रार्थो वर्णनीयः । 'अयमात्मा ब्रह्मे'त्यादिषु जीवात्मनि ब्रह्मभावव्यपदेशादनन्यत्वं चेत् हिताकरणादिना यो दोषः विवेकशून्यत्वं तस्य प्रसक्तिरिति । जीवब्रह्मणोरनन्यत्वे संगतिभाष्योदाहृतस्वातंत्र्यास्वातंत्र्यादिव्यवस्थासिद्धस्य पूर्वपक्षभाष्योदाहृतस्रष्टृसृज्यभावादिरूप-

अतः कार्यकारणयोः जीवेश्वरयोरनन्यत्वमयुक्तमिति चेद्युक्तमित्युच्यते—

॥ सू ॥ अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

कार्यकारणयोरनन्यत्वेऽपि कार्यभूताच्चिदचित्प्रपञ्चात् कारणमत्राधिकमेव श्रूयते 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः' इति। तथा भेदनिर्देशात्-तथाहि-जीवेश्वरयोर्भेदो निर्दिश्यते 'विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः' 'क्षरात्मानावीशते देव एकः' 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा' 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरं च' 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्' 'अन्तः-प्रविष्टश्शास्ता जनानाम्' 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्, 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः' 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः' 'येषामीशे पशुपतिः पशूनाम्' इत्यादिभिरनन्तश्रुतिभिः। अतो विश्वस्मादधिकमेव शिवापरनामधेयं ब्रह्म ॥ ननु 'तदनन्यत्वम्' इत्यभेदप्रतिपादनात् 'अधिकं तु' इति भेदप्रतिपादनात् प्रपञ्चब्रह्मणोः भेदाभेदः साधितो भवतीति चेत्-न, भेदाभेदकल्पनं विशिष्टाद्वैतं साधयामः। न वयं ब्रह्मप्रपञ्चयोरत्यन्तमेव भेदवादिनः घटपटयोरिव। तदनन्यत्वपरश्रुतिविरोधात्। न वाऽत्यन्ताभेदवादिनः शुक्तिरजतयोरिव। एकतरमिथ्यात्वेन तत्स्वाभाविकगुणभेदपरश्रुतिविरोधात्। न च भेदाभेदवादिनः, वस्तुविरोधात्। किं तु शरीरशरीरिणोरिव गुणगुणिनोरिव च विशिष्टाद्वैतवादिनः। प्रपञ्चब्रह्मणोरनन्यत्वं नाम मृद्घटयोरिव गुणगुणिनोरिव च कार्यकारणत्वेन विशेषणविशेष्यत्वेन च विनाभावरहितत्वम्। न हि मृदं विना घटो दृश्यते, नीलिमानं विना चोत्पलम्। तथा ब्रह्म विना न प्रपञ्चशक्तिस्थितिः शक्तिव्यतिरेकेण न कदाचिदपि ब्रह्म विज्ञायते, वह्निरिवौष्ण्यं विना। येन विना यन्न ज्ञायते तत् तेन विशिष्टमेव। तत्त्वं च तस्य स्वभाव एव। अतः सर्वथा प्रपञ्चाविनाभूतं ब्रह्म तस्मादनन्यदि-

---

कर्तृकर्मभावादिव्यवस्थासिद्धस्य च भेदस्य भङ्गप्रसंग इति दोषांतरं सौत्रेणेतरपदेनाविष्कृतम्। उक्तव्यवस्थाभिः वस्तुतो जीवादितरदेव ब्रह्मेति तयोरनन्यत्वमयुक्तमिति भावः।

सत्यं जीवादितरद्ब्रह्म ततोऽधिकं च। ईशित्रीशितव्यादिभेदविषयानेकश्रुत्यनुरोधात्। अतस्तदविरोध्येवानन्यत्वमभेदश्रुत्यर्थो न मुख्याभेद इति न कश्चिद्विरोध इति प्रदर्शनार्थं सूत्रम्॥सू॥अधिकं तु भेदनिर्देशात्॥२२॥नन्वभेदश्रुत्यनुसारेण'तदनन्यत्व'मिति भेदश्रुत्यनुसारेणा'धिकंत्वि'ति सूत्रितवतस्सूत्रकारस्य कोऽभिप्राय इत्याकांक्षायां भेदाभेदपक्षस्य पृथग्भावरूपात्यन्तभेदपक्षस्य मुख्याभेदरूपात्यंताभेदपक्षस्यान्यतरानिर्धार्यत्वपक्षस्य च प्रमाणविरुद्धत्वाल्लौकिकवैदिकसकलप्रमाणप्रसिद्धांतर्गणिकभेदाप्रतिक्षेपकमपृथग्भावेनानन्यत्वरूपं विशिष्टाद्वैतमभेदश्रुतीनामर्थ इत्येव सूत्रकारस्याभिप्राय इति प्रश्नोत्तराभ्यां प्रपञ्चयति—नन्वित्यादिना। एवमारंभणसूत्रप्रतिपादितानन्यत्वस्वरूपविशेषनिर्धारणार्थतया इत'मितरव्यपदेशा'दित्यादिसूत्रद्वयं व्याख्यातम्। एवं किमर्थम्। तन्निर्धारणमेतत्सूत्रद्वयमनपेक्ष्यारंभणसूत्रसामर्थ्येनैव सिद्ध्यति। इदं तु सूत्रद्वयं ब्रह्मणस्सदोषजीवसंसर्गप्रयुक्तदुष्टत्वशं-

स्युच्यते । भेदश्च स्वाभाविकः । ततश्च विश्वस्मादधिकमेव परं ब्रह्म । कारणत्वकार्यत्वव्यवस्था 'न तु दृष्टान्तभावात्'(ब्र०२-१-९-सू०)इत्यत्र निरूपितैव। तस्माद्भेदाभेदश्रुतीनामविरुद्ध एवायं मार्गः ॥

॥ सू ॥ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

सर्वथा जीवेश्वरयोरभेद एव अभेदश्रुतिभिरिति चेत्–न। अनुपपत्तेः। अश्मकाष्ठतृणादेरचेतनस्येव जीवस्याप्यज्ञत्वादिना सर्वज्ञत्वादियुक्तादीश्वरात् अत्यन्तविजातीयत्वश्रवणात् तयोरेकभावानुपपत्तेः। तस्मादीश्वरो जीवादर्थान्तरभूत एव । एवं चेतनस्याप्यधिकगुणवैषम्यादीश्वरभावानुपपत्तिः, किमुताचेतनस्य स्वरूपविलक्षणस्येति तात्पर्यम् । सर्वथा श्रुतिस्मृतिन्यायैः कार्यत्वेन स्वानन्यभूतादपि चेतनाचेतनप्रपञ्चात् विश्वस्मादधिक एव सर्वज्ञः सर्वशक्तिः परमेश्वरः ॥

इत्यारंभणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

कानिराकरणार्थमधिकरणांतरं व्याख्यायतामित्याशंक्याह–कारणत्वेति । 'अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्' (ब्र० २–१–८.) न तु दृष्टांतभावा (ब्र० २–१–९.) दिति पूर्वोत्तरपक्षसूत्राभ्यां ब्रह्मणो जडजीवसंसर्गप्रयुक्तदुष्टत्वनिराकरणं स्पष्टमेव कृतं प्रागित्यतिस्पष्टं तादर्थ्यमस्य सूत्रद्वयस्य न युक्तं किं त्वारंभणसूत्रस्य भेदसाधकसूत्रासाहित्येन भेदाविरोध्यनन्यत्वपर्यवसायित्वं न स्पष्टमिति तद्विषयत्वेनारंभणाधिकरणशेषत्वमेवास्य युक्तमिति भावः ॥ सू ॥ अश्मादिवच तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥ सूत्रव्यावर्त्यां शंकामाह–सर्वथेति । 'तदनन्यत्व'मित्यत्यंताभेद इत्येव युक्तमभेदश्रुतिबाहुल्याद्भेदश्रुतीनामौपाधिकभेदविषयत्वोपपत्तेरिति शंकार्थः । अनुपपत्तेरिति । अभेदश्रुतिरुपपत्तिविरुद्धेत्युपपत्तिसहकृता भेदश्रुतिः प्रबलेत्यर्थः। ननु 'अश्मादिव'दिति सिद्धवद्दृष्टांतीकरणमयुक्तम्। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'इदं सर्वं यदयमात्मा'इत्यादिश्रुत्यनुसारेण ब्रह्मण्यचेतनाभेदस्यापि शंकितुं शक्यत्वात् चेतनाचेतनत्ववैलक्षण्येऽप्यभेदस्य शक्तिप्रपञ्चाभेदवादिनां सिद्धांतिनामवश्यमंगीकर्तव्यत्वात् इत्याशंक्य सूत्रतात्पर्यमाह–एवं चेतनस्यापीति । कैमुतिकन्यायेनाचेतनवर्गस्य भेदश्रुतितदनुग्राहकोपपत्तिभ्यां भेदं सिद्धं हृदि कृत्वा समुच्चयोपमयाश्मादिवदिति सूत्रितमिति भावः । अवांतरार्थोपसंहारमुखेनाधिकरणार्थमुपसंहरति–सर्वथेति ।

इत्यारंभणाधिकरणम् ।

नयमणिमालायाम्

अथ आरंभणाधिकरणम् ।

सू० ॥ तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः ॥ १५ ॥ भावे चोपलब्धेः ॥ १६ ॥ सत्त्वाच्चापरस्य ॥ १७ ॥ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषाद्युक्तेश्शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥ पटवच्च ॥ १९ ॥ यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥ अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

नैव प्रपञ्चशिवयोरनन्यता कार्यकारणायत्ता। धर्मैर्विप्रतिषिद्धैः स्वहिताकृत्यादिदोषैश्च ॥ ९९ ॥
शंभुर्विश्वाधिको नस्तदपि च तदनन्यत्वमस्यानिवार्यं शब्दैरारंभणाद्यैः स्फुरति सदिति च स्फूर्तिसत्तानुवृत्त्या ।
तच्चेदं स्थूलसूक्ष्माकृतियुतचिदचिद्विग्रहश्शंभुरेव स्यात्कार्यं कारणं चेत्युभयमधिगतानन्यता चेति युक्तम् ॥ १०० ॥

इत्यारंभणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ आरम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ **तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥ भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥ सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥ युक्तेश्शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥ पटवच्च ॥ १९ ॥ यथा च प्राणादि ॥ २० ॥ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥ अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥**

भगवत्पादमते, 'तदनन्यत्व' मित्यारभ्य 'यथा च प्राणादिः' इत्यन्ता सप्तसूत्री आरम्भणाधिकरणत्वेन व्यपदिश्यते, 'इतरव्यपदेशा' दित्यादिकं सूत्रत्रयमधिकरणान्तरत्वेनेति श्रीकण्ठमतादस्ति विशेषोऽस्मिन्मते । इत्थमेवाधिकरणविभाग उररीकृतो रामानुजानन्दतीर्थमतयोरपि । श्रीकण्ठमते परमिदं सूत्रदशकमेकमधिकरणम् । आनन्दतीर्थमते त्वितरव्यपदेशाधिकरणे 'उपसंहारदर्शना' दित्यादिकमुपरितनं सूत्रत्रयमप्यन्तर्भवतीत्यस्ति विशेषान्तरमपि । पूर्वं परिणामवादमवलंब्यापाततः 'स्याल्लोकव' दिति समाहितम् । अत्रारंभणाधिकरणे विवर्तवादरीत्या परमं समाधानमुच्यते—**'तदनन्यत्व' मित्यादिना** । अद्वैतब्रह्मवादी वैदिकसमन्वयो भेदग्राहिप्रत्यक्षेण विरुध्यते न वेति संदेहे विरुध्यत इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, तत्**=तस्मात्कारणात् । **अनन्यत्वम्**=ब्रह्मणः कार्यस्य जगतः पृथक्सत्taराहित्यं सिद्धम् । कुतः । **आरंभणशब्दादिभ्यः**='वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा' 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' इत्यादिशब्देभ्यः ॥ इति ॥

ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यस्याभावमनुमानतो निरूपयति–सू ॥ **भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥ भावे च**=कारणस्य ब्रह्मणस्सत्त्वे । **उपलब्धेः**=मृदि सत्यां घटस्येव कार्यस्योपलब्धेः । न हि मृद्व्यतिरेकेण घटो नाम कश्चिदुपलभ्यते । अतः कारणव्यतिरेकेण कार्यं नास्तीत्यर्थः ॥

कारणव्यतिरेकेण कार्यस्याभावे श्रुतार्थापत्तिं प्रमाणयति–सू ॥ **सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥ अवरस्य**=कार्यस्य । **सत्त्वाच्च**=उत्पत्तेः प्राक्कारणानन्यत्वेन सत्त्वाच्च । 'ब्रह्म वा इदमग्र आसी' दित्यादौ सत्त्वश्रवणादुत्पत्त्यनन्तरमपि अनन्यत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥

प्रागुत्पत्तेः कारणरूपेण कार्यस्य सत्त्वमाक्षिप्य समाधत्ते–सू ॥ **असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥ असद्व्यपदेशात्**='असद्वा इदमग्र आसी' दित्यादिना प्रागुत्पत्तेरसद्व्यपदेशात् । **नेति चेत्**=न कारणरूपेण कार्यस्य सत्त्वमिति चेत् । **न**=न ह्यत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेणायमसत्त्वव्यपदेशः । किं तु **धर्मान्तरेण**=अव्याकृतत्वरूपधर्मान्तरेण । कुतः । **वाक्यशेषात्**='तत्सदासीदि'ति वाक्यशेषात् । अतः कारणादनन्यत्वं कार्यस्य सिद्धमित्यर्थः ॥ किं च । **सू ॥ युक्तेश्शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥ युक्तेः**=मृदात्मना पूर्वं घटस्याभावे घटार्थिना मृदेव नोपादीयेत, असत्त्वाविशेषाद्यत्किंचिदेवोपादीयेत, इत्येवमाद्याया युक्तेः । **शब्दान्तराच्च**='सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्येवमादौ विद्यमानसच्छब्दान्तराच्च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य कारणानन्यत्वं सत्त्वं चेति सिद्धम् ॥

ननु मृद्घटौ भिन्नौ विलक्षणप्रतीतिविषयत्वात् घटपटवत् इत्यनुमाने हेतोर्व्यभिचारं निरूपयति-सू ॥ **पटवच्च ॥ १९ ॥** यथा संवेष्टितप्रसारितपटयोः विलक्षणप्रतीतिविषयत्वेऽपि न भेदस्तथा मृद्घटयोरित्यर्थः ॥

ननु कार्यमुपादानाद्भिन्नम्, भिन्नकार्यकरत्वात्संमतवत् इत्युक्ते हेतोर्व्यभिचारमाह—सू ॥ **यथा च प्राणादि ॥ २० ॥** यथा च प्राणायामादिना निरुद्धः प्राणापानादिर्जीवनमात्रं कार्यं निष्पादयति अनिरुद्धस्त्वाकुंचनप्रसारणादिकं कार्यं निर्वर्तयति, नैतावता प्राणादेर्भेदोऽस्ति । तस्मात्कार्यकारणयोरनन्यत्वादद्वैतब्रह्मसमन्वये न कश्चिद्विरोध इति सिद्धम् ॥

इति भगवत्पादमते आरम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पूर्वमेकविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये कार्यस्य कारणादनन्यत्वं समर्थितम् । तर्हि तेनैव न्यायेन जीवब्रह्मणोरप्यभेदाज्जीवधर्मा हिताकरणादयो दोषा ब्रह्मणि प्रसज्येरन्नित्याक्षेपसंगत्येदमाह—सू ॥ **इतरव्यपदेशादित्यादि ।** यदि ब्रह्म जगज्जनयेत् तर्हि न स्वानिष्टं जनयेदिति तर्केण जीवाभिन्नं ब्रह्म जगदुपादानमिति ब्रुवन् समन्वयो विरुध्यते वा न वेति संदेहे **इतरव्यपदेशात्**=इतरस्य जीवस्य 'तत्त्वमस्या'दिना ब्रह्मत्वव्यपदेशात्, इतरस्य ब्रह्मणः 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इत्यादिना शारीरत्वव्यपदेशाद्वा । **हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः**=ब्रह्मणः स्रष्टृत्वे जीवस्यैव स्रष्टृत्वात् नग्नव्यत्यासेन अहितजरामरणादिबहुविधानर्थकरणरूपदोषस्य प्रसक्तिर्ब्रह्मणस्समापतति इत्यतस्तस्याभ्रान्तचेतनत्वेनानिष्टजगज्जनकत्वायोगानुकसमन्वयो विरुध्यत इति **पूर्वपक्षः ।**

सिद्धान्तमाह—सू ॥ अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । यतः शारीरादधिकं सर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्म जगदुपादानं स्रष्टृ चेति ब्रूमः अतो न हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः । कुतः । **भेदनिर्देशात्**='आत्मा

वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादिना कल्पितभेदस्य व्यपदेशात्। न हि ब्रह्मणो नित्यमुक्तस्य हितमहितं वास्ति । येन स दोषः प्रसज्येत । अतः कल्पितभेदमादायैव सर्वस्यासांकर्योपपत्तिरिति भावः ॥

नन्वेकरूपब्रह्मणो जगत्कारणत्वे कार्यवैचित्र्यं न स्यादिति दोषमाशंक्य दृष्टान्तेन परिहरति—सू ॥ **अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥ अश्मादिवच्च**=एकपृथिवीजन्यानामश्मनां यथा वज्रवैडूर्यादिभेदेन वैचित्र्यं तथा ब्रह्मकार्याणां स्वरूपवैचित्र्यं युज्यते । अतः **तदनुपपत्तिः**=तस्योक्तदोषस्यानुपपत्तिः । तस्माज्जीवाभिन्नब्रह्मवादिसमन्वयो न विरुध्यत इति सिद्धम् ॥ **इति इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥**

श्रीकण्ठमते, पूर्वं सिद्धवत्कृत्य व्यवहृतस्य प्रपञ्चशिवयोः कार्यकारणभावेनानन्यत्वस्य स्वातंत्र्यास्वातंत्र्यतत्कृतभोक्तृत्वाभोक्तृत्वादिरूपपरस्परविरुद्धधर्मवैलक्षण्यविरोधं निरूपयितुमाह—**तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १६ ॥** इह कार्यकारणयोः प्रपञ्चशिवयोरनन्यत्वमुपपद्यते वा न वेति संदेहे बुद्धिशब्दान्तरादिबलात् भेदकस्वभावस्य वैलक्षण्यस्याभेदविरोधित्वाच्चानन्यत्वमयुक्तमिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** लौकिकवैदिकसकलप्रमाणप्रसिद्धान्तर्गणिकभेदाप्रतिक्षेपकमपृथग्भावेनानन्यत्वरूपं विशिष्टाद्वैतमभेदश्रुतीनामर्थं इत्येवं सूत्रकारस्याभिप्राय इत्यवगम्यमानतया वाचारंभणश्रुत्यादिबहुप्रमाणबलेन मृदा घटादिकमिव कारणेन शिवेन कार्यमिदं जगद्व्याप्तं तदनन्यभूतं चेति सिध्यति । अवस्थान्तरवशात् बुद्धिशब्दान्तराद्युपपत्तेः कार्यकारणयोः प्रपञ्चशिवयोरनन्यत्वं युक्तमेवेति । **सूत्रार्थस्तु, तदनन्यत्वम्**=तस्मात्कारणाद्ब्रह्मणः कार्यस्य जंगतोऽनन्यत्वं तदुपपादयद्भ्यो वाक्येभ्यः आरम्भणशब्दादिभ्योऽवगम्यत इत्यर्थः ।

सू ॥ **भावे चोपलब्धेः ॥ १६ ॥ भावे**=घटादिकार्यभावे । **उपलब्धेः**=तदेवेदं मृद्द्रव्यमित्थमवस्थितमिति कारणस्योपलब्धेश्च कारणादनन्यत्वं कार्यस्येत्यर्थः ॥

सू ॥ **सत्त्वाच्चापरस्य ॥ १७ ॥ अपरस्य**=कार्यस्य । **सत्त्वाच्च**=सत्कार्यवादे कारणे सत्त्वाच्च कारणादनन्यत्कार्यमित्यर्थः । घटशरावादिरूपेणावस्थितं मृद्द्रव्यं पूर्वं पिण्डाकारमुपलब्धमित्यर्थः ॥

सू ॥ **असद्व्यपदेशादित्यादि ॥ १८ ॥ असद्व्यपदेशात्**='इदं वाग्रे नैव किंचनासी'दिति कारणावस्थायां कार्यस्यासत्त्वव्यपदेशात् कारणे कार्यमसदिति **चेत् न ।** सदितिव्यपदेशार्हस्थूलत्वविरोधिसूक्ष्मत्वरूप**धर्मान्तरेण योगात्** असद्व्यपदेश इति 'तदसदेव सन्मनोऽकुरुत' इति **वाक्यशेषबलात्,** घटोऽस्ति घटो नास्तीति सदसद्व्यपदेशयोः घटत्वकपालत्वयोः परस्परविरोधिधर्मयोरेव हेतुत्वे सिद्धे तदतिरिक्ताभावरूपधर्मान्तरकल्पनानुपपत्तिरूप**युक्तेः,** तं'द्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत' इत्यादिसमानप्रकरणस्था**च्छ्रुत्यंतराच्चावगम्यते** इत्यर्थः । अतः कारणे कार्यं सदेवेति सिद्धम् । ततः परमकारणात्परब्रह्मणः शिवादभिन्नमेव जगत्कार्यमिति भावः ॥ 'असद्व्यपदेशादित्यादि 'युक्तेःशब्दान्तराच्चे'त्यन्तमेकं सूत्रमिति पूर्वस्माद्विशेषः ॥ दृष्टान्तान्तरमाह—सू ॥ **पटवच्च ॥ १९ ॥** यथा संकुचितः पटः प्रसारितः महापटकुटीरूपेण कार्यं भवति तद्वद्ब्रह्मापि ॥ इति

सू ॥ **यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥** यथा वायुरेक एव वृत्तिविशेषेण प्राणापानादिभेदं भजते तथा ब्रह्मापि शक्तिव्यापारभेदेन सदाशिवादिरूपभेदं भजते । ततः ब्रह्मणः कारणादनन्यदेव कार्यं जगदिति युक्तम् ॥

उक्तमर्थमाक्षिपति—सू ॥ **इतरव्यपदेशादित्यादि ॥ २१ ॥** 'तत्त्वमस्ययमात्मा ब्रह्मे' त्यादिना कार्यभूतस्य जीवस्य कारणभूतब्रह्मव्यपदेशात् जीवानन्यत्वे परमेश्वरस्य स्वहिताकरणे स्वाहितकरणे च विवेकशून्यत्वादिदोषप्रसंगः । अतः कार्यकारणयोर्जीवेश्वरयोरनन्यत्वमयुक्तमिति चेत् ।

युक्तमित्याह—सू ॥ **अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥** कार्यकारणयोरनन्यत्वेऽपि कार्यभूताच्चिदचित्प्रपञ्चात्कारणं ब्रह्माधिकमिति 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः' इति श्रुत्या प्रतिपाद्यते । तथा **भेदनिर्देशात्**='विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः' इत्यादिभिरनन्तश्रुतिभिः जीवेश्वरयोर्भेदो निर्दिश्यते । तस्माद्विश्वस्मादधिकमेव शिवापरनामधेयं परं ब्रह्म । एवं च प्रपञ्चब्रह्मणोरनन्यत्वं नाम मृद्घटयोरिव गुणगुणिनोरिव च कार्यकारणत्वेन विशेषणविशेष्यत्वेन च विनाभावरहितत्वम् । अतः सर्वथा प्रपञ्चाविनाभूतं ब्रह्म तस्मादनन्यदित्युच्यते । भेदस्तु स्वाभाविकः । अभेदश्रुतीनां भेदाविरोध्यनन्यत्वरूपविशिष्टाद्वैतपर्यवसायित्वादभेदश्रुतीनामविरोध इति सिद्धम् ॥ सू ॥ **अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥** अश्मकाष्ठतृणादेरचेतनस्येव जीवस्याप्यज्ञत्वादिना सर्वज्ञत्वादियुक्तादीश्वराद्विजातीयत्वश्रवणात्तयोरेकभावानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

इति श्रीकण्ठमते आरंभणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

रामानुजमते, ब्रह्मशब्दाभिधेयवस्तुमात्रभेदेऽपि श्रुत्यर्थवर्णनादिप्रक्रियायां नास्ति वैलक्षण्यं श्रीकण्ठमतात् । अधिकरणरचनायां तु भगवत्पादमतमेवानुस्रियतेऽस्मिन्नधिकरणे । 'इतरव्यपदेशा' दित्यादिसूत्रत्रयमस्मिन्मते भगवत्पादमतवदधिकरणान्तरमेव । सूत्रार्थवर्णनादिकं प्रायः श्रीकण्ठमतप्रक्रियामेवानुसरति विशिष्टाद्वैताविशेषात् । आरंभणाधिकरणसूत्रार्थवर्णनसंदेहपूर्वपक्षसिद्धान्तादिषु नास्ति श्रीकण्ठमताद्विशेषः प्रायशः । **'पटवच्च' 'यथा च प्राणादिः'** इति सूत्रयोरर्थवर्णने परमस्ति कियानिव भेदः—यथा—तन्तव एव व्यतिषंगविशेषभाजः पट इति नामरूपाभ्यां कार्यान्तरादिकं

भजन्ते तद्वद्ब्रह्मापि इति व्याख्यातमस्मिन्मते । '**यथा च प्राणादिः**' इति सूत्रे 'तथा' ब्रह्मापि शक्तिव्यापारभेदेन सदाशिवादिरूपभेदं भजते' इत्येतन्नास्ति । एवमेव क्वचित्क्वचित्प्रातिस्विकासाधारणमतसिद्धान्तवर्णनप्रक्रियायां परं श्रीकण्ठ-रामानुजमतयोर्दृश्यते परस्परं वैलक्षण्यम् । परमसिद्धान्ते परमाद्रियत एवानयोस्सालक्षण्यं सर्वेष्वधिकरणेषु ॥

इति रामानुजमते आरम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं संभवति वा न वेति संदिह्य 'अयमात्मा ब्रह्म' 'तत्त्वमसि' इत्यादिसामानाधिकरण्यनिर्देशेन जीवो ब्रह्मेत्यवगमात् हिताकरणादिदोषप्रसक्त्या ब्रह्मणो जगत्कारणत्वानुपपत्तेश्च जगत्कारणत्वं न संभवतीति पूर्वपक्षमुद्भाव्य 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्' 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा' इत्यादिभिः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतं ब्रह्मेत्यवगमात् ब्रह्मणो जगत्सर्गस्य लीलाप्रयोजनत्वा 'त्तत्त्वमसी' त्यादिसामानाधिकरण्यनिर्देशस्य जीवब्रह्मणोश्शरीर-शरीरिभावघटिततया तच्छरीरतया जीवप्रकारब्रह्मप्रतिपादनपरत्वात् स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कारणावस्थं सूक्ष्मचि-दचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कार्यावस्थमिति कार्यकारणयोस्तयोरनन्यत्वोपपत्तेश्च ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं संभवत्येवेति सिद्धान्तितम् । **इतरव्यपदेशात्**=ब्रह्मणो जीवतया व्यपदेशादिति च व्याख्यातम् । इतरसूत्रार्थवर्णने नास्ति वैलक्षण्यं श्रीकण्ठमतात् । एतदधिकरणशरीरानुगुण्येन 'जीवादर्थान्तरभूतं ब्रह्मे' ति स्वसिद्धान्तानुगुण्येन च प्रायः श्रीकण्ठमतवदेव व्याख्यातमिति नास्ति पृथक्प्रपञ्चनावकाश इत्ति ॥ **इति रामानुजमते इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥**

आनन्दतीर्थमते यद्यपि रामानुजमतवदेवाधिकरणविभागः । तथापि इतरव्यपदेशाधिकरणे '**उपसंहारदर्शना-न्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २५ ॥ देवादिवदपि लोके ॥ २६ ॥ कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २७ ॥**' इत्येतानि त्रीण्यपि सूत्राण्यन्तर्भवन्तीति मतान्तरेभ्यो विशेषः । अत्र विष्णोः स्वतन्त्रकारणान्तरनिरपेक्षं जग-त्कर्तृत्वं युक्तं न वेति संदेहः । जगत्सृष्टिः स्वतन्त्रकारणसापेक्षा स्वतंत्राधिष्ठानसापेक्षा कर्त्रतिरिक्तस्वतंत्रकारणापेक्षा सृष्टित्वात् तथा स्थित्यादिकमपि इत्यादिबहुयुक्तिविरोधान्न युक्तमिति **पूर्वपक्षः** । जगत्सृष्ट्यादिषु स्वतंत्रसाधनस्य ब्रह्मा-नन्यत्वमेव । तद्व्यतिरेकेण तत्र स्वतंत्रसाधनं नास्तीति यावत् । कुतः । 'किं स्विदासीदधिष्ठानमारंभण' मिति करणाधि-ष्ठानाद्याक्षेपकश्रुतिवाक्ययुक्तिभ्यः । ब्रह्मातिरिक्तस्वतंत्रसाधनसद्भावे वेदेषु तदुपलब्धिप्रसंगाच्च । अतो विष्णोः साधना-न्तरनिरपेक्षं कर्तृत्वं युक्तमेवेति **सिद्धान्तः** । **सूत्रार्थस्तु,** 'अवरस्ये' त्यग्रेऽभिधानात्स्वतंत्रसाधनस्येति शेषः । स्वतं-त्रसाधनस्य **तदनन्यत्वम्**=ब्रह्माभिन्नत्वं वाच्यम् । कुतः । **आरंभणशब्दादिभ्यः**=आरंभणपदोपलक्षितकिंस्विदासी-दित्यधिष्ठानाद्याक्षेपकवाक्यात् स्वातंत्र्यादियुक्तिभ्यश्चेत्यर्थः ॥ **सू ॥ भावे चोपलब्धेः ॥ १६ ॥ भावे च**=ईश्वरान्य-स्वतंत्रसाधनस्य सत्त्वे च । **उपलब्धेः**=दर्शनस्य प्रसंगात् । अतोऽपि नास्त्यन्यत्स्वतंत्रसाधनमित्यर्थः ॥ **सू ॥ सत्त्वा-च्चावरस्य ॥ १७ ॥** चोऽवधारणे । **अवरस्य**=अस्वतंत्रसाधनस्य । **सत्त्वाच्च**=सत्त्वादेव 'अद्भ्यः संभूत' इति वाक्यं तत्परं भवतीति न तद्विरोध इत्यर्थः ॥ **सू ॥ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १८ ॥ असद्व्यपदेशात्**='नासदासी' दित्यन्यस्यासत्त्ववचनात् अन्यसत्त्वं न युक्तमिति **चेन्न** । कुतः । **धर्मान्तरेण**=स्वतं-त्रत्वादिधर्मान्तरेणैवासत्त्वव्यपदेशो न स्वरूपेणेत्यर्थः । कुतो मुख्यार्थत्यागः । **वाक्यशेषात्**='तमआसी' दिति प्रकृत्या-दिसत्त्वपरवाक्यशेषान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः ॥ **सू ॥ युक्तेश्शब्दान्तराच्च ॥ १९ ॥ युक्तेः**=लीलया दण्डमवष्टभ्य गंतुः पंगुत्वाभाववत्, भगवतोऽपि लीलया स्वाधीनसाधनावलंबनस्य युक्तत्वात् । **शब्दान्तराच्च**='शक्तोऽपि भगवान्विष्णु' रित्यादिशब्दविशेषाच्च उक्तं युक्तमित्यर्थः ॥ **सू ॥ पटवच्च ॥ २० ॥** पटसृष्टिवच्च विश्वसृष्टिरपि कर्तृभिन्नसाधनान्तरसाध्ये-त्यर्थः ॥ **सू ॥ यथा च प्राणादिः ॥ २१ ॥** यथा प्राणदेहेन्द्रियादिकं न स्वतंत्रम् एवं प्रकृत्यादिसाधनान्तरमपीत्यर्थः ॥

इत्यानन्दतीर्थमते आरंभणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथानन्दतीर्थमते इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २२ ॥ अत्राधिकरणे अस्य जगतः कर्ता जीवो वेश्वरो वेति संदेहे लोके घटादिकार्येषु जीवस्यैव कर्तृत्वेनानुभवसिद्धत्वाल्लाघवात्तस्यैव समस्तजगत्कर्तृत्वौचित्यात् 'जीवाद्भवन्ति भूतानि' इति श्रुत्यानुकूल्याच्च जीवस्यैव स्वतन्त्रकर्तृत्वान्न विष्णोर्जगत्कर्तृत्वमिति **पूर्वपक्षः** । जीवस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वाङ्गी-कारे तस्य हिताकरणाहितकरणादिदोषप्रसक्त्या न जीवः स्वतन्त्रकर्ता किं तु परमेश्वर एवेति **सिद्धान्तः** । **सूत्रार्थस्तु, इतरव्यपदेशात्**=**इतरस्य**=जीवकर्तृत्वस्य । **व्यपदेशात्**='जीवाद्भवन्ति' इत्यादिश्रुतावुक्तत्वात् । '**यदि तर्हि**' इति शेषः । जीवः स्वतन्त्रकर्ते' ति यद्युच्यते तर्हि तस्य हिताकरणमहितकरणं चेत्येतद्दोषद्वयं प्रसज्येत । अतो न जीवः स्वतंत्रकर्तेत्यर्थः ॥

सू ॥ अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २३ ॥ तुशब्दो जीवसाम्यव्यावर्तकः । ब्रह्म तु जीवापेक्षया अधिकम् । कुतः । **भेदनिर्देशात्**='श्रोता मंते' त्यादौ श्रोतृत्वादिरूपविशेषस्योक्तत्वात् इत्यर्थः ॥ **सू ॥ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥**

अथ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ सू ॥ उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

'एकमेवाद्वितीयम्' 'द्यावापृथिवी जनयन् देव एकः' इत्यादिषु परमेश्वर एक एव जगतः कारणमवगम्यते । तस्यास्यैकस्य विचित्रजगत्कारणत्वं युक्तं न वा ।

इति संशये न युक्तमिति वदामः । तदसम्भवात् । कार्यमेतदाकाशवाय्वग्निसलिलादिरूपं विचित्रम् । कथमेतत् कारणवैचित्र्यमन्तरेण सम्भवति । दृश्यते हि रथादिकार्येषु बहुकारकोपसंहारः । तस्मादेककारणत्वं न सम्भवतीति चेत्—

नैतद्युक्तम्—एकस्यापि कार्यरूपेण परिणामः सम्भवति, यथा क्षीरस्यैकस्यैव दधिभावेन । तस्माद्ब्रह्मैककारणकं जगत्कार्यम् ॥

यदुक्तं कार्यवैचित्र्यं कारणवैचित्र्यापेक्षमिति, तदसत्, चेतनादेकस्मात् पुरुषात् केशनखादिविचित्रकार्यनिष्पत्तिदर्शनात् । अतो विचित्रजगत्कार्यनिर्वाहे ब्रह्म न कारणान्तरापेक्षमिति ॥

शक्तिमतां सर्वं सम्भाव्यत एवेत्याह—

॥ सू ॥ देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

अथ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥ देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥ इह ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाधिष्ठातृत्ववादिनः समन्वयस्योपादानत्वाधिष्ठातृत्वयोस्सहकार्यन्तरापेक्षानियमसद्भावासद्भावाभ्यां युक्तिबाध्यत्वाबाध्यत्वसंशये ब्रह्मप्रपञ्चयोर्मुख्याभेदाभावेऽपि शरीरशरीरिभावेनापृथक्सिद्धप्रकारप्रकारिभावेन वा सामानाधिकरण्यनिर्देशस्येव उपादानत्वश्रवणस्याधिष्ठातृत्वश्रवणस्य च सहकार्यन्तराभावे कर्तुं न शक्यं प्रकारांतरेणोपपादनम् । मृत्पिण्डकुलालादिषु तयोस्सहकार्यपेक्षानियमदर्शनात् विचित्रकार्यजनने विचित्रसहकार्यपेक्षावश्यंभावाच्चेति पूर्वः पक्षः । क्षीरपुरुषदेवादीनां दधिकेशनखसंकल्पसृज्यकार्येषूपादानत्वाधिष्ठातृत्वयोस्सहकार्यंतरानपेक्षत्वदर्शनेन व्यभिचारात् नास्त्येव तन्नियम इति सिद्धांतः । अत्र चिंत्यते । प्रपञ्चसृष्टौ ब्रह्मणस्सहकारीणि सन्त्येव सिद्धांतसंमतानि । न हि लोकसिद्धानि मृत्पिण्डदण्डचक्रादीनि श्रुतिसिद्धानि मायाकालकर्मादीनि

---

२४ ॥ चशब्दोऽपिशब्दार्थः । **अश्मादिवत्**=पाषाणादेरिव । **अपि**=जीवस्य चेतनत्वेऽपि । **तदनुपपत्तिः**=अस्वातन्त्र्यात् स्वतःकर्तृत्वानुपपत्तिः ॥

सू ॥ उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २५ ॥ उपसंहारदर्शनात्=जीवेनारब्धकार्यस्य समापनदर्शनात् स एव कर्तेति उक्तब्रह्मकर्तृत्वं नेति चेन्न । कुतः । **हि**=यस्मात् । **क्षीरवत्**=गोषु दृश्यमानक्षीरस्य यथा मुख्यप्राणकृतत्वं तथा जीवकृतोपसंहारोऽपि परमात्मकृत एवेत्यर्थः ॥

सू ॥ देवादिवदपि लोके ॥ २६ ॥ एवंभूतेश्वरस्यापि । **देवादिवत्** अदर्शनं युज्यते । कथमेतदित्यत उक्तं **लोक इति** । जगति पिशाचादीनामपि अदृश्यत्वादिशक्तिर्दृष्टा सर्वेश्वरस्य तु किं वाच्यमित्यर्थः ॥

सू ॥ कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २७ ॥ वाशब्दः पक्षभेदेन दोषापादनसूचकः । जीवस्य स्वतः कर्तृत्वे सर्वकात्स्न्येन प्रवर्तने अङ्गीकृते **कृत्स्नप्रसक्तिः**=तृणादानादिसर्वकार्येष्वपि सर्वसामर्थ्यप्रवृत्तिप्रसंगः । तत्परिहाराय एकदेशेन प्रवृत्त्यभ्युपगमे च **निरवयवत्वशब्दकोपः**='नित्यो निरवयव' इति श्रुतिविरोधः स्यादित्यर्थः ॥ अतो न जीवः स्वतन्त्रकर्ता । किं त्वीश्वराधीनकर्ता इति ॥ **इति आनन्दतीर्थमते इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥**

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामारंभणाधिकरणेतरव्यपदेशाधिकरणे ॥ ६ ॥ ७ ॥

देवादेः शास्त्रावगतशक्तेर्यथा स्वापेक्षितनानारूपादिभावः, एवं शास्त्रावगतशक्तेः परमेश्वरस्य सर्वमुपपद्यते । 'य इमान् लोकानीशत ईशनीभिः जननीभिः परमशक्तिभिः' इति परमेश्वरस्य अनन्तशक्तिमत्त्वं श्रूयते । तस्य किमसाध्यम् ॥ इत्युपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

च कारणान्तराणि सिद्धांते त्यज्यंते। प्रत्युतारंभणसूत्रादिपर्यालोचनया तथैव तान्यभ्युपगतान्यवगम्यंते । जगद्वैचित्र्यं कर्मवैचित्र्यमूलमिति च 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वा' दिति (ब्र० २-१-३४) दर्शयिष्यते । एकमेवेत्यादि व्यक्तनामरूपस्थूलप्रपञ्चभावाभिप्रायमिति तत्रतत्रोक्तमेव । कथं ब्रह्मणः प्रपञ्चसृष्टौ सहकारिविरहं सिद्धवत्कृत्य पूर्वपक्षसिद्धान्तौ प्रवर्तितौ ?। कथं च क्षीरदृष्टांतेन सिद्धान्तोपपादनं कृतम् ?। 'पयोंऽबुवच्चे' दिति (ब्र० २-१-२.) सूत्रे हि क्षीरस्य दधिभावापत्त्यादिषु परमेश्वराधिष्ठानं कारणान्तरमस्तीति वक्ष्यते। कथं च 'देवादिवदपि लोके' (ब्र० २-१-२५.) इति सिद्धान्ते दृष्टान्तान्तरमुक्तम् । न हि परब्रह्मणोऽपि सहकार्यंतरं विना स्रष्टृत्वमनुपपन्नमिति विवदमानः पूर्वपक्षी देवादीनां तदनुमन्येत । किं च । भूतवशिनां तेषां स्रष्टृत्वमपि तत्सङ्कल्पानीतपार्थिवद्रव्यादिसहकार्यपेक्षमिति तत्राऽपि न सहकारिविरहसम्प्रतिपत्तिरिति । अत्रेदमुत्तरम् । मृत्पिण्डादीनामुपादानभावे तद्व्यतिरिक्तकुलालाद्यधिष्ठानापेक्षा दृष्टा । कुलालादीनां निमित्तभावे स्वसङ्कल्पमात्रानधीनसमवधानसहकार्यपेक्षा दृष्टा । तदभावाद्ब्रह्मणो नोपादानत्वं न वा निमित्तत्वं संभवतीति मन्यमानस्य पूर्वपक्षः । स्मृतयः कर्तृगौरवमात्रेणानादरणीयत्वेऽपि तदुपन्यस्तयुक्तिगौरवेणादरणीया इति कपिलादिस्मृत्युक्तब्रह्मवादनिराकरणार्थयुक्त्यवलम्बनपूर्वपक्षनिराकरणार्थानि खल्विह पादे 'नविलक्षणत्वा' धिकरणमारभ्याधिकरणानि । तत्र कपिलस्मृत्यनुसारिणां निरीश्वरवादिनां पयोंऽबुन्यायेन स्वत एव प्रकृतेः प्रपञ्चसृष्टौ प्रवृत्तिमवगच्छतां नैवं युक्तिरुपपद्यत इति क्षीरवदित्यनेनोक्तम् । उक्तार्थे अन्येषामपि नोप........आत्मरूपोपादानाभिन्नकर्तृकेषु यागोपासनादिषु व्यभिचारस्य स्पष्टत्वादिति हिशब्देन द्योतितम् । कर्तुः स्वसङ्कल्पमात्रानधीनसमवधानसहकार्यपेक्षानियमव्यभिचारो 'देवादिव' दिति सूत्रेणोद्घाटित इति । भाष्ये 'चेतनादेकस्मात्पुरुषा' दिति पुरुषातिरिक्तपरिदृश्यमानकेशनखादिकारणाभावाभिप्रायः ॥

इत्युपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू० ॥ उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥ देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

कर्तुरुपादानस्याप्युपकरणापेक्षणं दृष्टम् । कथमीशोऽनुपकरणः कुर्यादेकः प्रपञ्चमिमम् ॥ १०१ ॥
दृष्टं हीनोपकरणं क्षीरं दधिभावमाप्नोति । देवादयोऽप्यभिमतं सृजन्ति सङ्कल्पमात्रेण ॥ १०२ ॥

इत्युपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥ देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥ भगवत्पादमते, पूर्वमौपाधिकजीवभेदाद्धिताकरणादिदोषो नास्तीत्युक्तम् । संप्रत्युपाधितोऽपि ब्रह्मणो विभक्तं करणादिकं नास्ति ब्रह्मनानात्वाभावादिति प्रत्युदाहरणसंगत्येदमाह—सू ॥ उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥ न ब्रह्म उपादानं-

अथ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम्. ॥ ९ ॥

॥ सू ॥ कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

अत्र ब्रह्मणो जगदाकारेण परिणामः पूर्वोक्तो युज्यते न वेति संदेहः । कथं युज्यते ! एकस्यैव जगदाकारेण परिणाम इत्युक्तम् । तस्य क्षीरस्येव दधिरूपेण सर्वात्मना जगदाकारेण परिणामे कृत्स्नस्यापि कार्यत्वप्रसक्तिः, ब्रह्म नावशिष्येत । केन चिदंशेन चेत्तस्य निरवयवत्वश्रुतिकोपो वा भवति ।

अथ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू० ॥ कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥ कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषप्रसंगाप्रसंगाभ्यां संशयं दर्शयति–अत्रेति। पूर्वत्राधिकरणे क्षीरस्येव दधिभावेन ब्रह्मणः प्रपञ्चभावेन परिणाम उक्तः। तर्हि तद्वदेव सर्वात्मना परिणामे ब्रह्मानवशेषप्रसंग इति प्रदर्शनपूर्वकं सूत्रोदितं पूर्वपक्षं दर्शयति–कथमिति। नावशिष्येतेति। तथा च प्रपञ्चातीतस्य ब्रह्मणस्सार्वदिकसत्ताबोधकानां तत्साक्षात्कारोपयुक्तविद्याविधायकानां च वाक्यानां वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति भावः। तत्र फलादीनामंशेन पक्वतावदंशेन ब्रह्मणः परिणामः स्यादित्याशंक्याह–केनचिदिति। ब्रह्मणः परिणामाभावेऽपि चिच्छक्तेः परिणामोऽस्तीति तद्दृष्ट्या

कर्तृ वा असहायत्वात्संमतवत् इति न्यायेन असहायाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो विरुध्यते न वेति संदेहे **उपसंहारदर्शनात्**=लोके कुलालस्य कर्तुः दण्डचक्राद्युपकरणदर्शनात् मृदो वा उपादानस्य स्वभिन्नकुलालादिसहायदर्शनात्। **नेति चेत्**=तदुभयविलक्षणस्य ब्रह्मणो न जगत्कर्तृत्वमुपादानत्वं वा संभवति । अतस्समन्वयो विरुध्यत इति चेत् इति **पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु' क्षीरवद्धि**=हिशब्दो हेत्वर्थः। यथा लोके क्षीरं बाह्यसाधनान्यनपेक्ष्य दध्याकारेण परिणमते तद्वद्ब्रह्मापि। श्रुतिरपि ब्रह्मणोऽसहायस्य कार्यकारित्वं दर्शयति––'न तस्य कार्यं करणं च विद्यत' इति ॥

ननु, चेतनत्वे सत्यसहायत्वं हेतुः अतो न क्षीरे व्यभिचार इत्याशंक्य चेतनदृष्टान्तेन तस्य व्यभिचारमाह–सू ॥ **देवादिवदपि लोके** ॥ २५ ॥ लोक्यतेऽनेनेति लोकः मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिः शब्दः। तस्मिन् यथा देवाः पितरः ऋषयः इत्येवमादयश्चेतनाः स्वसिद्धिसमर्थ्यात्साधनान्तरं बाह्यमनपेक्ष्य संकल्पमात्रेणैव नानाविधकार्यकर्तार उपलभ्यंते तद्वद्ब्रह्माप्यसहायमेव जगदुपादानं कर्तृ चेति तद्वादिसमन्वयो न विरुध्यत इति सिद्धम् ।

श्रीकण्ठमते, 'एकमेवाद्वितीयम्' 'द्यावापृथिवी जनयन्देव एकः' इत्यादिश्रुतिषु जगतः कारणत्वेन असहायत्वेन च श्रूयमाणस्य परमेश्वरस्यैकस्य विचित्रजगत्कारणत्वं युक्तं न वेति संदेहः । आकाशवाय्वग्निसलिलरूपं विचित्रं कार्यं जगदिदं कारणवैचित्र्यमन्तरेण कथं संभवति। लोके रथादिकार्येषु बहुकारकोपसंहारदर्शनादेककारणत्वं न युक्तमिति **पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु,** एकस्यापि ब्रह्मणःविचित्रकार्यरूपेण क्षीरस्यैकस्य दधिभावेनेव परिणामः संभवति। तस्माद्ब्रह्मैककारणकं जगत्कार्यमेवेति युक्तमिति। चेतनादेकस्मात्पुरुषात्केशनखादिविचित्रकार्यनिष्पत्तिदर्शनात् विचित्रजगत्कार्यनिर्वाहे ब्रह्म न कारणान्तरापेक्षमिति च ॥ **सूत्रार्थस्तु, उपसंहारदर्शनात्**=लोके रथादिकार्येषु बहुकारकोपसंहारदर्शनात्। **नेति चेत्**=ब्रह्मणः एककारणत्वं न संभवति इति चेत्। **न**=नैतद्युक्तम्। **क्षीरवत्**=क्षीरस्यैकस्य दधिभावेनेव एकस्यापि ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः संभवति **हि**। इति ॥ शक्तिमतां सर्वं संभाव्यत एवेत्याह––सू ॥ **देवादिवदपि लोके** ॥ २५ ॥ शास्त्रावगतशक्तेर्देवादेर्यथा स्वापेक्षितनानारूपादिभावः एवं शास्त्रावगतशक्तेः परमेश्वरस्य 'य इमाँल्लोकानीशत ईशनीभिः जननीभिः परमशक्तिभिः' इति परमेश्वरस्यानन्तशक्तिमत्त्वश्रवणात्सर्वमुपपद्यत एवेति ॥

रामानुजमते, संदेहपूर्वपक्षादिकं प्रायः श्रीकण्ठमतवदेव। कार्यजननसमर्थस्यापि वस्तुनः तत्तत्कार्यजननेऽनेककारकोपसंहारदर्शनाद्ब्रह्मणोऽप्यसहायस्य जनयितृत्वानुपपत्तेस्तस्य जगत्कारणत्वं न संभवतीति पूर्वपक्षं कृत्वा क्षीरस्य दधिभावदृष्टान्तेनानेककारकोपसंहारनियमो न दृश्यत इति ब्रह्मणोऽनन्यापेक्षस्यैव कारणत्वं संभवतीति सिद्धान्तितमिति नास्ति वैलक्षण्यमिति ॥

आनन्दतीर्थमते, अनयोस्सूत्रयोः पूर्वाधिकरणशेषत्वेन पूर्वाधिकरण एव व्याख्याततया नात्र प्रपञ्चनावसर इति बोध्यम् ॥ **इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामुपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥**

तस्माद्ब्रह्मणः परिणामो न युक्तः ॥ इति प्राप्ते ब्रूमः

॥ सू ॥ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

ब्रह्मणो जगत्परिणामो युक्त एव, तच्छ्रुतेः । श्रुतिरेवात्र प्रमाणम्, न प्रमाणान्तरम् । शब्दमूलत्वादेव तस्य सकलेतरप्रमाणावगतवस्तुविजातीयत्वेन तत्रादृष्टशक्तियोगेन विरोधाभावात् । अतः परिपूर्णस्य तस्यैव कार्यत्वं कारणत्वं च सम्भवति । यथा जातिवादिनां जातेः खण्डमुण्डाद्यत्यन्तविलक्षणेष्वनन्तेषु प्रत्येकमेकस्या एव परिसमाप्य वृत्तिः न तत्रेतरवस्तुदृष्टान्तेन शङ्का चोद्या । तस्मात् ब्रह्मणः स्वरूपनिरूपणे शब्द एव मूलमिति न कश्चिद्विरोधः ॥

॥ सू ॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

जीवात्मनि च अचिद्धर्मविरोधिचिद्धर्मयोगोऽपि विजातीयत्वादेव भवति । अग्निजलादयोऽप्यचिद्विशेषा अन्योन्यविलक्षणशक्तयो दृश्यन्ते विचित्रा एव । ततो ब्रह्मापि शब्दैकप्रमाणकं विचित्रानन्तशक्तिकमिति ततः सर्वाविरोधः ॥

॥ सू ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषा निरवयवेऽचित्सजातीये प्रधानादौ, न ब्रह्मणि

पूर्वपक्षः ॥ सू० ॥ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥ नैवं शङ्कावकाशोऽस्ति । यतो निरवयवमेव ब्रह्म जगदाकारेण परिणमते च स्वयं च यथापूर्वं परिपूर्णमवतिष्ठते । तथा श्रुतेः । श्रुतिमूलेऽस्मिन्नर्थे न कश्चित्कुतर्कापादितो विरोधः प्रभवति । 'नैषा तर्केण मतिरापनीये'ति श्रुतेः । तर्कागोचरे ब्रह्मणि तर्कस्य रूपे श्रोत्रस्येव साधकत्ववद्बाधकत्वस्याप्यसंभवादिति सूत्रोदितं सिद्धांतं दर्शयति—ब्रह्मण इति । श्रुतिमात्रेणाप्यपरितुष्टं तार्किकमन्यं प्रत्याह—यथेति । जातिर्व्यक्तिषु नांशेन वर्तते निरवयवत्वव्याकोपादिति परिसमाप्य वर्तत इति वक्तव्यम् । तथा चैकत्र व्यक्तौ परिसमाप्य स्थिता जातिर्न परिशिष्येतेति व्यक्त्यंतरे तदनुपलम्भप्रसंगः । अतस्तत्र यथादर्शनं व्यक्तिषु परिसमाप्य स्थिताऽपि जातिः परिशिष्यते तेन व्यक्त्यंतरेष्वपि तदुपलंभः इत्युपपादनीयम् । एवं ब्रह्म यथाश्रुति जगदाकारेण परिणमते यथापूर्वं परिपूर्णमवतिष्ठते च, न च तत्र काचिदनुपपत्तिरुपपद्यत इत्यर्थः । सू ॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥ आत्मनि चैवमित्यंशं व्याचष्टे—जीवात्मनीति । यथा ब्रह्मणि परिणामित्वेऽपि परिपूर्णत्वलक्षणश्चिदचित्प्रपञ्चधर्मविलक्षणो धर्म एवं जीवात्मन्यपि अचित्प्रपञ्चधर्मविलक्षणः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणो धर्मः । न तस्याचित्प्रपञ्चदृष्टांतेनापह्नवः कर्तुं शक्यत इति भावः । 'विचित्राश्च ही' ति सूत्रशेषं व्याचष्टे— अग्निजलादयोऽपीति । विचित्रा एवेति । न तु परस्परदृष्टान्तेन परस्परविलक्षणधर्ममूला इत्यर्थः । हिशब्दोऽवधारणार्थ इतिभावः । सू ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥ निरवयवे इति । न च प्रधानस्य सत्वरजस्तमांस्येवावयवास्संतीति वाच्यम् । प्रत्येकमपि सत्वादीनां सांख्यैरुपादानतयाङ्गीकृतत्वात् । अचित्सजातीये इति । मृत्पिण्डादिजडदृष्टांतेन कल्प्ये तत्सजातीय एव तत्साधर्म्यापादनमवकाशं लभत इति भावः । 'प्रधानादावि' त्यादिशब्देन परमाणूनां ग्रहणम् । तार्किकैर्हि परमाणवः निष्प्रदेशाः संयो-

शास्त्रप्रमाणके ॥

सर्वशक्तिमत्त्वेन सर्वोपपत्तिमाह—

॥ सू ॥ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥' 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । तस्यावयवभूतेन व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥' इत्यादिदर्शनात् सर्वाऽपि शक्तिर्ब्रह्माश्रितेति विज्ञायते । अतः सर्वशक्तिमतः तस्य किं न संभवति ॥

॥ सू ॥ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इति ब्रह्मणो विकरणत्वमुच्यते ततोऽस्य न कारणत्वमिति चेत्—न, तस्योत्तरं 'शब्दमूलत्वा' दिति पूर्वमुक्तमेव । विचित्रानन्तशक्तिशबलमायापरमशक्तिविशिष्टः परमेश्वरः स्वशक्तिशकलेन प्रपञ्चाकारः स्वतः प्रपञ्चातीतश्च भवतीत्यत्र 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । तस्यावयवभूतेन व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥' इति श्रुतिरेव भगवती प्रमाणम् । अत्र विषये पुराणं च--

'विश्वोत्तरोत्तरविचित्रमनोरथस्य यस्यैकशक्तिशकले सकलः समाप्तः ।
अध्वानमध्वपतिमध्वविदो वदन्ति तस्मै नमः सकललोकविलक्षणाय॥' इति ।

गप्रदेशवर्त्तिनश्चाभ्युपगम्यंते । ततश्च परमाण्वोस्संयोगस्य कृत्स्नपरमाणुत्वव्यापित्वं वा निष्प्रदेशयोस्तयोः प्रदेशवत्त्वं वा तयोस्संयोगाभावेऽपि द्व्यणुकजननं वा दृष्टविरुद्धं तैरभ्युपगंतव्यमापद्यते । न हि शास्त्रप्रमाणके ब्रह्मणि शुष्कतर्काणां शास्त्रविरोधेनेव शुष्कतर्कप्रमाणके प्रधानादौ केनचिदुपायेन तेषां कुतर्कत्वमुपपादयितुं शक्यम् । प्रधानादिकल्पकतर्काणां तत्प्रतिक्षेपकतर्काणां च दृष्टसाधर्म्यमूलत्वस्याप्रयोजकत्वस्य च तुल्यत्वात् प्रत्युत तर्कप्रतिक्षेपकतर्काणामेव प्रयोजकत्वाच्चेति भावः । उत्तरसूत्रमवतारयति—सर्वशक्तिमत्त्वेनेति । श्रुतिबलेन प्राक्परिणामित्वेऽपि परिपूर्णत्वमुपपादितमिदानीं श्रुत्यवगतसर्वशक्तिमत्त्वेन तदुपपद्यत इति भावः । सू ॥ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ अतः सर्वशक्तिमत इति । अल्पशक्तिमतामपि हि प्रपञ्चान्तर्गतचिदचिद्वस्तूनामतर्कणीया बहुविधवैचित्री दृश्यते, किमुत सर्वशक्तिमत इति भावः । शक्तिमतामपि चेतनानां करणकलेबरवत्त्वएव शक्त्युन्मेषो दृष्टः । अतस्तद्रहितस्य सदपि सर्वशक्तिमत्त्वमध्ययनादिरहितस्य धीशक्तिमत्त्वमिवाप्रयोजकमित्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥ करणग्रहणं कलेबरस्याप्युपलक्षणम् । तदुक्तं तस्य चोद्यस्य 'श्रुतेस्त्वि'ति सूत्रेणोत्तरमुक्तमित्यर्थः । कल्प्येश्वरवाद एवायं दोषो भवेत् न तु श्रौतेश्वरवाद इति भावः । स्वशक्तिशकलेनेति । शक्त्यवस्थारूपस्य पुरुषस्य शकलशब्देन ग्रहणं पुरुषावस्थापरिणामेऽपि शक्तेरवैकल्यद्योतनार्थम् । विश्वोत्तरेति । मनोरथः सङ्कल्पः । सकलः षड्विधोऽप्यध्वा । समाप्तः विश्रांतः । अध्वविदः वैदिकं सन्मार्गं जानानाः त्रयीविद्याविदः । वदन्ति 'अध्वनामध्वपते श्रेष्ठस्याध्वनः पारमशीये' त्यादिष्वामनंति । अधिकरणार्थमुपसं-

एवं सकलदोषकलङ्करहितशब्दप्रमाणैकसिद्धसर्वशक्तिसंपद्विलासे परमेश्वरे शिवे परब्रह्मणि सम्भावनाऽसम्भावनाविचारः सर्वोऽपि निरवकाश एव ॥

इति कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

हरति–एवमिति । इति कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

कृत्स्नं यदि परिणमति ब्रह्म तदा नावशिष्येत । अंशेन चेत्तदानीं निरंशतोक्तिर्विरुध्येत ॥ १०३ ॥
एतादृशाः प्रधाने परमाण्वादौ च दोषाः स्युः । यत्नात्समर्थनं चेच्छ्रुतिमूलस्यैव तद्युक्तम् ॥ १०४ ॥

इति कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं क्षीरादिदृष्टान्तकथनेन ब्रह्मणः परिणामित्वभ्रमोत्पत्तेः तन्निरसनमनेन क्रियत इति कार्यकारणभावसंगत्येदमाह––**सू ॥ कृत्स्नप्रसक्तिरित्यादि** । सावयवस्यैव नानाकारेण परिणाम इति न्यायेन निरवयवाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विरुध्यते न वेति संदेहे **पूर्वः पक्षः** । ब्रह्मणो निरवयवस्य परिणामित्वाभ्युपगमे कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्याकारेण परिणामप्रसक्त्या कार्यातिरिक्तं ब्रह्म न स्यात्, सावयवस्य तदभ्युपगमे एकांशपरिणामेऽप्यपरांशस्थितिसंभवात्कृत्स्नप्रसक्त्यभावेऽपि 'निष्कलं'मित्यादिनिरवयवत्वशब्दकोपः स्यात्, उभयपक्षेऽप्यनित्यत्वप्रसंगाद्ब्रह्मण उपादानत्ववादी समन्वयो विरुध्यत इति । **सिद्धान्तस्तु, सू ॥ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥** तुशब्दः पूर्वपक्षं निरासयति । श्रुतौ ब्रह्मणो जगदुपादानत्वश्रवणात् 'तावानस्य महिमे' त्यादौ कार्यव्यतिरेकेण सत्ताश्रवणाच्च विवर्तवादस्य श्रुत्यैव स्फुटीकृतत्वान्न तावत्कृत्स्नप्रसक्तिः । परिणामवादे कार्यव्यतिरेकेण सत्ताभावात् नोक्तदोषावकाशः । ननु तर्हि उक्तयुक्तिबाधितत्वात् श्रुतिर्वा कथं कार्यव्यतिरेकेण ब्रह्मणः सत्तां बोधयेदित्यत आह––**शब्दमूलत्वात्**=ब्रह्मणः शब्दैकप्रमाणकत्वाद्यथाशब्दं कार्योपादानत्वं तदतिरेकेण सत्त्वं चाविरुद्धमिति । जगतो ब्रह्मविवर्तत्वेन स्वप्नप्रपञ्चवन्मायिकत्वाद्ब्रह्मणस्तदुपादानत्वेऽपि न कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषः स्वप्नसाक्षिण इवेत्याह––**सू ॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥ हि**=यस्माद्धेतोः । एकस्मिन्नात्मनि स्वप्नदृशि निरवयवे 'न तत्र रथा रथयोगाः' इत्यादौ विचित्राः सृष्टयः श्रूयन्ते । यथा च लोके मायाविनि स्वरूपानुपमर्देनैव हस्त्यश्वादिविचित्रसृष्टयो दृश्यन्ते । एवमेकस्मिन्नपि ब्रह्मणि विचित्रसृष्टिरित्यर्थः ॥

किंच । **सू ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥** निरवयवं प्रधानं जगत्परिणामि इत्यभ्युपगच्छतां सांख्यादीनां परमाणुद्वयसंयोगेन द्व्यणुकादिसृष्टिमुररीकुर्वतामणुवादिनामप्ययं दोषः समानः । ब्रह्मवादे स दोषो नास्ति । तस्मादुपपन्नो ब्रह्मकारणवाद इति ॥ **इति भगवत्पादमते कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥**

अथ सर्वोपेताधिकरणम् ॥ १० ॥

पूर्वोक्तविचित्रकार्यशक्तिमत्त्वविषयशंकानिरासेन समर्थनात्मकत्वाद्विषयविषयिभावसंगत्येदमाह––**सू ॥ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥** अशरीरस्य न मायेति न्यायेन मायाशक्तिमतो ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो विरुध्यते न वेति संदेहे विरुध्यत इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु** परादेवता **सर्वोपेता**=सर्वशक्तियुक्ता । कुतः । **तद्दर्शनात्**=तस्य सर्वशक्तियोगस्य 'सर्वकर्मा सर्वकाम' इत्यादिश्रुतौ दर्शनादित्यर्थः ॥

पूर्वपक्षमनुभाष्य दूषयति––सू ॥ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥ सर्वशक्तियुक्तानामपि देवादीनां चक्षुरादिकरणवतामेव विचित्रकार्यकर्तृत्वावगमात् ब्रह्मणः 'अचक्षुष्कमश्रोत्र' मित्यादिना **विकरणत्वावगमाच्च न**

कर्तृत्वमिति **चेत् तदुक्तम्**=अत्र यद्वक्तव्यमुत्तरं तत्पूर्वमेव 'नविलक्षणत्वा' दित्यादौ उक्तम् । अथवा । 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता' इत्यादिश्रुत्या उत्तरमुक्तमित्यर्थः । अतः श्रुत्येकसमधिगम्यत्वान्न तर्केण विरोध इति सिद्धम् ॥

इति सर्वोपेताधिकरणम् ॥ १० ॥

श्रीकण्ठमते, एकस्यैव ब्रह्मणो जगदाकारेण परिणामः पूर्वोक्तो युज्यते वा न वेति संदेहः । तस्य क्षीरस्येव दधिरूपेण सर्वात्मना जगदाकारेण परिणामे कृत्स्नस्यापि कार्यत्वप्रसक्तिः, न ब्रह्मपरिशिष्येत । केनचिदंशेन चेत्तस्य निरवयवत्वश्रुतिकोपो वा भवति । तस्माद्ब्रह्मणः परिणामो न युक्त इति **पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु,** ब्रह्मणः स्वरूपनिरूपणे शब्दस्यैव मूलत्वात्तत्प्रामाण्येन सकलेतरप्रमाणावगतवस्तुविजातीयत्वेन तत्रादृष्टशक्तियोगेन विरोधाभावात् परिपूर्णस्य तस्यैव कार्यत्वं कारणत्वं च संभवतीति ॥

सूत्रार्थस्तु, ब्रह्मणः जगदाकारेण परिणामे **कृत्स्नप्रसक्तिः**=कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यत्वेनोपयोगप्रसंगः । निरवयवत्वात् । ह्यवयवत्वाभ्युपगमे **निरवयवत्वशब्दकोपो वा** निरवयवत्वाभिधायकश्रुतिविरोधो वा भवति । इत्यर्थः ॥

सू ॥ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । **श्रुतेः** प्रामाण्यान्नैवं वक्तुं युक्तम् । ब्रह्मणोजगदाकारेण परिणामो युक्त एवेत्यर्थः । कुतः । **शब्दमूलत्वात्**=शब्दैकमूलत्वेन सकलेतरविजातीयत्वादित्यर्थः ॥

सू ॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥ आत्मनि च=जीवात्मनि च अचेतनधर्मविरोधिकर्तृत्वभोक्तृत्वादिचेतनधर्मयोगः भवति । अग्निजलादयो ह्यचेतनविशेषाः **विचित्राश्च**=अन्योन्यविलक्षणशक्तित्वेन विचित्रा एव दृश्यन्ते । अतः शब्दैकप्रमाणकं ब्रह्मापि विचित्रानन्तशक्तिकमिति सर्वमुपपद्यते । इत्यर्थः ॥

किंच । **सू ॥ स्वपक्षदोषाश्च ॥ २९ ॥** निरवयवे अचित्सजातीये प्रधानादावेव कृत्स्नप्रसक्त्यादयो दोषाः न ब्रह्मणि शास्त्रप्रमाणके इत्यर्थः ॥

सर्वशक्तित्वेन तस्य सर्वोपपत्तिमाह—

सू ॥ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ 'परास्य शक्तिः' 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' इत्यादिदर्शनात् सर्वापि शक्तिर्ब्रह्माश्रितेति विज्ञायते । अतस्सर्वशक्तिमतस्तस्य किं न संभवति ॥ इत्यर्थः ॥

सू ॥ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥ विकरणत्वात्='न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इत्यादिना ब्रह्मणो विकरणत्वावगमात् **नेतिचेत्**=नास्य जगत्कारणत्वमिति चेत् । **तत्**=तस्योत्तरम् । **उक्तम्**='शब्दमूलत्वा'दिति पूर्वमुक्तमेवेत्यर्थः ॥ अतः शब्दप्रमाणैकसिद्धे सर्वशक्तिसंपन्ने परमेश्वरे संभावनासंभावनादिविचारस्सर्वोऽपि निरवकाश इति भावः ॥

रामानुजमते, ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं संभवति वा न वेति संदिह्य न संभवतीति पूर्वपक्षमुद्भाव्य प्रायः श्रीकण्ठमतानुसारेणैव सूत्राणि व्याख्याय संभवतीति सिद्धान्तितम् ॥ प्रायः सूत्राणि समानार्थानि । **'आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि'** इति सूत्रे परं **आत्मनि च**=जीवात्मनि च । **एवम्**=अचेतनधर्माप्रसक्तिश्चैवमचेतनविजातीयत्वादेवेति व्याख्यातम् । तत्रापि तात्पर्यवैलक्षण्यं नास्तीतीतरत्सर्वमविशिष्टमेव ॥

आनन्दतीर्थमते, 'कृत्स्नप्रसक्ति' रिति सूत्रमपि पूर्वस्मिन्नितरव्यपदेशाधिकरण एव तच्छेषतयान्तर्भावितत्वात्तत्रैव व्याख्यातम् । अतः 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा' दित्यारभ्याधिकरणान्तरत्वेन विभाग इति विशेषः ।

आनन्दतीर्थमते.

अथ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २८ ॥ अत्र जीवस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वानङ्गीकारे पूर्वमुक्ताः कृत्स्नप्रसक्त्यादयो दोषा ईश्वरकर्तृत्वपक्षेऽपि तुल्याः । तस्मादीश्वरस्य जगत्कर्तृत्वं युक्तं न वेति संदेहे न युक्तमिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** 'योऽसौ विरुद्धोऽविरुद्धो मनुरमनु' रित्यादिश्रुत्या लोकदृष्ट्या विरुद्धानामपि धर्माणां परमात्मन्यविरोधेन समवायस्य प्रमितत्वात् नेमे दोषास्तत्र प्रसरन्ति । तस्मादचिन्त्यशक्तिः परमेश्वर एव विरुद्धे अप्यभेदांशित्वकृतबहुत्वे चेतनेषु विशेषनिमित्तेनैव समावेश्य अभेदेन निरवयवत्वश्रुतिविरोधं बहुत्वेन कृत्स्नप्रसक्तिं च निराकृत्य कार्यानुरूपजीवेन कारयतीत्यङ्गीकारात् 'अपाणिपाद' इत्यादिश्रुततत्करणराहित्यस्य प्राकृतेन्द्रियविषयत्वाच्च ईश्वरस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वपक्षे न कोऽपि दोष इति ॥

सूत्रार्थस्तु, ईश्वरकर्तृत्वपक्षे जीवकर्तृत्वपक्षोक्तयुक्तिविरोधो नास्ति । कुतः । **श्रुतेस्तु**='योऽसौ विरुद्धोऽविरुद्धो मनुरमनु'-रित्यादिश्रुतेरेव । नन्वेतावता कथं युक्तिविरोधपरिहार इत्यत आह—**शब्दमूलत्वात्**=ईश्वरतद्धर्माणां शब्दैकप्रमाणगम्यत्वेन युक्त्यविषयत्वात् न तत्र युक्तिविरोधः प्रवर्तते । जीवे तु न तथा । तस्य प्रमाणान्तरेणापि गम्यत्वादित्यर्थः ॥

सू ॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २९ ॥ आद्यश्चशब्दोऽवधारणे । द्वितीयस्समुच्चये । हिशब्दः प्रसिद्धौ । तथा च, **हि**=शब्दात् । **आत्मनि च**=ईश्वर एव । **एवम्**=सकलयुक्तिविरोधनिरासकाः । **विचित्राः**='विचित्रशक्ति' रितिश्रुतिप्रसिद्धाश्शक्तयः सन्ति । न जीवे । तस्माच्च जीवपक्ष एव युक्तिविरोधो नेश्वरपक्ष इत्यर्थः ॥

सू ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ ३० ॥ चोऽवधारणे । तथा च 'ये दोषा' इति श्रुतौ जीवपक्षे युक्तिविरोधस्य दोषत्वस्यैवोक्तेः नासावदोषतां नेतव्यः । किं तु ईश्वरपक्ष एवादोषतां नेतव्य इत्यर्थः ॥

अथ लीलाकैवल्याधिकरणम् ॥ १० ॥

पुनरन्यथाऽऽक्षिप्य समाधत्ते--

॥ सू ॥ न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

शास्त्रावगतसर्वशक्तेः ब्रह्मणः सर्वेषु कार्येषु कारणसामर्थ्यमस्तीति निर्णीतम्। तथाऽपि सर्वप्रवृत्तेः प्रयोजनवत्त्वात् अवाप्तसकलकामस्य परमेश्वरस्य जगत्स्रष्ट्यापिव्यापारः सम्भवति न वेति सन्दिह्यते ॥

अत्र कथं सम्भवति ? 'आनन्दो ब्रह्म' 'विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतम्'। 'उमासहायम्' इत्यादिभिः निरतिशयानन्दस्वरूपो नित्यतृप्तो हि शिवः श्रूयते। कथमसौ सृष्ट्यादिव्यापारेषु प्रयोजननिरपेक्षः प्रवर्तेत। यदि सप्रयोजनास्य प्रवृत्तिः नित्यतृप्तताहानिः स्यात्। अन्यथा जडादिवदनुचितकारिता स्यात् ॥

अथ लीलाकैवल्याधिकरणम् ॥ १० ॥

ननूत्तराधिकरणेनावाप्तसमस्तकामस्य प्रेक्षावतः परमेश्वरस्य निष्प्रयोजने जगत्सृष्ट्यादिव्यापारे प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्याक्षिप्य समाधीयते नायमाक्षेपोऽवकाशं लभते परमेश्वरस्यावाप्तसमस्तकामत्ववत् सर्वज्ञत्ववत् जगत्सृष्ट्यादिप्रवृत्तेरपि श्रुतिसिद्धतया 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा'दिति सूत्रेण तदर्थस्मरणार्थेन पूर्वसूत्रेण च दत्तोत्तरत्वादित्याशंक्यावतारयति—पुनरन्यथेति। अयमाशयः। अलौकिकेषु वेदैकगम्येष्वर्थेषु तद्विरोधिशुष्कतर्को न प्रवर्तत इति वैदिकमर्यादायामित्थमाक्षेपानवकाशेऽपि तदश्रद्दधानानां शुष्कतार्किकाणामाक्षेपाकांक्षा न तावता शाम्यति। अत एव 'श्रुतेस्त्वि'ति सूत्रे भाष्यदर्शिता जातिप्रतिबन्द्यऽपि शुष्कतार्किकशङ्काव्यावृत्त्यर्थैव न तु शब्देन विवक्षिता। पूर्वसूत्रे 'तदुक्त' मित्यनेन परमेश्वरस्य स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चरूपशरीरवत्त्वमंतर्याम्यधिकरणादिषूक्तं, ज्ञानकर्मेंद्रियवत्त्वं तु नित्यसिद्धसार्वज्ञ्यस्य देवान्सङ्कल्पमात्रेण स्रष्टुं शक्तस्य तस्य नापेक्षितमिति शास्त्रयोनित्वाधिकरणादिषूक्तप्रायमित्येदपि विवक्षितम्। इह तु तदाक्षेपाकांक्षाशांतिकारणं प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः प्रयोजनवत्त्वनियमस्य व्यभिचारदर्शनं प्राङ्न कृतमतस्तदर्थमधिकरणांतरारंभ इति। सू ॥ न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥ संगतिपूर्वकं संशयं दर्शयति—शास्त्रावगतेति। सर्वशक्तिमत्त्वहेतुना कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषनिराकरणेऽपि प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः प्रयोजनवत्त्वनियमनिराकरणं न संभवतीति प्रत्युदाहरणलक्षणा संगतिः निरुक्तनियमसद्भावासद्भावाभ्यां संशयश्चेत्यभिप्रायः। परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं न संभवति प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः प्रयोजनवत्त्वनियमादिति सूत्रोक्तपूर्वपक्षं दर्शयति—कथमिति। अन्यथेति। निष्प्रयोजना चेदित्यर्थः। न च प्रेक्षावतामपि निष्प्र-

---

सू ॥ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३१ ॥ यतः परमात्माख्यदेवता न केवलं सामान्यतो विचित्रशक्तिमती। किं तु सर्वोपेता=सर्वविषयसार्वकालिकशक्तिमती च। कुतः। तद्दर्शनात्='सर्वैर्युक्ता शक्तिभिर्देवता सा' इति श्रुतौ तथा दर्शनात्। अतो नेश्वरे युक्तिविरोधः शङ्कनीय इत्यर्थः ॥

सू ॥ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३२ ॥ नेत्यावर्तते। विकरणत्वात्='अपाणिपाद' इति श्रुत्या ईश्वरस्य हस्तादीन्द्रियशून्यत्वावगमात्। नेति चेत्=ईश्वरस्य कर्तृत्वं न युक्तमिति चेत्। न। कुतः। यस्मात् तदुक्तम्=' तस्मिन्नेतस्मे' त्यागमेन तत्करणराहित्यस्य प्राकृतेन्द्रियविषयत्वमुक्तं तस्मादित्यर्थः ॥ इति आनन्दतीर्थमते श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥ इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः—

॥ सू ॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

यदुक्तं नित्यतृप्तस्य प्रयोजनाभावादप्रयोजना जगत्सृष्ट्यादिप्रवृत्तिर्न सम्भ-योजना कंदुकक्रीडादिप्रवृत्तिर्दृष्टेति शंकनीयम् । ततोऽपि क्रीडापराणां तात्कालिकानंदादिप्रयोजनस्यानुभवसिद्धत्वात् । न च परमेश्वरस्य जगत्सृष्टावपि तादृशं प्रयोजनं कल्प्यम् । अवाप्तसमस्तकामत्वश्रवणविरोधात् । ननु न क्रीडानंदार्था प्रवृत्तिराप्तकामत्वविरोधिनी, अवाप्तसमस्तकामानामपि राज्ञां कन्दुकक्रीडादिप्रवृत्तिदर्शनादिति चेन्न । अवाप्तभोगांतरप्रयुक्तसकलानंदानामपि राज्ञामनवाप्तक्रीडानंदानामेव तत्र प्रवृत्तेः । न चैवं परमेश्वरे वक्तुं शक्यं, तस्य सर्वात्मनावाप्तसर्वकामत्वादिति भावः ॥ सू ॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥ स्वार्थिकतद्धितांतः कैवल्यशब्दः । 'संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्' । (ब्र० १-२-८.) इत्यादौ वैशेष्यशब्दवत् । तथा च जगत्सृष्टिः केवलं लीलेत्यन्वयः । सुखितस्य सुखानुभवप्रयुक्तश्चेष्टादिर्लीला । सा द्विविधा तात्कालिकानन्दाद्यर्था प्रयोजनलीला तदप्यनुद्दिश्य प्रवृत्ता केवललीला च । न द्वितीयायामसम्प्रतिपत्तिः । दुःखोद्रेके रोदनवत्सुखोद्रेके हासगानादेः प्रयोजनरहितस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् । अत एव हसितरुदितादिषु कारणमेव पृच्छंति न तु प्रयोजनम् । एवं लोके दृष्टत्वात्तद्वदेव पारमेश्वरी जगत्सृष्टिर्नित्यनिरतिशयानंदानुभवप्रयुक्ता केवललीलेति सूत्रार्थः । अत एवात्र लीलाशब्दः क्रियावाची न तु विलासरूपक्रियाविशेषवाची । 'लीला क्रिया विलासश्चे' त्युभयत्राऽपि तस्य शक्तिस्मरणात् । कैवल्यशब्दः पूर्ववत्प्रयोजनोद्देश्यव्यवच्छेदेन स्वाभाविकत्वलाभार्थः । तथा च यथा लोके प्राणिनां निमेषादिव्यापाराः स्वाभाविकाः यथा च केषांचिज्ज्ञानव्याख्यानादिषु शिरोऽङ्गुलिचालनादयः स्वाभाविकाः न तु प्रयोजनार्थाः, तथैव परमेश्वरस्य सृष्ट्यादिव्यापारा अपि स्वाभाविका एव । 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचे' ति ज्ञानबलयोरिव सृष्ट्यादिक्रियाया अपि स्वाभाविकत्वश्रवणात् । 'क्रीडार्थं सृष्टिरित्यन्ये भोगार्थमिति चापरे । देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहे' ति श्रवणाच्चेति तात्पर्यम् । 'स्वभावमेके कवयो वदन्ति कालं तथान्ये परिमुह्यमानाः । देवस्यैष महिमा तु लोके येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्र' मिति श्वेताश्वतरमंत्रे संसाररूपः प्रपञ्चः स्वकीयादेव स्वभावात्प्रवर्तते इति पक्षांतरस्य निरासः न तु पारमेश्वरात्स्वभावादिति पक्षस्येति न विरोधः । 'क्रीडार्थं सृष्टि' रिति माण्डूक्यश्लोके क्रीडार्थमित्यनेन तात्कालिकानन्दप्रयोजनत्वं निरसितुमनूदितं न तु हासगानादिवल्लीलारूपत्वमिति न तत्राऽपि विरोधः । यद्वा । लीलाशब्दोऽत्रानायासकर्मपरः । लीलामात्रमेतस्य भारत्रयधान्यवहनमिति तत्राऽपि प्रयोगदर्शनात् । कैवल्यशब्दः कियतोऽप्यायासस्यानपेक्षाद्योतनार्थः । तथा च यथांगुलिचालनादयः अनायाससाध्याः क्रिया न प्रयोजनापेक्षाः । अत एव तत्र न प्रयोजनप्रश्नः । तत्प्रश्नेऽपि तूष्णीमित्येवोत्तरम् । अत एव च 'वृथा चेष्टां न कुर्वीते' ति निषेधस्यार्थवत्वम् । एवं परमेश्वरस्याऽपि अनायाससाध्याः निश्वासितादिकल्पतया श्रुताः सृष्ट्यादिक्रिया न प्रयोजनापेक्षा इति तात्पर्यम् । एवमर्थं मनसि निधाय सिद्धांतमाह—यदुक्तमित्यादिना । 'लीलामात्रेणे' त्युपलक्षणतृतीया । लीलामात्ररूपेत्यर्थः । लीलाशब्दः प्रदर्शितेऽर्थत्रयेऽपि योज-

वतीति । तन्न । सम्भवत्येव निष्प्रयोजनाऽपि प्रवृत्तिः केवललीलामात्रेण परमेश्वरस्य । यथा लोके प्रयोजनमन्तरेणापि केवलं लीलया कन्दुकताडनादिषु प्रवृत्तिः, तथा परमेश्वरस्य अवाप्तसकलकामस्यापि लीलया सृष्ट्यादिप्रवृत्तेरविरोध एव ॥

इति लीलाकैवल्याधिकरणम् ॥ १० ॥

नीयः । 'कंदुकताडनादिषु' इत्यत्रादिशब्दश्चानन्दानुभवप्रयुक्तानां स्वाभाविकानामनायाससाध्यानाञ्च त्रिविधानामप्यनुद्दिष्टप्रयोजनानां व्यापाराणां संग्राहको द्रष्टव्यः । 'लीलामात्रेणे' तिशब्दः उक्तव्यापारत्रयहेत्वानंदानुभवादिपरतया हेतुतृतीयांतो वा योजनीयः ॥

इति लीलाकैवल्याधिकरणम् ॥ १० ॥

नयमणिमालायाम्

अथ लीलाकैवल्याधिकरणम् ॥ १० ॥

सू० ॥ न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

सृष्टिस्सर्वस्यापि प्रयोजनापेक्षया दृष्टा । किमपेक्ष्य नित्यतृप्तः सृजति जगच्छंकरो विषमम् ॥ १०५ ॥

तृप्तस्यैव हि राज्ञः कन्दुकसृष्ट्यादिका लीला । दृष्टा लोके तद्वत्स्यादीशस्यापि सृष्टिरियम् ॥ १०६ ॥

इति लीलाकैवल्याधिकरणम् ॥ १० ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणमथवा लीलाकैवल्याधिकरणम् ॥ १० ॥

सू ॥ न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं श्रुत्यवष्टंभेण साधितं सर्वशक्तिमतो ब्रह्मणः कर्तृत्वमाक्षिप्य समाधानादाक्षेपसंगत्येदमाह—**सू ॥ न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥** ब्रह्म न फलेन विना सृजति अभ्रान्तचेतनत्वात्संमतवदिति न्यायेन **अवाप्तसमस्त**कामाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विरुध्यते न वेति संशये **न** ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं संभवति नित्यतृप्तत्वेन **प्रयोजनाभि**संधिरहितत्वात् । प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः प्रयोजनवत्त्वाभ्युपगमात्समन्वयो विरुध्यत इति **पूर्वपक्षः ।**

सिद्धान्तस्तु, सू ॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षं निरासयति । यथा लोके राजामात्यादीनां फलं विनैव केवललीलारूपाः प्रवृत्तयो दृश्यंते यथा वोच्छ्वासादयः स्वभावादेवोत्पद्यंते तथा ब्रह्मणोऽपि विचित्रकार्यरचना लीलाकैवल्यं केवललीलामात्रम् । न फलसापेक्षम् । कथंचिद्राजादीनां फलसंभवेऽपि नित्यतृप्तस्य ब्रह्मणो लीलामात्रमेतदित्यभिप्रायः ॥

श्रीकण्ठमते, सर्वशक्तेर्ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्याभ्युपगमेऽपि प्रवृत्तिसामान्यस्य प्रयोजनवत्त्वात् नित्यतृप्तस्य परमेश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादिव्यापारस्संभवति न वेति संदेहे 'आनन्दो ब्रह्म' 'विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतम्' इत्यादिभिः निरतिशयानन्दत्वेन श्रुतस्य परमेश्वरस्य सृष्ट्यादिव्यापाराप्रसक्त्या स न संभवतीति **पूर्वपक्षः ।** यथा लोके प्रयोजनमन्तरेणापि राजामात्यादीनां केवलं लीलया कंदुकताडनादिषु प्रवृत्तिः तथा परमेश्वरस्यावाप्तसमस्तकामस्यापि लीलया सृष्ट्यादिप्रवृत्त्युपपत्तेरविरोध इति । **सूत्रार्थस्तु, सू ॥ नप्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥** परमेश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादिव्यापारो **न** संभवति । सर्वप्रवृत्तेः **प्रयोजनवत्त्वात् इति ।**

सू ॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥ कैवल्यशब्दः स्वार्थिकतद्धितान्तो वैशेष्यशब्दवत् । **लोकवत्**=यथा लोके राज्ञः कंतुकताडनाद्यारंभस्य प्रयोजनं लीलामात्रं तथा जगत्सृष्टिः **लीलाकैवल्यम्**=लीलामात्रमित्यर्थः । यद्वा । लीलाशब्दः अनायाससाध्यकर्मवाची । जगत्सृष्टिः अनायाससाध्यनिश्वसितादिस्वाभाविककर्मकल्पेत्यर्थः ॥

रामानुजमते, इदं प्रयोजनवत्त्वाधिकरणमापादसमाप्ति पञ्चसूत्रात्मकमेकमधिकरणमित्यत उत्तराधिकरणे प्रपञ्चनमर्हतीतीह न तत्प्रपञ्चितम् ।

आनन्दतीर्थमते, इदमधिकरणं नप्रयोजनाधिकरणमिति व्यपदिश्यते । पूर्णानन्दस्येश्वरस्य विफलं स्रष्टृत्वमुपपद्यते वा न वेति संदेहे प्राप्तप्राप्यत्वात्तस्य तादृशं स्रष्टृत्वं नोपपद्यत इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** लोके मत्तादिप्रवृत्तिवदीश्वरप्रवृत्तेः केवललीलारूपत्वादुपपद्यत एवेति ॥ **सूत्रार्थस्तु,** ईश्वरस्य सृष्ट्यादौ प्रवृत्तिः **न** स्वप्रयोजनोद्देशेन भवति । कुतः । **प्रयोजनवत्त्वात्**=पूर्णानन्दत्वेन प्राप्तप्राप्तव्यत्वादित्यर्थः ॥

सू ॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३४ ॥ तुशब्द एवार्थे । **लोकवत्**=लोके मत्तादिप्रवृत्तेरिवेश्वरप्रवृत्तेः **लीलाकैवल्यम्**=केवललीलारूपत्वमेव न स्वप्रयोजनोद्देश्यत्वमित्यर्थः ॥ **इत्यानन्दतीर्थमते नप्रयोजनाधिकरणम् ॥ ९ ॥**

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां प्रयोजनवत्त्वाधिकरणमुत लीलाकैवल्याधिकरणम् ॥ १० ॥

अथ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

॥ सू ॥ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

प्रयोजनाभावेऽपि लीलया परमेश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादिषु प्रवृत्तिरिति निरूपितम् । तत्र पुनः संदिह्यते सैषा सम्भवति न वेति ।

लीलयाऽपि परमेश्वरस्य सृष्टिर्न सम्भवति, परिपूर्णतया रागद्वेषादिहीनत्वात् । सकलसाम्येन मध्यस्थ एव हि परमेश्वरः । तस्य केषांचित् सुखमयं देवादिशरीरं केषांचिद्दुःखोत्तरं मनुष्यादिशरीरं सृजतो वैषम्यं दुर्वारम् । किञ्च—सृष्टेः संहारपूर्वकत्वात् सकलं युगपत् संहरतः परमेश्वरस्य नैर्घृण्यं च भवेत् । तदेवमपुरुषार्थसम्बन्धापादिन्या जगत्सृष्ट्या किं परमेश्वरस्य ? ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः—सर्वथा जगत्सृजतः परमेश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्ये न भवतः । कर्मसापेक्षत्वात् सृष्टिवैषम्यस्य । (तथा हि दर्शयति श्रुतिः—'रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते कपूयचरणाः कपूयाम्' इति ॥

॥ सू ॥ न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३५ ॥

सृष्टेः प्राक् कर्म नास्ति क्षेत्रज्ञाभावात् । तदभावश्च 'सदेव सोम्येदम्' इत्य-

अथ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू ॥ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥ पूर्वाधिकरणार्थानुवादेनाक्षेपिकीं संगतिं दर्शयति—प्रयोजनाभावेऽपीति । सृष्टिसंहारयोर्वैषम्यनैर्घृण्यापादकत्वानापादकत्वाभ्यां संशयं दर्शयति—तत्र पुनरिति । युज्येत लीलारूपः परमेश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादिव्यापार इति यदि स तस्य सर्वानुग्राहकस्य वैषम्यनैर्घृण्यदोषापादको न स्यात् । तदापादकस्त्वयम् । तस्मादसमञ्जलीलासदृशोऽयं व्यापारः परमेश्वरस्य न युक्तः । न च वाच्यं 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेने' ति श्रुतेः कर्मविशेषमूलं जगद्वैषम्यमीश्वरस्तदुत्पत्तौ साधारणकारणं यथा सस्योत्पत्तौ पर्जन्यः साधारणकारणम् । तद्भूयोऽल्पत्वव्रीहियत्वादिवैषम्यं क्षेत्रबीजादिवैषम्यकृतम् । एवञ्च नेश्वरस्य निरवद्यत्वहानिरिति । 'सदेव सोम्येदमग्र आसी' दिति सृष्टेः प्रागेकत्वावधारणेन कर्मणामभावावगत्या सर्गादिकाले कर्मानपेक्षयैव प्राथमिकदेवमनुष्यादिविषमसृष्टिं कुर्वतस्तस्य वैषम्यदोषापत्त्यपरिहारात्, कथंचिदऽपि नैर्घृण्यादिदोषापरिहाराच्च, क्रमिकविषमसृष्टिहेतुभिन्नकालभूयोऽल्पपुण्यपापरूपकर्मवैषम्यवतां प्राणिनां युगपदविषमसंसारहेतुकर्मसाम्यासम्भवेन तत्र कर्मापेक्षाया वक्तुमशक्यत्वाच्च कर्मसापेक्षत्वे तस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गाच्च 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते स एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषत' इत्यादिश्रुत्यनुसारेण कर्मणामपि तत्कारितत्वांगीकारे वैषम्यादिदोषतादवस्थ्याच्चेति पूर्वपक्षं दिङ्मात्रेण प्रदर्शयति—लीलयेत्यादिना । 'सापेक्षत्वा' दित्यंतसूत्रांशोक्तं वैषम्यनैर्घृण्यापत्तिदोषपरिहारं दर्शयन् सिद्धान्तयति—सर्वथेति । प्रथमसृष्टौ कर्मासंभवशंकापरिहारं

१. श्रीकण्ठभाष्ये ( ) एतद्रेखांकितो भागः अन्यमातृकासु न दृश्यते । शिवार्कमणिदीपिकापर्यालोचनायामप्ययं भागोऽधिकपाठ इत्यवगम्यते । मैसूरुसंस्थानमुद्रितपुस्तकपाठानुसारेणायं पाठोऽत्र निवेशित इति विज्ञेयम् ।

वधारणावगतादविभागात् इति चेत्–न,) 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' इत्यादिश्रुतेः। यथा जीवानामनादित्वं तथा तत्कर्मणामप्यनादित्वं दृश्यते हि। यतः कर्मप्रवाहसिद्धोऽयं संसारः। परमेश्वरो हि जीवानां विचित्रं कर्म सर्वज्ञतयावलोक्य स्वशक्त्या तत्तदनुगुणमेव भोगायतनं देवादिशरीरं सृजति। ततः कर्ममूलमेव सृष्टिवैषम्यम्। संहारश्च जीवानां संसारव्यापारखिन्नानां सुषुप्तिवद्विश्रान्तिहेतुतया परमेश्वरस्य न नैर्घृण्यापादकः॥

ननु जीवानां सुखदुःखादौ कर्मण एव प्रयोजकत्वात् किमप्रयोजकेन परमे-

---

'तथा हि दर्शयती' ति सूत्रांशोक्तं दर्शयति–ज्ञाज्ञाविति। 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशा' विति श्रुतिः यथा जीवानामनादित्वं दर्शयति तथा तत्कर्मणामप्यनादित्वं दर्शयति 'सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पय' दित्यादिश्रुतिरिति 'तथाहि दर्शयती' ति सूत्रांशस्यार्थः। उदाहृतश्रुतिः कर्मणामनादित्वं न प्रतिपादयतीति आशंकापरिहारार्थो हिशब्दः। यस्मादियं श्रुतिरिदानीन्तनकल्पतद्विषमसृष्टियुक्तपूर्वकल्पसद्भावं दर्शयति तत एवेदानींतनसृष्टिवैषम्यस्य पूर्वकल्पकृतकर्मवैषम्याधीनत्वं गमयति। अन्यथा तस्याकस्मिकत्वप्रसंगात् कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगाच्चेति हिशब्दस्यार्थः। एवं च 'सदेकमेवे' त्यवधारणं व्यक्तनामरूपाभावाभिप्रायमिति भावः। एवं सूत्रार्थं प्रदर्श्य कर्मसापेक्षत्वादिति हेतुना लब्धं वैषम्यपरिहारं दर्शयति–परमेश्वरो हीति। कर्ममूलमेवेति। एवं च यथा नरपतिः प्रजानां व्यवहारदर्शने तदीययुक्तायुक्तवचनानुसारेणानुग्रहनिग्रहविशेषं कुर्वन्पक्षपातित्वलक्षणं वैषम्यं न प्रतिपद्यते एवमीश्वरोऽपि तदीयकर्मविशेषानुसारेण विषमसृष्टिं कुर्वन् न तत्प्रतिपद्यते प्रत्युत विषमकर्मणामेकरूपसृष्टावेव युक्तायुक्तवादिनामेकरूपानुग्रहे व्यवहारद्रष्टुरिव परमेश्वरस्य वैषम्यमापद्येतेति भावः। एवं कर्मापेक्षया वैषम्यपरिहारेणैव नैर्घृण्यपरिहारोऽपि लब्धः। यद्यपि सृष्टिक्रमवैषम्यकारणं कर्मक्रमवैषम्यमिव संहारयौगपद्यसाम्यकारणं कर्मयौगपद्यसाम्यं न संभवति, तथापि प्राणिनां निशास्विव भोगविशेषप्रापणार्थं तत्तच्छरीरस्थापकानां कर्मणां कालविशेषे युगपत्स्वापस्संभवत्येव। कर्मणां स्वापो नाम प्राणिनां प्रवृत्त्यनाभिमुख्यमिव कार्यानाभिमुख्यम् तत्सर्वसम्प्रतिपन्नम्। अनादिभवसञ्चितानामनंतानां कर्मणां युगपत्कार्यारंभकत्वादर्शनात्। तत्र च कर्मणां स्वापे फलानामपाक इव कालविशेषः कारणमिति ऋतुविशेषे जंबूफलादिपाकयौगपद्यवत्कालविशेषे कर्मणां स्वापयौगपद्यं नानुपपन्नम्। अतो विशेषकर्मोद्बोधापेक्षया सृष्टिवैषम्येऽपि परमेश्वरस्य वैषम्यमिव सर्वकर्मस्वापापेक्षया संहारसाम्येऽपि तस्य नैर्घृण्यं न प्रसज्यते। अयं परिहारस्सापेक्षत्वादेव वैषम्यनैर्घृण्ये प्रतिक्षिपता सूत्रकारेण दर्शितः प्राक्संक्षिप्योपन्यस्तः 'परमेश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्ये न भवतः कर्मसापेक्षत्वा' दिति। स्वयं परिहारान्तरमाह–संहारश्चेति। न कर्मापेक्षायामीश्वरस्यानीश्वरत्वापत्तिर्दोषः। भंग्यंतरेणाशंकते–नन्विति। यदि कर्मवैचित्र्यमूलं जगद्वैचित्र्यं तदा कर्माधीन एवेश्वरो विचित्रं जगन्निर्मातीति तस्य कर्मपारतंत्र्येण व्यवहर्तृगतयुक्तायुक्तवचनपारतंत्र्यस्य व्यवहारद्रष्टुरिव नास्ति निरतिशयस्वातंत्र्यलक्षणमीश्वरत्वमिति प्रासम्। तथा सति किं तेन ईश्वर इति नाममात्रं बिभ्राणेन वस्तुतोऽनीश्वरेण। जगद्वैचित्र्यस्य कर्मवैचित्र्येणैव सिद्धतया तस्यानुपयुक्तत्वात्। न च तथापि श्रुतिसिद्धत्वादभ्युपगंतव्यः।

श्वरेणेति चेत्—न, कर्मणोऽपि तदधीनत्वात् तस्य न स्वातन्त्र्यहानिः। पुनरपि घट्टकुटीप्रभातन्यायेन कर्मणः स्वातन्त्र्याभावे परमेश्वरस्य वैषम्यादिदोषापत्तिरिति न वाच्यम्। कर्मशक्तीनामनन्तानां मायागतानां संस्थापकमात्रत्वात् परमेश्वरस्य। कर्मणामेव स्वशक्तिवशात् सृष्टिवैषम्यहेतुत्वे तद्व्यवस्थापकमात्रस्य तस्य न वैषम्यम्॥

ननु जीवानां शरीरसृष्टौ अचेतनस्य कर्मणश्चेतनानधिष्ठितस्यासामर्थ्याच्चेतनत्वेन परमेश्वर एव प्रयोजक इति वक्तव्यम्। कथमसौ सृष्टेः प्राक् संहृतभोगसाध-

---

निरतिशयस्वातंत्र्यविशिष्टो हि स श्रुतिसिद्धः। तत्र निरतिशयस्वातंत्र्यरूपधर्मांशे श्रुतेरर्थत्यागे को विशेषो धर्म्यंशस्य। येन तदंशे श्रुतिरत्यक्तव्यार्था स्यादिति शंकार्थः। कर्मापेक्षामात्रेण स्वातंत्र्यहानौ खल्वेवमाशंक्येत। तत्तु नास्ति 'एष ह्येवे' त्यादिश्रुत्या कर्मणां तदधीनत्वावगमादिति परिहरति—नेति। तर्हि तदेव वैषम्यमापतेत्कांश्चित्साधु कर्म कांश्चिदसाधु कर्म कारयतः परमेश्वरस्येति शंकामुद्भाव्य भंग्यन्तरेण समाधत्ते—पुनरपीति। अयमाशयः। परमेश्वरो न स्वयं साध्वसाधूनि कर्माणि कारयति, तैस्सुखदुःखादीनि च नोत्पादयति, येन तस्य वैषम्यमापतेत्। किंतु प्राणिन एव तथाभूतानि कर्माणि यानि स्वस्वरुच्यनुसारेण पूर्वसर्गेषु कुर्वते ति तान्येव पुनस्सर्गेषु विषमसृष्टिहेतवो भवंति। परमेश्वरस्तु पूर्वसर्गकृतानां तत्तदंतःकरणधर्मरूपाणां साध्वसाधुकर्मणां प्रलये सर्वांतःकरणानां विलीनतया मायायामेव वासनारूपतया लग्नानां केवलमसंकरेण फलव्यवस्थापकः। अन्यथा मायायां संकीर्णेषु कर्मफलमन्यो गृह्णीयात्। अन्यदीयकृषिकर्मफलानि अन्यो हरतीति लोके दृष्टत्वेन कर्मणां कर्तृगतफलजनकत्वनियमाभावात्। वैदिककर्मसु आत्मनेपदबलात्तथा नियमोऽवगम्यत इति चेत्सत्यम्। श्रुतनियमान्यथानुपपत्त्यैव श्रुतयागस्वर्गकार्यकारणभावान्यथानुपपत्त्या पूर्ववद्व्यवस्थापकः कल्पयितव्यः। ननु, षट्त्रिंशत्तत्त्वमध्ये नियत्याख्यं तत्वं कर्मफलानामसंकरव्यवस्थापकमागमेषु प्रसिद्धम्। 'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छे'ति श्वेताश्वतरमन्त्रेऽपि तत्परामृष्टम्। अतो न व्यवस्थापकान्तरापेक्षेति चेन्मैवम्। लोके कृष्यादिफलासंकरस्य राज्ञो व्यवस्थापकत्वदर्शने नियतितत्वस्याऽपि साध्वसाधुकर्मफलासङ्करव्यवस्थापकपरमेश्वराज्ञारूपत्वेनैवाभ्युपगमात्। एवंच 'एष ह्येव साधु कर्म कारयती' त्यादिश्रुतिरपि तत्कर्मफलासंकरव्यवस्थापकत्वमात्रविषया व्याख्येया। 'एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाये' ति श्रुत्यंतरप्रसिद्ध्यनुसारात् परमेश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यादिसकलदोषराहित्यश्रुत्यंतरानुसाराच्च। न चैवं सति तस्य राजादिसमानयोगक्षेमत्वान्निरतिशयैश्वर्यभंगप्रसंगः। राजादीनां कतिपयविषयसङ्करापादनमैश्वर्यं परमेश्वरस्य तु असंकुचितसर्वविषयमित्येव तदैश्वर्यस्य निरतिशयत्वविशेषाभ्युपगमादिति। एवं मतमनुपपन्नमित्याशंकते—नन्विति। जीवानां देवमनुष्यशरीरादिविषमसृष्टौ परमेश्वराधिष्ठानं विना केवलं कर्म न प्रभवति। अचेतनस्य चेतनाधिष्ठानभावे कार्याक्षमत्वस्य 'रचनानुपपत्ते' रित्यनंतराधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात्। अतः प्रसुप्तानि कर्माणि परमेश्वरः स्वयमेवोद्बोध्य तदुत्पादितैश्शरीरैः प्रलयविश्रांतान् जीवान् संयोज्य पुनरपि तारतम्येन क्लेशयतीत्यंगीकर्तव्यत्वात्- कथं वैषम्यनैर्घृण्ये न स्याताम्। न च कर्माणि कर्तृभिरवश्यं भोक्तव्यानीति तदनुसारेण

नतथा संसारक्लेशरहितान् सुखिनो जीवान् पुनरपि संसारहेतुना शरीरेण योजयति परमकारुणिकोऽपि सन्निति चेत्–

उच्यते–सर्वानुग्राहकः परमेश्वरो जीवानां कर्मपाकमन्तरेण ज्ञानानुदयात् ज्ञानमन्तरेण निरतिशयानन्दमोक्षाभावात्, कर्मपाकस्य च भोगमन्तरेणानुपपत्तेः, तत्कर्मफलभोगाय पुनरपि तेषां शरीरादिकं कल्पयति । एवं क्रमात् भोगेन पक्के स्वकर्मणि शुद्धान्तःकरणानां जीवानां स्वविषयं ज्ञानमुत्पाद्य निरतिशयानन्दरूपां मोक्षलक्ष्मीं प्रकाशयति ।

तान्यधिष्ठाय तदुत्पादितैश्शरीरैः सुखदुःखे भोजयतो न ते प्रसज्येयातां, वैवस्वतस्येव तस्य समवृत्तित्वं च न हीयत इति वाच्यम् । 'परात्तु तच्छ्रुते' रि (ब्र० २-३-४०) त्यधिकरणे कर्मणामपीश्वरेण कार्यमाणत्वस्य वक्ष्यमाणतया कैश्चित्पुण्यकर्माणि कैश्चिदपुण्यकर्माणि च कारयितुर्वैषम्यादिप्रसङ्गतादवस्थ्यात् । न च पूर्वपूर्वानादिकर्मप्रवाहापेक्षः कारयति, 'कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य' (ब्र० २-३-४१.) इति 'परात्तु तच्छ्रुते' रि (ब्र० २-३-४०.) त्यधिकरणे तथा प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् अतो न तत्प्रसंग इति वाच्यम् । पूर्वपूर्वकर्मणामीश्वरकारितत्वे तत्प्रसङ्गापरिहारात् तदकारितत्वे 'परात्तु तच्छ्रुते' रित्यधिकरणविरोधात् । ननु, तर्ह्युभयाविरोधेन परमेश्वरः कल्पादौ करणकलेवराणि दत्वा स्वयमुदास्ते । तदा जीवः स्वेच्छया साधु वासाधु वा यत्कर्म करोति तदनुसारेण तदनंतरं कर्मांतराणि कारयतीति कल्प्यते । तथा च स्वेच्छाकृतकर्ममूलत्वादुत्तरोत्तरकर्मप्रवाहस्य न नैर्घृण्यवैषम्यदोषप्रसंगः, 'परात्तु तच्छ्रुते' रित्यधिकरणार्थश्च द्वितीयादिषु प्रवृत्तिषु चरितार्थ इति चेन्मैवम् । तथा कल्पनायामपि अयमसाधु कर्म कारयतीति जानतः परमेश्वरस्य कूपे बालकः पतिष्यतीति जानत इवौदासीन्ये नैर्घृण्यानिवारणात् स्वेच्छया कश्चित्साधु कर्म प्रथमं करोति कश्चिदसाध्विति वैषम्यस्य पूर्वकल्पकृतकर्मविशेषाधीनत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वेन तत्कारयितुः परमेश्वरस्य वैषम्यादिप्रसंगापरिहाराच्च । नन्वेवं वैषम्यनैर्घृण्यमपरिहार्यं चेत्परमेश्वरस्य तन्न दोष इत्यस्तु । न हि विधिनिषेधपथातीतस्य तस्य प्रत्यवायकारणं तत् । नापि सर्वनियंतुः कुतश्चिदनिष्टकारणम् । किमर्थं तर्हि 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वा' दिति सूत्रकारेण तत्परिहृतम् । द्विविधं वैषम्यनैर्घृण्यम् । एकं कर्मादिकमनपेक्ष्य स्वयमेव विषमसृष्टियुक्तमपरं तत्सापेक्षत्वेऽपि पूर्वपूर्वकर्मप्रवाहस्यापि परमेश्वराधीनत्वप्रयुक्तम् । तत्राद्यं पुण्यपापयोः सुखदुःखसाधकत्वावेदकस्य वेदस्याप्रामाण्यावहमिति तत्प्रामाण्यसंरक्षणार्थं परिहृतं न तु द्वितीयमिति चेत्कृतमिदं सामान्येन वैषम्यनैर्घृण्यमात्रदोष एवेति तत्परिहारार्थं प्रयत्य परिहारानिर्वाहे पुनस्तददोषत्ववचनमकौशलमेवाविष्कुर्यात् । परमकारुणिकत्वविरोधि च वैषम्यनैर्घृण्यं सर्वथा परिहरणीयमेव। तदैव च सूत्राञ्जस्यमपि लभ्यते । तस्माद्यथा परमकारुणिकं परमेश्वरं वैषम्यनैर्घृण्यं कलयापि न स्पृशेत् यथा च सूत्राञ्जस्यं भवेत् तथा परिहारो वर्णनीय इति शंकाभिप्रायः । उच्यत इत्यादेः परिहारग्रंथस्यायमर्थः । परमकारुणिकः परमेश्वरः सकलचेतनानुग्राहक इति 'व्याधीनां भेषजं यद्व' दित्यादिपौराणिकभणितिप्रसिद्धः । अनुग्रहः बन्धनिवर्तनेन स्वसाम्यप्रापणरूपः । बन्धश्च मुख्यः पुंसां दृक्क्रियाच्छादकः स्वयमेकोऽपि

एवंशक्तिमान् परमेश्वरः परमकारुणिकः कथं वा युगपदेव सर्वजीवानां कर्म पाचयित्वा सममेव मोक्षानन्दं न प्रकाशयतीति चेत्—सत्यम्, परमेश्वरेण सममेव सर्वेषामनुग्रहे क्रियमाणेऽपि ये पक्वमलास्ते मुच्यन्ते, अपक्वमलाः कालक्रमादेव। यथा सवितृकिरणसन्दोहे सममेव सन्ततेऽपि पक्वान्येव पद्मानि विकसन्ति, नापक्वानि। ततः पूर्णोऽपि परमेश्वरः परार्थमेव सर्वां प्रवृत्तिं करोति। तथा पौराणिकी भणितिः परमेश्वरस्य सर्वानुग्राहकत्वप्रतिपादनमुखेनोक्तं सकलमर्थं स्पष्टयति—

'आदित्येन यथा हीनं तमोभूतमिदं जगत्। शिवेनापि विना तद्वत् तमोभूतमिदं जगत्॥ वैद्यं विना निरानन्दाः क्लिश्यन्ते रोगिणो यथा। शिवं विना निरानंदं क्लिश्यते हि जगत्तथा॥ व्याधीनां भेषजं यद्वत् प्रतिपक्षं स्वभावतः। शिवस्संसारदोषाणां प्रतिपक्षः स्वभावतः॥ यथाऽनादिः प्रवृत्तोऽयं घोरः संसार-

---

विचित्रानंतशक्तिकः ताम्राश्रितकालिकावत्सहजसिद्धावरणरूपः। मलाख्यः परिणामिद्रव्यविशेषस्तु व्रणवत् पक्वो निवर्तनीयः। पाकश्च तस्य व्रणस्यौषधेनेव नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेन सांसारिकक्लेशानुभवेन च संपादनीयः। 'कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते' इति नित्यनैमित्तिककर्माचरणेन तस्मिन्पक्वे सत्येव वैराग्यशिवभक्तिशिवजिज्ञासादिप्रणाडिकया मोचकज्ञानोत्पत्तिस्मरणात् भोगेन तत्पाकस्यागमप्रसिद्धत्वाच्च। कर्मभोगश्च तनुकरणभुवनभोगसाधनद्रव्यदेवतादिकं विना न संभवति। तत्र च प्राणिनां विचित्राणि कर्माणि कारणमिति तदर्थं परमेश्वरः कर्माणि कारयित्वा कर्मवैचित्र्यानुसारेण विचित्राणि तनुकरणादीनि सृष्ट्वा क्लेशयुक्तानि कर्माण्यनुष्ठाय सुखदुःखानि च भोजयतीति सर्वमेतत्करुणयोपपद्यते। अतो न वैषम्यनैर्घृण्यप्रसक्तिः। न हि व्रणिनां व्रणपाकार्थं तत्तद्व्रणगुणानुसारेण क्षारं निवेश्य तारतम्येन क्षारनिवेशप्रयुक्तं क्लेशमनुभावयतः कारुणिकस्य वैद्यस्य वैषम्यनैर्घृण्यं प्रसज्यते। परमेश्वरस्य सर्वत्र करुणासाम्येऽपि विचित्रस्वभावानां तदावरणमलशक्तीनां व्रणानामिव पाकस्यानियतकालत्वात् सर्वेषां मुक्तेरयौगपद्यं चोपपद्यते इति। एवं च सूत्रे 'सापेक्षत्वा' दित्यस्य मलपाकसापेक्षत्वादिति वा तत्पाकोपयोगिस्वकारितकर्मसापेक्षत्वादिति वार्थो द्रष्टव्यः। भाष्ये 'कर्मपाकमन्तरेणे' त्यादिवाक्येषु कर्मशब्दः क्रियतेऽनेन संसार इति करणव्युत्पत्त्या वा परमेश्वरेण पक्वः क्रियत इति कर्मव्युत्पत्त्या वा मलावरणपरो द्रष्टव्यः। अत एवाग्रे भाष्ये 'ये पक्वमलास्ते मुच्यंते अपक्वमलाः कालक्रमादेवे' ति वक्ष्यते। 'कर्मपाकस्य च भोगमंतरेणानुपपत्ते' रित्येतत्कर्मानुष्ठानमंतरेणानुपपत्तेरित्यस्याप्युपलक्षणम्। 'कर्मफलभोगायेत्ये'तत् कर्मानुष्ठानायेत्यस्याप्युपलक्षणम्। परार्थमेवेति। परानुग्रहार्थमेव सकलमपि सृष्ट्यादिव्यापारं करोतीत्यर्थः। ननु संहारो नानुग्रहार्थः प्रलये पाककारणयोः कर्मभोगयोस्तदुपयोगिनो वा कस्यचिद्व्यापारस्याभावात्, पूर्वं भाष्ये संहारस्य विश्रांतिमात्रप्रयोजनत्वेनोक्तत्वाच्च। 'संसारखिन्नानामखिलानां प्राणिनां प्रभुः क्रियया कुरुते महार्थसंहृतिं तेषामेव विश्रांत्या' इति तस्य तन्मात्रप्रयोजनवत्त्वेनागमविद्भिरप्युक्तत्वाच्च। मैवम्। प्रलयेऽग्रिमसृष्ट्युपयोगिनो मायाकर्मादिपाकव्यापारस्य सत्त्वात्। उक्तं हि मृगेन्द्रसंहितायाम्—'स्वापेऽप्यास्ते बोधयन्बोधयोग्यान् रोध्यान्रुंधन्पाचयन्कर्मिकर्म। मायाशक्तीर्व्यक्ति-

मण्डलः । तथाऽनादिः प्रवृत्तोऽयं शिवस्संसारमोचकः ।' इत्यादिका । अतः परमेश्वरस्य सर्वानुग्रहप्रवृत्तेः जगत्सृष्ट्यादिव्यापारः सम्भवत्येव ॥

॥ सू ॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

किं बहुना ? प्रधानपरमाणुकर्मकालादीनां ये धर्मा अनुपपन्नास्ते सर्वे ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । अतो ब्रह्मैव सर्वातिशायि जगत्सृष्ट्यादिकारणमिति समञ्जसम् ॥

इति वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचिते ब्रह्ममीमांसाभाष्ये
द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

योग्याः प्रकुर्वन् पश्यन्सर्वं यद्यथावस्तुजात' मिति । अधिकरणार्थमुपसंहरति—अतः परमेश्वरस्येति । सू ॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥ प्रधानपरमाण्वादीनां स्वातंत्र्येण जगत्कारणतायां तदुपयोगिनो ये धर्माः पूर्वं तत्रातत्रानुपपन्नत्वेन सूत्रिताः अग्रिमपादे च प्रपञ्चयिष्यंते, ते सर्वे ब्रह्मण्युपपद्यंत इति पादोपसंहारार्थमिदं सूत्रम् । तथैव पादार्थमुपसंहरति—अत इति । 'सर्वातिशायी' त्येतदपि ईक्षत्यधिकरणाद्युपपादितनिर्दोषत्वादिसंग्रहार्थम् । 'जगत्सृष्ट्यादिकारण' मित्येतन्नविलक्षणत्वाधिकरणाद्युपपादितोपादानत्वनिमित्तत्वसंग्रहणार्थम् ॥ इति वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीशिवातिवादिमूर्धन्यशिवदर्शनस्थापनधुरंधरसकलदेवभूदेवप्रतिष्ठापक
श्रीमच्चिन्नबोम्मभूपालहृदयकमलकुहरविहरमाणश्रीसाम्बशिवप्रेरितस्य
श्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीविश्वजिद्याजिरंगराजाध्वरिवर-
सूनोरप्पयदीक्षितस्य कृतौ श्रीकण्ठाचार्यविरचित-
ब्रह्ममीमांसाभाष्यव्याख्यायां शिवार्कमणि-
दीपिकाख्यायां द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ १ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू० ॥ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥ (न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३५ ॥) सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

रागद्वेषविहीनः परकरुणासागरो हि शिवः । उच्चावचसुखदुःखा सृष्टिरियं कथममुष्य लीला स्यात् ॥ १०७ ॥
कर्माण्यपेक्ष्य भविनां तत्क्षपणायैव लीलया सृजतः । माध्यस्थ्यं करुणा वा न हीयते चन्द्रचूडस्य ॥ १०८ ॥

इति वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमदप्पयदीक्षितकृतौ चतुर्मतसारसंग्रहे नयमणिमालाख्ये तृतीयपरिच्छेदे
द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू ॥ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥ न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वमुक्तं ब्रह्मणो मायामय्या लीलया स्रष्टृत्वमाक्षिप्य समाधानादाक्षेपसंगत्येदमाह–**सू ॥ वैषम्यनैर्घृण्ये इत्यादि ।** यो यो विषमसृष्टिकर्ता स स सावद्य इति न्यायेन निरवद्याद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विरुध्यते न वेति संदेहे ब्रह्मणो विषमसृष्टिकर्तृत्वात्सर्वसंहारकत्वाच्च वैषम्यनैर्घृण्यदोषप्रसक्त्या सावद्यत्वप्रसंगान्निरवद्यस्य ब्रह्मणो न जगत्कर्तृत्वमिति **पूर्वःपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** ब्रह्मणो **वैषम्यनैर्घृण्ये** न स्याताम् । कस्मात् । **सापेक्षत्वात्**=प्राणिकर्मसापेक्षत्वात् । ननु ब्रह्मणः कस्मात्कर्मसापेक्षत्वमित्यत आह–**तथा हि दर्शयति**–'एष ह्येव साधुकर्म कारयति' इत्याद्या श्रुतिरित्यर्थः । अतः कर्मसापेक्षत्वेन निरवद्यस्य ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वमुपपन्नमेवेति ॥

सापेक्षत्वमाक्षिप्य समाधत्ते–**सू ॥ न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥** 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवे' त्यादिना सृष्टेः प्रागविभागावधारणान्न तदानीं कर्मास्ति ततः कर्मापेक्षया विषमा सृष्टिरित्यसंगतमिति चेत् **न अनादित्वात्**=संसारस्य बीजांकुरवद्धेतुहेतुमद्भावोपपत्तेरित्यर्थः ॥

ननु कुतः संसारस्यानादित्वमित्याह–**सू ॥ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥** अकस्मादेव सृष्ट्यंगीकारे मुक्तस्यापि पुनर्जन्मप्रसंगात् पूर्वपूर्वसृष्टिसादृश्यानुपपत्तेश्च संसारस्यानादित्व**मुपपद्यते च ।** 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' 'न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा' इति श्रुतिस्मृत्यो**रुपलभ्यते च** संसारस्यानादित्वमित्यर्थः ॥

इति भगवत्पादमते वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ १२ ॥

अथ सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

पूर्वं विषमसृष्टिप्रयोजककर्मणस्सत्त्वाद्ब्रह्मणो विषमसृष्टिहेतुत्वमुक्तम् । तद्वदुपादानत्वप्रयोजकगुणवत्त्वस्याभावान्नोपादानत्वमिति प्रत्युदाहरणसंगत्येदमाह–**सू ॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥** यन्निर्गुणं तन्नोपादानं यथा गन्ध इति न्यायेन निर्गुणाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विरुध्यते वा न वेति संदेहे विरुध्यत इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** जगत्कारणत्वसर्वज्ञत्वादीनां सर्वेषां कारणधर्माणां ब्रह्मण्येवोपपत्तेर्ब्रह्मैव जगत्कारणमिति । निर्गुणत्वेऽपि ब्रह्मणो न विवर्तोपादानत्वं **विरुद्धम् । तस्मान्न कथंचिदपि समन्वयस्य विरोध इति सिद्धम् ॥ १३ ॥ अत्र पादे त्रयोदशाधिकरणानि । सूत्राणि सप्तत्रिंशत् । ॥ ३७ ॥ इति सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥**

श्रीकण्ठमते, परिपूर्णतया रागद्वेषादिहीनस्य परमेश्वरस्य प्रयोजनाभावेऽपि लीलया जगत्स्रष्टृत्वाभ्युपगमे वैषम्यादिदोषापत्त्या परमेश्वरस्य लीलया जगत्सृष्ट्यादिषु प्रवृत्तिर्न संभवतीति **पूर्वपक्षः ।** कर्मसापेक्षत्वात्सृष्टिवैषम्यस्य परमेश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादिप्रवृत्तेस्सर्वानुग्रहार्थत्वेन श्रुतिपुराणादिषु स्पष्टीकृतत्वाच्च सर्वथा परमेश्वरस्य न वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषप्रसक्तिरिति संभवत्येव सर्वानुग्रहप्रवृत्तेः परमेश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादिव्यापार इति **सिद्धान्तः । सूत्रार्थः** स्पष्ट एव । अत्र मते न **'कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥'** इति सूत्रद्वयं नास्तीति प्रतिभाति । तथा चास्मिन्मते **वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति । सर्वधर्मोपपत्तेश्च'** ॥ इति सूत्रद्वयात्मकमेवेदमधिकरणम् । न शांकरमतवदत्राधिकरणपृथक्त्वम् । प्रधानपरमाणुकर्मकालादीनां ये धर्मा अनुपपन्नास्ते सर्वे ब्रह्मण्युपपद्यन्ते अतश्च ब्रह्म सर्वातिशायि जगत्सृष्ट्यादिकारणमिति चान्तिमसूत्रस्यार्थ इति । **अत्र मते** सूत्राणि **पंचत्रिंशत् ३५** ॥ अधिकरणान्येकादश ॥ ११ ॥

रामानुजमते, अथ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

सू ॥ 'न प्रयोजनवत्त्वात्' इत्यारभ्य **'सर्वधर्मोपपत्तेश्च'** इत्यन्ता पञ्चसूत्री प्रयोजनवत्त्वाधिकरणत्वेन व्यपदिश्यते । अत्रापि पूर्वाधिकरणवत् ब्रह्मणो जगत्कारणत्वसंभवासंभवाभ्यां संदेहे बुद्धिपूर्वकारंभाणां सप्रयोजनत्वादीश्वरस्य स्वत एवावाप्तसमस्तकामस्य जगत्सृष्ट्यारंभे प्रयोजनाभावान्न संभवतीति **पूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तु,** परिपूर्णस्यापीश्वरस्य केवललीलाप्रयोजनाय लोके महाराजस्य परिपूर्णस्यापि केवललीलैकफलाः कंतुकाद्यारंभा इव जगत्सृष्ट्यारंभस्संभवतीति । सूत्रार्थवर्णनादिकं प्रायः श्रीकण्ठमतादविशिष्टमेव । **'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयती'**त्यादिकं सूत्रत्रयमपीदमधिकरणशेषतया योजितमिति विशेषः । ईश्वरस्य प्रयोजनाभावेऽपि लीलया जगत्स्रष्टृत्वाभ्युपगमे वैषम्यादिदोषापत्तिशंकोत्तरत्वेनास्य सूत्रत्रयस्यावतारितत्वादैकाधिकरण्यम् । **सूत्रार्थस्तु, सू ॥ न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥ प्रयोजनवत्त्वात्सृष्टेः** ईश्वरस्य स्वतः परिपूर्णस्य प्रयोजनाभावान्न स्रष्टृत्वम् ।

सू ॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥ लोकवत्=यथा लोके राज्ञः कन्तुकाद्यारंभे तद्वत् । **लीलाकैवल्यम्**=लीलायाः प्रयोजनत्वे कैवल्यं संभवति । केवलाया लीलायाः सृष्ट्यारंभप्रयोजनत्वं संभवतीत्यर्थः ॥

वैषम्येत्यादि । वैषम्यनैर्घृण्ये=ईश्वरस्य जगत्सृष्टौ देवादिवैषम्यप्रयुक्तपक्षपातो दुःखप्रदजगत्सर्गे **नैर्घृण्यं च न**=न संभवतः । कुतः । **सापेक्षत्वात्**=तस्य क्षेत्रज्ञकर्मसापेक्षत्वात् । **तथाहि दर्शयति**='साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवती'ति श्रुतिः क्षेत्रज्ञानां देहादियोगं तत्तत्कर्मसापेक्षं दर्शयति हि । इति ॥ **सू ॥ न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च** ॥ इतीदमेकं सूत्रम् । कर्म सृष्टेः प्राक् **न** विद्यते । कुतः । क्षेत्रज्ञाभावात् । तदभावश्च **अविभागात्**='सदेव सोम्येद' मित्यवधारणावगतादविभागात् इति चेत् **न । अनादित्वात्**=क्षेत्रज्ञानां तत्तत्कर्मप्रवाहाणां च अनादित्वात् । **उपपद्यते च**=क्षेत्रज्ञस्वरूपानादित्वेऽपि नामरूपविभागाभावादविभागश्रुतिरित्यर्थः । **उपलभ्यते च**=श्रुतिस्मृत्योः क्षेत्रज्ञानामनादित्वमित्यर्थः ॥ अन्तिमसूत्रार्थस्तु श्रीकण्ठमतादविशिष्टः ॥ **अस्मिन्पादे** सूत्राणि **षट्त्रिंशत् ॥ ३६ ॥ अधिकरणानि दश ॥ १० ॥**

इति रामानुजमते प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

आनन्दतीर्थमते, अत्र शांकरमतवद्योगविभागेन सूत्रत्रयात्मकमिदं वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणमन्तिमं सूत्रं त्वधिकरणान्तरमिति विज्ञेयम् ॥ संदेहपूर्वपक्षसिद्धांतादिकं प्रायः पूर्वस्मादविशिष्टम् । सूत्रार्थवर्णनप्रक्रियायां परमस्ति कियानिव भेदः । **वैषम्यनैर्घृण्ये न** स्तः । कुतः । **सापेक्षत्वात्**=ईश्वरस्य कर्मापेक्षावत्त्वाभ्युपगमात् । तत्कुतः । **हि**=यस्मात् **'पुण्येन पुण्य'** मितिश्रुतिः **तथा दर्शयति**=प्रतिपादयति तस्मादित्यर्थः ॥

सू ॥ न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ईशेनापेक्षणीयं यत्कर्म तदेव कर्म **नास्ति** । कुतः । **अविभागात्**=तस्य कर्मणः अस्वतंत्रवस्तुभ्योऽविभक्तत्वात् । अस्वतंत्रत्वादिति यावत् । तथा च स्वाधीनकर्मापेक्षया वैषम्यादेरपरिहार **इति चेन्न ।** कुतः । **अनादित्वात्**=कर्मपरंपराया अनादित्वादित्यर्थः ॥ तथा चेश्वरः पूर्वपूर्वमपेक्ष्योत्तरोत्तरकर्म जीवेन कारयतीत्यङ्गीकारे कर्मणोऽपेक्षणीयत्वापत्तेर्नोक्तदोष इति भावः ॥

सू ॥ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ईश्वरस्य कर्मापेक्षायामपि **उपपद्यते च**=स्वातंत्र्यं युज्यत एव । कर्मणः स्वाधीनत्वात् । ननु तर्हि स्वाधीनकर्मसापेक्षत्वकृतवैषम्यापात इत्यत आह—**उपलभ्यते च**='स कारयेत्पुण्यमथापि पापं न तावता दोषवानीशितापि । ' इति श्रुत्या तादृशवैषम्यमदोषत्वेन ज्ञायते चेत्यर्थः ॥

इत्यानन्दतीर्थमते वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ १० ॥

अथ सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू ॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥ अत्र विष्णोस्सर्वगुणपूर्णत्वं युक्तं न वेति संदेहे न विष्णोः सर्वगुणपूर्णत्वं युक्तम् । चेतनत्वात् जीववत् इति **पूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तु** गुणदोषाभाववत्त्वरूपाणां **सर्वेषां . धर्माणाम् उपपत्तेः**=स्वातंत्र्यादिना ब्रह्मणि युक्तत्वात् । एवंरूपसर्वधर्मोपपादकश्रुतेश्चेति समुच्चयार्थकश्चशब्दः । न तस्य गुणपूर्णत्वे युक्तिविरोधश्शंकनीय इति ॥ अस्मिन्मते अत्र पादे **एकादशाधिकरणानि ॥ ११ ॥ सूत्राणि तु अष्टत्रिंशत् ॥**

इत्यानन्दतीर्थमते सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

यं प्रासूत विशुद्धशीलमनघं वृद्धांतिकाख्या सती
यं मृत्युंजयशर्मणो बुधमणेर्भाग्यं विदुस्साधवः ।
वाधूलान्वयजन्मनोऽस्य सुधियो हालास्यनाथाह्वय-
स्येयं सत्कृतिरेधतामिह चतुर्भाष्यानुगा चन्द्रिका॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायामविरोधाख्ये द्वितीयकेऽध्याये । स्मृत्यविरोधापादक **आद्यः** पादोऽयमभ्यगत्**पूर्तिम्** ॥
आद्ये मतत्रयेऽपि **स्मृत्यविरोधा**भिधानतः प्रथितः । मध्वाचार्यमते तु प्रोक्तो **युक्त्यविरोधपादशब्देन ॥**

इति हालास्यनाथकृतौ सूत्रार्थचन्द्रिकायां द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

शिवाभ्यां नमः ।

श्रीकण्ठाचार्यकृतौ

ब्रह्ममीमांसाभाष्ये

द्वितीयस्याध्यायस्य

अथ द्वितीयः पादः ।

अथ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ सू ॥ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च ॥ १ ॥

पूर्वपादे साङ्ख्यादितर्कविरोधमाशङ्क्य स्वपक्षसाधनं कृतम् । पुनरिह तर्काव-

---

अथ शिवार्कमणिदीपिकायां द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ सू ॥ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च ॥ १ ॥

वृत्तवर्तिष्यमाणयोः पादयोरर्थभेदोपन्यासेन पादभेदं सङ्गतिं च दर्शयन्पादान्तरारंभं प्रतिजानीते--पूर्वपाद इति । जगदभिन्ननिमित्तोपादाने तदनन्ये निरस्तनिखिलावद्ये ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयः प्रथमाध्यायेन प्रतिपादितः । तस्मिन् प्रधानपरमाणुकारणवादिभिस्सांख्यवैशेषिकादिभिः केवलतर्कमवष्टभ्यापादितानि दूषणानि अस्मिन्नध्याये प्रथमपादेन निराकृतानि । तत्रापि प्रणेतृगौरवेण तेषां तर्काणामुपादेयत्वशङ्का स्मृत्यधिकरणयोगाधिकरणाभ्यां निराकृता । तत्तत्तर्कस्वरूपपर्यालोचनया तेषामुपादेयत्वशङ्का नविलक्षणत्वाधिकरण (ब्र० २-१-४.) मारभ्य निराकृता । एवमाद्याधिकरणयोस्तृतीयादीनां नवानामधिकरणानां चावांतरार्थभेदेऽपि ब्रह्मवादप्रतिक्षेपकतर्कनिराकरणार्थत्वेनैकार्थ्यम् । अस्मिन्पादे तु शुष्कतर्कावलम्बनास्सांख्यादिपरपक्षास्तथाभूतैरेव तर्कैर्दूष्यन्ते । अन्यथा परपक्षाणामप्रतिष्ठिततर्काभासमूलतामजानतां मन्दधियां तेषु प्रामाणिकत्वशङ्कया ब्रह्मकारणवादश्रद्धाशिथिलीभावप्रसङ्गात् । एवं स्वपक्षस्थापनार्थः प्रथमपादः परपक्षप्रतिक्षेपार्थोऽयं पाद इति पादभेदः । स्वपक्षस्थापनमभ्यर्हितत्वात् प्रथमं कृतमिति तदानंतर्यमस्येति भावः । यद्यपि तृतीयचतुर्थयोरपि कार्यगोचरश्रुतिविरोधरूपपरापादितदूषणपरिहारेण स्वपक्षस्थापनं क्रियते । तथापि कारणविषयत्वेन प्रथमद्वितीयपादयोस्सङ्गतिरिति भावः । प्रथमाध्यायगतैरीक्षत्यधिकरणादिभिः पौनरुक्त्यशंका 'तर्कावलम्बनेने'ति विशेषणेन निरस्ता । सांख्यादयः स्वतन्त्रतर्कैः प्रधानादिकं प्रसाध्य तत्र बहुभवनसङ्कल्पादिवाक्यविरोधो मा भूदिति तानि वाक्यानि स्वपक्षानुगुण्येन व्याचक्षते 'ईक्षितृत्वं प्रधानस्य चिद्योगादुपपद्यते । अंतःकरणवत्तस्य करणत्वाददोषते' त्यादिप्रकारेण । तेषां तद्व्याख्यानन्यायानुसारिणा सम्यग्व्याख्यानेन पूर्वं निरस्तमिह तु ये स्वतन्त्रतर्कैः प्रधानादिकं कल्पयन्ति ते तथाभूतैरेव तर्कांतरैर्निरस्यन्त इति न पौनरुक्त्यमिति भावः । ब्रह्मपारतंत्र्येण प्रधानस्य कारणत्वं वेदान्तानुमतमिति वैदिकपक्षनेदिष्ठस्सांख्यानामानुमानिकस्वतंत्रप्रधानकारणवादः प्रथमाधिकरणेन निराकर्तव्य इति तत्मा-

लम्बेन सांख्यादिपरपक्षदूषणं क्रियते । प्रथमं सांख्यानां प्रधानकारणवादो युक्तो न वेति सन्देहः । सेन्दहबीजं सर्वत्र प्रसिद्धमूहनीयम् ।

प्रधानकारणवाद एव युक्त इत्यवगम्यते । प्रधानं हि रजस्सत्त्वतमोरूपम् । तदेव जगतः कारणं भवितुमर्हति, सर्वत्र तत्कार्यसुखदुःखमोहान्वयदर्शनात् । पटादयो ह्युपलब्धाः प्रावरणादिहेतुतया सुखात्मका भवन्ति । अन्यापहृता

थम्यहेतुं सूचयन् संशयं दर्शयति–प्रथममिति । संशयबीजं तु क्वचिदपि विशिष्य नोपन्यसनीयम् । यदेव तत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्युक्तिजातं प्रसेक्तुं प्रक्रान्तं तदेव बलाबलानवधारणदशायां तद्बीजमिति क्वचिदपि तद्विशेषयत्नो न कार्य इत्याह–सन्देहबीजमिति । नन्वनुमानेन मूलकारणकल्पनायां परमाणुकारणवादमपहाय प्रधानकारणवादाश्रयणे कः पक्षपातहेतुरित्याशङ्क्य प्रपञ्चस्य प्रधानैककारणमूलत्वकल्पनायां लाघवं परिच्छिन्नस्य परमाणोरेकस्य सर्वकारणत्वायोगेन तद्बहुत्वकल्पनावश्यंभावात् गौरवं परिच्छिन्नस्य कार्यत्वनियमेन परमाणोरपि परिच्छिन्नत्वेन कार्यत्वापत्त्या परिच्छिन्नतत्कारणपरम्पराकल्पनादनवस्था चेत्येवंरूपं प्रधानकारणवादे पक्षपातहेतुं 'परिच्छिन्नत्वान्न सर्वोपादान' मित्यादिकापिलसूत्रोक्तं सूचयन्पूर्वपक्षयति–प्रधानेति । ननु सैद्धांतिके ब्रह्मकारणवादेऽपि कारणैक्यलाघवादिकमविशिष्टमित्याशंक्य निर्गुणस्य ब्रह्मणः कार्यानुगुण्यं नास्तीति सूचयन्प्रधानस्यैव प्रपञ्चकारणत्वेन कल्पनं युक्तमित्याह–प्रधानं हीति । प्रधानस्य कार्यानुगुण्यमुपपादयति–पटादयो हीति । पटो येन प्राप्यते तं प्रति सत्त्वगुणोद्भवात्पटस्सुखात्मको भवति यदीयस्सोऽन्येनापह्रियते तं प्रति रजोगुणोद्भवाद्दुःखात्मको भवति, यस्य तस्मिन्नपेक्षया निरीक्षणाभावाद्दर्शनमेव नोदेति तं प्रति तमोगुणोद्भवान्मोहात्मको भवति । 'मुह वैचित्ये' इति धात्वर्थानुगमात् । पटेनान्येऽपि तावद्भावा व्याख्याताः । एवं सुखदुःखमोहात्मकस्य प्रपञ्चस्य तथाभूतमेव कारणं कल्पयितुं युक्तम् । कार्यकारणयोर्द्रव्ययोरभेदेन कारणस्यातथात्वे कार्यस्य तथात्वायोगात् । अतस्त्रिगुणात्मकं प्रधानं तत्कारणं कल्पयितुं युक्तम् । सत्त्वरजस्तमोगुणरूपास्त्रयो गुणा हि सुखदुःखमोहात्मकाः । यथाहुः— 'प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः । अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ॥ सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः । गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥' इति । अयमर्थः–गुणाः सत्वरजस्तमांसि प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः क्रमात्सुखदुःखमोहात्मानः क्रमादेव प्रकाशप्रवृत्तिनियमप्रयोजनाः । पुंसश्च सत्वं प्रकाशयति । प्रकाशनकार्ये सत्त्वं प्रवर्त्तयति रजोगुणः । लघोः सत्वगुणस्य रजसा सर्वत्र प्रवर्त्तने प्रसक्ते गुरुतमोगुणो नियच्छति । ततश्च तमोनिरुद्धं रजः सकृदेव प्रवर्तत इति तेन क्वचिदेव प्रवर्तितं सत्वं किंचिदेव प्रकाशयति । अतो न सर्वं सर्वदा सर्वस्य प्रकाशत इति व्यवस्था । एवं गुणानां स्वरूपं प्रयोजनञ्चोक्तम् । तेषां व्यापार उच्यते–'अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च' । वृत्तिर्व्यापारः प्रत्येकमभिभवादिभिस्सम्बध्यते । 'अन्योन्याभिभववृत्तयश्च गुणाः' एषामन्यतमेनार्थवशादुद्भूतेनान्यदभिभूयते । तथा हि–सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय शान्तामात्मनो वृत्तिं प्रतिलभते । एवं रजः सत्वतमसी अभिभूय घोरां स्वप्रवृत्तिं तथा तमः सत्वरजसी अभिभूय मूढां स्वप्रवृत्तिमिति ।

दुःखात्मका भवन्ति। कार्याभावादुपेक्षिता मोहात्मकाः। तदेवं सुखाद्यन्वयात् त्रिगुणमेव प्रधानं जगत्कारणम्॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते–न प्रधानं जगत्कारणम्, अचेतनत्वात्।

'अन्योन्याश्रयवृत्तयश्च गुणाः'। यदपेक्षया यस्य व्यापारो भवति स तस्याश्रयो विवक्षितः। 'अन्योन्यजननवृत्तयश्च गुणाः'। अन्यतमेनान्यतमो जन्यते। जननमत्र परिणामविशेषः। 'अन्योन्यमिथुनवृत्तयश्च अन्योन्यसहचराः अविनाभूता इत्यर्थः। 'अन्योन्यमिथुनास्सर्वे सर्वे सर्वत्र गामिनः। नैषामादिस्सम्प्रयोगो वियोगो वोपलभ्यत' इति हि तदागमः। सत्वं लघु प्रकाशकमिष्टं सांख्याचार्याणाम्। तत्रानलपवनादीनामूर्ध्वज्वलनतिर्यक्पवनादिहेतुर्धर्मो लाघवम्। सत्त्वतमसी रजसा स्वकार्योन्मुखे कार्येते इत्येतद्रजस उपष्टम्भकत्वं तदुपपादकं च चलमिति। रजः सक्रियमक्रिययोः सत्त्वतमसोः कार्योन्मुखावस्थापादकमिति चलविशेषणेन दर्शितम्। तमस्तु गुरु। अत एव स्वयं चञ्चलतया लघुसत्वमपि चालयद्रजो गुरुणा तमसा तत्रतत्र प्रवृत्तिप्रतिबंधकेन क्वचिदेव प्रवृत्तिमत्क्रियत इति वरणकं नियामकं च तमः। परस्परविरोधिनामप्येषामेककार्यकरत्वमुच्यते। 'प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः' यथा वर्त्तितैले पावकविरुद्धे अपि मिलिते सह पावकेन रूपप्रकाशनकार्यं कुरुतः एवं सत्वरजस्तमांसि परस्परविरुद्धान्यप्यर्थवशात् सह कार्यं कुर्वन्ति। 'पुरुषार्थ एव हेतुः न केनचित्कार्यते करण' मिति पुरुषार्थवशादेव प्रकृतिप्रवृत्तेरभ्युपगमादिति। एवं जगतस्त्रैगुण्योपपादनेनानुमानतस्त्रिगुणात्मकप्रधानसिद्धिं सूचयन्पूर्वपक्षमुपसंहरति–तदेवमिति। इदमिहानुमानमभिसंहितम्। कार्यं सुखदुःखमोहात्मकवस्तुप्रकृतिकं तत्समन्वितत्वात्, सामान्यव्याप्तौ मृद्द्रव्यसमन्वितघटशरावादिवदिति। यद्वा। सर्वं कार्यं समप्रकृतिकं कार्यत्वात् विशेषव्याप्तौ घटवत् इति। लाघवादेकप्रकृतिकत्वं सिध्यतीति न परमाणुद्व्यणुकादिप्रकृतिकत्वेनार्थांतरं नापि सिद्धांत्यभिमतब्रह्मप्रकृतिकत्वेनार्थांतरम्। जडं सुखदुःखमोहात्मकं कार्यं प्रत्यतथाभूतस्य प्रकृतित्वेन सिद्ध्यनवकाशात्। न चाचेतनस्य चेतनाधिष्ठानाभावे कार्यजनने स्वयमेव प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्लाघवात् सर्वजगत्कर्तृत्वेन परमेश्वरसिद्ध्यवश्यंभावे तस्यैव सर्वशक्तिमत्त्वेन विलक्षणं प्रपञ्चं प्रत्युपादानत्वस्याप्युपपत्तेर्न तद्व्यतिरिक्तं प्रधानं तत्प्रकृतित्वेन सिद्ध्यतीति शंकनीयम्। अचेतनस्यापि चेतनानां भोगापवर्गहेतोर्विनाऽपि चेतनाधिष्ठानं स्वयमेव प्रवृत्त्युपपत्तेः। वत्सविवृद्धिहेतोः क्षीरस्य स्वयमेव प्रस्रवणदर्शनात् जलदमुक्तस्य जलस्य सस्यविवृद्धिहेतोः स्वयं निस्सरणदर्शनाच्च, क्षीरजलयोर्दधिमौक्तिककरकादिभावेन स्वयमेव परिणतिदर्शनाच्च, बन्धमोक्षवतः पुरुषस्यैव चेतनस्य निर्व्यापारस्याऽपि सन्निधानमात्रेणांचेतनप्रधानप्रवर्तकत्वोपपत्तेश्च, स्वयं प्रवृत्तिशक्तिरहितस्य दृक्शक्तिमतः पङ्गोः प्रवृत्तिशक्तिमंतं दृक्शक्तिरहितमन्धं प्रति प्रवर्तकत्वदर्शनात्, अयस्कान्तमणेः सन्निधानमात्रेणायःप्रवर्तकत्वदर्शनाच्च, इत्येवं पूर्वपक्षे प्राप्ते सौत्रमनुमानपदं कर्मणिव्युत्पत्तौ प्रधानरूपपक्षनिर्देशकं नेति पदं निषेध्याध्याहारेण साध्यनिर्देशकं च परिगृह्य हेत्वध्याहारेण स्वतन्त्रप्रधानकारणत्वसाधकानुमानस्य बाधकमनुमानं सूत्राभिप्रेतं दर्शयन् सिद्धांतयति–न प्रधानमिति। 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश' इति श्रुतिसिद्धस्य प्रधानस्य सिद्धांते अंगीकृतत्वान्नाश्रयासिद्धिः। न च तथाप्यानुमानिकं

तथा हि—दार्वादेरचेतनस्य रथप्रासादादिषु तज्ज्ञानधिष्ठितस्य रचनानुपपत्तिर्दृश्यते। तज्ज्ञाधिष्ठितस्य रचनाप्रवृत्तिश्च दृश्यते। अतश्चेतनानधिष्ठितं प्रधानं जगत्कारणं भवितुं नार्हति। यदुक्तं सुखाद्यन्वयादिति, तदसत्। सुखादीनामान्तरत्वात्, पटादीनां बाह्यत्वात्। अतः प्रधानकारणवादो न युक्तः॥

आशङ्क्य परिहरति—

॥ सू ॥ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ २ ॥

यथा पयोऽम्बु दध्यादिकरकादिभावेऽधिष्ठानानपेक्षं, तद्वत्प्रधानमपीति चेत्—न। तत्राप्युक्त एव हेतुः। तस्याप्यचेतनत्वेन पक्षीकृतत्वात्॥

किञ्च— ॥ सू ॥ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ३ ॥

यदि प्राज्ञाधिष्ठानानपेक्षत्वमचेतनस्य प्रवृत्तौ तदा सर्वदा सृष्टिप्रसङ्गेन तद्व्य-

---

स्वतंत्रप्रधानं सिद्धांते नाभ्युपगतमिति सौत्रानुमानपदनिर्दिष्टपक्षासिद्धिश्शंकनीया। सांख्यानामनुमानं साधकं चेदपि प्रधानमात्रं साधयितुं क्षमते न तद्गतं स्वातंत्र्यमपि साध्यानुप्रवेशाभावादित्याशयेन पक्षस्यानुमानपदेन निर्देशात्। 'न जगत्कारण'मिति साध्यस्य चेतनाधिष्ठानमनपेक्ष्य स्वातंत्र्येण जगत्कारणं न भवतीत्यर्थः। तथैवाग्रिमग्रंथप्रवृत्तेः। 'रचनानुपपत्ते'रिति सूत्रपदगृहीतां व्याप्तिं सदृष्टांतं दर्शयति—तथा हीति। 'प्रवृत्ते' रिति सूत्रपदगृहीतं तदनुग्राहकं तर्कं दर्शयति—तज्ज्ञाधिष्ठितस्येति। अचेतनकारणत्वावच्छेदेन चेतनाधिष्ठानापेक्षा दृष्टेति कार्यकारणभावग्रहमूलानुकूलतर्कसहकृतत्वादिदमनुमानं प्रबलमिति भावः। चकारेण प्रधानानुमानस्य तत्स्वातंत्र्यपर्यंतसाधनेऽनुकूलतर्काभावस्समुच्चीयते। आद्यचकारेण समुच्चितां हेत्वसिद्धिमुपपादयितुं सांख्योक्तं हेतुसिद्धिप्रकारमनुवदति—यदुक्तमिति। सुखादीनामांतरत्वादिति। पटप्राप्तिहरणाभ्यां तत्स्वामिनस्सुखदुःखे जायेते। तदुपेक्षकस्य तदज्ञानमनुवर्तते। इत्येतावदनुभवसिद्धम्। न तु तद्विषयस्य सुखाद्यात्मत्वम्। पटस्सुखमित्यनुभवाभावात् 'अहं सुखी' त्यादिरूपस्यैवानुभवस्योदयाच्च। न च विषयस्य सुखादिरूपत्वाभावे तज्ज्ञानादान्तरसुखोदयो न स्यादिति वाच्यम्। विषयस्येच्छादिरूपत्वाभावेऽपि तज्ज्ञानादिच्छाद्वेषप्रयत्नोदयवत्तदुदयस्याप्युपपत्तेः सुखज्ञानादिकार्यवशात् सुखदुःखमोहात्मत्ववल्लाघवादिकार्यवशादन्यात्मत्वस्यापि कल्पनाप्रसङ्गेन त्रैगुण्यव्यवस्थाभंगप्रसंगाच्च। न च सुखलाघवप्रकाशानां दुःखोपष्टंभप्रवर्त्तनानां मोहगौरवावरणानां च एकैकगुणसंबंधित्वकल्पनायां प्रमाणमस्ति। येन त्रैगुण्यव्यवस्थाभंगो न स्यात्। तथा सति सुखदुःखमोहानामप्येकगुणसंबंधित्वकल्पनोपपत्तेः विरोधस्य च प्रतियोगिभेदेन कालभेदेन च सुपरिहरत्वात् परेणापि सुखादिरूपोद्भवे तद्भेदस्यैव शरणीकरणीयत्वाच्चेति भावः। एवं प्रबलानुमानबाधितस्य प्रधानानुमानस्यानुत्थानात् सांख्यपक्षो न युक्त इत्याह—अत इति। आशंक्येति। पयोऽम्बुनोर्व्यभिचारमाशंक्येत्यर्थः॥ सू० ॥ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ २ ॥ पक्षीकृतत्वादिति। अचेतनत्वहेतुना तत्रापि प्रधान इव चेतनाधिष्ठानसिद्धिसंभवेन पक्षसमत्वात् पक्षे पक्षतुल्ये वा व्यभिचाराभावादिति भावः॥ सू०॥ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्॥ ३ ॥ 'प्रवृत्ते'रिति प्रथमसूत्रांशेन स्वतंत्रप्रधानानुमान-

८

तिरेकस्य प्रलयस्यानवस्थितिः प्रसज्येत । ततो नाचेतनं जगत्कारणम् ॥

बाधकानुमानस्य व्याप्तिग्राहकस्तर्कः प्रदर्शितः । विषयपरिशोधकस्तर्कस्तु अनेन प्रदर्श्यते । यदि परमेश्वराधिष्ठानानपेक्षं स्वतंत्रं प्रधानं स्वतंत्रमेव जगत्सृष्टौ प्रवर्तेत तदानीमपेक्षणीयान्तराभावात् सर्वदा सृष्टिप्रसंगेन तद्व्यतिरेकस्य सृष्टिविरामस्य प्रलयस्यानवस्थितिरसत्त्वं प्रसज्येतेत्यतो हेतोर्न स्वतन्त्रं प्रधानं कारणमिति ॥ ननु, परमेश्वराधिष्ठानापेक्षत्वपक्षेऽपि तुल्योऽयं दोषः । तदधिष्ठानस्यापि सदासत्त्वात् । धर्माधर्मसापेक्षं परमेश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वं तदभावादयं दोषो न भविष्यतीति चेत् तर्हि सांख्यपक्षेऽपि तदभावादेव प्रलये न सृष्टिरिति तुल्यः परिहारः । न तुल्यः । सांख्यपक्षे प्रधानमेव सृष्ट्यादिकारणं, धर्माधर्मौ केवलं परस्परप्रतिबंधापनयार्थौ । 'निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षैत्रिकव' दिति पातञ्जलसूत्रोक्तस्य तेषामप्यभिमतत्वात् । निमित्तं धर्माधर्मरूपं प्रकृतीनां मूलप्रकृतेर्महदाद्यवांतरप्रकृतीनां चाप्रयोजकं स्वस्वकार्यजनने सहकारि न भवति किंतु वरणस्य प्रतिबंधकस्य भेदो भङ्गस्ततो निमित्ताद्भवति क्षैत्रिकवत् । यथा हि क्षेत्रकारी केदारादपां पूर्णात् केदारांतरं समं निम्नं वा पिप्लावयिषुः केवलं वरणं तासां भिनत्ति भिन्ने तस्मिन्नापः स्वयमेव केदारांतरं प्लावयंतीति पातञ्जलसूत्रेणोक्तमिति चेत् , किं ततः । धर्माधर्मयोस्सहकारित्वं प्रतिबन्धकनिरासार्थत्वं वास्तु । तदपेक्षा पक्षद्वयेऽपि तुल्यैव । सांख्यपक्षे प्रलयेऽपि धर्माधर्मौ वर्तेते इति चेत्, किं सिद्धांतपक्षे तौ न वर्तेते ? तथा सति ह्यग्रे तत्सापेक्षा पारमेश्वरी सृष्टिर्न प्रवर्तेत । तथाऽपि पारमेश्वरस्य सृष्टिसङ्कल्पस्य कादाचित्कत्वेन तद्विरामो भविष्यतीति चेन्न । तत्सङ्कल्पस्य सृष्टिहेतुधर्माधर्मानुसारित्वे सतोस्तयोस्तदभावायोगात् तदननुसारेणैव कदाचित्सङ्कल्पः कदाचिन्नेत्यंगीकारे धर्माधर्मयोः सृष्ट्यौन्मुख्यदशायामपि कदाचित्तदसङ्कल्पः तदनौन्मुख्यदशायामपि तत्सङ्कल्प इति तत्सापेक्षत्वभंगप्रसंगात् केवललीलया सङ्कल्पस्यानियतकालत्वेन सृष्टिप्रलययोः कालव्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गाच्च । एतेन यादृच्छिकतृणच्छेदादिप्रवृत्तिवन्निमित्तानपेक्षा तस्य सृष्ट्यादिप्रवृत्तिरित्यपि निरस्तम् ।स्वभावविशेषात् कालव्यवस्थया परमेश्वरस्सृजति संहरति चेति चेत्तथैव प्रधानमपीत्यस्तु । यद्युच्येत निरंतरमनंतरमनंतशरीरादिजननेनापचितशक्तिकं प्रधानं काकवन्ध्यान्यायेन कदाचित्प्रसोतुमक्षममास्ते यथा निरंतरलेखनकुण्ठितलेखनसामर्थ्या लेखिनी कदाचिल्लिखितुमप्रभवन्त्यवतिष्ठते पुनः पाकाख्यं परिणतिविशेषं प्राप्तं तद्यथापूर्वं प्रसूते । धर्माधर्मयोरप्येषैव रीतिः । अवश्यं च धर्माधर्मयोरवस्थाविशेषः पाकाख्योऽभ्युपगन्तव्यः । यागहिंसादिभिर्धर्माधर्मोत्पत्त्यनन्तरमेव स्वर्गनरकानुभवादर्शनात् । न चानंतानां कर्मणां विरुद्धफलानां युगपत्स्वस्वफलानुभावकत्वासंभवेन यथादर्शनं परस्परप्रतिबद्ध्यप्रतिबन्धकभावः कल्पनीय इति कस्माच्चित्प्रतिबन्धादेव तयोः कञ्चित्कालं फलजनकत्वाभावः न तु पाकाख्यपरिणतिविशेषाभावादिति वाच्यम् । धर्माधर्मयोरुत्पत्तिप्रभृति फलजननसामर्थ्याभिव्यक्तिसद्भावे स्वस्वफलभोगोचितानेकशरीरसंपादनेन स्वस्वफलभोजयितृत्वस्याविरुद्धतया प्रतिबद्ध्यप्रतिबन्धकभावस्याकल्पनीयत्वादभिव्यक्तसामर्थ्ययोर्धर्माधर्मयोः स्वर्गनरकादिसुखदुःखवत्तदुचितशरीरविषयादावपि जनकत्वस्य सर्वसम्प्रतिपन्नत्वादिति । शक्यं वक्तुमिदं स्वतंत्रप्रधानपक्षेऽपि । न च पाकाख्यः परिणतिविशेषः चेतनाधिष्ठानं विना न

॥ सू ॥ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ४ ॥

क्षीरायमाणधेनूपयुक्ततृणादिवदचेतनमपि प्रधानं कारणमिति वक्तुं न युक्तम् । अनडुदाद्युपयुक्ते केनाप्यनुपयुक्ते च तृणादौ क्षीरपरिणामाभावात् तदपि प्राज्ञाधिष्ठितमेव ॥

॥ सू ॥ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ५ ॥

अचेतनमपि प्रधानं पुरुषसन्निधानात् प्रवर्तयति, यथा पङ्गुरन्धं यथा वायस्कान्तमणिरयः, ततो न प्राज्ञापेक्षेति चेत्–तथापि न प्रधानस्य प्रवृत्तिः संभवति । पुरुषस्याविकृतत्वात् । पंग्वश्मादेर्मार्गोपदेशायस्सन्निहितदेशान्तरप्राप्त्यादिः कश्चिद्विकारो भवत्येव । तस्मादविकृतपुरुषसन्निधिः प्रधानप्रवृत्तौ न हेतुः ॥

॥ सू ॥ अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ६ ॥

संभवतीति शंक्यम् । धेनूपयुक्तस्य तृणादेस्तज्जाठराग्निसंपर्काधीने पाके चेतनाधिष्ठानाभावात् । न हि धेनुः क्षीरतापत्तिसङ्कल्पपूर्वकं भक्षितं तृणादिकं जाठराग्निना संयोज्य पाचयति । अतः स्वयमेव जाठराग्निकृततृणादिपाकवत्कालविशेषकृतः प्रधानस्य कर्मणां च पाको भविष्यति । तस्मादीश्वराधिष्ठितप्रधानपक्षे स्वतन्त्रप्रधानपक्षे च तुल्योऽस्य दोषस्य परिहार इत्याशंकानिराकरणार्थं सूत्रम्–अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ४ ॥ अचेतनमपि प्रधानं कारणमिति । चेतनाधिष्ठानरहितमपि प्रधानं कालविशेषमासाद्य स्वयमेव पक्कं भवतीत्यर्थः । तृणादिदृष्टांतं नानुमन्यामहे यतस्तत्रापि प्राज्ञाधिष्ठानमंगीकुर्महे । त्वयापि न तृणादिमात्रस्य क्षीरतापत्तिहेतुपाकविशेषकारणत्वमभ्युपगन्तुं शक्यते । केनाप्यनुपयुक्ते तृणे तदभावात् । नापि जाठराग्निसंयुक्तस्य तदभ्युपगंतुं शक्यते । अनडुदाद्युपयुक्ते तदभावात् । न च धेनूनां जाठराग्नौ पाकविशेषहेतुः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । कार्यानुसारेण कल्प्यते चेत् स विशेषश्चेतनाधिष्ठानरूप एव कल्पयितुं युक्तः, व्यंजनादिषु पाकवैचित्र्यस्य तदधीनत्वेनैव दृष्टत्वादित्यभिप्रेत्याह–अनडुदादीति ॥ ननु, तथापि कर्मप्रधानयोः पाके वा जगज्जनने वा परमेश्वराधिष्ठानं नापेक्ष्यते निर्व्यापारस्यापि जीवरूपस्य पुरुषस्यैव सन्निधानमात्रेण तत्प्रवर्तकत्वसंभवादिति सदृष्टांताशंकां दृष्टांतासम्प्रतिपत्त्या निराकर्त्तुं सूत्रम्–पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ५ ॥ तथापीत्यस्य शेषमध्याहरति–न प्रधानस्येति ॥ व्यतिरेकानवस्थितिसूत्रेण स्वतंत्रप्रधानकारणवादे प्रलयानुपपत्तिदोष उक्तः । तदुपपादकत्वेन तदनंतरसूत्रद्वयं प्रवृत्तम् । तत्रेदमाशंक्यते । सांख्यमते सत्वरजस्तमसामन्योन्यगुणप्रधानभावमुत्सृज्य साम्येन यदवस्थानं स प्रलयस्सैव प्रधानावस्था । तेषामुत्कर्षापकर्षात्मकवैषम्यरूपेणांगांगिभावेन यदवस्थानं सा सृष्टिस्सैव विकारावस्था । एवञ्च सति जगत्कारणत्वेन सृष्टिपूर्ववर्तितयानुमीयमानं त्रिगुणं गुणसाम्यावस्थात्मकप्रधानरूपेणानुमेयमिति धर्मिग्राहकमानसिद्धसाम्यावस्थारूपः प्रलयो न निरसितुं शक्यत इति तन्निराकरणार्थं सूत्रम्–अंगित्वानुपपत्तेश्च ॥ ६ ॥ तथा सति गुणसाम्यावस्थं प्रधानं क्षोभकचेतनव्यापाराभावात् स्वयमेव गुणवैषम्यावस्थां प्राप्तुं न क्षमते अतः सृष्ट्यनुपपत्तिरिति दूषणार्थः ॥ यदि सुखदुःखमोहात्मकवैषम्यावस्थं जगद्दृष्ट्वा तदवस्थापन्नमेव त्रिगुणमनुमीयते

गुणानामुत्कर्षापकर्षभावोऽङ्गाङ्गिभावः। ततो जगत्प्रवृत्तिरुच्यते साङ्ख्यैः। प्रतिसर्गावस्थायां साम्यावस्थानां गुणानां वैषम्याभावात् तत्कृताङ्गाङ्गिभावानुपपत्तिः। अतश्च जगदारम्भो न युज्यते प्रधानकारणवादे॥

॥ सू ॥ अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात्॥ ७॥

उक्तप्रकारादन्यप्रकारेण प्रधानेऽनुमीयमानेऽपि ज्ञातृत्वशक्तिवियोगाद्रचनानुपपत्तिस्तदवस्थैव॥

॥ सू ॥ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्॥ ८॥

प्रधानस्याभ्युपगमे यदि प्रयोजनं, तदा यथाकथंचिदभ्युपगच्छामः। न किमपि प्रयोजनमस्ति। यतः पुरुषस्य निर्विकारत्वात् प्रधानदर्शनादिरूपविकारासंभवः। अत एव प्रकृतिधर्माध्यासनिमित्तो भोगः तद्विवेकानुसन्धानकृतं कैवल्यं च न संभवति। अतः प्रयोजनाभावात्प्रधानं न स्वीकार्यम्॥

तदा धर्मिग्राहकमानसिद्धवैषम्यावस्थाया एव सदानुवृत्तिः। पूर्वोक्तदूषणावर्तनार्थश्चकारः। स्यादेतत्। त्रिगुणं न साम्यावस्थमनुमीयते। नापि वैषम्यावस्थम्। किंत्वनादिसृष्टिप्रलयप्रवाहमूलद्विविधसंस्कारानुवृत्तिसद्भावात्तत्तत्संस्कारोद्बोधानुसारतः पर्यायेण साम्यवैषम्यभागुभयस्वभावमनुमीयते। न चाव्यवहितसंस्कारस्यैव प्रबलस्य कार्यकरत्वात् साम्यवैषम्ययोः पर्यायभवनानुपपत्तिः। मनुष्यजन्मतस्तिर्यग्जन्मप्राप्तौ व्यवहितसंस्कारस्यैव कार्यकरत्वदर्शनात्, अतो न सृष्टेर्नापि प्रलयस्यानुपपत्तिरित्याशंकानिराकरणार्थं सूत्रम्–अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात्॥ ७॥ रचनानुपपत्तिरिति। सौत्रेण चकारेण ज्ञातृत्वशक्तिराहित्यात्प्रधानस्य जगद्रचयितृत्व इवादृष्टसंस्कारयोस्तत्साम्यवैषम्यापादकत्वेऽप्यनुपपत्तिस्तदवस्थेति समुच्चीयते॥ एवं सांख्याभिमतस्वतन्त्रप्रधाने प्रमाणं निरस्तमथ तदभिमतं तत्प्रयोजनं निरसितुं सूत्रम्–अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्॥ ८॥ पुरुषस्य भोगापवर्गौ प्रधानस्य प्रयोजनमिति सांख्याः। यदाहुः–'पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य। पंग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतस्सर्गः॥' इति। प्रधानकर्मकं सविकारप्रधानविषयं पुरुषस्य यद्दर्शनं भोगरूपं तदर्थं पुरुषस्य कैवल्यार्थञ्च परस्परापेक्षयोः प्रधानपुरुषयोः पंग्वंधवत्संयोगः तत्कृतो महदादिप्रपञ्चसर्ग इत्यर्थः। अपवर्गः प्रधानस्य प्रयोजनमित्येतत्प्रपंचेन वर्णयन्ति–'वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य। पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य। औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः। पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्त्तते तद्वदव्यक्तम्। नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः। गुणवत्यगुणस्य सतस्तस्यार्थमपार्थकञ्चरति'॥ इति। इदं द्विविधमपि प्रयोजनं नोपपद्यते इत्याह–यतः पुरुषस्येति। इदमत्र सांख्यानां दर्शनम्–पुरुषः चैतन्यमात्रवपुः कूटस्थो निर्विकारो नित्यमुक्तः। अतः सांसारिकसुखदुःखानुभवरूपभोगो न तस्य धर्मः। किं तु परिणामिन्या बुद्धेर्धर्मः। पुरुषस्य तु बुद्धिच्छायापत्त्या तदैक्यमिवापन्नस्य तद्दर्शनं भोगः। तेन तस्य विवेकाग्रहादाध्यासिकं भोक्तृत्वं विवेकख्यात्या भोक्तृत्वाध्यासमात्रनिवृत्तिर्मोक्षः। वस्तुतः पुरुषो न बद्धो नापि मोक्ष्यते। मोक्षोपायविधयोऽपि न स्वाभाविकबन्धनिवृत्त्यर्थाः इति। तदेतत् 'न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगः' 'तद्योगादृते न स्वभा-

॥ सू ॥ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ ९ ॥

पुरुषस्य द्रष्टृत्वभोक्तृत्वनिर्विकारत्वादिविरुद्धधर्मसहस्राभ्युपगमश्च दृश्यते। अतोऽप्यसमञ्जसमेव कापिलं मतम् ॥ इति रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

वतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशः' 'स्वभावनाशात् स्वरूपनाशप्रसंगात्' इत्यादिकापिलसूत्रैः'वस्तुस्थित्या न बन्धोऽस्ति तदभावान्न मुक्तता। विकल्पघटितावेतावुभावपि न किञ्चन। आत्मनो न हि बन्धोऽस्ति वस्तुतो निर्गुणत्वतः। अविवेकाद्बन्ध इव तन्नाशः शास्त्रतो भवेत्' ॥ 'तस्मान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति कश्चित्। संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृति' रित्यादिभिस्तदागमवृद्धवचनैश्च प्रतिपन्नम्। तदेतन्नोपपद्यते। भोगाश्रयबुद्ध्यैक्यदर्शनरूपस्य भोगस्य तद्विवेकानुसंधानरूपस्य मोक्षजनकज्ञानस्य च पुरुषे निर्विकारचैतन्यात्मन्युदयासंभवात्। न च तदप्युभयं बुद्धिधर्म एवेति वाच्यम्। तावता तस्याध्यासिकस्यापि भोक्तृत्वस्यानिर्वाहात् मोक्षोपायत्वानिर्वाहाच्च। तस्मात्प्रयोजनाभावादपि स्वतंत्रं प्रधानं न स्वीकरणीयमिति भावः ॥ स्यादेतत्। पुरुषस्य भोक्तृत्वं मोक्षोपायविवेकख्यात्यर्थश्रवणादिप्रवृत्तिमत्त्वञ्च सांख्यैरेव भोक्तृत्वमोक्षार्थप्रवृत्तिभ्यामचेतनेषु बुद्ध्यादिष्वसंभाविताभ्यां तदतिरिक्तं पुरुषं साधयद्भिरभ्युपगतम्। यदाहुः 'संघातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्। पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थप्रवृत्तेश्चे'ति। अतो न प्रयोजनं प्रधानाभ्युपगम इत्याशंकानिराकरणार्थं सूत्रम्—विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ ९॥ पुरुषस्येति। इत्थं पुरुषस्य द्रष्टृत्वभोक्तृत्वादिकमभ्युपगच्छंत एव तस्य निर्विकारत्वनित्यमुक्तत्वादिकमप्यभ्युपगच्छंतीति परस्परविरुद्धाभ्युपगमादसमञ्जसमेव सांख्यमतम्। न ह्यद्वैतवादिभिरिव तैराविद्यकं द्रष्टृत्वादिकं तात्विकनिर्विकारत्वाद्यविरोधीति समर्थयितुं शक्यमिति भावः ॥ इति रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः।

अथ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू० ॥ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च ॥ १ ॥ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ २ ॥ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ३ ॥ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ४ ॥ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ५ ॥ अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ६ ॥ अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ७ ॥ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ८ ॥ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ ९ ॥

त्रिगुणं प्रधानमस्योपपद्यते कारणं जगतः। सर्वत्रान्वयदृष्टेः कार्ये सुखदुःखमोहानाम् ॥ १०९ ॥

इह चेतनानधिष्ठितमचेतनं क्वापि न कुरुते कार्यम्। अन्तरतया सुखादरस्ति न कार्येषु तदनुगतिः ॥ ११० ॥

इति रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

शिवाभ्यां नमः।

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च ॥१॥ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ २ ॥ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥३॥ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥४॥ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥५॥ अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥६॥ अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥७॥ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥८॥ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥९॥

भगवत्पादमते, इत्थं मुमुक्षोः सम्यग्ज्ञानोत्पादके वेदान्तसमन्वये परकल्पितदोषनिराकरणेन स्वपक्षं प्रतिष्ठाप्याधुना परपक्षदूषणाय पादान्तरमारभते। पूर्वपादान्ते 'सर्वधर्मोपपत्तेश्च' त्यनेन ब्रह्मणि कारणधर्माणामुपपत्तिरुक्ता। तेषां प्रधान एवोपपत्तिः किं न स्यादित्याक्षेपसंगत्येदमधिकरणमारभ्यते—**रचनानुपपत्तेरित्यादि**। अस्मिन्मते आद्यं सूत्रं 'प्रवृत्तेश्चे'ति योगविभागेन सूत्रद्वयात्मकम्। अचेतनं प्रधानं जगदुपादानमिति सांख्यसिद्धान्तोऽत्र विषयः। स किं प्रमाणमूल उत भ्रान्तिमूल इति संदेहे जगत् सुखदुःखमोहात्मकवस्तूपादानकं तदन्वितत्वात् मृदन्वितघटादिवत् इत्यनुमानेन यत्सुखाद्यात्मकं सिद्धं तदेव त्रिगुणात्मकं प्रधानम्। अतः प्रामाणिकस्सांख्यसिद्धान्त इति **पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु, आनुमानम्**=अनुमानसिद्धं प्रधानम्। **न**=जगदुपादानं न भवति। कुतः। **रचनानुपपत्तेश्च**=लोके विचित्रप्रासादादिरचनाया बुद्धिकुशलशिल्प्यादिकार्यत्वदर्शनेन अचेतनात् स्वष्टव्यज्ञानशून्यात्प्रधानात् अनेकविधविचित्रजगद्रचनानुपपत्तेः, सुखादीनामान्तरत्वप्रतिपत्तेर्जगतस्तदन्वितत्वासंभवेन स्वरूपासिद्धेश्च। तस्मान्न प्रामाणिकस्सांख्यसिद्धान्त इति।

सू॥ प्रवृत्तेश्च॥ २॥ अचेतनरथादिप्रवृत्तेर्लोके चेतनाधीनत्वदर्शनात् चेतनप्रेरणमन्तरेणानुपपन्नायाः प्रधानस्य साम्यावस्थाप्रच्युतिरूपप्रवृत्तेरभ्युपगमाच्च न प्रधानकारणवादः प्रामाणिकः। इति॥

अन्यत्र व्यभिचारमाशंक्य परिहरति-**सू॥ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि॥ ३॥ पयोऽम्बुवत्**=यथा अचेतनं क्षीरं वत्सविवृद्धये स्वयमेव प्रवर्तते यथा वा जलं स्वयमेव स्यन्दते तद्वत् प्रधानमपि स्वयमेव प्रवर्तत इति **चेत् तत्रापि** 'योऽप्सु तिष्ठ'न्नित्यादिना परमेश्वरः प्रेरकः श्रूयते। तथा च पयोऽम्बुनोः पक्षत्वान्न व्यभिचार इति भावः॥

सू॥ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्॥ ४॥ साम्येनावस्थिता गुणाः प्रधानमिति सांख्यमते **व्यतिरेकानवस्थितेः**=प्रधानव्यतिरेकेण सहकार्यन्तरस्यानवस्थितेः। **अनपेक्षत्वाच्च**=पुरुषस्यासंगोदासीनत्वेन प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा अनपेक्षत्वाभ्युपगमाच्चेत्यर्थः॥

ननु सहकार्यभावेऽपि अचेतनस्य प्रवृत्तिरन्यत्र दृष्टेत्यत आह-**सू॥ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्॥ ५॥** यथा **तृणादिकं** निमित्तान्तरनिरपेक्षमेव क्षीराकारेण परिणमते **तद्वत्** प्रधानमपीति चेत् **न**। कुतः। **अन्यत्र**=धेन्वादेरन्यत्र बलीवर्दादौ। **अभावाच्च**=तृणादेः क्षीरभावस्याभावाच्चेत्यर्थः। अतो नाचेतनस्य सहकार्यन्तरानपेक्षा प्रवृत्तिरिति सिद्धम्।

प्रधानस्य स्वतः प्रवृत्तिमभ्युपेत्यापि दूषयति-**सू॥ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्॥ ६॥ अभ्युपगमेऽपि**=प्रधानस्य स्वतः प्रवृत्त्यभ्युपगमेऽपि। **अर्थाभावात्**=प्रधानमचेतनं चेतनस्य पुरुषार्थं साधयितुमेव प्रवर्तते इति स्वसिद्धांतविरोधेन पुरुषार्थस्यापेक्षाभावप्रसंगादित्यर्थः॥

सू॥ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि॥ ७॥ पुरुषाश्मवत्=लोके यथा पंगुः पुरुषः स्वयमप्रवर्तमानोऽप्यंधं प्रवर्तयति यथा अयस्कांतशिला संनिधिमात्रेणायः प्रवर्तयति तद्वत् पुरुषः प्रधानस्य प्रवर्तक **इति चेत् तथापि** प्रधानस्य पुरुषप्रेर्यत्वे स्वातन्त्र्याभ्युपगमविरोधः पुरुषस्य प्रवर्तकत्वे कौटस्थ्यहानिरित्यादिदोषप्रसंगः। ब्रह्मणस्त्वाविषयकं प्रवर्तकत्वमिति न कौटस्थ्यहानिः॥

अपिच॥ **सू॥ अङ्गित्वानुपपत्तेश्च॥ ८॥** गुणत्रयसाम्यावस्था प्रधानमिति सांख्यमते प्रधानस्य कूटस्थत्वाभ्युपगमे गुणानां साम्यावस्थाप्रच्युत्यभावेन परस्परानपेक्षतया अङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः कार्यानुत्पत्तिप्रसंगः। विकारित्वाभ्युपगमे च स्वतो विकारित्वे सदाकार्यप्रसंगः, परतो विकारित्वे पुरुषस्यौदासीन्यभंगप्रसंगः इत्यतः प्रच्युत्यभावेन अङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः कार्याभावप्रसंग इत्यर्थः॥

सू॥ अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात्॥ ९॥ गुणा अनपेक्षस्वभावाः कूटस्थाश्च नानुमीयंते अपि तु कार्योत्पत्त्यानुगुण्येनान्योन्यापेक्षा एव। एवमनुमितौ न प्रागुक्तदोषप्रसक्तिरिति चेत् न। **ज्ञशक्तिवियोगात्**=गुणानां ज्ञानशक्तिराहित्यादित्यर्थः। अतः स्वतःप्रच्युत्यभावेनाङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः कार्यानुदयप्रसंगस्तदवस्थ एवेत्यर्थः॥

सू॥ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम्॥ १०॥ विप्रतिषेधाच्च=क्वचिन्महतस्तन्मात्रसृष्टिः क्वचिदहंकारात् क्वचिदेकादशेन्द्रियाणि क्वचित्सप्त क्वचित्त्रीण्यन्तःकरणानि क्वचिदेकमित्यादिपूर्वोत्तरविरोधवत्त्वाच्च सांख्यमतमसमंजसमित्यर्थः। तस्मात्सांख्यसिद्धान्तो भ्रान्तिमूल एवेति सिद्धम्॥ **'अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावा'**दिति सूत्रस्यास्मिन्मते **'अन्यत्राभावाच्च न तृणादिव'**दिति सूत्रस्यानन्तरतया पाठ इति विशेषः॥

श्रीकण्ठमते तथा **रामानुजमते च** संदेहपूर्वपक्षसिद्धान्तादिकं प्रायः पूर्वस्मादविशिष्टम्। सूत्रार्थवर्णनप्रक्रिया तूभयोरनयोरविशिष्टापि केषुचित्सूत्रेषु पूर्वस्माद्वैलक्षण्यवतीत्यतस्तन्मात्रमिह प्रदर्श्यते-**'पयोऽम्बुव'**दित्यस्य अचेतनस्य पयसोऽम्बुनश्च यथा दध्यादिभावेन नारिकेलरसादिभावेन च परिणामो दृश्यते तद्वदिति व्याख्यानाद्विशेषः। तथा **'व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्'** इत्यस्य अन्यानपेक्षत्वात्प्रधानस्य सर्वदा सृष्टिप्रसंगात्सर्गव्यतिरेकेण प्रलयावस्थयानवस्थितिप्रसंगाच्च केवलं प्रधानं न जगत्कारणमिति, **'पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि'** इत्यत्र **'तथापि'** इत्यस्य तथापि

प्रधानस्य प्रवृत्तिर्नोपपद्यते पंग्वश्मादेरिवात्राविकृतपुरुषसंनिधानातिरेकेण तादृशः कश्चिद्विशेषो नास्त्येवेति, **'अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्'** इत्यस्य पुरुषस्य निर्विकारत्वात् प्रधानदर्शनादिरूपविकारासंभवेन भोगापवर्गासिद्धेः प्रधानाभ्युपगमे प्रयोजनस्याभावान्न प्रधानमनुमेयमिति, **'विप्रतिषेधा'** दित्यस्य पुरुषस्य द्रष्टृत्वभोक्तृत्वनिर्विकारत्वादिविरुद्धधर्मसहस्राभ्युपगमादिति चार्थवर्णनात्पूर्वस्मादनयोरस्ति कियदिव वैलक्षण्यम् । अन्यच्च । **'प्रवृत्तेश्चे'**ति नानयोर्मतयोर्योगविभागः इत्यादिकं वैशिष्ट्यमिहावधेयम् । इति ॥

आनन्दतीर्थमते, योगविभागसूत्रपाठक्रमादिकं शांकरमतवदेव । पूर्वं सामान्यतस्समयानां निराकरणं कृतम् इदानीं विशेषेण तन्निराकरणार्थमस्मिन्पादे समयाविरोधः प्रातिस्विकतया निरूपयिष्यते । तत्राद्येऽस्मिन्रचनानुपपत्त्यधिकरणे ईश्वरनिरपेक्षाचेतनप्रधानस्यैव महदादिकार्यकरणे प्रवृत्तिरिति यन्निरीश्वरसांख्यमतं तन्निराक्रियते । इदं सूत्रदशकमस्मिन्मतेऽधिकरणपंचकात्मतया विभक्तमिति मतान्तरेभ्यो विशेषः । अचेतनस्य प्रधानस्य विनैव चेतनप्रेरणां पयसो दध्याकारपरिणामवदंबुनो गतिवच्च स्वत एव जगदाकारपरिणामसंभवात् किमीश्वरेण कर्त्रन्तरेणेति यन्निरीश्वरसांख्यमतं तद्युक्तं न वेति संदेहे युक्तमिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** जडस्य स्वतः प्रवृत्त्यसंभवात् सर्वत्र कार्ये चेतनापेक्षानियमदर्शनात् पयोऽम्बुनोरपीश्वरप्रेरणयैव स्वस्वकार्यप्रवृत्तेः ईश्वरव्यतिरेकेण कस्यापि कर्मणोऽनवस्थितेरयस्कान्ताद्युदाहरणस्यापि कुण्ठनाच्च न युक्तमिति । **सूत्रार्थस्तु, सू ॥ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥** अनुमीयत **इत्यनुमानं** सांख्यानुमानकल्पितं प्रधानं **न** जगत्कर्तृ । कुतः । **रचनानुपपत्तेः**=प्रधानस्य जडत्वेन स्वतःप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । चशब्देन अचेतनस्य स्वतःप्रवृत्तौ प्रमाणाभावाच्चेत्यर्थः ॥ **सू ॥ प्रवृत्तेश्च ॥२॥** अहं करोमीति चेतनस्यैव प्रवृत्तेर्दर्शनाच्च न प्रधानं जगत्कर्तृ इत्यर्थः ॥ **सू ॥ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥३॥** अविशिष्टार्थमिदम् । 'एतस्य ह्वा अक्षरस्ये'त्यादिश्रुतिवशात्तत्रापीश्वरनिमित्तकप्रवृत्तिसिद्धेरित्यर्थः ॥ **सू ॥ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥ व्यतिरेकानवस्थितेः**='न ऋते त्वत्क्रियते किंचनारे' इति श्रुत्या ईश्वरव्यतिरेकेण कस्यापि कर्मणोऽसत्त्वावगमात् न तत एवाचेतनस्यैव स्वतःप्रवृत्तिरिति निरीश्वरसांख्यमतस्याप्रामाणिकत्वात् अत एव **अनपेक्षत्वात्**=सद्भिरनादरणीयत्वान्न प्रधानं जगत्कर्तृ इत्यर्थः ॥ अतोऽनुपपन्नमचेतनकारणवादिनिरीश्वरसांख्यमतमिति सिद्धम् ॥ **इत्यानन्दतीर्थमते रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥**

अथान्यत्राभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ सेश्वरसांख्यमतं निराकरोति—**सू ॥ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥** ईश्वरस्याखिलाभ्युपगमेऽपि न तस्य स्वातंत्र्येण कर्तृत्वं किं तु प्रधानाज्जगदुत्पत्तौ पृथिव्यास्तृणाद्युत्पत्तौ पर्जन्यस्येव केवलमनुग्राहकत्वं तस्येति यत्सेश्वरसांख्यमतं तद्युक्तं न वेति संदेहे युक्तमिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** 'यच्च किंचिज्जगत्सर्व'मित्यादिश्रुतिस्मृतिभिः कार्यकारणात्मकसकलप्रपंचस्य तत्सत्तास्वभावशक्त्यादिनियन्तुरीश्वरादन्यत्राभावेन तस्य तृणादौ पर्जन्यवदनुग्राहकमात्रत्वायोगान् न युक्तमिति । **सूत्रार्थस्तु, तृणादिवत्**=यथा पृथिवीजन्यतृणादिकार्ये पर्जन्यस्सहकारिमात्रं तथा प्रकृतिजन्यमहदादिकार्येऽपीश्वरोऽनुग्राहको न स्वतंत्र इति सेश्वरसांख्यपक्षोऽपि न युक्तः । कुतः । **अन्यत्राभावात्**=ईश्वरादन्यत्र तत्प्रेरणां विना जगतोऽभावादीश्वरस्य प्रकृतिसत्तादिप्रदत्वाच्चेत्यर्थः ॥ **इत्यन्यत्राभावाधिकरणम् ॥ २ ॥**

अथ अभ्युपगमाधिकरणम् ॥ ३ ॥

चार्वाकमतं निराकरोति—**सू ॥ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥** धर्माद्यतीन्द्रियपदार्थानां तत्साधकश्रुत्यादिप्रामाण्यस्य चानभ्युपगमात्प्रमाणाभावेनेश्वरस्यैवाभावादन्तरेणापीश्वरं पूर्वपूर्वस्मादुत्तरोत्तरवस्तूत्पत्तिसंभवान्न तस्य जगत्कारणत्वं युक्तमिति **पूर्वपक्षः** । तत्सिद्धान्तरीत्यापि विषयप्रयोजनयोरभावात्स्वव्याघातप्रसक्तेर्न तत्सिद्धान्तो युक्तः अतो नास्ति तद्विरोधो विष्णुजगत्कारणत्वस्येति सिद्धान्तः । **सूत्रार्थस्तु,** नेत्यनुवर्तते । चार्वाकैः स्वशास्त्रस्य सिद्धान्तत्वानभ्युपगमे सिद्धमस्मदिष्टम् । **अभ्युपगमेऽपि अर्थाभावात्**=सिद्धान्तत्वव्यापकयोरर्थशब्दितविषयप्रयोजनयोरसत्त्वाङ्गीकारात्स्वव्याघातः स्यादिति न तत्पक्षोऽपि युक्त इत्यर्थः ॥ इति ॥

इत्यभ्युपगमाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ पुरुषाश्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

निरीश्वरसांख्यैकदेशिनां चेतनोपसर्जनकाचेतनप्रधानकर्तृत्ववादिनां मतं निराकरोति—**सू ॥ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥७॥** यद्यप्यचेतनस्य प्रधानस्य स्वतः प्रवृत्तिर्न संभवति तथापि तदनुग्राहकत्वेन स्वतंत्रत्वेन वा अश्वरोऽङ्गीकरणीयः । पुरुषसंबन्धादेव तस्याः प्रवृत्त्युपपत्तेः । अचेतनस्यापि शरीरस्याश्मादाने प्रवृत्तिदर्शनादिदिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** इदमप्ययुक्तम् । 'न ऋते त्वत्क्रियते किंचनारे' इति श्रुत्या शरीरप्रवृत्तेरपीश्वराधीनत्वेन दृष्टान्तासिद्धेः शरीरस्य पुरुषं प्रति प्रधानत्वानुपपत्तेश्चेति । **सूत्रार्थस्तु, पुरुषाश्मवत्**=यथा पुरुषसंबंधादचेतनं शरीरमश्मानयनादौ प्रवर्तते तथा अचेतनं प्रधानं चेतनसंबन्धात् प्रवर्तत इति चेन्न । कुतः । तत्रापि शरीरप्रवृत्तावपि चेतनस्येश्वरस्यैव कर्तृत्वे सिद्धे दृष्टान्ताभावात् इति ।

अथ वैशेषिकाधिकरणम् ॥ २ ॥

एवं प्रधानकारणवादो निष्प्रमाणक इति निरूपितम् । अतः परं परमाणुकारणवादनिरसनायाधिकरणमारभ्यते—

॥ सू ॥ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ १० ॥

अत्र वैशेषिकमतसिद्धः परमाणुकारणवादो युक्तो न वेति सन्देहः ।

प्रधानमते अधिष्ठातृपरमेश्वरानङ्गीकारात् तत्कारणवादे विरुद्धेऽपि परमाणुकारणवादो युज्यते । तथा हि—प्रलीने जगति परमेश्वरस्य सिसृक्षायां सत्यां प्राणिकर्मवशान्निश्चलेषु परमाणुषु आद्यं कर्मोत्पद्यते । तस्मात् कर्मणः एकः परमाणुः परमाण्वन्तरेण संयुज्यते । तस्माच्च संयोगाद् द्व्यणुकमारभ्यते । तेभ्यस्त्रिभ्यो द्व्यणुकेभ्यस्त्र्यणुकम्, इत्यादिक्रमेण सर्वं जगदुत्पद्यते । अतः परमाणुकारणवादे न विरोधः ॥

अथ वैशेषिकाधिकरणम् ॥ २॥

प्रधानवादवत्परमाणुवादोऽपि विप्रतिषेधादसमंजस इति दृष्टांतसंगतिमभिप्रेत्यावतारयति—एवमिति ॥ **सू ॥ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ १० ॥** संशयं प्रदर्श्य प्रत्युदाहरणरूपसङ्गत्यंतरमपि वर्णयन् पूर्वपक्षयति—अत्रेत्यादिना ॥ ननु, परमेश्वराङ्गीकाराद्यद्यपि रचनानुपपत्तिर्दूषणं न भवति । तथापि व्यतिरेकानवस्थितिदूषणं भवेदेव । प्रलयेऽपि सतां परमाणूनां सक्रियाणां क्रियाभिः परस्परसंयोगस्यावर्जनीयत्वेन द्व्यणुकोत्पत्तेर्द्व्यणुकादिभिस्त्र्यणुकाद्युत्पत्तेश्चानिवारणात् । न च तदानीं परमेश्वरस्य सिसृक्षाभावात्क्रियासंयोगद्व्यणुकाद्यनुत्पत्तिः । तदीयनित्यसर्वविषयेच्छायाः सर्वदा सिसृक्षारूपत्वादित्याशंक्य पूर्वपक्षमुपपादयति—तथा हीति ॥ 'प्राणिकर्मवशा' दित्येतत् काकाक्षिन्यायेनोभयत्रापि संबध्यते । ततश्च परमेश्वरेच्छायास्सिसृक्षात्वमपि सृष्ट्युन्मुखप्राण्यदृष्टोपहितत्वरूपमिति लभ्यते । एवं सांख्यमतापादितदूषणास्पर्शनात् परमाणुकारणवादो युक्त इति पूर्वपक्षमुपसंहरति—अत इति ॥ सूत्रे पूर्वसूत्रादसमञ्जसमित्यनुवर्तते । वाकारश्चार्थे वर्तमानोऽणु-

---

सू ॥ अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥ पुरुषस्याङ्गत्वेऽङ्गीकृते अङ्गमङ्गी समादाये'ति वाक्ये अङ्गित्वस्य प्राधान्यस्य उक्त्यनुपपत्तेश्च न पुरुषोपसर्जनकप्रकृतिकर्तृत्वपक्षे दृष्टान्तोऽस्तीत्यर्थः ॥ **इति पुरुषाश्माधिकरणम् ॥ ४ ॥**

अथ अन्यथानुमित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ प्रधानोपसर्जनकचेतनकर्तृत्ववादिनां निरीश्वरसांख्यैकदेशिनां मतं निराकरोति—**सू ॥ अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥** एवं तर्ह्यचेतनोपसर्जनकपुरुषकर्तृकं जगदनुमीयते तत्राश्मानयनदृष्टान्तसंभवात्किमीश्वरेणेति प्रधानोपसर्जनकपुरुषकर्तृत्ववाद एव युक्त इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** पुरुषस्य शरीरप्रेरणक्रियायां शरीरस्य सहकारित्वप्रकृतित्वाद्यनुपपत्तेः स्वतः पुरुषस्यासामर्थ्ये प्रकृतिशरीरव्यतिरिक्तस्यापि सहकार्यन्तरस्यापेक्षणीयत्वेनानवस्थापरिहाराय स्वतंत्र एव सहकारी कश्चिदंगीकरणीयस्स एव सकलश्रुतिस्मृतिसिद्ध ईश्वर इत्यंगीकर्तुं युक्तमिति । **सूत्रार्थस्तु,** चशब्देनाङ्गित्वानुपपत्तेरित्यस्य समाकर्षः । **अन्यथा**=पुरुषाश्मवदित्युक्तपक्षाद्वैपरीत्येन पुरुषाश्मवदचेतनसंबन्धाच्चेतनं प्रवर्तत इत्येवंरूपेण । **अनुमितौ**=अनुमानेऽपि तथा साध्यवैकल्यम् । कुतः । **अङ्गित्वानुपपत्तेः**=जीवस्याङ्गपदोक्तशरीरसंबन्धित्वायोगात् । सोऽपि कुतः । **ज्ञशक्तिवियोगात्**=अङ्गसंबन्धेन ज्ञस्य ज्ञातुर्जीवस्य सामर्थ्यायोगात् इति ।

सू ॥ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥ विप्रतिषेधात्=एवं सकलश्रुतिस्मृतियुक्तिविरुद्धत्वाच्चानीश्वरमतमसमञ्जसमित्यर्थः ॥

इत्यानन्दतीर्थमते अन्यथानुमित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

इति पूर्वपक्षे सिद्धान्त उच्यते—ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां महत्त्वदीर्घत्वयुक्तत्र्यणुकाणुत्वह्रस्वत्वयुक्तद्व्यणुकोत्पत्तिरुच्यते काणादमते। कथमेतत् संभवति ?। तथा हि—परमाणवः पारिमाण्डल्यपरिमाणयुक्ताः, न त्वणुपरिमाणयुक्ताः। द्वाभ्यां परमाणुभ्यां अणुपरिमाणरहिताभ्यामणुपरिमाणोपेतं द्व्यणुकमुत्पद्यत इत्यभ्युपगम्यते। तथा—ह्रस्वपरिमाणोपेताद्दीर्घपरिमाणरहितं द्व्यणुकम्। तादृशेभ्यस्त्रिभ्यो द्व्यणुकेभ्यो दीर्घपरिमाणोपेतमणुपरिमाणरहितं त्र्यणुकमुत्पद्यत इत्य-

---

ह्रस्वद्व्यणुकवदिति दृष्टांतांतरसमुच्चयार्थः। एवं च ह्रस्वात्द्व्यणुकान्महतो दीर्घस्य त्र्यणुकस्योत्पत्तिवादवत् परिमण्डलात्परमाणोरणोर्ह्रस्वस्य द्व्यणुकस्योत्पत्तिवादवच्चान्यदपि वैशेषिकमतप्रक्रियासिद्धं सर्वमसमञ्जसमिति सूत्रार्थः।तत्र समुच्चयोपमया दृष्टान्तीकृतपरमाणुद्व्यणुकप्रक्रिययोरसामंजस्यमप्यत्रैवोपपादनीयं विवक्षितमित्यभिप्रेत्य तदुपपादयन्सिद्धान्तयति-ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यामिति॥ महत्त्वदीर्घत्वयुक्तेति। नन्वेवं सति महद्दीर्घशब्दयोस्सामानाधिकरण्या‘दान्महतस्समानाधिकरणजातीययो’ रिति (पा०६.३.४६) सूत्रेण महादेव इत्यत्रेवात्वं स्यात्। न च वाच्यं महद्दीर्घशब्दौ‘द्व्येकयो’रितिवत् भावप्रधानौ, तथैव ह्रस्वपरिमण्डलशब्दावपि तथा च ह्रस्वत्वगुणान्महत्वदीर्घत्ववत् पारिमण्डल्यादणुत्वह्रस्वत्ववच्चेति महद्दीर्घवद्धेत्यस्यार्थो विवक्षितः।अतोऽत्र द्वन्द्वसमास इति सामानाधिकरण्याभावान्नात्वप्रसङ्ग इति।ह्रस्वत्वपारिमाण्डल्याभ्यां महत्त्वाणुत्वोत्पत्तेर्वैशेषिकैरनंगीकृतत्वात् ‘कारणबहुत्वात् कारणमहत्त्वात् प्रचयविशेषाच्च मह’दिति कणादसूत्रे महत्वकारणानां परिगणितत्वात् समपरिमाणदृढसंयोगवत्तंत्वारब्धयोः पटयोर्मध्ये यदन्यतरस्मिन्महत्त्वमुत्कृष्टं तस्य कारणबहुत्वादुत्पत्तिः,समसंख्यदृढसंयोगवत्तन्त्वारब्धयोस्तु कारणमहत्त्वात्समपरिमाणसमसंख्यतन्त्वारब्धयोः प्रशिथिलावयवसंयोगरूपात्प्रचयादिति तैर्विभक्तत्वाच्च पारिमाण्डल्यस्य नित्यपरिमाणमात्रस्य चानारंभकताया मनःपरिमाणे गगनादिपरिमाणेषु च संप्रतिपन्नत्वेन क्वचित्पटादिपरिमाणे तंत्वादिसंख्याजन्यत्वस्य क्लृप्तत्वेन च द्व्यणुकपरिमाणे परमाणुद्वित्वं जनकं न तु पारिमाण्डल्यमिति तैर्व्यवस्थापितत्वाच्च। एवं तर्हि महत्वदीर्घत्वाधिकरणस्य त्र्यणुकस्यैकत्वेऽपि पदार्थतावच्छेदकभेदात् द्वन्द्वोऽस्त्विति चेन्न। पदार्थभेदं विना पदार्थतावच्छेदकमात्रभेदेन द्वंद्वस्य भाष्यकृता निराकृतत्वात्। ‘चार्थे द्वन्द्वः’इति (पा०२.२.२९) सूत्रे हि भाष्यकृता ‘याज्ञिकश्चायं वैयाकरणश्चे’त्यादिषु पदार्थतावच्छेदकभेदात् द्वंद्वमाशंक्य ‘शेषो बहुव्रीहि’रिति (पा०२.२.२३) सूत्रतः शेष इत्यस्यानुवृत्तेः तस्य समानाधिकरणसमासविषयत्वेन शेषत्वाभावात्तदप्राप्तिरुपपादितेति चेदुच्यते।कानि चित् त्र्यणुकानि महांति कानिचिद्दीर्घाणीति त्र्यणुकव्यक्तिभेदविवक्षयेह द्वंद्वसमास आश्रीयते। यद्यपि सर्वाणि त्र्यणुकानि महान्ति दीर्घाणि च।महत्त्वदीर्घत्वयोः समनियतत्वात्। तथापि कानिचित्त्र्यणुकानि परितो द्व्यणुकसंयोगैरुत्पद्यन्ते कानिचित्तिर्यक्द्व्यणुकसंयोगैस्तत्राद्यानि द्वितीयापेक्षयामहान्ति द्वितीयान्याद्यापेक्षया दीर्घाणीति च प्रत्यययोग्यानि भवंतीति, तथाभूतत्र्यणुकव्यक्तिद्वैविध्यापेक्षया द्वन्द्व उपपद्यते। यद्वा। महद्दीर्घशब्दौ महत्त्वदीर्घत्वपरौ। तदुपरि मतुप्प्रत्ययः न तु वतिप्रत्ययः। ततो ‘महद्दीर्घव’ दित्यनेन महत्वदीर्घत्वाधिकरणं त्र्यणुकमुच्यते। वाशब्देन चार्थेनाणुत्वह्रस्वत्वाधिकरणं द्व्यणुकमुच्यते।ततश्च ह्रस्वात्द्व्यणुकात् महद्दीर्घं त्र्यणुकमुत्पद्यते।

भ्युपगम्यते । इदं सर्वमसमञ्जसमेव । तदभ्युपगतकारणगुणप्रक्रियाविरोधात् । अवयवाश्च स्वीयैः षड्भिः पार्श्वैः संयुज्यमानाः पृथुतरमवयविनमारभन्ते । परमाणूनां पार्श्वाभावात् पृथुतरद्रव्यारम्भकास्ते न भवेयुः । अतः परमाणुकारणवादो न युक्तः ॥

परिमण्डलात्परमाणोः अणु ह्रस्वं द्व्यणुकमुत्पद्यत इत्येतदसमंजसमित्येतावदुच्यते न तु तद्दृष्टांतेन वैशेषिकमतसिद्धस्य कस्यचिदन्यस्यासामंजस्यम् । भाष्यमप्यस्मिन्नेवार्थे स्वारस्यवद्दृश्यते । 'अवयवाश्चे' त्यादिभाष्येण परमाणोर्द्व्यणुकोत्पत्तौ सूत्रकृता विवक्षितमसामंजस्यांतरमुच्यते न तु पूर्वप्रतिपादितस्यासामंजस्यस्य दार्ष्टान्तिकमसामंजस्यमुच्यत इति तत्रत्येन किंचेत्यर्थेन चकारेणैव स्पष्टम् । तदभ्युपगतेति । ननु, 'कारणगुणाः कार्ये गुणानारभन्त' इति वैशेषिकमर्यादा विशेषगुणविषयेति चेन्न । विशेषगुणत्वानिर्वचनात् । स्वाश्रयसमानाधिकरणद्रव्यविभाजकधर्मात्यंताभावसमानाधिकरणगुणावृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तदिति चेत् । न । रूपरसस्पर्शाव्याप्तेः । तेषां नीलरूपत्वादिना विशेषगुणत्वमिति चेन्न । पृथिव्यादित्रयसाधारणस्य धवलरूपस्य विशेषगुणत्वाभावप्रसंगात् । तस्य च पाकजापाकजभास्वराभास्वरत्वेन पृथिव्यादिविशेषगुणत्वमिति चेन्न । किंचिद्धवले धवलतरे च पार्थिवद्रव्ये संयोज्य पेषणेनोत्पादितस्यातिधवलरूपस्य पृथिवीविशेषगुणत्वाभावप्रसंगात्तस्यापाकजाभास्वरस्य जलसाधारणत्वात् । न च किंचिद्धवलं धवलतरं च रूपद्वयमेव स्वाश्रयसंवलनदोषात्तदुभयविजातीयतया प्रतीयते न तु तत्र रूपांतरमुत्पद्यत इति वाच्यम् । अबाधितरूपांतरप्रतीत्यनुसारेण हरिद्राचूर्णयोरिव जलभूतलयोरिव च तयोरपि संयोजनेन रूपांतरोत्पत्तेरभ्युपगंतव्यत्वात् । न च तत्पाकजमिति वक्तुं शक्यम् । हिमजलेन पेषणे विरूपान्तरोत्पत्तिदर्शनात् उद्भूतोष्णस्पर्शतेजस्साध्यत्वात्पाकस्य । एवं दृढतरावर्त्तितमृदुतरस्पर्शतंतुसूत्रगतकठिनस्पर्शे च विशेषगुणत्वाभावप्रसंगो द्रष्टव्यः । तत्र पृथिवीविशेषगुणत्वप्रयोजकस्य पाकप्रयोज्यजातिविशेषवत्त्वस्याभावात् । न च बहिरिंद्रियव्यवस्थापकगुणत्वं विशेषगुणत्वमिह विवक्षितं तच्च चक्षुस्तैजसं गंधाव्यंजकत्वे सति रूपव्यंजकत्वात् सौरालोकवदित्यादिप्रकारेण यद्गुणव्यंजकतया बहिरिन्द्रियाणां भूतप्रकृतिकत्वमनुमेयं तत्त्वमिति वाच्यम् । अनुमानानामप्रयोजकत्वेन तैजसत्वाद्यसाधकत्वात् । न च सौरालोकादिषु रूपगुणमात्रव्यंजकत्वं तेजस्त्वावच्छेदेन गृहीतमिति कार्यकारणभावमूलस्तर्कोऽऽस्तीति वाच्यम् । सौरालोके तस्य उद्भूतरूपतेजस्त्वावच्छेदेन गृहीततया चक्षुषोऽप्युद्भूतरूपत्वसिद्धिप्रसंगात् । तस्माल्लोकसिद्धस्य विशेषगुणत्वस्याभावात् पारिभाषिकस्याप्यनुगतस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् कारणगुणप्रक्रिया गुणमात्रघटितेति भावः । षड्भिः पार्श्वैरिति । यथा दशदिक्संबंधिदशप्रदेशवन्तोऽङ्गुल्यादयः परस्परं संश्लेष्यमाणाः एकया महादिशा विदिक्द्वयेन चावच्छिन्नैः प्रत्येकं त्रिभिस्त्रिभिः प्रदेशैः संयुज्यन्ते एवं तन्तवोऽपि संश्लेष्यमाणाः प्रत्येकं संयुक्तसप्तपार्श्वयुक्ताः स्वाधिकपरिमाणं पटादि कार्यमारभंते । तथा निरवयवेषु परमाणुषु संयुज्यमानेष्वसंयुक्तप्रदेशासंभवात्तेषां स्वाधिकपरिमाणकार्यारंभकत्वं न स्यादित्यर्थः । ननु परमाणुभिर्द्व्यणुकानामारंभ इष्यते । तेष्विष्ट एव महत्त्वरूपस्य पृथुत्वस्याभावः । त्र्यणुकप्रभृतिषु तदुपपद्यत एव । तदारंभकेषु द्व्यणुकादिष्वव्याप्यवृत्तिसंयोगसंभवादिति चेन्न ।

तथापि द्व्यणुकपरमाण्वोरेवाणुत्वपारिमण्डल्यरूपपरिमाणविशेषाभावप्रसंगात् द्व्यणुकस्यापि परमाणुवदेव परिमण्डलत्वप्रसंगात् त्रिभिः परिमाणुभिरारब्धे त्र्यणुके महत्त्वाभावप्रसंगाच्च । न च द्व्यणुकैरेव त्र्यणुकमारभ्यते न परमाणुभिरिति नियन्तुं शक्यते । परमाणुषु द्वयोरिव त्रयाणामपि संयोगस्य संभवात् । नायं संभवति । तथा सत्येकैकस्मिन्परमाणावेकस्मिन्परमाणौ वा परमाणुद्वयसंयोगस्यांगीकर्त्तव्यत्वापत्तिः । निरंशपरमाणुसंयोगानां व्याप्यवृत्तितया मूर्त्तानां समानदेशताविरोधेन तदंगीकारायोगादिति चेन्न । द्व्यणुकत्रयेण त्र्यणुकोत्पत्त्यर्थमप्येकैकद्व्यणुकारंभकपरमाणुसंयोगवत्येव तदारंभकपरमाण्वंतरे तदनारंभकद्व्यणुकांतरांतर्गतपरमाण्वंतरसंयोगस्यांगीकर्त्तव्यत्वात् कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्यसंयोग इति त्वन्मते यदवयवावच्छेदेनावयविद्वयसंयोगस्तयोरवयवयोरपि संयोगावश्यंभावात् । ननु, त्रयाणां परमाणूनां संयोगसंभवेऽपि तेषां पुञ्जांतर्गततंतूनामिव संयोगमात्रं भवेत् न कार्यारंभक्षमसंयोगः । स तु तन्तूनां कुविंदव्यापारादिव परमेश्वरेच्छावशाद्द्वयोरेव भवति न त्रयाणामिति चेन्न । परमेश्वरेच्छा द्वयोर्भवति न त्रिष्वित्यत्र नियामकाभावात् । सन्तु तर्हि परमाण्वारब्धानि त्र्यणुकान्यणून्येवेति चेत्तथा सति कारणबहुत्वात्कार्ये महत्त्वमिति स्वाभ्युपगतप्रक्रियाविरोधापत्तेः । तर्हि परमाणुसंयोगानां व्याप्यवृत्तित्वेऽपि कारणबहुत्वादेव महत्त्वं स्यादिति चेन्न । कारणानां बहुत्वे समानेऽप्यसंयुक्तकारणप्रदेशपरिमाणतारतम्येन कार्येषु परिमाणतारतम्यस्य दृश्यमानतया तस्याप्यपेक्षितत्वात् । परस्परासंयुक्तकारणप्रदेशाभावे कार्ये कारणाधिकपरिमाणवत्त्वस्य दृष्टविरुद्धत्वात् । तस्मात् परमाणुजन्येषु त्र्यणुकेषु महत्त्वदीर्घत्वरूपः प्रथिमा नोपपद्यत इति दूषणं युक्तमेव । एवमेव द्व्यणुकजन्येष्वपि त्र्यणुकेषु प्रथिमा नोपपद्यते । द्व्यणुकानां परस्परसंयोगे तदवयवानामपि तदवश्यंभावेन षण्णामपि परमाणूनामेकपरमाणुमात्रत्वापत्तेः । तदाहुः—'षट्केन युगपद्योगात्परमाणोष्षडंशता । षण्णां समानदेशत्वे पिण्डस्स्यादणुमात्रकः ॥' इति । परमाणुः प्रागाद्यूर्ध्वाधरदेशवर्त्तिभिः षड्भिः परमाणुभिस्संबध्यमानष्षडंशः प्राप्नोति । भिन्नदेशत्वात्संबंधानाम् । अथ समानदेशास्सर्वे संबंधाः, षण्णां परमाणूनां पिण्डः परमाणुमात्रः प्राप्नोतीत्यर्थः । समानमिदं दूषणं द्व्यणुकेभ्यः परमाणुभ्यश्च त्र्यणुकोत्पत्तौ । ननु, नानादिग्वर्तिनः परमाणवः मध्यगतेनैकेन परमाणुना कथं व्याप्यवृत्तिसंबंधं लभेरन् । न हि पूर्वापरपरमाण्वोस्तेन तदपरपूर्वभागावच्छेदेन संबंधः संभवतीति चेत् त्यज तर्हि परमाणोर्निरंशत्वाभिमानम् । सांशत्वमेवाभ्युपगम्य तत्संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वमुपपादय । तस्य सांशतायां तत्तदंशानामप्यारंभकत्वसिद्धये सांशत्वमित्यनवस्था प्रसज्येत । अतस्सांशत्वमपि तेषां स्वीकर्तुं न शक्यत इति चेत्तर्हि सांशत्वनिरंशत्वपक्षद्वयेऽपि समापतद्दोषं परमाणुकारणव्यसनमेव त्यक्त्वा सुखी भव । ननु, किमर्थं तत्त्यक्तव्यम् एकस्मिन्परमाणौ नानादिग्वर्त्तिपरमाणुसंयोगास्तत्तद्दिगवच्छेदेन उपपाद्यंत इति चेन्न । दिक्संयोगानामपि परमाणौ व्याप्यवृत्तित्वेन दिशां मूलाग्रवदव्याप्यवृत्तिसंयोगावच्छेदकत्वायोगात् । न च यथाकथंचिदवच्छेदकभेदसत्त्वमात्रेणाव्याप्यवृत्तित्वम् । तथा सति पृथिव्यां गन्धाधारत्वं पृथिवीत्वेनावच्छिद्यते स्पर्शाधारत्वमाकाशेतरभूतत्वेनेत्यवच्छेदकभेदसत्त्वेन गन्धादीनामप्यव्याप्यवृत्तितया संयोगाविशेषप्रसंगात् । ननु, तत्तत्परमाणुसंयोगावच्छेदेन दिक्संयोगा वर्तिष्यंत

पुनरनुपपत्तिमाह—

॥ सू ॥ उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः ॥ ११ ॥

अणुगताद्यकर्माभावादेव तत्कृताणुगतसंयोगाभावः। जीवादृष्टानां विपाकानपेक्षत्वे प्रागप्यणुगता कर्मोत्पत्तिः स्यात्। तदपेक्षत्वे न तत्कृतकादाचित्काणु-

इति चेन्न। अन्योन्याश्रयापत्तेः। ननु, त्र्यणुकरूपकार्यलिंगेन द्व्यणुकपरमाण्वनुमानस्य प्रतिक्षेप्तुमशक्यतया त्र्यणुककारणत्वेन परमाणुद्व्यणुकेष्वव्याप्यवृत्तिषु तत्संयोगेषु चावश्यस्वीकर्त्तव्येषु कथंचिद्दिक्परमाणुसंयोगानामन्योन्यावच्छेदेनैव वृत्तिरभ्युपेयते इति चेत् यद्येवं किमित्यन्योन्याश्रयादबिभ्यदनवस्थाभयात् सांशत्वमत्याक्षीः। सांशत्वे हि वृक्षपक्षिसंयोगवदव्याप्यवृत्तित्वं दृष्टप्रकारेणैव सूपपादम्। निरंशत्वे त्वसंयुक्तप्रदेशावशेषसहिष्ण्वव्याप्यवृत्तित्वं कथंचिदप्युपपादयितुमशक्यमिति प्रथिमानुपपत्तिदूषणं तदवस्थमेव स्यात्। ननु, सांशत्वेऽप्यपर्यवसितानन्तावयवपरंपरया मेरुसिद्धार्थयोरनंतावयवारब्धत्वाविशेषात् समानपरिमाणत्वप्रसंग इति दूषणमस्तीति चेदुक्तमेवोत्तरम्। अत्र पक्षद्वयेऽपि दूषणसद्भावे परमाणुकारणवाद एव त्यक्तव्य इति। अपि च। सांशत्वे समापतद्दूषणमेवं परिहर्तुं शक्यम्। मेरुसिद्धार्थयोरनंतावयवारब्धत्वेऽप्यानंत्यविशेषात् परिमाणविशेष उपपद्यत इति। न हि पाद्मकल्पात्पूर्वं वाराहकल्पात्पूर्वं च कालानंत्ययोः पातालादूर्ध्वं ब्रह्मांडादूर्ध्वं च देशानंत्ययोश्च न तारतम्यम्। आनंत्ये विशेषसद्भावादेव चानंतक्षणघटितयोरवांतरकल्पमहाकल्पयोरनंतपरमाणुघटितयोरिक्षुक्षीरसमुद्रयोश्च तारतम्यम्। यदि तु परमाणोस्सावयवतायामनित्यत्वापत्त्या स्वाभ्युपगतमूलकारणत्वासिद्धिप्रसंगात् सांशत्वं नेष्यते तदा प्रथिमानुपपत्तिदूषणं वज्रलेपायत एवेति। अस्मिन्दूषणे सूत्रं चार्थेन वाकारेण कर्त्तव्यं ह्रस्वत्वाणुत्वद्व्यणुकसमुच्चयं नापेक्षते। किं तु ह्रस्वात् द्व्यणुकात् परिमण्डलात् परमाणोश्च द्व्यणुकपरमाण्वंतरासंयुक्तप्रदेशरहितान्महत्त्वेन दीर्घत्वेन च तदपेक्षयाधिकपरिमाणवत्त्र्यणुकमुत्पद्यत इत्येतद्यथैवासमञ्जसं तथान्यदपि वैशेषिककल्पितं सर्वमसमंजसमिति सूत्रार्थ इति तदर्थं वाकारः इवकारार्थो योजनीयः। किमन्यदसमञ्जसमित्याकांक्षायां तत्प्रपंचयितुमुत्तरसूत्राणि। पुनरनुपपत्तिमिति। दृष्टांतीकरणव्याजोद्घाटितानुपपत्तिव्यतिरेकेण दार्ष्टांतिकत्वेनापेक्षितामनुपपत्तिमाहेत्यर्थः॥ सू॥ उभयथापि न कर्मातस्तदभावः॥११॥ परमाणुषु संयोगोत्पत्तिसंभवमंगीकृत्य तत्संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वासंभवात् कार्ये प्रथिमासंभव उक्तः। इदानीं तस्या एवासंभव उच्यते। प्रलयकाले निश्चलाः परमाणवः संतिष्ठन्ते। सर्गाद्यकाले प्राणिनां भोजकादृष्टवशात् तेष्वाद्यं कर्म जायते। ततस्तेषां संयोगे सति द्व्यणुकादिक्रमेण जगदुत्पत्तिरिति हि वैशेषिकैरिष्यते। तददृष्टं विपाकानपेक्षमाद्यं कर्म जनयति तदपेक्षं वा। उभयथापि तत्ततो भवितुं नार्हति। ततः प्रलयकाल इव परमाणवस्सदा निश्चला एवावतिष्ठेरन्निति तेषां संयोगो न संभवतीति सूत्रार्थः। तत्रानपेक्षत्वपक्षे कर्मासंभवमुपपादयति—जीवादृष्टानामिति। यदि विपाकानपेक्षमदृष्टं कर्मोत्पादने समर्थं स्यात् तदा प्रलयेऽपि अदृष्टसत्वात् कर्मोत्पत्तिः स्यात्। न च तदा त्वया सेष्यते। अतो विपाकानपेक्षात्कर्मणः कालांतरेऽपि कर्म न स्यादिति भावः। द्वितीयपक्षे तदसंभवमुपपादयति— तदपेक्षत्व इति। हरीतक्यादेरौषधस्य धातुसाम्यादिकार्योपयोगिविपाक इवादृष्टस्य

गतकर्मसंभवः। विपाको नामादृष्टगतः कश्चिद्धर्मो न जायते। किंतु कर्मविधिना कालविशेषनियतफलदातृत्वं यस्य कर्मणश्चोदितं तस्य तत्कालागम एव विपाकः। अनियतकालविशेषाणां कर्मणां प्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धाभावो वा विपाकः। अदृष्टानि तत्तत्कर्मानुगुणफलदानस्वभावानि। अतोऽनन्तैरात्मभिर्विविधका-

शास्त्रीयफलोपयोगिविपाकः परिणतिविशेषरूपः बुद्ध्यवस्थाविशेषरूपमदृष्टद्रव्यमिति पक्ष इव परपक्षे न संभवतीति तत्पक्षे तस्यात्मगुणविशेषस्यापरिणामित्वादित्याह—विपाको नामेति। न जायत इति। परपक्ष इति शेषः।कस्तर्हि परपक्षे कर्मविपाकशब्दार्थो वक्तव्य इत्याकांक्षायामाह—किंत्विति॥ यस्य कर्मण इति। यथा ब्रह्महननस्य तद्देहपातानन्तरं कल्पपर्यंतो यातनानुभवः ततः परं सप्तसु जन्मसु क्षयरोगादिरूपतच्चिह्नानुवृत्तिरिति चोदितं तस्य तत्कालागमः विपाक इत्यर्थः।अदृष्टानीति। यान्यदृष्टानि नियतकालफलकर्मजन्यानि तानि स्वकारणकर्मानुगुण्येन तत्कालागमं प्रतीक्ष्यैव फलदायकानि न तु ततः पूर्वम्। यान्यदृष्टानि प्रबलकर्मांतरप्रतिबद्धस्वभावकर्मजन्यानि तानि तदानुगुण्येन प्रतिबन्धकापायं प्रतीक्ष्यैव फलदायकानि न तु तत्सत्त्वेऽपीत्यर्थः। यद्यपि प्रतिबन्धकापायप्रतीक्षणं नियतकालफलकर्मजन्यादृष्टानामप्यविशिष्टं तद्विरोधिफलकप्रबलकर्मांतरप्रतिबन्धे सति फलकालागमे सत्यपि फलोदयासंभवात् अनियतकालफलानामेव प्रतिबंधककर्मांतरसंवलनमिति नियंतुमशक्यत्वात्। तथाप्यनियतकालफलानां प्रतिबन्धकापायमात्रस्य प्रतिक्षणं नियतकालफलानां तु फलकालागमस्यापीत्यभिप्रायेणेत्थं विभागः कृतः। अस्त्वेवं को दोष इत्याकांक्षायामाह—अतोऽनन्तैरिति। नानाकालानुष्ठितानां विचित्रप्रतिबन्धकप्रतिबद्धानां चानंतप्राणिकर्मणां फलकालागमयौगपद्यं प्रतिबन्धकापाययौगपद्यं च कदापि न मिलतीत्यर्थः। न च प्रतिप्राण्यनादिभवसंचितानामनंतानां कर्मणां सत्त्वात् तेष्वेकैकस्य कर्मणः फलकालागमरूपोऽप्रतिबन्धत्वरूपश्च विपाकस्सर्गाद्यकाले युगपन्मिलेदिति वाच्यम्। तथा कर्मानंत्यस्य प्रलयकालेऽप्यविशिष्टत्वेन तदानीमपि तन्मेलनप्रसंगात्। सिद्धांते तु बुद्धिवृत्तिभेदस्यादृष्टस्य कार्यानुकूलपरिणतिविशेषो विपाकः। स चेतनाधिष्ठानसाध्यसंस्काररूपो न स्वयमेव भवति। न च तेनैव द्रव्येण कर्त्तुं शक्यते। यथोक्तम्—'पाकार्हमपि तत्पक्तुं नेशत्यात्मानमात्मना। धर्मस्सामान्य एवायं सर्वस्य परिणामिनः॥' इति। स तु भिषग्व्यापारेणौषधानामिव परमेश्वरसंकल्पेनादृष्टानां क्रियते। यद्यपि प्रलयकालेऽपि प्रतिप्राणि कानिचिददृष्टानि प्राप्तफलकालानि भवेयुः तथापि सर्गकालरूपेऽहनि निरंतरगतागतखिन्नानां प्राणिनां तत्समानपरिमाणं कालं शर्वरीरूपं कृत्वा तस्मिन् तान् महासुषुप्तिं प्रापय्य विशिश्रमयिषोः परमेश्वरस्येच्छया तानि प्रतिबद्धशक्तिकानि अपक्वान्येव सन्ति। यथा सर्गाद्यकाले पक्वानि भवन्ति तथा परमेश्वरेण पाच्यमानान्यवतिष्ठंते। एवं च केषुचित् कर्मविधिषु नियतफलकालश्रवणमौत्सर्गिकं सर्गप्रलयकालमर्यादाश्रुत्यनुसारेण प्रतिबंधकरहितकालविषयमवतिष्ठते। प्रळयाव्यवहितपूर्वकाले कृताश्वमेधब्रह्महननादिकस्य प्रळयारंभे तद्देहपाते सत्यपि तदनंतरमेव तत्फलानुभवाभावेन सत्यपि किंचित्कर्मफलकालागमे तद्विरोधिफलकप्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धे सति तत्फलानुभवाभावेन च तथोत्सर्गापवादमर्यादाकल्पनस्यावश्यकत्वादिति सर्वमुपपद्यते। न चैवं परपक्षेऽप्युपपत्तिश्शंकनीया। तत्पक्षे हि प्रळये सूक्ष्मभावः

कस्य कारणस्य वैकल्येनोपपादनीयः। न तावददृष्टविपाकस्य। तत्पक्षे फलकालागमप्रतिबन्धककर्माभावसाहित्यस्य विपाकशब्दार्थत्वात् तस्य सर्गकाल इव प्रळयकालेऽपि अनंतप्राणिगतानंतकर्ममध्ये केषुचित्कर्मस्ववर्जनीयत्वात् । नापि परमेश्वरसिसृक्षायाः । नित्यसर्वविषयायाः तदिच्छायाः कदापि सिसृक्षारूपत्वानपायात् सृष्ट्युपयोग्यदृष्टविपाकोपधानरूपस्य पारिभाषिकसिसृक्षात्वस्यापि तस्यां प्रळयसाधारणत्वात् । न च प्रळयकालांतर्गतिरहितः फलकालागमः प्रतिबन्धकापायश्च विपाकः, अतोऽदृष्टविपाकस्य तदुपहितपरमेश्वरेच्छारूपसिसृक्षायाश्च वैकल्यं वक्तुं शक्यमिति वाच्यम् । केषांचित् कर्मणां फलकालागमप्रतिबन्धकाभावयोरसदातनत्वेन परपक्षे सर्वदा सृष्टिप्रसक्त्या प्रलयस्यैवानवकाशात् । न च सिद्धान्त इव परपक्षे परमेश्वरेच्छया प्रलय इति वक्तुं शक्यते । वैषम्यात् । सिद्धान्ते पारमेश्वरी जगत्प्रविलिलापयिषारूपेच्छा चिच्छक्तिपरिणतिविशेषत्वात्कादाचित्की तदाविर्भावदशायां तद्विरोधिनी तदीया प्राण्यदृष्टविपाचयिषा न प्रवर्तत इति तदानीमदृष्टानां विपाकोऽपि न भवति । अतस्तदानीं प्रलयः प्रवर्तत इति युज्यते । न तु परपक्षे । तत्पक्षे हि नित्यसर्वविषया परमेश्वरेच्छा सर्वदा प्रविलिलापयिषैव । न च तया कर्मणां फलकालागमो वा भोगादिना कर्मरूपप्रतिबन्धकाभावो वा भवन्निरोद्धुं शक्यते । न च सिसृक्षायामदृष्टविपाकोपहितत्वं तत्प्रविलिलापयिषायां तदनुपहितत्वं विशेषणं वक्तुं शक्यते। केवलफलकालागमप्रतिबन्धकाभावरूपविपाकोपहितत्वस्य सर्वदा सत्त्वेन तदनुपहितस्य कदाप्यसंभवात् प्रलयकालांतर्गतिराहित्यविशेषिततदनुपहितत्वस्यान्योन्याश्रयेण निवेशयितुमशक्यत्वात् । न च यस्मिन्कालविशेषे वस्तुतः प्रळयोऽनुवर्तते तदंतर्गतिराहित्यं स्वरूपतो विशेषणम् । प्रळयाधिकरणत्वातिरेकेण तत्काले कालांतरव्यावृत्तविशेषाभावात्। न च सूर्यास्तमयादिस्तदुदयावसानः कालो रात्रिरिति मध्यगतां प्राणिनां सुषुप्तिमनपेक्ष्य तदाद्यंतगतधर्मद्वयावलंबनेन रात्रेरिव प्रलयमनपेक्ष्य तदाद्यन्तगतयत्किंचिद्धर्मद्वयावलम्बनेन तस्य कालस्य कालांतरव्यावृत्तं निर्वचनं संभवति । पारमेश्वरसकलसंजिहीर्षासिसृक्षावलंबनं तु निरस्तप्रायम् । एतेन यदक्षपादसूत्रेषु 'ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शना' दिति ईश्वरस्य कारणत्वं प्रतिज्ञाय 'न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्ते' रिति तत्र बाधकहेतुमाशंक्य 'तत्कारितत्वादहेतु' रिति सूत्रेण तस्य हेतुत्वं निरस्तम् । यच्च तन्न्यायवार्त्तिकादिषूपपादितं'न ब्रूमः कर्मानपेक्ष ईश्वरः कारणमिति अपि तु कर्म पुरुषस्येश्वरोऽनुगृह्णाति कोऽनुग्रहार्थः यद्यथाभूतं यस्य च यदा परिपाककालः तत्तथा च तदा च विनियुंक्ते'इत्यादिना तत्सर्वं प्रत्याख्यातम् । ईश्वरस्य फलकालागमादिरूपं कर्मपरिपाकं प्रतीक्ष्य कर्मविनियोक्तृत्वे प्रळयेऽपि केषांचित् कर्मणां परिपाकस्यावर्जनीत्वेन तदानीमपि सृष्टिप्रसंग इत्यादिपूर्वोक्तदूषणानतिवृत्तेः । स्यादेतत् । प्रळये सर्गव्यतिरेकः तदानीं सर्गोपयोगिन्यास्सिसृक्षाया व्यतिरेकादुपपद्यते । न हि कार्येच्छा स्वयं यदायदा वर्त्तते तदातदा कार्यं जनयितुमीष्टे । किं तु यत्कालावच्छिन्नकार्यविषया सा तस्मिन्नेव काले । अत एव यौवनकालमारभ्यानुवृत्तापि वार्धके तीर्थान्यटानीतीच्छा वार्धक एव तीर्थाटनं जनयति । ईश्वरेच्छा च कालविशेषावच्छिन्नसर्गविषया अस्मिन्काले सृजेयमिति । अतः प्रळयेऽनुवर्त्तमानापि सा न तदानीं सर्गं जनयतीति चेदुच्यते। ईश्वरस्य कस्मिन्काले सृजेयमितीच्छा। न खल्वखण्डकालस्तत्र विशेषणम्। प्रळयेऽपि

लफलदायित्वेनानुष्ठितानामेकदैकरूपविपाको न संभवति। अतः परमाणुकारणवादो न युक्त एव ॥

सर्गानुवृत्तिप्रसंगात्। न च नित्यकालपरिणतिभेदाः क्षणलवनिमेषादयः कालविशेषा इति सिद्धांतपक्ष इव परपक्षे स्वाभाविकः कालविशेषोऽस्ति । न च सर्गाद्यकाले सूर्यक्रियादयः सन्ति, यदुपाधिकस्तस्मिन्काले विशेषस्तदिच्छाविषयो भवेत्। ननु, पूर्वसर्गकालसमानपरिमाणत्वरूपः पुनस्सर्गकाले विशेषस्तदिच्छाविषयोऽस्तु। ततश्च पूर्वसर्गो यावत्कालमनुवृत्तः तावत्कालसमानपरिमाणं कालं प्राणिनो विश्रमय्य पुनस्तावत्कालसमानपरिमाणं कालं सृजेयमिति सिसृक्षाशरीरं भवति। न च सर्गेच्छाकर्मविपाकयोस्सर्वदा सत्त्वेन पूर्वसर्गानुवृत्त्यविराम एव प्रसज्यते, अतः पूर्वसर्गो यावत्पर्यंतमनुवृत्त इत्यवधिकोडीकारो न संभवतीति वाच्यम्। पूर्वसर्गप्रवाहस्यानादित्वेन तदानीमपि तत्पूर्वसर्गसमानपरिमाणं कालं सृजेयमिति तदिच्छावशादेव सर्गकालनियमोपपत्तेः। न च तत्तत्सर्गाद्यकाले तत्तत्पूर्वकल्पकालपरिमाणविषयत्वं क्रमिकं सदा सर्वविषयायामिच्छायां न संभवतीति वाच्यम्। सामान्यतः पूर्वकल्पसमानपरिमाणं कालं पुनस्सृजेयमित्येकरूपाया एव सिसृक्षायास्सर्वकल्पानुयायित्वसंभवात् इति चेन्मैवम्। किं पारमेश्वरी सिसृक्षा पूर्वकल्पसमानपरिमाणं कालं सृजेयमित्येकेनैव रूपेण द्विपरार्द्धात्मककल्पमध्यसृज्यसर्ववस्तुसृष्टौ कारणमुत प्रतिवस्त्विदमिदानीं सृजेयमिदमिदानीमिति व्यवस्थितेन रूपांतरेणापि तत्तद्वस्तुसृष्टौ कारणम्। आद्ये प्रतिकल्पमेक एव हिरण्यगर्भः एक एवेंद्रः अष्टावेव वसवः एकादशैव रुद्रा इत्यादिव्यवस्था न स्यात् । न ह्यसंख्येषु ब्रह्मेंद्रवसुरुद्रमरुत्साध्यादिपदप्रापकादृष्टवत्सु नियतसंख्यानामेव तत्तत्पदप्रापकादृष्टस्य फलकालागमरूपः प्रतिबन्धकाभावरूपो वा विपाको भवतीति नियंतुं शक्यते। द्वितीयकालोपाधीनां सृष्टिर्न सिध्येत्। अस्मिन्कालविशेषे इदं सृजेयमिति तत्र सिसृक्षाशरीरनिरूपणार्थस्य सृज्यव्यतिरिक्तस्य काले विशेषकान्तरस्याभावात्। न च कालोपाधिव्यतिरिक्तेष्वेव निरुक्तेन रूपांतरेणापि सिसृक्षा कारणम्। कालोपाधिषु तु पूर्वकल्पसमानपरिमाणं कालं सृजेयमिति सामान्यरूपेणैव सा कारणमिति वाच्यम् । सर्वेषामपि सृज्यानां स्वस्वकालपरिच्छेदकत्वेन कालोपाधिव्यतिरिक्तस्य सृज्यस्याप्रसिद्धेः। न हि तपनपरिस्पन्द एव स्वकालस्यावच्छेदको नान्य इति नियंतुं शक्यते । 'हिरण्यगर्भस्य कालो महाकल्पः मनोः कालो मन्वंतर'मित्यादिपौराणिकप्रसिद्ध्या च हिरण्यगर्भादीनां कालावच्छेदकत्वमवश्याभ्युपगंतव्यम् । तपनपरिस्पन्दमात्रस्य कालावच्छेदकत्वे च कस्मिन्काले तपनं सृजेयमिति तत्सिसृक्षा भवेत्। तत्रापि सिसृक्षायास्सामान्यरूपेणैव कारणत्वे तत्पदप्रापकानेकादृष्टविपाकयौगपद्ये च युगपदनेकतपनसृष्टिप्रसंगो दुर्वार इत्येषा दिक् ॥ तस्मात् सिसृक्षायां विशेषकल्पनया सृष्टिनियमोपपादनासंभवात् कर्मविपाकव्यवस्थयैव सृष्टिप्रळयव्यवस्था वक्तव्या। तत्र यदि प्रतिप्राणि कर्मानंत्यात् सर्गाद्यकाले सर्वप्राणिकर्मविपाकयौगपद्यं समर्थ्येत प्रळयेऽपि तत एव तत्प्रसज्येतेति तत्परिहाराय प्रलये तदसंभवस्य समर्थनीयत्वात्। तथैव सर्गाद्यकालेऽपि तदसंभवः स्यादिति सर्वप्राण्युपभोगार्थमहाभूतसृष्ट्युपयोगिपरमाणुष्वाद्यं कर्म न स्यादिति भावः। ननु, परमाणुकारणत्वानुपपत्तिप्रदर्शनप्रस्तावे समवायाभ्युपगमप्रयुक्तदोषवर्णनमसंगतमित्याशंक्य तदपि तदनुपपत्तिपर्यवसायीत्यवतारयति—

इयं चात्रानुपपत्तिरित्याह—

॥ सू ॥ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥१२॥

समवाय इति संबन्धोऽभ्युपगम्यते । अत एवासमञ्जसमेतत् । कथम् ? समवायस्यापि जातिगुणादेरिवापृथक्सिद्धहेत्वपेक्षासाम्यादनवस्थानात् । अतः काणादमतमसमञ्जसम् ॥

इयं चेति ॥ अत्र पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे परमाणुकारणवादे ॥ सू ॥ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः॥१२॥एतत्परमाणुकारणत्वम् । ननु, समवायाभ्युपगमेन परमाणुकारणत्वे किं हीयते इति पृच्छति—कथमिति ॥ समवायस्यापीति । अयमाशयः । परमाणुद्व्यणुकादिसमवायिकारणत्वेन जगन्मूलकारणमभ्युपगम्यते । समवायिकारणस्य च यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्त्वमिति लक्षणमुच्यते । तत्र समवायः कार्यस्य विशेषणम् । अयुतसिद्धविशेषणेषु जातिगुणादिष्वयुतसिद्ध्युपपादकस्समवायोऽभ्युपगम्यत इति सवमायस्याप्ययुतसिद्ध्युपपादकस्समवायोऽभ्युपगम्यत इति समवायस्याप्ययुतसिद्ध्युपपादकसंबधापेक्षा समाना । तत्साम्ये सत्यपि संबन्धान्तरं नाभ्युपगम्यते । अतः संबंधरहितस्य समवायस्य कार्येऽवस्थितिर्न संभवतीति परप्रक्रिययैव द्व्यणुकस्य परमाणुसमवायवत्त्वाभावात् न तस्य समवायिकारणमिति तन्मतमसमंजसमिति । ननु, कार्यस्वरूपमेव कारणसमवायस्य संबंधः स्यादिति चेत् किं संबंधिस्वरूपमपि संबन्धो भवितुमर्हति । अर्हत्येवाभावादिष्वभ्युपगम्यते चेति चेत् किमर्थं तर्ह्यवयवगुणक्रियाजातीनां तद्वत्सु समवायः कल्प्यते । तेषामपि हि संबंधस्तद्वतां स्वरूपमेवेति वक्तुं शक्यते । संबंधिस्वरूपाणामनंतत्वा लाघवेन सर्वानुगत एकः समवायः कल्प्यत इति चेन्न । एकस्य अनेकेषां वा कल्पनीयत्वे खलु लाघवादेकस्य कल्पनम् । इहानेकेषां क्लृप्तत्वात् तैरुपपन्ने प्रयोजने किमर्थमेकस्यापि कल्पनम् । नन्ववयव्यादीनां क्लृप्तत्वेऽपि तेषु संबधत्वं कल्पनीयम् । यद्यपि समवायेऽपि तत्कल्पनीयम् । तथापि समवायपक्षे समवायस्तद्गतं संबंधत्वं चेति द्वयमेव कल्पनीयम् । स्वरूपसंबंधपक्षे तु अवयव्यादिस्वरूपानुगतस्य एकस्य संबन्धत्वस्यासंभवादनन्तानि संबंधत्वानि कल्पनीयानीत्यस्ति समवायपक्षे लाघवमिति चेन्न । अवयव्यादिषु तत्तदभावं प्रति संबंधत्वस्यापि क्लृप्तत्वात् । तेष्ववयवादिनिरूपितसंबन्धत्वक्लृप्तिर्नास्तीति तान्यनंतानि कल्पनीयानीति चेत् किं निरूपकभेदेनापि संबधत्वं भिद्यते? भिद्यत इति चेत् एवं तर्हि समवायेऽपि तान्यनंतानि कल्पनीयानि समवायश्च कल्पनीय इति समवायपक्ष एव गौरवं स्यात् । ननु, अवयवगुणक्रियाजातीस्तद्वतश्चायुतसिद्धत्वेन क्रोडीकृत्यायुतसिद्धनिरूपितसंबंधत्वमेकमेव समवाये कल्प्यत इति चेत् तर्हि तेन ताः क्रोडीकृत्य तत्स्वरूपेष्वेव संबंधत्वमेकमंगीकुर्वन् समवायकल्पनागौरवं परिहृत्य सुखमास्व । पक्षद्वयेऽपि हि प्रतियोगिनामनुयोगिनां चायुतसिद्धत्वेन क्रोडीकारस्तुल्यः । समवायपक्षे तत्कल्पनागौरवमतिरिच्यते । एतेन स्वरूपसंबन्धस्थले संबन्धिनोर्मध्ये नैकस्य संबंधत्वम् । विनिगमनाविरहात् । नापि द्वयोरपि प्रत्येकम् । गौरवात् । किं तु तदुभयसमुदायस्य व्यासज्यवृत्ति परस्परप्रतियोगिकमेकमेव तत् । एवं चाभावाधिकरणादिस्वरूपद्वये संबन्धत्वस्य क्लृप्तत्वेऽप्यवयवावयव्यादिस्वरूपद्वये तन्न क्लृप्तमित्यपि शंका निरस्ता । अक्लृप्तत्वस्य क्लृप्तयोस्समवायतद्गतसंबन्धत्वयोः कल्पनादेकस्यावयवावयव्यादि-

स्वरूपद्वयगतस्य संबंधत्वस्य कल्पने लाघवस्य प्रतिष्ठितत्वात्। वस्तुतस्तु, स्वरूपद्वयगतमेकं संबंधत्वमिति न युज्यते आधाराधेयव्यवस्थित्यसिद्धिप्रसंगात्। किं तु भूतलादिष्वभावादिनिरूपितमाधारत्वरूपं संबधत्वमन्यदभावादिषु भूतलादिनिरूपितमाधेयत्वरूपं तदन्यदित्येवास्थेयम्। एवं तर्ह्यवयवावयव्यादिस्वरूपेषु संबन्धत्वकल्पने गतमयुतसिद्धतया क्रोडीकारेणावयवादिष्ववयव्यादिनिरूपितमाधारत्वरूपमवयव्यादिष्ववयवादिनिरूपितमाधेयत्वरूपमिति सर्वत्र निरूपकभेदेन भिन्नभिन्नस्यैव संबंधत्वस्य वक्तव्यत्वादिति चेत्सत्यम्। समवायपक्षेऽपि ते न गतमेव। समवायेऽपि हि अवयवादिनिरूपितमाधारत्वरूपं संबन्धत्वमन्यदन्यच्चावयव्यादिनिरूपिताधेयत्वरूपमित्यंगीकर्त्तव्यत्वात्। न ह्याधाराधेयव्यवस्थितिस्समवायपक्षेणोपपादनीया। यद्युच्येतायुतसिद्धमात्रनिरूपितं समवाये संबन्धत्वमेकमेव। आधाराधेयव्यवस्थितिस्तु भूतलाभावादिष्विव स्वरूपसंबधेनोपपाद्यते। एवं च वायो रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाधारत्वलक्षणस्वरूपसंबंधाभावादेव तत्र रूपवत्त्वप्रतीत्यभावः न तु समवायस्य वायुवृत्तित्वावच्छेदेन रूपाधारत्वात्मकरूपसंबंधत्वानधिकरणत्वादिति तदा समवायसिद्धिप्रत्याशा समूलकाषं कषिता स्यात्। अवयवावयव्यादीनामाधाराधेयभावप्रत्ययनिर्वाहकत्वेन हि तत्सिद्धिरुक्ता काणादसूत्रे। 'इहेदमिति यतः कार्यकारणयोस्समवाय'इति। तस्य चेत् स्वरूपसंबंधेन निर्वाहः का तत्सिद्धिप्रत्याशा। स्यादेतत्। इह सूत्रे वर्णितप्रत्ययनिर्वाहकत्वेन समवायसिद्धिरुक्तेति सत्यम्। न तु तन्निर्वाहकत्वं विषयतया विवक्षितम्। तन्मते समवायस्याप्रत्यक्षत्वात्। किं तु कारणतया। अवयवगुणक्रियादिविशिष्टबुद्धीनामनुगतकारणापेक्षायामनुगतं किंचित्कारणं सिध्यति स समवाय इति। मैवम्। अवयवादिविशिष्टबुद्धीनां स्वयमननुगतत्वेनानुगतकारणापेक्षत्वाभावात् विशिष्टबुद्धित्वेनानुगमोऽस्तीति चेत् न। दण्डी पुरुषः घटस्य ज्ञानं घटस्याभावः इत्यादिषु द्रव्यविषयप्रतियोग्यादिविशिष्टबुद्धिषु तस्यातिप्रसक्तत्वात्। ननु, स्फुटतरविवेकरहितसंबन्धिद्वयगोचरविशिष्टप्रत्यक्षत्वेन तासामनुगमोऽस्तीति चेत्। तर्हि स्फुटतरविवेकरतित्वेनानुगतीकृतानामवयवावयव्यादीनामेव तत्र कारणत्वमस्तु। कृतमतिरिक्तसमवायकल्पनया। अभावाधिकरणयोर्विशिष्टबुद्धावतिप्रसक्तश्चेदमवच्छेदकं तथा पीतं सुवर्णमिति सुवर्णतदुपष्टंभकविशिष्टबुद्धावपि। ननु, द्रव्यादिविषयविशिष्टबुद्धिसाधारण्येन प्रत्यक्षविशिष्टबुद्धित्वमात्रावच्छेदेनानुगतं कारणमन्विष्यते अनुगतकार्यस्यानुगतकारणनियम्यत्वात्। तच्च नित्यत्वादेकत्वाच्च सर्वत्र संभवन् समवाय एव कल्प्यते। विषयभावं विनापि सर्वासु तासु कारणत्वसंभवात्। न च प्रमेयत्वादयः सन्ति परश्शतं धर्माः तेषामन्यतमस्यात्रानुगतकारणत्वसंभवे कुतस्तदतिरिक्तस्य समवायस्य सिद्धिः स्यादिति वाच्यम्। प्रत्यक्षविशिष्टबुद्धित्वावच्छेदेन लाघवादेकस्य कारणस्यानुमानतस्सिद्धौ प्रमेयत्वादिषु विनिगमकाभावेन तदतिरिक्तस्य तस्य सिद्धेः फलमुखगौरवस्यादोषत्वादिति चेन्न। लाघवादैक्यसिद्धेरीश्वरानुमाननिरासे प्रतिक्षिप्तत्वादिह संयोगस्यानुगतकारणस्य संभवाच्च। सन्ति हि चाक्षुषादिविशिष्टप्रत्यक्षेषु ग्राह्यगुणाश्रयतत्तद्द्रव्येन्द्रियसंयोगाः कारणत्वेन क्लृप्ताः। शब्दप्रत्यक्षेऽप्यस्ति श्रोत्रमनस्संयोगः तथाभूतः। तेषामेव संयोगत्वेनास्तु तत्रानुगतकारणता। क्लृप्तकारणेष्वेवावच्छेदकांतरेणापेक्षितकारणत्वांतरकल्पने लाघवात्। अत एव विनिगमनाविरहोऽपि

१०

निरस्तः । निर्विकल्पकसाधारणास्ते विशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन न कारणमिति चेत् तर्हि तत एव समवायोऽपि न भवेत् । यदि समवायनिष्ठकारणता निर्विकल्पकव्यावृत्ता कल्प्यते तदा तेषु संयोगत्वावच्छिन्नकारणतापि तथैव कल्प्यताम्। वस्तुतस्तु, विशिष्टज्ञानत्वं विशेषणज्ञानकार्यतावच्छेदकं जन्यप्रत्यक्षत्वमिन्द्रियकार्यतावच्छेदकमित्यवच्छेदकांतरोपपन्नकार्यताधिकरणवृत्तित्वान्नीलघटत्ववदर्थवशसम्पन्नं जन्यविशिष्टप्रत्यक्षत्वं न कार्यतावच्छेदकमिति न तदवच्छेदेनानुगतकारणापेक्षास्ति।एतेन तन्तुकपालादिनाशे तन्निष्ठावयविगुणक्रियादिकं यन्नश्यति तत्र तन्निष्ठावयव्यादिनाशत्वेन कार्यतावच्छेदेऽननुगमः तत्संबंधिनाशत्वेन तदवच्छेदे तत्संयुक्तस्य तृणादेरपि नाशप्रसंग इति तावदनुगमकसंबन्धविशेषापेक्षायां यस्य संबन्धविशेषस्य तत्र कार्यतावच्छेदके प्रवेशस्स समवाय इत्यपि निरस्तम् । समवायांगीकारेऽपि तन्तुनाशे तंतुसमवायवतामंशूनां नाशप्रसंगानिवारणात् । न च तंतुसमवायवत्त्वे सति तदाधेयत्वरूपं तन्तुसमवेतत्वमवच्छेदके निवेशनीयम् । तथापि तंत्वाश्रिततृणादिनाशप्रसंग इत्यतिप्रसंगतादवस्थ्यात् समवायस्यैकत्वेन तन्तुसमवायस्य तृणेऽपि सत्त्वात्समवायसंबन्धेनाधेयत्वं विवक्षितम् । तृणादिकं तु संयोगसंबंधेन तन्त्वाधेयमिति चेन्न । संयोगस्य समवायस्य वा तृणादिस्वरूपात्मकाधेयत्वसबंधाप्रयोजकत्वात् अयुतसिद्धाधेयत्वस्यैवाक्लिष्टस्य कार्यतावच्छेदके निवेशयितुं युक्तत्वाच्च । न च तथा सति तंतुनाशे तदयुतसिद्धाधेयस्य पटध्वंसादेर्नाशप्रसंगः । परपक्षेऽपि तन्तुसमवेतजात्यादिनाशप्रसंगतौल्यात् । तन्तुनाशे तत्समवेतस्य कार्यस्य नाश इति नियम इति चेत्तर्हि तन्नाशे तदयुतसिद्धाधेयस्यानित्यस्य नाश इति नियमोऽस्तु। न च ध्वंसनाशेनापि किंचिदनिष्टमापद्यते । प्रागभावध्वंसस्य घटस्येव तद्ध्वंसस्यापि ध्वंसोपपत्तेः । घटतद्ध्वंसयोरुभयोरपि प्रागभावध्वंसत्वांगीकारेण प्रागभावस्यानुन्मज्जनसमर्थने घटतद्ध्वंसतद्ध्वंसपरंपराया घटध्वंसत्वांगीकारेण घटानुन्मज्जनं समर्थयेमहि। तस्मात् स्वरूपसंबधांगीकारे समवायापलापप्रसंगात् समवायमभ्युपगच्छता स्वरूपसंबन्धस्त्यक्तव्य इति समवायस्य कार्ये वृत्त्यभावेन यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यत इति लक्षणासंभवात्तदनुसारेण परमाणुद्व्यणुकादि कारणमित्येतदसमंजसम् । यदि चैवमपि लाघवलोभादेकस्समवायोऽवयवगुणक्रियादीनां संबंध इत्यभ्युपगम्यते तदा तत एव त्र्यणुकप्रभृतीनां कार्याणामेकमेव ब्रह्म प्रधानं वा कारणमभ्युपगन्तव्यं स्यात् । एकत्वलाघवस्योभयत्राप्यादरणीयत्वसाम्यात् । अन्यथा क्वचिल्लाघवादरोऽन्यत्र तदनादर इत्यव्यवस्थाप्रसंगात्। न हि क्लृप्तेषु स्वरूपसंबंधेषु सत्स्वपि लाघवलोभादधिकं समवायमभ्युपगच्छता त्र्यणुकादीनामेकस्मिन्ननेकस्मिन्नप्यक्लृप्ते कारणे लाघवलोभादेकमेव कारणमिति न कल्पनीयम्। यदि त्वल्पपरिमाणानेकद्रव्यमेलने सत्येव तदधिकपरिमाणद्रव्यारंभ इति लोके दृष्टत्वात् त्र्यणुकाद्यारंभार्थमनंतपरमाण्वभ्युपगमस्तदा बहूनां शिल्पिनां समवाये सत्येव रथगोपुरप्रासादादिनिर्माणमिति लोके दृष्टत्वात् कार्यद्रव्येषु अनेकारभ्यत्वनियमस्य दध्यादिष्विव महाकार्येष्वनेककर्तृकत्वनियमस्य क्वचिदपि भंगादर्शनेन सर्वाभ्युपगतत्वात् भूधरादेः महाकार्यत्वेन तत्साम्याच्चानन्तेश्वराभ्युपगमोऽपि कार्यः स्यात् । अन्यथा क्वचित् दृष्टनियमानुसरणमन्यत्र नेत्यव्यवस्थापत्तेः । न चानंतेश्वराभ्युपगमोऽस्ति । तस्माल्लाघवलोभेन दृष्टनियममप्रयोजकीकृत्य ईश्वरैक्यमभ्युपगच्छतस्तथैव जगदुपादानैक्यमप्यभ्युपगन्तव्यम्।

॥ सू ॥ नित्यमेव च भावात् ॥ १३ ॥

समवायस्य नित्यत्वाङ्गीकारात् संबन्धिनित्यत्वमन्तरेण तदनुपपत्तेरवयवाव-

तस्मादसमंजसः सर्वथा परमाणुकारणवादः।सर्वेष्वेतेषु दूषणप्रकारेषु सूत्रमावृत्त्या योजनीयम्। अनंतरप्रकारे समवायशब्दः एककार्यार्थबहुपुरुषमेलनपरः। 'समाजेषु समांशेषु समवायेषु चोच्यते' इत्यादिप्रयोगेषु तस्य तादर्थ्ये प्रसिद्धम्। यद्यन्यत्र लाघवलोभेन दृष्टनियममनाद्रियमाणोऽपि परः त्र्यणुककारणप्रक्रियायां तन्न परित्यजेत् तत्रेदमुपरितनं सूत्रम्—सू ॥ नित्यमेव च भावात् ॥ १३ ॥ यत्किंचित्संबंधिनाशेऽपि संबंधनाश इति नियमस्संयोगे दृष्टः। ततश्च त्र्यणुकादिनाशे समवायनाशप्रसंगेन तन्नित्यत्वमभ्युपगच्छता त्र्यणुकादीनामपि नित्यत्वं स्वीकरणीयमिति त्र्यणुकादिकारणत्वेन परमाणुसाधनमप्यसमंजसमित्यर्थः। यदि चाश्रयनाशनाश्यत्वे संयोगत्वं प्रयोजकं लाघवान्न संबंधत्वमुपाधिरूपमित्युच्येत तदेत्थमत्रैव लाघवमनुसरता जगन्मूलकारणानुमानेऽप्यैक्यलाघवमनुसरणीयमिति न तेन परमाणवस्सिद्ध्येयुः। न च कार्यद्रव्याणामवयवसंयोगारभ्यत्वनियमान्नैकस्माद्द्रव्योत्पत्तिः संभवतीत्यत्र लाघवमकिंचित्करमिति वाच्यम्। उक्तनियमासंप्रतिपत्तेः। न च पटादीनां तन्तुसंयोगाद्यारभ्यत्वदर्शनात् नियमोंऽगीकरणीय इति वाच्यम्। एकावयविरूपेण क्षीरेण दध्यारंभे नियमभंगात्क्षीरारंभकावयवाः परस्परं वियुज्य पुनस्संयोगांतरं लब्ध्वा दध्यारभन्ते न तु क्षीरं दध्यारभत इति कल्पनायां प्रमाणाभावात्।'क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद्दध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिः। 'न पयसः परिणामो गुणांतरप्रादुर्भावा' दित्यक्षपादसूत्रयोः प्रमाणमूलकत्वाभावात्। न च 'व्यूहांतरात् द्रव्यांतरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनिवृत्तेरनुमान'मिति तदनंतर (न्याय०अ-३-आ-२-सू०१७) सूत्रदर्शितमनुमानं तत्र प्रमाणम्। क्षीरमेव दध्यवस्थामापद्यत इति परिणामवादाभ्युपगमे द्रव्यान्तरोत्पत्तेरसिद्धेः द्रव्यांतरस्यावयवसंयोगांतररूपव्यूहांतरजन्यत्वनियमस्यापि महापटध्वंसजन्ये खण्डपटे व्यभिचारेणासिद्धेश्च तन्तुसंयोगपटयोस्समानसामग्रीकत्वेन तुलान्तनमनोन्नमनरीत्या समकालोत्पत्तिकतया पटस्य तन्तुसंयोगारभ्यत्वासंप्रतिपत्तेश्च। न च तंतुसंयोगनाशस्य पटनाशकारणतया तयोः कार्यकारणभावो वक्तव्यः अकारणनाशेनाकार्यनाशासंभवादिति वाच्यम्। नाशयोरपि समानसामग्रीकत्वेन समकालत्वोपपत्तेः। अपिच। पटस्य तंतुसंयोगारभ्यत्वसंप्रतिपत्तावपि न त्र्यणुकस्यावयवसंयोगारभ्यत्वं सिद्ध्यति। यदि तत्र पटत्वेन तंतुसंयोगत्वेन च कार्यकारणभावग्रहः न तेन प्रकृतार्थसिद्धिरिति स्पष्टम्। यदि कार्यद्रव्यत्वेन संयोगत्वेन च तद्ग्रहः तदापि नास्ति प्रकृतार्थसिद्धिः। एकेन समवायिकारणेन यत्किंचिदाश्रितसंयोगेन च त्र्यणुकोत्पत्त्युपपत्तेः। कार्यद्रव्यत्वेन समवायिकारणसंयोगत्वेन च तद्ग्रहेऽपि स एव दोषः। स्वसमवायिकारणत्वप्रवेशने त्वननुगमः स्वसमवायिकारणस्यैकस्यैव यत्किंचिद्द्रव्यांतरसंयोगेनापि त्र्यणुकोत्पत्तिरुपपद्यत इति प्रकृतार्थसिद्धिश्च। समवायिकारणमात्रगतत्वप्रवेशने त्वप्रयोजकत्वम्। भेर्याकाशसंयोगात् शब्दस्येव समवायिकारणतदितरसंयोगादपि त्र्यणुकोत्पत्त्युपपत्तेः। तस्मात् त्र्यणुकसमवायिकारणसाधनप्रक्रियायां क्वचिल्लाघवमनुसरतान्यत्रापि तदनुसरणीयमित्यप्रतिबंधेनोक्तलाघवेन तदैक्यसिद्धिरप्रत्यूहेति भावः। एवं त्र्यणुकादिकारणानुमानमनेकविषयत्वात्प्रच्यावितम्। अथ रूपादिम-

यविनोरपि नित्यत्वप्रसङ्गादसमञ्जसमेव तत् ॥

॥ सू ॥ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १४ ॥

द्विषयत्वात्प्रच्यावयितुं सूत्रम्--रूपादिमत्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १४ ॥ जालसूर्यमरीचिदृश्यात्यन्तसूक्ष्मभागरूपं त्र्यणुकं समवायिकारणारभ्यं महत्त्वे सति चाक्षुषत्वात् । तदपि त्र्यणुकसमवायिकारणं समवायिकारणारभ्यं महदारंभकत्वादित्यनुमानसिद्धतया परस्याभिमतं सिद्धांतिनोऽपि संप्रतिपन्नम् । सकलजगन्मूलकारणमिह पक्षः । तत्र रूपादिमत्त्वहेतुना नानित्यत्वसावयवत्वे प्रसाध्येते । सिद्धांतिनोऽप्यनिष्टत्वात् । किंतु तत्र रूपादिकांगीकारे परं प्रत्यनिष्टापादनार्थं तदभ्युपगमोपपादकं रूपादिमत्त्वमित्यनूद्यते । तथा च यदि जगन्मूलकारणं रूपादिमत्स्यात् तदा तस्मिन् सम्प्रतिपन्नयोर्नित्यत्वनिरवयवत्वयोर्विपर्ययस्स्यादिति तस्य रूपादिमत्त्वे बाधकस्तर्कोऽत्र विवक्षितः । न च तर्कमूलव्याप्तौ विपक्षबाधकाभावात् प्रशिथिलमूलत्वं शङ्कनीयम् । रूपादीनां जन्यत्वे हि रूपत्वादिकं प्रयोजकमेष्टव्यम् । अनुगतत्वाल्लघुत्वाच्च । तथा च परमाणुष्वपि रूपादिकांगीकारे अग्निसंयोगजन्या रूपादयः स्वोत्पत्तौ स्वाश्रयकारणगतरूपाद्यपेक्षा इति पराभ्युपगतरीत्यैव जलपरमाणुगतरूपादीनां पार्थिवपरमाणुगतश्यामरूपस्य चोत्पत्तावपेक्षितानां रूपादीनामाश्रयत्वेन परमाणूनां कारणीभूता अवयवास्सिध्यंतो न निवारयितुं शक्यन्ते । सावयवत्वे चानित्यत्वमप्यनिवार्यमेव । यदि चेदृग्विधं विपक्षबाधकमिह रूपादिमत्त्वसिद्धिलोभात् नाद्रियते तदा परमाणुसाधकानुमानं तेषु रूपादिसाधकानुमानञ्च विपक्षबाधकाभावान्न प्रवर्तेतेति वृद्धिमिच्छतो मूलमपि हीयेत । तथा हि—त्र्यणुककारणसाधकानुमाने तावद्विपक्षबाधकमित्थं परैरुच्यते—महत्त्वपरिमाणस्य जन्यत्वे महत्त्वावांतरजातिरूपापकर्षमात्रं प्रयोजकम् । न तु तदुत्कर्षापकर्षरूपतदवांतरजातिद्वयम् । गौरवात् । तथा च त्र्यणुकमहत्त्वस्यापकृष्टमहत्त्वरूपतया जन्यत्वेन कारणापेक्षायां तत्र स्वाश्रयसमवायिकारणगतसंख्यापरिमाणसंयोगविशेषाणामेव कारणत्वेन त्र्यणुकस्य समवायिकारणमवश्यमभ्युपगंतव्यमिति त्र्यणुककारणेषु रूपादिमत्समवायिकारणत्वेन रूपादिमत्त्वानुमाने च रूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वमेव विपक्षबाधकमुच्यते । तत्र यदि रूपस्य जन्यत्वे रूपत्वं प्रयोजकं नेष्यते तदा महत्त्वस्य जन्यत्वेऽपि किंचित्प्रयोजकं नान्विष्येत । तत्र प्रयोजकापेक्षायामत्रापि तदपेक्षा तुल्या । किञ्च । महत्त्वस्य जन्यत्वे प्रयोजकमुत्कर्षापकर्षरूपजातिद्वयरूपमन्यल्लभ्यतेऽपि । न च रूपस्य जन्यत्वे रूपत्वातिरेकेण गुर्वप्यवच्छेदकान्तरं लभ्यते । न च कार्यगतरूपत्वम् । तथा पार्थिवपरमाणुरूपानननुगतत्वात् । वस्तुतस्तु, महत्त्वस्य जन्यत्वे परिमाणापकर्षः प्रयोजको युक्तः न तु महत्त्वापकर्षः । विशेषरूपत्वात् दैर्घ्याननुगतत्वाच्च । ततश्च त्र्यणुकावयवकारणे यद्यपकृष्टपरिमाणमभ्युपगम्येत तदा तस्य जन्यत्वेन कारणपरिमाणापेक्षायां तस्य सावयवत्वं प्रसज्येतेति तत्परिहाराय तत्र परममहत्त्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वात् । परिमाणगतजन्यताप्रयोजकरूपापेक्षया जगन्मूलकारणानुमाने प्रवृत्तौ तेन परममहद्ब्रह्मैव तथात्वेनानुमितं भवेत् । न च कार्यद्रव्यस्य स्वन्यूनपरिमाणद्रव्यारभ्यत्वनियमः । दीर्घैस्तंतुभिः दृढतरावर्त्तितैस्तन्न्यूनपरिमाणस्य विशालैः पटैरावर्तितैस्तन्न्यूनपरिमाणस्य च सूत्रस्यारंभदर्शनात् । एतेन त्र्यणुकद्व्यणुककारणमनुमीयमानं तद्गतपरिमाणहेतुबहुत्वद्वित्वसंख्याश्रयतयानेकमेव सिद्ध्येन्न तु लाघवादेकमित्यपि

परमाणूनामत्र रूपादिमत्त्वमङ्गीक्रियते । ततस्तन्नित्यत्वादिविपर्ययः । तथा घटादिषु दर्शनात् । तस्मादप्यसमञ्जसम् ॥

॥ सू ॥ उभयथा च दोषात् ॥ १५ ॥

अनित्यत्वादिपरिहाराय रूपादिशून्यत्वाङ्गीकारे कारणगुणपूर्वकत्वासिद्धिः । तत्सिद्धये पुनरपि रूपादिमत्वाङ्गीकारे च अनित्यत्वाद्यनर्थापत्तिरित्युभयथाऽपि दोषादसमञ्जसमेव कणादमतम् ॥

॥ सू ॥ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १६ ॥

साङ्ख्यपक्षस्य श्रुतिन्यायविरुद्धस्यापि सत्कार्यवादादौ क्वचिदंशे वैदिकपरिग्रहोऽस्ति । कणादपक्षस्य तु केनाप्यंशेनापरिग्रहादत्यन्तमनपेक्षैव निश्श्रेयसार्थिभिः कार्या ॥

शङ्का निरस्ता । विपक्षबाधकानादरे तत्कारणानुमानस्यैवाप्रवृत्तेः तदादरे परममहतः परब्रह्मण एव तत्कारणत्वेन सिद्धेः। तथा रूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वनियमो यदि नेष्येत तदा परमाणूनां रूपादिमत्कारणत्वेन रूपादिमत्त्वानुमानं न प्रवर्तेत। न च कार्यगतरूपाणामेव कारणगुणपूर्वकत्वनियम आद्रियत इति वाच्यम् । कार्यगतत्वविशेषणानादरेण रूपमात्रस्य जन्यत्वसिद्धावग्निसंयोगाजन्यरूपादिमात्रस्य कारणगुणापेक्षत्वात् । तस्मात् पराभिमतरीत्यैव उपन्यस्ततर्कस्य दृढव्याप्तिमूलत्वात् प्रतिकूलतर्कपराहतं मूलकारणस्य रूपादिमत्त्वानुमानं न प्रवर्तत इति न तत्र रूपादिमत्वसिद्धिरिति भावः । अथ माभूद्रूपादिमत्वसिद्धिः परमाणुरूपधर्मिसिद्धिरविकलेति तावतापि सन्तोषो माभूदित्याह—सू॥उभयथा च दोषात्॥१५॥ कारणगुणपूर्वकत्वासिद्धिरिति । रूपादिमत्त्वाभावे कार्यपृथिव्यादिषु पराभिमतरूपकारणानुपपादनात् स्वरूपमात्रकारणोपपादनेन नाभिमतसिद्धिरिति भावः । तत्सिद्धय इति। एतद्दूषणं पूर्वसूत्रोक्तमेव । तृतीयप्रकारासंभवज्ञापनार्थं तु सूत्रभाष्ययोरुक्तदूषणावर्तनम् । यद्यपि सांख्याभिमतः प्रधानकारणवादः तार्किकाभिमतः परमाणुकारणवादश्च प्रत्याख्यातः तथाप्ययमेवात्यंतं पापीयानित्याह—सू॥ अपरिग्रहाच्चात्यंतमनपेक्षा ॥१६॥ प्रधानरूपकारणात्मना सदेवाकाशादि कार्यं सर्गादावभिव्यज्यत इति वैदिकानामप्यभ्युपगमोऽस्त्येव। तस्य स्वातन्त्र्यं परं नेष्यते। अतोऽस्ति प्रधानकारणवादस्य कथंचिद्वैदिकपरिग्रहः। अस्य तु न कथंचिदप्यस्ति परमाणूनां स्वरूपत एव वैदिकैरनभ्युपगतत्वात् । न च वैदिकप्रसिद्धपरमाणुशब्दार्थतया तदभ्युपगम आवश्यकः । त्र्यणुकेष्वेव तस्य शब्दस्य विश्रांतेः । '[1]जालांतरगते भानुभानौ यो दृश्यते रजः। परमं तत्परं सूक्ष्मं परमाणुं प्रचक्षते॥' इति पौराणिकवचनात्। न च तथापि कथं न्यायशास्त्रस्यात्यन्तानादरणीयत्वं चतुर्दशविद्यास्थानांतर्गतत्वादिति शङ्कनीयम् । वैशेषिकशास्त्रस्य सर्वथैवानादरणीयत्वोपपत्तेर्न्यायशास्त्रस्यापि परमाणुकारणवादाभ्युपगमांशे योगशास्त्रस्य प्रधानस्वातंत्र्याभ्युपगमांश इव उपेक्षणीयत्वोपपत्तेः ॥

इति वैशेषिकाधिकरणम् ॥ २ ॥

---

(१) जालान्तरगते भानौ योऽणीयो दृश्यते रजः । परं तत्परमाणूनां परमाणुं प्रचक्षते ॥ इति पाठान्तरम् ।

नयमणिमालायाम् ।

अथ वैशेषिकाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ १० ॥ उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ ११ ॥ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १२ ॥ नित्यमेव च भावात् ॥ १३ ॥ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १४ ॥ उभयथा च दोषात् ॥ १५ ॥ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १६ ॥

तर्ह्यस्तु कारणत्वं परमाणूनां परस्परं योगात् । परमेश्वरेण ते खल्वधिष्ठिताः कणभुजा कथिताः ॥ १११ ॥

मतमिदमप्यसमञ्जसमणुनः परिमण्डलादनुत्पत्तेः । आद्यस्य कर्मणोऽणुषु तत्संयोगस्य चायोगात् ॥ ११२ ॥

इति वैशेषिकाधिकरणम् ॥ २ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ महद्दीर्घाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ १० ॥ उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ ११ ॥ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १२ ॥ नित्यमेव च भावात् ॥ १३ ॥ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १४ ॥ उभयथा च दोषात् ॥ १५ ॥ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १६ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं प्रपञ्चस्य प्रधाननिष्ठाशब्दत्वादिगुणानन्वयात्प्रधानानुपादानकत्वं साधितं तद्वद्ब्रह्मगुणचेतनत्वानन्वयाद्ब्रह्मोपादानकत्वं न स्यादिति दृष्टांतसंगत्येदमारभ्यते । इदमधिकरणमेकसूत्रात्मक **'मुभयथापी'** त्यादिकं सूत्रषट्कमधिकरणान्तरम् । तच्च **परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणमुभयथाधिकरणमिति** च व्यपदिश्यते । अस्याधिकरणस्य चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्वैदिकसमन्वयो विषयः । स किं 'कारणगुणाः कार्ये स्वसमानजातीयगुणारंभकाः' इति वैशेषिकाभिमतेन न्यायेन विरुध्यते न वेति संदेहः । विरुध्यत इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** ह्रस्वत्वाणुत्वयुक्तात् द्व्यणुकान्महत्वदीर्घत्वयुक्तस्य त्र्यणुकस्योत्पत्तिं द्व्यणुकनिष्ठह्रस्वत्वाणुत्वयोस्त्र्यणुके स्वसमानजातीयह्रस्वत्वाणुत्वानारंभकत्वं द्व्यणुकगतत्रित्वसंख्यायास्तु त्र्यणुके महत्वदीर्घत्वारंभकत्वं तथा पारिमाण्डल्ययुक्तात्परमाणोः ह्रस्वत्वाणुत्वयुक्तस्य द्व्यणुकस्योत्पत्तिं परमाणुगतपारिमाण्डल्यपरिमाणस्य द्व्यणुके तादृशपारिमण्डल्यानारंभकत्वं परमाणुगतद्वित्वसंख्यायास्तु द्व्यणुके ह्रस्वत्वाणुत्वारंभकत्वं च स्वन्यायविरुद्धमभ्युपगच्छतां तेषां मते ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां द्व्यणुकपरमाणुभ्यां महद्दीर्घवत् चशब्दार्थकवाशब्दात् ह्रस्वाणुवच्च चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं जगद्भवतीति योजनया तदुपपत्तेर्नायं समन्वयस्तेन विरुध्यत इति । सूत्रार्थोऽपि व्याख्यातः ॥

इति भगवत्पादमते महद्दीर्घाधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणमुतोभयथाधिकरणम् ॥ ३ ॥ स्मृतिपादसंबन्धिनाऽप्यवान्तरदृष्टांतसंगत्या प्रासंगिकेनाव्यवहितेनाधिकरणेन नास्य संगत्यपेक्षा । व्यवहितेन तु चेतनानधिष्ठितत्वात्प्रधानस्य कारणत्वाभावे उक्ते तर्हि चेतनाधिष्ठिताः परमाणवः कारणं जगतः स्युरिति प्रत्युदाहरणसंगत्येदमारभ्यते—**उभयथापीत्यादि ।** परमाणुप्रक्रियया जगदुत्पत्तिरिति वैशेषिकराद्धांतोऽत्र विषयः । स किं प्रमाणमूल उत भ्रान्तिमूलो वेति संदेहे प्रमाणमूल इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** सृष्टेः प्राक् निश्चलयोः परमाण्वोः कर्मणा संयोगे द्व्यणुकाद्युत्पत्तिरिति हि वैशेषिकमतंप्रक्रिया । तस्य कर्मणः किंचिन्निमित्तमभ्युपेयम् । तच्च किंरूपमिति विचारे जीवगतप्रयत्नाभिघातादिरूपं न भवति । सृष्ट्युत्तरकालिकस्य तस्य सृष्टेः प्रागसंभवात् । तस्य निर्निमित्तत्वाभ्युपगमे कर्मैव नोत्पद्येत । **अत उभयथापि न कर्म** अदृष्टस्याचेतनस्य स्वतः कर्माभिमुख्यायोगात् । **अतः**—कर्माभावात्**तदभावः**=द्व्यणुकादिक्रमेण सृष्ट्युत्पादस्याभावः । तस्माद्वैशेषिकसिद्धान्तो भ्रान्तिमूल **इति ॥**

किं च ॥ **सू ॥ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १२ ॥** तदभाव इत्यनुवर्तते । **तदभावः**=तस्य द्व्यणुकादिसृष्ट्युत्पादस्याभावः । कुतः । परमाणुद्व्यणुकानां समवायाभ्युपगमात् । अस्त्वभ्युपगमः किं तेन । **साम्यादनवस्थितेः**=यथैव हि अणुभ्यामत्यंतभिन्नं सत् द्व्यणुकं समवायेन ताभ्यां संबध्यते एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नस्सन् अत्यन्तभेदसाम्यात् अन्येन समवायेन समवायिभिस्संबध्येत । ततश्च तस्यान्योऽन्यस्समवायः कल्पनीय इत्यनवस्थादोषप्रसंगात् । एवं च समवायासिद्ध्या समवेतद्व्यणुकादिसृष्ट्यसिद्धिः स्यादित्यर्थः ॥

अपिच । **सू ॥ नित्यमेव च भावात् ॥ १३ ॥** परमाणूनां प्रवृत्तिस्वभावत्वाङ्गीकारे प्रवृत्तेर्नित्यमेव भावात्प्रलयाभावः प्रसज्येत । निवृत्तिस्वभावत्वाङ्गीकारे निवृत्तेर्नित्यमेव सत्त्वात्सृष्ट्यभावः प्रसज्येत । तस्मात्परमाणुकारणवादो भ्रान्तिमूल एवेति ॥

इत्थं परमाणूनां कारणत्वं निराकृत्य तेषां निरवयवत्वादिकं निराकरोति—**सू ॥ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १४ ॥ दर्शनात्**=लोके रूपादिमतः पटादेः सावयवत्वादिदर्शनात् । **रूपादिमत्त्वाच्च**=वैशेषिकमते जगत्कारणपरमाणूनां रूपादिमत्त्वांगीकाराच्च । **विपर्ययः**=निरवयवत्वाणुत्वनित्यत्वविपर्ययः सावयवत्वादिः प्रसज्येत ॥

किंच । सू ॥ **उभयथा च दोषात्** ॥ १५ ॥ **उभयथा च**= वैशेषिकमते परमाणूनामुपचितानुपचितगुणात्मकत्व-कल्पने लोके उपचितानुपचितगुणात्मकपृथिव्यादेः स्वरूपोपचयदर्शनात् अणुत्वं व्याहन्येत । तदकल्पने तत्कार्यपृथिव्यादिषु रूपादिकं नोपलभ्येतेति उभयथापि **दोषात्** अनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥

अपिच । सू ॥ **अपरिग्रहाच्चात्यंतमनपेक्षा** ॥ १६ ॥ परमाणुकारणवादस्य केनचिदप्यंशेन कैश्चिदपिशिष्टैरपरिग्रहाच्च तत्रात्यन्तमनपेक्षा श्रेयोऽर्थिभिः कार्या । तस्माद्वैशेषिकराद्धान्तो भ्रान्तिमूल एवेति सिद्धम् ॥

इति भगवत्पादमते परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणमुतोभयथाधिकरणम् ॥ ३ ॥

श्रीकण्ठरामानुजमतयोरिदं सप्तसूत्र्यात्मकमधिकरणं **महद्दीर्घाधिकरण**मथवा **वैशेषिकाधिकरण**मिति व्यप-दिश्यते । **पूर्वपक्षसिद्धान्तादिकं** पूर्वस्मादविशिष्टम् । सूत्रार्थनिरूपणप्रकारमात्रेऽस्ति कियदिव वैशिष्ट्यम् । परस्परमन-योर्नास्ति वैलक्षण्यकणिकापि । आद्यं सूत्रं पूर्वसूत्रादसमञ्जसशब्दानुवृत्त्या ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां महद्दीर्घाणुह्रस्वोत्पत्तिवदन्यच्च तदभ्युपगतं सर्वमसमञ्जसमित्यर्थपरतया व्याख्यातम् । अत्र परमाणुकारणवादिवैशेषिकमतं समञ्जसमसमञ्जसं वेति संदेहे समञ्जसमिति **पूर्वपक्ष**मापाद्य असमंजसमिति च राद्धान्तितम् ॥

सू ॥ **उभयथापि न कर्मातस्तदभावः** ॥ ११ ॥ परमाणुकारणवादे जगदुत्पत्तिकारणीभूतपरमाणुगतं किंचिदाद्यं कर्मादृष्टकारितमभ्युपगम्यते । तच्च कर्म परमाणुगतादृष्टकारितं वा जीवगतादृष्टकारितं वेति विचारे **उभयथापि** अदृष्टस्य सदोत्पादकत्वप्रसंगात्**कर्म न** संभवति । **अतो** जगदुत्पत्तेः **तदभावः**=अणुगतकर्मपूर्वकत्वाभावः ॥

सू ॥ **समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः** ॥ १२ ॥ वैशेषिकमते समवायाख्यसंबन्धाभ्युपगमाच्च तन्मत-मसमञ्जसम् । कुतः । **साम्यादनवस्थितेः**=समवायस्यापि अवयविजातिगुणवदपृथक्सिद्धत्वेनापेक्षासाम्यात्तस्यापि तथा संबन्धान्तरापेक्षेत्यनवस्थाप्रसंगादित्यर्थः ॥

सू ॥ **नित्यमेव च भावात्** ॥ १३ ॥ समवायसंबन्धस्य नित्यत्वाभ्युपगमात् संबन्धिनित्यत्वमन्तरेण तदनुपपत्ते-रवयवावयविनोरुभयोरपि **नित्यमेव च भावात्**=नित्यत्वप्रसंगादसमञ्जसम् ॥

सू ॥ **रूपादिमत्त्वाच्चेत्यादि** ॥ १४ ॥ अविशिष्टार्थमिदम् । तस्मादप्यसमञ्जसमित्यर्थः ।

सू ॥ **उभयथाच दोषात्** ॥ १५ ॥ अनित्यत्वादिभयात्परमाणूनां रूपादिशून्यत्वाङ्गीकारे कार्यगुणस्य कारणगुणपूर्वक-त्वासिद्धिः । तत्सिद्धये पुनरपि रूपादिमत्त्वाङ्गीकारे चानित्यत्वाद्यनर्थापत्तिरित्युभयथापि दोषसंभवादसमञ्जसं काणा-दमतमित्यर्थः ॥

सू ॥ **अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा** ॥ १६ ॥ प्रधानकारणवादस्य श्रुतिन्यायविरुद्धस्यापि सत्कार्यवादादौ क्वचिदंशे वैदिकपरिग्रहोऽस्ति । परमाणुवादस्य तु केनाप्यंशेन कैश्चिदपि शिष्टैरपरिग्रहान्निःश्रेयसार्थिभिरत्यन्तमनपेक्षा कार्या ॥

इति श्रीकण्ठरामानुजमतयोर्महद्दीर्घाधिकरणमथवा वैशेषिकाधिकरणम् ॥ २ ॥

अथानन्दतीर्थमते वैशेषिकाधिकरणम् ॥ २ ॥

आनन्दतीर्थमते अस्यैव महद्दीर्घाधिकरणस्य वैशेषिकाधिकरणत्वेन व्यवहारः । ये तु जगत्कर्तारमीश्वरमभ्युपगच्छ-न्तोऽपि अनन्तगुणमष्टगुणं वदन्ति तेषां, वैशेषिकादीनां तत्कल्पना सर्वाप्यनुपपन्ना । अतो वैशेषिकप्रक्रियाया अनुपपन्नत्वान्न तद्विरोध ईश्वरानन्तगुणत्वस्येति वैशेषिकमतनिराकरणमनेन **क्रियते** । आद्यसूत्रेण वैशेषिकाभिमता समवायिकारणप्रक्रि-या दूष्यते । **'उभयथापी'** त्यादिसूत्रैस्तु तदभिमतनिमित्तकारणप्रक्रियादिदूषणमुपपाद्यते । सूत्रार्थवर्णनादिप्रकारस्तु प्रायोऽविशिष्टश्शांकरमतात् । अतो यत्रास्ति वैलक्षण्यं तन्मात्रमिह प्रदर्श्यते । सू ॥ **महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डला-भ्याम्** ॥ १० ॥ **महद्दीर्घवत्**=वैशेषिकमते त्र्यणुकादिगतान्महत्त्वाद्दीर्घत्वाच्च यथा चतुरणुकादिगतपरिमाणमुत्पद्यते तथा **ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यामपि**=द्व्यणुकपरमाणूभयगतह्रस्वत्वपारिमाण्डल्यपरिमाणाभ्यामपि त्र्यणुकद्व्यणुकगतपरिमा-णोत्पत्तिः स्यात् । अन्यथा महत्त्वदीर्घत्वाभ्यामपि कार्योत्पत्तिर्न स्यादिति वाशब्दार्थः । तस्माद्वैशेषिकमतमनुपपन्नमित्यर्थः ॥

सू ॥ **उभयथापि न कर्मातस्तदभावः** ॥ १२ ॥ यतः **उभयथापि**=ईश्वरेच्छाया नित्यत्वानित्यत्वपक्षद्वयेऽपि । **न कर्म**=न परमाणुषु क्रियोत्पत्तिसंभवः । **अतः तदभावः**=तस्मिन्द्व्यणुकादिकार्याभावः स्यादित्यर्थः ॥

सू ॥ **समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः** ॥ १३ ॥ इदमविशिष्टार्थं शांकरमतात् ॥

सू ॥ **नित्यमेव च भावात्** ॥ १४ ॥ ईशेच्छापरमाण्वादिकारणानां सदात्वात् वैशेषिकमते नित्यमेव सर्वदैवं कार्यो-त्पत्तिः स्यात् । न तु कदाचिदित्यर्थः ॥

सू ॥ **उभयथा च दोषात्** ॥ १५ ॥ वैशेषिकमते **उभयथा च**=परमाणुनित्यत्वानित्यत्वरूपपक्षद्वयेऽपि **दोषात्**= तद्गतसर्वनित्यत्वकारणाभावनिमित्तकतदुत्पत्त्यभावस्य दोषस्य सत्त्वात् न तत्पक्षो युक्त इत्यर्थः ॥

सू ॥ **अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा** ॥ १६ ॥ **अपरिग्रहाच्च**=वैशेषिकमतस्य श्रुत्यादिपरिग्रहशून्यत्वात् तद्विरुद्धत्वाच्च **तत्र अत्यन्तमनपेक्षा**=अनादरः कार्य इत्यर्थः ॥ **इत्यानन्दतीर्थमते वैशेषिकाधिकरणम्** ॥ २ ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां महद्दीर्घाधिकरणम् ॥२॥

अथ समुदायाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ सू ॥ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १७ ॥

वैदिकैकदेशिनां मतं निराकृतम् । इदानीं वेदबाह्यानां मतं निरस्यते ।

अथ समुदायाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० ॥ **समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः** ॥ १७ ॥ माध्यमिकयोगाचारसौत्रांतिकवैभाषिकसंज्ञाश्चतुर्विधा बौद्धाः । ते सर्वेऽप्यादिबुद्धस्य शिष्याः क्रमेण सर्वशून्यत्वबाह्यार्थशून्यत्वबाह्यार्थानुमेयत्वबाह्यार्थप्रत्यक्षत्ववादिनः । तत्र 'बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते। अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च देशिकाः। यथा यथा विचार्यंते विशीर्यन्ते तथा तथे' त्यादिन्यायैर्गुरुणा सर्वशून्यत्वं बोधितेषु शिष्येषु ये गुरूक्तं तथैवाङ्गीकृत्य पर्यनुयोगं नाकुर्वन् ते गुरूक्तस्य श्रद्धयाङ्गीकरणादुत्तमाः, तत उपरि पर्यनुयोगाकरणादधमाश्चेति उत्तमाधमत्वयोगान्मध्यमां स्थितिमास्थिता माध्यमिकाः। ये तु बाह्यार्थानां शून्यत्वमङ्गीकृत्य कथं विज्ञानस्यापि शून्यत्वं जगदान्ध्यप्रसङ्गादिति पर्यनुयोगमकुर्वन् ते गुरूक्ताङ्गीकरणस्याचारसंज्ञया बौद्धमते परिभाषितस्य तत उपरि पर्यनुयोगस्य योगसंज्ञया तन्मते परिभाषितस्य च सद्भावाद्योगाचाराः। गुरुणा तान्प्र 'त्यान्तरं विज्ञानमात्रमस्ति, तदेव नीलाद्याकारं न तु तद्व्यतिरेकेण बाह्यं नीलादिकमस्ति,सहोपलम्भनियमेन नीलादीनां तत्तद्विज्ञानानां चाभेदसिद्धेः, भेदे गवाश्ववत्तन्नियमाभावप्रसङ्गात्, तदेव विज्ञानाकारात्मकं नीलादिकमनादिवासनावशात् बहिर्वदवभासत, इति बोधिते कथं सर्वथैव बाह्यार्थस्य शून्यत्वं बाह्यस्य नीलादेरवभासात् अहमुल्लेखेन विज्ञानस्यान्तरतया इदमुल्लेखेन नीलादेर्बाह्यतया च भेदेऽवभासमाने सहोपलम्भनियममात्रस्याप्रयोजकस्याभेदसाधनाक्षमत्वात् 'सहत्वोक्त्यैव भेदानुमतेश्चे' ति यैः पर्यनुयुक्तं तान्प्रति 'सत्यमस्ति बाह्यं नीलादिकम् । न तु तत्प्रत्यक्षम्। अनुत्पन्नस्याविद्यमानस्य प्रत्यक्षत्वायोगात् उत्पन्नस्य क्षणिकस्य स्थित्यभावात्। किंतूत्पद्यमानं नीलादिकं विज्ञाने स्वाकारमर्पयित्वा नश्यति । ततो विज्ञानगतेनाकारेणातीतं नीलादिकमनुमीयत'इति बोधिते सति तै 'रित्थं शिष्यप्रश्नानुरोधेन कियत्पर्यन्तमुपदेशसूत्रं प्रवर्तिष्यत' इति सूत्रस्यांते पृष्टे गुरुणाभिहितं'भवन्तःसूत्रस्यान्तं पृष्टवन्तःसौत्रांतिका भवंत्विति।अतस्ते सौत्रांतिकाः।ततो'विज्ञानेनानुमेयं बाह्यमितीयं विरुद्धा भाषा,तस्यैव विज्ञानस्य तद्विषयप्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षस्य कस्यचिदर्थस्याभावे व्याप्तिसंवेदनस्थानाभावेनानुमानाप्रवृत्तेश्चे' ति यैः पर्यनुयुक्तं ते वैभाषिकाः। तान्प्रति बाह्यप्रत्यक्षत्वमप्युपदिष्टम् । एवं विनेयबुद्ध्यनुसारेण चतुर्धोपदेशेऽपि क्षणिकत्वादिभावनया सर्वेऽपि क्रमेण सर्वशून्यत्वं प्रतिपत्स्यंत इति गुरोरभिप्रायः। तथाऽपि पर्यनुयोक्तारो यथाश्रुतं गुरोरुत्तरवाक्यस्यार्थं श्रद्दधाना मतांतराण्यास्थिषत। तत्र वैभाषिकादिक्रमेण चतुर्विधानपि बौद्धान्निरसितुं चत्वार्यधिकरणानि। ततः क्षपणकान्निरसितुमेकमधिकरणम्। एतेषामधिकरणानां पूर्वाधिकरणाभ्यां पेटिकासंगतिमाह—वैदिकेति। वैदिकत्वेन सिद्धांतप्रत्यासन्नतया बुद्धिस्थाः कापिलकाणभुजाक्षचरणाः पूर्वं निराकृताः। इदानीमवैदिका निरस्यन्त इति पेटिकासङ्गतिः। अर्धवैनाशिकनिरासानंतरं सर्ववैनाशिका निरस्यंत इति अवांतरसङ्गतिः। केषाञ्चित्क्षणि-

प्रथममिह बौद्धसिद्धान्तसिद्धः समुदायकारणवादो युक्तो न वेति संदेहः । युक्त इति पूर्वः पक्षः । तथा ह्यामनन्ति—द्वौ समुदायौ बाह्याभ्यन्तरौ । बाह्यः पृथिव्यादिः । आन्तरश्चित्तचैत्त्यात्मकः । समुदायद्वयमेव सर्वं जगत् । तथा हि—बाह्यसमुदायस्य परमाणवः कारणम् । ते च चतुर्विधाः । पार्थिवाप्यतैजसवायव्याः । तेभ्यो युगपत्पुञ्जीभूतेभ्यः समुदायो बाह्यो जायते । आन्तरस्य समुदायस्य स्कन्धपञ्चकं कारणम् । रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काररूपाः पञ्च स्कन्धाः । चित्तेन निरूप्यमाणाः शब्दस्पर्शरूपादयो रूपस्कन्धः । तदभिव्यक्ति-

कत्वमभ्युपगच्छन्तस्तार्किकाः अर्धवैनाशिकाः । ते हि जाठराग्निना पच्यमानानां भुक्तपीताहारौषधरसद्रव्यरूपेणावयवानां प्रतिक्षणमुपचयापचयवैषम्यादवयवि शरीरमपि प्रतिक्षणमुपचयापचयवदन्यदन्यद्भवति । यद्यपि शरीरस्य प्रतिकलमुपचयापचयदर्शनं नास्ति, तथाऽपि वर्षधारानिपातैस्तटाकजलस्येव घटीयन्त्रोत्क्षेपणैः कूपजलस्येव चान्ते दर्शनाद्यौक्तिकं प्रतिक्षणं किञ्चित्किञ्चिदुपचयापचयज्ञानमस्त्येव, चन्द्रतारकादीनां मुहूर्तादिकालव्यवधानेन बहुदेशान्तरप्राप्तिदर्शनात् प्रतिक्षणं स्वल्पदेशान्तरप्राप्तिज्ञानवदित्यभ्युपगच्छन्ति । एवं प्रतिक्षणमवश्यंभाविभिः खननपूरणादिभिः भूगोलकस्य नदीजलसंसर्गशीकरोत्पतनैः समुद्रस्य चोपचयापचयवतः क्षणिकत्वमभ्युपगच्छंति। अतस्तेऽर्धवैनाशिकाः। बौद्धास्तु सर्वस्य प्रपञ्चस्य क्षणिकत्वमभ्युपगच्छन्तस्सर्ववैनाशिकाः। बौद्धेष्वपि वैभाषिकसौत्रांतिकाः परमाणुकारणवादिन इति तत्प्रत्यासत्त्या तदुभयसाधारणदूषणोक्त्या तेषामुभयेषां प्रथमाधिकरणे निरासः । द्वितीयाधिकरणे बाह्यार्थानुमेयत्ववादेन किञ्चिद्वैषम्यवतां सौत्रांतिकानामसाधारणदूषणोक्त्या निरासः । ततः क्षणिकत्वाभ्युपगमसाम्यात् योगाचाराणां ततो बौद्धत्वसाम्यात् माध्यमिकानां तदनंतरमवैदिकत्वसाम्यात् क्षपणकानामिति विवेकः । यद्यपि क्षपणका अपि परमाणुवादिनः । तथा वैभाषिकसौत्रांतिकैः खरस्नेहोष्णेरणस्वभावाश्चतुर्विधाः परमाणव इति परमाणुचातुर्विध्यं तार्किकवदभ्युपगम्यते । परमाणूनां तार्किकैः स्थिरत्वैकान्त्यवत्तैः क्षणिकत्वैकांत्यमुच्यते । क्षपणकास्तु परमाण्वैकविध्यवादिनः स्थैर्यास्थैर्याद्यनैकान्त्यवादिनश्चेति वैभाषिकसौत्रांतिकानां तार्किकप्रत्यासत्त्यतिशयो द्रष्टव्यः । इत्थमवांतरसंगतिं सूचयन् संशयं दर्शयति—प्रथममिहेति। सूत्रोक्तदूषणं विशदयितुं परमते दूषणीयांशमनुवदति-**तथा हीति** । **पृथिव्यादिरिति** । भूभूधरसमुद्रादिर्विषय इत्यर्थः । **चित्तेति** । चित्तविज्ञानचैत्यानि स्कंधांतराणि । **समुदायद्वयमेवेति** । परमाणव एव द्व्यणुकादिभूतभौतिकपर्यंतं बाह्यसमुदायरूपेण संहन्यंते नावयविनमारभन्ते । एवं पञ्च स्कंधाः आंतरसमुदायरूपेण संहन्यंत इत्यनेन प्रकारेण सर्वं जगत्समुदायद्वयात्मकमित्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति—**तथा हीति** । **चित्तेन निरूप्यमाणा इति** । रूपादीनां बाह्यत्वेऽपि आन्तरेण चित्तेन निरूप्यमाणत्वात् आंतरसमुदायमध्ये परिगणनमित्यभिप्रायेणेदं विशेषणम् । यद्वा । अत्र शब्दस्पर्शादय इत्यनेनांतरसमुदायांतर्गतशरीरेंद्रियादिरूपेण संहन्यमानानि भूतानि विवक्षितानि । तेषु चैत्त्यशब्दप्रवृत्त्यर्थमिदं विशेषणम् । **तदभिव्यक्तिरिति** । रूपाद्युपलब्धिरित्यर्थः । केचित्तु 'तत्स्यादालयविज्ञानं यद्भवेदहमास्पदम् । तत्स्यात्प्रवृत्तिविज्ञानं यन्नीलादिकमुल्लिखे'दिति बौद्धैर्विभक्तं द्विविधमपि ज्ञानं प्रवाहापन्नं विज्ञानस्कंध इत्याहुः । तज्जन्यं

विज्ञानस्कन्धः । तज्जन्यं दुःखं वेदनास्कन्धः । देवदत्तादिनाम संज्ञास्कन्धः । तेषां वासना संस्कारस्कन्धः । तेभ्यः पुञ्जीभूतेभ्य आन्तरः समुदायो जायते । अतः समुदायद्वयकारणवादे न कोऽपि विरोध इति ॥

एवं प्राप्ते निरूप्यते—न युक्तः समुदायद्वयकारणवाद इति । ते हि क्षणिकत्ववादिनः । कथमेतेषां समुदायः संभवति ? कारणानां क्षणिकत्वेन तदानीमेव नष्टत्वात् कार्योत्पादनासमर्थत्वात् ॥

॥ सू ॥ इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न संघातभावानिमित्तत्वात् ॥१८॥

दुःखमिति । दुःखग्रहणं सुखोपेक्षावस्थयोरप्युपलक्षणम् । देवदत्तादिनामेति । केचित्तु देवदत्तादिनामोल्लेखी सविकल्पकप्रत्ययस्संज्ञास्कंध इत्याहुः । तन्मते निर्विकल्पकमेव विज्ञानस्कन्धः । तेभ्य इति । उक्तेभ्यः पञ्चभ्यः स्कंधेभ्य इत्यर्थः । केचित्तु रूपस्कंधो बाह्यः तद्व्यतिरिक्तमेव स्कन्धचतुष्टयं चित्तचैत्यात्मकमित्याहुः । सूत्रस्याणुस्कन्धहेतुके द्विविधेऽपि समुदाये समुदायभावाप्राप्तिरित्यर्थमाविष्कुर्वन्नस्मिन्साध्ये सूत्रकारस्याशयस्थितं हेतुमुत्तरसूत्रपर्यालोचनोन्नेयं दर्शयति—ते हीत्यादिना । समुदाययोरेकैकाणुस्कंधहेतुकत्वे मेलनार्थव्यापाररहिततद्धेतुकत्वे वा सदातनत्वापत्तेः मेलनहेतुव्यापाराविष्टानेकहेतुकत्वं वक्तव्यम् । न च तत्क्षणिकत्ववादिभिरुपपादयितुं शक्यम् । येषां व्यापारावेशस्तेषां मेलनक्षणे नष्टत्वात् येषां मेलनं तेषां व्यापारक्षणेऽनुत्पन्नत्वात् केषांचिन्मेलनहेतुव्यापारेणान्येषां मेलनाभ्युपगमेऽतिप्रसंगात् । न च व्यापारवतां मेलनवतां चैकसंतानवर्त्तित्वादनतिप्रसंगः । क्षणिकसंतानिव्यतिरिक्तस्य तावदनुयायिनः स्थिरस्य संतानस्य सर्वक्षणिकत्ववादिभिरनभ्युपगतत्वादिति भावः ॥ सू० ॥ इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न संघातभावानिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥ अस्थिरेषु स्थिरत्वभ्रांतिरूपाविद्या रागादिहेतुः, रागादिपारवश्यं च तद्धेतुरित्यनुभवसिद्धम् । एवमितरेतरहेतुत्वेनानुभवसिद्धस्याविद्यारागादिरूपस्य संसारचक्रस्य शरीरेंद्रियविषयादिरूपसमुदायाभावेऽनुपपत्तेः तदाक्षिप्तस्समुदायः सिध्यन्प्रतिक्षेप्तुं न शक्यत इति शंकार्थः । सूत्रे प्रत्ययशब्दस्तन्मतपरिभाषया हेतुवाची । भाष्ये रागादिशब्दस्तन्मते अविद्याकार्यत्वेन परिगणितानां संस्कारादीनां संग्राहकः । ते हि परिगणयंति—अविद्या, संस्कारः, विज्ञानं, नामरूपं, षडायतनं, स्पर्शः, वेदना, तृष्णा, उपादानं, भवः, जातिः, जरा, मरणं, शोकः, परिदेवना, दुःखं, दुर्मनस्ता, इत्येवंजातीयकान् । तत्र क्षणिककार्यदुःखशून्येषु स्थायिनित्यसुखवस्तुबुद्धिरविद्या । ततो रागद्वेषमोहास्ततो धर्माधर्मसंस्कारा इत्येतत्सर्वं संस्कारः । संस्कारवशाज्जीवस्य गर्भाशयद्रव्ये वृत्तिलाभो विज्ञानम् । विज्ञानसंसर्गाद्गर्भद्रव्यस्य कललपेश्याद्याकारेणाभिव्यक्तिर्नामरूपम् । तदभिव्यक्तिक्रमेण षडिन्द्रियायतनशरीरनिर्वृत्तिष्षडायतनम् । निर्वृत्तशरीरेंद्रियस्य गर्भगतविषयेन्द्रियसंसर्गजं ज्ञानं स्पर्शः । तन्निमित्ते सुखदुःखे वेदना । सुखप्राप्तिदुःखपरिहारार्था विषयोपादानेच्छा तृष्णा । तया विषयेषु प्रवृत्तिरुपादानम् । ततः क्रमेण गर्भान्निष्क्रमणं भवः । निर्गतस्य मनुष्यत्वादिजात्यभिमानो जातिः । क्रमभाविनी जरामरणे प्रसिद्धे । म्रियमाणस्य पुत्रकलत्रा-

अस्थिरेषु स्थिरत्वबुद्धिरूपाया अविद्याया रागादीनां चान्योन्यकारणत्वात् संघातभावादिकमुपपन्नमिति चेत्–न, अविद्यायाः संघातभावानिमित्तत्वात्। न हि शुक्तिकादिषु रजतादिबुद्धिरूपाविद्यया शुक्तिकादिर्वस्तुतो रजतादिकार्यं करोति। विदुषस्तदानीमेव तत्र नष्टत्वात् तन्निमित्तरागादयोऽपि न संभवन्ति। तस्मादयुक्तः समुदायकारणवादः ॥

युक्त्यन्तरमाह—

॥ सू ॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ १९ ॥

द्यभिषंगादन्तर्दाहः शोकः । तदुत्थः प्रलापः परिदेवना । मरणक्लेशो दुःखम् । मानसं दुःखं दौर्मनस्यमित्यादि व्याचक्षते । 'न सङ्घातभावानिमित्तत्वा' दिति परिहारसूत्रांशं व्याचष्टे–नेत्यादिना । कारणाभावेन समुदायभावानुपपत्तावुक्तायां कारणप्रदर्शनेन हि तदुपपत्तिस्समर्थनीया । तत्र किमविद्याकार्यरागादिमध्ये समुदायद्वयमप्यंतर्भूतमित्यविद्यैव कारणमिति शङ्क्यते । उताविद्यारागद्वेषादिप्रवाहस्यानुभवसिद्धस्य उपपादनार्थमवश्यांगीकरणीये शरीरेंद्रियविषयादिरूपबाह्याभ्यन्तरसमुदायभावे तत्कारणं किंचिदवश्यं कल्पनीयमिति । आद्य आह–अविद्याया इति । यद्यविद्यैव केवला परमाण्वादिव्यापारनिरपेक्षा समुदायहेतुः स्यात् तदा शुक्तिरजतभ्रांतिरूपयाप्यविद्यया शुक्तेश्शुक्तिरूपसमुदायताप्रहाणेन रजतरूपसमुदायतापत्तिः स्यादित्यर्थः । अविद्यादीनामितरेतरप्रत्ययत्वमनुपपन्नमित्याह–विदुष इति। अन्यस्याविद्ययान्यस्य रागादिजननेऽतिप्रसंग इति भावः। द्वितीये तु क्षणिकवादे परमाण्वादिव्यापाररूपकारणासंभव उक्त एवेति भावः ॥ स्यादेतत् । नायं कारणासंभवदोषः प्रसरति । विरलपरमाणुभ्यः सन्निकृष्टाः परमाणवो जायन्ते । परस्परसंनिकर्ष एव तेषां समुदायभाव इत्यभ्युपगमात्। न चैवमभ्युपगमेऽन्येषां कर्मणान्येषु संयोगजननेऽतिप्रसंग इति दोषः प्रसरति। न हि बौद्धमते क्षणिकेषु परमाण्वादिषु कर्मसंयोगो वा जायते। किं तु देशांतरस्थेन देशांतरस्थस्योत्पादः कर्मप्रत्ययस्यालम्बनं विप्रकृष्टदेशेन सन्निकृष्टदेशे तदुत्पादस्संयोगप्रत्ययस्य। ततश्च यथा न्यायमते नानादिक्प्रभवशब्दमूलकशब्दपरंपराजननक्रमेण बहूनां शब्दानां मेलने सति कोलाहलप्रत्ययः। एवं बहूनां परमाणूनां तथा तथा मेलने सति घटोऽयं पटोऽयमित्यादि प्रत्यक्षमुपपद्यते। दृष्टं हि एकैकस्य केशस्य दूरे दृश्यत्वाभावेऽपि बहूनां केशानां कबर्यादिरूपेण पुंजीभावे सति तत्समुदायस्य दृश्यत्वम्। न चादृश्यसमुदायस्यादृश्यत्वनियमः । अप्रयोजकत्वात्। एकैकस्य तंतोः स्यंदनाकर्षणशक्त्यभावेऽपि तत्समुदायस्य तदाकर्षणशक्तिवदेकैकस्य परमाणोरदृश्यत्वेऽपि तत्समुदायस्य दृश्यत्वोपपत्तेः। यदाहुः–'प्रत्येकं दृष्ट्ययोग्यत्वेऽप्यणूनां दृश्यता भवेत्। सामग्र्ये सति तंतूनां नौकाद्याकर्षशक्तिवत् ॥' इति। तस्मान्न कारणासंभवेन समुदायभावानुपपत्तिः इत्येवमाशङ्कानिराकरणार्थं युक्त्यंतरपरत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति–युक्त्यंतरमाहेति। सू० ॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥१९॥ घट एव क्षणो घटक्षणः। बौद्धमते वस्तुतः कालो नास्ति। उद्यन्नेव स्वरसभंगुरो घटादिः क्षणपरिकल्पनामात्रनिमित्तं भवति। स च घटादिः स्वोदयविनाशपरिकल्पितक्षणवत्त्वात् क्षणिकोऽपि भवति। वपुष्मान् शिलापुत्रक इतिवत्। वस्तुतः स्वव्यतिरिक्तक्षणाभावात् स्वयमेव क्षणोऽपि भवतीति तेषां प्रक्रिया। ननु,

उत्तरघटक्षणोत्पत्तौ पूर्वघटक्षणस्य नष्टत्वात् अभावस्यैवोत्पादकत्वाविशेषात सर्वदा सर्वत्र सर्वोत्पत्तिरपि स्यात् ॥

॥ सू ॥ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २० ॥

असति हेतावुत्पत्तौ अधिपतिसहकार्यादीनां ज्ञानहेतुत्वप्रतिज्ञाविरोधः स्यात् । तस्यापि स्थित्यभ्युपगमे युगपत् घटद्वयोपलब्धिप्रसक्तिः । अस्थितौ संप्रयोगज्ञानादेः यौगपद्यम् ॥

नष्टस्य न कारणत्वासंभवः । उक्तं हि तत्वसंग्रहे–'भावानां कारणत्वं नानष्टतया न स्थिततया वा अपि तु भूततया । भूतश्च स्थितो वा भवतु नष्टो वा कारणान्तरपौष्कल्ये सति स्वकार्यमविलंबेन करोति । न च नष्टस्यात्यंतासत्त्वम् । येन न ह्यसतः सतः कार्यक्रिया युज्यत इति चोद्येत । स्ववर्तमानक्षणे सत्त्वात् । सतश्चासद्रूपता नास्ति । तस्मात् स्वकीयेन सद्रूपेणेह वा जन्मांतरे वा फलदायको भवति । यथा बीजे कृतसंस्कारात् पुष्पफलादिषु वर्णरसविशेषा मध्यावस्थास्वदृष्टास्समुत्पद्यन्त' इति । तस्मान्नष्टत्वेन न कारणत्वे किञ्चिदपराध्यते इत्याशङ्क्याह–अभावस्येति । भावरहितस्य कार्यकाले असत इति यावत् । ततश्च यदि कार्यदशायामसदपि यदा कदाचित्पूर्वं सत्त्वमात्रेण कारणं स्यात् तदा सर्वदा सर्वत्र सर्वस्याप्युत्पत्तिः स्यात् । घटोत्पत्तिदशायामंकुरादेरप्युत्पत्तिः स्यात् । अनादौ कालप्रवाहे नष्टस्य बीजादेस्सत्त्वात् । न च क्षेत्रतत्कर्षणादिसहकारिपौष्कल्याभावश्शङ्कनीयः । तस्याऽपि नष्टस्य सत्त्वाविशेषादित्यर्थः । अतो नष्टस्य कारणत्वायोगात् दोहळद्रव्याणामपि यावत्कार्योत्पत्ति सूक्ष्मरूपेणानुवृत्तिरङ्गीकरणीयेति भावः ॥ स्यादेतत् । चिरनष्टस्य निर्व्यापारस्य माभूत्कारणत्वम् । स्वरूपेण स्वव्यापाररूपेण वा पूर्वक्षणवर्त्तिनस्तु स्यात् । अवश्यं च कारणस्य पूर्ववर्त्तित्वं वाच्यम् । तेनैव कारणत्वोपपत्तौ किं कार्यकालवर्त्तित्वेन । लोके च विनष्टस्यैव बीजस्याङ्कुरे क्षीरस्य दध्नि मृत्पिण्डस्य घटे च कारणत्वं सम्प्रतिपन्नं दृश्यते । यदि तु कारणस्य कार्यकालवर्तित्वमपेक्ष्यते तदा बीजादिविनाशोऽङ्कुरादिकारणं पूर्वघटक्षणादिविनाशः उत्तरघटक्षणादिकारणमित्यस्त्वित्याशंकानिराकरणार्थमग्रिमं सूत्रत्रयम् । तत्राद्यशंकानिराकरणार्थमिदं सूत्रम्–असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २० ॥ असतीति । कार्यदशायामिति शेषः । अधिपतीति । अधिपतिसहकार्यालम्बनसमनंतरप्रत्ययाः चत्वारः चित्तचैत्त्योत्पत्तिहेतव इति बौद्धानां प्रतिज्ञा । तथा हि–बुद्धसूत्रम्–'चतुर्विधान्हेतून्प्रतीत्य चित्तचैत्त्या उत्पद्यंत' इति । अधिपतिरिंद्रियम् । तद्धि ज्ञानस्य रूपादिषु पंचस्वेकैकमात्रविषयत्वनियामकम् । नियामकश्च लोके अधिपतिरुच्यते । सहकारिआलोकादिकम् । आलंबनं घटादिर्विषयः । समनन्तरप्रत्ययः पूर्वज्ञानम् । एतांश्चतुर्विधान् हेतून्प्राप्य चित्तं ज्ञानं चेत्त्याः तदभिन्नाः सुखादयश्च जायन्त इति प्रतिज्ञार्थः । इयं प्रतिज्ञा हीयेत यदि पूर्वोत्तरक्षणवर्त्तित्वं विषयस्य न स्यात् । पूर्वक्षणवर्त्तित्वाभावे हि कारणत्वं भज्येत उत्तरक्षणवर्त्तित्वाभावे वर्त्तमानत्वग्राहिप्रत्यक्षविषयत्वम् । अन्यथा एतद्दोषसमाधानाय कारणस्य विषयतासिद्ध्यर्थं तस्याऽपि कार्योत्पत्तिक्षणे स्थित्यभ्युपगमे घटद्वययौगपद्यं प्रसज्येत । क्षणिकत्वहानिश्च स्यात् । अथैतद्दोषद्वयपरिजिहीर्षया कारणस्य कार्योत्पत्तिक्षणे स्थितिमनभ्युपगम्य कारणक्षण एव तस्य विषयत्वमभ्युपगम्येत तदा सम्प्रयोगज्ञानयोर्हेतुहेतुमतोर्यौगपद्यं स्यादित्यर्थः ।

॥ सू ॥ प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २१ ॥

निरोधो निरन्वयविनाशः । स स्थूलः सूक्ष्मश्च न संभवति । कपालादिभावरूपावस्थाप्राप्तेरेव विनाशशब्दवाच्यत्वात् सतो द्रव्यस्याविच्छेदात् । ततो न क्षणिकत्वसिद्धिः ॥

सू० ॥ प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २१ ॥ यद्यपि प्रतिज्ञोपरोधादेव विनाशकारणत्वशङ्कानिरासोऽपि सिद्ध्यति, तथापि तत्र हेत्वंतरप्रदर्शनार्थमिदं सूत्रम् । निरोध इति । असत्कार्यवादिनां बौद्धानां नानुवर्त्तमानस्य द्रव्यस्यावस्थांतरप्राप्तिर्विनाशः किंतु निरन्वयो निरनुवृत्तिको विनाशः । स तैर्निरोधशब्देन परिभाष्यते । स द्विविधः । स्थूलः सूक्ष्मश्च । मुद्गरपाताद्यनंतरं सर्वैरुपलभ्यमानो घटादीनां विनाशः स्थूलः प्रतिसंख्यानिरोध इत्युच्यते । प्रतिसंख्या विषयसत्त्वप्रतिकूला तदसत्त्वग्राहिणी लौकिकानां बुद्धिस्तद्विषयो निरोधः इत्यवयवार्थान्वयात् । तद्विपरीतो निरोधः अप्रतिसंख्यानिरोधः सूक्ष्मः लौकिकोपलब्ध्ययोग्यो बौद्धैर्युक्त्या साध्यमानः प्रतिक्षणविनाशः । तयोरुभयोरप्यप्राप्तिरसंभवः । कुतः । अविच्छेदात् । घटादिरूपेण स्थितस्य द्रव्यस्य स्वरूपतो विच्छेदाभावात् । न च द्रव्यानुवृत्तौ विनष्टो घट इत्यादिप्रतीतिव्यवहारयोर्निर्विषयत्वापत्तिः । अवस्थांतरापत्तेस्तद्विषयत्वादित्यर्थः । अत्रायमाशयः । तंतूनां वियोजने सति पटनाशः तंतुसमुदायात्मकस्य पटस्य तंतूनां विप्रकर्षेण नाश इति वा तन्तुसमुदायारब्धस्य पटस्य तंतुसंयोगरूपासमवायिकारणनाशे नाश इति वा यथाकथञ्चिदुत्प्रेक्ष्येत । नैवं घटनाशः कपालसमुदायनाश इति वा कपालसंयोगरूपासमवायिकारणनाशजन्यनाश इति वोत्प्रेक्षितुं शक्यते । घटोत्पत्तिसमये कपालानां मेलनाभावात् घटोत्पत्तेः पूर्वं मृत्पिण्डस्यैव घटनाशानंतरं कपालानामेव च व्यवस्थया दर्शनात् । तस्मादेकस्यैव मृद्द्रव्यस्य क्रमभाविपिण्डघटकपालचूर्णाद्यवस्थाशालित्वमित्येवाभ्युपगन्तव्यम् । एवञ्च स एव मृत्पिण्डो घटरूपापन्नो दृश्यते स एव घटः कपालरूपापन्न इति प्रत्यभिज्ञाप्यनुगृहीता भवति । अतः पटादिष्वप्यवस्थान्तरापत्तिरेव विनाशः न तु निरन्वयविनाशः । अयःपीतजलादिष्ववस्थान्तरापत्त्यदर्शनेऽपि सूक्ष्मावस्थान्तरापत्तिरनुमातव्या । एवं प्रतिसंख्यानिरोधस्याप्यसम्भावनायामप्रतिसङ्ख्यानिरोधो दूरापास्तः । एवं च बीजादिषु प्रतिसङ्ख्यानिरोधरूपस्य पूर्वघटक्षणादिष्वप्रतिसङ्ख्यानिरोधरूपस्य चानेकक्षणानुयायिनो विनाशस्याप्रामाणिकत्वात् बीजादिविनाशः कार्यसहभावेन कारणमित्येतदयुक्तमिति । इदं च निरोधाभावसाधनं कार्यसहभाविकारणनिरास इव क्षणिकत्वनिरासेऽप्युपयुज्यत इति तेन क्षणिकत्वाभावोऽपि सिद्ध्यतीत्याह—तत इति । प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्यानिरोधयोः अप्राप्तिः कारणत्वासम्भवः । 'आकाशं द्वौ निरोधौ च नित्यं त्रयमसंस्कृत' मिति बौद्धैर्नित्यत्वेनाङ्गीकृतयोः तयोः क्वचिदऽपि कदापि विच्छेदाभावेन सर्वदा सर्वत्र सर्वकार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । न च सहकारिसमवधानवशात् देशकालनियमः । समानन्यायतया सहकारिणामपि निरोधयोरेव कारणत्वप्राप्तेः । न चोपादानत्वाभिमतकारणत्वविषय एव विनाशकारणत्वनियमः । नियामकाभावात् । वस्तुतस्तु मृत्तन्तुसुवर्णाद्युपादानत्वाभिमतगतरूपस्पर्शादिस्वभावानां कार्येऽनुवृत्तिदर्शनात् स्वभाववन्तं विहाय स्वभावस्यानुवृत्त्यसंभवाच्च उपादानकारणत्वमेव विनाशकारणत्वप्रतिक्षेपकम् । उत्तरघटक्षणादिषु पूर्वघटक्षणादिसादृश्य-

॥ सू ॥ उभयथा च दोषात् ॥ २२ ॥

उत्पन्नस्य तुच्छतापत्तौ तुच्छादुत्पत्तौ चाभावादुत्पत्त्यसंभवात् । अभावात्मककार्योत्पत्तिरूपादोषादसमञ्जसमिदं दर्शनम् ॥

॥ सू ॥ आकाशे चाविशेषात् ॥ २३ ॥

आकाशे च न तुच्छत्वमुपपद्यते। अबाधितप्रतीतिसिद्धत्वादस्य श्येनादिपतनदेशत्वेन ॥

मात्रं न तु तत्स्वभावानुवृत्तिरिति चेत्, अस्तु नामैवम्। तथाऽपि मृदादीनां घटरूपादत्यन्तसदृशरूपादिमत्त्वे लोकप्रसिद्ध्यनुसारिकार्यानुगतकारणत्वरूपं प्रयोजकं कल्पयितुं युक्तम्। कारणत्वमात्रस्य दण्डचक्रादावतिप्रसक्तत्वात् मृत्त्वादेरननुगतत्वात् उपादानत्वस्यायुतसिद्धिगर्भत्वेन उक्तरूपानतिरेकात्। तस्मादयुक्तं निरोधयोः कारणत्वमिति सूत्रस्यार्थान्तरमुपन्यस्तरीतिभिरुन्नेतुं शक्यमिति भाष्ये न प्रदर्शितम्। निरोधयोः कारणत्वनिरासे हेत्वंतरप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—सू ॥ उभयथा च दोषात् ॥२२॥ चकारो भिन्नक्रमः। प्रकारद्वयेन दोषप्रसंगाच्चेत्यर्थः। बौद्धाः किल कल्पयंति 'बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत्संस्कृतं क्षणिकं चे' ति। संस्कृतमुत्पाद्यं किं तत्त्रयं यस्मादन्यद्बुद्धिबोध्यमुत्पाद्यं क्षणिकं चेत्याकांक्षायां तदपि त्रयं ते परिगणयन्ति, 'प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशं चे' ति। तत्त्रयमवस्तु अभावात्मकं निरूपाख्यं तुच्छमिति मन्यंते। तत्र पूर्वोत्पन्नस्य घटक्षणस्य तदानीमेव निरुद्धत्वप्राप्त्या तुच्छान्निरोधादेव कार्यघटक्षणस्योत्पत्तिरिति यदप्यभ्युपगम्यते तत्र तुच्छादुत्पत्त्यसंभवस्तावदेको दोषः। तुच्छादुत्पत्त्यभ्युपगमे हि तुच्छस्य निर्विशेषत्वेन कारणविशेषकृतः कार्यविशेष इति व्यवस्थोपपादनासंभवात् घटक्षणानंतरं सर्वस्य जगत उत्पत्तिः स्यात्। तथा तुच्छादुत्पत्तावुत्पद्यमानं कार्यमपि तुच्छमेवोत्पद्येत न तु सद्रूपं कारणानुसारित्वात् कार्यस्येत्यपरो दोषः इति। सू ॥ आकाशे चाविशेषात् ॥२३॥ यद्यप्याकाशस्य तुच्छत्वनिरासः प्रकृते क्षणिकत्वप्रतिक्षेपे नोपयुज्यते तथाऽपि निरोधप्रसंगात् तत्सहपरिगणितस्याकाशस्य बुद्धिस्थतया प्रासंगिकस्तस्य तन्निरासः। 'अविशेषा' दित्यस्य तात्पर्यतो व्याख्यानमबाधितेति। अबाधितप्रतीतिसिद्धत्वेन पृथिव्याद्यविशेषादित्यर्थः। अन्यथा पृथिव्यादिकमप्यपह्नूयेतेति भावः। श्येनादीति। ननु 'इह श्येनः पतती'त्यादिप्रतीतिषु यः श्येनादिपतनदेशत्वेन विषयस्स आकाश इति प्रत्यक्षप्रमाणमनेनोपन्यस्यते? । उत श्येनादिपतनेनावकाशसाध्येन लिंगेनानुमीयमानोऽवकाश आकाश इति अनुमानप्रमाणमुपन्यस्यते? । नाद्यः। आलोकस्यैव श्येनपतनाधारतया प्रत्यक्षविषयत्वोपपत्तेः महान्धकारे तस्यैव खद्योतपतनाधारतया प्रत्यक्षविषयत्वोपपत्तेश्च । इह चन्द्र इह सूर्यः इत्यादिप्रत्यक्षे चंद्रसूर्याद्याश्रितस्यालोकस्य तदाधारतया विषयत्वं न संभवतीति चेन्न। 'वने तिलक' इत्यादि प्रतीतौ वृक्षसमुदायरूपस्य वनस्य तिलकाद्याधारत्वेनेव तदाश्रितस्यालोकस्य स्वरूपसंबधविशेषेणोक्तप्रतीतौ तदाधारतया विषयत्वोपपत्तेः। आकाशस्याऽपि हि श्येनाधारता स्वरूपसंबंधविशेषेणैवोपपादनीया। निबिडमूर्त्तद्रव्यस्य भूतलादेरिव तस्य मुख्याधारत्वासंभवात् नीरूपद्रव्यस्याकाशस्य प्रत्यक्षविषयत्वं न संभवतीति तु विशेषः। न च पञ्चीकरणेनाकाशेऽपि रूपमस्तीति वाच्यम्। स्पर्शादेरपि सत्त्वप्रसंगात् त्रिवृत्करणस्यैव श्रुतिसूत्रसिद्ध-

त्वाच्च । आकाशादिवत् प्रदीपालोकोऽप्यप्रत्यक्षः । विनिर्गमनाविरहेण उद्भूतरूपवदुद्भूतस्पर्शस्यापि बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षताप्रयोजकत्वात् इति चेन्न। आत्मभिन्नद्रव्यप्रत्यक्षत्वरूपस्य बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वस्य प्रत्यक्षसामान्यसामग्र्यां सत्यां तत्तदिंद्रिययोग्यविषयविशेषरूपविशेषकारणयोगादर्थवशसम्पन्नस्य घटभिन्नद्रव्यप्रत्यक्षत्वस्येव बहिर्गुणप्रत्यक्षत्वस्येव च कार्यतानवच्छेदकत्वात् । तस्य कार्यतावच्छेदकत्वेऽपि द्रव्यचाक्षुषप्रयोजकस्य उद्भूतरूपस्य तत्स्पार्शनत्वप्रयोजकोद्भूतस्पर्शस्य च द्रव्यग्राहकबहिरिंद्रियव्यवस्थापकोद्भूतगुणत्वेनानुगतेन रूपेण तत्प्रयोजकत्वोपपत्तेः लोकसिद्धप्रभाप्रत्यक्षसंग्राहकत्वेनास्यैव तत्प्रयोजकत्वौचित्यात् प्रभाप्रत्यक्षत्वानंगीकारेऽपि प्रत्यक्षस्य तदीयरूपस्यैव श्येनादिपतनाधारत्वप्रतीतिविषयत्वोपपत्तेश्च । स्वरूपसंबंधविशेषमात्रेण द्रव्याद्याधारताया निरवयवद्रव्य इव गुणेऽप्यविरोधात् । यदि तु नीरूपद्रव्यस्याप्याधारतया प्रत्यक्षविषयत्वमुपपाद्यते तदा दिशामेव तथात्वोपपादनं युक्तम् । इह प्राग्भागे श्येनः प्रत्यग्भागे कपोत इत्यादिप्रतीत्यनुसारात् । अपि च । आकाशस्य इह पक्षी नेह पक्षीति आधारत्वानाधारत्वप्रतीतिद्वयं न स्वावयवभेदावच्छेदेन उपपादयितुं शक्यम्।तस्य निरवयवत्वात्।किं तु तत्प्रसृतालोकान्धकारान्यतरावयवावच्छेदेन दिग्भेदावच्छेदेन वोपपादनीयम्। ततो वरमालोकांधकारयोरेव स्वस्वावयवविशेषावच्छेदेनाधारत्वानाधारत्वव्यवस्था दिग्विशेषाणामेव वा। न च तत्तदधःक्षितिभागभेद एवावच्छेदकभेदः स्यादिति वाच्यम्। ऊर्ध्वाधरदेशयोरिह पक्षी नेह पक्षीत्याधारत्वानाधारत्वव्यवस्थायां तद्भेदाभावात् । तस्मान्नेदं भाष्यमाकाशसद्भावे प्रत्यक्षप्रमाणोपन्यासपरं नाप्यनुमानोपन्यासपरमिति युक्तम्। आवश्यकस्य निबिडमूर्तद्रव्याभावस्यैवावकाशरूपत्वोपपत्तेः। आकाशांगीकारेऽपि हि तदभावोऽपेक्षितः । अन्यथा कुड्याद्यावरणेऽप्यप्रतिघातश्येनादिपतनापत्तेः । न च यत्र कुड्याद्यावरणं तत्राकाश एव नास्तीति शंक्यम् । तस्यासर्वगतत्वप्रसंगादावरणापाये तत्रावकाशदर्शनाच्च । न ह्याकाशस्तत्रासन्नावरणापाये समुत्पद्यते । अपि चावकाशः प्रत्यक्षः । चक्षुरुन्मीलनानंतरमिहावकाशोऽस्ति इह नास्तीत्यसंदिग्धाविपर्यस्तानुभवदर्शनात् । न च नीरूपद्रव्यस्याकाशस्य प्रत्यक्षत्वं युक्तम् । युक्तं तु निबिडमूर्तद्रव्याभावस्य प्रत्यक्षघटकुड्यादिप्रतियोगिकस्य। मूर्त्तद्रव्यस्य अभावः प्रागभावः प्रध्वंसो वेत्यादिविकल्पस्त्वत्र न प्रसरति। प्रत्यक्षयावन्निबिडमूर्तद्रव्यसंसर्गाभावकूटस्स इत्युपपत्तेः। आकाशांगीकारेऽपि श्येनादिपतनार्थमपेक्षितस्य मूर्त्तद्रव्याभावस्यैवंरूपस्यैव वक्तव्यत्वात् । ननु, भावांतरमभावो नातिरिक्त इत्यभ्युपगम्यते, ततश्च सर्वतः श्येनादिपतनार्थं मूर्तद्रव्याभावात्मा व्यापको योऽभावोऽभ्युपगम्यते स एवाकाशः स्यादिति चेन्न । तत्र तत्र प्रसृतस्यालोकस्यान्धकारस्य वा तथात्वोपपत्तावतिरिक्तभावकल्पनानपेक्षणात् । तस्मादनुपपन्नमिवेदं भाष्यमाभाति । अत्रोच्यते । प्राग्भागे श्येनः पततीत्यादिप्रतीतिषु प्रागादिदेशरूपो यः श्येनाद्याधारो भासते स एवाकाशः। तद्व्यतिरेकेण दिशोऽनंगीकारात्।स च नीरूपद्रव्यत्वेऽपि इदानीं श्येन इत्यादिप्रतीतिषु काल इव श्येनाद्यधिकरणतया प्रत्यक्षविषय इत्युपपद्यते। न च आलोकादिरेव देशोऽस्तु यदुपाधिसंबन्धेनाकाशे प्रागादिविभागः कार्यः तदुपाधिसम्बन्धस्य तत्राऽपि सम्भवादिति वाच्यम् । प्राग्भागे चंद्रालोकस्समुन्मिषति प्रत्यग्भागे तमोऽनुवर्तत इत्यादिप्रतीतिषु आलोकादेरप्याधारत्वेन प्रागादिदेशप्रतिभासात् । एतेना-

काशेऽप्याधारत्वानाधारत्वव्यवस्थार्थमवच्छेदकत्वेनालोकप्रदेशापेक्षणमावश्यकमित्यपि शङ्का निरस्ता। क्लृप्तैः प्रागाद्युपाधिभिस्तदवच्छेदोपपत्तेः। न च प्राग्भागेऽवकाशोऽस्तीत्यादिव्यवहारदर्शनेनावकाशात्मकादाकाशादप्यन्यस्तदाधारो देशः स्यादिति वाच्यम्। तत्रावकाशशब्दस्याभिमतमूर्त्तद्रव्यावस्थानविरोधिमूर्तद्रव्यांतरनिरोधाभावपरत्वात्।अत एव प्राग्भागेऽवकाशोऽस्ति न प्रत्यग्भागे भुञ्जानैर्ब्राह्मणैर्निबिड इति क्वचिद्देशभेदेऽवकाशनिषेधोऽपि दृश्यते। एवं च मूर्त्तद्रव्याभावरूप एवावकाशस्तत्तदुपाध्यवच्छिन्नः प्रागादिव्यवहारालम्बनं स्यादित्यपि शङ्का निरवकाशा। तस्य देशाधेयत्वेन प्रतीतेः प्राग्भागेऽवकाशो नास्ति तत्र 'नीरंध्रमासते द्विजा' इत्यावरणाभावरूपावकाशप्रतिषेधेऽपि प्रागादिदेशसत्त्वव्यवहाराच्च। न चैवमावरणाभावरूपावकाशस्येव प्राग्भागादिरूपदेशस्यापि देशाधेयत्वेन प्रतीतिरस्ति येन ततोऽपि व्यतिरिक्तो देशः सिद्ध्येत्। अयं प्राग्देशः अयं प्रत्यग्देशः इत्यादिरेव हि व्यवहारः न त्वस्मिन्देशे प्राग्देशः इत्यादिरूपः। इहाकाश इति प्रतीतेस्तद्व्यतिरिक्तो देशः स्यादिति चेन्न। लौकिकानामाकाशप्रतीतेरुपरितलवद्दृश्यमाने परितश्चावाङ्मुखेन्द्रनीलमहाकटाहवदवभासमाने मेरुशिखरप्रभाविशेषत्वेनागमसिद्धे नीलद्रव्य एव व्यवस्थितत्वात् तस्य देशविशेषाधेयत्वेन प्रतीतावपि विरोधाभावात् देशरूपस्याकाशस्य व्याप्तस्येदानीमिह घट इत्यादिप्रतीतिषु कालवत्पदार्थविशेषणत्वेन विषयत्वं विना क्वचिदपि लौकिकप्रतीतौ स्वातंत्र्येण विषयत्वाभावात्। तांत्रिकैः स्वस्वकल्पितमर्यादानुसारेण नियमितायाः प्रतीतेरर्थतत्वाव्यवस्थापकत्वात्।तस्मादिदं भाष्यमाकाशे श्येनादिपतनाद्याधारदेशावगाहिप्रत्यक्षप्रमाणोपन्यासपरमिति तावदुपपद्यते। अत एव भाष्ये 'श्येनादिपतनदेशत्वेने' ति देशग्रहणम्। एवमनुमानप्रमाणोपन्यासपरमिदं भाष्यमित्यप्युपपद्यते। न च निबिडमूर्त्तद्रव्याभावेनार्थांतरम्। तदतिरिक्तदेशानंगीकारे यत्रैकः श्येनः पतति तत्रैव श्येनांतरस्यापि पतनप्रसंगात्। समीपे मूर्त्तद्रव्याभावसत्त्वात् तत्र स नास्तीति चेत् सत्यम्। यत्र नास्तीत्युच्यते स एवाकाशाख्यो देशः सिद्ध्येत्। आलोकोऽन्धकारो वा स देशः स्यादिति चेन्न। तदुभयातिरिक्तस्यापि देशस्यानंगीकारे यत्र प्रदीपालोकमण्डलमवतिष्ठते तत्राऽपि तमःप्रसरणप्रसंगात्। आलोकाभावमपेक्ष्य तमः प्रसरति स नास्तीति चेद्यत्र नास्तीत्युच्यते स ताभ्यामप्यन्यो देशः सिद्ध्यन् आकाशः पर्यवस्येदित्येषा दिक्। तस्माद्युक्तमिदं भाष्य 'मबाधितप्रतीतिसिद्धत्वादस्य श्येनादिपतनदेशत्वेने' ति। प्रसंगागतमाकाशस्यावस्तुत्वनिराकरणमवसितम्। प्रकृतं क्षणिकत्वनिराकरणमनुवर्तते। अत्रेयं शंका समुन्मिषति। प्रत्यक्षानुमानसिद्धं भावानां क्षणिकत्वं प्रतिक्षेप्तुमशक्यम्। प्रत्यक्षं तावद्वर्तमानवस्तुविषयमवर्तमानादतीतात् पूर्वक्षणवर्त्तिनोऽनागताच्चोत्तरक्षणवर्त्तिनः स्वविषयं व्यावृत्तमवगमयति यथा नीलो घट इति ज्ञानं स्वविषयमरुणादिव्यावृत्तम्।तथानुमानमपि घटादिः क्षणिकः अर्थक्रियाकारित्वात् शरीरादिवत् व्यतिरेकेण तुच्छवत्। न चान्वयदृष्टांतासिद्धिः। शीर्यते हि प्रतिक्षणं शरीरम्। तथाहि—जातमात्रस्य शिशोः शरीरं प्रतिदिवसमुपचितपरिमाणमनुभूयते। तदनुभवो वर्षधारापूर्यमाणतटाकस्येव सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरादिप्रणाडिकया क्रमोपचितदर्शनयोग्यपूर्वपरिमाणवैलक्षण्यस्थूलपरिमाणविषयतयैव समर्थनीयः। न तु झटिति मृत्पिण्डद्वयसंयोजनेन जातस्य महामृत्पिण्डस्येव उक्तप्रणाडीनिरपेक्षोत्पत्तिकमहापरिमाणविषयतया।

॥ सू ॥ अनुस्मृतेश्च ॥ २४ ॥

शरीरे तथा महापरिमाणोत्पत्तेरदर्शनात् । क्रमोपचीयमानपरिमाणभेदाश्च मुहूर्तनाडिकादिव्यवधानेन लवनिमेषादिव्यवधानेन वा विलंव्य विलंव्य जायंत इत्यत्र न किञ्चिद्विनिगमकमस्ति । ततः क्रमिकेषु क्षणेषु प्रतिक्षणं जायन्त इत्यभ्युपगन्तव्यम् । एकस्मिन्क्षणे परिमाणद्वयादर्शनेन क्षणभेदमात्रस्यापेक्षितत्वादिति देहपरिमाणस्य तावत्सिद्धं क्षणिकत्वम् । अयं न्यायः क्रमसंवर्धमानतृणतरुगुल्मलतादिपरिमाणेषु क्रमिकोच्छूनतापत्तिमन्नीरनिक्षिप्तव्रीहिवीजादिपरिमाणेषु च योजनीयः । परिमाणभेदश्च द्रव्यभेदनियतः तद्भेदमवगमयति । न चाप्रयोजकत्वम् । प्रागवस्थापेक्षयावयवसङ्ख्योत्कर्षं प्रशिथिलावयवसंयोगं वा विना तदसंभवात् । आगंतुकानामवयवांतराणां पूर्वसिद्धं प्रति कारणत्वायोगेन द्रव्यांतरोत्पत्तेः पूर्वद्रव्यनाशस्य चाप्यभ्युपगंतव्यत्वात् निविडतरसंयोगविनाशं विना प्रशिथिलावयवसंयोगोत्पत्त्यसंभवेन पूर्वसंयोगनाशे सत्यसमवायिकारणनाशेन पूर्वद्रव्यनाशस्य द्रव्यांतरोत्पत्तेश्चाभ्युपगन्तव्यत्वाच्च । एवञ्च परिमाणभेदादर्शनेऽपि समुद्रादीनां प्रतिक्षणसमापतन्नदीजलादिरूपावयवान्तरान्वयात् भेदः क्षयरोगग्रस्तशरीरादिषु प्रतिक्षणमवयवापचयात् भेदः । समवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशकत्वात् । तस्मान्नान्वयदृष्टांतासिद्धिः । न चापि व्यतिरेकदृष्टांतासिद्धिः । अर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वमिति 'तुच्छमसन्नार्थक्रियाकारि, नापि क्षणिकम्, किं तु नित्य'मिति बौद्धसिद्धांतादित्येवमाशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—सू ॥ अनुस्मृतेश्च ॥ २४ ॥ यथा खल्वभिज्ञानं विषयस्य वर्तमानकालसम्बंधं विषयीकरोति तथा प्रत्यभिज्ञानं वर्तमानकालसम्वंधमपि विषयीकरोति । तथा च द्विविधज्ञानप्रामाण्यादेकस्य वर्तमानावर्तमानकालद्वयसम्वंधसिद्धौ द्वयोरपि क्रमिकत्वेनाविरोधावगमाद्वर्तमानकालसंबंधविषयं ज्ञानं तदयोगव्यवच्छेदमात्रमवगमयेत् । नान्ययोगव्यवच्छेदम् । स्वावच्छेदेन वान्ययोगव्यवच्छेदमवगमयेत् । न तु सर्वात्मना । अत एव चित्रपटे नीलोऽयमिति ज्ञानं नानीलव्यावृत्तिं गमयति प्रदेशविशेषावच्छेदेन वा तां गमयति इत्यभ्युपगम्यते । न हि धर्मयोर्विरोधो भिन्नत्वादेव कल्पनीयः । अपि तु सामानाधिकरण्यप्रमित्यनुदयेन । तदुदये तु स्वमनीषिकामात्रकल्पितो विरोधो न प्रमाणशरणानां हृदयंगमः । अनुमानमपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरुद्धं कालात्ययापदिष्टं न क्षणिकत्वं साधयितुं क्षमते । ननु प्रत्यभिज्ञेति नैकं ज्ञानं संभवति । तद्धि न तावदैंद्रियकानुभवरूपमिंद्रियाणामतीततत्तांशे सामर्थ्याभावात् । नाऽपि स्मृतिरूपं संस्कारस्याननुभूतेदन्तांशे सामर्थ्याभावात् । न च संस्कारेंद्रिययोः परोक्षापरोक्षज्ञानजनकयोः प्रत्यक्षानुमितिसामग्र्योरिवैकज्ञानजनकत्वं संभवति । येन कालद्वयविशिष्टाभेदविषयं तदेकं ज्ञानं स्यात् । तस्मान्निरंतरोत्पन्नस्मृत्यनुभवरूपज्ञानद्वयात्मिका सा । ततस्सोऽयं देवदत्त इत्यादिव्यवहारमात्रमिति युक्तम् । अभेदज्ञानाभावेऽपि हि सामानाधिकरण्यव्यवहारमात्रमस्ति । यथा शैशवावस्थां परामृश्य वार्धकेऽपि स एवायं चैत्र इति व्यवहरंति । न खलु शिशुवृद्धदेहयोरत्यन्तविलक्षणयोरैक्यप्रत्यभिज्ञा कस्यापि भवितुमर्हति । तदाहुः—'स्मृतिः पूर्वानुभूतेऽर्थे दर्शनं वार्तमानिके । तयोरत्यन्तभेदे च कस्याभेदः प्रतीयताम् । रूपशक्त्यादिभेदेन बालाद्वृद्धोऽस्ति भेदवान् । दर्शनस्मरणे चापि यथास्वं समवस्थिते । परस्मिन्पूर्वरूपस्य न लेशोऽप्युपलभ्यते । पर-

प्रत्यभिज्ञानादपि न क्षणिकत्वसिद्धिः । तदेवेदमिति सामानाधिकरण्येनातीतवर्तमानकालविशिष्टं वस्त्वेकमिति हि विज्ञायते । सामग्री च तस्याः पूर्वा-

स्याऽपि न पूर्वत्र कथमेकं तु तद्भवेत् । सामानाधिकरण्यं च दृष्टं भेदेऽपि वस्तुनोः । तावन्मात्रादभेदे तु भेदः स्यान्नैव कस्यचित्॥' इति । अस्तु वा यथाकथंचित् एकज्ञानरूपा कालद्वयविशिष्टाभेदविषया प्रत्यभिज्ञा । भ्रांतिरूपैव सा दृश्यते । क्रमसंवर्धमानेषु शरीरतरुगुल्मादिषु संततसंतन्यमानावयवोपचयापचयवत्सु भूगोलकगिरिनदीसमुद्रादिषु च घटकुड्यादिषु कदाचिदवयवापचयं प्राप्तेष्वपि तथैव प्रत्यभिज्ञा दृश्यते । यत्रावयवापचयो न दृष्टः तत्रापि कियताप्यवयवेनान्ततः परमाणुमात्रेण कदाचिदपचयो भवन् नास्तीति न केनाऽपि निश्चेतुं शक्यते । अतः कूटसाक्षिणी प्रत्यभिज्ञा कुत्रापि न विश्वसनीयेति कथं तद्बलेन प्रत्यक्षस्य विषयव्यवस्थानुमानस्य बाधश्च सिद्ध्येत् इत्याशङ्क्याह–तदेवेदमिति । अयमाशयः । कालद्वयविशिष्टाभेदावगाहि सर्वानुभवसिद्धं तदिदमित्येकं ज्ञानं तावन्नापह्नवार्हम् । तदनंतरं तदर्थिन इदमर्थे पुरोवर्त्तिनि प्रवृत्तिदर्शनात् । तस्य ज्ञानद्वयरूपत्वेन पुरोवर्त्तिनि तत्तावैशिष्ट्यावगाहिनः कस्यापि ज्ञानस्याभावे तदर्थिनः पुरोवर्त्तिनि प्रवृत्त्यसंभवात् । लाघवेन विशिष्टज्ञानस्यैव प्रवर्तकतया भेदाग्रहात् प्रवृत्तेरनुपपत्तेः । तच्च ज्ञानं प्रत्यक्षम् । 'तमिमं साक्षात्करोमी' त्यनुभवात् । अतः कार्यबलात् तत्र संस्कारसहितमिंद्रियं कारणमिति कल्प्यते । यदि तत्तांशे नेंद्रियसन्निकर्षः, तदा तदंशे परोक्षत्वमस्तु । शुक्तिरजतज्ञानस्य धर्म्यंशे प्रमात्ववत् संयुक्तविशेषणतायाः सन्निकर्षत्वकल्पने तु नापरोक्षत्वस्याप्यनुपपत्तिः । तस्य च शरीरादिषु बाल्ययौवनाद्यवस्थाभेदेऽपि न भ्रमत्वम् । अवस्थावद्द्रव्यैक्यविषयत्वात् । न हि बाल्यवार्धकावस्थाद्वयैक्यं प्रत्यभिज्ञाविषयः । किंत्ववस्थावद्द्रव्यैक्यमेव । तदप्यंततः प्रदर्शितप्रत्यभिज्ञाबलादेव सिद्ध्यति । अवस्थानामागमापायित्वेनानुयाय्यवस्थावदनङ्गीकारे प्रत्यभिज्ञाया निर्विषयत्वापत्तेः । एतेनागमापाय्यवस्थातिरेकेणावस्थावदनुयायि द्रव्यं क्वचिदपि नास्ति । परमाणवोऽपि केवलं गन्धरसरूपस्पर्शात्मका इत्यङ्गीकृत्य यद्बौद्धाः प्रत्यभिज्ञायाः विषयाभावमुपपादयंति 'अवस्थानामयं भेदो नावस्थातुर्मतो यदि । अवस्था एव दृश्यंते न स्वप्नेऽपि ततोऽपरमि'ति तन्निरस्तम् । अनुयाय्यर्थविषये प्रमाणे जाग्रति तदनंगीकारायोगात् । ननु, अवस्थावद्द्रव्यांगीकारेऽपि तदभेदः प्रत्यभिज्ञाविषय इति न शक्यमुपपादयितुम् । परिमाणरूपावस्थाभेदे तन्निर्वाहकावयवोपचयापचयकृतद्रव्यभेदावश्यंभावादिति चेत्स्यादयं दोषस्तार्किकाणामारंभवादे नास्माकं परिणामवादे । अवयवोपचये पूर्वसिद्धमेव द्रव्यमनेकत्वावस्थामपहाय एकत्वावस्थामापद्यते तदपचये पुनरप्यनेकत्वावस्थामिति हि परिणामवादप्रक्रिया प्रागारंभणाधिकरणे प्रतिपादिता । तस्मादबाधितार्थविषयया प्रत्यभिज्ञया घटादिद्रव्यस्थैर्यसिद्धिरप्रत्यूहा । आत्मविषयया योऽहं बाल्य इत्यादिरूपया तयात्मस्थैर्यसिद्धिरतितरामप्रत्यूहा । किञ्च । 'तस्माद्भ्रांतिरियं भिन्नेष्वभेदाध्यवसायतः । प्रत्यभिज्ञा सदृक्षेषु ज्वालादिविषया यथे'ति ज्वालालूनपुनर्जातकेशनखादिप्रत्यभिज्ञादृष्टांतेन घटादिप्रत्यभिज्ञानामपि सादृश्यनिबन्धनभ्रांतित्वमुपपादयद्भिरप्यात्मप्रत्यभिज्ञायाः प्रमात्वमास्थेयमेव । पूर्वापरानुसंधातरि तदनुयायिसादृश्यानुसंधातरि च स्थिरात्मन्यसति भ्रमरूपाया अपि प्रत्यभिज्ञाया उत्प-

नुभवजनितसंस्कारवतः पुरुषस्येन्द्रियसंयोगः । ततः क्षणिकत्वाद्यनुपपन्नार्थाभिधानात् असंबद्ध एव समुदायकारणवादः ॥

इति समुदायाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ दृष्टत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

बाह्यार्थास्तित्ववादिषु गोघटादीनां प्रत्यक्षत्ववादिनो बौद्धा निरस्ताः । ज्ञानानुमेयत्ववादिनो निरस्यन्ते—

त्त्यसंभवात् । तथा क्षणिकत्वानुमानमुपपादयद्भिरपि तत्स्थैर्यमास्थेयम् । साध्यसाधनभूयस्सहचारदर्शनव्याप्तिग्रहपक्षगतलिंगदर्शनव्याप्तिस्मरणानुमितीनां व्यधिकरणानां हेतुहेतुमद्भावेऽतिप्रसंगात् । अतः प्रत्यभिज्ञाभ्रांतित्वानुमानस्यात्मप्रत्यभिज्ञायां घटादिक्षणिकत्वानुमानस्यात्मनि चापरिहार्यो व्यभिचारः । प्रतिकूलतर्कपराहतं च क्षणिकत्वानुमानम् । न हि क्षणिकत्वे ज्ञानेच्छाकृतिफलव्यवस्था, अनुभवस्मरणव्यवस्था, संशयनिर्णयव्यवस्था, किञ्चिदर्थनिधानतत्प्रत्यनुमार्गणव्यवस्था, किञ्चिदर्थदर्शनतत्कुतूहलविरमणव्यवस्था, कर्मफलभोगव्यवस्था, वंधमोक्षव्यवस्था चेति संभवति । अन्यस्य ज्ञानं ततोऽन्यस्येच्छेत्याद्यव्यवस्थाप्रसंगादिति ॥ इति समुदायाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ दृष्टत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

एवं वैभाषिकमतं, निराकृत्य तत्संगत्या सौत्रांतिकमतनिराकरणार्थमधिकरणांतरमवतारयति—बाह्यार्थेति । यद्यपि समुदायभावनिराकरणं क्षणिकत्वनिराकरणञ्च सौत्रांतिकानामपि समानं तथापि प्रागुक्तः समुदायभावनिराकरणहेतुर्न सौत्रांतिकमते प्रवर्तते । तथाहि—कारणाभावेन तन्निराकरणं कृतम् । असिद्धः कारणाभावः । पूर्वपूर्वकारणक्षणानामुत्तरोत्तरकार्यक्षणान्प्रति पूर्ववर्तनमात्रेण कारणत्वसंभवात् । तत्र हि पक्षे वर्तमानत्वग्राहिप्रत्यक्षविषयस्य तत्कारणत्वं न स्यादिति प्रत्यभिज्ञाविरोधमात्रमुक्तम् । सा प्रत्यभिज्ञा वाह्यार्थप्रत्यक्षवादिनामेव न तदनुमेयत्ववादिनाम् । यत्तु कारणस्य कार्यात्यन्तसदृशरूपादिमत्त्वे तदनुगतकारणत्वमनुगतं प्रयोजकं कल्प्यमित्युक्तम् । तत्कल्पनापि न प्रवर्तते । क्षणिकत्वानुमानविरोधात् । बाधकाभावे ह्यनुगतप्रयोजककल्पनम् । तथा क्षणिकत्वानुमाने प्रत्यभिज्ञया वाध उक्तः सोऽपि न प्रवर्तते । वाह्यार्थेषु प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञाया असिद्धेः । अनुमितिरूपायाः विपक्षवाधकतर्कसहकृतप्रबलक्षणिकत्वानुमानविरोधेनानुत्थानात् । विपक्षे वाधकतर्कश्चात्र सत्त्वोच्छित्तिप्रसंगः । अर्थक्रियाकारित्वमेव हि सत्त्वम् । न ततोऽन्यज्जात्यादिरूपम् । प्रमाणाभावात् । तच्च स्थायित्वपक्षे

नयमणिमालायाम्

अथ समुदायाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० ॥ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १७ ॥ इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न संघातभावानिमित्तत्वात् ॥ १८ ॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ १९ ॥ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २० ॥ प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २१ ॥ उभयथा च दोषात् ॥ २२ ॥ आकाशे चाविशेषात् ॥ २३ ॥ अनुस्मृतेश्च ॥ २४ ॥

स्कंधाणुहेतुकौ द्वावान्तरवाह्यौ वदन्ति समुदायौ । क्षणिकत्वतत्त्ववादिषु वैभाषिकसंज्ञकाः केचित् ॥ ११३ ॥

तत्र यदि कर्तुरिष्टिः सोऽपि क्षणिक इति कर्तृतास्य कथम् । तदनिष्टौ च न कार्यं न संप्रयुक्तस्य चेक्ष्यमाणत्वम् ॥११४॥

इति समुदायाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ सू ॥ नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २५ ॥

इह बौद्धैकदेशिनो ज्ञानानुमेयत्ववादो युक्तो न वा ॥

इति संशये पूर्वपक्षप्रसङ्गः—ज्ञाने स्वाकारं समर्प्य विनष्टमर्थं ज्ञानाकारवैचित्र्ये-णानुमिनोति ज्ञाता, ततो ज्ञानवैचित्र्येण बाह्यार्थवैचित्र्यमनुमीयत इति ॥

तदेतन्न संभवति, अर्थस्य क्षणिकत्वादसतो विनष्टस्य धर्मिणो धर्मसंक्रमणस्यादृष्टत्वात् ॥

न संभवति । तथाहि स्थायी भावः स्वीयामर्थक्रियां किं क्रमेण कुर्यात् युगपद्वा । आद्ये कालान्तरभाविनीं प्रत्यपि इदानीं समर्थो न वा । प्रथमे तामपीदानीमेव कुर्यात् । समर्थस्य क्षेपायोगात् । द्वितीये कालान्तरेऽपि न कुर्यात् । इदानीमसमर्थः कालान्तरे समर्थ इत्येकस्मिन्विरुद्धधर्माध्यासस्तु न संभवति । द्वितीये त्विदानीमेव कर्तव्यस्य सर्वस्य कृतत्वात् कालांतरे तस्यासत्त्वं भवेदिति । ननु, क्षणिकत्वे बहवः प्रतिकूलतर्काः प्राग्दर्शिताः । किं बहुना । अयमपि विपक्षबाधकतर्कः क्षणिकत्वपक्षे न प्रवर्तते । तदुपयोग्यापाद्यापादकभूयस्सहचारदर्शनोपाध्यभावावधारणव्याप्तिग्रहणादीनामैकाधिकरण्यनियमात् । मैवम् । एवमादीनामैकाधिकरण्यनियमे क्षणिकत्ववादिनामसंप्रतिपत्तेः । अतिप्रसंगशंका तु कार्यकारणभावस्य नियामकत्वाभ्युपगमेन निवारणीया । चैत्रमैत्रादयो हि प्रत्येकं कार्यकारणभावापन्ननिरंतरसन्तन्यमानालय(विज्ञानाश्रितप्रवृत्ति)विज्ञानक्षणनिचयात्मकाः यथा चैत्रादिमासाः प्रत्येकं पूर्वापरभावापन्ननिरन्तरसन्तन्यमानदिवसनिचयात्मकाः । ततश्च यथा तत्तन्मासव्रतानामनेकदिवसाश्रयाणामपि तत्तन्मासान्तर्गतेष्वेव दिवसेषु व्यवस्थितिः नान्यमासांतर्गतदिवसाश्रयव्रतविशेषस्य मासान्तरदिवससंबंधः तथा चैत्रमैत्रादिगतज्ञानेच्छानुभवस्मरणादीनामनेकालयविज्ञानाश्रितानामपि चैत्रमैत्राद्यन्तर्गतेष्वेव तेषु व्यवस्थितिः । नान्यपुरुषांतर्गतालयविज्ञानाश्रितप्रवृत्तिविज्ञानादिकार्येच्छादीनां पुरुषान्तरान्तर्गतालयविज्ञानसंबंध इति युक्तैव व्यवस्था । तस्मान्न काप्यतिप्रसंग इति । एवमधिकाशंकानिराकरणार्थमधिकरणांतरम्—सू ॥ नासतोऽदृष्टत्वात् । अत्रेदं सौत्रांतिकमतम् । ज्ञानगतैर्नीलाद्याकारैर्बाह्यार्थगतास्तेऽनुमीयंते । यद्यपि नीलादिज्ञानमपरोक्षतयानुभूयते इंद्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायि च भवति । तथापि इंद्रियसन्निकृष्टेन येनार्थेन यत् ज्ञानं जायते न तज्ज्ञानं तद्विषयकम् । किं तु स्वयमप्यर्थवन्नीलाद्याकारं भवति । तज्ज्ञानं स्वप्रकाशतया स्वात्मानं विषयीकुर्वत् स्वगतं नीलाद्याकारमपि विषयीकरोति । अतो नीलादिज्ञानस्य नापरोक्ष्यानुभवविरोधः । न वा इंद्रियव्यापारानुविधानविरोधः । नीलाद्यर्थिनो बहिःप्रवृत्तिस्तु नापरोक्षज्ञानात् किं तु तदनंतरभाविन अनुमानिकज्ञानात् । यथा वायुनिषेवणार्थिनः शाखाचलनं दृष्ट्वा वृक्षमूले प्रवृत्तिर्न चाक्षुपशाखाचलनज्ञानात् किं तु तल्लिंगकवायुसंचारविषयानुमानिकज्ञानादिति । अत्रेदं दूषणम् । इंद्रियसन्निकृष्टभावक्षणानंतरक्षणे हि ज्ञानं जायते । तत्र यथा वर्त्तमानत्वग्राहिण्यतीतस्य तस्य भावस्य विषयत्वं न युज्यते । एवं स्वधर्मसंक्रमणनिमित्तत्वमपि न युज्यते । विद्यमानस्यैव जपाकुसुमादेः स्फटिकादिषु स्वधर्मसंक्रमणस्य दृष्टत्वात् । तथापि नीलादिसंक्रमणाभ्युपगमे

(१) एतद्रेखांकितं ख. ग. पुस्तकयोर्नास्ति ।

॥ सू ॥ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २६ ॥

क्षणिकत्वाभ्युपगमादन्य एवानुष्ठातान्य एव फलस्वामी। अतो निष्प्रयत्नानामपि सर्वार्थसिद्धिः स्यादिति दुरुपपादोऽयं वाद इति ॥

इति दृष्टत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तद्वतं पुरोवर्त्तित्वनेदीयस्त्वदवीयस्त्वजडत्वादिकमपि संक्रामति। न वा संक्रामति चेदान्तरत्वज्ञानत्वादेस्तद्विरोधिनोऽवभासो न स्यात् स्फटिके लौहित्यसंक्रांतौ तद्विरोधिनश्शौक्ल्यस्येव । अथ न संक्रामति दर्पणे मुखगतप्राङ्मुखत्वनेदीयस्त्वादिवत्तदा लिंगाभावेन तदवभासो न स्यात्। अतः क्षणिकवादे बाह्यार्थप्रत्यक्षत्वस्येव तदनुमेयत्वस्याप्यसंभवात् बाह्यार्थव्यवहारसिद्ध्यर्थं तेषां स्थायित्वमेवांगीकरणीयमिति वैभाषिकसौत्रांतिकसाधारणं क्षणिकवादे दूषणमाह–सू ॥ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २६ ॥ ननूदासीनानां सिद्धिरापादयितुं न शक्यते तेषां तत्कारणकर्मतज्जन्यव्यापाररहितत्वात्। न च क्षणिकपक्षे यागाद्यनुष्ठानानंतरं स्वर्गादिफलभाजामपि तद्राहित्यं तुल्यमिति वाच्यम्। तेषां स्थायिव्यापाररहितत्वेऽपि यावत्फलप्राप्तिसन्तन्यमानक्षणिकव्यापारशालित्वादित्याशंक्य कर्मतद्व्यापारक्षणिकत्वप्रयुक्तं नेदमापादनं किंत्वनुष्ठातृभोक्तृभेदप्रयुक्तमिति सूत्रतात्पर्यमाह–क्षणिकत्वेति । ननु कार्यकारणभावेनैकप्रवाहान्तर्गतौ सत्यामिहान्यकृतकर्मफलमन्यो भुंक्ते इति नियमान्नातिप्रसंग इति चेत्। सत्यपि कार्यकारणभावेऽन्यस्य फलभोगार्थमन्यस्य बहुवित्तव्ययायाससाध्येषु कर्मसु प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । ऐक्यभ्रमात्प्रवृत्तिः स्यादिति चेन्न। क्षणिकत्वनिश्चयवतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। ननु सत्यपि भेदग्रहे पुत्रपौत्रादिपरंपरानुभाव्यफलेच्छया कर्मसु प्रवृत्तिर्दृष्टेति तद्वदिहापि स्यात् तत्र कार्यकारणभावनियामकस्य क्लृप्तेरिति चेत्तर्हि पितृकृतानामन्येषामपि कर्मणां फलं पित्रनुभवादिकार्यस्मरणादिकं च पुत्रपौत्रादिपरंपरायां भवेत्। कार्यकारणभावसंबन्धस्य स्वकीयविज्ञानसंतान इव पुत्रपौत्रादिसंतानेऽपि सत्त्वाविशेषात् । तस्मात् कार्यकारणभावस्यानियामकत्वात् कर्मतत्फलादिव्यवस्थासिद्धये प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यनिर्वाहाय चात्मनोऽन्येषां च स्थैर्यमेवांगीकरणीयम्। क्षणिकत्वानुमानस्य विपक्षबाधकतर्कस्तु न प्रवर्तते । समर्थस्यापि सहकारिसमवधानक्रमात् क्रमिककार्यजनकत्वोपपत्तेरित्यादिः क्षणिकवादिनिराकरणप्रपंचस्तत्रतत्र ग्रंथांतरे द्रष्टव्यः। ननु तथापि कथं सर्वात्मना क्षणिकत्वनिराकरणं शरीरभूगोलकगिरिनदीसमुद्रादिषु द्रव्यस्थैर्येऽपि तदीयपरिमाणादिरूपावस्थाविशेषाणां क्षणिकत्वस्यानिवार्यत्वादिति चेन्मैवम् । तद्भेदस्यावयवोपचयाद्यागन्तुकहेत्वधीनत्वांगीकारेण वैनाशिकमत इव हेत्वंतरनिरपेक्षप्रतिक्षणनियतस्वरसभंगवत्वरूपक्षणिकत्वाप्राप्तेः। तर्हि तार्किकैश्शरीरादिद्रव्यनाशोऽपि सहेतुक एवांगीकृत इति कथं तेऽर्धवैनाशिकपरिभाषया वैनाशिककोटौ निक्षिप्यन्ते ?। उच्यते। द्रव्यभेदांगीकारे अतिस्थिरत्वेन प्रसिद्धेष्वप्यर्थेषु व्यक्त्यभेदप्रत्यभिज्ञा भ्रांता स्यादिति कूटसाक्षिण्याः प्रत्यभिज्ञायाः क्वचिदपि व्यक्तिस्थैर्ये प्रमाणयितुमशक्यत्वात् द्रव्यभेदवादिनः सर्ववैनाशिकपक्ष एव पतिताः स्युः । प्रत्यभिज्ञैव हि सारमवलम्बनं व्यक्तिस्थैर्यसिद्धौ। अनेन विशेषेणोच्यन्ते अर्धवैनाशिकास्तार्किका इति ॥

इति दृष्टत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ दृष्टत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू० ॥ नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २५ ॥ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २६ ॥

स्वाकारमर्पयित्वा ज्ञाने विषये विनष्टेऽपि । ज्ञानाकृतिवैचित्र्याद्वदन्ति सौत्रांतिकास्तदनुमेयम् ॥
तदपि न युक्तं धर्मिणि नष्टे तद्धर्मसंक्रमणम् । प्रतिबिंबनानुवृत्तेः बिम्बे स्थित एव दृष्टत्वात् ॥

इति दृष्टत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सूत्रार्थचंद्रिकायाम्

अथ समुदायाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १७ ॥ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति *चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १८ ॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ १९ ॥ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥२०॥ प्रतिसंख्याप्रतिसंख्याप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २१ ॥ उभयथा च दोषात् ॥ २२ ॥ आकाशे चाविशेषात् ॥ २३ ॥ अनुस्मृतेश्च ॥ २४ ॥ नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २५ ॥ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २६ ॥

भगवत्पादमते पूर्वमर्धवैनाशिकवैशेषिकमतनिराकरणानन्तरं पूर्णवैनाशिकमतं बुद्धिस्थं निराकरणीयमित्यवान्तरसंगत्येदमारभते–**सू ॥ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥** वैभाषिकसौत्रान्तिकविज्ञानवादिसर्वशून्यवाद्याख्याश्चत्वारो बुद्धमुनेश्शिष्याः । तत्रादौ वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्बाह्यार्थास्तित्वाविशेषात्तन्मतमेकीकृत्य निराक्रियतेऽस्मिन्नधिकरणे । अत्र वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मतं प्रमाणमूलं वा भ्रान्तिमूलं वेति संदेहः । पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि भौतिकानि विषयेन्द्रियाणि च परमाणुपुञ्जस्वरूपाणि । तत्र बाह्यः पृथिव्यादिसमुदायः परमाणुहेतुक एव । आध्यात्मिको रूपादिसमुदायो रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारलक्षणपञ्चस्कंधहेतुकः । इति तन्मतं प्रामाणिकमिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, उभयहेतुकेऽपि समुदाये**=परमाणुहेतुके बाह्यसमुदाये स्कंधहेतुके अध्यात्मिकसमुदाये च । **तदप्राप्तिः**=तस्य समुदायस्यासिद्धिः । अचेतनानां परमाणूनां स्कंधानां च स्वतः समुदायायोगात् अन्यस्य च स्थिरस्य समुदायकर्तुश्चेतनस्यानभ्युपगमात् । अतस्तयोर्मतं भ्रान्तिमूलमेवेति सिद्धम् । इति ॥

सू ॥ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥ इतरेतरप्रत्ययत्वात्=अविद्याहेतुका जन्मादयो जन्मादिहेतुकाश्चाविद्यादय इति मिथो हेतुहेतुमद्भावात् । **इति चेत्=अर्थात्संघातसिद्धिरिति चेत् । न**=तथा संघातो न सिद्ध्यति । कुतः । **उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्**=अविद्यादीनामितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् क्षणिकत्वाभ्युपगमेन भोक्तुरभावाच्च न हि संघातः सिद्ध्येदिति भावः ॥

अविद्यादीनामितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वान्न संघातसिद्धिरित्युक्तम् । तदपि न संभवतीत्याह–**सू ॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥** कार्यकाले विद्यमानस्यैव मृदादेः कारणत्वं दृश्यते न तु नष्टस्य । भवन्मते तु उत्तरस्य कार्यक्षणस्य उत्पादे पूर्वस्य कारणक्षणस्य निरोधात् विनाशांगीकारात्तदितरेतरोत्पत्तिकारणत्वमपि अनुपपन्नमित्यर्थः ॥

ननु निर्हेतुक एव कार्योत्पादोऽस्तु तथा च नोक्तदोष इत्याशंक्याह—**सू ॥ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥** असति हेतौ कार्योत्पत्तिरित्यङ्गीकारे **प्रतिज्ञोपरोधः**=पूर्वं ज्ञानचक्षुरालोकविषयेषु चतुर्षु हेतुषु सत्सु नीलादिज्ञानं जायते इत्यस्याः प्रतिज्ञाया उपरोधो विरोधः स्यात् । **अन्यथा**=कार्यस्य सहेतुकत्वाङ्गीकारेण कारणस्य कार्यपर्यन्तं स्थित्यंगीकारे । हेतुफलयोः **यौगपद्यम्**=एकस्मिन्काले स्थितिः प्रसज्येत । एवं च क्षणिकत्वप्रतिज्ञा विरुध्येतेति भावः ॥

इत्थं तन्मते समुदायकार्यकारणभावक्षणिकत्वानुपपत्तिमुपपाद्य अधुना तदभ्युपगतं द्विविधं विनाशं निराचष्टे—**सू ॥ प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥** वैनाशिकाः किल कल्पयन्ति 'भावानां बुद्धिपूर्वकनाशः अबुद्धिपूर्वकनाशः आकाशश्चेति । त्रयमपि चैतदभावमात्रं निःस्वरूपमित्याचक्षते । आकाशं परस्तात्प्रत्याख्यास्यति । भावानां बुद्धिपूर्वको विनाशः प्रतिसंख्यानिरोधः अबुद्धिपूर्वकविनाशोऽप्रतिसंख्यानिरोधः आवरणाभावमात्रमाकाशमिति च परिभाष्यते । **प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिः**=भावानां बुद्धिपूर्वकाबुद्धिपूर्वकनाशयोः संतानसंतानिषु असंभवः । कुतः । **अविच्छेदात्**=न तावन्निरोधद्वयस्य संतानगोचरत्वं संतानस्याविच्छेदात् । नापि संतानिगोचरत्वं संतानिनां घटादीनां क्षणिकत्वेन बुद्धिपूर्वकनाशायोगात् । नाप्यबुद्धिपूर्वकसमूलनाशस्त्वदभ्युपगतस्संभवति । मूलस्य मृदादेः प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । तस्मान्निरोधद्वयस्यानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

---

* 'न संघातभावानिमित्तत्वात्' इति श्रीकण्ठरामानुजभाष्यानुसारी पाठः ।

प्रतिसंख्यानिरोधान्तर्भूतमविद्यानाशं निराचष्टे-सू ॥ **उभयथा च दोषात्** ॥ २३ ॥ क्षणिकेषु स्थिरत्वादिभ्रान्तिरविद्या । तस्याः किं सम्यग्ज्ञानान्नाशः स्वतो वा । पूर्वस्मिन्विकल्पे निर्हेतुकविनाशाभ्युपगमहानिप्रसंगः । द्वितीये तु सम्यग्ज्ञानोपदेशानर्थक्यमित्युभयथा च दोषप्रसंगादसमंजसमिदं सौगतमतमित्यर्थः ॥

इत्थं निरोधद्वयं निरस्याकाशस्य निरुपाख्यत्वं निरस्यति—सू ॥ **आकाशे चाविशेषात्** ॥ २४ ॥ 'आत्मन आकाशः संभूतः' इति श्रुत्या शब्दगुणत्वेन चाकाशेऽपि पृथिव्यादिवद्वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषान्न निरुपाख्यत्वमित्यर्थः ॥

अधुना आत्मनः क्षणिकत्वं निराचष्टे- सू ॥ **अनुस्मृतेश्च** ॥ २५ ॥ अनुभवमनु उत्पद्यमाना स्मृतिः अनुस्मृतिः । तद्बलादात्मनोऽनुभवितुः न क्षणिकत्वमित्यर्थः। अन्यानुभूते विषयेऽन्यस्य स्मरणायोगादित्यर्थः ॥ कारणाभावात्कार्योत्पत्तिरिति तन्मतं निराचष्टे—सू ॥ **नासतोऽदृष्टत्वात्** ॥ २६ ॥ **असतः**=अभावात्कार्योत्पत्तिर्न युक्ता । कुतः । **अदृष्टत्वात्**=निरुपाख्यान्नरविषाणादेः कार्योत्पत्तेरदृष्टत्वात् । दृष्टत्वादिति पदच्छेदे सत एव मृदादेः घटादिकार्योत्पत्तेर्दृष्टत्वादित्यर्थः ॥

अधुना प्रवृत्तिमात्रमपि न युक्तमित्याह-सू ॥ **उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः** ॥ २७ ॥ **एवम्**=अभावाद्भावोत्पत्तिरित्यंगीकारे **उदासीनानां**=तत्तत्कार्यसाधनेष्वप्रवर्तमानानाम**पि च** पुंसाम् । **सिद्धिः**=स्वस्वाभिमतकार्यसिद्धिः स्यात् । अतो वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मतं भ्रान्तिमूलमेवेति सिद्धम् ॥

इति भगवत्पादमते समुदायाधिकरणम् ॥ ४ ॥

श्रीकण्ठमते, वैदिकैकदेशिमतनिराकरणानन्तरं प्रसक्ते वेदबाह्यमतनिराकरणे प्रथममिह बौद्धसिद्धान्तसिद्धं समुदायकारणवादं निराकरोति—**समुदाय इत्यादिना** ॥ बौद्धाभ्युपगतस्समुदायकारणवादो युक्तो न वेति संदेहे युक्त इति **पूर्वपक्षः** । क्षणिकत्ववादिनां तेषां मते कारणानां क्षणिकत्वेन कार्योत्पादनासमर्थत्वात् अविद्यायास्संघातभावानिमित्तत्वात् क्षणिकत्वाद्यनुपपन्नार्थाभिधानाच्च असंबद्ध एव समुदायकारणवाद इति **सिद्धान्तः** । **सूत्रार्थस्तु,** प्रायः पूर्वस्मादविशिष्टः ॥**सू॥ उभयथाच दोषात्** ॥ उत्पन्नस्य तुच्छतापत्तौ तुच्छादुत्पत्तौ च अभावादुत्पत्त्यसंभवादभावात्मककार्योत्पत्तिरूपाद्दोषाच्चासमञ्जसमिदं मतमित्यर्थः । इति विशेषः । अन्यत्समानम् ॥ **'अनुस्मृते'** श्चेत्यन्तमेवेदमधिकरणम् । **'नासत'** इत्यादिसूत्रद्वयमधिकरणान्तरमित्यप्यपरो विशेषः पूर्वस्मात् ॥ **इति श्रीकण्ठमते समुदायाधिकरणम्** ॥ ३ ॥

अथ दृष्टत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

एवं बाह्यार्थास्तित्ववादिषु वैभाषिकमतं निराकृत्य ज्ञानानुमेयत्ववादिसौत्रान्तिकमतं निराकरोति-सू ॥ **नासतोऽदृष्टत्वात्** ॥ २६ ॥ सौत्रान्तिकाभ्युपगतो ज्ञानानुमेयत्ववादो युक्तो न वेति संदेहे ज्ञाने स्वाकारं समर्प्य विनष्टोऽर्थो ज्ञानाकारवैचित्र्येणानुमीयते इति युक्तो ज्ञानानुमेयत्ववाद इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** अर्थस्य क्षणिकत्वादसतो विनष्टस्य धर्मिणो धर्मसंक्रमणस्यादृष्टत्वात् क्षणिकत्वाभ्युपगमान्निष्प्रयत्नानामपि सर्वार्थसिद्धिसंभवाच्चायुक्तो ज्ञानानुमेयत्ववाद इति ॥

इति श्रीकण्ठमते दृष्टत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

रामानुजमते, बाह्यार्थास्तित्ववादिनोर्वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मते जगदुत्पत्त्यादिकं सूपपादं दुरुपपादं वेति संशयः । सूपपादमिति **पूर्वपक्षः** । दुरुपपादमिति सिद्धान्तः । सूत्रार्थवर्णनादिकं सर्वं श्रीकण्ठमतवदेव । अधिकरणरचना परं शांकरमतमेवानुकरोतीति विशेषः ॥ अन्यत्समानं श्रीकण्ठमतेन ॥ **इति समुदायाधिकरणम्** ॥ ३ ॥

आनंदतीर्थमतं, घटादीनामीश्वरनिरपेक्षकालकर्मनिमित्तक्षणिकपरमाणुसमुदायरूपत्ववादिनोर्वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मतं युक्तं नवेति संदेहे युक्तमिति **पूर्वपक्षः** । न युक्तमिति **सिद्धान्तः** । **सूत्रार्थस्तु, सू** ॥ **समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः** ॥ १८ ॥ **समुदाये**=परमाणुसमुदाये अनेकत्वसंख्यारूपे । **उभयहेतुकेऽपि**=मिलितानेकपरमाणुनिमित्तके अङ्गीकृते सत्यपि विरलानेकहेतुके वाङ्गीकृते सति । **तदप्राप्तिः**=तस्य समुदायस्य विरलानेकहेतुकस्य अप्राप्तिः अनुपपत्तिः । कुतः । अन्योन्याश्रयादिदोषादिति शेषः ॥ **सू** ॥ **इतरेतरप्रत्ययत्वादित्यादि** ॥ **इतरेतरप्रत्ययत्वात्**=परमाणुपरस्परापेक्षाबुद्धिनिमित्तकत्वात् । तथा च तादृशबुद्ध्यभावकाले समुदायव्यवहाराद्यसत्त्वात्प्रलयोपपत्तिरिति चेन्न । **उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्**=परमाणूनां स्वसमुदायोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । न तेभ्योऽपेक्षाबुद्ध्यादेरप्युत्पत्तिः संभवतीति मात्रशब्दार्थः । तथा च तन्निमित्तकव्यवहारादिः क्षणिकमते न कदापि संभवतीत्यर्थः ॥ **सू** ॥ **उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्** ॥ २० ॥ चोऽवधारणे समुच्चये च । नेत्यनुवर्तते । सामर्थ्यादिति शेषः । तथा च न केवलं क्षणिकमते समुदायव्यवहारानुपपत्तिः । किं तु विशेषकार्योत्पत्तिश्च न युक्ता । कुतः **उत्तरोत्पादे च**=कारणस्य सदृशकार्यजननसामर्थ्यात् उत्तरस्य स्वसदृशकार्यस्योत्पादे उत्पत्तौ सत्यामेव । **पूर्वनिरोधात्**=पूर्वस्य कारणस्य नाशात् पुनर्विसदृशकार्यजनकत्वासंभव इत्यर्थः । **सू** ॥ **असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा** ॥२१॥ **असति** असति कारणे कार्यमुत्पद्यते इत्यङ्गीकारे **प्रतिज्ञोपरोधः**='तत्तस्य कार्यं'मिति सिद्धान्तव्यवहारस्य हानिः स्यात् । **अन्यथा**=कारणे सति कार्यमुत्पद्यत इत्यङ्गीकारे । **यौगपद्यम्**=कारणेन सह कार्याणामेकदावस्था प्रसज्येतेति भावः ॥

अथ उपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ सू ॥ नाभाव उपलब्धेः ॥ २७ ॥

इह बौद्धानां केवलविज्ञानवादो युक्तो न वा ॥

इति संशये युक्त इति पूर्वः पक्षः । तथा हि—साकारं विज्ञानमेव तत्त्वमान्त-

---

अथ उपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू० ॥ नाभाव उपलब्धेः ॥ २७ ॥ क्षणिकत्वे नीलाद्यर्थानां प्रत्यक्षत्वमनुमेयत्वं वा नोपपद्यत इति बाह्यार्थव्यवहारार्थं तेषां स्थैर्यमास्थेयमिति वैभाषिकसौत्रांतिकमतयोः दूषणमुक्तम् । तदयुक्तम् । नीलाद्यर्थानामांतरविज्ञानरूपत्वेन स्वप्रकाशैस्तैरेव विज्ञानैस्तत्प्र-त्यक्षीकरणसंभवात् विज्ञानरूपाणामेव तेषां बहिर्वदवभासो भ्रम इति तद्व्यतिरिक्तानां बाह्यार्थानामभावादिति योगाचारप्रत्यवस्थानेन संगतिमभिप्रेत्य संशयं दर्शयति—इहेति । नन्वहमिदं जानामीति ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपांशत्रये भासमाने कथञ्च विज्ञानमात्रमेव तत्त्वमिति वादः प्रवृत्त इत्याशंक्य तन्मतमुपपादयति—तथाहीति । विज्ञानमेव तत्त्वं नान्यत्परमा-णुसमुदायरूपं तदारब्धावयविरूपं वा किंचिदस्ति । परमाणूनामप्रामाणिकत्वात् । तेषां क्षणिकानां समुदायभावासंभवात् परमाणुषु संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वविक-ल्पदुःस्थत्वेनावयवेष्ववयविनः कृत्स्नैकदेशवृत्तिविकल्पदुःस्थत्वेन च परस्परसंयुक्तावयवजन्य-तदाश्रितावयव्यसंभवात् बाह्यार्थानामांतरविज्ञानसंबंधानिरूपणेन तद्विषयत्वासंभवाच्च । संबंधं विना विषयत्वे सर्वविषयाणामेकस्मिन्नेव ज्ञानेऽवभासप्रसंगात् । न च बाह्यार्थाभावे नीलपीतादिज्ञानानां निरालंबनत्वापातः । ज्ञानानामेव नीलपीताद्याकारत्वात् नीलपीता-दिकं ज्ञानाभिन्नं भासमानत्वात् ज्ञानाज्ञानसहोपलंभनियतत्वात् ज्ञानवदित्यनुमानात् । न च सहत्वस्य भेदगर्भत्वात् द्वितीयहेतुर्विरुद्ध इति शंकनीयम् । ज्ञानोपलंभव्याप्योपलं-भविषयत्वस्य तदर्थत्वात् तदविनाभावरूपस्य तद्व्याप्यत्वस्याभेदेऽपि संभवात् । न च नील-तद्विज्ञानयोरभेदे इदं जनामीति क्रियाकर्मभावरूपभेदावभासविरोधः । तस्य द्विचं-

---

सू ॥ प्रतिसंख्येत्यादि ॥ इदमविशिष्टार्थं पूर्वस्मात् ॥ सू ॥ उभयथा चदोषात् ॥ २३ ॥ उभयथा च=कारणे सति कार्यं भवत्येवेति नियमपक्षे तदभावपक्षे च । दोषात्=कार्यकारणविशेषकार्यानुत्पत्त्याख्यदोषसत्त्वात् क्षणिकपक्षो न युक्त इत्यर्थः ।

सू ॥ आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥ आकाशे अविशेषात्=क्षणिकत्वसाधकत्वेन परोक्तपरिमाणविशेषा-दर्शनादित्यर्थः । तथा च सत्प्रतिपक्षोऽयं हेतुरिति न तेन क्षणिकत्वसिद्धिरिति भावः ॥ सू ॥ अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥ अनुस्मृतेश्च='तदेवेद'मिति प्रत्यभिज्ञानाच्च क्षणिकत्वसाधनं न युक्तमित्यर्थः ॥ अस्मिन्मते अधिकरणरचना श्रीकण्ठ-मतवदिति विशेषः ॥ इति समुदायाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अथादृष्टत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥ जगतश्शून्यविवर्तत्ववादिनो माध्यमिकस्य मतं युक्तं न वेति संदेहे युक्तमिति पूर्वपक्षः । असतः=शून्यस्य जगत्कर्तृत्वं न युक्तम् । कुतः । प्रमाणाभावादिति शेषः । तत्कुतः । अदृष्टत्वात्=क्वाप्य सतः कारणत्वादर्शनात् अत एवानुमानागमयोरप्यभावादित्यर्थः । उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥२७॥ एवं सति= असतः कार्योत्पादकत्वेऽङ्गीकृते सति । उदासीनानाम्—हेयोपादेयत्वबुद्ध्यविषयाणां गगनकुसुमादीनां सकाशादपि । सिद्धिः=सौरभ्यादिकार्यसिद्धिः स्यादित्यर्थः । अतो माध्यमिकमतमयुक्तमित्यर्थः ॥

इत्यानन्दतीर्थमते अदृष्टत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

रम्, न बाह्याः पदार्थाः, स्वप्ने बाह्यपदार्थाननपेक्ष्य केवलया बुद्ध्या व्यवहारदर्शनात्। तद्वत् जाग्रद्व्यवहारस्यापि व्यवस्था युज्यते। ततो विज्ञानमात्रं तत्त्वमिति॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते–घटं जानामीति कर्तुः कर्मतयार्थस्योपलब्धेस्तदभावो न शक्यते वक्तुम्। पुरुषस्यार्थविशेषव्यवहारानुगुण्यापादनमेव हि ज्ञानस्याकारः॥

यदुक्तम्, स्वप्नदृष्टान्तेन जाग्रद्व्यवहारस्यापि शून्यत्वं, तत्राह–

॥ सू ॥ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २८ ॥

कारणदोषबाधराहित्यरूपवैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवज्जागरितज्ञानस्य मिथ्यात्वम्। अतो न विज्ञानमात्रं तत्त्वम्॥

युक्त्यन्तरमाह–

॥ सू ॥ न भावोऽनुपलब्धेः ॥ २९ ॥

अर्थशून्यस्य ज्ञानस्य सद्भावो न संभवति, तस्य कुत्राप्यनुपलम्भात् । स्वप्न-

---

द्विज्ञानवत् भ्रांतत्वात् । तदाहुः–'सहोपलंभनियमादभेदो नीलतद्धियोः । भेदस्तु भ्रांतिविज्ञाने दृश्येतेन्दाविवाद्वये' ॥ इति । बाह्यस्य नीलादेः कथमान्तरज्ञानभेदावभासो भ्रम इति चेत् । बाह्यत्वावभासोऽपि भ्रम एव । उपरि स्थितानां नक्षत्रादीनामुद्यतां भूमिस्थत्वावभासवत् । एतेनाहं जानामीति क्रियाकर्तृभावेन भेदावभासोऽपि व्याख्यातः । तदप्याहुः–'अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥' इति । इत्थं प्रवृत्तो विज्ञानवादः । ननु बाह्यार्थतदवभासयोरभावे कथं बाह्यार्थव्यवहारः इत्याशंक्य दृष्टांतेनोपपादयति–स्वप्न इति । ज्ञानातिरिक्तस्यार्थस्य नाभावः उपलब्धेः प्रत्यक्षोपलब्धिविरोधेन ज्ञानाभेदानुमानानुत्थानादिति सूत्रार्थं दर्शयन् सिद्धांतयति–घटं जानामीति । न च दृढविपक्षबाधकतर्कानुगृहीतानुमानविरोधात् प्रत्यक्षोपलब्धिरेव भ्रांतिरिति शंकनीयम् । विपक्षबाधकतर्काणां प्रशिथिलत्वात् समुदायारंभवादोक्तदोषाणां श्रुतिपरिगृहीते परिणामवादे प्रसराभावात् चिच्छक्तिपरिणामरूपस्य प्रदीपप्रभावद्द्रव्यस्य ज्ञानस्य चक्षुरादिगोलकद्वारा बहिर्दीर्घप्रभाकारेण निर्गतस्य विषयैः संयोगसंभवेन ज्ञानविषयसंबंधानिरूपणासिद्धेश्चेति भावः। स्यादेतत् । बाह्यं नीलादिकमभ्युपयद्भिरपि ज्ञानानां नीलाद्याकारत्वमनुभवसिद्धमवश्यमंगीकरणीयम्, तेनैव सर्वव्यवहारोपपत्तौ किं बाह्यार्थकल्पनया, न हि नीलाद्याकारद्वयमुपलभ्यत इत्याशंक्याह–पुरुषस्येति । पुरुषस्य नीलाद्यर्थविशेषेषु यो व्यवहार इच्छाप्रवृत्त्यादिरूपः तदानुगुण्यमेव ज्ञानस्य नीलाद्याकारः, न तु बाह्यार्थस्येव मुख्यं नीलाद्याकारत्वमस्ति । नीलपीतशीतोष्णादिसमूहालंबनानां परस्परविरुद्धानेकरूपत्वापत्तेरिति भावः । स्वप्नदृष्टांतेन नीलादिज्ञानानां बाह्यार्थशून्यत्वं यदुच्यते तत्स्वप्नमायादीनां बाह्यार्थशून्यत्वं परमतानुसारेणाभ्युपगम्यैव दृष्टांतवैधर्म्यप्रदर्शनार्थम् । उत्तरसूत्रमवतारयति–यदुक्तमिति । सू० ॥ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ १८ ॥ स्वप्नादिषु हि निद्रादिदोषोपप्लुतानि करणानि अनंतरं बाधश्च दृश्यते नैतदुभयं नीलादिज्ञानेष्वस्तीति वैधर्म्यमुपपादयति–कारणेति । वस्तुतः क्वचिदपि ज्ञानानामर्थशून्यत्वं संप्रतिपन्नं नास्तीति स्वमतप्रदर्शनार्थं सूत्रम्–सू० ॥ न भावोऽनुपल-

ज्ञानस्याप्यर्थवत्ता संभवत्येव ॥ ततो विज्ञानमात्रवादोऽनुपपन्न एव ॥

इत्युपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

ब्धेः ॥ २९ ॥ संभवत्येवेति । सन्ध्याधिकरणे तथा समर्थयिष्यत इति भावः ॥

इत्युपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

नयमणिमालायाम्

अथोपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू० ॥ नाभाव उपलब्धेः ॥ २७ ॥ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २८ ॥ न भावोऽनुपलब्धेः ॥ २९ ॥

बाह्यार्थ एव नास्ति प्रत्यक्षो वानुमानगम्यो वा । विज्ञानमेव तलं स्वप्नवदाकारवदिति योगाचारः ॥११७॥

बाह्यमुपलभ्यमानं कथमर्थमपह्नुवीत साहसिकः । कारणदोषो नास्ति स्वप्नेष्विव नापि दृश्यते बाधः ॥ ११८ ॥

इति उपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथोपलब्ध्यधिकरणमथवा अभावाधिकरणम् ॥

सू ॥ नाभाव उपलब्धेः ॥ २७ ॥ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २८ ॥ न भावोऽनुपलब्धेः ॥ २९ ॥ *क्षणिकत्वाच्च ॥ ३० ॥ सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३१ ॥

भगवत्पादमते अनेनाधिकरणेन, योगाचाराणां विज्ञानवादिनां तथा सर्वशून्यवादिनां माध्यमिकानां च मतं निराक्रियते। विज्ञानातिरिक्तबाह्यपदार्थस्याभाव इति विज्ञानवादिनां योगाचाराणां सिद्धान्तोऽत्र विषयः । स किं प्रमाणमूलः उत भ्रान्तिमूल इति संशयः । आन्तरं विज्ञानमात्रमस्ति । तदेव नीलाद्याकारं न तु तद्व्यतिरेकेण बाह्यं नीलादिकमस्ति । तदेव विज्ञानाकारात्मकं नीलादिकमनादिवासनावशाद्बहिर्वदवभासते। इतीदं मतं प्रामाणिकमिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** विज्ञानातिरिक्तघटपटादिपदार्थानामुपलभ्यमानत्वात्तदभावे ज्ञानवैचित्र्यानुपपत्तेः आलयविज्ञानस्य क्षणिकत्वेन वासनानां निराश्रयतापत्त्या तद्बलादपि ज्ञानवैचित्र्यस्य दुरुपपादत्वात् ' पश्यना '' तिष्ठने ' त्याद्यपशब्दप्रयोगादन्यत उक्तक्रमेणार्थतश्च सर्वथास्य मतस्यानुपपत्तेश्च भ्रान्तिमूलमेवेति । सर्वशून्यवादिमाध्यमिकमतनिरासपरत्वेनैतान्येव सूत्राणि योजनीयानि । अतो न पृथक्सूत्रारंभः । सूत्रार्थवर्णनप्रकार इत्थम्—**सू ॥ नाभाव उपलब्धेः ॥ २७ ॥ अभावः**= विज्ञानातिरिक्तबाह्यपदार्थाभावः । **न**= न संभवति । कुतः । **उपलब्धेः**= घटपटादिपदार्थानामनुभवसिद्धत्वात् ॥ माध्यमिकनिराकरणपक्षे ज्ञानार्थयोरभावो न युक्तः । प्रमाणतस्तयोरुपलब्धेरित्यादिरीत्या तन्मतप्रक्रियानुसारेण व्याख्येयम् । **सू ॥ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥२८॥ वैधर्म्याच्च**= स्वप्नजागरितप्रत्यययोरन्योन्यं बाधितविषयत्वाबाधितविषयत्वरूपवैधर्म्यात् **स्वप्ने** प्रातिभासिकविषयसत्त्वेन साध्यवैकल्याच्च। **स्वप्नादिवत्**= स्वप्नादिदृष्टान्तेन । **न**=जागरितज्ञानस्य निरालंबनत्वं न युक्तम् । इति ॥ माध्यमिकपक्षे **स्वप्नादिवत्**= स्वप्न आदिर्यस्यास्सुषुप्तेस्तद्वत् । **वैधर्म्याच्च**= उपलब्ध्यनुपलब्धिवैधर्म्यलक्षणाबाधितज्ञानार्थोपलब्धिबाधात् तत्राप्यात्मज्ञानसत्त्वेन साध्यवैकल्याच्च जाग्रत्स्वप्नयोर्ज्ञानार्थशून्यत्वं नानुमेयमित्यर्थः ॥

अर्थानामभावेऽपि वासनावशात् ज्ञानवैचित्र्यं स्यादित्यत आह- **सू ॥ नभावोऽनुपलब्धेः ॥ २९ ॥ भावः**= वासनानां सद्भावः । **न**= न भवति । कस्मात् । **अनुपलब्धेः**= त्वत्पक्षे बाह्यार्थानामनुपलब्धेरित्यर्थः । तथा च बाह्यार्थानुभवस्य वासनां प्रति कारणत्वात् कारणाभावे कार्याभावात् आश्रयाभावाच्च वासनानुपपत्तिरिति भावः । माध्यमिकपक्षे निरधिष्ठाननिषेधायोगात्तन्मतेऽधिष्ठानभूतस्य तत्वस्य मानतोऽनुपलब्धेर्न सद्भाव इति ॥

तर्हि अहमित्यालयप्रत्यय एव वासनाश्रयोऽस्त्वित्यत आह- **सू ॥ क्षणिकत्वाच्च ॥ ३० ॥** आलयविज्ञानस्य क्षणिकत्वान्नीकाराद्याश्रयत्वमित्यर्थः । अन्यत्र पक्षे शून्यत्वविरोधिक्षणिकत्वोपदेशाच्चेत्यर्थः ॥

सू ॥ सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३१ ॥ ' पश्यना '' तिष्ठने ' त्याद्यपशब्दप्रयोगात् ग्रन्थत उक्तक्रमेणार्थतश्चानुपपत्तेर्नादरणीयं भ्रान्तिमूलं सौगतमतमित्यर्थः ॥ **श्रीकण्ठमते** तथा **रामानुजमते** च **' नाभाव उपलब्धे '** इत्यादीनि त्रीणि सूत्राणि विज्ञानवादियोगाचारमतनिरासकमुपलब्ध्येधिकरणमिति व्यपदिश्यंते । **' क्षणिकत्वाच्च '** इति सूत्रमनयोर्मतयोर्नास्ति । **' सर्वथानुपपत्तेश्च '** इति सूत्रं तु सर्वशून्यवादिमाध्यामिकमतनिरासकमधिकरणान्तरमिति च शांकरमताद्विशेषः। प्रतिपक्षिमतनिराकरणप्रक्रिया यद्यपि सर्वमतसाधारणा तथापि सूत्रार्थनिरूपणे परमनयोरन्योन्यसलक्षण-

* इदं सूत्रं शांकरानन्दतीर्थीयभाष्ययोरेव दृश्यते न श्रीकण्ठरामानुजभाष्ययोरिति वेद्यम् ॥

अथ सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ सू ॥ सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३० ॥

इहाधिकरणे सर्वशून्यवादो युक्तो न वेति संदेहः ॥

युक्त इति पूर्वः पक्षः। तथा हि–सर्वं जगन्न सत्, बाधितत्वात्। नासत्, प्रतीयमानत्वात्। नोभयात्मकं, विरोधात्। नानुभयात्मकम्, असंभवात्। किंतु चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं सर्वं शून्यमेव। प्रत्यक्षावभासस्तु संवृतिमूलः। तस्माच्छून्यवादः समीचीन इति ॥

एवं प्राप्ते सिद्धान्त उच्यते–न संभवति सर्वशून्यवादः। कुतः? सदिति प्रतिज्ञायामिव असदिति प्रतिज्ञायामन्यथा प्रतिज्ञायां च तुच्छत्वानुपपत्तेः सदसद्बुद्धितच्छब्दानां वस्तुगतान्योन्यविरुद्धभावाभावरूपावस्थाविशेषविषय-

---

अथ सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

निराकृतो विज्ञानवादः। अथ बौद्धसिद्धांतरहस्यभूतशून्यवादनिराकरणार्थमधिकरणांतरम्। सू ॥ सर्वथानुपपत्तेश्च ॥३०॥ माध्यमिकाः किल कल्पयंति शून्यमेव तत्वं सुगतस्याभिमतम्। शिष्ययोग्यतानुसारेण तत्तदर्थास्तित्वोपदेशः। वस्तुतः विज्ञानमात्रमपि न निरूपयितुं शक्यम्। तथा हि–न तावद्विज्ञानं सत् नीलपीतशीतोष्णाद्येकानेकस्वभावत्वविकल्पदौःस्थ्यात्। असत्त्वादिपक्षाश्चापरोक्षावभासादिविरुद्धाः। ततः शून्यमेव तत्वमिति। तदाहुः'–नेष्टं तदपि धीराणां विज्ञानं पारमार्थिकम्। एकानेकस्वभावेन [1]वियोगाद्वियदब्जवत्। न सन्नासन्न सदसत् न वाप्यनुभयात्मकम्। चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्वं माध्यमिका विदु'रिति। शून्यस्य सत्त्वेन प्रत्यक्षावभासः सद्व्यवहारविषयत्वादिकं च संवृतिमहिम्ना। यया शून्यतत्वं संमीयते सा संवृतिः भ्रांतिवासनारूपेत्याद्यपि कल्पयन्ति। अत्र दूषणमुक्तं सूत्रकृता सर्वथानुपपत्तेश्चे' ति। चकारो भिन्नक्रमः। सर्वप्रकारेण च इत्यन्वयः। सत्त्वादिप्रकारचतुष्टयेन हि निषेधः शून्यवादिना प्रतिज्ञायते 'चतुष्कोटिविनिर्मुक्त'मिति। तेन सर्वेणापि प्रकारेण निषेधप्रतिज्ञायां सर्वशून्यत्वरूपं तुच्छत्वं नोपपद्यते किंत्ववश्यं सद्वस्तुपरिशेषस्संपद्यत इत्यतो न युक्तः शून्यवाद इति सूत्रार्थः। अमुं सूत्रार्थमाविष्कुर्वन् सिद्धांतमाह–न संभवतीति। सदिति प्रतिज्ञायामिति। दृष्टांतोक्तिः। असदिति प्रतिज्ञायामिति। सन्न भवतीति प्रतिज्ञायामित्यर्थः। अन्यथा प्रतिज्ञायामिति। असन्नभवति सन्न भवति सदसद्विलक्षणं न भवतीत्यवशिष्टत्रिविधप्रतिज्ञायामित्यर्थः। नन्वासु चतसृषु प्रतिज्ञासु तावद्विलक्षणत्वरूपं तुच्छत्वं संपद्यत एव कुतस्तुच्छत्वानुपपत्तिरुक्तेत्याकांक्षायां तत्र सूत्रकाराशयस्थं हेतुमाह–सदसदिति। यथा सद्बुद्धिशब्दौ देशकालवस्तुस्वरूपान्यतमवस्तुगतभावरूपावस्थाविशेषविषयौ। एवं सत्त्वनिषेधादियोरस्ति किंचिदिव वैलक्षण्यं शांकरमतात्। तच्च दिक्प्रदर्शनन्यायेनेह किंचिदिव प्रदर्श्यते। यथा–सू ॥ **नाभाव उपलब्धेः** ॥ २७ ॥ विज्ञानातिरिक्तबाह्यपदार्थस्याभावो न शक्यते वक्तुम्। घटमहं जानामीति जानातेः कर्मतया कर्तृतया चार्थस्योपलब्धेरित्यथः ॥ सू ॥ **वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्** ॥ २८ ॥ करणदोषबाधराहित्यरूपवैधर्म्याच्च स्वप्नज्ञानादिवन्न जागरितज्ञानस्य मिथ्यात्वं भवतीत्यर्थः ॥ सू ॥ **न भावोऽनुपलब्धेः** ॥ २९ ॥ अर्थशून्यस्य ज्ञानस्य सद्भावो न संभवति। तस्य कुत्राप्यनुपलंभात्। इत्यर्थः ॥ **इति श्रीकण्ठरामानुजयोर्मते उपलब्ध्यधिकरणम्** ॥ ५ ॥

---

(१) ' विरोधाद्वियदब्जवत् इति ' क पाठः।

त्वात्। यत्तु संवृतिमूलः प्रत्यक्षावभास इति, तदप्यपहास्यम् । सर्वस्य शून्यत्वे कः संवृतेराश्रयः ? यस्यैवमवभासः । ततः सर्वशून्यवादः सर्वविरुद्ध एव ॥

इति सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

बुद्धिशब्दावपि तद्गताभावरूपावस्थाविशेषविषयौ । तद्यथा–इदमिहास्ति इदमिदानीमस्ति, इदमेवंरूपं भवतीति सत्त्वबुद्धिशब्दौ देशकालवस्तुपरिच्छिन्नसत्त्वविषयौ । एवमिदमिह नास्ति इदमिदानीं नास्ति इदमेवंरूपं न भवतीत्यसत्त्वबुद्धिशब्दौ देशकालवस्तुपरिच्छिन्नासत्त्वविषयावेव लोके प्रसिद्धौ । निरुपाधिकस्तु सत्त्वनिषेधः क्वचिदपि न प्रसिद्धः । असत्त्वनिषेधादिष्वप्येषैव रीतिः । तस्मात्सर्वात्मना जगतस्सत्त्वासत्त्वादिनिषेधो नोपपद्यत इति भावः । **सर्वस्य शून्यत्व इति** । संवृतिर्हि संवरणीयमाश्रयति । सर्वस्य शून्यत्वे संवृतेः कश्चिदाश्रय एव नास्ति यन्निष्ठा सती तदाच्छाद्यासत्यं प्रपंचं सत्यतयावभासयेदित्यर्थः । **यस्यैवमवभास इति** । यस्य वस्तुतो निष्प्रपंचस्य सत्यस्यासत्यप्रपंचात्मनावभासो भवेत् तादृशं किंचित्संवृतिशब्दिताविद्याश्रयभूतमधिष्ठानं नास्तीत्यर्थः ।

इति सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू० ॥ **सर्वथानुपपत्तेश्च** ॥ ३० ॥

नो बाह्यमांतरं वा किमप्यतश्शून्यमेव परमार्थः । प्रत्यक्षाद्यवभासस्संवृतिमूल इति माध्यमिकः ॥ ११९ ॥

कस्संवृतिमान्पुरुषस्सर्वस्यैवास्य शून्यत्वे । यस्य प्रतिनियतमहाप्रपंचविषयोऽयमवभासः ॥ १२० ॥

इति सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३० ॥ इहाधिकरणे माध्यामिकोक्तस्सर्वशून्यवादो निराक्रियते । स युक्तो न वेति संदेहः । स युक्त इति पूर्वपक्षः। सदसद्भावयोर्विद्यमानवस्तुधर्मत्वोपपादनात् सदिति प्रतिज्ञायामिवासदिति प्रतिज्ञायामन्यथाप्रतिज्ञायांच सर्वथापि सर्वशून्यत्वानुपपत्तेर्न युक्त इति सिद्धान्तः । इदमप्यधिकरणमविशिष्टमन्योन्यं श्रीकण्ठरामानुजमतयोरिति वेद्यम् ॥

इति श्रीकण्ठरामानुजमतयोस्सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

आनन्दतीर्थमते, 'नाभाव उपलब्धेः' 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्' इतीदं, सूत्रद्वयं, पूर्वाधिकरणशेषतया व्याख्यातम् । जगतश्शून्यविवर्तत्ववादिमाध्यमिकमतनिरासके पूर्वस्मिन्नधिकरणे पूर्वसूत्राभ्यां जगतश्शून्यपरिणामत्वं निरस्तं तर्हि शून्यविवर्तत्वं जगतोऽस्त्वित्याशंक्य परिहरति– **सू ॥ नाभाव उपलब्धेः ॥ २९ ॥** जगत् **अभावः**= असत् । **न**= न भवति । कुतः । **उपलब्धेः**= सदिति प्रतीयमानत्वादित्यर्थः ॥ **सू ॥ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥** जगत् **स्वप्नादिवत्**= स्वप्नवत् स्वाप्नवस्तुन्यारोपितजाग्रत्त्वादिवदपि असत् **न** भवति । कुतः । **वैधर्म्यात्**= स्वाप्नजाग्रत्त्वस्य बाध्यत्वाख्यविलक्षणधर्मवत्त्वात् जगति च तदभावादित्यर्थः । अतो माध्यमिकमतोक्तो-जगतश्शून्यविवर्तत्ववादोऽयुक्त इति ॥ **इत्यानन्दतीर्थमते अदृष्टत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥**

अथानुपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥ नित्यं निरंजनं विज्ञानमेकमेव तत्त्वं न तद्भिन्नः प्रपञ्चोऽस्तीति वादिनो योगाचारस्य मतं युक्तं न वेति संदिह्य युक्तमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते न युक्तमिति सिद्धान्त उच्यते । यथा–जगत् **भावः**= ज्ञानात्मकमपि, **न** भवति । कुतः । **अनुपलब्धेः**= ज्ञानज्ञेययोरभेदाननुभवादित्यर्थः ॥

सू ॥ क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥ ज्ञानस्यैकक्षणावस्थायित्वात् जगतः स्थायित्वात्तद्विरोधान्न तयोरैक्यमित्यर्थः ॥

सू ॥ सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥ सर्वथा= सर्वप्रकारेण **अनुपपत्तेश्च**= बौद्धराद्धान्तस्य युक्तिशून्यत्वात् युक्तिविरुद्धत्वाच्च न प्राह्यत्वमित्यर्थः ॥

इत्यानन्दतीर्थमतेऽनुपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

अथ एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ सू ॥ नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३१ ॥

गता हि बौद्धाः । जैनमतं निरस्यते—

जैना हि सप्तभङ्गीन्यायेनैकस्मिन्नपि वस्तुनि नानाभावमुपपादयन्ति । तदेतेषां मतं युक्तं न वेति विचारः ॥

एवं तेषां प्रक्रिया–जीवोऽजीवश्चेति द्वौ पदार्थौ । जीवश्चेतनः शरीरपरिमाणः सावयवः । अजीवः षड्विधः । वनमहीधरादिरेकः । आस्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षाख्याः पञ्च । आस्रवत्यनेन जीवो विषयेष्विल्यास्रव इन्द्रियसंघातः । संवृणोति विवेकमित्यविवेकादिः संवरः । निश्शेषं जीर्यत्यनेन कामक्रोधादिरिति केशोल्लुञ्छनतप्तशिलारोहणादि तपो निर्जरः । कर्माष्टकेनापादिता जन्मपरंपरा बन्धः । चत्वारि घातिकर्माणि पापरूपाणि । चत्वार्यघातिकर्माणि पुण्यरूपाणि । तेभ्यो मुक्तस्य जीवस्य सततोर्ध्वगमनं मोक्षः । एते सप्त पदार्थाः

अथ एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू० ॥ नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३१ ॥ बौद्धमतनिरासानंतरमवशिष्टावैदिकमतनिरास इति संगतिमाह–गता इति । 'स्यादस्ती' त्यादिना वक्ष्यमाणः सप्तभंगीन्यायः । तस्य प्रथमसूत्रेण दूषणं क्रियते । द्वितीयादिसूत्रैर्जीवानां जैनाभिमतस्य देहपरिमाणत्वस्य । तद्दूषणं जैनपरिगणितानां जीवादीनां सर्वेषामपि पदार्थानां तदभिमतप्रकारदूषणस्योपलक्षणम् । तत्तु शिष्यैरूहनीयमिति सूत्रकृता न प्रदर्शितम् । तत्स्वरूपावगतौ तत्र दूषणं शिष्यैः स्वयमेवोहितुं शक्यमिति तत्परिगणितान् जीवादिपदार्थान् संग्रहेण उपन्यस्यति–एवं तेषामिति । वनमहीधरादिरिति । जीवभोग्यस्य सर्वस्य वस्तुजातस्य उपलक्षणम् । आस्रवतीति । विषयेन्द्रियसंबंधवशात् जीवस्य रूपादिज्ञानपरिणामित्वमास्रवणम् । केचित्तु आस्रवति जीवे गच्छति स्वयमपि सर्वत्रानुगच्छतीति कर्मबन्ध आस्रव इत्याहुः । तदाह जिनदत्तः–'आस्रवः कर्मणा बन्धो निर्जरस्तद्विमोचनम्' । इति । संवृणोति विवेकमिति । अन्ये तु संवृणोतींद्रियप्रवृत्तिमिति गुप्तिसमित्यादिकं मोक्षकारणं संवर इत्याचक्षते । यदाहुः–'आस्रवः स्रोतसां द्वारं संवृणोतीति संवरः । आस्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारण' मिति कायवाङ्मनोनिग्रहो गुप्तिरिति जैनैः परिभाष्यते । भूमिगतजंतुहिंसापरिहाराय प्रहते मार्गे सम्यगादित्यरश्मिप्रकाशिते निरीक्ष्य संचरणं मितभाषणं नियताहारनिषेवणमित्यादिकं समितिरिति परिभाष्यते । कामक्रोधादिरिति । आदिशब्देन तन्मूलयोः पुण्यपापयोः ग्रहणम् । चत्वारीति । ज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुणकस्य जीवस्य ज्ञानादीनां चतुर्णां गुणानां मोक्षदशायामाविर्भविष्यतां संसारदशायां प्रतिघातकानि प्रवाहानादीनि चत्वारि पापरूपाणि घातिकर्माणि शरीरसंस्थानतदभिमानतत्स्थितितत्प्रयुक्तसुखादिनिमित्तानि चत्वार्यघातिकर्माणि पुण्यमिश्रितत्वात्पुण्यरूपाणि । सततोर्ध्वगमनमिति । बन्धमुक्तस्य ह्यूर्ध्वगमनं स्वभावः । यथा पंजरमुक्तस्य शुकस्य । यथा वा निर्भिण्णस्य परिणतैरण्डबीजस्य । यथा वा दृढपंकलिप्तस्य जलनिमज्जनप्रक्षीणपंकलेपस्य शुष्कालाबुनः । इह त्वनादिकालप्रवृत्तबन्धवि-

सप्तभङ्गीन्यायेन व्यवस्थाप्याः । स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यं, स्यादस्ति चावक्तव्यं, स्यान्नास्ति चावक्तव्यं, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यम्, इति सप्तभङ्गीन्यायः । स्याच्छब्द ईषदर्थः । अतः सप्तभङ्गीन्यायात् सप्तपदार्थसिद्धिरिति ॥

एतदयुक्तम् । कुतः ? एकस्मिन् वस्तुनि सत्त्वासत्त्वनित्यत्वानित्यत्वभेदाभेदादीनामसंभवात् । पर्यायभाविनश्च द्रव्यस्यास्तित्वनास्तित्वादिशब्दबुद्धिविषयाः परस्परविरुद्धाः पिण्डत्वघटत्वकपालत्वाद्यवस्थावत् युगपन्न संभवन्ति । अतो विरुद्ध एव जैनवादः ॥

गमात्सततोर्ध्वगमनम् । तन्मते लोकाकाशस्योपर्युपरि स्थितानां लोकानामंतर्वर्तित्वेऽपि तेषामुपरि स्थितो निरवधिः अलोकाकाशः सततोर्ध्वगमनस्यावकाशः । तथा पठन्ति—'गत्वा गत्वा निवर्तंते चंद्रसूर्यादयो ग्रहाः । अद्यापि न निवर्तंते त्वलोकाकाशमार्गगाः ।' इति । अन्ये तु विगतसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानदर्शनसुखवीर्यस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं मुक्तिरित्याहुः। सप्तभंगीन्यायेनेति । सप्तानां भंगानां प्रकाराणां सत्त्वादिनियमभंगानां वा समाहारः सप्तभंगी । के ते सप्त भंगाः तानाह—स्यादस्तीति । सत्त्वासत्त्वसदसत्त्वसदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वचनीयत्वविषयाश्चत्वारः पक्षाः । पुनश्चानिर्वचनीयत्वे सत्त्वासत्त्वसदसत्त्वमेलनैस्त्रयः पक्षा इत्येवं सप्त पक्षा वादिभिरुत्प्रेक्षितुं शक्याः । सर्वेऽपि ते पक्षाः जैनैरीषदीषत् स्वांगीकृतेषु सर्वेष्वपि पदार्थेषु अंगीक्रियन्ते । अत्र स्याच्छब्दस्यार्थमाह—स्यादिति।अनैकान्त्यार्थ इति केचित् । उभयथापि तिङन्तप्रतिरूपकोयमव्ययशब्दः फलतस्त्वेकार्थः । सत्त्वे प्रदर्शितस्य सप्तभंगीन्यायस्य नित्यत्वभिन्नत्वादिधर्मान्तरेष्वपि योजनमभिप्रेत्योपसंहरति—अत इति । सप्तभंगीन्यायो न युक्तः । एकस्मिन्वस्तुनि विरुद्धानेकधर्मसमावेशासंभवादिति सूत्रार्थमाविष्कुर्वन् सिद्धांतयति—एतदयुक्तमिति । नन्वेकस्मिन्नपि देशकालाद्युपाधिभेदेन यथा सत्त्वासत्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशः तथोपाधिभेदं विनाप्यस्तु । तत्र लोकसिद्धानि प्रमाणानि सन्तीति चेदिहापि सन्त्येव प्रपञ्चसत्यत्वासत्यत्वादिकं व्यवस्थापयद्भिस्तैस्तैर्वादिभिरुपपादितानि प्रमाणानीत्याशंक्याह—पर्यायभाविनश्चेति । सत्त्वासत्त्वादयः पिंडत्वघटत्वादिवत् पर्यायभाविन एव लोकानुभवसिद्धाः । यानि तु वादिभिरुपन्यस्तान्यपर्यायेण सत्त्वासत्त्वादिकमुपनयन्ति तानि सर्वाण्यपि प्रमाणानीत्येतन्न संभवति । परस्परविरोधेन केषांचिदाभासत्वावश्यंभावात् । अन्यथा प्रपञ्चसत्यत्वादिवादिभिस्तदसत्यत्वाभ्युपगमे दोषाणामप्युच्यमानत्वेन तेषामप्यनुरोध्यत्वापत्त्या अनेकान्तवादिनः तत्तद्वाद्युक्तदोषभाक्त्वस्यापि प्रसंगादिति भावः । एतेन यदुक्तं स्याद्वादमञ्जर्याम्—'अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्यथा परे मत्सरिणः प्रवादाः । नयानशेषानविशेषमिच्छन्न पक्षपाती समयस्तथा नः ॥' इति तन्निरस्तम् । अपक्षपातेन समस्तसमयोक्तसत्त्वादिविशेषाभ्युपगमे तत्तदुद्भावितासत्त्वादिपक्षदोषाणामप्यभ्युपगन्तव्यत्वापत्तेः । अर्धजरतीये नियामकाभावात् । ननु तर्हि लोकाविरोधेनैव सप्तभंगीनयं समर्थयामहे । सर्वसंप्रतिपन्ने तावदेकस्य कालभेदेन सत्त्वासत्त्वे । अतस्तयोः स्वस्वकालविवक्षया अस्ति नास्तीति भंगद्वयमुपपद्यते । क्रमविवक्षया सदसदिदमिति तृतीयभंगो युज्यते ।

युगपत्सत्त्वासत्त्वविवक्षयाऽनिर्वचनीयमिति चतुर्थभंगो घटते । न हि युगपदेकस्य सत्त्वमसत्त्वं च निर्वक्तुं शक्यम् । युगपत्सत्त्वासत्त्वयोरनिर्वचनीयत्वेन सहसत्त्वस्यासत्त्वस्य क्रमिकोभयस्य च मेलने अवशिष्टं भंगत्रयं संपद्यते । तदाहानन्तवीर्यः—'तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् । स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥ क्रमेणोभयवांछायां प्रयोगस्समुदायभाक् । युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः ॥ आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भंग इष्यते । अंत्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभंगसमुद्भवः ॥ समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भंग उच्यते' । इति । यद्येवं पारिभाषिकोऽयं सप्तभंगीनयः स्वीक्रियत एव । घटादिः स्वदेशेऽस्ति अन्यदेशे नास्ति स्वकालेऽस्ति अन्यकाले नास्ति स्वात्मनास्ति अन्यात्मना नास्तीति देशकालप्रतियोगिरूपोपाधिभेदेन सत्त्वासत्त्वसमावेशे लौकिकपरीक्षकाणां विसंप्रतिपत्त्यभावात् । न चैतावता पराभिमतं वस्त्वनैकान्त्यमापद्यते । स्वकाले सदेव अन्यकाले असदेव इत्यादिनियमस्य भंगाभावात् । ननु, वस्तुतो देशकालाद्युपाधिभेदो नापेक्ष्यते । स देश इह नास्ति स काल इदानीं नास्तीत्यादिप्रतीतौ देशकालाद्युपाध्यंतराभावात् । तत्राप्युपाध्यंतरान्वेषणेऽनवस्थानात् । इतरानंगीकारयितुं परं गुडजिह्विकान्यायेन देशकालाद्युपाधिभेदमंतर्भाव्य सत्त्वासत्त्वप्रतीतिरुपन्यस्यते । वस्तुतो विमृश्यमाना सा निरुपाधिकैव सत्त्वासत्त्वादिसंकरे प्रमाणम् । अत एव स्याद्वादिनो 'घटोऽस्ति घटो नास्ति पटस्सन् पटोऽसन्' इत्यादिप्रत्यक्षप्रतीतिमेव सत्त्वासत्त्वाद्यनैकान्त्ये प्रमाणमुपगच्छंति । सर्वमनैकांतिकं वस्तुत्वात् चित्रपटवदित्यनुमानमपि प्रमाणयन्ति । न हि चित्रपटे नीलपीताद्यसंकरार्थं प्रदेशभेद आश्रयितव्यः । प्रदेशभेदासंकरार्थमुपाध्यंतरान्वेषणे अनवस्थानात् । एतेन संयोगतदभावाद्यसंकरोऽपि प्रत्याख्यातः । तस्मात्सर्वं वस्त्वनैकांतिकमेवेति स्याद्वादरहस्यमिति चेत् उच्यते । परस्परविरुद्धधर्मसमावेशे सर्वानुभवसिद्धस्तावदुपाधिभेदो नापह्नोतुं शक्यते । लोकमर्यादामनतिक्रममाणेन देशकालादिसत्त्वनिषेधेऽपि देशकालाद्युपाध्यवच्छेदः अनुभूयत एव । इहात्माश्रयः परस्पराश्रयः अनवस्था वा न दोषः । यथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वादिवृत्तौ यथा च बीजांकुरादिकार्यकारणभावे विरुद्धधर्मसमावेशे । सर्वथोपाधिभेदं प्रत्याचक्षाणस्य चायमस्याः पुत्रः अस्याः पतिः अस्याः पिता अस्याश्श्वशुर इत्यादिव्यवस्थापि न सिद्ध्येदिति कथं तत्र तत्र स्याद्वादे मातृत्वाद्युचितव्यवहारान् व्यवस्थयानुतिष्ठेत् । तस्मात्सर्वबहिष्कार्योऽयमनेकान्तवाद इत्यलं विस्तरेण । इत्थं जैनाभिमतः स्याद्वादो दूषितः । अथ तदभिमतेषु पदार्थेषु प्रथमपरिगणितस्य जीवस्य देहपरिमाणत्वं तदुक्तमुत्तरसूत्रैर्दूष्यते । तद्धि सर्वांगीणसुखादियुक्त्याभासोपनीतम् । तस्मिन्दूषिते प्रक्रियामात्रसिद्धमन्यत्सर्वं स्वयमेव दूषितं भवतीति । न हि जीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशादीनि षड्द्रव्याणि; एतेषु पुद्गलांतर्गतान् परमाणून् कालं चाणुमपहाय जीवो धर्माधर्मौ परमाणुव्यतिरिक्ता महाभूतचतुष्टयस्थिरत्रसरूपेण षड्विधाः पुद्गला आकाशश्चेत्येते पंचास्तिकायाः । जीवाजीवास्रवादयस्सप्त मोक्षोपायत्वेनाधिगन्तव्या' इत्यादिविभागे सिद्धांत्यभिमतपशुपाशादिविभागे श्वेताश्वतरोपनिषदादिवत् किमपि श्रद्धेयं प्रमाणमस्ति । सर्वज्ञप्रणीतागममूलकत्वकल्पनायाः 'कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादो नेति का प्रमा । तावुभौ यदि सर्वज्ञौ मतभेदः कथं भवे'

॥ सू ॥ एवं चात्माकार्त्स्न्यम् ॥ ३२ ॥

एवं च आत्माकार्त्स्न्यं चानुपपन्नम् । आत्मनः शरीरपरिमाणत्वे हि बृहतश्शरीरादल्पीयसि प्रविशतो विकलत्वं प्रसज्येत । अत आत्मनः शरीरपरिमाणत्वमयुक्तमेव ॥

॥ सू ॥ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३३ ॥

तथाविधाल्पत्वावस्थान्तरयोगादप्यविरोधो न संभवति; घटादिवद्विकारादिदोषप्रसङ्गात् ॥

॥ सू ॥ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३४ ॥

अन्त्यस्य मोक्षदशापरिमाणस्यैकरूपावस्थितेस्तस्य स्वाभाविकत्वेनात्मतत्परिमाणयोरुभयोरपि नित्यतया पूर्वावस्थायामप्यविशेषः । विविधदेहपरिमा-

---

दिति न्यायेनानादरणीयत्वात् । नाप्येवंभूता विभागाः तप्तशिलारोहणादिव्रतानि च कथाचन युक्त्योपनेतुं शक्ष्यन्ते । तस्माद्युक्त्याभासावलंबनमात्मनो देहपरिमाणत्वमात्रमिह दूष्यते–सू ॥ एवं चात्माकार्त्स्न्यम् ॥ ३२ ॥ यथैकस्मिन्सत्त्वासत्त्वादिविरुद्धधर्मसंकरोऽनुपपन्नः एवमात्माकार्त्स्न्यमप्यनुपपन्नमिति सूत्रार्थं दर्शयति–एवमिति । एवंशब्देन सत्त्वासत्त्वादिसंकरवत्सूत्रकण्ठोक्तिगृहीतात्माकार्त्स्न्यव्यतिरिक्तमन्यदप्येवंप्रकारं जिनमतकल्पितमनुपपन्नमिति सूच्यते। किं तदकार्त्स्न्यं यदनुपपन्नमिति प्रतिज्ञायते कुतश्च तदनुपपन्नमित्याकांक्षायामाह–आत्मनश्शरीरपरिमाणत्वे हीति । अनेन शरीरपरिमाणत्वमकार्त्स्न्यं विवक्षितम् । तदनुपपत्तौ च मातंगदेहान्मशकदेहं प्रविशतस्तत्रामांतमंशं विहाय प्रवेशः स्यादिति जीवस्य पूर्वावस्थातो विकलत्वं प्रसज्येत । एवं मशकदेहान्मातंगदेहं प्रविशतस्तद्व्यापनसमर्थपरिमाणं नास्तीति तत्र तस्य सर्वांगीणसुखादिकं न स्यादित्येवंरूपो हेतुर्विवक्षित इति दर्शितं भवति । अकार्त्स्न्यशब्देन देहपरिमाणत्वमुपाददानेन दूषणांतरमपि विवक्षितम् । यदि तत्तद्देहपरिमाणो जीवस्तदा योगसिद्धस्य कायव्यूहपरिग्रहे कृत्स्नदेहव्यापित्वं नास्तीति तस्यानेककायाधिष्ठातृत्वं न स्यादिति घटमणिकगृहोदरादिगतप्रदीपप्रभावत् जीवस्य संकोचविकासरूपावस्थाविशेषशालित्वं स्यादित्याशंकापरिहारार्थं सूत्रम्–सू० ॥ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३३ ॥ परमते पर्यायशब्दोऽवस्थासु पारिभाषिकः। अल्पत्वेति। गजशरीरान्मशकशरीरप्रवेशे इदमुक्तम्। वैपरीत्ये तु महत्त्वमवस्थांतरं द्रष्टव्यम् । विकारादीति। विकारो जन्म विनाशश्च। आदिशब्देन सावयवत्वादिकं गृह्यते। जीवस्य देहपरिमाणत्वाभावे युक्त्यंतरमुच्यते–सू० ॥ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३४ ॥ मोक्षदशायां यज्जीवस्य परिमाणं तदन्त्यम् । तस्य तथैवावस्थानं भवति। तदनंतरं देहान्तराभावेन देहान्तरोचितपरिमाणान्तराप्रसक्तेः । अतो यथा मोक्षदशावस्थितमेव जीवस्वरूपं पूर्वमप्येवं तत्परिमाणमपि तदेव इत्यविशेषोऽङ्गीकर्त्तुं युक्तः । जीववत्तत्परिमाणस्यापि मोक्षदशापन्नस्यादेहोपाधिकस्य नित्यत्वादिति सूत्रार्थमाह–अन्त्यस्येति । सिद्धान्ते चिच्छक्तेस्संसारदशायां संकोचविकासशालित्वेऽपि न स्वरूपतो जन्मविनाशौ न वा सावयवत्वादिकम् । मोक्षदशायां

णत्वे हि वैकल्यं भवेदेव । अत एकस्मिन् सत्त्वासत्त्वादिवादात् आत्मनः शरीरपरिमाणवादाच्च जैनमतमपि विरुद्धमेव ॥ इत्येकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ॥ ७ ॥

व्यापित्वेऽपि न पूर्वं तत्परिमाणमिति व्यवस्थायां जैनाभिमतजीवोक्तदोषो न भविष्यति । 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा' दिति न्यायात् । जैनानां तु दृष्टानुसारेण कल्पयतां जीवस्य तथैव सावयवत्वादिकमपि स्यात् । तथाभूतानामेव प्रभादीनां संकोचविकासदर्शनात् । तथा मोक्षदशापन्नपरिमाणमेव प्रागपि स्वाभाविकं स्यात् । जीवस्वरूपे तथादर्शनात् इति दोषः प्रसज्यते । एवमेव ह्यग्रिमाधिकरणे स्वाभिमतस्यैव श्रुतिसिद्धस्य परमेश्वरस्यानुमानिकत्वांगीकारेऽधिष्ठातृत्वानुपपत्तिर्वक्ष्यते ॥ इत्येकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ॥ ७ ॥

नयमणिमालायाम् अथैकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३१ ॥ एवं चात्माकार्त्स्न्यम् ॥ ३२ ॥ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३३ ॥ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३४ ॥

जीवाजीवास्रवमुखसप्तपदार्थात्मकं विश्वम् । स्यादस्तिप्रक्रियया सप्ताकारं वदंति जैनास्तु ॥ १२१ ॥
सदसत्त्वाद्येकस्मिन्वस्तुनि युगपत्कथं घटते । तनुमानता च जीवे नानातनुभेदभाजि कथम् ॥ १२२ ॥

इत्येकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम् अथ एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३२ ॥ एवं चात्माकार्त्स्न्यम् ॥ ३३ ॥ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३४ ॥ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३५ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं मुक्तकच्छानां बौद्धानां मते निरस्ते मुक्तांबरजैनमतस्य बुद्धिस्थत्वेनानन्तरोपस्थितिकत्वात्तन्मतमिह निराक्रियते । दिगंबरमतं प्रमाणमूलमुत भ्रान्तिमूलमिति संशयः । ' स्यादस्ति स्यान्नास्ति ' इत्यादिसप्तभंगीनयमस्तित्वनास्तित्वादिविरुद्धधर्मद्वयमादाय सर्वेषु पदार्थेषु योजयंतो दिगंबराः पदार्थमात्रस्यानेकरूपत्वमाचक्षत इति तन्मतं प्रामाणिकमिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** एकस्मिन्वस्तुनि विरुद्धधर्माणामसंभवेन वस्तुनोऽनेकरूपत्वाभावात् जीवस्य देहपरिमाणत्वे परिच्छिन्नत्वविकारित्वादिदोषप्रसक्तेश्चार्हतं मतमपि सौगतमतवदप्रामाणिकमेवेति ॥ **सूत्रार्थस्तु, सू ॥ नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥ एकस्मिन्**=परमात्मरूपे वस्तुनि । **असंभवात्**= विरुद्धधर्माणामसंभवात् । **न**= अनेकरूपत्वं नास्तीत्यर्थः ।

देहपरिमाण एवात्मेति यत्तेषां मतं तद्दूषयति– **एवं चात्माकार्त्स्न्यम्** ॥ ३४ ॥ यथा स्याद्वादे एकत्र विरुद्धधर्मासंभवो दोषः प्रसक्तः **एवम् आत्माकार्त्स्न्यं च**= आत्मनो जीवस्याकार्त्स्न्यं परिच्छिन्नत्वमपि प्रसज्येतेत्यर्थः । ततश्च परिच्छिन्नत्वादनित्यत्वं स्यात् । किं च जीवस्य देहपरिमाणत्वांगीकारे मनुष्यात्मनो गजशरीरे कृत्स्नस्यात्मनो मशकादिशरीरे च प्रवेशो न स्यादिति भावः ।

आत्मनस्सावयवत्वांगीकारेणावयवानां वृद्धिह्रासवत्त्वाङ्गीकारात्क्रमेण प्रवेशोऽस्त्वित्यत आह– **सू ॥ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः** ॥ ३६ ॥ पर्यायेणापि अवयववृद्धिह्रासाभ्यां तत्तच्छरीरपरिमाणत्वस्यात्मन्यविरोध इत्येतदपि । **न च**= न भवति । कुतः । **विकारादिभ्यः**= विकारादिदोषप्रसंगादित्यर्थः ॥

किं च ॥ **सू ॥ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः** ॥ ३६ ॥ **अंत्यावस्थितेः**= मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वेनावस्थितेः । **उभयनित्यत्वात्**= तत्पूर्वयोराद्यमध्यमपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसंगात् । **अविशेषः**= त्रयाणामपि परिमाणानां साम्यं प्रसज्येत । अतः सौगतमतवदार्हतमतमप्यप्रामाणिकमेवेति सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते, रामानुजमते, तथा **नन्दतीर्थमते** चेदमधिकरणं जैनमतनिराकरणार्थमेव प्रवृत्तमिति यद्यपि संदेहपूर्वपक्षादिषु नास्ति विशेषः तथापि **आनन्दतीर्थमते ' अन्त्यावस्थिते '** रिति सूत्रे **' अविशेषात् '** इति पञ्चम्यन्ततया पाठ आदृतः । तस्मिन्नेव सूत्रे **श्रीकण्ठरामानुजमतयोः ' उभयनित्यत्वात् '** इत्यस्य आत्मतत्परिमाणयोरुभयोरपि नित्यत्वात्पूर्वावस्थायामपि न विशेष इत्यर्थः इति व्याख्यातम् । **आनन्दतीर्थमते तु** मुक्तिगतात्मपरिमाणस्यावस्थितेस्तदवच्छेदकतया नित्यदेहावश्यंभावेनोभयस्य मुक्तावात्मतद्देहयोर्नित्यत्वादद्यतनदेहानामपि नित्यत्वं स्याद्देहत्वाविशेषादिति सूत्रार्थो विवृत इत्यपि विशेषः । अन्यदविशिष्टम् ॥ **इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामेकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ।**

अथ पाशुपताधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ सू ॥ पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३५ ॥

पत्युः परमेश्वरस्य श्रुतिसिद्धजगदुभयकारणत्वस्यापि तदागमनिष्ठास्तन्मताभिप्रायानभिज्ञा एकदेशिनस्तान्त्रिकाः केवलनिमित्तत्वं वदन्ति । तद्युक्तं न वेति संदेहः ॥

तत्रैवं पूर्वः पक्षः—कुलालादिरनुपादानभूत एव दण्डादिकं नियच्छन् कर्ता

अथ पाशुपताधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू० ॥ पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३५ ॥ इहाधिकरणे परमेश्वरस्यानुमानात्सिद्धिस्तस्यानुमानतस्सिद्धं निमित्तत्वमेव केवलं नोपादानत्वमपीति मतं निराक्रियते । अत्रेऽयं शंका समुन्मिषति । शास्त्रयोनित्वाधिकरणे शास्त्रमेव परमेश्वरे प्रमाणं नानुमानमिति व्यवस्थापितम् । शास्त्रतश्च तस्योपादानत्वस्यापि सिद्धिः प्रकृत्यधिकरणे प्रतिपादिता । अनुमानिकेश्वरवादिनां काणभुजाक्षचरणानां मतं च पूर्वमेव तर्काप्रतिष्ठानवैदिकापरिग्रहाभ्यां निराकृतम् । किमत्र निराकरणीयमवशिष्यते यदर्थोऽयमधिकरणान्तरारंभ इतीमां शङ्कां निरसनीयमतविशेषोपन्यासेन परिहरति—पत्युरिति । अयमत्र परिहाराभिप्रायः । परमेश्वरस्यानुमानिकत्वं केवलं निमित्तत्वं च वैशेषिकादिशास्त्रेष्वेव नोच्यते सकलवेदसामरस्यरहस्यनिधानभूतेषु शिवागमेष्वपि प्रतिष्ठाप्यते । तत्कथं प्रत्याख्येयम् । न हि वेदसमानैः शिववाक्यैः पूर्वपूर्वशैवाचार्यप्रणीतैस्तद्व्याख्यानैश्च महता प्रबंधेन प्रतिष्ठापितं परमेश्वरसाधकानुमानं तस्य केवलनिमित्तत्वं च कतिपयवेदवाक्यविरोधेन पुरुषबुद्धिप्रभवतर्कविरोधेन च प्रत्याख्यातुं युक्तम् । बहुवाक्यानुरोधेन कतिपयवाक्यानामर्थान्तरवर्णनस्योचितत्वात् वेदविरोधेनेव शिवागमविरोधेनापि किंपचानपुरुषबुद्धिप्रभवतर्काणामाभासीकरणस्योचितत्वाच्चेति शङ्कांतरनिराकरणार्थमिदमधिकरणम् । तन्निराकरणं त्वित्थम्—शिवागमानां परमेश्वरस्य स्वतंत्रानुमानतस्सिद्धौ तस्य केवलनिमित्तत्वे च न तात्पर्यम् । तथाप्युत्तानहृदयाः यथाश्रुतार्थग्राहिणस्तत्तात्पर्यसारानभिज्ञाः केचन तान्त्रिकास्तद्व्याख्यातारः तथा मतं प्रत्यतिष्ठिपन् । अनादिव्याख्यानपरंपराप्राप्तं तन्मतं शृण्वतां तत्रैव शिवागमानामपि तात्पर्यमिति भ्रांतिः स्यात्, तन्निराकरणार्थोऽयमधिकरणांतरारंभयत्न इति । यद्येवं शैवानामपि प्रधानकारणवादित्वात् सांख्याधिकरणानंतरमनेनाधिकरणेन भाव्यम् । सत्यम् । अवांतरसङ्गतिवशादिह कृतम् । पूर्वाधिकरणे हि सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधादेकत्रासंभव उक्तः । एवमेवाधिष्ठातृत्वोपादानत्वयोरप्येकत्रासंभव इत्यत्र प्रत्यवस्थानमिति । तथैव पूर्वपक्षमुपपादयति—कुलालादिरिति । यद्यपि प्रकृत्यधिकरणेऽप्ययं पूर्वपक्ष उपन्यस्तः तथापि तत्रोपादानत्वविषयश्रुतीनां केवलनिमित्तविषयत्वे पूर्वपक्षयुन्नीतन्यायाभासो निर्विकारत्वश्रुतिविरोधोत्प्रेक्षा च मुख्यं पूर्वपक्षावलंबनम् । अत एव श्रुत्यवष्टंभान्येव तत्र सिद्धांतसूत्राणि । तदुपष्टंभकतया परं भाष्यकृतात्रत्या कुलालमृत्पिंडादिदृष्टांतमूला युक्तिस्तत्रोपन्यस्ता । अत्र तु सैव मुख्यं पूर्वपक्षावलंबनमिति न पौनरुक्त्यम् । चिच्छक्तिरपि नोपादानं चेतनत्वात् परमेश्वरवत् । अतश्शक्तिर्जगत्कर्तुः परमेश्वरस्य

भवति। तथा तटस्थ ईश्वरोऽपि निमित्तमात्रम्। (माया उपादानम्।) शक्तिः करणम्। अन्यथा मृदादिवदीश्वरस्योपादानत्वे विकारादिप्रसक्तिः। अतो निमित्तमेव परमेश्वर इति ॥

अत्रोच्यते—पत्युरीश्वरस्य केवलनिमित्तत्वमपि न युक्तम्, श्रुतिविरोधेनासामञ्जस्यात् ॥

न्यायविरोधमाह—

॥ सू ॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

अशरीरस्य परमेश्वरस्य मायोपादानाधिष्ठानं नोपपन्नम्। लोके शरीरिण एव कुलालादेर्मृत्पिण्डाद्युपादानाधिष्ठानं दृष्टम्। अतः कुलालादिदृष्टान्तो विरुद्धः। अनधिष्ठाने मायायाः ईश्वरस्यानङ्गीकारात् सांख्यमतमेव युक्तम्, ईश्वरेण प्रयोजनाभावात्। अतः परमेश्वरस्य निमित्तत्वं न संभवति ॥

करणापेक्षायां करणतयावतिष्ठते। उपादानं तु जडाश्शुद्धाशुद्धमायाप्रकृतय इत्यभिप्रेत्याह—शक्तिः करणमिति। शक्तय इति पाठश्चेदौपाधिकभेदाभिप्रायं बहुवचनम्। श्रुतिविरोधेनेति। प्रकृत्यधिकरणनिर्णीततात्पर्योपादानत्वप्रतिपादकश्रुतिनिकुरुंबविरोधेनेत्यर्थः। काणभुजादिरीत्या युक्तिप्राधान्यं मन्यमानः पूर्वपक्षयुक्तिभिर्व्यवस्थापितेऽर्थे श्रुतयस्तदनुसारेण नेतव्या इति श्रुतिविरोधं नाद्रियेत। अतस्तद्युक्तीनां प्रतियुक्तिपराहतिप्रदर्शनेन सोऽपि स्वमतव्यवस्थापनार्थं श्रुतिशरणतां प्रापणीय इत्यभिप्रेत्य तदभिमतेश्वरानुमानस्य प्रतियुक्तिपराहतिप्रदर्शकान्युत्तरसूत्राणि तान्यवतारयति—न्यायविरोधमाहेति। सू० ॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥ मायोपादानेति। मायाशब्दोऽत्र शुद्धमायापरः। अशुद्धमायाप्रकृतिरूपोपादानाधिष्ठाने परमेश्वरस्यानंतेशश्रीकण्ठशरीराभ्यां शरीरवत्वस्य पूर्वपक्षिणाङ्गीकृतत्वात्। दृष्टमिति। कुलालमृत्पिण्डादिषु निमित्तोपादानभेदो दृष्ट इति दृष्टांतमात्रमवलंब्य हि पूर्वपक्षिणा परमेश्वरादन्यदेवोपादानमिति व्यवस्थाप्यते। तस्य शरीरवानेव कुलालादिरूपाधिष्ठाता दृष्ट इति पूर्वपक्ष्यभिमतानुमानात् जगत्कर्तृत्वेन सिध्यन् परमेश्वरस्तेनैव कुलालादिदृष्टांतेन शरीरी सिद्ध्येत्। अतः परमेश्वरः शरीररहितः शुद्धमायाधिष्ठातेति तथाभूतमीश्वरमनुमानेन सिसाधयिषतः कुलालादिदृष्टांतो विरुद्धः। तद्विपरीतशरीरवदधिष्ठात्रुपनायकत्वादित्यर्थः। तर्ह्युदासीन एवेश्वरस्साध्यत इति मन्दशङ्कां निराचष्टे—अनधिष्ठान इति। प्रयोजनाभावादिति। क्षित्यादिकार्यकर्तृत्वेन खल्वनुमानादीश्वरस्साधनीयः। तत्कर्तृत्वानंगीकारे स साधयितुं न शक्यते लिंगाभावादिति भावः। यदि त्वधिष्ठातृत्वे शरीरित्वमप्रयोजकं किंत्वपरोक्षज्ञानादिमात्रमतो जगत्कर्तृत्वेनानुमानादशरीरस्य परमेश्वरस्य सिद्धिरुपपद्यत इत्युच्येत तदा तथैव तत्र उपादानभिन्नत्वमप्यप्रयोजकमिति तस्य श्रुतिबलादुपादानत्वेनापि सिद्धिरुपपद्यत इति तुल्यम्। वस्तुतस्त्वपरोक्षज्ञानादिकमधिष्ठातृत्वे प्रयोजकमभ्युपगच्छता शरीरित्वमपि तत्प्रयोजकमिति पर्यायेणाभ्युपगतं भवत्येव। अपरोक्षज्ञानत्वाव-

(१) ( ) इदं रेखान्तर्गतं वाक्यं केषुचित्पुस्तकेषु नास्ति। शिवार्कमणिदीपिकारीत्यापि इदं वाक्यमधिकपाठ इत्युन्नीयते।

आशङ्क्याह–

॥ सू ॥ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ३७ ॥

अधिष्ठाने शरीरापेक्षा नास्ति। यथा करणमिन्द्रियं शरीरमपि अशरीरोऽधितिष्ठति तद्वत् प्रधानमपीश्वर इति चेत्—न, तद्गतानर्थभोगादिभ्यः। यथाऽऽत्मनोऽशरीरस्य शरीराधिष्ठाने शरीरगतसुखदुःखभोगादिः तथा परमेश्वरस्यापि तदधिष्ठाने तद्गतभोगादिप्रसक्तिः। अतो न निमित्तमात्रमीश्वरः॥

॥ सू ॥ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ३८ ॥

वाशब्दश्चार्थे। सशरीर एव परमेश्वरः कुलाल इव मृत्पिण्डं पार्थक्येनोपादा-

च्छेदेनेंद्रियस्य कारणतया तदाश्रयत्वेन शरीरस्यापि प्राप्तेः । न च तत्र कार्यतावच्छेदके जन्यत्वं विशेषणम्। गौरवात् । न च लाघवादेकस्य नित्यस्येश्वरज्ञानस्यानुमानात्सिद्धौ तत्र जन्यत्वविशेषणगौरवं प्रामाणिकमिति वाच्यम्। ईश्वरानुमानस्य प्रथमप्रवृत्तौ(नियामका)प्रमाणाभावात्। किञ्च । कर्तृजन्यत्वे कार्यत्वमवच्छेदकं लाघवात्, न तु घटत्वपटत्वादिकमनंतं गौरवात् । इति विपक्षबाधकबलाद्धि कार्यत्वलिंगेन कर्तृजन्यत्वं क्षित्यादीनां साध्यते । एवं शरीरजन्यत्वेऽपि तदेव कार्यत्वमवच्छेदकं लाघवादिति नित्यज्ञानादिमत्त्वेनेव नित्यशरीरवत्त्वेनापि कर्तृसिद्धिः केन वार्यते । तस्मादशरीरस्याधिष्ठानानुपपत्तेः शरीरिण एव कर्तुरनुमानतस्सिद्धिः स्यात्। न तु पूर्वपक्ष्यभिमतस्याशरीरस्य कर्तुरित्याशयः। स्यादेतत्। अनुप्रविश्य नियम्यत्वं साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वं वा शरीरत्वम्। लौकिकवैदिकशरीरव्यवहारास्पदसकलानुगतस्य जातिरूपस्योपाधिरूपस्य वान्यादृशस्य तस्यासंभवात् । तच्च परमेश्वरं प्रति मायादीनां सर्वेषामप्यविशिष्टम्। तथा च यन्नियम्यं तेनैव शरीरवान् परमेश्वरस्तस्याधिष्ठातेत्युपपद्यत इतिं न तस्य करचरणादिमच्छरीरांतरसिद्धिः प्रसज्यते । न च नियम्यातिरिक्तशरीरेण शरीरवत एव तदधिष्ठातृत्वमिति नियमोस्ति। जीवानां स्वस्वशरीराधिष्ठाने तदभावादित्याशंकानिराकरणार्थमुत्तरसूत्रमित्यवतारयति–आशंक्याहेति । सू० ॥ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ३७ ॥ करणग्रहणं शरीरस्याप्युपलक्षणमिति व्याचष्टे–शरीरमपीति। अशरीर इति। नियम्यातिरिक्तशरीररहित इत्यर्थः। तद्गतभोगादिप्रसक्तिरिति। अयमाशयः । अधिष्ठातृत्वशरीरित्वव्याप्तौ नोक्तलक्षणं शरीरत्वं निवेशयामः। किं तु भोगाश्रयत्वरूपम् । तत्रैव विपक्षबाधकसत्त्वात्। भोगार्थं शरीरमधितिष्ठतो हि सुखार्थं दुःखपरिहारार्थं वा क्वचित् कर्तृत्वं दृष्टम्। तथा च नियम्यमेव मायादिकं यदि परमेश्वरस्य भोगाश्रयरूपं शरीरं यदि वा तदतिरिक्तं करचरणादिमदन्यच्छशरीरमिष्यते उभयथापि तस्य सुखदुःखभोगस्तन्मूलपुण्यपापवत्वं च प्रसज्यत इति करचरणादिमच्छरीरांगीकारे दोषांतरसमुच्चयार्थं सूत्रम्–अंतवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ३८ ॥ अंतवत्त्वं करचरणादिमतश्शरीरस्यानित्यत्वनियमदृष्टेः असर्वज्ञता च जननमरणावृत्तिमतां किंचिज्ज्ञत्वदृष्टेः। योगाभ्यासात् सार्वज्ञ्यसमर्थनेऽपि ततः प्रागनिवार्यमसार्वज्ञ्यमिति सूत्रार्थमभिप्रेत्य व्याचष्टे–वाशब्द इत्या-

(१) अयं क्व पाठः।

नमधितिष्ठतीति चेत्–न, तथा सति पत्युरीश्वरस्य संसारिण इवान्तवत्त्वमसर्वज्ञत्वं च भवति। अतो भोगादिप्रसक्तेः प्रधानाधिष्ठानमीश्वरस्य न संभवति। प्रधानाधिष्ठातृत्वेऽपि परमेश्वरस्य 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति श्रुतेस्तद्गतभोगादिप्रसक्तिर्न भवतीति चेत्–तथा सति तर्कबलमपहाय श्रुतिरेवावलम्बनीयेति 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' 'बहु स्यां प्रजायेय' 'सर्वो वै रुद्रः' इत्यादिश्रुतिभिरुपादानमपि परमेश्वर इत्यभ्युपेयम्। जगदुपादाननिमित्तभूतस्यापि परमेश्वरस्य 'निष्कलं निष्क्रियम्' इत्यादिश्रुतिभिर्निर्विकारत्वमप्युपपद्यते ॥

'शक्तिः प्रथमसंभूता शान्त्यतीतपदोत्तरा।

दिना। एवमनुमानादीश्वरस्सिद्ध्यति चेत् कुलालादिरिव शरीरसुखदुःखभोक्ता पुण्यपापवश्यो जननमरणवानसर्वज्ञश्च सिद्ध्येत्, न तु यथाभिमतरूपविशिष्ट इति सूत्रैः प्रतिपादितं भवति। शास्त्रयोनित्वाधिकरणोपन्यस्तमीश्वरानेकत्वापत्त्यादिदूषणमप्यत्रत्यमेव। अत्रैव सूत्रकारस्यानुमानदूषणकण्ठोक्तिदर्शनात्। तत्र सूत्रकृता 'तन्त्वौपनिषद' मित्यादिश्रुतितात्पर्यविचारेणैव परमेश्वरस्य शास्त्रयोनित्वं व्यवस्थापितम्। भाष्यकृता परं शिष्याकांक्षोपशांत्यर्थमत्रत्यमेव किंचिद्दूषणं तत्रोद्भावितम्। तद्व्याख्यानप्रसङ्गादस्माभिरपि तत्र प्रपंचितमतो न पौनरुक्त्यम्। 'रचनानुपपत्ते' श्चेति सांख्याधिकरणे मृद्घटादिषु दृष्टं कार्यानुसारिणा कारणेन भाव्यमिति नियममवलम्ब्य सुखदुःखमोहात्मकस्य जगतस्तथाभूतं कारणमनुमिमानं सांख्यं प्रति मृदादिदृष्टांतैरेवाचेतनस्य जगत्कारणस्य तादृशेन चेतनेनाधिष्ठानमपि सिद्ध्येत, स्वतंत्रं प्रधानं जगत्कारणमिति सांख्याभिमतं न सिद्ध्येत्। इत्येतावन्मात्रमुक्तं, न तु स्वतंत्रमीश्वरानुमानमनवद्यमिति। तेनेश्वरः प्रसाधितः। अतः क्वचिदीश्वरानुमानमनुमोदितं क्वचिद्दूषितमिति न विरोधः। तदेवं युक्त्या केवलनिमित्तमीश्वरं साधयन्तं प्रति स्वतंत्रयुक्त्याश्रयणे परमेश्वरस्यानभिमतमपि शारीरित्वभोक्तृत्वादिकं सिद्ध्येदिति दोषे सूत्रैरुद्भाविते तेषां सूत्राणां, स्वतन्त्रयुक्तिभिः श्रुतिविरुद्धोऽर्थो न सिद्ध्यति, पुरुषबुद्धिकल्पितयुक्तिभ्यः श्रुतीनां प्रबलत्वादित्यस्मिन्नर्थे तात्पर्यमाविष्कर्तुं परमुखेन शङ्कामुद्भावयति–प्रधानेति। तद्गतभोगादीति। आदिशब्देन पुण्यपापवत्त्वमनेकत्वमभवत्वमसर्वज्ञत्वमित्येतानि गृह्यंते। अधिष्ठानानुपपत्तिसूत्रापादितं शरीरित्वं तु नोपात्तम्। श्रुत्यवलम्बनेऽपि कैवल्योपनिषदादिसिद्धस्य तस्याप्रत्याख्येयत्वात्। तर्हि प्राप्तोऽसि पंथानमिति परिहरति–तथा सतीति। श्रुतिरेवेति। 'अनश्नन्नन्यः' 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' 'द्यावाभूमी जनयन्देव एकः' 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्यादिश्रुतिरित्यर्थः। परमेश्वर इति। शक्तेरप्युपलक्षणम्। निर्विकारत्वमपीति। प्रकृत्यधिकरणे तथोप पादितत्वादिति भावः। एवमनेनाधिकरणेन निराकरणीयः शिवस्य केवलनिमित्तत्ववादो नागममूलः किं तु तदभिप्रायानभिज्ञव्याख्यातृपरंपरामूलः इत्येतदाविष्कर्तुं शिवस्योपादानत्वसंप्रतिपत्तौ सर्वज्ञानोत्तरागममूलं वायुसंहितावचनजातमुदाहरति–शक्तिरिति। सूक्ष्मचिदचिद्रूपापन्नचिच्छक्तिविशिष्टः सकलतत्वातीतश्शिव एक एव सर्गाद्यसमयेऽवतिष्ठते। सिसृक्षोस्ततः प्रथमं शिवतत्वपरबिंदुपरमायाशुद्धमायामहामायाकुटिलाकुण्डलिन्यादिशब्दालंबनत्वेन प्रसिद्धा शुद्धाध्वगतसकल-

ततो माया ततोऽव्यक्तं शिवाच्छक्तिमतः प्रभोः ॥
शान्त्यतीतपदं जज्ञे ततः शान्तिपदं क्रमात् ।'

इत्यादिना मायादिप्रपञ्चे शक्तिमतः शिवस्यैवोपादानत्वमवगम्यते वायुसंहितायाम् । पुनश्च—

'शक्त्यादि च पृथिव्यन्तं शिवतत्त्वसमुद्भवम् ।
तेनैकेन तु तद्व्याप्तं मृदा कुम्भादिकं यथा ॥'

इत्यादिना तत्रैव शिवेनोपादानभूतेन जगद्व्याप्तं मृद्घटादिन्यायेनावगम्यते ॥

तनुभुवनभोगस्थानभोगोपकरणानामुपादानभूता पराशक्तिरुत्पद्यते । ततश्शक्तिः सदाशिवो महेश्वरः शुद्धविद्येति चत्वारि तत्वान्युत्पद्यन्ते । तदनन्तरमपरमाया मिश्राध्वगतसकलतनुभुवनाद्युपादानभूता जायते । ततः कालो नियतिः कला विद्या रागः पुरुष इति षट्तत्त्वानि जायन्ते । तदनंतरमशुद्धाध्वगततनुभुवनाद्युपादानभूतमव्यक्तमाविर्भवति । ततो बुद्धिरहंकारो मनः पञ्च ज्ञानेंद्रियाणि पञ्च कर्मेंद्रियाणि पंच शब्दादीनि तन्मात्राणि पंच वियदादीनि भूतानीति त्रयोविंशतिस्तत्वान्याविर्भवंति । एवमेतानि परशक्त्यादीनि पृथिव्यंतानि जडानि षट्त्रिंशत्तत्वानि शिवशास्त्रेषु प्रसिद्धानि तत्र तत्र श्रुतिन्यायैर्व्यवस्थापितानि । एतेषां परशक्तिव्यतिरिक्तानां तत्वानां तत्तत्तत्वप्रतिष्ठितभुवनानां चाधारभूताः निवृत्तिः प्रतिष्ठा विद्या शांतिश्शांत्यतीतेति संज्ञाभिः प्रसिद्धाः उपर्युपरि अवस्थिताः पञ्च कलाः परशक्तिप्रभवाः । तत्र शतकोटियोजनमितब्रह्माण्डरूपं पृथिवीतत्वं निवृत्तिकलायामवतिष्ठते । जलाद्यव्यक्तांतानि त्रयोविंशतिस्तत्वानि प्रतिष्ठायाम् । पुरुषादीनि मायान्तानि सप्त तत्वानि विद्यायाम् । शुद्धविद्या महेश्वरश्च शांतिकलायाम् । सदाशिवश्शक्तिश्च शांत्यतीतायाम् । परशक्तिस्तु तत्वांतराणां तत्तत्प्रतिष्ठितभुवनानां च भेदोपभेदैर्विना षष्टिसंख्यानां तैस्सह चतुर्विंशत्युत्तरद्विशतसंख्यानामाधारभूताः पञ्चापि कलाः कारणत्वेन व्याप्यं तत उपर्युपरिस्थिता शांत्यतीतपदोत्तरा भवति । तदेतत्सर्वं संक्षिप्योच्यते—'शक्तिः प्रथमसंभूते'त्यादिभिः श्लोकैः । अत्र शक्तिशब्दश्शिवत्तत्वरूपपरशक्तिपरः । स तत्कार्याणां शक्त्यादीनां चतुर्णां तत्त्वानामप्युपलक्षकः । ततो मायेति । मायाशब्दस्त्वपरमायापरः । स तत्कार्याणां कालादीनां पुरुषांतानां मिश्रतत्वानामप्युपलक्षकः । अव्यक्तशब्दस्तु तत्कार्याणां बुद्ध्यादीनां पृथिव्यंतानां त्रयोविंशतिसंख्यानामशुद्धतत्वानामप्युपलक्षकः । एवमनेन श्लोकेन संक्षिप्य शिवात् षट्त्रिंशत्तत्वोत्पत्तिर्व्याख्याता । 'शांत्यतीतपदं शक्तेस्ततः शांतिपदं क्रमात् । ततो विद्यापदं तस्मात्प्रतिष्ठापदसंभवः । निवृत्तिपदमुद्भिन्नं प्रतिष्ठापदतः क्रमात्' । इति गाथया परशक्तितः कलापञ्चकोत्पत्तिर्वर्णिता । अत्र 'शिवा'दिति पंचम्योपादानत्वप्रतिपादनं नातिस्फुटमिति तत्रत्यमेव श्लोकांतरमुदाहरति—पुनश्चेति । शक्त्यादीति । शक्तिशब्देन शिवतत्त्वरूपा परा शक्तिरुच्यते । शिवतत्वशब्देन तु शिव एवोच्यते । न त्वत्र शिवतत्त्वशब्दः परशक्तिपरः । शक्तिशब्दस्तत्कार्यद्वितीयतत्त्वरूपशक्तिपरः। 'शिवतत्वादि भूम्यन्तं शरीरादि घटादि च । व्याप्याधितिष्ठति शिवस्ततो विष्णुरुदाहृतः' इति तत्रत्यनामाष्टकनिर्वचनप्रस्तावपठितश्लोकैकार्थ्यात् । शिवतत्वशब्दस्तु वायुसंहितायामेव शिवेऽपि प्रयुक्तः।'आदिमध्यान्तरहितं भेषजं भवरोगिणाम् । शिवतत्त्वमिति

'चिदात्मैव हि देवोऽन्तः स्थितमिच्छावशाद्बहिः ।
योगीव निरुपादानमर्थजातं प्रकाशयेत् ॥ '

इत्याद्यागमप्रामाण्याच्च परमेश्वरस्य जगदुभयकारणत्वमित्यनवद्यमिति ॥

शिवागमैकदेशे शिवस्य परब्रह्मणः केवलनिमित्तत्वमुपपादितम् । तत्परिहारार्थमिदमधिकरणमिति पूर्वाचार्याणां व्याख्या । वयं तु वेदशिवागमयोर्भेदं न पश्यामः । वेदेऽपि शिवागम इति व्यवहारो युक्तः, तस्य तत्कर्तृकत्वात् । अतः शिवागमो द्विविधः त्रैवर्णिकविषयस्सर्वविषयश्चेति । वेदः त्रैवर्णिकविषयः । सर्वविषयश्चान्यः । उभयोरेक एव शिवः कर्ता । ' ईशानः सर्वविद्यानाम्' ' अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितम् ' इत्यादिश्रुत्या

' अष्टादशानामेतासां विद्यानां भिन्नवर्त्मनाम् ।
आदिकर्ता कविः साक्षाच्छूलपाणिरिति श्रुतिः ॥'

इति स्मृत्या च वेदे तस्य कर्तृत्वमवगतम् । अन्यत्रापि तस्यैव परमेश्वरस्य । अतः कर्तृसामान्यादुभयमप्येकार्थपरं प्रमाणमेव। यद्वा—पञ्चब्रह्मप्रणवपञ्चाक्षरीप्रासादादिमन्त्राणां पशुपतिपाशादिवस्तुव्यवहाराणां भस्मोद्धूलनत्रिपुण्ड्रधारण-

ख्यातं शिवार्थं जगतः स्थितम् ॥ पञ्चोपचारवद्भक्त्या पूजयेल्लिंगमूर्धनी'ति । आगमांतरश्लोके 'अंतःस्थित'मित्यस्य स्वात्मनि सूक्ष्मरूपेण स्थितमित्यर्थः। अतस्तस्योपादानत्वे प्रामाण्यसिद्धिः।एवमागमानां शिवस्योपादानत्वेऽपि तात्पर्यसद्भावात् तन्निराकरणार्थं नेदमधिकरणं किं तु तदभिप्रायानभिज्ञव्याख्यातृमतनिराकरणार्थमित्येकं मतं प्रदर्शितम्। मतांतरमाह—शिवागमैकदेश इति । यद्यपि वायुसंहितैकार्थे सर्वज्ञानोत्तराख्ये वैदिकशिवागमे ततोऽन्यत्रापि क्वचित्क्वचिदागमे शिवस्य उपादानत्वमपि प्रतिपादितम् । तथापि कामिककारणादिषु सिद्धांततंत्राख्येषु शिवागमेषु कण्ठोक्त्या तत्प्रत्याख्यातमतस्तद्विषयमिदमधिकरणमिति केषांचिदाचार्यदेशीयानां व्याख्यानमित्यर्थः । किमत्र तत्त्वमित्याकांक्षायामाचार्यः स्वयं निर्धारयति—वयंत्विति । ननु कर्त्रैक्येऽपि बृहस्पतिप्रणीतायाः स्मृतेर्लोकायतसूत्राणाञ्च प्रामाण्याप्रामाण्यवैषम्यं दृष्टमित्याशङ्क्याह—एकार्थपरमिति । ऐकार्थ्यमुपपादयति—पञ्चब्रह्मेति । 'ईशानस्सर्वविद्याना'मित्यादयो यजुर्वेदारण्यके समाम्नाताः पञ्चब्रह्ममन्त्राः । प्रणव 'ओमिति ब्रह्मे' त्यादिप्रदेशेष्वाम्नातः । पञ्चाक्षरी यजुस्संहितायामाम्नाता। एवं प्रासादस्याम्नानप्रदेशोऽन्वेष्यः । ह्रींकारादिसंग्रहार्थमादिपदम् । पशुपाशपतिव्यवहारः श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि प्रसिद्धः। आदिशब्देन 'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिंत्य' मित्यादिप्रदेशगतो नियतिपुरुषतत्त्वादिव्यवहारस्संगृहीतः। भस्मोद्धूलनत्रिपुण्ड्ररुद्राक्षधारणान्यथर्वशिरःकालाग्निरुद्रबृहज्जाबालोपनिषत्सु प्रसिद्धानि। लिंगार्चनं 'तव श्रिये मरुतो मर्जयंते' त्यादिमंत्रे प्रसिद्धम्। उपबृंहितश्च स मन्त्रः पौराणिकैः 'रौद्रं लिंगं महाविष्णुर्भक्त्या शुद्धं शिलामयम्। चारु चित्रं समभ्यर्च्य लब्धवान्परमं पद'मिति ।

(१) श्रुतिष्वन्वेष्टव्य इत्यर्थः। कालिकापुराणे तदाम्नानं दृश्यते—यथा 'क्रमात्सम्मदसन्दोहमादगौरवसंज्ञकाः । प्रासादस्तु भवेच्छेषः पञ्च मन्त्राः प्रकीर्तिताः ॥ एकैकेन तथैवैकं वक्त्रं मन्त्रेण पूजयेत् । एकं समुदितं कृत्वा पञ्चभिर्वा प्रपूजयेत्। प्रासादेनाथवा पञ्चवक्त्रं देवं प्रपूजयेत्। संमदादिषु मंत्रेषु प्रासादस्तु प्रशस्यते। शम्भोः प्रसादनेनैव यस्माद्वृत्तस्तु मंत्रकः । तेन प्रासादसंज्ञोऽयं कथ्यते मुनिपुंगवैः । तस्मात्सर्वेषु मंत्रेषु प्रासादः प्रीतिदः प्रभोः ॥' इति वैतालभैरवौ प्रति वसिष्ठवचनम्।

लिङ्गार्चनरुद्राक्षधारणादिपरधर्माणामन्येषां च सर्वेषां व्यवहाराणामुभयत्रापि सममेव दर्शनादुभावपि प्रमाणभूतौ वेदागमौ । कर्तृसामान्यादेकार्थपरत्वेन च

अन्येषां च सर्वेषामिति । शिवागमेषु श्रुत्यवगतपरब्रह्मभावस्यैव हि शिवस्य भूयान्महिमा प्रतिपाद्यते तदवगतकर्तव्यताकस्यैव तत्पूजनस्य भूयानंङ्गकलापः प्रतिपाद्यते । अतः प्रत्यक्षश्रुत्यवगतकतिपयेतिकर्तव्यताकक्रत्वनुष्ठानापेक्षितांगकलापप्रपञ्चनपराणां कल्पसूत्राणां प्रत्यक्षश्रुत्यदृष्टांगविशेषेष्विव तेषां प्रत्यक्षश्रुत्यनवगतशिवमहिमतत्पूजनप्रकारविशेषेष्वपि श्रुत्यनुसारित्वमवसीयते । अतो वेदशिवागमयोः प्रतिपाद्यानि सर्वाणि समानान्येव । इयांस्तु विशेषः । कल्पसूत्रेषु प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धांशे प्रणेतृभ्रांतिमूलत्वमाशंकास्पदं न तु शिवकर्तृकेष्वागमेष्विति । शिवस्य उपादानत्वनिराकरणं तेषु श्रूयत इति चेत् वेदेषु निर्विकारत्वं किं न श्रूयते । तस्यैव प्रपञ्चनपरं तत् । अत एव एतेषु निराकार्यस्य उपादानत्वस्य विकारित्वरूपतयैवानभिमतत्वं प्रदर्शितं 'परिणामो हि वस्तूनां पूर्वावस्थापरिच्युतिः । अवस्थांतरसम्प्राप्तिः क्षीरस्य दधिभावव'दित्यादिना । यत्तु 'नात्र शक्तिरुपादानं चिद्रूपत्वाद्यथा शिवः । परिणामोचितः प्रोक्तश्चेतनस्य न युज्यते'इत्यादिना शक्तेः परिणामित्वनिराकरणं तच्छक्तेश्चेतनत्वेऽपि परिणामित्वे तद्वच्छिवस्याऽपि तदस्त्विति शंकावकाशनैराश्यसिद्ध्यर्थं प्रौढिवादमात्रम् । तेष्वपि सिसृक्षासंजिहीर्षादिव्यवहारेण शिवचिच्छक्तेः 'चिच्छक्तिरर्थसंयोगोऽध्यक्षमिंद्रियमार्गत' इति चिच्छक्तिवृत्तिनिर्गमव्यवहारेण जीवचिच्छक्तेश्च परिणामित्वमाविष्कृतमेवेति भावः । नन्वस्तु वेदागमयोः कर्तृसामान्यं क्वचित्क्वचिदैकार्थ्यं च । तावन्मात्रेण सर्वात्मना न तयोरेकार्थ्यमुपपादयितुं युक्तम् । अवैदिकत्वमोहशास्त्रत्वादिप्रसिद्धिविरोधापत्तेः । तथाहि—महाभारते—'सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै'इति शैवागमस्य सांख्ययोगादिवद्वैदिकप्रस्थानात्प्रस्थानांतरत्वं तावत्प्रतिपादितम् । तथाभूतस्य च तस्य मोहशास्त्रत्वं कूर्मपुराणे प्रतिपादितम् । 'एवं संचोदितो रुद्रो माधवेन मुरारिणा । चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः । कापालं लागुडं शाक्तं भैरवं पूर्वपश्चिमम् । पाञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः' ॥ इति । तन्निष्ठानां वैदिकापरिग्राह्यत्वञ्च तत्रैव प्रतिपादितम् । 'बुद्धश्रावकनिर्गन्धाः पाञ्चरात्रविदो जनाः । कापालिकाः पाशुपताः पाषण्डा ये च तद्विधाः । यस्याश्नंति हवींष्येते दुरात्मानस्तु तामसाः । न तस्य तद्भवेत् श्राद्धं प्रेत्येह च न तत्फल'मिति । प्रमाणभूतेनापि मोहशास्त्रं कृतमिति युज्यते । तत्र च विप्रलंभार्थं वैदिकार्थस्पर्शोऽपि संभवति । तस्मात्तावन्मात्रेण वेदैकार्थ्यमुपपादयितुमयुक्तमित्याशंक्याह—एकार्थपरत्वेन च विरोधाभावादिति । कल्पसूत्रादिवदेकार्थपरत्वकल्पनेन यो मोहशास्त्रत्वादिप्रसिद्धिविरोध आपादितः तस्याभावादित्यर्थः । मोहशास्त्रत्वादिप्रसिद्धिः वामपाशुपतादिविषयेति भावः । तथाहि—कूर्मपुराण एव 'निर्मितं हि मया पूर्वं व्रतं पाशुपतं शुभम् । गुह्याद्गुह्यतमं सूक्ष्मं वेदसारं विमुक्तये' इत्यारभ्य 'एष पाशुपतो योगस्सेवनीयो मुमुक्षुभिः । भस्मच्छन्नैर्हि सततं निष्कामैरिति हि श्रुति' रित्यंतेन प्रमाणभूतं वैदिकं पाशुपतमुक्त्वा 'वामं पाशुपतं सोमं लागुडं चैव भैरवम् । न सेव्यमेतत्कथितं वेदबाह्यं तथेतर'दिति मोहशास्त्ररूपमवैदिकं पाशुपतमन्यत्संकीर्तितम् । नन्वेतावता कामिकाद्यष्टाविंशतिप्रभेदस्य सिद्धांतत-

विरोधाभावादिदमधिकरणं केवलेश्वरनिमित्तत्ववादिहिरण्यगर्भोक्तयोगस्मृतिविषयमिति वयं वदामः । अतो हिरण्यगर्भागमनिरसनपरमिदमधिकरणमिति युक्तम् ॥

अथवा वियदाद्युत्पत्तिशङ्कापरिहारवदवान्तरशङ्कापरिहारप्रवृत्तौ न दोष इति कश्चित् । सर्वथा न केवलमीश्वरो निमित्तमित्यस्माकं राद्धान्तः ॥

इति पाशुपताधिकरणम् ॥ ८ ॥

न्त्रस्य वैदिकत्वं नोपपादितं भवति । वायुसंहितायां—शैवागमोऽपि द्विविधः श्रौतोऽश्रौतश्च स स्मृतः । श्रुतिसारमयः श्रौतः स्वतंत्र इतरो मतः । स्वतंत्रो दशधा पूर्वं तथाष्टादशधा पुनः । कामिकादिप्रभेदेन बहुधा स व्यवस्थितः । श्रुतिसारमयोऽन्यस्तु शतकोटिप्रविस्तरः । परं पाशुपतं यत्र व्रतं ज्ञानं च कथ्यत' इति शैवागमस्य वैदिकावैदिकविभागपूर्वकं कामिकादेरवैदिकत्वस्य वायुसंहितैकार्थसर्वज्ञानोत्तरादेर्वैदिकत्वस्य च विभज्य प्रतिपादनात् इति चेत् सत्यम् । तत्र कामिकादेरवैदिकत्वोक्तिस्सर्वथैवावैदिकत्वाभिप्रायेण न भवति किं तु वेदानुक्तमपि तत्र वेदोक्तपूजाद्यपेक्षितं कर्षणादिप्रतिष्ठांतप्रभृति प्रमेयरूपं प्रतिपादितमस्तीत्येतदभिप्रायेण । वराहपुराणे निश्वाससंहितायां हि—'लक्षमात्राप्रमाणतः । सैव पाशुपती दीक्षा योगः पाशुपतश्च सः । एतस्माद्वेदमार्गाद्धि यदन्यदिह जायते तच्छूद्रकर्म विज्ञेयं रौद्रं शौचविवर्जित' मिति निश्वाससंहितोपलक्षितसकलसिद्धांततंत्रव्यतिरिक्तस्य वामाचारयुक्ततया शौचवर्जितस्य लागुडपाशुपतकापालिकालामुखादेरेव रौद्रागमस्यावैदिकत्वप्रतिपादनात् । न च तेषामपि सर्वथैवाप्रामाण्यम् । वैदिकाधिकारिप्रवर्तनाद्यंशेषु मोहशास्त्रत्वेऽप्यवैदिकाधिकारिविषये प्रामाण्यसद्भावादिति । तेषामधिकारिभेदमुत्तराधिकरणे विवेचयिष्यामः । एवमुपादानत्वनिराकरणस्याप्यभिप्रायांतरकल्पनेन सिद्धांततंत्रस्यापि प्रामाण्यव्यवस्थापने तद्व्याख्यानानामपि तथैव प्रामाण्यं भवेदिति किंविषयमिदमधिकरणं स्यात् इत्याकांक्षायामाह—इदमधिकरणमिति । आचार्यांतरोक्तमधिकरणस्य विषयमाह—अथवेति । तंत्रान्तरनिराकरणार्थं नेदमधिकरणं किं तु यथा वियदाद्युत्पत्तिशंकापरिहारार्थानि वियदधिकरणादीनि एवमिदं केवलनिमित्तत्वशंकापरिहारार्थमधिकरणम् । न चैवं सति तंत्रांतरनिराकरणार्थेऽस्मिन्पादे संगत्यभावो दोषः स्यादिति वाच्यम् । पादसंगत्यभावेऽपि पूर्वाधिकरणन्यायप्रसक्तावान्तरशंकापरिहारार्थत्वेन प्रासंगिकत्वोपपत्तेरित्यर्थः । किमत्र मतं ग्राह्यमित्याकांक्षायामाह—सर्वथेति । केवलनिमित्तेश्वरवादनिराकरणस्योभयथापि सिद्धेर्नैकत्राभिनिवेशो किंचित्फलमस्तीति भावः । पादसंगतेरपि लाभाद्धैरण्यगर्भविषयमिति मतं ज्याय इति स्पष्टमेव ॥

इति पाशुपताधिकरणम् ॥ ८ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ पाशुपताधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३५ ॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ३७ ॥ अंतवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ३८ ॥

कुलालादिर्लोके दृष्टः कर्ता यथानुपादानम् । दण्डादिकं नियच्छन् तथायमीशो निमित्तमात्रं स्यात् ॥ १२३ ॥

श्रुतिनयविरोधवशतोऽसामञ्जस्यान्निमित्तता न स्यात् । अशरीरस्य तथोपादानाधिष्ठानसाधनायोगात् ॥१२४॥

वैफल्ये युक्तिस्रुतेश्श्रुतिशिरणेन त्वयापि भाव्यमिह। *(१) श्रुत्या तु समाधाने तस्य तथा प्रकृतितांपि स्यात् ॥१२५॥

इति पाशुपताधिकरणम् ॥ ८ ॥

(१) अत्र नयमणिमालायाम् * इदमङ्कितमन्त्यमर्धमेव मातृकयोरुपलब्धम् । पूर्वतन इदमधिकरणीयो ग्रन्थोऽशेषस्त्रुटितः । मातृकान्तरालाभाद्दुर्लभश्च । तथापि मयाधिकरणपूर्वपक्षादिपर्यालोचनया यथामति स्वयं परिपूर्य संयोजितः ॥ तदत्र सहृदयैर्गुणैकग्रहयालुभिर्मातृकान्तरलाभेन त्रुटितांशोपलब्धौ तत्प्रेषणेनाहमप्यनुग्राह्य इत्यर्थये सविनयम् ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ पत्यधिकरणमथवा पाशुपताधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ *संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ३९ ॥ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४० ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं सत्त्वासत्त्वयोरेकत्र विरोधादसंभव इत्युक्तम् । तद्वदुपादानत्वकर्तृत्वयोरेकत्र विरोधादसंभवः स्यादिति दृष्टान्तसंगत्येदमारभ्यते **सू ॥ पत्युरसामंजस्यात् ॥ ३७ ॥** अत्र केवलमधिष्ठाता ईश्वरो जगतो नोपादानमिति माहेश्वरसिद्धान्तः प्रमाणमूल उत भ्रान्तिमूल इति संशयः । प्रामाणिक इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** ईश्वरस्य जगदुपादानप्रधानादिप्रेरकत्वेन जगत्सर्जने प्रवृत्तौ रागादिदोषप्रसक्तेरसामञ्जस्यापातात्, प्रेर्यप्रधानादिभिः प्रेरकेश्वरस्य निरवयवत्वेन संबन्धानुपपत्तेः अप्रत्यक्षप्रधानविषयकप्रेरणाया ईश्वरेऽनुपपत्तेः जीवेन्द्रिययोरिव प्रधानेश्वरयोः प्रेर्यप्रेरकत्वाभ्युपगमे ईश्वरस्य भोगादिप्रसक्तेः प्रधानजीवेश्वराणां विनाशित्वस्येश्वरस्यासार्वज्ञ्यस्य च प्रसक्तेश्च ईश्वरस्य जगन्निमित्तत्वमात्रवादी माहेश्वरराद्धान्तो भ्रान्तिमूल इति ॥ **सूत्रार्थस्तु, पत्युः=** ईश्वरस्य जगन्निमित्तमात्रत्वं न संभवति । कुतः । **असामञ्जस्यात्=** जगत्सर्जने प्रवृत्तौ प्रवृत्ते रागादिपूर्वकत्वेनेश्वरस्य रागादिदोषप्रसक्त्या असामञ्जस्यसंभवात् । इति ॥

अपिच ॥ **सू ॥ संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥** असंबद्धस्य प्रेरकत्वायोगात् प्रेर्यप्रधानादिभिः प्रेरकस्येश्वरस्य संबन्धानुपपत्तेश्च माहेश्वरसिद्धान्तो भ्रान्तिमूल इति ॥

किंच ॥ **सू ॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥** प्रधानस्य रूपादिहीनत्वेन तद्विषयकाधिष्ठानस्येश्वरेऽनुपपत्तेश्चेत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेणाक्षिप्य परिहरति– **सू ॥ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥ करणवच्चेत्=** इंद्रियाण्यप्रत्यक्षाण्यपि यथा जीवेन प्रेर्यन्ते एवं प्रधानमप्रत्यक्षमपि ईश्वरेण प्रेर्यत इति चेत् । **न** । कुतः । **भोगादिभ्यः=** भोगादिभ्यो दोषेभ्यः इत्यर्थः ॥

किंच । **सू ॥ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥** प्रधानजीवेश्वराणां परिच्छिन्नसंख्यापरिमाणवत्त्वात् त्रयाणां घटवदन्तवत्त्वं विनाशित्वं स्यात् । अपरिच्छिन्नत्वे ईश्वरस्यासर्वज्ञत्वं स्यात् इत्यर्थः ॥ अतो माहेश्वरसिद्धान्तो भ्रान्तिमूल इति ॥

श्रीकण्ठमते, श्रुतिसिद्धजगदुभयकारणत्वस्यापि परमेश्वरस्य शैवागमनिष्ठैस्तदभिप्रायानभिज्ञैस्तांत्रिकैरेकदेशिभिरुच्यमानं केवलनिमित्तत्वं युक्तं न वेति संदेहे कुलालादिदृष्टान्तेनेश्वरस्य केवलनिमित्तमात्रत्वं युक्तमिति पूर्वपक्षः । श्रुतिन्यायविरोधेनासामञ्जस्यात्परमेश्वरस्य केवलनिमित्तमात्रत्वमयुक्तमिति सिद्धान्तः । शिवागमैकदेशे परब्रह्मणश्शिवस्य केवलनिमित्तत्वमुपपादितं तत्परिहारार्थमिदमधिकरणमिति केषांचित्पूर्वाचार्याणामाशयः । वेदागमयोः कर्तृसामान्यादेकार्थपरत्वेन विरोधाभावादिदमधिकरणं केवलेश्वरनिमित्तत्ववादिहिरण्यगर्भोक्तयोगस्मृतिविषयम् । आगमेषु परमेश्वरस्य जगदुभयकारणत्वमेव प्रतिपादितम् । केवलनिमित्तमात्रत्वमागमेषूक्तमिति प्रतिपादनमागमार्थानभिज्ञतांत्रिकैकदेशिव्याख्यानमात्रमूलतया न प्रामाण्यमर्हतीति च श्रीकण्ठाचार्याणां स्वाभिप्रायः । **सूत्रार्थस्तु, पत्युरसामञ्जस्यात् ॥३५॥ पत्युः=** ईश्वरस्य केवलनिमित्तत्वं न युक्तम् । कुतः । **असामञ्जस्यात्=** श्रुतिन्यायविरोधेनासामञ्जस्यात् । इति । **सू ॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥** अशरीरस्य परमेश्वरस्य मायोपादानाधिष्ठानानुपपत्तेः शरीरिण एव कुलालादेर्मृत्पिण्डाद्युपादानाधिष्ठानस्य लोके दर्शनाच्च परमेश्वरस्य केवलनिमित्तत्वं न संभवति इति ॥

सू ॥ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ३७ ॥ अत्र करणपदं शरीरोपलक्षकम् । यथा शरीरमशरीर आत्माधितिष्ठति तद्वत्प्रधानमपीश्वरोऽधितिष्ठतीति चेन्न । यथात्मनोऽशरीरस्य शरीराधिष्ठाने तद्गतसुखदुःखादिः प्राप्नोति तथा परमेश्वरस्यापि मायाधिष्ठाने तद्गतभोगादिः प्रसज्येत । अतो न निमित्तमात्रत्वमीश्वरस्येति भावः । **सू ॥ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ३८ ॥** वाशब्दश्चार्थे । तथा सति पत्युरीश्वरस्य संसारिण इव नाशवत्त्वमसर्वज्ञत्वं च भवति । अतो न निमित्तमात्रत्वमीश्वरस्याभ्युपेयमिति सिद्धम् ॥

---

* इदं सूत्रं शांकरानन्दतीर्थीयभाष्यपाठयोरेव दृश्यते न श्रीकण्ठरामानुजभाष्यपाठयोरित्यवगन्तव्यम् ॥

अथ पाञ्चरात्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ सू ॥ उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ३९ ॥

पञ्चरात्रमतं वासुदेवोक्तम् । तत्र जीवोत्पत्त्यादिकमुच्यते । तत् संभवति न वेति संदेहः ॥

संभवतीति पूर्वः पक्षः । कुतः ? भगवता वासुदेवेन प्रोक्तस्य प्रमाणत्वात् । तथा ह्यत्र प्रक्रिया–भगवानेको वासुदेवः परमात्मा । तस्मात् संकर्षणाख्यो जीवो जायते । जीवाच्च प्रद्युम्नाख्यं मनः । मनसश्चानिरुद्धाख्योऽहंकारः । एते चत्वारो व्यूहा सर्वात्मान इति । अतो वासुदेवस्य हिरण्यगर्भादिभ्योऽपि परत्वेन तदुक्तस्य प्रामाण्यादिदं सर्वमुपपन्नम् ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः । जीवोत्पत्त्यभिधायकमिदं शास्त्रमप्रमाणम् ; कृतनाशाकृता-

---

अथ पाञ्चरात्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

हैरण्यगर्भमतनिराकरणानंतरं वैष्णवमतनिराकरणार्थमधिकरणम्–सू ॥ उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ३९ ॥ जीवोत्पत्त्यादिकमिति । आदिशब्देन जीवान्मनउत्पत्तिर्वासुदेवस्य परमकारणत्वमित्यादि गृह्यते। यद्यपि जीवविशेषे हिरण्यगर्भे भ्रांतिसंभवात्तदुक्तमीश्वरस्य केवलनिमित्तत्वं न ग्राह्यम् । तथाऽपि पारमेश्वरपरशक्त्यंशतया परमेश्वरस्यैवावस्थाविशेषरूपे भगवति वासुदेवे भ्रांतिलेशस्याप्यसंभवात् तदुक्तं जीवोत्पत्त्यादिकं तथैव ग्राह्यमिति पूर्वपक्षयति–संभवतीति । ननु शरीराद्युपाधिका जीवोत्पत्तिः सिद्धांतेऽपि संमता कथं पूर्वपक्षतया निवेश्यते इत्याशङ्क्य पाञ्चरात्रे जीवस्योच्यमानोत्पत्तिर्न शरीराद्युपाधिका । मनोहंकारयोरपि सृष्टेः प्रागुच्यमानत्वादिति दर्शयितुं तत्प्रक्रियामुपन्यस्यति–तथा हीति । एते चत्वार इति। भगवद्व्यूहचतुष्टयात्मकः सर्वः प्रपञ्च इत्यर्थः । जीवोत्पत्तिवादे 'न जायते म्रियते वा विपश्चि' दित्यादिश्रुतिविरोधो 'नात्माश्रुते' रि(ब्र-२-३-१४-सू) त्यधिकरणे

रामानुजमते, पशुपतिमतमादरणीयं न वेति संदेहे परमपुरुषार्थसाधनाववोधित्वेन निखिलवस्तुसाक्षात्कारसमर्थपशुपतिप्रणीतत्वादादरणीयमिति पूर्वपक्षः । वेदविरुद्धार्थप्रतिपादनात् निमित्तोपादानभेदाभिधानात् सुराकुंभस्थापनतत्स्थदेवतार्चनमुद्रिकाषट्कविज्ञानतद्धारणादिवेदविरुद्धाचारप्रतिपादनपरत्वाच्चासामंजस्यात्पत्युः पशुपतेर्मतं नादरणीयमिति । सूत्रार्थवर्णने **श्रीकण्ठमता**न्नास्ति वैलक्षण्यमिति बोध्यम् ॥ अनयोर्मतयोः ' **संबन्धानुपपत्तेश्च** ' इति सूत्रस्य पाठ एव नास्तीति **शांकरमता**द्विशेषः ॥

आनन्दतीर्थमते, सौरकौमारशाक्तादिमतोपलक्षणत्वेन **शैवपाशुपतकालामुखमहाव्रतानां** मतं निरस्यते । शैवपाशुपतादिमतसिद्धं पशुपतेर्जगत्कर्तृत्वं युक्तं न वेति **संदेहे** युक्तमिति **पूर्वपक्षः** । ' एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शंकर ' इत्यादिश्रुतिभिः पशुपतेर्जननादिदोषवत्त्वात् न युक्तमिति **सिद्धान्तः** । **सूत्रार्थस्तु,** ॥ **सू** ॥ **पत्युरसामञ्जस्यात्** ॥ ३७ ॥ **पत्युः**=पशुपतेः जगत्कारणत्वं न युक्तम् । कुतः । **असामञ्जस्यात्**= पारतंत्र्योत्पत्त्यादिदोषवत्त्वादित्यर्थः ॥ **सू** ॥ **संबंधानुपपत्तेश्च** ॥ ३८ ॥ शिवस्याशरीरत्वेन जगता संबन्धानुपपत्तेः न तस्य कर्तृत्वमित्यर्थः ॥ **सू** ॥ **अधिष्ठानानुपपत्तेश्च** ॥ ३९ ॥ प्रलये सर्वेषां नष्टत्वात् पुनस्सृष्टिसमये पशुपतेः पृथिव्याद्याश्रयानुपपत्तेश्च न तस्य जगत्कर्तृत्वमित्यर्थः ॥ **सू** ॥ **करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः** ॥ ४० ॥ **करणवच्चेत्**= यतः साधनजातं पशुपतेः करणवत् शरीरेण तुल्यम् अधिष्ठानतुल्यं च अतो नोक्तदोष इति चेत् **न** । कुतः । **भोगादिभ्यः**= शरीरकृतसुखदुःखभोगोत्पत्तिमरणादिदोषेभ्य इत्यर्थः ॥ **सू** ॥ **अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा** ॥ ४१ ॥ वाशब्दो विकल्पार्थः । यतः शिवस्य देहित्वतदभावपक्षयोः क्रमेणान्तवत्त्वं नाशवत्त्वमसर्वज्ञता वा स्यात् अतो न युक्तं पशुपतेर्जगत्कारणत्वमित्यर्थः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां पाशुपताधिकरणम् ॥ ७ ॥

भ्यागमप्रसङ्गेन जीवोत्पत्त्यसंभवात्। एकस्मिन् किंचित् पुण्यापुण्यात्मकं कर्म कृत्वा प्रलये नष्टे तदन्यः कश्चिज्जीवः प्राप्नोतीत्यकृताभ्यागमः। पूर्वस्य कृतस्य नाश इत्यादिर्दोषः। ततो जीवोत्पत्त्यभिधायकं शास्त्रमप्रमाणम् ॥

इयं चान्यानुपपत्तिरित्याह–

॥ सू ॥ न च कर्तुः करणम् ॥ ४० ॥

संकर्षणाख्याज्जीवात् प्रद्युम्नाख्यं मनो जायत इत्युच्यते। कर्तुर्जीवाच्च करणोत्पत्तिर्न संभवति, तस्य प्रकृतिकार्यत्वेन चेतनकार्यत्वानुपपत्तेः ॥

॥ सू ॥ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४१ ॥

विज्ञानशब्दो जीववाचकः। अत्र जीवादीनामुत्पत्तिर्नाभिधीयते। किंतु संकर्षणादीनां जीवादिभाव उच्यते। जीवाद्यधिष्ठातृत्वं जीवादिभाव इति ततस्तच्छास्त्रप्रामाण्यप्रतिषेधो मा भूदिति शङ्कार्थः ॥

॥ सू ॥ विप्रतिषेधाच्च ॥ ४२ ॥

एवं जीवोत्पत्त्यभिधाने परिहृतेऽपि पाञ्चरात्रमतस्य नाभ्युपगमः, श्रुतिविरु-

---

व्यक्तो भविष्यतीति युक्तिविरोधमाह–एकस्मिन्निति। जीवोत्पत्तिरिव जीवात्मन उत्पत्तिरपि नोपपद्यत इत्येतदर्थमुत्तरसूत्रमित्याह–इयञ्चेति। सू॥ न च कर्तुः करणम् ॥४०॥ चेतनकार्यत्वानुपपत्तेरिति। पंचम्योच्यमानं जीवोपादानकत्वं नैवोपपद्यत इत्यर्थः। सू॥ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४१ ॥ वाशब्दात् पक्षविपरिवृत्तेरिदं पूर्वपक्षसूत्रम्–जीववाचक इति। 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यादिश्रुतिप्रयोगादित्यर्थः। परमकारणात् परब्रह्मभूतात् वासुदेवात्संकर्षणो नाम जीवो जायते। संकर्षणात् प्रद्युम्नसंज्ञं मनो जायते। तस्मादनिरुद्धसंज्ञोऽहंकारो जायत इति पाञ्चरात्रग्रंथे जीवाद्युत्पत्त्यभिधानमनभ्युपगम्य तेषु संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां भावे अधिष्ठातृत्वेन सद्भावेऽभिधेयेऽभ्युपगम्यमाने तस्य ग्रंथस्याप्रतिषेधः प्रामाण्यनिषेधो न भवति। परिपूर्णषाड्गुण्यशालिनो वासुदेवस्य एकैकगुणयुगलाभिव्यक्तिमज्जीवाद्यधिष्ठातृसंकर्षणादिव्यूहरूपेण प्रादुर्भावे तात्पर्योपपत्तेरिति सूत्रस्यार्थं दर्शयति–अत्र जीवादीनामिति ॥ सू॥ विप्रतिषेधाच्च ॥ ४२ ॥ परिहृतेऽपीत्यपिशब्देन परिहारस्याभासतां सौत्रचकारसमुच्चितयुक्तिसिद्धां द्योतयति। तत्रायमभिप्रायः। जीवादिशब्दानां प्रसिद्धार्थमपहायाप्रसिद्धजीवाद्यधिष्ठातृत्वरूपार्थांतरकल्पनायां किं प्रमाणम्। उदाहृतग्रंथे तेषां संकर्षणादिविशेषणत्वमिति चेत् भ्रांतोऽसि। संकर्षणादिशब्दाः खल्वत्र संज्ञात्वेन जीवादिविशेषणतया निर्दिष्टाः। तेन प्रसिद्धानामेव जीवमनोऽहंकाराणां पाञ्चरात्रपरिभाषया संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनामानि भवन्ति। संकर्षणादिनामभिरनूद्य तस्मिन् शास्त्रे विग्रहायुधादिविधानं तेषामेव ध्यानार्थं भवति। ककाराद्यक्षराणां वर्णविशेषविधानवत् संकर्षणाद्यर्चनविधानञ्च जीवादिविषयमेव भवति। यत्र शास्त्रे यश्शब्दो यत्रार्थे परिभाषितः, तत्र तस्य शब्दस्य स एव खल्वर्थो ग्राह्यः। शब्दशास्त्रगतनदीवृद्ध्यादिसंज्ञार्थवत्। ननु, पांचरात्र एव जीवं प्रकृत्य 'स ह्यनादिरनंतश्च परमार्थेन निश्चित' इत्युक्तम्। एवं तर्हि वक्ष्यमाणो वेदविरोध इव परस्परविरोधोऽपि कश्चन सूत्रार्थभूतो विप्रतिषेधो भविष्यति। ननु यत्र भ्रांतिलेशस्यापि शङ्का न प्रवर्तते स

कथं भगवान् वासुदेवः श्रुतियुक्तिस्ववचनविरुद्धां जीवोत्पत्तिं ब्रूयात्? सत्यम् । भ्रांत्या न ब्रूयादिति। विप्रलिप्सया तु ब्रूयादेव। दृष्टो हि तस्यावतारविशेषे विप्रलंभः। कृप्तश्च पांचरात्रेऽपि सः । मोहशास्त्रत्वप्रसिद्धेः । ननु भारतादिषु पाञ्चरात्रस्य प्रामण्यमपि प्रतिपादितं तर्हि अयमपि कश्चन विप्रतिषेधः सूत्रोक्तो भविष्यति । वस्तुतस्तु नायं विप्रतिषेधोऽस्ति । अननुष्ठेयांशेषु कुण्डगोलकस्त्रीशूद्रादिवेदानधिकृतविषयतया प्रामाण्यं तत्र वैदिकाधिकारवर्णनविषये जीवोत्पत्त्यादिश्रुतियुक्तिस्ववचनविरुद्धविषये चाप्रामाण्यमिति व्यवस्थोपपत्तेः। इयं व्यवस्था कौर्मे दर्शिता । तत्र हि 'स तेषां मायया जातं गोवधं गौतमो मुनिः। केनापि हेतुना ज्ञात्वा शशापातीव कोपनः । भविष्यथ त्रयीबाह्या महापातकिभिः समाः'। इत्यादिना वेदबाह्यत्वेन गौतमशप्तान्प्रस्तुत्य 'सर्वे संप्राप्य देवेशं शंकरं विष्णुमव्ययम् । अस्तुवन् लौकिकैः स्तोत्रैरुच्छिष्टा इव सेवकाः ॥' इत्यादिना शिवकेशवसन्निधौ तेषां वैदिकमन्त्रैः स्तोत्रेऽनधिकारात् भाषाप्रबंधैः स्तुतिपूर्वकं गतिप्रार्थनामुपन्यस्य 'तस्माद्वै वेदबाह्यानां रक्षणार्थं तु पापिनाम् । संमोहनाय शास्त्राणि करिष्यावो वृषध्वज। एवं संचोदितो रुद्रो माधवेन मुरारिणा । चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः।' इत्यादिना वेदबाह्यत्वेऽप्यन्तःकरणशुद्धिमतां रक्षणार्थं वैदिकत्वेऽपि मलिनचित्तानां विमोहनार्थं च शिवकेशवाभ्यां पाशुपतपाञ्चरात्रादीनि निर्मितानीति श्रुतम्। कुण्डगोलकादीनां पांचरात्रेऽधिकारोऽपि कौर्मे दर्शितः। अथांशोस्सात्वतो नाम विष्णुभक्तः प्रतापवान्। महात्मा दाननिरतो धनुर्वेदविदां वरः । स नारदस्य वचनात् वासुदेवार्चने रतः । शास्त्रं प्रवर्तयामास कुण्डगोलादिभिः श्रितम्। तस्य नाम्ना तु विख्यातं सात्वतं नाम शोभनम् । प्रवर्तते महाशास्त्रं कुण्डादीनां हितावह'मिति । पांचरात्रे स्त्रीशूद्राधिकारस्त्रिवक्रापुत्रमुपश्लोकं प्रस्तुत्य भागवते वर्णितः । 'तेनात्तं सात्वतं तन्त्रं यज्ज्ञात्वा मुक्तिभाग्भवेत् । यत्र स्त्रीशूद्रदासानामधिकारः परः स्मृतः। संस्कारो वैष्णवः' इति। पाञ्चरात्रप्रविष्टस्य च क्रमेण वैदिकमार्गावाप्तिद्वारा श्रेयःप्राप्तिरित्युक्तम्। वासिष्ठलैंगे तत्र हि शांडिल्यं प्रति भगवद्वचनम्—'मत्तंत्राश्रयणेनैव मत्पूजा च कृता त्वया । तया न प्रीतवानस्मि तव शाण्डिल्य दुर्मते । कुमार्गेणापि शांडिल्य कृता पूजा मम त्वया। अतः कालेन महता वेदमार्गं गमिष्यसि'। इति। ये तु पांचरात्रमार्गेण विष्णुं प्रपन्ना अपि प्राचीनदधीच्यादिशापदोषेण शिवनिंदादिषु प्रवर्तंते तेषामाकल्पं निरय एव न तु भवांतरेऽपि वेदमार्गप्राप्तिः। तदुक्तं कौर्मे—'एवमुक्त्वा तु विप्रर्षिश्शशापेश्वरविद्विषः। समागतान्ब्राह्मणांस्तान् दक्षसाहाय्यकारिणः । यस्माद्बहिष्कृता वेदा भवद्भिः परमेश्वरः । विनिंदितो महादेवः शंकरो लोकवंदितः । भविष्यथ त्रयीबाह्यास्सर्वेऽपीश्वरविद्विषः । निन्दन्तो ह्यैश्वरं मार्गं कुशास्त्रासक्तमानसाः । मिथ्याधीतसमाचारा मिथ्याज्ञानप्रलोभिनः । प्राप्य घोरं कलियुगं कलहैः कलिपीडिताः। त्यक्त्वा तपोवनं कृत्स्नान् गच्छध्वं नरकान्पुनः। भविष्यति हृषीकेशः स्वाश्रितोऽपि पराङ्मुखः।' इति। तानधिकृत्य सौरपुराणे पठ्यते—'पुरुषोत्तममाश्रित्य शिवनिंदापरा द्विजाः। कलौ युगे भविष्यंति त्राता तेषां न माधवः'। स्कान्दे शंकरसंहितायां शिवपूजाविधौ—'नेक्षेत पूजावेलायां नरं वत्स बहिष्कृतम्।' इत्युक्त्वा 'कोऽसौ बहिष्कृत' इति जिज्ञासायामुक्तं 'दधीचिना गौतमेन ये शप्ता ब्राह्मणाधमाः। कलाववतरिष्यन्ति निन्दकास्ते बहिष्कृताः॥' इति । दुष्करप्रायश्चित्तपापापादितवैदिकमार्गबहि-

र्भावानामपि तंत्रेष्वधिकारस्साम्बपुराणे दर्शितः 'श्रुतिभ्रष्टः श्रुतिप्रोक्तप्रायश्चित्ते भयं गतः। क्रमेण श्रुतिसिद्ध्यर्थं मनुष्यस्तंत्रमाश्रयेत्। धर्मशास्त्रे पुराणे च प्रोक्तं हि मरणांतिकम्। प्रायश्चित्तं मनुष्याणां पापिष्ठानां सुदारुणम्। कलौ दुर्बलचित्तानां मरणे जायते भयम्। तेषामेव हि रक्षार्थं तान्त्रिकं मार्गमुक्तवा'निति। 'पांचरात्रं भागवतं तन्त्रं वैखानसाभिधम्। वेदभ्रष्टान् समुद्दिश्य कमलापतिरुक्तवा'निति च। तानेव कृतमहापातकान् धर्मशास्त्रोक्तप्रायश्चित्ताशक्ततया तंत्राण्याश्रितानधिकृत्योक्तमापस्तंबेन—'अथाभिशस्ताः समवसाय चरेयुर्धार्म्यमिति सांशित्येतरेतरयाजका इतरेतराध्यापका मिथो विवहमानाः' (प्र. १. प० १. ख० २८. सू. ९.) इति। अत्राभिशस्तशब्दोक्तानां पतितानामितरेतरयाजनाध्यापनोक्तिः तांत्रिकविषयैवेति लभ्यते। पतितानां वेदमार्गेऽनधिकारात् उदाहृतपुराणवचनैस्तेषां तंत्रमार्गेऽधिकारसद्भावावगमाच्च। न चात्राभिशस्तशब्दः पतितविषयो न भवतीति शंकनीयम्। 'पुत्रान्सन्निष्पाद्य ब्रूयुः विप्रव्रजतास्मदेवं ह्यस्मत्स्वार्यास्संप्रत्यपत्स्यतेति। (प्र० १. प० १. ख० २६. सू० १०) अथापि न सेंद्रियः पतति (सू ११.) तदेतेन वेदितव्यमंगहीनो हि सांगं जनयति। (सू० १२) मिथ्यैतदिति हारीतः। (सू० १३.) दधिधानीसधर्मा स्त्री भवति। (सू० १४.) यो हि दधिधान्यामप्रयतं पय आतच्य मन्थति न तेन धर्मकृत्यं क्रियत एवमशुद्धि शुक्लं यन्निवर्तते न तेन सह संप्रयोगो विद्यते (सू० १५) इत्यग्रिमसूत्रैः अभिशस्तशब्दसंकीर्तनपूर्वकं पूर्वपक्षसिद्धांताभ्यां तत्पुत्राणामपि असंव्यवहार्यत्वप्रतिपादनात्। एवं चोदाहृतनानापुराणवचनानुसारेण भारतादिषु पांचरात्रप्राशस्त्यवचनान्यधिकारिविशेषविषयतया तत्प्रामाण्यव्यवस्थापनपराणीत्युपपादनीयम्। भारतेऽपि हि—'सांख्यं योगः पांचरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा। किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्गनिष्ठानि वा मुने'। इति प्रश्ने 'ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै।' इति पांचरात्रादीनां वैदिकमार्गान्मार्गांतरत्वोक्त्यैवावैदिकत्वमाविष्कृतम्। अवैदिकेषु च न वैदिकानामधिकारः। 'या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः। सर्वास्ता निष्फलाः प्रोक्ता निष्ठा तेषां हि तामसी' इति मनुस्मरणात्। वराहपुराणे च बहुधा पांचरात्रप्रशंसां प्रस्तुत्यापि अवैदिकाधिकारित्वमाविष्कृतम्। 'अभावे वेदमन्त्राणां पांचरात्रोदितेन च। मार्गेण मां प्रपद्यंते ते मां प्राप्स्यंति मानवाः' इति। अत्र हि नित्यानां वेदमंत्राणां स्वरूपेणाभावो न विवक्षितः। किं तु तेष्वधिकाराभाव एव। न च पाशुपत इव पांचरात्रे वैदिकावैदिकविभागः कृतो दृश्यते। येन 'ज्ञानान्येतानि राजर्षे' इत्यादिषु पाशुपतस्येव पांचरात्रस्याप्यवैदिकस्य ग्रहणमिति नीयेतेत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या। विस्तरोऽन्यत्रानुसन्धेयः। तस्मात्स्थितमेतत्पाञ्चरात्रस्यानुष्ठेयभागेष्वधिकारिविशेषविषयतया प्रामाण्यमस्तीति तत्प्ररोचनार्थं भारतादिषु बहुधा तत्प्रशंसनम्। जीवोत्पत्त्यादिवचनं त्वप्रमाणमेव। मोहशास्त्रत्वेन प्रसिद्धे प्रतीताप्रामाण्यनिरासहेत्वभावात्। तत्प्रसिद्धिरहितेष्वपि हि सर्ववेष्टनादिस्मरणेषु श्रुतिविरोधमात्रेणाप्रामाण्यमभ्युपगम्यते। यत्रापि श्रुतिविरोधो नास्ति तत्रापि हेतुदर्शनमात्रेणाप्रामाण्यमभ्युपगम्यते। उक्तं चापस्तंबेन—'ब्राह्मणोक्ता विधयः। तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते। यत्र तु प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिः न तत्र शास्त्रमस्ति। तदनुवर्तमानो नरकाय राध्यती'ति। किमु वक्तव्यं मोहशास्त्रे प्रतिपाद्यमानं श्रुतिन्यायस्ववचनविरुद्धमप्रमाणमिति। यत्तु भारते

द्धेश्वरकारणवादमुक्तिहेतुत्वतप्तमुद्राधारणादिधर्मपरत्वादिना विप्रतिषेधात् । अतः पाञ्चरात्रमतमसमञ्जसम् ॥

'पाञ्चरात्रे च बौद्धे च तथा कालामुखेऽपि च ।
श्रद्धया दीक्षिता यूयं भवत ब्राह्मणाधमाः ॥'

इत्यादिषु च विशेषेणास्य प्रतिषेधो दृश्यते । अतो विप्रतिषेधात् अप्रमाणं पाञ्चरात्रं मतम् ॥

ननु 'पुरुषो वै रुद्रः' इत्यादिश्रुत्या परमेश्वर एव पुरुषो वासुदेवः, तज्ज्ञानाराधनादिकमपि क्रमेण परमेश्वरपदप्राप्तिसाधनमिति श्रूयते । तदाराधनप्रतिपादकस्य पाञ्चरात्रस्याप्रामाण्ये तस्यानाराध्यत्वप्रसङ्ग इति चेत्—न । श्रुतिविरोधात् पाञ्चरात्रस्याप्रामाण्येऽपि तस्य का हानिः। श्रुतिप्रसिद्धमार्गेण तदाराधनसंभवात्। अतो न विरोधः ॥ इति पाञ्चरात्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

'भविष्यति प्रमाणं वै एतदेवानुशासनम्' । इति पांचरात्रं प्रस्तुत्य वचनं तत्तु कूर्मपुराणादिगतकलिदोषकीर्तनप्रकरणेषु 'कुर्वंति चावताराणि ब्राह्मणानां कुलेषु वै । दधीचिशापनिर्दग्धा पुरा दक्षाध्वरे द्विजाः । निंदंति च महादेवं तमसाविष्टचेतसः' । इत्यादिवचनैः येषां कलौ प्राचुर्यमुक्तं ते सर्वेऽपि वैदिकान्प्रति वस्तुतोऽप्रमाणमपि प्रमाणत्वेन ग्रहीष्यंति । तस्मिन्युगे वैदिकमार्गप्रच्युतिप्राचुर्यात् तेऽपि तद्ग्रहीष्यंतीत्येतत्परं न तु बदरफलरक्तत्वादिवद्धाविप्रामाण्यपरम् । पूर्वमप्रमाणस्य पश्चात्प्रमाणत्वायोगात् इति न कश्चिद्विरोधः। श्रुतिविरुद्धेति । श्रुतिविरुद्धेश्वरकारणवादः शिवादन्यो वासुदेवः परमकारणमिति वादः । स तावत्समन्वयाध्यायोदाहृतसकलश्रुतिविप्रतिषिद्धः । तस्य मुक्तिहेतुत्वं 'यदा चर्मवदाकाश' मित्यादिश्रुतिविप्रतिषिद्धम् । तप्तमुद्राधारणस्य श्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रतिषिद्धत्वमन्यत्र प्रपंचितमनुसंधेयम् । आदिशब्देन सकलवैदिकदेवतापरित्यागः सकलत्रयीधर्मपरित्यागः इत्यादि पांचरात्रोक्तं श्रुतिविप्रतिषिद्धं गृह्यते । 'किं भोस्त्रयीधर्मेणासंयुक्त इमं धर्मं जिज्ञासीत ओं भोः जिज्ञासीते' त्यादिप्रश्नप्रतिवचनरूपमेकायनशाखागतं श्रुतिवचनं पांचरात्रोक्तसकलवैदिककर्मपरित्यागे मूलमिति कल्पना त्वेकायनशाखां कल्पयतामेव शोभते । 'विप्रतिषेधादि'ति सूत्रस्य निषेधादित्यर्थमभिप्रेत्य पांचरात्रदीक्षानिषेधोन्नायकं स्कांदवचनमुदाहरति—पांचरात्रे चेति । नन्वित्याशंकापरिहारस्यायमभिप्रायः । सत्यं नारायणः परमेश्वरशक्त्यवस्थाविशेषत्वात् तदनन्यः तदाराधनादिकञ्च क्रमेण परमेश्वरप्राप्तिसाधनमिति । तथापि वैदिकानां तदाराधनार्थं पांचरात्रं नादरणीयम् । वैदिकेष्वेव बोधायनवैखानसादिसूत्रेषु तत्प्रतिष्ठोत्सवादिप्रपञ्चनादिति ॥ इति पाञ्चरात्राधिकरणम् ॥९॥

इति शिवातिवादिमूर्धन्यशिवदर्शनस्थापनधुरन्धरसकलदेवभूदेवप्रतिष्ठापक-
श्रीमच्चिन्नबोम्मभूपालहृदयकमलकुहरविहरमाणश्रीसांबशिवप्रेरितस्य
श्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीविश्वविद्याजिश्रीरंगराजाध्व-
रिवरसूनोरप्पय्यदीक्षितस्य कृतौ श्रीकण्ठाचार्यविरचित-
ब्रह्ममीमांसाभाष्यव्याख्यायां शिवार्कमणिदीपि-

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचिते ब्रह्ममीमांसाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

काख्यायां द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ पांचरात्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ३९ ॥ न च कर्तुः करणम् ॥४०॥ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४१ ॥ विप्रतिषेधाच्च ॥ ४२ ॥

जीवस्य वासुदेवाज्जनिराचाराश्च तप्तमुद्राद्याः । तन्त्रे सात्वतसंज्ञे कथिता नारायणेनैव ॥ १२६ ॥
मैवं न्यायाम्नायस्मरणविरुद्धार्थसंकलनात् । प्रतिषेधाच्च विशिष्य तदनपेक्ष्यं वक्तृगौरवेऽपि सति ॥ १२७ ॥

इति पाञ्चरात्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितकृतौ चतुर्मतसारसंग्रहे नयमणिमालाख्ये तृतीयपरिच्छेदे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ उत्पत्त्यसंभवाधिकरणमथवा पाञ्चरात्राधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ उत्पत्त्यसंभवात् ॥४१॥ न च कर्तुः करणम् ॥ ४२ ॥ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४३ ॥ विप्रतिषेधाच्च ॥ ४४ ॥

भगवत्पादमते, एवं केवलनिमित्तमेवेश्वर इति वेदासंगते मते निरस्ते निमित्तं प्रकृतिश्चेति भागवतमतस्य वेदसंगतत्वात् तदुक्ते जीवोत्पत्यंशेऽपि प्रामाण्यं स्यादिति प्रत्युदाहरणसंगत्येदमारभते–**सू ॥ उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥** अत्र वासुदेवः खलु परमात्मा जगत उपादानं निमित्तं च भवति । तस्मात्संकर्षणाख्यो जीव उदेति । तस्मात्प्रद्युम्नाख्यं मनो जायते । तस्मादनिरुद्धाख्योऽहंकारो जायते । इति भागवतसिद्धान्तः किं प्रमाणमूलः उत भ्रान्तिमूलः इति संशये प्रमाणमूल इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु** वेदाविरुद्धांशे प्रमाणमूलत्वेऽपि वेदविरुद्धजीवोत्पत्त्यंशे प्रामाण्यं न भवति वासुदेवाज्जीवोत्पत्त्यंगीकारे तस्य घटवदनित्यत्वापत्त्या भगवत्प्राप्तिरूपमोक्षः कस्य स्यात् । अत उत्पत्त्यसंभवात् भ्रान्तिमूलो भागवतसिद्धान्त इति । इत्थं जीवजन्म निरस्य ततो मनोजन्म निराचष्टे– **सू ॥ न च कर्तुः करणम् ॥४३॥** कर्तुर्देवदत्तादेस्सकाशात्करणस्य कुठारादेरुत्पत्त्यदर्शनात् जीवात्कर्तुः करणं मनो जायते इत्येतदसंगतमित्यर्थः ॥

सू ॥ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥ विज्ञानादिभावे वा= संकर्षणादीनां त्रयाणां विज्ञानैश्वर्यादिरूपत्वेऽपि। **तदप्रतिषेधः**=तस्योत्पत्त्यसंभवरूपदोषस्य प्रकारान्तरेण प्राप्तिरित्यर्थः। वासुदेवादयश्चत्वारोऽपीश्वरा इति पक्षे भगवानेको वासुदेव इति स्वसिद्धान्तहानिः।संकर्षणादयस्त्रयो वासुदेवतुल्या इति पक्षे उत्पत्त्यसंभवदोषस्तदवस्थ एवेत्यर्थः ॥

अपिच ॥ **सू ॥ विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥** क्वचित् ज्ञानैश्वर्यादीनि वासुदेवस्य गुणा इति क्वचिच्चोक्तगुणा एव वासुदेव इति च गुणगुणिनोर्भेदमभेदं च वर्णयन्ति । तस्मात्परस्परं विप्रतिषेधादप्रामाणिकमिदं भागवतमतमित्यर्थः ॥ तस्मादेवं **सांख्यवैशेषिकसौगतार्हतमाहेश्वरभागवतमतानां** भ्रान्तिमूलत्वेन तैर्मतैर्निरवद्यादद्वैताद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो न विरुध्यत इति सिद्धम् । अत्र पादे अस्मिन्मते**ऽष्टाधिकरणानि** । सूत्राणि **पंचचत्वारिंशत्** ॥

श्रीकण्ठमते, वासुदेवप्रोक्ते पाञ्चरात्रे जीवोत्पत्त्यादिकमुच्यते तत्संभवति न वेति **संदेहः**। भगवता वासुदेवेन प्रोक्तस्य प्रमाणत्वात्संभवतीति **पूर्वपक्षः**।जीवोत्पत्त्यभिधायकमिदं पाञ्चरात्रं कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगेन जीवोत्पत्त्यसंभवात् श्रुतिविरुद्धेश्वरकारणवादमुक्तिहेतुत्वतप्तमुद्राधारणादिधर्मपरत्वादिना विप्रतिषेधाच्चाप्रमाणमिति **सिद्धान्तः**। आद्यं सूत्रं व्याख्यातम् । **सू ॥ न च कर्तुः करणम् ॥ ४० ॥** कर्तुर्जीवाच्च करणोत्पत्तिर्न संभवति । तस्य प्रकृतिकार्यत्वेन चेतनकार्यत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **सू ॥ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४१ ॥** वाशब्दस्य पक्षविपरिवृत्त्यर्थत्वादिदं पूर्वपक्षसूत्रम् । विज्ञानशब्दो जीववाचकः । अत्र जीवादीनामुत्पत्तिर्नाभिधीयते । किं तु संकर्षणादीनां जीवादिभाव उच्यते । जीवाद्यधिष्ठातृत्वं जीवादिभाव इति । ततः **तदप्रतिषेधः**= तस्य पाञ्चरात्रग्रंथस्य प्रामाण्यनिषेधो न भवतीत्यर्थः । **सू ॥ विप्रतिषेधाच्च ॥ ४२ ॥** एवं जीवोत्पत्त्यभिधानदोषपरिहारेऽपि पाञ्चरात्रमतस्य नाभ्युपगमः । कुतः । **विप्रतिषेधाच्च**=

श्रुतिविरुद्धेश्वरकारणवादमुक्तिहेतुत्वतप्तमुद्राधारणादिधर्मपरत्वादिना विप्रतिषेधात् ' पांचरात्रे च बौद्धे च ' इत्यादिनास्य मतस्य विशेषेण निषेधाच्चासमञ्जसमिदं पाञ्चरात्रमतमित्यर्थः॥ **अस्मिन्मते अस्मिन्पादे** सूत्राणि **द्विचत्वारिंशत्** । अधिकरणानि **नव** ॥

रामानुजमते, इदमुत्पत्त्यसंभवाधिकरणमिति व्यपदिश्यते । अस्मिन्मते आद्यं सूत्रद्वयं पूर्वपक्षप्रतिपादकमितरत्सूत्रद्वयं सिद्धान्तप्रतिपादकमित्यवधेयम् । सांख्यादितन्त्रवत्पाञ्चरात्रतंत्रमप्रमाणं वा उत प्रमाणं वेति **संदेहे** ' वासुदेवात्संकर्षणो नाम जीवो जायते ' इति श्रुतिविरुद्धजीवोत्पत्त्यादिप्रतिपादनात् ' चतुर्षु वेदेषु पुरुषार्थमलभमान ' इति वेदगणानादरवचनाच्चाप्रमाणमिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां, परब्रह्मभावेन ' अजायमानो बहुधा विजायत ' इति श्रुतिप्रसिद्धस्वेच्छावतारप्रतिपादनात्, जीवाहंकारमनश्शब्दानां तत्तच्छरीरकसंकर्षणाद्यभिधायकत्वात् ' चतुर्षु वेदेषु पुरुषार्थमलभमान ' इति वेदगणानादरवचनस्यानुदितहोमनिन्दावद्वक्ष्यमाणप्रशंसार्थत्वात् वेदान्तोदितब्रह्मोपासनविधानाद्वेदाविरुद्धतदर्चनादिविधानाच्चेदं पाञ्चरात्रं प्रमाणमेवेति । **सूत्रार्थस्तु, सू ॥ उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ३९ ॥** ' न जायते म्रियते वे ' त्यादिश्रुतेर्जीवस्योत्पत्त्यसंभवात् जीवोत्पत्तिवचनाच्च न प्रमाणमित्यर्थः ॥ **सू ॥ न च कर्तुः करणम् ॥ ४० ॥** ' एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि चे ' ति ब्रह्मण एव मनउत्पत्तिश्रवणात् ' संकर्षणात्प्रद्युम्नसंज्ञकं मन उत्पद्यत इति मनसः करणस्य कर्तुर्जीवादुत्पत्तिश्च श्रुतिविरुद्धत्वान्न संभवति । इत्यर्थः ॥ **सू ॥ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४१ ॥** वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । विज्ञानं चादि च विज्ञानादि ब्रह्म । संकर्षणादीनां ब्रह्मभावे सति ' अजायमानो बहुधा विजायत ' इति श्रुतिसिद्धस्वेच्छावतारस्यैवात्राभिधानात् **तदप्रतिषेधः=** तस्य प्रामाण्यस्य निषेधो न भवतीति । संकर्षणादीनां जीवादिसमानाधिकरणतया निर्देशस्तेषामधिष्ठातृतयोपपद्यत इत्यर्थः ॥

सू ॥ विप्रतिषेधाच्च ॥ ४२ ॥ अस्मिन्नपि तंत्रे ' व्याप्तिरूपेण संबंधः तस्याश्च पुरुषस्य हि । स ह्यनादिरनन्तश्च परमार्थेन निश्चितः ॥' इति पुरुषस्योत्पत्तिप्रतिषेधाच्चाविरुद्धमिदं पाञ्चरात्रं तंत्रमिति ॥ **अस्मिन्मतेऽत्र पादे द्विचत्वारिंशत्सूत्राणि** अधिकरणान्यष्टौ ॥

आनन्दतीर्थमते, शाक्तमते तु दूषणान्तरमप्यस्तीति तन्निराकरणाय पृथगधिकरणमारभ्यते । अस्मिन्नधिकरणे शाक्तमतप्रभेदानां त्रयमपि निरस्यते । केवला शक्तिराद्या जगतः कारणं, शिवानुगृहीता शक्तिर्जगतः कारणं,ज्ञानदेहकरणादिसाधनवता शिवेनानुगृहीता शक्तिर्जगतः कारणमिति शाक्तमतस्य त्रिविधा प्रक्रिया। तत्त्रिविधमपि शाक्तं मतं युक्तं न वेति **संदेहे** युक्तमिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु ' न युक्तमिति ।** यथा—केवला शक्तिराद्या जगतः कारणं न संभवति । कुतः । **उत्पत्त्यसंभवात्=** ततोऽपत्योत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः । पुरुषाननुगृहीतस्त्रीमात्रादपत्योत्पत्तेरदर्शनादिति भावः ॥ शिवानुगृहीता शक्तिर्जगतः कारणमिति मध्यमवामशाक्तं निराचष्टे—**सू ॥ न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥ कर्तुश्च=** अनुग्राहकस्य शिवस्य । **करणम्=** ज्ञानादिसाधनं **नास्तीत्यर्थः।** शिवस्य करणोत्पादने केवलशक्तेरशक्तेर्न तस्य शक्त्यनुग्राहकत्वं युक्तमिति भावः । अतो न सापि कारणं भवितुमर्हति ॥ ज्ञानदेहादिकरणवता शिवेनानुगृहीता शक्तिर्जगतः कारणमिति तृतीयं वामशाक्तं निराचष्टे— ॥ **सू ॥ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥** कर्तुरित्यस्ति । तस्य शिवस्य विज्ञानादिभावेऽङ्गीकृते सति । **तदप्रतिषेधः=** तस्य प्रकृतशैवमतस्यानुमतिः स्यात् । तथा च तादृशशिवेनैव सर्वकार्योत्पत्तौ व्यर्थं शक्तिकर्तृत्वांगीकरणं शिवकर्तृत्वं तु प्राङ्निरस्तमिति भावः । एवं शाक्तमतत्रयं पृथङ्निरस्य सामान्येनापि निराचष्टे—**सू ॥ विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥** सकलश्रुत्यादिविरुद्धत्वाच्चासमंजसं शक्तिमतमित्यर्थः । तस्मान्निरीश्वरवैशेषिकादिसमयानां दुष्टत्वाद्युक्तं जन्मादिसूत्रोक्तं विष्णोर्जगत्कर्तृत्वादिरूपं लक्षणमिति सिद्धम् ॥ **अस्मिन्मते** अत्र **पादे अधिकरणानि द्वादश । सूत्राणि तु पंचचत्वारिंशत्** ॥ इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामुत्पत्त्यसंभवाधिकरणम् ॥

यं प्रासूत विशुद्धशीलमनघं वृद्धांबिकाख्या सती
यं मृत्युञ्जयशर्मणो बुधमणेर्भाग्यं विदुस्साधवः।
वाधूलान्वयजन्मनोऽस्य सुधियो हालास्यनाथाह्वय-
स्येयं सत्कृतिरेधतामिह चतुर्भाष्यानुगा चन्द्रिका॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायामविरोधाख्ये द्वितीयकेऽध्याये । तर्काविरोधपादो द्वैतीयीकोऽयमभ्यगात्पूर्तिम् ॥
श्रीकण्ठलक्ष्मणानुजमतयोः परपक्षदूषकः प्रोक्तः। समयाविरोधनाम्ना मध्वमते तु प्रसिद्धिमुपयातः ॥
इति हालास्यनाथकृतौ सूत्रार्थचन्द्रिकायां द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

॥ श्रीः ॥

शिवाभ्या नमः

श्रीकण्ठाचार्यकृतौ

ब्रह्ममीमांसाभाष्ये

अथ द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ वियदधिकरणम् ॥ १ ॥

निरस्तस्समस्तो विरुद्धेतरदर्शनन्यायः । अध्यायशेषेण पुनरवांतरविरोधपरिहारः क्रियते–

सू० ॥ न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

शिवार्कमणिदीपिकायाम्

अथ द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ३ ॥

नन्वविरोधाध्याये वियदादीनामुत्पत्त्यनुत्पत्तिचिन्ताप्रभृतिचिंता न संगता । सापि वियदुत्पत्त्यादिश्रुतीनां तदनुत्पत्त्यादिश्रुतिविरोधसमाधानार्थेति चेन्न । तावताध्यायसङ्गत्यसिद्धेः । न हि विरोधसमाधानमात्रमध्यायार्थः । किं तु पूर्वाध्यायनिरूपिते वेदान्तानां जगत्कारणब्रह्मसमन्वये परिपंथिनो विरोधस्य समाधानम् । अन्यथाध्याययोराक्षेप्याक्षेपकभावसङ्गतेरलाभात् । यथाकथञ्चिदध्यायसङ्गतिसंभवेऽपि न पादसंगतिः । प्रथमपादवत्स्वमतदूषणपरिहारार्थयोस्तृतीयचतुर्थपादयोः परमतदूषणार्थात् द्वितीयपादात् पूर्वभावस्यैवोचितत्वात् इत्याशङ्क्याध्यायपादसङ्गतिमाह--निरस्त इति । अयमाशयः । अध्यायसंगतिः प्रासंगिकी कारणविषयश्रुतिविरोधसमाधानप्रसङ्गात् कार्यविषयश्रुतिविरोधोऽपि समाधीयत इति । यद्वा । कारणविषयश्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वयो वियदाद्युत्पत्तिश्रुतीनां स्वार्थसमन्वयमपेक्षते । अन्यथा वियन्नित्यत्वे पवनादीनां वियदादिजन्यत्वे च ब्रह्म कस्य जगतः कारणं भवेदिति वियदाद्युत्पत्तिश्रुतीनां तदनुत्पत्तिश्रुतिविरोधसमाधानचिंता तावत् सङ्गतैव । तदनुबंधेन जीवनित्यत्वज्ञातृत्वाणुत्वादिश्रुतीनां तज्जननादिश्रुतिविरोधचिन्ता । अथवा 'विप्रतिषेधाच्चासमञ्जस' मित्यादि (ब्र-२-२-९) सूत्रैस्साङ्ख्यादिदर्शनानां परस्परविरोधादप्रामाण्यमुक्तम् । एवं वेदांतेष्वपि क्वचित् वियतो नित्यत्वं प्रतिपाद्यते क्वचिदनित्यत्वम् इत्यादिरूपेण परस्परविरोधेन पराहतत्वात् तेषां कारणविषयेऽपि प्रामाण्यं न संभवतीति प्रथमाध्यायनिरूपितकारणविषयश्रुतिसमन्वयाक्षेपकतयैव कृत्स्नस्याध्यायशेषस्याध्यायसंगतिः । यद्यपि परस्परविरोधेन वेदान्तानामप्रामाण्यशङ्का वक्ष्यमाणाधिकरणेषु पूर्वपक्षत्वेन नोद्भाव्यते तथापि वियदनुत्पत्त्यादिपूर्वपक्षोद्भावनपूर्वकं तदुत्पत्त्यादिश्रुतीनां स्वार्थसमन्वये स्थूणानिखननन्यायेन प्रसाधिते सति विप्रतिषेधेन निरस्तानां सांख्यादीनां हृदि विपरिवर्तमाना, वेदांतविप्रतिषेधप्रतिवंद्यपि निरस्ता भवतीति फलतः परस्परविरोधसमाधानार्थत्वमस्त्येव । बाह्यहेतूत्थसमन्वयविरोधनिरासानंतरमांतरहेतूत्थतन्निरास इति तृतीयचतुर्थपादयोर्द्वितीयपादानंतर्यमिति । अनयोः पौर्वापर्यहेतुश्चतुर्थपादारंभे दर्शयिष्यते । सू ॥ न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

निरवयवत्वेनाकार्यत्वभ्रमादाकाशस्योत्पत्तिस्संदिह्यते संभवति न वेति। वियन्नोत्पद्यत इति प्राप्तम्। कुतः। अश्रुतेः। तथा हि—छांदोग्ये 'सदेव सोम्येदमग्र आसी' दित्यारभ्य 'तत्तेजोऽसृजते' ति तेजःप्रभृतिभूतसृष्टिरभिधीयते। तत्र नाकाशस्योत्पत्तिः श्रूयते। या तु 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्संभूत' इति तैत्तिरीये सा गौणी भवितुमर्हति, आकाशोत्पादकसमवाय्यादिनिरूपणासम्भवात्।

अतो जीववदाकाशोऽपि नोत्पद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—

सू ॥ अस्ति तु ॥ २ ॥

वियत उत्पत्तिरस्त्येव, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्संभूतः' इत्यादिश्रुतेः। आत्मनस्तु 'न जायते म्रियते वा विपश्चि'दि ति प्रतिषेधादनुत्पत्तिः। न वियदुत्पत्तिप्रतिषेधश्रुतिरस्ति। अतो वियदुत्पद्यत एव ॥

वियदुत्पद्यते न वेति तदुत्पत्तिप्रतिपादनक्षमश्रुतिसंभवासंभवाभ्यां संशये पूर्वपक्षः—वियन्नोत्पद्यते तदुत्पत्तिप्रतिपादनक्षमश्रुत्यभावात्। छांदोग्ये तावत् तद्विषया श्रुतिरेव नास्ति तैत्तिरीयाथर्वणादिषु सत्यपि तदुत्पत्तिप्रतिपादनाक्षमा। निरवयवत्वेन सर्वगतत्वेन च तस्य नित्यत्वावगमात्। न च द्वितीयहेतोरसिद्धिः। क्वचिदपि तदभावस्य बुद्ध्यारोहासम्भवात्। अत्र वियन्नास्तीति निषेधस्य व्याहतत्वात्। यत्र निषिध्यते तस्यैव देशस्य वियद्रूपत्वात् 'आकाशे चाविशेषा' दिति वैभाषिकाधिकरण (ब्र-२-२-२३.) सूत्रे इह प्रत्ययवेद्यो देश आकाश इति व्यवस्थापितत्वात्। न च हेत्वोरप्रयोजकत्वम्। निरवयवस्य सर्वगतस्योत्पादकसामग्र्यनिरूपणात्। तस्मादनुमानात् वियतो नित्यत्वावधारणेन तदुत्पत्तिं प्रतिपादयितुमक्षमा तैत्तिरीयादिश्रुतिर्गौणत्वमवलम्बते। न च, तैत्तिरीयश्रुतावेकस्य संभूतशब्दस्य 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेंद्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी विश्वस्य धारिणी' त्याथर्वणश्रुतावेकस्य जायत इति शब्दस्य च क्वचिद्गौणत्वमन्यत्र मुख्यत्वं च न युक्तमिति वाच्यम्। आथर्वणश्रुतावेवैकस्य ब्रह्मशब्दस्य तथात्वदर्शनात्। तत्र श्रवणावृत्तिरस्तीति चेत् तदनुषंगेऽप्यभिधानावृत्तिरविशिष्टा। सकृच्छ्रुतस्यैव च ब्रह्मशब्दस्य गौणमुख्यत्वं दृष्टं 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये' इत्यत्र। तस्माद्वियन्नोत्पद्यत इत्येवं प्राप्ते सिद्धांतमाह— सू ॥ अस्ति तु ॥ २ ॥ वियदुत्पत्तिप्रतिपादनक्षमा श्रुतिरिति शेषः। भाष्ये 'वियत उत्पत्तिरस्त्ये' वेति श्रुतिसद्भावसूत्रणस्य फलितार्थ उक्तः। तुशब्दः पूर्वपक्षोपात्तजीवदृष्टांतवैषम्यार्थ इति व्याचष्टे—आत्मनस्त्विवति। तथा च परमतानुसारेण प्रथमानुमाने निरवयवद्रव्यत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं स्वमतानुसारेण केवलसाध्यव्यापकोत्पत्तिप्रतिषेधश्रवणमुपाधिरिति भावः। सर्वगतत्वहेतुस्त्वसिद्धः। अव्यक्तप्रकृतिकस्याकाशस्य परिच्छिन्नत्वात्। न चोक्तव्याघातः। तन्निषेधे चिच्छक्तेस्तद्देशत्वसंभवात्। न च पतत्रिपतनादावपि सैव प्रत्यक्षविषयो देशः स्यात्। तस्या 'खसन्घट' इत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वसंप्रतिपत्तेः। तथा च 'आकाशे चाविशेषा' दिति सूत्रव्याख्यानभाष्यविरोध इति वाच्यम्। चिच्छक्तिमनंगीकुर्वतो बौद्धस्य तयान्यथासिद्धिशंकानवकाशात्। स्वमते तुशब्दाश्रयत्वयुक्त्यनुगृहीतश्रुतिबलादाकाशसिद्धिः। तस्यावकाशरूप-

यदुक्तमुत्पत्तिर्गौणीति तत्राह–

सू० ॥ गौण्यसंभवाच्छब्दाच्च ॥ ३ ॥

'तत्तेजोऽसृजते' ति तेजसः प्रथमसृष्टिवचनात् 'आकाशस्संभूत' इति श्रुतिर्गौणी, तस्य निरवयवस्य उत्पत्त्यसंभवात् 'वायुश्चांतरिक्षं चैतदमृत'मिति नित्यत्वशब्दाच्च ॥

सू० ॥ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ४ ॥

एकस्य संभूतशब्दस्याकाशे गौणत्वमन्यत्र मुख्यत्वमनुषङ्गेऽपि श्रवणादावृत्ताविव संभवत्येव । यथैकस्य ब्रह्मशब्दस्य 'तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायत' इति प्रकृतौ गौणत्वं 'तपसा चीयते ब्रह्मे' ति मुख्यत्वमावृत्तौ तद्वदत्रापि । तस्मादाकाशोत्पत्तिरयुक्तेति ॥

अथ परिहार उच्यते–

सू ॥ प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात् ॥ ५ ॥

'येनाश्रुतं श्रुतं भवती' त्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अहानिर्वियदा-

---

वत्त्वश्रुतिबलादेव पतत्र्यादिपतनदेशत्वसिद्धिश्चेति द्रष्टव्यम् । पूर्वपक्षबीजोद्घाटनार्थमुत्तरसूत्रद्वयम्–सू ॥ गौण्यसंभवाच्छब्दाच्च ॥ ३ ॥ 'असंभवा'दित्यनेन श्रुत्यर्थापत्त्यनुमानविरोधादुत्पत्त्यसंभव उक्त इति व्याचष्टे–तत्तेज इति । (तेजसः प्राक्सृज्यसद्भावे तस्य प्रथमं सृष्टिश्रवणं नोपपद्यत इति अर्थापत्तिः ।)[1] निरवयवस्येति । निरवयवस्योत्पादिका सामग्री न संभवतीत्यनुकूलतर्कसहकृते निरवयवत्वहेतौ नोपाधिसंभव इति भावः । सू ॥ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ४ ॥ 'तस्मादेतद्ब्रह्मे' त्यत्र ब्रह्मशब्दः कार्यब्रह्मरूपहिरण्यगर्भादिपरः इति (के[2]चित्) । वक्तव्यं च वियदुत्पत्तिवादिनापि 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य' इति श्रुतौ सकृच्छ्रुतयोर्नित्यसर्वगतशब्दयोरेकत्र गौणत्वमन्यत्र मुख्यत्वं च । अतस्तन्न दोष इत्यापादयितुं शक्यत इत्यपि द्रष्टव्यम् । सू ॥ प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात् ॥ ५ ॥ यत्र तेजसः प्रथमं सृष्टिः श्रुता तत्रैव छांदोग्ये मृत्पिण्डघटशरावादिदृष्टांतोदाहरणपूर्वकम् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातं तत आपतद्वियदादेः ब्रह्मकार्यत्वं तत्र वियत्सृष्ट्यश्रवणमात्रेण प्रत्याख्यातुं न शक्यते । अश्रुतस्यापि गुणोपसंहारन्यायतः प्राप्तिसंभवेनाश्रवणस्यान्यथोपपत्तेरनुमानमप्यप्रयोजकम् । निरवयवद्रव्यस्यापि कार्यत्वसंभवात् उदाहृतप्रतिज्ञया सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य मृत्पिण्डघटशरावादिन्यायादेककार्यत्वावधारणेन द्रव्याणामवयवसंयोगारभ्यत्वासिद्धेः । दृष्टान्तरूपोपपत्त्युपन्यासपूर्विका प्रतिज्ञा च तात्पर्यलिङ्गवत्त्वात्तद्रहिताभ्यो 'वायुश्चान्तरिक्षं चे' त्यादिश्रुतितो बलवतीति प्रतिज्ञाबलादेव पूर्वपक्षावलंबनहेतुत्रयनिराकरणसिद्धिमभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्टे–येनाश्रुतमिति । ननु, ब्रह्मज्ञानेनाज्ञातस्यापि ज्ञानमात्रं प्रतिज्ञातं न सर्वस्य ज्ञानं तच्च तेजःप्रभृतिविषयत्वेनाप्युपपन्नमित्याशङ्क्याह–सर्वविज्ञानेति । 'येनाश्रुत' मित्यादौ अश्रुतादिशब्दास्संकोचकाभावात् 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञात' मिति

---

१ ( ) एतद्रेखांकितं वाक्यं ख पुस्तके नास्ति । २ 'केचित्' इत्येतत् ख पुस्तके नास्ति ।

देर्ब्रह्मकार्यत्वेन तदव्यतिरेकादेव भवति । अतो न संभूतशब्दस्य गौणत्वं, प्रतिज्ञाहान्याद्यापत्तेः । यथा प्रतिज्ञाहानिर्न भवति तथा योजनीयम् ॥

सू ॥ शब्देभ्यः ॥ ६ ॥

'आत्मन आकाशस्संभूत' इत्यादिशब्देभ्योऽवगतां वियदुत्पत्तिं 'तत्तेजोऽसृजते' त्यत्राकाशावचनावगतं तेजःप्राथम्यं न विचालयितुं क्षमते ॥

सू ॥ यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

श्रुत्यंतरैकार्थ्याच्च सर्वविषया इति भावः । ननु प्रतिज्ञाया अहानिरव्यतिरेकादनन्यत्वादेव भवतीति सत्यं, तदनन्यत्वमपृथक्सिद्धिरूपं शरीरशरीरिभावमात्रेणोपपद्यमानं वियदादेर्न कार्यत्वपर्यंतमपेक्षते इत्याशंक्याह—ब्रह्मकार्यत्वेनेति । ([1]अन्यथा सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानानिर्वाहात्) मृत्पिण्डघटशरावादिदृष्टांतानुरोधा[2]च्चेति भावः । पूर्वपक्ष्यभिमतहेतुत्रयनिरासार्थं प्रतिज्ञापर्यंतं नान्वेषणीयम् । उक्तहेतुत्रयानुसारेण यस्यास्संभूतादिश्रुतेर्गौणत्वमापाद्यते सैव तन्निराकरणसमर्थेति प्रतिपादनार्थं सूत्रम्—सू ॥ शब्देभ्यः ॥ ६ ॥ छांदोग्ये वियदुत्पत्तिर्न निवारिता तेजस्सृष्टेः प्राथम्यं च न श्रुतं किं तु वियदुत्पत्तेरवचनमात्रम् । न च क्वचित्कस्यचिदवचनमन्यत्र वचनतस्तत्प्राप्तिं निवारयितुमीष्टे । तेजस्सृष्टिः प्रथमश्रुतेति स्थानप्रमाणात् तत्प्राथम्यमवगम्यते इति चेन्न । स्थानप्रमाणकल्प्यप्राथम्यान्यथानुपपत्त्या वियदनुत्पत्तिकल्पनतस्संभूतादिश्रुतेर्बलवत्वात् तेजस्सृष्टिप्राथम्ये वियत्सृष्टिस्तत्प्राथम्यं चोभयं बाध्यं वियत्सृष्टिप्राथम्ये तु तेजःसृष्टिप्राथम्यमात्रं बाध्यमिति बाधककल्पनालाघवेन तेजस्सृष्टिप्राथम्यबाधस्योचितत्वाच्च । तस्मादिह न श्रुत्यर्थापत्तिः प्रवर्तते । नाप्यनुमानम् । प्रमाणांतराप्राप्तामेकस्मादात्मनो वियदुत्पत्तिं ब्रुवाणया श्रुत्यैव द्रव्यस्यावयवसंयोगारभ्यत्वनियमरूपशुष्कतर्कबाधात् । उदाहृतशब्दोऽपि न प्रवर्तते । 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मे' त्युक्तलक्षणान्तर्गतानंतशब्दार्थभूतवस्तुपरिच्छेदराहित्योपपादनार्थं प्रवृत्तस्य 'आत्मन आकाश' इत्यादेः 'कस्मिन्नु भगव' इत्या[3]दिसर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपादनार्थं प्रवृत्तस्य 'एतस्माज्जायत' इत्यादेश्च प्रबलतया तेनैव तस्य बाध्यत्वादिति पूर्वपक्ष्यभिमतहेतुत्रयनिराकरणमभिप्रेत्य व्याचष्टे—आत्मन आकाश इत्यादिना । छांदोग्ये वि[4]यदनुत्पत्तिवचनमंगीकृत्य तैत्तिरीयादिगतवचनांतरतस्तत्सिद्धिः पूर्वसूत्राभिप्रेता भाष्यकृतोपन्यस्ता । अथ छांदोग्येऽपि तद्वचनमस्ति तेजः प्रभृत्युत्पत्त्युक्तेरेवोपलक्षणतया वियदुत्पत्तिवचनरूपत्वस्यापि सद्भावादतो न श्रुत्यर्थापत्तेरवकाशः नाप्युपन्यस्तशब्दानुमानयोरिति प्रतिपादनार्थं सूत्रम्—सू ॥ यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥ तुशब्दश्छांदोग्ये वियदुत्पत्तिवचनं नास्तीति शंकाव्यावृत्त्यर्थः । विक्रियत इति विकारं कार्यम् । कर्मणि घञ् प्रत्ययः । अत एव नपुंसकलिंगतोपपत्तिः । सामान्यवचनसंक्षिप्तं यावत्कार्यजातमस्ति तत्सर्वं कर्म । विभागो विभज्यैकदेशस्योदाहरणतया कथनं व्याप्नोति न तु यावद्विशिष्योदाहृतं तावन्मात्रनिष्ठं भवति । विभागवचनं लोकवत् । यथा लोके 'महता तपसा मयेमे पुत्रा लब्धाः' इत्युक्त्वा 'बहुकालमयं परमेश्वराराधनेन लब्ध' इत्येकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा विभज्य कथनं सर्वेषामपि पुत्राणां तथा तपोविशेषलब्धत्वप्रदर्शनार्थं

१ ( ) एतद्रेखांकितं वाक्यं ख पुस्तके नास्ति । (२) रोधादिति ख पाठः । (३) 'इत्यादिप्रतिज्ञातसर्वविज्ञानोपपादनार्थ' मिति ख पाठः । (४) 'वियदुत्पत्यवचन' मिति ख पाठः ।

'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं'मित्याकाशादेरपि विकारत्वावगमात्तेजःप्रभृतिविकारवचनं यावद्विकारजातं तस्य सर्वस्यापि प्रदर्शनार्थमिति विभाव्यते । यथा लोके 'दश मे पुत्रा' इत्युक्त्वा तेषु केषांचिदुत्पत्तिकथनं तथात्रापि । तस्मात् वियदुत्पद्यत इति युक्तमेव ॥ इति वियदधिकरणम् ॥ १ ॥

भवति । यथा वा 'अग्नये जुष्टं निर्वपामी' ति मन्त्रस्य 'विकृतिषु यथादेवतमूहः कर्तव्य' इत्युक्त्या यथा सौर्यचरौ 'सूर्याय जुष्टं निर्वपामीत्यूह' इति विशिष्य क्वचिद्विकृतौ तद्देवतावाचिपदोहकथनं सर्वासु विकृतिषु तथैव तत्तद्देवताविशेषवाचिपदोहकर्तव्यताप्रदर्शनार्थं भवतीति सूत्रार्थं दर्शयन् किमत्र सामान्यतस्संक्षिप्य वचनं किं वा विभागवचनमित्याकांक्षायां तदुभयं विवृणोति—ऐतदात्म्यमिति । इदमुपसंहारगतवाक्योदाहरणमुपक्रमगतस्य 'सदेव सोम्येद' मित्यादिवाक्यस्याप्युपलक्षणम् । तथा च सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य सृष्टेः प्राक्सद्रूपकारणात्मत्वावधारणात् उपसंहारगतवाक्यं सृष्ट्यनंतरमपि सद्रूपकारणात्मत्वावधारणार्थमवसीयते । तदेतत् सामान्यतः सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य ब्रह्मणश्च कार्यकारणभावप्रतिपादकं संक्षिप्य वचनं तत्रोदाहरणविशेषप्रतिपादनार्थं 'तत्तेजोऽसृजते'त्यादि विभागवचनम् । अतस्तस्य वियदादिसर्वकार्योपलक्षणार्थत्वं युक्तमिति भावः । एवं चार्थापत्तिरनवकाशेति स्पष्टम् । शब्दोऽपि कार्यकारणभावकृतप्रपञ्चब्रह्मानन्यत्वप्रतिपादकोपक्रमोपसंहारतद्विशदीकरणार्थमध्यपरामर्शयुक्तसन्दर्भात् दुर्बल इति स्पष्टमेव । अनुमानमपि वियदादिकं कार्यं वस्तुपरिच्छेदरूपविभागवत्त्वात् घटवदिति प्रत्यनुमानपराहतम् । साध्यमिह स्वरूपान्यथाभावज्ञानसंकोचरूपधर्मान्यथाभावान्यतरकार्यत्वाधिकरणत्वमिति न चिच्छक्तौ जीवात्मनि च व्यभिचारः । निरवयवे सामग्र्यनिरूपणं तु प्रत्युक्तम् । इदं प्रत्यनुमानमर्थान्तरपरेण सूत्रेण सूचितम् । तत्रायं सूत्रार्थः । विभागो यावद्विकारं विकारा यावन्तः तावत्स्वेव । घटादिवत् । न कार्यत्वमतिक्रम्य विभक्तत्वमस्तीति । अस्मिन्नर्थे 'यावद्विकार' मित्यव्ययीभावसमासेन एकं पदम् । अयमर्थो भाष्यांतरेषूक्तः ततोऽवगन्तुं शक्यत इति भाष्यकृता नोपन्यस्तः । अधिकरणार्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ इति वियदधिकरणम् ॥ १ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ वियदधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥ अस्ति तु ॥ २ ॥ गौण्यसंभवाच्छब्दाच्च ॥ ३ ॥ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ४ ॥ प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात् ॥ ५ ॥ शब्देभ्यः ॥ ६ ॥ यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥७॥

तेजःप्रभृतिश्रवणात्सृष्टेर्नोत्पद्यते गगनम् । गौणी तज्जननश्रुतिरनवयवत्वेन तदयोगात् ॥ १२८ ॥

सद्बोधेऽखिलबोधप्रतिज्ञया कार्यतावगतेः । गौणी न तज्जनिश्रुतिरनुमानं स्यात्तया बाध्यम् ॥ १२९ ॥

इति वियदधिकरणम् ॥ १ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम् अथ द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ वियदधिकरणम् ॥

सू ॥ न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥ अस्ति तु ॥ २ ॥ गौण्यसंभवाच्छब्दाच्च ॥ ३ ॥ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ४ ॥ प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात् ॥ ५ ॥ शब्देभ्यः ॥ ६ ॥ यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥७॥

भगवत्पादमते, पूर्वस्मिन्पादे श्रुतिविरुद्धत्वात्परपक्षाणामुपेक्ष्यत्वमभाणि । तर्हि श्रुतीनामप्यन्योन्यविरुद्धत्वाद्ब्रह्मकारणवादस्याप्युपेक्ष्यत्वापत्तिरित्याशंकानिराकरणार्थं परं पादद्वयमारभ्यते—**न वियदश्रुतेरित्यादि** । अत्रादौ सृष्टिवाक्यानामविरोधं प्रतिपादयितुमाकाशमाश्रित्य विचार्यते । अत्र आकाशस्योत्पत्तिरस्ति वा न वेति संदेहः । यद्यस्ति तर्हि छान्दोग्ये आकाशवायू विना 'तत्तेजोऽसृजते' ति तेजआदिका सृष्टिः श्रूयते । तैत्तिरीयके तु 'आत्मन आकाशस्संभूत' इत्याकाशादिका । तथा चानयोर्वाक्ययोर्विरोध इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** एकदेशिमते छान्दोग्ये आकाशस्योत्पत्त्यभावेऽपि तैत्तिरीयके सा श्रुतिरस्त्येव । तथापि आकाशोत्पत्तौ समवायिकारणादिसामग्र्यभावात् विभुत्वेन नित्यत्वानुमानाच्चाकाशोत्पत्तेरसंभवात्सा आकाशस्योत्पत्तिर्न मुख्या भवितुमर्हति किं तु गौणी । किं च 'वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्' इत्याकाशेऽमृतशब्दप्रयोगदर्शनाच्च नाकाशस्योत्पत्तिः । नन्वेकस्मिन्वाक्ये एकस्य संभूतशब्दस्य मुख्यत्वं गौणत्वं च कथमिति चेत् यथा एकस्मिन्नेव प्रकरणे विषयभेदात् 'अन्नं ब्रह्मे'त्यत्र ब्रह्मशब्दो गौणः 'आनन्दो ब्रह्मे' त्यत्र ब्रह्मशब्दो मुख्यः तथा प्रकृतेऽपि विषयभेदादेकस्य गौणत्वं मुख्यत्वं च स्यात् । एवमाकाशस्यानुत्पत्तौ छान्दोग्यश्रुतेस्तैत्तिरीयश्रुत्या न विरोध इति । एकदेशिमतं दूषयन् सूत्रकारः परमसिद्धान्तमाह—यद्याकाशस्योत्पत्तिर्न स्यात्तर्हि एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा हीयेत । अतस्तत्सिद्ध्ये आकाशस्योत्पत्तिरङ्गीकर्तव्या । किं च । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' मित्यादिशब्देभ्यः प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते । सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मणोऽव्यतिरेकाद्धि सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपद्येत । छान्दोग्यश्रुतिस्तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण आकाशं वायुं च सृष्ट्वा तत्तेजोऽसृजतेति विपरिणम्यत इति नानयोर्विरोधः । यत्तु सामग्र्यभावादाकाशस्यानुत्पत्तिरिति तन्न । ब्रह्मण एव वियत्सामग्रीत्वात् । नित्यत्वानुमानमपि न सिद्ध्यति । आकाशादिः पराधीनसत्ताकः । स्वसमानसत्ताकविभागवत्त्वात् । घटादिवत् । इत्यनुमातुं शक्यत्वात् नित्यत्वानुमाने हेतोरसिद्धेः । यतः यावद्विकारजातं विभागो दृश्यते न त्वविकारे ब्रह्मणि । लोके घटादेर्विकारस्यैव विभक्तत्वदर्शनात् । अत आकाशस्य ब्रह्मकार्यत्वं सिद्धमिति । सूत्रार्थोऽपि व्याख्यातप्रायः । अस्मिन्मते **'शब्दाच्च'** इति पृथक्सूत्रं **'अव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः'** इत्येकं सूत्रमिति च मध्वमतसाधारणः श्रीकण्ठरामानुजमताभ्यां विशेषः ॥

श्रीकण्ठमते, सांख्यादिदर्शनविरोधपरिहारानन्तरमध्यायशेषेणावान्तरविरोधः परिह्रियते—**न वियदश्रुतेरित्यादिना** । अत्राधिकरणे वियदुत्पद्यते न वेत्यादिसंदेहपूर्वपक्षादिकं प्रायः पूर्ववत् । सिद्धान्तनिरूपणे परं सूत्रार्थवर्णनं कियदिव भिद्यते इत्यतस्तन्मात्रमिह निरूप्यते—**सू** ॥ **न वियदश्रुतेः** ॥ १ ॥ **वियन्नो**त्पद्यते । कुतः । **अश्रुतेः**=तदुत्पत्तिप्रतिपादनक्षमश्रुत्यभावादित्यर्थः । अतो जीववदाकाशोऽपि नोत्पद्यते इति **पूर्वपक्षे** प्राप्ते **सिद्धान्तमाह—सू** ॥ **अस्ति तु** ॥ २ ॥ वियदुत्पत्तिप्रतिपादनपरा श्रुतिरिति शेषः । छान्दोग्ये तदुत्पत्तिप्रतिपादनाभावेऽपि तैत्तिरीये 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्संभूत' इति तदुत्पत्तिपरा श्रुतिरस्त्येव । आत्मनस्तु 'न जायते म्रियते वे' त्यादिप्रतिषेधादनुत्पत्तिः न वियत उत्पत्तिप्रतिषेधश्रुतिरस्ति । तस्माद्वियदुत्पद्यत एवेति ॥ उत्तरसूत्रद्वयेन पूर्वपक्षबीजमुद्घाटयति—**सू** ॥ **गौण्यसंभवाच्छब्दाच्च** ॥ ३ ॥ निरवयवस्याकाशस्योत्पत्त्यसंभवात् 'वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृत' मिति नित्यत्वशब्दाच्च 'तत्तेजोऽसृजते' ति तेजसः प्रथमसृष्टिवचनात् 'आकाशस्संभूत' इति श्रुतिर्गौणी ॥ **सू** ॥ **स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्** ॥ ४ ॥ यथा एकस्य ब्रह्मशब्दस्य 'तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायत' इति प्रकृतौ गौणत्वं 'तपसा चीयते ब्रह्म' इति मुख्यत्वं तद्वदत्रापि एकस्य संभूतशब्दस्याकाशे गौणत्वमन्यत्र मुख्यत्वमावृत्ताविव संभवत्येव । तस्मादाकाशस्योत्पत्तिरयुक्तेति ॥ अथ परिहारमाह—**सू** ॥ **प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात्** ॥ ६ ॥ वियदादेर्ब्रह्मकार्यत्वेन तदव्यतिरेकादेव 'येनाश्रुतं श्रुतं भवती' त्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अहानिर्भवति । अतो न संभूतशब्दस्य गौणत्वम् । इत्यर्थः ॥ **सू** ॥ **शब्देभ्यः** ॥ ६ ॥ 'आत्मन आकाशस्संभूत' इत्यादिशब्देभ्योऽवगतां वियदुत्पत्तिं 'तत्तेजोऽसृजते' त्याकाशावचनावगतं तेजःप्राथम्यं न निवारयितुमीष्टे ॥ **सू** ॥ **यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्** ॥ ७ ॥ 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' मित्यादिनाकाशादेस्सर्वस्यापि विकारत्ववचनात् 'तत्तेजोऽसृजते'त्यादि विभज्य कथनं यावन्तो विकारास्तावत्स्वेव व्याप्नोति । यावद्विकारमित्यव्ययीभावादेकं पदम् । यथा लोके 'दश मे पुत्रा' इत्युक्त्वा तेषु केषांचिदुत्पत्तिकथनं तद्वदत्रापीत्यर्थः । तस्माद्वियदुत्पद्यत एवेति सिद्धम् । अमृतत्ववचनमापेक्षिकमित्यर्थः ॥

रामानुजमते, संगतिसंदेहपूर्वपक्षसिद्धान्तसूत्रार्थवर्णनादिकं प्रायः श्रीकण्ठमतसाधारणमेव । अधिकरणरचना परं भिद्यते । श्रीकण्ठमते पृथगधिकरणद्वयतया विभक्तं सूत्रद्वयमनन्तरमेतदधिकरणेऽन्तर्भावितमित्यस्ति विशेषः । तयोरपि सूत्रयोरर्थवर्णनप्रकारस्त्वविशिष्ट एव श्रीकण्ठमतात् । यथा-**सू** ॥ **एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः** ॥ ८ ॥ अनेन न्यायेन मातरिश्वनोऽप्युत्पत्तिरुक्ता । अधिकाशंकाभावात् न्यायातिदेशोऽयं न भवति । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् । **सू** ॥ **असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः** ॥ ९ ॥ तुशब्दोऽवधारणार्थः । **सतः**=परमकारणस्यैव ब्रह्मणः । **असंभवः**=उत्पत्त्यसंभवः । तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायनुपपत्तेरसंभव उक्त इति भावः ।

अथ मातरिश्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

'तेजोऽत' इति वक्ष्यति । तदर्थं पृथगुपादानम् । आकाशाद्वायोरुत्पत्तिरस्ति नवेति संशये वायुर्नोत्पद्यत इत्युच्यते । छांदोग्ये तेजःप्राथम्यात् वायोरुत्पत्तेरश्रुतेः बृहदारण्यके 'सैषानस्तमिता देवता यद्वायुरि' ति तज्जन्मनिषेधाच्च सर्वथा वायुर्नोत्पद्यत इति प्राप्ते सिद्धांत उच्यते—छांदोग्ये वायोर्जन्माश्रवणेऽपि गुणोपसंहारन्यायेन 'आकाशाद्वायुरि' ति तैत्तिरीयवाक्यस्योपसंहारे सति श्रुतमेव छांदोग्येऽपि वायोर्जन्म । 'सैषानस्तमिते' ति श्रुतिः स्तुतिपरा । उपासनाप्रकर-

अथ मातरिश्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ९ ॥ ननु किमर्थमिदमतिदेशाधिकरणं 'सैषानस्तमिते' ति वाक्यावलंबनशङ्काव्यावर्तनार्थमिति चेन्न । 'वायुश्चान्तरिक्षं चे' ति पूर्वाधिकरणोदाहृतवाक्यावलंबनशङ्काव्यावर्तनेन तस्यापि सिद्धत्वात् इत्याशंक्याह—तेजोऽत इति । वियन्मातरिश्वनोरुभयोरप्येकसूत्रेणोत्पत्तौ समर्थयितुं शक्यायामप्युत्तरसूत्रे सर्वनाम्ना मातरिश्वन एव परामर्शार्थं पृथक्सूत्रकरणमित्यर्थः । ये तु मन्यंते 'वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृत' मित्युभयसाधारण्येनामृतत्वमुक्त्वा पुनर्वायोर्विशिष्योच्यते 'सैषा नस्तमिता देवता यद्वायु' रिति ततोऽभ्यासाद्वायोरमृतत्वं विवक्षितमिति ज्ञायत इत्यधिकाशंकाव्यावृत्त्यर्थमातिदेशिकमधिकरणांतरमेवेदमिति तन्मतानुसारेणाधिकरणमुपन्यस्यति—आकाशाद्वायोरित्यादिना । एतदेव भाष्यकाराभिमतं मतम् । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति तु मतान्तरप्रदर्शनमात्रम् । न हि 'तेजोऽतस्तथा ह्याह' इत्युत्तरसूत्रे 'अत' इत्यनेन वायुरेव परामर्शनीयः । किं त्वाकाशोऽपि । तत्र सूत्रे वायोरेवाग्निरितिवदाकाशादेव वायुरित्यपि पूर्वपक्षस्य विवक्षितत्वेन तदर्थं वायुरिति पदेऽध्याहृते सत्यावृत्त्या तदन्वयिनोऽत इत्यस्याकाशपरत्वस्याप्यवश्यंभावादिति । उपासनाप्रकरणादिति ।

आनन्दतीर्थमते, अत्र पादे विप्रतिषेधदोषपरिहाराय श्रुतिविरोधो निराक्रियते । अत्राधिकरणे संदेहपूर्वपक्षसिद्धान्ताधिकरणशरीरादिकमविशिष्टमेव शांकरमतात् । सूत्राक्षरार्थवर्णने परमस्ति वैलक्षण्यमिति तन्मात्रमिह निरूप्यते—**सू ॥ न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥ वियत्**=आकाशमनुत्पत्तिमन्न । किं त्वीशादुत्पत्तिमदेव । कुतः । **अश्रुतेः**=वियदनुत्पत्तौ श्रुत्यभावादित्यर्थः । **सू ॥ अस्ति तु ॥२॥** आकाशोत्पत्तौ 'आत्मन आकाशस्संभूत' इति श्रुतिरस्त्येवेत्यर्थः ॥ **सू ॥ गौण्यसंभवात् ॥ ३ ॥** 'अनादिर्वायमाकाश' इति श्रुति**र्गौणी**=अमुख्यानादित्वपरा । कुतः । **असंभवात्**=तस्या मुख्यार्थत्वे बहुत्वोत्पत्तिश्रुत्यसंयोगादित्यर्थः ॥ **सू ॥ शब्दाच्च ॥ ४ ॥** 'अथ ह वाव नित्यानी' ति श्रुतिबलाच्चानादित्वश्रुतिगौणार्थेत्यर्थः ॥ **सू ॥ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥** चोऽवधारणे । **ब्रह्मशब्दवत्**=यथा एकस्यैव ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ मुख्यत्वं जीवे त्वमुख्यत्वमस्ति तथा एकस्यैव नित्यत्वबोधकशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यार्थता स्यात् ॥ **सू ॥ प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥** आकाशस्य मुख्यानुत्पत्त्युक्तौ **प्रतिज्ञाहानिः**=‘स इदं सर्वमसृजते’ ति विष्णोः सर्वसृष्टत्वप्रतिज्ञाहानिः स्यात् । कुतः । **अव्यतिरेकात्**=आकाशस्य सर्वशब्दार्थानतिरिक्तत्वात् । किंच ॥ **शब्देभ्यः**=‘आत्मा वा इद’ मित्यादिस्पष्टश्रुतिभ्यश्च ब्रह्मण एव मुख्यानुत्पत्तिः न त्वन्यस्येत्यवसीयते ॥ **सू ॥ यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥** यावच्छब्दोऽवधारणे । यावद्विकारमित्यव्ययम् । तुशब्दश्चार्थे । तथा च यतः **यावद्विकारं**=विक्रियमाणमेव वस्तु **विभागः**=विभागशब्दितात्पशक्तिमत् न त्वन्यदिति नियमः सिद्धः । अतो **लोकवत्**=लोक इव । यथा लोके घटादौ विभक्तत्वाद्विकारित्वमङ्गीकृतं तथा आकाशादेरपि विभक्तत्वहेतुना विकारित्वं सिद्ध्यति । तत एव सादित्वमपि सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ अत्र मते वियत्पदेन भूतावकाशौ तदभिमानिनौ चेति चतुष्टयमुच्यते ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां वियदधिकरणम् ॥ १ ॥

णात् । तस्मात् वायुरपि जायत एव ॥ इति मातरिश्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ असंभवाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

'सदेव सोम्येदमग्र आसी' दिति सद्रूपाद्ब्रह्मण आकाशादीनामुत्पत्तिरिति निरूपितम् । तदिह सर्वकारणस्य सतोऽपि ब्रह्मणः कुतश्चित्कारणादुत्पत्तिरस्ति न वेति संदेहे सति ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिरस्तीत्युच्यते । यथा कारणत्वेऽप्याका-

---

यद्यपि सर्वत्रापि ब्रह्मप्रकरणे संभृत्यधिकरणन्यायादुपासना विवक्षितास्त्येव । तथाप्यन्य-परत्वमात्रमनया भंग्योच्यते । बृहदारण्यके हि 'अनेन ह्येतत्सर्वं वेदे' त्यात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तदुपपादनार्थमात्मकार्यं वाय्वादिकं 'वायुश्चे' त्यादिना प्रदर्श्यते । अथ स्वर्गकामवाक्यानुसारेण 'को हि तद्वेद यद्यमुष्मिन् लोक' इत्यादिवाक्यवदिहापि प्रधानवाक्यानुसारेण गुणवाक्यस्य योजनीयत्वात् आत्मकार्यस्यैव वाय्वादेरमृतत्वकीर्तनं स्तुतिपरमवसीयते इति भावः ॥ इति मातरिश्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

अथासंभवाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तर्हि तद्वदेव 'स बाह्याभ्यंतरो ह्यजः' । 'नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्' इत्यादौ ब्रह्मणोऽप्यजत्वनित्यत्वादिकीर्तनं स्तुतिपरं स्यात् इत्याशंकानिराकरणार्थमधिकरणान्त-रम्–सू ॥ असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥ कारणत्वसामान्यादाकाशादिवत् ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिरस्तीति पूर्वः पक्षः । ननु 'अग्र आसीदि' ति सृष्टेः प्राक् ब्रह्मणोऽवस्थानं

नयमणिमाल[illegible]म् अथ मातरिश्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ एतेन मातरिश्वा व्याख्या[illegible]ः ॥ ८ ॥

सैषानस्तमितेति श्रुत्यैवान्तस्य वारणाद्वायोः । वायुर्नोत्पद्यत इति शंकायामेवमतिदेशः ॥ १३० ॥
तात्पर्यवत्प्रतिज्ञानुरोधतः स्यात्तदुत्पत्तिः । सैषानस्तमितेति स्तुतिः परमुपासनाशेषः ॥ १३१ ॥

इति मातरिश्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम् अथ मातरिश्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

भगवत्पादमते, अत्रापि वायोरुत्पत्तिरस्ति न वेति **संदेहे** छान्दोग्ये न श्रूयते तैत्तिरीयके तु 'आकाशाद्वायुः' इति श्रूयते । तथा च पूर्ववदनयोर्विरोधप्राप्तौ तत्परिहाराय वायोरुत्पत्तिर्गौणी वाच्या । 'सैषानस्तमिता देवता यद्वायु' रिति लयप्रतिषेधाच्च न वायोरुत्पत्तिरिति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु, एतेन**=आकाशस्योत्पत्तिमत्त्वव्याख्यानेन वायुरप्या-काशावच्छिन्नब्रह्मजन्यत्वेन व्याख्यातः । अन्यथा प्रतिज्ञाहान्यादिदोषापत्तेः । लयप्रतिषेधस्त्वापेक्षिकः स्तुतिपरः । पूर्वं वाय्वाकाशयोस्सामान्येनामृतत्वमभिधाय पुनश्च वायोः 'सैषानस्तमिते' ति लयप्रतिषेधाद्वायोरमृतत्वं विवक्षितमित्य-धिकाशंकानिराकरणार्थमिदमातिदेशिकमधिकरणान्तरमिति भावः ॥

श्रीकण्ठमते, नात्राधिकरणे पूर्वस्माद्वैलक्षण्यमिति वेद्यम् ॥

रामानुजमते, अस्य सूत्रस्य पूर्वाधिकरणशेषतया पूर्वस्मिन्नधिकरण एव व्याख्याततया च नात्र पुनस्तत्प्रपञ्चनावकाशः ॥

आनन्दतीर्थमते, अविशिष्टमिदं शांकरमतात् । **एतेन**=पूर्वोक्तविभक्तत्वादिहेतुना । **मातरिश्वा**=मुख्यवायुः । **व्याख्यातः**=उत्पत्तिमत्त्वेनोक्त इत्यर्थः ॥

इति मातरिश्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

---

(१) 'दुपासनाविवक्षास्त्येव' इति ख पाठः ।

शस्य। किं तु 'अग्र आसी'दिति श्रवणात् सर्वविकारेभ्यः पूर्वमस्योत्पत्तिः। किमस्य कारणमिति चेदसदेव। 'असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत' इति श्रवणात्। ततस्सद्रूपं ब्रह्मापि जायत इति पूर्वपक्षः। सिद्धांतस्तु—न जायते ब्रह्मेति। कुतः। 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं' 'यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः' इति शिवस्य ब्रह्मण एवावधारणात्। तस्यासंभव एव। निषेधात्। तदन्यस्य त्वनुपपत्तेस्संभव इति। यथा ब्रह्म कारणत्वेन श्रूयते सर्वेषां तथा तस्यापि किंचित्कारणांतरं श्रूयते। 'असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायते'ति सतः कारणमसदिति चेत्। तदसत्। 'कथमसतस्सज्जायेते'ति निषेधात् सत एव सदुत्पत्तावात्माश्रयापत्तेः। ततः सतो ब्रह्मण एवासंभवोऽनुत्पत्तिः। तदन्यस्य सर्वस्य सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्तेः संभव उत्पत्तिरिति॥ इति असंभवाधिकरणम्॥ ३॥

श्रूयते तत्कथमुत्पत्तिमत्स्यात्? नेति ब्रूमः। 'अग्र आसी' दिति वियदादिभ्यः प्रागुत्पत्तिरुच्यते। 'रोहितो लोहितादासीत् धुन्धुस्तस्य सुतोऽभव' दित्यादावस्तेः [1]उत्पत्तावपि प्रयोगदर्शनात्। कुतस्तस्योत्पत्तिरिति चेद्वाक्यान्तरप्राप्तादसतो भविष्यति। 'कथमसतस्सज्जायेते'ति वाक्यमाश्चर्यार्थत्वेन कथञ्चिद्योजनीयम्। तस्यापि कारणत्वेन कार्यतया कारणाकाङ्क्षायामसदन्तरं कारणं भविष्यति। कारणानवस्था तु अनादित्वान्न दोष इति। अत्र सिद्धान्तः—सतो ब्रह्मणः असंभवस्तु अनुत्पत्तिरेव। एकत्वावधारणात्। न च सहोत्पन्नवस्त्वंतरनिषेधपरं तत्। 'एकमेवाद्वितीय' मिति पदत्रयेण सर्वनिषेधात् 'यदा तम' इति मन्त्रेण प्रपञ्चसृष्टिप्राक्काले ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सत इवासतोऽपि साक्षादेव निषेधाच्च। 'कथम सतः' इति वाक्यं चासतस्सकाशात् सत उत्पत्तिं साक्षान्निषेधति। न च तदाश्चर्यपरं योजनीयम्। 'स त्वेव सोम्येदमग्र आसी' दित्यग्रिमवाक्ये तुशब्देन पूर्वमसतः प्रतिषेधस्पष्टीकरणात्। सत एव सदुत्पत्तावात्माश्रयः स्पष्टः। सत्परंपराभ्युपगमे त्वप्रामाणिक्यनवस्था। कारणत्वस्य कार्यत्वाप्रयोजकत्वादाकाशादिदृष्टांतोपन्यासमात्रेण कार्यत्वकल्पनस्यातिप्रसंगावहत्वादिति। यद्यपि सौत्र 'मनुपपत्ते' रिति पदमसंभवहेतुपरत्वेन योजयितुं शक्यं तथापि तत्र हेतोरेकत्वावधारणादेः स्पष्टत्वात् ब्रह्मातिरिक्तानां परापरमायाप्रकृतीनां ब्रह्मवज्जगदुपादानत्वेन प्रसक्ताया अनुत्पत्तिशङ्काया निरसनीयत्वाच्च तन्निरासार्थत्वेन भाष्यकृता तत्पदं योजितम्। तदन्यस्य त्वनुपपत्तेस्संभव इति। अनुपपत्तिरप्यग्रे स्पष्टीकृता। 'सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्तेरिति॥

इत्यसंभवाधिकरणम्॥ ३॥

नयमणिमालायाम्

अथासंभवाधिकरणम्॥ ३॥

सू॥ असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः॥ ९॥

एवं कारणभूतं सदपि व्योमादिवज्जननवत्स्यात्। भवति ततो वै सदजायतेति हि श्रवणमन्यत्र॥१३२॥

उत्पत्तिरेकमेवेत्यवधारणबाधिता तस्य। कथमसतस्सज्जायेतेति विरुद्धं तु तच्छ्रवणम्॥ १३३॥

इत्यसंभवाधिकरणम्॥ ३॥

---

(१) 'उत्पत्त्यादावपि' इति ख पाठः।

अथ तेजोऽधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

अत्र वाय्वादिकार्यं साक्षाद्ब्रह्मण उत्पद्यते स्वस्वपूर्वकारणाद्वेति संदेहे सति स्वस्वपूर्वकारणादिति पूर्वपक्षः । तथा हि 'आकाशाद्वायुरिति' श्रुतेर्वायुराकाशादेवोत्पद्यते न साक्षाद्ब्रह्मणः । तेजोऽपि तथा वायोरेव । तथा 'वायोरग्नि'-रित्याह श्रुतिः ॥

अथ तेजोऽधिकरणम् ॥ ४ ॥

एवं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मकार्यत्वमविरोधेनोपपादितम् । अथ तत्कार्यत्वं साक्षादेव न तु परंपरयेत्येतदविरोधेनोपपादयितुमधिकरणम् ॥ सू ॥ तेजोऽतस्तथा-ह्याह ॥ १० ॥ 'आत्मन आकाश' इत्यादिसृष्टिवाक्यगतानां पंचम्यंतानामाकाशादि-शब्दानां महाभूततदन्तर्याम्यन्यतरपरत्वानवधारणात्संशयं दर्शयति —अत्रेति । आकाशाद्वायुरिति । श्रुतेरिति । आकाशशब्दस्य वियति तदंतर्यामिणि ब्रह्मणि च शक्तेरविशिष्टत्वेऽपि वियत्परत्वमेव युक्तम् । लौकिकवैदिककारणप्रसिद्ध्यतिशयानुग्रहात् 'आत्मन आकाश' इति तत्रैव प्रथमांतस्याकाशशब्दस्य वियत्परतायाः क्लृप्तत्वाच्चांतर्यामिणः कार्यत्वासंभवादिति भावः । तेजोऽपि तथा वायोरेवेति । उक्तन्यायादेव 'तत्तेजोऽसृजते' ति छांदोग्यवाक्यं परंपराकारणत्वविषयमिति न तद्विरोध इति भावः । ननु छांदोग्यश्रुतौ 'तत्तेज ऐक्षते' त्यत्र तेजश्शब्दस्यांतर्यामिपरत्वं वाच्यम् । ईक्षणलिंगात् । अतस्तैत्तिरीयकगतानामपि कारणपराणामाकाशादिशब्दानामंतर्यामिपरत्वं स्यादिति शङ्का-

---

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ असंभवाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वमसंभावितोत्पत्तिकयोर्वाय्वाकाशयोरुत्पत्तिरस्तीति श्रुतिबलादुक्तम् । तद्वद्ब्रह्मान्तराद्ब्रह्मोत्पत्तिः श्रुतिबलादस्त्विति दृष्टान्तसंगत्येदमारभ्यते–**असंभवस्त्विति**। अत्र 'न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः' इत्यादीनां ब्रह्मणो नित्यत्वप्रतिपादकश्रुतीनां 'त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः' इति श्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति **संदेहः** । विरोधोऽस्तीति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु, सतस्तु** सदात्मकस्य ब्रह्मण एव । **असंभवः**=उत्पत्त्यसंभवः । **कुतः**। **अनुपपत्तेः**=सत्सामान्यात्सत्सामान्यस्योत्पत्त्यनुपपत्तेः । विशेषस्यैव हि घटादेर्मृत्सामान्यजन्यत्वदर्शनात् । जन्मश्रुतिश्चौपाधिकविषया । अतो नित्यं ब्रह्मेत्यविरोधः ॥

श्रीकण्ठमते, यद्यपि पूर्वपक्षसिद्धान्तादिकं पूर्वस्मादविशिष्टम् । तथापि तदुपपादनप्रकारः परं भिद्यते–यथा–'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इति सद्रूपाद्ब्रह्मण आकाशादीनामुत्पत्तिरिति निरूपितम् । सर्वकारणस्य सतोऽपि ब्रह्मणः कुतश्चिदुत्पत्तिरस्ति वा न वेति **संदेहः** । 'असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायते' ति श्रवणात्सर्वविकारेभ्यः पूर्वमसतः कारणात्सद्रूपं ब्रह्मापि जायत इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं' 'यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः' इति शिवस्य ब्रह्मण एवावधारणात्तदा सर्वनिषेधादसतस्स-ज्जनिप्रतिषेधाच्च तस्यासंभव एव । तदन्यस्य तु अनुपपत्तेः संभवः इति । अत्र 'अनुपपत्ते' रित्येतत्तदन्यस्य संभवहेतुतया व्याख्यातमित्यपि पूर्वस्माद्विशेषः । ततो ब्रह्मण एवानुत्पत्तिस्तदन्यस्य सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्तेरुत्पत्तिरिति सूत्रार्थः फलितः ॥

रामानुजमते, अस्यापि सूत्रस्य पूर्वसूत्रवत्पूर्वाधिकरणशेषतयैव निवेशात्तत्रैव व्याख्याततया न पुनर्विवरणावकाशः । सूत्रार्थः परं श्रीकण्ठमतादविशिष्ट इति स्पष्टमेव ॥

आनन्दतीर्थमते, इदमप्यविशिष्टार्थमेव शांकरमतात् । तुशब्दोऽवधारणे । **सतः**=विष्णोः । **असंभवस्तु**=अनुत्पत्तिरेव । न 'त्वसतः सदजायते' ति श्रुत्या असतस्सकाशादुत्पत्तिर्वाच्या । कुतः । **अनुपपत्तेः**=विष्णोरसदुत्तरयोगादित्यर्थः ॥

इत्यसंभवाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० ॥ आपः ॥ ११ ॥

'अग्नेराप' इति श्रुतेरापोऽप्यग्नेरेवेति ॥

सू० ॥ पृथिवी ॥ १२ ॥

'अद्भ्यः पृथिवी' ति श्रुतेरद्भ्य एव पृथिवी । अतो ब्रह्मण एव साक्षान्नोत्पद्यंते भूतानि ॥

सू० ॥ अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १३ ॥

छांदोग्येऽपि 'ता अन्नमसृजन्ते' त्यन्नशब्देन पृथिव्येवोच्यते । सर्वभूतसृष्ट्यधिकारात् 'यत्कृष्णं तदन्नस्ये' ति रूपविधानाच्च । 'अद्भ्यः पृथिवी' ति शब्दाच्च । अतः पृथिव्येवाद्भ्य उत्पद्यते । तदेवंन्यायेन ब्रह्म न सर्वेषां साक्षात्करणं किंतु परंपरयेति ॥

सिद्धान्त उच्यते–

सू० ॥ तदभिध्यानादेव तु तल्लिंगात्सः ॥ १४ ॥

ब्रह्मण एव तु साक्षात्सर्वभूतोत्पत्तिः । तथा हि–

'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्संभूत' इत्यारभ्य वाय्वादीनां पृथिव्यंतानां न पूर्वपूर्वकारणादुत्पत्तिरुच्यते । किं तु पूर्वपूर्वकारणादाकाशादिविशिष्टात् ब्रह्मण एवोत्तरोत्तरवाय्वादिकार्योत्पत्तिरुच्यत इति परमात्मा शिव एव

निराकरणार्थं सूत्रम्–सू ॥ आपः ॥ ११ ॥ 'अतस्तथा ह्याहे' ति पूर्वसूत्रादनुषङ्गः । आपोऽप्यग्नेरेवेति । छांदोग्येऽपि कारणपरतेजश्शब्दस्य पूर्वोक्त(१)युक्तिभिः भूतविशेषपरत्वमेव युक्तमीक्षणं तु प्रथमश्रुततेजश्शब्दानुसारेण 'तस्माद्यत्र क्वच शोचति स्वेदते वा पुरुषः तेजस एव तद्ध्यापो जायन्त ' इति वाक्यशेषदर्शनाच्च गौणं भविष्यतीति भावः । सू ॥ पृथिवी ॥ १२ ॥ अत्रापि पूर्ववदनुषंगः । यद्यपि पूर्वसूत्रोक्तन्यायेनैवाद्भ्य एव पृथिवीत्येते(२)त्सिद्धं तथापि छांदोग्ये 'ता अन्नमसृजन्ते' ति श्रवणात् 'तस्माद्यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवती' ति तद्वाक्यशेषाच्च तद्विरोधशंकां प्रसज्यैतदविरोधोपपादनस्यावसरदानायेदं सूत्रम् । तामेव प्रसक्तां शङ्कां निराकर्त्तुमुत्तरसूत्रम्–सू ॥ अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १३ ॥ यत्कृष्णं तदन्नस्येति रूपविधानाच्चेति । पृथिव्यामेव हि प्रायिकतया कृष्णं रूपं दृश्यते न व्रीहियवादिष्वदनीयेष्विति भावः । अतः पृथिव्येवाद्भ्य उत्पद्यत इति महाभूताधिकाररूपस्य प्रकरणस्य कृष्णरूपात्मकस्य लिंगस्य श्रुत्यंतरगतयथासंख्याम्नानरूपस्य स्थानप्रमाणस्य चेति प्रमाणत्रयस्यान्नश्रुतिवर्षणप्रयुक्तभूयिष्ठत्वलिंगरूपप्रमाणद्वयापेक्षया बलवत्त्वादिति भावः । सू ॥ तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥१४॥ आकाशादिविशिष्टादिति । इदमाकाशाद्यभिमानिसदाशिवादिशरीरकत्वस्यापि वक्ष्यमाणस्योपलक्षणम् । शिव एवेति । अनेन सौत्र एवकारो भिन्नक्रम इति दर्शितम् । तेन प्रथमान्ताकाशादिपदोक्तोऽपि तत्तद्विशिष्टश्शिव एव । 'तदैक्षत बहु स्या' मिति तदभिध्यानात् । तस्य स्वरूपान्यथाभावरूपकार्यत्वासंभवेऽपि स्वविशेषणभूतधर्मान्यथाभावरूपकार्यत्वसंभवादिति सूच्यते । 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये' तिवदिति दृष्टांतो-

(१) 'युक्तिभ्यां' इति ख पाठः. (२) 'त्येतदपि सिद्ध्यति' इति ख पाठः ।

साक्षात्सर्वभूतोत्पादकः 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये' तिवत्, 'तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति' 'ता आप ऐक्षन्त बह्वयः स्याम प्रजायेमहि' इति तदभिध्यानात्तल्लिंगात् ।

'सदाशिवश्शब्दमूर्तिः स्पर्शमूर्तिरथेश्वरः । रुद्रस्तेजोमयस्साक्षात् रसमूर्तिर्जनार्दनः । गंधमूर्तिश्चतुर्वक्त्रः इत्येताः पञ्च मूर्तयः' । इति वचनात् सदाशिवादिरूपात् शब्दाद्यात्मनो ब्रह्मणो वाय्वादिसंभवः । एते हि सदाशिवादयः पंचब्रह्मसंज्ञकाः पंचभूतात्मानः परब्रह्मणश्शरीरम् । पञ्चब्रह्मशरीरादेव परब्रह्मणः प्रपंचस्य सृष्ट्यादयः प्रवर्तन्ते । पंचभूततापन्नाश्चैते सदाशिवादयः परमात्मन उत्पद्यंते ।

ननु भूतानामेवात्रोत्पत्तिरुच्यते 'आकाशस्संभूत' इत्यादिना, सदाशिवादीनां न साक्षात्सृष्टिरुच्यत इति चेत्। उच्यत एव। श्रुत्यंतराध्याहारात् । तथाथर्वशिखायां 'ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्यं सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयंते सर्वाणि चेंद्रियाणि सह भूतैर्न कारणं कारणानां ध्याता कारणं तु ध्येयः सर्वैश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरश्च शंभुराकाशमध्यग' इति ब्रह्मादीनामिन्द्रियाणां च भूतैस्सहोत्पत्तिः श्रूयते। कारणानामपि कारणत्वेन स शंभुः परमाकाशमध्ये ध्येयः श्रूयते । ततस्साक्षादेव ब्रह्मणस्तत्तत्कारणरूपात्तत्तत्कार्योत्पत्तिरिति निर्णयः ॥

इति तेजोऽधिकरणम् ॥ ४ ॥

पादानस्यायमभिप्रायः । इदं वाक्यं ब्रह्मणो यथा[1] बहुभवनसंकल्पं ब्रवीति तथैव[2] 'तत्तेज ऐक्षते' त्यादिवाक्यद्वयमपि ब्रवीति तेजस्सृष्टिमात्रेण तद्विषयबहुभवनानिवृत्तेरिति । अनेनैषा शंका व्यावर्त्यते । जडानामाकाशादीनामीक्षणासंभवेऽपि प्राथमिकतेजःश्रुत्यनुसारात् गौणमीक्षणमस्तु । तदभिमानिनां सदाशिवादीनां तत्संभवात् । आकाशादिपदानां तन्मात्रपर्यवसायित्वं वास्तु न[3]शिवपर्यंतत्वम्। न च सदाशिवादीनामीक्षणमात्रसंभवेऽपि महाभूतरूपेण बहुभवनसंकल्पो न संभवतीति वाच्यम् । तेषां योगसिद्धानामिव भूतवशित्वेन सर्वशरीरकत्वोपपत्तेरिति । एवमभिध्यानस्य प्राक्प्रदर्शितबहुभवनसंकल्परूपत्वतत्सिद्धब्रह्मसाधारण्यसूचनार्थं 'तदभिध्याना' दिति 'तल्लिङ्गा' दिति च सौत्रतत्पदम् । एवं[4] तत्पदद्वयं प्रयुञ्जानस्य सूत्रकारस्याशयस्थमेव सदाशिवादीनामाकाशाद्यभिमानित्वं 'सदाशिवश्शब्दमूर्त्ति' रित्यादिना दर्शितम् । एवं तेजःप्रभृतिसृष्टेर्बहुभवनसंकल्परूपत्वसिद्धौ तुल्यन्यायतया वाय्वादिसृष्टेरपि तत्पूर्वकत्वं सिद्ध्यतीति ब्रह्मलिंगस्य व्यापकत्वमनुसंधेयम् । 'ननु भूताना' मित्यादिशंकापरिहारौ स्पष्टौ । श्रुत्यंतराध्याहारादिति । श्रुत्यंतरश्रुतगुणोपसंहारादित्यर्थः । अथर्वशिखावचनानि प्रथमाध्याये व्याख्यातानि ॥

इति तेजोऽधिकरणम् ॥ ४ ॥

नयमणिमालायाम् अथ तेजोऽधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥ आपः ॥ ११ ॥ पृथिवी ॥ १२ ॥ अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः॥१३॥ तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः॥ १४॥

---

(१) 'यं' इति (२) 'तमेव' इति च ख पाठः । (३)' न तु ब्रह्म' इति ख पाठः। (४) 'एवं तत्पदं' इति ख पाठः ।

वाय्वादिकार्यमाकाशादिभ्यो जायते तथा श्रवणात् । व्यवहितकार्यत्वपरं सर्वस्य ब्रह्मकार्यताश्रवणम् ॥१३४॥

तदभिध्यानाल्लिंगात्क्रमेण वाय्वादिकार्यमपि । आकाशादिशरीरात्सदाशिवाद्यात्मनश्शिवादेव ॥ १३५ ॥

इति तेजोऽधिकरणम् ॥ ४ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम् अथ तेजोऽधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥ आपः ॥ ११ ॥ पृथिवी ॥ १२ ॥ अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १३ ॥ तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ १४ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वत्र सामान्यात्सामान्योत्पत्तिर्माभूत् । इह सामान्याद्ब्रह्मणो विशेषस्य तेजस उत्पत्तिरस्त्विति प्रत्युदाहरणसंगत्येदमाह—**तेजोऽत इत्यादि** । 'वायोरग्निः' इति तेजसो वायुजन्यत्वप्रतिपादकतैत्तिरीयश्रुतेः 'तत्तेजोऽसृजते'ति तेजसो ब्रह्मजन्यत्वप्रतिपादकच्छान्दोग्यश्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति **संदेहः**। विरोधोऽस्तीति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** वायोरपि ब्रह्मकार्यत्वेन तेजः प्रत्युपादानत्वासंभवाद्ब्रह्ममात्रजन्यत्वं तेजस इत्यविरोध इत्येकदेशिमतम् । स्वमते तु, **तेजः**=अग्निः । **अतः**=अस्माद्वायोर्जायते । **हि**=यतः । **तथा**=वायुजन्यत्वम् । 'वायोरग्नि' रिति श्रुति**राह** । वायोर्ब्रह्मजन्यत्वेन वायुभावापन्नब्रह्मजन्यत्वस्य छान्दोग्यश्रुत्यर्थस्यैव 'वायोरग्नि' रिति श्रुत्यर्थत्वेनैकार्थत्वादविरोध इति ॥

इति भगवत्पादमते तेजोऽधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ अबधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ आपः ॥ ११ ॥ 'अतस्तथा ह्याहे' त्यनुवर्तते । 'अग्नेरापः' इति श्रुतेः 'तदपोऽसृजते' त्यपां ब्रह्मजन्यत्वश्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति **संदेहः** । विरोधोऽस्तीति **पूर्वपक्षः** । अपामग्निदाह्यत्वान्न तज्जन्यत्वमित्यविरोध इत्येकदेशिमतम् । **परमसिद्धान्तस्तु, आपः अतस्**तेजसो जायन्ते । **हि**=यस्मात् । **तथा**=तेजोजन्यत्वं 'अग्नेराप' इति श्रुति**राह** । अतः पूर्ववत्तेजोभावापन्नब्रह्मजन्यत्वेनानयोरैकार्थ्यान्न विरोध इति ॥ **इत्यबधिकरणम् ॥ ५ ॥**

अथ पृथिव्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥ अत्र 'अद्भ्यः पृथिवी' इति पृथिव्या अब्जन्यत्वश्रुतेः **'ता अन्नमसृजन्त'** इत्यन्नस्याब्जन्यत्वश्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति **संदेहः** । अन्नशब्दस्योदनादौ प्रसिद्धत्वेन पृथिवी**वाचकत्वा**भावाद्विरोध इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, पृथिव्ये**वात्रान्नशब्देनोच्यते । न ओदनादि । कुतः । **अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः**=‘तत्तेजोऽसृजते’ ति महाभूतोत्पत्त्यधिकारात् 'यत्कृष्णं तदन्नस्य' इति पृथिवीत्वज्ञापककृष्णरूपस्य श्रवणात् 'अद्भ्यः पृथिवी'इति पृथिव्या एव तज्जन्यत्वप्रतिपादकशब्दान्तरस्य सत्त्वाच्च । अतोऽनयोरैकार्थ्येनैकवाक्यत्वादविरोध इति सिद्धम् । **इति पृथिव्यधिकरणम् ॥ ६ ॥ अथ तदभिध्यानाधिकरणम ॥ ७ ॥**

इत्थमुत्पत्तिक्रमेण महाभूतश्रुतीनामविरोधः प्रत्यपादि । अधुना तानि भूतान्याश्रित्यान्यद्विचार्यते–**सू ॥ तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ १३ ॥** अत्र ब्रह्मणस्सर्वस्रष्टिकर्तृत्वप्रतिपादकश्रुतेः भूतानां भौतिकस्रष्टृत्वप्रतिपादकश्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति **संदेहः** । 'आकाशाद्वायु' रित्यादिना भूतानां स्वस्वकार्योत्पत्तौ स्वातन्त्र्यश्रवणात्तत्प्रतिपादकश्रुत्या विरोधोऽस्तीति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, स एव** परमेश्वरः **तत्तत्कार्य**गोचरेक्षणात्मका**भिध्यानादे**वेक्षिता भूताधिष्ठाता तत्तत्कार्यं सृजति । कस्मात् । **तल्लिंगात्**=तस्य परमात्मनस्सर्वनियन्तृत्वरूपलिङ्गस्य 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्,' इत्यादिषु श्रुतत्वात् । अतो भूतानां परमेश्वराधिष्ठितानामेव स्रष्टृत्वप्रतिपादकत्वेनानयोरेकवाक्यत्वादविरोध इति ॥

इति भगवत्पादमते तदभिध्यानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

श्रीकण्ठमते, 'पृथिवी' इति योगविभागो दृश्यते । 'तेजोऽत' इत्यादिसूत्रपञ्चकात्मकमिदमेकमधिकरणम् । **'तेजोऽत'** इत्यादिकं सूत्रचतुष्टयं पूर्वपक्षतया व्याख्याय 'तदभिध्याना' दिति सूत्रं सिद्धान्ततया व्याख्यातम् । अत्राधिकरणे वाय्वादिकार्यं साक्षाद्ब्रह्मण उत्पद्यते वा उत स्वस्वपूर्वकारणाद्वा इति **संदेहे** स्वस्वपूर्वकारणादेवेति **पूर्वपक्ष**प्रतिपादकतया सूत्राणि त्रीणि व्याख्याय अन्नशब्दस्य पृथिवीपरत्वं 'अधिकाररूपे'ति सूत्रेण च व्यवस्थाप्य 'तदभिध्यानादेवे'ति सूत्रेण तत्तच्छरीरः परमात्मैव तेषां कारणमिति सिद्धान्तितम् । अत्र मते यद्यपि संदेहपूर्वपक्षादिकं पूर्वस्मादविशिष्टम् । तथापि एतानि **सूत्राणि** पृथक्पृथग्भिन्नाधिकरणतया व्याख्यातानि शांकरमते, अत्र तु एकीकृत्यैकाधिकरण्यमुपपादितमिति विशेषः ॥

अत्र 'तदभिध्यनादेवे'ति सूत्रस्य 'तत्तेज ऐक्षत'ता आप ऐक्षन्ते' त्यादिबहुभवनसंकल्परूपात्परमात्मलिङ्गात्परमात्मन एव तत्तच्छरीरकात्सर्वोत्पत्तिरित्यर्थः । सदाशिवादिपंचभूतात्मकपंचब्रह्मशरीरकात्परमशिवादेव तत्तत्कारणरूपात्तत्तत्कार्योत्पत्तिरित्यर्थाधिक्यमपि निरूपितमिति रामानुजभाष्याद्विशेषः ॥

अथ पारंपर्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू० ॥ पारंपर्येण क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १५ ॥

इह पूर्वाधिकरणे निरूपितः सृष्टिक्रम उपपद्यते न वेति संदेहः॥

नोपपद्यत इति पूर्वः पक्षः। तथा हि–मुण्डकोपनिषदि 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापः प्रथिवी विश्वस्य धारिणी ॥'

इति प्राणादीनां वियदादिभ्यः पूर्वमुत्पत्तिः श्रूयते । अथर्वशिखायां च 'ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्ते सर्वाणि चेन्द्रियाणि सह भूतैः' इति सहोत्प-

---

अथ पारंपर्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

पारम्पर्येण क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १५ ॥ संगतिपूर्वकं संशयं दर्शयति–इहेति। आकाशशरीरकाद्ब्रह्मणो वाय्वाद्युत्पत्तिसमर्थनादाकाशादिक्रमेण सृष्टिरित्यपि पूर्वाधिकरणेन सिद्धम् । तदुपपद्यते न वेत्युक्तक्रमक्रमांतराक्रमश्रुतिविरोधसमाधानसंभवासंभवाभ्यां संशये सति न संभवति तत्समाधानमिति पूर्वः पक्षः । तथाहि–अविचलस्तावदाकाशादिक्रमः पूर्वाधिकरणसिद्धः । मुण्डकोपनिषन्मंत्रे प्राणान्तःकरणेंद्रियभूतानां क्रमो विवक्षित इति ज्ञायते।'खं वायुर्ज्योति' रित्याद्युत्तरार्धे तत्क्रमप्रत्यभिज्ञारूपाल्लिंगादिति । सोऽप्यविचल एव । अक्रमस्तु अथर्वशिखायां तु सहश्रुत्यैव स्पष्टीकृतः । अतः

रामानुजमते तु अत्रास्ति कश्चिद्विशेषश्श्रीकण्ठमतात् । यथा–श्रीकण्ठमते अधिकरणद्वयतया विभक्तमुपरितनं सूत्रत्रयमप्यत्र'तदभिध्यानादेवे'ति सिद्धान्तसूत्रोपष्टंभकतया तेजोऽधिकरणशेषत्वेनान्तर्भावितमिति तानि त्रीणि सूत्राण्यत्रैव व्याख्यायन्ते–यथा–सू ॥ **विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १५ ॥** 'आकाशाद्वायुः'वायोरग्नि'रिति पारंपर्यक्रमाद्विपर्ययेण'एतस्माज्जायते प्राण' इति सर्वेषां ब्रह्मानन्तर्यरूपो यः **क्रमः** स च **अतः**=तत्तच्छरीरकाद्ब्रह्मणस्सृष्टे**रुपपद्यते** ॥

सू ॥ **अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिंगादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १६ ॥ अन्तरा**=भूतप्राणयोरन्तराले **इन्द्रियग्राममनसी** क्रमेणोत्पद्येते। कुतः। **तल्लिंगात्**='खं वायुर्ज्योति'रिति श्रुतिक्रमप्रत्यभिज्ञानरूपात्तल्लिंगात्। **इति चेत्**=अत इदमपि पारंपर्यक्रमपरमिति चेत् । **न** । **अविशेषात्**='एतस्माज्जायते' इत्यस्य प्राणादिपृथिव्यन्तेषु सर्वेषु प्रत्येकमन्वयाविशेषात् । अतस्तेजःप्रभृतीनामपि साक्षात्परमात्मैव कारणम् ॥

'तत्तेज एक्षते'त्यादितेजःप्रभृतिशब्दाः लोके तत्तद्वस्तुवाचिनः ब्रह्मणि भाक्ता इत्यत्राह–सू ॥ **चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशोऽभाक्तस्तद्भावभावित्वात्॥१७॥ चराचरवस्तुसंबन्धी तत्तद्वाची शब्दो** ब्रह्मणि **अभाक्तः** मुख्य एव । 'अनेन जीवेने'ति सर्वस्य वस्तुनो नामरूपभाक्त्वस्यात्मतया **ब्रह्मानुप्रवेशभावभावित्वात्** । **इत्यर्थः** ॥

इति रामानुजमते तेजोऽधिकरणम् ॥

आनन्दतीर्थमते, अत्रापि शांकरमतवदेवाधिकरणविभागः । सूत्रार्थवर्णने परमस्ति किंचिदिव वैलक्षण्यम् । यथा–**तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥ तेजः**=तेजोभूतम् । **अतः**=ब्रह्मण एवोत्पद्यते न वायोः । कुतः । **हि**=यस्मात् । 'तत्तेज' इति श्रुतिः । **तथा**=उक्तप्रकारेण **आह**=वक्ति । तस्मादित्यर्थः ॥ **इति तेजोऽधिकरणम् ॥ ४ ॥**

सू ॥ **आपः॥ ११ ॥** अत्रापि 'अतस्तथा ह्याहे'त्यनुवर्तते। सूत्रार्थः पूर्वसूत्रवत्। अत्र **श्रुतिः**=ब्रह्मैवेदमिति श्रुतिरित्यर्थः॥

इत्यबधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ **पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरादिभ्यः ॥ १२ ॥** अत्र मते 'शब्दान्तरादिभ्य' इति पाठः । इदमधिकरणमप्यविशिष्टं शांकरमतात् । **पृथिवी**=पृथिव्येव 'ता अन्नमसृजन्ते'तिश्रुतिस्थान्नशब्देनोच्यते न प्रसिद्धान्नम् । कुतः । **अधिकार**शब्दितभूतप्रकरणात् **रूप**शब्दोक्तकृष्णरूपस्य च श्रवणात् 'पृथिवी वा अन्न' मिति **श्रुतिविशेषा**च्चेत्यर्थः। अपौरुषेयत्वेनादोषस्य वाक्यस्य नाप्रामाण्यमित्यादिरादिशब्दार्थः ॥ **इति पृथिव्यधिकरणम् ॥ ६ ॥**

सू ॥ **तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः॥ १३ ॥** अत्र जगत्स्रष्टुर्विष्णोस्संहर्तृत्वमस्ति वा न वेति **संदेहे** 'प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो माविशान्तकः।' इति श्रुत्या रुद्रस्यैवान्तकत्वश्रवणात्पितुर्लोके संहारकत्वायोगाच्च न विष्णुस्संहर्ता किं तु रुद्र एवेति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु** विष्णुरेव संहर्ता न रुद्रः इति । तुशब्दोऽवधारणे । अभिध्यानशब्देनेच्छोच्यते । तच्छब्देन विष्णुर्गृह्यते । तथा च **स** विष्णुरेव संहारकर्ता न रुद्रः । कुतः। **तदभिध्यानात्**='तदभिध्याना'दिति श्रुत्युक्तादभिध्यानरूपशब्दज्ञापितसंजिहीर्षाविशेषितादनादिबन्धसंहारेच्छारूपा**त्तल्लिंगादेव** । एवकारस्तु भाष्यरीत्या किमु श्रुतिभ्य इति कैमुत्यसूचकः । निर्दोषे विष्णौ लौकिकपितृन्यायो नावतरतीति भावः ॥ **इति तदभिध्यानाधिकरणम् ॥ ७ ॥**

त्तिर्ब्रह्मादीनां भूतेन्द्रियाणां चाम्नायते। अत आकाशादेः पूर्वोक्तसृष्टिक्रमो नोपपद्यत इत्युच्यते॥

सिद्धान्तस्तु—उपपन्नः पूर्वोक्तसृष्टिक्रमः । 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणः तेजोमयी वाक्' इति प्राणादीनां भौतिकत्वश्रवणात् भूतेष्वन्तर्भावान्न पृथक्क्रमापेक्षा । ब्रह्मादीनां सहोत्पत्तिस्तु भूतैस्तद्रूपत्वात् तेष्वन्तर्भावात्। ततः पूर्वोक्तक्रमे न विरोधः॥

॥ सू० ॥ अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥१६॥

प्राणभूतानामिन्द्रियग्राममनसी क्रमेणान्तरा उत्पद्येते इति हीदं वाक्यं प्रतिपादयति। 'खं वायुर्ज्योतिः' इत्यादौ श्रुत्यन्तरसिद्धक्रमप्रत्यभिज्ञानरूपाल्लिङ्गात्। तत इदमपि पारंपर्यक्रमपरमिति चेत्—न, 'एतस्माज्जायते' इत्यस्य प्राणादिपृथिव्यन्तेषु सर्वेषु प्रत्येकमन्वयाविशेषात्। अतः सर्वेषामीश्वर एव कारणम्। तथा। च पौराणिकी फणितिः—

'शक्त्यादि च पृथिव्यन्तं शिवतत्त्वसमुद्भवम् ।
तेनैकेन तु तद्व्याप्तं मृदा कुम्भादिकं यथा ॥' इति ।

क्रमसद्भावोऽपि सर्वस्य शिवतत्त्वादुत्पत्तिमभिधत्ते। अतः सर्वकारणं ब्रह्मेति समीचीनम्॥ इति पारंपर्याधिकरणम्॥ ५॥

कथं विरोधसमाधानमित्येवं प्राप्ते सिद्धांतः—'आत्मन आकाश' इत्यादिसृज्यपारंपर्येण यः क्रमस्स उपपद्यते। अतः पूर्वसूत्रोदितात्तदभिध्यानात्। पारमेश्वरबहुभवनसंकल्परूपाभिध्यानानुवर्तनावगमितं हि पूर्वपूर्वभूतशरीरकस्यैव परमेश्वरस्योत्तरोत्तरभूतस्रष्टृत्वमित्येतन्न विचालयितुं शक्यम् । सति च प्रबलेन तेन विरोधे सहश्रुतिर्भूताद्युत्पत्तेस्तदभिमानिब्रह्माद्युत्पत्तिसाहित्यमात्रपरतया योजनीया । मुण्डकोपनिषन्मंत्रपाठक्रमश्चोपेक्षणीयः। किं च। पाठक्रमेणापेक्षितक्रमः कल्पनीयः । न चात्र क्रमापेक्षास्ति। भौतिकानां प्राणमनइंद्रियाणां भूतानन्तर्यरूपस्य क्रमान्तरस्यार्थानिर्ज्ञातत्वादर्थपाठयोरर्थस्य प्रबलत्वादिति। अनेन सूत्रं भाष्यं च व्याख्यातम् । विवक्षितभूतक्रमप्रत्यभिज्ञानलिंगात् तत्सहपठितप्राणादिक्रमो विवक्षितोऽवसीयत इति शंकानिराकरणार्थं सूत्रम्—सू ॥ अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिंगादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १६ ॥ क्रमेण मनइंद्रियक्रमेण। अन्तरा प्राणभूतमध्ये । ननु छांदोग्यतैत्तिरीययोः पूर्वपूर्वविशिष्टस्य ब्रह्मणः उत्तरोत्तरभूतकारणत्वं पाठक्रमावगतमाकाशाद्युत्पत्तिक्रममन्तरेण नोपपद्यत इति चेत् स तत्र विवक्षितोऽस्तु नाम। इह तु नास्ति तस्य विवक्षायां प्रमाणम् । पाठक्रमात्प्रतीयमानस्येव प्रत्यभिज्ञानलिंगात्प्रतीयमानस्यापि तस्याविवक्षैव युक्ता । अर्थतः क्रमांतरस्य निर्ज्ञातत्वादित्याशंक्याह—इदमपीति । छंदोगादिवाक्यवदिदमपि क्रमपरमेव। मनःप्रभृतीनां परिगणनस्य प्रयोजनांतराभावादिति भावः । अन्वयाविशेषादिति। तथा च प्राणस्येव मनःप्रभृतीनामपि कीर्तनं ब्रह्मकार्यत्वप्रतिपादनार्थमित्यसिद्धः प्रयोजनांतराभाव इति भावः। 'अतस्सर्वेषा' मित्यादिरेतत्सूत्रार्थोपसंहारार्थः। अधिकरणार्थोपसंहारस्त्वर्थसिद्धः। इति पारम्पर्याधिकरणम्॥ ५ ॥

नयमणिमालायाम् अथ पारम्पर्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ पारंपर्येण क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १५ ॥ अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिंगादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १६ ॥

प्राणस्यादावथान्तःकरणखगणयोरन्ततो भूतपंक्तेः संप्रज्ञातक्रमाया यजुषि समुदयो मुण्डके प्रत्यपादि ।
आथर्वण्यां शिखायां युगपदभिदधे जन्म भूतेंद्रियाणामित्थं वैमत्यसत्वे कथमनुमनुषे सृष्टिमाकाशमुख्याम् ॥ १३६ ॥
प्राणाद्याः प्रागयन्ते न कथमपि जनिं भौतिका भूतवर्गात् तस्मादाकाशमुख्यः क्रम इति घटते न क्रमः प्राणमुख्यः ।
सर्वेषां ब्रह्मजत्वं विदधति च मनौ न क्रमार्थत्वशंका ब्रह्मादीनां शिखायां सहजनिरुदिता क्ष्मादिभिर्नेंद्रियाणाम् ॥१३७॥

इति पारम्पर्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

सूत्रार्थचंद्रिकायाम् अथ पारंपर्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ पारंपर्येण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १५ ॥ अन्तराविज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिंगादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १६ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वाधिकरणैर्भूतानामुत्पत्तिक्रमे चिन्तिते लयक्रमस्य बुद्धिस्थत्वात्सोऽत्र प्रसंगाद्विचार्यत इत्याह–**विपर्ययेण क्रमोऽत उपपद्यते च** ॥१६॥ इह भूतानां श्रुतोत्पत्तिक्रमेणैव लयक्रमो वा, उत सोपानपरंपरारूढस्य व्युत्क्रमेणावरोहणवद्व्युत्क्रमेणैव लयक्रमो वेति **संदेहः** । कल्प्यापेक्षया क्लृप्तस्य लघुत्वात् श्रुतोत्पत्तिक्रमेणैवेति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, अतः**=सृष्टिक्रमात् । **विपर्ययेण तु**=विपरीतक्रमेणैव । **क्रमः**=लयक्रमः । **उपपद्यते च**=युज्यते । स्वकारणे कार्याणां लयदर्शनादिति भावः । इतरथा सति कार्ये कारणनाशः स्यात् । तच्चानिष्टमित्यर्थः ॥

इति भगवत्पादमते विपर्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अथान्तराविज्ञानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिंगादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १६ ॥ इह भूतोत्पत्तिलयक्रमविचारसमप्रयोजनत्वात्करणोत्पत्तिक्रमं विचारयति–पूर्वोक्तक्रमः करणोत्पत्तिक्रमेण विरुध्यते न वेति **संदेहः** ।' एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी ' इति मुण्डकवाक्योक्तेन भूतानामात्मनश्चान्तराले इन्द्रियबुद्धिमनांसि तेभ्यश्च भूतानि जायन्ते इत्यनेन क्रमेण पूर्वोक्तक्रमो विरुध्यते । कुतः । तत्सृष्टिगमकाल्लिंगादिति चेत् । इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, नाविशेषात्** । इंद्रियबुद्धिमनसां भौतिकत्वेन भूतोत्पत्तिक्रमादिन्द्रियाद्युत्पत्तिक्रमस्याविशेषात् येन क्रमेण भूतोत्पत्तिस्तेनैव क्रमेण भौतिकोत्पत्तिरित्यतो न विरुद्ध्यत इति ।' एतस्माज्जायते' इत्यादिश्रुतिश्च सर्वेषामात्मनस्सकाशादुत्पत्तिमात्रं ब्रूते न क्रममिति भावः ।' अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक् ' इत्यादिकं वाक्यं करणानां भौतिकत्वे लिंगमिति बोध्यम् ॥

॥ इति भगवत्पादमते अन्तराविज्ञानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

श्रीकण्ठमते, इदं सूत्रद्वयमपि पारंपर्याधिकरणमिति व्यपदिश्यते । इह पूर्वाधिकरणे निरूपित आकाशादिसृष्टिक्रम उपपद्यते न वेति **संदेहः** । उक्तक्रमस्य क्रमान्तरश्रुत्यक्रमश्रुतिभ्यां विरोधान्नोपपद्यत इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु** 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्' इति प्राणादीनां भौतिकत्वश्रवणेन तेष्वन्तर्भावात् क्रमान्तरप्रतिपादिन्या मुण्डकोपनिषदुक्त्या 'एतस्माज्जायते प्राण' इत्यादिश्रुतेरुपेक्षणीयत्वात् ब्रह्मादीनां च भूताभिमानित्वेन तेष्वन्तर्भावात्सहश्रुतेर्ब्रह्माद्युत्पत्तिसाहित्यमात्रपरतया योजनीयत्वाच्च । **अतः**=पूर्वसूत्रोदितात्तदभिध्यानाच्च ताभ्यां विरोधाभावात्पूर्वपूर्वभूतशरीरकस्यैव परमेश्वरस्योत्तरोत्तरभूतस्रष्टृत्वमित्युक्तक्रम उपपद्यत इति ॥

ननु, मुण्डकवाक्ये विवक्षितभूतक्रमप्रत्यभिज्ञानात्तत्सहपठितप्राणादिक्रमो विवक्षितोऽस्त्वित्याशंक्य परिहरति–**अन्तरा विज्ञानेत्यादिना । क्रमेण**=मनइंद्रियक्रमेण । **अन्तरा**=प्राणभूतमध्ये । **विज्ञानमनसी**=इन्द्रियमनसी उत्पद्येते । कुतः । **तल्लिंगात्**=‘खं वायुर्ज्योति’रित्यादौ श्रुत्यन्तरसिद्धक्रमप्रत्यभिज्ञानरूपाल्लिंगात् । **इति चेत्**=इदं मुण्डकवाक्यमपि क्रमपरमिति चेत् । **न । अविशेषात्**=‘एतस्माज्जायते’ इत्यस्य प्राणादिपृथिव्यन्तेषु सर्वेषु प्रत्येकमन्वयाविशेषात् । अतः सर्वकारणं ब्रह्मेति सिद्धम् । अस्मिन्मते 'पारंपर्येण तु क्रम' इति सूत्रपाठे विशेषः ॥

रामानुजमते, अनयोस्सूत्रयोरुपरितनसूत्रस्य च ‘तदभिध्यानादेवे’ति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रशेषत्वेन पूर्वाधिकरणान्तर्भावितया पूर्वत्र तद्विवरणं कृतमित्यतो नात्र पुनर्विवरणावकाश इति वेद्यम् । सूत्रपाठस्तु शांकरमतवदेवात्र मते ॥

आनन्दतीर्थमते, अधिकरणरचनासंदेहपूर्वपक्षसिद्धान्तानां शांकरमतसाधारण्येऽपि सूत्रार्थनिरूपणे परमस्ति कियदिव वैलक्षण्यमिति तन्मात्रं निरूप्यते–**सू ॥ विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च** ॥ १५ ॥ तुशब्दोऽवधारणे । अत इत्यावर्तते । **अतः**=उत्पत्तिक्रमात् **विपर्ययेण**=वैपरीत्येन । **क्रमः**=लयक्रमः न तूत्पत्तिक्रमेण । कुतः । **अतस्तु**=व्युत्क्रमाद्विलयश्चैवे'तिभाल्लवेयश्रुतिविशेषादेव । किंच । **उपपद्यते च**=युज्यते चायं व्युत्क्रमः । कुतः । पूर्वोत्पन्नानामुत्तरोत्पन्नेभ्यो भगवत्सन्निधानकृताधिकसामर्थ्येन तेषामधिककालावस्थानस्य युक्तत्वादित्यर्थः ॥

इति विपर्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अथ चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥सू०॥ चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशोऽभाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १७ ॥

पूर्वत्राकाशादिशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मणः प्रतिपादितम् । तदिह विचार्यते—चेतनाचेतनचराचरवस्तुसंबन्धी तद्वाचिशब्दो ब्रह्मणि मुख्यो न वा ?

इति संदेहे न मुख्य इति वदामः—अन्यवाचकशब्दस्य मुख्यतयान्यत्र वृत्त्यभावात् । तथा हि—'आदित्यो यूपः' 'यजमानः प्रस्तरः' इत्यादिषु यूपादेरादित्यादिशब्दवाच्यत्वं सारूप्यादिगुणसंबन्धादेव दृश्यते, न मुख्यत्वेन । अत्रापि 'तत्तेज ऐक्षत' इत्यादिषु तेजःप्रभृतीनामचेतनानां चेतनधर्मैक्षितृत्वायोगात् तच्छब्दैस्तदाश्रितं चेतनं ब्रह्म लक्ष्यते, 'मञ्चाः क्रोशन्ती'त्यादिवत् । तस्मादाकाशादिशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मणि तदाश्रये गौणमिति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—चराचरवस्तुसंबन्धी तद्व्यपदेशशब्दो ब्रह्मणि न भाक्तः, किंतु मुख्य एव । 'तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति । अण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति । सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि'इति सर्वस्य वस्तुनो नामरूपविभागाय तत्तदात्मतया ब्रह्मणोऽनुप्रवेशभावभावितत्वात् । यूपादीनामादित्यादिशब्दवाच्य-

अथ चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू० ॥ चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशोऽभाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १७ ॥

संगतिपूर्वकं संशयं दर्शयति—पूर्वत्रेति । 'तेजोऽत' इत्यधिकरणे सृष्टिवाक्यगताकाशादिशब्दप्रतिपाद्यत्वं ब्रह्मण उक्तम् । तन्मुख्यममुख्यं वेति व्युत्पत्तिसंभवासंभवाभ्यां संशयः । आकाशादिशब्दानां व्युत्पत्तिग्रहस्य भूतविशेषादिपर्यवसितत्वात्ततोऽन्यस्य ब्रह्मणस्तत्प्रतिपाद्यत्वममुख्यमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धांतस्तु चराचरसंबन्धी तद्वाचकत्वेन लोकावधृतो यस्तद्व्यपदेशः ब्रह्मणि प्रवर्तमानश्शब्दस्स ब्रह्मणि अभाक्तः अमुख्यो न भवति । किं तु मुख्य एव । कुतः । तद्भावभावित्वात् तस्य ब्रह्मणो यो भावः चराचर-

---

अत्राधिकरणे उत्तरसूत्रमप्यन्तर्भाव्यैकाधिकरण्येनाधिकरणरचनास्मिन्मते । अत्र विज्ञानतत्त्वमनस्तत्त्वयोरपि पूर्वोक्तः सृष्टिक्रमाद्विपरीतक्रमेण लयक्रमो वा सृष्टिक्रमानुसारेण लयक्रमो वेति **संदेहः** । **विज्ञानमनसी**=विज्ञानतत्त्वमनस्तत्त्वे । **अन्तरा**=विना । **क्रमेण**=पूर्वोक्तक्रमेणान्येषां लय उपपद्यते । कुतः । **तल्लिंगात्**='मनसश्च विज्ञानम्''यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेद्ज्ञान'इति श्रुत्युक्तात्क्रमादुत्पन्नयोः क्रमाल्लयाख्यलिंगादिति चेत् इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु**, न तथा । कुतः । **अविशेषात्**=विज्ञानमनस्तत्त्वयोर्यथोत्पत्ति लय इत्यत्र विशेषप्रमाणाभावात् । 'विज्ञानमनसोः क्रमेणे'ति वाच्ये 'अन्तरे'त्युक्तिस्तद्वयादन्येषां व्युत्क्रमेण लय इत्यर्थानुमतिं सूचयितुम् । उक्तं लिंगमेव तत्र मानमित्याह—सू ॥ **चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात्** ॥ १६ ॥ **तद्व्यपदेशस्तु**='मनसश्च विज्ञान'मिति मनोविज्ञानशब्दरूपः श्रौतव्यवहारस्तु । **चराचरव्यपाश्रयः स्यात्**=इन्द्रियतद्वृत्तितत्त्वविषयस्संभावितः । तथापि सः **भाक्तः**=इन्द्रियमनस्तत्त्वरूपमनश्शब्दार्थे तद्वृत्तिविज्ञानतत्त्वरूपविज्ञानविषय एव न तु तत्त्वविषय इत्यर्थः । भागवाचिनो भक्तशब्दात्तस्येदमित्यणि भाक्तशब्दो निष्पन्नो भागविषय इत्यर्थक इति यावत् । कुतः । **तद्भावभावित्वात्**=तदिति पदस्यात्र तंत्रेण निर्देशः । तस्मिन् चराचरशब्दितचेतनाचेतनविषये तद्भावेन मनोभावेन आलोचनेनेति यावत् । **भावित्वात्**=वृत्तिरूपज्ञानस्योत्पद्यमानत्वादित्यर्थः । तथा च' मनसो विज्ञान'मित्युक्तिर्वस्तुनि मनोभावेन वृत्तेर्जायमानत्वान्मनोरूपेंद्रियतज्जन्यवृत्तिविषया न तत्त्वविषयेति न तल्लिंगमिति भावः ॥ **इत्यानन्दतीर्थमतेऽन्तराविज्ञानाधिकरणम्** ॥ ९ ॥

त्वमनुपपत्त्या न मुख्यम् । मश्वादिषु पुरुषाणामवस्थातृमात्रत्वात् तेषामपि तच्छब्दवाच्यत्वं न मुख्यम् । इहात्मतया प्रपञ्चानुप्रवेशाद्ब्रह्मणस्तच्छब्दवाच्यत्वं मुख्यमेव, यथाऽऽत्मनो ब्राह्मणादिशरीरानुप्रविष्टस्य ब्राह्मणादिशब्दवाच्यत्वं मुख्यम् । अन्यथा 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत' इत्यादिषूपनयनसंस्कारादेः शरीरमात्रपर्यवसानादात्मनः संस्कार्यत्वाभावप्रसङ्गात् । ततो 'यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टौ चात्मगुणाः स ब्रह्मणः सायुज्यम्' इत्यादिरात्मनः संस्कारवतः फलश्रुतिरपार्थो भवेत् । 'ब्राह्मणो यजेत' इत्यादिविधिवैयर्थ्यं च भवेत् । तस्मात् सकलचराचरवस्तुशरीरप्रविष्टस्य ब्रह्मणस्तच्छब्दवाच्यत्वं मुख्यमेव ॥

इति चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

वस्तुष्वात्मतया सद्भावस्तेनैव हि हेतुना भवति । न ह्यादित्यशब्दो यूप इव तदात्मतामनपेक्ष्य ब्रह्मणि चराचरवस्तुवाचिशब्दः प्रवर्तते । 'अनेन जीवेने' त्यादिश्रुत्या ब्रह्मणश्चराचरवस्त्वात्मतया तदनुप्रवेशहेतुकतयैव चराचरवस्तुसंबधिनामरूपव्याकरणस्य ब्रह्मपर्यंततायाः प्रतिपादनात् । तद्वाचिशब्दस्य तदात्मतामपेक्ष्यान्यत्र प्रवृत्तौ तु मुख्यत्वमेव भवति । शरीरवाचिशब्दानां शरीरिपर्यंतत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । अत एव 'ब्राह्मणमुपनयीत' 'ब्राह्मणो यजेत' इत्यादिश्रुतिषु ब्राह्मणादिशब्दानामात्मपर्यंतत्वमिति । निगदव्याख्यानमस्य भाष्यम् ॥ इति चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशोऽभाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १७ ॥

तेजःप्रभृतिपदैस्तद्व्यपदेशो भाक्त इत्युचितम् । यजमानः प्रस्तर इत्यादिनयाद्वाच्यभिन्नत्वात् ॥ १३८ ॥

भाक्तो न नामरूपव्याकरणं हि स्वपर्ययनम् । श्रुत्योदितं ततस्तद्वाच्यं तत्सर्वशब्दानाम् ॥ १३९ ॥

इति चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम् ।

अथ चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशोऽभाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १७ ॥

भगवत्पादमते, अत्र 'न जीवो म्रियते' इति जीवनित्यत्वशास्त्रस्य जीवोत्पत्तिनाशनिमित्तकजातेष्ट्यादिशास्त्रेण विरोधोऽस्ति न वेति **संदेहः** । देवदत्तो जातो मृतश्चेति लौकिकव्यपदेशानुगृहीतजातकर्मादिशास्त्रेण विरोधोऽस्तीति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु, तद्व्यपदेशः**=योऽयं लौकिकस्तयोर्जन्ममरणयोर्व्यपदेशः सः । **चराचरव्यपाश्रयः**=स्थावरजङ्गमदेहविषयो मुख्यः स्यात् जीवे तु भाक्तः । कुतः । जन्ममरणव्यपदेशस्य **तद्भावभावित्वात्**=देहोत्पत्तिविनाशान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादित्यर्थः । देहप्रादुर्भावाद्यपेक्षयैव जातकर्मादिविधानमिति न तेन शास्त्रेण जीवनित्यत्वशास्त्रस्य विरोध इति भावः ॥

श्रीकण्ठमते, पूर्वत्राकाशादिशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मणः प्रतिपादितम् । तदिह विचार्यते—चेतनाचेतनचराचरवस्तुसंबन्धी तद्वाचिशब्दो ब्रह्मणि मुख्यो न वेति **संदेहः** । अन्यवाचकशब्दस्य मुख्यतयान्यत्र वृत्त्यभावाद्गौण इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** चराचरवस्तुसंबन्धी तद्व्यपदेशशब्दो ब्रह्मणि न भाक्तः किं तु मुख्य एव । 'अनेन जीवेने' त्यादिना सर्वस्य वस्तुनो नामरूपविभागाय तत्तदात्मतया ब्रह्मणोऽनुप्रवेशभावभावितत्वात् । तस्मात्सकलचराचरवस्तुशरीरप्रविष्टस्य ब्रह्मणस्तच्छब्दवाच्यत्वं मुख्यमेव ॥ इति ॥

रामानुजमते, अस्यापि सूत्रस्य पूर्वं तेजोऽधिकरणान्तर्भूततया तत्रैव व्याख्यातत्वेन नात्र तत्प्रपंचितमिति बोध्यम् ॥

आनन्दतीर्थमते, इदं सूत्रं पूर्वस्मिन्नन्तराविज्ञानाधिकरणेऽन्तर्भूतं तत्रैव व्याख्यातं चेत्यतो नात्र पुनः प्रपञ्चितमित्यवधेयम् ॥ इति चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ आत्माधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ सू० ॥ नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १८ ॥

पूर्वत्राकाशादीनां ब्रह्मणः साक्षादुत्पत्तिरभिहिता । जीवोऽपि तन्न्यायेन ब्रह्मणः समुत्पद्यते न वेति संदेहः ॥

समुत्पद्यत इति पूर्वः पक्षः । 'यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः' 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिश्रुतेः प्राक्सृष्टेर्ब्रह्मैकत्वावधारणात्, सदसतोर्निषेधाच्च । अतः सृष्टिकाले ब्रह्मण उत्पद्यत एव जीवः । विस्फुलिङ्ग-दृष्टान्तोऽपि जीवोत्पत्त्यनुगुणः श्रूयते 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति' इति । तस्माद्यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गा जायन्ते तथा ब्रह्मण आत्मानो जायन्ते ॥

इति पाप्ते ब्रूमः—आत्मा न जायते । 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति श्रुतेः, 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्' 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' इत्यादि-श्रुतिभ्यः नित्यत्वावगतेश्च । सृष्टेः प्राग्ब्रह्मणोऽवधारणं तदाकृतिभूतस्य तस्य चाचिद्वस्तुनश्च नामरूपव्यवहाराभावात्, न जीवादिस्वरूपासत्तया । विस्फुलिङ्ग-श्रुतिश्च तेषां नामरूपसमुन्मेषाभिप्राया, न जन्मपरा । अन्यथा कृतनाशादिदो-षप्रसङ्गात् । तस्माद्ब्रह्मणो न जायत एव जीवः ॥

अथ आत्माधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥१८॥ आकाशादीनां स्वरूपान्यथाभावरूपोत्पत्तौ प्रतिपादितायां तद्वज्जीवस्यापि तथाभूतोत्पत्तिरस्ति न वेति श्रुतिविप्रतिपत्त्या संशये सति पूर्वपक्षः—सृष्टेः प्रागेकत्वावधारणं सदसदात्मकसकलवस्तुनिषेधश्चेति लिंगाभ्यां 'सर्व एत आत्मानो व्युच्चरंती'ति श्रुतेश्च तस्यापि तथाभूतोत्पत्तिरस्ति । तदनुत्पत्त्यादिश्रुतिस्तु आकाशामृतत्वादिश्रुतिवदन्यथा नेयेति । अत्र सिद्धान्तः—जीवो नोत्पद्यते । 'न जायते म्रियते वे' त्यादिश्रुतेः ताभ्यः 'नित्यो नित्याना' मित्यादिश्रुतिभ्योऽवगतान्नित्यत्व-लिंगाच्च । उत्पत्तिश्रुतिस्तु तत्तच्छरीरोपाधिकतत्तदवच्छिन्नभोक्तृत्वानुगुणज्ञानविका-सोपाधिका । अनेकव्यापकत्वावधारणादिकं च नामरूपसमुन्मेषाभावाभिप्रायं योज्यम् । स्वरूपान्यथाभावरूपोत्पत्त्यंगीकारे तदनित्यत्वावश्यंभावेन 'ब्रह्मविदाप्नोति पर' मित्या-दिप्रधानफलवाक्यविरोधापत्तेरिति । भाष्ये 'अचिद्वस्तुन' इति मायाकार्यत्वापन्नवस्त्वभि-प्रायं मायाद्यचिदाकारपरिणामिचिच्छक्तिरूपवस्त्वभिप्रायं वा ॥ इत्यात्माधिकरणम् ॥७॥

नयमणिमालायाम्

अथ आत्माधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १८ ॥

प्रागेकत्वश्रवणाद्ब्रह्मण उत्पद्यते जीवः । श्रवणादपि च यथाग्नेः क्षुद्रा इति जन्मनस्तेषाम् ॥१४०॥

नैवं तन्नित्यत्वाम्नानात्कृतको न दोषाच्च । श्रवणे तु नामरूपव्याकरणाभावभावाभ्याम् ॥ १४१ ॥

इति आत्माधिकरणम् ॥ ७ ॥

(१) 'मायाकालादिनित्यवस्त्वभिप्रायम् । इत्यात्माधिकरणम्' इति-ख-पाठः ।

अथ ज्ञाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ सू० ॥ ज्ञोऽत एव ॥ १९ ॥

पूर्वत्र नित्यतया जीवः सिद्धः । पुनरत्रास्य स्वाभाविकं ज्ञानमस्ति न वेति सन्दिह्यते ॥

एवं सति पूर्वपक्षः—जीवस्य स्वाभाविकं ज्ञानधर्मित्वं नास्तीति । 'ज्ञाज्ञौ द्वौ' इति जीवस्याज्ञत्वमेव हि श्रूयते । तस्मादज्ञ एवासौ चैतन्यमात्ररूपः किंतु

अथ ज्ञाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू० ॥ ज्ञोऽत एव ॥ १९ ॥ जीवस्यानुत्पत्तिः स्थापिता । तत्प्रसंगादन्यानपि जीवधर्मान्निरूपयितुमापादपरिसमाप्तेरधिकरणानि । इह तावदागंतुकज्ञानधर्मो जीवः उत स्वाभाविकज्ञानधर्म इति विचार्यते । तत्र श्रुतिविप्रतिपत्तेस्संशये सति पूर्वः पक्षः—परिणामिनित्यधर्मज्ञानान्यथाभावमाश्रित्य हि पूर्वाधिकरणे जीवोत्पत्तिश्रुतिविरोधसमाधानं विविक्षितम । तन्नोपपद्यते । धर्मज्ञानस्यागन्तुकत्वात् 'ज्ञाज्ञौ द्वा'वित्यादिश्रुत्या जीवस्याज्ञत्वमौत्सर्गिकधर्मं वदंत्या सुषुप्तौ ज्ञानाभावानुभवेन 'न प्रेत्य संज्ञास्ती' ति तदनुसारिश्रुत्यंतरेण चानुगृहीतया तस्यागंतुकत्वावधारणात् तेन 'यो विज्ञाने तिष्ठन्नि' त्यादिश्रुतेः जीवस्वरूपे संदेहविपर्यासयोरदर्शनाच्च । जीवस्य स्वप्रकाशचैतन्यस्वरूपत्वेऽपि असौ स्वमात्रप्रकाशरूप इत्यहमिदं जानामीति जीवाश्रयत्वेनानुभूयमानं ज्ञानमनित्यमेव ।

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम् ।

अथ आत्माधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १८ ॥

भगवत्पादमते, देहोत्पत्तिनाशयोस्सतोर्जीवस्य जन्मनाशाभावेऽपि कल्पयन्तयोर्जीवस्य जन्मनाशौ किं न स्याताभित्याशंक्याह—**नात्माश्रुतेरिति** ॥ अत्र अविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावेन प्रवेशवाक्यस्य 'सर्वं एत आत्मनो व्युच्चरन्ति' इति परस्मादात्मनो जीवोत्पत्तिवाक्येन विरोधोऽस्ति न वेति संदेहः । विरोधोऽस्तीति **पूर्वःपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु, आत्मा**=जीवः । **न**=नोत्पद्यते । कुतः । **अश्रुतेः**=उत्पत्तिप्रकरणेषु जीवोत्पत्तेरश्रुतेः । **ताभ्यः**='स वा एष महानज आत्मा' 'अजो नित्यः' इत्यादिश्रुतिभ्यः । **नित्यत्वाच्च**=जीवस्य नित्यत्वावगमाच्चेत्यर्थः ॥ **औपाधिकजन्मालंबनं** जीवजनिवाक्यमिति न तेन प्रवेशवाक्यस्य विरोध इति भावः ॥

श्रीकण्ठमते, पूर्वत्र ब्रह्मण आकाशादीनामुत्पत्तिरभिहिता । तन्न्यायेनात्र जीवो ब्रह्मणस्समुत्पद्यते न वेति **संदेहः** । **पूर्वपक्षसिद्धान्तौ** यद्यपि शांकरमतादविशिष्टौ । तथापि सूत्रार्थवर्णनं भिद्यते । तथा च 'यदा तमः' 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिश्रुतेस्सृष्टेः प्राग्ब्रह्मैकत्वावधारणात्सदसतोर्निषेधात् 'यथाग्ने' रित्यादिजीवोत्पत्त्यनुगुणविस्फुलिंगादिदृष्टान्तोपपादनाच्च ब्रह्मण आत्मानो जायन्त इति **पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तः—आत्मा न** जायते । कुतः । **श्रुतेः**='न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति श्रुतेः, **ताभ्यः**='नित्यो नित्यानां' 'ज्ञाज्ञौ द्वौ' इत्यादिश्रुतिभ्यः । **नित्यत्वाच्च**=नित्यत्वावगतेश्च । **सृष्टेः** प्रागेकत्वावधारणं तदाकृतिभूतस्य तस्याचिद्वस्तुनश्च नामरूपव्यवहाराभावाभिप्रायं न स्वरूपासत्तापरम् । विस्फुलिंगश्रुतिश्च नामरूपसमुन्मेषाभिप्राया न जन्मपरा । तस्माद्ब्रह्मणो न जायत एव जीव **इति** ॥

रामानुजमते,संदेहपूर्वपक्षादिकं श्रीकण्ठमतादविशिष्टमेव । पूर्वपक्षे परम् एकविज्ञानप्रतिज्ञादेः 'तोयेन जीवान्विससर्ज भूम्याम्''प्रजापतिः प्रजा असृजत' इत्यादिसृष्टिवचनाच्च' इति तदुपष्टंभकयुक्तिरधिकतयोपन्यस्तेति विशेषः।अन्यदविशिष्टम्॥

आनन्दतीर्थमते, अत्र भूतदेवतावच्चेतनत्वादिसाम्यात्परमात्मा देहनाशाख्यलयवान्वा न वेति **संदेहः** । 'स इदं सर्वं विलाप्यान्तस्तमसि विलीन' इति श्रुतेर्लयवानेवेति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** परमात्मा न विलीयत एव । कुतः । **अश्रुतेः**=तल्लयस्याश्रवणात् । विलीनश्रुतिस्त्वपिहितपरेति भावः । किंच । **ताभ्यः**='स नित्यो निर्गुण' इत्यादिश्रुतिभ्यः । **नित्यत्वाच्च**=विष्णोर्नित्यत्वावगमाच्च न तस्य नाश इति ॥ **इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामात्माधिकरणम्** ॥ ७ ॥

---

(१) 'निरूपिता' इति ख. पाठः ।

मायाशक्त्यवच्छेदादवाप्तशरीरकरणादिरयं घटोऽयं पटोऽयं मनुष्योऽहं देवोऽहमिति कल्पिताहंकारबद्धः संसरतीति संसारदशायां ज्ञानात् जीवस्य स्वतो ज्ञातृत्वं नास्त्येव, अन्यथास्य कुतो मुक्तिरिति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः–ज्ञातैवायमात्मा। 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा....मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके' 'मनोऽस्य दैवं चक्षुः' इत्यादिश्रुतेर्धर्मभूतं ज्ञानमेवास्य मनः। अतः स्वत एवायं ज्ञाता। यदुक्तं मायाशक्तिसंबन्धात् संसारदशायां ज्ञातृत्वमस्येति, तत्सत्यम्। मायाशक्तिकवलितस्वाभाविकज्ञानशक्तिविलासोऽयं प्राकृतमनःसंबन्धात् भोक्ता सुखदुःखयोर्ज्ञाता शरीराहंकारमात्रविश्रान्तः संसरति हि जीवः। यदा पुनरस्य ब्रह्मज्ञानोपासनाभ्यासात् मलत्रयसंबन्धोऽपैति, तदासौ ब्रह्मसदृशोऽभिव्यक्तनैजनिरतिशयज्ञानधर्मो मुक्त इत्युच्यते ॥

किंच–'प्राणारामं मनआनन्दम्' इति ब्रह्मणो निरतिशयात्मानन्दविषयं मनः स्वाभाविकं करणमवगम्यते। तत्सदृशगुणत्वादपगतसंसारस्य जीवस्य स्वरूपानन्दानुभवसाधनं मनोरूपमन्तःकरणमनपेक्षितबाह्यकरणमस्तीति गम्यते।

तेन चानित्यज्ञानेन ज्ञानवत्त्वमस्य मायादिसंबन्धात् संसरतः कार्यकरणवत एव। 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणी' त्यादिश्रुतिराघ्राणादिवेदनाश्रयत्वस्य न विशेषणतया जीवलक्षणत्वपरा किं तु उपलक्षणतया। आघ्राणाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिनस्तस्य वेदनस्य यावदात्मभावित्वाभावात्। 'मनसैतान्कामान्' इति श्रुतिस्तु मुक्तौ ज्ञानकरणानुवृत्तिपरा न ज्ञाननित्यत्वे प्रमाणमिति। सिद्धांतस्तु, आत्मा ज्ञः ज्ञातृस्वभावः। अत एव श्रुतेरेव। तथाहि–'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा' 'गन्धाय घ्राण' मित्यादि श्रूयते। प्रजापतिविद्यायां 'मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठान' मित्यादिना शरीरातिरिक्ततया तदधिष्ठातृतया च प्रतिज्ञातस्यात्मनः घ्राणजन्यगंधादिवेदनं लक्षणत्वेन प्रतिपादयदिदं वाक्यं विशेषणतयैव तत्तथात्वेन प्रतिपादयति नोपलक्षणतया। उपलक्ष्यतावच्छेदकस्य रूपान्तरस्यानिर्ज्ञातत्वात् वेदने घ्राणादिजन्यगन्धादिवृत्तिपरिणामरूपत्वस्य परमात्मातिव्याप्तिपरिहारार्थस्योपलक्षणत्वेऽपि तदुपलक्षितस्य वेदनस्य नित्यतया विशेषणत्वसंभवाच्च। तस्मादिदं वाक्यमात्मनो ज्ञातृस्वभावत्वे प्रमाणम्। तथा 'मनसैतान्कामान्पश्यन्रमत' इत्यादि श्रूयते। इदमपि तत्र प्रमाणम्। ब्राह्मलौकिकभोगवस्तुदर्शनरूपज्ञानपरिणामापेक्षिततयावश्यांगीकर्त्तव्यस्याविकारात्मव्यतिरिक्तस्य तत्परिणामिद्रव्यस्यैव करणत्वविवक्षया मनसेति निर्देशोपपत्तौ मुक्तावनुवर्तमानस्यान्यस्य करणस्य कल्पनायां गौरवात् 'ज्ञाज्ञा' वित्यादिश्रुतिः संसारदशायां जीवस्य सार्वज्ञ्यानभिव्यक्तिपरतयोपपद्यते। सुषुप्तिदशायां 'न किंचिदवेदिष' मिति ज्ञानाभावानुभवस्तु विषयविशेषावच्छिन्नज्ञानपरिणामाभावविषयः। 'न प्रेत्य संज्ञास्ती' ति वाक्यमपि तद्विषयम्। यतस्तदनंतरमत्रैव 'मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्ती'ति मैत्रेयीप्रश्ने 'न वा अरे मोहं ब्रवीमि यद्वैतन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टु-

(१) "जिघ्राणीतिजन्य" इति ख. पाठः। (२) 'वश्यांगीकर्तव्यस्य तत्परिणामिद्रव्यस्यैव' इति ख. पाठः।

'ज्ञाज्ञौ' इति जीवस्याज्ञत्वं किंचिज्ज्ञत्वमेव । असंसारिणः परमेश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वमुच्यते । अतः संसारे किंचिज्ज्ञत्वं मुक्तौ सर्वज्ञत्वमिति ज्ञातैवात्मा ॥

इति ज्ञाधिकरणम् ॥ ८ ॥

दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वा' दिति याज्ञवल्क्यस्योत्तरेण तद्वाक्यं सत्ये धर्मज्ञाने कारणाधीनतत्परिणामाभावविषयतया व्याख्यातम् । यत्तु मायादिबद्धस्य ज्ञातृत्वमिति सत्यं मायादिबद्धस्य ज्ञातृत्वं तत्तु किञ्चिद्ज्ञत्वरूपं ज्ञातृत्वं, मुक्तस्य तु मलमायाकर्मबन्धापायात् ब्रह्मसादृश्यं प्राप्तस्याभिव्यक्तनिरतिशयज्ञानस्य सर्वज्ञत्वरूपं ज्ञातृत्वमिति विशेषः । इहेतरद्भाष्यमतिरोहितार्थम् ॥ इति ज्ञाधिकरणम् ॥ ८ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ ज्ञाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ ज्ञोऽत एव ॥ १९ ॥

अज्ञः स्वभावतः स्यात् जीवो ज्ञाज्ञाविति श्रवणात् । संसारदशायां तु ज्ञातृत्वस्फूर्तिरध्यासात् ॥ १४२ ॥
मनसैतानिति मुक्तावप्यस्य ज्ञातृताश्रवणात् । ज्ञातृत्वं स्वाभाविकमज्ञत्वोक्तिस्त्वसार्वज्ञ्यात् ॥ १४३ ॥

इति ज्ञाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम् ।

अथ ज्ञाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ ज्ञोऽत एव ॥ १९ ॥

भगवत्पादमते, अत्र 'आत्मैवास्य ज्योतिः' इत्यादिस्वयंज्योतिष्ट्वश्रुतेः 'पश्यंश्चक्षु' रित्याद्यागन्तुकज्ञानवत्त्वश्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति **संदेहः** । अस्तीति **पूर्वः पक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** जीवो **ज्ञः**=स्वयंज्योतिःस्वरूपः । कुतः । **अत एव**=अनुत्पत्तिमत्त्वादेवेत्यर्थः । 'पश्यंश्चक्षु' रित्यादिश्रुतिरागन्तुकवृत्त्यभिप्रायेति न तया स्वयंज्योतिष्ट्वश्रुतेर्विरोध इति भावः ॥

श्रीकण्ठमते, पूर्वं नित्यतया साधितस्य जीवस्यात्राधिकरणे स्वाभाविकं ज्ञानधर्मित्वमस्ति न वेति **संदेहः** । ज्ञाज्ञौ द्वा' वित्यादिषु जीवस्याज्ञत्वमौत्सर्गिकं श्रूयते । सुषुप्तिदशायां 'न किंचिदवेदिष' मिति ज्ञानाभावोऽनुभूयते । जीवस्य स्वप्रकाशचैतन्यस्वरूपत्वेऽपि' असौ स्वमात्रप्रकाशरूप इत्यहमिदं जानामीति जीवाश्रयत्वेनानुभूयमानं ज्ञानमनित्यमिति गम्यते । मायादिसंबन्धात्संसरतोऽस्य तेन चानित्यज्ञानेन ज्ञानवत्त्वादस्यागन्तुकज्ञानधर्मित्वमेव न स्वाभाविकज्ञानधर्मित्वमिति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** आत्मा **ज्ञः**=स्वाभाविकज्ञानधर्मी । कुतः । **अत एव**=श्रुतेरेव । तथाहि–'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा' मनसैतान्कामान्पश्यन्रमते' 'मनोऽस्य दैवं चक्षुः' 'इत्यादि श्रूयते । अतः धर्मभूतं ज्ञानमेवास्य मनः । अतः स्वत एवायं ज्ञाता । 'ज्ञाज्ञौ द्वा' विति श्रुतिस्संसारदशायां सार्वज्ञ्यानभिव्यक्तिपरा । सुषुप्तिदशायां ज्ञानाभावानुभवस्तु विषयविशेषावच्छिन्नज्ञानपरिणामाभावविषयः । मायादिबद्धस्य ज्ञातृत्वं किंचिज्ज्ञत्वरूपं मुक्तस्य तु मलमायाद्यपगमादभिव्यक्तनिरतिशयज्ञानस्य सर्वज्ञत्वरूपमिति च विशेषः । इति ॥

रामानुजमते, अस्य सूत्रस्योत्तराधिकरणसूत्रैस्सहैकीकृत्यात्माधिकरणत्वेन व्यपदिष्टत्वादुत्तराधिकरण एव व्याख्येयता समुचितेत्यतः नेह प्रपञ्च्यते ॥

आनन्दतीर्थमते, एवमधिभूताधिदैवब्रह्मविषयश्रुत्यविरोधमभिधायाधुनापादपरिसमाप्ति जीवविषयश्रुत्यविरोधमाह— **ज्ञोऽत एव** ॥ १८ ॥ इदमधिकरणमनन्यमतसाधारणेन **युक्तेश्चे**त्यधिकसूत्रपाठेन युक्ततया सूत्रद्वयात्मकमिति विशेषः । अत्र जीवः परमेश्वरादुत्पद्यते न वेति **संदेहः** । 'नित्यो नित्याना' मिति श्रुत्या जीवस्य नित्यत्वावगमान्नोत्पद्यत इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** जानातीति **ज्ञः** जीवः उत्पद्यते । अत एवेत्यावर्तते । **अत एव**=प्रकृतात्मन एव । कुतः । **अत एव**='अविनष्टा एवोत्पद्यन्त' इति श्रुतेरेवेत्यर्थः ॥

सू ॥ युक्तेश्च ॥ १९ ॥ अविनशिनोऽनादेरपि जीवस्य पराधीनविशेषलाभरूपोत्पत्तिर्युज्यते । 'वृद्धो जातो युवा जात' इत्याद्यबाधितव्यवहारादिति भावः ॥ इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां ज्ञाधिकरणम् ॥ ८ ॥

---

(१) सर्वज्ञत्वमेव न त्वज्ञत्वमिति इति ख. पाठः ।

अथोत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ सू ॥ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ २० ॥

पूर्वत्र ज्ञातृत्वेन सिद्धस्यात्मन उत्क्रान्त्यादिदर्शनात् अणुत्वमवगम्यते। तद्यु-ज्यते न वेति संदेहः ॥

नास्याणुत्वमुपपद्यते। 'स वा एष महानज आत्मा' इति जीवस्य विभुत्वा-वगमात् 'अहं विश्वं भुवनमभ्यभवम्' इति तस्य व्याप्त्या सकलभुवनाभिभा-वित्वावगमाच्च सर्वथायमात्मा विभुः ॥

इति प्राप्ते निरूप्यते–अणुरेवायमात्मा, उत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रुतेः । 'तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति' इति ह्युत्क्रान्तिः श्रूयते। 'ये वै के चास्माल्लो-

---

अथ उत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ २० ॥ अणुरयमात्मा विभुर्वेति अणुविभुश्रुत्योः किमनुसारेण का श्रुतिर्नेतव्येति तयोर्बलाबलानवधारणात्संशयः । तदर्थोऽयं सन्देहः पूर्वाधिकरणप्रसाधितो जीवस्वरूपातिरिक्तधर्मज्ञानसद्भाव उपपद्यते न वेति। उपपद्यते चेत् तद्व्याप्त्या सर्वांगीणसुखानुभवस्य तद्व्याप्तिविषयतया विभुत्वश्रुतेश्चोपपन्नतयोत्क्रां-तिगत्यागतिलिंगानुगृहीताणुत्वश्रुतिबलादणुरात्मेति सिद्धान्तकोटिस्सिद्ध्येत् । नोपपद्यते चेत् सर्वांगीणसुखानुभवस्यात्मव्याप्तिमन्तरेणानुपपत्तेस्तदनुगृहीतया विभुत्वश्रुत्या विभु-रेवायमात्मा । तदणुत्वश्रुति 'स्त्वेष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीया'निति पारमेश्वराणुत्वश्रु-तिवदौपाधिकाणुत्वपरा । उत्क्रांत्यादिश्रुतयोऽपि औपाधिकार्थविषया इति पूर्वपक्ष-कोटिः सिद्ध्येदिति संशययोः फलफलिभावः। तत्र पूर्वपक्षः 'स वा एष महानज आत्मे'ति श्रुतेर्विभुर्जीवः । न चेयं श्रुतिः परमेश्वरविषया । ' योऽयं विज्ञानमयः प्राणे' ष्विति जीवप्रस्तावात् 'अहं विश्वं भुवनमभ्यभवा'मिति मुक्तजीवस्य व्याप्त्या सकलभुव-नाभिभावित्वश्रवणाच्च । 'बुद्धेरात्मा महान्पर' इति मुक्तामुक्तसाधारण्येन जीवस्य महत्त्वश्रुतेश्च। अणुत्वे च तस्य सर्वांगीणसुखानुभवो न स्यात् । अतो देहपरिमाणत्व-स्यापि जैनाधिकरणे दूषितत्वात्परिशेषादपि विभुत्वसिद्धिः । न च जीवप्रभारूपधर्मज्ञान-व्याप्त्या सर्वांगीणसुखानुभवोपपत्तिः। जीवस्वरूपातिरिक्तस्य धर्मज्ञानस्यासिद्धेः 'यो वि-ज्ञाने तिष्ठ' न्नित्यादिश्रुतेः जीवस्य स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वस्यावश्याभ्युपगन्तव्यतया तस्यैव तत्तद्वस्त्ववच्छेदेन तत्तद्विषयज्ञानत्वोपपत्तावतिरिक्तधर्मज्ञानकल्पने प्रमाणाभावात्। 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत' इत्यादिश्रुतिषु द्रष्टृदृष्ट्यादिशब्दानां सामानाधिकरण्येन जीवस्यैव ज्ञानरूपत्वप्रतिपादनपरतोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह सूत्रकारः—सू ॥ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ २० ॥ 'नात्मा श्रुते'रित्यतः श्रुतेरित्यनुवर्तते। 'नाणुरत-

---

(१) 'जीवः स्वप्रकाशज्ञानरूप इत्यभ्युपगन्तव्यतया' इति ख. पाठः। (२) 'गौरवात्' इति ख. पाठः।

कात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते गच्छन्ति' इति गतिः । 'तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे' इत्यागतिः। विभुत्वे जीवस्यैता उत्क्रान्तिगत्यागतयो नोपपद्येरन् ॥

यद्यपि शरीरवियोगरूपोत्क्रान्तिर्विभुत्वेऽप्यात्मनः स्यात् तथापि गत्यागती नैवमित्याह–

॥ सू ॥ स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २१ ॥

उत्तरयोर्गत्यागत्योः स्वात्मनैव संपाद्यत्वादणुरयमात्मा । यदुक्तं 'महानज आत्मा' इति तदीश्वरप्रकरणान्नैतद्विषयमिति वक्ष्यति । व्याप्त्या विश्वभुवनाभिभावित्वं यदुक्तं, तत्तु मलतिरोधानापगमप्रकटितशक्तिमरीचिव्यासमुक्तजीवविषयम् । तस्मादणुरेवात्मा ॥

आशङ्क्य परिहरति–

॥ सू ॥ नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २२ ॥

'स वा एष महानज आत्मा' इति श्रुतेर्नाणुर्जीव इति चेत्–न, 'यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा' इति परमेश्वराधिकारात् ॥

॥ सू ॥ स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २३ ॥

'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश ॥' इति श्रुतावणुशब्दात्, 'आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः' इत्युन्मानाच्च अणुरात्मा। 'अणुसदृशं वस्तूदाहृत्य तन्मानत्वप्रदर्शनमुन्मानम् ॥

अणुत्वेऽस्य सकलदेहव्यापिवेदनानुभवः कुत इत्यत आह–

॥ सू ॥ अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २४ ॥

च्छ्रुते' रित्युत्तरसूत्रात्साध्यलाभः । उत्तरसूत्रशंकामाह–यद्यपीति । शरीरनाशरूपोत्क्रान्तिः स्थितस्यापि जीवस्य उपपद्यत इति भावः। सू ॥ स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २१ ॥ चशब्दमवधारणार्थं कृत्वा व्याचष्टे–उत्तरयोरिति । यद्यप्युत्क्रमणशब्दार्थस्यापि गतिविशेषरूपत्वादुत्क्रमणमपि स्वात्मनैव संपाद्यम् । मुख्यत्वे संभवत्यौपचारिकत्वकल्पनायोगस्य न्यायस्य तत्राप्यविशिष्टत्वात् । तथापि शरीरवियोगः उत्क्रांतिरिति परपरिभाषामभ्युपगम्यैतदुक्तम् । वक्ष्यतीति । उत्तरसूत्र इति शेषः । शक्तिमरीचिव्यासेति । मुक्तस्य धर्मज्ञानप्रभया सकलजगद्व्यापकत्वं[1] 'प्रदीपवदादेश' इति (ब्र. ४-४-१५) सूत्रे वक्ष्यते । तद्विषयमित्यर्थः । 'बुद्धेरात्मा महान्पर' इति महच्छब्दः प्रकृतेंद्रियादिशेषित्वरूपप्राधान्यानुवादको न विभुत्वप्रतिपादकः । अन्यथोक्तवक्ष्यमाणानेकश्रुतिविरोधप्रसङ्गादिति भावः । सू ॥ नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २२ ॥ यस्येति । प्रतिबुद्ध आत्मा प्राज्ञः परमेश्वरस्स यस्यानुवित्तः । अनुपूर्वा 'विदिर् लाभ' इति धातोर्निष्ठाप्रत्ययः । श्रवणमननाद्यनंतरं प्राप्त इत्यर्थः । तथा च सत्यपि जीवप्रस्तावे तत्र परमेश्वरप्रतिपादनमप्यस्तीति तद्विषयत्वं महत्त्वश्रुतेर्युक्तमिति भावः । महत्त्वश्रुत्यन्यथानयनबीजमणुत्वश्रुतिबाहुल्यं विभावयितुमुत्तरसूत्रम्—सू ॥ स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २३ ॥ आराग्रं[2] चर्मभेदिसूच्यग्रम् । अवरो जीवः । सू ॥ अविरोधश्चन्दन-

---

(१) 'सकलजगद्व्याप्तत्वं' इति ख. पाठः । (२) 'शरत्र्यम्' इति ख. पाठः ।

यथा चन्दनबिन्दुरेकदेशस्थोऽपि सकलदेहव्यापि सुखं जनयति, तद्वदविरोधः॥

पुनराशङ्क्य परिहरति–

॥ सू ॥ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २५ ॥

देशविशेषस्थितिश्चन्दनस्यास्तीति चेत्–न, आत्मनोऽपि तदभ्युपगमात्, 'हृदि ह्येष आत्मा' 'योऽपि विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः' इति श्रुतेः। इति मतान्तरम् ॥

स्वमतमाह–

॥ सू ॥ गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॥ २६ ॥

आत्मा स्वगुणेन ज्ञानेन सकलदेहं व्याप्यानुभवति। यथा मणिः स्वकीयेन तेजसा सन्निहितं व्याप्य प्रकाशयति। तस्मादविरोधः॥

ज्ञानात्मनोर्व्यतिरेको नास्तीत्यत्राह–

॥ सू ॥ व्यतिरेको गन्धवत्तथा हि दर्शयति ॥ २७ ॥

गन्धवती पृथिवीतिवत् जानामीति गुणत्वेनोपलब्धेर्ज्ञानात्मनोः व्यतिरेकोऽस्ति। दर्शयति च श्रुतिर्व्यतिरेकं 'जानात्येवायं पुरुषः' इति ॥

॥ सू ॥ पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

आत्मनः पृथगुपदिश्यते ज्ञानम्। 'न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' इति॥ एवं नित्यज्ञानगुणक आत्मा सिद्धः। एवं ज्ञानगुणकत्वेऽप्यात्मनः कथं ज्ञान-

---

वत् ॥ २४ ॥ तद्वदविरोध इति। एकदेशस्थस्यापि व्यापिकार्यजनकत्वं दृष्टम्। न च दृष्टे काचिदनुपपत्तिरस्तीति भावः। ननु शरीरैकदेशस्थस्यापि हरिचन्दनबिन्दोस्सर्वांगीणसुखानुभवहेतुत्वं दृष्टम्। सर्वशरीरव्यापिनस्त्वगिन्द्रियस्यापि तद्दृष्टम्। उभयविधदृष्टान्तदर्शने हरिचन्दनदृष्टान्तस्यैवानुरोधे किं नियामकमित्याशंकानिराकरणार्थत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति–पुनराशंक्येति। सू ॥ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २५ ॥ आत्मनोऽपीति। यथा हरिचन्दनबिन्दोरेकदेशस्थत्वं प्रत्यक्षसिद्धमित्यभ्युपगम्यते एवं जीवस्यापि तच्छ्रुतिसिद्धमित्यभ्युपगम्यत इति भावः। 'मतान्तर' मित्यनेन एतदस्वारस्यं द्योत्यते युक्तं चन्दनबिन्दोस्सावयवस्य सूक्ष्मावयवप्रसरणेन सकलदेहव्याप्त्या सर्वांगीणसुखानुभवजनकत्वं न त्वणोर्जीवस्यावयवास्सन्ति यैरयं सकलं शरीरं कायव्यूहे बहूनि शरीराणि च व्याप्नुयादिति। सू ॥ गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॥ २६ ॥ भवेदेवं प्रदीपस्य प्रभया प्रासादोदरव्याप्तिवत् जीवस्य धर्मज्ञानेन शरीरव्याप्तिः, यदि जीवातिरिक्तं धर्मज्ञानं स्यात्, तदेव नास्तीति शंकानिराकरणार्थत्वेन उत्तरसूत्रमवतारयति–ज्ञानात्मनोरिति। सू ॥ व्यतिरेको गंधवत्तथा हि दर्शयति ॥ २७ ॥ गंधवत्त्वेन पृथिव्या इव ज्ञानवत्त्वेन पुरुषस्य व्यपदेशो नौपचारिकत्वाय व्यतिरेकमपेक्षते इति भावः। सू ॥ पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥ भिन्नशब्दाभ्यां कर्तृक्रियारूपभेदसमर्पकाभ्यामुपदेशः पृथगुपदेशः। तथा च षष्ठ्योर्व्यधिकरणतया मुख्यक्रियाकर्तृभावभेदे संभवति सामानाधिकरण्यमाश्रित्यौपचारिकत्वकल्पनं न युक्तमिति भावः।

मात्रत्वव्यपदेश इत्यत आह—

॥ सू ॥ तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥२९॥

ज्ञानगुणसारत्वादात्मनो ज्ञानव्यपदेशः, न ज्ञानमात्रत्वात्। यथा प्राज्ञस्य विपश्चितोऽपि 'सत्यं ज्ञान'मिति। ततो ज्ञानमात्रत्वव्यपदेशे दोषो न भवत्यात्मन इति ॥

पुनरुपपत्तिमाह—

॥ सू ॥ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

आत्मस्वरूपानुबन्धित्वात् ज्ञानस्य, तेन व्यपदेशे न दोषः। स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वेन गोत्वादिना खण्डादेर्गौरित्यादिव्यपदेशो दृश्यते। अतः स्वरूपानुबंधित्वाज्ज्ञानधर्मस्य तद्व्यपदेशः ॥

सुषुप्त्यादिष्वसतो ज्ञानस्य यावदात्मभावित्वं कथमित्यत आह—

॥ सू ॥ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

सुषुप्त्यादिषु सतो ज्ञानस्यानभिव्यक्तस्यापि जागरितादावभिव्यक्तिसंभवात् स्वरूपानुबन्ध्येव ज्ञानम्, यथा पुंस्त्वासाधारणसप्तमधातोर्बाल्येऽपि सतो युवत्वेऽभिव्यक्तिः। ततो ज्ञानस्यात्मस्वरूपानुबन्धित्वे न दोषः ॥

आत्मनो ज्ञातृत्वाणुत्वप्रतिपादनप्रयोजनमाह—

॥ सू ॥ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा ॥ ३२ ॥

यद्यपि जीवस्य ज्ञानत्वव्यपदेशः स्वप्रकाशज्ञप्तिरूपत्वादुपपद्यते तथापि प्रकारान्तरेणापि तदुपपादनार्थमुत्तरसूत्रद्वयम्—सू ॥ तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥ यतो ज्ञानगुणोऽस्य कर्तृत्वादिसर्वनिर्वाहकतया सारभूतः अतस्तेन गुणेन तस्य व्यपदेशः। दृष्टो हि ब्रह्मणोऽपि सारभूतेन गुणेन व्यपदेश इत्यर्थः। यद्यपि 'सत्यं ज्ञान' मित्यत्रान्तोदात्तेन चित्स्वरेण मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्ततया ज्ञानशब्दो ज्ञानवत्परः इत्युपपादयितुं शक्यते। तथापि तस्य ज्ञानमात्रपरत्वेऽपि न प्रकृते काचिदनुपपत्तिः इत्यभिप्रायेण तदुदाहृतम्। सू॥ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥३०॥ लाक्षणिकत्वेन पूर्वनिर्वाहः अयं तु मुख्यत्वेनेति विशेषः। पूर्वसूत्रोक्तहेत्वाक्षेपकत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति—सुषुप्त्यादिष्विति। सू॥ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥ बालयुवादिसाधारणो हि वीर्यरूपः पुंस्त्वधातुः। शरीरधारकान्धातून्विना शरीरस्थित्यसंभवात्। तथापि यथा तस्य बाल्ये नाभिव्यक्तिः 'न हि द्रष्टुर्दृष्टे' रिति जीवस्वरूपानुबंधित्वेन प्रतिपन्नस्य धर्मज्ञानस्य सुषुप्तौ बाह्यांतरसकलेंद्रियव्यापारोपरमेण विषयावभासाभावात् तथाभिव्यक्तिर्नास्तीति भावः। उत्तरसूत्रेण जीवस्य ज्ञानरूपतयागन्तुकज्ञानतया वा सर्वगतत्वाभ्युपगमे दूषणमुच्यते। तदुक्तिः स्वमते तद्दूषणाप्रसंगरूपं प्रयोजनमानयतीति पर्यवस्यदर्थमालोच्य स्वमतप्रयोजनपरतयोत्तरसूत्रमवतारयति—आत्मन इति। सू॥ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा ॥ ३२ ॥ आत्मा

---

(१) 'शत्यसंभवात्' इति ख पाठः। (२) 'विषयावच्छेदाभावात्' इति ख पाठः।

अन्यथा ज्ञप्तिमात्रसर्वगतात्मपक्षे तावन्नित्यवत् सर्वदोपलब्धिः स्यात्, संकोचाभावात्। विद्यमानाया अनुपलब्धेरपि स एव हेतुरिति सापि सर्वदा स्यात्। आगन्तुकज्ञानसर्वगतात्मपक्षेऽपि स एव दोषः, सर्वात्मनां सर्वगतत्वेन ज्ञानहेतूनां मनस्संयोगादीनां सर्वसाधारणत्वात्। अदृष्टहेतूनामपि तथात्वात् तेनापि न नियमः । अथोपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्विरोधादुपलब्धेरेव हेतवः स्युः, अनुपलब्धेरेव वा । तथा सति अन्यतरनियमः स्यात् । अतः पूर्वोक्तमेव समीचीनम् ॥ इत्युत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

शरीरस्यान्तरुपलभ्यते ततो बहिर्नोपलभ्यत इति तावदहमिहैवास्मि सदने जानान इति सार्वलौकिकानुभवसाक्षिकं नान्यथा कर्तुं शक्यम्। तदिदं पक्षद्वयेऽपि नोपपद्यते। तथा हि ज्ञानरूपः सर्वगत आत्मेति पक्षे स उपलभ्यानुपलभ्यस्वभावः उपलभ्यैकस्वभावोऽनुपलभ्यैकस्वभावो वा। आद्ये सर्वत्र तस्योपलब्ध्यनुपलब्धी स्याताम् । द्वितीये सर्वत्रोपलब्धिः स्यात्। तृतीये सर्वत्रानुपलब्धिर्भवेत् । देहस्यान्तरुपलभ्यस्वभावस्ततो बहिरनुपलभ्यस्वभाव इति तु व्यवस्था न संभवति। न ह्येकस्य क्वचिदंशे स्वप्रकाशत्वमन्यत्रास्वप्रकाशत्वं चेत्युपपद्यते । आगन्तुकज्ञानसर्वगतात्मपक्षेऽप्येवमेव विकल्पत्रयेऽपि दोषः । न च शरीरस्यान्तर्ज्ञानहेतूनां मनस्संयोगादीनां सत्त्वात्तत्रैवाहमित्युपलब्धिर्न बहिरिति व्यवस्थोपपद्यत इति वाच्यम्। स्वशरीराद्बहिरपि सर्वगते स्वात्मनि मनोऽन्तरसंयोगसत्त्वात्। न च स्वादृष्टाकृष्टमनस्संयोग एव स्वज्ञानहेतुरिति व्यवस्था कल्पयितुं शक्या । सर्वात्मसंनिधावुत्पद्यमानानामदृष्टानां सर्वसाधारण्यानिवारणादिति सूत्रस्यार्थं दर्शयति—अन्यथेति । पूर्वोक्तमिति । संकोचविकासवन्नित्यज्ञानवानणुर्जीव इति प्रागुक्तमित्यर्थः ॥ इति उत्क्रांत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ उत्क्रांत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ उत्क्रांतिगत्यागतीनाम् ॥ २० ॥ स्वात्मना चोत्तरयोः ॥२१॥ नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २२ ॥ स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २३ ॥ अविरोधश्चंदनवत् ॥ २४ ॥ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २५ ॥ गुणाद्वालोकवत् ॥ २६ ॥ व्यतिरेको गन्धवत्तथाच दर्शयति ॥ २७ ॥ पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥ तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगोऽन्यतरनियमो वान्यथा ॥ ३२ ॥

स विभुर्महानज इति श्रवणात्सर्वाङ्गवेदनावगतेः। न च सा ज्ञानगुणात्स्यात् जीवस्य ज्ञानमात्रत्वात् ॥ १४४ ॥
गत्युत्क्रांतिश्रवणादणुर्महानिति तु परविषयम्। व्याप्यस्य ज्ञानगुणः तत्सारत्वात्तथास्य निर्देशः ॥ १४५ ॥

इति उत्क्रांत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथोत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ २० ॥ स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २१ ॥ नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २२ ॥ स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २३ ॥ अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २४ ॥ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २५ ॥ गुणाद्वालोकवत् ॥ २६ ॥ व्यतिरेको गन्धवत्तथा हि दर्शयति ॥ २७ ॥ पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥ तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥ यावदात्मभावित्वाच्च

न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगोऽन्यतरनियमो वान्यथा ॥ ३२ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं जीवस्य नित्यत्वं स्वप्रकाशत्वं चाभिहितम्। अधुना जीवस्यापरिच्छिन्नत्वमणुत्वनिरासेन साधयति—**उत्क्रान्तिगतीत्यादिना।** अत्र 'सर्वव्यापि' इति सर्वगतत्वश्रुतेः 'एषोऽणुरात्मा' इत्यणुत्वश्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति **संदेहः।** 'अस्माच्छरीरादुत्क्रामति' 'चन्द्रमसमेव सर्वे गच्छन्ति' 'तस्माल्लोकात्पुनरेति' **इत्युत्क्रान्तिगत्यागतीनां** श्रवणादणुर्जीव इति प्राप्नोति। किंच। **सू ॥ स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २१ ॥** यद्यप्युत्क्रान्तिर्देहस्वाम्यनिवृत्तिरूपा विभुत्वे संभवति। तथापि **उत्तरयोः**=गत्यागत्योः। **स्वात्मना**=जीवात्मना संबद्धत्वात्ते आत्मनोऽणुत्व एव संभवतः ॥

तर्हि सर्वगतत्वश्रुतिर्विरुद्ध्येतेत्याशंक्य समाधत्ते—**सू ॥ नाणुरतच्छ्रुतेरिति ।** नायं जीवोऽणुः। कुतः। **अतच्छ्रुतेः**=‘सर्वव्यापि’ इत्यादिना सर्वगतत्वश्रुतेः। **इति चेत् । न । इतराधिकारात्**=इतरस्य ब्रह्मणः सर्वेषु वेदान्तेषु प्रधानतया ज्ञेयत्वेन प्रकृतत्वात् तस्यैव सर्वगतत्वश्रुतिर्न जीवस्येत्यर्थः ॥

जीवस्याप्यणुत्वश्रुतिरस्तीत्याह—**सू ॥ स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २३ ॥** ‘एषोऽणुरात्मे’त्यणुत्ववचनेन ‘वालाग्रशतभागस्ये’ त्युन्मानशब्दितात्यन्ताल्पपरिमाणश्रवणेन च जीवोऽणुरित्यर्थः ॥

नन्वात्मनोऽणुत्वे गंगाजलनिमग्नस्य देहव्यापिशैत्योपलब्धिविरोध इत्याह—**सू ॥ अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २४ ॥** यथा चन्दनबिंदुश्शरीरैकदेशस्थश्शरीरव्यापि सुखं जनयति तथा जीवोऽपि देहव्यापिनं शैत्याद्युपलंभं करिष्यतीत्यविरोध इत्यर्थः। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमाशंक्य परिहरति—**अवस्थितिवैशेष्यादिति ॥ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेत्**=प्रत्यक्षेण चन्दनबिन्दोरेकदेशेऽवस्थितिर्ज्ञायते जीवस्य तु नैवमित्यतुल्यत्वादत्र चन्दनदृष्टान्तो नोपपद्यत **इति चेत् । न ।** कुतः। **अभ्युपगमात्**=जीवाणुत्वस्याङ्गीकारात्। तत्कस्मात्। **हृदि हि**=यस्मात् ‘हृद्यन्तर्ज्योति’ रित्यादौ अल्पपरिमाणे हृदि जीवः पठ्यते, तस्माज्जीवस्याणुत्वमभ्युपगम्यत इति न दृष्टान्तवैषम्यमित्यर्थः ॥

ननु सावयवस्य चन्दनबिन्दोस्सर्वशरीरव्यापकत्वेऽपि निरवयवस्याणोर्जीवस्य तथा शरीरव्यापकत्वं न स्यादित्यपरितुष्या पक्षान्तरमाह—**सू ॥ गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥** आत्मनोऽणुत्वेऽपि तन्निष्ठज्ञानगुणस्य व्यापकत्वाङ्गीकारात् व्यापकगुणाद्वापि कार्यं भविष्यति । **लोकवत्**=यथा लोके गृहनिष्ठप्रदीपस्याल्पत्वेऽपि प्रभात्मकगुणवशाद्गृहव्यापि प्रकाशादिकार्यं संभवति तद्वदित्यर्थः ॥

ननु गुणिव्यतिरेकेण गुणस्य वृत्तेरन्यत्रादर्शनात् तत्कथमित्याशंक्याह—**सू ॥ व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥** यथा गुणस्यापि सतो गन्धस्य गुणिव्यतिरेकेण वृत्तिः तद्वत् गुणिव्यतिरेको ज्ञानस्येत्यर्थः ॥

ज्ञानेनैवात्मनो देहव्याप्तिरित्यत्र श्रुतिमाह—**सू ॥ तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥** हृदायतनत्वमणुपरिमाणत्वं चात्मनोऽभिधाय ‘आ लोमभ्य आनखाग्रेभ्य’ इति श्रुतिः ज्ञानेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयतीत्यर्थः ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह—**सू ॥ पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥** ‘प्रज्ञया शरीरं समारुह्य’ इत्यात्मज्ञानयोः कर्तृकरणभावेन पृथगुपदेशात् गुणद्वारास्य शरीरव्यापित्वं गम्यते । तथा च व्यापकं ज्ञानं जीवस्त्वणुः इत्यणुत्वश्रुत्या सर्वगतत्वश्रुतेर्विरोधोऽस्तीति **पूर्वपक्षः ॥**

सिद्धान्तस्तु—सू ॥ तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति। नैवाणुर्जीवः। सर्वगतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावेन प्रवेशश्रवणात्तादात्म्योपदेशाच्च। **तद्व्यपदेशः**=जीवस्याणुत्वादिव्यपदेशः। **तद्गुणसारत्वात्**=तस्या बुद्धेर्गुणा अणुत्वोत्क्रान्तिगत्यागतिसुखदुःखादयः। ते गुणाः सारं प्रधानं यस्य जीवस्य स तथा। तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् भवति। न स्वाभाविकः। **प्राज्ञवत्**=यथा प्राज्ञस्य परमात्मनस्सगुणोपासनेषु दहराद्युपाधिवशादणुत्वादिकं व्यपदिश्यते तद्वदित्यर्थः ॥

नन्वात्मन्यणुत्वादिसंसारस्य बुद्ध्युपाधिकत्वे कदाचिद्बुद्ध्या वियोगे संसारो न स्यादित्यत आह—**सू ॥ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥** बुद्धिसंयोगस्य **यावदात्मभावित्वाच्च**=यावदात्मनस्सम्यग्दर्शनेन संसारो न निवर्तते तावत्कालभावित्वात्। **न दोषः**=नोक्तदोष इत्यर्थः। तत्कस्मात्। **तद्दर्शनात्**=देहवियोगेऽपि तस्य बुद्धिसंयोगस्य ‘स समानस्सन्नुभौ लोकावनुसंचरती’त्यादि श्रुतौ दर्शनादित्यर्थः ॥

ननु सुषुप्तौ ब्रह्मसंपत्तिकार्यनाशयोरभ्युपगमान्न बुद्धिसंयोगस्य यावदात्मभावित्वमित्यत आह—**सू ॥ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥ पुंस्त्वादिवत्**=यथा बाल्ये पुंस्त्वादेस्सत एव यौवनेऽभिव्यक्तिस्तद्वत् । **तस्य**=बुद्धिसंयोगादेः। **सतः**=सुषुप्तौ सूक्ष्मात्मना सत एव । **अभिव्यक्तियोगात्**=आविर्भावसंभवात् यावदात्मभावित्वं न विरुध्यत इत्यर्थः ॥

ननु बुद्ध्यपरपर्यायान्तःकरणे किं प्रमाणं यत्प्रयुक्तः संसारः स्यादित्यत आह—**सू ॥ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धि-**

प्रसंगोऽन्यतरनियमो वान्यथा ॥ ३२ ॥ इदमन्तःकरणमवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । **अन्यथा**=अनभ्युपगमे । सर्वेषामिन्द्रियाणां स्वस्वविषयसंनिधानदशायां **नित्योपलब्धिप्रसंगः**= युगपत्सर्वविषयोपलब्धिप्रसंगः । मनोव्यतिरिक्तज्ञानसामग्र्यास्सत्त्वात् । यदि सत्यामपि सामग्र्यां ज्ञानाभावः तदा **नित्यानुपलब्धिप्रसंगः**=कस्याप्युपलब्धिर्न स्यात् । अथवा एकस्योपलब्धिमितरेषामनुपलब्धिमिच्छता ज्ञानसामग्रीमध्ये **अन्यतरनियमः**=**अन्यतरस्य**—आत्मनः इन्द्रियस्य वा **नियमः**=शक्तिप्रतिबन्धोऽङ्गीकर्तव्यः । निर्धर्मक आत्मनि शक्तेरभावात् शक्तेरान्तरत्वेनेन्द्रियधर्मत्वायोगाच्च स न संभवतीत्यतः इच्छैव नियामिका । तस्याश्च मनोधर्मत्वेन तदन्यथानुपपत्त्या 'कामः संकल्प' इत्यादिश्रुत्या च सिद्धमन्तःकरणम् । तत्प्रयुक्तश्चात्मन्यणुत्वादिसंसार इति । तस्मादौपाधिकाणुत्वश्रुत्या न वास्तवसर्वगतत्वश्रुतेर्विरोध इति सिद्धम् ॥

इतिभगवत्पादमते उत्क्रान्तिगत्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

श्रीकण्ठमते, पूर्वत्र ज्ञातृत्वेन सिद्धस्यात्मन उत्क्रान्त्यादिदर्शनादवगम्यमानमणुत्वं युज्यते न वेति **संदेहः** । 'स वा एष महानज आत्मा' 'अहं विश्वं भुवनमभ्यभवाम्' इत्यादिश्रुतिभिस्तस्य विभुत्वसकलभुवनाभिभावित्वयोरवगमाद्विभोर्जीवस्य नाणुत्वमुपपद्यत इति **पूर्वपक्षः** । उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुत्यादिप्रामाण्यादात्मनो नित्यज्ञानगुणकस्याणुत्वमुपपद्यत एवेति **सिद्धान्तः** । अत्र 'उत्क्रान्तिगती' त्यादीन्येतदधिकरणसूत्राणि सर्वाण्यपि सिद्धान्तोपष्टंभकतयैव व्याख्यातानि । अतः भगवत्पादमते 'जीवाणुत्वपरतया पूर्वपक्षप्रतिपादकानि । 'उत्क्रान्तिगती' त्यादीनि नव सूत्राणि प्रायोऽत्राविशिष्टार्थानि । 'अवस्थितिवैशेष्या'दिति सूत्रं मतान्तरनिरूपकं 'गुणाद्वालोकव' दिति स्वमतप्रतिपादकमिति विशेषोऽत्र मते । अस्मिन्मते पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्विनिमयेनास्ति वैलक्षण्यं पूर्वस्मात् । सूत्राणि च तदानुगुण्येन व्याख्यातानि । '**व्यतिरेको गन्धवत्तथाहि दर्शयति । पृथगुपदेशात् ।**' इतीदं सूत्रद्वयं '**गुणाद्वालोकवत् ।**' इति स्वमतार्थोपष्टंभकतया ज्ञानात्मनोर्व्यतिरेकप्रतिपादकमित्यविशेषः । भगवात्पादमते सिद्धान्तपरत्वेन व्याख्यातानि '**तद्गुणसारत्वा**' दित्यादीनि चत्वारि सूत्राण्यपि अत्र विलक्षणार्थपरतया भिन्नार्थान्येव । यथा—एवं नित्यज्ञानगुणकस्यात्मनः कथं ज्ञानमात्रत्वव्यपदेश इत्यत आह—**तद्गुणसारत्वादित्यादि । तद्व्यपदेशः**=आत्मनो ज्ञानव्यपदेशः । **तद्गुणसारत्वात्तु**=ज्ञानगुणसारत्वादेव भवति न ज्ञानमात्रत्वादित्यर्थः । **प्राज्ञवत्**=यथा प्राज्ञस्य विपश्चितोऽपि 'सत्यं ज्ञान' मिति व्यपदेशस्तद्वदिति । पुनरुपपत्तिमाह—**सू** ॥ **यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्** ॥ ३० ॥ **यावदात्मभावित्वाच्च**=ज्ञानस्यात्मस्वरूपानुबन्धित्वात् ज्ञानमात्रत्वव्यपदेशे न दोषः । कुतः । **तद्दर्शनात्**=स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वेन गोत्वादिना खण्डादेर्गौरित्यादिव्यपदेशस्य लोके दर्शनात् । अतः स्वरूपानुबन्धित्वाज्ज्ञानधर्मस्य तद्व्यपदेशे न दोष इति भावः ॥

सुषुप्त्यादिष्वसतो ज्ञानस्य यावदात्मभावित्वं कथमित्यत आह—**सू** ॥ **पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्** ॥ ३१ ॥ सुषुप्त्यादिष्वनभिव्यक्तत्वेन सतोऽपि ज्ञानस्य बाल्येऽपि सतः पुंस्त्वासाधारणसप्तमधातोर्यौवनेऽभिव्यक्तिवत् जागरादावभिव्यक्तिसंभवात् ज्ञानस्य स्वरूपानुबन्धित्वमक्षतमिति भावः ॥

आत्मनो ज्ञातृत्वाणुत्वप्रतिपादनप्रयोजनमवगमयितुं पक्षान्तरे दोषमाह—**सू** ॥ **नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगोऽन्यतरनियमो वान्यथा** ॥ ३२ ॥ **अन्यथा**=ज्ञानात्मवादे सर्वगतात्मवादे च । **नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगः**= उपलब्ध्यनुपलब्धी नित्यवत्प्रसज्येयाताम् । तयोरन्यतरनियमो वा भवति । तस्मादात्मनो ज्ञातृत्वाणुत्ववादः पूर्वोक्त एव समीचीन इति सिद्धम् ॥ अत्र **व्यतिरेको गन्धवत्तथाहि दर्शयति**' इत्येकसूत्रतया पाठः ॥

रामानुजमते, 'ज्ञोऽत एव' इत्यादीनि चतुर्दश सूत्राण्यपि ज्ञाधिकरणत्वेन व्यपदिश्यंते । अत्र किं जीवश्चैतन्यमात्रवपुः उत पाषाणकल्प एवागन्तुकचैतन्यगुणः अथवा ज्ञातृत्वैकस्वरूप इति त्रेधा **संशयः** । चैतन्यमात्रवपुरथवा पाषाणकल्प आगन्तुकचैतन्यगुणः स्यादिति **पूर्वपक्षः** ॥ बद्धमुक्तोभयावस्थो ज्ञातैवायमात्मा अणुरेवेति **सिद्धान्तः** ॥ सूत्रार्थवर्णनादिकं सर्वमन्यदविशिष्टमेव श्रीकण्ठमतादिति विरम्यते पुनरुक्तप्रपञ्चनतः । इति ॥

इति रामानुजमते आत्माधिकरणम् ॥

आनन्दतीर्थमते, 'उत्क्रान्ती' त्यादिसूत्रसप्तकमात्रमिदमधिकरणं '**व्यतिरेको गन्धव**' दिति सूत्रमधिकरणान्तरं '**पृथगुपदेशा**' दित्यादिसूत्रद्वयमन्यदधिकरणं '**यावदात्मभावित्वाच्चे**'ति सूत्रमन्यत् '**पुंस्त्वादिव**' दित्यादिसूत्रद्वयमधिकरणान्तरमिति चाधिकरणपंचकात्मतया पंचधा विभक्तानीमानि त्रयोदश सूत्राणीति विशेषः । इतः परमापादपरिसमाप्तेः पूर्वाधिकरणप्रस्तुतजीवविषय एवाणुत्वमहत्त्वादिश्रुतिविरोधः समाधास्यते । अस्मिन्नधिकरणे 'व्याप्ता ह्यात्मानः' अणुर्ह्येष आत्मा' इति जीवपरिमाणश्रुत्यविरोध उच्यते । अत्र जीवोऽणुर्वा विभुर्वेति **संशयः** । 'व्याप्ता ह्यात्मान' इति युक्त्यनुगृहीतत्वेन प्रबलया श्रुत्या 'अणुर्ह्येष आत्मा' इति जीवाणुत्वश्रुतेर्विरोधवत्त्वेनाप्रामाण्याद्विभुर्जीव इति **पूर्वपक्षः** ॥ 'सोऽस्माच्छरीरादुत्क्रम्यामुं लोकमभिगच्छत्यमुष्मादिमं लोकमागच्छन्ती'त्युत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणात् 'व्याप्ता ह्यात्मान' इति श्रुतेरीश्वरविषयत्वाच्च अणव एव ते जीवा इति **सिद्धान्तः**॥**सूत्रार्थस्तु, सू** ॥ **उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्** ॥ २० ॥ 'सोऽस्मादित्यादिवाक्योक्तदेहोत्क्रमणलोकान्तरगमनैतल्लोकागमनहेतूनां सकाशादणुरेव जीवो न विभुरित्यर्थः ॥

सू ॥ **स्वात्मना चोत्तरयोः** ॥ २१ ॥ चशब्द एवार्थः । जीवः, **स्वात्मना**=स्वतन्त्रपरमात्मनैव तत्प्रेरणयैवोत्क्रान्त्यादिमान् । न स्वतः । कुतः । **उत्तरयोः** सकाशात् 'स एतेनैव स्वात्मना' एष ह्येनं जीवम्' इत्युत्तरवाक्यद्वयबलादित्यर्थः । सू ॥ **नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात्** ॥ २२ ॥ ननु न जीवोऽणुः । कुतः । **अतच्छ्रुतेः**–'व्याप्ता ह्यात्मान' इत्यणुत्वविरुद्धव्याप्तत्वश्रुतेः श्रवणादिति चेन्न । कुतः । **इतराधिकारात्**=परमात्मप्रकरणात् । तथाच व्याप्तत्वश्रुतेः परमात्मविषयत्वान्नाणुत्वबाधकत्वमित्यर्थः ॥

सू ॥ **स्वशब्दोन्मानाभ्यां च** ॥ २३ ॥ चः समुच्चये । न केवलं प्रकरणबलाद्व्याप्तत्वश्रुतिर्विष्णुपरा । किं तर्हि 'एष ह्यात्माध्युद्रतो मानशक्ते' रिति वाक्यस्थस्वशब्दगृहीतब्रह्मवाचकात्मशब्दादुन्मानशब्दितापरिमितत्वलिंगाच्च व्याप्तत्वश्रुतिर्विष्णुपरैव न जीवपरेत्यर्थः । अन्यानि 'अविरोध' इत्यादीनि त्रीणि सूत्राणि शांकरमतादविशिष्टार्थानीति न तानि व्याख्यातानि ॥ **अविरोधसूत्रोक्तांशतोव्याप्तिर्देवानां 'गुणाद्वे'** ति सूत्रोक्ता गुणतो व्याप्तिर्मनुष्याणामिति व्यवस्था द्रष्टव्या ॥ **इत्युत्क्रान्त्यधिकरणम्** ॥ १२ ॥

सू ॥ **व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति** ॥ २६ ॥ अत्र ज्ञातुर्जीवस्यैकरूपत्वानेकरूपत्वश्रुत्यविरोध उच्यते । चशब्दो 'ऽचिन्त्यये' ति स्मृतिसमुच्चायकः । 'स नित्यो निरवयव' इत्यादिगौपवनश्रुतौ जीवस्यैकरूपत्वमुच्यते 'स पञ्चधा सप्तधे'त्यादिपाराशर्यायणश्रुतौ बहुरूपत्वमभिधीयते । एवं विरोधे सत्येकरूपत्वश्रुतेस्सयुक्तिकत्वेन प्रबलत्वात्सयुक्तिकश्रुतिविरोधादनेकरूपत्वश्रुतिरप्रमाणमिति **पूर्वपक्षः** । जीवानामणुत्वेऽपि अंशव्यतिरेकेण बहुरूपत्वमुपपद्यते । अंशिनं विहायाप्यंशस्यान्यत्र गमनस्य गन्धादौ दृष्टत्वात् एकरूपत्वश्रुतेः स्वरूपैक्यपरतयोपपत्तेश्चेति **सिद्धान्तः** ॥ **सूत्रार्थस्तु, गन्धवत्**= गन्धस्येव । यथा पुष्पगंधस्य स्वांशैर्व्यतिरेको विभागस्तथाणोरपि जीवस्य स्वांशैरीशशक्त्या व्यतिरेको युज्यते । कुतः । 'अथैक एव सन्' इत्यादिश्रुतिः 'अचिन्त्ययेशशक्त्येह' इत्यादिस्मृतिश्च यतस्तथा दर्शयति अत एवेत्यर्थः ॥

इति व्यतिरेकाधिकरणम् ॥ १३ ॥

सू ॥ **पृथगुपदेशात्** ॥ २८ ॥ **तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्** ॥ २९ ॥ अत्र जीवेशभेदाभेदश्रुत्यविरोध उच्यते । 'तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मी' ति षड्विधतात्पर्यलिंगोपेतजीवब्रह्माभेदश्रुतिविरोधात्तद्भेदश्रुतिरप्रमाणमिति न तस्याः परमार्थतो ब्रह्मणि समन्वयो युक्त इति **पूर्वपक्षः** । 'भिन्नोऽचिन्त्यः परमो जीवसङ्घात्' इति सयुक्तिककौशिकश्रुत्या तद्भेदोपदेशात् जीवस्य 'तत्त्वमसी' त्यादिव्यपदेशस्य ब्रह्मसदृशज्ञानानन्दादिगुणसारत्वेनोपपद्यमानत्वाच्च भिन्न एव ब्रह्मणो जीव इति **सिद्धान्तः** । **सूत्रार्थस्तु, पृथक्**=जीवः परमात्मनो भिन्नः । कुतः । **उपदेशात्**='भिन्नोऽचिन्त्य' इतिश्रुतेरित्यर्थः ॥ **प्राज्ञवत्**–ब्रह्मणीव । यथा प्राज्ञे ब्रह्मणि 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति जगदभेदोक्तिः, तथा जीवे **तद्व्यपदेशः**= 'तत्त्वमसी' ति ब्रह्मैक्योक्तिर्युज्यते । कुतः । **तद्गुणसारत्वात्**=जीवस्य ब्रह्मगुणसदृशचिदानन्दादिगुणस्वरूपत्वाभिमित्तादित्यर्थः ॥

इति पृथगधिकरणम् ॥ १४ ॥

सू ॥ **यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्** ॥ ३० ॥ पूर्वत्र जीवस्याप्युत्पत्तिरुक्ता । अतस्तस्यानादित्वादिप्रतिपादिका श्रुतिरप्रमाणम् । उत्पत्तिश्रुतेरुपाधिविषयत्वेऽपि उपाधेरुत्पत्तिमत्त्वे तत्र ब्रह्मप्रतिबिंबरूपस्य जीवस्याप्यभूत्वाभवनरूपोत्पत्त्यवश्यंभावेनानादित्वाद्ययोगादिति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** यावत्परमात्मा तिष्ठत्यनाद्यनन्तत्वेन तावत्कालभावित्वेन जीवोऽपि नित्यः । सर्वगतस्य परमात्मनो बिंबस्य सदा सन्निधानसत्त्वात् । न चोपाध्युत्पत्त्या तदनादित्वानुपपत्तिः । बाह्योपाधेरुत्पत्तिमत्त्वेऽपि स्वरूपोपाधेस्तदभावात् । इति । **सूत्रार्थस्तु,** चस्समुच्चये । दर्शनाच्चेत्यन्वेति । **यावदात्मभावित्वात्**=जीवस्य यावत्परमात्मसत्त्वरूपनित्यत्वादिति यावत् । **न दोषः**–'सोऽनादिने' ति पुण्यपापसंबन्धबोधकश्रुत्यप्रामाण्यदोषो नास्ति । कुतः । **तद्दर्शनाच्च**–'नित्यः परो नित्यो जीव' इति श्रुतेः 'आत्मा नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये' इति स्मृतेश्चेति ॥

इति यावदधिकरणम् ॥ १५ ॥

सू ॥ **पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्** ॥ ३१ ॥ अत्र जीवस्य सुखादिरूपत्वतदभावश्रुत्योरविरोध उच्यते । तुशब्द एवार्थकः । अत्र 'विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वै' रिति जीवस्य ज्ञानानन्दादिरूपत्वं वदन्ती श्रुतिरप्रमाणम् । जीवस्य सर्वदा प्रकाशमानत्वेन तदभिन्नानां ज्ञानानन्दादीनां सदोपलब्धिप्रसंगात् प्रकाशमानजीवस्वरूपाभिन्नेषु तेष्वावरणकल्पनायोगात् 'दुःखाद्विमुक्त आनन्दी भवति सोऽज्ञानाद्विमुक्तो ज्ञानी भवती'ति मुक्तिसमयागन्तुकसुखादिश्रवणाच्च । ततश्चैवं 'सम्यग्ज्ञानानन्दादिरूपत्वं देवानामेव । असुरास्तु विपरीतज्ञानदुःखात्मकाः । मनुष्याः पुनर्मिश्रज्ञानसुखदुःखोभयात्मकाः' इत्यपि श्रुतिरप्रमाणम् । असुरमनुष्याणामपि सुखदुःखकादाचित्कत्वानुभवात् । अन्यथा असुराणां सर्वदा दुःखोपलब्धेः मनुष्याणां सर्वदा सुखदुःखोपलब्धिसाम्यस्य च प्रसंगादिति **पूर्वपक्षः** । यथाश्रुति देवासुरमनुष्याणां सुखदुःखोभयात्मकत्वेऽपि सत एव पुंस्त्वादेर्बाल्य इवेदानीमावृतत्वेन मुक्त्यादिसमये यौवन इवाभिव्यक्त्या च तथात्वेदानीमननुभवो मुक्त्यादिसमयागन्तुकसुखादिश्रवणं चोपपद्यत इति **सिद्धान्तः** **सूत्रार्थस्तु, पुंस्त्वादिवत्**= पुंस्त्वादेरिव । पुरुषयोषिदादीनामपत्यो-

अथ कर्त्रधिकरणम्. ॥ १० ॥

॥ सू ॥ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

पूर्वत्र ज्ञातृत्वमणुत्वं च निरूपितमात्मनः । कर्तृत्वमस्ति न वेति संदेहः । कूटस्थस्यात्मनः कर्तृत्वं न संभवति । बुद्धेर्वा कर्तृत्वमुचितं, प्रकृतेर्वा । तदध्यासात् स्वस्मिन्नारोप्य कर्तेव प्रतिभाति । तस्मादात्मनः कर्तृत्वमनुपपन्नमिति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु–आत्मा कर्तैव, शास्त्रार्थवत्त्वात् । अन्यथा कुर्यान्न कुर्यादिति शास्त्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् ॥

अथ कर्त्रधिकरणम् ॥ १० ॥

सू ॥ कर्ता शास्त्रार्थवत्वात् ॥ ३३ ॥ आगंतुकज्ञानसर्वगतात्मपक्षे सर्वात्मसन्निधावुत्पद्यमानानामदृष्टादीनां सर्वसाधारण्यादुपलब्ध्यनियम उक्तः पूर्वाधिकरणे । तथैव प्रकृतेः कर्तृत्वे तस्यास्सर्वसाधारणत्वात् कर्तृत्वस्याप्यनियमः स्यादित्युच्यत इति दृष्टांतसंगतिप्रदर्शनाय वृत्तमनुकीर्तयति–पूर्वमिति । श्रुतिविप्रतिपत्त्या संशयं दर्शयति–कर्तृत्वमिति । कूटस्थस्येति । आत्मनः कौटस्थ्य 'मसंगो ह्ययं पुरुष' इति श्रुत्या सामान्यतः प्रतिपन्नम् । विशिष्य च 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते' । इति मन्त्रेण हननक्रियायामकर्तृत्वं प्रतिपन्नम् । तदपि न्यायसाम्यात् क्रियामात्र एवाकर्तृत्वपरं पर्यवस्यति । तत्र हन्तुमित्यौणादिकस्तुमुन्प्रत्ययः । हन्तारमात्मानं मन्यत इत्यर्थः । 'य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते' । इति गीतावचनात् । नन्वात्मनः कौटस्थ्ये कथमहं कर्तेति प्रतिभासः इत्याशंक्य सांख्यमर्यादया प्रकृतिकार्यबुद्धिधर्मस्य प्रकृतिधर्मस्य वा कर्तृत्वस्याध्यासरूपतया तदुपपादयति–बुद्धेर्वेति । शास्त्रमपि भोक्तुरात्मनस्तथाभूतमेव कर्तृत्वमपेक्ष्य प्रवर्तते । उपादानविहारोपदेशादिकमपि तदवलंबनमिति भावः । अन्यथेति । बुद्धेः प्रकृतेर्वा कर्तृत्वे कुर्यान्न कुर्यादिति नियुञ्जानयोर्विधिनिषेधशास्त्रयोर्वैयर्थ्यं स्यात् । कर्ता हि नियुज्यते भोक्तैव च कर्ता भवति । 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरी'ति न्यायात् । न चाचेतनाया बुद्धेः प्रकृतेर्वा भोक्तृत्वमस्ति । अपि च । शास्त्रेण कर्ता बोधजननद्वारा नियुज्यते । न चाचेतनयोर्बोधनीयत्वमस्ति । अतो भोक्तृत्वात् बोधनी-

---

त्पत्तिशक्तिस्वरूपत्वेऽपि यथा कालविशेषे तदभिव्यक्तिस्तथा **सतः**=जीवस्वरूपत्वेन मुक्तेः पूर्वमपि विद्यमानस्यैव । **अस्य**=ज्ञानानन्दादेः । **अभिव्यक्तियोगात्**=मुक्तावभिव्यक्त्या निमित्तभूतया योगात् 'आनन्दी भवती'ति श्रुत्युपपत्तेर्न जीवस्यानन्दादिरूपत्वे तच्छ्रुतिविरोध इति जीव आनन्दादिरूप एवेत्यर्थः ॥

सू ॥ **नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगोऽन्यतरनियमो वान्यथा** ॥ ३२॥ वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः । उपलब्धिरनुभवः । **अन्यथा**=जीवस्यानन्दादिरूपत्वमङ्गीकृत्यावरणानङ्गीकारे । **नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगः**–यथायोग्यमन्वयः । मुक्तियोग्यानां नित्यमानन्दानुभवः स्यात् । तमोयोग्यानां न कदाप्यानन्दानुभवः स्यात् किं तु स्वरूपदुःखानुभव एव स्यात् । एवं मध्यममनुष्याणाम**न्यतरनियमः**– अन्यतरयोस्सुखदुःखानुभवयोर्नियमः साम्यमेव स्यात् । प्रतिबन्धकीभूतावरणानभ्युपगमादित्यर्थः । तस्माज्जीवस्यावरणमवश्यमङ्गीकार्यमिति भावः ॥

इत्यानन्दतीर्थमते पुंस्त्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥

॥ सू ॥ उपादानाद्विहारोपदेशाच्च ॥ ३४ ॥

'एवमेवैष एतान् प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इत्युपादानविहारोपदेशाभ्यां चायं कर्तैव ॥

यदुक्तं बुद्धिप्रकृत्योरेव कर्तृत्वमिति तत्र बुद्धेः कर्तृत्वपक्षं दूषयति—

॥ सू ॥ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३५ ॥

'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यादिना यज्ञादौ कर्तृत्वव्यपदेशाच्चात्मैव कर्ता । विज्ञानशब्देन बुद्धेः व्यपदेशः, नात्मन इति चेत् न, तथा सति 'विज्ञानेन' इति निर्देशविपर्ययः स्यात् । अन्यत्र हि बुद्धिविवक्षायां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति । अतो बुद्धेः करणत्वात् कर्तृत्वं नास्तीति ॥

प्रकृतेः कर्तृत्वपक्षं दूषयति—

॥ सू ॥ उपलब्धिवदनियमः ॥ ३६ ॥

प्रकृतेः कर्तृत्वे तस्याः सर्वसाधारणत्वेन पूर्वोक्तोपलब्ध्यनियमवत् फलानियमः स्यात् ॥

यत्वाच्चात्मैव शास्त्रैर्नियुज्यत इति स एव कर्तेति युक्तम् । ननु कौटस्थ्यश्रुत्यनुरोधादकर्तासावन्यगतं कर्तृत्वमध्यस्यतीत्याध्यासिककर्तृत्वापेक्षा विधिनिषेधशास्त्रप्रवृत्तिर्वर्णनीयेति चेन्न । कूटस्थे अहं कर्तेत्यारोपरूपस्याध्यासस्यापि निष्पत्त्यसंभवात् । तस्मादध्यासोऽप्यात्मप्रभास्थानीयधर्मज्ञानपरिणामरूपतया तद्धर्मतां नेतव्य इति तथैव कृतिरपि तद्धर्मतां नीयतां किमर्थं बाधानुपलंभेऽप्यहं कर्तेति प्रतिभासस्य भ्रांतिरूपत्वं शास्त्रस्य भ्रांतिकृतकर्तृत्वावलम्बनत्वं च कल्प्यते । असंगत्वश्रुतिरात्मनः स्वयमेव ज्ञानकृत्यादिपरिणामित्वाभावविषया भविष्यति । 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तु' मिति मन्त्रस्तु 'न जायते म्रियते वा विपश्चि' दिति पूर्वमन्त्रे 'न हन्यते हन्यमाने पि देहे' इति शरीरातिरिक्तस्यात्मनो हननायोग्यत्वेन प्रकृतत्वात् भ्रमरूपस्तद्धन्तृत्वाभिमान इत्येतद्विषयतयोपपद्यत इति भावः । सू ॥ उपादानाद्विहारोपदेशाच्च ॥ ३४ ॥ 'एवमेवैष' इत्यस्य दृष्टान्तः 'स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तत' इति पूर्ववाक्यनिर्दिष्टः । अत्र गृहीत्वेत्युक्तमिन्द्रियाणां ग्रहणमुपादानम् । 'यथाकामं परिवर्तत' इत्युक्तः स्वाप्नसञ्चारो विहारः । दूषयतीति । आत्मनः कर्तृत्वे किञ्चित्प्रमाणमुपन्यस्य तस्य बुद्धिविषयत्वशङ्कोद्भावनेन तस्याः कर्तृत्वं दूषयतीत्यर्थः । सू ॥ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३५ ॥ अन्यत्र हीति । यत्र बुद्धिकार्यमुच्यते तत्र बुद्धेः करणतयैव निर्देशो दृश्यत इत्यर्थः । तत्स्वप्नदशायामेतेषां प्राणानां चक्षुरादीनां विज्ञानं ग्रहणशक्तिं विज्ञानेन बुद्ध्या गृहीत्वेति श्रुत्यर्थः । सू ॥ उपलब्धिवदनियमः ॥ ३६ ॥ अदृष्टमनस्संयोगादीनां सर्वसाधरणत्वात् तत्कृतोपलब्ध्यनियमप्रसङ्गः पूर्वाधिकरणापादितः इह सर्वसाधारणायाः प्रकृतेः कर्तृतायामापाद्यमाने फलानियमे दृष्टान्तः । सू ॥

॥ सू ॥ शक्तिविपर्ययात् ॥ ३७ ॥

प्रकृतेः कर्तृत्वे कर्तुरेव भोक्तृत्वमिति सैव भोक्त्री स्यात् । ततश्चात्मनो भोक्तृत्वशक्तेर्विपर्ययो हानिः स्यात् ॥

॥ सू ॥ समाध्यभावाच्च ॥ ३८ ॥

किंच । प्रकृतेरेव कर्तृत्वे प्रकृतेरन्योऽस्मीति समाध्यभावप्रसङ्गाच्च कर्ताऽऽत्मा ॥

॥ सू ॥ यथा च तक्षोभयथा ॥ ३९ ॥

आत्मनः कर्तृत्वे इच्छायां करोति अन्यदा न करोत्यात्मेति व्यवस्था, यथा तक्षा स्वकार्ये तथेति । बुद्धेरेवेच्छासंभवान्नाव्यवस्थेति चेत्—न । चेतनधर्मत्वादिच्छायाः । तस्मादात्मनः कर्तृत्वं, न बुद्धेर्नापि प्रकृतेरिति निर्णयः ॥

इति कर्त्रधिकरणम् ॥ १० ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३७ ॥ ततश्चेति । बुद्धेरेव भोक्तृत्वे तदतिरिक्तात्मसिद्धिश्च न स्यादिति भावः । सू ॥ समाध्यभावाच्च ॥ ३८ ॥ प्रकृतेः कर्तृत्वे समाधावपि सैव कर्त्री वाच्या । सा च स्वात्मानं प्रकृतेरन्यत्वेन ध्यातुं न शक्नोतीति समाधिरेव लुप्येतेत्यर्थः ॥ आत्मनः कर्तृत्व इव बुद्धेः प्रकृतेर्वा कर्तृत्वे कर्तृत्वस्य कालनियमो न स्यादित्यापादनार्थं सूत्रम्—सू ॥ यथा च तक्षोभयथा ॥ ३९ ॥ स्वकार्य इति विषयसप्तमी । इच्छायां करोति अन्यदा न करोतीति पूर्ववाक्यादनुषंगः । तथा च यथा वास्यादिकरणसंपन्नोऽपि तक्षणेच्छायां तत्करोति अन्यदा न करोतीति व्यवस्था । एवं वागादिकरणसंपन्नोऽप्यात्मा भोगेच्छायां करोति अन्यदा न करोतीति व्यवस्था युज्यते । बुद्धिप्रकृत्योस्तदभावात्सा न सिद्ध्येत् । बुद्धेः प्रकृतेर्वा भोगतदिच्छयोरंगीकारे च तदतिरिक्तात्मा न सिद्ध्येदिति भावः । इति कर्त्रधिकरणम् ॥ १० ॥

नयमणिमालायाम् अथ कर्त्रधिकरणम् ॥ १० ॥

सू ॥ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥ उपादानाद्विहारोपदेशाच्च ॥ ३४ ॥ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥३५॥ उपलब्धिवदनियमः ॥३६॥ शक्तिविपर्ययात् ॥३७॥ समाध्यभावाच्च ॥३८॥ यथा च तक्षोभयथा ॥ ३९ ॥

नायं हन्तीत्यादेः श्रवणादेतस्य कर्तृता नास्ति । बुद्धेरेव तु सा स्यात् विज्ञानं यज्ञमित्यादेः ॥ १४६ ॥
शास्त्रार्थवत्त्वमुख्यैर्हेतुभिरेतस्य कर्तृतास्त्येव । अयमेव च विज्ञानं श्रवणं तु तदस्य हन्त्ययोग्यत्वात् ॥ १४७ ॥

इति कर्त्रधिकरणम् ॥ १० ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम् अथ कर्त्रधिकरणम् ॥ १० ॥

सू ॥ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥ उपादानाद्विहारोपदेशाच्च ॥ ३४ ॥ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३५ ॥ उपलब्धिवदनियमः ॥ ३६ ॥ शक्तिविपर्ययात् ॥ ३७ ॥ समाध्यभावाच्च ॥ ३८ ॥ यथा च तक्षोभयथा ॥ ३९ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं जीवस्याणुत्वं पराणुद्य स्वयंज्योतिष्ट्वादिवत्सर्वगतत्वं प्रतिष्ठापितम् । अधुना बुद्धेः कर्तृत्वनिषेधपूर्वकं तस्य कर्तृत्वं साधयति–सू ॥ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥ अत्र किं बुद्धिः कर्त्री उत जीव इति संदेहः । परिणामित्वाद्बुद्धिरिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, आत्मैव कर्ता न बुद्धिः । कर्तुरपेक्षितोपायबोधकविधिशास्त्रस्य अर्थवत्त्वात् । यदि बुद्धिः कर्त्री फलभोक्ता चात्मेत्युच्येत तर्हि तादृशविधिशास्त्रमनर्थकं स्यात् । अतो न केवलबुद्धेः कर्तृत्वमपि त्वात्मन इति ॥

किंच ॥ सू ॥ विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥ 'स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इति जीवप्रकरणे स्वप्नावस्थायां विहारस्य–संचरणस्योपदेशात् । अकर्तुस्संचरणायोगादात्मनः कर्तृत्वमित्यर्थः ॥

किंच ॥ सू ॥ **उपादानात्** ॥ ३५ ॥ 'प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इत्यात्मनो ग्रहणशक्त्युपादानश्रवणात् अकर्तुरुपादानायोगादात्मनः कर्तृत्वमित्यर्थः ॥

अपिच ॥ सू ॥ **व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः** ॥ ३६ ॥ **क्रियायाम्**='विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यादौ लौकिकवैदिकक्रियायाम् । **व्यपदेशाच्च**=विज्ञानशब्दवाच्यस्यात्मनः कर्तृत्वव्यपदेशात् । **न चेत्**=यदि विज्ञान-शब्दो बुद्धिपरः जीवपरो नचेत् तर्हि **निर्देशविपर्ययः**=बुद्धेः करणत्वेन विज्ञानमिति कर्तृत्वनिर्देशस्य विज्ञानेनेति करणत्व-विपर्ययः स्यादित्यर्थः ॥

ननु स्वतंत्रस्यात्मनः कर्तृत्वे अनिष्टं न कुर्यादिष्टमेव कुर्यादित्यत आह–सू ॥ **उपलब्धिवदनियमः** ॥ ३७ ॥ यद्व-दुपलब्धौ स्वतन्त्रोऽप्यात्मा इष्टमनिष्टं चोपलभते तद्वदिष्टमनिष्टं च साधयतीत्यनियम इत्यर्थः ॥

इतश्चात्मन एव कर्तृत्वं न बुद्धेरित्याह–सू ॥ **शक्तिविपर्ययात्** ॥ ३८ ॥ बुद्धेः कर्तृत्वे करणशक्तिर्हीयेतेति भावः ॥

ज्ञानसाधनविध्यन्यथानुपपत्त्यापि आत्मनः कर्तृत्वं स्वीकार्यमित्याह–सू ॥ **समाध्यभावाच्च** ॥ ३९ ॥ आत्मनोऽक-र्तृत्वे 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादौ विहितस्य ब्रह्मसाक्षात्कारसाधनस्य समाधेरभावप्रसंगादात्मनः कर्तृत्वसिद्धिः ॥ अस्मिन्मते आनन्दतीर्थमते च 'विहारोपदेशात्' 'उपादानात्' इति विपर्ययेण चकारमन्तरा पृथग्योगविभागः ॥

इति भगवत्पादमते कर्त्रधिकरणम् ॥ १४ ॥

अथ तक्षाधिकरणम् ॥ १५ ॥

तच्च कर्तृत्वमध्यस्तमात्मनीत्याह–सू ॥ **यथा च तक्षोभयथा** ॥ ४० ॥ अत्र 'असंगो ह्ययं पुरुषः' इत्यसंगत्वश्रुतेः कर्तुरिष्टसाधनबोधकविधिवाक्येन विरोधोऽस्ति नवेति **संदेहः** । पूर्वोक्तशास्त्रार्थवत्त्वादिहेतुभिः कर्तृत्वस्य स्वाभाविकतया तत्प्रतिपादकविधिशास्त्रेण विरोधोऽस्तीति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** न स्वाभाविकमात्मनः कर्तृत्वम् अपि त्वौपाधिकम् । यथा लोके उभयथा तक्षा वास्यादीनि करणान्यपेक्ष्य कर्ता सन् दुःखी भवति अनपेक्ष्य तु स्वरूपेणाकर्ता सुखी भवति तथात्मापि बुद्ध्यादिकरणान्यपेक्ष्य कर्ता संसरति अनपेक्ष्य तु स्वभावतोऽकर्ता परमानन्दघन एव भवति । विधिशास्त्रं तु कर्तृत्वं विनानुपपन्नं तत्साधयति न तु तस्य स्वाभाविकत्वमपीति न तेनासंगत्वश्रुतेर्विरोध इति सिद्धम् ॥

इति भगवत्पादमते तक्षाधिकरणम् ॥ १५ ॥

श्रीकण्ठमते, ज्ञातृत्ववदात्मनः कर्तृत्वमस्ति न वेति **संदेहः** । कूटस्थस्यात्मनः कर्तृत्वासंभवात् बुद्धेर्वा प्रकृतेर्वा समु-चितं तत्कर्तृत्वम् । आत्मा तदध्यासात्स्वस्मिन्नारोप्य कर्तेव प्रतिभातीत्यतस्तस्य कर्तृत्वमनुपपन्नमिति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धा-न्तस्तु,** विधिनिषेधशास्त्रयोर्वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, 'एवमेवैष एतान्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इत्युपादान-विहारोपदेशाभ्यां, 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यादिना यज्ञादौ कर्तृत्वव्यपदेशात्, बुद्धिविवक्षायां 'विज्ञानेन' इति करणवि-भक्तिनिर्देशस्य विपर्ययप्रसंगाच्च प्रकृतेः कर्तृत्वे उपलब्ध्यनियमवत्फलानियमप्रसंगात्, भोक्तृत्वशक्तिविपर्ययप्रसक्तेः प्रकृते-रन्योऽस्मीति समाध्यभावप्रसङ्गाच्च, आत्मा कर्तैव । तस्मादात्मन एव कर्तृत्वं न बुद्धेर्नापि प्रकृतेरिति निर्णयः ॥ इति ॥ यद्यपि संदेहपूर्वपक्षादिकमविशिष्टमेव शांकरमतादिति वक्तुमुचितं तथापि केषांचित्सूत्राणामर्थवर्णनप्रकारः परं किंचिदिव भिद्यते । तच्च स्वयं सुबोधमिति नात्र प्रपञ्च्यते ॥ **रामानुजमते,** अत्रापि 'यथा च तक्षोभयथा' इत्यन्तं श्रीकण्ठमत-वदेकमधिकरणम् । प्रधानस्यैव कर्तृत्वादात्मनो न कर्तृत्वमिति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तसूत्रार्थवर्णना**दिकमन्यत्सर्वमवि-शिष्टमेव श्रीकण्ठमतादिति विरम्यते विवरणतः । अन्तिमसूत्रस्य यथा तक्षा इच्छायां करोति अन्यदा न करोतीति व्यवस्था एवमात्मनः कर्तृत्व एव सा व्यवस्था युज्येत । बुद्ध्यादीनामचेतनत्वाच्चेतनधर्मत्वाच्चेच्छाया इत्यर्थः ॥ इति ॥

आनन्दतीर्थमते, 'परात्तु तच्छ्रुतेः' इत्याद्युत्तराधिकरणसूत्रयोरप्यत्रैवाधिकरणेऽन्तर्भावः । सूत्रयोगविभागादिकं शांकरमतवदेव । संदेहपूर्वपक्षादिकमप्यविशिष्टं पूर्वस्मात्प्रायशः । अत्राधिकरणे जीवकर्तृत्वाकर्तृत्वविषयश्रुतिविरोधः परिह्रियते । सूत्रार्थवर्णने परमस्ति किंचिदिव वैलक्षण्यमिति तन्मात्रं निरूप्यते–सू ॥ **कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्** ॥ ३३ ॥ जीवोऽपि **कर्ता** । कुतः । तथासत्येव **शास्त्रार्थवत्त्वात्**=विधिनिषेधरूपशास्त्रस्य प्रयोजनवत्त्वात् अन्यथा वैयर्थ्यप्रसंगादित्यर्थः ॥

सू ॥ **विहारोपदेशात्** ॥ ३४ ॥ मुक्तावपि 'जक्षन्क्रीड' न्निति विहारकर्तृत्वोक्तेः जीवः परमार्थत एव कर्ता न काल्पनिककर्तेत्यर्थः ॥

सू ॥ **उपादानात्** ॥ ३५ ॥ जीवस्य मोक्षार्थे साधनाद्यनुष्ठानदर्शनात्ततः फलदर्शनाच्च न जीवः संसारेऽपि काल्प-निककर्तेत्यर्थः ॥

सू ॥ **व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः** ॥ ३६ ॥ **क्रियायाम्**='आत्मानमेव लोकमुपासीते' त्युक्तो-पासनक्रियायाम् । **व्यपदेशाच्च**=जीवस्य कर्तृत्वोक्तेश्च । **न चेत्**=जीवः कर्ता न चेत् । **निर्देशविपर्ययः**=निर्दे-शस्य=जीवस्य कर्तृत्वेनेश्वरस्य कर्मत्वेन वचनस्य । **विपर्ययः**='आत्मैवोपासीते'त्येवंरूपवैपरीत्यं स्यादित्यर्थः ॥

अथ परायत्ताधिकरणम् ॥ ११ ॥

॥ सू ॥ परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४० ॥

ज्ञातृत्वं कर्तृत्वं च प्रतिपादितमात्मनः । तत् कर्तृत्वं स्वायत्तमीश्वरायत्तं वेति संदेहः ॥

स्वायत्तमिति प्राप्तम् । अन्यथा कर्मस्विष्टानिष्टरूपेषु व्यापारयन् जीवमीश्वरो वैषम्यादिदोषभाजनं स्यात् । किंच–जीवस्य प्रवृत्तेरीश्वरायत्तत्वे तस्य कर्तृत्वाभावाद्विधिप्रतिषेधवैयर्थ्यं च स्यात् । तस्माज्जीवस्य स्वायत्ता प्रवृत्तिः ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः–परमेश्वरायत्तमेव जीवस्य कर्तृत्वं, न स्वायत्तम् । 'य आत्मानमन्तरो यमयति' इति श्रुतेः ॥

यदुक्तमीश्वरस्य जीवं प्रवर्तयतो वैषम्यादिकम्, अस्य च विधिप्रतिषेधवैयर्थ्यमिति, तत्राह–

॥ सू ॥ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४१ ॥

जीवः स्वेच्छया प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुं करोति स्वकर्मपाकवशेन, जीवकृतप्रयत्नं

अथ परायत्ताधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू ॥ परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४० ॥ कर्तृत्वे चिंतिते तद्विशेषश्चिन्त्यत इति संगतिमभिप्रेत्य वृत्तानुकीर्त्तनम् । कर्तृत्वोपपादकतया तु ज्ञातृत्वमनूदितम् । तत्कर्तृत्वमिति । विधिनिषेधशास्त्राणामन्तर्यामित्वश्रवणानाञ्च विप्रतिपत्तिः सन्देहबीजम् । वैयर्थ्यं च स्यादिति। विधिनिषेधशास्त्रावैयर्थ्याय हि प्रागात्मनः कर्तृत्वं समर्थितम् । तस्य कर्तृत्वस्य परायत्तत्वे तद्वैयर्थ्यं तदवस्थमेव स्यादिति तत्समर्थनमपि शिथिलीभवेदिति भावः । सू ॥ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४१ ॥ ननु यदि जीवः स्वेच्छया कञ्चिद्यत्नं करोति तर्हि तत्रैव तस्य स्वातन्त्र्यमभ्युपगतं स्यादित्याशंक्याह–स्वकर्मेति । स्वकर्मपाकवशेन या स्वेच्छा तयेति योजना । तथा च परमेश्वरकारितपूर्वकर्ममूलस्वेच्छाधीने यत्ने परमेश्वराधीनत्वं न हीयत इति भावः । पूर्वकर्मापि परमेश्वरकारिततत्पूर्वकर्ममूलस्वे-

---

सू ॥ उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥ उपलब्धिवत्=उपलब्धाविव । यथा जीतस्य ज्ञाने स्वेच्छानुसारेण ज्ञानालाभः तथा क्रियायामपि अनियमो युक्त इत्यर्थः ॥

सू ॥ शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥ ईशजीवयोः । शक्तिविपर्ययात् पूर्णापूर्णरूपशक्तिभेदमपेक्ष्य कर्तृत्वमपि स्वतन्त्रपरतन्त्रभेदभिन्नमित्यर्थः ॥

सू ॥ समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥ समाधिरलंबुद्धिस्तदभावान्न जीवस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वं किं तु परतन्त्रकर्तृत्वमेवेत्यर्थः ॥

सू ॥ यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥ दार्ष्टान्तिकसमुच्चये चशब्दः । यथा तक्षा=वर्धकिः । उभयथा=प्रासादादिकारयितृप्रेरितत्वेन तत्कर्तृत्वेन च व्यपदिश्यते तथा ईश्वरनियतोऽपि जीवः कर्तेति वक्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥

सू ॥ परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥ जीवस्य कर्तृत्वशक्तिः परात्तु=परमात्मानमनुसृत्यैव तदधीनैवास्ति । कुतः । तच्छ्रुतेः='कर्तृत्वं कारणत्वं चे'ति जीवकर्तृत्वस्येशाधीनत्वश्रवणादित्यर्थः ॥

सू ॥ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥ तुरवधारणे । यतः परमात्मा विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः=तादर्थ्ये चतुर्थी । विधिनिषेधशास्त्रावैयर्थ्याय स्वस्य वैषम्यनैर्घृण्यपरिहाराय च । कृतप्रयत्नापेक्षस्तु=जीवकर्मप्रयत्नयोग्यतामपेक्षमाण एव । जीवं प्रेरयति । अतो जीवशक्तेरीशाधीनत्वेऽपि तस्यापेक्षितकृतिमत्वमस्त्येवेत्यर्थः ॥ इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां कर्त्रधिकरणम् ॥ १० ॥

प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुमवेक्ष्य तदनुमतिदानेन परः प्रवर्तयतीति विधिनिषेधावैयर्थ्यं निग्रहानुग्रहादिभ्योऽवगम्यते। यथा गुरुतरदार्वादिहरणं बालः प्रबलसहायः कुर्वन्नपि स्वप्रयत्ने विधिनिषेधयोग्यो भवति, एवं जीवः परमेश्वरसहायः प्रवर्तमानोऽपि स्वयं विधिनिषेधयोग्यो भवति। अतो जीवकृतप्रयत्नापेक्षत्वात् कर्मसु जीवस्य प्रवर्तक ईश्वरो न वैषम्यभाक्। तस्यापि स्वाधीनप्रवृत्तिसद्भावात् विधिनिषेधादिवैयर्थ्यं च न संभवतीति सिद्धम्॥ इति परा यत्ताधिकरणम्॥ ११॥

च्छाधीनम् इत्यनादिः कर्मप्रवाह इत्यतो नानवस्था दोषः। तदनुमतिदानेनेति। ननु, प्रयत्नकारणेच्छाजनककर्मकारयितृत्वेन प्रयत्ने मूलकारणभूत ईश्वरो नानुमन्तेति व्यपदेशार्हः। प्रवृत्तप्रवर्त्तकोऽनुमन्तेति प्रसिद्धेः। किन्तु प्रयोजयितेति व्यपदेशार्ह इति चेदुच्यते। यस्येच्छां विज्ञाय यस्तदिष्टं निर्वर्तयितुं प्रवर्तते स तस्य प्रयोजयितेति व्यपदिश्यते। यथा राजा भृत्यस्य। न चेश्वरः पुरुषेच्छां विज्ञाय तदिष्टो याग इति तं निर्वर्तयितुं प्रवर्तते किं तु विधितः स्वेष्टसाधनमिति विज्ञाय पुरुषः प्रवर्तते। अतोऽत्र न प्रयोजयितृव्यपदेशः कृतः। स्वरसोदितया स्वेच्छया प्रवर्तमानं प्रति प्रवर्तकत्वात्त्वनुमन्तृव्यपदेशः कृतः। विधिनिषेधेति। एवं स्वरसोदितस्वेच्छाधीनामेव जीवप्रवृत्तिं प्रति परमेश्वरस्यापि कालादृष्टादिवत्कारणत्वाभ्युपगमे विधिनिषेधयोर्न वैयर्थ्यम्। स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिमतो नियोगार्हत्वात्। नापि कोपप्रसादादिकृतलौकिकप्रवृत्तिनिवृत्त्यनुभवविरोध इति भावः। ननु, चेतनप्रवृत्तावचेतनस्य कालादृष्टादेः कारणत्वमस्तु नाम। तत्र चेतनांतरापेक्षायां राजाधीनभृत्यप्रवृत्तिन्यायेन पारतन्त्र्यं स्यादिति विधिनिषेधायोग्यत्वादिप्रसंगस्तदवस्थ इत्याशंक्याह—यथेति। एवं च वैषम्यदोषोऽपि न प्रसज्यत इति दर्शयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति—अत इति। इति परायत्ताधिकरणम्॥ ११॥

नयमणिमालायाम्

अथ परायत्ताधिकरणम्॥ ११॥

सू॥ परात्तु तच्छ्रुतेः॥ ४०॥ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः॥ ४१॥

सा तु स्वाधीना स्यादस्य न परमेश्वराधीना। अस्य हि परतन्त्रत्वे विधिवैयर्थ्यादिदोषः स्यात्॥ १४८॥

पुरुषोद्योगमपेक्ष्य क्रियतेऽन्तर्यामिणानुमतिः। तन्न विधेर्वैयर्थ्यं नान्तर्यामित्वबाधोऽपि॥ १४९॥

इति परायत्ताधिकरणम्॥ ११॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ परायत्ताधिकरणम्॥ ११॥

सू॥ परात्तु तच्छ्रुतेः॥ ४०॥ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः॥ ४१॥

भगवत्पादमते, जीवस्यौपाधिकं तत्कर्तृत्वमपीश्वरायत्तमित्याह—सू॥ परात्तु तच्छ्रुतेः॥ ४१॥ अत्र 'एष ह्येव साधुकर्म कारयती' त्यादिश्रुतेर्विध्यादिशास्त्रेण विरोधोऽस्ति न वेति संदेहः। रागद्वेषादिवशात्स्वत एवात्मनः कर्तृत्वसंभवात् तत्प्रतिपादकविध्यादिशास्त्रेण विरोधोऽस्तीति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु, सौत्रतुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः। न स्वतो जीवस्य कर्तृत्वादिसिद्धिः। किं तु तत्=औपाधिकं कर्तृत्वम्। परात्=परस्मादीश्वरात्कर्माध्यक्षात्। अविद्यातिमिरान्धस्य जीवस्य कर्तृत्वादिसंसारसिद्धिः। ईश्वरानुग्रहे तु विज्ञानेन मोक्षसिद्धिर्भविष्यति। कुतः। तच्छ्रुतेः='एष ह्येव साधुकर्म कारयती' त्यादिकायाः श्रुतेः तस्येश्वरस्य हेतुकर्तृत्वमवसीयत इत्यर्थः॥

---

१ 'न चेश्वरेच्छां विज्ञाय तदिष्टो याग इति तं निर्वर्तयितुं पुरुषः प्रवर्तते किंतु विधितः स्वेष्टसाधनमिति विज्ञाय।' इति क ग पाठः। ख पाठ एव समीचीन इति सोऽत्रादृत इति विज्ञेयम्।

अथांशाधिकरणम् ॥ १२ ॥

॥ सू ॥ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४२ ॥

नित्यो ज्ञाताणुः कर्ता परमेश्वरसाहाय्यापेक्षप्रवृत्तिर्जीव इति पूर्वत्र निरूपितम्। स इह परमेश्वर एव ? किं वा तदंशभूतः ? ॥

इति संशये परमेश्वर इति पूर्वः पक्षः। परमेश्वर एव बहुविधोपाधिवशाजीवभावमुपगतो दृश्यते, यथैकमाकाशं घटाद्युपाधिवशान्नानाकारं दृश्यते परिच्छिन्नं च। तथा हि श्रुतिः–'अयमात्मा ब्रह्म' इति वदति। तस्मादीश्वर एवाज्ञानाज्जीवभावमुपगत इति ॥

सिद्धान्तस्तु–जीवात्मा परमेश्वरस्यांशो मूर्त्येकदेश एव। 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' 'य आत्मनि तिष्ठन्' पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा' ॥ 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्। तस्यावयवभूतेन व्याप्तं सर्वमिदं जगत्' ॥ इत्यादिषु नानाव्यपदेशात्। यदुक्तं 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिना ब्रह्मण एव जीवत्वमिति, तत्राह–अन्यथा 'तत्त्वमसि' 'अयमात्मा ब्रह्म'

अथांशाधिकरणम् ॥ १२ ॥

सू ॥ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४२ ॥ प्रतिपत्तिसौकर्याय जीवपेटिकायां वृत्तमर्थमनुवदन् सङ्गतिं सूचयति–नित्य इति। यत्साहाय्यापेक्षया जीवः प्रवर्तत इति निरूपितं स एव परमेश्वरः सत्योपाध्यवच्छेदेन मिथ्योपाध्यवच्छेदेन वा कल्पितभेदस्सन् जीव इति व्यवह्रियते उतान्तर्गणिकभेदे पारमार्थिके सत्येव विशेषणत्वेन विशिष्टैकदेशतया परमेश्वरांशो जीव इति अभेदश्रुतेर्भेदश्रुतेश्च विप्रतिपत्तितस्संशये सति पूर्वपक्षः। भेदाभेदश्रुत्योरन्यतरस्यावश्यममुख्यार्थत्वे कल्पनीये लाघवादभेदश्रुतिर्मुख्यार्थेति भेदश्रुतेर्घटाकाशादिभेदव्यपदेशवदमुख्यार्थत्वं कल्प्यत इत्येवं प्राप्ते सिद्धान्तः–जीवः परमेश्वरस्यांशः शरीरत्वेन विशिष्टैकदेश इत्यर्थः। नानाव्यपदेशात् 'य आत्मनि तिष्ठन्नि' त्यादिश्रुतिषु भेदव्यपदेशात्। अन्यथा च व्यपदेशात् 'तत्त्वम' स्यादिश्रुतिष्वभेदेनापि व्यपदेशात्। अपि चैके शाखिनः आथर्वणिकाः परमेश्वरस्यैव दाशकितवादिरूपत्वमधीयते 'ब्रह्म दाशा' इत्यादिना। एवं जीवपरयोश्शरीरशरीरिभावकृतविशि-

---

नन्वीश्वरस्य कारयितृत्वे वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामित्यत आह–**कृतप्रयत्नापेक्ष इत्यादि**। तुशब्द उक्तशंकानिरासकः। जीवेन कृतो यः प्रयत्नो धर्माधर्मलक्षणस्तदपेक्ष एवेश्वरोऽन्यस्मिन्नपि जन्मनि धर्मादिकं कारयति तदपेक्षश्च सुखादिफलं प्रयच्छतीति न वैषम्यनैर्घृण्यप्रसक्तिः। अनादित्वात्संसारस्य प्राक्तनधर्माद्यपेक्षा युक्तैव। ननु कस्मात्तदपेक्षत्वमत आह–**विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः**=ईश्वरस्य कर्मापेक्षत्वे 'ज्योतिष्टोमेन यजेत' 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इति विधिनिषेधयोरवैयर्थ्यं भवति। अन्यथा विधिनिषेधशास्त्रमनर्थकमेव स्यात्। एवं चेश्वरकर्तृत्वप्रतिपादकविध्यादिशास्त्रेण 'एष ह्येव साधुकर्म कारयती' त्यादिशास्त्रस्य न विरोध इति सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते तथा **रामानुजमते** च सूत्रार्थनिरूपणप्रकारवैषम्येऽपि संदेहपूर्वपक्षादिषु नास्ति वैषम्यं शांकरमतादिति विरम्यते पृथक्तत्प्रपञ्चनतः ॥ इति ॥

आनन्दतीर्थमते, अनयोः सूत्रयोः पूर्वाधिकरणशेषतया तत्रैव तद्विवरणं कृतमिति वेद्यम् ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां परायत्ताधिकरणम् ॥ ११ ॥

इत्यादिकाद्व्यपदेशात् तयोर्जीवब्रह्मणोर्व्याप्यव्यापकभावेनानन्यत्वम् । अपि च तथैवानन्यत्वमधीयत एके–'ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मेमे कितवा उत' इत्यादिना ब्रह्मणोंऽशत्वेऽपि जीवस्य तद्व्याप्ततया तद्व्यपदेशो युक्तः, यथा वह्निना व्याप्तस्य काष्ठादेर्वह्निव्यपदेशः । तथापि हि तयोर्वह्निकाष्ठयोर्नाभेदः । तस्माज्जीवो ब्रह्मणोंऽशभूत एव तत्स्वरूपं प्रतिपद्यते । ब्रह्मण एवाज्ञानाज्जीवभावकल्पने बहुश्रुतिविरोधादिदोषप्रसक्तिर्दुर्वारा ॥

॥ सू ॥ मन्त्रवर्णात् ॥ ४३ ॥

'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति मन्त्रवर्णाच्च ब्रह्मणोंऽश एव जीवः ।

'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । तस्यावयवभूतेन व्याप्तं सर्वमिदं जगत्' ॥ इति श्रुतिः प्रकृतित्वं मायायास्तद्विशिष्टत्वं महेश्वरस्य तदवयवभूतत्वं सर्वस्य जगतः प्रकटयति । ततो मायिनः परमेश्वरस्यावयवलेशः पुरुषः ॥

॥ सू ॥ अपि च स्मर्यते ॥ ४४ ॥

'आत्मा तस्याष्टमी मूर्तिः शिवस्य परमात्मनः । व्यापिकेतरमूर्तीनां विश्वं तस्माच्छिवात्मकम् ॥' इति स्मरणाच्च शिवस्य मूर्त्येकदेश आत्मा ॥

॥ सू ॥ प्रकाशादिवत्तु नैवं परः ॥ ४५ ॥

ब्रह्मणोंऽशत्वेऽपि जीवस्य जीवो यत्स्वरूपो यत्स्वभावश्च नैवं परमेश्वरः, किंतु सर्वज्ञत्वादियुक्त एव । कथम् ? प्रकाशादिवत् । प्रकाशविशिष्टानां मणिप्रभृतीनां प्रकाशो विशिष्टैकदेशो यथांशः, तद्वज्जीवशरीरतया जीवविशिष्टस्य ब्रह्मणोंऽशो जीवः । आदिशब्दाद्विशेषणतैकस्वभावा जातिगुणादयो गृह्यन्ते ।

ष्टरूपत्वाभ्युपगमेन भेदाभेदश्रुत्योरुभयोरपि मुख्यत्वसमर्थनसंभवे क्वचिदपि नामुख्यत्वमाश्रयणीयम् । अभेदश्रुतिमुख्यत्वाश्रयणे च न केवलं भेदश्रुतिविरोधमात्रं किं तु नाहं सर्वज्ञ इत्यादिप्रमाणान्तरविरोधोऽपि दुर्वार इति । भाष्ये 'व्याप्यव्यापकभावेन' त्यस्यायमर्थः । कायव्यूहवतः काया इव परमेश्वरस्य जीवाश्शरीरत्वेन व्याप्याः व्यापनीयाः, परमेश्वरस्तान्सर्वान्व्याप्नुवन्व्यापकः इत्येवं रूपेण व्याप्यव्यापकभावेनेति । यथा वह्निना व्याप्तस्येति भाष्यस्यायमर्थः । शरीरशरीरिभावाभावेऽपि वह्निव्याप्तं काष्ठं निर्दिश्यायं वह्निरिति निरूढव्यवहारो दृश्यते । इह शरीरशरीरिभावस्यापि सत्त्वादयं ब्राह्मण इत्यादिव्यपदेशव 'दयमात्मा ब्रह्मे' ति व्यवहारस्सुतरामुपपद्यत इति । सू ॥ मन्त्रवर्णात् ॥ ४३ ॥ उदाहृतपुरुषसूक्तमन्त्रस्य मन्त्रांतरैकार्थ्येन परमेश्वरपरत्वं स्पष्टयितुं मन्त्रांतरमुदाहरति–मायां त्विति । सू ॥ अपि च स्मर्यते ॥ ४४ ॥ इतरमूर्तयः वियदाद्यचेतनमूर्तयः तासामभिमानित्वेन जीवरूपा मूर्तिर्व्यापिकेत्यर्थः ॥ सू ॥ प्रकाशादिवत्तु नैवं परः ॥ ४५ ॥ यथा विशेषणं विशिष्टैकदेशतया तदंशस्तथा विशेष्यमपि । तथा चांशत्वाविशेषाज्जीवब्रह्मणोस्साम्यमेव भवेत् किञ्चिद्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वनियम्यनियामकत्वादिवैषम्यं न स्यादिति शङ्कां दृष्टान्तमुखेन निराकर्तुमिदं सूत्रमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे–ब्रह्मण इति । स्वरूपभेदो जीवब्रह्मणोर्वैलक्षण्यं लौकिकानामन्यविशेषणतैकस्वभावानां प्रकाश-

विशेषणानां विशिष्टैकदेशतया तदंशत्वेऽपि स्वरूपभेदो न विरुद्धः, 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादिश्रुतेः ॥

॥ सू ॥ स्मरन्ति च ॥ ४६ ॥

'विग्रहं देवदेवस्य जगदेतचराचरम् । एतमर्थं न जानन्ति पशवः पाशगौरवात् ॥' इत्यादि । ततो ब्रह्मणोंऽश एव जीवः । तद्विशिष्टतया स्वरूपभेदश्च सिद्धः ॥

॥ सू ॥ अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४७ ॥

सर्वेषां जीवानां ब्रह्मांशत्वेऽपि कथं कस्यचिद्वेदादिष्वनुज्ञा, कस्यचित् परिहार इति चेत्—ब्राह्मणदेहादिसंबन्धात् तदुपपत्तिः, यथाग्न्यादेः श्रोत्रियागारश्मशानादिसंबन्धात्तद्वत् ॥

॥ सू ॥ असंततेश्चाव्यतिरेकः ॥ ४८ ॥

असंततिरव्याप्तिः । प्रतिशरीरं भिन्नत्वात् तत्रतत्राणुत्वेनावच्छिन्नत्वादसंततेरव्याप्त्या च स्थूलोऽहं कृशोऽहं सुख्यहं दुःख्यहं ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहमिति देहाभिमानिनां ज्ञानसुखाद्यव्यतिरेको भवति । किमुक्तं भवति ? देहाभिमानिनां व्याप्यभावस्य समानत्वात् परिच्छिन्नज्ञानसुखादिकं सांसारिकमेक-

जातिगुणानां विशेष्यमपि लौकिकमिति नियमदर्शनादलौकिकमीश्वरं प्रति लौकिकस्य विशेषणत्वं न युक्तमित्याशङ्कानिराकरणार्थमुत्तरसूत्रम्—सू ॥ स्मरन्ति च ॥ ४६ ॥ येषां विशेषणतैकस्वभावत्वमपि लोकसिद्धं तेषामेव विशेष्यस्य लोकसिद्धत्वनियम इत्यभिप्रेत्य तथा नियमसंकोचापादिनीं स्मृतिमुदाहरति—विग्रहमिति । ननु, सर्वेषामात्मनामीश्वरविग्रहत्वाविशेषे कथं ब्राह्मणादीनां वेदाध्ययनादिष्वनुज्ञा शूद्रादीनां तत्परिहार इत्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—सू ॥ अनुज्ञापरिहारौ देहसंबंधाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४७ ॥ यथाग्न्यादेरिति । अग्न्युदकादीनां येषां श्रोत्रियागारस्थितिदशायां कर्मार्हत्वं तेषामेव हि श्मशानादिदेशं प्राप्तानां कर्मानर्हत्वं दृष्टमेवमात्मनां ब्राह्मणादिदेहेषु स्थितिदशायामनुज्ञा, शूद्रादिदेहस्थितिदशायां परिहारश्चेत्युपपद्यत इत्यर्थः । सू ॥ असन्ततेश्चाव्यतिरेकः ॥ ४८ ॥ नन्वीश्वरविग्रहत्वाविशेषेऽपि ब्राह्मणादीनां शूद्राद्यलभ्यवेदाध्ययनाद्यनुज्ञावत्तदलभ्यनिरतिशयज्ञानसुखादिप्राप्तिरपि किं न स्यात्तेषां तत्प्राप्त्यभावे मुक्तानां वा तत्प्राप्तिः कथं स्यादविशिष्टाः खल्वीश्वरविग्रहत्वेन बद्धा मुक्ताश्चेति शंकाद्वयस्य श्रुत्यर्थाभ्यां निराकरणार्थमिदं सूत्रम् । तत्र प्रथमशङ्कानिराकरणप्रकारं दर्शयन् सूत्रं व्याचष्टे । असन्ततिरिति । चकारसमुच्चेयं हेतुद्वयं दर्शयति—प्रतिशरीरमिति । अत्रायमाशयः । प्रतिप्राणिव्यवस्थितानां ज्ञानादिगुणानां सर्वेषामप्युपलब्ध्यनुपलब्धिसूत्रोक्तरीत्या ब्राह्मणादिगतज्ञानसुखादिजनकत्वापादनेन तेषां सर्वविधज्ञानसुखादिप्राप्तिराशंक्यते उत मुक्तानां यादृशी निरतिशयज्ञानसुखादिप्राप्तिः तादृशी तेषामाशंक्यते । आद्ये प्रतिप्राणिव्यवस्थितज्ञानसुखादिकारणसाधारण्यापादनं सर्वशरीरेष्वात्मैकत्वे जीवानां विभुत्वे तदीयचिच्छक्तिव्याप्तौ वांगीक्रियमाणायां शक्यं कर्तुम् । न चैतत्त्रयमंगीक्रियते । अतः प्रतिशरीरं भिन्नानां तत्र तत्रैव शरीरे व्यवस्थितानां तत्तच्छरीरानति-

१ 'कारकाणां' इति ख पाठः ।

प्रकारकमेवासंकीर्णं भवतीति । अनेन परब्रह्मज्ञानविशेषेण विगलितदेहाभिमानानां महाव्याप्त्या पराहंभावमुपगतानां मुक्तात्मनां निरतिशयत्वेन नित्यत्वेन च ज्ञानादीनां स्वाभाविकानां सांसारिकज्ञानादितो व्यतिरेक इति सिद्धम् ॥

अज्ञानोपाधिभ्यां ब्रह्मैव संबध्यत इति यदुक्तं, तत्र न व्यवस्थेत्याह–

॥ सू ॥ आभासा एव च ॥ ४९ ॥

सत्यमिथ्योपाधिभ्यां बद्धस्य ब्रह्मण एव जीवभाव इति पक्षद्वयेऽपि युक्तय आभासा एव ॥

तथा हि–

॥ सू ॥ अदृष्टानियमात् ॥ ५० ॥

सत्यमिथ्योपाधिकृतत्वे ह्यात्मनां ब्रह्मण एवाज्ञानमुपाधिश्चेति तत्कृतेनादृष्टेनापि न नियमः ॥

किं च–

॥ सू ॥ अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५१ ॥

अदृष्टहेतुभूताभिसंध्यादिषु चैवमेव नियमाभावः ॥

लंघिचिच्छक्तिव्याप्तिकानां ब्राह्मणादीनां ज्ञानसुखादेः शूद्रादिगतज्ञानसुखाद्यव्यतिरेकस्तद्वैरूप्यमेव भवति। यथा शूद्रादीनां ज्ञानसुखादिकं यथाकारणलाभं परिमितं भवति तथैव ब्राह्मणादीनामपि भवतीति यावत् । अतः प्रथमकल्पो न संभवति । द्वितीयकल्पस्तु बद्धानां मलावृतचिच्छक्तिकत्वान्न संभवति । अत एव बद्धमुक्तसाम्यापादनरूपा द्वितीयशंकापि न प्रवर्तते । परमेश्वरसाक्षात्कारसंपन्नां चिच्छक्तिव्याप्तिमुपगतानां हि मुक्तानां ज्ञानसुखादिकमभिव्यक्तं परिमितात्सांसारिकज्ञानसुखैश्वर्यादितो निरतिशयत्वेन विलक्षणमेव भवतीति । एवं बद्धानां ज्ञानसुखादिकं यथाकारणलाभं व्यवस्थितमेकप्रकारं भवति । मुक्तानां तु तत्स्वाभाविकमावरणापायादभिव्यक्तं निरतिशयत्वेन तद्विलक्षणं भवतीति व्यवस्थोपपादिता । एवं व्यवस्था मिथ्योपाध्यवच्छिन्नब्रह्मजीववादे सत्योपाध्यवच्छिन्नब्रह्मजीववादे च पूर्वपक्षिते न संभवतीति प्रतिपादनार्थत्वेन उत्तरसूत्राण्यवतारयति–अज्ञानेति । सू ॥ आभासा एव च ॥ ४९ ॥ असत्यमज्ञानं सत्यं शरीरान्तःकरणादिकं वोपाधिर्भवत् स्वयं भिन्नभिन्नमप्येकस्यैव ब्रह्मण उपाधिर्भवेत् । न तावता तदुपहितं ब्रह्म भिद्यते । न खलु दारुखण्डे निपतन्कुठारः दारुखण्डमिव ब्रह्मणि समवयन्नुपाधिर्ब्रह्म भिनत्ति । तथा च भोगानाश्रयाणामुपाधीनां भेदेऽपि विचित्रभोगाश्रयस्यैकत्वेन भोगसांकर्यमपरिहार्यमिति । इत्येवं तदसांकर्योपपादकयुक्तय आभासा इति भावः । अदृष्टादेर्भोगव्यवस्था भविष्यतीत्याशंकानिराकरणार्थान्युत्तरसूत्राणीति दर्शयति–तथा हीति । सू ॥ अदृष्टानियमात् ॥ ५० ॥ अदृष्टमप्यज्ञानाद्युपाधिभिरुपहितस्यैकस्यैव ब्रह्मणो धर्मो भवन्न व्यवस्थापकमित्यर्थः । सू ॥ अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥५१ ॥ अदृष्टहेतुसंकल्पानुष्ठानशरीरादिप्रतिनियमाद्व्यवस्था भविष्यतीति शंकानिराकरणायादृष्टे दर्शितस्यानियमापादकन्यायस्य संकल्पादिष्वतिदेशार्थमिदं सूत्रम् । नन्वात्मप्रदेशव्यवस्थया

॥ सू ॥ प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५२ ॥

उपाधिसंबन्धिब्रह्मप्रदेशभेदात् व्यवस्थेति चेत्—न, उपाधिषु गच्छत्सु सर्वप्रदेशानां तदन्तर्भावात् । तस्मात् सत्यमिथ्योपाधिपरिच्छिन्नब्रह्मजीवत्वपक्षद्वयेऽपि न व्यवस्था संभवति । ततो ब्रह्मणोंऽशभूतो जीवस्तद्विशेषणैकस्वभाव इति युक्तमेव ॥

इत्यंशाधिकरणम् ॥ १२ ॥

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचिते ब्रह्ममीमांसाभाष्ये
द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

भोगव्यवस्था भविष्यतीति शङ्कानिराकरणार्थमुत्तरसूत्रम्—सू ॥ प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५२ ॥ ब्रह्मणः प्रदेशाश्शरीरान्तर्भूता एव भोगाश्रया वाच्याः । तदन्तर्भूतप्रदेशास्तु न व्यवस्थिताः । प्रायः सर्वेषामपि प्रदेशानां संचरत्सु तेषु तेषु शरीरेष्वन्तर्भावात् । तथा च ब्रह्मप्रदेशव्यवस्थया भोगव्यवस्थोपपादनमपि विवक्षितम् । विवेकेन शरीरव्यवस्थयैव तदुपपादनं पर्यवस्यति । शरीरव्यवस्था च पूर्वसूत्रेण निराकृता । ब्रह्मोपाधिभूतानि सर्वाण्यपि शरीराणि ब्रह्मात्मकसर्वजीवसाधारण्यात् न कस्यचित्किंचिदिति व्यवस्थितानि भवेयुरिति । तस्मात्सर्वगतात्मपक्ष इवैकात्म्यपक्षेऽपि भोगव्यवस्था दुरुपपादेति भावः ॥

इति श्रीशिवातिवादिमूर्धन्यशिवदर्शनस्थापनधुरन्धरसकलदेवभूदेवप्रतिष्ठापक-
श्रीमच्चिन्नबोम्मभूपालहृदयकमलकुहरविहरमाणश्रीसाम्बशिवप्रेरितस्य
श्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीविश्वजिद्याजिश्रीरंगराजाध्व-
रिवरसूनोरप्पयदीक्षितस्य कृतौ श्रीकण्ठाचार्यवि-
रचितब्रह्ममीमांसाभाष्यव्याख्यायां शिवा-
र्कमणिदीपिकाख्यायां द्वितीयस्या-
ध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

नयमणिमालायाम् अथ अंशाधिकरणम् ॥ १२ ॥

॥ सू ॥ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४२ ॥ मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४३ ॥ अपि च स्मर्यते ॥ ४४ ॥ प्रकाशादिवत्तु नैवं परः ॥ ४५ ॥ स्मरन्ति च ॥ ४६ ॥ अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४७ ॥ असंततेश्चाव्यतिरेकः ॥ ४८ ॥ आभास एव च ॥ ४९ ॥ अदृष्टानियमात् ॥ ५० ॥ अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५१ ॥ प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५२ ॥

जीवो ब्रह्माभिन्नस्तत्त्वमसीत्यादिवचनतात्पर्यात् । जलचंद्रवदेकत्राप्युपाधिभेदेन कल्पितो भेदः ॥ १५० ॥
आत्मनि तिष्ठन्नित्याद्याम्नानाद्भिन्न एव तस्यांशः । वह्निव्याप्तेंधनवत्तद्व्याप्तत्वादभेदगीरस्मिन् ॥ १५१ ॥

इत्यंशाधिकरणम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमदप्पयदीक्षितकृतौ चतुर्मतसारसंग्रहे नयमणिमालाख्ये तृतीयपरिच्छेदे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ अंशाधिकरणम् ॥ १२ ॥

सू ॥ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४२ ॥ मंत्रवर्णाच्च ॥ ४३ ॥ अपिच स्मर्यते ॥ ४४ ॥ प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४५ ॥ स्मरंति च ॥ ४६ ॥ अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४७ ॥ असन्ततेश्चाव्यतिरेकः ॥ ४८ ॥ आभास एव च ॥ ४९ ॥ अदृष्टानियमात् ॥ ५० ॥ अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५१ ॥ प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५२ ॥

भगवत्पादमते, इत्थं नित्यत्वं स्वप्रकाशत्वं व्यापित्वमकर्तृत्वं चात्मनोऽभिधाय अत्र तस्य ब्रह्मैक्यं साधयति–अंशो नानेत्यादिना । अत्र 'तत्त्वमसी' त्याद्यभेदश्रुतिजातस्य 'य आत्मनि तिष्ठ'न्नित्यादिभेदश्रुतिजातेन विरोधोऽस्ति न वेति संदेहः । जीवेश्वरयोः पूर्वोक्तोपकार्योपकारकभावस्य स्वामिभृत्यवद्भेदाधीनसंबन्धसापेक्षत्वात्तद्भेदश्रुतिजातेन विरोधोऽस्तीति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, अविद्यानिमित्तजीवभावव्युदासेन ब्रह्मभावमेव जीवस्य प्रतिपादयतस्तत्त्वमस्यादिश्रुतिजातस्य आविद्यकभेदानुवादिश्रुतिजातेन न विरोध इति । सूत्रार्थस्तु, जीवः ईश्वरस्यांश इवांशः न तु स्वाभाविकोंऽशः । तस्य 'निष्कल' मित्यादिना निरंशत्वश्रवणात् । अतः कल्पितांशो जीवः । कुतः । नानाव्यपदेशात्='य आत्मनि तिष्ठ'न्नित्यादिना तयोर्नानात्वस्य च व्यपदेशात् । अन्यथा चापि=अनानात्वस्यापि व्यपदेशात् । तथा हि–एके=शाखिन आथर्वणिकाः 'ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्म कितवा' इति दाशकितवादित्वमधीयते=आमनन्तीत्यतोऽनानात्वस्य च व्यपदेशः । अतः भेदवादिश्रुतिजातस्य प्रत्यक्षसिद्धभेदानुवादेनाभेदपरत्वात्कल्पितभेदवानंशो जीव इत्यर्थः ॥ किं च ।

सू ॥ मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४३ ॥ 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति मंत्रवर्णात्परमेश्वरस्याविद्याकल्पितपादोंऽशो भूतशब्दवाच्यो जीव इति गम्यते ॥ किं च ॥ सू ॥ अपि च स्मर्यते ॥ ४४ ॥ 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातनः ।' इति भगवद्गीतासु चेश्वरस्याविद्याकल्पितोंऽशो जीव इति स्मर्यते ॥

ननु जीवस्येश्वरांशत्वे तद्दुःखेनेश्वरस्य दुःखित्वं स्यादित्यत आह–सू ॥ प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४५ ॥ यथा जीवोऽविद्यावशाद्देहायात्मभावमिव गतोऽहं दुःखीत्यभिमन्यते नैवं परः=ईश्वरो नैवं भवति । किंवत् । प्रकाशादिवत्=यथा सौरश्चांद्रो वा प्रकाशो नभो व्याप्य वर्तमानो वक्रकाष्ठाद्युपाधिकृतवक्रभावमिवापन्नोऽपि न वस्तुतो वक्रभावमापद्यते तद्वत् । जीवोऽपि न परमार्थतो दुःखित्वमभिमन्यत इत्यर्थः ॥

सू ॥ स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥ 'तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः । न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवांभसा ॥' इत्यादिभिर्व्यासादय ईश्वरस्य सांसारिकदुःखासंस्पर्शित्वं स्मरन्तीत्यर्थः ॥

ननु, 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे' त्यादिना आत्मभेदमात्रनिषेधात् 'मित्रं सेव्यं' 'शत्रवः परिहर्तव्याः' इत्याद्यनुज्ञापरिहारौ कथं स्यातामित्यत आह–सू ॥ अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥ सर्वत्रात्मनोऽखण्डैकरसत्वेऽपि उक्तावनुज्ञापरिहारौ । देहसंबन्धात्=देहतादात्म्यसंबन्धात्संगच्छेते । कथम् । ज्योतिरादिवत्=यथा ज्योतिषोऽग्नेरेकत्वेऽपि श्मशानाग्निः परिहार्यो नेतरस्तद्वदात्मापीत्यर्थः ॥

नन्वेवमपि स्वाम्येकत्वात्कर्मफलसंकरः स्यादित्याह–सू॥ असंततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥ अव्यतिकरः=कर्मफलसंबन्धस्यासंकरः । कुतः । असंततेः=उपाधिपरिच्छिन्नस्यात्मनः सर्वैः शरीरैरसंबन्धादित्यर्थः ॥

किं च ॥ सू ॥ आभास एव च ॥ ५० ॥ आभास एवैष जीवः परस्यात्मनः सूर्यप्रतिबिंबवत् । ततश्च यथैकस्मिन्प्रतिबिंबे कम्पमाने प्रतिबिंबांतरं न कम्पते तथा एकस्मिञ्जीवे कर्मफलसंबन्धिनि न जीवान्तरस्य तत्संबन्ध इति भावः । स्वाभाविकात्मनानात्ववादे तु तत्संकरो दुर्वार इति दिक् ॥

ननु नानात्ववादे अदृष्टनियमात्कर्मफलनियम इति चेत् तत्राह–सू ॥ अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥ सांख्यमते प्रधानसमवेतस्यादृष्टस्य सर्वात्मसाधारण्यात् न्यायमतेऽप्यदृष्टहेतुमनस्संयोगस्य सर्वाविशेषाच्च अदृष्टनियमाभावात्फलानियम इत्यर्थः ॥

नन्वहमिदं फलं प्राप्नवानीत्यभिसंध्यादयः प्रत्यात्मनियताः अदृष्टनियमहेतवो भविष्यंतीत्यत आह–सू ॥ अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥ साधारणमनस्संयोगसाध्येष्वभिसंध्यादिष्वपि च । एवम्=अदृष्टनियमहेतुत्वाभावात्स दोषस्तदवस्थ एव ॥

सू ॥ प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥ प्रदेशादिति चेत्=आत्मनां विभुत्वेऽपि स्वस्वशरीरावच्छिन्न एवात्मप्रदेशे मनस्संयोग इति भवत्वभिसंध्यादिनियम इति चेत् । न । अन्तर्भावात्=सर्वात्मनां सर्वशरीरेष्वन्तर्भावात् । नियामकाभावेन प्रदेशकल्पना न संभवतीत्युक्तसंकरस्तदवस्थ एव । अस्मत्पक्षे जीवभेदस्याविद्यकत्वे न संकरः ॥ तथा च 'तत्त्वम'-स्याद्यभेदश्रुतिजातस्य आविद्यकभेदानुवादिश्रुतिजातेन न विरोध इति सिद्धम् । तदेवं भूतभोक्तृविषयश्रुतीनां मिथो विरोधाभावेन प्रामाण्याद्ब्रह्मणि समन्वयस्सिद्ध इत्यनवद्यम् ॥ अस्मिन्मते अत्र पादे त्रिपंचाशत्सूत्राणि । अधिकरणानि तु सप्तदश ।

श्रीकण्ठमते, पूर्वत्र नित्यो ज्ञाताणुः कर्ता परमेश्वरायत्तप्रवृत्तिर्जीव इति निरूपितम् । अधुना स किं परमेश्वर एव । किं वा तदंशभूतः इति **संशयः** । परमेश्वर एव बहुविधोपाधिवंशाज्जीवभावमुपगतः 'अयमात्मा ब्रह्म' इति श्रुतेः इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु** 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' य आत्मनि तिष्ठन्' 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा' इत्यादिषु नानाव्यपदेशात् जीवात्मा परमेश्वरस्यांशो मूर्त्येकदेश एवेति । **सूत्रार्थस्तु,** जीवः **अंशः**=परमेश्वरस्यांशः । कुतः । **नानाव्यपदेशात्** । **अन्यथा चापि**='तत्त्वमसि' 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिकाद्व्यपदेशाज्जीवब्रह्मणोर्व्याप्यव्यापकभावेनानन्यत्वमपि युक्तम् । तथैवानन्यत्वं 'ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा' इत्यादिना एके शाखिनोऽधीयते । इति ।

सू ॥ **मंत्रवर्णात्** ॥ ५४ ॥ 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति मंत्रवर्णाच्च ब्रह्मणोंऽश एव जीवः । इति ॥

किं च ॥ सू ॥ **अपि च स्मर्यते** ॥ ४४ ॥ 'आत्मा तस्याष्टमी मूर्तिश्शिवस्य परमात्मनः । व्यापिकेतरमूर्तीनां विश्वं तस्माच्छिवात्मकम् ॥' इति स्मरणाच्च शिवस्य मूर्त्येकदेश एव जीव इति ॥

सू ॥ **प्रकाशादिवत्तु नैवं परः** ॥ ४५ ॥ जीवस्य ब्रह्मणोंऽशत्वेऽपि जीवो यत्स्वरूपो यत्स्वभावश्च **नैवं परः**=परमेश्वरो नैवंरूपो भवति किं तु सर्वज्ञत्वादियुक्त एव । कथम् । **प्रकाशादिवत्**=प्रकाशवतां मणिप्रभृतीनां प्रकाशजातिगुणादयो यथांशाः तद्वत् जीवशरीरतया जीवविशिष्टस्य ब्रह्मणोंऽशो जीव इत्यर्थः ॥

सू ॥ **स्मरन्ति च** ॥ ४६ ॥ 'विग्रहं देवदेवस्य जगदेतच्चराचरम्' इत्यादिना जीवस्य ब्रह्मांशत्वं मुनयोऽपि स्मरंतीत्यर्थः ॥

सू ॥ **अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत्** ॥ ४७ ॥ **अनुज्ञापरिहारौ**=वेदादिष्वधिकारविधिनिषेधौ । **देहसंबन्धात्**=ब्राह्मणादिदेहसंबंधादुपपद्येते । इतरत्समानं शांकरमतेन ॥

सू ॥ **असंततेश्चाव्यतिरेकः** ॥ ४८ ॥ जीवानां प्रतिशरीरं भिन्नत्वादणुत्वेन तत्रतत्रावच्छिन्नत्वात् अव्याप्तेश्च । **अव्यतिरेकः**=ज्ञानसुखाद्यवैरूप्यमेव स्यादित्यर्थः ।

सू ॥ **आभासा एव च** ॥ ४९ ॥ अज्ञब्रह्मवादे उपहितब्रह्मवादे च युक्तय आभासा एवेत्यर्थः । बहुवचनान्ततया पाठो विशिष्टोऽत्र शांकरमतात् ॥

तथा हि—सू ॥ **अदृष्टानियमात्** ॥ ५० ॥ आत्मनां सत्यमिथ्योपाधिकृतत्वे अदृष्टमप्यज्ञानाद्युपाधिभिरुपहितस्यैव ब्रह्मणो धर्मो भवन्न व्यवस्थापकं स्यादित्यर्थः ॥

किंच । **अभिसंध्यादिष्वपि चैवम्** ॥ ५१ ॥ अदृष्टहेतुभूताभिसंध्यादिषु चैवमेव नियमाभावः ॥

सू ॥ **प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात्** ॥५२॥ **प्रदेशादिति चेत्**=उपाधिसंबन्धिब्रह्मप्रदेशानुपहितब्रह्मप्रदेशस्य भिन्नतया सा व्यवस्थोपपद्येतेति चेत् । न । कुतः । **अन्तर्भावात्**=उपाधिषु गच्छत्सु सर्वप्रदेशानां तदन्तर्भावात् । तस्मात्सत्यमिथ्योपाधिपरिच्छिन्नब्रह्मजीवत्वपक्षद्वयेऽपि व्यवस्था न संभवति । ततो ब्रह्मणोंऽशभूतो जीवस्तद्विशेषणैकस्वभाव इति युक्तमेव ॥ अस्मिन्मते **द्विपञ्चाशत्सूत्राणि** अधिकरणानि **द्वादश** ॥

रामानुजमते, संदेहपूर्वपक्षादिकं सर्वं प्रायोऽविशिष्टमेव श्रीकण्ठमतात् । **'स्मरन्ति च' 'अपिच स्मर्यते'** इत्यादिसूत्रेषु विष्णुपराणि वचनान्युदाहृतानीति पूर्वस्माद्विशेषः । **'असंततेश्चाव्यतिकरः'** इति शांकरमतवदेवात्र सूत्रपाठः । **अव्यतिकरः**=असांकर्यमिति च तदर्थः ॥ अधिकरणानि **सप्ते**ति च विशेषः पूर्वस्मात् ॥

आनन्दतीर्थमते, 'अंशो नानाव्यपदेशा' दित्यादिक **'माभास एव चे'** त्यन्तं सूत्राष्टकमंशाधिकरण **'मदृष्टानियमा'** दित्यादिकमधिकरणान्तरमिति च विशेषः पूर्वस्मात् । अत्र जीवस्य परमेश्वरांशत्वानंशत्वविचारेण तद्विषयश्रुतिविरोधः परिह्रियते । **संदेहपूर्वपक्षा**दिकस्य जीवस्येश्वरांशत्वानंशत्वविषयतया नास्ति विशेष इति **सूत्रार्थः** परमत्र निरूप्यते—सू ॥ **अंशो नानाव्यपदेशादिति** ॥ ४३ ॥ **अंशः**=जीवः परमात्मनोंऽश एव पितापुत्रत्वादिसंबन्धेन केवलं तदुपजीवकत्वेन तच्छेषभूत इत्यर्थः । कुतः । **नानाव्यपदेशात्**='मां रक्षत्वि' त्यादौ पितृत्वभ्रातृत्वादिनानाप्रकारेण जीवस्येशसंबन्धित्वोक्तेः । किंच । यतः **एके**=शाखिनः 'अन्यः परोऽन्यो जीव' इत्यादिना एनं जीवं परा**दन्यथा चापि**=भिन्नत्वेना**धीयते**=पठन्ति । यतः अन्ये च शाखिनः । **दाशकितवादित्वम्**='ब्रह्म दाशा' इत्यादिना ब्रह्मणस्तत्तज्जातिविशेषरूपत्वेन तदभेदं चाधीयते । अतो जीवस्तदंशभूत इत्यर्थः ॥

किंच ॥ **मंत्रवर्णात्** ॥ ४४ ॥ 'पादोऽस्ये' ति श्रुतेश्च जीवः परमात्मांश इत्यर्थः ॥

सू ॥ **अपि च स्मर्यते** ॥ ४५ ॥ जीवस्यांशत्वं कृष्णादिभिः 'ममैवांश' इत्यादिना कथ्यते चेत्यर्थः ॥

सू ॥ **प्रकाशादिवन्नैवं परः** ॥ ४६ ॥ जीवः **प्रकाशादिवत्**=खद्योताद्यभिमानितेजोंऽशवत् परमात्मनो भिन्नांशः । **परः**=मत्स्यरूपी विष्णुस्तु । **नैवम्**=जीववद्भिन्नांशो न । किं तु **प्रकाशादिवत्**=कालाग्न्याद्यभिमानितेजोंऽशवत् ईशाभिन्नांश एवेत्यर्थः ॥

सू ॥ **स्मरंति च** ॥ ४७ ॥ स्मर्तारो जीवेशयोर्भिन्नांशत्वाभिन्नांशत्वे 'एते स्वांशकला' इत्यादिस्मृत्या कथयन्ति चेत्यर्थः ॥

सू ॥ **अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत्** ॥ ४८ ॥ यतो **ज्योतिरादिवत्**=चक्षुर्गोलकादिस्थितापभ्रष्टदेवतादेस्तत्तद्देहसंबन्धात्सूर्यवरुणाद्यनुज्ञया तत्प्रवृत्त्यादेरिव जीवस्यापि **देहसंबन्धात्**=तत्तद्देहसंबन्धाद्धेतोः परमात्मन एव **अनुज्ञापरिहारौ**=प्रवृत्तिर्बन्धनिवृत्तिश्च प्रतीयते । न तथा मत्स्यादेः । अतोऽपि जीवः परमात्मनो भिन्नांशः मत्स्यादिस्त्वभिन्नांश इति व्यवस्था सिद्धेत्यर्थः ॥

सू ॥ **असन्ततेश्चाव्यतिकरः** ॥ ४९ ॥ **असंततेश्च**=जीवस्य सम्यक्शक्त्यभावात् मत्स्यादीनां तु तद्भावात् । **अव्यतिकरः**=जीवेशयोर्भिन्नाभिन्नांशत्वमित्युक्तार्थस्य व्यत्यासाभाव इत्यर्थः ॥

सू ॥ **आभास एव च** ॥ ५० ॥ चस्समुच्चये । यतो जीवः परस्याभास एव प्रतिबिंब एव मत्स्यादिस्तु न तथा । अतोऽप्युक्तस्य न व्यत्यास इत्यर्थः ॥ **इत्यंशाधिकरणम्** ॥ १८ ॥

अथादृष्टाधिकरणम् ॥ १९ ॥

सू ॥ **अदृष्टानियमात्** ॥ ५१ ॥ अत्राधिकरणे जीवानामीश्वरप्रतिबिंबत्वतदभावश्रुत्योर्विरोधः परिह्रियते । जीवानामीश्वरप्रतिबिंबत्वं वा तदभावो वेति **संदेहः** । तेषामीश्वरैकप्रतिबिंबत्वे परस्परवैचित्र्यानुपपत्तेर्न प्रतिबिंबत्वमिति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** अभेदेऽपि विशेषबलाद्गुणगुणिभावादिवदुपाधिप्रतिबिंबभावोऽप्युपपद्यते । प्रतिबिंबत्वाभावश्रुतेस्तु स्वरूपातिरिक्तोपाधिमत्प्रतिषेधपरत्वात् जीवानां स्वरूपोपाधिकप्रतिबिंबत्वेन विचित्रादृष्टशालितत्तत्स्वरूपोपाधिवैचित्र्यात्तेषां वैचित्र्योपपत्तेश्चेति । **सूत्रार्थस्तु, अदृष्टानियमात्**=अदृष्टपदोपलक्षितविद्याकर्मसंस्काराणामनियमात् वैचित्र्यात् प्रतिबिंबभूतजीवानामपि देवदानवमानवादिवैचित्र्यं युज्यत इत्यर्थः ॥

सू ॥ **अभिसंध्यादिष्वपि चैवम्** ॥ ५२ ॥ यतोऽभिसंध्यादिषु कामक्रोधादिदोषेष्वपि च एवमदृष्टादिवैचित्र्यादेव वैचित्र्यं वाच्यम् । अत आवश्यकत्वाददृष्टादिवैचित्र्यमेव जीववैचित्र्यकारणम् । न दोषादिवैचित्र्यमित्यर्थः ॥

सू ॥ **प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात्** ॥ ५३ ॥ ननु **प्रदेशात्**=स्वर्गभूम्यादिस्थानवैचित्र्यादेव सुरनरादिजनवैचित्र्यमस्तु नादृष्टवैचित्र्यात् **इति चेत् न** । कुतः । **अन्तर्भावात्**=स्थानवैचित्र्ये किं कारणमिति कारणान्वेषणे तत्कारणस्यादृष्टवैचित्र्य एवान्तर्भावात् । तद्रूपत्वादत आवश्यकत्वाददृष्टवैचित्र्यमेव सुरनरादिवैचित्र्यनियामकमित्यर्थः ॥ अत्र **पादे अस्मिन्मते त्रिपंचाशत्सूत्राणि** अधिकरणान्येकोनविंशतिः ॥ **इत्यानन्दतीर्थमतेऽदृष्टाधिकरणम्** ॥ १९ ॥

यं प्रासूत विशुद्धशीलमनघं वृद्धांबिकाख्या सती-
यं मृत्युञ्जयशर्मणो बुधमणेर्भाग्यं विदुस्साधवः ।
वाधूलान्वयजन्मनोऽस्य सुधियो हालास्यनाथाह्वय-
स्येयं सत्कृतिरेधतामिह चतुर्भाष्यानुगा चन्द्रिका ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायामविरोधाख्ये द्वितीयकेऽध्याये । सृष्टिश्रुत्यविरोधापादक आद्ये मतत्रये कथितः ॥
वियदादिभूतभोक्तृनधिकुर्वन्पूर्तिमभ्यगात्पादः । **तार्तीयीको माध्वैः** प्रोक्तः **श्रुत्यविरोधपाद**शब्देन ॥

इति हालास्यनाथकृतौ सूत्रार्थचन्द्रिकायां द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

श्रीः

शिवाभ्यां नमः ।

श्रीकण्ठाचार्यकृतौ

ब्रह्ममीमांसाभाष्ये

अथ द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

अथ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ सू ॥ तथा प्राणाः ॥ १ ॥

पूर्वत्र भूतानि ब्रह्मण उत्पद्यन्त इति निरूपितम्, जीवो नित्य इति । इह भूतानामिवेन्द्रियाणां ब्रह्मण उत्पत्तिः, उत जीववन्नित्यत्वमिति विचार्यते । यथा नित्यत्वान्न जीवः समुत्पद्यते तथेन्द्रियाण्यपि । जीववदमीषामपि नित्यत्वे श्रुतिसंभवात् । तथा हि, 'असद्वा इदमग्र आसीत्' 'ऋषयो वाव ते अग्रे सदासन् । तदाहुः । के ते ऋषय इति । प्राणा वा ऋषयः' इति प्रलयकाले प्राणानां

शिवार्कमणिदीपिकायाम्

अथ द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

अथ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

कारणविषयश्रुतिविरोधसमाधानानन्तरं कार्यविषयश्रुतिविरोधसमाधित्सया तृतीयचतुर्थपादावारब्धौ । तत्र पारंपर्यक्रमाधिकरणोक्तरीत्या भूतसृष्टेः प्राथमिकत्वादाकाशादिभूतोत्पत्त्यनुत्पत्तिविषयश्रुतिविरोधसमाधानं तृतीयपादेन कृतम् । तत्र ब्रह्मव्यतिरिक्तस्याकाशादेः कृत्स्नस्य कार्यत्वे समर्थिते जीवस्य कार्यत्वेऽपि स्वरूपान्यथाभावलक्षणं कार्यत्वं नास्तीति विशेषो दर्शितः । तत्प्रसंगाज्जीवस्य ज्ञातृत्वादिविषयश्रुतीनामपि विरोधसमाधानं तृतीयपाद एव कृतम् । इदानीं जीवोपकरणभूतेन्द्रियमुख्यप्राणोत्पत्त्यनुत्पत्त्यादिविषयश्रुतिविरोधसमाधानार्थं चतुर्थः पाद आरभ्यते—सू ॥ तथा प्राणाः ॥ १ ॥ नन्विन्द्रियाणामुत्पत्त्यनुत्पत्तिविचारो नोपपद्यते । 'प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेका'दिति वियदधिकरणसिद्धांतसूत्रोक्तरीत्या ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्याप्युत्पत्तिनियमादित्याशंक्योत्पत्तिसामान्ये नियमेऽपि स्वरूपान्यथाभावोत्पत्तिनियमो नास्ति । तथाभूतोत्पत्तितदभावविषय एव विचारः करिष्यत इति दर्शयन्वृत्तमनुवदति—पूर्वत्रेति । श्रुतिविप्रतिपत्त्या संशयं दर्शयति—इहेति । सौत्रं तथाशब्दं विवृण्वन् पूर्वपक्षमाह—यथेति । ननु जीवेऽस्ति कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगरूपतर्कानुगृहीतत्वेनानन्यथासिद्धा नित्यत्वश्रुतिर्न तथेंद्रियेष्वस्ति । तन्नित्यत्वश्रुतिसद्भावे तस्या वाय्वाकाशामृतत्वश्रुतिवच्चिरकालावस्थायित्वपरतया योजयितुं शक्यत्वादित्याशङ्क्यानन्यथासिद्धां श्रुतिमुदाहरति—तथा हीति । इयं हि श्रुतिर्महाप्रलये प्राणानां स्थितिं वर्णयति । सा च ब्रह्मण इव प्राणानां नित्यत्वमन्तरेण नोपपद्यते । प्राणाश्चेंद्रियाण्येव । प्राणशब्दस्य 'प्राणमेवाभिसंविशंती'त्यादिश्रुत्यन्तरे ब्रह्मणि दृष्टप्रयोगत्वेऽपि तस्मिन्बहुवचनस्यानन्वयात् ऋषिशब्दस्य 'तस्यासते ऋषयस्सप्त तीरे' इती-

स्थितिराम्नायते । प्राणास्ततो ब्रह्मणो नोत्पद्यन्ते ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः–

॥ सू ॥ गौण्यसंभवात्तत्प्राक्छ्रुतेश्च ॥ २ ॥

न प्राणानां सृष्टेः प्रागवस्थितिः, किंतु परमेश्वरस्यैव, 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुतेः । ऋषिशब्दः प्राणशब्दश्च परमेश्वर एव वर्तते । तस्य बहुत्वासंभवात् बहुवचनश्रुतिस्तत्र गौणी । ततो ब्रह्मण एव प्रागवस्थितिर्नेन्द्रियाणाम् ॥

युक्त्यन्तरमाह–

॥ सू ॥ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ३ ॥

परमेश्वरसृष्टिपूर्वकत्वादितरेषां नामरूपयोगस्य । तदानीं प्राणशब्दो नेन्द्रियविषयः । ततो ब्रह्मैव पूर्वभावि ॥ इति प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

न्द्रियेष्वपि दृष्टप्रयोगत्वेन तेषु तदन्वयसंभवात् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेंद्रियाणि च' इति इन्द्रियोत्पत्तिश्रुतिस्तु जीवोत्पत्तिश्रुतिवन्नेतव्येति भावः । पूर्वपक्षमुपसंहरति–प्राणा इति । सू ॥ गौण्यसंभवात्तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ २ ॥ साध्यनिर्देशपूर्वकं द्वितीयहेतुयोजनक्रमेण सूत्रं व्याचष्टे–न प्राणानामिति । बह्वीषु श्रुतिषु ब्रह्मण एव एकत्वावधारणसहितसृष्टिप्रागभावश्रवणात् सृष्टिप्रागभावरूपादनुत्पत्तिलिंगा 'देतस्माज्जायत' इत्याद्युत्पत्तिश्रुतेः प्रबलत्वात् इहापि सृष्टिप्रागभावश्रुतौ प्रथमश्रुतस्य ऋषिशब्दस्य द्रष्टरि ब्रह्मण्येव स्वारस्यात् दर्शनकरणेषु ज्ञानेंद्रियेषु स्वारस्याभावात् कर्मेंद्रियेषु कथमप्यप्रवृत्तेश्च । बहुवचनस्य ब्रह्मण्यसंभवतः 'पाशा'निति बहुवचनस्य पाशावयवबहुत्वविषयतयेव ब्रह्मविशेषणबहुत्वविषयतयौपचारिकत्वोपपत्तेश्च 'प्राणा वा ऋषय' इति श्रुतिर्ब्रह्मविषयेति भावः । सू ॥ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ३ ॥ तच्छब्दार्थमाह–परमेश्वरसृष्टीति । 'वाच' इत्यस्यार्थमाह–नामरूपयोगस्येति । सौत्रहेतुं साध्ये संगमयति–तदानीमिति । जीवानां प्रलयेऽपि स्थितिरभ्युपगता । अन्यथा कृतहानादिदोषप्रसंगात् । प्राणानां स्थित्यनभ्युपगमे तु न किंचिद्बाधकमस्ति । अतस्तदंशे व्याकरणस्य सृष्टिपूर्वकत्वनियमो न बाधनीय इति भावः । इति प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ द्वितीयस्याध्यायस्य तुरीयः पादः ॥

अथ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ तथा प्राणाः ॥ १ ॥ गौण्यसंभवात्तत्प्राक्छ्रुतेश्च ॥ २ ॥ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ३ ॥

प्राणा नोत्पद्यन्ते नित्यास्ते जीववद्ज्ञेयाः । प्राणा वा ऋषय इति प्रलये तेषामवस्थितिश्रवणात् ॥ १५२ ॥

प्रागेकत्वावधृतेः प्राणानां सृष्टिदार्ढ्याच्च । ब्रह्मपरमुक्तवाक्यं बहुवचनं पाशनीत्या स्यात् ॥ १५३ ॥

इति प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ द्वितीयस्याध्यायस्य तुरीयः पादः ॥

अथ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ तथा प्राणाः ॥ १ ॥ गौण्यसंभवात्तत्प्राक्छ्रुतेश्च ॥ २ ॥ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ३ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वस्मिन्पादे भूतभोक्तृश्रुतिविरोधः परिहृतः। अधुना भौतिकेन्द्रियादिश्रुतिविरोधं परिहर्तुं पादान्तरमारभ्यते। पूर्वाधिकरणे कर्तृस्वरूपावधारणेन बुद्धिस्थानां तदुपकरणानामिन्द्रियाणामुत्पत्तिं साधयति–**सू॥ तथा प्राणाः॥ १॥** अत्र 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इत्यादीन्द्रियोत्पत्तिश्रुतेः 'ऋषयो वाव तेऽग्रेऽसदासीत्' इत्यादिप्रागुत्पत्तेरिन्द्रियसद्भावश्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति **संदेहः।** विरोधोऽस्तीति **पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु,** सृष्टेः प्रागिन्द्रियसद्भावश्रुतेर्हिरण्यगर्भात्मकावान्तरप्रकृतिविषयतया एकविज्ञानप्रतिज्ञानिर्वाहायोत्पत्तिश्रुतेर्मुख्यत्वाभ्युपगमावश्यंभावेन 'एतस्माज्जायते' इत्यादिवाक्ये खवाय्वादिषु मुख्यस्य जन्मवाचिपदस्यैव तदपेक्षया प्राचीनेषु प्राणादिष्वपि श्रवणेन च इन्द्रियोत्पत्तिश्रुतेर्गौणत्वासंभवात् 'तत्तेजोऽसृजते' ति श्रुतौ भूतमात्रोत्पत्तिश्रवणेऽपि 'अन्नमयं हि सोम्ये' त्यादिना मनःप्राणसहिताया वाचः ब्रह्मप्रकृतिकतेजोऽबन्नपूर्वकत्वाभिधानाच्च प्राक्सृष्टेरिन्द्रियसद्भावश्रुत्योत्पत्तिश्रुतेर्नास्ति विरोध इति। **सूत्रार्थस्तु, तथा**='एतस्माज्जायते' इत्युदाहृतवाक्यस्थाकाशादिवत्। **प्राणाः**=इन्द्रियाण्यपि जायन्ते। उत्पत्तिश्रुतेरविशेषादित्यर्थः॥

सृष्टेः प्रागिन्द्रियसद्भावश्रवणादुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी इति चेत्तत्राह–**सू॥ गौण्यसंभवात्॥ २॥** गौण्या उत्पत्तिश्रुतेरसंभवादित्यर्थः। अन्यथा एकविज्ञानप्रतिज्ञा हीयेतेत्यर्थः। सद्भावश्रुतिस्तु हिरण्यगर्भात्मकावान्तरप्रकृतिविषयेति न तयोत्पत्तिश्रुतेर्विरोध इति भावः॥

इन्द्रियोत्पत्तिर्मुख्येत्यत्र हेत्वन्तरमाह–**सू॥ तत्प्राक्श्रुतेश्च॥ ३॥** 'एतस्माज्जायते' इत्यादिवाक्ये जन्मवाचिपदस्य खवाय्वादिषु मुख्यस्य तदपेक्षया प्राचीनेषु प्राणादिषु श्रवणाच्चेत्यर्थः॥

ननु 'तत्तेजोऽसृजते' ति भूतमात्रोत्पत्तिश्रवणात्तत्कथमित्याशंक्याह–**सू॥ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः॥ ४॥** यद्यपि भूतमात्रोत्पत्तिः पठ्यते। तथापि 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्' इति मनःप्राणसहिताया वाचो ब्रह्मप्रकृतिकतेजोऽबन्नपूर्वकत्वाभिधानादस्त्युत्पत्तिश्रुतिरित्यतो न विरोध इति सिद्धम्॥

श्रीकण्ठमते, अत्रापि इन्द्रियाणामुत्पत्त्यनुत्पत्तिविचार एव विषयः। यद्यपि संदेहपूर्वपक्षसिद्धान्तादिकं प्रायस्समानमेव। तथापि तन्निरूपणप्रकारवैलक्षण्येन **सूत्रार्थवर्णनं** भिद्यते। इह किं भूतानामिवेन्द्रियाणां ब्रह्मण उत्पत्तिः उत जीववन्नित्यत्वमिति **संदेहे** यथा नित्यत्वान्न जीवस्समुत्पद्यते तथेन्द्रियाण्यपि, जीववदमीषामपि नित्यत्वे श्रुतिसंभवादिति पूर्वपक्षनिरूपकतयायं सूत्रं व्याख्यातमिति पूर्वस्माद्विशेषः। **तथा**=यथा नित्यत्वान्न जीवस्समुत्पद्यते तथा। **प्राणाः**=इन्द्रियाण्यपि नोत्पद्यन्त इति सूत्रार्थः। तथाहि–'असद्वा इदमग्र आसीत्' ऋषयो वाव ते अग्रे सदासन्। तदाहुः। के ते ऋषय इति। प्राणा वा ऋषयः' इति प्रलयकाले प्राणानां स्थितिराम्नायते। प्राणास्ततो ब्रह्मणो नोत्पद्यंत इति **पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु,** 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुतेः प्राणानां सृष्टेः प्रागवस्थितिर्नास्ति। किं तु परमेश्वरस्यैव। ऋषिशब्दः प्राणशब्दश्च परमेश्वर एव वर्तते। तत्र बहुवचनश्रुतिः **गौणी।** कुतः। **असंभवात्**=तस्य बहुत्वासंभवात्। **तत्प्राक्श्रुतेश्च**=तस्य परमात्मनः प्रागवस्थानश्रुतेश्च। ततो ब्रह्मण एव प्रागवस्थितिर्नेन्द्रियाणामिति॥ अत्र '**गौण्यसंभवात्तत्प्राक्श्रुतेश्चे**' त्येकं सूत्रम्। युक्त्यन्तरमाह–**सू॥ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः॥ ३॥ वाचः**=परमेश्वरव्यतिरिक्तनामरूपयोगस्य। **तत्पूर्वकत्वात्**=परमेश्वरकर्तृकवियदादिसृष्टिपूर्वकत्वादित्यर्थः। तदानीं प्राणशब्दो नेन्द्रियविषयः। अतः परमात्मैव प्राणशब्दनिर्दिष्टः॥ **इति प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्॥ १॥**

रामानुजमते संदेहपूर्वपक्षसिद्धान्तसूत्रार्थवर्णनादिकं सर्वमविशिष्टमेव श्रीकण्ठमतादिति न पृथक्प्रपञ्चनमर्हति॥

आनन्दतीर्थमते, अस्मिन्पादे सृष्टिश्रुतीनां युक्तिसहितश्रुतिविरोधः परिह्रियते। अत्रापि इन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते वा न वेति **संदेहः।** 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च' इतीन्द्रियाणामुत्पत्तिश्रुतेः 'नोपादानं हीन्द्रियाणामतोऽनुत्पत्तिरिष्यते' इति स्मृत्युक्तयुक्तिसाहित्येन प्रबलया 'प्राणा एवानादयः प्राणा नित्या' इति कौषायणश्रुत्या बाधान्नोत्पद्यन्त इन्द्रियाणीति **पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु, सू॥ तथा प्राणाः॥ १॥** यथा वियदादय उत्पद्यंते तथा तन्न्यायेनैव इन्द्रियाण्यप्युत्पद्यंत इत्यर्थः॥

सू॥ गौण्यसंभवात्॥ २॥ अनादित्वश्रुतिर्गौणानादित्वपरा। इन्द्रियाणां मुख्यानादित्वायोगात् इत्यर्थः॥

सू॥ प्रतिज्ञानुपरोधाच्च॥ ३॥ इदं सूत्रमस्मिन्मत एव पठ्यते नान्यमतेषु॥ 'स इदं सर्वमसृजते' ति प्रतिज्ञानुसाराच्चोत्पत्तिरिन्द्रियाणामङ्गीकर्तव्येत्यर्थः॥ **इत्यानन्दतीर्थमते प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्॥ १॥**

अथ तत्प्रागधिकरणम्॥ २॥

सू॥ तत्प्राक्श्रुतेश्च॥ ४॥ अत्र मनउत्पत्तिमद्वा न वेति **संदेहः।** 'द्विधा हैवेन्द्रियाणि नित्यान्यनित्यानि च। तत्र नित्यं मनोऽनादित्वात्। न ह्यमनाः पुमांस्तिष्ठत्यनित्यान्यन्यानि' इति गौपवनश्रुत्या सयुक्तिकया मनसोऽनुत्पत्तिरिति **पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु,** 'मनस्सर्वेन्द्रियाणि च' इति तस्य मनसस्तेभ्य इन्द्रियेभ्यः पूर्वमुत्पन्नत्वेन श्रवणात् 'तदनुत्पत्ति-

अथ सप्तगत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ सू ॥ सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ४ ॥

पूर्वत्र ब्रह्मकार्यतया सिद्धानीन्द्रियाणि कियत्संख्यानीति संदेहे सप्तेति पूर्वः पक्षः। कुतः? 'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह। बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिम् ॥' इति सप्तानामेवावगतेः, 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति' इत्यादिश्रुतौ सप्तेति विशेषितत्वाच्च ॥

इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते–

॥ सू ॥ हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ५ ॥

न सप्तैवेन्द्रियाणि। हस्तादयोऽपीन्द्रियाणि, जीवे देहान्तःस्थिते उपकरण-

---

अथ सप्तगत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ४ ॥ प्रासंगिकसंगतिं सूचयति–पूर्वत्रेति। कियत्संख्यानीति। सप्तसंख्यानि वा एकादशसंख्यानि वेत्यर्थः। श्रुतिविप्रतिपत्तेस्सन्देहः। सौत्रं गतिशब्दमवगतिपरमभिप्रेत्य सप्तसंख्यावगमिकां स्मृतिमुदाहरति–यदेति। ज्ञानानीति। करणव्युत्पत्त्या ज्ञानशब्द इन्द्रियपरः। मनोबुद्धिसहपाठात्। परमां गतिमिति। परमगतिरूपमोक्षसाधनं योगमाहुरित्यर्थः। 'विशेषितत्वा'दिति सौत्रपदं सप्तसंख्यां स्वशब्देनोपादाय तया विशेषितत्वादित्यर्थपरतया व्याचष्टे–सप्तेति। न्यूनाधिकसंख्याश्रवणे न्यूनसंख्याग्रहणं न्याय्यं लाघवादिति युक्त्यन्तरसमुच्चयार्थश्चकारः। न च वाच्यमधिकसंख्याग्रहणे न्यूनसंख्यायास्तत्रान्तर्भावादुभयान्वयो भवति अतस्तदर्थमधिकसंख्याग्रहणमेव न्याय्यमिति। तथा सति क्वचिद्ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पंच मनो हृदयमिति द्वादशेंद्रियाणि श्रूयन्ते। क्वचित्तान्येव प्राणाधिकानि त्रयोदश श्रूयन्ते इति सर्वाधिकसंख्याग्रहणे एकादशसंख्याव्यवस्थित्यसिद्धेरिति। सू ॥ हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥५॥ 'अतो नैव' मिति व्याख्यास्यमानसूत्रांशलभ्यं साध्यं दर्शयति–न सप्तैवेति। तुशब्दमप्यर्थं कृत्वा व्याचष्टे–हस्तादयोऽपीति। 'स्थितेऽत' इति सूत्रांशेन विवक्षितं हेतुमपेक्षिताध्याहारपूर्वकं विवृणोति–जीव इति ॥ हस्तादिसत्वोपन्यासलभ्यायामिन्द्रिय-

---

वचनमप्युपचयकारणात्' इति वायुप्रोक्तवचनाच्च मन उत्पत्तिमदेव न त्वनुत्पत्तिमदित्यर्थः ॥ इति ॥

इति तत्प्रागधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ तत्पूर्वकत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ अत्र वागिन्द्रियमुत्पत्तिमद्वा अनुत्पत्तिमद्वेति संदेहः। 'नित्ययानित्यया स्तौमि परमात्मानमच्युतम्। वाग्वाव नित्या न ह्येषोत्पद्यतेऽस्यां हि श्रुतिरवतिष्ठते' इति श्रवणादनुत्पत्तिमदिति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु, 'तस्मान्मन एव पूर्वरूपं वागुत्तररूपम्' इति श्रवणात् 'वागिन्द्रियस्य नित्यत्वं श्रुतिसन्निधियोग्यता। उत्पत्तिर्मनसो यस्मान्न नित्यत्वं कुतश्चने' ति वायुप्रोक्तवचनाच्च वागिन्द्रियमुत्पत्तिमदेवेति ॥

इति तत्पूर्वकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

---

(१) 'दुभयानाधो' इति ख पाठः।

स्त्वाविशेषात्। अपि त्वेकादश। 'दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः' 'इन्द्रियाणि दशैकं च' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम्। बुद्ध्यादीनां न पृथगिन्द्रियत्वम्, किं तु ते मनोवृत्तिभेदा एव। सप्तानां गतिश्रवणं विशेषणं च तेषां प्राधान्यात्। अतो न सप्तेन्द्रियाणि, किं त्वेकादश ॥ इति सप्तगत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

संख्यायां श्रुतिं दर्शयति-'दशेम' इति। आत्मा मनः। श्रुतिस्मृतिभ्यामिति। अयमपि हेतुरतश्शब्देनावृत्तेन विवक्षितः। बुद्ध्यहंकारचित्तानां मनस्यन्तर्भावात् नाधिकसंख्या प्रसज्यत इत्याह-बुद्ध्यादीनामिति। नानाविधसंख्याश्रवणे कार्यानुसारेण संख्यानियमनं युक्तं नानाविधावदानसाधनश्रवणे सामर्थ्यानुसारेणावदेयनियमनवत्। कार्यं च गन्धाद्युपलब्धिपञ्चकमादानादिक्रियापञ्चकमान्तरज्ञानजातं चेत्येकादशविधं घ्राणादिसत्त्वे चक्षुरादिष्वसत्स्वजायमानमेकादशविधमिंद्रियगणं व्यवस्थापयति। यानि तु बुद्ध्यहंकारचित्तवृत्तित्वेन प्रसिद्धानि अध्यवसायाभिमानचिंतारूपाणि कार्याणि तानि मनोव्यतिरेके जायमानत्वानवगमान्न करणांतरव्यवस्थापनशक्तानीति बुद्ध्यादयो मनोऽवस्थाभेदा इत्येव युक्तमिति भावः। पूर्वपक्षयुक्तिं निरस्यति-सप्तानामिति। योगदशायां कर्मेंद्रियेभ्यो ज्ञानेंद्रियाणि यत्नेन वशीकरणीयानीति तेषां वशीकर्तव्यत्वेऽस्ति प्राधान्यम्। तदभिप्रायेण 'यदा पंचावतिष्ठन्ते' इत्यादिस्मृतिः प्रवृत्ता। 'सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववांचौ' इत्यादिश्रुतिषु सप्तानां शीर्षण्यत्वरूपं प्राधान्यं प्रसिद्धम्। तदभिप्रायेण 'सप्त प्राणा' इति श्रुतिः प्रवृत्ता। न च 'सप्तेमे लोका येषु चरन्ति प्राणा' इति तदुत्तरार्धे सप्तानामिह परत्र च संचारश्रवणात् सर्वत्र जीवानुगन्तृत्वलक्षणं प्राधान्यं विवक्षितमस्त्विति शंकनीयम्। 'दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्ती'ति श्रुतावेकादशानामपि जीवानुगन्तृत्वश्रवणात्। 'अतो नैव'मिति सूत्रांशं व्याकुर्वन्नधिकरणार्थमुपसंहरति-अतो न सप्तेति। पुनरावृत्तस्यातश्शब्दस्य हस्तादीनां सत्त्वादित्यर्थः ॥

इति सप्तगत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

नयमणिमालायाम् अथ सप्तगत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ४ ॥ हस्तादयस्तु स्थितोऽतो नैवम् ॥ ५ ॥

प्राणास्सप्तैव यदा पञ्चेत्यादौ तथावगतेः। सप्त प्राणा इत्यपि विशेषितत्वाच्च मन्त्रेण ॥ १५४ ॥

वाक्पाण्यादीनामपि सत्तावगमाद्दशेम इति वाक्यात्। एकादशसप्तत्वश्रवणं प्राधान्यतो नेयम् ॥ १५५ ॥

इति सप्तगत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ सप्तगत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ४ ॥ हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ५ ॥

भगवत्पादमते, इत्थमिन्द्रियाणामुत्पत्तिं प्रसाध्य तेभ्यो जीवस्य विवेकार्थं तदाश्रितसंख्यां निर्धारयति—**सप्तगतेरित्यादि**। अत्र 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्' इति इन्द्रियाणि सप्त संकीर्त्यन्ते। क्वचिदष्टौ। क्वचिन्नव। क्वचिद्दश। क्वचिदेकादश। इत्येवं सप्तत्वाष्टत्वादिश्रुतीनां परस्परविरोधोऽस्ति न वेति **संदेहः**। अस्तीति **पूर्वपक्षे** प्राप्ते **एकदेशिसिद्धान्तः**। सप्तेन्द्रियाणि। कुतः। **गतेः**=श्रुत्या सप्तत्वावगतेः 'सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः' इति शीर्षण्यत्वेन विशेषितत्वाच्च। अष्टत्वादिसंख्याश्रवणं तु एकस्यैवान्तःकरणस्य वृत्तिभेदाभिप्रायमिति न श्रुतीनां विरोध इति ॥

एकदेशिमतं दूषयति—**सू ॥ हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ५ ॥** तुरेकदेशिमतनिरासकः। 'हस्तौ वै ग्रहः' इत्यादिना हस्तादयो व्यतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते। सप्तत्वातिरेके स्थिते सप्तत्वसंख्या एकादशत्वसंख्यायामन्तर्भावयितुं शक्यते। **अतो नैवम्**='सप्तैव प्राणा' इति न मन्तव्यम्। 'दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश' इति श्रवणादेकादशैव। तस्मान्न श्रुतीनां विरोध इति सिद्धम् ॥

अथ प्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ सू ॥ अणवश्च ॥ ६ ॥

तानीन्द्रियाणि विभूनि किमणूनीति संदेहे चक्षुरादीनां दूरगतवस्तुग्रहणसामर्थ्याद्विभूनीति प्राप्तेऽणूनीत्युच्यन्ते—कथम् ? 'प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इति श्रवणात् । न विभूनि । विभुत्वे हि तेषां न गतिः संभवति । चक्षुरादेर्दूरगतवस्तुग्रहणसामर्थ्यं न विभुत्वेन, किंतु तेजोरूपत्वादणुत्वाच्च शीघ्रगतिमत्वात् । तस्मादिन्द्रियाण्यणून्येव ॥ इति प्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ प्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ अणवश्च ॥ ६ ॥ 'अत एते सर्व एव समाः सर्वेऽनंता' इति श्रुतेः 'सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इति श्रुतेश्च विप्रतिपत्त्या संशयं दर्शयति—तानींद्रियाणीति । अणुत्वमिह परिच्छिन्नत्वम् । दूरगतेति । तथा चोक्तयुक्तिसहकृतत्वादानन्त्यश्रुतिः प्रबला यथा कार्यदर्शनयुक्तिसाहित्यादेकादशसंख्याश्रुतिरेवेति भावः । आनन्त्यश्रुतिः 'स यो हैताननन्तानुपास्ते अनन्तं वै स लोकं जयतीति' वाक्यशेषदर्शनादुपासनार्थत्वेनान्यथा सिद्धेति । ततः प्रबलया उत्क्रमणश्रुत्या परिच्छिन्नत्वमुपपादयति—प्राणमिति । शीघ्रगतिमत्त्वादिति । दूरगतवस्तुग्रहणसामर्थ्यमिन्द्रियाणां विषयपर्यन्तप्रसृमरप्रवृत्त्यात्मना विषयसंबंधेन युज्यत इति तदप्यन्यथासिद्धमित्यर्थः । इति प्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

श्रीकण्ठमते, अत्रापि संदेहपूर्वपक्षादिकं प्रायः पूर्वस्मादविशिष्टम् । इन्द्रियाणि कियत्संख्यानि सप्तसंख्यानि वा अधिकसंख्यानि वेति **संदेहः** । 'यदा पञ्चावतिष्ठंते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टेत तमाहुः परमां गतिम् ॥' इति सप्तानामेवावगतेः 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मा' दिति श्रुतौ सप्तेति विशेषितत्वाच्च सप्तैवेन्द्रियाणीति **पूर्वपक्षः** । **सूत्रार्थो**ऽपि व्याख्यातः । **सिद्धान्तस्तु,** न सप्तैवेन्द्रियाणि । किं तु जीवे देहान्तः स्थिते उपकरणत्वाविशेषाद्धस्तादयोऽपीन्द्रियाणि । अत इन्द्रियाण्येकादश । **अतो नैवम्**='दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश' इति श्रवणात् 'इन्द्रियाणि दशैकं चे' ति स्मृतेश्चैवमिन्द्रियाणि सप्तैवेति न वक्तव्यम् । किं तु ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, मन इत्येकादशेन्द्रियाणीति । **सूत्रार्थश्च** व्याख्यातः ॥ **रामानुजमते,** सर्वमविशिष्टं श्रीकण्ठमतादित्यवधेयम् ॥

आनन्दतीर्थमते, 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्' तस्माद्द्वादश वा एते प्राणाः' इति श्रुत्योः परस्परविरोधादन्यतरबलवत्त्वकारणाभावाच्च द्वयोरप्रामाण्ये श्रुतिवाक्यान्तरेष्वनाश्वासान्न ब्रह्मणि श्रुतीनां समन्वयः सिद्ध्यतीति **पूर्वपक्षः** । ज्ञानेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि मनोबुद्धिसहितानि सप्त । तदभिप्रायेण 'सप्त प्राणा' इति श्रुतिः कर्मेन्द्रियाणि हस्तादयः पञ्च तैस्सह द्वादशसंख्याश्रुतिरिति न विरोध इति **सिद्धान्तः** । **सूत्रार्थस्तु, गतेः**=ज्ञानस्य जनकानीन्द्रियाणि **सप्त**=सप्तसंख्यानि । इति निर्णय एव । कुतः । **विशेषितत्वाच्च**='गुहाशयां निहितास्सप्तसप्त' इति विशेषणयुक्ततया निर्दिष्टत्वात् चकारात् 'सप्त प्राणास्त्ववगतेः' इति भविष्यत्पर्ववचनाच्चेत्यर्थः ॥

सू ॥ **हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्** ॥ ७ ॥ तुशब्दो वैलक्षण्यद्योतकः । यतो **हस्तादयस्तु**=हस्तादीन्द्रियाणि तु । **स्थिते**=स्थितं कर्म । तादर्थ्ये सप्तमी । कर्मार्थानीत्यर्थः । **अतः**=अस्माद्वैलक्षण्यात् । तानि **एवम्**=ज्ञानेन्द्रियसहभावेन **न** पठितानि । अतस्तेषां समता सिद्धैवेत्यर्थः ॥ **इति सप्तगत्यधिकरणम्** ॥ २ ॥

नयमणिमालायाम् अथ प्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ **अणवश्च** ॥ ६ ॥

प्राणानामानन्त्यश्रवणाद्दूरस्थितग्रहणात् । हस्त्यादितनुव्याप्तेर्विभुता स्यादन्यथाप्यनाम्नानात् ॥ १५६ ॥

गत्यागत्यनुरोधात्सूक्ष्मास्तेऽनन्ततोक्तिराध्यानार्था । वृत्त्या दूरस्थगतिर्विकासभजनाद्गजादिदेहाप्तिः ॥ १५७ ॥

इति प्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ श्रैष्ठ्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ सू ॥ श्रेष्ठश्च ॥ ७ ॥

'प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इति सर्वप्राणश्रेष्ठतया श्रूयमाणः पञ्चवृत्त्यात्मा प्राणवायुर्ब्रह्मण उत्पद्यते ? न वा ? ॥

इति संशये न जायते प्राणवायुः नासदासीये सूक्ते 'आनीदवातम्' इति सृष्टेः प्रागपि प्राणचेष्टाश्रवणात् ॥

इति प्राप्ते वदामः—प्राणवायुरपि जायत एव । आनीच्छब्दो न प्राणव्यापारं वक्ति । अवातमिति तन्निषेधात् । किंतु ब्रह्मसत्त्वमेव ब्रूते । अतो न प्राणानादित्वं संभवति ॥

भवति त्वयं प्राणवायुरुत्पत्तिमान् । स तु 'सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या

अथ श्रैष्ठ्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ श्रेष्ठश्च ॥ ७ ॥ प्राणस्य भूतवायोरिंद्रियवृत्तिभ्यश्चान्यत्वं श्रुतिविरोधसमाधानेनोपपादनीयम् । तदन्यत्वानन्यत्वविचारस्तदुभयस्वरूपस्य निर्ज्ञातत्वात्सुकरो भवतीति तद्विचारचिकीर्षया तस्य कार्यत्वविचारमुखेन प्रासंगिकत्वसंपादनायेंद्रियकार्यत्वोपपादकन्यायं प्राणकार्यत्वेऽतिदेष्टुमिदं सूत्रम् । अस्य पूर्वाधिकरणेन संगतिं प्राणवायौ सौत्रश्रेष्ठपदप्रवृत्तिनिमित्तं च विवृण्वन्नेव श्रुतिविप्रतिपत्त्या संशयं दर्शयति—प्राणमिति । यदनूत्क्रमणेनेंद्रियाणां परिच्छिन्नत्वं समर्थितं तस्य कार्यत्वं समर्थ्यत इति पूर्वाधिकरणसंगतिः । तत्र च श्रेष्ठपदमिंद्रियेभ्यः श्रैष्ठ्यपरमिति द्वयमप्यनेन विवृतम् । किंतु ब्रह्मसत्वमेवेति । अनन्व्यापारो हि वाताश्रयः स तु वातनिषेधेन प्रतिपाद्यमानस्सत्तारूप एव पर्यवस्यति । सत्ता च वस्तुविशेषानवच्छिन्ना-निरुपाधिकब्रह्मसत्तैव भवेदिति भावः । एवं प्रसङ्गं संपाद्य प्रासंगिकमर्थं पूर्वपक्षमुखेनावतारयति—भवति त्वयमिति । सामान्येति । यथा पञ्जरस्थानां

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ प्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ अणवश्च ॥ ६ ॥

भगवत्पादमते, नन्विन्द्रियाणामपरिच्छिन्नाहंकारजन्यत्वेन विभुत्वादिन्द्रियाणामुत्पत्तिर्न संभवतीत्याक्षेपसंगत्येदमाह—सू ॥ अणवश्च ॥ ७ ॥ अत्रोत्क्रान्त्यादिश्रुतेः 'प्राणास्सर्वेऽनन्ता' इतीन्द्रियविभुत्वश्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति **संदेहः** । विरोधोऽस्तीति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** इमे प्राणा **अणवः**=परिच्छिन्नाः । इन्द्रियाप्राह्यत्वेन सूक्ष्मत्वात् । विभुत्वश्रुतेरुपासनापरत्वान्न तयोत्क्रान्त्यादिश्रुतेर्विरोध इति सिद्धम् ॥ इति ॥

श्रीकण्ठमते, तथा रामानुजमते च तानीन्द्रियाणि विभूनि किमणूनीति **संदहे** चक्षुरादीनां दूरगतवस्तुग्रहणसामर्थ्याद्विभूनीति **पूर्वपक्षः** । 'प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ती'ति श्रवणात् विभुत्वे गत्यसंभवाच्च न विभूनीति **सिद्धान्तः** । चक्षुरादेर्दूरगतवस्तुग्रहणसामर्थ्यं च तेजोरूपत्वादणुत्वःच शीघ्रगामित्वादुपपद्यते । तस्मादिन्द्रियाण्यणून्येवेति भावः । विभुत्वश्रवणमुपासनार्थम् ॥

आनन्दतीर्थमते, 'प्राणा वा अणवः' इति प्राणाणुत्वश्रुतेः 'दिवीव चक्षुराततं' मिति दूरश्रवणदर्शनादियुक्तिसहितया इन्द्रियव्याप्तिश्रुत्या विरोधादणुत्वश्रुतेरप्रामाण्यान्न समन्वयसिद्धिरिति **पूर्वपक्षः** । 'तद्यथा ह्यणुनश्चक्षसः प्रकाश' इति विशेषश्रुतिसद्भावाद्व्याप्तश्रुतेश्चक्षुःप्रकाशव्याप्तिगोचरत्वाच्चाणुत्वश्रुतेर्न बाध इति **सिद्धान्तः** । **सूत्रार्थस्तु, प्राणाः**=इन्द्रियाणि । **अणवः**=स्वतोऽणूनीत्यर्थः । न केवलमणूनि किं तु तेजसा व्याप्तानि चेति चशब्दार्थः ॥

इतिप्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

वायवः पञ्च' इति तन्त्रान्तरोक्तरीत्येन्द्रियवृत्तिभ्यः 'योऽयं प्राणः स वायुः' इति श्रुत्या भूतवायोर्वा न पृथग्भूत इत्यत आह—

॥ सू ॥ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ८ ॥

पञ्चवृत्तिः प्राणोऽयं न वायुः । न चेन्द्रियवृत्तिः,–

'एतस्माज्जायते प्राणो मनःसर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥' इति श्रुत्या पृथगुपदेशात् । ततो वायोरिन्द्रियवृत्तिभ्यश्चान्य एव प्राणः ॥

वायोरन्यत्वेऽपि न तस्य भूतान्तरत्वमित्याह–

॥ सू ॥ चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ ९ ॥

वायोः पृथग्भूतोऽप्ययं नाग्न्यादिवत् भूतान्तरम्, किंतु वायुरेव देहधारणयोग्यतामापद्यते स्वयं परमेश्वराधारः । 'भर्ता सन् भ्रियमाणो बिभर्ति । एको

सर्वेषां शुकानां साधारणो व्यापारः पञ्जरचालनं यथा वा सर्वासां खलकपोतिकानामुपरिपतितवागुरोत्क्षेपणं साधारणव्यापारः तथा शरीरस्थानां सर्वेषामिंद्रियाणां साधारणव्यापारः प्राणादिवायुपञ्चकमिति सांख्या वदंति । तथैवोपपत्तौ प्राणादिपञ्चवृत्तिर्मुख्यप्राणोऽन्यो न स्वीकरणीयः । यदींद्रियकार्येभ्यो गन्धोपलब्ध्यादिभ्योऽन्यस्य श्वसनकार्यस्य दर्शनान्मुख्यप्राण इन्द्रियवृत्तिभ्योऽन्यः स्यात् तदा प्राणापानादयोऽपि कार्यभेदाद् भिन्नाः स्युरिति पञ्चवृत्तिर्मुख्यप्राण इति न सिद्ध्येदिति पूर्वपक्षः । एवं वादिविप्रतिपत्तिनिरासः श्रुतिविप्रतिपत्तिनिरासार्थेऽस्मिन्पादे संगतिरहितत्वादन्वाचयशिष्टः । पूर्वपक्षांतरार्था त्वधिकरणप्रवृत्तिः । तत्पूर्वपक्षांतरमित्थम्–'यः प्राणस्स वायु' रिति श्रुतेः प्राणो भूतवायोर्न भिद्यते । पृथगुपदेशाद्भूतवायोरवस्थान्तरं प्राणः न वायुरेवेति चेत् तर्हि तदवस्थान्तररूपस्य तेजस इव प्राणस्यापि पूर्वावस्थारूपवायुत्वपरित्यागः स्यादिति । सू. ॥ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ८ ॥ अन्य एवेति । 'यः प्राण स्स वायुरिति' श्रुतिः प्राणस्य वाय्ववस्थांतरत्वेन वायुविशेषत्वादुपपद्यते इति भावः । तदवस्थान्तरत्वे तेजस इव वायुत्वपरित्यागेन भूतान्तरत्वप्रसङ्ग इति शंकोत्तरत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति–वायोरन्यत्व इति । सू. ॥ चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ ९ ॥ नन्वनेन सूत्रेण प्राणस्य वायुत्वपरित्यागप्रसंगस्य तेजोदृष्टांतोपपादितस्य न कश्चित्परिहार उच्यते । वायुत्वपरित्यागेऽपि चक्षुरादिवज्जीवोपकरणत्वसंभवादित्याशंक्य सूत्रेण विवक्षितं परिहारमाह–वायोरिति । सत्येव तंतूनां तन्तुत्वे परस्परसंयोगेन शकटाकर्षणयोग्यतापत्तिरिव सत्येव प्राणस्य वायुत्वे देहधारणयोग्यतापत्तिरस्यावस्थान्तरापत्तिरिति न भूतान्तरत्वप्रसंग इति भावः । एकैकतन्तुष्वदृष्टा शकटाकर्षणयोग्यता मिलितेषु तन्तुषु संयोगविशेषेणेव वाय्वन्तरेष्वदृष्टा देहधारणयोग्यतास्य केन विशेषेणेत्याशंकायामाह–स्वयमिति । यथायं देहधारणयोग्यो भवति तथैनं परमेश्वर उत्तम्भातीत्यर्थः । भर्ता सन्निति । परमेश्वरेण स्वयं भ्रियमाण एव भर्ता भरणशक्तस्सन्बिभर्ति कार्यकारणसंघातम् । एको देवो मुख्यप्राणः बहुधा प्राणा-

(१) 'न स एव' इति ख. पाठः ।

देवो बहुधा निविष्टः' 'त्वमेकोऽग्नि बहूननुप्रविष्टः' 'प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मा विशान्तकः' इत्यादिश्रुतेः। किंच। अयं चक्षुरादिवज्जीवोपकरणम्। प्राणसंवादादिषु चक्षुरादिभिः सहोपदेशात् तत्तुल्योपकारमुख्यत्वादिभ्यश्च॥

॥ सू ॥ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ १० ॥

अकरणमक्रिया। न जीवोपकारक्रियारहितत्वात् दोषः। यतः श्रुतिरेव देहेन्द्रियाद्यशैथिल्यकारणं वायुरिति दर्शयति। प्राणसंवादे 'यस्मिन्नुत्क्रान्ते इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठः' इति प्रजापतिवचनानन्तरं, वागाद्युत्क्रमणेऽपि देहस्येन्द्रियाणां च स्थितिं दर्शयित्वा प्राणोत्क्रमणे देहेन्द्रियशैथिल्याभिधानात्॥

॥ सू ॥ पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ ११ ॥

प्राण एक एव स्ववृत्तिभिः पञ्चभिः प्राणापानादिसंज्ञाभेदभाग्भवति, यथा

पानादिबहुप्रकारेण निविष्ट इत्यर्थः। प्राणानां प्राणापानादिवृत्तीनां ग्रन्थिः ग्रथयिता तत्र तत्र स्थापक इत्यर्थः। आदिशब्दो 'न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन। इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ'। इत्यादिश्रुत्यंतरसंग्राहकः। प्राणस्य देहधारकत्वे युक्त्युपन्यासपरत्वेन सूत्रं योजयति–किं चायमिति। चक्षुरादिवदेव प्राणोऽपि जीवस्योपकरणविशेष इति मन्तव्यम्। प्राणसंवादादिप्रदेशेषु तस्य चक्षुरादिभिस्सह पाठात्। 'अथ ह प्राणा अहं श्रेयसे ह्यूचिरे अहं श्रेयानस्म्यहं श्रेयानस्मी'ति चक्षुरादिभिस्सह कलहाभिधानेन तत्तुल्योपकारकत्वसन्देहसूचनात् तदनंतरं त्वं नः श्रेष्ठोऽसीति चक्षुरादिवचनेन प्राणस्य मुख्यत्वनिर्धारणाच्च। समानजातीयानां हि सहपाठस्तुल्योपकारत्वसंशयेन च परस्परोत्कर्षकलहः। तन्निर्धारणार्थं 'ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुः भगवन् को नः श्रेष्ठ' इति प्रश्नः। कस्यचिदुपकारातिशयदर्शनेन मुख्यत्वनिर्धारणञ्च भवति। जीवोपकरणत्वेन प्रसिद्धेः। समानजातीयत्वं च जीवोपकरणस्य भवति। प्राणस्य तदुपकरणत्वं च देहधारणादृते नान्येनोपकारेणोपपद्यत इति भावः। नन्वप्राणस्य पाषाणादेरिव देहस्यापि प्राणेन धारणं नापेक्षितम्। अतो न देहधारणं जीवोपकारः इत्याशंक्य [1]प्राणस्य देहनियतधारकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्प्रदर्शनपरां श्रुतिमुदाहृत्य व्यवस्थापयितुं सूत्रम् सू॥ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ १० ॥ करणमुपकारक्रिया तद्रहितत्वाद्यो दोषः जीवोपकरणत्वासंभवदोषः स न प्रवर्तते। श्रुतिरेव हि तथा देहधारकतया जीवोपकरणत्वेन प्राणं दर्शयतीति सूत्रार्थं विवृण्वन्नुक्तशङ्कां निरस्यति—अकरणमिति। इंद्रियवृत्तित्वपूर्वपक्षबीजशंकानिराकरणार्थं सूत्रम्–सू॥ पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते॥ ११॥ मुख्यप्राणस्य कार्यभेदादिंद्रियवृत्तिभ्यो भेदाभ्युपगमे प्राणापानादयोऽपि मुख्यप्राणवृत्तिभ्यो भिन्नाः स्युः कार्यभेदादेव इति हि शंका। नेयमुपपद्यते। प्राणस्य इंद्रियवृत्तित्वकल्पने हि न तावन्मिलितानामिंद्रियाणां स वृत्तिः। चक्षुराद्येकद्वित्रिचतुरभावे प्राणनाभावप्रसङ्गात्। नाप्येकस्यैव त्वगिन्द्रियस्य वृत्तिः। सामान्यकरणवृत्तित्वाभ्युपगमभंगप्रसंगात्

---

(१) 'जीवस्य देहे धार्यमाणत्वं' इति. ख. पाठः।

कामादिभिर्मन एकमेव । अतः प्राण एक एव भूतवाय्विन्द्रियवृत्तिव्यतिरिक्तो जीवोपकारक इति सिद्धम् ॥ इति श्रैष्ठ्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

शरीरैकदेशे त्वगिन्द्रियोपहतौ तत्र प्राणनव्यापाराभावप्रसंगाच्च । तस्मात् 'पृथगुपदेशात्' सामान्यकरणवृत्तित्वानुपपत्तेश्च प्राणः करणवृत्तिभ्यो भिन्न इति युक्तम् । न तथा प्राणापानादीनां मुख्यप्राणतः पृथगुपदेशोऽस्ति । नाप्यनन्यथासिद्धः कार्यभेदोऽस्ति । एकस्यैव वायोर्हृदयादिस्थानविशेषावच्छेदेन तत्तत्कार्यकरत्वोपपत्तेः तत एव प्राणापानादीनां भेदोपपत्तेश्च । तस्मात् 'पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य धारयामी' ति श्रुतेर्मुख्यप्राण एक एव प्राणापानादिभेदेन पंचवृत्तिरिति युक्तम् । यथा 'कामस्सङ्कल्पो विचिकित्से'त्यादिश्रुतेरेकमेव मनः कामसंकल्पाद्यनेकवृत्तीति । अधिकरणार्थमुपसंहरति–अत इति । 'श्रेष्ठश्चे'ति सूत्रं पादाद्याधिकरणन्यायसिद्धार्थस्मरणार्थमिति तदर्थो नोपसंहृतः ॥

इति श्रैष्ठ्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

नयमणिमालायाम् अथ श्रैष्ठ्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ श्रेष्ठश्च ॥ ७ ॥ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ८ ॥ चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ ९ ॥ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ १० ॥ पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ ११ ॥

नित्यो मुख्यप्राणः प्रलये तद्व्यापृतेरसत्त्वात् । आनीदिति यत्सूक्ते परिपठितं नासदासीये ॥ १५८ ॥

आनीदिति शिवसत्ताविषयं प्राणो ह्यवातमित्यस्तः । सोऽपि च न वातमात्रं न तत्क्रिया वा पृथग्जनिश्रवणात् ॥१५९॥

इति श्रैष्ठ्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम् अथ प्राणश्रैष्ठ्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ श्रेष्ठश्च ॥ ७ ॥ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ८ ॥ चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ ९ ॥ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ १० ॥ पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ ११ ॥

भगवत्पादमते, अत्र 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति मुख्यप्राणोत्पत्तिश्रुतेः 'आनीदवात' मिति सृष्टेः प्राग्ब्रह्मप्रलये प्राणसद्भावश्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति **संदेहः** । अस्तीति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु** इन्द्रियवत् श्रेष्ठोऽपि प्राणो ब्रह्मणो जायते । अतः 'आनीदवात' मिति श्रुतौ आनीच्छब्दः कारणसद्भावं दर्शयति । अवातं प्राणरहितमिति विशेषणात् । न तया श्रुत्या प्राणोत्पत्तिश्रुतेर्विरोध इति सिद्धम् ॥ **इति प्राणश्रैष्ठ्याधिकरणम्** ॥ ४ ॥

अथ वायुक्रियाधिकरणम् ॥ ५ ॥

उत्पत्तिचिन्तानन्तरं तस्य स्वरूपं विचार्यते—**सू ॥ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्** ॥ ९ ॥ अत्र मुख्यः प्राणः किं वायुरेव उत इन्द्रियव्यापारः आहोस्विद्वायुविशेष इति त्रेधा **संशयः** । 'यः प्राणस्स वायु' रिति 'एतस्माज्जायते प्राणो मनःसर्वेन्द्रियाणि च । खं वायु' रिति भेदाभेदश्रुत्योरुभयोर्विरोधे भेदश्रुतेर्गौणत्वाङ्गीकारे वायुरेव प्राण इति भेदश्रुत्यवष्टंभे सर्वेन्द्रियव्यापार एव प्राण इति च द्वेधा **पूर्वपक्षः** प्राप्तः । **सिद्धान्तस्तु,** मुख्यप्राणो **न वायुक्रिये**=न वायुर्नापीन्द्रियव्यापारः किं तु वायुविशेष एव । कुतः । **पृथगुपदेशात्**='स वायुना ज्योतिषा' इति वायोः तथा 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यादिना करणेभ्यश्च पृथगुपदेशात् । तस्माद्वायुविशेषोऽयमध्यात्मभावापन्नः पंचवृत्तिः प्राणः इति ॥ ततश्च न श्रुत्योर्विरोध इति सिद्धम् ॥

इन्द्रियव्यापारस्य प्राणत्वाभावे प्राणस्य जीववत्स्वातन्त्र्यं स्यादित्यत आह—**सू ॥ चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥** तुरुक्तशंकाव्यावर्तकः । प्राणो न जीववत्स्वतंत्रः । किं तु चक्षुरादिवत् जीवं प्रति करणभूतः । कुतः ॥ **तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः**=तैश्चक्षुरादिभिस्सह प्राणसंवादादिषु प्राणस्य **शिष्टेः**=शासनात् । अचेतनत्वादिरादिशब्दार्थः ॥

ननु प्राणस्य जीवोपकरणत्वे तस्य विषयान्तरं प्रसज्येतेत्यत आह—**सू ॥ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ ११ ॥** अकरणत्वान्न प्राणस्य विषयान्तरापेक्षा दोषः । कस्मात् । तथाहि श्रुतिः प्राणान्तरेष्वसंभाव्यमानं मुख्यप्राणस्यासाधारणं कार्यं 'तान्वरिष्ठः प्राण उवाचे' त्यादिना दर्शयतीत्यर्थः ॥

किंच ॥ **सू ॥ पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥ मनोवत्**=यथा मनः वृत्त्याख्यानेकव्यापारापेक्षया अनेकधा व्यपदिश्यते तद्वत् । उच्छ्वासनिश्वासादिव्यापारानपेक्ष्य पञ्चवृत्तिः प्राणः प्राणापानादिसंज्ञया व्यपदिश्यते ॥

श्रीकण्ठमते, तथा **रामानुजमते** च **'श्रेष्ठश्च'** त्यादिकं **'पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते'** इत्यन्तमेकमेवाधिकरणम्। अधिकरणैकत्वरूपवैलक्षण्येऽपि संदेहपूर्वपक्षादिकं प्रायोऽविशिष्टमेव शांकरमतात्। अनयोर्मतयोः प्रथमसूत्रेण मुख्यप्राणस्यापि ब्रह्मण उत्पत्तिं प्रसाध्य तस्यैवेन्द्रियवृत्तेर्वा भूतवायोर्वा अपृथग्भावमाशंक्य **'न वायुक्रिये पृथगुपदेशा'**दिति सूत्रेण ताभ्यां पृथग्भावः प्रसाधितः । **रामानुजमते** परं **'न वायुक्रिये पृथगुपदेशा'** दिति सूत्रे क्रियाशब्दं वायुक्रिया-परतया व्याख्याय तदानुगुण्येन मुख्यप्राणस्य वायुक्रियायाः पृथग्भावस्साधित इति विशेषः । आद्यं सूत्रद्वयमविशिष्टार्थ-मेव शांकरमतात् ॥

मुख्यप्राणस्य वायोरन्यत्वेऽपि नाग्न्यादिवत्तस्य भूतान्तरत्वमित्याह—**सू ॥ चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ ९ ॥** प्राणो नाकाशादिवद्भूतान्तरमपि तु वायुरेवावस्थान्तरमापन्नः**चक्षुरादिव**ज्जीवोपकरणम् । कुतः । **तत्सहशि-ष्ट्यादिभ्यः**=प्राणसंवादादिषु चक्षुरादिभिस्सहोपदेशात् तत्तुल्योपकारमुख्यत्वादिभिश्चेत्यर्थः ॥

सू ॥ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥१०॥ अकरणत्वाच्च=प्राणस्य जीवं प्रत्युपकारविशेषरहितत्वाच्च **दोषो नास्ति । तथाहि दर्शयति**=यतः श्रुतिरेव देहेन्द्रियाद्यशैथिल्यकारणं वायुरिति दर्शयति इत्यर्थः ॥

सू ॥ पंचवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ ११ ॥ अस्यार्थश्शांकरमतवदेव । अतः प्राण एव भूतवाय्विन्द्रियव्यतिरिक्तो जीवोपकारक इति सिद्धम् ॥

आनन्दतीर्थमते, इदं सूत्रपञ्चकमपि श्रेष्ठाधिकरणं चक्षुराद्यधिकरणं पञ्चवृत्त्यधिकरणमिति चाधिकरणत्रयतया विभ-क्तम्। आद्ये 'नैष प्राण उदेति नास्तमेती'ति श्रुत्या 'यत्प्रासिर्यत्परित्यागः उत्पत्तिर्मरणं तथा । तस्योत्पत्तिर्मृतिश्चैव कथं प्राणस्य युज्यते ॥' इति स्मृत्युक्तयुक्तिसाहित्येन प्रबलया विरोधात् 'आत्मन एष प्राणो जायते' इति तदुत्पत्तिश्रुतिरप्रमा-णमिति **पूर्वपक्षः । श्रेष्ठश्च**=यथेतरे प्राणा उत्पद्यन्ते एवं मुख्यप्राणोऽपि विष्णोरुत्पद्यत एव । न त्वनुत्पत्तिमान् । 'सौक्ष्म्येण ह वा एषोऽवतिष्ठते स्थूलत्वेनेति सूक्ष्मश्चाथो स्थूलश्च प्रकृतितस्सूक्ष्मोऽन्यतस्स्थूलोऽथैनमाहुस्सादिरनादि'रिति श्रुतेरनुत्पत्तिश्रुतेस्स्वाभाविकसूक्ष्मरूपविषयत्वादिति **सिद्धान्तः ।** आद्यं सूत्रं व्याख्यातम् ॥

यद्यपि प्राणशब्दो बाह्यवायौ चेष्टारूपक्रियायां मुख्यप्राणे च वर्तते तथापि प्राणोत्पत्तिश्रुतेर्न वायुक्रिये विषय इत्याह— **सू ॥ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ १० ॥ वायुक्रिये**=बाह्यवायुचेष्टाख्यकर्मणी । न='एतस्मा' दिति प्राणोत्पत्ति-श्रुतिप्रतिपाद्ये न भवतः । किं तु मुख्यवायुरेव तत्प्रतिपाद्यः । कुतः । **पृथगुपदेशात्**='स प्राणमसृजते' त्यादिश्रुतौ मुख्यवायूत्पत्तिश्रुतेः वायुक्रियोत्पत्तिभ्यां सकाशात्पृथक्श्रवणात् ॥ इत्यर्थः ॥ **इति श्रेष्ठाधिकरणम् ॥ ६ ॥**

अथ चक्षुराद्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

अत्र 'न प्राणः किं चिदाश्रितः' इति मुख्यप्राणस्य स्वातन्त्र्यं प्रतिपादयन्त्याः आग्निवेश्यश्रुतेः 'यदाश्रया अस्य चेष्टा-स्सोऽन्यं कथमुपाश्रयेत्' इति स्मृत्युक्तसकलजगच्चेष्टकत्वयुक्तिसाहित्येन प्रबलत्वात् तया 'प्राणस्यैतद्वशे सर्वं प्राणः परवशे स्थितः ।' इति तस्येश्वरपारतन्त्र्यं वदन्त्याः पैङ्गश्रुतेर्बाधादप्रामाण्यमिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु** मुख्यप्राणोऽपि चक्षुरादिवदीश्वरपरतन्त्र एव । न तु स्वतन्त्रः । कुतः । **तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः**=तैश्चक्षुरादिभिस्सह मुख्यवायोरपि 'सर्वे ह्येवैत' दिति श्रुतौ पराधीनत्वोक्तेः । तस्य कर्तृत्वादियुक्तत्वयुक्तिभ्यश्चेति आदिशब्दार्थः ॥ ईश्वरद्वयानुपपत्तिरूपयुक्ति-विरोधात् सर्वेश्वरत्वानन्येश्वरत्वश्रुतिर्बाध्यत इति भावः । मुख्यस्यानन्येश्वरत्ववचनानि विशेषश्रुत्यनुसारेणानेकेश्वरत्व-प्रसंगयुक्तिविरोधेन च भगवदतिरिक्तनियन्तृनिषेधपराणीत्यविरोध इति यावत् ॥

ननु चक्षुरादितुल्यतया तस्य कथं भगवदतिरिक्तनियन्तृराहित्यमित्याशंक्याह—**सू ॥ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥** इतरेषां प्राणानां करणत्वान्मुख्यप्राणस्याकरणत्वाच्च तस्यान्येभ्य उत्तमत्वं युज्यते । अतो **न दोषः**=मुख्य-प्राणस्वातन्त्र्यवाचिश्रुतेरवान्तरेश्वरपरत्वाभावदोषो नास्ति । कस्मादेतत्कल्प्यत इति चेत् **हि**=यस्मात् 'तानि ह वा' इति श्रुतिः । **तथा**=उक्तप्रकारेण । **दर्शयति**=ज्ञापयति तस्मादित्यर्थः ॥ **इति चक्षुराद्यधिकरणम् ॥ ७ ॥**

अथ पञ्चवृत्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥ अत्र ये प्राणापानादयः पञ्च वायवस्ते मुख्यप्राणस्य दासा वा उत तस्य स्वरूपाणि वेति **संदेहे** 'सर्वे वा एते मुख्यदासाः प्राणोऽपानो व्यान उदानस्समान' इति 'मुख्यस्यैव स्वरूपाणि प्राणाद्याः पञ्च वायवः । स एव प्राणिनां देहे पञ्चधा वर्ततेऽनिशम् ॥' इति च युक्तिसाहित्येन समप्राधान्ये उभे श्रुती श्रूयेते । उभयोः परस्परविरोधादुभयोरप्रामाण्येन समन्वयासिद्धिरिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, मनोवत्**=यथा मनो द्विविधै-र्मनःप्रभृतिभिः पञ्चवृत्ति पञ्चदासं च तथा मुख्यप्राणोऽपि द्विविधैः प्राणादिभिः तथा व्यपदिश्यते । 'प्राणो वाव पञ्च-वृत्तिः प्राणोऽपानो व्यान उदानस्समान इति तेभ्यो वा एतेभ्यः पंच दासाः प्रजायन्ते प्राणाद्वाव प्राणोऽपानादपानो व्यानाद्व्यान उदानादुदानस्समानादेव समानो यथा ह्वै मनः पञ्चधा व्यपदिश्यते मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेतनेति तेभ्यो वा एतेभ्यः पञ्च दासाः प्रजायन्ते मनसो वाव मनो बुद्धेश्च बुद्धिरहङ्कारादहङ्कारश्चित्ताच्चित्तं चेतनाया एव चेतनैव' मिति । अतो विषयभेदेन श्रुत्योरविरोध इति । स्वरूपभूताः प्राणादयो मुख्यगुणपरिपूर्णाः दासास्तु किंचित्तदीयगुणशालिनः इति भेदः ॥ **इति पंचवृत्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥ इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां प्राणश्रैष्ठ्याधिकरणम् ॥ ४ ॥**

अथ मुख्यप्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ सू ॥ अणुश्च ॥ १२ ॥

पञ्चवृत्तिरयं प्राणवायुरिन्द्रियवदणुर्विभुर्वेति संदेहे सति, नाणुरयम्, 'समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण' 'प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्' 'सर्वं हीदं प्राणेनावृतम्' इति श्रुतेः सर्वावारकतया व्यापी प्राणः ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः–अणुरेव प्राणवायुः, 'प्राणमनूत्क्रामन्तम्' इति तस्य गतिश्रवणात् । आधिदैविकस्य हिरण्यगर्भप्राणस्य विभुत्वं न व्यष्टिरूपस्येति न विरोधः। तस्मादणुरेव प्राणः पञ्चवृत्तिरिति ॥ इति मुख्यप्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥५॥

अथ मुख्यप्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ अणुश्च ॥ १२ ॥ ननु 'सर्वेऽनन्ता' इति इन्द्रियाणामानन्त्यश्रुतौ सत्यामप्युत्क्रमणलिंगेन तेषां परिच्छिन्नत्वं प्रसाधितम् । एवं 'समोऽनेन सर्वेणे'ति व्यापित्वश्रुतौ सत्यामपि तेनैव लिंगेन प्राणस्यापि परिच्छिन्नत्वं सिद्ध्येत् किमनेनाधिकरणेन । न च वाच्यमुपास्तिविधानान्तर्गतत्वाद्दुर्बलमिति । सर्वसाम्यश्रवणेऽपि तुल्यत्वात् । तत्रापि 'साम प्राण' इत्युक्त्वा 'य एवमेतत्साम वेद' इत्युपास्तिविधानात् इत्याशंक्याधिकरणारंभहेतुभूतामधिकाशंकां दर्शयति–सर्वावारकतयेति । उदाहृतश्रुतौ हि प्राणस्य सर्वसाम्यमुक्त्वा तत्रोपपत्तितया 'सर्वं हीदं प्राणेनावृत'मित्युक्तम् । अतस्सोपपत्तिकतयोत्क्रमणलिंगतः प्रबलेन सर्वसाम्यलिंगेन प्राणस्य विभुत्वसिद्धावुत्क्रमणलिंगमौपाधिकोत्क्रमणतया नेतव्यम् । 'सम एभिस्त्रिभिर्लोकै'रित्यतः प्राक् 'समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेने'ति वाक्यान्यपि घटकरकाद्याकाशन्यायेन औपाधिकपरिच्छेदपरतया योजनीयानीति भावः । आधिदैविकस्येति । सर्वसाम्यवचनं समष्टिप्राणविषयमित्यविरोधे संभवति न सर्वविषयत्वं कल्पनीयमिति भावः ॥ इति मुख्यप्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

नयमणिमालायाम् अथ मुख्यप्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ अणुश्च ॥ १२ ॥

लोकैस्त्रिभिस्समानस्सर्वेण यतश्च सम उक्तः । सर्वस्य च प्रतिष्ठा तस्माद्विभुरेष इत्युदितम् ॥ १६० ॥

उत्क्रान्त्याद्यनुरोधादयमप्यणुरक्षवद्युक्तः । लोकत्रयसाम्यादेराम्नानं स्यात्समष्टिपरम् ॥ १६१ ॥

इति मुख्यप्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ मुख्यप्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ अणुश्च ॥ १२ ॥

भगवत्पादमते, पंचवृत्तेः प्राणस्यान्तरंगस्वरूपकथनानन्तरं बहिरंगपरिमाणमतिदिशति—**सू ॥ अणुश्च ॥ १२ ॥** अत्रोत्क्रान्त्यादिश्रुतेः 'सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः' इत्यादिप्राणविभुत्वश्रुतेश्च मिथो विरोधोऽस्ति न वेति **संदेहः** । अस्तीति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** चक्षुरादिवत्प्राणोऽप्यणुः परिच्छिन्नः सूक्ष्मश्च । 'सम एभिः' इति श्रुतिः सकलवायुपरा, नाध्यात्मिकप्राणमात्रपरेत्यनयोर्न विरोध इति सिद्धमिति ॥

श्रीकण्ठमते, तथा **रामानुजमते च** अत्राधिकरणे संदेहादिषु नास्ति वैशिष्ट्यं पूर्वस्मादिति वेद्यम् ॥

आनन्दतीर्थमते, मुख्यप्राणोऽणुर्वा व्याप्तो वेति **संदेहः** । 'प्राण एवाधस्तात्प्राण उपरिष्टात्प्राणो मध्यतः प्राणस्सर्वत'

अथ ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ सू ॥ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् प्राणवता शब्दात् ॥ १३ ॥

इह 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्' इत्यादिश्रुत्या चक्षुरादीनामादित्याद्यधिष्ठानं श्रूयते। जीवस्य च रूपादिग्रहणाय तदधिष्ठानमुपदिश्यते 'एवमेवैष एतान् प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इति । तदिदं जीवेन सहेन्द्रियाधिष्ठानमादित्यादीनां परमेश्वरायत्तमुत स्वतन्त्रम् ॥

इति संशये 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्' इत्यादिषु स्वातन्त्र्यश्रवणादादित्याद्यधिष्ठानं न परमेश्वरायत्तमिति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु–परमेश्वरायत्तमिन्द्रियाद्यधिष्ठानमादित्यादीनाम् । कुतः? 'य आदित्यमन्तरो यमयति' 'य आत्मानमन्तरो यमयति' इत्यादिश्रवणात्, परमेश्वरसंकल्पपूर्वकत्वाच्च सर्वप्रवृत्तीनाम् । तस्मादिन्द्रियाद्यधिष्ठानं जीवस्यादित्यादीनां च परमेश्वरायत्तमेव ॥

॥ सू ॥ तस्य च नित्यत्वात् ॥ १४ ॥

सर्वस्य च परमेश्वरनियम्यत्वं नित्यमेव । अतोऽपि परमेश्वरसंकल्पायत्तमेवै-

---

अथ ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्प्राणवता शब्दात् ॥ १३ ॥ आदित्यादीनामभिमानिदेवतानां जीवस्य च श्रुतिसिद्धं प्राणाधिष्ठातृत्वम् । तत्राभिमानिदेवतानां तदधिष्ठातृत्वमीश्वरायत्तं स्वतन्त्रं वेति संशये यद्यऽपि 'परात्तु तच्छ्रुते'रि (ब्र–२. ३–४०) त्यधिकरणे जीवानां कर्तृत्वमीश्वरायत्तमित्यविशेषेणोपपादितं तथाप्यादित्यादीनामीश्वरदत्तैश्वर्याणामीश्वरवदाराध्यत्वफलप्रदत्वादिसत्त्वेन स्वातन्त्र्यमप्यस्तु कर्तृत्वस्य परायत्तताश्रुतेः मनुष्यादिविषयत्वेन 'समोऽनेन सर्वेणे'ति श्रुतेस्समष्टिप्राणविषयत्वेनेव संकोचसंभवे तत्तदैश्वर्यश्रवणानुगृहीतस्य स्वातंत्र्यश्रवणस्य बाधनायोगादिति पूर्वः पक्षः । अत्र सौत्रं सिद्धांतमाह–सिद्धांन्तस्त्विवति । ज्योतिरादीनामादित्यादीनां यदधिष्ठानं चक्षुराद्यधिष्ठातृत्वं तत् तदामननात्तस्य परमेश्वरस्य सङ्कल्पात् । कुतः । तस्यान्तर्यामित्वश्रुतेरिति सूत्रार्थः । प्राणवता जीवेन सहेति दृष्टान्तार्थमुपादानम् । यथा जीवस्य स्वातन्त्र्यश्रवणेऽपि तस्येंद्रियाधिष्ठातृत्वं परायत्तम् एवमिंद्रियाभिमानिदेवतानामपीति भावः । ननु परमेश्वरदत्तैश्वर्येण देवतानां मनुष्यादिजीवाद्विशेषोऽस्तीति शंकानिराकरणार्थं सूत्रम्–**तस्य च नित्यत्वात् ॥ १४ ॥** 'स ईशोऽस्य जगतो नित्यमेवे'ति श्रुतेर्नित्यं संसारिणां परमेश्वरनियम्यत्वम् । अतः प्रागधिकारप्राप्तेः परमेश्वरनियम्यानां तदनन्तरमपि नियम्य-

---

इति प्राणव्याप्तिश्रुत्या 'एतत्सर्वं जगद्व्याप्य तिष्ठति प्राण एव तु । अतो धृतं जगत्सर्वमन्यथा केन धार्यते' इति स्मृत्युक्तयुक्तिसहितया बाधात् 'अणुनैतत्सृज्यते अणुनैतद्धार्यंते अणौ लयमभ्युपैति प्राणोऽणु' रिति श्रुतिरप्रमाणमिति **पूर्वपक्षः** । 'अणुरेव मुख्यप्राणोऽयमुत्क्रामति नाडीभि' रिति सयुक्तिकश्रुतेरणुरेवायम् । व्याप्तिश्रुतिस्तु सप्तस्कंधगतलोकधारकमुख्यवायुरूपस्य तस्य व्याप्तिमाह–'स वा एष प्राणोऽणुर्महा' नित्यादिश्रुतेरिति **सिद्धान्तः** । सूत्रार्थः स्पष्टः ॥

इति मुख्यप्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

षामधिष्ठातृत्वम् ॥ इति ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ त इन्द्रियाधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ सू ॥ त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १५ ॥

इह पूर्वोक्तानि वागादीनीन्द्रियाणि प्राणवृत्तिभ्यो भिन्नानि न वा ?. इति संशये तानि मुख्यप्राणवृत्तय एव, 'एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्' इत्या-

---

त्वमवर्जनीयमिति भावः । इति ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ त इंद्रियाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ इंद्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १५ ॥ इंद्रियवृत्तिः प्राण इति शङ्का 'न वायुक्रिये' इत्यधिकरणे निरस्ता । इह 'प्राणवृत्तय इन्द्रियाणीति' शङ्का निरस्यते । नन्विन्द्रियाणामादित्यादीनधिष्ठातॄन्सिद्धवत्कृत्य तेषामधिष्ठातृत्वं परमेश्वरायत्तमिति पूर्वाधिकरणे प्रसाधितम् । तन्न सिद्ध्येत् यदि प्राणवृत्तय इंद्रियाणि स्युः । न हि वृत्तिमदधिष्ठातृव्यतिरेकेण वृत्तीनामधिष्ठात्रपेक्षास्ति । वृत्तिप्रसरणार्थत्वाद्वृत्तिमदधिष्ठानस्य । सत्यम् । इह तदेवाक्षिप्यते । अत एवाक्षेपिकी सङ्गतिरस्याधिकरणस्य । न च श्रुतिसिद्धमादित्यादीनां चक्षुराद्यधिष्ठातृत्वमाक्षेप्तुमशक्यमिति वाच्यम् । चक्षुरादीनामादित्यादिरूपत्वेनादित्यादिदैवत्यत्वेन वोपासनार्थानि 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वेत्यादि' वाक्यानीत्युपपत्तेः । यथाश्रुतार्थस्य बाधितत्वात् । अस्मदादीन्द्रियाणामादित्याद्यधिष्ठानेन ज्ञानकर्मार्जकत्वे हि तत्प्रयुक्तपुण्यपापफलभोक्तृत्वमपि तेषां प्रसज्यते। कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरैकाधिकरण्यनियमात् । जीवाधिष्ठितानामिन्द्रियाणामादित्यादिभिरप्यधिष्ठितत्वे जीवस्यादित्यादीनाञ्च कदाचिद्वैमत्येन कार्यानिष्पत्तिप्रसङ्गाच्च । न च जीवो नेन्द्रियाणामधिष्ठाता तद्गोचरापरोक्षज्ञानरहितत्वात् किं

नयमणिमालायाम्

अथ ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्प्राणवताशब्दात् ॥ १३ ॥ तस्य च नित्यत्वात् ॥ १४ ॥

अक्षाधिष्ठातृत्वं जीवस्याग्न्यादिदेवतानां च । न परस्मिन्नायतते तदधिकृतेः पूर्वमेव दत्तत्वात् ॥ १६२ ॥

जीवाग्निप्रभृतीनामन्तर्याम्यादिशास्त्रतोऽवगतम् । नित्यं हि पारतन्त्र्यं तस्मात्तत्स्यात्परायत्तम् ॥ १६३ ॥

इति ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्प्राणवताशब्दात् ॥ १३ ॥ तस्य च नित्यत्वात् ॥ १४ ॥

भगवत्पादमते अत्र आधिदैविकाद्यधिष्ठितानामाध्यात्मिकानामिन्द्रियाणां चेष्टामाचष्टे—**ज्योतिरादीत्यादिना** । 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वे' त्यादिनेन्द्रियाणां देवताधीनचेष्टावत्त्वश्रुतेः 'चक्षुषा हि रूपाणि पश्यती' ति श्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति **संदेहः** । अस्तीति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु, ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु**=ज्योतिरादिभिरादित्यादिभिरधिष्ठीयते प्रेर्यते इत्यधिष्ठानम् अधिष्ठितं वागादिकं चेष्टते । कुतः । **तदामननात्**=तस्य देवताधिष्ठितत्वस्य 'आदित्यश्चक्षु' रित्यादिश्रुत्याभिधानात् । 'चक्षुषा ही'ति श्रुतौ तु देवताधिष्ठितत्वानिषेधात् न तयैतस्या विरोध इति सिद्धम् ॥

देवतानामधिष्ठातृत्वे तासां भोक्तृत्वं प्रसज्येतेत्यत आह—सू ॥ **प्राणवता शब्दात्** ॥ १५ ॥ **प्राणवता**=जीवेनैवेन्द्रियाणां स्वस्वामिभावः संबन्धः । ततश्चेन्द्रियसाध्यभोगभाक्त्वं जीवस्यैव न देवतानाम् । कुतः । **शब्दात्**='स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षु' रित्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥

दिना तेषां प्राणरूपत्वश्रवणात्, वागादीनामुपरमरूपे मरणे प्राणो गत इति व्यवहारसामान्याच्च । तस्मात् प्राणादनन्यानीन्द्रियाणि ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः—मुख्यप्राणादन्यान्येवेन्द्रियाणि, श्रेष्ठादन्ये ये प्राणास्त इन्द्रि-

त्वादित्यादय एव तेषामतीन्द्रियार्थदर्शित्वादिति वाच्यम् । जीवस्याप्यभिमतार्थग्राहकेन्द्रियमनस्संयोजनादिव्यापारेण ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियाधिष्ठातृत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् । 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मे'त्यादिश्रुतिषु सङ्कल्पपूर्वकं जीवे गन्धाघ्राणादिसंपादकत्वस्य प्रतिपादनाच्च । इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वेऽपि तेषामभिमतार्थग्रहणाय नोदनकारिणीषु नाडीषु त्वगिन्द्रियजन्यापरोक्षज्ञानस्य तन्मूलप्रयत्नस्य च संभवाच्च । अत एव नाडीगोचरप्रयत्नेनैव तन्नोदनीयानां श्वासमलमूत्रादीनामिच्छया मोचनं धारणं च दृश्यते । 'प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तत'इति श्रुतिरपि चक्षुरादीनां जीवाधिष्ठानेन वृत्तिसंकोचं स्वापे सुषुप्साधीनत्वदर्शनेन लोकानुभवसिद्धमनुवदति। तदित्थं पूर्वाधिकरणसिद्धार्थाक्षेपेणास्याधिकरणस्य प्रवृत्तिरिति श्लिष्यते । अत्रायं पूर्वपक्षः—इंद्रियाणि प्राणवृत्तयः । तादधीन्यताद्रूप्यतत्कृततन्नामभाक्त्वश्रवणात् । प्राणाधीनस्थितिकत्वं हीन्द्रियाणां श्रूयते । 'प्राण उच्चिक्रमिषन् स यथा सुहयः षड्वींशशंकून् सङ्खिदेदेवमितरान्प्राणान्समखिद'दिति । तथा ताद्रूप्यं तत्कृततन्नामभाक्त्वं च श्रूयते । 'त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते' इति । अत इंद्रियाणि प्राणवृत्तय इति सूत्रं योजयन् सिद्धांतमाह—मुख्यप्राणादिति । 'इंद्रियाणी'ति सूत्रे पक्षनिर्देशः । 'श्रेष्ठादन्यत्रे'ति साध्यनिर्देशः । श्रेष्ठादन्यानीत्यर्थः । एतैः पदैरावृत्तैरन्यैश्च सूत्रपदैर्हेतुनिर्देशः । इतिशब्दश्चाध्याहर्तव्यः । तथा च श्रेष्ठादन्यत्र ते श्रेष्ठादन्ये चक्षुरादयः प्राणा इंद्रियाणीति तेष्वेव तद्व्यपदेशात्

किंच ॥ **तस्य च नित्यत्वात्** ॥ १६ ॥ **तस्य च**=जीवस्य । स्वकर्मार्जिते कार्ये कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन नित्यत्वात् न देवतानां भोक्तृत्वमस्मिन्शरीरे इति सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते, तथा **रामानुजमते** च अत्र संदेहपूर्वपक्षादीनामविशिष्टत्वेऽपि सूत्रार्थवर्णनमात्रेऽस्ति किंचिदिव वैलक्षण्यम् । जीवेन सहेन्द्रियाधिष्ठानमादित्यादीनां किं परमेश्वरायत्तमुत स्वतन्त्रमिति **पूर्वपक्षे** प्राप्ते **प्राणवता**=जीवेन सह । **ज्योतिराद्यधिष्ठानं** तु=आदित्यादेश्चक्षुराद्यधिष्ठानं तु । **तदामननात्**=तस्येश्वरस्याभिमुख्येन मननात् तत्संकल्पादित्यर्थः । कुतः । **शब्दात्**='य आदित्यमन्तरो यमयती' त्यादिश्रुतेरित्यर्थः । **रामानुजमते** ज्योतिरादिपदमग्न्यादीत्यर्थकतया व्याख्याय तदानुगुण्येन 'शब्दा'दिति पदस्य 'योऽग्नौ तिष्ठन् योऽग्निमन्तरो यमयती' त्यादिश्रुतेरित्यर्थकतयां च व्याख्यानाद्विशेषः श्रीकण्ठमतात् ॥

सू ॥ तस्य च नित्यत्वात् ॥ १४ ॥ **तस्य च**=सर्वेषामात्मतयानुप्रविश्य सर्वनियमनस्य । **नित्यत्वात्**=परमात्मनोऽवर्जनीयत्वादित्यर्थः ॥

आनन्दतीर्थमते, अत्र 'ब्रह्मणो वा एतानि करणानि चक्षुः श्रोत्रं मनो वा' गिति इन्द्रियाणां ब्रह्मकरणत्वप्रतिपादिनी काषायणश्रुतिः 'जीवस्य करणान्याहुः प्राणानेतांस्तु सर्वशः । यस्मात्तु तद्वशा एते दृश्यन्ते सर्वदेहिषु ॥' इति सयुक्तिकसौकरायणश्रुत्या बाध्यते इति **पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु,** ज्योतिरादीनामधिष्ठानं ब्रह्मैव तदंशभूतानां चक्षुरादीनामपि प्रेरकम् । 'यश्चक्षुषि तिष्ठ' न्नित्यायाम्नानात् ब्रह्मकरणत्वश्रुतिर्न बाध्यते इति । सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

सू ॥ प्राणवता शब्दात् ॥ १६ ॥ अत्र मते शांकरमतवदेव सर्वत्र सूत्रविभागः । परमात्मा स्वप्रयोज्यैरेव चक्षुरादिभिः करणैः **प्राणवता**=जीवेन कर्त्रा दर्शनादि कारयति न जीवप्रयोज्यैः । कुतः । **शब्दात्**='एष ह्यनेनात्मना चक्षुषा दर्शयति श्रोत्रेण श्रावयति मनसा मनयति' इत्यादिश्रवणादित्यर्थः ॥

सू ॥ तस्य च नित्यत्वात् ॥ १७ ॥ चक्षुरादीनां ब्रह्मकरणत्वेऽपि **तस्य च**=तस्य जीवस्य करणस्य तयोः संबन्धस्य च । **नित्यत्वात्**=नित्यत्वश्रवणात् । तद्विवक्षया जीवकरणश्रुतिरुपपद्यत इति भावः ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायां ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

इंद्रियत्वव्यपदेशादित्यर्थः । ननु प्राणव्यावृत्तव्यानादिनामभाजां यथा न प्राणादन्यत्वं तथा इंद्रियाणामप्यस्तु । मैवम् । न हि इंद्रियनामात्र हेतूक्रियते किं तु तच्छब्दोक्त इन्द्रियत्वधर्मः । व्यपदेशादिति हेत्वसिद्धिपरिहाराय तत्र श्रुतिस्मृतिरूपं प्रमाणमुक्तम् । 'श्रेष्ठादन्ये प्राणास्त इंद्रियाणी'ति व्यपदेशानुकरणं मुख्यप्राणे व्यभिचारपरिहारार्थम् । अतश्चक्षुरादीनां प्राणान्यत्वे साध्ये इंद्रियत्वमात्रं हेतुत्वेन विवक्षितमिति न कश्चिद्दोषः । किमिदमिन्द्रियत्वं यद्ज्ञानेंद्रियकर्मेन्द्रियान्तःकरणेष्वनुगतं मुख्यप्राणाच्च व्यावृत्तम् । पञ्चीकरणपक्षे तावदेकैकभूततन्मात्रप्रभवत्वं तत् । श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि क्रमेण शब्दतन्मात्रादिप्रभवाणि पादपाणिवागुपस्थपायवश्च । तथान्तःकरणं तु पार्थिवम् । एतेषामुक्तरीत्या शब्दतन्मात्रादिप्रभवत्वमुदाहृतक्रमेण ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियाणामीशानादिदेवत्यत्वमन्तःकरणस्य सद्योजातदेवत्यत्वं च प्रदर्शयद्भिः[1] पुराणवचनैः प्रकटितम् । अतो न लक्षणस्यासंभवाव्याप्ती । नाप्यतिव्याप्तिः । ब्रह्माण्डनभोगोलक[2]गिरिनदीसमुद्रचन्द्रसूर्यवडवानलप्राणप्रवहानिलादीनां देशरूपाकाशस्य च पञ्चीकरणोक्तप्रक्रियया पञ्चभूतप्रभवत्वेनैकैकभूततन्मात्रप्रभवत्वाभावात् । त्रिवृत्करणपक्षे त्वतीन्द्रियत्वविशेषितमुक्तलक्षणं द्रष्टव्यम् । देशरूपस्याकाशस्य प्रत्यक्षत्वं प्रागुपपादितम् । वायुरपि प्रत्यक्षः । त्वगिंद्रियव्यापारानंतरं वायुर्वातीति प्रतीतेस्त्वक्करणकत्वोपपत्तौ चलदनोकहशाखायां चक्षुर्व्यापारानंतरमुक्तप्रतीतेरिवान्तरालिकानुमानकरणकत्वकल्पनाया गौरवेणायुक्तत्वात् । बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षे द्रव्यप्रत्यक्ष इव गुणप्रत्यक्ष इव च नीलघटवदार्थसमाजवशादुपपन्ने विषयगतस्योद्भूतस्पर्शस्येव विशेषप्रयोजकस्योद्भूतरूपस्याप्रयोजकत्वात् । अन्यथा विनिगमनाविरहेण स्पर्शस्तत्र प्रयोजक इत्यपि कल्पनाप्रसङ्गात् चन्द्रप्रभादीनां प्रत्यक्षत्वेऽपि चन्द्रतारादिगत्यनुमानस्य जैनाधिकरणे समर्थितत्वात् लाघवादुद्भूतरूपं द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे प्रयोजकमिति कल्पनेनात्मनोऽपि प्रत्यक्षतापलापापत्तेश्च । आत्मनोऽप्रत्यक्षत्वे योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीत्यभेदप्रत्यभिज्ञा दुरुपपादा चेत् वायोरप्रत्यक्षत्वेऽपि शीतो वायुरिति प्रत्ययो दुरुपपाद इति तुल्यम् । शीतद्रव्योपनायकत्वेनानुमिते वायौ तदभेदारोपासंभवात् । वायोः प्रत्यक्षत्वे तद्गतसंख्यायाः प्रत्यक्षत्वं स्यादाश्रयप्रत्यक्षस्य तत्प्रयोजकत्वादिति चेत् । इष्टापत्तेः । अहं वक्तेति प्रतीतावात्मैकत्ववद्वायुर्वातीति प्रतीतौ तदेकत्वस्य विषयत्वात् । बहुषु वायुषु संघीभूय वीजत्सु सत्यपि प्रणिधाने तद्बहुत्वं न प्रतीयत इति चेन्न । बहूनां वायूनां मेलने तेषां संसर्गिद्रव्यतया जलवदेकद्रव्यतापत्त्या तेषु बहुत्वासिद्धेः । अत एव पशावद्भिगुप्रैषगते 'सूर्यं चक्षुर्गमयताद्वातं प्राणमन्ववसृजता' दिति मन्त्रे बहुपशुकेषु विकृतिपशुष्वतिदेशतः प्राप्ते चक्षुरादिपदानां पशुसंख्यानुरोधेन द्विवचनबहुवचनाभ्यामूहमाशंक्य जलवत्तेजोवाय्वोस्संसर्गिद्रव्यतया सर्वपशुसंबधिनां चक्षुषां प्राणानां च बहिर्निर्गतानामेकीभावो भवतीति यथाप्रकृत्येव मन्त्र इति सिद्धांतितं नवमेऽध्याये । एवमपि वायाववयवबहुत्वग्रहणमाशंक्येत यदि विरलतंत्ववयवसंयोगारब्धे वस्त्र इवावयवबहुत्वानुपमर्देनेन वायावैक्यमाविर्भवेत् । न त्वेवम् । संसर्गिद्रव्याणामैक्यापत्तेरवयवबहुत्वोपमर्दकत्वनियमात् । न हि जलबिन्दूनां मेलनेनैक्यापत्तौ सत्यां तेषां विरलसंयोगेन बहुत्वमनुवर्तते । एवं प्रदी-

(१) 'प्रतिपादयद्भिः' इति ख-पाठः। (२) 'भूगोलक' इति ख—पाठ:।

याणीति चक्षुरादिष्वेव 'इन्द्रियाणि दशैकं च' इत्यादिष्विन्द्रियव्यपदेशात् ॥

॥ सू ॥ भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च ॥ १६ ॥

पकिरणानां मेलनेऽपि न विरलसंयोगः । मध्येऽन्धकारादर्शनात् । तथा च वायोरपि संसर्गिद्रव्यत्वाविशेषाद्बहूनां वायूनां मेलनेनैक्यापत्तौ बहुत्वाननुवृत्तेर्न तद्ग्रहणप्रसङ्गः । यत्र तु बहुत्वमनुवर्तते तद्ग्रहणे बहुत्वग्रहणमप्यस्त्येव । यथा क्रमिकानेकफूत्कारवायुग्रहणे यथा वा भिन्नभिन्नशरीरावयवसंसृष्टानेकफूत्कारवायुग्रहणे । तथा चाकाशस्य वायोश्च प्रत्यक्षत्वात् न तयोर्लक्षणस्यातिव्याप्तिः । न चैवमपि वायूपनीतचम्पकादिसौरभाश्रयद्रव्यभागेष्वतिव्याप्तिः । तेषामतींद्रियत्वासिद्धेः । जालसूर्यमरीच्याद्यभिव्यंजकाभावे तेषामप्रतीत्युपपत्तेः । ये तु मन्यंते वह्निसहचरितानुद्भूतरूपोद्भूतस्पर्शा ऊष्मादिरूपास्तेजोभागा इव चम्पकादिगन्धद्रव्यसहचरितास्तत्तत्सामान्योद्भूतगन्धा अनुद्भूतरूपस्पर्शाः पार्थिवभागास्सन्ति त एव विसृमराः परितस्तथातथा वासयन्तीति तन्मतानुसरणेऽपि न तेष्वतिव्याप्तिः । तेषां पञ्चीकृतपृथिव्यवस्थाविशेषत्वसंभवेन तदुत्पादनार्थं सर्गाद्यकाले प्राक्पंचीकरणादपञ्चीकृतगन्धतन्मात्रावशेषणकल्पनायां प्रमाणाभावात् । इदमिन्द्रियाणां भौतिकत्वपक्षे पारंपर्यक्रमाधिकरणभाष्यस्वारस्यानुरोधेन लक्षणमुक्तम् । शिवागमादिप्रसिद्धे तेषामाहङ्कारिकत्वपक्षे तु रजस्तमोऽनभिभूताहङ्कारप्रभवत्वादिकं लक्षणमुन्नेयम् । उक्तलक्षणस्येंद्रियत्वस्य हेतूकरणे च न हेतोरप्रयोजकत्वम् । अपञ्चीकृतपृथिव्याद्यवस्थाविशेषरूपाणामिन्द्रियाणां पञ्चीकृतवाय्ववस्थाविशेषरूपप्राणवृत्तित्वं न संभवतीत्यनुकूलतर्कसद्भावात् । अत एव प्राणाधीनशरीरावस्थितिकत्वादिकमिन्द्रियाणां लक्षणांतरं संभवदपि न तदिह हेतुत्वेन विवक्षितम् । तस्य व्यानादिदृष्टान्तेन प्राणवृत्तित्वसाध्यानुकूलतया प्रकृतसाध्यविरुद्धत्वादित्यलं प्रपञ्चेन । यत्तु प्राणाधीनस्थितिकत्वतद्रूपत्वतन्नामत्वश्रवणादिन्द्रियाणां प्राणवृत्तित्वमवसीयत इति पूर्वपक्षशङ्काबीजं तन्निराकरणार्थं सूत्रम्—सू ॥ भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च ॥ १६ ॥ प्राणसंवादे खल्विन्द्रियाणां प्राणाधीनस्थितिकत्वादिकं त्रयमपि श्रूयते । तत्र प्राणेन सह तेषां कलहोपक्रमेणैव ततो भेदः स्पष्टीकृतः । चक्षुरादीनामेकैकस्य प्रवासेऽप्यन्येषां यथापूर्वमवस्थानं प्राणस्य प्रवासोद्योग एवान्येषां शैथिल्यापत्तिरिति प्राणस्य चक्षुरादिभ्यो वैलक्षण्यं च तत्रानंतरमेव प्रतिपादितम् । इदमुभयमिन्द्रियाणां प्राणस्य च वृत्तिवृत्तिमद्भावेन संघटते । न हि वृत्तीनां वृत्तिमता सह समस्वातन्त्र्याभिमानेन कलहाभिधानं युज्यते । न वा वृत्तयो वृत्तिमन्तमपहाय प्रवसन्ति । वृत्तिमत्प्रवासे परं नावतिष्ठंत इत्युपपद्यते । तस्मात्प्राणसंवादोपक्रमादिपर्यालोचनयैवेंद्रियाणां प्राणव्यतिरेके स्पष्टे सति तदधीनत्वादिकं न प्राणाभेदसाधनक्षमम् । प्राणाधीनस्थितिकत्वं च शरीरे प्राणादत्यन्तभिन्ने व्यभिचारि । प्राणनामभाक्त्वं च तथाभूते नाभिरन्ध्रे व्यभिचारि । श्रूयते हि—'नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी'ति । तस्मादिन्द्रियाणां प्राणरूपत्वश्रवणं प्राणश्रैष्ठ्यप्रतिपादनार्थं प्राणनामभाक्त्वश्रवणं च प्राणप्राधान्यात् अच्छात्राणां छत्रिपदेनेव प्राणनाम्ना लक्षणीयत्वप्रतिपादनपरं योज्यमित्येवं सूत्रतात्पर्यं 'चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्य' इति (ब्र०२-४-९) सूत्रगतहेत्वर्थकथनेनैव स्पष्टमिति मत्वा सूत्रस्यार्थांतरमाह—

'एतस्माज्जायते प्राणो मनःसर्वेन्द्रियाणि च' इति प्राणेन्द्रियाणां भेदेनोत्पत्तिः श्रूयते । इन्द्रियाद्युपरमेऽपि प्राणवृत्त्यनुपरमरूपं वैलक्षण्यं च दृश्यते । अतोऽपि प्राणवृत्तिभ्यो भिन्नानीन्द्रियाणीति ॥ इति त इन्द्रियाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अथ संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ सू ॥ संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ १७ ॥

एतस्मादिति । भेदेनोत्पत्तिरिति । ननु मनस इंद्रियाणां च भेदेनोत्पत्तिः श्रूयते, अथापि नेंद्रियेभ्यो मनसो भेदः । तथा प्राणादपींद्रियाणां स्यात् । नैष दोषः । मन इति न भिन्नं पदं किंतु मनःप्रधानानींद्रियाणीति शाकपार्थिवादिवत् समासेनैकं पदम् । 'तत्सहशिष्ट्यादिभ्य' इति सौत्रहेतुपर्यालोचनयैवावगन्तुं शक्यमपीन्द्रियाणां प्राणवृत्तिव्यतिरेकं हेत्वंतरैरपि स्पष्टीकर्तुमिदमधिकरणमारब्धमतोऽस्य न वैयर्थ्यम् ॥ इति त इंद्रियाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अथ संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ १७ ॥ 'आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिते'ति वाक्ये नामरूपव्याकर्तृत्वं परमेश्वरस्य प्रतीयते । 'सर्वाणि रूपाणि

नयमणिमालायाम् अथ त इंद्रियाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ त इंद्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १५ ॥ भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च ॥ १६ ॥

अक्षाणि वृत्तयः स्युः मुख्यप्राणस्य यत्तेषाम् । प्राणपदेन व्यवहृतिराम्नातं चैतदीयरूपत्वम् ॥ १६४ ॥

उपरतिमत्स्वक्षेष्वप्यनुपरमात्प्राणवृत्तीनाम् । प्राणाद्भेदेन जनिश्रुतेश्च भिन्नानि तानि स्युः ॥ १६५ ॥

इति त इन्द्रियाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ त इन्द्रियाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १५ ॥ भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च ॥ १६ ॥

भगवत्पादमते, सत्स्विन्द्रियेषु तदधिष्ठातृविचारः । प्राणव्यापारव्यतिरेकेण तान्येव न सन्तीत्याह—**त इन्द्रियाणीत्यादिना** । अत्र 'एतस्माज्जायते प्राणो मनःसर्वेन्द्रियाणि च' इति मुख्यप्राणादिन्द्रियाणां तत्त्वान्तरत्वश्रुतेः 'त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्' इति प्राणात्मकत्वश्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति **संदेहः** । अस्तीति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु, श्रेष्ठात्**=मुख्यप्राणात् । **अन्यत्र**=अन्ये ते प्रकृता वागादय इन्द्रियाणीत्युच्यन्ते न प्राणाः । कुतः । **तद्व्यपदेशात्**='एतस्माज्जायते' इत्यादौ तस्य भेदस्य व्यपदेशात् इन्द्रियाणां प्राणात्मकत्वश्रुतेर्गौणत्वेन न तथा विरोधः ॥

किंच । **सू ॥ भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥** वागादीन्द्रियप्रकरणमुपसंहृत्य 'अथ हेममासन्यं प्राणमूचु' रिति भिन्नप्रकरणे प्राणस्यैन्द्रियेभ्यो भेदेन श्रवणात् न प्राणव्यापारत्वमिन्द्रियाणां किं तु तत्त्वान्तरत्वमेवेत्यर्थः ॥

किं च ॥ **सू ॥ वैलक्षण्याच्च ॥१९॥** सुषुप्त्यवस्थायां प्राणस्य स्थितिर्नेन्द्रियाणामित्यादिवैलक्षण्यात्तत्त्वान्तरत्वम् । तस्मान्नानयोर्विरोध इति सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते, तथा **रामानुजमते,** च सर्वमविशिष्टं पूर्वस्मात् । **भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्चे**त्येकमेव सूत्रमनयोर्मतयोरिति विशेषः ॥ '**तद्व्यपदेशा**'दिति पदं तेष्वेवेन्द्रियशब्दनिर्देशादित्यर्थकतया च व्याख्यातमन्यदविशिष्टम् ॥

आनन्दतीर्थमते, 'अथेन्द्रियाणि प्राणा वा इन्द्रियाणि हीदं द्रवन्ती'ति सर्वेषां प्राणशब्दवाच्यनामविशेषेणेन्द्रियत्वमिदंद्रावकत्वयुक्तिपूर्वकं प्रतिपादयन्त्या पौत्रायणश्रुत्या विरोधात्, 'द्वादशैवेन्द्रियाण्याहु' रिति कापायणश्रुतेरप्रामाण्यात्कस्येन्द्रियत्वं निवार्यमिति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु, अन्यत्र श्रेष्ठात्**=मुख्यप्राणादन्ये ये प्राणास्ते द्वादशैवेन्द्रियाणि । न तु मुख्यप्राणोऽपि । कुतः । **तद्व्यपदेशात्**='द्वादशैवेन्द्रियाणि' इति श्रुतौ तथोक्तत्वादिति ॥

सू ॥ भेदश्रुतेः ॥ १९ ॥ शांकरमतवदिदं पृथक्सूत्रम् । मुख्यप्राणस्य सर्वकर्तृकारयितृत्वरूपभेदकधर्मस्यान्येषां तदभावस्य च 'स्थित एव ही'ति श्रुतौ श्रुतत्वान्न तस्य चक्षुराद्यविशेष इत्यर्थः ॥

सू ॥ वैलक्षण्याच्च ॥ २० ॥ मुख्यप्राणस्य तदितरप्राणानां च केवलेश्वराधीनत्वेश्वरजीवोभयाधीनत्वरूपवैलक्षण्यसत्त्वाच्च न तस्येन्द्रियत्वं किं तु चक्षुरादीनामेवेत्यर्थः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां त इन्द्रियाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पूर्वमाकाशादीनां भूतानां सह सदाशिवादिभिरधिष्ठातृभिः परमेश्वरादुत्पत्तिरभिहिता। तदेवं तेषु जातेषु ततो देवानां नामरूपादिक्लृप्तिस्तस्मादेव मूलकारणात् उतान्यस्मादिति संदेहः॥

एवं सति 'तत् तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तदपोऽसृजत' इति श्रुतेस्तेजोऽभिमानी रुद्रोऽपः सृजति, तासु च स्ववीर्यं क्षिपति, तासु सत्त्वसहितो विष्णुरभिवर्तते इति। 'आपो नारा नरो रुद्रः' इति श्रुतिदर्शनाद्रुद्रसंभूतासु त्वायतनत्वेन विष्णोर्नारायणसंज्ञता। 'ता आप ऐक्षन्त' 'ता अन्नमसृजन्त' इति श्रुतेस्तदभिमानी नारायणोऽन्नशब्दवाच्यां पृथिवीमुत्पादयति। तत्र पृथिवीतत्त्वरूपे अण्डे हिरण्यगर्भः संवर्तते। तथा हि श्रूयते–'अण्डं हिरण्मयं मध्ये समुद्रं रुद्रस्य वीर्यात् प्रथमं संबभूव। तस्मिन् ब्रह्मा विष्णुर्जातो जातवेदाः' इति॥

विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते' इति मन्त्रे पुरुषस्य नारायणस्य। वेदेन रूपे व्याकरोत् सतासती प्रजापति'रिति वाक्ये हिरण्यगर्भस्य। अत्र हि रूपग्रहणं नाम्नोऽप्युपलक्षणम्। नामरूपव्याकरणयोस्समानकर्तृकत्वनियमात्, 'नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम्। वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार स' इति तदुपबृंहणाच्चेत्येवं जीवोपकरणसृष्ट्यात्मकनामरूपव्याकरणकर्तृत्वविषयश्रुतिविरोधसमाधानमिह क्रियते। अतोऽध्यायपेटिकापादसंगतयः। पूर्वाधिकरणे प्राणनामरूपभाक्त्वमिंद्रियाणां पूर्वपक्षबीजतया बुद्धिस्थमासीदिति नामरूपप्रसंगात्तद्व्याकर्ता निरूप्यत इत्यनंतरसङ्गतिः। एवं सतीत्यादि। 'तेजोऽतस्तथा ह्याहे' त्यधिकरणसिद्धां साधिष्ठातृकारणां सर्वेषां भूतानां साक्षादेव परमेश्वरादुत्पत्तिमंगीकृत्य तदनन्तरमण्डान्तर्वर्तिनामिन्द्रादिदेवानां नामरूपादिक्लृप्तिमेतदधिकरणविषयत्वेन निर्दिश्य सा मूलकारणात्परब्रह्मण उतान्यस्माद्धिरण्यगर्भादेरिति श्रुतिविप्रतिपत्तिबीजसन्देहः प्राक्प्रदर्शितः। कथं 'तत्तेज ऐक्षते'त्यादिश्रुतिमपि तद्भूताधिष्ठातृदेवताविषयामापाद्य पूर्वपूर्वभूताधिष्ठातुरुत्तरोत्तरभूतानां साधिष्ठातृकाणामुत्पत्तिराशंक्यते? उच्यते। तदधिकरणस्थितिरप्यनेनाक्षिप्यत इत्यभिप्रेत्यैवमाशंक्यते। अन्यथा हि तत्राकाशाद्यधिष्ठातृसदाशिवादिशरीरकात्परमेश्वरात्साधिष्ठातृकपवनाद्युत्पत्तिरिति निरूपितत्वात्तेनैव न्यायेन नारायणहिरण्यगर्भशरीरकात्ततस्तत्तद्देवादिनामरूपक्लृप्तिरित्युदाहृतत्रिविधवाक्यविरोधसमाधानसिद्धेरिदमधिकरणमनारंभणीयं स्यादिति। 'ननु तत्तेज ऐक्षते' त्यादिकमीक्षणं परमेश्वरस्यैव न तु तत्तद्भूताभिमानिनः, परमेश्वरबहुभवनसङ्कल्पप्रपञ्चनरूपत्वादिति तदभिध्यानसूत्रेणोक्तं कथं तदेवेक्षणं भूताभिमानिन इत्याशंक्यते। परमेश्वरस्य स्वयं प्रथमकार्यतदधिष्ठातृमात्रस्रष्टृत्वेऽपि तत्सृष्टकार्यपरंपरया तस्य बहुभवनमुपपद्यते कूटस्थस्येव पुत्रपौत्रप्रपौत्रपरंपरयेति। एवं पारमेश्वरबहुभवनसंकल्पाविरोधमभिप्रेत्यैवमाशंक्यते। अत्रायं पूर्वपक्षाभिप्रायः। 'तत्तेज ऐक्षते'त्यादिश्रुतेरुपबृंहणानुसारेण वीर्यक्षेपादिद्वारा पृथिव्यादिसृष्टिपरत्वमङ्गीकरणीयम्। वीर्यक्षेपकत्वं च मूर्त्यात्मनस्तेजोऽभिमानिनो रुद्रस्यैवेत्युदाहृतपुराणवचनादवगम्यते। 'तेन क्षिप्तं रसे वीर्यं वरमूर्त्यभिमानिने'ति॥ अतो यस्य जले पृथिव्युत्पादनसामर्थ्याधायकवीर्यक्षेपकत्वं तस्यैव जलस्रष्टृत्वं तत्सृष्टिसङ्कल्परूपेक्षणवत्त्वं च वक्तुं युक्तमिति 'तत्तेज ऐक्षते'ति वाक्यं तावद्रुद्रविषयम्। एवं ता

'अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् । तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ॥ तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः । आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ॥ अयनं तस्य ता यस्मात् ततो नारायणः स्मृतः । नारायणः परोऽव्यक्तोऽव्यक्तादण्डसमुद्भवः ॥ अण्डस्यान्तस्त्विमे लोकास्सप्तद्वीपा च मेदिनी ।'

इति मनुस्मृतिः । पुराणं च—

'रुद्रसंज्ञस्य देवस्य रूपे मूर्तिः प्रजायते । तेन क्षिप्तं रसे वीर्यं परं मूर्त्यभिमा-

---

आप ऐक्षन्ते'ति वाक्यमपि जलाभिमानिनारायणविषयं 'यतो विष्णुस्तत्प्राविश'दित्याद्युपबृंहणश्लोकेन । तद्वीर्यं कथं ब्रह्माण्डमभवदित्याकांक्षायां परमेश्वरदत्तसामर्थ्यस्य विष्णोस्तदेव वीर्यमण्डरूपेण परिणामयितुं तन्मध्ये हिरण्यगर्भं स्रष्टुं च तद्वीर्याहितसामर्थ्यजलप्रवेशं तमेव निमित्तं कृत्वा । परमेश्वरनियोगान्नारायणसंज्ञाभाक्त्वं च प्रतिपाद्यते । एवं च तदनंतरमण्डमध्ये देवादिनामरूपव्याकर्तृत्वं च यथार्हं तेषामेव रुद्रनारायणहिरण्यगर्भाणामिति युक्तम् । अत एव श्रुतावपि 'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'ति तेजोऽबन्नाभिमानिरुद्रनारायणहिरण्यगर्भात्मकजीवरूपेणैव नामरूपव्याकर्तृत्वं परमेश्वरस्य प्रतिपाद्यते । न च 'व्याकरवाणी'ति उत्तमपुरुषप्रयोगतः परमेश्वरस्य साक्षादेव तत्प्रतिपाद्यते इति वाच्यम्[1] । चारेण[2] परसेनां प्रविश्य संकलयामीति लौकिकवाक्ये चारेणेति विशेषणवशेनेव जीवेनेति विशेषणवलेनोत्तमपुरुस्य गौणत्वावसायात् । एवं[3] च यथासंकल्पं सृष्टिरिति 'नामरूपे व्याकरो' दिति तदनंतरवाक्यमपि गौणमेव । न च जीवेनेत्यस्यानुप्रवशेनैव सम्बंधः सन्निधानादिति वाच्यम् । अभ्यर्हितप्रधानान्वयाकांक्षालक्षणप्रकरणस्य सन्निधानतः स्थानप्रमाणात्प्रवलत्वात् । न च देवादीनां गिरिनदीसमुद्रादीनां च नामरूपव्याकरणे जीवस्य नास्ति योग्यत्वमतः परमेश्वरस्यैव तत्र योग्यत्वात् योग्यतारूपेण लिंगेनाकांक्षालक्षणप्रकरणबाधात् सन्निधानतः प्रवेशेनैवान्वयः स्यादिति वाच्यम् । चैत्रमैत्रघटपटादिनामरूपव्याकरणे अर्वाचीनानामपि सामर्थ्यदर्शनेन परमेश्वरदत्तमहासामर्थ्यानामीश्वराणां तत्रापि सामर्थ्योन्नयनात् प्रवेशान्वये तत्समानकर्तृकव्याकरणान्वयस्याप्यवर्जनीयत्वाच्च । अन्यथा क्त्वाश्रुतिविरोधापत्तेः । न चेयं सहार्थे तृतीया । येन प्रवेशमात्रान्वयेऽपि क्त्वाश्रुतिरुपपद्येत । किं तु कर्तर्येव । कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वादुपपदविभक्तेः पदान्तरसापेक्षत्वेन दुर्बलत्वात् । एतेन 'जीवेनात्मने'त्यस्य जीवशरीरकेण मयेत्यर्थकल्पनं निरस्तम् । तेजःप्रभृत्यमानिनो जीवस्यापि देवादिनामरूपव्याकरणसामर्थ्यसंभवे जीवशब्दस्य प्रसिद्धार्थातिक्रमेणान्तर्यामिपर्यन्तत्वकल्पनायोगात् । न चात्मपदसामानाधिकरण्यात्तस्य तत्पर्यंतत्वं कल्पनीयं परमेश्वराद्भिन्नस्य जीवस्य तदात्मत्वानुपपत्तेरिति शंकनीयम् । प्रथमश्रुतजीवशब्दस्वारस्यानुरोधेनात्मशब्दस्य शरीरपरत्वोपपत्तेः । न च 'नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी'ति समभिव्याहारेण त्रिवृत्करणनामरूपव्याकरणयोरेककर्तृ-

---

(१) 'शंकनीयम्' इति ख-पाठः । (२) 'चारेणानुप्रविश्य परसैन्यं संकलयामीति' इति ख-पाठः । (३) 'तथाच' इति क-ग पाठः ।

निना ॥ तदण्डमभवद्धैमं सहस्रकिरणप्रभम् । विष्णुस्तत्प्राविशत्साक्षान्मम शक्तेस्तु वैभवात् ॥ पुनर्नारायणाख्यां मे नियोगात्प्राप्तवानसौ । इमं चोदाहरत्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ॥ आपः सूक्ष्मो रसो ज्ञेयो रसो नारः प्रकीर्तितः । नरजातस्ततो ब्रह्मा नरः साक्षाच्छिवः स्मृतः ॥ नारमस्यायनं प्रोक्तं तेन नारायणः स्मृतः ॥ ब्रह्मापि नरशार्दूल गन्धमूर्तिं समाविशत् ॥' इत्यादि । एवं च 'वेदेन रूपे व्याकरोत् । सतासती प्रजापतिः' इत्यादिश्रुतेः अण्डान्तर्वर्ती हिरण्यगर्भो वा । 'अद्भ्यः संभूतः पृथिव्यै रसाच्च' इत्यादिश्रुतेर्नारायणो वा देवादीनामण्डान्तर्वर्तिनां नामरूपकर्ता भवितुमर्हति, न ब्रह्माण्डादेरुत्तीर्णः परमेश्वर इति

त्वावगमात्त्रिवृत्करणस्य परमेश्वरकर्तृकतया नामरूपव्याकरणस्यापि तत्कर्तृकत्वप्रतीतेस्तदुपपत्तये जीवशब्दस्यान्तर्यामिपरत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम् । त्रिवृत्करणस्य परमेश्वरकर्तृकत्वासिद्धेः अण्डसृष्ट्यनंतरभाविष्वग्न्यादिषु छांदोग्ये प्रदर्श्यमानस्य त्रिवृत्करणस्याण्डोत्पत्तिकहिरण्यगर्भकर्तृकत्वसंभवात् । तथापि पूर्वकल्पवृत्तांतानभिज्ञस्यैतत्कल्पादावुत्पन्नस्य हिरण्यगर्भादेः पूर्वकल्पगतदेवादिसदृशनामरूपतया देवादिस्रष्टृत्वं न संभवतीति जीवशब्दस्य तत्पर्यंतत्वं कल्पनीयमिति चेत् न । वेदशब्देभ्यस्तदवगत्या तत्सदृशनामरूपस्रष्टृत्वोपपत्तेः 'वेदेन रूपे व्याकरो'दितिश्रुतौ तदुपबृंहणेषु च तथैव प्रतिपादनाच्च । अपि चोदाहृतश्रुतितदुपबृंहणेषु नामरूपव्याकर्तृपरप्रजापत्यादिशब्दानामंतर्यामिपरत्वं कल्पयितुं न युक्तम् । स्वतस्सिद्धसार्वज्ञ्यस्य परमेश्वरस्य पूर्वकल्पवृत्तांतज्ञानाय वेदानपेक्षणात् तस्य प्रजापतिमात्रपरत्वेन प्रसिद्धस्य प्रजापतेर्नामरूपव्याकरणकर्तृत्वसिद्धौ व्यर्थमन्यत्र तद्वाचिशब्दस्यांतर्यामिपर्यन्तत्वकल्पनम् । एवञ्च 'प्रजापतिरकामयत प्रजास्सृजेयेति' 'प्रजापतिः प्रजा असृजत' इत्यादिश्रुतीनामपि हिरण्यगर्भस्य देवमनुष्यादिनामरूपस्रष्टृत्वे प्रामाण्यमव्याहतम् । अपि च । बृहदारण्यकेऽपि 'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध' इति हिरण्यगर्भं प्रस्तुत्य 'ततो मनुष्या अजायंते' त्यादिना 'यदिदं किं च मिथुनमापिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजते' त्यन्तेन तस्य मनुष्यादिस्रष्टृत्वमुक्त्वा तदनंतरमग्न्यादिस्रष्टृत्वमप्युक्तम् । न च तत्र परब्रह्मणः प्रस्ताव इति शङ्कनीयम् । 'स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष' इत्यतः पाप्मसंसर्गप्रतीत्या 'सोऽबिभेन्नैव रेम' इति भयारतिश्रवणेन च तस्य संसारित्वावगमात् । एवं कूर्मपुराणादिषु परमेश्वरनियोगाद्धिरण्यगर्भादीनां स्रष्टृत्वादि प्रतिपादितम् । तदप्यनन्यथासिद्धमत्र प्रमाणं वेदितव्यम् । न हि तस्यांतर्यामिपर्यवसायित्वे तन्नियोगाधीनत्ववचनमन्वेतीति । 'अण्डं हिरण्मय'मिति भाष्योदाहृतश्रुतौ विष्णुरुपेन्द्रः । तोयाभिमानिनो नारायणस्योत्पत्तेरण्डसृष्टितः प्राचीनत्वात् । 'अप एव ससर्जादा' वित्यादिमानववचनानां 'ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यंजयन्निदम् । महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः । योऽसावतींद्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तस्सनातनः । सर्वभूतमयोऽचिंत्यस्स एव स्वयमुद्बभौ । सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजा' इति पूर्वभागः । तत्र 'तमोनुद' इति पंचम्यंतं पदं परमेश्वरात्सदाशिवमहेश्वरक्रमेणोत्पन्नं तेजोऽभिमानिनं रुद्रमाचष्टे । ततः स्वयंभूर्भगवान्नारायणस्तोयाभिमानी प्रादुर्भूत इत्यर्थः । 'सोऽभिध्याये'

(१) 'ना[illegible]स्याण्डसृष्टितः प्रागुत्पन्नत्वात्' इति—क—ग—पाठः ।

पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु—न युक्तः प्रतिपादितसृष्टिक्रमः । किंतु 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत' इत्यादिश्रुतेः सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मैव पञ्चभूतकारणम् । तेजःप्राथम्यं परिहृतम् । ततश्चाकाशादि पृथिव्यन्तं सदाशिवादिसंज्ञया पूर्वपूर्वकारणरूपं ब्रह्म उत्तरोत्तरं कार्यं सृजतीति, 'तदैक्षत तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्त' इति श्रुत्यावगम्यते । 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि' इति त्रिवृत्कुर्वत एव परमेश्वरस्य

ति तच्छब्दस्तमोनुदं रुद्रं परामृशति । न तु ततः प्रादुर्भूतं नारायणम् । 'रुद्रस्य वीर्या'-दिति श्रुतेरुदाहृतत्वात्तदनुसारिपुराणवचनस्योदाहरिष्यमाणत्वाच्च । 'आपो नारा इति प्रोक्ता' इति नारायणनामनिर्वचनं 'ततः स्वयंभूर्भगवा'नित्युक्तप्रादुर्भवितृविषयं न तु वीर्यक्षेप्तृविषयम् । 'विष्णुस्तत्प्राविशत्साक्षा'दित्युदाहरिष्यमाणपुराणवचने यौगिकार्थस्य तत्रैव प्रतिपादनात् । अत उदाहृतश्रुतिस्मृतिपुराणवचनानामैकार्थ्यमिति भाष्याभिप्रायः । सिद्धान्तस्त्विति । अयमाशयः । 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये'ति प्रतिपाद्यमानः परमेश्वरस्य बहुभवनसंकल्पस्साक्षात्तस्यैव बहुभवनविषयः स्वरसतः प्रतीयते । न तस्यासति बाधके तत्कार्यतत्कार्यपरंपराप्राप्यगौणबहुभवनविषयतया योजनं कर्तुं युक्तम् । न चात्र किञ्चिद्बाधकमस्ति । पुराणेषु पूर्वपूर्वकार्याधिष्ठातॄणामुत्तरोत्तरकार्यस्रष्टृत्वं प्रतिपाद्यत इति चेत् किं ततः । न तेन बहुभवनसंकल्पादिप्राप्तं परमेश्वरस्य सर्वत्र कार्ये साक्षात्कर्तृत्वं बाध्यते । उभयकर्तृकत्वाविरोधात् । अत एव प्रत्यक्षतः कुलालादिकर्तृकत्वेनावगतस्य घटादेः श्रुतिप्राप्तं परमेश्वरकर्तृकत्वमभ्युपगम्यते । ननु तेषां पुराणवचनानां 'तत्तेज ऐक्षते'त्यादिनैव मूलेन भाव्यमिति तस्य परमेश्वरविषयत्वं न संभवतीति चेत्तन्मूलाना 'मण्डं हिरण्मय'मित्यादिवचनांतराणां सत्वात् 'तेन क्षिप्तं रसे वीर्य'मित्यादिपुराणवचनार्थानां 'तत्तेज ऐक्षते'त्यादिष्वप्रतिपादनेन तेषा 'मण्डं हिरण्मय'मित्यादिश्रुत्यन्तरमूलत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वाच्च । ततः 'तेजोऽतस्तथा ह्याहे'त्यधिकरणोक्तरीत्या 'तत्तेज ऐक्षत' 'ता आप ऐक्षन्ते'ति वाक्ययोः पारमेश्वरबहुभवनसंकल्पप्रपंचनपरतया तस्यैव सर्वेषु भूतेषु साक्षात्कर्तृत्वप्रतिपादने पर्यवसानमभ्युपगन्तव्यम् । ततश्च तदनंतरं प्रतिपाद्यमाने नामरूपव्याकरणेऽपि तस्य साक्षादेव कर्तृत्वप्रतिपादनं पर्यवस्यति । प्राचीनसंदर्भैकरूप्यात् त्रिवृत्कुर्वत एव नामरूपव्याकरणकर्तृत्वोपदेशाच्च । एवं च व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषस्यापि मुख्यत्वं लभ्यते । 'जीवेनात्मनेति' तु तेजोऽबन्नाभिमानिरुद्रनारायणहिरण्यगर्भजीवरूपशरीरेणोपलक्षित इत्येतदर्थकतयोपपादनीयम् । पूर्वोत्तरसंदर्भानुसारेण व्याकरणस्य परमेश्वरकर्तृकत्वावगमात्तथाभूतेन शरीरेण सहेत्येतदर्थकतया वोपपादनीयम् । देवादिनामरूपसृष्टौ हिरण्यगर्भादीनामप्यप्राधान्येन कर्तृत्वस्य पुराणादिषु प्रतिपन्नत्वात् । न तु जीवशरीरकेण मया कर्त्रेत्येतदर्थकतयोपपादनीयम् । व्याकरणकर्तरि तिङभिहितेऽनभिहिताधिकारविहिततृतीयानुपपत्तेः । अथ व्याकरणकर्तुरभिधानेऽपि प्रवेशकर्तुरनभिधानात् तृतीयोपपद्यते । न च सोऽपि क्त्वाप्रत्ययेनाभिहित इति शङ्कनीयम् । प्रत्ययान्तरप्रतिपन्ने क्रियाद्वयकर्तरि

वाय्वादिरूपस्य तिस्रो देवतास्तेजोऽबन्नात्मिकाः ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपजीवात्मनानुप्रविश्य नामरूपक्लृप्तिरवगम्यते। अतस्त्रिवृत्कुर्वत एव चतुर्मुखाद्यात्मनः सकलनामरूपक्लृप्तिरिति युक्तम्। त्रिवृत्करणं तु केवलं चतुर्मुखस्य न संभवति । त्रिवृत्कृतैर्हि तेजोऽबन्नैरण्डमुत्पद्यते । तत्र पश्चाच्चतुर्मुखसृष्टिः, 'अण्डं हिरण्मयं मध्ये-समुद्रं रुद्रस्य वीर्यात्प्रथमं संबभूव, तत्र ब्रह्मा विष्णुर्जातो जातवेदाः' इति श्रुतेः ॥

तदैक्यमात्रमेव हि क्त्वार्थः । यथा प्रातिपदिकद्वयप्रतिपन्ने विशेषणद्वयविशिष्टे तदैक्यमात्रं दण्डी कुण्डलीति समानविभक्त्यर्थ इति चेत् एवं तर्हि 'अहं भुक्त्वा व्रजामी'त्यादिप्रयोगविषये सर्वत्र 'मया भुक्त्वा व्रजामी'त्यादिप्रयोगः प्रसज्येत । न ह्यत्र भोजनक्रियाकर्तुस्तृतीयां विना प्रत्ययान्तरेणाभिधानमस्ति । ननु व्याकरणमर्यादया प्रसज्यमानोऽयं दोषस्तवापि तुल्यः। 'अहं भुक्त्वा व्रजामी'ति प्रयोगे हि यथाहमर्थोऽभिहितव्रजनक्रियाकर्तृशक्त्याश्रयः एवमनभिहितभोजनक्रियाकर्तृशक्त्याश्रयोऽपि। अनभिहितसूत्रेण चानभिहितकारकशक्त्याश्रये यथायथं विभक्तयो विधीयन्ते न त्वभिहिताश्रये प्रतिषिध्यन्ते । पर्युदासपक्षाश्रयणात्। अत एवानभिहितसूत्रे द्वयोः क्रिययोः कारकेऽन्यतरेणाभिहिते विभक्त्यभावप्रसंग इति वार्त्तिकेन 'प्रासाद आस्त'इत्यत्र प्रसीदंत्यस्मिन्नित्यधिकरणार्थे निष्पन्नेन सदेर्घञ्प्रत्ययेन प्रासादगताधिकरणकारकशक्तेरभिधानात्सप्तमी न स्यादिति प्रतिषेधपक्षाश्रयणेनाशङ्कामुद्भाव्य 'न वान्यतरेणाभिधाना'दिति वार्त्तिकेनापि क्रियाधिकरणशक्तेरासेरुपरितनाख्यातप्रत्ययेनानभिधानान्नायं दोषः प्रसज्यते इति पर्युदासपक्षाश्रयणेन सप्तम्युपपादिता[1]इति चेत्। उच्यते। वैयाकरणमर्यादया नायं दोषः प्रसरति । एवं हि वैयाकरणानां मर्यादा। 'अहं भुक्त्वा व्रजामी'त्यत्राहमर्थस्य भोजनव्रजनक्रियाभ्यामुभाभ्यामपि न शाब्दोऽन्वयः किं तु व्रजनक्रिययैव। प्राधान्यात्। आर्थस्तु भोजनक्रिययान्वयः । अतः शब्दव्यापारापेक्षायामभिधानमेव। अनभिधानं न त्वार्थमपीति नाहमर्थे तृतीया प्रसज्यते । अत एव 'पक्त्वा भुज्यत ओदन' इत्यत्र पाककर्मत्वानभिधानमाश्रित्य ओदनमिति द्वितीया न प्रवर्तते । पाके कर्मान्वयस्यार्थत्वात्। 'प्रासाद आस्त' इत्यत्र तु प्रासादस्य प्रसदनासनक्रियाभ्यां शाब्द एवान्वयः। पदार्थदशायां घञन्तप्रातिपदिकेन प्रसदनाधिकरणतयान्वितस्यैव प्रासादद्रव्यस्य वाक्यार्थदशायामासनक्रियाधिकरणत्वेनाप्यन्वयः । अतस्तत्र शब्दव्यापारापेक्षयैवानभिहितासनक्रियाधिकरणकारकशक्त्याश्रयत्वमपि प्रासादस्यास्तीति तत्र सप्तम्युपपद्यते । एवमसंकीर्णा वैयाकरणमर्यादेति तदाश्रयणे 'भुक्त्वा व्रजामी'त्यत्र न मयेति प्रयोगः प्रसज्यते। इतोऽपि तदाश्रयणे तन्न प्रसज्यते। यतो 'मया भुक्त्वा व्रज्यत' इति कर्तृशक्तियुक्तप्रातिपदिकार्थाभिधित्सायां नीलमुत्पलमित्याकारकप्रयोगे च सावकाशयोस्तृतीयाप्रथमयोः 'भुक्त्वा व्रजामी'त्यादिप्रयोगेष्वहमर्थे प्राप्तयोः 'विप्रतिषेधे परं कार्य'मिति परत्वात्प्रथमैव भवति। यदि परत्वात्प्रथमा तर्हि ततोऽपि परत्वात् षष्ठी किमिति न प्राप्नोति । न तावच्छेषषष्ठी प्राप्नोति। प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमाविधावुपयुक्तत्वेनाशेषत्वात्। कृद्योगलक्षणापि न प्राप्नोति। क्त्वाप्रत्ययस्याव्ययत्वेन 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृना' मिति प्रतिषेधात्। एवं वैयाकरण-

(१) 'पर्युदासपक्षेऽपि' इति ख-पाठः। (२) 'न त्वनभिधानमपी' ति-क-ग—पाठः।

ननु त्रिवृत्करणस्य केवलं चतुर्मुखकर्तृत्वं संभवति अण्डसृष्ट्युत्तरकालं चतुर्मुखसृष्टजीवेषु त्रिवृत्करणप्रकार उपदिश्यते 'यथा खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽ-

मर्यादायामप्रसज्यमानापि 'भुक्त्वा व्रजामी' त्यत्राहमर्थे तृतीया 'प्रत्ययान्तराभिहितयोः कर्त्रोरैक्यं क्त्वाप्रत्ययार्थ' इति परिभाषामाश्रित्य कर्तुः क्त्वान्तधातुवाच्योपसर्जनक्रियान्वयमपि शाब्दमभ्युपगच्छतः प्रकृतश्रुतौ 'जीवेने'ति तृतीयां तदर्थां समर्थयमानस्य प्रसज्यमाना न शक्यते निवारयितुम् । न हि क्त्वाप्रयोगे कर्तुरुपसर्जनक्रियान्वयमपि शाब्दमातिष्ठमानेन शब्दव्यापारविषयाश्रयमनभिहितसूत्रं तत्र न प्रवर्तत इति वक्तुं शक्यम् । नापि प्रथमायाः परत्वमिहोदाहर्तुं शक्यम् । 'मया भुक्त्वा व्रज्यत' इति प्रयोग इव भुक्त्वा व्रजामीति प्रयोगेऽप्यहमर्थे कर्तृशक्तियुक्ताभिधित्सासत्वात् । इयांस्तु विशेषः । प्रथमोदाहरणे प्रधानक्रियाकर्तृशक्तियुक्ताभिधित्सा द्वितीयोदाहरणे तूपसर्जनक्रियाकर्तृशक्तियुक्ताभिधित्सेति । स्यादेतत् । यत्र क्त्वाप्रयोगस्थले कस्यचित्कारकस्योपसर्जनक्रिययैवान्वयो न प्रधानक्रियया तत्रोपसर्जनक्रियान्वयः शब्दव्यापारविषय इत्यङ्गीकर्तव्यम् । तस्य प्रधानक्रियान्वयाभावेनार्थात्सिद्ध्यसंभवात् । ततश्च तत्र शब्दव्यापारविषयाश्रयमनभिहितसूत्रं प्रवर्तत इति भाव्यं तत्र कारकविभक्त्या । दृश्यते च तथैव प्रयोगः । 'इष्टकाः पक्त्वा भुंक्त' इति । तत्र खल्विष्टकानां पाकक्रियामात्रेणान्वय इति तदन्वयस्य शब्दव्यापारविषयत्वादनभिहिताधिकारविहिता कर्मणि द्वितीया दृश्यते । एवमिहापि जीवशरीरकस्य कर्तुः प्रवेशमात्रेणान्वयो विवक्षित इति तदन्वयस्य शब्दव्यापारविषयत्वात् कर्तरि तृतीयोपपद्यते । नैतदपि युक्तम् । समानकर्तृकत्ववाचिनः क्त्वाप्रत्ययस्य प्रयोगे कारकान्तराणामुपसर्जनमात्रान्वयेऽपि कर्तुस्तन्मात्रान्वयासंभवात् विशिष्टरूपेण कर्तुरुपसर्जनक्रियामात्रान्वयेऽपि विशेष्यांशेन प्रधानक्रियान्वयस्यापि सत्त्वात् समानकर्तृकत्वस्य न क्षतिरिति चेत् यद्येवं तर्हि विशेष्यसमर्पकं कर्तृवाचिपदम् । प्रधानक्रिययैवान्वयात् । अतस्तत्र प्रथमा प्राप्ता । तस्मिन्नुपसर्जनक्रियामात्रान्वयपरिचायकविशिष्टरूपकारकविशेषणपदेऽपि प्रथमैव भवेत् । 'न हि द्वारपालानभिज्ञातोऽहं सत्रशालां प्रविश्य भोक्ष्य' इति प्रयोगेऽहमर्थस्य प्रधानभोजनक्रियाकर्तृत्वेनान्वये सत्युपसर्जनप्रवेशक्रियामात्रान्वयविशिष्टरूपसमर्पकेऽपि तद्विशेषणपदे तृतीया दृश्यते । किं च जीवशरीरकत्वस्य उपसर्जनक्रियामात्रान्वयोऽप्यसिद्धः । यथा हि परमेश्वरस्य मूर्त्यात्मकशरीरकस्य तेजोऽबन्नानुप्रवेशः तथा देवादिनामरूपस्रष्टृत्वमपि तच्छरीरकस्यैव । न खलु हिरण्यगर्भादिषु देवादीन्सृजत्सु परमेश्वरः स्वतंत्रं रूपान्तरमधिष्ठाय तान्सृजतीति सिद्धान्तः । तस्माज्जीवेनेति कर्तरि तृतीयेत्येतदनुपपन्नमित्यलमतिप्रपञ्चेन । उत्तरसूत्रमवतारयितुमाशंकते—नन्विति । 'त्रिवृत्कुर्वत उपदेशा'दिति सूत्रेण नामरूपव्याकरणं त्रिवृत्करणैककर्तृकत्वात्परमेश्वरकर्तृकमित्युक्तम् । तन्न युक्तम् । त्रिवृत्करणस्यापि केवलहिरण्यगर्भकर्तृकत्वसंभवात् । न च त्रिवृत्कृतैस्तेजोऽबन्नैरुत्पादितेऽण्डे हिरण्यगर्भसृष्टिरतस्त्रिवृत्करणे तस्य कर्तृत्वं न संभवतीति वाच्यम् ।

(१) 'समर्पक' इति ख-पाठः।

णिष्ठस्तन्मनः' इत्यादिना इत्याशङ्क्य परिहरति–

॥ सू ॥ मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ १८ ॥

'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते' इत्यादौ प्राङ्निरूपितात् त्रिवृत्करणादर्थान्तरभूत एवाण्डान्तर्वर्तिपुरुषोपभुक्तान्नादीनां परिणामप्रकार उच्यते, न तु त्रिवृत्करणम्। अन्यथा हि मांसमनसोः पुरीषादणीयस्त्वेनाप्यतैजसत्वप्रसङ्गः। तथा सति 'अन्नमशितं त्रेधा' इति भूमेरेव त्रैविध्योपक्रमः 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' इति मनसो भौमत्वं च विरुध्येत। तथेतरयोरप्तेजसोस्त्रैविध्यं विरुध्येत। तदिदमाह– 'मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्चे'ति। पुरीषवन्मांसमनसी अपि भौमे इष्येते। तथा मूत्रवल्लोहितप्राणावाप्यौ, तथास्थिवत् मज्जावाचौ तैजस्ये ॥

त्रिवृत्करणस्याऽण्डसिद्धिपूर्वभावासिद्धेः[1]। अण्डसृष्ट्युत्तरकालं तदन्तर्वर्त्तिदेवमनुष्यादिनामरूपव्याकरणे च निर्वृत्ते प्राणिभिर्भुज्यमानेषु तेजोऽवन्नेषु हि त्रिवृत्करणप्रकार उपदिश्यते। 'यथा खलु सोम्येमा' इत्यादिना अण्डान्तर्वर्तिषु चाग्न्यादित्यादिषु त्रिवृत्करणप्रकारः प्रदर्श्यते 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्ये'त्यादिना। नामरूपव्याकरणानंतरं च त्रिवृत्करणं पठ्यते। 'सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्' इति। अत'स्त्रिवृत्कुर्वत उपदेशा'दिति सौत्रहेतुरयुक्त इत्याशङ्कार्थः। सू ॥ मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ १८ ॥ उपन्यस्तशंकानिराकरणोपयोगि साध्यं तदनंगीकारेऽनिष्टप्रसंगञ्च मनसि निधाय प्रसंगस्य विपर्ययपर्यवसानमात्रं सूत्रे निबद्धं तदवतारयितुं साध्यमनिष्टप्रसंगञ्च दर्शयति–अन्नमिति। अन्यथेति। अत्रिवृत्कृतानि पृथिव्यप्तेजांसि कार्यकारणभावापन्नानि स्थूलान्यणून्यणीयांसि। अतस्त्रिवृत्कृतेष्वपि तत्तद्भूतांशानां स्वकारणानुगुण्येन स्थूलत्वाणुत्वाणीयस्त्वानि स्युः। तस्मा'दन्नमशित'मित्यादि वाक्यं त्रिवृत्करणप्रदर्शनपरं चेत् स्थविष्ठं पुरीषं पार्थिवमणु मांसमाप्यमणीयो मनश्च तैजसमित्यापद्येत। तथा द्वितीयपर्याये मूत्रं पार्थिवं लोहितमाप्यं प्राणस्तैजस इति भवेत्। तृतीयपर्याये अस्थि पार्थिवमाप्या मज्जा तैजसी वागिति स्यादित्यर्थः। अस्तु को दोष इत्याशंक्य सूत्रलब्धमर्थमाह– तथा सतीति। 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयत' इति पुरीषमांसमनसां पार्थिवत्वमुक्तम्। 'आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्त' इति मूत्रलोहितप्राणानामाप्यत्वमुक्तम्। 'तेजोऽशितं त्रेधा विधीयत' इति अस्थिमज्जावाचां तैजसत्वमुक्तम्। पुनश्चा'न्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राण' इति मनःप्राणयोः पार्थिवाप्यत्वमुक्तम्। तत्सर्वं विरुद्ध्येतेत्यर्थः। उपन्यस्तविपर्ययपर्यवसानं सूत्रारूढं करोति–तदिदमाहेति। पुरीषस्य पार्थिवत्वं शङ्कावादिनापि समर्थयितुं शक्यमित्याशंक्य सूत्रे मांसादीत्युक्तम्। आदिशब्देन मनो गृह्यते। यथाशब्दमुदाहृतश्रुत्यनुसारेणेतरयोरपि पर्याययोर्विकारा बोद्धव्या इति सूत्रशेषार्थः। लोहितवन्मूत्रप्राणाविति वाग्वदस्थिमज्जानाविति च वक्तव्ये भाष्ये मूत्रवदस्थिवदित्युक्तिराद्यत्रिकस्याप्यत्वेन द्वितीयत्रिकस्य तैजसत्वेन च साम्यमात्रे तात्पर्येण। यत्त्वण्डान्तर्वर्तिष्वग्न्यादित्यादिषु त्रिवृत्करणप्रदर्शनं तद्बोद्ध्यस्य श्वेतकेतोर्बुद्धिसंवादार्थं न तु तत्रैव त्रिवृत्करणमिदं-

(१) 'सृष्टिप्राग्भावासिद्धेः' इति ख–पाठः।

ननु पूर्वमेव त्रिवृत्कृतं चेत् त्र्यात्मकं वस्तु कथमन्नमापस्तेज इत्युच्यत इत्यत आह—

॥ सू ॥ वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ १९ ॥

अन्नादिभूयस्त्वेन वैशेष्यादन्नवाद इति। तस्मात्त्रिवृत्कुर्वतः परमेश्वरस्य चतुर्मुखाद्यात्मना सकलनामरूपसृष्टिरिति युक्तमेव ॥ इति संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ८

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचिते ब्रह्ममीमांसाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ॥ समाप्तश्च द्वितीयोऽध्यायः ॥

प्रथमतया प्रवृत्तमिति बोधनार्थम्। नामरूपव्याकरणत्रिवृत्करणयोः पाठक्रमश्चार्थक्रमेण बाध्यते। सर्वोऽपि संकल्पकाले साध्यलाभसंकल्पपूर्वकं तत्साधनानुष्ठानं संकल्पयतीति लोके दृष्टम्। अत्रापि प्रकरणे 'बहु स्या'मिति साध्यलाभसंकल्पपूर्वकं 'प्रजायेये' ति तत्साधनप्रवृत्तिसंकल्पवचनं दृष्टम्। अतस्तदनुसारेण 'हन्ताहमिमा' इति संकल्पवचने फलभूतं नामरूपव्याकरणं प्रथमं पठितमिति तथैवोत्तरवाक्येऽपि नामरूपव्याकरणस्य प्रथमं पाठ आसीदित्येवमन्यानुरोधेन प्रवृत्तत्वादपि पाठक्रमोऽर्थक्रमेण बाध्यते। त्रिवृत्कृतैरेव हि तेजोऽबन्नैरण्डमुत्पादनीयमत्रिवृत्कृतानां तेषां कार्यारंभासामर्थ्यात्। यथाहुः पौराणिकाः— 'नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना। नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः। समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः। महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते॥' इति। एवञ्च यद्यप्यण्डसृष्ट्युत्तरभाविनो हिरण्यगर्भस्य त्रिवृत्करणकर्तृत्वायोगेऽपि तत्पूर्वभाविनो नारायणस्य रुद्रस्य वा तत्कर्तृत्वमाशङ्कितुं शक्यम्। तथापि 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये' त्यत्र जीवशब्दस्य तेजोऽबन्नाभिमानिरुद्रनारायणहिरण्यगर्भपरत्वात् तन्मध्ये हिरण्यगर्भस्य त्रिवृत्करणकर्तृत्वासंभवेन नामरूपव्याकरणकर्तृत्वासंभवे स्थिते त्रयसाधारणं जीवशब्दमवलंब्य रुद्रस्य नारायणस्य वा त्रिवृत्करणकर्तृत्वाशङ्कामूलं नामरूपव्याकरणकर्तृत्वचोद्यं न प्रवर्तत इति व्यर्था तयोस्त्रिवृत्करणकर्तृकत्वशङ्का निरालंबना चेति तात्पर्यम्। 'अन्नमशित' मित्यादिना प्रागेव त्रिवृत्कृतानां तेजोऽबन्नानां प्राणिभिर्भुक्तानां परिणामप्रकारमात्रमुच्यते न तु त्रिवृत्करणमिति यदुक्तं तन्न युक्तम्। प्रागेव त्रिवृत्कृतत्वे त्र्यात्मकेषु वस्तुष्वेकैकवाचिशब्दप्रयोगायोगात् इत्याशंकोत्तरत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति—नन्विति। सू ॥ वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ १९ ॥ अन्नादिनि। अर्धमन्नमर्धमितरद्भूतद्वयमित्येवमादिरूपेण भूयस्त्वेन प्रकारेण यद्वैशेष्यं विशेषस्ततो हेतोरित्यर्थः ॥

इति संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीशिवातिवादिमूर्धन्यशिवदर्शनस्थापनधुरंधरसकलदेवभूदेवप्रतिष्ठापक-
श्रीमच्चिन्नबोम्मभूपालहृदयकमलकुहरविहरमाणश्रीसांबशिवप्रेरितस्य
श्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीविश्वजिद्याजिश्रीरंगराजाध्व-
रिवरसूनोरप्पयदीक्षितस्य कृतौ श्रीकण्ठाचार्यवि-
रचितब्रह्ममीमांसाभाष्यव्याख्यायां शिवा-
र्कमणिदीपिकाख्यायां द्वितीयस्याध्या-
यस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

नयमणिमालायाम् अथ संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ १७ ॥ मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥१८॥ वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ १९ ॥

द्रुहिणो देवादीनां व्याकरणे नामरूपयोः कर्ता । भूम्यभिमानयतोऽस्य हि सृष्टेस्तदनंतरं भवति ॥ १६६ ॥
व्याकरणकर्तुरेव त्रिवृत्कृतावप्यभाणि कर्तृत्वम् । तच्च त्रिवृत्कृतभ्वाद्यण्डाज्जातस्य नो घटते ॥ १६७ ॥

इति संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमदप्पयदीक्षितकृतौ चतुर्मतसारसंग्रहे नयमणिमालाख्ये तृतीयपरिच्छेदे द्वितीयस्याध्यायस्य तुरीयः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥ अध्यायश्च समाप्तः ॥ २ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम् अथ संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ १७ ॥ मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥१८॥ वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ १९ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं नामरूपभेदेन प्राणेन्द्रिययोर्भेद इत्युक्तम् । तत्प्रसङ्गेन नामरूपव्याकरणं किंकर्तृकमिति विचार्यते—**संज्ञामूर्तीत्यादिना** । अत्र 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि'इति जीवकर्तृकत्वश्रुतेः 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता'इति परमेश्वरकर्तृकत्वश्रुतेश्च मिथो विरोधोऽस्ति न वेति **संदेहः** । अस्तीति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासकः । अल्पमेधसो जीवस्य महीमहीधरमहोदधिव्याकरणे सामर्थ्याभावात् 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि'इति त्रिवृत्कुर्वतः परमेश्वरस्यैव नामरूपव्याक्रिया भवितुमर्हति । 'सेयं देवते'त्युपक्रम्य 'व्याकरवाणि' इति व्याकरणस्य परदेवताकर्तृकत्वोपदेशात् 'अनेन जीवेने' त्यस्य संनिहितानुप्रविश्येत्यनेन संबन्धाच्च नानयोर्विरोध इति ॥ सूत्रार्थोऽपि व्याख्यातः ॥

इत्थं बाह्यं त्रिवृत्करणमभिधायाध्यात्मिकमाह—**सू ॥ मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च** ॥ २१ ॥ भूमेरन्नात्मिकायाः कार्यं भौमं मांसादि । आदिशब्देन पुरीषमनसी गृह्येते । **इतरयोः**=अप्तेजसोः । यथाशब्दं कार्यमवगन्तव्यम् । मूत्रं लोहितं प्राणश्चापां कार्यम्, अस्थि मज्जा वाक् तेजस इति । तदाह श्रुतिः—अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः' इत्यादिना ॥

ननु सर्वेषां त्रिवृत्करणाविशेषात् कथं पृथिव्यादिव्यवहारः संगच्छते इति तत्राह—**सू ॥ वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः** ॥ २२ ॥ तुशब्दश्शंकानिरासार्थः । सर्वेषां पृथिव्यादीनां त्रिवृत्करणाविशेषेऽपि **वैशेष्यात्**=स्वभागाधिक्यात् । **तद्वादः**= पृथिव्यादिव्यवहारः संगच्छते । तद्वाद इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः । तदेवं सर्वासां श्रुतीनामविरोधे प्रामाण्यान्निरवद्याद्वितीये ब्रह्मणि समन्वयस्सिद्ध इति ॥ अस्मिन्पादे **द्वाविंशतिस्सूत्राणि** अधिकरणानि **नव** ॥

श्रीकण्ठमते, तथा **रामानुजमते च** अत्राधिकरणे संदेहपूर्वपक्षादिषु नास्ति विशेषः पूर्वस्मात् । अत्रापि नामरूपव्याकरणं किं परमेश्वरकर्तृकमुत चतुर्मुखादिजीवकर्तृकमिति संदिह्य त्रिवृत्कुर्वतः परमेश्वरस्यैव चतुर्मुखाद्यात्मना सकलनामरूपसृष्टिरिति तत्तन्मतप्रक्रियानुगुण्येन सिद्धान्तितमिति न पृथक्प्रपञ्चितम् ॥ अत्र **पादे** अनयोर्मतयोरे**कोनविंशतिस्सूत्राणि** अधिकरणानि **अष्टौ** ॥

आनन्दतीर्थमते, अत्र आद्यं सूत्रं संज्ञाधिकरणमितरसूत्रद्वयं मांसाधिकरणमिति च व्यपदिश्यते । अत्र 'विरिञ्चो वा इदं सर्वं विरेचयति ब्रह्मा वाव विरिञ्च एतस्माद्धीमे रूपनामनी'इति गौपवनश्रुत्या विरिञ्चनामनिर्वचनयुक्त्योपष्टम्भया द्रुहिणस्य नामरूपकर्तृत्वं प्रतिपादयन्त्या विरोधात् 'परमाद्ध्येते नामरूपे व्याक्रियेते'इति विष्णोर्नामरूपकर्तृत्वं प्रतिपादयन्त्याभिवेदश्रुतिरप्रमाणमिति **पूर्वपक्षः** । 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते'इति श्रुत्या त्रिवृत्क्रियाकर्तुरेव तत्सापेक्षशरीरकर्तृत्वं तदनन्तरं तत्तन्नामकर्तृत्वं च विरिञ्चादिवाक्यानां तदवान्तराधिकारविषयत्वादिति **सिद्धान्तः** । सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥ **इति संज्ञाधिकरणम्** ॥ १२ ॥

अथ मांसाधिकरणम् ॥ १३ ॥

अत्राधिकरणे शरीरकारणश्रुतिविरोधः परिह्रियते । 'आपो वाव मांसमस्थि च भवन्त्याप्यस्शरीरम्'इति श्रुत्या 'अम्मयं च यतो मांसं मनस्तृप्तिश्च मांसत'इति स्मृत्युक्ततृप्तिजनकत्वयुक्तिसहितया शरीरस्य केवलाप्यत्वस्य 'पृथिवी शरीर'मिति पृथिव्यां लयश्रुत्या काठिन्यादिना च केवलपार्थिवत्वस्य 'सोऽग्नेर्देवताया आहुतीभ्यस्संभूय हिरण्यशरीर ऊर्ध्वं स्वर्गलोकमेती'ति श्रुत्यौष्ण्यदर्शनेन च केवलतैजसत्वस्य वाजीकर्तव्यत्वेन तस्य त्रिवृत्कृतभूतत्रयप्रकृतिकत्वं वदन्त्या 'इमास्तिस्रो देवताः

पुरुषं प्राप्ये' त्यादिश्रुतेरप्रमाणत्वाद्भूतत्रयप्रकृतिकत्वे विशेषोक्तेरयोगाच्च शरीरस्य त्रिवृत्कृतभूतत्रयप्रकृतित्वं न संभवतीति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** मांसादिकं पार्थिवमप्तेजसोरपि कार्यमङ्गीकर्तव्यम् । श्रुत्यनुसारात् । पार्थिवत्वादिविशेषव्यवहारस्तु तत्तद्भूतप्रचुरसंयोगविशेषेण तत्तच्छरीरविषयः ॥ इति । **सूत्रार्थस्तु,** भौममित्युपलक्षणम् । यच्छरीरे कठिनं मांसादि तदेव भौमं पार्थिवम् । न सर्वशरीरम् । किं तर्हि **यथाशब्दम्**='यत्कठिनं सा पृथिवी'ति श्रुतिमनुसृत्य शरीरे **इतरयोश्च** अप्तेजसोश्च कार्यं शोणितमज्जादिरूपमङ्गीकार्यम् । यथा मांसादिकं भौमं पृथिवीकार्यम् । न केवलं पृथिवीकार्यं किं तर्हि इतरयोरप्तेजसोश्च कार्यं यथाश्रुत्यङ्गीकार्यमित्यर्थः ॥

सू ॥ वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २३ ॥ पार्थिवमाप्यं तैजसमिति विशेषोक्तिस्तु **वैशेष्यात्**=पृथिव्यादिभूतानां तत्तच्छरीरविशेषसंयोगमपेक्ष्य युज्यते । अतो न तद्विरोध इत्यर्थः ॥ एतदध्यायोक्तार्थस्यावधारणार्थाऽध्यायान्ते द्विरुक्तिः ॥ अस्मिन्पादे अत्र मते त्रयोविंशतिस्सूत्राणि अधिकरणानि त्रयोदश। इत्यानन्दतीर्थमते मांसाधिकरणम् ॥ १३॥

यं प्रासूत विशुद्धशीलमनघं वृद्धांबिकाख्या सती
यं मृत्युञ्जयशर्मणो बुधमणेर्भाग्यं विदुस्साधवः ।
वाधूलान्वयजन्मनोऽस्य सुधियो हालास्यनाथाह्वय
स्येयं सत्कृतिरेधतामिह चतुर्भाष्यानुगा चन्द्रिका ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायामविरोधाख्ये द्वितीयकेऽध्याये । भौतिकसृष्टिश्रुतिगतमविरोधं स्थापयंस्तथा प्रथितः ॥
अन्ये मतत्रयेऽपि प्राप्तसंपूर्तिमेष खलु तुर्यः । पादस्सयुक्तिकश्रुत्यविरोधाख्यश्च मध्वमतरीत्या ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वाधूलवंशमुक्ताफलपण्डितप्रकाण्ड**गंगाधरसुधीमणेः** पौत्रेण संततसमाचरितगायत्रीसमुपास्तिसंधुक्षितब्रह्मवर्चससंसिद्धनिग्रहानुग्रहशक्तिकान्तर्मुख**मृत्युञ्जयसंयमीन्द्र**गार्हस्थ्यतपःस्तोमपरिपाकायितमूर्तिना **वृद्धांबिकागर्भशुक्तिमुक्ताफलेन** अग्निष्टोमसमाराधिताष्टमूर्तिक**श्रीमद्गङ्गाधरमखिवर्य**चरमसोदरेण **गर्गान्वयमहांभोधि**कौस्तुभायितभगिनीपति**पिच्चुशास्त्रि**शब्दित**ेश्वरशर्म**तपोधनशिष्टाग्रगण्यब्रह्मनिष्ठाधुरंधरान्तर्मुखनिरुपधिकरुणाशालि**देशिकेन्द्र**परमानुग्रहसंपरसंधुक्षितकाव्यालंकारसाहितीपरिचयेन तदसाधारणपरमानुग्रहपात्रेण **पञ्चनदस्थला**भिजनसाग्निचित्सर्वतोमुखमहाव्रतविश्वजिद्याजि वशीभूत,**श्रीबालकृष्णमखिराज**करुणापाङ्गसमासादितब्रह्मविद्यापरिचयेन **श्रीहालास्यनाथसूरिणा** विरचितायां **ब्रह्ममीमांसासूत्रार्थचन्द्रिकायां** चतुर्मतभाष्यार्थबोधिन्यां **द्वितीयस्याध्यायस्य तुरीयः पादः ॥**

॥ द्वितीयाध्यायश्च समाप्तः ॥

॥ शिवाभ्यां नमः ॥

श्रीचिन्नबोम्मनरपालहृदब्जवासिसांबत्रिलोचननिदेशवशंवदस्य ।
अप्पय्यदीक्षितमणेर्वदनारविन्दमाध्व्या शिवार्कमणिदीपिकया समेते ॥

श्रीकण्ठयोगिरचिते तरुणेन्दुचूडानिर्दोषभव्यगुणसंहतिबोधदक्षे ।
भाष्ये पराशरतपःफलतापसेन्द्रश्रीबादरायणगभीरगिरां चिरत्ने ॥

सूक्तेऽधिकृत्यवसितौ नयरत्नमालाभिख्याप्पयाध्वरिकृतिप्रवरान्तरेण ।
हालास्यनाथसुधिया कृतया च सूत्रवृत्त्या समं कृतधियामभिनन्दयित्र्या ॥

प्राचीनसन्मतचतुष्टयतारतम्यजिज्ञासुमोदनकृतेऽनतिदैर्घ्यभाजा ।
जीर्णप्रबन्धपुनरुद्धृतिरूपधर्मसाह्यैकतानमनसां सुहृदां निदेशम् ॥

आलंब्य भूरियतनार्जितलुप्यमानद्वित्रातिदुर्लभखिलीकृतमातृकातः ।
मैसूरुवासिपरकालमठाधिपेन्द्रदत्तातिरम्यमुपरिष्कृतमातृकायाः ॥

साहाय्यतश्च शिथिलाः परिपूर्य पङ्क्तीरुन्नीविते विधृतभूरिपरिश्रमेण ।
तेनैव मुद्रणपरिष्कृतिमाप्यमाने ह्यध्याय एष परिपूर्तिमगाद्द्वितीयः ॥

॥ शुभं भूयादध्येतुरध्यापकस्य च ॥

॥ श्रीः ॥

शिवाभ्यां नमः ।

श्रीकण्ठाचार्यकृतौ

ब्रह्ममीमांसाभाष्ये

अथ तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ सू ॥ तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

अतीतेऽध्याये प्रथमाध्यायसिद्धस्य ब्रह्मकारणवादसमन्वयस्य विरोधः परिहृतः । तथा हि–प्रथमे पादे सांख्यादितर्कविरोधः परिहृतः । द्वितीये प्रधानकारणवादादिषु तर्कविरोधः प्रदर्शितः । तृतीये भूतसृष्टयवान्तरविरोधपरिहारपूर्वकं जीवश्च नित्यत्वादिधर्मैर्निरूपितः । चतुर्थे प्राणेन्द्रियाणां स्वरूपं ब्रह्मणः सकाशात् तेषामुत्पत्तिमप्यभिधाय सर्वेषां नामरूपव्याकरणं च निरूपितम् । अत्र तृतीये प्रथमपादे नित्यत्वादियुक्तस्य जीवस्य गत्यागतिनिरूपणं क्रियते । द्वितीये तदवस्थानिरूपणपूर्वकमीश्वरस्य स्वरूपलक्षणमुच्यते ।

अथ शिवार्कमणिदीपिकायां

तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमःपादः

अथ तदंतरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ सू ॥ तदंतरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

प्रतिपत्तिसौकर्यायं वृत्तवर्तिष्यमाणाध्यायपादार्थाननुकीर्तयन् [१]संगतिं दर्शयति–अतीतेऽध्याय इति । प्रथमेनाध्यायद्वयेन वेदान्तवेद्यं लिङ्गरूपं परं ब्रह्म संभावितसकलविरोधपरिहारेण निरूपितम् । इतः परमध्यायद्वयेन तत्प्राप्तिसाधनतत्प्राप्तिप्रकारात्मकं साध्यरूपं वस्तु निरूप्यते । ब्रह्मप्राप्तिसाधननिरूपणस्य ब्रह्मप्राप्तिनिरूपणस्य च ब्रह्मस्वरूपावधारणाधीनत्वादस्याध्यायद्वयस्य पूर्वाध्यायद्वयानंतर्यमिति [२]पूर्वोत्तराध्यायद्विकयोर्हेतुहेतुमद्भावसंगतिः । तत्र साधनाधीनत्वात्साध्यलाभस्य साधननिरूपणार्थस्य तृतीयाध्यायस्य फलाध्यायात्पूर्वभाव इत्यनयोरध्याययोरवान्तरसंगतिः । ब्रह्मप्राप्तिसाधनं संसाराद्वैराग्यं ब्रह्मप्रेप्सा तदुपासना[३]तदंगाश्रमादिधर्मकलापश्चेति चतुर्विधम् । तत्राधिकारिणो वैराग्यदृढीकरणाय क्षयिष्णुत्वसातिशयित्वादिना संसारस्य दुःखरूपतां ख्यापयितुमिह परत्र [४]तृतीये स्थाने च परिभ्रमणेन तस्य दोषवत्त्वं प्रथमपादे निरूप्यते । तस्य परब्रह्मप्रेप्सादृढीकरणाय परब्रह्मणश्शिवस्य महिमा द्वितीयपादे निरूप्यते । तत्रोभयलिंगाधिकरणमारभ्य निर्दोषकल्याणगुणाकरत्वसमाभ्यधिकरहितत्वसकलकर्मफलप्रदत्वरूपस्तस्य महिमा निरूप्यते इति स्पष्टमेव । स्वप्नाधिकरणेऽपि तस्यैव महिमा निरूप्यते ।

---

(१) संगतिमाविष्करोति' इति ख. पाठः । (२) 'पूर्वोत्तरद्विकयोस्संगतिः' इति ख. पाठः । (३) तदुपासनानुष्ठानमुपासनांगाश्रमादि' इति ख. पाठः । (४) 'तृतीयस्थाने च परिभ्रमणरूपत्वं तस्य' इति ख. पाठः ।

तृतीये तदुपासनाविशेषाणां गुणोपसंहारः। चतुर्थे त्वाश्रमादिधर्म इति विवेकः॥

अत्र प्रथमाधिकरणे जीवः परलोकगतागतेषु देहान्तरप्राप्तये भूतसूक्ष्मैर्वेष्टितो याति उतावेष्टित इति संशयः॥

जीवो देहान्निर्गच्छन् भूतसूक्ष्मैर्भाविशरीरबीजैरपरिष्वक्त एव यातीत्युच्यते, भूतानां सर्वत्र सुलभत्वेनापार्थकत्वादायासस्य॥

इति प्राप्ते ब्रूमः–जीवो देहान्तरप्राप्तये भूतसूक्ष्मैः परिष्वक्तो यातीति पश्चा-

---

न हि तत्र जीवस्य स्वप्नावस्था कीदृशीति चिंत्यते किं तु तस्याः परमेश्वरकर्तृकत्वं व्यवस्थाप्यते। तद्व्यवस्थापनं चानंतप्राणिगतपरस्परविरुद्धात्याश्चर्यतत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यतत्कालमात्रावसायिस्वाप्नपदार्थजातस्रष्टृत्वादिरूपतन्महिमनिरूपणं पर्यवस्यति। यद्यप्येतेनाधिकरणेन स्वप्नावस्थायाः प्रजापतिविद्योक्तरीत्या भयादिदर्शनकलुषितत्वेन हेयत्वसंसूचनात् पूर्वपादेनैव वैराग्यदृढीकरणमपि लभ्यते। तथापि तदानुषंगिकं प्रयोजनं न त्वनुगतपादार्थरूपम्। तथा सुषुप्तिचिंतापि परमेश्वरस्य सुषुप्तिस्थानत्वेन पापास्पर्शप्रयोजकत्वरूपमहिमनिरूपणात्मिकैव। तत्रत्यातःप्रबोधसूत्राक्षेपसंगत्या प्रवृत्तं स एव तु कर्मानुस्मृत्यधिकरणं तच्छेषभूतमानुषंगिकप्रयोजनार्थसुषुप्त्यवस्थाहेयत्वसंसूचनपर्यवसायि। मूर्छाधिकरणमेकं जीवावस्थानिरूपणप्रसंगागतम्। तदप्यानुषंगिकप्रयोजनार्थे मूर्छावस्थायाः यदर्धसम्पत्तिर्मूर्छा तस्या मरणावस्थायाश्च हेयत्वसंसूचने पर्यवसायि। तृतीयपादे संजातशिवप्राप्तिकुतूहलस्योपासकस्य गुणोपसंहारानुपसंहारादिर्निरूपितः। चतुर्थपादे तदंगकर्मकलापो निरूपित इति विवेकः। अत्र प्रथमाधिकरणे इति॥ वेत्थ यथेत्यादि। पञ्चाग्निविद्यागतप्रश्नप्रतिवचनयोर्भूतवेष्टनगमकत्वसंभवासंभवाभ्यामयं संशयः। 'अपरिष्वक्त एवे' त्यवधारणेन प्रश्नप्रतिवचनयोर्भूतवेष्टनगमकत्वसंभावना व्यवच्छिद्यते। तथाहि–श्वेतकेतुमारुणेयं पाञ्चालराजः प्रवाहणो 'वेत्थयथे' त्यादि पप्रच्छ। तस्मिन्निमं प्रश्नं प्रतिवक्तुमजानति तस्य पितरि चाजानति तत्पित्रा समागत्य पृष्टः प्रवाहणः स्वयमेव प्रश्नविषयं निरूपयन् कास्ताः पञ्चाहुतयो यासामुत्तमायामाहुतावापः पुरुषशब्दाभिलपनीयतां भजंत इत्याकांक्षायाम् 'असौ वाव लोको गौतमाग्नि' रित्यादिना द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषितः पञ्चाग्नित्वेन रूपयित्वा तेषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोद्रव्यकाः पंचाहुतीरुपदिश्य तदनंतर 'मिति तु पंचम्यामाहुता' वित्यादिस्वपृष्टार्थनिरूपणोपसंहारः कृतः। नात्र प्रश्ने प्रतिवचने वा भूतानां श्रवणमस्ति। दूरे तत्संपरिष्वक्तस्य जीवस्य। भूतेष्वपां श्रवणमात्रमस्ति। न तु तासां द्युलोकपर्यंतं गमनस्य ततो योषित्पर्यन्तं प्रत्यागमनस्य वा श्रवणमस्ति। यदि त्वापः पञ्चस्वप्यग्निषु होमद्रव्यतया श्रूयेरन् तदा केवलानामपां वा परत्रेह च गतप्रत्यागते प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां विवक्षिते इति कल्पनीये। न तु तास्तथा श्रूयंते। श्रद्धादीनि भिन्नभिन्नान्येव ह्याहुतिद्रव्याणि श्रूयन्ते। तस्मान्न भूतसूक्ष्मवेष्टितस्य जीवस्य गमनसिद्धिः। ननु तथापि देहान्तरोत्पत्त्यर्थं तदारंभकभूतसूक्ष्मयुक्तस्य जीवस्य गत्यागती वक्तव्ये इत्याशंक्याह–भूतानामिति। भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानवत् भोगायतनानामपि तत्रत्यैरेव भूतैरदृष्टाकृष्टैरारंभसंभवतीति तदर्थमितो भूतसूक्ष्मनयनापेक्षा नास्तीत्यर्थः। देहान्तरप्राप्तय इति। तच्छब्दसंज्ञामूर्तिसूत्रगतमूर्तिशब्दोक्तदेहपरामर्शी।

(१) कुतूहलोस्योपासनानुष्ठानाय तद्भेदाभेदगुणोपसंहारा' इति ख. पाठः। (२) 'तस्मान्न प्रश्नप्रतिवचनपर्यालोचनया

ग्निविद्यायां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामवगम्यते । कथम् ? 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति प्रश्नः 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति प्रतिवचनम् । तत्र चायमर्थः संपिण्डितः-ब्राह्मणादिदेहस्थो जीवः स्वाहादानादि कर्म कृत्वा तत्फलभोगायास्माद्देहादुत्थाय गच्छन्नेतद्देहस्थाभिरद्भिर्भूतान्तरसंसृष्टाभिः सूक्ष्माभिः परिष्वक्तः अग्नित्वेन निरूपितं द्युलोकं प्राप्य ताभिरेवामृतमयदेहाकारेण परिणताभिरद्भिः परिष्वक्तो देवानां शेषभावमुपगम्य तैः सह तत्र भोगविशेषाननुभूय भुक्तावशिष्टेन ब्राह्मणादिदेहप्रापकेन कर्मणा सह पुनरिमं लोकमागत्य कर्म कर्तुं ताभिरेव परिष्वक्तोऽग्नित्वेन निरूपितं पर्जन्यं प्राप्य वर्षधाराभिः सह अग्नित्वेन निरूपितां पृथिवीमुपगम्य व्रीह्यादिसस्येन अन्नाकारपरिणतेन सह अग्नित्वेन निरूपितं पुरुषं प्राप्य तत्र शुक्लाकारपरिणताभिस्ताभिरद्भिः परिष्वक्तोऽग्नित्वेन निरूपितां योषितं प्राप्य तत्र देहाकारपरिणताभिः पुरुषशब्दाभिलापनीयाभिरद्भिः परिष्वक्तः कर्मानुरूपब्राह्मणादिदेहेन जायत इति । तदेतत्सर्वमुत्तरत्राभिव्यज्यते । तस्मात् पुरुषो भूतसूक्ष्मैर्वेष्टित एव देहान्तरं प्राप्नोतीति ॥

॥ सू ॥ त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

सर्वस्य त्रिवृत्करणेन त्र्यात्मकत्वाद्भूतान्तरसंसृष्टा एवापो भूयस्त्वादप्छब्देनोच्यन्ते । अतः 'पञ्चम्यामाहुतावापः' इति केवलाप्छब्दग्रहणेऽपि न विरोधः ॥

॥ सू ॥ प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

'प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इति जीवेन सहेन्द्रियगतेस्तदा-

---

प्रतिपत्तिशब्दः प्राप्तिवाची । सप्तम्युद्देश्यरूपविषयार्थेति भावः । प्रश्नप्रतिवचनयोः भूतवेष्टितो जीवो यातीत्येतदर्थपर्यवसायित्वं सूत्रकार एवोत्तरसूत्रैः प्रपंचयिष्यति । अत्र श्रोतृणामाकाङ्क्षाशान्तये तमर्थं सर्वं निष्कृष्य दर्शयति-तत्र चायमर्थ इति । प्रश्नप्रतिवचनयोराप एव केवलाः श्रूयन्ते न भूतान्तरश्रवणमस्तीति शंकानिराकरणार्थं तावदिदं सूत्रम्-सू ॥ त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥ सर्वस्येति ॥ प्रश्नप्रतिवचनयोरपां पुरुषशब्दाभिलपनीयत्वं श्रूयमाणं पुरुषाधिष्ठानदेहारंभकत्वेनैवोपपादनीयम् । तदारंभश्च न केवलाभिरद्भिरुपपद्यते । अशितपीतादिपरिपाकस्नेहगंधादिकार्यदर्शनेन देहस्य त्र्यात्मकत्वात् देहाद्यारंभार्थं सर्वस्यापि तेजोऽबन्नस्य सर्गाद्यकाल एव त्रिवृत्कृतत्वेन त्र्यात्मकत्वाच्च । अतस्त्रयाणां देहारंभकत्वेऽपि देहस्य रसलोहितादिभूयस्तया कार्यानुसारेण भूतेष्वपां भूयस्त्वात् अप्शब्देनाभिधानं न तु भूतान्तराभावादिति भावः । न केवलं प्रश्नप्रतिवचनयोः श्रूयमाणानामपां देहारंभकत्वात्त्र्यात्मकतया तयोरप्शब्दस्य त्र्यात्मकभूतसूक्ष्मपरता किं तु तासां सूक्ष्मदेहरूपत्वादपीति पूर्वसूत्रसाध्ये हेत्वन्तरकथनार्थं सूत्रम्-सू ॥ प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥ अस्ति तावदिदमिह परत्र च जीवस्य गतागतयोरिंद्रियाणामपि तेन सह गतागते । न चेंद्रियाणां शरीराश्रयणं विना गतागते संभवतः । नापि तेषामवस्था-

---

भूतवेष्टितस्य' इति ख. पाठः । (१) प्रतिपादयिष्यति' इति ख. पाठः ॥ (२) देहारंभश्च इति ख. पाठः ।

श्रयत्वेन देहगमनमपि प्रतीयते। अतोऽपि भूतसूक्ष्मदेहवेष्टित एव यातीति॥

आशङ्क्य परिहरति—

॥ सू ॥ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात्॥ ४॥

'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्' इत्यादाविन्द्रियाणामग्न्याद्यभिगमः श्रूयते। ततो जीवेनेन्द्रियाणां न सहगमनमिति चेत्—न, वागाद्यभिमानिदेवतासु वागादिशब्दानां भाक्तत्वात्, ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशाः' इत्यनपियद्भिर्लोमादिभिः सह पाठात्॥

॥ सू ॥ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः॥५॥

प्रथमे द्युलोकाग्नावपामश्रवणात् नापो गच्छन्ति 'एतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति' इति श्रद्धैव श्रूयते इति चेत्—न। आप एव श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते। कथम्?

नमात्रं संभवति। जीवद्दशायामेव दर्शनात्। न च तेषां स्वस्वकार्येषु प्रवृत्त्यर्थमेव देहाश्रयणं केवलमवस्थानं गतागतं च स्वस्वोपादानाश्रयाणामेव तेषां संभवतीति वाच्यम्। मार्गे चंद्रसंवादादिश्रवणेन तेषां गतागतयोः स्वस्वकार्येषु प्रवृत्तेरपि सत्त्वात्। अतो मार्गे स्थूलदेहाभावादिंद्रियाश्रयत्वोपपत्त्यर्थमेतासामपामेव त्र्यात्मकतया सूक्ष्मदेहत्वमाश्रयणीयमिति भावः॥ नन्वेवमिंद्रियाणां जीवानुगत्यभ्युपगमे तेषामग्न्याद्यप्ययश्रवणस्य कथं निर्वाह इत्याकांक्षायां तन्निर्वाहप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—सू॥ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात्॥ ४॥ भाक्तत्वादिति। ननु वागिंद्रियाद्यभिमानिष्वग्न्यादिषु तत्तच्छरीरकेषु वागादिशब्दानां मुख्यत्वं संभवति कथं भाक्तत्वं वर्ण्यते? वागादिशब्दानामग्न्यादिपरत्वे च कथं वाक्यार्थनिष्पत्तिः। न ह्यग्न्यादयोऽग्न्यादीनपियन्तीत्युपपद्यते। उत्क्रान्तौ वागादीन्विहाय तदभिमानिदेवतानामन्यत्र गमने च देवतानधिष्ठितानां तेषां कथं मार्गे चन्द्रसंवादादिकार्यनिष्पादकत्वम्?। उच्यते। वागादिशब्दा वागाद्यभिमानिदेवतासु मुख्या एव। यत्तासामग्न्यादिदेवतास्वप्ययवर्णनं तद्भाक्तम्। उत्क्रांतिसमये निर्व्यापारेषु वागादिषु तदभिमानिदेवतानां तद्व्यापारयितृत्वं विहाय केवलमग्न्यादिरूपेणावस्थानं तासामग्न्याद्यप्ययत्वेनोपचरितमिति भाष्याभिप्रायः। स्यादेतत्। प्रश्नप्रतिवचनयोः योषिदग्न्याहुतावपां देहाकारपरिणतिमात्रं श्रूयते। तेन तासां त्र्यात्मकत्वं सिध्यतु नाम। तावता तासामिह परत्र च जीवपरिष्वंजकत्वेन गतागते न सिध्यतः। न च तासां होमपञ्चकेऽप्यनुवृत्तिश्रवणमस्ति। न चाहुतिद्रव्यत्वादनुवृत्तिकल्पनम्। तदश्रवणात्तत्तदाहुतिषु द्रव्यान्तरश्रवणाच्च। सोमादीनामाहुतिद्रव्याणामब्विकारतया प्रश्नप्रतिवचनश्रुतावब्रूपत्वकल्पना संभवतीति चेन्न। प्रथमपर्याये मनोवृत्तिविशेषरूपश्रद्धाद्रव्यके अब्विकारद्रव्याश्रुत्या प्रणव एव वैस्वर्येण तथाकल्पनस्याप्रवृत्तेः। न च तथापि चन्द्रसंवादोपपत्तये सूक्ष्मदेहरूपतयैतासामपां जीवानुगतिः कल्पनीयेति वाच्यम्। पञ्चमाहुतौ श्रुतानामपां तावन्मात्रसम्बन्धेऽपि चन्द्रसंवादोपपत्तये चंद्रलोक एव धूमादिमार्गगतानामिवार्चिरादिमार्गगतानामप्यमृतमयदेहोत्पत्तिकल्पनोपपत्तेः स्थूलदेहकल्पनया चंद्रसंवादार्थापत्तेरक्लिष्टोपपादनसंभवे अन्यत्रान्यार्थश्रुतानामपां सूक्ष्मदेहत्वकल्पनेन क्लिष्टोपपादनायोगादित्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—सू॥ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः॥ ५॥

अप्सु पृष्टासु तदुत्तरोपपत्तेः । श्रद्धाशब्दश्चाप्सु युज्यते, 'श्रद्धा वा आपः' इति श्रुतेः ॥

पुनराशङ्क्य परिहरति—

॥ सू ॥ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

अत्र प्रश्नप्रतिवचनयोराप एव प्रतीयन्ते, न तत्परिष्वक्तो जीव इति चेत्—न, उत्तरत्र 'अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणैति मासांस्तान् नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादादित्यमादित्याचन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति तस्मिन् यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं

अप्सु पृष्टास्विति । अयमाशयः । प्रश्नवाक्ये पञ्चस्वप्याहुतिष्वपां संबन्धमभ्यनुज्ञाय पंचमाहुतौ देहाकारपरिणतिप्रकारमात्रं पृष्टम् । न हि तत्र पंचम्यामाहुतावपां सत्त्वं देहाकारपरिणतिप्रकारश्चेत्युभयं पृष्टमिति वक्तुं शक्यम् । वाक्यभेदापत्तेः । एवं च विशिष्य पंचम्यामाहुतावपां देहाकारपरिणतिप्रश्नादाहुत्यन्तरेष्वपि तासां संबंधमात्रमभ्यनुज्ञातमवसीयते ! यद्यप्यपां पुरुषवचस्त्वविशेषितभवनक्रियासंबंधमात्रं शाब्दं तथाप्याहुतीनां द्रव्याकांक्षायां सन्निधानात्तद्द्रव्यतयापि तास्सम्बध्यन्ते । तथा च पंचस्वाहुतिषु हूयमानानामपां पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषाकारेण परिणामं वेत्थ किमिति प्रश्नवाक्यार्थः पर्यवस्यति । ततश्च कास्ता अब्द्रव्यकाः पंचाहुतयः इत्याकांक्षायां तन्निरूपणार्थं प्रवृत्तेषु पंचसु पर्यायेषु ये होमद्रव्यपराः श्रद्धादिशब्दास्ते तासामपामेवावस्थाविशेषवाचका इति व्याख्यातुं युक्तम् । एवं सत्येव 'इति तु पञ्चम्यामाहुता' विति प्रतिवचनोपसंहारवाक्यमपि संगच्छते । यदि ह्यपां पंचमपर्याये हूयमानानां 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भस्संभवती'ति पुरुषाकारपरिणामं वक्तुं 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेस्सोमो राजा संभवती' त्यादिषु प्रथमादिपर्यायेष्वपि तासामेव हूयमानानामपां सोमराजादिपरिणाम उक्तः स्यात् । तदानीमितिशब्देन प्रकारवाचिना च पूर्वोक्तसर्वप्रकारपरामर्शस्संगच्छते । प्रथमादिपर्यायेषु एवमेवं भूत्वा पञ्चमपर्याये पुरुषाकारा भवन्त्याप इत्यन्वयात् । यदि तु श्रद्धादिशब्दोक्तानामन्येषामेव होमद्रव्याणां सोमराजादिपरिणाम उक्तो भवेत् तदा पूर्वोक्तः सर्वोऽपि प्रकारोऽपां परिणामक्रमविषयो न भवतीति स न संगच्छते । तस्मादप्स्वेव श्रद्धाशब्दः । वैदिकप्रयोगान्तरदर्शनेन तस्य तासु वृत्त्युपपत्तेः पञ्चस्वप्याहुतिषु अपामेव होमद्रव्यत्वेन संम्बन्धे सिद्धे पंचमाहुतौ तासां पुरुषवचस्त्वमात्रस्य विधेयत्वेनावाक्यभेदोपपत्तेश्चेति ॥ नन्वस्त्वपां त्र्यात्मकानां पञ्चस्वप्याहुतिषु होमद्रव्यत्वेन सोमराजाद्युत्तरोत्तरावस्थाविशेषपरिणामित्वेन चानुवृत्त्या गतागतसिद्धिः । तथापि भूतान्तरसंसृष्टाभिस्ताभिरद्भिस्संपरिष्वक्तो जीवो गच्छतीत्येतन्न सिध्यति । जीवस्याश्रुतत्वादित्येतच्छङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्— अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥ पितृयाणवाक्ये तावत्सोमराजशब्दनिर्दिष्टा इष्टापूर्तादिकर्मफलं भोक्तुं द्युलोके चन्द्रमसं प्राप्ता इष्टादिकारिण एव । 'अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते' इत्यादिनोपन्यस्तानां तेषामेव कर्मफलभोगपर्यन्तं तत्र स्थित्वा तदवसाने पुनराकाशादिक्रमेण भूमाव-

पुनर्निवर्तन्ते, यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते अतो वै खलु दुर्निष्प्रपततरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति' इति वाक्ये द्युलोके सोमराजशब्दोक्तामृतमयदेहवैशिष्ट्येन पुण्यफलमनुभूय पुण्यकर्मावसाने पुनरिहागत्य गर्भं प्राप्तवतामिष्टादिकारिणां प्रतीतेस्तेषामेव 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति' इत्यत्र सोमराजशब्देन प्रत्यभिज्ञानात्। तस्मात् प्रश्नप्रतिवचनयोरप्यद्भिः परिष्वक्तस्तच्छरीरको जीव एवाप इत्युच्यन्त इति गम्यते। अतो न विरोधः॥

॥ सू ॥ भाक्तं वानात्मवित्त्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥

वतीर्य ब्राह्मणादिजन्मने गर्भप्राप्तेः प्रदिपादनात् । त एवात्रापि सोमराजशब्दनिर्दिष्टा भवितुमर्हन्ति सोमराजश्रुतिसाम्यात् द्युलोकस्थितिसाम्याच्चेत्येवमिष्टादिकारिणां प्रतीतेः तदश्रवणमसिद्धमिति भावः । श्रुता 'वेष सोमो राजे' त्येकवचनश्रवणेऽपि 'इष्टादिकारिणा'मिति सूत्रे बहुवचनं शंकान्तरवारणार्थम् । एवमिह शङ्का स्यात् । 'आकाशाचंद्रमस' मिति प्रकृतश्चन्द्रमाः 'एष' इति परामृश्यते । एकवचनानुगुण्यात् । सोमराजशब्दयोस्तत्र प्रसिद्धत्वात् तस्य देवभक्ष्यत्वप्रसिद्धेश्च । अतस्तं प्रकृता इष्टादिकारिणो देवा भूत्वा भक्षयन्तीत्येव तेषां द्युलोके भोगप्रकार उच्यते । तस्मात्सोमराजशब्देनेष्टादिकारिणां प्रतीतिरसिद्धेति । तत्रायं परिहारो विवक्षितः । चन्द्रस्य 'एष सोमो राजे' ति सोमराजत्वं न विधातव्यम् । सोमराजशब्दयोश्चंद्रपर्यायत्वस्य प्रसिद्धत्वात् । अत 'एष' इति प्रथमांतनिर्दिष्टानामिष्टादिकारिणामेव परामर्शः । विभक्त्यैकरूप्यात् । एकवचनं तु वाक्यस्य प्रातिपदिकस्य च गुणभूतम् । बहुपत्नीकप्रयोगे 'पत्नीं सन्नह्ये' त्येकवचनवदत्रैव प्रकरणे 'वायुर्भूत्वाभ्रं भवती' त्यादीष्टादिकारिविषयैकवचनवच्च प्रत्येकगतैकत्वाभिप्रायं योजनीयम् । ततश्च 'सोमो राजे' त्यनेन गौणेन प्रसिद्धचन्द्रसादृश्यं दिव्यभोगयोग्यामृतमयदेहत्वं विधीयते । अथवा भोग्यत्वरूपमग्रिमसूत्रेण स्पष्टीकरिष्यमाणं प्रसिद्धचंद्रसादृश्यं विधीयते । तस्यैव विवरणं 'तद्देवानामन्नं तद्देवा भक्षयन्ती' ति । तस्मात्पितृयाणवाक्यगतं 'एष सोमो राजे' त्येतत् बहूनामिष्टादिकारिणामेव परामर्शकं न त्वेकस्य चन्द्रमस इति । अपि च । पितृयाणवाक्ये पर्जन्यावरोहणमिष्टादिकारिणामेव श्रुतं न तु चन्द्रमस इति निर्विवादम् । तच्च पञ्चाग्निविद्यायां सोमराजशब्दनिर्दिष्टस्य 'पर्जन्यो वाव गौतमाग्नि' रित्यारभ्य 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं राजानं जुह्वती' ति श्रूयते । अतोऽप्यस्त्यत्रेष्टादिकारिणां सोमराजशब्देन प्रतीतिरिति । 'अपरपक्षाद्यानी' त्यादिश्रुतिवाक्यस्यायमर्थः । अपरपक्षात्तान्मासानभिसंभवंति प्राप्नुवंति यान्षण्मासान् दक्षिणां दिशमेति सविता दक्षिणायनमासषट्काभिमानिनीर्देवताः प्राप्नुवन्तीति यावत् । एते इष्टादिकारिणोऽर्चिरादिमार्गगामिनो विद्वांस इव मासेभ्यः संवत्सरं न प्राप्नुवन्तीति ॥ ननु पितृयाणवाक्येऽपि सोमराजशब्दनिर्दिष्टा इष्टादिकारिणो न भवंति देवैर्भक्ष्यमाणत्वश्रवणादिति शंकानिराकरणार्थं सूत्रम्—सू ॥ भाक्तं वानात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति।

'एष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति' इति सोमराजभावापन्नस्यैव देवैर्भक्ष्यमाणत्वश्रवणान्नासौ जीव इति चेत्-तत् भाक्तमेव भक्ष्यमाणत्वं अनात्मवित्त्वेन देवोपकरणभावाभिप्रायम्। तथा हि 'यथा पशुरेवं स देवानाम्' इति श्रुतिरनात्मविदां पशुवद्देवोपकरणत्वं दर्शयति । तस्मादात्मविदां परमेश्वरोपकरणत्ववत् अनात्मविदां देवोपकरणत्वमिति मन्तव्यम् । अतः सर्वथा जीवो देहान्तरप्राप्तौ भूतसूक्ष्मवेष्टित एव यातीति सिद्धम् ॥

इति तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ ७ ॥ इष्टादिकारिणः प्रकृत्य श्रुत्यन्तरे 'ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवंति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ती'ति तेषामेव देवान्नभावश्रवणात् । इहापि पूर्वापरपर्यालोचनालब्धानामिष्टादिकारिणामेव देवैर्भक्ष्यमाणत्वश्रवणात् तेषां व्याघ्रादिभिरिव देवैर्मुख्यतया भक्ष्यमाणत्वे स्वर्गकामादिश्रुतिविरोधप्रसंगात् तेषामिह कर्मभिर्देवाराधकत्वेन परत्र तत्परिचारकत्वेन च देवोपभोग्यत्वाभिप्रायं भाक्तं तददनीयत्वश्रवणं व्याख्येयमिति भावः ॥ इति तदंतरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू० ॥ तदंतरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥ त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥ प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥ अग्न्यादिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥ भाक्तं वानात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥

जीवो याति त्रिदिवं न भूतसूक्ष्मैः परिष्वक्तः । देहान्तरहेतूनां तेषां सर्वत्र सुलभत्वात् ॥ १६८ ॥
वेत्थ यथेति श्रुत्या गमनं तद्वेष्टितस्यैव । प्राणानां सहगतिरप्यनाश्रयाणां न संभवति ॥ १६९ ॥

इति तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥ त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥ प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥ भाक्तं वानात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं जीवोपकरणभूतभौतिकजन्म निरूपितम् । तदुपजीव्य तदुपहितस्य जीवस्य संसारप्रकारं वैराग्यार्थं निरूपयितुं देहान्तरारंभे भूतसूक्ष्मसंपरिष्वक्तस्यैव परलोकगमनमित्याह—**सू ॥ तदन्तरप्रतिपत्तावित्यादिना ।** अत्र स जीवः किं देहान्तरारंभकैरपञ्चीकृतभूतभागैरसंपरिष्वक्तो गच्छति उत संपरिष्वक्त इति **सन्देहः ।** मानाभावादसंपरिष्वक्त एव गच्छतीति **पूर्वपक्षः । तदन्तरप्रतिपत्तौ**=देहान्तरप्रतिपत्तौ तदारंभकभूतैः **संपरिष्वक्तः । रंहति**=गच्छति । कुतः । **प्रश्ननिरूपणाभ्याम्**='वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति **प्रश्नः ।** द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा 'इति तु पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती' ति **निरूपणं**=प्रतिवचनं **ताभ्यामित्यर्थः ।** अतस्संपरिष्वक्तो गच्छतीति **सिद्धान्तः ॥**

नन्वेवमद्भिस्संपरिष्वक्तो गच्छतीति गम्यते कथं तदितरभूतपरिष्वङ्गसिद्धिरित्यत आह—**सू ॥ त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥** त्रिवृत्करणश्रुत्या अपामितरभूतद्वयमेलनेन त्र्यात्मकत्वात् । कथं तर्हि श्रुतावप्शब्दः । **भूयस्त्वात्**=तेजआद्यपेक्षया अपां देहे भूयस्त्वादित्यर्थः ॥

सू ॥ प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥ प्राणानां भूताश्रितानामेव 'तमुत्क्रामन्त' मित्यादिना गतेः श्रवणाच्च तत्परिष्वङ्गसिद्धिः ॥

सू ॥ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न='मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणः' इत्यादिना अग्न्यादिषु **गतिश्रुते**र्लयश्रवणात् न जीवेन वागादयो गच्छन्तीति चेत् न । वागादिलयश्रुतेः 'ओषधीर्लोमानि' इतिवद्भाक्तत्वादित्यर्थः ॥

सू ॥ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥ प्रथमे=द्युलोकादिषु पञ्चस्वग्निषु प्रथमे द्युलोकाग्नौ । **अश्रवणादिति चेत्**='तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वती' ति श्रद्धाया आहुतित्वश्रवणादपामश्रवणात्कथं पुरुषवचस्त्वमिति चेत् । **न । हि**=यतः । **ता एव**='आपो हास्मै श्रद्धां संनमन्ते' इति श्रद्धाशब्देन तद्धेतवस्ता एवापो लक्ष्यन्ते । **उपपत्तेः**=प्रश्ननिरूपणयोरुपपत्तेरित्यर्थः ॥

सू ॥ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥ अश्रुतत्वादिति चेत्=अपां श्रवणेऽपि अबादिवज्जीवस्याश्रुतत्वादिति चेत् । **न** । कुतः । **इष्टादिकारिणां प्रतीतेः**='अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ती' त्यादिवाक्यशेषेण इष्टापूर्तकारिणां प्रतीतेरित्यर्थः ॥

ननु तेषां धूमादिमार्गेण चन्द्रलोकं गतानां 'तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ती' ति देवैर्भक्ष्यत्वश्रवणात्कथं तेषां स्वकर्मफलोपभोगस्सिद्ध्येदित्यत आह—**सू ॥ भाक्तं वानात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥** वाशब्दश्शंकानिरासार्थः । तेषामिष्टादिकारिणामन्नत्वं **भाक्तमेव** न मुख्यम् । कुतः **अनात्मवित्त्वात्**=आत्मज्ञानशून्यत्वात्तेषां देवोपभोग्यत्वमेवान्नत्वम् । **तथाहि दर्शयति**='अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते' इत्यादिश्रुतिर्देवपरिचारकत्वमेव तदन्नत्वमिति दर्शयतीत्यर्थः । तस्मात्परलोकभोगार्थं भूतसूक्ष्मसंपरिष्वक्तस्यैव जीवस्य परलोकगमनमिति सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते तथा **रामानुजमते** च अस्मिन्पादे षट्स्वप्यधिकरणेषु प्रायस्सन्देहपूर्वपक्षसिद्धान्तादिषु विशेषाभावान्न पृथक्प्रपञ्चनावकाश इति वेद्यम् ॥

आनन्दतीर्थमते इदमधिकरणीया सप्तसूत्री प्रतिसूत्रं भिन्नाधिकरणतया सप्तधा संविभज्य व्याख्याता । अत्र तृतीयाध्याये साधननिरूपणं प्रस्तूयते । तत्रास्मिन्प्रथमे पादे साधनेषु प्रथमापेक्षितस्य वैराग्यस्य सिद्धये जीवस्य गत्यागतिनिरूपणं क्रियते—**सू । तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥** बन्धनिवृत्त्यर्थं हि वैराग्यादिसाधनापेक्षा । बन्धश्च भूतबन्ध एव । तद्विमोक्ष एव च मोक्षः । स च स्वमरणे भवति । मरणं च स्वत एव नियमेन भवति किं वैराग्यादिसाधनापेक्षयेति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु** सत्यं भूतबन्धनिवृत्तिरेव मोक्षः । सा तु मृतौ न संभवति । पूर्वशरीरं परित्यज्य शरीरान्तरप्राप्तौ तदारंभाय भूतसंपरिष्वक्तस्यैव जीवस्य गतेः 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती' ति प्रश्नप्रतिवचाभ्यामवगमादिति । सूत्रार्थोऽपि व्याख्यातः ॥ **इति तदन्तराधिकरणम् ॥ १ ॥**

अथ त्र्यात्मकाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥ प्रश्नप्रतिवचनयोरपामेव गतेः श्रूयमाणत्वात्केवलाभिरद्भिश्शरीरान्तरारंभान्मरण एव भूतबन्धनिवृत्तिरूपमोक्षसंभवान्न वैराग्यापेक्षेति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** प्रागेव भूतानां त्रिवृत्कृततयापां ग्रहणेन भूतेजसोरपि प्राप्तेः सर्वशरीरेषु त्रिचतुर्भागिनीनामपां भूयस्त्वेन त्रिवृत्कृतत्वेऽप्यप्शब्दप्रयोगोपपत्तेश्च भूतसंपरिष्वक्तस्यैव गतिः सिद्धा । तस्मान्न मरणे मोक्षसिद्धिः । इति ॥ **इति त्र्यात्मकाधिकरणम् ॥ २ ॥**

अथ प्राणगत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥ ननु प्रश्नोत्तरयोः श्रुता'वापः पुरुषवचस' इति श्रवणाद्भूतानां सहगमनं कण्ठतो नोक्तमतो न भूतसंपरिष्वक्तस्य गतिस्सिद्ध्येत् । तस्मान्मरण एव मोक्षसिद्धेर्वैराग्याद्यनपेक्षा युक्ता इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु** 'प्राणैर्वाव न वियुज्यन्त' इति श्रुतेः 'यत्र वाव भूतानि तत्र करणानि नित्यानि हवा एतानि भूतानि करणानि न चैतानि कदाचिद्वियुज्यन्ते न च विलीयन्त' इति भाल्लवेयश्रुतेश्च प्राणानां भूतानां चाविनाभावावगमाद्भूतान्यपि जीवेन सह गच्छन्तीति सिद्धम् । तस्मान्मरणे मोक्षासिद्धेरस्ति वैराग्यादिसाधनापेक्षा जीवस्येति ॥ **इति प्राणगत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥**

सू ॥ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥ ननु यत्रास्य 'मृतस्याग्निं वागप्येती' त्यादिश्रवणादिन्द्रियाणामेव जीवेन सहगतिरसिद्धेति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु** 'पुरुषस्य मृतौ ब्रह्मन्प्राणा भागत एव तु । अधिदैवं प्राप्नुवन्ति भागतोऽनुव्रजन्ति तम् ॥ पुनर्देशरीरसंप्राप्तौ तमेवानुविशन्ति च ॥' 'मृतिकाले जहत्येनं प्राणा भूतानि पंच च । भागतो भागतस्त्वेनमनुगच्छन्ति सर्वशः ॥' इति ब्रह्मब्रह्माण्डवचनाभ्यां प्राणानां भागतोऽग्न्यादिप्राप्तेर्भागतो जीवानुव्रजनस्य पुनर्देशरीरप्राप्तौ भूताविनाभूतानामग्न्यादिगतभागानामपि तदनुप्रवेशस्य च प्रतिपादितत्वात्प्राणानां जीवेन सहगतिस्सिध्यत्येवेति ॥ **भाक्तत्वात्**=भागविषयत्वादित्यर्थः ॥ **इति अग्न्याद्यधिकरणम् ॥ ४ ॥**

''

अथ कृतात्ययाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ सू ॥ कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

पूर्वत्र भूतसूक्ष्मशरीरयुक्त एव जीवः स्वर्गादिकमुपेत्य देवादिशरीरे निजकर्मानुगुणं भोगं प्राप्नोतीति सिद्धम् । तदिह भोगानन्तरं स जीवः पुनरिमं लोकं सकर्मशेषोऽवतरति, निःशेषभुक्तकर्मा वेति संशयः ॥

तथा सति पुरुषो निरनुशय एव स्वर्गादिमं लोकमवरोहतीति युक्तम् । अनुशयो नाम कर्मशेषो जीवमनुशेत इति । न स्वर्गादवरोहतोऽनुशयः संभवति । अनुशयफलस्य तत्र भुक्तत्वात् । 'यावत्संपातमुषित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते' इति श्रुतिस्तद्विषया । अत्र संपातः कर्मसमूहः । संपातमनतिक्रम्येति यावत्संपातमित्युच्यते । ततो निःशेषं कर्मफलं भुक्त्वा कर्मरहित एव स्वर्गा-

---

अथ कृतात्ययाधिकरणम् ॥ २ ॥

एवं सकलसांसारिकदुःखहेतुर्देहारंभकभूतबन्धो मरणेऽपि न मुञ्चतीत्याब्रह्मज्ञानं तेषामनुवृत्तिरुक्ता । अथ 'भाक्तं वानात्मवित्त्वा' दित्यव्यवहितसूत्रे क्षयिष्णुसातिशयफलकतया दुःखप्रायफलकत्वेन प्रदर्शितस्य कर्मबन्धस्याप्येवमाब्रह्मज्ञानमनुवृत्तिप्रतिपादनार्थमधिकरणम्—सू ॥ कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥ 'यावत्संपातमुषित्वे'ति श्रवणात् 'रमणीयचरणा' इत्यादिश्रवणाच्च संशयमाह—स जीव इति । संपातः कर्मसमूह इति । संपतत्यनेन परलोकमिति करणार्थे घञ्प्रत्ययः । अतो निश्शेषमिति । उपक्रमगतत्वा 'द्यावत्संपात' मिति श्रवणं प्रबलमिति तदनुसारेण चरणशब्दः स्वर्गार्थेष्टापूर्त्तदानादिरूपकर्मव्यतिरिक्तसन्ध्यावन्दनाद्याचारपरो नेतव्य इति

अथ प्रथमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥ 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाश्श्रद्धां जुह्वतीति शरीरादुत्क्रान्तस्य श्रद्धयेष्टवतः पुंसश्श्रद्धासहितस्यैव द्युशब्दोक्ते प्रथमाग्नौ होमश्रवणाद्भूतसहितस्य तदश्रवणाच्च नास्ति भूतानां सहगतिस्तत्सत्त्वे प्रथमं तदुक्त्यवश्यंभावाच्चेति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु** तदश्रवणासिद्धेः । ता एव ह्याप-स्त्रिवृत्कृताः श्रद्धाशब्देनात्रोच्यन्ते । यतः श्रद्धाशब्दो लक्षणया अद्भिस्सहितं पुरुषमाह । तथा सत्येव 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती' त्युपसंहारोपपत्तेर्भूतानां जीवेन सहगतिरुपपन्नैवेति ॥ **इति प्रथमाधिकरणम्** ॥ ५ ॥

अथ अश्रुतत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥ अग्न्यादिर्गातिश्रुतिवद्भूतानां जीवेन सहगमनस्य प्रत्यक्षश्रुतावश्रवणाद्भूतानां जीवेन सहगमनं न सिद्ध्यतीति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु**, 'अथैनं यजमानं किं न जहाति भूतान्येव भूतैरेव गच्छति भूतैर्भुङ्क्ते भूतैरुत्पद्यते भूतैश्चरति भूतैर्विचरति' इति कौडिन्यश्रुतौ प्रत्यक्षत एव यागहोमकृतां भूतवियोगसहयोगयोरवगमादस्ति भूतानां जीवेन सहगतिरिति ॥ ॥ **इत्यश्रुतत्वाधिकरणम्** ॥ ६ ॥

अथ भाक्ताधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ भाक्तं वानात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥ एवमधिकरणषट्कोक्तरीत्या मरणमात्रेण मोक्षाभावात्तदर्थं मुमुक्षुणा यद्यवश्यमनुष्ठेयं वैराग्यादिसाधनं तर्हि इष्टशेषश्रुतसोमपानान्मुक्ता अभूमेति विना वैराग्यादिकं कर्मादिनैव मोक्षं ब्रुवाणा श्रुतिर्विरुद्ध्येतेति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु** तदमृतत्वं भाक्तममुख्यम् । कुतः । **अनात्मवित्त्वात्** । 'नान्यः पन्था' इत्यादिश्रुत्या आत्मविद एव मुख्यममृतत्वम् । अतो न श्रुतिविरोधः । **तथाहि दर्शयति**= 'अमृतो वात्रे'ति 'स एन'मिति 'कर्मणे' ति 'आत्मान' मिति च श्रुतिस्तथोक्तार्थान्दर्शयन्ति प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥

इति भाक्ताधिकरणम् ॥ ७ ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

दवरोहति जीव इति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु—स्वर्गात् सुकृतक्षये पुनरिमं लोकमवरोहन् सकर्मशेष एवागच्छति। कथमवगम्यते ? श्रुतिस्मृतिभ्यामेव । यथा 'रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह कपूयचरणाः अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा' इति श्रुतिः।'जायन्ते पुण्यकर्मणा' इत्यादिका स्मृतिः। अन्यथा सद्यः समुत्पन्नस्य बालस्य धर्माधर्माद्यभावात् सुखदुःखभोगो न स्यात्। तस्मादनुशयवानेव यथेतमनेवं च समागच्छति। आकाशावरोहणादारोहप्रकारेण वाय्वादिप्राप्तेः पितृलोकाद्यप्राप्तेश्च प्रकारान्तरेण च पुनर्निवर्तन्त इत्यर्थः ॥

पुनराशङ्क्य मतान्तरेण परिहरति—

॥ सू ॥ चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥

रमणीयचरणाः, कपूयचरणाः इति चरणशब्दान्नानुशयसिद्धिः। चरणशब्दस्य भावः। श्रुतिस्मृतिभ्यामिति। यावानस्य कर्मसमूहस्स सर्वोऽपि कदाचिच्चंद्रमसमारूढेन भोक्तुं न शक्यते। अनादिजन्ममरणप्रवाहे केषाञ्चित्कर्मणां ततः प्रागेव भुक्तत्वान्नानाविधदेवमनुष्यपशुपक्षिसरीसृपादिदेहभोग्यत्वेन श्रुतानां कर्मणामेकेन स्वर्गशरीरेण भोक्तुमशक्यत्वाच्च । तस्मादुपक्रमगतस्यापि यावच्छब्दस्य स्वत एव संकोचाकांक्षायां स्मृत्यनुगृहीतोपसंहारगतरमणीयचरणादिश्रवणानुसारेण तदानींतनस्वर्गशरीरभोग्यकर्मसाकल्यविषयत्वेन सङ्कोचः कर्तुं युक्त इति भावः।'तद्य इहे' त्यादिश्रुतेरयमर्थः । ये रमणीयचरणाश्शुभकर्माणस्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्निति यत्तदभ्याशो ह सविध एव नातिचिरेण भवतीति। 'यथेतमनेवं' चेति सूत्रशेषस्यारोहणप्रकारेण प्रकारांतरेण चावरोहन्तीत्यर्थः। तदेव प्रकारद्वयं विशदयति—आकाशावरोहणादिति। चन्द्रारोहणं धूमरात्र्यपरपक्षदक्षिणायनषण्मासपितृलोकाकाशक्रमेण ततोऽवरोहणं त्वाकाशवायुधूमाभ्रमेघक्रमेणेत्येवमारोहणक्रमेण प्रकारान्तरेण चावरोहन्तीत्यर्थः। ननु यथेतमनेवं चावरोहणमिति श्रुतिवाक्यतः स्पष्टं प्रतीयते। न च तत्र निवर्तनीया काचन शङ्कास्ति। किमर्थं न्यायसूत्रे तन्निबंधनम् । दृष्टान्तार्थम्। 'अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तंते यथेतमाकाश'मित्युपक्रमश्रुताद्यथेतमिति शब्दादारोहपर्वणामेवावरोहेऽपि वैपरीत्येन क्रम इति प्रतीतावपि 'आकाशाद्वायु' रित्याद्यौपसंहारिकबहुवाक्यानुरोधाद्यथेतमनेवं चावरोहणमित्यभ्युपगम्यते। तथैवोपक्रमश्रुतया यावदिति श्रुत्या निरवशेषकर्मभोगप्रतीतावपि 'रमणीयचरणा रमणीयां ब्राह्मणादियोनिं कपूयचरणाः कपूयां श्वादियोनिमापद्यन्त'इत्यौपसंहारिकबहुवाक्यानुरोधात्सावशेष एव तत्कर्मभोगोऽभ्युपगन्तव्य इति। ननूदाहृतदृष्टान्तावष्टंभेनौपसंहारिकबहुवाक्यानुरोधादुपक्रमगतैका यावच्छ्रुतिस्सङ्कोचनीयेत्येतदयुक्तम् । उपसंहारे चरणशब्दयोः स्मार्ताचारपरत्वेनोपक्रमावगतस्य कर्मणां निरवशेषभोगस्याभ्युपगमे विरोधाभावादिति शङ्कानिराकरणार्थत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति— पुनराशंक्येति । सू ॥ चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥ तस्यैव सुखादिसाधन-

स्मार्ताचरणविषयत्वादिति चेत्–न, अनुशयोपलक्षणार्था हि चरणश्रुतिः। तस्यैव सुखादिसाधनत्वात् ॥

॥ सू ॥ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

एवं सति स्मार्ताचरणस्यानुपयोगादानर्थक्यं स्यादिति चेत्–न। तदपेक्षत्वादेव सर्वस्य पुण्यकर्मणः, 'संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु। यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥' इत्यादिवचनात्। इति कार्ष्णाजिनिमतम् ॥

॥ सू ॥ सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥

बादरिस्तु 'रमणीयचरणाः, कपूयचरणाः' इति चरणशब्देन सुकृतदुष्कृते एवोच्येते, पुण्यं कर्माचरतीति प्रसिद्धेः इति मन्यते। एतदेव सूत्रकारस्य मतम्। यदा चरणशब्दः सुकृतदुष्कृतयोर्वाचकः, न तु लक्षकः, इति बादरेर्मतम्, स्मार्ताचारापेक्षं कर्मेति तु स्वीकृतमेव। अतः सुकृतदुष्कृतानुशयवानेव स्वर्गादवरोहति जीव इति सिद्धम् ॥ इति कृतात्ययाधिकरणम् ॥ २ ॥

त्वादिति। इष्टापूर्तादिरूपस्य कर्मण एव स्वर्गादिसाधनत्वेन विहितस्य सुखादिजनकत्वात् स्मार्ताचारस्यातथात्वादित्यर्थः। एवं तर्हि संध्यावन्दनादेर्वैयर्थ्यं प्राप्तमिति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्–सू ॥ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥ स्मार्ताचारवतैवानुष्ठितानि यागादिकर्माणि स्वर्गादिफलजनकानि यतो दिवा रात्रौ च कर्माधिकारविरोध्यशुचित्वापादकानि यानि पापान्यवर्जनीयानि तानि स्नानसंध्यावन्दनादिभिर्निरस्यंते। 'आपः शुंधन्तु मैनसः' 'यदुच्छिष्टमभोज्यं' 'यदह्ना पापमकार्षम्' इत्यादिमन्त्रलिंगात्। अतो न तेषां वैयर्थ्यमित्यर्थः। सू ॥ सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥ चरणशब्देनेति। 'यान्यनवद्यानि कर्माणि। तानि सेवितव्यानि। यान्यस्माकं सुचरितानि। तानि त्वयोपास्यानि।' इति वेदे कर्मचरणयोर्भेदव्यपदेशस्तु प्रत्यक्षाचारानुमितश्रुतिसिद्धविषयत्वेनोपपादनीय इति भावः। कार्ष्णाजिनिमताद्बादरिमते सूत्रकाराभिमते चरणशब्दस्य कर्मवाचकत्वमेव विशेषः। आनर्थक्यसूत्रोक्तार्थस्तु समान एवेत्याह—स्मार्तेति। सुकृतदुष्कृतानुशयवानेवेति। एषां कर्मणां स्वर्गनरकमात्रफलकत्वं श्रुतं तत्फलान्यनुभूयावरोहतां कर्मान्तरबृन्दमेवानुशयः। येषां तु कर्मणां स्वर्गनरकभोगानंतरमिह योनिविशेषप्राप्त्यादिकमपि फलान्तरं श्रुतं तत्फलान्यनुभूयावरोहतामैहिकफलप्रदायी तत्कर्मशक्त्यवशेषोऽप्यनुशयः। एवञ्च स्वर्गादवरोहत्सु केषाञ्चित्कपूयचरणत्वेन श्वसूकरादियोनिप्राप्तिमपि प्रतिपादयन्त्याः श्रुतेः 'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततश्शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवित्तवृत्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते विष्वञ्चो विपरीता विनश्यंति ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यन्ते तच्च क्रमादुभयोर्लोकयोः सुख एव वर्त्तन्ते'। 'शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते' इत्यादिस्मृतिवचनजातस्य च न विरोधः। विषयभेदात्।

इति कृतात्ययाधिकरणम् ॥ २ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ कृतात्ययाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू० ॥ कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥ चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥ सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥११॥

पुनरागच्छति जीवः स्मृतिमान्निःशेषभुक्तकर्मासौ । यत्किंचेति श्रुत्या समस्तकर्मक्षयाम्नानात् ॥ १७० ॥

इह रमणीयचरणश्रवणात्कर्मशेषयुत एव । चरणं चरित्रमिति तु न तस्य तदधिकारमात्रहेतुत्वात् ॥ १७१ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ कृतात्ययाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥ चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥ सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः॥११॥

भगवत्पादमते, स्वर्गिणामवरोहणमधिकृत्य श्रूयते-'तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते'इत्यादि । अत्र किं स्वर्गादवरोहन्तस्सानुशयाः उत निरनुशया इति **संदेहः** । निरनुशया इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु, कृतात्यये**=स्वर्गप्रापककर्मजातस्य भोगेन नाशे । **अनुशयवान्**=आमुष्मिकफलप्रापककर्मातिरिक्तकर्मवानेवावरोहति । कुतः । **दृष्टस्मृतिभ्याम्**='तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्' इत्याद्या दृष्टा प्रत्यक्षा श्रुतिः, 'प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततश्शेषेण विशिष्टदेशकालकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते' इति स्मृतिः ताभ्यामनुशयवन्त एवावरोहन्तीति गम्यते । इति ॥ ते च येन मार्गेण चन्द्रलोकमारूढास्तेनैव मार्गेणावरोहन्ति किमुत तद्विपरीतेनेत्याकांक्षायामाह-**यथेतमनेवं च**=यथेतं यथागतं धूमादिमार्गेण । **अनेवं च**=वक्ष्यमाणाभ्रादिमार्गेण चावरोहन्तीत्यर्थः ॥ सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

सू ॥ चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥ चरणादिति चेत्=ननु 'रमणीयचरणाः इति श्रुतिः चरणाद्योन्यापत्तिं दर्शयति नानुशयात् । अतो नानुशयवत्त्वसिद्धिरिति चेत् । **न** । यतः कार्ष्णाजिनिराचार्यः इयं चरणश्रुतिरनुशयोपलक्षणार्थेति मन्यते ॥

सू ॥ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥ ननु चरणश्रुतेर्मुख्याचारार्थपरित्यागेनानुशयार्थकत्वे आनर्थक्यमिति चेत् **न** । इष्टादिकर्मणामाचारनिर्वर्त्यत्वेन चरणापेक्षत्वाच्चरणश्रुतेरर्थवत्त्वमित्यर्थः ॥

वस्तुतः कर्मचरणयोर्न भेद इत्याह—**सू ॥ सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥११॥** बादरिस्त्वाचार्यः सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देनोच्येते इति मन्यते । लोके इष्टादिकारिणि 'धर्मं चरती' ति कर्मचरणयोरभेदेन प्रयोगदर्शनात् । अत इष्टादिकारिणां चन्द्रलोकं गतानां पुनरवरोहार्थमनुशयोऽस्तीति सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते, तथा रामानुजमते च पूर्वाधिकरणवत्संदेहपूर्वपक्षादिषु नास्ति वैलक्षण्यं शांकरमतादिति विरम्यते तद्विवरणतः ॥

आनन्दतीर्थमते, तु इदमधिकरणं त्रेधा विभक्तम् । तत्र 'यथेतमनेवं च' इति योगविभागश्च विशिष्टः । **कृतात्ययाधिकरणं यथेताधिकरणं चरणाधिकरणमिति** चाधिकरणानि त्रीणि विभक्तानि । सू ॥ **कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्याम् ॥ ८ ॥** कृतस्य कर्मणः स्वर्गादिषु भोगेन निःशेषक्षयात्तत्र च कर्मान्तरानार्जनात् शरीरान्तरानारंभेण कर्मबन्धमूलः संसारः स्वत एवोच्छिद्येत किं वैराग्यादिनेति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** न तथा 'तच्छेषेणेमं लोकमायाति पुनः कर्म कुरुते पुनर्गच्छति ।' 'भुक्तशेषात्ननुशयवानिमां प्राप्य भुवं पुनः । कर्म कृत्वा पुनर्गच्छेत्पुनरायाति नित्यशः ॥' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां कर्मानुशयवानेवावरुह्य शरीरं लब्ध्वा पुनरपि कर्म कुर्वन्परिवर्तेत इत्यवगमेन कर्मबन्धस्य तन्मूलसंसारस्य च स्वत एवोच्छित्त्यसंभवाद्वैराग्याद्यपेक्षावश्यिकी इति ॥ ॥ इति **कृतात्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥**

अथ यथेताधिकरणम्

सू ॥ यथेतमनेवं च ॥ ९ ॥ अत्र जीवस्य स्वर्गादागतिप्रकारो विचार्यते । जीवस्य गतिप्रकारेणैवागतियुक्तात 'यथेतमेव गच्छति यथेतमागच्छती'त्यादिश्रुत्या प्रतीयत इति **पूर्वपक्षः** । 'धूमादभ्रमभ्रादाकाश' मित्यादिकापायणश्रुत्या गतिप्रकारेणान्यथा चागतिःसिद्धेति **सिद्धान्तः । यथेतम्**=जीवेन यथा येन मार्गेण स्वर्गादिकमितं प्राप्तं तथा तेन । **अनेवं च**=अन्येन मार्गेण च जीव इमं लोकमागच्छतीत्यर्थः ॥ **इति यथेताधिकरणम् ॥ ९ ॥**

अथ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ सू ॥ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

इह यथेष्टापूर्तादिकारिणां चन्द्रगमनम्, तथान्येषामप्यस्ति न वेति संशयः । तथा सतीष्टापूर्ताद्यकुर्वतामपि चन्द्रगमनमस्त्येव, 'य एवैके चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' इत्यविशेषेण सर्वेषां चन्द्रगमनश्रवणात् । यद्यपि तत्र पापिनां भोगो नास्ति, तथापि पुनरागत्य शरीरग्रहणार्थं पञ्चमाहुतिलाभाय स्वर्गगतिरपेक्ष्या । तस्मादिष्टापूर्ताद्यकुर्वतामपि चन्द्रगमनं युक्तम् ॥

अथानिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥ संगतिसूचनपूर्वकं संशयं दर्शयति–इहेति । 'अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीते' (ब्र० ३-१-६) रिति सूत्रे 'इष्टादिकारिणा' मिति विशेषग्रहणं कृतं तद्व्यर्थम् । 'ये के चास्मा' दितिश्रुताविष्टानिष्टादिकारिसाधारण्येन सर्वेषामपि चन्द्रप्राप्तिश्रवणादित्याक्षेपिकी व्यवहिताधिकरणसंगतिः । यावच्छ्रुतेरिव 'ये केचे' त्यविशेषश्रुते 'श्चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छंती' ति सर्वश्रुतेश्च न स्वयं संकोचापेक्षेति प्रत्युदाहरणरूपा समनंतराधिकरणसंगतिश्चात्र विवक्षिता । 'ये केचे' त्यादिश्रवण 'मथैतयोः पथो' रित्यादिश्रवणञ्च संशयबीजम् । ननु ये विहितमिष्टादिकं न कुर्वंति ये[१] निषिद्धमपि कुर्वन्ति ते खल्वनिष्टादिकारिणः । तेषामपि चन्द्रप्राप्तौ पुण्यकर्मणां पापिनाञ्च गतिरविशिष्टा स्यादित्याशंक्याह–यद्यपीति । चन्द्रलोके स्वर्गभोगाभावः पुण्यकृद्भ्यः पापिनां विशेषः । भोगाभावेऽपि चन्द्रलोकगमनं न व्यर्थं शरीरकारणपञ्चमाहुतिलाभार्थत्वात् । न च 'अथैतयोः पथोर्न कतरेण चे' ति श्रुतिविरोधः । न हि सा पापिनां पथिद्वयमपि निषेधति । स्वयंपथ्यन्तरानुपदेशात् । तेषां संयमनप्राप्तेरप्यभावप्रसङ्गेन[२] पथिशब्दयोः प्रकृतविद्याकर्मपरत्वस्य वक्तव्यत्वात् 'एतत्तृतीयं स्थान' मिति तृतीयस्थानांतरमात्रोपदेशात् । न च पापिनामपि चन्द्रलोकप्राप्तौ 'तेनासौ लोको न संपूर्यत' इत्युक्तस्यासंपूरणस्यानुपपत्तिः ।

अथ चरणाधिकरणम् ॥ १० ॥

सू ॥ चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ १० ॥ अत्र जीवस्य गमनागमनं चरणफलं वा यज्ञादिकर्मफलं वेति संदेहः । 'तद्य इह रमणीयचरणा' इत्यादिश्रुत्या जीवस्य गमनागमनं चरणफलमेवेति पूर्वपक्षः । चरणादिश्रुतेरजहल्लक्षणया यज्ञादिकर्मप्रतिपादकतया कर्मफलमेव तदीयं गमनागमनमिति सिद्धान्तः । चरणादिति चेत्=गतागतं न यज्ञादेर्भवति किं तु चरणात्=यज्ञाङ्गभूताचारादेव । इतिचेन्न । कुतः । यतः श्रुतिः तदुपलक्षणार्था अजहत्स्वार्थलक्षणया यज्ञाचारोभयप्रतिपादिकेति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यतेऽत इत्यर्थः ॥

सू ॥ आनर्थक्यमितिचेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ ११ ॥ उपलक्षणार्थत्वे रमणीयकपूयपदाभ्यामेव कर्मोपलक्षणसंभवाच्चरणशब्दस्यानर्थक्यमिति चेन्न । कुतः । तदपेक्षत्वात्=तस्य साध्वसाधुयज्ञादिमत्त्वस्य आचारादिसापेक्षत्वात् । तथा च तद्बोधार्थं तत्पदसार्थक्यं भवतीत्यर्थः ॥

सू ॥ सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ १२ ॥ सुकृतदुष्कृते=साध्वसाधुकर्मणी एव श्रुतिस्थचरणशब्दवाच्ये न तु तदंगाचरणमिति बादरिराचार्यो मन्यत इत्यर्थः । तुशब्दस्यापिशब्दार्थकतया बादरिरपीत्यन्वयेन सूत्रकारस्य सिद्धान्तोऽपि स एवेति सूच्यते ॥ ॥ इति चरणाधिकरणम् ॥ १० ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां कृतात्ययाधिकरणम् ॥ २ ॥

---

(१) 'निषिद्धं वा कुर्वन्ति ' इति ख. पाठः । (२) 'संभवप्रसंगेन' इति ख. पाठः ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते—

॥ सू ॥ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

इष्टापूर्ताद्यकुर्वतां चन्द्रगमनं नास्ति, किंतु यमसदने कर्मफलमनुभूय प्रत्यवरोहणम्। एवंभूतावेव तेषामारोहावरोहौ, 'वैवस्वतं संगमनं जनानाम्' इति तद्गतिदर्शनात्। भोगार्थमेव हि स्वर्गगमनम्, न पञ्चमाहुतिलाभाय, द्रोणादीनां योषिदाहुतेरभावेन व्यभिचारात्। अतो यमलोकप्राप्तिरेव पापिनामिति युक्तम् ॥

॥ सू ॥ स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

अस्मिन्नर्थे स्मरन्ति च, 'सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन् किल' इत्यादि॥१४॥

॥ सू ॥ अपि च सप्त ॥ १५ ॥

सप्त रौरवादीनपि पापिनो महानरकान् स्मरन्ति ॥

॥ सू ॥ तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

तेषां यमसदनप्राप्तौ चन्द्रलोकस्य मार्गमात्रत्वेन तत्र तेषां संघीभूयावस्थानाभावादसंपूरणोपपत्तेः। अतस्सा श्रुतिर्देवयानपितृयाणमार्गप्राप्त्ययोर्ब्रह्मचन्द्रलोकयोर्भोगाभावमात्रपरा न पापिनां मार्गद्वयस्यापि निषेधपरेति भावः ॥ सू ॥ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥ अनुभूयेत्यस्य शेषमध्याहरति—प्रत्यवरोहणमिति। एवंभूताविति। संयमनारोहस्ततोऽवरोहश्चेत्येवंभूतावेवेत्यर्थः। वैवस्वतमिति। यदि 'ये केचे' त्यविशेषणश्रवणात्सर्वेषां चन्द्रप्राप्तिः कल्प्येत तदा 'वैवस्वतं संगमनं जनाना' मित्यविशेषश्रवणात्सर्वेषां यमप्राप्तिरपि कल्प्येत। अतो यथा 'अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे' इत्यादिविशेषवचनाद्यथा यमप्राप्तिवचनमनिष्टादिकारिविषयम् एवं 'अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्त्ते दत्तमित्युपासते' इत्यादिविशेषवचनात् चन्द्रप्राप्तिवचनमपीष्टादिकारिविषयमित्याशयः। पञ्चमाहुतिलाभार्थं चन्द्रप्राप्तिगमनं सर्वेषां वाच्यमित्याशंकापरिहारं सूत्रकारेण वक्ष्यमाणमाकांक्षाशान्तये स्मारयति—भोगार्थमिति। सू० ॥ स्मरन्ति च ॥ १४ ॥ सर्वे चेति[1]। पापिन इत्यर्थः। अत उपबृंहणस्मृत्यनुसारेणापि सामान्यवचनस्य विशेषविषयतेत्यर्थः॥सू०॥ अपि च सप्त ॥ १५ ॥ स्मरन्तीत्यनुवर्तते। पापिनामेव हि पापफलानुभवार्थान् सप्त नरकानपि स्मरन्ति। अतोऽपि हेतोर्यमप्राप्तिवचनानां विशेषविषयत्वात्तद्वत् चन्द्रप्राप्तिवचनमपि विशेषवचनानुसारेण विशेषविषयमिति भावः। यमसदन एव केषांचिद्यातनानुभवः। तदभिप्रायं 'संयमने त्वनुभूये' ति सूत्रम्। केषाञ्चिद्यमसदनप्राप्त्यनंतरं यमाज्ञया पातालानामधोभागं प्राप्य तत्रत्येषु रौरवादिषु यातनानुभवः। तदभिप्राय' मपि च सप्ते' ति सूत्रम्। संयमनसप्तनरकरूपयातनानुभवस्थानद्वैविध्यसूचनार्थमेव 'अपि च सप्ते' त्येतस्मिन्सूत्रे समुच्चयार्थोऽपिशब्दः। ननु रौरवादयश्चित्रगुप्ताद्यधिष्ठिताः श्रूयन्ते। अतो यमप्राप्तिवचनस्य पापिविषयत्वकल्पनायां रौरवादिस्मरणस्य प्रमाणत्वेनोपन्यासो विरुद्ध इत्याशंकानिराकरणार्थं सूत्रम्—तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

(१) 'सर्वे चैते पापिन इत्यर्थः' इति ख. पाठः।

तत्रापि चित्रगुप्ताद्यधिष्ठितेषु नरकेष्वपि तेषां प्रेरकस्य यमस्य तदधिष्ठातृत्वव्यापारसत्त्वात् यमवश्यताया विरोधाभावः ॥

॥ सू ॥ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

विद्याकर्मणोः फलभोगाद्यर्थं ब्रह्मगमनं चन्द्रगमनं च कथम्? 'तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति' इति ब्रह्मगमने चन्द्रगमने च विद्याकर्मणोरेव प्रकृतत्वात्। अतो न पापिनां तद्गतिप्रसङ्गः ॥

॥ सू ॥ न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

न च पापिनामपि पञ्चमाहुतिप्राप्तिमूलत्वाद्देहारम्भस्य तदर्थं द्युलोकापेक्षा, तेषां द्युलोकगमनाभावोपलब्धेः 'अथैतयोः पथोर्न कतरेण च तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानं तेनासौ

चित्रगुप्तादीनामप्यधिष्ठातुर्यमस्य समीपं प्राप्य तदाज्ञया तद्भृत्याधिष्ठितान्नरकान्पापिनः पश्चात्प्राप्नुवन्तीति न विरोध इति भावः। पञ्चमाहुतिलाभार्थं पापिनामपि चन्द्रप्राप्तिर्वक्तव्येति शङ्कां निराकर्तुं चन्द्रप्राप्तिस्तदर्था न भवति किं तु कर्मफलभोगार्था यथा ब्रह्मप्राप्तिर्विद्याफलभोगार्थेति प्रतिपादनार्थं सूत्रम्—विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥ देवयानपितृयाणे इति शेषः। 'विद्याकर्मणो' रिति सबन्धसामान्ये षष्ठी तादर्थ्यपर्यवसायिनी। तादर्थ्यं च तत्फलप्राप्त्युपायतया। इतिर्हेतौ। तथा च देवयानपितृयाणेविद्याकर्मफलप्राप्त्यर्थे इति हेतोरित्यर्थः। तुशब्दः पञ्चमाहुत्यर्थत्वव्यवच्छेदार्थः। कथं तयोस्तादर्थ्यमित्याकांक्षायां तत्साधको हेतुरुक्तः प्रकृतत्वादिति। चन्द्रप्राप्तेः फलभोगार्थत्ववद्देहारंभार्थपंचमाहुतिलाभार्थत्वमपि स्यादिति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥ 'अथैतयो' रिति 'वेत्थ यथासौ लोको न संपूर्यते' इत्यपि श्वेतकेतुं प्रति प्रवाहणस्य प्रश्नः। अयं लोक इव स्वर्गलोकोऽपि वहुषु प्रयत्सु येन कारणेन सम्पूर्णो न भवति तत्कारणं वेत्थ किमिति प्रश्नः। श्वेतकेतौ प्रतिवचनाशक्ते प्रवाहणस्यैवेदं प्रतिवचन 'मथैतयो' रित्यादि। एतयोर्देवयानपितृयाणयोर्मध्ये येषामन्यतरेण मार्गेण गमनं नास्ति तानीमानि क्षुद्राणि यूकालिक्षमशकादीनि भूतान्यसकृदावृत्तीनि भवंति। असकृदावृत्तिर्जननमरणपौनःपुन्यरूपेति 'जायस्व म्रियस्वे' त्यनेनोच्यते। 'क्रियासमभिहारे लोड्लोटो हि स्वौ वा च तध्वमो' रिति पाणिनि (३-४-२) सूत्रे क्रियापौनःपुन्यविवक्षायां सर्वलकारापवादो लोण्मध्यमपुरुषो विहितः। तत्र द्विर्भावस्तस्यैव धातोरनुप्रयोगश्च नियतः। यथा लुनीहि लुनीहीति लुनाति पुनः पुनर्लुनातीत्यर्थः। तदनंतरं 'समुच्चयेऽन्यतरस्या' मिति (पा०३-४-३) सूत्रेण अनेकक्रियासमभिहारे विकल्पेन लोण्मध्यमपुरुषो विहितः। तत्र न द्विर्भावः। तावत्क्रियासामान्यवचनस्य तु धातोरनुप्रयोगो नियतः। यथा 'ओदनं भुङ्क्ष्व सक्तून्पिब धानाः खादे त्ययमभ्यवहरती' ति। अत्र जननमरणक्रिययोः प्रत्येकं पौनःपुन्यं तयोस्समुच्चयश्चेत्युभयं विवक्षितम्। उभयविवक्षायां 'विप्रतिषेधे परं कार्य' मिति समुच्चयविवक्षाप्रयुक्तो वैकल्पिको लोण्मध्यमपुरुषः। असकृदावर्तीनि भवंतीति जननमरणक्रि-

लोको न संपूर्यत' इति । तृतीयं स्थानमिति पापकर्माण उच्यन्ते । अतः पापिनां न स्वर्गगमनम् ॥

॥ सू ॥ स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

लोके द्रौपद्यादीनां पुण्यकर्मणामपि पञ्चमाहुत्यनपेक्षा देहारम्भाय स्मर्यते ॥

॥ सू ॥ दर्शनाच्च ॥ २० ॥

किंच श्रुतिदर्शनं च भवति 'तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति अण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति' । तत्र स्वेदजोद्भिज्जयोस्तदनपेक्षत्वं दृश्यते ॥

यासामान्यवाचिनो भवतेरनुप्रयोगश्च । एतदसकृदावृत्तिरूपं तृतीयं स्थानं प्रकृतदेवयानपितृयाणमार्गद्वयापेक्षया । क्षुद्रजंतूनामयं तृतीयो मार्गः । तेन क्षुद्रजंतूनामनंतानां मार्गांतरसत्त्वात् देवयानपितृयाणप्राप्यचन्द्रप्राप्त्यभावेन हेतुना क्षुद्रजंतुभिरप्याक्रान्तोऽयं लोक इवासौ लोको न सम्पूर्यते इति प्रतिवचनार्थः । एवञ्च 'तृतीयं स्थानमिति पापकर्माण उच्यन्त' इति भाष्ये पापकर्मशब्दस्तन्मार्गोपलक्षकत्वेन योजनीयः । न चैतत्प्रकृतं क्षुद्रप्राणिजातं विद्वदिष्टादिकार्यपेक्षया तृतीयं कर्मफलानुभवस्थानमिति श्रुत्यर्थप्रदर्शकतया यथाश्रुतार्थमेव भाष्यमस्त्विति शङ्कनीयम् । 'अथैतयोः पथोरिति' प्रकृतमार्गद्वयापेक्षया तृतीयस्य मार्गान्तर एवान्वयात् 'अस्य गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्य' इत्यादाविव संख्यायाः सजातीयनिवेशित्वात् स्थानशब्दस्य कर्मफलानुभवाश्रयपरत्वे विद्येष्टादिफलानुभवाश्रयब्रह्मचन्द्रप्राप्तापेक्षया ब्राह्मणादियोनिप्राप्तानामपि तृतीयराशित्वेन[1] भेदनिर्देशापत्तेश्च । अत एव 'अथैतयोः पथोरि' त्यस्य विद्याकर्मपरत्वमपि प्रत्युक्तम् । विद्याकर्मापेक्षयापि स्थानस्य तृतीयत्वासंभवेन पथोरिति मुख्यार्थमार्गद्वयपरं तृतीयं स्थानमिति मार्गांतरपरमित्येव व्याख्यातुमुचितत्वात् । अनिष्टादिकारिणां मार्गान्तरविवक्षायां च मार्गद्वयनिषेधेऽनुपपत्त्यभावात् । 'पंचम्यामाहुता' विति वचनं तु पञ्चमाहुतौ सत्यां शरीरसंभवमात्रं प्रतिपादयति न तु पंचमाहुत्यभावे तदसंभवमपि प्रतिपादयति । वाक्यभेदापत्तेः । न चार्थात्तत्कल्पनम् । 'एतत्तृतीयं स्थान' मिति विशेषवचनविरोधादिति भावः । तर्हि पंचमाहुतिमन्तरेणाऽपि शरीरोत्पत्त्यंगीकारे तस्यास्तत्कारणत्वं न स्यात् व्यतिरेकव्यभिचारादिति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—स्मर्यतेऽपि च लोके॥१९॥ पंचमाहुत्यनपेक्षेति । तथा च शरीरविशेष एव पंचमाहुतेः कारणत्वमिति कल्पनमावश्यकमिति भावः ॥ ननु तपोविशेषप्रभवेषु शरीरेषु कायव्यूहरीत्या पंचमाहुत्यनपेक्षायामप्यन्यत्र सर्वत्रापि तदपेक्षा स्यात् । न च पञ्चमाहुतिवाक्ये 'पुरुषवचस' इति श्रवणात्पुरुषशब्दस्य 'पुरुषावात्ममानवा' विति नानार्थकोशानुसारेण मनुष्यमात्रविषयत्वोपपत्तेः क्षुद्रजन्तुषु पंचमाहुत्यपेक्षा न प्राप्नोतीति शंकनीयम् । कपूयचरणानां श्वसूकरयोनिप्राप्तावपि तदपेक्षाप्रतिपादनादिति शंकानिराकरणार्थं सूत्रम्–दर्शनाच्च ॥ २० ॥ स्वेदजोद्भिज्जयोरिति । स्वेदजस्य पंचमाहुत्यनपेक्षायाः लौकिकप्रमाणेन दर्शनात् उद्भिज्जानां तदपेक्षायाः श्रुत्यापि दर्शनादित्युभयसंग्राहकं 'दर्शनाच्चे' ति सूत्रमिति भावः ॥ ननु स्वेदजस्यापि कस्यचित्प्राणिजातस्य सत्त्वे कथं 'त्रीण्येव बीजानी'ति

(१) 'राशित्वेन तेषामपि तृतीयस्थानतया निर्देशापत्तेश्च ' इति ख. पाठः ।

ननु 'जीवजमुद्भिज्जमिति' श्रुतौ स्वेदजग्रहणं नास्तीत्यत आह—

॥ सू ॥ तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

संशोकजस्य स्वेदजस्यापि तृतीयेनोद्भिज्जशब्देन संग्रहोऽस्तीत्यर्थः । ततः पापिनां न स्वर्गगमनमिति निर्णयः ॥

इत्यनिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

श्रुतावत्रधारणमिति शंकानिराकरणार्थं सूत्रम्–सू० ॥ तृतीयशब्दावरोधस्संशोकजस्य ॥ २१ ॥ उद्भिज्जशब्देनेति । स्वेदजमपि प्राणिजातं लौकिकप्रमाणसिद्धमवश्यं क्वचिदिहान्तर्भावनीयम् । अन्यथावधारणश्रुत्यप्रामाण्यापत्तेः । अतः पार्थिवत्वोष्मप्रभवत्वायोनिजत्वाविशेषादुद्भिज्जमध्ये तदन्तर्भावोऽपि विवक्षितः कल्प्यत इति भावः ॥

इत्यनिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० ॥ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥ स्मरन्ति च ॥ १४ ॥ अपि च सप्त ॥ १५ ॥ तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥ न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥ स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥ दर्शनाच्च ॥ २० ॥ तृतीयशब्दावरोधस्संशोकजस्य ॥ २१ ॥

ये वै के चेत्यविशेषश्रवणात्पञ्चमाहुतेर्लब्धेः । पापाचारवतामपि वक्तव्या चन्द्रमःप्राप्तिः ॥ १७२ ॥

गन्तव्यान्तरमुक्तं तेषां धूमादिमार्गस्तु । पुण्यफलत्वेनोक्तो नाहुतिसंख्याप्यपेक्ष्यते लोके ॥ १७३ ॥

इति अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥ स्मरन्ति च ॥ १४ ॥ अपि च सप्त ॥ १५ ॥ तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥ न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥ स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥ दर्शनाच्च ॥ २० ॥ तृतीयशब्दावरोधस्संशोकजस्य ॥ २१ ॥

भगवत्पादमते, अत्र पापिनां चन्द्रलोकगतिरस्ति वा न वेति **संदेहः** । **अनिष्टादिकारिणामपि**=पापिनामपि । **श्रुतम्**='ये वै केचास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' इति श्रुतम् । अतः धर्मिण एव चन्द्रलोकं गच्छन्तीत्येतदसंगतम् । पापिनामप्यस्ति चन्द्रलोकगतिरिति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु, सू ॥ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥** तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । **संयमने**=यमालये । **अनुभूय**=स्वपापानुरूपा यामीर्यातना अनुभूय प्रत्यवरोहन्ति पापिनः । अतः **इतरेषां**=पापिनाम् । एवंभूतावेव आरोहावरोहौ भवतः । कुतः । **तद्गतिदर्शनात्**='अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे' इति श्रुतौ यमवशत्वलक्षणायास्तेषां पापिनां गतेर्दर्शनात् ॥ इति ॥ द्वे सूत्रे अपि व्याख्याते ॥

सू ॥ स्मरन्ति च ॥ १४ ॥ मन्वादयः शिष्टाः पापिनां नरकभोगं स्मरन्ति । अतश्च धर्मिणामेव चन्द्रलोकगमनं नान्येषामित्यर्थः ॥

सू ॥ अपि च सप्त ॥ १५ ॥ अपि च सप्त रौरवादयो नरकाः पापिनां पापफलभूमित्वेन स्मर्यन्ते पौराणिकैः । पापिनस्तान्प्राप्नुवन्ति न चन्द्रलोकमित्यर्थः ॥

नन्नु पापिनो यमयातना अनुभवन्तीत्येतन्न युक्तं रौरवादौ चित्रगुप्तादीनामधिष्ठातृत्वस्मरणादित्यत आह–**सू ॥ तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥ तत्रापि च**=रौरवादिनरकेषु च । **तद्व्यापारात्**=तस्यैव यमस्याधिष्ठातृत्वव्यापारात् । **अविरोधः**=विरोधो नास्ति । चित्रगुप्तादीनां यमप्रयुक्तत्वादिति भावः ॥

उपासकानामर्चिरादिमार्गः केवलकर्मिणां धूमादिमार्ग इति श्रुतिस्मृत्यादिषु व्यवस्थापितत्वादेतन्मार्गद्वयभ्रष्टानां पापिनां

तृतीयमार्गोक्तेश्च न तेषां चन्द्रलोकप्राप्तिरित्याह—**सू ॥ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥** 'अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ती' त्यादौ 'एतयो' रिति पदस्य विद्याकर्मणोरित्यर्थोऽभ्युपेयः। कुतः। **प्रकृतत्वात्**=विद्याकर्मणोरेव देवयानपितृयानात्मकमार्गद्वयसाधनत्वेन प्रकृतत्वात्प्रकृतवाचकत्वमेतच्छब्दस्य युक्तमित्यर्थः। सूत्रे तुशब्देन 'चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती' ति श्रुतिप्रयुक्तशंका व्यावर्त्यते। कुतः। सर्वशब्दस्य पुण्यपुरुषमात्रपरत्वात् इति भावः॥

ननु 'पञ्चम्यामाहुतौ' इत्यादिना संख्यानियमेन देहप्राप्त्यभिधानात्तदर्थं पापिनामपि चन्द्रलोकप्राप्तिरङ्गीकार्येत्यत आह—**सू ॥ न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥** तृतीये मार्गे प्रविष्टानां पापिनाम्। **न**=देहप्राप्त्यर्थमाहुतिसंख्यानियमो नादर्तव्यः। कुतः। **तथोपलब्धेः**=संख्यानियमं विनैव 'जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थान' मिति श्रुतौ तृतीये मार्गे देहप्राप्तेरुपलब्धेरित्यर्थः॥

सू ॥ स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥ अपि च लोके भारतादौ द्रोणधृष्टद्युम्नादीनामयोनिजत्वं स्मर्यते। आहुतिसंख्यायां नियमाभावः सिद्धः॥

सू ॥ दर्शनाच्च ॥ २० ॥ किं च। लोके जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जादिषु चतुर्विधदेहेषु स्वेदजोद्भिज्जयोः स्त्रीपुंव्यक्तिसंयोगं विनैवोत्पत्तिदर्शनान्नाहुतिसंख्यानियम इत्यर्थः॥

ननु 'त्रीण्येव बीजानि भवन्ति अण्डजं जीवजमुद्भिज्ज' मिति शरीरत्रैविध्यश्रवणात्कथं चातुर्विध्यमित्यत आह—**सू ॥ तृतीयशब्दावरोधस्संशोकजस्य ॥ २१ ॥** श्रुतौ **संशोकजस्य**=स्वेदजस्य। **तृतीयशब्दावरोधः**=तृतीयेनोद्भिज्जशब्देन संग्रहोऽभिप्रेतः। अतोऽनिष्टादिकारिणां न चन्द्रलोकप्राप्तिरपि तु इष्टादिकारिणामेवेति सिद्धम्॥

श्रीकण्ठमते, रामानुजमते च संदेहपूर्वपक्षादिषु यद्यपि नास्ति वैशिष्ट्यं पूर्वमतात्। **रामानुजमते** पर, माध्यस्य सूत्रपञ्चकस्य पूर्वपक्षोपपादकतारूपविशेषसत्त्वेऽपि अनिष्टादिकारिणामपि यमलोके यातनाद्यनुभवानन्तरं चन्द्रलोकप्राप्तिरस्तीति पूर्वपक्षशरीरप्रतिपादनानुगुण्येन पूर्वपक्षसूत्राणां व्याख्यानान्नास्त्यतिवैलक्षण्यं तेषामर्थवर्णने इतीयानेव विशेषोऽत्र श्रीकण्ठमतादित्यवधेयम्। अन्यदविशिष्टं पूर्वस्माच्छ्रीकण्ठमतवत्॥

आनन्दतीर्थमते, इदमधिकरणम् 'अनिष्टाधिकरणम्' 'अपिसप्ताधिकरणम्' 'तत्राप्यधिकरणम्' 'विद्याधिकरणं' 'न तृतीयाधिकरण' मिति पञ्चधा विभक्तम्। तत्राद्ये अनिष्टाधिकरणे पूर्वोक्तो गमनागमनक्लेशः इष्टादिपुण्यकृतामेव वा उत पापकर्मकारिणामपीति **संदेहे** इष्टादिकारिणां पुण्यकृतामेव गमनागमनक्लेशो नान्येषां तेषां प्रत्यवायभयरहितत्वात्फलकामनाराहित्याच्चेति **पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु,** यागादिकर्म अकुर्वतां तद्विरुद्धपापकर्मकारिणां चास्त्येवायं गतागतक्लेश इति। कुतः। 'तद्य इहे' त्यादिभाल्लवेयश्रुतौ तथाश्रुतत्वादित्यर्थः॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामित्यादि। तुशब्दोऽवधारणे। सप्तमी द्वितीयार्थे। **संयमने** नरके सम्यग्यमशासनमनुभूयैव स्थितानामितरेषामिष्टादिकारिभ्योऽन्येषां मध्ये। **आरोहावरोहौ**=केषां चिदारोहो नरकादुत्थानं केषांचिदवरोहः ततोऽपि नीचस्थाने नित्यनरके पातो भवति। कुतः। **तद्गतिदर्शनात्**=तेषामनिष्टादिकारिणामेवंविधगतेर्दर्शनात्। 'सर्वे वा एते' इत्यादिश्रुतौ दर्शनादित्यर्थः॥

सू ॥ स्मरन्ति च ॥ १६ ॥ स्मृतिकर्तारं उक्तमर्थं 'गच्छन्ति पापिनस्सर्वे' इत्यादिना प्रतिपादयन्तीत्यर्थः॥

इत्यनिष्टाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अथ अपि सप्ताधिकरणम् ॥ १२ ॥

सू ॥ अपिसप्त ॥ १६ ॥ अत्र 'चकार नरकं शून्य' मित्यादिस्मृतिवचनान्नित्यनरको नोपपद्यत इति **पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु,** 'रौरवोऽथ महांश्चैव वह्निर्वैतरणी तथा। कुंभीपाक इति प्रोक्तान्यनित्यनरकाणि च। तामिस्रश्चान्धतामिस्रौ द्वौ नित्यौ संप्रकीर्तितौ॥" इत्यादिना सप्तानां नरकाणां स्मरणात् 'चकार नरकं शून्य' मिति वचनस्य रौरवादिपञ्चनरकीविषयत्वाच्च नित्यनरकोऽभ्युपगन्तव्य एवेति॥ **इत्यपिसप्ताधिकरणम् ॥ १२ ॥**

अथ तत्राप्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

सू ॥ तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १७ ॥ अत्र ईश्वरस्य नारकिजनप्रेरकत्वाङ्गीकारे तस्यापि दुःखभाक्त्वं स्यादिति **पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु, तत्रापि च**=नरकेऽपि च। **तद्व्यापारात्**=दुःखानुभवं विनैव तस्येश्वरस्य प्रेरणाख्यव्यापारसत्वात्। **अविरोधः**=ईश्वरस्य नरके स्थित्वा तन्नियन्तृत्वे दुःखाभोक्तृत्वप्रतिपादनाच्च न श्रुतिविरोधः इत्यर्थः॥ **॥ इति तत्राप्यधिकरणम् ॥ १३ ॥**

अथ विद्याधिकरणम् ॥ १४ ॥

सू ॥ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १८ ॥ अत्र 'अथैतयोः पथो' रित्यादिना देवयानपितृयाणमार्गयोर्भूतैः स्वातन्त्र्येण गन्तुं शक्यत्वावगमात्किं वैराग्यादिसाधनकलापानुष्ठानक्लेशेनेति **पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु,** 'एतयोः

अथ तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ सू ॥ तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

पूर्वत्र फलभोगानन्तरं स्वर्गात् सानुशय एव जीवोऽवतरतीति निरूपितम् । तस्यावरोहत आकाशादिभावः श्रूयते 'अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति' इति । तत्र जीवस्याकाशादिरूपताऽऽपत्तिः तत्सादृश्यापत्तिर्वेति संशयः ॥

अथ तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू० तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥ आपादपरिसमाप्तेरवरोहप्रकारविषयां चिंतां प्रवर्तयितुं प्राक्सिद्धमर्थमनुवदति—पूर्वत्रेति । 'वायुर्भूत्वा धूमो भवती' त्यादिसामानाधिकरण्यस्य मुख्यत्वापवादकाभावसद्भावाभ्यां संशयमाह—तत्र जीवस्येति । भूत्वेति शब्दादिति । वायोः कर्मत्वनिर्देशेऽपि तद्भावापत्तिपरामर्शात्तथैव कर्मत्वे निर्दिष्टेऽपि आकाशेऽवरोहतां तद्भावापत्तिरवसीयते । आकाशवाय्वोः कर्मत्वनिर्देशश्शरीरभूतयोस्तयोरनुप्रवेशार्थत्वेन मुख्यतयोपपद्यते । 'वायुर्भूत्वा धूमो भवती' त्यादिसामानाधिकरण्यं तु शरीरशरीरिभावाभावे मुख्यतया नोपपद्यते । न चास्य मुख्यत्वे स्थानशब्दस्य मुख्यत्वे तृतीयशब्दसमभिव्याहारवत् किञ्चिद्बाधकमस्ति । अतः प्रथमचरमाहुत्योर्देवमनुष्यादिभाववदध्वन्याकाशादिभावस्यापि शरीरशरीरिभावत्वं युक्तम् । भूस्वर्गयोरिवाध्वनि भोगाभावात् शरीरग्रहणस्य निष्प्रयोजनत्वं सामानाधिकरण्यस्य मुख्यत्वे बाधकमिति चेत् । न । प्रयोजनाभावेन श्रुतपरित्यागायोगात् । न हि भूतानां सर्वत्र सुलभतया शरीरारंभकभूतसूक्ष्मसहितस्य गमनं निष्प्रयोजनमिति श्रुतं तत्परि-

---

पथो' रित्यनेन मार्गद्वयप्राप्तिसाधनभूतयोर्विद्याकर्मणोः परामर्शात् तयोरपि 'तद्य इत्थं विदुः' 'अथ य इमे ग्रामे' इति प्रकृतत्वात् । अतो नास्ति स्वातन्त्र्येण गतिर्भूतानामिति युज्यत एव तत्साधनकलापानुष्ठानप्रवृत्तिरिति ॥

इति विद्याधिकरणम् ॥ १४ ॥

सू ॥ न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १९ ॥ अत्र तिर्यग्यातनातमोभेदेन त्रिविधायामधोगतौ तृतीयेऽपि तमःस्थाने पूर्वयोरिव कदाचित्सुखं स्यादिति **पूर्वपक्षः** । 'नान्धे तमसि मग्नानां सुखलेशोऽपि कथ्यते' त्यादिस्मृत्या स्वतन्त्रः परमेश्वरः स्वद्वेषिणां सुखं नेच्छेत्तदिच्छां विना च किमपि न भवेदिति युक्त्या च तत्रेतरस्थानदृष्टान्तेन सुखोन्नयनस्य बाधितत्वात्तृतीये तमःस्थाने सुखलेशोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ इति **सिद्धान्तः** ॥ **सूत्रार्थस्तु तृतीये**=तमःस्थाने । **न**=न सुखमस्ति । कुतः । **तथोपलब्धेः**=तथाप्रतीतेरित्यर्थः ॥ **सू ॥ स्मर्यतेऽपि च लोके** ॥ २० ॥ अंधे तमसि सुखराहित्यं 'नान्धे तमसी' तिस्मृतिकर्त्रा **स्मर्यते च**=स्मृत्या च प्रतिपाद्यते । किंचैतत् लोकेऽपि लोकदृष्टव्याप्तिकानुमानेनापि सिद्धमित्यर्थः ॥

सू ॥ दर्शनाच्च ॥ २१ ॥'अपश्यत्त्रिविधान्ब्रह्मा साक्षादेव चतुर्मुखः' इति पाद्मे त्रिविधप्राणिवर्गस्य हिरण्यगर्भकर्तृकदर्शनविषयत्वप्रतिपादनाच्चेत्यर्थः । इदं सूत्रं न भाष्यान्तरेषु दृश्यते ॥

सू ॥ तृतीये शब्दावरोधस्संशोकजस्य ॥ २२ ॥ 'तृतीये' इत्यावर्तते । तृतीये तमसि स्थाने तत्रापि तृतीयेऽन्धे तमसि तद्विषये यः शब्दः तृतीयतमःस्वरूपप्रतिपादकशब्दः तेन अवरोधः प्राप्तिः । कस्य । **संशोकजस्य**=सम्यक्शोकजस्य मोहस्येति यावत् ॥ अतश्च तृतीये न सुखमित्यर्थः ॥

सू ॥ स्मरणाच्च ॥ २३ ॥ 'महातमस्त्रिधा प्रोक्त' मित्यादिना कौर्मे श्रवणादेव मूर्च्छादिप्रदत्वस्मरणाच्चेत्यर्थः । अतो न तृतीये तमसि स्थाने सुखलेशप्रसक्तिरिति सिद्धम् ॥ ॥ **इति न तृतीयाधिकरणम्** ॥ १५ ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामनिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

तत्र भूत्वेति शब्दादाकाशादिरूपत्वं जीवस्य ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः—नावरोहतो जीवस्याकाशादिरूपताऽऽपत्तिः, किंतु तत्सादृश्यापत्तिः, तत्र सुखदुःखानुभवाभावात् । तदनुभवार्थं हि तत्तच्छरीरसंबन्धः । अन्यस्यान्यत्वानुपपत्तेश्च । तस्मात् तत्सादृश्यापत्तिरवरोहत इत्येवोपपद्यत इति निर्णयः ॥

इति तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

त्यज्यते । भोगाभावोऽप्यसिद्धः । भूस्वर्गयोरिवाऽध्वन्यऽपि भोगोपपत्तेः । न च वृक्षाग्रादिव स्वर्गात्पततां संमूर्छितकरणानां भोगो न संभवतीति वाच्यम् । न हीष्टापूर्तादिकारिणः स्वर्गे कर्मफलं भुक्त्वा पुनर्भूलोके ब्राह्मणादियोनिं प्राप्य कर्मार्जनाय प्राचीनकर्मशेषेणावरोहन्तो वृक्षाग्रादिव स्वर्गान्मूर्छिताः पतन्तीति कल्पयितुं युक्तम् । तथा सति यागादीनामनर्थफलत्वापत्तेः । ‘सविज्ञानो भवति स विज्ञानमेवान्ववक्रामती’ति श्रुत्यन्तरे गतागतयोर्ज्ञानवत्त्वप्रतिपादनेन मूर्छितत्वकल्पनानुपपत्तेश्च । न च तत्तदभिमानिशरीरत्वेन स्थितानामाकाशादीनामवरोहतः प्रत्यपि शरीरत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम् । परमेश्वरं प्रति शरीरभूतानामेव तेषामभिमानिदेवताः प्रतीव एतान्प्रत्यपि शरीरत्वोपपत्तेरिति भावः । तत्र सुखदुःखेति । अभिमानिदेवताः प्रति भोगाश्रयाणामनुशयिनः प्रत्यपि भोगाश्रयत्वमनुपपन्नम् । युगपद्भोक्तृद्वयसमावेशे तयोः परस्परविरुद्धभोगार्थितायां शरीरोन्मथनप्रसंगादिति भावः । ननु भोगाभावेऽपि परमेश्वरं प्रतीव शरीरत्वं स्यादित्याशंक्याह—तदनुभवार्थं हीति । न तावदन्यभोगाश्रयनियमनार्थं तान्प्रति शरीरत्वम् । परमेश्वरस्येव तेषामन्तर्यामित्वाभावात् । तद्भोगार्थमपि न भवति चेत् स्वार्थतया परार्थतया वा तन्नियम्यत्वरहितानां तच्छरीरत्वं न संभवति । शरीरलक्षणाभावादिति भावः । नन्ववरोहतामाकाशादिशरीरत्वं तत्तदभिमानिदेवताभावेनैवास्त्वित्याशंक्याह—अन्यस्येति । सर्गाद्यकालमारभ्य आप्रलयमाकाशाभिमानिदेवताः तत्तत्कालविशेषेषु अवरोहद्भ्योऽन्या एव क्लृप्तास्सन्ति । ततोऽन्येषामवरोहतां तत्तादात्म्यं नोपपद्यत इति भावः । चकारेण बहूनामवरोहतामाकाशाद्यभिमानिदेवताभावानुपपत्तिस्समुच्चीयते । तत्सादृश्यापत्तिरिति । स्वर्गार्थकर्मक्षयानंतरममृतमयदेहे विलीने सूक्ष्मदेहमात्रदेहवेष्टितत्वेनावरोहतामाकाशादिभ्यः पृथगभिधानानर्हत्वं तत्सादृश्यमिति भावः । तस्मात्पितृमातृप्रवेशे पितृमातृभ्यामिवाकाशादिभिरप्यवरोहतां देहान्तरप्राप्तिनिमित्तकर्मोद्बोधितवासनामूलस्वाप्नज्ञानसदृशानभिव्यक्तज्ञानमात्रवतां स्वयं भोगरहितानां संश्लेषमात्रमिति स्थितम् ॥ इति तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू० ॥ तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

व्योमादिरूपतास्य श्रवणादवरोहतो प्राप्ता । दिवि भुवि च रूपमयतो रूपैर्विलास मध्येऽपि ॥ १७४ ॥

मध्ये भोगाभावाद्रूपापेक्षा च नास्त्यस्य । अन्यस्य नान्यरूप्यं न युज्यते सदृशतास्य तदभावः ॥ १७५ ॥

इति तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ नातिचिराधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ सू ॥ नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

अत्रावरोहन् जीवो विलम्बते न वेत्यनियमः, उत न विलम्बत एव इति संशयः ॥

तत्र प्रवर्षणानन्तरं व्रीह्यादिभावः श्रूयते 'त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा जायन्ते' इति । प्रागेतस्मात् व्रीहियवादिभावादाकाशादौ विलम्बत्वरयोर्न नियमः ॥

अथ नातिचिराधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू० ॥ नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥ अनतिचिरावस्थाननियामकसत्त्वासत्त्वाभ्यां संशयमाह—अत्रेति । प्रागेतस्मादिति । यथा व्रीहियवादिष्ववस्थानमतिचिरमित्य 'तो वै खलु दुर्निष्प्रपतर' मिति वाक्यादवगम्यते एवमाकाशादिषु मेघान्तेषु नातिचिरमवस्थानमिति कुतश्चिन्नावगम्यते । अतस्तेषु चिरमचिरं वेत्यनियमः । न च व्रीह्यादिषु चिरावस्थानप्रतिपादनादेवाकाशादिष्वचिरावस्थानमवगम्यत इति वाच्यम् । व्रीह्यादिषु हि चिरावस्थाननियमो विधित्सितः । न तत्सत्तामात्रम् । चिरमचिरं वेत्यनियतस्यावस्थानस्य व्रीह्यादिभावोक्त्यैत्र लब्धस्याविधेयत्वात् । तथा च विशिष्य व्रीह्यादिषु चिरावस्थाननियमप्रतिपादनसामर्थ्यादाकाशादिभ्यश्चिरावस्थाननियम एव व्यावर्तते । न त्वनियतं चिरावस्थानमपि । यथा 'वैखानसं पूर्वेऽहन्साम भवति षोडश्युत्तर' इति विशिष्यांगिरसां द्विरात्रस्योत्तरेऽहनि षोडशिग्रहनियमविधानसामर्थ्या 'दुत्तरेऽहन्द्विरात्रस्य गृह्यत' इति सामान्यवचनप्राप्तः षोडशिग्रहनियम एव द्विरात्रान्तरेभ्यो व्यावर्तते । न तु प्रकृतेरतिरात्रादनियतप्राप्तः षोडशिग्रहोऽपि । अत एव 'अर्धमन्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदी' ति

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ तत्साभाव्यापत्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ तत्साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वमिष्टादिकारिणोऽवरोहन्तीत्युक्तम् । अत्र तेषामवरोहप्रकारश्चिन्त्यते । श्रूयते ह्यवरोहश्रुतिः—'अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति' इति । तत्र किं स्वर्गादवरोहन्तो जीवा आकाशादिस्वरूपं प्रतिपद्यन्ते उत तत्साम्यमिति **संदेहः** । आकाशादिस्वरूपमिति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु, तत्साभाव्यापत्तिः**=जीवानां तैराकाशादिभिस्साम्यप्राप्तिः । समानो भावो रूपं येषां तेषां भावस्साभाव्यं सादृश्यमिति विग्रहः । कुतः । **उपपत्तेः**=चन्द्रलोकं गतानामनुशयिनां प्रवृत्तफलकर्मक्षयदर्शनजनितशोकाग्निना दह्यमानमिदं शरीरं करकादिवद्विलीयमानमाकाशसमं भवतीत्येतदुपपद्यते । न ह्यन्यस्यान्यभावो मुख्य उपपद्यते । तस्मात्सादृश्यमेव प्रतिपद्यन्त इति सिद्धम् ॥ इति ॥ सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

श्रीकण्ठमते तथा **रामानुजमते** च नास्ति विशेषः पूर्वस्मात् ॥

आनन्दतीर्थमते, अत्र धूमादिभावः कर्मिणो धूमादिदेवतैक्यं वा तत्पदप्राप्तिर्वेति **संदेहः** । 'धूमो भूत्वाभ्रं भवती' त्यादिश्रुत्या धूमादिदेवतैक्यं धूमादिभाव इति **पूर्वपक्षः** । धूमादिषु प्रविश्य तद्गतौ गतिस्तत्स्थितौ स्थितिरित्यादिरेव तद्भावापत्तिः । अन्यस्यान्यभावायोगादिति **सिद्धान्तः** । **सूत्रार्थस्तु,** । कर्मिणः तत्स्वाभाव्यापत्तिः=तस्य धूमादिदेवस्य स्वाभाव्यस्य स्वभावसदृशस्वभावस्य प्राप्तिरेव । न तदैक्यं तत्पदप्राप्तिर्वा । कुतः । **उपपत्तेः** अन्यस्यान्यैक्यादृष्टयास्यैवार्थस्य युक्तत्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥ ॥ इति तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

(१) 'दिष्ववस्थानोक्त्यैव लब्धत्वेन तस्याविधेयत्वात्' इति ख. पा०.

इति प्राप्ते ब्रूमः-व्रीह्यादिप्राप्तेः प्रागाकाशादिषु नातिचिरं तिष्ठति जीवः। कथम्? व्रीह्यादिभावानन्तरं 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम्' इति व्रीह्यादिभावान्निर्गमनं दुःशकमिति हि श्रूयते। अतो व्रीह्यादौ विलम्बात् अन्यत्र त्वरेत्य-

यूपावटमानदेशविधाने अन्तराळलक्षणां परित्यज्या 'र्धमन्तर्वेदी' त्येतावन्मात्रमन्तर्वेद्येकदेशं यूपार्धागत्वेन विधत्ते। अर्धे तत्र मीयमाने अर्धांतरं बहिरिति लभ्यते। अतो'ऽर्धं बहिर्वेदी' त्यनुवाद इति न वाक्यभेद इति पूर्वपक्षे 'अर्धमन्तर्वेदी' ति नियमविधानादर्धान्तरादन्तर्वेदिनियम एव व्यावर्तते न त्वनियतोऽप्यन्तर्वेदिदेशः। अतोऽर्धान्तरस्यान्तर्बहिर्वा मानं स्यादिति तत्परिहाराय 'अर्धं बहिर्वेदी' त्यस्यापि विधायकत्वं स्यादिति वाक्यभेदः 'तथा यूपस्य वेदि' रित्यधिकरणे प्रसंजितः। न च 'अतो दुर्निष्प्रपतरमेवे' ति माभून्नियमः, अत एव 'दुर्निष्प्रपतर' मिति परिसंख्यास्तु, तथा चाकाशादिभ्यश्चिरावस्थानं व्यावर्तत इति वाच्यम्। आकाशादिषु व्रीह्यादिषु चिरावस्थानस्य नियतप्राप्तौ हि परिसंख्या युज्यते। न तस्य कुतश्चित्प्रसक्तिरस्ति। चिरमचिरं वेति नियमाभावस्यावस्थानोक्त्या प्रसक्तिरस्तीत्यनियमप्राप्तौ नियम एवायम्। न च तथापि 'दुर्निष्प्रपतर' मिति तरप्प्रत्ययार्थस्यातिशयस्य प्रतियोग्याकांक्षायां प्रागनुक्रांतानामाकाशादीनां बुद्धिसन्निधानात्तत्प्रतियोगित्वेनान्वयः स्यात्। तथा च व्रीह्यादिष्वाकाशापेक्षया चिरमवस्थानोक्तावाकाशादिष्ववस्थानस्य तदपेक्षयाल्पकालत्वं पर्यवस्यतीति वाच्यम्। यतो दुर्निष्प्रपतशब्दात्तरप्प्रत्ययो न दृश्यते। छांदसेनैकस्य तकारस्य लोपेन तत्र तरप्प्रत्ययसमर्थने छांदसेन रेफोपजननेन तदभावोऽपि समर्थयितुं शक्यते। 'छंदसि गत्यर्थेभ्य' इति (पा० ३-३-१२९) सूत्रेण खलर्थे छांदसे युचि प्रत्यये सति दुर्निष्प्रपतनमिति रूपसिद्धौ नकारस्य छांदसेन वर्णव्यत्ययेनापि तदभावः समर्थयितुं शक्यते। तस्माद्यथा योषायामनुशयिनां गर्भरूपेणावस्थानमनियतकालं चिरमचिरं वेति विशेषस्नानाभावात्स्नावपातावप्रसवकालप्रसवभेददर्शनाच्च एवमाकाशादिष्वप्यवस्थानमनियतकालम्। नियमकारिणश्शास्त्रस्याभावादित्यभिप्रायः। अन्यत्र त्वरेत्यवगमादिति। अयमाशयः। दुरुपपदादुपसृष्टात्पत्लृधातोः खलर्थे डप्रत्यये सति दुर्निष्प्रपमिति रूपसिद्धौ तस्मात्तरप्प्रत्यये दुर्निष्प्रपतरमिति रूपसिद्धिः। 'अन्येष्वपि दृश्यत' इति जनेरुपपदान्तरेषु डप्रत्ययविधायकसूत्रे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्य' मिति वार्तिककृता धात्वन्तरेभ्योऽपि डप्रत्ययस्यानुशिष्टत्वात्। तत्र दृशिग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थमिति वृत्तिकारेणोक्ततया 'कृत्यल्युटो बहुल' मिति (पा० ३-३-११३.) सूत्रे बहुलग्रहणादन्येऽपि कृतः प्राप्तमभिधेयं व्यभिचरन्तीति तेनैवोक्ततया च तस्य डप्रत्ययस्य खलर्थवृत्तित्वोपपत्तेश्च। एवं वर्णव्यत्ययवर्णलोपवर्णोपजनवर्णविकारानन्तरेण शब्दस्वरूपनिष्पत्तिसंभवे तेषामन्यतमो न कल्पनीयः। तथा चातिशायनिकप्रत्ययसामर्थ्यादाकाशादिष्ववस्थानमतिचिरमित्यवगम्यत इति। एतेन 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतर' मित्यत्रातश्शब्देन सर्वनाम्ना संकोचाभावादाकाशादिसर्वपरामर्शादाकाशादिष्वप्यतिचिरमवस्थानमित्यपि शंका निरस्ता। आतिशयिनिकप्रत्ययार्थप्रतियोगितयाकाशादीनामन्वयितयातश्शब्दस्याव्यवहितैकवाक्योपात्तव्रीह्यादिमात्रपरामर्शित्वस्य वक्तव्यत्वात् व्रीह्यादिभ्यो दुर्निष्प्रपतरत्वोक्तिसाम-

(१) 'तत उपरि तरप्प्रत्ययेन दुर्निष्प्रपतरमिति शब्दनिष्पत्तिः' इति ख. पाठः। (२) 'वर्णव्यत्यये' ति पदं ख. पुस्तके न दृश्यते।

वगमादाकाशादौ न विलम्बते जीव इति ॥

इति नातिचिराधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ सू ॥ अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

इह व्रीह्यादावपि जीवस्य संश्लेषमात्रम्, उत जन्म !

इति संशये व्रीह्यादिरूपेण 'जायन्ते' इति श्रवणात् तस्य व्रीह्यादिजन्म ॥

र्थ्यादाकाशादिभ्योऽपि दुर्निष्प्रपततरत्वमस्तीति तेष्वपि चिरावस्थानावगमात् सूत्रे 'नातिचिरेणे' त्युक्तम् । व्रीह्यादिषु यावान्विलंबस्तावानाकाशादिषु नास्तीत्येतावन्मात्रमिह सूत्रकृतोक्तम् । उभयत्राऽपि कालेयत्तायां व्यवस्थापकानि श्रुतिस्मृत्यादिवचनानि सन्ति चेत्तेभ्य एव सावगन्तव्या ॥ इति नातिचिराधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू । अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥ अवरोहतामाकाशादिभावस्तत्संश्लेषमात्रं न तु ताद्रूप्यं तच्च नातिचिरमित्याकाशादिमेघांतेषूभयं सिद्धम् । तदनन्तरपठितव्रीह्यादिभावस्त्वतिचिरमित्यपि विशेषस्सिद्धः । तर्हि तथैव व्रीह्यादिभावस्ताद्रूप्यमित्यपि विशेषोऽस्त्विति दृष्टान्तसंगत्या प्रत्यवस्थानमभिप्रेत्य जायंत इति जन्मसंकीर्तनात् जन्मनिमित्तकर्मासंकीर्तनाच्च संशयमाह—इहेति । जायन्त इति श्रवणादिति । ननु 'मेघो भूत्वा प्रवर्षती'ति प्रवर्षणकर्तृत्वश्रवणेऽपि यथा न मेघताद्रूप्यं तद्वदिहापि व्रीह्यादयो जायंत इति श्रवणेऽपि व्रीह्यादिताद्रूप्यभिति किं न स्यात् । मैवम् । प्रवर्षतीत्येतदाचारार्थक्विवन्ततया योजयितुं शक्यम् । अस्ति च वृष्टितः पृथगभिधानान्-

---

नयमणिमालायाम् अथ नातिचिराधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू० ॥ नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

आकाशादावस्य स्थितिरनियतकालभाक्तु स्यात् । आम्नायते हि कश्चिच्चिरमचिरं वेति न विशेषः ॥ १७६ ॥

व्रीह्यादिभ्यो दुर्निष्प्रपततरलोक्तिसामर्थ्यात् । अवसीयते ततः प्रागचिरं व्योमाद्यवस्थानम् ॥ १७७ ॥

इति नातिचिराधिकरणम् ॥ ५ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ नातिचिराधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वमाकाशादिषु वर्षान्तेषु पूर्वपूर्वसादृश्यानन्तरमुत्तरोत्तरसादृश्यमित्युक्तम् । तत्र किं जीवः चिरकालमेव सादृश्येनावस्थाय अपरसादृश्यं गच्छति उताल्पमल्पमिति **संदेहः** । नियामकाभावादनियम इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** जीवो **नातिचिरेण**=अल्पमल्पं कालमेवाकाशादिवर्षान्तैः सादृश्येनावस्थाय वर्षधाराद्वारा पृथिवीं प्रविशति । कुतः । व्रीह्यादिभावापत्त्यनन्तरं 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम्' इति विशेषात् ततः पूर्वं सुनिष्प्रतरत्वं प्रतीयते । जीवस्य व्रीह्याकाशभावे विना स्थूलशरीरं लिंगशरीरमात्रेण सुखदुःखोपभोगासंभवात्तदानीं प्रतीयमाने सुखे चिरकालावस्थानरूपे एव भवतः । न मुख्ये । अतो व्रीह्यादिप्रवेशात्पूर्वमल्पमल्पमेव कालं तत्सादृश्येनावस्थानमिति सिद्धमिति ॥

श्रीकण्ठमते, तथा **रामानुजमते** च अत्रापि नास्ति वैलक्षण्यं शांकरमतादिति वेद्यम् ॥

आनन्दतीर्थमते, अत्र स्वर्गान्निर्गतस्य कर्मिणः चिरेण देहप्राप्तिर्वा उताचिरेणेति **संदेहे** चिरेणैव देहं प्राप्नोतीतिपूर्वपक्षः ॥ 'तद्य इह रमणीयचरणा' इति विशेषवचनादचिरेणैव कर्मी स्वर्गादवरूढो देहं प्राप्नोतीति **सिद्धान्तः** ॥ सूत्रार्थोऽपि व्याख्यातः ॥ १७ ॥ ॥ इति नातिचिराधिकरणम् ॥ ५ ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः—अन्यजीवाधिष्ठिते व्रीह्यादौ जीवस्य संश्लेषमात्रम् । आकाशादाविवावरोहतस्तत्र जननहेतुसंकीर्तनविरहिताभिलापात् 'जायन्ते' इति श्रुतिर्गौणी । यत्र ब्राह्मणादिजन्मास्ति तत्र 'रमणीयचरणाः कपूयचरणाः' इति हेतुरभिलप्यते । अतो ब्राह्मणादावेवास्य जन्माभिलापादन्यत्रास्य संबन्धमात्रमिति निर्णयः ॥

॥ सू ॥ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

अवरोहतः पुरुषस्य पूर्वानुष्ठितयागादिष्वग्नीषोमीयादिहिंसामिश्रत्वादशुद्धं कर्मेति तत्फलभोगाय व्रीह्यादिष्वप्युत्पत्तिरस्त्विति चेत्—न,

हें वृष्टिसंश्लिष्टे भूतसूक्ष्मवेष्टितेऽनुशयिनि वृष्टिशब्दप्रयोगः । 'तस्या आहुतेर्वर्षं संभवति' इति । जायन्त इति शब्दस्तु व्रीह्याद्यात्मना जननमेवाभिधत्ते इति वैषम्यात् । न च स्वर्गादवरोहतां पापफलस्थावरजन्मानुपपत्तिः । श्वसूकरादिजन्मवत् स्थावरजन्मनोऽप्युपपत्तेः । न च स्थावरजन्मनिमित्तकर्मश्रवणात्तज्जन्मश्रवणमन्यथा नेयमिति वाच्यम् । श्रुतोपपत्त्यर्थमश्रुतकर्मकल्पनौचित्येन तदश्रवणमात्रेण श्रुतपरित्यागायोगात् । एतेन व्रीह्यादिभावो न ताद्रूप्येण जन्म जन्मनिमित्तकर्मसंकीर्तनरहितत्वान्मेघादिभाववदिति सामान्यतो दृष्टानुमानमपि निरस्तम् । जननहेतुसंकीर्तनेनेति । कपूयचरणाभिव्यक्तेरग्रे संकीर्तनात् श्वादियोनिप्राप्तिवत् व्रीह्यादिजन्मप्राप्तेस्तन्निमित्तत्वं वक्तुं न शक्यते । न च प्राक्संकीर्तितस्येष्टादिकर्मणोऽभिव्यक्तस्य स्वर्गे दत्तफलस्य शेषानुवृत्तिसद्भावेऽपि तस्योत्तमजन्मप्राप्तिहेतोः पापफलस्थावरजन्मनिमित्तत्वमस्ति । न चात्र स्थावरजन्मनिमित्तस्य कस्यचित्कर्मणस्संकीर्तनमस्ति । तस्मात्स्थावरजन्मनिमित्तकर्माभिव्यक्तिव्यतिरेकावगमादाकाशादिष्विव व्रीह्यादिष्वपि संश्लेषमात्रमिति भावः । ननु यागादिकर्मशेषफलमेवास्तु स्थावरजन्म यागादिकर्मणो हिंसादियुक्तत्वेन पापमिश्रितत्वादिति शंकानिराकरणार्थं सूत्रम्—अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥ हिंसामिश्रत्वादिति । नात्र पदाहवनीयादिवदुत्सर्गापवादन्यायः प्रवर्तते । अविरोधात् । पशुहिंसाविधिर्हि तस्याः क्रतूपकारकत्वं बोधयति । 'न हिंस्या'दिति निषेधस्तु प्रत्यवायफलकत्वम् । न चैकस्येष्टानिष्टफलकत्वं नोपपद्यते । येन यागीयहिंसाशास्त्रस्य हिंसानिषेधशास्त्रस्य चाविरोधाय विषयव्यवस्था कल्प्येत । दृश्यते हि घृतपानादेः पुष्ट्यादिरूपेष्टहेतुत्वं मेहादिरूपानिष्टहेतुत्वं च । किमन्यत्रोदाहरणगवेषणया । यागादावेव श्रुतिप्राप्तस्वर्गादीष्टहेतुत्वं प्रत्यक्षादिप्राप्ततात्कालिकक्लेशरूपानिष्टहेतुत्वं च सर्वसम्प्रतिपन्नम् । तद्वद्यागीयहिंसादिषु श्रुतिद्वयप्राप्तेष्टानिष्टहेतुत्वसमावेशः स्यात् । को विरोधः । अथोच्येत यागीयहिंसायां विधितः प्रवृत्तेर्न सा निषेधशास्त्रस्य विषयः । तस्य रागप्राप्तविषयत्वादिति । नैतद्युक्तम् । यागीयहिंसायामपि रागत एव प्रवृत्तेः । न हि विधिसहस्रमपीष्टसाधनताबोधजननद्वारा रागमनुत्पाद्य पुरुषं प्रवर्तयितुमीष्टे । जैमिनिना च तृतीयाध्याये 'षट्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राचि चतुर्विंशतिरग्रेण त्रिंशज्जघनेने' ति विहिता सौमिकी महावेदिः केवलप्रधानार्था । 'इयति शक्ष्यामह' इति तद्वाक्यशेषे इयति एतावति भागे कर्तुं शक्ष्याम इत्यर्थके तुमुन्प्रत्ययार्थचिकीर्षासंयोगात् न चिकीर्षाङ्गप्रधानार्था अंगानामीप्सितफलसाधनत्वाभावेनाचिकीर्षितत्वादिति

(१) 'न लक्षप्रधानार्था' इति. ख. पाठः ।

श्रूयते हि 'हिरण्यशरीर ऊर्ध्वं स्वर्गं लोकमेति' 'न वा उ वेतन्म्रियसे न रिष्यसि' इति पशुहिंसाया अहिंसात्वम् । ततो न तत्प्राप्तिरस्ति ॥

पूर्वपक्षं कृत्वा 'तद्युक्ते तु फलश्रुतिस्तस्मात्सर्वचिकीर्षा स्या' दिति सूत्रेण सकलांगयुक्ते फलश्रुतेः सर्वत्र प्रधानेऽङ्गकलापे च चिकीर्षास्तीत्यंगानामपि चिकीर्षितत्वाविशेषादंगप्रधानार्था महावेदिरिति सिद्धांतयता अङ्गेष्वपि रागत एव प्रवृत्तिरिति स्थापिता । तस्माद्धिंसादिपापमिश्रयागादिकर्मशेषतः स्थावरजन्म संभवतीत्याशयः । 'हिरण्यशरीर' इत्यादिः क्रतौ संज्ञप्तस्य पशोः स्वर्गप्राप्तिप्रतिपादकोऽर्थवादः । 'न वा उ वेत' दित्यादिः तस्य मृतिहिंसाभाववबोधको मंत्रः । तत्र वै इति प्रसिद्धौ । उ इत्यवधारणे । एतदिदानीमित्यर्थः । हे पशो त्वं खलु इदानीं नैव म्रियसे नापि हिंस्यसे इत्यर्थः । अहिंसात्वमिति । क्रतौ पशुसंज्ञपनस्य पापयोनिविमोचनपूर्वकं स्वर्गप्रापकत्वेन तद्रक्षणरूपत्वाच्चिकित्सककृतव्रणदाहच्छेदादिवन्न हिंसात्वमिति न तत्र 'न हिंस्या' दिति निषेधस्पर्शः । अतो न यागस्य पापमिश्रत्वमिति भावः । इदमत्र चिंत्यते । 'हिरण्यशरीर' इत्याद्यर्थवादार्थे बाधकाभावात् क्रतौ संज्ञप्तस्य पशोः स्वर्गप्राप्तिरस्तु नाम । संज्ञपनस्य स्वर्गप्राप्तिसाधनत्वात्तदहिंसात्वेन मंत्रोऽपि स्तौतु नाम । तावता कथं पशुप्राणवियोजनरूपं तन्मरणोद्देश्यकमरणानुकूलव्यापारत्वे हिंसालक्षणे सत्यपि अहिंसा स्यात् । न च तद्रक्षणरूपत्वादहिंसा । व्रणदाहच्छेदयोर्दाहच्छेदरूपत्वेऽपि व्रणिरक्षणत्ववत्पशुप्राणविमोचनरूपस्य संज्ञपनस्य हिंसात्वेऽपि तद्रक्षणत्वोपपत्तेः 'अहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य' इतिश्रुतौ तीर्थशब्दोक्तयज्ञाद्यर्थसंज्ञपनेऽपि हिंसात्वमभ्युपगम्यैव तत्पर्युदासाच्च । असार्वत्रिकश्चायं परिहारः । न खलु सौत्रामण्यां वर्णत्रयेऽपि निषिद्धस्पर्शाघ्राणादिकायाः पैष्ट्यास्सुरायाः ग्रहणं न ग्रहणमिति वा पानं न पानमिति वा वक्तुं शक्यम् । नाप्यश्वमेधे राजानुज्ञयाश्वसंरक्षकैः क्रियमाणमश्वमेधविषयमन्त्रब्राह्मणकल्पादिवेदिनां ब्राह्मणानामब्राह्मणानाञ्चाभ्यवहार्यस्याच्छिद्यहरणं परस्वहरणं न भवतीति वक्तुं शक्यम् । नापि वामदेव्योपासकस्य प्रार्थयमानसर्वयोषिदपरिहरणं तत्संगतिर्न भवतीति वक्तुं शक्यम् । नापि संस्थिते षडहे 'मध्वाशयेद्घृतं वे' ति द्वादशाहांगत्वेन विहितं 'मधु न दीक्षितो ब्रह्मचारित्वात् ।' (जै० १०-६-३२) 'प्राश्येत वा यज्ञार्थत्वात्' (जै० १०-६-३३) इति दाशमिकाधिकरणे यजमानतया ब्रह्मचर्ये सत्यपि सत्रात्मकद्वादशाहे ऋत्विक्कर्तव्यत्वेन स्थापितं मध्वशनं ब्रह्मचारिणां निषिद्धं मध्वशनं न भवतीति वक्तुं शक्यम् । अतो 'न शब्दा' दिति सूत्रांशेनान्य एव शंकायाः परिहारो विवक्षितः । स इत्थम् । 'न हिंस्या' दिति निषेधवाक्ये पुरुषार्थैव हिंसा धातुनानूद्यते न क्रत्वर्थापि । कर्तुराख्यातवाच्यत्वपक्षे समानपदश्रुत्या (समानपदोपात्त) हिंसायास्तच्छेषत्वप्रतीतेः तस्याख्यातार्थभावनाक्षेप्यत्वपक्षेऽपि तदाक्षिप्तकर्तृशेषत्वप्रतीतेः । नात्र क्रतोर्वाचकं किञ्चिदस्ति । येन 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ती' त्यनारभ्याधीते वाक्ये चित्याग्नेर्यजिशब्दोक्तयागशेषत्ववदस्याः क्रतुशेषत्वमवगम्येत । नापि क्रतोराक्षेपकं किंचिदस्ति । येन पर्णताया जुह्वाक्षिप्तक्रतुशेषत्ववदस्याः क्रतुशेषत्वमवगम्येत । न च प्रकरणे पाठोऽस्ति । येन 'नानृतं-

(१) 'भाक्तप्रतिषेधको' इति ख. पाठः । (२) 'एतद्रेखाकितं वाक्यं ख. पुस्तके नास्ति । (३) प्रक.णेन क्रतोर्विपरिवृत्तिरस्ति । येन इति ख. पाठः ।

वदे' दिति दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नातवाक्येऽनूद्यमानस्यानृतवदनस्येव क्रत्वर्थप्रतीतिर्भवेत् । तस्मादिह हिंसिधातुनानुवादः पुरुषार्थहिंसाया इति तस्या एव निषेधो न क्रत्वर्थायाः । ननु तथापि हिंसिधातोः क्रत्वर्थपुरुषार्थहिंसाद्वयसाधारण्येन शब्दशक्तिबलादुपस्थितं हिंसाद्वयमप्यनूद्य निषिद्ध्यतामिति चेन्नैतन्न्याय्यम् । आख्यातवाच्यत्वेन वा तद्वाच्यभावनाक्षेप्यत्वेन वोपस्थितस्य पुरुषस्य शेषभूताया हिंसायाश्शीघ्रोपस्थितिकतया तन्निषेधेन चरितार्थस्याहिंसावाक्यस्य कल्पनीयविलंबोपस्थितिकक्रतुशेषहिंसानिषेधकत्वस्यापि कल्पनायोगात् । ननु शब्दशक्तिसाम्येऽपि शीघ्रोपस्थितिकस्यैव शक्यस्य वाक्यार्थान्वयो न विलंबितोपस्थितिकस्येति वैषम्याभ्युपगमे 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते' त्यत्र पूर्णमासपदेनोत्पत्तिवाक्यश्रुतपौर्णमासीकालिकत्वयोराग्नेयाग्नीषोमीययागयोरेव झटिति प्रवृत्तिनिमित्तावगत्या शीघ्रोपस्थितिकयोः फलसम्बन्धः स्यात् । उपांशुयाजस्य तु पौर्णमासीकर्तव्याग्नेयाग्नीषोमीययागद्वयान्तराले विधानादर्थसिद्धपौर्णमासी कालस्य झटिति प्रवृत्तिनिमित्तानवगत्या विलंबितोपस्थितिकस्य फलान्वयो न स्यादिति चेत्सत्यम् । आग्नेयाग्नीषोमीयवदुपांशुयाजस्यापि श्रुतपौर्णमासीकालत्वेन झटिति प्रवृत्तिनिमित्तावगत्या शीघ्रोपस्थितिकत्वाविशेषेण फलान्वयसिद्ध्यर्थमेव 'तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यज' न्नित्याहत्य पौर्णमासीकालविधानमन्यदाद्रियते । एतदेवास्य विधानस्य प्रयोजनमुपांशुयाजाधिकरणे 'प्रायेवचनाच्चे' ति सूत्रेण वार्तिकेन च स्पष्टीकृतम् । तत्र ह्यधिकरणे विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायाग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाये' ति त्रयाणां यागानां विधयः । अन्तराळवाक्यं तु तत्समुदायानुवादः विद्वद्वाक्यवदिति पूर्वपक्षनिराकरणार्थं गुणसूत्रं 'प्रायेवचनादि' ति । 'शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयो हृदयमुपांशुयाजः पादावग्नीषोमीया' वित्युपांशुयाजस्य प्रधानप्रायपाठात्प्राधान्यावगतेः विष्ण्वादिवाक्यैस्त्रयाणां यागानामुपांशुयाजशब्दपरामृष्टानां विधावुपांशुयाजमात्रप्राधान्यावगतिवाधप्रसंगात् अन्तरावाक्यविधेय एक एवोपांशुयाजः तत्तदर्थवादा विष्ण्वादिवाक्यानीति सूत्रस्यास्य भाष्ये तात्पर्यमुक्तम् । कथं यागत्रयविधिपक्षे तत्प्राधान्यबाधः स्यादित्याशंक्योपपादितं वार्तिके–'विष्णुप्रजापत्यग्नीषोमदेवत्ययागत्रयविधिपक्षे 'तावब्रूतामग्नीषोमा' वित्यादिनाग्नीषोमदैवत्यस्यैव यागस्य पौर्णमासीविधिरिति स्यात् । तथा च तस्यैव विद्वद्वाक्यफलवाक्यस्थपौर्णमासीपदगृहीतस्य फलसंबंधेन प्राधान्यं सिद्ध्येत् । न तु तदगृहीतयोः विष्णुप्रजापतिदेवत्ययागयोरन्तरावाक्येनैकस्यैव यागस्य विधिः तत्रैव शाखाभेदेनाम्नातैर्याज्यानुवाक्यायुगलैः प्रापिता विष्ण्वादिदेवता विकल्प्यन्त' इति । सिद्धान्तपक्षे तु 'विष्णुप्रजापतिदेवत्यस्याप्येकत्वेनाग्नीषोमोपलक्षितत्वानपायात् उपांशुयाजसामान्यस्य पौर्णमासीकालसम्बन्धलाभेन सिद्ध्यति प्राधान्य' मिति । अनेन पौर्णमासीविधिनैव लभ्यः फलसंबंधो नान्तरालविधिलभ्य इत्याशयः स्पष्ट एव । अन्यथा विष्णुप्रजापतिदेवत्ययोराहत्य पौर्णमासीविध्यभावेऽपि अन्तरालकालतयार्थप्राप्तपौर्णमासीसंबंधेनैव फलविधिगृहीतयोः प्राधान्यं सिद्ध्येदिति तत्प्राधान्यावगतिवाधप्रसंगदूषणमसमञ्जसं स्यात् । न त्वन्तरावाक्यं यत्त्रयागसमुदायानुवादकमिति पूर्वपक्षे अन्तराले यागविधायकं किञ्चि-

(१) 'फलान्वयात्' इति. ख. पाठः ।

द्वाक्यं नास्तीति विष्णुप्रजापतिदेवत्ययागयोः फलसंबन्धार्थं पौर्णमासीविधिरेव शरणीकरणीयः। अतो यागभेदे तस्याग्नीषोमीयमात्रविषयत्वेन तयोः फलसंबन्धो न सिध्येदिति तद्दूषणसामञ्जस्यमिति चेन्न। अन्तरावाक्यमनुवाद इति पक्षेऽपि जामितादोषनिराकरणार्थमन्तराश्रुतेरनालंबनत्वपरिहारार्थं च त्रिष्वऽपि यागेष्वन्तरालप्राप्तेरवश्यवक्तव्यत्वात्। अत एव भवदेवेन उपांशुयाजाधिकरणपूर्वपक्षे 'कथमन्तरालवाक्यस्य सर्वात्मनानुवादकत्वमन्तरालस्यैवाप्राप्तस्य विधेयत्वा'दित्याशंक्य जामितादोषोपक्रमेण विष्ण्वादिवाक्येषु प्रत्येकमजामित्वानुवादेन च तेष्वन्तरालप्राप्तिमुक्त्वैव भवति चानुवादतोऽपि स्थाननियमः यथा 'न गिरा गिरेति ब्रूया' दिति गिरापदनिषेधानुवादबलादिरापदस्य गिरापदस्थाननिवेशित्व' मिति सदृष्टान्तमुपपादितम्। केचित्तु 'विष्ण्वादिवाक्यानि यागविधय' इति पक्षे प्राधान्यबाधमन्यथा समर्थयन्ते। विष्ण्वादिवाक्येषु तव्यप्रत्ययात्प्रथमं गुणकर्मत्वधीर्भवति कर्मान्तरानुपयोगानुसंधानेन त्वर्थकर्मतावगन्तव्या। अतश्शीघ्रावगतार्थकर्मणामेवाधिकारानुप्रवेशादुपांशुयाजस्य तदनुप्रवेशेन प्राधान्यावगतिर्विहन्येत। अन्तरावाक्यं यागविधायकमिति पक्षे तु तत्र तव्यप्रत्ययाभावेन गुणकर्मत्वधीकृतविलंबाप्रसक्तेराग्नेयादिवदेवाधिकारानुप्रवेशात्प्राधान्यावगतिर्न विहन्यत इति तेषामपि पदार्थप्रतीतिशैघ्र्यमान्द्यकृतवाक्यार्थानुप्रवेशतदननुप्रवेशन्याय एवोपजीव्यः इति प्रकृतोपयुक्ते तस्मिन्न्याये न विवादः। अपि च। यदर्थतया यत्प्रसक्तं तस्य निषेधोऽपि तदर्थः इति न्यायमर्यादा। अन्यथाप्रसक्तप्रतिषेधत्वानांजस्यात्। अत एव दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नातो 'नानृतं वदे' दिति निषेधः प्रकरणात्क्रत्वर्थो भवन् क्रत्वर्थस्यैवानृतवदनस्य निषेधः। तेन क्रतूपयोगिद्रव्यादिसंपादनार्थानृतवदने क्रत्वर्थनिषेधातिक्रमणात् क्रतोर्वैगुण्यं क्रतुमध्येऽपि पुरुषार्थानृतवदने न क्रतोर्वैगुण्यम्। 'यो नाम क्रतुमध्यस्थः कलंजादीनि भक्षयेत्। न क्रतोस्तस्य वैगुण्यं यथा चोदितसिद्धित' इति न्यायात्। किं तु पुरुषस्य प्रत्यवायमात्रम्। क्रतुप्रकरणाम्नातोऽपि यो निषेधः क्रत्वर्थस्य निषेधो भवितुं नार्हति नासौ क्रत्वर्थः। यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नातो 'मलवद्वाससा न संवदेत न सहासीत नास्या अन्नमद्या' दिति निषेधः। यद्यपि पत्न्या सह संवादस्सहासनञ्चेत्युभयं क्रत्वर्थतया अर्थतः प्राप्नोति तथाऽपि मलवद्वाससा तया न प्राप्नोति। 'यस्य व्रत्येहन्पत्न्यनालंभुका स्यात्तामवरुध्य यजेते' ति मलवद्वाससः क्रतौ सर्वात्मना दासीकरणरूपस्यावरोधस्य विहितत्वात्। तदन्नादनं तु 'अथो खल्वाहुरभ्यंजनं वाव स्त्रिया अन्नमभ्यंजनमेव न प्रतिगृह्य' मित्यभ्यंजनशब्दोक्ततत्संगतिरूपतया व्याख्यातं क्रत्वर्थत्वेन कथमपि न प्राप्नोति। एवं सति 'न हिंस्या' दिति निषेधः क्रत्वर्थपुरुषार्थोभयविधाहिंसानिषेधरूपत्वे स्वयमपि क्रत्वर्थपुरुषार्थोभयरूपो भवन् स्वस्य क्रतुपुरुषसंबन्धबोधनार्थं वाक्यं भिन्द्यात्। एवं 'लौकिके पुरुषार्थत्वं वैदिके क्रतुशेषते' ति क्रतुपुरुषोभयसम्बन्धबोधने वाक्यभेदः स्यादिति तत्परिहारार्थमेवाश्वप्रतिग्रहेष्टिसोमवमनेष्ट्यादिवाक्येषु 'योऽश्वं प्रतिगृह्णाति' 'यस्सोमं वमती' ति निमित्तसमर्पकशब्दानां लौकिकवैदिकसाधारण्येनाश्वप्रतिग्रहसोमवमनादिसामान्यपरत्वमुक्तम्। एवं हिंसानिषेधरीत्यैव सुरादिनिषेधानामपि पुरुषार्थनिषेधरूपत्वेन क्रत्वर्थसुराग्रहणाद्यस्पर्शित्वं व्याख्यातम्। इत्थमहिंसादिवाक्यानां वैधहिंसाद्यस्पर्शित्वं मीमांसान्यायपरिशीलनशालिनामतिस्पष्टमिति तदप्रदर्श्य वैधहिंसामात्रे नेयं हिंसेति भाष्य-

उपपत्त्यन्तरमाह—

॥ सू ॥ रेतस्सिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

'यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति' इत्यनेन रेतस्सिचा योगमात्रमस्यानन्तरमुच्यते। अतः पूर्वमपि व्रीह्यादिषु योगमात्रमेव ॥

॥ सू ॥ योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

यदा योनिप्राप्तिस्तस्य तदैव शरीरमुत्पद्यते । अतः पूर्वं तु संश्लेषमात्रमिति भावः ॥

इत्यन्याधिष्ठिताधिकरणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचिते ब्रह्ममीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

कृता काचिदभ्युच्चययुक्तिः प्रदर्शिता-श्रूयते हीत्यादिना । अभ्युच्चययुक्तित्वं च 'पशुहिंसाया अहिंसात्व'मित्यनेन सूचितम् । तत्र हि हिंसाया इति हिंसात्वमभ्युपगम्यैवाहिंसात्वमौपचारिकमुपन्यस्तम् । तस्माद्यागादिकर्मणां पापमिश्रितत्वाभावेन तत्फलं व्रीह्यादिजन्मेति स्थितम् । कथं तर्हि जायन्त इत्युक्तिरित्याकांक्षायां तदुपपत्तिप्रदर्शनपरं सूत्रमवतारयति—उपपत्त्यन्तरमिति । सू॥ रेतस्सिग्योगोऽथ ॥२६॥ 'तद्भूय एव भवती' ति रेतस्सिग्भाव आम्नायते । न च पूर्वसिद्धपितृभावः पुत्रस्य संभवति । अतस्तत्रावश्यं तद्योग एव तद्भाव उपचरित इत्युपपादनीयम् । एवमत्रापि जायमानव्रीह्यादिसंश्लेप एवानुशयिनां जननमित्युपचरित इति भावः । सू० ॥ योनेश्शरीरम् ॥ २७ ॥ योनेः प्राप्त्यनन्तरमेव शरीरमुत्पद्यते । तदनंतरमेव सुखदुःखादिभोगसत्वात् श्रुतौ ब्राह्मणादिशरीरप्रतिपादनाच्च। अतो योनिप्राप्तेः प्रागाकाशादिपितृवीर्यान्तेषु संश्लेषमात्रमिति भावः।

इति श्रीशिवातिवादिमूर्धन्यशिवदर्शनस्थापनधुरंधरसकलदेवभूदेवप्रतिष्ठापक-
श्रीमच्चिन्नबोम्मभूपालहृदयकमलकुहरविहरमाणश्रीसांबशिवप्रे-
रितस्य श्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभविश्वजिद्याजिश्रीरं-
गराजाध्वरिवरसूनोरप्पय्यदीक्षितस्य कृतौ श्रीकं-
ण्ठाचार्यविरचितब्रह्ममीमांसाभाष्य-
व्याख्यायां शिवार्कमणिदीपिकाख्यायां
तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥ रेतस्सिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥ योनेश्शरीरम् ॥ २७ ॥

जायत इति श्रुतेः स्याद्व्रीहियवाद्यात्मनास्य जन्मैव । कर्म हि हिंसायुक्तं स्थावरताप्यस्य फलमुचितम् ॥ १७८ ॥

व्योमादाविव रेतस्सिचि व च संश्लेषमात्रमत्रापि । पशुहिततया श्रुतस्य हि तत्संज्ञपनस्य नास्ति हिंसात्वम् ॥ १७९ ॥

इत्यन्याधिष्ठिताधिकरणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितकृतौ चतुर्मतसारसंग्रहे नयमणिमालिकाख्ये तृतीयपरिच्छेदे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायामथ अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥ रेतस्सिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥ योनेश्शरीरम् ॥ २७ ॥

भगवत्पादमते, तस्मिन्नेवावरोहे 'त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते' इति श्रूयते । तत्र किं व्रीह्यादिभावेन जीवानां जनिश्रुतिर्मुख्या उत जीवान्तरेणाधिष्ठिते व्रीह्यादौ संसर्गमात्रमिति **संशयः** । मुख्येति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, अन्याधिष्ठिते** अन्यैर्जीवैरधिष्ठिते व्रीह्यादौ संसर्गमात्रमनुशयिनां भवति । कुतः । **पूर्ववदभिलापात्**= यथाकाशादिवर्षान्तेषु कर्मपरामर्शमन्तरेणैव प्रवेश उक्तः एवं व्रीह्यादिष्वपि कर्मपरामर्शं विनैव प्रवेशाभिलापात् । तस्माज्जनिश्रुतिस्संसर्गमात्राभिप्राया न मुख्येति सिद्धम् ॥ इति ॥

सू ॥ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥२५॥ अशुद्धमिति चेत्=ननु ज्योतिष्टोमादिकं कर्म पशुहिंसादियोगादशुद्धम् । तत्कारिणामनुशयिनां व्रीह्यादिस्थावरेषु दुःखानुभवार्थं मुख्यमेव जन्मास्त्विति चेत् **न** । **शब्दात्**=विधिशास्त्रादग्निष्टोमादेर्धर्मत्वेनावगतत्वान्न दुःखहेतुत्वमित्यर्थः ॥

सू ॥ रेतस्सिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥ अथ=व्रीह्यादिभावानन्तरम् । अनुशयिनां **रेतस्सिग्योगः**=रेतस्सिञ्चतीति रेतस्सिक् तद्योगः तद्भावः । 'यो रेतस्सिञ्चति तद्भूय एव भवति' इति श्रुतावाम्नायते । रेतस्सिग्भावो मुख्यो न संभवति । अतस्तद्भावः तत्संसर्गो वाच्यः । तथा व्रीह्यादावपि संसर्ग एव ॥

ननु अनुशयिनां सर्वत्र संसर्गस्यैवाङ्गीकारे मुख्यं जन्म क्वापि न स्यादित्याह—**सू ॥ योनेश्शरीरम् ॥२७॥** योनौ रेतसि निषिक्ते ततस्सुखदुःखोपभोगयोग्यं शरीरं कर्मोपार्जितमनुशयिनां जायत इति 'रमणीयचरणाः' इत्यादि शास्त्रमाह । तस्माद्ब्राह्मणादियोनावेवानुशयिनां मुख्यं जन्म न व्रीह्यादाविति गत्यागतिविवेककृतं वैराग्यं ज्ञानसाधनमिति सिद्धम् ॥ अत्र **पादे** अस्मिन्**मते षडधिकरणानि** । सूत्राणि **सप्तविंशतिः** ॥

श्रीकण्ठमते, तथा **रामानुजमते,** च अत्राप्यधिकरणे नास्ति वैलक्षण्यं पूर्वस्मात् । अत्र पादे अनयोर्मतयोस्सूत्रसंख्याधिकरणसंख्यादिष्वपि नास्ति वैलक्षण्यं पूर्वस्मादित्यवधेयम् ॥

आनन्दतीर्थमते, अत्राधिकरणे कर्मिणां व्रीह्यादिभावनिमित्तकं दुःखं भवति वा न वेति **संदेहे** दुःखं भवत्येवेति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** अन्याधिष्ठिते व्रीह्यादिशरीरे प्रवेशमात्रमभिप्रेतम् । न तु भोगः । अतो न तत्कृतं दुःखमिति । **सूत्रार्थस्तु,** कर्मिणः **अन्याधिष्ठिते**=अन्यजीवाभिमन्यमानव्रीह्यादिशरीरे प्रवेश एव । न तु तदभिमानित्वम् । येन दुःखं स्यात् । तर्हि व्रीहियवा इत्यभेदोक्तिः कथमित्यत उक्तम्— । यथा **पूर्ववदिति** 'धूमो भूत्वे' त्यादौ धूमादिभावोक्तिस्तथा । कुत एतत् । **अभिलापात्**='सोऽवाग्गत' इति श्रुतौ तथाभिधानादित्यर्थः ॥

सू ॥ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २७ ॥ हिंसारूपत्वाद्यज्ञस्य कर्माशुद्धं दुःखसाधनमिति **चेन्न** । कुतः । **शब्दात्**=श्रुतिवाक्यविहितत्वादित्यर्थः ॥ **॥ इत्यन्याधिकरणम् ॥ १८ ॥**

अथ रेतोऽधिकरणम् ॥ १९ ॥

सू ॥ रेतस्सिग्योगोऽथ ॥२८॥ अत्र 'स्वर्गादवाग्गतश्चापि मातुरेवोदरं व्रजे' दिति श्रवणात् स्वर्गादवतीर्णस्य जीवस्य साक्षान्मातृप्रवेश एव युक्तः । 'य एव गृही भवती' त्यादिना श्रुतः पितृप्रवेशः प्रयोजनाभावान्नादर्तव्य इति **पूर्वपक्षः** । 'रेतस्सिचमेवानुप्रविशत्यथ मातर' मिति कौण्डरव्यश्रुतेः अस्त्येव पितृप्रवेशः । पितृवीर्यस्याप्यपेक्षितत्वेन मातुरेवोदरमित्येवकारस्यायोगव्यवच्छेदकत्वात् पितरं प्रविश्य शरीरोत्पादकवीर्येण सह मातृप्रवेशस्येश्वरकल्पितत्वाच्च । इति **सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु,** कर्मिणः प्रथमं रेतस्सिचा पित्रा योगः संबन्धः । तत्प्रवेश इति यावत् । **अथ**=अनन्तरं मातृप्रवेशः न तु प्रथममेवेत्यर्थः ॥ **॥ इति रेतोऽधिकरणम् ॥ १९ ॥**

अथ योन्यधिकरणम् ॥ २० ॥

सू ॥ योनेश्शरीरम् ॥ २९ ॥ अत्राधिकरणे कर्मी रेतोरक्तसंयोगात्पश्चाद्देहाकारेण परिणामानन्तरमेव मातृगर्भस्थं देहमन्नादिद्वारेण प्रविशतीति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** पितृशरीरान्मातृशरीरमनुप्रविश्य तत एव शरीरमाप्नोतीति ॥ **सूत्रार्थस्तु, योनेः** ल्यब्लोपे पञ्चमी । कर्मी पितृद्वारा मातृयोनिं प्रविश्य । अथ तत्र **शरीरं** लभते न तु तद्भिन्नेत्यर्थः ॥ **॥ इति योन्यधिकरणम् ॥ २० ॥**

अत्र मते 'कृतात्यय' इति सूत्रे 'यथेतमनेवं चे' ति योगविभागतः 'तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्ते' रिति सूत्रतः पूर्वं 'स्मरणाच्चे' त्यधिकसूत्रपाठाच्चात्र पादे **एकोनत्रिंशत्सूत्राण्यधिकरणानि तु विंशतिरिति** वेद्यम् ॥

यं प्रासूत विशुद्धशीलमनघं वृद्धांबिकाख्या सती
यं मृत्युञ्जयशर्मणो बुधमणेर्भाग्यं विदुस्साधवः ॥
वाधूलान्वयजन्मनोऽस्य सुधियो हालास्यनाथाह्वय-
स्येयं सत्कृतिरेधतामिह चतुर्भाष्यानुगा **चन्द्रिका ॥**

सूत्रार्थचन्द्रिकायां तार्तीयीकेऽत्र साधनाध्याये । **वैराग्यपाद**नाम्ना प्रथितस्संपूर्ण **आदिमः** पादः ॥

इति **हालास्यनाथकृतौ सूत्रार्थचन्द्रिकायां तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥**

॥ श्रीः ॥

शिवाभ्यां नमः ।

श्रीकण्ठाचार्यकृतौ

ब्रह्ममीमांसाभाष्ये

अथ तृतीयस्याध्ययस्य

द्वितीयः पादः ॥

अथ सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ सू ॥ संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

पूर्वत्र जीवस्य गत्यागतिनिरूपणं कृतम् । इह तदवस्था विचार्यते । सन्ध्ये

शिवार्कमणिदीपिकायाम्

अथ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ संध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

सू–संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥ पादयोस्संगतिमाह–पूर्वत्रेति । पूर्वस्मिन्पादेऽधिकारिणां वैराग्यदृढीकरणाय जीवस्य गत्यागतिनिरूपणं कृतम् । तथा हि–प्रथमे तावदधिकरणे संसारदुःखायतनस्य भूतेन्द्रियसंघातरूपस्य सूक्ष्मदेहस्य विरक्ताधिकारिकश्रवणमननोपासनासाध्यब्रह्मसाक्षात्काररूपतन्निवृत्तिसाधनलाभपर्यन्तमिह परत्र च गतागतयोरप्यनुवृत्तिरस्तीति निरूपितम् । तत्रैव 'भाक्तं वानात्मवित्वा' दिति (ब्र०३–१–७.) सूत्रेण देवभृत्यभावमवलंब्य तत्प्रयुक्तक्लेशकरंवितस्य स्वर्गभोगानुभवस्य प्रहीणत्वं सातिशयत्वं चाविष्कृतम् । द्वितीये सूक्ष्मदेहस्यापि कारणतया सकलसंसारक्लेशनिदानस्य कर्मबन्धस्य तावत्पर्यंतमनुवृत्तिर्निरूपिता । तत्रैव स्वर्गभोगस्य क्षयिष्णुत्वदोषोऽपि 'कृतात्यय' इति सूत्रभागेन दर्शितः । एवमनेकदोषदुष्टस्यापि स्वर्गभोगस्य जनकं यागादिकमपि प्रतिजन्म यावज्जीवकर्तव्यस्नानसंध्यावंदनादिविहितानुष्ठाननिषिद्धपरिहाररूपबहुविधक्लेशसाध्यस्मार्ताचारसापेक्षत्वादतिदुष्करमिति 'चरणादिति चे'दित्यादिसूत्रैः प्रकटितम् । अनिष्टादिकारिणां तु 'ग्रामं गच्छन्वृक्षमूलमुपसर्पती'तिन्यायेनापि स्वर्गप्राप्तिर्नास्ति । यमसदने रौरवादिषु च भूयान्यातनानुभवः कीटादिजन्मप्राप्तिश्चेति तृतीये वर्णितम् । चतुर्थे तु स्वर्गादवरोहतामाकाशादिभावश्रवणात्तदभिमानिदेवतानामिवाकाशादिशरीरकत्वप्रयुक्तः कियान्दिव्यभोगानुभवोऽस्तीति शङ्कावारणायाकाशादिषु संश्लेषमात्रमिति वर्णितम् । पञ्चमे तेषु चिरमचिरं वावस्थानमित्यनियमनिरासव्याजेन व्रीह्यादिषु सुखभोगरहितमचिरावस्थानं दृढीकृतम् । षष्ठे तेष्ववस्थानं सुखलेशरहितं तदभिमानिजीवात्मना चेत्तल्लवनपर्यन्तमेव भवेदित्यनतिहेयत्वशङ्कानिरासाय तेषु संश्लेषमात्रमिति प्रदर्श्य स संश्लेषस्तेषां शोषणकुसूलावस्थापनावहननफलीकरणपाकभक्षणादिदशास्वनुवर्तमानः पितृवीर्यात्मना परिणामपर्यन्तः । पुरुषभक्षणविषयत्वमनापन्नेषु व्रीह्यादिषु संश्लिष्टानामनुशयिनां तेषु संश्लेषः तत्तद्व्रीह्यादिपरिणामान्तरपरंपराक्रमेण यथाकथञ्चित्पुरुषभक्षणविषयत्वप्राप्त्यनंतरं तेषां तद्वीर्यात्मना परिणामपर्यन्त इति रेतस्सिक्सूत्रेण संसूच्य पुरुषवीर्यानुप्रवेशेऽपि योषितमप्राप्य तेषां न शरीरलाभः । तद्यदि वीर्यमपरिग्रहाणां वन्ध्यादिषु प्रवृत्तानां वा स्यात् तदा तद्वीर्यपरिणामान्तरक्रमेण पुनरपि पुरुषभक्षणविषयत्वं प्राप्य तद्वीर्यसंसक्त-

स्वप्ने 'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति अथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते' इत्यादिना सृष्टिरभिधीयते। सैषा जीवकृता परमेश्वरकृता वेति संशयः॥

एवं सति जीवकृतेत्यवगम्यते। 'अथ वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्ता' इति स्वप्नद्दशं जीवमेव कर्तारमाह हि श्रुतिः॥

तया ऋतुमतीनां योषितां गर्भगोलकप्रवेशानंतरमेव क्वचिज्जन्मनि भोगाश्रयस्य भोगमोक्षसाधनोपयोगिनश्च शरीरस्य लाभ इति 'योनेश्शरीर'मिति (ब्र० ३-१-२७) सूत्रेण संसूचितम्। एवं वैराग्यदृढीकरणाय गतागतनिरूपणेन जीवस्य जागरावस्थाविचारो निष्पन्नः। इह पादे तदवस्थान्तरविचारः क्रियत इत्यर्थः। यद्यपि सांसारिकविषयवैराग्यदृढीकरणानंतरं तद्विलक्षणब्रह्मप्रेप्सादृढीकरणाय ब्रह्मणो महिमात्र पादे वर्ण्यते। तथापि जीवावस्थाविशेषाश्रयणोपक्रममिह तन्महिमनिरूपणं स्वप्नाद्यवस्थास्वपि प्रजापतिविद्योक्तदोषाविष्करणेन ततोऽपि वैराग्यस्यातिदृढीकरणमानुषंगिकं प्रयोजनान्तरं लंभयितुमिति पूर्वपादसंगतिप्रदर्शनार्थमेवमुक्तिः। सूत्रगतं संध्यशब्दं विषयवाक्यगततत्रशब्दं च विवृण्वन्नेव विषयवाक्यमुदाहृत्य संशयं दर्शयति-संध्ये स्वप्न इति ॥ जागरसुषुप्त्योः सन्धौ भवनं सन्ध्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्। तेन जागरावस्थाविचारानंतरं प्रथमं स्वप्नावस्थाविचारेऽपि संगतिर्लब्धा 'स हि कर्त्ते'त्यस्य प्रकृतजीवपरामर्शकत्वसंभवासंभवाभ्यां संशयः। पुष्करिण्यः स्रवन्त्य इति द्वितीयार्थे प्रथमा। स्वप्नद्दशं जीवमेवेति। अत्रायमाशयः। सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानं तस्मिन्संध्ये स्थाने तिष्ठन्निति जीवं प्रकृत्य 'उभयान्पाप्मन आनंदांश्च पश्यती'ति स स्वप्नद्रष्टृत्वेन निरूपितः। स एव 'स हि कर्त्ते'त्यत्र तच्छब्देन परामृश्यते। स प्रकृतो जीवो यस्मात्कर्ता भवितुमर्हति प्रजापतिवाक्योदितसत्यसंकल्पादिमत्त्वात् अतस्स सृजतीति युक्तमिति वाक्यार्थः। अन्यथा 'सृजत' इत्यस्य 'कर्ते' त्यस्य चैकार्थ्ये हेतुहेतुमद्भावानुपपत्तेः। न च सत्यसंकल्पत्वादिसद्भावे जागरेऽपि तस्य रथादिस्रष्टृत्वं स्यादिति वाच्यम्। जागरदशायां तिरोभूतस्य तस्य मुक्ताविव स्वप्नेऽप्याविर्भावसंभवात्। न चैतदयुक्तम्। पूर्वं पश्चाच्चासतां रथानां रथान्युंजानानामश्वानां रथगमनोचितानां राजपथानां च स्वप्नकालमात्रे भवनवत्सत्यसंकल्पत्वस्यापि तत्कालवृत्तित्वोपपत्तेः। एवं जीवस्य स्वप्नस्रष्टृत्वोपपादनाय स्वप्नकालमात्रे सत्यसंकल्पत्वाद्याविर्भावं 'स हि कर्त्ते' त्यनेन विवक्षितं दृष्टान्तमुखेन युक्तां नेतुमेव 'न तत्र रथा' इत्यादिकमुक्तम्। तेन हि रथाद्यभावो न स्वप्ने प्रतिपाद्यते। 'सृजत' इति स्वोक्तिविरोधात्। न हि यस्मिन्काले यस्य सृष्टिः प्रति पादयिषिता तस्मिन्नेव काले तदभावोऽपि प्रतिपादयितुं शक्यते। अतः पूर्वं पश्चाच्च तदभावस्यायमुपन्यास इति वक्तव्यम्। स्वप्नरथादिदर्शनदेशे पूर्वापरकालयोस्तदभावश्च लोकानुभवसिद्धत्वान्न शास्त्रेण प्रतिपादनीयः। अतस्तद्वैयर्थ्यपरिहाराय पूर्वापरकालयोरसतां रथादीनां स्वप्नकालमात्रे भवनवत्स्वप्नद्दशस्तत्सृष्टावुपयुक्तस्य सत्यसंकल्पत्वस्य तत्कालमात्र एवाविर्भवनमपि युक्तमिति दृष्टान्तप्रदर्शनार्थत्वमेव तस्य वक्तव्यम्। अपि च। प्राकृतदेहयोगादिर्जीवस्य सत्यसंकल्पत्वादेस्तिरोधायकः न तु परमेश्वरः। मुक्तावपि तत्तिरोधानप्रसंगात्। न च स्वप्नदशायां तद्योगोऽस्ति। तस्मिन्मृतकल्पे शयाने स्वप्नव्यवहारात्तस्य

(१) 'तत्कालमात्र एवाविर्भवनोपपत्तेः' इति ख पाठः।

॥ सू ॥ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

'य एष सुप्तेषु जागर्ति कामंकामं पुरुषो निर्मिमाणः' इति जीवमेव स्वप्ने कामानां निर्मातारमेके शाखिनोऽधीयते। तत्र कामशब्दनिर्दिष्टाः काम्यमानाः पुत्रादयः, पूर्वत्र 'सर्वान् कामान् छन्दतः प्रार्थयस्व' इत्युक्त्वा 'शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व' इति विवृतत्वात्। ततश्च जीवकृतैव स्वप्नसृष्टिः॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते—

व्यवहारानुपयोगित्वमभावश्चेत्युभयं समानम्। अत एव सूत्रकारो वक्ष्यति 'तन्वभावे संध्यवदुपपत्ते'रिति (ब्र० ४-४-१३) न चैवं सति प्रबुद्धस्य रथादीनद्राक्षमिति परामर्शवद्रथादीनस्राक्षमित्यपि परामर्शः स्यादिति वाच्यम्। स्वप्नेऽपि चिरातीतपितृपितामहादीन्पश्यतां प्राकृतदतीतत्वनिश्चयवतामपि तदानीं तदतीतत्वाननुसंधानवत् स्वप्ने स्वगतस्वाप्नरथादिस्रष्टृत्वनिश्चयवतामपि प्रबोधानंतरं तदननुसंधानोपपत्तेः। इयांस्तु विशेषः। पित्राद्यतीतत्वानुभवजन्मदृढसंस्कारानुवृत्तौ प्रबोधानंतरानुसंधानोपयोगिन्यां सत्यामेव स्वप्नकाले तदनुद्बोधनावस्थाविशेषमहिमप्रयुक्तेन तदननुसंधानमुपपादनीयम्। स्वप्नदशायां जातस्य स्वकीयस्वप्नार्थस्रष्टृत्वानुभवस्य शैशवावस्थोत्पन्नानुभववृंदस्येव संस्कारानाधायकतयैतदनुसंधानमुपपादयितुं शक्यम्। न च तथा सति शैशवकृतस्येव स्वाप्नस्यापि व्यवहारस्य कात्स्न्येनाननुसंधानं स्यादिति वाच्यम्। पूर्वजन्मव्यवहारान्तराननुसन्धानेऽपि गोमर्कटमार्जारादिजन्मसु तत्तज्जात्युचितप्राचीनतत्तज्जन्माभ्यस्तव्यवहारानुसंधानवद्व्यवस्थोपपत्तेः। न च जीवस्य स्वाप्नार्थस्रष्टृत्वे शुभसूचकानेव सृष्ट्वा स पश्येत् न त्वशुभसूचकानिति वाच्यम्। तदानीं स्वप्नत्वस्याशुभसूचकत्वस्य चाननुसंधानेन तत्सृष्ट्युपपत्तेः। स्वप्ने स्वयं क्रियमाणतैलपानतैलकटाहावगाहनविसवक्षणमध्वशनैकपुण्डरीकधारणकृष्णधेनुकालनादिष्वेवमेव सिद्धान्तेऽप्युपपादनीयत्वात्। तस्माद्यथाश्रुति जीव एव स्वाप्नपदार्थानां स्रष्टा। श्रुतनिर्वाहार्थमश्रुतसत्यसंकल्पाविर्भावकल्पनोपपत्तेः॥ ननु 'य एष सुप्तेष्वि'ति कठवल्लीमन्त्रे परमेश्वरस्तेषां स्रष्टा प्रतिपाद्यते। तस्यैव हि तत्र प्रकरण'मन्यत्र धर्मा'दिति। अतस्तदैकार्थ्यात् 'स हि कर्ते'त्येतदपि तद्विषयं स्यात्। तस्य प्रकृतत्वाभावेऽपि 'तदेते श्लोका भवन्ती'ति प्रक्रान्ते तदनन्तरश्लोके स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तस्सुप्तानभिचाकशीती'ति वर्णयिष्यमाणत्वात्। तत्र हि शारीरस्य जीवस्य स्वप्नावस्थाप्रदानेनाभिप्रहन्ता परमेश्वर एवेति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—सू ॥ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥ चकारोऽवधारणार्थ इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—जीवमेवेति। ननु कामशब्द इच्छार्थः परमेश्वरेऽपि सङ्गच्छते इत्याशङ्कानिराकरणाय 'पुत्रादयश्चे'ति सूत्रशेषं व्याचष्टे—तत्रेति। द्वितीयचकारोऽप्यवधारणार्थः इच्छार्थत्वव्यवच्छेदार्थः। अत्र प्रकरणे कामशब्दस्य पुत्रादिषु प्रयुक्तत्वादिहापि मन्त्रे तस्य तादर्थ्यमवसीयते। अतः पुत्रादिसंबंधलिङ्गं परमेश्वरप्रकरणाद्बलवत्। नचात्यंतं जीवस्याप्रस्तुतत्वम्। 'हन्त तदिदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम्। यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम। योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्येऽनुसंयंति यथाकर्म यथाश्रुत' मित्यव्यवहितमन्त्रप्रस्तुतत्वा-

(१) 'जन्यसंस्कारानुवृत्तौ' इति ख—पाठः।

॥ सू ॥ मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

स्वप्ने यद्रथादि सृष्टमर्थजातं तदिदं मायामात्रमीश्वरकृतं, न जीवकृतम्। स्वप्नदृशैकेनानुभाव्यं तत्कालमात्रावसायीति आश्चर्यरूपतया मायामात्रमित्युक्तम्। जीवस्य सत्यसंकल्पत्वादिकं तिरोहितमिति तस्य रथादिसृष्टिसामर्थ्यं न संभवति। अतः 'पुरुषो निर्मिमाणः' इति न जीवविषयम्। किं तु,

दिति भावः ॥ सू० ॥ मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥ मायामात्रमित्यनेन विवक्षितं साध्यं दर्शयति—ईश्वरकृतमिति। तुशब्दार्थमाह—न जीवकृतमिति। ईश्वरकृतत्वे साध्ये पर्यवसानमुपपादयितुं मायामात्रमित्यस्य साक्षादर्थमाह—आश्चर्यरूपेति। माया इन्द्रजालादिकं तत्सादृश्यादिह मायाशब्दः। आश्चर्यरूपत्वं तत्सादृश्यम्। मात्रशब्दोऽवधारणार्थः। तथा च स्वाप्नमर्थजातं सर्वमाश्चर्यरूपमेव। न तत्रानाश्चर्यरूपं किमप्यस्तीति भावः। आश्चर्यरूपत्वमुपपादयति—स्वप्नदृशेति। स्वप्नदृक् यस्मिन्देशे रथं यदा पश्यति तदानीं तत्र स्थितोऽन्यस्तन्न पश्यतीति स्वप्नदृगपि प्रबोधानन्तरं तत्र गतस्तन्न पश्यति न वा तस्यान्यत्र नयनचिह्नानि नेमिपदानि तत्रैव नाशचिह्नानि तदवयवविशरणादीनि वा पश्यति। केवलमैन्द्रजालिकेन यो मोहितस्स एव यथा समुद्रादिकं पश्यति सोऽपि मोहापाये तन्न पश्यति न वान्यत्र जलनिस्सरणचिह्नं तत्रैव शोषचिह्नं वार्द्रतादिकं पश्यति। ततश्च यथैवमाश्चर्यभूतसमुद्रादिद्रष्टुरन्यस्तथाभूतसमुद्रादिसंपादयितैन्द्रजालिकस्तथैवाश्चर्यस्वाप्नपदार्थद्रष्टुस्तथाभूतस्य तस्य स्रष्टान्यः स्वीकरणीयः। स च परमेश्वरादन्यो न संभवतीत्येवं मायामात्रशब्दस्य परमेश्वरकर्तृकत्वे साध्ये पर्यवसानमित्यर्थः। ननु यथैन्द्रजालिको मन्त्रौषधादिबलात्तथाभूतमर्थजातं सृजति दर्शयति वा एवं स्वप्नदृगेव प्रजापतिवाक्यप्रतिपन्नसत्यसङ्कल्पत्वबलात्स्वाप्नपदार्थजातं सृजत्वित्याशङ्कानिराकरणाय प्रवृत्त 'मनभिव्यक्तस्वरूपत्वा'दिति सौत्रं हेतुं व्याचष्टे—जीवस्येति। 'उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्त्वि'त्यत्र तत्तिरोधानं समर्थितमिति भावः। ननु स्वप्नदशामात्रे सत्यसङ्कल्पत्वाभिव्यक्तिर्भवत्विति शङ्कानिराकरणाय 'कार्त्स्न्येने'ति विशेषणम्। संसारकालत्वावच्छेदेनैव तत्तिरोहितम्। तिरोधायकसत्त्वाविशेषादिति भावः। ननु 'स हि कर्ते'ति श्रवणात्तन्निर्वाहाय स्वप्नावस्थामात्रे सत्यसङ्कल्पत्वाभिव्यक्तिः कल्प्येत्याशंक्य तस्याः परमेश्वरविषयत्वमुपपादयितुमाह—अत इति। 'य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण'-इत्येतदनंतरं 'तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते। तस्मिँल्लोकाः श्रितास्सर्वे तदु नात्येति कश्चने'ति श्रूयते। अत्र यच्छब्दप्रतिनिर्देशकस्य तच्छब्दस्य ब्रह्मशब्दसामानाधिकरण्यरूपाद्वाक्यप्रमाणात् यच्छब्दप्रतिनिर्दिष्टे सर्वलोकाश्रयत्वसर्वोत्तरत्वरूपलिङ्गदर्शनाच्च कठवल्युक्तस्वप्नस्रष्टा परमेश्वर इत्यवसीयते। उदाहृतलिंगवाक्यापेक्षया कामशब्दस्य पुत्रादिपरत्वं कल्पयित्वा क्लिष्टगत्या समर्थनीयस्य पुत्रादिसंबंधलिंगस्य दुर्बलत्वात्। अतः 'कामंकाममि'ति शब्दो णमुलन्ततया संकल्प्यसंकल्प्येत्येवमर्थतया योजनीयः। ततश्च 'स हि कर्ते' त्येतदपि परमेश्वरविषयम्। तदैकार्थ्यात् 'स्वप्ने न शारीर'मित्यनंतरमन्त्रे तत्सङ्कीर्तनाच्च। तस्यापि मन्त्रस्य 'असुप्तस्सुप्तानभिचाकशीती'त्युदाहृतकठवल्लीमन्त्रैकार्थ्यादिति भावः। एवञ्च यद्यपि परमेश्वरस्य स्वाप्नरथादिस्रष्टृत्वप्रतिपादने तदुपपादकहेत्वपेक्षा नास्ति, तस्य सर्व-

२९

'तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।
तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन ॥'

इति वाक्यशेषादीश्वरविषयम् । तदैकार्थ्यात् 'स हि कर्ता' इत्यपि तद्विषयमेव । अतः परमेश्वरकृता स्वप्नसृष्टिरिति ॥

जीवस्वरूपानभिव्यक्तिहेतुमाह—

॥सू॥ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ४ ॥

जीवस्यानाद्यपचारप्रवाहेण पराभिध्यानात् परमेश्वरसंकल्पात् तस्य सत्यसंकल्पत्वादिकं तिरोहितम् । तदपचारतदनुवृत्तिकृतात् तस्मादेव परमेश्वरसंकल्पादस्य बन्धमोक्षौ भवतः । तथाहि श्रुतिः—'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति' इति ॥

शक्तिमत्वेन सर्वस्रष्टृत्वेन च प्रसिद्धत्वात् । तथापि तस्यैव प्रसिद्धस्य हेतोरयमनुवादरूपो हेतुवन्निगदार्थवादः । यतः स्वप्नकालमात्रे भवन्तः स्वाप्नरथादयोऽत्याश्चर्यभूताः । आश्चर्याणाञ्च कर्ता परमेश्वरः प्रसिद्धः । अतः स तान्सृजतीत्येतदुचितमिति । स्यादेतत् । 'स हि कर्ते'त्येतदनंतरश्लोको न परमेश्वरविषयः । 'प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिष्कुलायादवरश्चरित्वा । स ईयते अमृतो यत्र कामं हिरण्मयः पुरुष एकहंसः' इति तदनन्तरश्लोकस्य 'स' इति तेन श्लोकेनोक्तं परामृशतो जीवविषयत्वात् । तस्यापि श्लोकस्य 'शुक्रमादाय पुनरेति स्थानं हिरण्मयः पुरुष एकहंसः' इत्युत्तरार्धे शुक्रं प्रकाशकं चक्षुरादीन्द्रियजातं गृहीत्वा पुनर्जागरस्थानप्राप्तिरूपस्य जीवलिंगस्य दर्शनात् जीवपरतदनंतरश्लोकचतुर्थपादप्रत्यभिज्ञानाच्च । तत्र ह्येकहंसशब्दः एक एव हंति गच्छति इह परत्र च संचरतीति व्युत्पत्त्या जीवपरः । एवं च 'स हि कर्ते' त्यस्य कथञ्चिदपि प्रस्तावरहिते परमेश्वरे योजयितुमशक्यत्वात्पूर्वापरमन्त्रसन्दर्भगोचरजीवविषयत्वमेव वक्तव्यम् । श्रुतनिर्वाहार्थं जीवस्य स्वप्नावस्थायां सत्यसङ्कल्पत्वाभिव्यक्तिरपि कल्पनीया । न च तिरोधायकानुवृत्तावभिव्यक्तिकल्पना बाधितेति वाच्यम् । प्राकृतस्थूलदेह एव तिरोधायक इति कल्पनोपपत्तेः । तस्य च स्वप्नदशायां व्यवहारानुपयोगिनोऽसत्कल्पत्वादिति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥४॥ यदेति। यदा खल्वेष जीव एतस्मिन्प्रकृते आनन्दमयरूपे ब्रह्मणि अरं छिद्रमपचारं तदाज्ञारूपविधिनिषेधातिक्रमम्। अन्तरं सत्यसङ्कल्पत्वादिस्वरूपतिरोधानकरम् । अन्तरशब्दादन्तर्धानवाचिनस्तत्करोतिण्यन्तात्पचाद्यच्यन्तरमिति रूपम् । एवंभूतमपचारं उत्कुरुते अथ तस्य संसारभयं भवति । यदा त्वेष एतस्मिन्नदृश्ये प्रत्यक्षागम्ये अनात्म्ये आत्मसंबंधिलिंगरहिते अनुमानागम्ये अनिरुक्ते शब्देनापि ईदृक्तया परिच्छेत्तुमशक्ये अनिलयने स्वयमाश्रयरहिते अभयं सकललौकिकभयपरित्यागपूर्वकं प्रतिष्ठां शरणागतिं विंदते अथ सोऽभयं संसारभयनिवृत्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं चानाद्यपचारप्रवाहे स्वरूपतिरोधायकेऽनुवर्तमाने स्वप्नदशायां तदभिव्यक्तिकल्पनमयुक्तमिति 'स हि कर्ते'त्येतदपि यथाकथञ्चित्परमेश्वरविषयतया योजनीयम् । अथ तथा योजयितुं न शक्यते । पूर्वापरसंदर्भयोः

॥सू॥ देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ५ ॥

जीवस्य स्वरूपतिरोधानभावोऽपि देवमनुष्यादिदेहाकाराचिद्योगाद्भवति सृष्टिसमये, प्रलये पुनर्नामरूपविभागानर्हसूक्ष्माकाराचिद्योगादित्येवं तस्य तिरोहितसत्यसंकल्पत्वादिकस्य तात्कालिकविचित्रसृष्टिसामर्थ्यं स्वप्ने न संभवति॥

उपपत्त्यन्तरमाह—

॥ सू ॥ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ६ ॥

'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।
समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने ॥'

'अथ स्वप्नाः पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति' इत्यादिश्रुतेः परमेश्वरप्रस्तावाभावात् 'स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिती'ति पूर्वसंदर्भे 'स्वप्नांत उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि । उतेव स्त्रीभिस्सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्य'न्नित्युत्तरसन्दर्भे च जीवस्य स्वाप्नपदार्थजातस्रष्टृत्वप्रतिपादनाच्चेत्युच्येत तदा 'सृजत' इत्येतदपि तस्यैव स्वाप्नरथादिस्रष्टृत्वप्रतिपादनपरम् । तस्य तिरोहितसत्यसङ्कल्पत्वादिकस्य तत्स्रष्टृत्वं कथमित्याकांक्षायामदृष्टद्वारेति तदुपपादयितुं स ह्यदृष्टजनककर्मणां कर्तेत्येवमर्थपरं 'स हि कर्ते'ति वाक्यमिति योजनीयम् । सर्वथा तद्वाक्यं तिरोहितशक्तिकस्य जीवस्य सङ्कल्पपूर्वकं स्वाप्नरथादिस्रष्टृत्वप्रतिपादकं न भवतीति भावः । ननु मुक्तौ प्राकृतदेहवियोगे सति स्वरूपाभिव्यक्तिरिष्यते, अतस्तद्योगस्तस्य तिरोधायक एष्टव्य इति तदभावात्स्वप्ने स्वरूपाभिव्यक्तिः स्यादित्याशंक्य स परमेश्वरसङ्कल्पद्वारतया तिरोधायको न साक्षादिति प्रतिपादनार्थं सूत्रम्—देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ५ ॥ सोऽपि परमेश्वरसङ्कल्पकृतस्तिरोभावो देहयोगात् देहयोगं द्वारमपेक्ष्येति सूत्रार्थः । तर्हि द्वाराभावात्परमेश्वरसङ्कल्पो न स्वरूपतिरोधायक इत्याशङ्कानिराकरणाय वाशब्दश्चार्थः अचित्प्रकृतेरपि तिरोधायकत्वसंग्राहकः । सा प्रलय इव स्वप्नेऽपि तिरोधायिका भविष्यतीति दर्शयितुं प्रलये तस्याः स्थूलदेहनिरपेक्षायास्तिरोधायकत्वं सम्प्रतिपन्नमित्युदाहरति—प्रलये पुनरिति । आणवमलशक्तेस्सांसारिकत्वरूपपुरुषत्वापादकतया 'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्य'मिति श्रुतौ पुरुषशब्देन प्रसिद्धायास्तिरोधायकत्वं भाष्ये तत्र तत्र प्रागाविष्कृतम् । तस्या अपि संग्राहकोऽयं वाशब्दो द्रष्टव्यः । ननु 'सृजत'इति स्वातन्त्र्यप्रतिपादकाख्यातस्वारस्यात् जीवस्य संकल्पपूर्वकमेव स्वाप्नरथादिस्रष्टृत्वमस्तु तदर्थं द्वारभूतेषु तिरोधायकेषु सत्स्वपि परमेश्वरस्यैव संकल्पविशेषवशात् स्वप्नदशामात्रे सत्यसंकल्पत्वाभिव्यक्तिः कल्प्यतां यथा निधितिरोधायकेषु भूतलादिषु सत्स्वपि 'दिशां व्रतं दशानुगानाम् एतेन कल्पेन चत्वारि वर्षाणि प्रयुञ्जीत निधयोऽस्य प्रकाशन्ते'इत्यादिश्रुतिविहितमन्त्राद्यनुष्ठानप्रसादितपरमेश्वरसंकल्पविशेषबलान्निध्यभिव्यक्तिरिति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ६ ॥ चकारेण स्वप्नस्य तात्कालिकशुभाशुभकारकत्वं समुच्चीयते । तदपि भाष्योदाहृतश्रुतावेवाम्नातम् । स एनं हन्तीति । आदिशब्देन 'वराह एनं हंति, 'मर्कट एनमास्कंदयति' इत्यादिवाक्यान्तराणि गृह्यन्ते । स्वप्ने वराहवानर-

चोराग्निसर्पपिशाचराक्षसादयः स्वात्मानमभिभवन्तो महद्भयं दुःखं च जनयन्तो दृश्यन्ते। तेषामशुभसूचकत्वस्याननुसंधानेऽपि तत्कारकत्वस्यानुसंधानसत्त्वात् जीवकर्तृत्वे तेषां सृष्टिर्न स्यादिति भावः। अत्रेदं विचारणीयम्। यत्र देशे स्वप्नद्रष्टा रथादीन्पश्यति तत्र स्वयं गत्वा पश्यति उतापवरके शयान एवेति। यांश्च पश्यति ते सत्या मिथ्याभूता वेति च। केचिदाहुः—तत्तद्देशं गत्वा सत्यानेव रथादीन्पश्यतीति। अत्रेयं शङ्कावतरति। काश्यां रात्रावर्गलितेऽपवरके शयितः स्वप्ने स्वशरीरेणैवोत्तरां दिशं प्रस्थितं मुहूर्तमात्रेण कांचीं प्राप्य तत्र वस्तुतो रथादिमत्सु प्रदेशेषु रथादीन्पश्यंतमन्यत्र गजादिमत्सु प्रदेशेषु तान्पश्यंतं तस्यामेव बहुतिथं कालमतिवाहयन्तमात्मानमनुभवन्नेव यथापूर्वमर्गलितापवरकशयितेन स्वशरीरेण शयनानंतरं मुहूर्तमात्रेण प्रतिबुध्यत इति तावत्सर्वलोकसिद्धम्। कथमस्य देशांतरगमनोपपत्तिः कथञ्च देशकालवस्तुविपर्यासे सत्यपि स्वाप्नरथादीनां सत्यत्वोपपत्तिरिति। अत्रेत्थं परिहारमाहुः—शयितेन शरीरेण न स्वप्नानुभवः किं तु यथानुभवं तत्सदृशेन विसदृशेन वा शरीरान्तरेण काश्यादितो निर्गत्य कांच्यादिकं गत्वा तदनुभवः। 'प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिष्कुलायादवरश्चरित्वे'तिश्रुतेः। तथा च तपोबलसृष्टैश्शरीरांतरैस्सौभरेरिव परमेश्वरसृष्टेन शरीरान्तरेण स्वप्नदृशो बहिर्व्यापार उपपद्यते। न च तस्य निर्गमने कवाटोद्घाटनापेक्षा। नापि तस्य योजनशतप्राप्यदेशप्राप्तौ बहुकालापेक्षा। तस्याश्चर्यरूपस्य प्रसिद्धशरीरविलक्षणत्वात् देशकालविपर्यासश्च घटते। स्वप्न ईश्वरसृष्टैस्तदेकानुभाव्यैरादित्यगत्याद्युपाधिविशेषैरवच्छिन्नानां दिक्कालानां तत्तत्स्वप्नद्रष्टृपुरुषापेक्षया व्यवस्थोपपत्तेः। मार्गगतानां प्राप्यदेशगतानां च जागरावस्थानुभाव्यानां वस्तुविशेषाणामुपलंभाभावश्च युज्यते। स्वप्नसृष्टशरीरगतानां चक्षुरादीनां स्वप्नार्थमात्रग्रहणयोग्यत्वात्। गजादिमत्सु देशेषु रथाद्युपलंभश्चोपपद्यते। स्वप्नार्थानां जागरितार्थानां च जलालोकपवनन्यायेन मूर्तत्वेऽपि मिथः प्रतिघातकत्वाभावकल्पनोपपत्तेः। आलोको ह्यगाधस्वच्छजलपरिपूर्णे सरसि जलेनाप्रतिहन्यमान एवान्तः प्रविश्य तलस्थितानुपलादीन्प्रकाशयति। आलोकपूर्णे च नभसि पवनो वाति। मुहूर्ताभ्यन्तरेण बहुरात्रातिवाहनं च संगच्छते। देवादिकालोपाधिभ्यो मनुष्यादिकालोपाधीनामिव जाग्रत्कालोपाधिभ्यः स्वाप्नकालोपाधीनां सूक्ष्मत्वतारतम्यकल्पनोपपत्तेरिति। अन्ये त्वाहुः—स्वप्नदृष्टा घटादयः परमेश्वरसृष्टाः पदार्थास्सत्या एव न तु बाह्या मृदाद्युपादाना वा। बहिर्देशे प्रागूर्ध्वंच मृत्पिण्डकपालादिपूर्वोत्तरावस्थयोरनुपलंभात्। किंत्वान्तरा वासनामयाश्च। वासनानामतींद्रियत्वादन्तरपि प्रागूर्ध्वावस्थयोरनुपलम्भः। ते च मनसैव ग्राह्याः। चक्षुरादीनामुपरतत्वात्। तेषु बाह्यत्वमृण्मयत्वचाक्षुषत्वाद्यभिमानस्तु भ्रमरूप इति। अपरे त्वाहुः—प्रतिभासमात्रशरीरास्ते न तु पारमार्थिकाः। प्रबोधानंतरं बाध्यमानत्वात्। 'आरुक्षमिव शैलाग्रमाविक्षमिव कानन'मित्यादिरूपेण तन्मिथ्यात्वव्यवहाराच्च, 'उतेव स्त्रीभिस्सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन्' इति श्रुतावपि लोकानुभवसिद्धतन्मिथ्यात्वानुवादाच्च। 'अथ रथा'नित्यादौ तत्सृष्टयुक्तिस्तु भाक्ततया व्याख्येया। अन्यथा प्रधानप्रकरणार्थविरोधापत्तेः। आत्मनः स्वयं ज्योतिष्ट्वं प्रतिपादयितुं प्रवृत्ते हि प्रकरणे जाग्रदवस्थायामादित्यादिज्योतिर्व्यतिकरात्तद्विवेचमिति तद्विवेचनार्थं स्वप्नावस्थावतारिता।

तत्र यदि सृष्टिः प्रतिपाद्येत तदा तत्रापि तद्दुर्विवेचं स्यात् । आदित्यचंद्राग्निवाक्प्रतिभासस्य तदानीमपि सत्त्वात् । अतः प्रधानप्रतिपाद्यविरोधात् स्वर्गार्थं ज्योतिष्टोमप्रकरण तदंगविध्यर्थवादस्य 'को हि तद्वेद यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वेती'ति वाक्यस्येव स्वाप्नसृष्टिवचनस्य न स्वार्थे तात्पर्यम् । किंत्वर्थप्रतिभाससत्त्वमात्रेण तदौपचारिकं यथा 'चन्द्रमा इवादित्यो दृश्यते न रश्मयः प्रादुर्भवन्ति लोहिनी द्यौर्भवति यथा मंजिष्ठे'ति द्युलौहित्यभवनवचनम् । न हि दिवो लौहित्यं सत्वेनासन्नारिष्टेन दृश्यमानं तात्विकं किंतु भ्रांतिकल्पितमेव । अत एव तत्र प्रकरणे 'यत्र छिद्र इवादित्यो दृश्यते यत्र नील इवाग्निर्दृश्यते यथा मयूरग्रीवां महामेघं वा मरिचिमिव पश्येत् यत्र भूमिं ज्वलंतीमिव पश्ये'दिति तत्रतत्रापारमार्थिकत्वद्योतका इवशब्दाः। इहापि 'न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवंती'त्युपक्रमेणैव सृष्टिवचनस्यापारमार्थिकविषयत्वं द्योतितम् । 'न तत्र रथा' इत्यादेः स्वाप्नरथाद्यपारमार्थिकत्वे न तात्पर्यं तस्य लोकसिद्धत्वादिति चेन्न । लोकसिद्धस्यैव स्वाप्नरथादिमिथ्यात्वस्य स्वयं ज्योतिष्ट्वविवेचनोपयोगित्वेनानुवादोपपत्तेः । तस्मान्मनोराज्यविषयार्थजातवत् पैत्त्यप्रकोपासन्नारिष्टादिदशोद्भूतचित्तविभ्रमविषयवच्च स्वप्नार्थजातमपि प्रातिभासिकमबाह्यमचक्षुरादिवेद्यञ्च । न हि मनोराज्यादिदशायामपि जीवस्य शरीरं हित्वा बहिर्निर्गमनं तद्विषयार्थजातसृष्टिश्चांगीक्रियते । न वा तत्र वस्तुतश्चक्षुरादिप्रवृत्तिरस्ति । आद्यन्तयोर्व्यभिचारदर्शनञ्च मनोराज्याद्यपेक्षया विशेषः । स्वप्ने हि रथोऽयमित्यनुभूयमान एव मनुष्यः सम्पद्यते । मनुष्योऽयमित्यनुभूयमान एव वृक्षस्संपद्यते । एवं च वहिष्कुलायश्रुतिरपि बहिरिव कुलायादित्येवं भाक्ततया व्याख्येया । अत एव 'स यत्रैतत्स्वप्नयाचरति' इत्युपक्रम्य स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तत इति श्रुत्यंतरं 'नेत्रस्थं जाग्रतं विद्यात् कण्ठे स्वप्नं समादिशेत् । सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्धनि स्थित' मित्यादीनि श्रुत्यंतराणि च एकस्मिन्नेव शरीरेऽवस्थाभेदेन जीवस्य स्थानभेदं दर्शयन्ति । तस्माद्यथापूर्वं स्वशरीरे स्थितस्यैव मनोराज्यादिविभ्रमवत् स्वप्नविभ्रम इति । आचार्याणां तु नैतेषु पक्षेषु क्वचित्पक्षविशेषेऽभिनिवेशः। किं तु मनोराज्यादिव्यवहार इव स्वप्नव्यवहारो न जीवसङ्कल्पकृतः,किं तु परमेश्वरसङ्कल्पमात्राधीनः इत्येतावन्मात्रेऽभिनिवेशः।तस्यैव सूत्रार्थत्वात्। अतोऽत्र पक्षविशेषो न चिन्तितः। ननु'स्वप्नदृशैकेनानुभाव्यं तत्कालमात्रावसायीत्याश्चर्यतया मायामात्र'मित्युक्तं भाष्ये। तेन प्रथमपक्षोऽभिमत इत्युन्नीयते।स्वप्नरथादीनां बाह्यत्वे खल्वन्येषामपि दर्शनप्रसक्तौ स्वप्नदृशैकेनानुभाव्यत्वमाश्चर्यं भवेदिति चेदुच्यते । स्वाप्नरथादीनां सत्यत्वे तेषां स्वप्नदृगेकानुभाव्यत्वमेव तावदसिद्धम् । स्वप्नदृशेव स्वप्नदृष्टमनुष्यादिभिरपि तेषां निरीक्ष्यमाणत्वात् । न च स्वप्नदृष्टाश्चेतना असत्या रथादय एव तु सत्या इत्यर्धजरतीयेऽस्ति प्रमाणम् । तेषामाश्चर्यरूपत्वमप्यसिद्धम्। जाग्रत्पदार्थानामपि स्वप्नदृगननुभाव्यत्वेनाविशेषात् । न हि यत्र देशे स्वप्नदृग्रथादीन्पश्यति तत्र तदा जाग्रद्भिस्ते नानुभूयन्ते । न च स्वप्नार्थानां जाग्रत्स्वस्वकार्याजनकत्वमाश्चर्यरूपत्वम्। जाग्रदर्थानामपि स्वप्नदृक्षु तज्जनकत्वाभावस्याविशेषात् । यथा हि क्वचिद्देशे स्वप्नदृशा दृश्यमानाः दावदहनचण्डवायुनदीप्रवाहादयः तत्र तेषु जाग्रत्सु दाहादिकार्यं न जनयन्ति तथा ततोऽन्यस्मिन्देशे वस्तुतो दावदहनादिमत्येव सौधवनितादिभिर्मोदमानेषु स्वप्नदृक्षु तन्न जनयन्त्येव । न च यथा-

शुभाशुभसूचकश्च हि स्वप्नः। स्वप्नाध्यायविदश्च शुभाशुभसूचकान् स्वप्नविशेषानाचक्षते। अतो न जीवसृष्टाः स्वप्नार्थाः, जीवसृष्टत्वे तदशुभसूचकानां

न्यजाग्रद्दर्शनयोग्या जाग्रदर्था न तथान्यस्वप्नदृग्दर्शनयोग्याः स्वप्नार्था इतीदं तद्वैलक्षण्यमाश्चर्यरूपत्वं स्यादिति शंक्यम्। बहूनां स्वप्नसंवादे तथाभावस्यापि संभवात्। न चैकस्मिन्देशे कश्चिद्रथं पश्यत्यन्यो गजमपरोऽश्वमित्येवं पुरुषभेदेन व्यवस्थिततया दृश्यमानत्वमाश्चर्यरूपत्वम्। जाग्रद्दशायामप्येकत्र चैत्रे सति संततानां तद्देशकालावच्छेदानुभवितृभिरेव पुरुषैर्व्यवस्थया दृश्यमानत्वात्। न च वस्तुतो रथादिमति प्रदेशे तदप्रतिघातेन स्वाप्नगजादीनामवस्थानमाश्चर्यरूपत्वम्। तेषामपि रथादीनां स्वाप्नगजाद्यविरोधेनावस्थानस्याविशिष्टत्वात्। न च मनुष्यत्वेनानुभूयमानस्य तदानीमेव मर्कटमार्जारादिरूपेण दृश्यमानत्वमाश्चर्यरूपत्वम्। एकस्मिन्नेव वस्तुनि क्रमेण सत्यस्य मनुष्यत्वमर्कटत्वादेरन्योन्यबाध्यबाधकभावं विना समावेशांगीकारे जाग्रद्दशायामपि नन्दिकेश्वरे क्रमेण मनुष्यत्वदेवत्वयोर्नहुषे देवत्वसर्पत्वयोश्च समावेशस्य सम्प्रतिपन्नत्वेन तदविशेषात्। एकस्य वस्तुनः परस्परविसदृशानेकभ्रमविषयत्वसमावेशास्पदत्वमाश्चर्यरूपत्वमित्यङ्गीकारे स्वप्नार्थानामसत्यत्वेनैवाश्चर्यरूपत्वोपपादनापत्तेः। नापि स्वप्नानुभवकालावसायित्वमाश्चर्यरूपत्वम्। एकत्र स्वप्ने दृष्टस्य गजादेर्दिनांतरेऽपि स्वप्ने[1] दर्शनस्य लोकसिद्धत्वेन तत्र तदसिद्धेः। तत्र स्वाप्नार्थभेदे प्रमाणाभावाद्दिनांतरेऽपि तं दिदर्शयिषोः परमेश्वरस्येच्छया पुनर्दर्शनपर्यन्तमवस्थानकल्पनस्यैव लघुत्वात् स्थायिन एव स्वप्नप्रपञ्चस्य स्वप्नदशामात्रेऽनुभवः जाग्रत्प्रपञ्चस्येव जाग्रद्दशामात्र इत्यपि कल्पनसम्भवेन क्वचिदपि तदसिद्धेश्च। न च 'पथस्सृजत'इत्यादिश्रुतिबलात् प्रतिस्वप्नं स्वप्नप्रपञ्चभेदकल्पनम्। तथा सति 'यत्रैतत्पुरुषः सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदेनं वाक्सर्वैर्नामभिस्सहाप्येति चक्षुः सर्वैरूपैस्सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैश्शब्दैस्सहाप्येति मनस्सर्वैर्भूतैस्सहाप्येति स यदा प्रबुध्यते यथाग्नेर्विष्फुलिंगा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका' इत्यादिश्रुतिबलेन जाग्रत्प्रपञ्चस्यापि प्रतिप्रबोधं भेदकल्पनापत्त्या स्वप्नजागरप्रपञ्चयोरुभयोरपि तत्तदवस्थामात्रावसायित्वस्याविशेषापत्तेः। तस्मादुदाहृतभाष्यं शांबरिकदर्शितप्रपञ्चस्य शाम्बरिकमोहितैकानुभाव्यत्वेन शाम्बरीप्रसरणमात्रकालावसायित्वेन च यथाश्चर्यरूपत्वं तथा स्वप्नप्रपञ्चस्य परमेश्वरमोहितस्वप्नदृगेकानुभाव्यत्वेन तत्प्रसारितस्वप्नावस्थामात्रानुभाव्यत्वेन चाश्चर्यरूपत्वमिति प्रातिभासिकत्वाश्रयेऽप्यर्थे योजयितुं शक्यमिति न तदनुसारेण भाष्यस्य प्रथमपक्षे तात्पर्यसिद्धिः। न च स्वप्नप्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्व एव परमेश्वरस्य तत्स्रष्टृत्वेन महामहिमसिद्धिरिति पादसङ्गत्यर्थं भाष्यस्य प्रथमपक्षे तात्पर्यं कल्पनीयमिति वाच्यम्। अनंतप्राणिदृश्यमानपरस्परविरुद्धानंतस्वप्नप्रपञ्चप्रदर्शकत्वेनापि तस्य महामहिमसिद्धेः। मायिकपंचपवस्तुप्रदर्शकत्वेनापि हि शांबरिकस्य लोके महामहिमा गण्यते। अवश्यं चैवमेवाभ्युपेयम्। अन्यथा स्वप्नसत्यत्वपक्षे स्वसंकल्पात्क्षणेनैवातिविपुलप्राकारगोपुरादिकं गिरिनदीसमुद्रादिकं वा निर्मिमाणमाकाशगमनमेरुमंदरादिदेशसञ्चारं कृत्स्नभूगोलभ्रमणादिकं कुर्वन्तं वा यत्र स्वप्नदृगात्मानमीक्षते

(1) 'दिनान्तरस्वप्नेऽपि इति ख० पाठः।

सृष्ट्यभावप्रसङ्गात् । तस्मात् परमेश्वरकृता स्वप्नसृष्टिरिति युक्तमेव ॥

इति सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

तत्र स्वप्नसत्यत्ववादे यथानुभवं तथैवाभ्युपगन्तव्यमिति जीवस्याप्यत्याश्चर्यस्वप्नप्रपञ्चस्रष्टृत्वे समाने परमेश्वरस्य ततः कोऽतिशयस्सिद्ध्येत् । तस्मात्तत्र तथा तथात्मनः स्रष्टृत्वादिभ्रममापादयतः स्वप्नावस्थां प्रापय्य मोहयतः परमेश्वरस्यैव तेन महामहिमा सिध्यतीत्येव तत्रोपपादनीयमिति तस्मादाचार्याणामिह यथोपपत्त्यंगीकरणीयमित्यभिप्रायः ॥

इति संध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ संध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

सू० ॥ संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥ मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ४ ॥ देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ५ ॥ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ६ ॥

स्वप्नस्रष्टा जीवोऽथ रथानिति तं प्रकृत्य सृष्ट्यभिधानात् । तस्यापि हि प्रजापतिवाक्योदितमस्ति सत्यसंकल्पत्वम् ॥ १८० ॥

मुक्तौ तस्य तदुक्तेः स्वप्नार्थेष्वहितसृष्टिदृष्टेश्च । स्रष्टा तत्र न जीवः किं त्वीशः श्रुतिवचोऽपि तद्विषयम् ॥ १८१ ॥

इति संध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयःपादः ।

अथ सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥ मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ४ ॥ देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ५ ॥ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ६ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं जीवस्य गत्यागतिचिन्तया जाग्रदवस्था निरूपिता । अथ त्वंपदार्थस्य स्वयंज्योतिष्ट्वसिद्धये स्वप्नावस्थां निरूपयति-सू ॥ **सन्ध्ये सृष्टिराह हि** ॥ १ ॥ स्वप्नमधिकृत्य श्रूयते-'अथ रथान्रथयोगान्पथःसृजते' इति । तत्र किं स्वप्नसृष्टिर्व्यावहारिकी, उत मायामात्रमिति **संदेहः** । **सन्ध्ये**=जाग्रत्सुषुप्त्योस्सन्धौ भवे स्वप्ने **सृष्टिः** व्यावहारिक्येव । हि=यस्मात् 'अथ रथा' नित्यादिका श्रुतिरेवमाह ।

किंच । सू । **निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च** ॥ २ ॥ एके शाखिनः जीववत्तथा अस्मिन्नेव स्वप्ने कामानां निर्मातारमीश्वरमामनन्ति 'य एष सुप्तेषु जागर्ति कामंकामं पुरुषो निर्मिमाणः' इति । पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिधीयन्ते काम्यन्त इति । एवं च 'स्वप्नसृष्टिः व्यावहारिकी, ईश्वरकर्तृकत्वात् क्षित्यादिवत्' इत्यनुमानमनेन सूत्रेण सूचितम् । तस्मात्पूर्वोदाहृतश्रुत्या एतदनुमानेन च स्वप्नसृष्टिर्व्यावहारिकीति सिद्धमिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, सू ॥ मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्** ॥ ३ ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । स्वप्नसृष्टिः शुक्तिरूप्यवन्**मायामात्रम्** । कुतः । **कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्** । न हि कार्त्स्न्येन देशकालादिसंपत्त्यबाधरूपपरमार्थवस्तुधर्मेण अभिव्यक्तस्वरूपः स्वप्नः । यदुक्तम् 'अथ रथान्रथयोगान्पथःसृजते' इति तच्च 'न तत्र रथा रथयोगा न पन्थानो भवन्ति' इत्येवमादिकया श्रुत्यैव परिहृतम् । यच्चानुमानमुक्तं तत्रोचितदेशकालादिजन्यत्वमुपाधिः । हेत्वसिद्धिश्च 'स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय'त्यादिना श्रुत्यन्तरेण स्वप्नसृष्टेर्जीवकर्तृकत्वश्रवणात् । अतः स्वप्नसृष्टिर्मिथ्येति युक्तम् । ननु स्वप्नस्य मिथ्यात्वे तत्सूचितोऽप्यर्थः सत्यो न स्यादित्याशंक्याह-**सू ॥ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः** ॥ ४ ॥ 'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्' इत्यादि**श्रुतेः** स्वप्ने जायमानः स्त्रीदर्शनादिः सत्य एव । स च सत्यस्य साध्वसाधुवस्तुनः **सूचको** हेतुः । इत्यवगम्यते । **आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः** शुभाशुभसूचकत्वं स्वप्नदर्शनस्य । वस्तुतस्तु दर्शनस्य रूप्याद्यर्थरूपितत्वेन सत्यत्वेऽपि शुक्तिरूप्यज्ञानस्य सत्यहर्षादिजनकत्ववत्सत्यशुभादिसूचकत्वमविरुद्धमिति भावः । अस्यसूत्रस्याधिकरणान्तिमसूत्रतया पाठः श्रीकण्ठरामानुजमतयोरिति पाठक्रमेऽस्ति विशेषः । आनन्दतीर्थमते शांकरमतानुसार्येव सूत्रपाठक्रमः ॥

ननु पूर्वमुचितदेशादिनिमित्ताभावात्स्वप्नो मायेत्युक्तमयुक्तम् । ऐश्वर्ययोगात्संकल्पमात्रेणापि सत्यसृष्टेः संभवादित्याशंक्याह-सू ॥ **पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ** ॥ ५ ॥

अस्य जीवस्य **तिरोहितमैश्वर्यं परस्य**=परमेश्वरस्य **अभिध्यानात्**=आभिमुख्येन ध्यानादभिव्यक्तं भवति । कुतः । **ततः**=तस्मादज्ञातादीश्वराद्बन्धः ज्ञाताद्विपर्ययः=मोक्षः इति 'ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः, तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः' इति श्रुतिर्दर्शयति । एवं च जीवेश्वरयोरभेदेऽप्यैश्वर्यस्य तिरोहितत्वान्न जीवस्य संकल्पमात्रेण स्रष्टृत्वमिति भावः ।

ननु जीवस्यैश्वर्यतिरोभावे को हेतुरित्याशंक्याह-सू ॥ **देहयोगाद्वा सोऽपि** ॥ ६ ॥ सोऽपि जीवस्यैश्वर्यतिरोभावः । **देहयोगात्**=देहादावात्मत्वाभिमानलक्षणाविद्यावशात् । यथा भस्मयोगाद्वह्नेः प्रकाशनशक्तितिरोभावस्तद्वदित्यर्थः । वाशब्दः ईश्वरत्वासंभवशंकानिरासार्थः । अभेदस्याम्नायसहस्रप्रसिद्धत्वात् । अतः स्वप्नप्रपञ्चस्य मायामात्रत्वेन ततो विनिर्मुक्तस्य जीवस्य स्वयं ज्योतिष्ट्वसिद्धिरिति ॥

श्रीकण्ठमते, तथा **रामानुजमते** च स्वप्नमधिकृत्य श्रूयते 'न तत्र रथा रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान्पथस्सृजते' इत्यारभ्य 'अथ वेशान्ताः पुष्करिण्यस्स्रवन्त्यस्स हि कर्ता' ति । अत्र किं स्वाप्नपदार्थस्रष्टा जीव एव उत परमात्मेति **संशयः** । स्वप्नदशो जीवस्य सन्निधानात् 'स हि कर्ता'ति जीव एव परामृश्यते । जीवस्यापि सत्यसंकल्पत्वं प्रजापतिवाक्योदितमस्ति । अतस्स एव स्रष्टेति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु** जीवस्य सत्यसंकल्पत्वं स्वाभाविकमपि संसारदशायां परमपुरुषसंकल्पात्तिरोहितमिति न जीवस्य संकल्पमात्रेण स्रष्टृत्वमुपपद्यते । अतः परमात्मैव सकलेतरपुरुषानुभवाविषयांस्तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यांस्तत्तत्कालावसानान्स्वाप्नान्पदार्थान्सृजतीति ॥ **सूत्रार्थस्तु सन्ध्ये**=स्वप्ने श्रूयमाणा । **सृष्टिः**=रथादिसृष्टिः स्वप्नदशा जीवेन कृता । कुतः । **आह हि**='स हि कर्ता' ति प्रकृतस्य तस्यैव परामर्शादित्यर्थः । **सू ॥ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥** एनमेव जीवं निर्मातारं स्वाप्नार्थानामेके शाखिनोऽधीयते 'य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण' इति । अत्र कामशब्दनिर्दिष्टाः काम्यमानतया पुत्रादय एव । चशब्दोऽवधारणे । पूर्वत्र 'सर्वान्कामान्छन्दतः प्रार्थयस्व' इत्युक्त्वा 'शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्वे' ति निर्दिष्टत्वात् ।

अथ सिद्धान्तसूत्राणि व्याख्यायन्ते-सू ॥ **मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्** ॥ ३ ॥ तुशब्दात्पक्षो व्यावर्तते । न जीवेन सृष्टं स्वाप्नमर्थजातम् । अपि त्वीश्वर**मायामात्रम्** । सकलेतरपुरुषानुभवाविषयं स्वप्नदृगेकानुभाव्यं तत्कालावसानमाश्चर्यरूपमर्थजातमीश्वरस्सृजतीत्यर्थः । जीवस्य सत्यसंकल्पत्वादेः **कृत्स्नस्य** संसारदशाया**मनभिव्यक्तस्वरूपत्वात्तस्य** संकल्पमात्रेण स्रष्टृत्वं नोपपद्यते । अतः 'पुरुषो निर्मिमाणः' इति न जीवविषयम् । किं तु 'तदेव शुक्र' मित्यादिवाक्यशेषादीश्वरविषयम् । तदैकार्थ्या 'त्स हि कर्ता' त्यपि तद्विषयमेव । अतः परमात्मकृता स्वप्नसृष्टिरिति ॥

जीवस्वरूपानभिव्यक्तिहेतुमाह-सू ॥ **पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ** ॥ ४ ॥ तुशब्दश्शंकानिवृत्त्यर्थः । **पराभिध्यानात्**=परमेश्वरसंकल्पात् अस्य स्वाभाविकं रूपमनादिकर्मप्रवाहेण कृतापराधतया **तिरोहितम्** । **ततः**=परमात्मनस्संकल्पादेव **ह्यस्य**=जीवस्य । **बन्धविपर्ययौ**=संसारमोक्षौ श्रूयेते । **श्रीकण्ठभाष्ये** 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्' इत्युपक्रान्तं जीवस्य भयाभयप्राप्तिबोधकं श्रुतिद्वयमुपन्यस्तम् । **रामानुजभाष्ये** तु 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्' परंज्योतिरुपसंपद्य' इत्युपक्रान्तं श्रुतिद्वयं तत्प्रमाणतयोपन्यस्तमित्यनयोर्मतयोर्विशेषः ।

तिरोधानप्रकारमाह-सू ॥ **देहयोगाद्वा सोऽपि** ॥ ५ ॥ **सोऽपि**=तिरोभावः । **देहयोगाद्वा** भवति । वाशब्दो विकल्पार्थः । व्यवस्थितश्च विकल्पः । देवमनुष्यादिदेहाकारपरिणताचिद्योगात्सृष्टिवेलायां नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मदशापन्नाचिद्योगेन प्रलयकाले ॥

उपपत्त्यन्तरमाह-**सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः** ॥ ६ ॥ इतश्च स्वाप्ना रथादयो न जीवसंकल्पकृताः । यतः स्वप्नश्शुभाशुभयो**स्सूचक** इति **श्रुते**रवगम्यते । **तद्विदः**=स्वप्नाध्यायविदः 'यदा कर्मसु काम्येषु' 'अथ स्वप्ने पुरुषं कृष्ण' मित्यादिषु स्वप्नविशेषाञ्छुभाशुभसूचकाना**चक्षते** । स्वप्नानां जीवसृष्टत्वे तदशुभसूचकानां सृष्ट्यभावप्रसंगात् । अतः स्वाप्नानामर्थानां परमात्मैव स्रष्टेति ॥

आनन्दतीर्थमते, यद्यप्यध्याय पूर्वस्मिन्पादे वैराग्यं निरूपितं या चोपासनांगं तां माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहरूपां भक्तिं निरूपयत्यस्मिन्पादे-सू ॥ **संध्ये सृष्टिराह हि** ॥ १ ॥ अत्राधिकरणे स्वाप्नप्रपञ्चस्य भगवदधीनत्वमहिमा वर्ण्यते । अत्र **स्वाप्नप्रपञ्चस्य** भगवदधीनत्वेन पारमार्थिकत्वं वा मरुमरीचिकाजलादिवत्प्रातीतिकत्वेनासत्यत्वं वेति **संदेहः** । स्वाप्नप्रत्ययानां विभ्रमत्वात्तद्विषयाश्शुक्तिरजतादिवदसत्या इति न तेषां सृष्टिवादो युक्त इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु** 'अथ रथा' नित्याद्यनेकश्रुतिसिद्धा स्वाप्नपदार्थसृष्टिर्नापह्नवार्हा । तत्तत्कर्मानुसारिपरमेश्वरेच्छामात्रप्रभवाः स्वाप्नार्थास्सत्या एवेति तेषां सृष्टिर्भगवदधीनेत्यतस्तत्सृष्टिवादो युक्त एवेति । **सूत्रार्थस्तु, हि** यस्मात्='अथ रथा' निति **श्रुतिः सन्ध्ये**=जाग्रत्सुषुप्तिसंधौ भवे भगवतस्सृष्टि**माह** । अतः **सृष्टिः** स्वाप्नपदार्थसृष्टिर्भगवतैव जायत इत्यर्थः ।

अथ तदभावाधिकरणम्. ॥ २ ॥

॥ सू ॥ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

स्वप्नाभावः सुषुप्तिः । 'तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानाति, आसु तदा नाडीषु सृप्तो भवति' इति 'अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्य चन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते' इति 'यत्रैतत् पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति च श्रुतिभिर्जीवस्य सुषुप्तौ नाडीषु पुरीतति ब्रह्मणि च शयनमवगम्यते । तेष्वस्य विकल्पः समुच्चयो वेति संशयः ॥

नाड्यादीनि स्थानानि विकल्पितानि भवितुमर्हन्ति, एकप्रयोजनत्वात् । यथा 'व्रीहिभिर्यजेत, यवैर्यजेत' इत्यत्र पुरोडाशनिष्पादनप्रयोजनस्यैकत्वेन विकल्पः स्वीक्रियते, तथा सुषुप्तिप्रयोजनस्यैकत्वात् कदाचित् पुरीतति शेते कदा-

---

अथ तदभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू० ॥ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥ सौत्रतदभावपदव्याख्यानेन स्वप्नावस्थाश्रयविचारानंतरं स्वप्नानंतरभाविसुषुप्त्याश्रयविचारः क्रियत इति संगतिं दर्शयति—स्वप्नाभाव इति । तेष्वस्येति । कार्यैक्यतद्भेदाभ्यां संशयः । एकप्रयोजनत्वादिति । नाडीपुरीतद्ब्रह्मणां हि सुषुप्तौ जीवं प्रत्यधिकरणभावेनोपयोगः । अधिकरणभावश्च प्रत्येकं सप्तमीभिर्निरपेक्षाणामवगम्यते । ततश्च यथा व्रीहीणां यवानाञ्च पुरोडाशसाधनत्वेन क्रतावुपयुक्तानां प्रत्येकं तृतीयाभ्यां निरपेक्षसाधनत्वावगतेर्विकल्पः तथात्रापि विकल्प एव न्याय्य इत्यर्थः । ननु 'सता सोम्ये' त्यत्र सप्तमी न श्रूयत इति

सू ॥ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥ च=यतः । एके=शाखिनः एनं भगवन्तं 'य एष सुप्ते' ष्विति स्वाप्नपदार्थनिर्मातारमामनन्ति । अपरे च पुत्रादयस्तस्माद्विष्णोरेव जायन्त इति वदन्ति । तस्माद्विष्णोरेव स्वाप्नसृष्टिरित्यर्थः ।

सू ॥ मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥ तुरेवार्थे । संध्यं मायामात्रं निमित्तोपादानभूताभ्यां मायाशब्दितेच्छावासनाभ्यामेव निर्मितम् । न बाह्यकारणकम् । कुतः । कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्=बाह्यवत्सम्यगनभिव्यक्तस्वरूपत्वादित्यर्थः ।

सू ॥ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥ च=यतः स्वाप्नपदार्थः । सूचकः=शुभाशुभज्ञापकः । अतोऽपि नासत्यः । तत्कुतः । 'यदे' ति श्रुतेः प्रत्यक्षतः फलदर्शनाच्चेति हिशब्दार्थः । किंच । तद्विदः=स्वप्नविदः व्यासादयः । आचक्षते च='यदे' ति श्रुतौ स्वाप्नानामर्थक्रियाकारित्वं वदन्त्यतोऽपीत्यर्थः ॥

इत्यानन्दतीर्थमते सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ पराभिध्यानाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥ अत्र स्वप्नतिरोधानं भगवदधीनं वा न वेति संदेहः । बाह्याज्ञानकृतस्य स्वप्नस्य बाह्यज्ञानेनैव विलयोपपत्तेर्न तत्तिरोधानं भगवदधीनमिति पूर्वपक्षः । अज्ञानमूलस्य बन्धस्य ज्ञानमूलस्य मोक्षस्य च तादधीन्यदर्शनात् न ह्यज्ञानमूलस्य ज्ञानेन लये न भगवदपेक्षेत्यस्ति नियमः । अतः स्वप्नतिरोधानमपि भगवदधीनमेवेति सिद्धान्तः ॥ इति पराभिध्यानाधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ देहयोगाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ देहयोगाद्वासोऽपि ॥ ६ ॥ अत्र जाग्रदवस्था भगवधीना न वेति संदेहः । तस्याः कालाधीनत्वदर्शनान्न सा भगवदधीनेति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, कालस्याचेतनस्यास्वातंत्र्येण कालाधीनत्वप्रत्यक्षस्य निमित्ततामात्रविषयत्वात् 'स एव जागरिते स्थापयती' त्यादिश्रुतेश्च जागरावस्थापि भगवदधीनैवेति । सूत्रार्थस्तु, देहयोगाद्वासः=देहाभिमानेनावस्थितिरूपा जाग्रदवस्थापि पराभिध्यानादेव भवति नान्यत इत्यर्थः ॥ इति देहयोगाधिकरणम् ॥ ३ ॥

चिन्नाडीषु कदाचित् ब्रह्मणीति विकल्प एवात्र समुचित इति पूर्वः पक्षः ॥

चेत्सत्यम् । तद्वाक्यशेषे श्रूयते 'सति सम्पद्य न विदुस्सति सम्पत्स्यामह इती'ति । 'ननु सन्मूलास्सोम्येमाः सर्वाः प्रजास्सदायतनास्सत्प्रतिष्ठा' इति श्रवणान्नियमेन ब्रह्माश्रितस्य जीवस्य कथं तदनपेक्ष्य कदाचिन्नाड्यां पुरीतति वा सुषुप्तिराशंक्यते ? उच्यते । न केवलस्य ब्रह्मणोऽत्र विकल्पकोटित्वं किं तु दहराकाशरूपस्य । छांदोग्य एव हि दहरविद्यायां दहराकाशरूपं ब्रह्म प्रकृत्य तस्य सुषुप्तिस्थानत्वं श्रूयते । 'एवमेवेमास्सर्वाः प्रजा अहरहर्ब्रह्म गच्छंत्यः एतं ब्रह्मलोकं न विंदती'ति । तदेतद्दहराधिकरण एव 'गतिशब्दाभ्या' मिति (ब्र० १-३-१४) सूत्रे निरूपितमिति नात्राविष्कृतं भाष्ये । अपि च सद्विद्यावाक्यशेषेऽपि 'सत आगत्य न विदुस्सत आगच्छामह' इति श्रूयते । तेन किञ्चित्प्रदेशावच्छिन्नमेव सच्छब्दोक्तं ब्रह्म सुषुप्तिस्थानमिति गम्यते । न हि ग्रामादिवापरिच्छिन्नाद्ब्रह्मण आगमनं संभवति । तत्रैव जीवब्रह्मणोस्सूत्रप्रबद्धशकुनितदाधारयष्टिदृष्टान्तश्रवणेन चैतत्सिध्यति । नहि किञ्चित्प्रदेशावच्छिन्नब्रह्माविनक्षायां शकुनेराधारयष्टित इव जीवस्य ब्रह्मणो निष्क्रम्य प्रतिदिशं पतनं वक्तुं शक्यम् । स चावच्छेदको हृदयपुण्डरीकरूप इति श्रुतिभ्य एव प्रदेशान्तरपर्यालोचनया निश्चीयते । स्पष्टं चैवमेव श्रुत्यंतरे समाम्नायते- 'यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदैषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्छेत' इति । तस्मादुपपन्नात्र ब्रह्मणोऽपि वैकल्पिकाधिकरणत्वशङ्का । ननु 'तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथाऽस्मिन्प्राण एवैकधा भवती'ति नाडीनां प्राणशब्दोक्तस्य ब्रह्मणश्च समुच्चयः श्रूयते । तथा 'ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत' इति नाडीनां पुरीततश्च समुच्चयः श्रूयते । एककार्याणामपि समुच्चयश्रवणे सति न विकल्पः प्रवर्तते । अत एवानुष्ठेयार्थप्रकाशनैककार्याणामप्यभ्यादानमंत्राणां 'चतुर्भिरभ्रिमादत्त' इति समुच्चयश्रुतिसत्त्वात् व्रीहियववदैन्द्राबार्हस्पत्ययाज्यानुवाक्यायुगलत्रयवच्च न विकल्प इष्यते । न चाणोर्जीवस्यानेकाधिकरणसमुच्चयानुपपत्तिः । नाडीनां पुरीतत्प्राप्तौ ब्रह्मप्राप्तौ च मार्गत्वेन समुच्चयोपपत्तेः । पुरीतद्ब्रह्मणोरपि प्राकारपर्यंकन्यायेन समुच्चयोपपत्तेः । पुरीतदिति हि हृदयपुण्डरीकपरिवेष्टनमुच्यते । तथा च यथा प्राकारपरिवेष्टितप्रासादमध्यगते पर्यंके शयानः प्राकारे शेत इत्यपि व्यपदिश्यते, तथा च पुरीतद्वेष्टितहृदयपुण्डरीकमध्यगते ब्रह्मणि शयानः पुरीतति शेत इत्यपि व्यपदेष्टुं शक्यते नात्र कश्चिद्विरोध इति चेदुच्यते । 'यदा सुषुप्तो भवती' त्यादिश्रुतौ हृदयाकाशं प्राप्तस्य जीवस्य पुनर्हृदयान्नाडीभिर्निष्क्रम्य पुरीतति शयनं श्रूयते 'ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते' इति । एतद्वाक्यं हृदयाकाशं विहाय केवले पुरीतति शयनेनोपपादनीयम् । 'न हि प्रासादान्निर्गत्य प्राकारे शेते नृपति' रिति वाक्यं प्राकारवेष्टितप्रासादमध्यगतपर्यंकशयनेनोपपादयितुं शक्यम् । अतो हृदयाकाशे पुरीतति च शयनस्य वैकल्पिकत्वं तावदवश्यमेष्टव्यम् । एवमेव नाडीनामपि वैकल्पिकत्वं भविष्यति । 'आसु तदा नाडीष्वि'ति निरपेक्षसप्तमीश्रुतिबाधनायोगात् प्राकारवेष्टितप्रासादमार्गभूतमध्यगतकक्ष्याविशेषे कदाचिद्राज्ञ इव जीवस्य नाड्यामपि कदाचिच्छयनोपपत्तेश्च । तस्मादेषां विकल्प एव । एवं

(१) 'छांदोग्य एव' इति ख. पाठः ।

समुच्चय इति सिद्धान्तः। कुतः? नैकप्रयोजनत्वात्। तथा हि—जीवस्य हृदयनिष्ठब्रह्मगमनमार्गतया नाडीनां साधनत्वं पुरीतति ब्रह्मणि च प्रासादपर्यङ्कवदविरोधः। अतो नाडीभिरुपसृप्य पुरीतति ब्रह्मणि जीवः शेत इत्युपकारभेदात् समुच्चय एव ॥

प्राप्ते सिद्धान्तमाह—समुच्चय इति। सूत्रे चकारात्पुरीतद्ग्रहणमिति त्रयाणां समुच्चय इत्यर्थः। 'तच्छ्रुते' रित्यस्य समुच्चयश्रुतेरिति नार्थः। त्रयाणां समुच्चयश्रुतेरभावात्। किं तु त्रयाणां स्थानत्वश्रवणादित्यर्थः। तच्च व्रीहियववन्नाडीनां नाडीमार्गगम्यस्य पुरीततस्तथाभूतस्य दहराकाशरूपब्रह्मणश्च निरपेक्षकारकत्वश्रवणरूपं विकल्पस्यैव साधकं न समुच्चयस्येत्याशंक्य हेतोराशयमाविष्करोति—नैकप्रयोजनत्वादिति। नैकेति नसमासः। भिन्नप्रयोजनत्वादित्यर्थः। ननु फलभूमाल्पत्वरूपप्रयोजनभेदेऽपि षोडशिग्रहाग्रहयोर्विकल्प इष्यते। विरुद्धयोस्तयोरेकत्र समुच्चयायोगात्। तथेहापि विकल्पो युक्तः। अणुं जीवं प्रति परस्परविप्रकृष्टानां बहूनामधिकरणत्वसमुच्चयायोगादित्याशंक्य द्वारद्वारिभावेन भिन्नप्रयोजनतया समुच्चयमुपपादयति—तथाहीति। प्राकारस्थानीयस्यापि पुरीततः प्रासादस्थानीयत्वोक्तिः प्राकारस्य प्रासादपरिवृत्तिरूपतया तदेकदेशत्वाभिप्रायेण। अत्रायमाशयः। 'ताभिः प्रत्यवसृप्येति' हृदयात्प्रत्यागमनं नोच्यते किं तु स्वप्नवहनाडीभ्यः। पूर्वं हि 'स यत्रैतत्स्वप्नयाचरति ते हास्य लोका तदुतेव महाराजो भवति उतेव महाब्राह्मणः उतेवोच्चावचं निर्गच्छती' त्यादिना स्वप्नावस्थां निरूप्य 'अथ यदा सुषुप्तो भवती' त्यादिना सुषुप्त्यवस्था निरूपयितुमुपक्रान्ता। स्वप्नावस्थायाञ्च स्वप्नवहनाडीष्ववस्थानमन्यत्र प्रसिद्धम्। तथा हि—हृदयस्य सुषुम्नां परितो दश नाड्यो दशेन्द्रियव्यापारहेतवो दशप्राणाधिष्ठिताः। तासां च वृक्षाणामिव प्रत्येकं दश दश शाखारूपा नाड्यः। तासां शतस्य शाखानाडीनामेकैकस्या द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिरित्येवं द्विशतोत्तराणि सप्तसहस्राण्युपशाखानाड्यः। तासामवान्तरशाखानाड्यो द्वासप्ततिसहस्रसंख्याः सहस्रधा भिन्नकेशांशवदतिसूक्ष्माः यासामुदाहृतबृहदारण्यवाक्ये हिता इति नामोपन्यस्तम्। तत्र प्रधानभूतासु दशसु नाडीषु यदा प्राणेन संयुज्यते जीवः तदा स्वप्ने नदीनगरहर्म्यप्राकारादीनां दर्शनं भवति। यदा व्यानेन तदा देवर्षीणां यदापानेन तदा यक्षराक्षसगन्धर्वाणां यदोदानेन देवलोकानां देवानां स्कन्दजयन्तयोश्च यदा समानेन तदा देवानां लोकानां धनानां च यदा वैरम्भेण तदा जागरदृष्टादृष्टश्रुताश्रुतभुक्ताभुक्तादीनां यदा स्थूलनाडीभ्यः प्रत्यवसृप्योपशाखानाडीषु प्रत्यवसर्पति तदैहलौकिकपारलौकिकव्यापाराणां दर्शनं भवति। एतत्सुबालोपनिषद्यपि 'हृदयस्य दश छिद्राणि भवन्ति। तेषु प्राणाःप्रतिष्ठिताः।स यदा प्राणेन सह संयुज्यते तदा पश्यति नद्यो नगराणि बहूनि विविधानि चे' त्यादिना 'प्राणश्शरीरं परिरक्षती' त्यंतेन प्रतिपादितम्। एवञ्चात्र 'ताभिः प्रत्यवसृप्ये' त्यस्य स्वप्नवहनाडीभ्यः अतिसूक्ष्महितनाडीमार्गेण प्रतिनिवृत्त्येत्येवार्थो ग्राह्यः। न तु हृदयादिति। हृदयस्य स्वप्नस्थानत्वाभावात्। 'अतो हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्त' इति वचनं द्वासप्ततिसहस्रसंख्यावचनवत्स्वरूपकथनार्थं न तु हृदयात्पुरीततमभिप्रविशतो मार्गख्यापनार्थम्। 'प्रत्यवसृप्ये' त्यत्र प्रत्युप-

(१) 'प्रत्यवसर्गश्च' इति॰ ख. पाठः.

॥ सू ॥ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

'सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे' इति ब्रह्मणः सकाशादस्य प्रबोधं श्रुतिराह । अतः समुच्चयः । विकल्पेऽङ्गीकृते ह्यष्टदोषप्रसङ्गः । यदा जीवो नाडीषु शेते तदा पुरीतद्ब्रह्मवाक्ययोः प्रामाण्यं प्राप्तं परित्यज्येत । अप्राप्तं चाप्रामाण्यं स्वीक्रियेत । यदा पुरीतद्ब्रह्मणोः शेते तदा पुरीतद्ब्रह्मवाक्ययोः पूर्वं त्यक्तं प्रामाण्यं स्वीक्रियेत । पूर्वं स्वीकृतं चाप्रामाण्यं परित्यज्येत । इति प्राप्तपरित्यागोऽप्राप्तस्वीकारः परित्यक्तस्वीकारः स्वीकृतपरित्यागश्चेति दोषचतुष्टयं पुरीतद्ब्रह्मवाक्यकोटौ । तथा नाडीवाक्यकोटौ च दोषचतुष्टये योजिते सत्यष्टौ दोषा भवन्ति । ततो न विकल्पः समुच्चयोपपत्ताविति समाधिः ॥

इति तदभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

सर्गश्च प्रतिसुषुप्ति हितनाडीमार्गेण निवृत्तिरस्तीत्यभिप्रायकः । न तु पुरीततो नाडीमार्गेण हृदयं प्रविष्टस्य पुनर्हृदयात्पुरीतत्प्रवेशार्थं प्रतिनिवृत्त्यभिप्रायकः । अतः 'प्रासादे शेत' इति वचनस्य प्रासादान्तर्वर्त्तिपर्यङ्के शयान इव हृदयान्तर्वर्त्तिनि ब्रह्मणि शयाने पुरीतति शेत इति वचनस्य न काचिदनुपपत्तिः । नाडीषु सुप्तो भवतीत्यस्यापि नानुपपत्तिः । हृदयाकाशरूपे ब्रह्मणि स्वप्तुं यो नाडीः प्रविशति स तु नाडीषु सुप्त एव भवति । श्रावयति च तत्र वाक्यशेष एव ब्रह्मसम्पत्तिं 'तत्र कश्चन पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा सम्पन्नो भवती'ति । एवं तार्प्यदर्भमयाहतवासोन्यायात्प्रयोजनभेदेन नाडीपुरीतद्ब्रह्मणां समुच्चये समर्थयितुं शक्ये वक्ष्यमाणाष्टदोषदुष्टो विकल्पो नाङ्गीकर्तव्यः । व्रीहियवयोस्तु प्रयोजनभेदाद्युपायान्तरादर्शनात् 'एवमेषोऽष्टदोषोऽपि यद्व्रीहियववाक्ययोः । विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यत' इत्युक्तरीत्या गत्यन्तराभावेन विकल्पाङ्गीकार इति । एवमुपपादितायां सुषुप्तेर्ब्रह्माधिकरणत्वस्य नियततायामुपपत्त्यन्तरप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—सू ॥ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥ अतस्समुच्चय इति । अन्यथा 'सत आगत्येति' नित्यवच्छ्रवणविरोध इति भावः । इत्यष्टौ दोषा इति । इदं पुरीतद्ब्रह्मवाक्ययोरेकीकृत्य प्रदर्शनादुक्तम् । वस्तुतस्तु नाडीवाक्य इव तयोरपि प्रत्येकं चत्वारश्चत्वारो दोषा इति द्वादश दोषा द्रष्टव्याः । अष्टदोषदुष्टो विकल्प इति प्रसिद्धिस्तु प्रसिद्धोदाहारणयोः व्रीहियवशास्त्रयोर्द्वित्वात् । इहैकस्यां सुप्तौ नाड्यां शयने पुरीतद्वाक्ये ब्रह्मवाक्ये च प्रत्येकं प्राथमिकौ द्वौ द्वौ दोषौ सुषुप्त्यन्तरे पुरीतति शयने नाडीब्रह्मवाक्ययोः प्रत्येकं प्राथमिकौ द्वौ दोषौ पुरीतद्वाक्ये तूपरितनमपि दोषद्वयमिति पुनस्सुप्त्यन्तरे ब्रह्मणि शयने ब्रह्मवाक्येऽप्युपरितनं दोषद्वयं ततस्सुप्त्यंतरे नाड्यां शयने नाडीवाक्येऽप्युपरितनं दोषद्वयमिति स्वापचतुष्टयेन द्वादश दोषाः प्रादुःष्युः । व्रीहियवशास्त्रयोस्तु प्रयोगत्रयेणाष्टौ दोषा इति विशेषः । नन्वनेनाधिकरणेन कः परब्रह्मणो महिमविशेषः सिध्यति । सुप्तजीवविश्रांतिस्थानत्वगुणनियम इति चेन्न । तस्य पूर्वपक्षेऽप्यनपायात् । मुक्तिसंसारयोरविशेषेण ब्रह्माश्रितस्य जीवस्य नाड्यां पुरीतति वा कदाचित्सुप्तिरिति पूर्वपक्षेऽप्यस्त्येव हि तत्तदवच्छिन्नब्रह्माश्रितत्वं दहराकाशरूपेण ब्रह्मणस्सुषुप्तिस्थानत्वगुणनियम इति चेन्न । ततस्तस्य महिम्नि कस्यचिद्विशेषस्यालाभादिति चेदुच्यते । सुप्तौ तावज्जीवस्य सकलपापास्पर्शः श्रुतिषु च

प्रसिद्धः । नाडीवाक्येऽपि श्रूयते स तु नित्यवदाम्नातः । पूर्वपक्षे सुषुप्त्यवस्थाविशेषप्रयुक्तो भवति स तु पाक्षिकब्रह्मसम्पत्तिप्रयुक्तः 'तेजसा हि तदा सम्पन्नो भवती'ति नाडीवाक्यशेषोऽपि पूर्वपक्षे नाडीनामेव तेजस्त्वेन कथञ्चित्स्तुतिपरतया योजनीयो भवति । सिद्धान्ते तु दहराकाशरूपब्रह्मसम्पत्तिप्रयुक्त एव स सिध्यति । प्रसिद्धो हि दहरविद्यायां तत्सम्पन्नस्य सर्वपाप्मास्पर्शः 'सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोक' इति । एवं सुषुप्तौ यस्य दहराकाशरूपस्य सम्पत्त्या जीवस्य सकलपाप्मास्पर्शः तद्ब्रह्म महामहिमेत्यनेनाधिकरणेन ख्याप्यत इत्युक्तरूपमहिमसिद्धिरस्याधिकरणस्य फलम् । एतत्फलावलम्बनेनोत्तराधिकरणपूर्वपक्षप्रवृत्तिरिति ॥ इति तदभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ तदभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

नाड्यादीनां सुप्तौ निरपेक्षत्वाद्विकल्पः स्यात् । मैवं समुच्चयोऽर्हति मार्गप्रासादमञ्चनयात् ॥ १८२ ॥

इति तदभावाधिकरणम् ॥२॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ तदभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ तदभावोनाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

भगवत्पादमते, अत्र परस्परं विप्रतिपन्नानि सुषुप्तिवाक्यानि विचार्यन्ते। क्वचित् 'आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवति' इति सुषुप्तिकाले नाडीप्रवेशः श्रूयते, क्वचि 'ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते' इति क्वचित् 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत' इति । तत्र किं जीवस्य नाडीपुरीतत्परमात्मनां मध्ये यत्र क्वचित्सुषुप्तिरिति विकल्पः । उत नाडीपुरीतत्प्रवेशानन्तरं परमात्मन्येवेति समुच्चयः । इति संदेहे एकफलत्वाद्व्रीह्यादिवद्विकल्प इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, नाडीपुरीतत्प्रवेशानन्तरं परमात्मन्येवेति समुच्चय एव न्याय्य इति । सूत्रार्थस्तु, तदभावः=स्वप्नाभावः सुषुप्तिः। नाडीषु आत्मनि च इति नाड्यादीनां समुच्चय एव न विकल्पः । स च समुच्चयः नाडीपुरीतत्प्रवेशं विना सत्संपत्तेरभावान्नाडीपुरीततोर्गुणभूततया परमात्मनः प्राधान्येनावगन्तव्यः । कुतः । तच्छ्रुतेः=तस्य नाड्यादीनां सुषुप्तिस्थानत्वस्य श्रुतत्वात् । उक्तसमुच्चयानङ्गीकारे श्रुतीनां संग्रहो न स्यादिति भावः ।

किं च । सू ॥ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥ यतः परमात्मैव सुषुप्तिस्थानम् अत एव हेतोः अस्मात्परमात्मनो जीवस्य प्रबोध उपदिश्यते । 'सत आगम्य न विदुस्सत आगच्छामह' इति सद्रूपात्परमात्मनस्सकाशाज्जीवा आगच्छन्ति' इति श्रवणादन्यस्य सुषुप्तिस्थानत्वे इदं श्रवणं बाध्येत । अन्यत्र सुप्तस्यान्यस्मात्समुत्थानायोगादिति भावः । तस्मात्सुषुप्तौ मिथ्याज्ञानाभावमात्रेण ब्रह्मसंपत्तेः सत्वान्मूलाज्ञाननिवृत्तौ साकल्येन ब्रह्मसंपत्तिरविरुद्धेति । अतो जीवस्य ब्रह्मैक्यमिति सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते, तथा रामानुजमते, च संदेहपूर्वपक्षादिषु नास्ति वैलक्षण्यं पूर्वस्मात् । श्रीकण्ठमते तु विकल्पपक्षाङ्गीकारे प्राप्तपरित्यागोऽप्राप्तस्वीकारः परित्यक्तस्वीकारः स्वीकृतपरित्यागश्चेति प्रतिपक्षं दोषचतुष्टयापादनेनाष्टदोषोपपादनमधिकमुपन्यस्तमिति विशेषः । आनन्दतीर्थमते, अधिकरणद्वितयात्मतया विभक्ते इमे सूत्रे । स्वप्नजागरन्यायेन सुषुप्तेरपि भगवदधीनत्वे सिद्धे तस्याः स्थानविचारः प्रस्तूयते–'सता सोम्य तदा संपन्नो भवती' ति श्रुत्या भगवत्येव सुषुप्तिर्वाच्या । 'आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवती' ति श्रुतिरप्रमाणमिति पूर्वपक्षः । सुषुप्तौ नाडीष्ववस्थाने दुःखित्वप्रसंगादुभयविधश्रुतिदर्शनाच्च नाडीस्थे भगवति सुषुप्त्युपपत्तेरुभयविधश्रुतिप्रामाण्यसंभवे कस्याश्चिदप्रामाण्यकल्पनायोगात् ॥ इति सिद्धान्तः । अस्मिन्मते 'तच्छ्रुतेरात्मनि ह' इति पाठः । हेत्वयं शब्दः श्रुतिप्रसिद्धिवाचकः । सूत्रार्थः स्पष्टः ॥

इति तदभावाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ प्रबोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥ अत्र सुप्तस्य प्रबोधो भगवदधीनो वा उत भेरीताडनाद्यधीनो वेति संदेहे भेरीताडनाद्यधीनत्वं लोकदृष्टमेव युक्तमिति पूर्वपक्षः । 'एष एव सुप्तं प्रबोधयत्येतस्माज्जीव उत्तिष्ठती' ति सावधारणकौण्डिन्यश्रुत्यनुरोधेन भेरीताडनाद्यधीनत्वदर्शनस्य निमित्तमात्रत्वविषयत्वादिति सिद्धान्तः ॥ इति प्रबोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां तदभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ सू ॥ स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

अत्र 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति विषयः ॥

पूर्वत्र जीवस्य सुषुप्त्यवस्था निरूपिता। तत्र ब्रह्मणि सुप्त एव प्रतिबुध्यते, उतान्य इति संशयः ॥

इहान्य इति प्राप्तम्, ब्रह्मप्राप्तस्यावृत्तेरनुचितत्वात्। निरतिशयानन्दे ब्रह्मणि साम्यं प्राप्तस्य जीवस्य पुनर्न दुःखमयसंसारावृत्तिरुपपद्यते। सता संपन्नः कथमुत्तिष्ठेत्, को वात्र विभागः ॥

अथ कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० ॥ स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥ इति संशय इति। पूर्वाधिकरणफलत्वेन विवक्षितस्य सुषुप्तौ सर्वपाप्मास्पर्शस्य मुक्ताविव सर्वोपाधिविनिर्मोक्षादिप्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वाभ्यामयं संशयः। ब्रह्म प्राप्तस्येति। मुक्तस्येव सुषुप्तस्यापि ब्रह्मप्राप्त्या सकलपाप्मोत्तीर्णत्वं तेन सर्वदुःखोत्तरणं च बृहदारण्यके श्रूयते 'अनन्वागतं पुण्येन अनन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वान्पाप्मनः शोकान्हृदयस्य भवती'ति। सर्वपाप्मोत्तरणपूर्वकं निरतिशयानंदरूपब्रह्मसम्पत्त्या स्वरूपानंदाभिव्यक्तिरपि जीवस्य तत्रैव श्रूयते। 'स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वातिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीत एवमेवैष एतच्छेत इति तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दाः अपहतपाप्माभयं रूपं तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नांतरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरं तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपं शोकान्तर'मिति। अतिघ्नीमतिशयेन दुःखघ्नीं दशाम्। अतिछन्दा अतिछन्दमिच्छावर्जितमकामं काम्यविषयरहितं शोकान्तरं शोकतिरोधायकमित्यर्थः। एवञ्च सुषुप्तिमुक्त्योर्विभागस्य पुनरावृत्तिहेतोर्वैलक्षण्यस्याभावादन्य एवोत्तिष्ठतीति[1] वक्तव्यम्। उपायसहस्रेणापि मुक्तवद्ब्रह्मप्राप्तस्य पुनरावृत्तेरुपपादयितुमशक्यत्वात्। अतः कर्मानुस्मृतिशब्दविधयो यथाकथञ्चिदुपपादनीयाः। कथं कर्मफलभोगनियमः। अतः पुण्यं फलभोगार्थिना संकीर्त्तनादिभ्य इव सुषुप्तितोऽपि रक्षणीयम्। पापवृन्दस्य सुषुप्त्या शुद्धिः स्त्रीणां मानसव्यभिचारोदेः[2] रजसेव। स्वविषया परविषया वा प्रत्यभिज्ञा स्वप्न इव भ्रान्तिरूपा। स्वप्ने हि स्वात्मानं राजचोरव्याघ्रादिरूपमनुभवन्प्रागप्यहमेवंरूप इति मन्यते प्रागदृष्टमेव कंचित्पुरुषं पश्यन् प्रागप्ययं दृष्टो मयेति मन्यते। अत इह 'व्याघ्रो वे' त्यादिशब्दो यच्छरीरकः प्राचीनस्तच्छरीरक एवान्य उत्तिष्ठतीत्येवंपरः। मोक्षार्थविधयश्च ब्रह्मानन्दानुभवार्थिविषयतया चरितार्थाः। सुषुप्तस्य हि स्वरूपानन्दानुभव एव केवलं न तु ब्रह्मानन्दानुभवोऽपि। ब्रह्मसाक्षात्काराभावात्। एवञ्च यस्य केवलस्वरूपानन्दानुभूतौ न पर्याप्ता बुद्धिः तेन प्रयत्नतः सुषुप्तिं वर्जयित्वा भोगमोक्षार्थं विहितानुष्ठाननिषिद्धपरिहारश्रवणमननादिषु यतितव्यमिति अतः सुषुप्तविषयश्रुत्यनुरोधादन्य एवोत्तिष्ठतीत्यभ्युपगन्तव्यमिति पूर्वपक्षाभिप्रायः। एवञ्च 'अतः प्रबोधोऽस्मादिति' पूर्वाधिकरणसूत्रे सुषुप्तस्य ब्रह्मणस्सका-

(१) 'तीत्यङ्गीकर्तव्यम्' इति ख. पाठः। (२) 'व्यभिचारदोषस्य' इति ख. पाठः।

इति प्राप्ते ब्रूमः—सता संपन्नोऽपि सुप्त एव प्रतिबुद्ध उत्तिष्ठति, ज्ञानवैधुर्येण कृतस्य कर्मणस्तेनानुभाव्यत्वात्, पूर्वानुभूतप्रत्यभिज्ञानाच्च, 'त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति' इति तद्भावश्रुतेश्च, मोक्षोपायविधिवाक्यानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । 'सत आगम्य न विदुः' इति संपन्नस्य ब्रह्मानन्दज्ञानाभावोक्तेर्मुक्ताविव न तल्लयः । अतः सुप्त एव पुनः समुत्तिष्ठतीति युक्तम् ॥

इति कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

शास्त्रबोध इति यदुक्तं तन्नोपपद्यत इति तदाक्षेपेणास्याधिकरणस्य प्रवृत्तिः । सुप्त एवेति । अयमाशयः । सुप्तविषयपाप्मास्पर्शाद्यर्थवादमनुरुध्य न कर्मानुस्मृत्यादीनामेतावद्व्याकुलीकरणं न्याय्यम् । 'नो ह खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि नाहमत्र भोग्यं पश्यामी'ति सुषुप्तौ निन्दार्थवादोऽपि श्रूयते । अतो यद्यपि जीवस्य दहराकाशरूपब्रह्मसम्पत्त्यर्थं हृदयानुप्रवेशे मनुष्यस्य दिव्यक्षेत्रानुप्रवेशे तं गृहीतवतः पिशाचस्येव पुण्यपापाधिकरणस्यान्तःकरणस्य बहिरेवावस्थानमिति तदानीं न जीवस्य पुण्यपापस्पर्शः ब्रह्मसम्पन्नस्योपसंहृतसकलबाह्येन्द्रियकरणत्वान्न शोकोदयः, जागरस्वप्नदशापन्नस्येव तस्य व्याक्षेपाभावादीषत्स्वरूपानन्दाभिव्यक्तिश्च । तथाप्यग्रिमसंसारनिमित्तयोः पुण्यपापयोः स्वरूपतो नाशाभावात्तस्यैवोत्थाने न काचिदनुपपत्तिः । अतः कर्मानुस्मृत्याद्यनुसारेण स एवोत्तिष्ठतीत्यङ्गीकरणीयम् । एवं सति 'अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः' इत्यादिश्रुतयोऽप्याञ्जस्यं लभेरन्निति ॥

इति कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० ॥ स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

मुक्ताविवास्य सुप्तावाम्नानाद्ब्रह्मसम्पत्तेः । सुप्तो नोत्तिष्ठति पुनरुत्तिष्ठत्यन्य एवात्मा ॥ १८३ ॥

भोक्तव्यकर्मसत्त्वात्स्मरणात्त इहेति च श्रवणात् । मोक्षोपायविधानादुत्तिष्ठति सुप्त एवात्मा ॥ १८४ ॥

इति कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

भगवत्पादमते, अत्र यस्सुप्तो जीवस्स एव प्रतिबुध्यते वा उत स एव अन्यो वेत्यनियमो वेति संशये अनियम इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु यस्सुप्तो जीवस्स एव प्रतिबुध्यते नान्यः । कुतः । कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः पञ्चभ्यो हेतुभ्यः=दिनद्वयसाध्यस्य कर्मणोऽर्धं कृत्वा सुप्तः पुनरुत्थायावशिष्टमर्धं करोति । अनुशब्देन प्रत्यभिज्ञा सूच्यते । योऽहमतीतेऽप्यहनि घटमद्राक्षं स एवैतं घटं स्पृशामीत्याद्याकारा । पश्चात्स घट इत्यादिस्मरणं स्मृतिशब्देनोच्यते । पुनः 'प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव' इत्यादिश्रुतिसमूहः शब्देनोच्यते । कर्मविद्याविधयो विधिशब्देनोच्यन्ते । यदि सुप्तस्य पुनर्नोत्थानं तर्हि उक्तहेतवो बाध्येरन् । अतः सुप्त एवोत्तिष्ठतीति सिद्धम् । श्रीकण्ठमते तथा रामानुजमते च यद्यपि सन्देहपूर्वपक्षादिकमविशिष्टम् । तथापि 'कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्य' इत्यस्यार्थवर्णनमात्रेऽस्ति कियती भिदा पूर्वस्मात् । ज्ञानवैधुर्येण कृतस्य कर्मणस्तेनानुभाव्यत्वात् पूर्वानुभूतप्रत्यभिज्ञानात् 'त इह व्याघ्रो वे' त्यादितद्भावश्रुतेः मोक्षोपायविधिवाक्यानर्थक्यप्रसङ्गाच्चेति तदर्थः । इति ॥

अथ कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ सू ॥ स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

अत्र 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति विषयः ॥

पूर्वत्र जीवस्य सुषुप्त्यवस्था निरूपिता। तत्र ब्रह्मणि सुप्त एव प्रतिबुध्यते, उतान्य इति संशयः ॥

इहान्य इति प्राप्तम्, ब्रह्मप्राप्तस्यावृत्तेरनुचितत्वात्। निरतिशयानन्दे ब्रह्मणि साम्यं प्राप्तस्य जीवस्य पुनर्न दुःखमयसंसाराद्यावृत्तिरुपपद्यते। सता संपन्नः कथमुत्तिष्ठेत्, को वात्र विभागः ॥

अथ कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० ॥ स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥ इति संशय इति। पूर्वाधिकरणफलत्वेन विवक्षितस्य सुषुप्तौ सर्वपाप्मास्पर्शस्य मुक्ताविव सर्वोपाधिविनिर्मोक्षादिप्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वाभ्यामयं संशयः। ब्रह्म प्राप्तस्येति। मुक्तस्येव सुषुप्तस्यापि ब्रह्मप्राप्त्या सकलपाप्मोत्तीर्णत्वं तेन सर्वदुःखोत्तरणं च बृहदारण्यके श्रूयते 'अनन्वागतं पुण्येन अनन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वान्पाप्मनः शोकान्हृदयस्य भवती'ति। सर्वपाप्मोत्तरणपूर्वकं निरतिशयानंदरूपब्रह्मसम्पत्त्या स्वरूपानंदाभिव्यक्तिरपि जीवस्य तत्रैव श्रूयते। 'स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वातिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीत एवमेवैष एतच्छेत इति तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दाः अपहतपाप्माभयं रूपं तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नांतरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरं तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपं शोकान्तर'मिति। अतिघ्नीमतिशयेन दुःखहन्त्रीं दशाम्। अतिछन्दा अतिछन्दमिच्छावर्जितमकामं काम्यविषयरहितं शोकान्तरं शोकतिरोधायकमित्यर्थः। एवञ्च सुषुप्तिमुक्त्योर्विभागस्य पुनरावृत्तिहेतोर्वैलक्षण्यस्याभावादन्य एवोत्तिष्ठतीति वक्तव्यम्। उपायसहस्रेणापि मुक्तवद्ब्रह्मप्राप्तस्य पुनरावृत्तेरुपपादयितुमशक्यत्वात्। अतः कर्मानुस्मृतिशब्दविधयो यथाकथञ्चिदुपपादनीयाः। कथं कर्मफलभोगनियमः। अतः पुण्यं फलभोगार्थिना संकीर्त्तनादिभ्य इव सुषुप्तितोऽपि रक्षणीयम्। पापबृन्दस्य सुषुप्त्या शुद्धिः स्त्रीणां मानसव्यभिचारादेः रजसेव। स्वविषया परविषया वा प्रत्यभिज्ञा स्वप्न इव भ्रान्तिरूपा। स्वप्ने हि स्वात्मानं राजचोरव्याघ्रादिरूपमनुभवन्प्रागप्यहमेवंरूप इति मन्यते प्रागदृष्टमेव कंचित्पुरुषं पश्यन् प्रागप्ययं दृष्टो मयेति मन्यते। अत इह 'व्याघ्रो वे' त्यादिशब्दो यच्छरीरकः प्राचीनस्तच्छरीरक एवान्य उत्तिष्ठतीत्येवंपरः। मोक्षार्थविधयश्च ब्रह्मानन्दानुभवार्थिविषयतया चरितार्थाः। सुषुप्तस्य हि स्वरूपानन्दानुभव एव केवलं न तु ब्रह्मानन्दानुभवोऽपि। ब्रह्मसाक्षात्काराभावात्। एवञ्च यस्य केवलस्वरूपानन्दानुभूतौ न पर्याप्ता बुद्धिः तेन प्रयत्नतः सुषुप्तिं वर्जयित्वा भोगमोक्षार्थं विहितानुष्ठाननिषिद्धपरिहारश्रवणमननादिषु यतितव्यमिति अतः सुषुप्तविषयश्रुत्यनुरोधादन्य एवोत्तिष्ठतीत्यभ्युपगन्तव्यमिति पूर्वपक्षाभिप्रायः। एवञ्च 'अतः प्रबोधोऽस्मादिति' पूर्वाधिकरणसूत्रे सुषुप्तस्य ब्रह्मणस्सका-

(१) 'तीत्यङ्गीकर्तव्यम्' इति ख. पाठः। (२) 'व्यभिचारदोषस्य' इति ख. पाठः।

इति प्राप्ते ब्रूमः—सता संपन्नोऽपि सुप्त एव प्रतिबुद्ध उत्तिष्ठति, ज्ञानवैधुर्येण कृतस्य कर्मणस्तेनानुभाव्यत्वात्, पूर्वानुभूतप्रत्यभिज्ञानाच्च, 'त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति' इति तद्भावश्रुतेश्च, मोक्षोपायविधिवाक्यानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । 'सत आगम्य न विदुः' इति संपन्नस्य ब्रह्मानन्दज्ञानाभावोक्तेर्मुक्ताविव न तल्लयः । अतः सुप्त एव पुनः समुत्तिष्ठतीति युक्तम् ॥

इति कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

शात्प्रबोध इति यदुक्तं तन्नोपपद्यत इति तदाक्षेपेणास्याधिकरणस्य प्रवृत्तिः । सुप्त एवेति । अयमाशयः । सुप्तविषयपाप्मास्पर्शाद्यर्थवादमनुरुध्य न कर्मानुस्मृत्यादीनामेतावद्व्याकुलीकरणं न्याय्यम् । 'नो ह खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि नाहमत्र भोग्यं पश्यामी'ति सुषुप्तौ निन्दार्थवादोऽपि श्रूयते । अतो यद्यपि जीवस्य दहराकाशरूपब्रह्मसम्पत्त्यर्थे हृदयानुप्रवेशे मनुष्यस्य दिव्यक्षेत्रानुप्रवेशे तं गृहीतवतः पिशाचस्येव पुण्यपापाधिकरणस्यान्तःकरणस्य बहिरेवावस्थानमिति तदानीं न जीवस्य पुण्यपापस्पर्शः ब्रह्मसम्पन्नस्योपसंहृतसकलबाह्येन्द्रियकरणत्वान्न शोकोदयः, जागरस्वप्नदशापन्नस्येव तस्य व्याक्षेपाभावादीषत्स्वरूपानन्दाभिव्यक्तिश्च । तथाप्यग्रिमसंसारनिमित्तयोः पुण्यपापयोः स्वरूपतो नाशाभावात्तस्यैवोत्थाने न काचिदनुपपत्तिः । अतः कर्मानुस्मृत्याद्यनुसारेण स एवोत्तिष्ठतीत्यङ्गीकरणीयम् । एवं सति 'अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः' इत्यादिश्रुतयोऽप्याञ्जस्यं लभेरन्निति ॥

इति कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० ॥ स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

मुक्ताविवास्य सुप्तावाम्नानाद्ब्रह्मसम्पत्तेः । सुप्तो नोत्तिष्ठति पुनरुत्तिष्ठन्नन्य एवात्मा ॥ १८३ ॥

भोक्तव्यकर्मसत्त्वात्स्मरणात्त इहेति च श्रवणात् । मोक्षोपायविधानादुत्तिष्ठति सुप्त एवात्मा ॥ १८४ ॥

इति कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

भगवत्पादमते, अत्र यस्सुप्तो जीवस्स एव प्रतिबुध्यते वा उत स एव अन्यो वेत्यनियमो वेति **संशये** अनियम इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु** यस्सुप्तो जीवस्स एव प्रतिबुध्यते नान्यः । कुतः । **कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः** पञ्चभ्यो हेतुभ्यः=दिनद्वयसाध्यस्य कर्मणोऽर्धं कृत्वा सुप्तः पुनरुत्थायावशिष्टमर्धं करोति । अनुशब्देन प्रत्यभिज्ञा सूच्यते । योऽहमतीतेऽप्यहनि घटमद्राक्षं स एवैतं घटं स्पृशामीत्याद्याकारा । पश्चात्स घट इत्यादिस्मरणं स्मृतिशब्देनोच्यते । पुनः 'प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव' इत्यादिश्रुतिसमूहः शब्देनोच्यते । कर्मविद्याविधयो विधिशब्देनोच्यन्ते । यदि सुप्तस्य पुनर्नोत्थानं तर्हि उक्तहेतवो बाध्येरन् । अतः सुप्त एवोत्तिष्ठतीति सिद्धम् । **श्रीकण्ठमते तथा रामानुजमते** च यद्यपि सन्देहपूर्वपक्षादिकमविशिष्टम् । तथापि 'कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्य' इत्यस्यार्थवर्णनमात्रेऽस्ति कियती भिदा पूर्वस्मात् । ज्ञानवैधुर्येण कृतस्य कर्मणस्तेनानुभाव्यत्वात् पूर्वानुभूतप्रत्यभिज्ञानात् 'त इह व्याघ्रो वे' त्यादितद्भावश्रुतेः मोक्षोपायविधिवाक्यानर्थक्यप्रसङ्गाच्चेति तदर्थः । इति ॥

अथ मुग्धाधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ सू ॥ मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

मूर्छितः पुरुष इति व्यवहारान्मूर्छेति काचिदवस्थानुभूयते । सैषा सुषुप्त्यादिभ्यो भिन्ना न वेति संदेहः ॥

जागरस्वप्नसुषुप्तिभ्यो भिन्नाया अवस्थाया अप्रसिद्धत्वान्मूर्छा जागरादिष्वन्तर्भूता ॥

इति पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते–मूर्छिते पुरुषे यावस्था सा मरणार्धसंपत्तिः इति परिशेषात् भिन्ना सुषुप्त्यादेः । प्रपञ्चप्रतीतेरभावान्न जागरस्वप्नयोरन्तर्भावः । सुषुप्तेः प्रसन्नवदनादिलक्षणाया विकृतमुखादिलक्षणाया अस्याश्च विशेषात् ततोऽप्यन्यावस्था मूर्छेति सिद्धम् ॥ इति मुग्धाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ मुग्धाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू० ॥ मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥ जीवावस्थाविचारप्रसंगादिदमधिकरणम् । मूर्छावस्था उक्तावस्थाभ्यो भिन्ना न वेति तद्भेदकसद्भावासद्भावाभ्यां संशये विशेषविज्ञानाभावसाम्यात् सा सुषुप्तिः करालवदनत्वादिसाम्यात्क्रोधदशेव जागरावस्था भीषणस्वप्नदर्शनदशेव वा स्वप्नावस्था वृक्षाग्रपतनादिकारणकत्वाद्वा मरणावस्था न तु सुषुप्त्यादिभ्यो भिन्ना अवस्थान्तरश्रुत्यभावादिति पूर्वः पक्षः । विशेषविज्ञानाभावान्न जागरः स्वप्नो वेयं प्रसन्नवदनत्वश्वासपूर्णत्वाद्यभावान्न सुषुप्तिः सूक्ष्मश्वासवत्वान्न मरणं किं तु वृक्षाग्रपतनाद्यभिघातनिमित्तसौक्ष्म्यापन्नप्राणयुक्ता तच्चिकित्साद्यभावे मरणपर्यवसायिनी मरणावस्थार्धसम्पत्तिरूपा सुषुप्त्यादिभ्यो विलक्षणेति सिद्धान्तः ।

इति मुग्धाधिकरणम् ॥ ४ ॥

नयमणिमालायाम् अथ मुग्धाधिकरणम् ॥ ४ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिष्वन्तर्भूतैव मूर्छा स्यात् । तदवस्थात्रयभिन्नावस्था न कुत्रचिद्विदिता ॥ १८५ ॥
ज्ञानोपरमाद्विषमश्वासत्वादेश्च तत्त्रयादन्या । मर्त्यं प्रकृत्य ततो..............षे वयम् ॥ १८६ ॥
* (परिशेषान्मूर्छाख्या ज्ञेया मरणार्धसम्पत्तिः ।)

इति मुग्धाधिकरणम् ॥ ४ ॥

* नयमणिमालायामंतिममर्धं त्रुटितत्वान्न लभ्यते । अतस्तदन्यथा विरच्य (   ) एतद्रेखामध्यपातितया संयोजितमिति वेद्यम् ।

आनन्दतीर्थमते अत्राधिकरणे सर्वपुरुषीयसार्वकालिकसर्वावस्थानां भगवदधीनत्वमहिमा वर्ण्यते । अत्र न सर्वेषां सार्वकालिकसर्वावस्था भगवदधीनाः । किं तु केषांचित्किंचित्कालिकावस्था एवेति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** स एवेश्वर एव सर्वेषां सर्वावस्थाप्रेरकः । न देशकालान्तरेऽन्यः । कुतः । **कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः**=‘एष ह्येव साधुकर्म कारयती’ त्यादिना कर्मणामीशाधीनत्वश्रुतेः, ‘प्रदर्शकस्तु सर्वेषां स्वप्नादेरेक एव तु । परमः पुरुषो विष्णुस्ततोऽन्यो नास्ति कश्चन ॥’ इत्यादितदनुसारिस्मृतेश्च ‘एष स्वप्नान्प्रदर्शयत्येष प्रवोधयत्येष एव परम आनन्दः’ इत्यादिश्रुतेः ‘आत्मानमेव लोकमुपासीत’ इति विधिवाक्याच्च । इति । सूत्रार्थोऽपि व्याख्यातः । परमात्मनोऽन्यस्य प्रेरकत्वे तस्याप्युपास्यत्वप्राप्त्या श्रुतौ परमात्मन एवोपास्यत्वावधारणानुपपत्तिरिति भावः ॥ इति **कर्मानुस्मृत्यधिकरणम्** ॥ ६ ॥

---

(१) ‘मूर्छा सुषुप्त्यादिभ्यो’ इति ख. पाठः ।

अथोभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ सू ॥ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

पूर्वेष्वधिकरणेषु त्वंपदार्थस्य जीवस्य स्वरूपधर्मगत्यागत्यवस्थाविशेषनिरूपणं कृतम् । अतः परं तत्पदार्थस्य परमेश्वरस्य स्वरूपधर्मादिकं निरूप्यते । 'सोऽन्तरादन्तरं प्राविशत् दिशश्चान्तरं स प्राविशत्' 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्यादिषु

अथ उभयलिंगाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू० ॥ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥ पेटिकासंगतिं दर्शयितुं वृत्तानुकीर्तनपूर्वकमापादसमाप्तेरुत्तराधिकरणानामर्थमाह–पूर्वेष्विति । प्रथमाधिकरणे स्वप्नावस्थाविषयश्रुतिवाक्यार्थविचारेण जीवस्य स्वप्रकाशज्ञानात्मकं स्वरूपं निरूपितम् । तत्रैव संसारदशायां गुणाष्टकतिरोधानरूपो धर्मो निरूपितः । तदनंतराधिकरणे सुषुप्तौ ब्रह्मगतिः प्रबोधे तत आगमश्चेत्युभयं निरूपितम् । तृतीयाधिकरणे तत आगतिराक्षेपसमाधानाभ्यां व्यवस्थापिता । चतुर्थाधिकरणे मूर्छाया मरणार्धसम्पत्तिरूपो विशेषो निरूपित इत्यर्थः । स्वरूपधर्मादिकमिति । 'प्रकाशवच्चे'ति सूत्रे परमेश्वरस्य ज्ञानात्मकं स्वरूपमुभयलिंगादिसूत्रैर्दोषाभावकल्याणगुणात्मका धर्माः तत उपरि समाभ्यधिकप्रतिषेधः फलदातृत्वं चेत्येतत्सर्वं निरूप्यत इत्यर्थः । तथा च जीवस्वरूपादिनिरूपणपर्यवसायिभिर्विचारैः पूर्वपादसंगत्या प्रथमप्रवृत्तैः परमेश्वरमहिमाविष्करणानन्तरं साक्षात्तत्स्वरूपधर्मादिविचारैस्तन्महिमाविष्करणं क्रियत इति पेटिकासंगतिरिति भावः । यद्यपि पूर्वेष्वधिकरणेष्वितिवृत्तसंकीर्तनस्य 'नात्माश्रुते' रित्यादिषु वियत्पादाधिकरणेषु यज्जीवस्य स्वरूपधर्मनिरूपणं पूर्वपादाधिकरणेषु यद्गत्यागतिनिरूपणम् एतत्पादाधिकरणेषु यत्स्वप्नाद्यवस्थानिरूपणं कृतं तस्य सर्वस्यापि प्रतिपत्तिसौकर्यार्थोऽनुवाद इति तात्पर्यं वक्तुं

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम् अथ मुग्धाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञानात्सुप्तप्रतिबुद्धैक्यमुक्तम् । तद्वद्विशेषाभावप्रत्यभिज्ञानात्सुषुप्तिरेव मूर्च्छेति दृष्टान्तसंगत्येदमाह–**मुग्धेऽर्धसंपत्तिरित्यादि** । अत्र किं मूर्छावस्था सुषुप्त्यन्तर्गता उतातिरिक्ता इति **संदेहे** सुषुप्त्यन्तर्गतेति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** न तावत्स्वप्नजागरिते मूर्छावस्था । अत्र ज्ञानाभावात् । नापि मरणावस्था । प्राणोष्मणोस्सत्त्वात् । नापि सुषुप्तिः । भयानकवदनत्वादिलक्षणभेदात् । किं तु **परिशेषात्**=प्रसक्तस्य प्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे वस्तुनि यः संप्रत्ययः स परिशेषः । तस्मात् । **मुग्धे**=मुग्धिर्मूर्छावस्था तदवस्थापन्ने विशेषज्ञानराहित्यादिना अर्धेन धर्मजातेन मूर्छावस्थायास्संपन्नत्वात् अर्धेन कम्पनादिना मरणावस्थाधर्मजातेन च युक्तत्वादर्धसंपत्तिर्मूर्छावस्था सुषुप्तिव्यतिरिक्तैवेति ॥

श्रीकण्ठमते, मूर्छावस्था सुषुप्त्याद्यन्तर्गता वा भिन्ना वेति **संदेहे** सुषुप्त्यादिष्वन्तर्भूतेति **पूर्वपक्षे** प्राप्ते परिशेषात् मरणार्धसंपत्तिरूपा मूर्छावस्था सुषुप्त्यादेर्भिन्नैवेति **सिद्धान्तः** । सूत्रार्थः पूर्ववत् ।

रामानुजमते, किं मूर्छावस्था मरणादर्थान्तरमुत मरणमेवेति **संदेहे** सर्वेन्द्रियप्राणव्यापारोपरतेर्मरणमेवेति **पूर्वपक्षे** प्राप्ते आकारावैरूप्येण सूक्ष्मप्राणास्तित्वावगमान्मरणार्धसंपत्तिर्मूर्छावस्थेति **सिद्धान्तः** । सूत्रार्थः पूर्ववत् ॥

आनन्दतीर्थमते, मूर्छावस्थापि स्वप्नजागरादिन्यायेन भगवदधीनेति सिद्धमेव । तस्याः स्थानमिह विचार्यते । जागरस्वप्नयोरिव स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चदर्शनाभावेन सुषुप्तिसाम्यात्तस्यामप्यस्ति ब्रह्मसंपत्तिरिति **पूर्वपक्षे** प्राप्ते तस्यां ब्रह्मण्यर्धसंपत्तिरेव । कुतः । दुःखमात्रानुसंधानसत्त्वादिति **सिद्धान्तः** । सूत्रार्थस्तु, **मुग्धे**=मूर्छावस्थायां । जीवस्या**र्धसंपत्तिः**=परमात्मन्यर्धप्रवेशः । कुतः । **परिशेषात्**=प्रसक्तप्रतिषेधपूर्वकानुमानादित्यर्थः ॥ **इतिसंपत्त्यधिकरणम्** ॥ ७ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायां मुग्धाधिकरणम् ॥ ४ ॥

परमेश्वरस्य सर्वात्मकतयानुप्रवेशः श्रूयते। तस्य सर्वावस्थासु सर्वान्तर्यामितयावस्थितौ तत्तद्दोषकलङ्कः प्रसज्यते न वा॥

इति संशये प्रसज्यत इति पूर्वः पक्षः। तथा हि-'अस्थूलमनण्वह्रस्वम्' 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' इत्यादिना च परमेश्वरस्य रूपादिकं निषिध्यते। तद्दोषस्पर्शभयादेव 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति च तस्यापरिच्छिन्नसत्यज्ञानमात्ररूपत्वमुच्यते। यदि प्रकृतिविकारसंबन्धोऽप्यस्याभ्युपगम्येत, जीववदसावपि सकलविकारदोषास्पदं भवेदिति॥

शक्यते तथापि तेनात्र वक्तव्यत्वेनापेक्षिता पेटिकासंगतिर्न लभ्यते। न चात्रार्थौचित्यमस्ति। पूर्वाध्याययोर्ब्रह्मस्वरूपतद्धर्माणामपि कियतांशेन निरूपिततया तेषां निरूपयिष्यमाणतया परिशेषायोगात्, परब्रह्मज्ञानमात्रस्वरूपं निर्विशेषं तस्य 'सोऽन्तरा'दित्यादिश्रुतिभिः प्रतीयमानं सर्वानुप्रवेशसर्वनियन्तृत्वसर्वशरीरत्वादिकमतात्त्विकम्, उत यथा परं ब्रह्म ज्ञानस्वरूपम्, एवं सर्वानुप्रवेशादिधर्मवदपीति संशये तदर्थसंशयं दर्शयति-तस्य सर्वावस्थास्वि'ति। 'सर्वावस्था' स्वित्यनेन यथा लोकद्वयगतागतव्रीहियवादिपितृवीर्यान्तसंश्लेषमात्रगर्भस्थितिजननजातव्यापाररूपायां जागरावस्थायां स्वप्नसुषुप्तिमूर्छामरणावस्थासु च सूक्ष्मस्थूलशरीरावस्थितिनिबन्धना जीवस्य दोषास्तथा ब्रह्मणोऽपि स्युः। शरीरावस्थितेरविशेषात्। 'देहयोगाद्वा सोऽपी'ति सूत्रे संसारदोषाणां शरीरसंबंधनिबंधनत्वस्योक्तत्वात्, मलमूत्रपूयमांसशोणितादिकर्दमितेषु शरीरेषु रौरवादिष्विवावस्थानस्यातिहेयतायास्सर्वसम्प्रतिपत्त्यर्हत्वाच्चेति पूर्वपक्षबीजमधिकरणसंगतिश्चेत्युभयं सूचितम्। 'अन्तर्यामितये' त्यनेन सैद्धान्तिकं तत्प्रत्याख्यानबीजं सूचितम्। ननु, यथैवास्थूलादिवाक्यजातं श्रुतिस्तथा सर्वशरीरत्वप्रतिपादकवचनजातमपि श्रुतिरेव। तथा च तदविरोधाय कर्माधीनशरीरनिषेधपरमस्थूलादिवचनमित्युपपादनीयम्। न तु शरीरित्वे तत्प्रयुक्तदोषभाक्त्वं स्यादिति भिया शरीरमात्रनिषेधपरमित्युपपादनीयम्। तथात्वे श्रुत्यन्तरस्य निर्विषयत्वापातात्, कर्माधीनशरीरयोगस्यैव दोषावहत्वेन स्वेच्छाधीनया नियन्तृतया तत्रावस्थानस्य दोषावहत्वाभावाच्च। न हि राज्ञो विषये वसतां राजाज्ञया सुखदुःखभाक्त्वमस्तीति तत्र वासाविशेषात् राज्ञोऽपि तद्भवति। श्रुतिरपि शरीरस्थित्यविशेषेऽपि पारतन्त्र्यमेव शरीरप्रयुक्तसुखदुःखभाक्त्वे निमित्तं दर्शयति 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्न' इत्यादिकेत्याशंक्याह-यदि प्रकृतिविकारसंबंध इति। अयमाशयः। राजविषयवासमात्रं न राजाज्ञानुवृत्तिप्रयुक्तसुखदुःखभाक्त्वे निमित्तं किं तु राजाज्ञाविषयत्वविशेषितम्। राजा न हि राजाज्ञा विषयः। अतो युक्तं राज्ञः स्वविषयवासित्वेऽपि स्वाज्ञाननुवृत्तिप्रयुक्तदुःखास्पृष्टत्वम्। शरीरप्रयुक्तदुःखभाक्त्वे तु शरीरित्वमात्रं निमित्तम्। अतो यथा पूतिगन्धादियुक्तकारागृहप्रयुक्तदुःखभाक्त्वे कारागृहावस्थितिमात्रं निमित्तमिति तत्कारागृहनिक्षिप्तस्येव स्वेच्छया तन्नियंतृत्वेन तत्रावस्थितस्यापि भवति। एवं देहप्रयुक्तं दुःखं देहबद्धस्येव तत्र तन्नियन्तृतया स्थितस्यापि भवेदेव। तस्माज्ज्योक्रापत्त्यधिकरणगतं लोकवदित्युदाहरणमयुक्तम्। गुहाधिकरणगतं 'समाने वृक्ष' इति श्रुत्युदाहरणमप्ययुक्तम्। श्रुतिरपि हि न दृष्टविरुद्धमर्थं बोधयितुमीष्टे। ईश्वरो जीववद्देहकारागृहेऽतिजुगुप्सितेऽवतिष्ठते जीववत्तत्प्रयुक्तदुःखेन न स्पृश्यते इति। तस्मादस्थूलत्वादि-

नेति सिद्धान्तः । सर्वावस्थासु सर्वान्तर्यामितया स्थितिमतोपि परमेश्वरस्य न कश्चिद्दोषकलङ्कप्रसङ्गः । कुतः ? सर्वत्र श्रुतिषु चास्य निरस्तदोषकलङ्कत्वं निरतिशयमङ्गलाकरत्वं चेत्युभयं लिङ्गं हि प्रसिद्धम् 'एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः'

'अस्ति कश्चिदपर्यन्तरमणीयगुणाश्रयः ।
सर्वलोकविनिर्माता पशुपाशविलक्षणः ॥'

इत्यादिषु । अतः पृथिव्यादिष्वन्तर्यामितयावस्थानतोऽपि न दोषः ॥

॥ सू ॥ भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

यथा जीवस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणस्यापि देवादिशरीरसंबन्धित्वावस्थाभेदादुक्तदोषवत्त्वं तथा परमेश्वरस्यापि 'यस्य पृथिवी शरीरम्' इति शरीरसंबन्धित्वावस्थाभेदात्तद्दोषाः स्युः इति चेत्–न, प्रत्येकं प्रतिपर्यायमतद्वचनात् दोषासंबंधित्ववचनात् । 'यस्य पृथिवी शरीरम्' इत्यादिषु 'एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः' इत्यन्तर्यामिणो हि निर्दोषत्वमुच्यते । जीवस्य तु पराभिध्यानात् तत्स्वरूपं तिरोहितमित्युक्तम् ॥

॥ सू ॥ अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

....

वचनानि जुगुप्सितशरीरप्रयुक्तदोषभियैव परमेश्वरस्य तथाभूतं शरीरं प्रतिषेधन्ति । तस्य पृथिव्यादिशरीरकत्वतन्नियन्तृत्वादिवचनानि स्वतात्विकं तत्तच्छरीरकत्वादिकमर्थवादविधया कल्पयन्तीत्येव व्यवस्थोपपादनीयेति 'न स्थानतोऽपी'ति सूत्रभागं प्रतिषेध्याध्याहारेण योजयति–न कश्चिद्दोषकलंकप्रसंग इति । उभयलिङ्गं हि प्रसिद्धमिति । दोषाभावश्रवणमिव दोषविरोधिगुणश्रवणमपि दोषप्रतिक्षेपकमित्युभयलिंगोपन्यासः । ननु दहरविद्यादिष्वीश्वरस्येव जीवस्यापि प्रजापतिविद्यायामुपन्यस्तमस्त्युभयलिङ्गत्वं कोऽत्र विशेषः येन देहावस्थितत्वेऽपि जीवो दुःखमनुभवेन्नेश्वरः । तस्मादीश्वरोऽपि शरीरसंबंधावस्थाविशेषप्रयुक्तं दुःखमनुभवेदेव यदि सर्वशरीरकः स्यादित्याशङ्कामुद्भाव्य तन्निराकरणार्थं सूत्रम्–भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥ अतद्वचनादित्यस्य दोषाभाववचनादित्यर्थमभिप्रेत्य व्याचष्टे–निर्दोषत्वमुच्यत इति । ननु प्रतिपर्यायमुच्यतां शरीरप्रयुक्तदोषास्पर्शित्वं प्रयत्नेन कथं तच्छरीरित्वस्य पारमार्थिकतायामुपपादनीयम् । दोषास्पर्शवचनादेव तस्यापारमार्थिकता विवक्षितेत्युन्नीयत इत्याशंक्याह–जीवस्य त्विति । जीवस्यापहतपाप्मत्वादिकं तिरोहितमिति पराभिध्यान (ब्र० ३-२-४) सूत्रे दर्शितमीश्वरस्य तन्नित्याविर्भूत 'मित्युत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्त्विति' (ब्र० १-३-१९) सूत्रे दर्शितम् । अस्मादेवोभयलिंगत्वानाविर्भावाविर्भावविशेषात् जीवेश्वरयोश्शरीरप्रयुक्तदुःखस्पर्शास्पर्शविशेषोपपत्तौ श्रुतिप्रतिपन्नमीश्वरस्य सर्वशरीरत्वादिकमविवक्षितमिति कल्पयितुं न युक्तमिति भावः । अमुमेव विशेषमभिप्रेत्य जीवेश्वरयोरेकशरीरस्थितावपि भोक्तृत्वाभोक्तृत्वविशेषं प्रतिपादयन्मंत्रो दृश्यत इति प्रतिपादनार्थं सूत्रम् अपि चैवमेके ॥ १३ ॥ ननु, जीवेश्वरयोरुभयलिंगतिरोधानातिरोधानाविशेष उक्त इति 'द्वा सुपर्णेति' मन्त्रे तयोर्भोक्तृत्वाभोक्तृत्वविशेष उक्तः । सोऽपि 'स्थित्यदनाभ्यां च-

अपि च-एकस्मिन् शरीरे शरीरित्वेनावस्थितयोरपि जीवेश्वरयोर्दोषसंबन्धित्वतद्विपरीतत्वलक्षणो विशेषो यथा प्रसिद्ध्यत्येवमेके स्वशब्देनाधीयते—

'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥'

अतो न जीववदीश्वरे दोषप्रसङ्गः ॥

जीवेश्वरयोः शरीरस्थितिसाम्येऽपि स्थितिवैषम्यमाह—

॥ सू ॥ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

तद्ब्रह्म परमेश्वरो देवादिशरीरेषु शरीरितया स्थितावपि रूपरहितवस्तुवदेव वर्तते । कुतः ? नामरूपनिर्वोढृत्वप्रधानत्वात् । तथा हि श्रुतिः 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' इति । नामरूपयोरन्तराले तत्कार्यस्पर्शरहित एव वर्तते । मध्य इति स्वातन्त्र्यमुक्तम् । कर्मफलभोगार्थं हि जीवस्य

ति सूत्रेण दर्शितं इत्येतत्सर्वमस्तीति सत्यम् । इदमप्यस्त्येव यच्छरीराभिघातादिप्रयुक्तैश्शरीरगतधातुवैषम्यादिकृतरोगप्रयुक्तैस्तद्गतमलमूत्राद्यनुभवप्रयुक्तैश्च दुःखैर्यज्जीवोऽभिभूयते तत्र शरीरित्वमेव प्रयोजकमिति । न च सत्यपि शरीरित्वे नित्याविर्भूतापहतपाप्मत्वादिशालितया कर्मरहितस्य परमेश्वरस्य शरीरित्वप्रयुक्तदुःखं न भवेदिति वाच्यम् । कर्माण्यपि हि दुःखविशेषानुगुणदेवमनुष्यपशुपक्षिसरीसृपादिशरीरसंबंधमापाद्य तदनुप्रविष्टं जीवं दुःखं भोजयन्ति । ईश्वरस्य विनापि चेत्कर्मभिस्तेन तेन शरीरेण शरीरित्वं स्यात् तदा कर्माभावोपन्यासेन किं समाहितं भवेत् । न खलु राजापराधेन कारागृहे निबद्धस्य तद्गतदुर्गंधादिप्रयुक्तं दुःखं तन्नियन्तृतया कारागृहमनुप्रविष्टस्याधिकारिपुरुषस्य राजापराधाभावमात्रेण न भवतीत्याशंक्य जीवेश्वरयोरेकशरीरस्थितावपि तत्प्रयुक्तदुःखभोगाभोगवैषम्योपपादनार्थत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति—जीवेश्वरयोरिति । सू ॥ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ अरूपवदिति वतिप्रत्ययान्तम् । इदं शरीररहितं वस्तु यथा शरीरित्वप्रयुक्तदुःखभाजनं न भवत्येवं ब्रह्मापीत्यर्थः । ननु, नामरूपनिर्वोढृत्वेन तत्र स्वातन्त्र्यलक्षणं नामरूपकार्यापेक्षया प्राधान्यं ब्रह्मणो भवतु नाम । तथापि तदनुप्रवेशे पूतिगन्धकारागृहनिर्वोढुस्तत्प्रवेश इव तदवस्थितिप्रयुक्तं कार्यं केन वार्यते इत्याशङ्क्य नामरूपनिर्वोढृत्वलक्षणप्रधानहेतूक्तिसूचितां श्रुतिमुदाहरति—तथा हीति । उदाहृतश्रुतौ नामनिर्वोढुस्तत्संबंधाभाव उक्तः । स च बाधितः । निर्वाह्यनिर्वाहकभावरूपस्यैव संबंधस्य सत्त्वात् । अतस्तत्कार्यदुःखेर्ष्यादिसंबंधाभावपरा तदुक्तिरिति भावः । ननु 'ते यदन्तरा तद्ब्रह्मे'ति श्रूयत इति सत्यं, तत्तु नामरूपनिर्वोढृत्वस्यातात्त्विकत्वेनैवोपपादनीयं गत्यंतराभावादित्याशङ्क्य नामरूपनिर्वोढृत्वादिश्रुत्यबाधेनैव तदुपपादयति—कर्मफलभोगार्थमिति । कर्माधीनमेवार्थानां दुःखकरत्वं न वस्तुस्वभावप्रयुक्तम् । पुत्रदारादीनां शीतोष्णादिविषयाणाञ्च समयभेदेन दुःखकरत्वतदभावदर्शनात् । स्मरन्ति च—'तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते । तदेव कोपाय यतः प्रसादाय च जायते । तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित्सुखात्मक' मिति । तस्मान्नित्याविर्भूतापहतपाप्मादिगुणकत्वेन श्रुतस्य परमेश्वरस्य कर्मलेशोऽपि नास्तीति तस्यास्मदादिशरीरेषु स्थितस्यापि

शरीरे स्थितिः। अत उभयोर्वैषम्यम् ॥

॥ सू ॥ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

यथा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति वाक्यावैयर्थ्यात् स्वप्रकाशरूपतया ज्ञानरूपं ब्रह्म तथा 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' 'अपहतपाप्मा' 'सत्यात्म प्राणारामं मनआनन्दम्' 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' 'अथ कस्मादुच्यते महादेवो यः सर्वान् भावान् परित्यज्यात्मज्ञानयोगैश्वर्ये महति महीयते तस्मादुच्यते महादेवः' इत्यादीनां परश्शतानां वाक्यानामवैयर्थ्यात् निरवद्यं कल्याणगुणास्पदं च ब्रह्म इत्युभयलिङ्गमेव ॥

॥ सू ॥ आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतिरनवच्छिन्नज्ञानरूपतामात्रं ब्रह्मण आह। नान्यं निवारयति, विशेषाभावादविरोधाच्च । यथा स्वर्णरूपं किरीटमित्येतत् स्वर्णरूपतामात्रकथनपरं, न तत्खचितरत्नादिनिषेधपरं, तद्वदिति । अत्र हि

न कारागृहप्रविष्टाधिकारिपुरुषन्यायेन दुःखादिकं प्रसज्यत इति भावः । यत्तु परमेश्वरस्य सर्वशरीरकत्वे विधिनिषेधवाक्यगतब्राह्मणादिशब्दानां तत्पर्यंतत्वेन तस्यापि विधिनिषेधोल्लंघनप्रयुक्तपापावश्यंभावेन तत्प्रयुक्तदुःखादिभाक्त्वं स्यादिति तत्तुच्छम् । तेषु ब्राह्मणादिशब्दानां 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमा' मित्यत्र प्रथमोत्तमशब्दयोः प्रथमोपस्थितस्थानातिक्रमेण प्रवोवाजीयादिऋक्पर्यन्तत्ववत्प्रथमोपस्थितजीवपरित्यागेन परमेश्वरपर्यंतत्वस्य कल्पनायोगात् तथा कल्पने जीवानां विधिनिषेधविषयत्वं कुतोऽपि प्रमाणान्न सिध्येदिति तेषां कर्माधीनैहिकामुष्मिकदेहविशेषसम्बन्धबन्धमोक्षादिप्रतिपादकसकलशास्त्रार्थविप्लवप्रसंगाच्च । तस्मादस्थूलादिवाक्यानां सर्वशरीरत्ववाक्यानां च श्रुतित्वाविशेषेण प्रामाण्यस्याभ्युपगन्तव्यत्वात् पदाहवनीयशास्त्रन्यायेन व्यवस्था कल्पयितुमुचितेति अस्थूलादिवाक्यानि कर्माधीनशरीरनिषेधपराणि 'यस्य पृथिवी शरीर'मित्यादीनि नियन्तृत्वेन सर्वशरीरकत्वप्रतिपादकानीति व्यवस्थापनान्न परस्परविरोध इति भावः । सत्यज्ञानादिवाक्यैरपि ब्रह्मणो न ज्ञानमात्रत्वसिद्धिरिति प्रतिपादनार्थं सूत्रम्—प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥ प्रकाशः स्वप्रकाशं ज्ञानम् । सत्यज्ञानादिश्रुतिप्राप्तं ज्ञानरूपत्वमिव 'यस्सर्वज्ञः सर्ववित्सर्वेश्वर' इत्यादिश्रुतिप्राप्तं सार्वज्ञ्यैश्वर्यादिकमप्यंगीकरणीयम् । उभयोः प्रामाण्याविशेषात् । 'तुल्यं च साम्प्रदायिक'मिति न्यायात् विरोधाभावेनात्र व्यवस्थापकन्यायस्याप्यनपेक्षितत्वादिति भावः । यदि ब्रूयात्सत्यज्ञानादिश्रुतेर्ज्ञानमात्रे तात्पर्यमित्यस्ति विरोध इति तत्परिहारार्थं सूत्रम्—आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥ न हीयं श्रुतिर्ज्ञानमात्रं ब्रह्मेत्याह किं तु ज्ञानं ब्रह्मेत्येतावन्मात्रमाह । तत्तु गुणवत्त्वेऽपि न विरुध्यत इति भावः । ननु ज्ञानस्य सतो ज्ञातृत्वादिकं विरुद्धमस्मदादीनां घटादिज्ञानेष्वदर्शनादित्यर्थात् ज्ञानस्वरूपत्वोक्त्या ज्ञातृत्वादिधर्मव्यतिरेकोऽवसीयत इत्याशंक्याह—अत्र हीति । परमेश्वरस्य प्रकाशतया ज्ञानरूपत्वं न तु घटादिज्ञानवद्दृश्यविषयतया। न च तद्ज्ञातृत्वा-

---

(१) 'स्थानातिक्रमे कारणाभावेन प्रवोवाजीयादि' इति ख. ग. पाठः। (२) 'स्यावश्यसमर्थनीयत्वात्' इति ख. पाठः ।

'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' इति स्वत एव महाप्रकाशरूपतया परब्रह्मणः परमज्ञानाकारमात्रमभिदधती श्रुतिरनन्तरमुच्यमानं ब्रह्मणो विपश्चित्त्वं सर्वज्ञत्वं निवारयितुं कथं क्षमते। विविधं वस्तुजातं पश्यन्ती विमृशन्ती चिद्यस्य स विपश्चित्। अतो न विरोधः ॥

॥ सू ॥ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

हेयगुणराहित्येन कल्याणगुणसाहित्येन चोभयलिङ्गं ब्रह्म दर्शयति सर्वत्र श्रुतिरेव भगवती। 'आकाशशरीरं ब्रह्म। सत्यात्म प्राणारामं मनआनन्दम्। शान्तिसमृद्धममृतम्। इति प्राचीनयोग्योपास्स्व' इति। आ काशत इत्याकाशः प्रकाशस्तद्रूपं चिदम्बररूपम्। सत्यात्म सत्तारूपम्। प्राणारामं प्राणे आत्मन्येवारामो न बहिरस्येति। मनस्येवानन्दोऽस्य न बाह्यकरणेष्विति मनआनन्दम्। मन इति ज्ञानमन्तःकरणमुच्यते, येनानपेक्षितबाह्यकरणेनापरोक्षितसकलबाह्यवस्तुविलासेन नित्यनिष्कलङ्केन प्रमाविशेषेण सर्वज्ञं ब्रह्मोच्यते। तेनापरिमितस्वरूपानन्दमनुभवतीति मनआनन्दम्। शान्तिसमृद्धं रागद्वेषादीनां हेयगुणानामत्यन्तराहित्यं शान्तिः तत्समृद्धं निरवशेषनिर्धूतनिखिलदोषकलङ्कम्। अमृतमनादिमुक्तमिति सत्यज्ञानरूपं सर्वज्ञं निरतिशयात्मानन्दशक्तिविलासं निरस्तसमस्तदोषं परं ब्रह्मेत्युभयलिङ्गमिति दर्शयति। तथा 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' 'धर्मावहं पापनुदं भगेशम्' 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्' इत्यादिश्रुतिश्चोभयलिङ्गं ब्रह्माह—

'अनादिमलसंश्लेषप्रागभावाद्विशेषतः ।
अत्यन्तपरिशुद्धात्मा शिव इत्युच्यते विभुः ॥

दिविरुद्धम्। तथाभूतस्यैव जीवस्य ज्ञातृत्वादिदर्शनात्। किं च ज्ञानत्वोक्तिसामर्थ्यात्पुरुषबुद्ध्या हि ज्ञातृत्वाद्यभावः कल्पनीयः। तत्कल्पनां शीघ्रप्रवृत्तिकं श्रुत्यंतरं वारयतीत्येतदास्ताम्। 'विपश्चिते'ति तदनन्तरश्रवणमपि वारयति। शर्कराञ्जनत्रिधिसामर्थ्यात् पुरुषबुद्ध्या तत्साधनत्वेन द्रव्यसामान्यकल्पनामिव वाक्यशेषे घृतश्रवणमिति भावः। विपश्चित्पदं भाष्यदर्शितेऽर्थे पृषोदरादित्वात्साधुः। एवं सत्यज्ञानादिश्रुत्यवलम्बनेन निर्विशेषज्ञानरूपं ब्रह्मेत्यभ्युपगम्य परमेश्वरस्य सर्वशरीरत्वश्रवणस्य तदुपपादकत्वेनोपन्यस्तस्य सर्वेषु वेदान्तेषूभयलिंगत्वश्रवणस्य चान्यथासिद्धिः कर्तुं न शक्यत इत्युपपादितम्। अथ सर्वोऽपि वेदान्तगणः तदीयोभयलिंगत्वपर्यवसायीत्यतोऽपि हेतोस्तदन्यथासिद्धिः कर्तुं न शक्यत इति प्रतिपादनार्थं सूत्रम्—दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥ अथो इति निपातो वेदान्तवाक्यकार्त्स्न्यपरः। 'मंगलानंतरारंभप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ' इति तस्य कार्त्स्न्यार्थानुशासनात्। 'ओ'दिति सूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञया प्रकृतिभावः। न तादृशः कश्चिद्वेदान्तेषु ब्रह्मणि प्रवृत्तः शब्दोऽस्ति यः प्रवृत्तिनिमित्ततया कस्यचिद्दोषस्याभावं कंचन कल्याणगुणं वा नापेक्षेत। अतस्सर्वोऽपि वेदान्ततदुपबृंहणगणगतब्रह्मपरशब्दराशिस्तस्योभयलिंगत्वं समर्पयतीत्यर्थः। अत्रोदाहृतानि श्रुतितदुपबृंहणान्यधस्तात्तत्रतत्र व्याख्यातानि।

अनन्तानन्दकल्याणगुणैकघन ईश्वरः ।
शिव इत्युच्यते सद्भिः शिवतत्त्वार्थवेदिभिः ॥'

इति स्मर्यते च शिवशब्दवाच्यं ब्रह्मोभयलिङ्गमिति । परमविशुद्धिमङ्गलगुणवाचकेन शिवशब्देन निरस्तनिखिलदोषकलङ्कं निरतिशयपुरुषार्थं गुणपरिपूर्णं ब्रह्माभिधीयत इति ब्रह्मणः शिवशब्दवाच्यतया चोभयलिङ्गसिद्धिः ॥

॥ सू ॥ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

यतः पृथिव्यादिषु सर्वत्र स्थितस्यापि परमेश्वरस्य निर्दोषत्वं कल्याणगुणाकरत्वं च अत एव शास्त्रेषु जलसूर्यादिवदित्यस्योपमा क्रियते ।

'आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।
तथात्मैको ह्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमान् ॥'

इति । अत्र वस्तुतः स्थितमाकाशं वस्तुतोऽनवस्थितं च सूर्यमुपमानमुपादत्ते अनेनाभिप्रायेण-यथैकमेवाकाशं घटादिषु पृथक्पृथगेव वस्तुतः स्थितं, तथैक एव परमेश्वरः पृथिव्यादिषु पृथक्पृथगात्मतया वस्तुत एव तिष्ठतीति परमेश्वरस्यैकस्यापि बहुषु वस्तुतः स्थितिरुपपद्यते इत्याकाशोपमानम् । जलाधारेषु वस्तुतोऽनवस्थितस्य सूर्यस्य यथा न तद्विकारादिदोषस्पर्शः तथा पृथिव्यादिषु वस्तुतः स्थितस्यापि परमेश्वरस्य न तद्विकारादिदोषस्पर्श इति सर्वान्तर्यामिणः परमेश्वरस्य निर्दोषत्वं स्वरूपगुणाहानिश्चेति सूर्योपमानम् । अत आकाशाद्यु-

---

एवमुभयलिंगत्वसमर्थनपूर्वकं पृथिव्यादिस्थितावपि तत्प्रयुक्तदोषाप्रसंगस्समर्थितः । अथ श्रुत्युदाहृतदृष्टान्तसामर्थ्येन तं समर्थयितुं सूत्रम्--अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥ 'आकाशमेकं हि यथे' त्यादिश्रुतौ प्रथमदृष्टान्तेन 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'न्नित्यादिश्रुतिसिद्धा 'न स्थानतोऽपी'ति (ब्र० ३-२-११) सूत्रेऽनूदिता सर्वत्र स्थितिरुपपादिता । तेन कथमेकस्यामूर्तस्य बहुषु स्थितिः कृत्स्नैकदेशविकल्पपराहतत्वादिति शंका निरवकाशीकृता । द्वितीयदृष्टान्तेन तेषु स्थितस्यापि तेषु वस्तुतो स्थितस्येव तत्प्रयुक्तदोषास्पर्शः 'ते यदन्तरे' त्यादिश्रुतिसिद्धः सूत्रेऽ'प्यरूपवदेव ही' त्यनूदित उपपादितः । तेन तच्छरीरकः कथं तत्प्रयुक्तदोषभाक् न भवेदिति शंका निरवकाशीकृता । कर्मवश्यत्वतदभावाभ्यां जीवेश्वरयोर्विशेष इति श्रुतेरभिप्रायः । सू ॥ अंबुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥ अत्रेयमाशंका-अंबुवत् अंबुनीवाग्रहणाद्यथाम्बुनि सूर्यः तत्रानवस्थित एव भ्रान्त्या तत्र स्थित इव गृह्यते तथा परमात्मा पृथिव्यादावस्थित एव तत्र स्थित इव गृह्यत इत्यनभ्युपगमात् तत्र वस्तुतः स्थित एव गृह्यत इत्युपगमान्न तथात्वं न सूर्यस्येवोपाधिप्रयुक्तदोषाप्रसंगः । अतः श्रुतिरित्थं व्याख्येया । पृथिव्यादिषु स्थितौ कथं तत्प्रयुक्तदोषाप्रसङ्ग इत्याशंकायामाकाशदृष्टान्तः । प्रसिद्धो ह्याकाशस्य तत्र तत्र स्थितस्यापि दोषाप्रसंगः । 'जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः । आकाश इव पंकेन न स पापेन लिप्यते' ॥ इत्यादौ निर्विशेषज्ञानमात्ररूपस्य ब्रह्मणः पृथिव्यादिनियन्तृतया तत्र तत्रावस्थितिरयुक्तेत्याशंकायां द्वितीयदृष्टान्तः । तेन वस्तुतो न तिष्ठत्येव पृथिव्यादिषु ब्रह्म जल इव सूर्यः । 'सन्घट' इत्यादिप्रतिभासमात्रावलम्बनेन तत्र तत्र स्थितिरुपन्यस्ता ।

पमयापि सर्वात्मनः परमेश्वरस्य सिद्धमुभयलिङ्गत्वम् ॥

अत्राशङ्कते—

॥ सू ॥ अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

अम्बुनि यथा सूर्योऽपरमार्थो गृह्यते, न तथा परमेश्वरः पृथिव्यादौ । किंतु परमार्थतस्तत्र स्थित एव गृह्यते । अतः कथमस्य निर्दोषत्वम् ? ॥

इति शङ्कायाः परिहार उच्यते—

॥ सू ॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवं दर्शनाच्च ॥ २० ॥

नेत्यनुवर्तते । वस्तुतः पृथिव्यादिष्वन्तर्भावादपि परमेश्वरस्य तद्गतवृद्धिह्रासभाक्त्वं न संभवति । पूर्वोक्तोभयदृष्टान्तग्रहणसामञ्जस्यादेवमवगम्यते । उक्तं हि वस्तुतोऽनवस्थितस्य सूर्यस्य स्थितस्य चाकाशस्योपमानत्वेन ग्रहणं सर्वत्रावस्थितस्यापि परमेश्वरस्यानवस्थितस्येव न तद्दोषस्पर्श इति ज्ञापयितुमिति । तथा हि दृश्यते विवक्षितधर्मसाम्यज्ञापनमात्रेण चन्द्रवन्मुखमिति दृष्टान्तः । तस्मादुभयलिङ्गसिद्धिरीश्वरस्य पारमार्थ्यात् पृथिव्यादिषु स्थितस्यापि । अथवा—श्रुतावपि दृश्यते विवक्षितधर्मसाम्येन दृष्टान्तः 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापम्' इत्यादौ । अतो विवक्षितधर्मसाम्येनोभयदृष्टान्तसामञ्जस्यादुभयलिङ्गमेव ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ इत्युभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अतः प्रतिसूर्यस्य चलनादिकमिव तत्स्थित्यवभासप्रयुक्तं दोषवत्त्वं गुणवत्त्वं वा भासतां नाम न तत्पारमार्थिकमिति । तस्मादस्याः श्रुतेर्विवक्षितार्थविरुद्धाया उदाहरणमयुक्तमिति । सू ॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवं दर्शनाच्च ॥ २० ॥ अयं हि परिहाराभिप्रायः । यथा जलसूर्यस्य जलोपाधिप्रयुक्तवृद्धिह्रासादिभाक्त्वं वस्तुतो न भवति एवं ब्रह्मणः पृथिव्याद्यन्तरवस्थितिप्रयुक्तं गुणदोषभाक्त्वं न भवतीति तत्प्रयुक्तगुणदोषभाक्त्वाभावमात्रे द्वितीयदृष्टान्तः । तथा सत्येव दृष्टान्तद्वयीसामञ्जस्यात् । प्रतिसूर्यवदुपाध्यनवस्थितिपर्यन्तविवक्षायां प्रथमश्रुतदृष्टान्तोपमर्दापत्तेः । तथा सत्येव सत्यज्ञानादिश्रुत्युभयलिङ्गत्वश्रुतिरूपोभयसामञ्जस्याच्च । अन्यथा सर्वशरीरत्वसर्वनियंतृत्वादिप्रतिपादकानेकश्रुतिविरोधापत्तेः । न हि सर्वात्मना दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्साम्येन भाव्यमित्यस्ति नियमः । लोकवेदयोर्विवक्षितांशसाम्यमात्रेण दृष्टान्तोपादानदर्शनादिति ।

इत्युभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

नयमणिमालायाम्

अथोभयलिंगाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिंगं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥ भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥ अपि चैवमेके ॥ १३ ॥ अरूपवदेव तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥ आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥ अंबुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामंजस्यादेवं दर्शनाच्च ॥ २० ॥

यद्यपि निर्दोषत्वं स्वतस्समाम्नातमविकारमणे । दोषवति वस्तुनि स्थितिरथापि दोषं समावहेदेव ॥ १८७ ॥

मैवमतिरोहितोभयलिंगस्य विभोर्मृगांकचूडस्य । दुष्टे स्थित्या न भवेत्परतंत्रस्येव तदनिष्टम् ॥ १८८ ॥

इति उभयलिंगाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथोभयलिंगाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिंगं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥ न भेदादितिचेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥१२॥ अपि चैवमेके ॥ १३ ॥ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम् ॥ १५ ॥ आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥ अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥ दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

भगवत्पादमते, अत्र 'सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः' इत्यादिना, ब्रह्मणः सविशेषत्वं श्रूयते 'अस्थूलमनणु' इत्यादिना निर्विशेषत्वम् । तत्र किमुभयश्रुत्यनुरोधादुभयरूपं ब्रह्म, उतैकरूपम् । एकरूपमित्यत्रापि, सविशेषं, निर्विशेषं वेति **संदेहः ।** द्विरूपमिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** न तावत्परस्य ब्रह्मण उभयलिंगमुभयरूपत्वं संभवति । सत्यस्य वस्तुनो द्वैरूप्यायोगात् । न ह्येकमेव वस्तु एकदा तद्वत्तदभाववच्च दृष्टम् । नापि स्थानत उपाधित उभयरूपत्वं तात्विकं युक्तम् । अग्निसंयोगमात्रेण जलस्यौष्ण्यस्य तत्स्वभावत्वादर्शनात् । अत एकरूपत्वमेव ब्रह्मणः । **हि**=यस्मात् । **सर्वत्र**=सर्वेषु वेदान्तेषु 'अशब्दमस्पर्शमरूप' मित्यादिब्रह्मपरेषु सविशेषत्वनिरासेन निर्विशेषमेवैकरूपं ब्रह्मोपदिश्यत इत्यर्थः ॥

सू ॥ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥ ननु **न** निर्विशेषमेव ब्रह्म । कुतः । **भेदात्**=प्रतिविद्यं ब्रह्मण आकारभेदेन भेदात् । कस्यां चिद्विद्यायां चतुष्पाद्ब्रह्मोपदिश्यते । कस्यांचित् षोडशकलम् । कस्यांचित्त्रैलोक्यशरीरं वैश्वानराख्यम् । तस्मात्सविशेषमपि श्रुतिसामर्थ्यादङ्गीकर्तव्यमिति चेत् । **न । प्रत्येकं**=प्रत्युपाधि । **अतद्वचनात्** अभेदवचनात् । 'यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुष' इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मणः सर्वोपाधिषु पृथिव्यादिषु अभेदश्रवणादित्यर्थः ॥ **सू ॥ अपि चैवमेके ॥ १३ ॥** अपिचैके शाखिनः 'मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' 'नेह नानास्ति किंचन' इत्येवं भेदनिन्दापूर्वकमभेदमेव ब्रह्मणः समामनन्ति इत्यर्थः ॥

ननु सगुणनिर्गुणपरे श्रुतिद्वये सति कथं निर्गुणे ब्रह्मणि पक्षपातः तत्राह—**सू ॥ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ अरूपवदेव**=रूपादिहीनं निर्विशेषमेव ब्रह्मावधारयितव्यम् । न सविशेषम् । कुतः । **तत्प्रधानत्वात्**='अस्थूल' मित्यादिनिषेधशास्त्रस्य निर्गुणब्रह्मप्रधानत्वादित्यर्थः । उपासनावाक्यानां सविशेषत्वे तात्पर्याभावात्तत्तात्पर्याङ्गीकारे वाक्यभेदापत्तेः इतरेषां सविशेषवाक्यानां प्रत्यक्षादिसिद्धप्रपञ्चानुवादकत्वेन निर्विशेषपरत्वात् 'तदनन्यत्वम्' इत्यादिना प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधनाच्च न सविशेषत्वं ब्रह्मणः प्रामाणिकमिति भावः ॥

ननु तर्हि सविशेषश्रुतीनां का गतिरित्यत आह—**सू ॥ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम् ॥ १६ ॥** यथा सूर्यादिप्रकाशो वक्रवंशाद्युपाधिना वक्र इव ऋजुरिव भवति तद्वत् ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिवशात्तत्तदाकारमिव भवति । तादृशौपाधिकाकारः सविशेषश्रुतीनां गतिरिति तासा**मवैयर्थ्यम्**=निरर्थकत्वाभाव इत्यर्थः ॥

ननु कीदृशं निर्विशेषं ब्रह्मेत्यत आह—**सू ॥ आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥** 'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवैवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' इति श्रुतिः **तन्मात्रम्**=चैतन्यमात्रं स्वप्रकाशं चिदेकरसं निर्विशेषमाहेत्यर्थः ॥

किंच । प्रपञ्चप्रत्याख्यानमुखेन ब्रह्मण उपदेशादपि ब्रह्म निर्विशेषमेव । सविशेषत्वे तद्वाक्यैरेव तत्सिद्धेः प्रत्याख्यानोपदेशानर्थक्यं स्यादित्याह—**सू ॥ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥** 'अथात आदेशो नेति नेति' इत्यादिश्रुतिः प्रपञ्चनिषेधमुखेनैव ब्रह्म **दर्शयति** । सौत्राथोशब्दस्तथार्थः । तथा **स्मर्यते च** भगवद्गीतासु निषेधमुखेनैव ब्रह्म 'अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते' इति ।

किंच । विशिष्टदृष्टान्तोक्तिरपि निर्विशेषत्वमस्य गमयतीत्याह—**सू ॥ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥** यत एवायमात्मा चैतन्यैकरसः परप्रतिषेधोपदेश्यो निर्विशेषः अत एवौपाधिकत्वं सविशेषमादाय सूर्यकादिवत् जलगतसूर्यप्रतिबिंबादिवत् इत्युपमोपादीयते मोक्षशास्त्रेषु 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा' इत्यादिषु । एवं चैतद्दृष्टान्तबलादपि ब्रह्मणो निर्विशेषत्वमिति सूत्राभिप्रायः ॥

दृष्टान्तवैषम्यं शंकते—**सू ॥ अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥** यथा अंबु सूर्यान्मूर्ताद्भिन्नं दूरस्थं मूर्तं गृह्यते तद्वदमूर्तात्सर्वात्मकादात्मनो भिन्नदूरस्थोपाधेरग्रहणान्न तथात्वं न सूर्यतुल्यत्वमिति शंकार्थः ।

अत्रोत्तरमाह—**सू ॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥** यथा सूर्यप्रतिबिंबस्य जलान्तर्भूतस्य जलगतवृद्धिह्रासभाक्त्वं न वास्तवम् एवं निर्विशेषस्य परमात्मनो देहाद्युपाध्यन्तर्भावाद्देहादिगतवृद्धिह्रासभाक्त्वं न स्वाभाविकम् इत्येतावतांशेनोभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्सामञ्जस्याद्भवति सूर्यादिदृष्टान्तः । न हि दृष्टांतदार्ष्टान्ति-

कयोस्सर्वांशेन समत्वं शक्यते शक्रेणापि वक्तुम् । तत्वे तदुच्छेदादिति भावः ।

किंच । आगमैकसमधिगम्येऽर्थे न पर्यनुयोग इत्याह—सू ॥ **दर्शनाच्च** ॥ २१ ॥ परस्य ब्रह्मणो देहान्तरानुप्रवेशस्य प्रतिबिंबभावरूपस्य 'पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत्' इत्यादिश्रुतौ दर्शनात् । अतो निर्विशेषमेव चैतन्यैकरसं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते तथा **रामानुजमते** च पूर्वेष्वधिकरणेषु त्वंपदार्थस्य जीवस्य स्वरूपधर्मगत्यागत्यवस्थाविशेषनिरूपणं कृतम् । अतः परं तत्पदार्थस्य परमेश्वरस्य स्वरूपधर्मादिकं निरूप्यते—सू ॥ **न स्थानतोऽपि परस्योभयलिंगं सर्वत्र हि** ॥ ११ ॥ अत्र किं जीवस्येव तदन्तर्यामिणः परस्य ब्रह्मणोऽपि जागरादिप्रयुक्तदोषास्संभवन्ति उत नेति **संशयः** । 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्यादिना सर्वास्ववस्थास्ववस्थितिवचनात्तत्तद्दोषकलङ्काः प्रसज्यन्त एवेति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु, न स्थानतोऽपि परस्य**=पृथिव्यादिष्वन्तर्यामितयावस्थितस्यापि परस्य ब्रह्मणस्तत्रतत्रावस्थानेन जीवस्येव ये दोषा उक्तास्ते न संभवन्तीत्यर्थः । कुतः । **उभयलिंगं सर्वत्र हि**=हिर्हेतौ । यतस्सर्वत्र श्रुतिस्मृतिषु निरस्तनिखिलदोषत्व-समस्तकल्याणगुणात्मकत्वरूपोभयलिंगमुभयलक्षणं परं ब्रह्मावगतम् ॥ **सू० ॥ भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्** ॥ १२ ॥ यथा जीवस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणकस्यापि देवादिशरीरसंबन्धितयावस्थानभेदादुक्तदोषसंबन्धित्वमेवं परस्यापि 'यस्य पृथिवी शरीर' मिति शरीरसंबन्धित्वावस्थाभेदात्ते दोषाः स्युरिति चेन्न । **प्रत्येकं**=प्रतिपर्यायम् । **अतद्वचनात्**=दोषासंबन्धित्ववचनात् । 'यस्य पृथिवी शरीर' मित्यादिषु 'स त आत्मान्तर्याम्यमृत' इत्यन्तर्यामिणो निर्दोषत्वमुच्यते । जीवस्य तु पराभिध्यानात्स्वरूपं तिरोहितमित्युक्तम् । अतश्शरीरसंबन्धित्वेऽपि परस्यैते न दोषाः ॥

सू० ॥ अपि चैवमेके ॥ १३ ॥ अपिच यदिदं जीवपरयोरेकस्मिन्शरीरे शरीरित्वेनावस्थितयोर्दोषसंबन्धित्वं तद्विपरीतत्वं चोक्तमेवमेके शाखिनः 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' वित्यादिना स्वशब्देनाधीयते । अतो न जीववदीश्वरे दोषप्रसंगः ॥

जीवेश्वरयोश्शरीरस्थितिसाम्येऽपि स्थितिवैषम्यमाह—**सू० ॥ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्** ॥ १४ ॥ मनुष्यादिशरीरेषु शरीरित्वेऽप्यरूपवदेव हि तत्परं ब्रह्म वर्तते । कुतः । **प्रधानत्वात्**=नामरूपनिर्वाहकत्वात् । जीवस्य नामरूपभाक्त्वेन कर्मफलाशनं निर्वोढुं परस्य तत्तच्छरीरे शरीरित्वेनावस्थानम् । जीवस्य तु कर्मफलभोगार्थं हि शरीरे स्थितिः । अत उभयोर्वैषम्यं सिद्धम् ॥

ननु 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे' ति प्रकाशैकस्वरूपता ब्रह्मण उच्यते कथमुभयलिंगमित्यत आह—**सू० ॥ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात्** ॥ १५ ॥ यथा 'सत्यं ज्ञान' मिति वाक्यावैयर्थ्यात्प्रकाशो ब्रह्मणः स्वरूपमित्यवगम्यते तथा 'यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्' 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इत्यादिवाक्यावैयर्थ्यात्कल्याणगुणाकरत्वं च ब्रह्मणः स्वरूपमित्यवगम्यते । अत उभयलिंगमेव ॥

सू० ॥ आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥ 'सत्यं ज्ञान' मिति वाक्यं ब्रह्मज्ञानस्वरूपमित्येतावन्मात्रमाह न पुनः कल्याणगुणाकरत्वं निषेधति ॥

सू० ॥ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥ **दर्शयति च** श्रुतिर्भगवती हेयगुणराहित्येन कल्याणगुणसाहित्येन चोभयलिंगं ब्रह्मेति इत्येवं रीत्या ब्रह्मण उभयलिंगत्वे श्रुतिस्मृतिप्रमाणोपन्यासकत्वेन सूत्रार्थवर्णनमविशिष्टमेवानयोर्मतयोः । श्रुतिस्मृत्युदाहरणप्रक्रिया परं भिद्यते । **श्रीकण्ठमते** 'आकाशशरीरं ब्रह्म सत्यात्म प्राणारामं मनआनन्दम्' इत्यादिकं श्रुतिवाक्यं 'अनादिमलसंश्लेषप्रागभावाद्विशेषतः' इत्यादिस्मृतिवाक्यं चोदाहृत्य शिवशब्दवाच्यं ब्रह्मोभयलिंगमिति निरूपितम् । **रामानुजमते** तु 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त' मित्यादिश्रुतिवाक्यं 'यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वर' मितिस्मृतिवचनं चोदाहृतमिति च परस्परं विशेषः ॥ **सू० ॥ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्** ॥ १८ ॥ **अत एव च**=यतो ब्रह्मणो निरस्तनिखिलदोषत्वेन कल्याणगुणाकरत्वेन चोभयलिंगत्वात्पृथिव्यादिस्थानतोऽपि नास्ति तत्प्रयुक्तदोषगन्धः । अत एव शास्त्रेषु जलसूर्यकाद्युपमा स्वीक्रियते 'आकाशमेकं हि यदा घटादिषु पृथग्भवेत् । तथात्मैकोऽप्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमा' नित्यादिषु ॥

अत्राशंकते—**सू० ॥ अंबुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्** ॥१९॥ तुशब्दश्चोद्यं द्योतयति । **अंबुवदग्रहणात्**=अंबुनीवाग्रहणादित्यर्थः । यथा अंबुनि सूर्यस्तत्रानवस्थित एव भ्रान्त्या तत्र स्थित इव गृह्यते न तथा परमात्मा पृथिव्यादौ गृह्यते । 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तर' इति परमार्थतः स्थितो गृह्यते । अतो **न तथात्वम्**=न सूर्यस्येव तत्प्रयुक्तदोषगन्धाभावः परमात्मनः परमार्थतः स्थितत्वादिति ॥

परिहरति—**सू० ॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवं दर्शनाच्च** ॥ २० ॥ पृथिव्यादिषु विषमेषु स्थानेषु स्थितस्यापि परमात्मनस्त**दन्तर्भावात्**=तत्रावस्थानतः तत्प्रयुक्तवृद्धिह्रासभाक्त्वं 'जलाधारेष्विवांशुमा' निति दृष्टान्तेन निवर्त्यते । कुतोऽवगतमिति चेत् **उभयसामञ्जस्यादेवम्**=उभयदृष्टान्तोपादानसामर्थ्यादेवमवगम्यत इत्यर्थः । 'आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवे' दिति घटादिषु विषमेष्ववस्थितमाकाशं 'जलाधारेष्विवांशुमा' निति

चांशुमंतं परमार्थतोऽनवस्थितं चोभयं दृष्टान्ततयोपादाय 'तथात्मैकोऽप्यनेकस्थं' इति निगमनात्तत्तत्स्थानप्रयुक्तवृद्धिहासभाक्त्वनिवर्तनमात्रं विवक्षितमित्यवगम्यते । अन्यत्रापि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्सर्वसाम्याभावेऽपि 'सिंह इव माणवक' इत्यादिषु दृष्टान्तोपादानदर्शनाच्चैवमवगम्यते ॥

श्रीकण्ठमते नेत्यनुवर्त्य वृद्धिहासभाक्त्वं न भवतीति व्याख्यातम् । अथवेत्युपक्रम्य दर्शनाच्चेत्यस्य 'अश्व इव रोमाणि विधूय पाप' मिति श्रुतौ विवक्षितधर्मसाम्येन दृष्टान्तदर्शनाच्चेत्यर्थपरत्वमप्युपन्यस्तमिति च विशेषः । अतो विवक्षितधर्मसाम्येनोभयदृष्टान्तसामञ्जस्यादुभयलिंगं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥

आनन्दतीर्थमते, इयमेकादशसूत्री अधिकरणपञ्चकात्मतया विभक्ता । तत्राद्ये **न स्थानतोऽप्यधिकरणे** सर्वशरीरेषु प्रतिशरीरं दक्षिणाक्ष्यादिस्थानेषु च जाग्रदाद्यवस्थाप्रेरकतया **विश्वस्य विश्व**तैजसप्राज्ञादिरूपस्य परमेश्वरस्य भिन्नस्थानत्वे बहुकुंभसंभृतांभोवद्भेदावश्यंभावात् सर्वावस्थाप्रेरकः परमेश्वर **एक एवेति** यदुक्तं तदयुक्तम् । एवं च भिन्नानां गुणादितारतम्यानुग्राह्यानुग्राहकभावदर्शनात्तस्यापि तत्प्रसक्तौ न परमेश्वरस्य निर्दोषाशेषगुणत्वसिद्धिरिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** स्थानभेदेऽपि **न परस्य भिन्नं** रूपम् । 'सर्वेषु भूतेष्वेकमेव ब्रह्मेत्याचक्षते' इति सर्वभूतेष्वेकस्यैव निर्दोषपरिपूर्णगुणत्वश्रवणात् 'अयं वै **हरय' इत्यादिना** भगवद्रूपाणां प्रत्येकं मूलरूपेण चाभेदवचनात् ब्रह्मतर्कोक्तरीत्या बद्धाद्युक्तेर्नैतव्यत्वाच्च । तस्मात्स्थानभेदेऽप्यभेदाम्नानान्नास्ति ब्रह्मणो रूपभेद इति । **सूत्रार्थस्तु सू० ॥ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिंगं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥ परस्य**=परमात्मनः । **स्थानतोऽपि**=अक्ष्यादिस्थानभेदादपि । **उभयलिंगं**=भिन्नरूपं नास्ति । किं तु **सर्वत्र**=सर्वस्थानेषु स्थितं रूपमेकमेव । **हि**=यस्मात् । 'सर्वेष्वि' ति श्रुतिरत्रास्ति अत इत्यर्थः ॥

सू० ॥ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥ भेदात्='कार्यकारणबद्धा' विति स्वप्नजाग्रदनुभवजनकत्वरूपभेदकत्वश्रवणात् । विश्वादिरूपाणां नाभेद इति चेन्न । कुतः । **प्रत्येकं**=परस्परं तेषां रूपाणाम् । **अतद्वचनात्**='एष त आत्मे' त्यभेदश्रुतेरित्यर्थः ॥

सू० ॥ अपिचैवमेके ॥ १३ ॥ यतः एवमभेदं चशब्दार्थानन्तरूपत्वं चैके शाखिनः 'अमात्र' इति श्रुतौ पठन्ति । **अपि**–अभेदेऽपि भेदव्यपदेशः स्थानभेदाद्युज्यत इत्यर्थः ॥ **इति नस्थानतोऽप्यधिकरणम् ॥ ८ ॥**

अथारूपाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू० ॥ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ अत्र पूर्वाधिकरणोक्तरीत्या वर्णितमहिम्नः परमेश्वरस्य रूपवत्त्वमस्ति वा न वेति **संदेहः** । रूपवत्त्वाभ्युपगमे शरीरस्यानित्यत्वनियमान्नीरूपत्वश्रुतिविरोधाच्च अरूपित्वे रुक्मवर्णवत्त्वादिश्रुतिविरोधात्सौन्दर्यादिशून्यत्वे भक्तेर्निरालंबनतापाताच्च तदेवमुभयथापि तत्र भक्तेरयोगाद्भक्त्यर्थं तस्य स्वप्नप्रवर्तकत्वादिमहिमवर्णनमिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** तस्य प्रकृत्यादिप्रवर्तकत्वेन तत्प्रधानत्वात् ज्ञानानन्दस्वभावविलक्षणनित्यरूपसत्त्वेऽपि प्रसिद्धप्राकृतरूपाभावाभिप्रायेण नीरूपत्वश्रुत्युपपत्तेः प्रसिद्धप्राकृतरूपरहित एव परमेश्वर इति । **सूत्रार्थस्तु;** ब्रह्म **अरूपवदेव**–प्राकृतरूपरहितमेव । कुतः । **तत्प्रधानत्वात्**=प्रकृत्याद्युत्तमत्वात् हिशब्दसूचितास्थूलमितिश्रुतेश्चेत्यर्थः ॥

सू० ॥ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम् ॥ १६ ॥ चो हेतुसूचकः । **प्रकाशवत्**=लोकविलक्षणचक्षुरादिप्रकाशे नास्ति प्रकाश इति व्यवहारस्येव । **अवैयर्थ्यम्**=न ब्रह्मणो रूपित्वश्रुतीनामप्रामाण्यम् । कुतः । तस्यारूपित्वेऽपि विलक्षणरूपित्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥

सू ॥ आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥ यतः 'ऐकात्म्य' मिति श्रुतिः ब्रह्मण**स्तन्मात्रम्**=विज्ञानानन्दैकस्वरूपं रूप**माह**=वक्तीत्यर्थः । अतो न वैलक्षण्यानिरुक्तिरिति चशब्दार्थः ॥

सू ॥ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥ चो यतः । अपिस्समुच्चये । न केवलं ब्रह्मणः आनन्दात्मकत्वं दर्शयति किं तु 'तद्विज्ञानेने' तिश्रुतिर्ज्ञानस्य ब्रह्मात्मकत्वमपि **दर्शयति**=प्रतिपादयति । 'अथो' इति पदं ज्ञानरूपार्थान्तरवाचि । **अथो**=विज्ञानस्यापि ब्रह्मरूपत्वम् । **स्मर्यते**=व्यासादिभिः 'शुद्धस्फटिकसंकाश' मित्यादिना । अतो न ज्ञानानन्दयोर्ब्रह्मस्वरूपत्वमप्रामाणिकमित्यर्थः ॥ **इत्यरूपाधिकरणम् ॥ ९ ॥**

अथोपमाधिकरणम् ॥ १० ॥

सू ॥ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥ अत्र जीवः परमात्माभिन्नश्चेतनत्वाद्विश्वादिवदित्यनुमानेन जीवस्य ब्रह्माभेदसिद्धेर्न तावदात्यन्तिकी भक्तिः परमात्मनि युक्तेति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** जीवः परमात्माभिन्नो न भवति तत्प्रतिबिंबत्वात् यथा सूर्यप्रतिबिंबो न सूर्याभिन्न इत्यत्यन्तभेदप्रतिपादकप्रबलानेकश्रुतिसहकृतानुमानविरोधात् । अतो जीवस्य परमात्मप्रतिबिंबत्वेन तदभेदायोगाद्भक्तिरुपपन्नैवेति । **सूत्रार्थस्तु, अत एवच**=भिन्नत्वतदधीनत्वतत्सादृश्यैरेव **सूर्यकाद्युपमा**नोपाध्यधीनत्वादिनेति भावः ॥ **इत्युपमाधिकरणम् ॥ १० ॥**

अथांबुवदधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू ॥ अंबुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥ नित्यानन्दज्ञानादेस्स्वादृश्यस्य नित्यसिद्धत्वान्न भक्तिज्ञानादिना प्रयोजनमित्यतो भक्तिः कर्तव्येति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** अंबुवत् स्नेहेन ग्रहणं ज्ञानं हि भक्तिः । तां विना भगवत्सादृश्यरूपं स्वरूपज्ञानादिकं न सम्यगभिव्यज्यते । अतस्तत्सम्यगभिव्यक्त्यर्थं भक्त्याद्यपेक्षावश्यकीति । **सूत्रार्थस्तु,**

अथ प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

उभयलिङ्गासंभवमाशंक्याह—

सू ॥ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २१ ॥

पूर्वत्र ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वं साधितम् । तद्बाधोऽस्ति न वेति संदिह्यते ॥

'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च' इति पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकमूर्तामूर्तप्रपञ्चरूपत्वं ब्रह्मण उक्त्वा, 'अथात आदेशो नेतिनेति' इति श्रूयते । अत्रेतिशब्दस्य पूर्वप्रकृतपरामर्शित्वात् ब्रह्मणः पूर्वप्रतिपादितं मूर्तामूर्तप्रपञ्चरूपत्वं निषिध्यते ॥

अथ प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

एतदधिकरणसिद्धार्थविषयाक्षेपसमाधानत्वेनोत्तराधिकरणमवतारयति—उभयलिंगेति । **सू ॥ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २१ ॥** पूर्वत्रेति । 'अथात आदेशो नेति नेती' ति निषेधस्य पूर्वप्रकृतमूर्तामूर्तप्रपञ्चात्मकब्रह्मरूपविषयतायामुभयलिंगत्वबाधः प्रकृतेयत्ताविषयतायां न तद्बाध इति तद्विषयानवधारणात्संशयः । अत्रेति । 'नेति नेती' त्यत्रेतिशब्दपरामृष्टस्य नञा निषेध इति तावन्निर्विवादम् । इतिशब्दः प्रकारवाची पूर्वप्रकृतं प्रकारं परामृशेत् । पूर्वञ्च 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इत्यादौ मूर्तामूर्तप्रपंचात्मकं ब्रह्मणः प्रकारद्वयं प्रकृतम् । अतस्तन्निषिध्यत इति युक्तम् । 'नेति नेती' ति वीप्सायां द्विरुक्तिः पूर्वप्रकृतस्य रूपद्वयस्य साकल्येन निषेधप्रत्यायनार्था । अथवैकेन मूर्तप्रपञ्चस्य निषेधोऽपरेणामूर्तप्रपंचस्येति द्विर्वचनसाफल्यम् । प्रकृतेयत्ता निषिध्यत इति तु न युक्तम् । रूपद्वयवत्तस्याः प्रकृतत्वाभावाद्रूपद्वयनिषेध इव तन्निषेधे द्विर्वचनस्य साफल्याभावाच्च । न च वाक्यशेषे अधिकगुणजातविधानं प्रकृतेयत्तानिषेधानुगुणं दृश्यत इति वाच्यम् । तदसिद्धेः । 'न ह्येतस्मा' दिति वाक्ये प्रकृतब्रह्मापेक्षयोत्कृष्टं निषिध्यत इति ब्रह्मणस्सर्वोत्तरत्वगुणप्रतिपादकवाक्यशेष इति चेन्न । तस्य पूर्ववाक्यार्थानुगुण्येन ब्रह्मान्यसर्वनिषेधकत्वोपपत्तेः । तथा स 'त्यन्यत्पर' मिति च पद-

सादृश्यार्थो वतिः । सादृश्यं स्नेहाख्यविशेषणेन विवक्षितम् । तथा च यतः **अंबुवदग्रहणात्**=स्नेहसहितमाहात्म्यज्ञानाभावात् । भक्तिं विनेति यावत् । **तथात्वम्**=सुखाद्यात्मकस्वरूपेश्वरसादृश्यं **न तु** सम्यग्व्यज्यते । अतो भक्तिरेव सम्यक्स्वरूपाभिव्यक्तिजनिकेति तदर्थं सा कर्तव्येत्यर्थः ॥ **इत्यंबुवदधिकरणम् ॥ ११ ॥**

अथ वृद्धिह्रासाधिकरणम् ॥ १२ ॥

सू ॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥ अत्र सा भक्तिः पुरुषेषु किं तारतम्येन वर्तते उतैकप्रकारेति **संशये** एकप्रकारेति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु** अस्याश्च भक्तेरधिकारिषु तारतम्यमस्ति । ब्रह्मादीनामुत्तमफलानामस्मदादीनामल्पफलानां चाधिकारान्तर्भावात् । एवं सत्येवोभयान्प्रति विषमफलदातुरीश्वरस्य सामञ्जस्यं स्यादिति । **सूत्रार्थस्तु,** वृद्धिह्रासभाक्त्वम्=भक्त्यादेस्साधकेष्वाधिक्यन्यूनता । नेत्यनुवर्तते । न तावदत्राङ्गीकर्तव्यम् । कुतः । अन्तर्भावात्=महदल्पफलवतां ब्रह्मादीनामन्येषां च भक्तत्वेऽन्तर्भावात् । तथा पि कुतो वृद्धिह्रासभाक्त्वम् । **एवं** भक्तितारतम्ये सत्येवो**भयसामञ्जस्यात्**=उभयान्महदल्पफलान्ब्रह्मादिजीवान्प्रतिफलदातुरीश्वरस्य सामञ्जस्याद्वैषम्येण फलदानस्य भक्तितारतम्येन युक्तत्वात् अन्यथा अयुक्तत्वात् । अतस्तदङ्गीकार्यमित्यर्थः ॥

सू ॥ दर्शनाच्च ॥ २१ ॥ 'अथात' इति श्रुतौ 'यथे' ति स्मृतौ च फलतारतम्यदर्शनादुक्तत्वाच्चोक्तं युक्तमित्यर्थः ॥ **इति वृद्धिह्रासाधिकरणम् ॥ १२ ॥**

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामुभयलिंगाधिकरणम् ॥ ६ ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः—'नेति नेति' इति पूर्वसिद्धं ब्रह्मणः प्रपञ्चरूपत्वं न निषिध्यते, अप्रज्ञातत्वेन विहितस्यास्य प्रतिषेधायोगात्। किंतु, प्रकृतैतावन्मात्रं ब्रह्म न भवतीति प्रकृतेयत्तामेव 'नेति नेति' इति प्रतिषेधतीति युक्तम्। यतश्च पश्चात् पूर्वमनुक्तं भूयो गुणजातं ब्रवीति। 'न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्ति अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इत्यादिना। अत्र 'न ह्येतस्मात्' इति वाक्येन 'नेति नेति' इति निर्दिष्टात् ब्रह्मणोऽन्यन्नास्त्युत्कृष्टमित्युच्यते। अथ नामधेयमुच्यते—सत्यस्य सत्यमिति। तदर्थनिर्वचनं तु—"प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्" इति। प्राणा जीवात्मानः सत्यं वियदादिवदुत्पत्त्यभावात्। तेभ्यः सत्येभ्यो ह्येष सत्यम्; तद्वत् ज्ञानसंकोचाद्यभावात्। अतः प्रकृतधर्मेयत्ताप्रतिषेधपरत्वात् 'नेति नेति' इति वाक्यस्य ब्रह्मणः पूर्वसिद्धमुभयलिङ्गत्वं न हीयत एव ॥

द्वयं व्यर्थं स्यादिति चेन्न। तवापि तुल्यत्वात्। ब्रह्मापेक्षयोत्कृष्टं नास्तीत्युत्कृष्टनिषेधविविक्षायामपि ह्यन्यदिति व्यर्थमेव। ततोऽन्यस्यैव तदपेक्षयोत्कृष्टत्वप्रसक्त्या तन्निषेधस्यार्थवत्त्वात्। अतः परशब्दस्यापि व्यतिरिक्तार्थत्वमंगीकृत्य प्रतिभासतः केवलं ब्रह्मणः परमस्ति वस्तुतस्तु ततोऽन्यत्तु परं नास्तीत्येवमर्थतया तत्पदद्वयं संगमयितव्यम्। अत एवं 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य' मिति तदनन्तरं श्रूयते। तत्र प्राणशब्देनेन्द्रियवाचिना तद्विषया लक्ष्यंते। ते तावत् 'सन्घट' इत्याद्यनुभवदर्शनात्केवलं प्रतिभासतः सत्यभूताः। ब्रह्म तु वस्तुतोऽपि सत्यम्। तदपेक्षयोत्कृष्टं सत्यमिति। अथवा। सन्मृत्पिण्डः सन्घटः सत्कपालं सच्चूर्णमित्यादिप्रत्ययविषया मृत्पिण्डघटकपालादयो व्यावर्तमानसत्याः। ब्रह्म तु सर्वेष्वप्येतेषु प्रत्ययेषु सत्सदिति प्रत्ययवेद्यमनुगतं सत्यम्। व्यावर्तमानाश्चानुवर्तमाने कल्पिता दृष्टाः यथा रज्ज्विदमंशे स्रक्सर्पभूदलनादयः। अतो व्यावर्तमाना घटादयः केवलं प्रतिभासतस्सत्या इति तेषामुत्कृष्टं सत्यं पारमार्थिकं ब्रह्मेति। अतः प्रपञ्चनिषेधान्निर्विशेषं ब्रह्म नोभयलिंगमिति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु प्रमाणान्तराप्रतिपन्नतया पूर्ववाक्ये श्रुत्यैव विहितं ब्रह्मणो मूर्तामूर्तप्रपञ्चवैशिष्ट्यं तदनन्तरवाक्येन निषेद्धुं न शक्यते। पूर्वापरग्रन्थव्याहतिप्रसंगात्। षोडशिग्रहाग्रहवद्वस्तुनि विकल्पासम्भवात्। अतः पूर्वं मूर्तामूर्तप्रपञ्चवैशिष्ट्योक्त्या बुद्धिस्थः प्रकृतेयत्तारूपः प्रकारो निषिध्यत इति युक्तम्। मूर्तामूर्तप्रपञ्चविशिष्टं ब्रह्मेत्येतावन्मात्रं न भवति। किन्तु अधिकमपि गुणान्तरवत्त्वमस्तीति। वीप्सा त्वादरार्थत्वेन योजनीया। तदेव गुणान्तरं 'न ह्येतस्मा' दिति वाक्यशेषेण प्रतिपाद्यते। रूपतया विशेषणभूतान्मूर्तामूर्तादचेतनप्रपंचात्परमुत्कृष्टं ब्रह्मेव ततोऽन्यदस्मात्प्रपंचादुत्कृष्टं नास्तीति तस्यार्थः। तेन समनिषेधः फलितः। अतो नान्यपदवैयर्थ्यम्। ननु कथमयं समनिषेधः अस्त्येव हि भूतवशिनां योगसिद्धानां मुक्तानाञ्च ब्रह्मवदेव मूर्तामूर्तप्रपञ्चरूपत्वेन प्रपञ्चादुत्कृष्टत्वमित्याशंकानिराकरणार्थं नामधेयोक्तिपुरस्सरं तन्निर्वचनम्। तत्र प्राणशब्देन प्राणाधिष्ठातारो जीवा लक्ष्यन्ते। ते तावत्सत्यभूता अविकाराः। वियदादिवत्स्वरूपान्यथाभावरूपोत्पत्त्यभावात्। तेषामप्युत्कृष्टं सत्यमविकारात्मकं ब्रह्म। जीववज्ज्ञानसंकोचविकासात्मिकाया धर्मान्यथाभावरूपाया

ननु सन् घटः सन् पट इत्यादिष्वनुवृत्तं सद्रूपं ब्रह्म सत्यम् । अन्यत् व्यावर्तमानं घटादिकं 'नेति नेति' इति प्रतिषेधति श्रुतिरित्यत आह—

सू ॥ तदव्यक्तमाह हि ॥ २२ ॥

ब्रह्मस्वरूपं प्रत्यक्षादिना प्रमाणान्तरेण नाभिव्यज्यते । 'न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य । न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् । हृदा' इत्यादिना यतः श्रुतिराह अतः प्रत्यक्षादिना सिद्धा सत्ता न ब्रह्मेति ॥

ब्रह्मस्वरूपग्रहणे हेतुमाह–

सू ॥ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २३ ॥

अपि तु ध्यानरूपज्ञानेन सम्यगाराधने ब्रह्मस्वरूपं गृह्यते । ये ब्रह्मभाविता ब्रह्मोपासते, तेषां ब्रह्मस्वरूपं ग्रहणयोग्यं भवतीति श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते–

'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥' इति ।
'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः' इत्यादिका श्रुतिः ।
स्मृतिरपि–'नासौ प्रत्यक्षविषयः' इत्यादिका ॥

सू ॥ प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २४ ॥

अप्युत्पत्तेरभावात् । ततो योगिनां मुक्तानां च ज्ञानविकासानन्तरं भूर्तामूर्तप्रपञ्चरूपत्वसद्भावेऽपि प्राक् ज्ञानसंकोचकाले तन्नास्तीति सार्वदिकमूर्तामूर्तरूपत्वशालि ब्रह्म यथा प्रपञ्चादुत्कृष्टं न तथा जीवा इत्यभिप्रायः । एवमर्थवर्णन एव 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इत्याद्युपक्रमानुगुण्यं 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना' मित्यादिश्रुत्यन्तरानुगुण्यं च लभ्यते इति । 'अथ प्राणा वै सत्य' मित्यादिवाक्यशेषस्य पूर्वपक्ष्यभिमतार्थनिराकरणार्थत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति–नन्विति । तदव्यक्तमाह हि ॥२२॥ न ब्रह्मेति । किंतु ब्रह्मशक्तिरूपा प्रपञ्चोपादानत्वेन तत्तादात्म्यापन्ना सत्तेत्यर्थः । सू० ॥ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २३ ॥ 'अपित्वि'ति शब्दो न चक्षुषा पश्यतीति व्यावर्तितात्साधनान्तरात्संराधनस्य विशेषप्रदर्शनार्थः । ध्यानयज्ञेनाराधनस्य सम्यक्त्वं परमेश्वरप्रसादलभ्यतद्विषयदृढभक्तिपूर्वकत्वम् । ब्रह्मभाविताः ब्रह्मणैव भाववन्तः स्वविषयदृढभक्तिमन्तः कृताः । ब्रह्मभाववच्छब्दा'त्तत्करोती'ति णिचि णाविष्ठवद्भावात् 'विन्मतोर्लुगि'ति मतुब्लोपे ण्यंतात्कर्मणि क्तप्रत्यये 'निष्ठायां सेटी' ति णिलोपे च सति ब्रह्मभाविता इति रूपम् । नायमात्मेति । प्रवचनं बहुवेदपरिश्रमः । मेधा बहुविद्याधारणसमर्था धीः । बहुश्रुतं तर्कमीमांसादिपरिश्रमः । एषः परमात्मा यं नित्यनैमित्तिकाद्यनुष्ठानेन मलपाकवशेन च शुद्धान्तःकरणं वृणुते स्वकीयत्वेन परिगृह्णाति मद्भक्त्या कृतार्थोऽयं भवत्विति कटाक्षयति । तेनैव लभ्यः दृढभक्तिविषयत्वेन प्राप्यः तस्यैव पुरुषधौरेयस्य स्वां तनुं सच्चिदानंदलक्षणां विवृणुते प्रकाशयतीत्यर्थः । ध्यायमान इति हेतौ शानच्प्रत्ययः । ध्यानेन पश्यतीत्यर्थः । सू ॥ प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २४ ॥

---

(१) 'सर्वप्रपञ्चरूपत्व' इति ख० पाठः ।

अविच्छिन्नानुध्यानसंराधनेन येषां ब्रह्म प्रकाशते तेषां तेन ब्रह्मदर्शनेन विषयीकरणे तज्ज्ञानानन्दादेर्जगदैश्वर्यस्य च वैशेष्यं नास्ति। तथा हि दृश्यते। 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' 'तं मामायुरमृतमित्युपास्स्व' इत्यादिषु ब्रह्मोपासकानां तेन भावनैक्येन तदसाधारणगुणप्राप्तिः। 'दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम्' इत्यादिषु हि कृष्णादीनां तदैक्यभावनया तदैश्वर्यप्रकाशनं दृश्यते, ब्रह्मभावनाभ्यासेन च विश्वामित्रागस्त्यादीनां स्वर्गान्तरकरणजलधिकबलनादिसामर्थ्यम्। लोके च मन्त्रिणां गरुडभावनया गरुडासाधारणधर्मप्राप्तिः। तस्मात् ब्रह्माहन्तायाः प्रौढभावे सति ब्रह्मासाधारणधर्मांशवैशिष्ट्यमुपासकानामसाधारणमित्यनवद्यम्। अतो घाटादिष्वनुवृत्तं सन्मात्रं प्रत्यक्षं ब्रह्मेति विरुद्धमेव। तस्मात् साक्षात्कारहेतूनां निदिध्यासनादीनां वैयर्थ्यप्रसङ्गात् अप्रत्यक्षेऽपि तादृशि तल्लिङ्गादर्शनाच्च, अतः सन्मात्रं प्रत्यक्षं ब्रह्म तद-

प्रकाशादिवत् ब्रह्मोपासनया साक्षात्कृतब्रह्मणां ज्ञानानन्दादेरिव जगदैश्वर्यस्याप्यवैशेष्यं भवति। यथा तेषां ज्ञानानन्दादेर्ब्रह्मज्ञानानन्दादादितो विशेषाभावः तथा तेषां जगदैश्वर्यस्यापि ब्रह्मणो जगदैश्वर्यात् विशेषाभावो भवति। अत एव भगवतः कृष्णस्योपासनाकर्मण्यभ्यासात् चिरनिरन्तरैकाग्र्यात् ब्रह्मसाक्षात्कारेण तद्वज्जगदैश्वर्यप्राप्त्यार्जुनाय तत्प्रकाशनं गीतासु दृश्यते। अगस्त्यविश्वामित्रादीनां च जलधिपानस्वर्गान्तरकरणादिसामर्थ्यप्रकाशनं पुराणेषु दृश्यते। न चैतदसंभावितम्। लोकेऽपि गारुडमन्त्रोपासकानां गरुडभावनया तदसाधारणधर्मस्य दर्शनमात्रेण विषसंहरणसामर्थ्यस्य प्राप्तिदर्शनात्। तस्माद्गरुडाहंभावनया गरुडासाधारणकियदर्थप्राप्तिवद्ब्रह्माहंभावेन ब्रह्मासाधारणकियद्धर्मप्राप्तिर्युक्तैवेति सूत्राभिप्रायमाह–अविच्छिन्नेत्यादिना। ननु पूर्वसूत्रे ब्रह्मसाक्षात्कारस्य कारणमुक्तमस्मिन्सूत्रे कार्यमुक्तं नानयोरुपयोगः प्रकृते दृश्यत इत्याशंक्याव्यक्तत्वहेतुना ब्रह्मणः 'सन्घट' इत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वे निराकृते तत्र हेत्वंतरप्रदर्शनपरत्वेनोपयोगं दर्शयन्सूत्रद्वयार्थमुपसंहरति–अत इति। यतः पामराणामपि भवतः। 'सन्घट' इत्यादिप्रत्यक्षस्य ब्रह्मसाक्षात्कारे क्लृप्तमुपासनारूपं कारणं नास्ति। यतश्च सर्वज्ञानानन्दैश्वर्यविशेषाविर्भावरूपं तत्कार्यं नास्ति। अतोऽपि हेतोर्न ब्रह्मणस्तद्विषयत्वमित्यर्थः। नन्वस्य सूत्रस्य ब्रह्मसाक्षात्कारकार्योपन्यासमुखेनोक्तसाध्ये हेत्वन्तरप्रदर्शनपरत्वे ज्ञानानंदैश्वर्यविशेषाविर्भावस्य तत्कार्यत्वमात्रमुपन्यसनीयम्। किमर्थमाविर्भवतां तेषां ज्ञानादीनां ब्रह्मज्ञानाद्यवैशेष्यमप्युपन्यस्तम्? उच्यते। 'नेतिनेती' त्यत्र प्रकृतैतावत्त्वस्य निषेधो न रूपवत्त्वस्येति प्रधानसाध्येऽप्यानुषंगिकहेत्वन्तरलाभार्थं ब्रह्मसाक्षात्कारवतां यदैश्वर्यमाविर्भवति तद्ब्रह्मसाम्यरूपमिति वक्तव्यम्। 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती' ति श्रुतेः। अतो यथा तेषामाविर्भवज्ज्ञानानन्दरूपत्वं ब्रह्मणः स्वीक्रियते एवं जगदैश्वर्यमपि तस्य स्वीकार्यमिति हेत्वन्तरं तेन प्रदर्श्यते। तदर्थमेव ज्ञानानन्दयोरप्यैश्वर्यवत् ब्रह्मसाक्षात्कारकार्यत्वे तुल्यवदुपन्यसनीयेऽपि प्रकाशादिवदिति तयोर्दृष्टान्ततयोपादानं साम्यमित्येतावति वक्तव्ये अवैशेष्यमित्यनृजुवचनमपि तदर्थमेव। अन्यथा ज्ञानानंदाभ्यामेव साम्यमस्तु माभूदैश्वर्यतोऽपि साम्यमिति शंका स्यात्। अनृजूक्तौ तु परमं साम्यमिति श्रुत्यर्थसूच-

न्यत् सर्वं निषेधति नेति नेतीति न युक्तमेव ॥

सू ॥ अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २५ ॥

यतो ब्रह्मोपासीनानामपि तदसाधारणज्ञानानन्दपरमैश्वर्यादिकं प्रकाशते, अतो 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इत्यादिनाभिहितेनानन्तेन कल्याणगुणेन योगो ब्रह्मणः सिद्ध एव । तस्मादुभयलिङ्गं ब्रह्मेति ॥

ननु 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इत्यादिनोक्तं प्रपञ्चस्य ब्रह्मरूपत्वं ब्रह्मप्रपञ्चयोराध्यासिकसंबन्धेनैव निर्वाह्यम्, विधान्तरेण तन्निर्वाहासंभवात् । ततश्च 'अथात आदेशो नेति नेति' इत्यस्य अध्यस्तप्रपञ्चनिषेधपरत्वमेव युक्तमित्याशङ्क्य विनाप्यध्यासससंबन्धं स्वाभिमतेन प्रकारेण तन्निर्वाहं वक्ष्यन् प्रथमं पक्षान्तरमाह

सू ॥ उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवत् ॥ २६ ॥

'सर्वो वै रुद्रः' 'द्यावापृथिवी जनयन् देव एकः' इत्येकत्वबहुत्वव्यपदेशादहेः कुण्डलभावर्जुभाववत् परमेश्वरस्यैव 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इत्यादिनोक्तः पृथि-

नात्सा शङ्का निवर्तते । सर्वैरपि गुणैः किंचित्किञ्चित्साम्यं हि परमं साम्यं न तु येन केनचिद्गुणेन किञ्चित्साम्यम् । प्रकाशादिवच्चेति चकारोऽपि तदर्थः । न केवलं ज्ञानानन्दसाम्यमात्रेण परमसाम्यनिर्वाहः । अपि त्वैश्वर्यसाम्येनापीति समुच्चयस्तदर्थः । द्वितीयश्चकारस्त्वर्थः तदुपासनया तद्धर्मप्राप्तावसंभवशंकानिराकरणार्थः । अमुमेवानुषंगिकं हेतुं परामृशन् अनेन प्रकृतसाध्यसिद्धिं दर्शयति सूत्रकारः—सू० ॥ अतोऽनन्तेन तथा हि लिंगम् ॥ २५ ॥ उपासीनानामपीत्यपिशब्देन उपास्यस्यापि परमसाम्यं श्रुतिप्राप्तं तत्क्रतुन्यायप्राप्तं च ज्ञानानन्दरूपत्वस्यैवैश्वर्यस्याप्यभ्युपगन्तव्यत्वं द्योत्यते । 'इत्यादिने' त्यादिशब्देन ब्रह्मणः कल्याणगुणजातप्रतिपादकं सर्वं वचनजातं गृह्यते । 'अनन्तेने'त्यस्य कल्याणगुणेनेति विशेष्योपादानेन 'अथवानन्तकल्याणगुणैकघन ईश्वरः । शिव इत्युच्यते सद्भिरिशिवतत्वार्थवेदिभिः' । इति वचनार्थं मनसि निधाय सूत्रकृतानन्तशब्दः प्रयुक्त इति द्योतितम् । 'तथा हि लिंग' मिति सूत्रशेषं व्याचष्टे—तस्मादिति । अनेन 'तथा ही' त्यस्य तथासति हीत्यर्थो लिंगमित्यस्य 'पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणा' इतिवदर्शआद्यच्प्रत्ययान्तत्वेनोभयलिंगमित्यर्थश्च दर्शितो भवति । निर्विशेषब्रह्मवादेऽपि निर्दोषत्वांशसम्प्रतिपन्न इति गुणवत्त्वप्रसाधनमुखेनोभयलिंगत्वोपसंहारः कृतः । उत्तरसूत्रमवतारयितुमाशङ्कते—नन्विति । यद्यपि 'अंशो नानाव्यपदेशा' दित्यधिकरणे चित्प्रपञ्चस्य ब्रह्मापृथक्सिद्धविशेषणतारूपांशत्वसमर्थनादचित्प्रपञ्चस्यापि तथात्वं तुल्यन्यायतया सिध्यति । 'सर्वो वै रुद्रः' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे' त्यादिश्रुत्यन्तरेषु तुल्यवदुभयोरपि ब्रह्मविशेषणत्वेनोपादानात् । विशिष्यैवाचित्प्रपञ्चस्य ब्रह्मशक्तिपरिणामित्वेन तदपृथक्सिद्धविशेषणतालक्षणतासंबंधः प्रकृत्यधिकरणादिषु सिद्धः, तथापि मतान्तरोपन्यासपूर्वकं स्वमते विशेषप्रदर्शनेन स्वमतपरिशुद्धिसिद्ध्यर्थोऽयमारंभ इत्याशयः । सू० ॥ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २६ ॥ अहेरिति । यथा ह्यहेरहित्वेनाभेदेऽपि कुण्डलभावऋजुभावरूपसंस्थानविशेषापत्त्या भेदः एवं ब्रह्मणः स्वरूपेणाभेदेपि कार्यप्रपञ्चरूपापत्त्या भेद इत्यर्थः । न चाहेर्विश्रान्तिसंचारादिप्रयुक्तभोगविशेषार्थं कुण्डलभावऋ-

व्यादिभावसंस्थानविशेषः ॥

सू ॥ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २७ ॥

प्रकाशतदाश्रययोर्यथा स्वरूपभेदेऽपि तेजस्त्वयोगेनैक्यम्, एवमचिद्ब्रह्मणोरेकजातियोगेनेति वा तस्य पृथिव्यादिभावः ॥

सू ॥ पूर्ववद्वा ॥ २८ ॥

वाशब्दः पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थः । यथा पूर्वत्र प्रकाशजातिगुणशरीरवद्विशेषणतैकस्वभावतया विशिष्टैकदेशत्वेनांशत्वमुक्तं चिद्वस्तुनः, एवमचिद्वस्तुनोऽपि । 'सर्वो वै रुद्रः' इति चिदचिद्वस्तुनोरेकेन शब्देनाभिधानं हि शक्यमेकरूपभूतयोः पूर्वोक्तसंबन्धे सत्येव । इतरपक्षद्वये ब्रह्मणः सदोषत्वं दुर्वारम् । 'यस्य पृथिवी शरीरं, यस्यात्मा शरीरम्' इत्यादिश्रुतेः,

'विद्येति चेतनां प्राहुस्तथाऽविद्यामचेतनाम् ।
विद्याविद्यात्मकं सर्वं विश्वं विश्वगुरोर्विभोः ।
रूपमेव न संदेहो विश्वं तस्य वशे यतः ॥'

इत्यादिपुराणवचनप्रामाण्याच्च चिदचिद्वस्तुनोरष्टमूर्तेर्ब्रह्मणः शरीरता च सिद्धा ।

सू ॥ प्रतिषेधाच्च ॥ २९ ॥

'नास्य जरयैतज्जीर्यति' 'अस्थूलमनण्वह्रस्वम्' इत्यादिषु चिदचिदात्मत्वेऽपि ब्रह्मणस्तद्धर्मप्रतिषेधाच्च चिदचिद्विशिष्टमपि ब्रह्म निर्दोषं निखिलमङ्गलगुणास्पदं च । एतदुक्तं भवति—चिदचितोः कारणत्वेऽपि तद्विशिष्टत्वेऽपि ब्रह्मणः शिवस्य विकाराज्ञत्वाद्यपुरुषार्थधर्मरहितत्वं सर्वज्ञत्वनित्यतृप्तत्वानादिबोधत्वस्वतन्त्रत्वा-

जुभावापत्तिर्भवतीति युक्तं, ब्रह्मणस्तु सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ज्ञानानन्दरहिताचित्प्रपञ्चतापत्तिर्न युक्तेति वाच्यम् । न ह्यहिवत् ब्रह्म स्वप्रयोजनार्थं प्रवर्तते किन्तु प्राणिनामनुग्रहार्थम् । तदनुग्रहश्च भोगानुष्ठानाद्युपयुक्ताचित्प्रपञ्चात्मतापत्तावेव भवतीत्यभिसन्धाय तदात्मतामापद्यत इति भावः । सू० ॥ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २७ ॥ यथा प्रभाप्रभावतोर्भेदेऽपि एकजातियोगात् सर्वमिदं तेज इति व्यवहारः तथा सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिव्यवहार इत्यर्थः । यद्यपि धान्यराशौ सर्वोऽयं व्रीहिरित्यादिव्यवहारोऽप्युदाहर्तुं शक्यते तथापि ब्रह्मप्रपञ्चयोराश्रयाश्रयिभावरूपविशेषसत्वात्तदनुगुणदृष्टान्तोपादानम् । सू० ॥ पूर्ववद्वा ॥ २८ ॥ इतरपक्षद्वय इति । आद्यपक्षे ब्रह्मणः परिणामित्वं जडत्वं चेति दोषद्वयं द्वितीयपक्षे ब्रह्मत्वजात्याश्रयत्वेन प्रपञ्चोऽपि ब्रह्मेति तत्रापि तद्दोषद्वयं प्रादुःष्यात् । तथा च ब्रह्मनिर्दोषत्वप्रतिपादकसकलश्रुतिविरोध इत्यर्थः । शरीरशरीरिभावस्तु ब्रह्मप्रपञ्चयोस्सकलश्रुतिपुराणाद्यनुगुण इत्याह—यस्य पृथिवीति।सू०॥प्रतिषेधाच्च ॥ २९ ॥ प्रपञ्चशरीरकत्वे सत्येव हि ब्रह्मणस्तत्प्रयुक्तदोषप्रसक्तौ तत्प्रतिषेधश्रवणमुपपद्यते । अतस्तत्प्रतिषेधश्रवणात् सर्वप्रपञ्चशरीरकं ब्रह्म तत्प्रयुक्तदोषरहितञ्च गुणविरोधिदोषराहित्यात् सकलमंगलगुणास्पदं चेति सूत्राभिप्रायमाह—नास्येति ॥ इति प्रकृतै-

(१) 'द्युपयुक्तप्रपञ्चात्मता' इति. ख० पाठ.० ।

लुप्तशक्तित्वानन्तशक्तित्वादिपरमपुरुषार्थधर्मवत्त्वं च नित्यसिद्धमेवेति ॥

इति प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

तावत्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू० ॥ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २१ ॥ तदव्यक्तमाह हि ॥ २२ ॥ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २३ ॥ प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २४ ॥ अतोऽनन्तेन तथाहि लिंगम् ॥ २५ ॥ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २६ ॥ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २७ ॥ पूर्ववद्वा ॥ २८ ॥ प्रतिषेधाच्च ॥ २९ ॥

न ब्रह्मोभयलिंगं तद्धि मितं निर्विशेषसन्मात्रम् । तद्रूपस्य निषेधात्सर्वस्य च नेति नेतीति ॥ १८९ ॥

न च तच्छ्रुत्या ब्रह्मणि विहितं येनानिषेध्यं स्यात् । सन्घट इत्यादिधिया सति तस्य ब्रह्मणि प्रसक्तत्वात् ॥ १९० ॥

एवमनुवर्तमाने सद्रूपे ब्रह्मणि प्रतीतमिदम् । व्यावर्तमानमखिलं कल्पितमिति तस्य सद्रूपम् ॥ १९१ ॥

आध्यासिकसंबन्धं विना च तद्रूपतास्तु किं तस्य । अहिकुण्डलतादिनये परिणामित्वादयो हि दोषाः स्युः ॥ १९२ ॥

मैवं प्रकृतेयत्ताप्रतिषेधो नेतिपदबोध्यः । प्रायो गुणोपदेशात् विहितप्रतिषेधनस्य चायोगात् ॥ १९३ ॥

अव्यक्तं ब्रह्म तन्नः स्फुरति विषयधीष्वस्य संराधने स्यात् प्रत्यक्षं गाहते तत्त्वखिलमपि गुणं सच्चिदानन्दतुल्यम् । किंचैश्वर्यांशमस्य स्वयमपि दधते योगिनः कौशिकायाः प्रौढ्या तद्भावनायास्तदपि युततयैवास्य रूपं प्रपञ्चः ॥ १९४ ॥

इति प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २१ ॥ तदव्यक्तमाह हि ॥ २२ ॥ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २३ ॥ प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २४ ॥ अतोऽनन्तेन तथाहि लिंगम् ॥ २५ ॥ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २६ ॥ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २७ ॥ पूर्ववद्वा ॥ २८ ॥ प्रतिषेधाच्च ॥ २९ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं निषेधश्रुतिभिर्ब्रह्म निर्विशेषं सिध्यतीत्युक्तमयुक्तं ताभिर्ब्रह्मणोऽपि निषिद्धत्वादित्याक्षेपसंगत्येदमाह—**सू ॥ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २१ ॥** 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च' इत्युपक्रम्य 'अथात आदेशो नेति नेति' इति श्रूयते । तत्र किं प्रपञ्चो ब्रह्म चेत्युभयमपि निषिध्यते उत एकम् । एकमित्यत्रापि प्रपञ्चो ब्रह्म वेति **संदेहः** । नियामकाभावादुभयमपीति **पूर्वपक्षः** । अथवा प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षत्वेन निषेधासंभवान्निरवधिकनिषेधायोगादेकं ब्रह्मैव निषिध्यत इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** प्रकृतं प्रधानम् एतावत्त्वमियत्तापरिच्छिन्नं यद्ब्रह्मणो रूपद्वयं तत्प्रकृतैतावत्त्वम् । तदेव प्रतिषेधति 'नेति नेति' इत्यादिश्रुतिः । इतिशब्दस्य प्रधानत्वेन प्रकृतरूपद्वयपरामर्शित्वात् । ब्रह्म तु न प्रधानत्वेन प्रकृतम् । 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इति रूपद्वयात्मकजगदुपसर्जनत्वेनैवाभिहितत्वात् । इतश्च ब्रह्मणो न निषेधः । **हि**=यस्मात् । **ततः**=प्रपञ्चनिषेधानन्तरं **भूयः** 'न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति' इति एतस्मात्=नेतिनेतीत्यादिष्टाद्ब्रह्मणः अन्यत् व्यतिरिक्तं नास्ति ब्रह्मैव तु परमस्तीत्येतन्निर्वचनवाक्यं ब्रवीति । यद्वा । ततः प्रपञ्चनिषेधस्य परस्तात् 'अथ नामधेयम्' इत्यादिवाक्यं ब्रह्म ब्रवीतीत्यर्थः । न च प्रपञ्चनिषेधे प्रत्यक्षविरोधः । तस्य व्यावहारिकप्रामाण्यादित्यर्थः ॥

ननु यदि ब्रह्मास्ति तर्ह्युपलभ्येत तत्राह—**सू ॥ तदव्यक्तमाह हि ॥ २२ ॥ तत्**=ब्रह्म । अव्यक्तं न व्यज्यते इत्यव्यक्तं प्रत्यक्षाद्यगोचरम् । **हि**=यतः 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा' इत्यादिश्रुतिराहेत्यर्थः ।

तर्हि सर्वदा ब्रह्मग्रहणाभावे मोक्षो न स्यादित्याह—**सू ॥ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २३ ॥ अपि**चैनं परमात्मानम् । **संराधने**=समाध्यवस्थायाम् । कृतार्थाः पश्यन्ति इति **प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्**=श्रुतिस्मृतिभ्याम् । 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्' इत्यादिका श्रुतिः 'यं विनिद्रा जितश्वासाः संतुष्टाः संयतेन्द्रियाः । ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥' इति स्मृतिः ताभ्यामवगम्यत इत्यर्थः ।

ननु जीवब्रह्मणोर्ध्यातृध्येयभावाङ्गीकारे भेदः स्यादित्याशंक्याह—**सू ॥ प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २४ ॥** यथा सौरः प्रकाशोऽङ्गुल्याद्युपाधौ कर्मणि भिन्न इव प्रतिभाति वस्तुतस्त्वेकरूपः तद्वत्प्र-

काशः परमात्मापि ध्यानाद्युपाधौ कर्मणि भिन्न इव भाति । वस्तुतस्तु **अवैशेष्यम्**=एकरूपत्वमात्मनः । कुतः । **अभ्यासात्**='तत्त्वमसि' इत्याद्यभेदश्रुत्यभ्यासादित्यर्थः ।

किंच । सू ॥ **अतोऽनन्तेन तथा हि लिंगम्** ॥ २५ ॥ अतश्च भेदस्यौपाधिकत्वाद्विद्यया भेदं विधूय जीवोऽनन्तेन परमात्मना एकतां गच्छति । **तथा हि लिंगम्**='स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्याद्यपूर्वार्थज्ञापकमित्यर्थः ॥

इत्थं जीवब्रह्मणोः पारमार्थिकाभेदमभिधाय स्वमतपरिशुद्धये भेदाभेदवादमुपन्यस्यति–सू ॥ **उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्** ॥ २६ ॥ ध्यातृध्येयभावादिना भेदस्याभेदस्य च श्रुतौ व्यपदेशाज्जीवेश्वरयोर्भेदाभेदौ भवतः । तुशब्दस्सिद्धान्तवैषम्यद्योतनार्थः । **अहिकुण्डलवत्**=अहेः संस्थानविशेषोऽहिकुण्डलम् । तयोरहित्वेनाभेदः कुण्डलत्वेन भेदो यथा तद्वदित्यर्थः ।

धर्मभेदेन भेदाभेदाविति पक्षमभिधाय एकधर्मावच्छेदेनैव भेदाभेदाविति पक्षान्तरमाह–सू ॥ **प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्** ॥ २७ ॥ यथा सावित्रः प्रकाशः तदाश्रयश्च सविता तयोर्नात्यन्तभेदः, तेजस्त्वाविशेषात्, तथापि भेदश्च प्रतीयते । एवं च एकतेजस्त्वावच्छेदेनैव प्रमाणबलाद्भेदाभेदौ । तद्वज्जीवेश्वरयोर्भेदाभेदावित्यर्थः ।

ननु भेदस्य पारमार्थिकत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वासंभवान्मोक्षो न स्यात् । एकधर्मावच्छेदेन भेदाभेदयोरेकत्राङ्गीकारे लोके विरोधकथैव न स्यादित्यादिदोषजातं परमते मत्वा निरवद्यं स्वसिद्धान्तमाह–सू ॥ **पूर्ववद्वा** ॥ २८ ॥ 'प्रकाशादिवच्चावैशेष्यम्' इत्यत्र पूर्वं भेदः काल्पनिकः अभेदः पारमार्थिक इति यदुक्तं स एव सिद्धान्तोऽभ्युपेयः ।

किंच सू ॥ **प्रतिषेधाच्च** ॥ २९ ॥ 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिना शास्त्रेण परमात्मव्यतिरिक्तस्य चेतनस्य 'नेति नेती' त्यादिना शास्त्रेण प्रपञ्चस्य च प्रतिषेधात् ब्रह्माद्वितीयमित्ययमेव **सिद्धान्तः** । तस्माच्छ्रुतिबलान्निर्विशेषमेकमेव ब्रह्मेती सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते, तथा **रामानुजमते** च 'अथात आदेशो नेति नेति' इत्यादिना पूर्वप्रकृतस्य मूर्तामूर्तप्रपञ्चस्य ब्रह्मणो रूपत्वप्रतिषेधान्निष्प्रपञ्चं सन्मात्रमेव ब्रह्म न पुनरुक्तस्वरूपमुभयलिंगमित्याशंक्याह—सू ॥ **प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः** ॥ २१ ॥ अत्र 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च' इति पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकमूर्तामूर्तप्रपञ्चरूपत्वं ब्रह्मण उक्त्वा 'अथात आदेशो नेति नेति' इति श्रूयते । अनेन ब्रह्मण उभयलिंगत्वं निषिध्यते न वेति **संदेहः** । अत्रेतिशब्दस्य पूर्वप्रकृतपरामर्शित्वाद्ब्रह्मणः पूर्वप्रतिपादितं मूर्तामूर्तप्रपंचरूपत्वं निषिध्यत इति **पूर्वपक्षः ।**
सिद्धान्तस्तु, मूर्तामूर्तप्रपंचस्य ब्रह्मणो रूपतया प्रमाणान्तराप्रज्ञातस्यात्रैव रूपतयोपदिष्टस्य निषेधासंभवात्प्रकृतैतावत्त्वं हि ब्रह्मणः प्रतिषेधति 'अथात आदेशो नेतिनेती' ति श्रुतिः । पूर्वप्रकृतैतावन्मात्रं ब्रह्म न भवति इति तदर्थः । **ततो ब्रवीति च भूयः**'=ततः पूर्वोक्ताद्भूयस्त्वं ब्रवीति च वाक्यशेषः 'न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य' मिति । अतः प्रकृतधर्मेयत्ताप्रतिषेधपरत्वा 'न्नेति नेती' ति वाक्यस्य ब्रह्मणः पूर्वसिद्धमुभयलिंगत्वं न हीयत एव ॥

ननु 'सन्घटस्सन्पट' इत्यादिष्वनुवृत्तं ब्रह्म सत्यं तदतिरिक्तं व्यावर्तमानं घटादिकं 'नेतिनेती' ति श्रुतिः प्रतिषेधतीत्यत आह–सू ॥ **तदव्यक्तमाह हि** ॥ २२ ॥ तद्ब्रह्म न केनापि प्रमाणेन व्यक्तम् । 'न संदृशे तिष्ठति रूपमस्ये' त्यादिका श्रुतिस्तथा प्रतिपादयति हि । अतः प्रत्यक्षादिना सिद्धा सत्ता न ब्रह्मेति ।

ब्रह्मस्वरूपग्रहणे हेतुमाह—सू ॥ **अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्** ॥२३॥ अपि तु ध्यानरूपज्ञानेन सम्यगाराधने ब्रह्मस्वरूपं गृह्यते । इति 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः' 'नाहं वेदैर्न तपसा' 'नासौ प्रत्यक्षविषयः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्याभ्यामवगम्यते ॥

ज्ञानानन्दवज्जगदैश्वर्यमपि ब्रह्मणो रूपमित्याह—सू ॥ **प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्** ॥ २४ ॥ अविच्छिन्नानुध्यानसंराधनेन येषां ब्रह्म प्रकाशते तेषां तेन ब्रह्मदर्शनेन विषयीकरणे तज्ज्ञानानन्दादेर्जगदैश्वर्यस्य च वैशेष्यं नास्ति । तथा हि श्रूयते 'अहं मनुरभवं सूर्यश्चे' त्यादिः । तस्माद्ब्रह्माहन्तायाः प्रौढभावे सति ब्रह्मासाधारणधर्माशवैशिष्ट्यमुपासकानामसाधारणमित्यनवद्यम् ॥

सू ॥ **अतोऽनन्तेन तथाहि लिंगम्** ॥ २५ ॥ अतो द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इत्यादिनोपदिष्टेनानन्तेन कल्याणगुणगणेन योगो ब्रह्मणस्सिद्धः । तथा सत्युभयलिंगमेव ब्रह्म ॥ **इति रामानुजमते प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम्** ॥

श्रीकण्ठमते, त्विदमधिकरणमनुवर्तते । अतस्तत्समाप्यानन्तरं रामानुजमतक्रियामनुसृत्य अहिकुण्डलाधिकरणं निरूपयिष्यते ।

ननु द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इत्यादिनोक्तं प्रपञ्चस्य ब्रह्मरूपत्वं ब्रह्मप्रपञ्चयोराध्यासिकसंबन्धेनैव निर्वाह्यम् । विधान्तरेण तन्निर्वाहासंभवात् । ततश्च 'अथात आदेशो नेति नेती' त्यस्य अध्यस्तप्रपञ्चनिषेधपरत्वमेव युक्तमित्याशंक्य विनाप्यध्यास-

संबन्धं स्वाभिमतेन प्रकारेण तन्निर्वाहं वक्ष्यन्पक्षान्तरं प्रथममाह—सू ॥ **उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्** ॥ २६ ॥ 'सर्वो वै रुद्रः' 'द्यावापृथिवी जनयन्देव एकः' इत्येकत्वबहुत्वव्यपदेशादहेः कुण्डलभावर्जुभाववत् परमेश्वरस्यैव 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इत्यादिनोक्तः पृथिव्यादिभावसंस्थानविशेषः ।

सू ॥ **प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्** ॥ २७ ॥ प्रकाशतदाश्रययोर्यथा स्वरूपभेदेऽपि तेजस्त्वयोगेनैक्यम् एवमचिद्ब्रह्मणोरेकजातियोगेनेति वा तस्य पृथिव्यादिभावः ॥

सू ॥ **पूर्ववद्वा** ॥ २८ ॥ वाशब्दः पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थः । यथा पूर्वत्र प्रकाशजातिगुणशरीरवद्विशेषणतैकस्वभावतया विशिष्टैकदेशत्वेनांशत्वमुक्तं चिद्वस्तुनः एवमचिद्वस्तुनोऽपि । 'सर्वो वै रुद्रः' इति चिदचिद्वस्तुनोरेकेन शब्देनाभिधानं हि शक्यमेकरूपभूतयोः पूर्वोक्तसंबन्धे सत्येव । इतरपक्षद्वये ब्रह्मणस्सदोषत्वं दुर्निवारम् । 'यस्य पृथिवी शरीरम्' 'यस्यात्मा शरीरम्' इत्यादिश्रुतेः । 'विद्येति चेतनां प्राहुस्तथाविद्यामचेतनाम्' इत्यादिपुराणवचनप्रामाण्याच्च चिदचिद्वस्तुनोरष्टमूर्तेर्ब्रह्मणश्शरीरता च सिद्धा ॥

सू ॥ **प्रतिषेधाच्च** ॥ २९ ॥ 'नास्य जरयैतज्जीर्यति' 'अस्थूलमनण्वह्रस्वम्' इत्यादिषु चिदचिदात्मत्वेऽपि ब्रह्मणस्तद्धर्मप्रतिषेधाच्च चिदचिद्विशिष्टमपि ब्रह्म निर्दोषनिखिलमंगलगुणास्पदं च । एवं चिदचिद्विशिष्टस्यापि ब्रह्मणो विकाराद्यत्वाद्यपुरुषार्थधर्मैरहितत्वं सर्वज्ञत्वादिपरमपुरुषार्थधर्मवत्त्वं च नित्यसिद्धमेवेति ॥ **इति श्रीकण्ठमते प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम्** ॥

रामानुजमते, 'उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्' इत्यादिकमहिकुण्डलाधिकरणमिति व्यपदिश्यते । अत्राधिकरणे त्रेधा संशयमापाद्य श्रीकण्ठमतवदेव पक्षद्वये ब्रह्मणस्सदोषत्वापत्त्या जीवस्येव ब्रह्मशरीरतया ब्रह्मविशेषणत्वेनाचिद्वस्तुनो ब्रह्मांशत्वमिति **सिद्धान्तश्च** निरूपितः । सूत्रार्थवर्णनादिकमविशिष्टमेव प्रायः श्रीकण्ठमतादिति न तत्प्रतन्यते ।

आनन्दतीर्थमते, इदमधिकरणत्रितयात्मतया विभक्तम् । तत्राद्यं सूत्रं **प्रकृताधिकरणमिति** व्यपदिश्यते । **सू ॥ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः** ॥ २२ ॥ परमेश्वरभक्तिसिद्धये तस्य पालकत्वमहिमात्र वर्ण्यते । सृष्टिसंहारकर्तुः परमेश्वरस्य पालकत्वं नाम व्यापारान्तरमस्ति वा न वेति **संदेहः** । प्रयोजनाभावात्पालनं नाम व्यापारान्तरं नाङ्गीकरणीयमिति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** 'नैतावदेना परो अन्यदस्त्युक्षा स द्यावापृथिवी बिभर्ति' इति श्रुतिसिद्धं पालनं नाम व्यापारान्तरमङ्गीकरणीयमिति । **सूत्रार्थस्तु, हि**=यतः । 'नैताव'दिति श्रुतिः **प्रकृतैतावत्त्वम्**=प्रकृतस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वस्यैतावत्त्वं सृष्टिसंहारकर्तृत्वमात्रपर्यवसितत्वम् । **प्रतिषेधति**=निराचष्टे । **ततः**=सृष्ट्यादिकर्तृत्वात् । **भूयः**=अधिकं पालकत्वं च । **ब्रवीति**=अतः 'सृष्टिं च' ति शब्दसूचितं पालकत्वं च महिमान्तरमस्तीति ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ **इति प्रकृताधिकरणम्** ॥ १३ ॥

अथाव्यक्ताधिकरणम् ॥ १४ ॥

सू ॥ **तदव्यक्तमाह हि** ॥ २३ ॥ अत्र परमेश्वरस्योपलब्धियोग्यत्वं वा तदयोग्यत्वं वेति **संदेहः** । ईश्वरस्योपलब्धियोग्यत्वे स्तंभादेरिव तदापरोक्ष्यं पुरुषप्रयत्नसाध्यं भवेत् । अव्यक्तत्वे साधनसहस्रैरपि न तत्संभवेदद्दृष्टादेरिव । अतः उभयथापि ईश्वरापरोक्ष्याय भक्त्याद्यनपेक्षैवेति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु** अव्यक्तस्यैव परमेश्वरस्य भक्तिश्रद्धाश्रवणमननाद्यभ्यासात्प्रकाशो भवतीति । **सूत्रार्थस्तु, तत्**=ब्रह्म । **अव्यक्तम्**=पुरुषप्रयत्नेन द्रष्टुमशक्यस्वभावम् । कुतः । **हि**=यस्मात् । 'अव्यक्तं च निष्कल' मिति श्रुतिस्तथाह तस्मादित्यर्थः ॥

सू ॥ **अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्** ॥ २४ ॥ अपि=भक्तिरहिताराधनेनापि न ब्रह्म व्यक्तीकर्तुं शक्यम् । कुतः **संराधनेऽपि**=संपूजनेऽपि । अव्यक्तत्वस्य **प्रत्यक्षानुमानाभ्यां**=ज्ञानिप्रत्यक्षत्वसूक्ष्मत्वहेतुकानुमानाभ्यां सिद्धत्वादित्यर्थः ॥

सू ॥ **प्रकाशवच्चावैशेष्यम्** ॥ २५ ॥ चो नञर्थः । **प्रकाशवत्**=यथाग्नेः स्थूलसूक्ष्माभ्यां व्यक्ताव्यक्तत्वे तथा ब्रह्म न । किं तु स्वतो व्यक्तमेव । कुतः । यतो**ऽवैशेष्यम्**=ब्रह्मणि स्थूलसूक्ष्मत्वविशेषो नास्ति अत इत्यर्थः ॥

सू ॥ **प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्** ॥ २६ ॥ प्रकाशश्चापरोक्षज्ञानं च कर्मणि विषयभूते ब्रह्मणि । **अभ्यासात्**=श्रवणादेरावर्तनाद्भवतीत्यर्थः ॥

सू ॥ **अतोऽनन्तेन तथा हि लिंगम्** ॥ २७ ॥ **अतः**=अव्यक्तत्वे प्रत्यक्षत्वे च प्रमाणसद्भावात्तदन्यथानुपपत्त्या । **अनन्तेन**=अपरिच्छिन्नेन ब्रह्मणा तत्प्रसादेनाव्यक्तस्यापरोक्ष्यं भवतीति ज्ञायते । न केवलमनुपपत्तिमात्रात् । किं तर्हि । **हि**=यस्मात् **तथा लिंगं**='तस्याभिध्याना' दित्युक्तमीशप्रसादस्य बन्धनिवृत्तिहेतुत्वरूपं प्रसादस्य दर्शनहेतुत्वज्ञापकमस्ति तस्मादित्यर्थः ॥ ॥ **इत्यव्यक्ताधिकरणम्** ॥ १४ ॥

अथाहिकुण्डलाधिकरणम् ॥ १५ ॥

सू ॥ **उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्** ॥ २८ ॥ अत्र परमेश्वरस्य गुणक्रियादयो यदि भिन्नास्तदा समवायस्य

अथ पराधिकरणम् ॥ ७ ॥

तदिह सकलचिदचिदाकारपरमशक्तिविलाससमरसात्मनः सर्वदोषवासनाकलंकरहितात् सर्वज्ञतादिसकलमङ्गलगुणरत्नाकरात् परब्रह्मणो विरूपाक्षाच्छिवादेतस्मात् परं किंचिदपि वस्त्वन्तरं नास्तीति वक्तुं प्रथममाशङ्कते—

सू ॥ परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३० ॥

'जन्माद्यस्य यतः' इत्यादिना 'प्रतिषेधाच्च' इत्यन्तेन यः परमकारणतया प्रतिपादितः परमेश्वरः इतः परमपि वस्त्वस्ति न वा

अथ पराधिकरणम् ॥ ७ ॥

उत्तराधिकरणं तत्प्रतिपाद्यप्रदर्शनपूर्वकमवतारयति—तदिहेति। 'न स्थानतोऽपी' ति सूत्रे परशब्देन ब्रह्म सर्वोत्कृष्टत्वेनानूदितं तदधिकरणप्रतिपाद्योभयलिंगत्वबाधाबाधविचारार्थत्वेनान्तरंगत्वात्तदनन्तरं प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणं प्रवृत्तम्। तत्सूत्रेऽपि परस्येत्यनुवृत्तेस्तस्य सर्वोत्कृष्टत्वप्रसंगोऽनुवृत्तः। तेन समराहित्यमप्यर्थसिद्धम्। अन्यथा तस्य स्वव्यतिरिक्तसर्वोत्कृष्टत्वासिद्धेः। तद्विषयवाक्ये 'न ह्येतस्मा' दिति 'नेत्यन्यत्परमस्ती' ति तस्य समराहित्यं प्रतिपादितम्। ततः कैमुतिकन्यायादधिकराहित्यमर्थसिद्धम्। एवं प्रसक्तमुभयमपि संभावितसकलशंकापरिहारेण न्यायतः स्थिरीकर्तुमुत्तराधिकरणद्वयं तत्राप्यधिकराहित्ये निर्णीते माभूदधिकः समः कश्चिदस्त्विति शंका प्रवर्तितुमुचितेति प्रथममधिकराहित्यं निर्णीयत इति संगतिरिह विवक्षिता। सू० ॥ परमतस्सेतून्मानसंबंधभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३० ॥ नन्वेतावत्पर्यंतेन सूत्रसंदर्भेण सकलजगत्कारणतया तदुपपादकसकलकल्याणगुणवत्तया मुक्तोपास्यतया मुक्तोपसृप्यतया च प्रतिपादितात्परमेश्वरात्परोऽस्तीति शंका नावकाशं लभत इत्याशंक्य सम्यगालोचयतां तथैव तथापि सेत्वादिव्यपदेशान्निरीक्षमाणानां मन्दधियां तथा शंका भवेदिति तदपाकरणाय तेषां गतिप्रदर्शनार्थोऽयमारंभः इत्यभिप्रेत्याह—जन्माद्यस्येति। सेत्वादिव्यपदेशानां गत्यन्तरासंभवसंभवाभ्यां संशये पूर्वपक्षः। भवतु जगत्कारणत्वादियुक्तं परं ब्रह्म मुक्तप्राप्यं तु

निराकृतत्वा[illegible]द्धत्त्वमनुपपन्नम्। यद्यभिन्नास्तदा ज्ञानादिमत्त्वं सश्रृत्वसंहर्तृत्वादिकं चानुपपन्नमित्युभयथापि महिमरहिते तस्मिन्ननुपपन्ना भक्तिः इति **पूर्वपक्षः**। पारमेश्वरा गुणक्रियादयस्सर्वेऽपि तेनाभिन्ना एव तस्य धर्माश्च भवन्ति। अभेदेऽपि भेदप्रतिनिधेर्विशेषस्य बलाद्धर्मधर्मित्वगोचरा व्यवहाराः प्रवर्तन्ते। अतः श्रुतिषु धर्मधर्मिभावरूपोभयव्यपदेशसत्त्वादुपपन्नमहिमशालिनि तस्मिन्नुपपन्ना भक्तिरिति। **सूत्रार्थस्तु,** ब्रह्म आनन्दगुणं तद्रूपं च भवति। कुतः **उभयव्यपदेशात्**= 'आनन्दो ब्रह्म' 'आनन्दं ब्रह्मण' इत्यादिश्रुतिषु गुणात्मकत्वेन गुणित्वेन च ब्रह्मण उक्तत्वात्। तदपि कथम्। **अहिकुण्डलवत्**=यथा अहेस्सर्पस्य कुण्डलत्वं कुण्डलित्वं च विशेषात्तथेत्यर्थः ॥

सू ॥ **प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्** ॥ २९ ॥ यथा प्रकाशाश्रयस्यादित्यस्य प्रकाशरूपत्वं तदाश्रयत्वं च तद्ब्रह्मणोऽपि। अन्यपरित्यागेन आदित्यदृष्टान्ते को हेतुरित्यत उक्तं **तेजस्त्वादिति**। ब्रह्मादित्ययोरुभयोरपि तेजोरूपत्वात्तदभिप्रायेण तद्दृष्टान्तीकरणमित्यर्थः ॥

सू ॥ **पूर्ववद्वा** ॥ ३० ॥ यथा कालः पूर्वेणाभिन्नोऽपि पूर्वकाल इति पूर्वपदेन विशेष्यते तथा ब्रह्म आनन्देन विशेष्यत इत्यर्थः। आदरार्थं स्थूलसूक्ष्मबुद्धिविवक्षया वा दृष्टान्तत्रयोक्तिः।

सू ॥ **प्रतिषेधाच्च** ॥ ३१ ॥ ब्रह्म गुणानां ब्रह्मणश्च 'नेह नाने' ति भेदस्य प्रतिषेधाच्च ब्रह्म गुणात्मकमित्यर्थः ॥

इत्यहिकुण्डलाधिकरणम् ॥ १५ ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

(१) 'मुक्तप्राप्यतया' इति. ख० पाठः।

इति संशयेऽस्तीति पूर्वः पक्षः। तथा हि–'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः' 'एतं सेतुं तीर्त्वा अन्धः सन्ननन्धो भवति' इति 'चतुष्पाद्ब्रह्म' 'अमृतस्यैष सेतुः' इत्यादिभिरस्य परब्रह्मणः सेतुत्वतरितव्यत्वपरिमितत्वप्रापकत्वादीनि व्यपदिश्यन्ते। अतोऽस्मादपि परं किंचिद्वस्त्वस्तीति ॥

सिद्धान्त उच्यते–

सू॥ सामान्यात्तु ॥ ३१ ॥

वस्तु ततोऽन्यदेव तस्मादपि परमिति सेत्वादिव्यपदेशतोऽवगम्यते। तथा हि–सेतुव्यपदेशस्तावद्ब्रह्मणि सर्वेषु वेदान्तेषु दृश्यते। प्रसिद्धसेतुः परपारप्रापकत्वेन प्रसिद्धः(१)। अतस्सेतुव्यपदेशाद्ब्रह्मणोऽपि प्राप्तव्यान्तरप्रापकत्वमवसीयते। नन्वियं शंका द्युभ्वाद्यधिकरणे निराकृता। सत्यम्। तत्र 'यस्मिन्द्यौ' रिति मन्त्रगतं सेतुशब्दमवलम्ब्योत्थिता शंका तस्य 'तमेवैकं जानथे' ति प्रकृतज्ञानपरत्वसमर्थनेन निराकृता। इह तु 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृति' रित्यादौ ब्रह्मण्येव प्रयुज्यमानस्सेतुशब्दस्तथा योजयितुं न शक्यते। ननु प्रसिद्धसेतुवदसंकरकारित्वमात्रेणायं सेतुशब्दोऽस्तु, 'एषां लोकानामसंभेदाये' ति वाक्यशेषात्। मैवम्। 'एतं सेतुं तीर्त्वेति' वाक्यान्तरे प्रसिद्धसेतुवत्तरितव्यत्वस्यापि श्रवणात्। तथेयत्तापरिच्छेदरूपोन्मानस्यापि व्यपदेशो दृश्यते। 'तदेतद्ब्रह्म चतुष्पा' दिति चत्वारश्च पादा निरूपिताः। प्राची दिक्कला प्रतीची दिक्कला दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम पृथिवी कलान्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनंतवान्नाम अग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मण आयतनवान्नामे' ति गवां पादेषु पुरतो द्वौ खुरौ पश्चात् द्वौ पार्ष्णी इत्येकैकस्मिन्पादे चत्वारश्चत्वारः शफास्सन्ति। ते कलाशब्देनोच्यन्ते। एवं परिमितं ब्रह्मेत्यपरिमितं यत्प्राप्यं मोक्षशास्त्रेषु प्रसिद्धं तद्ब्रह्मणोऽन्यत्तत्प्राप्यमित्यवसीयते। साक्षादेव मुक्तप्राप्यस्य ब्रह्मणश्च प्राप्यप्रापकभावसंबंधस्यापि व्यपदेशो दृश्यते। 'तस्यैष सोमः अमृतस्य परं सेतु' मिति। तथाच 'अमृतस्यैष सेतु' रित्यस्यापि तदैकार्थ्यं युक्तम्। साक्षाच्च वेदान्तेषु परशब्देन प्रसिद्धाद्ब्रह्मणः परं प्राप्तव्यमिति भेदस्यापि व्यपदेशो दृश्यते 'परात्परं पुरुषमुपैति दिव्य' मिति। न च ब्रह्मसाक्षात्काररूपसाधनाद्ब्रह्मण एव प्राप्तव्यत्वं युक्तमिति शंकनीयम्। मोक्षहेतुसाक्षात्कारस्यापि ब्रह्मान्यप्राप्तव्यविषयत्वव्यपदेशदर्शनात्। आथर्वणे हि 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीते' त्युपक्रम्य स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत' इति परब्रह्मध्यानपुण्येन ततोऽपि परस्येक्षणीयत्वं व्यपदिष्टम्। तस्मात्परं ब्रह्माप्यातिवाहिकविशेष इति। एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह–सू० ॥ सामान्यात्तु ॥ ३१ ॥ अत्रोक्तं परं ब्रह्म परमशिव एव सर्वोत्कृष्टं वस्तु न ततः परं वस्त्वस्ति स एव च मुक्तप्राप्य इति च सर्ववेदान्तानामुद्घोषस्सेत्वादिव्यपदेशमात्रेणान्यथाकर्त्तुं न शक्यते। अतः सेत्वादिव्यपदेशानां गतिमात्रं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्य सेतुव्यपदेशस्य गतिरनेन सूत्रे-

(१) 'परपारप्राप्तिहेतुत्वेन प्रथितः' इति ख. पाठः।

तुशब्दः पूर्वपक्षनिवर्तकः । अतस्तस्मात् सर्वोत्तराच्छिवात् परमस्तीति वादो न युक्तः, 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः' इत्यादिश्रुतिभिस्तस्य विश्वाधिकत्वसिद्धेः । अत्र च सेतुत्वादिव्यपदेशस्तत्सामान्यादेव सर्वलोकासंकरकरत्वेन 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय' इति श्रूयते । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति प्रतिपादितजगन्निमित्तोपादानभावस्य ब्रह्मण एव 'एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि' इति प्राप्यत्वमवगम्यते । अन्यत्र च-

'त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात् ॥'

इति तमसः परस्य सकलकारणस्य सर्वज्ञस्य त्रिलोचनत्वादिलक्षणस्य ब्रह्मण एव सर्वोत्तरतः प्राप्यत्वमुच्यते । तस्मादत्र तरतिः प्राप्तिवचनः । अन्यथा परमप्राप्याद्विश्वाधिकात् परमकारणादुपरि वस्तुसद्भावे तदुपर्यपि वस्तुसद्भावप्रसङ्गेनानवस्था वेदान्तवाक्यानां भवेत् । अतः सर्वातीतः परमशिव इति सर्वोत्कृष्टत्वं ब्रह्मण एव ॥

यदुक्तं परिमितत्वमपि तत्राह-

सू ॥ बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३२ ॥

'चतुष्पात्' इत्युन्मानव्यपदेशो 'वाक्पादश्चतुष्पादः' इतिवदुपासनार्थः ॥

सू ॥ स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३३ ॥

अपरिमित एव यद्यपि परमेश्वरः । तथाप्यस्य स्थानविशेषादवच्छिद्यानुसंधानं युज्यते, यथा वातायनादिस्थानसंबन्धात् प्रकाशादेः ॥

प्राप्यस्यापि प्रापकत्वं चास्तीत्याह-

सू ॥ उपपत्तेश्च ॥ ३४ ॥

प्राप्यस्यैव परमेश्वरस्य प्रापकत्वं चोपपद्यते, यथाह 'यमेवैष वृणुते तेन

णोक्ता । सेतुशब्दो वाक्यशेषावगतासंकरकारित्वसामान्यनिबन्धनः । तरतिश्च प्राप्त्यर्थः । तरणस्य तरितव्यदेशप्राप्तिपूर्वकत्वेन देशान्तरप्राप्तिफलकत्वेन च तस्य तल्लक्षणत्वोपपत्तेरिति । यद्वा । पूर्वपक्षसूत्रात् 'परमत' इति 'अंबुवदग्रहणा'दिति पूर्वाधिकरणसूत्रान्नेति चानुवर्तनेन परमेश्वरात्परं नास्तीति प्रतिज्ञापूर्वकं सेतुव्यपदेशस्यानेन सूत्रेण गतिरुक्ता । सू ॥बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३२ ॥ उन्मानव्यपदेशः उपासनार्थः । 'य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण उपास्त' इत्यादिवाक्यशेषात् अन्यत्रापि 'मनो ब्रह्मेत्युपासीते' त्युपक्रम्य 'नदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म वाक्पादः प्राणः पादः चक्षुः पादः श्रोत्रं पादः' इत्युपासनार्थं पादकल्पनादर्शनाच्च । सू० ॥ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३३ ॥ ननु परिमितस्य मनसश्चतुष्पात्त्वानुसंधानं युज्यतां कथं तदपरिमितस्य ब्रह्मण इत्याशंकानिराकरणार्थमिदं सूत्रम् । प्रापकत्वं चास्तीति । प्रापकत्वं चास्य श्रुतमस्तीत्यर्थः । सू ॥ उपपत्तेश्च ॥३४॥ चकारेण 'परात्पर' मिति निर्देशोऽपि देवमनुष्यादिभ्यः पराच्चतुर्मुखादेः परत्वपरतया

---

(१) 'ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्त' इति-ख० पाठः ।

लभ्यः' इति। अतः परमेश्वरान्नास्ति परमिति सिद्धम् ॥ इति पराधिकरणम् ॥७॥

अथ अन्यप्रतिषेधाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३५ ॥

पूर्वत्र विरूपाक्षात् परब्रह्मणः शिवान्नास्ति परमिति निरूपितम् । पुनरिह तत्सदृशोऽस्ति न वा ।

इति संशये पूर्वः पक्षः । परमेश्वरादुत्कृष्टवस्त्वभावेऽपि जगत्कारणत्वेनेश्वरत्वादिना तत्सदृशोऽस्त्येव । तथा हि श्रूयते—'सहस्रशीर्षा पुरुषः । सहस्राक्षः सहस्रपात्' इत्यत्र कश्चित् पुरुषः । तस्य हि 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' इत्यादिना बहुमुखपादादित्वं, 'पादोस्य विश्वा भूतानि' इति जगद्विशिष्टत्वं, 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति परमाकाशवर्तित्वं, 'तस्माद्विराडजायत विराजो अधिपूरुषः' इत्यव्यक्तहिरण्यगर्भोपादानत्वम् 'आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे' इति तमः

ब्रह्मण्युपपद्यत इति समुच्चीयते । ॥ इति पराधिकरणम् ॥ ७ ॥

अथ अन्यप्रतिषेधाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३५ ॥ ननु, पुरुषसूक्तनारायणानुवाकादीनामविरोधेन गति 'एतेन सर्वे व्याख्याताः' 'अनुपपत्तेस्तु न शारीर' इत्याद्यधिकरणेषु प्रपञ्चिता कथं तदवलंबनोऽत्र पूर्वपक्षः, उच्यते । पुरुषसूक्ते नारायणस्य सर्वकारणत्वप्रतिपादनं पारमेश्वरचिच्छक्त्यंशत्वेन जगदुपादानत्वाभिप्रायमित्युपपादितम् । तन्नोपपद्यते । तस्य तदंशत्वे प्रमाणाभावात् । नारायणानुवाके तस्य सर्वैश्वर्यपरब्रह्मभावादिप्रतिपादनं दहरोपासकस्य परमेश्वरैक्यभावनादार्ढ्याभिप्रायमित्युपपादितम् । तदपि नोपपद्यते । दहरविद्यायां स्वयमुपास्यस्य तस्यान्योपासकत्वासंभवात् । श्रूयते हि आत्मप्रबोधोपनिषदि 'यदिदं ब्रह्म पुरमिदं पुण्डरीकं तस्य य आत्मा हृत्पुण्डरीकमध्ये' इत्युपक्रम्य 'ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदन' इति ततः 'प्राक् ओं नमो नारायणाये' ति मन्त्रोपासनं 'वैकुण्ठं भगवल्लोकं गमिष्यती' ति तदीयदहरविद्यांगमंत्रस्तत्फलं चेत्युभयं दर्शितम् । नारायणोपासनया तल्लोके तत्सायुज्यप्राप्तिश्च शिवसायुज्यप्राप्तिवदेवानावृत्तिफला । अत एव महाभारते शिववचनम्—'सायुज्यानां विशिष्टे द्वे मामकं वैष्णवं तथा । मां प्राप्य न निवर्तंते विष्णुं वा शुभलोचने' ॥ इति । एतदभिप्रायेणैव बोधायनादिभिः 'महादेवं महापुरुषं वार्चयेद्देवयोर्यथाकामी स्यात्' इत्यादिवचनैः शिवविष्णुभजनयोर्विकल्प उक्तः ।

नयमणिमालायाम्

अथ पराधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ परमतस्सेतून्मानसंबंधभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३० ॥ सामान्यात्तु ॥३१॥ बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३२ ॥ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३३ ॥ उपपत्तेश्च ॥ ३४ ॥

सेतुं तीर्त्वेत्यादौ तरितव्यत्वादिकश्रवणात् । ब्रह्मादिलंध्यमुक्तौ ततःपरं प्राप्यमिति भाति ॥ १९५ ॥

ब्रह्मैव परममुक्तौ प्राप्यमिति श्रुतिशतावगतम् । तत्सेतुत्वमसंकरकारित्वं तरतिराप्त्यर्थः ॥ १९६ ॥

इति पराधिकरणम् ॥ ७ ॥

---

(१) 'पासकत्वकल्पनायोगात्' इति ख० पाठः ।

परत्वं 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति' इति मोक्षहेतुत्वं चावगम्यते। तस्य पुनः 'सहस्रशीर्षं देवम्' इत्यारभ्य 'पतिं विश्वस्य' इति विश्वपतित्वं 'नारायणपरं ब्रह्म' इति नारायणशब्दवाच्यत्वं परब्रह्मत्वं 'परमात्मा व्यवस्थितः' इति दहराकाशोपास्यत्वं चावगम्यते । अतो नारायणोऽसौ परमेश्वरसमानधर्मा। एत एव हि परमेश्वरस्य धर्माः–

'सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः ।
सर्वव्यापी च भगवांस्तस्मात्सर्वगतः शिवः ॥'

इति मन्त्रोपनिषदि । 'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखः' इति महोपनिषदि। शिवसंकल्पे च 'सर्वतोमुखः' इति । अथर्वशिरसि बहुमुखपादादिमत्त्वं परमेश्वरस्य श्रूयते ।

'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥'

इति जगदंशविशिष्टत्वं, 'हिरण्यगर्भं पश्यत' इत्यादिषु हिरण्यगर्भकारणत्वं 'समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात्' इत्यादिषु तमःपरत्वं 'दहरं विपाप्मम्' इत्यादिषु दहरोपास्यत्वं 'ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति' इत्यादिषु मोक्षहेतुत्वं 'सर्वैश्वर्यसंपन्नः' इत्यादिषु जगदीश्वरत्वं चावगम्यते । एवं विश्वरूपत्वादिधर्मसाम्यमनयोर्नारायणपरमेश्वरयोः। स्मृत्यादिषु पूजाविधाने 'शिवं वा विष्णुमेव वा' इति समानतया विकल्पः श्रूयते । समानमेव च तयोर्लोके पूजास्थानादिकं तत्प्रतिपादकपुराणागमादिकं च। तस्मात् परमेश्वरसदृशः पुरुषो नारायणः।

न चैतेषां वचनानां विष्णुप्रजापत्यग्नीषोमानां तारतम्ये सत्यप्युपांशुयाजदेवतात्वे विकल्पवन्नित्यार्चने शिवनारायणयोस्सत्यपि तारतम्ये देवतात्वे विकल्प इत्येतावन्मात्रे तात्पर्यमिति वाच्यम्। उदाहृतभारतवचनानुसारेण मोक्षार्थभजन एव विकल्पपरत्वात्। [1](अत एव कूर्मपुराणे 'न विष्ण्वाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् । तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्धरि' मित्यादिना विष्णुपूजां विधाय तदवसाने) 'निवेदयीत स्वात्मानं विष्णावमिततेजसि । तदात्मा तन्मनाः शान्तः तद्विष्णोरिति मंत्रतः ॥' इति तदीयप्रपदनप्रकाशकेन मन्त्रेण मोक्षार्थमेवात्मसमर्पणमुक्तम् । तदनन्तरम् 'अथवा देवमीशानं भगवन्तमनामयम् । आराधयेन्महापूतो भावयन्वै महेश्वर'मित्यादिना शिवपूजां विधाय तदवसानेऽपि 'नमस्कुर्यान्महादेवमृतं सत्यमितीश्वरम्। निवेदयीत चात्मानं यो ब्रह्माणमितीश्वरे ॥' इति मोक्षफलकप्रपदनार्थतया प्रसिद्धेनैव मन्त्रेणात्मसमर्पणं विहितम्। एवमुभयोर्भजनस्य मुक्तिफलकत्वाविशेषादेव शैवानि वैष्णवानि च मुक्तिक्षेत्राणि पुराणेषु प्रसिद्धानि। तेषु तयोरद्याप्यविशेषेण पूजाविशेषाः प्रवर्तन्ते । तयोर्जगत्कारणत्वजगदीश्वरत्वमुक्तोपास्यत्वमुक्तप्राप्यत्वादिप्रतिपादकाश्च श्रुतिस्मृतिपुराणागमास्सममेवोपलभ्यन्ते। एवञ्च यद्यपि तत्तत्पुराणागमेष्वितरापकर्षवचनं गार्हस्थ्यसंन्यासाद्यन्योन्यनिन्दावचनवन्नहिनिन्दान्यायेनोपपद्यते इति शिवादाधिक्यं कस्यचिदपि न संभवति,

(१) एतद्रेखांकितो भागः ख पुस्तके न दृश्यते ।

इति प्राप्ते ब्रूमः—परमेश्वरादुत्कृष्टं नास्ति यथा, तथा सदृगपि नास्त्येव, जगत्कारणत्वेश्वरत्वादौ तदन्यप्रतिषेधात्। तथा हि—

'एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः य इमाँल्लोकानीशत ईशनीयुः जननीयुः'
'द्यावापृथिवी जनयन् देव एकः' 'य एको रुद्र उच्यते' 'हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः'

'यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः।
तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति॥'
'शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्य'
'यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिः न सन्न चासच्छिव एव केवलः॥'

इत्यादिभिः परमेश्वरादन्यस्य जगत्कारणत्वादौ निषेधः क्रियते। अतः परमेश्वरेण सदृशः कश्चिन्नास्ति। परमशक्तिमत्त्वान्निमित्तभूतः परमेश्वर एव। पुरुष उपादानमिति पुरुषस्य हिरण्यगर्भकारणत्वम्। तस्य उपादानत्वात्। ईश्वरस्य निमित्तत्वादुच्यते उभयोरपि जगत्कारणत्वम्। अत एव प्रतीयते 'तस्माद्विराट्' इति हि पुरुषस्योपादानत्वं 'हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्' 'द्यावाभूमी जनयन् देव एकः' इति परमेश्वरस्य निमित्तत्वं च प्रतिपाद्यते। सर्वज्ञात् सर्वशक्तिमतः परब्रह्मणः शिवाद्विश्वाधिकात् प्रथमं परप्रकृतिभूता परा शक्तिः प्रादुर्भवति। सा प्रथमभोक्तृत्वदशायां पुरुषः उच्यते, यः 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' इति श्रूयते। तदात्मन एव शिवात् सकलचेतनप्रपञ्चपरिणामः। अत एव 'सर्वो वै रुद्रः' इति परमेश्वरस्य सर्वात्मताभिधानमुपक्रम्य 'पुरुषस्य नारायणस्य सर्वात्मत्वमुपादानत्वात्।' कथमस्य सर्वात्मत्वमित्याशङ्कायां 'पुरुषो वै रुद्रः' इति 'पुरुषस्य विद्म सहस्राक्षस्य महादेवस्य धीमहि' इति च पुरुषोऽपि परमेश्वरस्य महाविभूत्यात्मा जगदाकार इति निरूपितम्। सर्वज्ञं सर्वशक्तिकं नित्यतृप्तं स्वतन्त्रं विश्वाधिकं निमित्तभूतमेव परं ब्रह्म सर्गसमये बहु स्यामिति संकल्प्य स्वात्मनोऽमुं पुरुषं विभजति। स्वविभक्तस्वांशभूतेन सकलं जगद्भवतीति 'तत्सृष्ट्वा। तदेवानुप्राविशत्। तदनु प्रविश्य। सच्च त्यच्चाभवत्।' इत्यादिना,

---

तथाप्यपक्षपातेन श्रुतिस्मृतिपुराणागमान्विमृशतां शिवेन नारायणस्य साम्यं न प्रत्याख्यातुं शक्यम्। जगत्स्रष्टृत्वादिकं चोभयोरपि कल्पभेदेनोपपादनीयमित्येवमधिकाशंकावलम्बनोऽत्र पूर्वपक्षः। तन्निराकरणाय प्रवर्तते सूत्रकारः—तथान्यप्रतिषेधादिति। तत्र तथाशब्दसूचितस्य प्रतिज्ञांशस्यानुवृत्त्यध्याहाराभ्यामपेक्षितं पूरयन्सूत्रं व्याचष्टे—यथेति। नन्वैश्वर्यकारणत्वादिविषये अन्यप्रतिषेधो दृश्यतां नाम, किमतः, नारायणस्यापि तत्प्रतिपादनमपि दृश्यत एवेत्याशंक्य तस्य गतिं वक्तुमुपक्रमते—परमशक्तिमत्वादित्यादिना। नन्विदं सर्वं स्वकल्पितप्रक्रियामात्रं 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश' दित्यादिश्रुतिवाक्यादपि सद्वारकाद्वारकसाधारणप्रवेशमात्रप्रतिपादकात्स्पष्टमिदं न प्रतीयत इत्याशंक्य नारायणस्य चिच्छक्त्यंशत्वे जगदुपादानभूततद्वारा परमेश्वरस्य जगदात्मत्वे च श्वेताश्वतर-

'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
तस्यावयवभूतेन व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥'

इत्यादिना च श्रुतिवाक्येनावगम्यते । निमित्तसंकल्पमूलत्वादुपादानभावस्य निमित्तस्योपादानाधिक्यम्, उपादानस्य निमित्तसंक्रमाविभागान्निमित्तधर्माणामुपादाने श्रवणम् । अतः परमेश्वरेण सदृशमुत्कृष्टं वा वस्तु नास्त्येव ॥

अतोऽपि परमेश्वरेण सदृशं तदुत्कृष्टं च किंचिदपि वस्तु नास्तीत्याह—

सू ॥ अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३६ ॥

आयामो महाव्याप्तिः । 'सर्वाननशिरोग्रीवः' 'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखः' इत्यादिभिः, 'अणोरणीयान्' इत्यारभ्य 'सर्वो ह्येष रुद्रः' इत्येतत्पर्यन्तैर्महोपनिषद्वाक्यैः 'यो वै रुद्रः स भगवान्' इत्यारभ्य 'यच्च सत्यम्' इत्यन्तैराथर्ववाक्यैश्च सकलजगद्व्याप्तिप्रतिपादनपरैः । अनेन स्वधर्मांशभूतेनोपादानपुरुषेण

मन्त्रमुदाहरति—मायां त्विति । अस्य मन्त्रस्योक्तार्थपरत्वं प्रकृत्यधिकरणभाष्यव्याख्यानसमयेऽस्माभिः प्रपञ्चेन प्रतिपादितम् । यद्यपि प्रकृत्यधिकरणे शिवस्योपादानत्वे निर्विकारश्रुतिविरोधपरिहाराय परिणामिप्रकृतिद्वारकं तस्योपादानत्वमित्येतावत्प्रदर्शयितुं 'परिणामा'दिति सूत्रं प्रवृत्तम् । तथापि प्रकृतेरुपादानत्वे कथं नारायणस्योपादानत्वश्रवणमिति बुद्धिस्थशंकानिराकरणाय तत्र भाष्यकृता 'मायां त्वि' ति मन्त्रमुदाहृत्य तत्र तात्पर्यमुक्तमित्यस्माभिरपि तद्विषयेऽत्र वक्तव्यं सर्वं तत्र प्रपञ्चितम् । [1](नारायणस्य मायाशब्दोक्तचिच्छक्तिरूपत्वमाश्वलायनस्मृतावपि यज्ञोपवीतप्रशंसाप्रकरणे वर्णितम् । 'सिसृक्षुरेक एवाग्रे समासीनश्शिवः स्वयम् । सृष्ट्वा गुणमयीं मायां सूत्ररूपामुपाकरोत् ॥ तया तदात्मकं विष्णुं सृष्ट्वा पालं दिवौकसाम् । स्वयं ब्रह्माभवद्रुद्रो रुद्रश्चास्य क्षयाय सः ॥' इति ।) ननु निमित्तस्य स्वातन्त्र्यात्तस्य तत्परतन्त्रादुपादानादाधिक्येन भाव्यं चेत् का तर्ह्युपादानस्य नारायणस्य परमैश्वर्यपरब्रह्मभावादिश्रवणस्य गतिरित्याशंक्य तस्यौपचारिकत्वमाह—उपादानस्येति । परमेश्वरैक्यभावनानिमित्तत्वमपि तत्र तत्रोक्तमनुसन्धेयम् । यत्तु दहरविद्योपास्यत्वं नारायणस्यापि श्रुतमिति भवतु तदस्मदाद्युपास्यस्यापि तस्य परमेश्वरमहिमप्रख्यापनार्थं तदुपासकत्वमविरुद्धम् । नारायणोपासना तु साक्षाज्ज्ञानावृत्तिफला किन्तु तत्पदप्राप्तिद्वारा शिवपदप्रापकत्वेन । यतश्शिवसायुज्यमेव मोक्षः । अत एव महाभारतेऽपि 'धर्मान्वेषी तपः कर्तुं यतेत सततं प्रिये । अमरत्वं शिवत्वं च तपसा प्रापयेत्सदे' ति तपसः स्वर्गमोक्षहेतुत्वकथने मोक्षश्शिवत्वमित्यनेन व्यपदिष्टः । शिवनारायणयोर्जगत्कारणत्वादिप्रतिपादकवचनबलाबलविभागे तदाराधनयोः फलविशेषविभागे च यदत्र वक्तव्यमपेक्षितं तत्सर्वमस्माभिश्शिवतत्वविवेके प्रपञ्चितमनुसन्धेयम् । उत्तरसूत्रमवतारयति—अतोऽपीति । सू ॥ अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३६ ॥ आयामस्त्रिविधव्याप्तिरूपा महाव्याप्तिः । तत्प्रतिपादकश्शब्दः 'सर्वाननशिरोग्रीव' इत्यादिमन्त्रः । तत्र हि 'सर्वव्यापी' त्यनेनाकाशवत्केवलं विभुत्वरूपा व्याप्तिर्गृह्यते । 'सर्वभूतगुहाशय' इत्यनेन नियमनार्थसर्वप्राणिहृदयगुहासन्निधानरूपा । ततः

---

(१) एतद्रेखांकितो भागः ख· पुस्तके नास्ति ।

सर्वगतत्वमवगम्यते निमित्तस्य परब्रह्मणः। तस्मात् परमेश्वरस्य विभूतिमग्रं विश्वमिति तत्सदृशस्तदुत्कृष्टश्च नास्त्येव ॥ इत्यन्यप्रतिषेधाधिकरणम् ॥ ८ ॥

'सर्वाननशिरोग्रीव' इत्यनेन उपादानभावप्रयुक्तसर्वकार्यानुस्यूतिरूपा व्याप्तिरुच्यते । पारिशेष्यात् 'सहस्रशीर्षं देव' मित्यादेर्नारायणविषयस्यैतदैकार्थ्यस्य तत्परत्वदर्शनाच्च । न निर्विकारस्य परब्रह्मणश्शिवस्य साक्षादुपादानत्वं संभवतीत्यन्यद्द्वारकं तदाश्रयणीयम् । तत्र द्वारापेक्षायां यत्र 'सर्वाननशिरोग्रीव' इत्यादिश्रुतितौल्यं तस्य नारायणस्य 'मायां तु प्रकृतिं विद्या' दिति श्रुतायाश्शिवशक्तेश्च द्वारत्वं प्राप्तम् । न च तयोरन्यतरपरित्यागे कारणमस्तीति तयोरपि द्वारद्वारिभावाश्रयणे मायाशक्तेस्साक्षाच्छिवधर्मत्वस्य प्रतिपन्नत्वात्परिशेषेण नारायणस्य तदंशत्वं सिद्ध्यतीति यच्छिवस्योपादानभावप्रयुक्तं सर्वानुस्यूतत्वं श्रुतं तदनेन तच्छक्त्यंशभूतेन नारायणेन द्वारेणेति सिद्ध्यतीत्येवमायामशब्दा-'त्तदनेन सर्वगतत्व' मिति निर्दिष्टस्य साध्यस्य सिद्धिः। तथा 'सर्वो वै रुद्र' इत्यत्रोपादानभावेन सार्वात्म्यं विवक्षितम् । 'विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जायमान' मित्यग्रे सर्वस्य कार्यरूपतोक्तेः तत्कथं रुद्रस्योपपद्यते । पुरुषस्य हि तथा सार्वात्म्यं 'पुरुष एवेदं सर्व' मित्यादिश्रुत्यन्तरे प्रसिद्धमिति शंकावारणाय 'पुरुषो वै रुद्र' इति तदनंतरवाक्यं प्रवृत्तम् । तेना 'प्यनेन सर्वगतत्व' मिति निर्दिष्टस्य साध्यस्य सिद्धिः। 'तस्यावयवभूतेने' त्यनेन च सकलवैपरीत्यशंकानिवर्तनक्षमेण तस्य सिद्धिः । एवमायामशब्दादिभ्यो हेतुभ्यः प्राप्तं यत्परमेश्वरस्य स्वधर्मांशभूतनारायणद्वारेणोपादानतया सर्वगतत्वमस्मादपि हेतोः परमेश्वरेण समः कोऽपि नास्ति । संभावितसाम्यस्य नारायणस्य तद्धर्मांशभावेन तदुपादानत्वघटकतया तदुपसर्जनत्वात् अन्यस्य च तत्साम्यसंभावनास्पदस्याभावादिति पूर्वसूत्रोक्तेना 'न्यप्रतिषेधा' दिति समनिषेधहेतुनास्य हेतोस्समुच्चयः प्राक् 'अतोऽपी' ति सूत्रावतारिकाभाष्येण दर्शितः । एतत्सूत्रविवरणभाष्ये 'सर्वाननशिरोग्रीव' इति मन्त्रः प्राधान्येनायामशब्दरूपहेतुतयोपात्तः । तदुपोद्बलकतया 'विश्वतश्चक्षु' रित्यादय उपात्ताः । 'अणोरणीया' नित्यादेरणुतोऽप्यणीयान्पदार्थः परमेश्वरः एवं महतो महीयान्पदार्थोऽपि स एवेति सार्वात्म्यमर्थमभिप्रेत्य तदुदाहरणम् 'सर्वो वै रुद्र' इत्याद्यंशस्य त्वादिशब्दोपात्तद्वितीयहेतुसमर्पकतया । तृतीयहेतुसमर्पक 'स्तस्यावयवभूतेने'त्यादिः पूर्वसूत्र एवोदाहृत इति पुनरिह नोदाहृतः । एवञ्चान्यप्रतिषेधमात्रं पूर्वसूत्रे विवक्षितो हेतुः तर्हि श्रुत्यन्तरदर्शनतः समापतन्त्याः नारायणस्य तत्साम्यप्रतीतेः कः प्रतीकार इति शंकाया निराकरणमेतत्सूत्रोक्तहेतुप्रसादलभ्यमप्याकांक्षाशांतये भाष्यकृता पूर्वसूत्रे कृतमिति सर्वमनवद्यम् ॥ ॥ इति अन्यप्रतिषेधाधिकरणम् ॥ ८ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ अन्यप्रतिषेधाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू० ॥ तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३५ ॥ अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३६ ॥

माभूत्परो महेशात् समस्तु नारायणोऽस्त्येव । श्रूयन्ते परधर्मास्तस्यापि हि कारणत्वाद्याः ॥ १९७ ॥

नास्ति समस्तस्यान्यप्रतिषेधात्कारणत्वमुख्येषु । नारायणे श्रुता अपि तदवस्थं प्रापुरुशिवं धर्माः ॥ १९८ ॥

मायांत्वित्यादिमंत्रप्रथितजगदुपादानभावस्य पुंसो नैव स्वप्रेरकत्वं समुपगतवता विश्वकर्त्रास्ति साम्यम् ।

तस्मायद्धर्मजातं पिशुनयति परब्रह्मभावं मुकुन्दे तत्सर्वं पर्यवस्येद्विषमशरहरे तादवस्थ्यं दधाने ॥ १९९ ॥

इत्यन्यप्रतिषेधाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ पराधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ **परमतस्सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३० ॥ सामान्यात्तु ॥ ३१ ॥ बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३२ ॥ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥३३॥ उपपत्तेश्च ॥३४॥ तथान्यप्रतिषेधात् ॥३५॥ अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३६ ॥**

भगवत्पादमते, पूर्वं 'नेतिनेती'ति ब्रह्मातिरिक्तं वस्तु निषेध्यमित्युक्तमयुक्तम् । ब्रह्मणस्सेतुत्वोन्मानादिव्यपदेशेन वस्त्वन्तरसत्त्वावगमाद्द्युभ्वाद्यधिकरणे सेतुत्वस्य गौणत्वेन नीतत्वेऽपि उन्मानादीनां गतेदर्शनादित्याक्षेपसंगत्येदमाह—सू ॥ **परमतस्सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३० ॥** अत्र ब्रह्मातिरिक्तं वस्त्वस्ति वा न वेति **संदेहः । अतः**= अस्माद्ब्रह्मणस्सकाशात् । परं वस्त्वस्ति । 'अथ य आत्मा स सेतुः' इति ब्रह्मणस्सेतुत्वव्यपदेशात्, तथा 'ब्रह्म चतुष्पात्' इति श्रुतौ उन्मानव्यपदेशात्, एतावदिदमिति परिच्छिन्नत्वव्यपदेशात्, सुषुप्तौ 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः' 'शारीर आत्मा' इत्यादिना ब्रह्मणस्संबन्धव्यपदेशात्, आदित्ये हिरण्मयं पुरुषमीश्वरं व्यपदिश्य ततो भेदेन अक्षिस्थपुरुषस्य व्यपदेशात् । तस्मात्सद्वितीयं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ इति **पूर्वपक्षः ॥ सिद्धान्तस्तु,**

सू ॥ **सामान्यात्तु ॥ ३१ ॥** तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । मृद्दार्वादिमये हि सेतुशब्दो रूढो लोके । न हि ब्रह्मणस्तादृशं सेतुत्वमस्ति किं तु यथा सेतोर्जलव्यवस्थापकत्वम् एवं ब्रह्मणोऽपि जगन्मर्यादाव्यवस्थापकत्वेन प्रसिद्धसेतुसामान्यात्साम्यात्सेतुत्वव्यपदेश इत्यर्थः ॥

उन्मानव्यपदेशोऽपि न मुख्य इत्याह—सू ॥ **बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३२ ॥** 'ब्रह्म चतुष्पात्' इति श्रुतौ उन्मानव्यपदेशो **बुद्ध्यर्थः**=उपासनार्थः । निर्विशेषस्य बुद्धिस्थत्वायोगात् । उपासनाद्वारा बुद्धिस्थस्योन्मानव्यपदेशो न मुख्यः । **पादवत्**=यथा ब्रह्मप्रतीकस्य मनसो वाग्घ्राणचक्षुःश्रोत्राणामुपासनार्थं पादत्वेन व्यपदेशस्तद्वदित्यर्थः ।

संबन्धभेदव्यपदेशावपि न मुख्यावित्याह—सू ॥ **स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३३ ॥ स्थानविशेषात्**= स्थानमुपाधिर्बुद्ध्यादिस्तद्विशेषात्प्राप्तस्य भेदस्योपाध्युपशमाय उपशमस्स एव प्राज्ञेनात्मना जीवस्य सुषुप्तौ संबन्ध इत्युपाध्यपेक्षयोपचर्यते । अक्ष्यादित्यपुरुषयोर्भेदव्यपदेशोऽप्यक्ष्यादित्यरूपस्थानविशेषापेक्षयोपचर्यते । **प्रकाशादिवत्**=यथा सौरालोकादेरंगुल्याद्युपाधियोगादुपजातभेदस्योपाध्युपशमात्संबन्धव्यपदेशः, उपाधिभेदाच्च भेदव्यपदेशस्तद्वदित्यर्थः ॥

ननु मुख्यावेव संबन्धभेदौ किं न स्यातामित्यत आह—सू ॥ **उपपत्तेश्च ॥ ३४ ॥** न मुख्यसंबन्धो जीवपरयोः सुषुप्तौ भवति । 'स्वमपीतो भवति' इति श्रुतौ स्वरूपस्यैव संबन्धत्वव्यपदेशोपपत्तेः । तथा भेदोऽपि मुख्यः । श्रुतिसहस्रविरोधात् । इत्युपपत्तेश्चेत्यर्थः ॥

इत्थं सेतुत्वादीन्भेदहेतून्निराकृत्य ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं हेत्वन्तरेणाह—सू ॥ **तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३५ ॥** यथा सेतुत्वादिहेतुभ्यो न वस्त्वन्तरप्रतिपत्तिः तथा 'आत्मैवाधस्तात्' इत्यादिवाक्यैरन्यस्य वस्तुनः प्रतिषेधादद्वितीयमेव ब्रह्मेत्यर्थः ॥

ननु ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वे कथं सर्वगतत्वमत आह—सू ॥ **अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३६ ॥ अनेन**= सेतुत्वादिव्यपदेशमुख्यत्वस्य वस्त्वन्तरस्य च प्रतिषेधेन ब्रह्मणस्सर्वगतत्वं सिद्धम् । अप्रतिषेधे प्रसिद्धसेतुवद्ब्रह्मणस्सर्वगतत्वं प्रसज्येत । कस्मात्पुनस्सर्वगतत्वम् ? । **आयामशब्दादिभ्यः**=आयामशब्दो व्यापकत्ववाचकः । 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इत्यादिशब्दात् आदिशब्देन 'नित्यस्सर्वगतः स्थाणुः' इत्यादिरुक्तः । तस्माददद्वितीयस्य ब्रह्मण आवियकं सर्वमादाय श्रुतिस्मृतिभ्यां सर्वगतत्वं सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते, इदमधिकरणद्वितयात्मकतया विभज्य **पराधिकरणमन्यप्रतिषेधाधिकरणमिति** व्यपदिश्यते । तत्राद्ये पराधिकरणे सर्वज्ञतादिनिखिलमंगलगुणरत्नाकरात्परब्रह्मणः परमशिवात्परं किंचिदपि वस्त्वन्तरं नास्तीति वक्तुमाशंकते—सू ॥ **परमतस्सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३० ॥** 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यादिना परमकारणतया प्रतिपादितात्परमेश्वरात्परमपि वस्त्वस्ति वा न वेति **संदेहः** । 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः' 'एतं सेतुं तीर्त्वा अन्धस्सन्ननन्धो भवति' 'चतुष्पाद्ब्रह्म' 'अमृतस्यैष सेतुः इत्या'दिभिरस्य परब्रह्मणः सेतुत्वतरितव्यत्वपरिमितत्वप्रापकत्वादीनां व्यपदेशादस्मादपि परं किञ्चिद्वस्त्वस्तीति **पूर्वपक्षः ॥ सिद्धान्तस्तु, सू ॥ सामान्यात्तु ॥ ३१ ॥** तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः' इत्यादिश्रुतिभिः परब्रह्मणश्शिवस्य विश्वाधिकत्वसिद्धेः, 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाये' ति सर्वलोकासंकरकरत्वेन साम्यादेव सेतुव्यपदेशोपपत्तेः, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति प्रतिपादितजगदुभयकारणभावस्य परमेश्वरस्यैव 'एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि' 'त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्त' मित्यादिकया च श्रुत्या सर्वोत्तरतः प्राप्यत्वावगमाच्च तरितव्यत्वस्य प्राप्यत्वपरत्वात्, अन्यथानवस्थाप्रसंगाच्च परिमितत्वव्यपदेशस्य 'वाक्पादश्चक्षुः पादः' इतिवदुपासनार्थत्वात् अपरिमितस्यापि परमेश्वरस्य स्थानविशेषाद्वातायनादिस्थानसंबन्धात्प्रकाशादेरिवावच्छिन्ना-

नुसंधानोपपत्तेः, 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इत्यादिश्रुत्या प्राप्यस्यैव परमेश्वरस्य प्रापकत्वोपपत्तेश्च सर्वोत्तरात्परमशिवात्परं वस्तु किञ्चिदस्तीति वादो न युक्तः । अतः परमेश्वरान्नास्ति परमिति सिद्धम् इति । अनेन 'बुद्ध्यर्थः पादवत्' इत्यादीनि त्रीणि सूत्राण्यपि व्याख्यातानि ॥ **इति श्रीकण्ठमते पराधिकरणम्** ॥ ७ ॥

अथ अन्यप्रतिषेधाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३५ ॥ अत्राधिकरणे पूर्वाधिकरणोक्तरीत्या परमेश्वरादुत्कृष्टवस्त्वभावेऽपि जगत्कारणत्वेनेश्वरत्वादिना तत्सदृशोऽस्ति वा न वेति **संदेहः** । 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' इत्यादिश्रुतिभिः बहुमुखपादादिमान् जगद्विशिष्टः परमाकाशवर्ती अव्यक्तहिरण्यगर्भोपादानः तमःपरः पुरुषनारायणशब्दवाच्यो मोक्षहेतुः कश्चित्तत्सदृशोऽस्तीति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** यथा परमेश्वरादुत्कृष्टं वस्तु नास्ति **तथा** तत्सदृशोऽपि नास्त्येव । जगत्कारणत्वेश्वरत्वादौ 'एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः' 'शिव एव केवलः' इत्यादिभिः परमेश्वरादन्यस्य प्रतिषेधात् । सर्वस्यास्य प्रपञ्चस्य परमेश्वरविभूतिमयत्वात्परमेश्वरेण सदृशमुत्कृष्टं वा वस्तु नास्त्येवेति । आयामो महाव्याप्तिः । जगद्व्याप्तिप्रतिपादनपरैरुपनिषद्वचनजातैः स्वधर्मांशभूतेनोपादानपुरुषेण निमित्तस्य परब्रह्मणः सर्वगतत्वप्रतिपादनात् सर्वस्यास्य परमेश्वरविभूतिमयत्वाच्च न काप्यनुपपत्तिः ॥ इति च ॥

रामानुजमते तु शांकरमतवदिदमेकमेवाधिकरणम् । सूत्रार्थवर्णनादिकं प्रायः श्रीकण्ठमतवदेव । श्रीकण्ठमते भिन्नाधिकरणतया व्याख्यातस्य **'तथान्यप्रतिषेधात्'** इति सूत्रस्य तु 'न तस्येशे कश्चन' इत्यादिश्रुतिषु पुरुषादन्यस्य परत्वप्रतिषेधादित्यर्थः । **सू ॥ अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः** ॥ 'नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्म'मित्यादिसर्वव्याप्तिवाचिशब्देभ्योऽवगम्यमानम् अनेन ब्रह्मणा सर्वस्य व्याप्तत्वमेतस्मात्परं वारयतीत्यर्थः । अन्यत्सर्वं श्रीकण्ठभाष्यप्रतिपादितपराधिकरणवत् । परब्रह्मणोऽन्यत्तदुत्कृष्टं वस्तु नास्त्येवेति सिद्धान्तितम् । सर्वत्र श्रीकण्ठरामानुजमतयोः प्रायस्समानप्रक्रियत्वेऽपि परब्रह्मशब्दवाच्यं जगत्कारणं वस्तु परं नामतो रूपतश्च भिन्नमिति वेद्यम् । **इति रामानुजमते पराधिकरणम्** ॥ ७ ॥

आनन्दतीर्थमते, इदमधिकरणचतुष्टयात्मकतया व्याख्यातम् । तत्राद्ये पराधिकरणे परमात्मनि अतिनिरतिशयभक्तिसिद्ध्ये तदीयगुणानां लौकिकगुणवैलक्षण्यं समर्थ्यते—**सू ॥ परमतस्सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः** ॥ ३२ ॥ अत्र ब्रह्मगुणजातं लोकविलक्षणं न वेति **संदेहः** । लोकविलक्षणं न भवतीति **पूर्वपक्षः** । लोकविलक्षणमेवेति **सिद्धान्तः** । **सूत्रार्थस्तु,** ब्रह्मगुणजातं **परमतः**=लोकविलक्षणम् । कुतः । **सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः**='एष सेतु'रिति सेतुत्वोक्तेः 'यतो वाच' इत्युन्मानशब्दितपूर्णत्वोक्तेः 'एतस्यैवानन्दस्ये'ति बिंबप्रतिबिंबभावसंबन्धोक्तेः 'अन्यज्ज्ञानं लि'ति लौकिकानन्दाद्भेदोक्तेश्चेत्यर्थः ॥

सू ॥ दर्शनात् ॥ ३३ ॥ अन्यमतेषु **'सामान्यात्तु'** इति अन्यथा सूत्रपाठो दृश्यते । अत्र मत एव **'दर्शना'** **दिति** पाठभेदः । अन्यानन्दादीनां प्रत्यक्षसिद्धत्वान्मनोवागविषयत्वाच्च ब्रह्मानन्दस्यातथात्वादेव लोकविलक्षणत्वमित्यर्थः ॥

सू ॥ बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३४ ॥ यथा लोकपादविलक्षणेषु जीवाख्यभूतेषु 'पादोऽस्य विश्वा भूतानी'ति पादपदप्रयोगः **बुद्ध्यर्थः**=भूतानामीशांशत्वज्ञापनार्थः । तथा लौकिकेऽपि ब्रह्मानन्दादावानन्दपदप्रयोगः बुद्ध्यर्थः अनुकूलतया वेदनीयत्वादिधर्मज्ञापनार्थं इत्यर्थः ॥ **इति पराधिकरणम्** ॥ १६ ॥

अथ स्थानविशेषाधिकरणम् ॥ १७ ॥

सू ॥ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३५ ॥ 'एतस्यैवानन्दस्ये'ति श्रुत्या हिरण्यगर्भादिजीवगतलौकिकानन्दानां ब्रह्मानन्दप्रतिबिंबत्वमुक्तम् । तथा सति बिंबावैचित्र्येण लौकिकानन्दानां वैचित्र्याभावप्रसंगात् बिंबप्रतिबिंबभावोक्तिरनुपपन्नेति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, प्रकाशादिवत्**=यथा सूर्यकान्तादिगतसूर्यादिप्रतिबिंबेऽग्निजनकत्वादिवैचित्र्यं **स्थानविशेषात्**सूर्यकान्तादिस्थानगुणवैचित्र्यादुपपद्यते तथा ब्रह्मादिस्थानगतभक्त्यादिगुणवैचित्र्याद्भगवदानन्दप्रतिबिंबेषु ब्रह्माद्यानन्देष्वपि वैचित्र्यमुपपद्यत इत्यर्थः ॥

सू० ॥ उपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥ बिंबभूतभगवदैश्वर्यवशादेव प्रतिबिंबभूतब्रह्माद्यानन्दवैचित्र्योपपत्तेश्च तत्प्रतिबिंबत्वमितरेषां युक्तमेवेत्यर्थः ॥ **इति स्थानविशेषाधिकरणम्** ॥ १७ ॥

अथ तथान्यप्रतिषेधाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सू ॥ तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३७ ॥ अत्र ब्रह्मणः प्राङ्निरूपितमव्यक्तत्वं पुनराक्षिप्य समर्थ्यते । ध्यातॄणां हृदि ध्यानकाले स्फुरणात् ब्रह्माव्यक्तं न भवतीति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** यथा जीवानन्दादि ब्रह्मानन्दादेर्विलक्षणं तथा ध्यानकाले प्रतीतं वासनामयं वस्तु ब्रह्मणोऽन्यत्तत्प्रतिबिंबभूतमेव । कुतः । 'यन्मनसे'ति तदन्यस्य ब्रह्मत्वप्रतिषेधादित्यर्थः । तस्माद्ध्याननिमित्तं रूपं ब्रह्मणः प्रतिबिंबविशेष इति तदुपासनयैव प्रतिमोपासनयेव तद्गतं ब्रह्म प्रसन्नं सदव्यक्तमपि स्वसामर्थ्यादपरोक्षीभवतीति युक्तम् ॥ इति ॥ **इति तथान्यप्रतिषेधाधिकरणम्** ॥ १८ ॥

अथ फलाधिकरणम्. ॥ ९ ॥

एवं सर्वेश्वरतया सर्वात्मकतया स एव परमेश्वरः सर्वकर्मणां तत्तद्देवतारूपेण स्वरूपेण च फलदाता भवतीति निरूपयितुमाह—

सू ॥ फलमत उपपत्तेः ॥ ३७ ॥

इह पूर्वत्र सर्वेश्वरतया प्रतिपादितस्य परब्रह्मण एव सर्वानुष्ठातॄणामनुष्ठानफलदातृत्वमुतान्यस्येति संशयः ॥

अनुक्षणविनाशिनोऽपि कर्मणोऽपूर्वव्यवधानेन कालान्तरभाविफलदाने सामर्थ्यमस्त्येव । ततः कर्मणः फलदातृत्वे सिद्धे तदतिरिक्ताप्रसिद्धपरमेश्वरकल्पने गौरवप्रसङ्गात् तस्य न फलदातृत्वमिति पूर्वः पक्षः ॥

अथ फलाधिकरणम् ॥ ९ ॥

संगतिं सूचयन्नुत्तराधिकरणमवतारयति—एवमिति । यथा निरस्तसमस्तदोषस्सकलमंगलगुणरत्नाकरस्सर्वकारणत्वसर्वेश्वरत्वादिविषये समाभ्यधिकरहितश्च परमेश्वरः एवं सकलकर्मजातानां स्वर्गापवर्गादिफलप्रदोऽपि स एवेति तस्य महिमान्तरं निरूपयितुमधिकरणमारभ्यत इत्यर्थः । अनेन महाप्रभुर्महावदान्यश्च फलेप्सुभिस्सर्वैस्सेव्यो नान्यः । 'एकाहाद्वा तेषां समत्वात्स्या' दिति न्यायात् । तत्रोत्तरपादप्रतिपादनीयाभिरुपासनाभिराराधनीयत्वसिद्ध्यर्थं परमेश्वरस्यानन्यसामान्यं महाप्रभुत्वं निरूपितम् । इदानीं कर्मभिरुपासनैश्च प्रीतो महाफलं प्रयच्छतीति तस्य महावदान्यत्वं प्रतिपाद्यत इति संगतिः सूचिता । सू ॥ फलमत उपपत्तेः ॥ ३७ ॥ विधिश्रुते 'र्यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत' इत्यादिश्रुतेश्च संशयमाह—पूर्वत्रेति । अन्यस्येति । कर्मण इत्यर्थः । ननु तत्कालविनाशिनः कर्मणः कथं फलजनकत्वम् । अपूर्वव्यापारकल्पने तु 'धर्मिकल्पनातो वरं धर्मकल्पने'ति न्यायादीश्वरस्यैव फलदातृत्वकल्पना युक्तेति पूर्वपक्षस्य नावकाश इत्याशंक्याह—अनुक्षणेति । केवलः परमेश्वरः कर्मफलदातेति वक्तुं न शक्यते । अदृष्टवत्तस्य विपाकापेक्षत्वाभावेन स्वर्गादेः कालान्तरभावित्वभङ्गप्रसंगात् । कर्मोपासनाभिराराधितस्य प्रसन्नस्य परमेश्वरस्य फलदातृत्वपक्षेऽपि कर्मानुष्ठानानंतरमेव प्रसादो वक्तुं शक्यते । परमस्वतन्त्रस्य प्रसादे सति फले विलंबायोगात् प्रयाजादिभिरंगैस्तदनुष्ठानानंतरमेव प्रसादे सति प्रधानानुष्ठानेऽपि अंगान्तरकैवल्येऽपि फलनिष्पत्तिप्रसंगाच्च । तस्मात्कर्मभिरपूर्वे निष्पादिते तस्य परिपक्वतया फलजननौन्मुख्यदशायां परमेश्वरस्य प्रसादो वक्तव्यः । तथा चावश्याभ्युपगन्तव्यापूर्व-

---

अथ सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

सू ॥ **अनेन सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यः** ॥ ३८ ॥ अत्र देशकालान्तरेषु सृष्ट्यादिकमन्येनापि परमेश्वरदत्तस्वातन्त्र्येण क्रियत इति वक्तुं युज्यते वा न वेति **संदेहः** । यथा लोके स्वतन्त्रोऽपि राजा स्वयमेक एव राज्यधुरां निर्वहतीति नियमो नास्ति किं तु तद्दत्तस्वातन्त्र्यस्तत्रतत्रान्योऽपि निर्वहति तथा सृष्ट्यादिकमन्येनापि परमेश्वरदत्तस्वातन्त्र्येण देशकालान्तरेषु क्रियत एवेति युक्तमेवेति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु, अनेन** भगवतैव सर्वदेशकालयोः सृष्ट्यादिर्भवति । न तु देशकालान्तरयोरन्येन । कुतः । **सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यः** 'एष सर्वगत' इति सर्वगतत्वश्रुतेः तस्य च सृष्ट्याद्यर्थत्वात् विष्णौ प्रयुक्तमायामयशब्दव्याख्यानरूपसर्वत्रेत्यादिश्रुतेश्चेत्यर्थः । अन्यत्र प्रमाणाभावाच्चेत्यादिशब्दार्थः ॥ अत्रमते **'मायामयशब्दादिभ्यः'** इति पाठो विशिष्टः । **इत्यानन्दतीर्थमते सर्वगतत्वाधिकरणम्** ॥ १९ ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां पराधिकरणम् ॥ ७ ॥

---

(१) 'सर्वेषां कर्मोपासनानाम्' इति ख. पाठः ।

सिद्धान्तस्तु—परमेश्वरादेवाराधितात् सर्वेषां कर्मफलसिद्धिः। उपपत्तेः, सेवितराजादिवदुपासितात् परमेश्वरादुपासकानां फलसिद्ध्युपपत्तेः। न हि अचेतनस्य कर्मणोऽपूर्वस्य वा तारतम्येन प्रतिनियतं फलं ज्ञातुं दातुं सामर्थ्यमस्ति, सेवाक्रियायामचेतनायां तथा दर्शनात्। इह शास्त्रसिद्धस्य परमेश्वरस्याकल्प्यत्वान्न कल्पनागौरवम्। तथा हि—'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति एष एवासाधु कर्म कारयति यमधो निनीषति' इति श्रुतिरीश्वरस्यैव धर्माधर्मफलदातृत्वं तत्कारयितृत्वं च वदति। प्रत्युत अपूर्वस्यैवाश्रुतस्य कल्पने गौरवम्। तस्मात् कर्मभिराराधितः परमेश्वरः फलदाता न कर्मेति निर्णयः॥

सू॥ श्रुतत्वाच्च॥ ३८॥

श्रूयते हि सर्वकर्मणामधिपतिः परमेश्वरः, तदाराध्यत्वात् तत्फलदातृत्वाच्च—'गाथपतिं मेधपतिं रुद्रं जलाषभेषजम्'।'आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रम्' इत्यादिषु॥

व्यापारेण कर्मण एव फलजनकत्वोपपत्तौ किमीश्वरस्यापि तत्फलदातृत्वकल्पनया तत्प्रसादकल्पनया वा। न च पुरुषस्य यागदानहोमादिकर्मभिः परमेश्वरस्य प्रसादोत्पत्तौ किञ्चित्कारणमस्ति। न च तेषां तत्प्रसादजनकत्वोपपत्तये तदाराधनरूपत्वं कल्पनीयम्। कल्पकाभावात्। तत्प्रसादे हेतुत्वेन तदाराधनत्वकल्पनेऽन्योन्याश्रयादिति भावः। उपपत्तेरिति। राजसेवान्यायप्रदर्शनेन केवलस्य कर्मणः फलदातृत्वं नोपपद्यत इत्यपि सूचितम्। तदुपपादयति—न हीति। ननु, तत्तत्कर्मणः स्वाभाव्यात्प्रतिनियतविचित्रफलविशेषजनकत्वं भवेत्। किमत्र ज्ञानापेक्षया। अतः क्लृप्तस्य कर्मण एव फलजनकत्वोपपत्तौ परमेश्वरस्यापि फलदातृत्वमक्लृप्तं कल्पनीयमित्याशंक्य न कल्प्यते तत्, किं तु श्रूयत इति गौरवमकिञ्चित्करमित्याह—इहेति। एवं च श्रुतेन फलदातृत्वेनैव कर्मणां परमेश्वरप्रसादहेतुत्वं तदुपपादकं तदाराधनरूपत्वं च कल्प्यत इति नान्योन्याश्रय इति भावः। विपरीतं गौरवमित्याह—प्रत्युतेति। ननु, श्रुतं कर्म परित्यज्याश्रुतमपूर्वं फलजनकमिति न कल्प्यते किं तु श्रुतमेव कर्मणां फलजनकत्वमुपपादयितुं तत्कल्प्यते। श्रुताभ्युपगम इव श्रुतनिर्वाहार्थकल्पनेऽपि गौरवं न दोष इति चेदेवं तर्हि कर्मण ईश्वरस्य च श्रुतं फलकारणत्वमुपपादयितुं कर्मणामीश्वरप्रसादस्य च मध्यवर्त्तित्वेनैव तत्कल्पनमुचितं न तु साक्षात्फलजनकत्वेन। कर्मण इव ईश्वरस्यापि फलकारणतायाः श्रुतत्वाविशेषेण तदनपेक्षानौचित्यादिति भावः। एवं कर्मणामीश्वराराधनत्वकल्पनामाश्रित्य तस्य कर्मफलदातृत्वमुपपादितम्। अथ कर्मणामीश्वराराधनत्वमपि श्रुतमेवेति प्रतिपादनार्थं सूत्रम्—श्रुतत्वाच्च॥ ३८॥ गाथाः स्तोत्राणि। मेधा यज्ञाः। जलाषशब्दस्सुखवाची वैदिकनिघण्टुषु प्रसिद्धः। जायन्त इति जाः प्राणिनः तैर्लष्यतेऽभिलष्यत इति व्युत्पत्तेः। तदर्थं भेषजं तद्रूपं वा भेषजम्। ननु मेधपतिमित्येतद्यद्यपि परमेश्वरे यजमानत्वेन नोपपद्यते तथापि परमेश्वरविषयसेतुशब्दोक्तेन कर्मणामसंकरकारित्वेनोपपद्यते। अतस्तदाराधनरूपतायां नेदं प्रमाणमित्याशंक्य तत्र प्रामाण्यमुपपादयितुमुपबृंहणान्युदाहरति—स्मृतिरपीति। तथा चोपबृंहणानुरोधेन 'मेधपति' मित्यादेः 'आशासाना मेधपतिभ्यां मेध' मित्यादिवत्तत्तत्कर्माराध्यपरतयैवोपपादनं कार्यमिति भावः। 'आवो राजान' मिति मंत्रस्याप्येवमेवोपबृंहणं शिव-

एतन्मूला स्मृतिरपि परमेश्वरस्य सर्वयज्ञाधिपत्यं वदति— 'सोमेनाराधयेद्देवं सोमं सोमविभूषणम् ।' इति ॥ 'नाश्वमेधात्परो यज्ञो रुद्रस्याराधनं प्रति ॥' इति च रामायणम् ।

चमकेषु 'वाजश्च मे प्रसवश्च मे धाता च मे विष्णुश्च मे' इत्यादिषु च वाजादीनां वस्तूनां विष्णवादीनां देवतानां देयत्वप्रतीतेः परिशेषादीश्वरस्य सर्वकर्मफलदातृत्वसिद्धिः । अतः परमेश्वर एव सर्वयज्ञाराध्यः सर्वफलदाता ॥'

पक्षान्तरमाह—

सू ॥ धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ३९ ॥

धर्ममेवोपपत्तेः श्रुतत्वाच्च फलदायिनं जैमिनिर्मेने । उपपत्तिः कृष्यादेर्मर्दनादेश्च कर्मणः साक्षात् परंपरया वा फलसिद्धिनिदर्शनम् । श्रुतं च कामिनः कर्तव्यतया कर्मविधानान्यथानुपपत्त्या कर्मैवापूर्वरूपेण तत्तत्फलसाधनमिति ॥

पुराणे दृश्यते 'किमेभिरमरैरन्यैरध्वरे पूजितैः फलम् । राजा चेदध्वरस्यास्य न रुद्रः पूज्यते त्वये'ति । एवं सर्वकर्मणामाराध्यं तत्फलप्रदानधुरन्धरं च परं ब्रह्मेति व्यवस्थापितम् । तत्र 'मेधपतिं रुद्र'मित्यादिश्रुत्युदाहरणेन ब्रह्मा नारायणो वा कर्मणामाराध्यः फलप्रदाता चेति कल्पयतां निरवकाशत्वमपि प्रसंगात्सिद्धम् । तस्मिन्प्रसंगसिद्धेऽर्थे हेत्वन्तरमाह— चमकेष्विति । वाजादीनामिति दृष्टान्तार्थम् । वाजमन्नम् । विष्णवादीनां देयत्वं 'सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्तीति' श्रुत्युक्तरीत्या तद्वश्यतापादनम् । निरूपितोऽयमर्थः सुदर्शनाचार्यैः 'विष्णुप्रजापतिपुरन्दरपूर्वकेषु वाजादितुल्यमखिलेष्वपि दैवतेषु । आशंसितेषु चमकाः परिशिष्यमाणं दातारमीश्वर भवन्तमशाब्दमाहु' रिति प्रपञ्चेन च तैश्शिवस्य सर्वकर्माराध्यत्वं श्रुतिसूक्तिमुक्तावल्यां व्यवस्थापितं तत्रैवानुसंधेयम् । एवं दृढीकृतेऽपि सिद्धान्ते सिद्धान्तसिद्धमर्थं पूर्वपक्षिणं तद्रीत्यैवांगीकारयितुं पूर्वपक्षमुद्भावयति । सू ॥ धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ३९ ॥ 'अत' एवे त्येतदुपपत्तिश्रुतत्वरूपोभयहेतुपरामर्शि । तत्र मर्दनादीनां यथा सान्दृष्टिकफलसाधनत्वं दृष्टम् एवं कृष्यादीनामुदर्कफलसाधनत्वमपि दृष्टमेव । न च कृष्यादिभिराराधितः कश्चिच्चेतनस्तत्फलं प्रयच्छति । तथैव यागादिकर्मणामपि स्वयमेव फलसाधनत्वमुपपद्यते इत्युपपत्तिः । 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यादिश्रवणम् । तत्र हि यागादिकं कामिनः कर्त्तव्यतया बोध्यते न तु यागादिभिः कस्यचित्प्रसादनीयत्वम् । ननु, 'वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति' 'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्समर्द्धयती' त्यादिवाक्यशेषेण बोध्यत इति चेत् । न । तस्य बाधितार्थत्वात् । एतत्कल्पवर्त्तिनामिन्द्रादीनां कल्पान्तरभोग्यफलदातृत्वासंभवात् अचेतनदेवतानां कदापि फलदातृत्वासंभवाच्च । तस्मात्तत्तद्दैवत्यकर्मफलमेव तत्तद्देवतादेयत्वेनारोप्य देवतास्तुतिपरो वाक्यशेषः । यथा कारीरीष्ट्यनन्तरं वृष्ट्या शुष्यत्सस्यफलनिष्पत्तौ जातायामेतैरिदं फलं दत्तमिति ऋत्विजः प्रति प्रशंसावाक्यम् । 'यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते' 'अन्नादो वसुदान' इत्यादिवेदान्तगतार्थवादजातमुपपादनीयञ्चेत्तदप्यसंकरेण सकललोकपालकस्य परमेश्वरस्य प्रशंसापरम् । दृश्यते ह्यसंकरेण राज्यं परिपालयतो राज्ञः प्रशंसावचन 'मयमत्र राज्ये कृष्यादिकर्मणां

सू ॥ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४० ॥

पूर्वोक्तं परमेश्वरस्यैव कर्मफलदातृत्वं भगवान् बादरायणो मन्यते, 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' 'स एवैनं भूतिं गमयति' इत्यादिषु परमेश्वरात्मकतया वाय्वादीनां कर्मविधिष्वेव फलहेतुत्वव्यपदेशात् । तदभावे हि क्षणिकस्य कर्मणः फलसाधनत्वनिर्वाहार्थमपूर्वत्वं कल्प्येत । वाक्यशेषोपपादितविध्यपेक्षितफलसाधनत्वप्रकारसद्भावे तु स एव स्वीकर्तव्यः । यथा वाक्यशेषस्थं विध्यपेक्षितं 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा एता रात्रीरुपयन्ति' इत्यादिषु फलं स्वीक्रियते । 'यो वै रुद्रः स भगवान्' इत्यादिना वाय्वादिसर्वदेवतारूपत्वमीश्वरस्यावगम्यते अथर्वशिरसि । तत्रैव परमेश्वरेण 'यो मां वेद स सर्वान् देवान् वेद' इति स्वज्ञानात् स्वात्मकसकलदेवताज्ञानमुपपादितम् । अतः सकलदेवतारूपः सर्वकर्माराध्यः सर्वफलदाता परमेश्वरः परं ब्रह्म शिवः साक्षादुमापतिरिति सिद्धम् ।

इति फलाधिकरणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचिते ब्रह्ममीमांसाभाष्ये
तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

फलदाता स्वामी चे'ति । तस्मात्कर्मैव स्वर्गादिसाधनमिति जैमिनेर्मतम् । सू ॥ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४० ॥ रात्रिसत्रादेर्विध्यवगतेष्टसाधनत्वनिर्वाहायेष्टविशेषाकांक्षायां यद्वाक्यशेषप्रतीत इष्टविशेषो गृह्यते न तद्वाक्यशेषस्वारस्येन । 'प्रतितिष्ठन्ति हवा एते य एता रात्रीरुपयन्ती'ति वर्तमानोपदेशेन भयोर्यौगपद्यप्रतीतेः कार्यकारणभावविरोधित्वात् । किं तु यदेतदौर्व्यत्यस्तयोजनया 'प्रतितिष्ठन्ती'त्यत्र सन्नर्थान्तर्भावेन 'उपयन्ती' त्यत्र विधिविभक्तित्वाश्रयणेन च 'ये प्रतितिष्ठासन्ति त एता रात्रीरुपेयु' रिति व्यवधारणकल्पनया । न तावान्वायुक्षेपिष्ठादिवाक्येषु क्लेशोऽस्ति अन्तर्यामिपरत्वकल्पने । अतो रात्रिसत्रन्यायतः श्रुतपरमेश्वरप्रसादद्वारकत्वसिद्धौ पश्चात्तन्निर्वाहार्थमपूर्वकल्पना न गौरवदोषमावहति । न हि दर्शपूर्णमासयोरन्तःप्रयोगं श्रपणीयस्य पुरोडाशस्य प्रकृतिद्रव्योपादानाकांक्षायां पश्चादावश्यकतया प्राप्स्यन्तर्भाविपिष्टमतिलंघ्य श्रुतव्रीहिद्रव्यपरिग्रहेण समापततोऽन्तराले तण्डुलपिष्टावस्थयोरपेक्षणं गौरवदोषेण परित्यज्यते । तस्माज्जैमिन्यभिमतन्यायेनैवात्र सिद्धान्तः सिध्यतीति सूत्रभाष्ययोराशयः । अपूर्वं कल्प्येतेति । परमेश्वरप्रसादानपेक्षमिति शेषः । तस्मादविकलं कर्मानुष्ठाय तत्सूक्ष्मावस्थारूपमपूर्वं सम्पाद्य तस्य यावद्विपाकं संकीर्तनादिभ्यो नाशकेभ्यस्संरक्षणे सति प्रसन्नः परमेश्वरस्तत्फलं प्रयच्छतीति निरवद्यम् ॥ इति फलाधिकरणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीशिवाद्वितवादिमूर्धन्यशिवदर्शनस्थापनधुरंधरसकलदेवभूदेवप्रतिष्ठापकश्रीमच्चिन्नबोम्मभूपालहृदयकमलकुहरविहरमाणश्रीसांबशिवप्रेरितस्य श्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीविश्वजिद्याजिश्रीरङ्गराजाध्वरिवरसूनोरप्पयदीक्षितस्य कृतौ श्रीकण्ठाचार्यविरचितब्रह्ममीमांसाभाष्यव्याख्यायां शिवार्कमणिदीपिकाख्यायां तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ फलाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ फलमत उपपत्तेः ॥ ३७ ॥ श्रुतत्वाच्च ॥ ३८ ॥ धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ३९ ॥ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४० ॥

कर्मण एवास्तु फलं किंचिद्द्वारा कृषिन्यायात् । मैवं कर्माराध्यः श्रुतः शिवस्तत्फलप्रदाता नः ॥ २०० ॥

इति फलाधिकरणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितकृतौ चतुर्मतसारसंग्रहे नयमणिमालाख्ये तृतीयपरिच्छेदे तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३॥२॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ फलाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥ श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥ धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

भगवत्पादमते, ननु ब्रह्मातिरिक्तस्य वस्तुनो निषेधे ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेन फलदातृत्वं न स्यादित्याक्षेपसंगत्येदमाह— **सू ॥ फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥** अत्र किं सर्वस्य जन्तोः कर्मण एव फलं भवति उतेश्वरादिति **संदेहः । कर्मण** इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, अतः**=अस्मात्परमेश्वरात् फलं सर्वस्य जन्तोर्भवितुमर्हति । कुतः । **उपपत्तेः**=क्षणिकात्कर्मणः फलासंभवेनेश्वरस्यैव फलदातृत्वोपपत्तेरित्यर्थः ॥

सू ॥ श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥ 'स वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदान' इति ईश्वरे फलहेतुत्वस्य श्रुतत्वाच्चेश्वरः फलदातेत्यर्थः ॥

शङ्कते–**सू ॥ धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥** यतः श्रुत्युपपत्तिभ्यामीश्वरं फलदातारं मन्यते सिद्धान्ती, **अत एव**= श्रुत्युपपत्तिभ्याम् । धर्मं फलदातारं जैमिनिराचार्यो मन्यते । तथा हि–'स्वर्गकामो यजेत' इति विधिविषयस्य यागस्य स्वर्गसाधनत्वं श्रुतम् । तन्निर्वाहाय श्रुतिप्रामाण्यादपूर्वाख्यो व्यापारो यागस्योत्तरावस्थारूपः कल्पनीय इति यागादिधर्म एव फलदाता, ईश्वरस्य सर्वसाधारणस्य विचित्रफलदातृत्वानुपपत्तेरिति ॥

समाधत्ते **सू॰पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥** तुरुक्तशंकानिरासार्थः । **पूर्वं**=पूर्वोक्तमीश्वरं फलदातारं बादरायणस्त्वाचार्यो मन्यते । कर्म अपूर्वं वा स्वस्वरूपस्वविनियोगसाक्षात्कारवदधिष्ठितं भवितुमर्हति अचेतनत्वान्मृदादिवदित्यनुमानेन संभाविते ऽर्थे श्रुतिस्मृती प्रमाणयति **हेतुव्यपदेशात्**—'एष ह्येव साधु कर्म कारयति' अन्नादो वसुदान' इति श्रुत्यां 'लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान्' इत्यादिस्मृत्या च ईश्वरस्य धर्माधर्मयोस्तत्फले च हेतुत्वेन व्यपदेशादित्यतस्तत्तत्कर्मसापेक्षादीश्वरादेव सर्वेषां फलसिद्धिः । तदेवमधिकरणचतुष्टयेन निर्विशेषः स्वप्रकाशो निषेधाविषयोऽद्वितीयः शाखाचन्द्रन्यायेन कर्मफलदातृत्वेनोपलक्षितस्तत्पदार्थः परमात्मा शोधित इति तत्त्वंपदार्थौ शोधिताविति **स्थितम् ॥ अस्मिन्मते अत्र पादे अधिकरणान्यष्टौ । सूत्राणि तु एकचत्वारिंशत् ॥**

श्रीकण्ठमते, तथा **रामानुजमते** च **पूर्वपक्षसिद्धान्तादिकं** प्रमेयजातमविशिष्टम् । उपपादनप्रकारवैलक्षण्यात्सूत्रार्थवर्णने परमस्ति वैलक्षण्यमिति तदेवात्र निरूप्यते । **श्रीकण्ठमते–सू ॥ फलमत उपपत्तेः ॥ ३७ ॥ अतः**=परमेश्वरादेवाराधितात् । **फलम्**=सर्वेषां कर्मफलसिद्धिः । **उपपत्तेः**=सेवितराजादिवदुपासितात्परमेश्वरादुपासकानां फलसिद्ध्युपपत्तेः ॥ **रामानुजमते च** क्षणविध्वंसिनः कर्मणः कालान्तरभाविफलप्रदानाशक्तत्वात्सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेश्च परमेश्वरस्य तदुपपत्तेश्चेत्यर्थः ॥

सू ॥ श्रुतत्वाच्च ॥ ३८ ॥ 'गाथपतिं मेधपति' मित्यादिश्रुतिषु परमेश्वरस्य सर्वकर्माधिपत्यस्य तत्फलदातृत्वस्य च श्रुतत्वाच्चेत्यर्थः । **रामानुजमते तु,** 'स वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानः' 'एष ह्येवानन्दयाति' इति भोगापवर्गरूपं फलमयमेव ददातीति श्रुतत्वाच्चेत्यर्थः ॥

सू ॥ धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ३९ ॥ उभयत्राप्यविशिष्टम् ।

सू ॥ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४० ॥ पूर्वोक्तं परमेश्वरस्यैव फलदातृत्वं भगवान्बादरायणो मन्यते । 'स एवैनं भूतिं गमयती' त्यादिश्रुतिषु नाप्वायात्मनावस्थितस्यैव परमेश्वरस्य कर्मविधिष्वेव फलहेतुत्वव्यपदेशात् । **रामानुजमतेऽ**प्यविशिष्टम् ॥ अनयोर्मतयोर्नवाधिकरणानि सूत्राणि **चत्वारिंशत् ॥**

इति श्रीकण्ठरामानुजमतयोः फलाधिकरणम् ॥ ९ ॥

आनन्दतीर्थमते, अत्रेश्वरस्य स्वर्गनरकादिफलप्रदत्वमहिमा समर्थ्यते–सू ॥ **फलमत उपपत्तेः** ॥ ३९ ॥ ईश्वरस्य फलप्रदत्वमभ्युपगंच्छतापि कर्मणः फलकारणत्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा वैषम्यनैर्घृण्यकर्मवैयर्थ्यतद्बोधकवेदाप्रामाण्यदोषापत्तेः। ततश्च कर्मण एव फलोपपत्तेः किमीश्वरेण। तस्य फलप्रदत्वश्रुतीनां साध्वसाधुकर्मणोस्तत्कारितत्वेनौपचारिकत्वोपपत्तेरिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** सत्यं कर्म फलकारणं तत्तु न चेतनाप्रेरितं फलोपयोगीति यथाश्रुति परमेश्वर एव कर्मापेक्षफलदाता । अतः प्रतिपादितनिरतिशयमहिमशालिनि परमेश्वरे भक्तिः कार्येति सिद्धमिति । **सूत्रार्थस्तु, फलं**=स्वर्गादि । **अतः**=ईश्वरादेव भवति । न कर्मतः । कुतः । **उपपत्तेः**=ईश्वरस्य चेतनत्वेन फलदातृत्वस्य युक्तत्वादित्यर्थः ॥

सू ॥ श्रुतत्वाच्च ॥ ४० ॥ श्रुतत्वात्=श्रुत्युक्तत्वाच्चेश्वरस्यैव फलदातृत्वमित्यर्थः ॥

सू ॥ धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४१ ॥ जैमिनिराचार्यः धर्मं फलप्रदमाह । तं च धर्मं अत एव ईश्वरादेव जन्यं मन्यते । कुतः । **अत एव**='एष ह्येवे'ति श्रुतेरेवेत्यर्थः ॥

सू ॥ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४२ ॥ बादरायणाचार्यस्तु **पूर्वं**=पूर्वोक्तं ब्रह्म धर्मं चोभयं फलहेतुं मन्यते । अत्र ब्रह्म कर्तृत्वेन कर्म करणत्वेन हेतुरिति विशेषस्तुशब्दार्थः । कुतः । **हेतुव्यपदेशात्**='पुण्येने' ति श्रुतौ ब्रह्मकर्मणोः कर्तृत्वकरणत्वरूपहेतुत्वस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥

अत्र पादे अस्मिन्मते **विंशतिरधिकरणानि सूत्राणि तु द्विचत्वारिंशत् ॥**

इत्यानन्दतीर्थमते फलाधिकरणम् ॥ २० ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायां फलाधिकरणम् ॥ ८ ॥

यं प्रासूत विशुद्धशीलमनघं वृद्धांबिकाख्या सती
यं **मृत्युञ्जयशर्मणो** बुधमणेर्भाग्यं विदुस्साधवः ।
वाधूलान्वयजन्मनोऽस्य सुधियो हालास्यनाथाह्वय-
स्येयं सत्कृतिरेधतामिह चतुर्भाष्यानुगा चन्द्रिका ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायां तार्तीयीकेऽत्र साधनाध्याये ।
द्वैतीयीकः पादः प्रथितः पूर्णश्च **भक्तिपाद इति ॥**

इति हालास्यनाथकृतौ सूत्रार्थचन्द्रिकायां तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

॥ श्रीः ॥

शिवाभ्यां नमः ।

श्रीकण्ठाचार्यकृतौ

ब्रह्ममीमांसाभाष्ये

अथ तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

पूर्वत्र निरूपितो नित्यत्वादिगुणकस्त्वंपदार्थः पशुरुपासकः, सर्वज्ञत्वादिगुणकस्तत्पदार्थः पतिरुपास्यः शिवश्च । तदिह कथमुपासनमित्याकाङ्क्षायां तन्निरूपणमुत्तरत्राभिवर्तते–

सू ॥ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

सर्वेषु वेदान्तेषु दहराद्युपासनं श्रूयते । तदेकम् उत शाखाभेदादिना भिन्नमेव इति संदेहः ॥

शाखाभेदेन प्रकरणभेदात् प्रतिशाखमुपासनं भिद्यते ।

शिवार्कमणिदीपिकायां

तृतीयस्याध्यायस्य

तृतीयपादप्रारंभः ॥

अथ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥

सङ्गतिसूचनार्थं पूर्वदशपादीसिद्धार्थेष्वपेक्षितार्थानुवादपूर्वकमुत्तरपादप्रतिपाद्यार्थं दर्शयति–पूर्वत्रेति । जीवस्य नित्यत्वे ह्युपासनासाध्यशाश्वतफलप्राप्तौ वांछा भवेत् । स्वयमनित्यस्य किं तेन । अतो 'नात्माश्रुते'रित्यधिकरणसिद्धं नित्यत्वं स्मारितम् । आदिशब्देन संसारे जिहासोत्पत्त्यर्थमवस्थात्रयेऽपि हेयास्पदत्वं पूर्वपादद्वयोक्तं संगृहीतम् । चिरमुपासितस्यापि शिवस्य कदाचिदुपासकप्रयासाननुसंधानेन तदनुगुणफलादातृत्वे किमतिदुष्करानेकनियमघटितेनोपासनाप्रयत्नेन । अतश्शास्त्रयोनित्वाधिकरणसिद्धं सर्वज्ञत्वं स्मारितम् । आदिशब्देन सर्वशक्तिमत्त्वनिरतिशयदयाशालित्वमहावदान्यत्वादिकं पूर्वाधिकरणपर्यन्ततत्तदधिकरणोदाहृतविषयवाक्यैः शब्दतोऽर्थतश्च सिद्धमुपास्यत्वोपयुक्तकल्याणगुणजातं गृह्यते । कथमुपासनमिति । किमेकस्योपासनस्य कस्यांचिच्छाखायां यावन्तो गुणा आम्नातास्तावदुपसंहारेणैव तदुपासनं कार्यमुत शाखांतरगततदुपासनाप्रकरणाम्नातगुणांतरोपसंहारेणेत्याकांक्षायां तन्निरूपणं, प्रवर्तते । तदर्थं शाखाभेदेऽपि चोदनाद्यविशेषे सति नोपासनं भिद्यत इति तदभेदनिरूपणं तद्भेदनिरूपणं तु तदपवादत्वेनेति भावः । सू० ॥ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥ चोदनाद्यविशेषेणाभेदप्रत्यभिज्ञानात् नामरूपादिभेदेन भेदप्रतीतेश्च संशयं दर्शयति–प्रकरणभेदादिति । प्रकरणांतरोक्तिरभ्यासस्याप्युपलक्षणम् । अस्ति हि मासाग्निहोत्रनित्याग्निहोत्रन्यायेन दहरविद्यादीनां छांदोग्यतैत्तिरीयादिषु प्रकरणभेदव 'द्विद्यादुपासीते' त्यादिरविशेषिततत्तद्विधिश्रवणरूपोऽभ्यासोऽपि । ननु नात्राभ्यासन्यायः प्रवर्तते । विधिश्रुत्या विशेषणसंक्रांतिरहितया कर्मविधिसिद्धौ विहितस्य विधानमनर्थकमित्यानर्थक्यन्यायमूलको ह्यभ्यासेन कर्मभेदः । न

तथा छान्दोग्ये तैत्तिरीयके च दहरोपासनमाम्नायते। एकत्र 'य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु:'इत्यारभ्य अपहतपाप्मत्वादयो गुणा आम्नाताः। अन्यत्र 'ऋतं सत्यम्' इत्यारभ्य कृष्णपिङ्गलत्वादयो गुणाः । तत्र गुणभेदेनोपासनं भिद्यते। छान्दोग्ये पञ्चाग्निविद्यायां कौथुममिति नाम, बृहदारण्यके वाजसनेयमिति नाम। तत्र नामभेदादुपासनं भिद्यते। मुण्डकशाखायां शिरोव्रताख्यो धर्मः श्रूयते 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्' इति। शिरोव्रतं नाम वेदव्रतविशेषः आथर्वणिकान्प्रति विहितो नेतरान्प्रति ।

चेहानर्थक्यमस्ति। यो यच्छाखाध्यायी तं प्रति तद्वाक्यं तत्कर्मप्रमित्यर्थमिति सार्थकत्वसंभवात् 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति पितृपितामहादिपरंपराप्राप्तस्वशाखाध्ययनस्यैव विहितत्वेनानधीताच्छाखान्तरतस्तत्प्रमित्यसंभवात्। एवमिह प्रकरणान्तरन्यायोऽपि न प्रवर्तते । असन्निहितस्य कर्मणो बुद्धिविपरिवृत्त्यभावेनानुवादायोगात् । कर्मविधिसिद्धौ विहितस्य विधानमनर्थकमिति प्रकरणांतरतः कर्मभेदसिद्धेरप्यानर्थक्यमूलकत्वादिति चेन्मैवम्। कृतस्वशाखाध्ययनस्य मतिपाटवकौतुकादिना शाखान्तराध्ययनस्य तत्तच्छाखाध्यायिभ्यस्तत्तद्वाक्यग्रहणस्य च सम्भवेन तं प्रति तस्य तस्य वाक्यस्यानुवादकत्वं स्वशाखाध्यायिनं प्रति ज्ञापकत्वमिति[1] वैरूप्यं स्यादिति सर्वशाखावाक्यानामेवंविधानर्थक्यपरिहाराय सर्वेषामपि वाक्यानां भिन्नभिन्नकर्मविधायकत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वेनात्राप्यानर्थक्यन्यायप्रवृत्तेः। तथा छांदोग्य इति। यथा 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिन' मित्यत्रोत्पत्तिविशिष्टामिक्षाद्रव्यावरुद्धे वैश्वदेवयागे द्रव्यतया निवेशितत्वेनामिक्षाविरोधात्तत्र निवेशमलभमानेन वाजिनगुणेन वाजिनयागस्य ततो भेदः। उत्पत्तिवाक्यसंसिद्धं कर्म सर्वमनूद्यते । 'न चाश्रितगुणे शक्यं तद्विरोधि गुणान्तर'मिति न्यायात्। एवमपहतपाप्मत्वादिगुणनिरूपणानंतर 'मथ य इहात्मान' मित्यादिना प्रकृतापहतपाप्मत्वादिगुणकात्मविषयतया[1] विधीयमानायां छांदोग्याम्नातदहरविद्यायां देहसद्भावे पाप्मादिस्पर्शावश्यंभावेनापहतपाप्मत्वादिविरोधात्तस्यां निवेशमलभमानेन कृष्णपिंगलत्वादिगुणेन तैत्तिरीयाम्नाताया दहरविद्यायास्ततो भेद इत्यर्थः। छांदोग्य इति। यथा 'अथैष ज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते' त्यत्र ज्योतिर्नामकस्य यागस्य ज्योतिरिति नामभेदेन प्रकृताज्ज्योतिष्टोमनाम्नो यागाद्भेदः। एवं छांदोग्यबृहदारण्यकाम्नातपंचाग्निविद्ययोः कौथुमवाजसनेयकनामभेदाद्भेदः। शाखास्विव तत्तदाम्नातविद्यास्वपि कौथुमादिनाम्नां कौथुमी पंचाग्निविद्येत्यादिरूपेण व्यवह्रियमाणतया तानि शाखानामेव नामानि न विद्यानामिति नियंतुमशक्यत्वादिति भावः । पञ्चाग्निविद्योदाहरणेन संख्यालक्षणगुणभेदादपि भेदस्सूचितः। छांदोग्ये हि पञ्चैवाग्नयः समाम्नाता 'अथ ह य एतानेवं पंचाग्नीन्वेदे'ति। बृहदारण्यके तु षष्ठोऽप्यग्निराम्नातः 'तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समि'दित्यादिना । मुण्डक इति। आथर्वणिकान्प्रत्येव विहितस्य शिरोव्रतस्य मुण्डकाम्नातप्रकृताक्षरब्रह्मविद्यांगत्वेन तद्गुणरहितशाखान्तराम्नाताक्षरब्रह्मविद्या ततो भिन्नैव वाच्या। एकस्यां विद्यायां तद्गुणत्वातद्गुणत्वसमावेशासंभवात्। न च 'नैतदचीर्णव्रतोऽधीत' इत्यग्रे शिरोव्रतस्य प्रकृतमुण्डकोपनिषदध्ययनांगत्वश्रवणात् गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणरूपाध्ययनशरीरानुपकारकं तच्छिरोव्र-

(१) 'प्रमापकत्वमिति' इति. ख. पाठः । (१) 'गुणविशिष्टात्म' इति ख. पाठः ।

अतो धर्मभेदादुपासनाभेदः । ततः शाखादिभेदादुपासनाभेद इति पूर्वः पक्षः ॥

तमध्ययनसंस्कार्यायास्तस्या उपनिषद एवांगं भवेत् । तथा च सैवोपनिषदेतत्प्रतिपाद्याक्षरब्रह्मविद्याप्रतिपादकोपनिषदन्तराद्भिद्येत नाक्षरब्रह्मविद्येति वाच्यम् । अध्ययनजन्यसंस्कारस्याक्षरावाप्तिरूपत्वेन शिरोव्रतमंतरेणाध्ययनेनैवावाप्तुं शक्यायामुपनिषदि तज्जन्ये विद्यानुष्ठानोपयोगिन्यर्थज्ञाने चानुपकारकस्य शिरोव्रतस्य विद्यायामेव फलोपकार्यंगत्वस्य वक्तव्यत्वात् । न च तस्यां शिरोव्रतस्य विनियोजकं प्रमाणं नास्ति किंत्वध्ययन एव अचीर्णव्रतस्याध्ययननिषेधसामर्थ्यात् शिरोव्रताचरणमध्ययनांगमिति सिद्धेरिति वाच्यम् । उक्तसामर्थ्यादध्ययनांगत्वकल्पनायां प्रसक्तायामध्ययने तदवाप्यायामुपनिषदि चानुपकारिणश्शिरोव्रतस्योपनिषत्प्रतिपाद्यत्वेन तदुपस्थाप्यायां विद्यायां जुह्वाकृत्यनुपकारकस्य पर्णत्वस्य जुहूपस्थाप्यायामिष्टाविव विनियोजकस्य वाक्यप्रमाणस्य वोपनिषदुपस्थाप्याया विद्याया बुद्धिसन्निधानसत्त्वात्सन्निधिलक्षणस्थानप्रमाणस्य वा सत्त्वात् शिरोव्रतस्याध्ययनांगत्वविधिव्यतिरेकेण 'तेषामेवेतां ब्रह्मविद्या' मिति प्रकृतब्रह्मविद्यांगत्वविधेरपि सत्त्वाच्च । न च 'नैतदचीर्णव्रत' इत्यग्रिमवाक्यानुसारेण ब्रह्मविद्याशब्दस्तत्प्रतिपादकप्रकृतोपनिषद्ग्रंथपरो व्याख्येय इति वाच्यम् । उपसंहारानुरोधेनोपक्रमस्यान्यथाकरणायोगाद्विरोधाभावाच्च । अध्ययनांगस्य सतस्संयोगपृथक्त्वेन विद्यांगत्वस्यापि संभवात् । 'तेषामेवैता'मित्यनेनाप्यध्ययनांगत्वस्यैव बोधनेऽग्रिमवाक्येन पौनरुक्त्यापत्तेश्च । न 'चेतामि'ति प्रकृतपरामर्शिना सर्वनाम्ना मुण्डकोपनिषदध्ययनावाप्यत्वेन रूपेण विद्यापरामर्शादुपनिषदंतरेण यैरेषा विद्यावाप्यते तेषां तदनुष्ठाने शिरोव्रतमंगं न सिध्यतीति नास्ति विद्यैक्ये कश्चिद्विरोधः इति वाच्यम् । मुण्डकोपनिषदध्ययनावाप्यत्वेन रूपेण विद्यायाः शब्दतः प्रकृतत्वाभावेन ताद्रूप्येण परामर्शे हेत्वभावात् । अन्यथा 'य एतेनानिष्ट्वाथान्येन यजत' इत्यत्राप्येतच्छब्दस्य तच्छाखाध्ययनावाप्तत्रिवृदादिस्तोमयुक्तज्योतिष्टोमपरत्वापत्त्या क्रत्वंतराणां तथाभूतज्योतिष्टोमपूर्वकत्वनियमप्रसंगादेवमपि पौनरुक्त्यापरिहाराच्च । अग्रिमवाक्येन मुण्डकोपनिषदुपस्थितौ[1] तस्यामनुपकारकस्य शिरोव्रतस्य तदवाप्यविद्यांगत्व एव पर्यवसानात् । न च, तर्हि शाखान्तरेष्वप्याम्नाताक्षरब्रह्मविद्याथर्वणिकमात्राधिकारिकशिरोव्रतांगकत्वानुरोधेन तन्मात्राधिकारिकेत्यधिकारसंकोचोऽस्तु । 'ऋद्धिकामास्सत्रमासीर'न्नित्यविशेषश्रवणेऽपि सत्रे ये यजमानास्त ऋत्विज इति ब्राह्मणकर्तृकेषु ऋत्विक्कर्मसु यजमानानां कर्तृत्वविध्यनुरोधेन ब्राह्मणानामेवाधिकारः । तत्रापि राजन्यवसिष्ठानां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्येषामिति प्रयोजकेषु कल्पभेदश्रवणात्सर्वेषां यजमानानां तद[2]वैगुण्याय तुल्यकल्पानामेवाधिकारः । तत्रापि वैश्वामित्रो होतेति नियमात् वैश्वामित्रतत्तुल्यकल्पानामेवाधिकार इत्यंगानुरोधेनाधिकारसंकोचदर्शनात् । तथा च मुण्डके शाखान्तरेषु चाक्षरब्रह्मविद्यैक्येऽपि न कश्चिद्विरोधः । आथर्वणिकव्यतिरिक्तानां तु दहरवैश्वानरादिविद्यान्तरोपासनेन मुक्तिर्भविष्यतीति वाच्यम् । शाखान्तरोक्ताक्षरवि[3]द्यायां मुण्डकोक्तांगानुरोधेन संकोचानुपपत्तौ तत्संकोचनायोगात् । न च चोदनाद्यविशेषादभेदसिद्धेस्तत्सङ्कोचनं, तद्भेदस्याभ्यासादिभिस्साधितत्वादिति भावः । अतो धर्मभेदादिति ।

(१) 'मुण्डकोपनिषदङ्गत्वप्रतीतौ' इति ख. पाठः । (२) 'तदवैगुण्यानुरोधेन तुल्यकल्पानामिहाधिकार' इति ख. पाठः ।
(३) 'विद्याया मुण्डकोक्ताक्षरविद्यातो भेदेनाधिकारासंकोचोपपत्तौ' इति ख. पाठः ।

सिद्धान्तस्तु–सर्ववेदान्तप्रत्ययं दहराद्युपासनमेकमेव, कर्मविधिष्विव चोद-

यद्यपि शिरोव्रतरूपधर्मविशेषाद्भेदोऽपि गुणविशेषादेव भेदः तथाप्ययमुत्पन्नशिष्टगुणाद्भेद इत्येतावता पृथगुक्तिः। सू०॥ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्॥ १॥ प्रतीयत इति प्रत्ययम्। सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यमेकमेवेति साध्यं हेतुसामर्थ्यादध्याहृतम्। 'कर्मविधिष्विवेति' शाखान्तराधिकरणन्यायस्सूचितः। शाखांतराधिकरणे हि 'नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाशक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरे कर्मभेदः स्या'दिति सूत्रे पूर्वपक्षमुपन्यस्य 'एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्' इति सूत्रेण सिद्धान्तः कृतः। तत्र पूर्वपक्षसूत्रस्यायमर्थः—काठकमाशककालापकादीनि तत्तच्छाखागताग्निहोत्रादीनां नामानीति नामभेदः। क्वचिच्छाखाया 'मग्नीषोमीयमेकादशकपाल'मिति श्रूयते। अन्यत्र द्वादशकपालमिति रूपभेदः। 'मारुतमसि मरुतामोज' इत्यादीनि कारीरीवाक्यान्यधीयानास्तैत्तिरीया भूमिभोजनमाचरन्ति नान्ये। अग्निवाक्यान्यधीयानाः केचिदुपाध्यायस्योदकुंभमाहरन्ति नापरे। अश्वमेधवाक्यान्यधीयानाः केऽप्यश्वस्य घासमानयन्ति नेतर इत्येवमादिर्धर्मभेदः। पुनरुक्तिरभ्यासः। 'प्रातः प्रातरनृतं ते वदंती'ति। 'पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रं दिवाकीर्त्यमदिवा कीर्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषा'मिति 'यथातिथये प्रद्रुतायान्नं हरेयुस्तादृगेव तद्यदुदिते जुह्वती'ति च शाखाभेदेनोदितानुदितहोमयोः परस्परनिंदा। अशक्तिः सर्वशाखोदितांगानामेकत्रोपसंहारः। मैत्रायणीयानामन्वारोहसंज्ञकेषु स्थलारोहणमन्त्रेष्वग्निस्समाप्यतेऽन्यत्रान्येषामिति समाप्तिभेदः। केषांचिच्छाखायामुदितहोमव्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं केषांचिदनुदितहोमव्यतिक्रमे इति प्रायश्चित्तभेदः। उदितानुदितहोमविधानं वैकल्पिकत्वेनोपपन्नमित्युभयथाप्यवैगुण्यं भवति। प्रायश्चित्तविधानमुभयथापि कर्मैक्ये वैगुण्यलिङ्गम्। एवं नामभेदादिभिश्शाखाभेदे कर्मभेदः। अन्यार्थदर्शनाच्च। तथा हि द्वादशाहे श्रूयते–'यदि पुरा दिदीक्षाणाः स्युर्बृहत्सामानमतिरात्रमुपेयुरुपेतं ह्येषां रथन्तरमथ यद्यदिदीक्षाणाः रथंतरसामानमतिरात्रमुपेयु' रिति। पुरा दिदीक्षाणा पूर्वमेव दीक्षावन्तः। लिटः कानचि द्विर्वचनम्। अत्रानिष्टप्रथमयज्ञानां द्वादशाहदर्शनं शाखाभेदेन द्वादशाहभेदे लिंगम्। कथम्। ताण्डिशाखायां 'य एतेनानिष्ट्वे'त्यादिना सर्वक्रतूनां ज्योतिष्टोमपाश्चात्यत्वमंगं विहितम्। यदि प्रतिशाखं द्वादशाहादयः क्रतवो भिन्ना न स्युः तदैक एव द्वादशाहो नानाशाखासु विहित इति तस्य ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वनियमादनिष्टप्रथमयज्ञस्य द्वादशाहदर्शनं नोपपद्यते। यदि प्रतिशाखं ते भिन्नाः स्युस्तदा ताण्डिशाखाया 'मथान्येन यजे' इत्यन्यशब्दस्य ताण्डिशाखागतद्वादशाहादिक्रत्वंतरविषयत्वोपपत्तेः। शाखान्तरगतद्वादशाहादीनां ज्योतिष्टोमपाश्चात्यत्वस्याविधानात् यस्यां शाखायामनिष्टप्रथमयज्ञस्य द्वादशाहदर्शनं तच्छाखागतद्वादशाहविषयत्वेन तदुपपद्यत इति। एवं नामभेदादिहेतुभिः प्रतिशाखमग्निहोत्रादिकं भिद्यत इति पूर्वपक्षे सति तदैक्यसाधकस्य सिद्धान्तसूत्रस्यायमर्थः–सर्वासु शाखास्वेकमग्निहोत्रादिकर्म स्वर्गादिफलसंयोगस्य रूपाख्यस्य द्रव्यदेवतस्य जुहोत्यादिचोदनाया अग्निहोत्राद्याख्यायाश्चेत्येतेषामभेदप्रत्यभिज्ञापकानामविशेषादिति। एत एव शाखान्तराधिकरणसिद्धान्त-

नाफलसंयोगरूपाख्यानामविशेषात् । 'विद्यात्' 'उपासीत' इति चोदना तावत् शाखाभेदेऽप्यविशिष्टा । फलसंयोगो ब्रह्मप्राप्तिरूपोऽविशिष्टः । वेद्यमपि वैश्वानरादिरूपं ब्रह्माविशिष्टम् । आख्यापि वैश्वानरविद्येत्येवमादिरविशिष्टैवेत्येकमेवोपासनम् । विद्यादिभेदेऽप्युपासनं न भिद्यते । 'तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' इति छान्दोग्ये दहरविद्याविधिः । 'तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यम्' इति तैत्तिरीयके च । तत्र स्थानाद्यभेदादुपास्यस्य ब्रह्मणोऽप्यभेदात् उभयत्रोक्तानां धर्माणामविरोधाद्विद्यैक्यमेव । छान्दोग्यबृहदारण्यकशाखयोर्द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषिदाख्यस्याग्निपञ्चकस्य वेद्यतया यत्स्वरूपमाम्नातं तदुभयत्रापि समानम् । अतो न विद्याभेदः ।

हेतवोऽत्रापि चोदनाद्यविशेषादित्यनेनोपन्यस्ता इति व्याचष्टे—चोदनाफलसंयोगेत्यादिना । गुणभेदाद्भेदमाशंकितं निराकरोति—तस्मिन्यदन्तरिति । यद्यपि 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्ती'ति वाक्ये दहरविद्याविधिः तथापि नोत्पत्तिशिष्टगुणावरोधो दोषः, विरोधाभावादित्यभिप्रेत्याह—उभयत्रोक्तानामिति । विरोधाभावो 'दर्शयति चे'ति सूत्रे प्रदर्शयिष्यते । विरोधाभावे च नोत्पत्तिशिष्टगुणावरोधो दोषः । अन्यथा पुरोडाशाद्यवरुद्धेषु यागेषु व्रीह्यादीनामनन्वयापत्तेः । कौथुमादीनि शाखानां नामानि न तु विद्यानाम् । अतो नामभेदाच्छाखाभेदेऽपि न विद्याभेदः । कौथुमादिशब्दानामेकैकशाखानामत्वेन तदाम्नातासु सर्वास्वपि विद्यासु लाक्षणिकत्वोपपत्तौ तावतीषु विद्यासु प्रत्येकं शक्तिं कल्पयित्वा तत्र तत्र लक्षणाकल्पनस्य गौरवपराहतत्वात् । यथाहुः—शाखया ह्येकया योगाद्बहुकर्मावबोधनम् । युज्यते कर्मनानात्वान्नैकशाखोपलक्षण' मिति । किञ्च । कौथुमशब्दः कुथुमिना प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे प्रोक्तप्रत्ययान्तः प्रवचननिमित्तः । न च प्रवचनं विद्यायास्संभवति । तस्य शब्दविषयत्वात् । वाजसनेयकशब्दोऽप्याम्नायविशेषपरः 'शौनकादिभ्यश्छन्दसी'ति सूत्रेण शौनकादिगणपठिताद्वाजसनेयशब्दाद्वाजसनेयेन प्रोक्तं छन्द इत्यर्थे णिनिप्रत्यये तदन्तस्य 'छंदोब्राह्मणानि च तद्विषयाणी'ति सूत्रेण 'तदधीते तद्वेद' त्येतदर्थविहितप्रत्ययविषयत्वे तदर्थविहितस्य च प्राग्दीव्यतीयप्रत्ययस्य 'प्रोक्ताल्लुगिति' सूत्रेण लुकि वाजसनेयेन प्रोक्तं छंदोऽधीयत इति वाजसनेयिन इति रूपे स्थिते तेषामाम्नाय इत्यर्थे 'चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्य'मिति वार्त्तिकेन वाजसनेयिनामाम्नाय इत्यर्थे विहिते वाजसनेयिशब्दाद्वुन्प्रत्यये 'नस्तद्धित' इति टिलोपे च सति वाजसनेयकशब्दस्य निष्पत्तेः । एवं कौथुमादिशब्दानां शाखानामत्वव्युत्पादनं 'न नाम्ना स्याच्चोदनाभिधानत्वा'दिति शाखान्तराधिकरणगुणसूत्रसिद्धं प्रसिद्धमेवेति तद्विहाय शाखाद्वयाम्नातायां पञ्चाग्निविद्यायामग्निसंख्यारूपगुणभेदाद्भेदशंकां निराचष्टे—छांदोग्येति । वेद्यतयेति । उपास्यतयेत्यर्थः । तथा च बृहदारण्यकेऽपि सांपादिकाः पञ्चैवाग्नय उपास्याः । अत एव षष्ठस्याप्यग्नेस्समिद्धूमादिकल्पनयोपासनाप्रसक्तौ तन्निवृत्त्यर्थं 'तस्याग्निरेवाग्निर्भवति' 'समित्समित्' इत्यादि समाम्नायते । षष्ठस्याप्यग्नेरुपास्यत्वे तु सांपादिकाद्यभिप्राया पञ्चसंख्येति न विरोधः ।

(१) 'विरोध एवोत्पत्तिशिष्टगुणावरोधो दोषः' इति क. ग. पाठः । (२) 'नामभेदाच्छाखा एव भिद्यन्ते न विद्याः । न चात्र विनिगमनाविरहः' इति ख. पाठः । (३) 'तत्संबन्धाच्छाखानां लक्षणाकल्पनम्' इति ख. पाठः ।

सू ॥ भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

अविशेषपुनःश्रुतिः प्रकरणान्तरसहिता भेदापादिका । अतो न विद्यैक्यमिति चेत्–विद्यैक्येऽपि शाखान्तरेऽपि प्रतिपत्तृभेदादुपपन्ना सा न भेदावहा ॥

सू ॥ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ॥३॥

अथर्ववेदे 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत' इति शिरोव्रतनियमःस्वाध्यायाङ्गत्वेन न तु विद्याङ्गत्वेन ।'नैतदचीर्णव्रतोऽधीते' इति तस्याध्ययनसंबन्धावगमात्, समाचारग्रन्थे 'इदमपि वेदव्रतेन व्याख्यातम्' इति तस्य वेदव्रतत्वप्रतिपादनाच्च । 'ब्रह्मविद्याम्' इत्यत्र ब्रह्मशब्दो वेदविषयः ।

अभ्यासप्रकरणान्तराभ्यां विद्याभेदशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्–भेदादिति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥ सर्ववेदान्तप्रत्ययं दहराद्युपासनं नैकं विधिश्रुतेः प्रकरणस्य च भेदादिति शंकाभागं तात्पर्यतो व्याचष्टे–अविशेषेति । प्रतिपत्तृभेदादिति । सर्वस्यापि स्वशाखाध्ययनं प्रथममावश्यकमिति तं प्रति तावत्प्रमितिजनकत्वेनार्थवत्त्वमस्ति । अतो नानर्थक्यमूलोऽभ्यासन्यायः प्रकरणान्तरन्यायो वात्र प्रवर्तते । न च परशाखाध्यायिनं प्रत्यनुवादकत्वाद्वैरूप्यमिति वाच्यम् । वाक्यान्तरेण प्राप्तिमपेक्ष्यार्थज्ञानजनकत्वं ह्यनुवादकत्वं न ज्ञातज्ञापकत्वमात्रम् । स्वशाखागतवाक्यस्यापि पुनःश्रवणेऽनुवादकत्वेन वैरूप्यापत्तेः । न च नानाशाखागतेष्वग्निहोत्रादिवाक्येषु किञ्चिदपि वाक्यं शाखान्तरवाक्यतः प्राप्तिमपेक्ष्य स्वार्थं बोधयति । अतो नानुवादकत्वकृतं वैरूप्यमपीति भावः । सू० ॥ स्वाध्यायस्य तथात्वेन समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥ स्वाध्यायस्य तथात्वेन स्वाध्यायं प्रत्यङ्गत्वेन शिरोव्रतविधिः न तु विद्यां प्रत्यङ्गत्वेन । कुतः । समाचारेऽधिकारात् आथर्वणिकानां वेदव्रतोपदेशार्थे समाचाराख्ये ग्रन्थे तथा प्रतिपादनात् । चकारेण 'नैतदचीर्णव्रतोऽधीत' इत्यग्रिमवाक्ये तथैव स्पष्टत्वाच्चेति सूत्रार्थं दर्शयन्धर्मविशेषाद्विद्याभेद इति शङ्कां निराचष्टे–अथर्वेति । एवञ्च धर्मविशेषान्मुण्डकोपनिषद्रूपस्वाध्यायस्यैव शाखान्तररूपात्स्वाध्यायाद्भेदो भवति । तस्यैव चाथर्वणिकमात्राधिकारिकशिरोव्रताङ्गत्वानुरोधेन तन्मात्राध्येयत्वं सिध्यति । न तु शाखान्तरगताक्षरविद्याया मुण्डकप्रतिपाद्याक्षरविद्यातो भेदो भवति । नाप्यक्षरविद्यामात्रस्याथर्वणिकैकाधिकारिकत्वं सिध्यति । तस्मादाथर्वणिकैरेतद्ग्रन्थोपायाक्षरविद्या वेदितव्येति तेषामेव शिरोव्रतपूर्वकाध्ययनप्राप्तैतद्ग्रन्थबोधितैषा विद्या फलं प्रयच्छति । शाखान्तराध्यायिनां त्वेषैव विद्या शाखान्तराध्ययनप्राप्तैतद्ग्रन्थाध्यायिभ्यो लब्धा वा फलं प्रयच्छतीति न कश्चिद्दोषः । ननु स्वाध्यायाङ्गस्य शिरोव्रतस्य संयोगपृथक्त्वन्यायेन विद्याङ्गत्वमप्यस्तु को विरोध इत्याशङ्कानिराकरणार्थमाह–ब्रह्मविद्यामित्यत्रेति । मुण्डकोपनिषदुपक्रमे 'द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदस्सामवेदोऽथर्ववेदश्शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषमितिहासः पुराणं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीत्यथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इत्यत्र प्रकरणे विद्याशब्दो विद्यास्थानपरोऽवगतः । तदनुसारेणोपसंहारेऽपि तस्य तादर्थ्ये स्थिते निषादस्थपतिन्यायेन समानाधिकरण-

(१) 'प्रथमप्रक्रममिति' इति क. ग. पाठः ।

तस्माद्यथा सवहोमस्तेषामेव, तथा शिरोव्रतमपि। अतस्तन्न विद्याभेदे लिङ्गम् ॥

समासस्याभ्यर्हितत्वाद्ब्रह्मशब्दः प्रकृतमुण्डकोपनिषद्रूपवेदपरो व्याख्येयः । षष्ठीसमासेन मुख्यार्थो वास्तु । न चाग्रिमवाक्येन पौनरुक्त्यम् । अग्रिमवाक्यमचीर्णव्रतस्याध्ययननिषेधपरं पूर्ववाक्यमचीर्णव्रतं प्रत्युपदेशनिषेधपरमित्यनयोश्शूद्रविषयाध्ययनाध्यापननिषेधवाक्ययोरिव विषयभेदसत्त्वादिति भावः । 'सववच्च तन्नियम' इति दृष्टान्तभागं व्याचष्टे— तस्माद्यथेति । यथा सप्तसूर्याख्यहोमप्रभृतिशतोदनाख्यहोमपर्यन्तस्सवहोमगणस्तेषामेवाथर्वणिकानाम् । तदीयैकाग्निसम्बंधात् । एवं शिरोव्रतमपि स्वाध्यायस्यैव । तदीयाध्ययनसम्बन्धादित्यर्थः । एवमिह शिरोव्रतं नामाथर्वणिकानां वेदव्रतत्वेन प्रसिद्धं शिरस्यंगारपात्रधारणरूपं व्रतम् । तस्य च स्वाध्यायांगत्वमेव प्रतिपाद्यते न तु विद्यांगत्वमित्युपपादितम् । पुराणेषु तु सौरसंहितादिष्विह शिरोव्रतमथर्वशिरसि प्रसिद्धं पाशुपतव्रतं, तस्य च विद्यापेक्षितत्वमेव प्रतिपाद्यते । तदपि न प्रकृताक्षरब्रह्मविद्यामात्रापेक्षितत्वं किं तु वैश्वानरविद्यासाधारण्येन सकलब्रह्मविद्यापेक्षितत्वमित्यंगीकृत्य तथैवोपबृंहितम् । सौरसंहितायाम्—'ब्रह्मविद्योपदेशस्य योग्यं वक्ष्यामि सुव्रते' इत्युपक्रम्य 'विधिवच्छ्रद्धया सार्द्धं न चीर्णं यैश्शिरोव्रतम् । ब्रह्मविद्यामिमां तेषां न वदेत कदाचन ॥ इदं शिरोव्रतं चीर्णं विधिवच्छ्रद्धया यदि । तेषामेव परां विद्यां वदेदज्ञानबाधिकाम् ॥ शिरोव्रतमिदं नाम शिरस्याथर्वणश्रुतेः । यदुक्तं तद्धि नैवान्यत्तत्पाशुपतसंज्ञितम् ॥ शाखाभेदेषु नामानि व्रतस्यास्य विभेदतः । पठ्यन्ते मुनिशार्दूल शाखास्वेकं व्रतं हि तत् ॥ अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः षड्भिः शुद्धेन भस्मना । सर्वाङ्गोद्धूलनं कुर्याच्छिरोव्रतसमाह्वयम् ॥' इति । ब्रह्मोत्तरखण्डेऽपि 'अयमत्याश्रमो धर्मो यैस्समाचरितो मुदा । प्राप्तं तैः परमं ज्ञानं संसारच्छेदकारणम् ॥ उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रञ्च मायापाशनिवृत्तये । आमनंति मुनिश्रेष्ठाः अथर्वशिरसि स्थितम् ॥ अतोऽपि पापविच्छेदलाभाय ज्ञानसिद्धये । उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रं च मुमुक्षुस्सम्यगाचरे'दित्यादि । न्याय्यं चैतत् । मुण्डके हि ''ब्रह्मा देवानां प्रथमस्संबभूव विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहे'ति परमोपक्रमोपक्षिप्ता ब्रह्मविद्या ब्रह्मोपासनारूपैव न तु तत्प्रतिपादकोपनिषद्रूपा । तदनंतरमथर्वप्रभृत्यंगिरःपर्यन्तां गुरुपरंपरामुक्त्वा 'शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः प्रप्रच्छ, कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती'ति शौनकस्य ब्रह्मोपासनाविषयं प्रश्नमुपन्यस्य 'तस्मै स होवाचे' त्यादिना तदुत्तरत्वेनैव मुण्डकोपनिषत्परिसमाप्तेः । तत्परिसमाप्तौ च 'शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्ण 'मित्येतदनंतरं 'तदेतत्सत्यमृषिरंगिराः पुरोवाचे'ति ब्रह्मोपासनाविषयशौनकांगिरस्संवादरूपाख्यायिकात्मत्वेनैव समापनात् । तदनन्तरं 'नैतदचीर्णव्रतोऽधीते नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्य' इति श्रुतिवाक्यमध्य एवाचीर्णव्रतस्यैतदुपनिषदध्ययननिषेधश्रवणात् । यद्यपि 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते' इत्यत्र ब्रह्मविषयज्ञानमात्रसाधारणो विज्ञानशब्दः, तथापि 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमि'त्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते वा इदं सर्वं विदितमात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदित'मिति श्रुत्यन्तरगतसर्वविज्ञानप्रतिज्ञावाक्येषु विज्ञा-

(१) 'विधिवद्यैर्द्विजातिभिः' इति ख. पाठः । (२) 'तेषामेव परं ज्ञानं' इति ख. पाठः ।

नशब्दस्य स्थानप्रमाणेनोपासनापरत्वनिर्णयादत्रापि तस्य तथात्वमवसीयते । एवं चोपक्रमे ब्रह्मविद्याशब्दस्योपासनापरत्वात्समाप्तावपि 'स यो ह वैतत्परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तो भवती'ति मुक्तिफलामुपासनारूपामेव ब्रह्मविद्यां प्रस्तुत्य 'तदेतदृचाभ्युक्तं, क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा स्वयं जुह्वत एकऋषिं श्रद्धयन्तः । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्ण' मिति प्रकृतोपासनारूपब्रह्मविद्याविषयत्वेनैवास्य श्लोकस्यावतरणाच्च । न चात्र ब्रह्मविद्याशब्दस्याकस्मादुपासनारूपार्थपरित्यागो युक्तः । एकर्षिर्मुख्यर्षिरीशिवः । 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षि'रिति श्रवणात् । ईशावास्यबृहदारण्यकयोः 'पूषन्नेकर्षे यमसूर्यप्राजापत्यव्यूह परस्मिन्समूहते हि । यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषस्सोऽहमस्मी'ति सूर्यान्तर्वर्तिनि शिवे साक्षादेकर्षिशब्दस्यैव श्रवणाच्च । तं श्रद्धयन्तः श्रद्दधानाः स एवास्मात्रक्षिप्यर्तीति दृढनिश्चयवन्त इत्यर्थः । 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इत्यादौ विद्याशब्दो वेदसामानाधिकरण्याद्वेदपरोऽस्तु । वेदादिशब्दा वा विद्यासामानाधिकरण्यात्तत्तज्जन्यविद्याविषयास्सन्तु । इह तु ब्रह्मविद्याशब्दस्योपासनापरत्वमुक्तन्यायैस्सुदृढम् । एवं च शिरोव्रतशब्दस्यापि नाथर्वणिकमात्राधिकारिकव्रतविशेषपरत्वं युक्तम् । कथं हि बह्वृचत्वेन प्रसिद्धाय शौनकायांगिराः स्वयमिमां विद्यामुपदिश्यानाथर्वणिकायैतदुपदेशं निषेधेत् । 'नैतदचीर्णव्रतोऽधीत' इत्यत्र स्वाध्यायांगत्वेन वर्ण्यमानं व्रतमिदं वा व्रतं भवत्वाथर्वणिकप्रसिद्धं व्रतान्तरं वा भवत्वित्यन्यदेतत् । समाचारग्रंथस्याप्याथर्वणिकप्रसिद्धं व्रतान्तरं वेदव्रतत्वेन कीर्तयतो नात्र कश्चिद्विरोधोऽनुरोधो वा । तस्मात्सर्वसाधारणं पाशुपतव्रतमेवेह शिरोव्रतम् । तस्य 'चैता'मिति प्रकृताक्षरविद्यापरामर्शेऽपि हेतुसाधारण्यात्सकलब्रह्मविद्यासाधारण्यं सिद्ध्यति । 'एता'मिति प्रकृतपरामर्शेनैव ब्रह्मविषयत्वे विद्यायास्सिद्धेऽपि ब्रह्मविशेषणं हि हेतुसूचनार्थं हेतुगर्भविशेषणम् । यस्मादेषा ब्रह्मविषया विद्या तस्मादचीर्णशिरोव्रताय न प्रदेयेति हेतुसाधारण्ये च हेतुमति सर्वत्र विधेयं सिद्ध्यति । यथा 'न ह्यत्रानूयाजा इज्यन्त' इति हेतुसाधारण्यादातिथ्याव्यतिरिक्तास्वप्यनूयाजरहितास्विष्टिष्वौपभृताष्टगृहीताभावः, एवं ब्रह्मविद्याप्रदानस्य शिरोव्रतापेक्षत्वादेव श्वेताश्वतरोपनिषदि 'तपःप्रभावाद्देवप्रसादाच्च ब्रह्मविच्छ्वेताश्वतरोऽथ विद्वान् । अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसंघजुष्ट' मिति पाशुपतव्रतवद्भ्योऽत्याश्रिभ्य एव ब्रह्मविद्याप्रदानमुक्तम् । तेभ्यो ब्रह्मविद्यामुपदिष्टवतः श्वेताश्वतरस्यापि महर्षेः पाशुपतव्रतानुष्ठातृत्वमुक्तं कूर्मपुराणे—'अथास्मिन्नंतरेऽपश्यत्समायान्तं महामुनिम् । श्वेताश्वतरनामानं महापाशुपतोत्तम'मिति । एवं दहरविद्यानुष्ठानेऽपि पाशुपतव्रतस्याधिकारिविशेषणत्वमुक्तं कैवल्योपनिषदि 'अत्याश्रमस्थस्सकलेन्द्रियाणि निरुध्य भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्ये'ति । कैवल्योपनिषदि ब्रह्मविद्याधिगमार्थं परमेष्ठिनमुपसन्नस्याश्वलायनस्य पाशुपतव्रतवत्त्वं तु तदीयधर्मशास्त्रपर्यालोचनयैव स्पष्टम् । एवं न्यायोपबृंहणाभ्यां सुप्रतिष्ठितं 'शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्ण' मित्यस्यार्थमपहाय सूत्रकारभाष्यकाराभ्यामर्थांतरं परिगृह्य किमर्थं परिहृतमिति चेत्

---

(१) 'मुपासनां प्रकृतां प्रस्तुत्य' इति क. ग. पाठः । (२) 'प्रस्तुतोपासनाविषयत्वेनैव' इति क. ग. पाठः
(३) 'प्रसिद्धस्याप्या' इति ख. पाठः ।

सू ॥ दर्शयति च ॥ ४ ॥

श्रुतिरेव विद्यैक्यं दर्शयति महोपनिषत्कैवल्योपनिषदोर्दहरविद्यायाम्—

'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्। ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षम्' 'उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम्।'

इत्यादिना निर्दिष्टमीश्वरस्य रूपमपेक्ष्य रूपवत्त्वात् पाप्मजरामरणादिप्रसक्तौ कृत्वाचिंतयेति ब्रूमः । यदि शिरोव्रतमित्यस्याथर्वणिकवेदप्रसिद्धवेदव्रतातिरेकेणार्थांतरं न स्यात्तदा यथाकथंचिच्छिरोव्रतस्य स्वाध्यायधर्मत्वप्रतिपादन एव 'शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्ण'मित्यस्य तात्पर्यं वक्तव्यम् । अन्यथा चोदनाद्यविशेषप्राप्ताभेदप्रत्यभिज्ञानविरोधात्तद्भेदकल्पने गौरवाच्चेति । एवमर्थांतरपरस्यापि वाक्यस्य न्यायव्युत्पादनार्थं कृत्वाचिन्तयार्थान्तराश्रयणेन सिद्धांतवर्णनमन्यत्रापि दृश्यते । तदत्र शास्त्रे यथा 'प्राणादयो वाक्यशेषा'दिति । न हि 'यस्मिन्पञ्च पंचजना' इति मन्त्रे पञ्चजनशब्दः क्लिष्टगत्या वाक्यशेषगतप्राणादिपरः । तस्य मंत्रान्तरानुसारेण चेतनविशेषणपरत्वात् । अथर्ववेदे हि तृतीयकाण्डे पञ्चमानुवाके समाम्नायते मन्त्रः—यं त्वा होतारं मनसाभिसंविदुस्त्रयोदश भौवनाः पञ्च मानवाः । वर्चोधसे यशसे सूनृतावते तेभ्यो अग्निभ्यो हुतमस्त्वेत' दिति । अस्यार्थो वेदभाष्ये दर्शितः—हे अग्ने त्वा त्वां होतारं देवानामाह्वातारं मनसाभिसंविदुस्सम्यग्जानन्ति । ये जानंति ते प्रदर्श्यंते । त्रयोदश भौवनाः 'विश्वकर्मा भौवनः स्वात्मनि सर्वाणि भूतानि जुहवांचकारे'त्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धाः विश्वकर्मप्रभृतयो भुवनस्य महर्षेः पुत्राः त्रयोदशसंख्याकाः। पञ्च मानवाः निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः। गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके । तस्मै वर्चोधसे तेजो धारयते यशसे यशस्विने सूनृतावते प्रियहितवचनयुक्ताय तुभ्यं तेभ्यः प्रागुक्तेभ्यः त्वद्विभूतिरूपेभ्यः अग्निभ्यश्च हुतमेतद्धविरस्त्विति । यथा 'यमाय हर्म्यमवपन् पञ्च मानवा वैवस्वतो न तृप्यति पञ्चभिर्मानवैर्यम'इत्यादिरिह वेदान्तरावगतमन्त्रभागोऽप्युदाहरणम् । तत्रापि 'निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्च मानवा' इति भट्टभास्करादिभिर्व्याख्यातम् । वर्णानां पञ्चमत्वेन निषादस्य ग्रहणमग्निसम्बंधसाम्यात् । अत एव मन्त्रवर्णः 'जना यदग्निमयजन्त पञ्चे' ति । एवं मन्त्रान्तरानुरोधेन पञ्चजनशब्दस्यार्थान्तरपरत्वादेव शारीरकभाष्ये तस्य यथासूत्रं प्राणादिपरत्वं वर्णितवद्भिरपि शङ्कराचार्यैर्बृहदारण्यकभाष्ये 'पञ्च पञ्चजनाः गंधर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि, निषादपंचमा वा वर्णा' इति व्याख्यातम् । एवमेवार्थांतरपरस्यापि वाक्यस्य न्यायव्युत्पादनार्थमर्थान्तराश्रयणेन सिद्धान्तवर्णनं पूर्वतंत्रेऽपि दृश्यते । हानोपायनाधिकरणे तदुदाहरिष्यते । तस्मान्न्यायोपबृंहणानुगृहीतवाक्यार्थनिर्णयानुरोधात्सूत्रकारभाष्यकाराभिप्रायाविरोधाच्चाथर्वशिरः प्रसिद्धात्याश्रमसंज्ञकपाशुपतव्रतानुष्ठानवद्भिरेव ब्रह्मविद्यानुष्ठेया ग्राह्या च तेभ्य एव च प्रदेयेति निर्णयः । अंगावबद्धाधिकरणे चाधिकमत्र व्युत्पादयिष्यते। शरीरित्वापहतपाप्मत्वादिगुणभेदो विद्याभेदकत्वेन यः पूर्वपक्षिणश्शंकाविषयः स न तद्भेदकः प्रत्युत तदभेदस्यैवोपपादक इति प्रतिपादनार्थं सूत्रम्—दर्शयति च ॥ ४ ॥ शरीरित्वेन पाप्मादिप्रसक्तौ हि तन्निषेधोऽर्थवान् । अतः कैवल्योपनिषदादिप्रतिपादितशरीरित्वप्राप्तिमपेक्षमाणश्छांदोग्ये पाप्मादिनिषेधो विद्यैक्यस्यैव गमकः इति भावः । दहरविद्या-

छान्दोग्ये 'अथ यदिदमस्मिन्' इत्यारभ्य तस्य गुणाष्टकविशिष्टत्वं केवलमुच्यते। तत्र तत्र धर्मविशेषापादिका पुनःश्रुतिः विद्याभेदिकेति शङ्काया अपि नावकाशः। ततश्चोदनाद्यविशेषात् सकलवेदान्तप्रत्ययमेकमेवोपासनम्, तद्भेदकशब्दान्तराद्यदर्शनात् इति सिद्धम् ॥

इति सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

याडशाखाभेदेन पुनःश्रुतिर्विरुद्धधर्माणामपि प्रापयित्रीति ततो विद्याभेदो न शङ्कनीयः। शक्तिमत्तु तद्विरोधासिद्धेरित्याशयेनाह–तत्र धर्मविशेषेति । शब्दान्तराद्यदर्शनादिति । शब्दांतराभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयानि कर्मभेदप्रमाणानि पूर्वतंत्रे प्रसिद्धानि । इहापि 'नानाशब्दादिभेदा'दित्यादिषु विभावयिष्यन्ते । तेषामिहादर्शनमभेदसाधकमित्यर्थः[1] । इति सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥ भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तान्नयमः ॥ ३ ॥ दर्शयति च ॥ ४ ॥

अविशेषपुनःश्रवणात्प्रकरणगुणानामभेदाच्च । धर्माणामपि भेदात्प्रतिशाखं भिद्यते विद्या ॥ २०१ ॥

विधिफलरूपाख्यैक्यात्कैवल्यगुणोपजीवनाच्छांदोग्ये । नास्ति भिदा सुपरिहरा बोध्यविभेदादिभिः पुनःश्रवणाद्याः ॥ २०२ ॥

इति सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥
अथ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥ भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारोऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥ दर्शयति च ॥ ४ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वपादे वाक्यार्थज्ञानकरणभूततत्त्वंपदार्थनिरूपणमकारि । सगुणविद्यायाश्चित्तैकाग्र्यद्वारा निर्गुणवाक्यार्थज्ञानोपयोगित्वात्तद्वाक्यार्थविचारः प्रस्तूयतेऽस्मिन्पादे—तत्र तावत्पंचाग्निप्राणदहरशाण्डिल्यवैश्वानरोपासनस्वरूपमाह–**सू** । **सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्** ॥ १ ॥ अत्र उक्तोपासनानि किं प्रतिशाखं भिद्यन्ते उत नेति **संदेहः** । नामरूपादिभेदाद्भिद्यन्त इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** सर्वैर्वेदान्तैः प्रत्ययं प्रतीयमानान्युपासनानि न भिद्यन्ते । कुतः । **चोदनाद्यविशेषात्**=चोदनासंयोगरूपसमाख्यानामविशेषात् । यथा–सर्वशाखासु 'अग्निहोत्रं जुहुया'दिति चोदनाया अविशेषात् नित्याग्निहोत्रमेकमेव, यः प्राणोपासकः सः 'ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति' इति फलसंयोगस्य सर्वत्राविशिष्टत्वाच्च ज्येष्ठत्वादिगुणकप्राणस्योपास्यस्य सर्वत्राविशिष्टत्वाच्च न विद्याभेदः, तथा प्राणविद्येति समाख्यायास्सर्वत्राविशिष्टत्वाच्च न विद्याभेद इति सिद्धम् ॥

सू ॥ भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥ ननु वाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यायां 'तस्याग्निरेवाग्निर्भवति' इति षष्ठं प्रसिद्धाग्निमुपास्यत्वेनामनन्ति, छन्दोगास्तु 'पञ्चाग्नीन्वेदे'ति। तथा च रूपभेदादामिक्षावाजिनयागयोरिव शाखाद्वये पञ्चाग्निविद्याया भेदो नैक्यमिति चेत् **न** । यतः । एकस्यामपि विद्यायामयं रूपभेद उपपद्यते । यथा—वाजसनेयिभिर्द्युलोकादयो ये पञ्चाग्नय उक्तास्त एव प्रत्यभिज्ञायन्ते छान्दोग्ये । तथा च न विद्याभेदो युक्तः । अग्निषु पञ्चत्वसंख्याश्रवणस्य सांपादिकाग्निपरत्वेन एकस्मिन्नेवातिरात्रे षोडशिग्रहणतदभावयोरिव षष्ठाग्नितदभावयोरुपपन्नत्वेन च विरोधाभावान्न ततोऽपि विद्याभेदो युक्त इति सिद्धम् ॥

ननु ब्रह्मविद्याप्रतिपादकमुण्डकाध्ययने शिरोव्रताख्यधर्मो विहितो नान्यत्र । अतो धर्मभेदाद्विद्याभेद इत्याशंकायामाह—**सू ॥ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥** स्वाध्यायस्यैव शिरोव्रताख्यधर्मोऽङ्गं न विद्यायाः । कुतः । **तथात्वेन हि**=यतः स्वाध्यायांगत्वेन समाचाराख्यवेदव्रतोपदेशपरग्रन्थे शिरोव्रतमपि वेदव्रतत्वेनाथर्वणिकास्समामनन्ति । **अधिकाराच्च**=नैतदचीर्णव्रतोऽधीत' इत्यत्रत्यादधिकृतविषयादेतच्छब्दात् चकारा-

---

(१) 'तेषामिहादर्शनादित्यर्थः' ॥ इति क. पाठः ।

'दधीते' इत्यध्ययनशब्दाच्च शिरोव्रतमध्ययनस्यैवाङ्गम् । तत्र दृष्टान्तः—**सववच्च**=यथा सवाः सप्त होमास्सौर्यादयश्शतौदनान्ताः शाखान्तरोक्तत्रेताग्न्यनभिसंबन्धादाथर्वणिकोक्तैकाग्निसंबन्धाच्चैकाग्नीनामाथर्वणिकानामेव नियम्यन्ते तद्वत् । **तन्नियमः**=मुण्डकाध्ययन एव तस्य शिरोव्रतस्य नियमः । तस्मात्सर्वत्र विद्यैक्यमनवद्यम् ॥

किं च ॥ **सू** ॥ **दर्शयति च** ॥ ४ ॥ 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति वाक्यं वेदांसैकलेन सर्वत्र तद्विद्याया एकत्वं दर्शयति 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्र' मित्यादि वाक्यं च वैश्वानरविद्याया एकत्वं दर्शयति । तथा च तदुपासनानामप्यैक्यमवगम्यते । तत्समभिव्याहारादितरेषामप्युपासनानामभेद इति सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते, रामानुजमते च संदेहपूर्वपक्षादिकं शांकरमतादविशिष्टम् । सूत्रार्थवर्णनप्रकारः परं शांकरमतात्किंचिदिव भिद्यते । उपपादनप्रकारेऽप्यनयोर्मतयोः परस्परमवैशिष्ट्यमेवेत्यनुसंधेयम् । सर्वेषु वेदान्तेषु श्रूयमाणं दहराद्युपासनं किमेकमेव उत भिन्नमिति **संशयः** । अविशेषपुनःश्रवणस्य प्रकरणान्तरस्य च भेदहेतुत्वात् उपासनान्तरमिति **पूर्वपक्षः** । प्रतिपत्तृभेदेन पुनःश्रवणोपपत्तेः तत एव प्रकरणान्तरलाभावाच्च चोदनाफलसंयोगरूपाख्यानामविशेषादुपासनैक्यमेवेति **सिद्धान्तः** । सूत्रार्थोऽप्यविशिष्टः ।

सू ॥ **भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि** ॥ २ ॥ अविशेषपुनःश्रुत्या विद्याभेदावगमान्न विद्यैक्यमिति चेत्, एकस्यामपि विद्यायां शाखान्तरे प्रतिपत्तृभेदात्पुनःश्रवणमर्थवदिति न विद्याभेदः ॥

'स्वाध्यायस्ये'त्यादिसूत्रस्यार्थः पूर्वस्मादविशिष्टः ॥

सू ॥ **दर्शयति च** ॥ ४ ॥ **श्रीकण्ठमते,** श्रुतिरेव विद्यैक्यं दर्शयति । महोपनिषत्कैवल्योपनिषदोर्दहरविद्यायां 'ऋतं सत्यम्' 'उमासहायम्' इत्यादिना निर्दिष्टमीश्वरस्य रूपमपेक्ष्य रूपवत्त्वात्पाप्मजरामरणादिप्रसक्तौ छान्दोग्ये 'अथ यदिदमस्मिन्' इत्यारभ्य तस्य गुणाष्टकविशिष्टत्वं केवलमुच्यते । ततश्चोदनाद्यविशेषादेकमेवोपासनमिति सिद्धम् ॥ इत्यर्थः ॥

रामानुजमते तु दर्शयति च श्रुतिरुपासनस्य सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वम् । छान्दोग्ये दहरविद्यायां 'तस्मिन्यदन्त'रिति विहितमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकं तैत्तिरीयके केवलं 'तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्य'मित्येवोक्तम् । तदुभयत्र विद्यैकत्व एव संभवतीत्यर्थः ॥ ॥ **इति श्रीकण्ठरामानुजमतयोस्सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम्** ॥ १ ॥

आनन्दतीर्थमते, भक्तिनिरूपणानन्तरं तत्साधनोपासना निरूप्यते । सा चोपासना समस्तशास्त्राभ्यासरूपा श्रवणमननात्मिकैका, श्रवणमननोत्सारिताज्ञानसंशयविपर्ययस्य पुरुषस्य ध्यानात्मिकान्या चेति द्विविधा । तत्र श्रवणमननात्मिकोपासना प्रथमाधिकरणे निरूप्यते—**सू** ॥ **सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्** ॥ १ ॥ सर्ववेदोदितं ब्रह्म किमधिकारिणा स्वशाखोक्तरूपेणैव श्रवणमननाभ्यां ज्ञातव्यम् उत समस्तशाखोक्तरूपेण वेति **संशयः** । क्वचिच्छाखायां सत्यज्ञानादिरूपं वेद्यमन्यत्रापहतपाप्मत्वादिरूपमित्येवं वेद्यभेदात्सर्वशाखाध्ययनश्रवणमननेषु मन्दानां शक्त्यभावात्स्वस्वशाखोक्तरूपेणैव ज्ञातव्यम् । अत एव शाखाभेदव्यवस्थापि युज्यत इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** यस्सर्वेषां वेदानामन्तो निर्णयः श्रवणमननसाध्यः तेन ज्ञातव्यं ब्रह्म न तु स्वशाखानिर्णयमात्रेण ज्ञातव्यम् । कुतः । **चोदनाद्यविशेषात्**='आत्मे'त्यादिविधीनामादिपदोदिताना 'मन्त्र स्प्रेत' इत्यादिवाक्योक्तयुक्तीनां **चाविशेषात्**सर्वाधिकारिसाधारणत्वादिति ॥

सू ॥ **भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि** ॥ २ ॥ 'चे'ति 'ने'ति 'भेदा'दिति 'अपी'ति चावर्तते । तर्हीति शाखायामिति च लभ्यते । तथा च वेद्यादिसर्वशाखोक्तार्थानां **भेदात्**=पृथक्त्वात् । अथ एकैकेन सर्वशाखोक्तं ज्ञेयं न भवति किं तु स्वशाखोक्तमेवेत्युच्यते तर्ह्यपि स्वस्वशाखोक्तमपि न ज्ञेयं स्यात् । कुतः । **एकस्यां शाखायामपि भेदात्**=अर्थभेददर्शनात् । अथ यदि तत्र धर्मभेदादेकस्मिन्धर्मिणि भिन्नधर्मविधानात्प्रसंगभेदाच्चेति परिहार उच्यते तस्य सर्वशाखोक्तज्ञानेऽपि सम इत्यर्थः ॥

सू ॥ **स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च** ॥ ३ ॥ पृथक्सूत्रमिदम् । **स्वाध्यायस्य**='स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति विधेः । **तथात्वेन**=सर्वसाधारण्येनाध्ययनविधायकत्वेन । **समाचारे**=सर्ववैदिककर्मकरणे । **अधिकाराच्च**=सर्वेषामधिकारसद्भावाच्च 'हि' इतिसूचितायाः 'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्य'इति स्मृतेश्च एकैकेनापि सर्वशाखाध्ययनेन ब्रह्म ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥

सू ॥ **सलिलवच्च तन्नियमः** ॥ ४ ॥ सूत्रपाठभेदः स्पष्टः । चोऽवधारणे । 'तन्नियम' इत्यत्र पञ्चमीतत्पुरुषकर्मधारयौ । **सलिलवत्**=सलिलमिव । **तन्नियमः**=यथा सर्वेषां सलिलानां प्रतिबन्धकाभावमपेक्ष्यैव समुद्रैकाश्रयत्वनियमः तथात्रापि **तस्याः**=पुरुषशक्तिमपेक्ष्यैव **नियमः**=सर्ववेदोक्तप्रकारेण ध्यानेन ब्रह्म ज्ञातव्यमिति नियम इत्यर्थः ॥

सू ॥ **दर्शयति च** ॥ ५ ॥ श्रुतिः स्मृतिश्च सर्वशाखोक्तमार्गेण ब्रह्म ज्ञातव्यमित्यर्थं ज्ञापयतीत्यर्थः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

अथोपसंहाराधिकरणम् ॥ २ ॥

सर्ववेदान्तचोदितानां विद्यानामैक्यप्रतिपादनफलमाह—

सू ॥ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

इह विद्यैक्ये सत्यपि शाखान्तरसिद्धानां गुणानां शाखान्तर उपसंहारो न कर्तव्यः कर्तव्यो वा ।

इति संशये न कर्तव्य इति पूर्वः पक्षः । तथा हि—छान्दोग्ये दहरविद्याया-मपहतपाप्मत्वादयो गुणा आम्नाताः । न तैत्तिरीये । न तत्र तेषामुपसंहारः कर्तव्यः, तत्रानुक्तत्वात् । विद्योपकारस्तत्रोक्तैरेव कृष्णपिङ्गलत्वादिगुणैर्भविष्यति, किमुपसंहारेणाचोदितेन ॥

अथोपसंहाराधिकरणम् ॥ २ ॥

सू० ॥ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥ पूर्वाधिकरणप्रयोजनसमर्थनार्थत्वेन संगतिं सूचयन्नेकैकस्यां शाखायां सर्वगुणानामनाम्नानाद्विद्यैक्याच्च संशयं दर्शयति—इहेति । ननु विद्यैक्ये तद्गुणत्वाविशेषात्तत्तच्छाखागतगुणानामिवान्यशाखागतगुणानामपि ग्रहणं सिध्येदेव । अतः कथं पूर्वपक्ष इत्याशंक्याह—तथा हीति । यद्यन्यशाखागतगुणा अपि ग्राह्या विवक्षिताः तदा तेषामप्याम्नानं स्यादित्यनाम्नानादेव तेषामविवक्षावगमादग्रहणमित्यर्थः । न च शाखान्तरगुणा अभेदात्स्वत एव प्राप्नुवन्तीत्यन्यथासिद्ध्या तदनाम्नानं न त्वविवक्षयेति वाच्यम् । शाखान्तरगतानामपि केषाञ्चिदाम्नानेन तदतिरिक्तानामनभिमतत्वोन्नयनादिति भावः । ननु तद्गुणानामेव सतामग्रहणे कथमखण्डोपकारसिद्धिः । तस्य तत्प्रधानान्वयसकलांगकलापसाध्यत्वादित्याशंक्याह—विद्योपकार इति । अनेकशाखाविप्रकीर्णसकलगुणोपसंहारस्य कर्तुमशक्यत्वात्सर्वशक्त्यधिकरणन्यायेन शक्यगुणमात्रोपसंहारः कार्यः । तथा च केषांचिद्गुणानामशक्त्या हानावश्यंभावे यो यच्छाखागतविधिनोपासनामवगत्य तामनुतिष्ठासति तस्य तच्छाखागतगुणानामवगतानां हाने हेत्वभावात्तदनाम्नातगुणास्तेन हातव्या इति व्यवस्थाभ्युपगन्तव्या । ननु सर्वशक्त्यधिकरणे नित्यानामेव शक्यांगोपसंहारेणानुष्ठानमुक्तम् । जीवनादिनिमित्तकप्रधानावश्यकर्तव्यतानुरोधात्काम्येषु तु सकलांगोपसंहारनियमः 'काम्येषु चैवमर्थत्वा' दिति तदनंतराधिकरणे स्थापितः । काम्यानि चोपासनानि, अतस्तेष्वशक्यांगहानं न युक्तमिति चेन्मैवम् । जीवनादिरूपानुपादेयनिमित्तरहिततया कदाप्यवश्यकर्तव्यत्वेनाप्राप्नुवंति काम्यकर्माणि यदाकदाचिदुपादेयसकलांगसंपादनेन कर्तुं शक्नोति पुरुष इति तत्र युक्तस्सकलांगोपसंहारनियमः । अनवगतनानाशाखाविप्रकीर्णसकलगुणोपसंहारं तु कश्चिदपि कदाचिदपि कर्तुं न शक्नोतीति उपासनानां काम्यत्वेऽपि सर्वशक्त्यधिकरणन्यायविषयत्वात् कर्मस्वपि नानाशाखागतसकलांगोपसंहाराशक्तितौल्ये तत्रापि समानोऽयमाक्षेपः । देवर्षयस्सर्वशाखाभिज्ञास्सकलगुणांगोपसंहारशक्तास्सन्तीति चेत् । न । तेषामपि प्राचीनेषु जन्मसु देवर्षिपदप्रापककर्मानुष्ठानस्यापेक्षितत्वादिति भावः । अनेनाभिप्रायेण तत्रोक्तैरित्युक्तम् । अपठितगुणोपसंहारे पठितगुणानां पाठक्रमप्राप्तस्यानुसंधान-

(१) 'शाखान्तराम्नाता वस्तुतो विद्यैक्यात्स्वत एव' इति ख. पाठः ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते—सर्वत्र विद्यैक्ये छान्दोग्यादिषूक्तानां दहराद्युपासनधर्माणामपहतपाप्मत्वादीनामन्यत्र तैत्तिरीयकदहरादिषूपसंहारः कार्यः, विद्योपकाररूपस्यार्थस्यैकत्वात् । यथैकविधिशेषतया विहितानामङ्गानामग्निहोत्रा-

---

क्रमस्य बाधः स्यात् सोऽपि न युक्त इत्युक्तेरित्यनेन सूचितम् । 'उक्तेरेवे' त्येवकारेण गृहमेधीयन्यायस्सूचितः । ननु गृहमेधीयेष्टौ प्रकृतितस्संभवत्प्राप्तिकयोराज्यभागयोः पुनःश्रवणमपूर्वतापरमित्यर्थादप्राप्तप्राकृतांगनिवृत्तिः फलति । न चेह तथा किंचित्प्राकृतमंगं, तस्य पुनःश्रवणं वास्ति, अतो नात्र गृहमेधीयन्यायः प्रवर्तत इति चेन्मैवम् । इहापि शाखांतरतस्संभवत्प्राप्तिकानां केषांचिद्गुणानां पुनःश्रवणस्य सत्त्वेन प्रकृतिविकृतिभावाभावेऽप्यन्यतस्संभवत्प्राप्तिकगुणश्रवणं तत्रत्यगुणांतरनिवृत्तिफलकमिति न्यायावतारसंभवादित्याशयः । विद्योपकाररूपस्येति । एकविद्याकर्मान्वयिगुणांगानामखण्डोपकाररूपप्रयोजनैक्यात्सर्वेषामपि तेषां ग्रहणं तावत्स्वरसतः प्राप्नोति । तस्य न तावदशक्त्यापवादः । अशक्तिर्हि तावच्छाखाध्ययनाशक्तिः । उत अनंतशाखाविहितानन्तगुणानुसंधानांगानुष्ठानाशक्तिः अथवा अनधीतशाखाम्नाताङ्गावगत्यशक्तिः । नाद्यः । 'अध्ययनेनैव स्वाध्यायार्थज्ञानं भावये'दिति नियमस्य स्वस्वशाखामात्रविषयत्वेनानधीतपरशाखाम्नातगुणसंग्रहणसंभवात् । न द्वितीयः । सर्वज्ञैर्महर्षिभिः प्रणीतेषु कल्पसूत्रेषु कर्मणामंगेयत्तायाः ब्राह्मवासिष्ठादिविद्याकल्पेषूपासनानां गुणेयत्तायाश्च परिछिन्नत्वेनानन्तशाखाविहितानामपि तेषामानन्त्यासिद्धेः । न तृतीयः । कल्पसूत्रैर्विद्याकल्पैस्तत्तत्कालाभियुक्तशाखान्तराध्ययनवदुपद्रष्टृवचनैश्चैतदवगतिसंभवात् । नापि गृहमेधीयन्यायेन शाखान्तराम्नातकतिपयांगपुनःश्रवणादपवादः । गृहमेधीयप्रयोगविधिरंगजन्योपकारमपेक्षमाणः प्रकृतौ क्लृप्तोपकारयोराज्यभागयोः सन्निधानाम्नातयोर्ग्रहणेनोपकाराकांक्षाशांत्या प्रकृतितोऽगांतराणां प्राप्तिं नापेक्षत इति तत्प्रापकचोदकलोपात् न दर्शपूर्णमासप्रकृतिको गृहमेधीयः किन्त्वपूर्व इति सिद्ध्यति । एवमंगान्तरनिरपेक्षोऽपि सन्निध्याम्नातान्यप्राकृतानि वैशेशिषिकांगानि तद्वैयर्थ्यपरिहारार्थं गृह्णातीति गृहमेधीयन्यायः । न चात्र शाखान्तराम्नातपुनःश्रूयमाणगुणांगानां क्वचित्प्राक्क्लृप्तोपकारत्वमस्ति । येन तद्ग्रहणनिराकांक्षा विद्याकर्मप्रयोगविधयो गुणांगान्तराणि नापेक्षेरन् । तथापि यदि तेषां पुनःश्रवणस्य वैयर्थ्यं प्रसज्यते तदा तत्परिहाराय शाखान्तराम्नातगुणांगान्तरपरिसंख्यार्थत्वं कल्प्येतापि । न तु वैयर्थ्यप्रसक्तिरस्ति । तस्य शाखान्तराम्नातविद्याकर्मैक्यप्रत्यभिज्ञानार्थत्वात् । सिद्धे हि तदैक्ये ततस्संभवत्प्राप्तिकानां पुनःश्रवणं व्यर्थमिति शंकनीयम् । तदैक्यसिद्धावेवोपयुक्तस्य न वैयर्थ्यशंकावकाशः । नापि तत्तच्छाखापठितगुणांगक्रमबलादपवादः । एकस्यां शाखायां विहितानि विद्याकर्मगुणांगानि गुणिद्वारा वाक्यप्रमाणेन हि शाखान्तरे गच्छंति । यथा जुह्वादिद्वारा वाक्यप्रमाणेन क्रतौ पर्णतादयः । न च वाक्यस्य स्थानरूपपाठक्रम ईष्टे । तत्प्रमेयश्च पदार्थधर्मरूपः क्रमश्शिष्टाकोपाधिकरणन्यायाद्वाक्यप्रमेयेभ्यः पदार्थरूपेभ्यो गुणांगांतरेभ्यो दुर्बलः । तस्मादखण्डोपकाररूपप्रयोजनैक्याद्विद्यैक्ये गुणोपसंहारः कर्मैक्येऽगोपसंहारश्च युक्त एव । सूत्रे 'विधिशेषव'दिति समुच्चयो-

---

(१) 'गुणांगग्रहण' इति ख. पाठः । (२) 'सिद्धावेव पुनःश्रवणस्यावैयर्थ्यशंका' इति क. पाठः ।

दिषु, तथैव चोदनादिभिः समाने दहराद्युपासने गुणानां प्राप्तिरिति गुणोपसंहारो युक्त एव ॥ इत्युपसंहाराधिकरणम् ॥ २ ॥

अथान्यथात्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

वाजिनां छन्दोगानां चोद्गीथे प्राणदृष्ट्योपासनं शत्रुपरिभवफलं विधीयते । तत्र विद्यैक्यमस्ति न वा ।

पमा । तेन कर्मणामंगोपसंहारोऽप्यत्र प्रसंगात्प्रसाधनीयः । चकारोऽवधारणार्थः ॥

इत्युपसंहाराधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ अन्यथात्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥६॥ चोदनाद्यविशेषाद्विद्यैक्यं विद्यैक्ये गुणोपसंहारश्चेत्युभयं निरूपितम् । तदपवादः क्रियते इति संगतिः । देवासुरसंग्रामोपक्रमाद्यैकरूप्यात् क्वचिदुद्गातरि प्राणदृष्टिरन्यत्रोद्गात्रा गातव्यस्य स्तोत्रसामद्वितीयभक्तिरूपस्योद्गीथस्यावयवे प्रणवे प्राणदृष्टिरिति रूपविशेषभेदाच्च विद्यैक्यभेदसंशये पूर्वपक्षः। एकैव विद्या चोदनाद्यविशेषात् । उभयत्रापि ह्युपासनाविषया चोदना । 'भवत्यात्मना परास्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेदे' त्येकत्र 'यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसते एवं हैव स विध्वंसते य एवंविदि पापं कामयत' इत्यन्यत्र चोच्यमानं शत्रुपराभवरूपं फलम् । उपास्यं रूपं प्राणः । उद्गीथविद्येत्याख्या । आखन्यतेऽनेनेत्याखणः। 'खनो घ चे'ति करणाधिकरणयोर्विहितो घप्रत्ययः । तमाखणमित्यश्मविशेषणम् । णत्वं छांदसम् । कालायसवत्खननसाधनत्वेन दृढमित्यर्थः। अर्थाल्लोष्टादिकमिति कर्तृलाभः । 'यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेते'ति

नयमणिमालायाम्

अथोपसंहाराधिकरणम् ॥ २ ॥

सू० ॥ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

तत्तच्छाखोक्तगुणैर्विद्यानामुपकृतेर्लाभात् । विद्यैक्येऽपि न कार्यश्शाखान्तरगतगुणोपसंहारः ॥ २०३ ॥

तेषामपि तद्विद्यात्संबंधस्याविशेषेण । ... ... पसंहारः ॥ २०४ ॥

इत्युपसंहाराधिकरणम् ॥ २ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथोपसंहाराधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

भगवत्पादमते, सर्वत्रोपासनानामेकत्वेऽपि एकशाखास्थविद्यानां शाखान्तरस्थाधिकगुणानामुपसंहारोऽस्ति न वेति **संदेहः** । यत्र यावन्तो गुणाः श्रुतास्तैरेवाकांक्षाशान्तेर्नोपसंहार इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** समाने उपासने गुणोपसंहारो युक्तः । कुतः । **अर्थाभेदात्**=उपास्यगुणैर्निर्दर्त्यस्य उपासनारूपार्थस्य सर्वशाखास्वभिन्नत्वात् । तत्र दृष्टान्तः—**विधिशेषवत्**=यथाग्निहोत्रस्य सर्वत्रैक्यात् तच्छेषाणामुपसंहारस्तद्वदित्यर्थः ॥

श्रीकण्ठमते तथा **रामानुजमते च संदेहपूर्वपक्षादिक**मविशिष्टम् । **अर्थाभेदात्**=विद्योपकाररूपस्यार्थस्यैकत्वादित्यर्थः। **'विधिशेषवत्'** इत्यत्र **रामानुजमते** परं वैश्वानरविद्यादिविधिशेषतया विहितस्य गुणस्य यथा तदुपकारायोपसंहारस्तथा वेदन्तान्तरेष्वपि तद्विद्याङ्गत्वाविशेषादुपसंहारो न्याय्य इति दृष्टान्तस्वरूपमन्यथा विवृतमिति विशेषः । अन्यदविशिष्टम् ।

आनन्दतीर्थमते, अस्याधिकरणस्य उत्तराधिकरणसूत्रैस्सहैकाधिकरण्यसद्भावादुत्तरस्मिन्नधिकरण एव तस्य निरूपणीयत्वान्नात्र तन्निरूपणावकाश इति वेद्यम् ॥ **इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामुपसंहाराधिकरणम् ॥ २ ॥**

---

(१) 'कर्माङ्गानामुपसंहारोऽप्यत्र' इति ख.पाठः । (२) 'तस्य क्वचिदपवादः' इति ख. पाठः ।

इति संदेहे चोदनाद्यविशेषाद्विद्यैक्यमस्तीति पूर्वः पक्षः ॥

ननु वाजिनां प्राणदृष्ट्योपासनमुद्गानकर्तृविषयमिति 'अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्'। इति शब्दात् प्रतीयते। छन्दोगानां तु तदुद्गानकर्मविषयमिति 'य एवायं मुख्यप्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे' इति शब्दात् प्रतीयते । तस्मादन्यथात्वं विद्ययोर्नैक्यमिति चेत्—न, उपक्रमाविशेषात् । 'द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च । ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते ह देवा ऊचुः हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम' इत्येकत्र 'देवासुरा ह वै यत्र संयेतिरे उभये प्राजापत्यास्तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिभविष्यामः' इत्याद्यन्यत्र । तस्मादुपक्रमाविशेषादुभयत्र विद्यैक्यमिति ॥

सिद्धान्तमाह—

समानप्रकरण श्रवणात् । यद्यप्याखन्यते भिद्यत इति कर्मणि घञ्प्रत्ययेन भिदुरं लोष्टमेवाखणशब्देन वक्तुं शक्यते, तथापि 'स एषो ऽश्माखण' इत्यग्रिमवाक्यदर्शनादिहाप्यश्मविशेषणमेवेदम् । 'ननु अथ हेममासन्यं प्राणमूचु'रित्यादिना एकत्रोद्गानकर्तरि प्राणदृष्टिर्विधीयते । अन्यत्र 'तमुद्गीथ' मित्यादिनोद्गीथावयवे । आसन्यमास्ये भवम् । 'य एवायं मुख्यः प्राण' इति समानप्रकरणे श्रवणात् । 'पद्दन्नोमा' सित्यादिसूत्रेणास्यशब्दस्यासन्नादेशः । यद्यपि बृहदारण्यकेऽप्युद्गीथेनात्ययामे' त्युद्गीथोपक्रमाविशेषात्तदनुरोधेन प्राणउदगायत्ते विदुरनेन वैन उद्गात्रात्येष्यंती'ति प्राणसमानाधिकरणोद्गानकर्तृवाचिशब्दप्रयोग उद्गानकर्मण्युद्गीथ एव सौकर्यातिशयविवक्षया लाक्षणिक इत्युपपाद्येत। तथाप्युत्तराधिकरणन्यायेन छांदोग्यगत उद्गीथशब्दः उद्गीथावयवपरः । बृहदारण्यकगतस्तु न्यायाविषयत्वात्कृत्स्नोद्गीथभक्तिपर इत्यस्ति विशेषः । तस्माद्विद्याभेदो युक्त इति चेन्मैवम् । उपक्रमादिसारूप्यबाहुल्येनाल्पवैलक्षण्यस्य भेदकत्वाभावात् देवासुरसंग्रामप्रवृत्तिर्देवानामुद्गीथेनासुरपराभवाभिप्राया । असुरपराभवार्थं देवानां वाग्घ्राणचक्षुःश्रोत्रमनसामाश्रयणं वागादीनामसुरैरभिभवः ततो मुख्यप्राणसमाश्रयणं तद्वीर्यादश्मलोष्टनिदर्शनेनासुरविध्वंसनमित्येतत्सर्वमुभयत्रापि समानम् । अतोऽल्पवैलक्षण्यमुदितानुदितहोमवद्विकल्पेन समाधेयम् । न चोद्गातृुद्गीथयोरुत्पत्तिशिष्टतया कश्चिद्विशेषः । अग्नीषोमीययागांगकपालैकादशद्वादशसंख्ययोरुत्पत्तिशिष्टत्वेऽपि तुल्यबलतया विकल्पस्य शाखान्तराधिकरणवार्तिके वर्णितत्वात् । नन्विह प्राणविद्यायां प्राणः प्राधान्येन नोपास्यः किंत्वेकत्राध्यस्तप्राणभाव-उद्गातोद्गीथो वा उपास्यः । अन्यत्र तथाभूत उद्गीथावयवः प्रणवः । ततश्च प्रधानोपास्यात्मकरूपभेदे भाव्यमुपासनभेदेनेति[1] चेन्मैवम् । यथा यागे देवता एवमुपासनायामुपास्यः । उपांशुयाजे सत्यप्यग्निप्रजापत्यग्नीषोमलक्षणदेवताभेदे[2] भेदो नाश्रितः । किंत्वेकस्मिन्नेवोपांशुयाजे देवतानां विकल्प आश्रितः । तथैंद्रवाय्वादिदेवताभेदेऽपि सोमयागे भेदो नाश्रितः । किंत्वेकस्यैव सोमयागस्य देवताभेदेनाभ्यासस्समाश्रितः । एवमिहाप्युपास्यविकल्पस्तद्भेदेनोपासनाभ्यासो वा भविष्यति। तस्माद्विद्यैक्यमेव न्याय्यमिति। अत्र सिद्धा-

(१) 'प्रधानोपसर्जनभावादेव भाव्य' मिति क. पाठः । (२) 'सत्यपि विष्णुप्रजापति' इति क. पाठः ।

सू ॥ न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

नोभयत्र विद्यैक्यम्, प्रकरणभेदात्। तथा हि—'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्युद्गीथावयवभूतप्रणवविषयं प्रकरणं छन्दोगानाम्। वाजिनां तु कृत्स्नोद्गीथविषयमिति प्रक्रमभेदेन रूपभेदाद्विद्याभेदः। यथैकस्यामपि शाखायामुद्गीथोपासनेषु हिरण्मयदृष्टेः परोवरीयस्त्वादिदृष्टिर्भिद्यते, तथात्रापीति ॥

न्त उच्यते। सू० ॥ न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥ न वेति निपातसमुदायः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। प्रकरणभेदात् प्रकरणवैलक्षण्यादित्यर्थः। अयमाशयः। युक्तं शाखाद्वयेऽपि अग्नीषोमीययागैक्यं द्रव्यदेवताकालरूपप्रधानबहुगुणसारूप्ये सति द्रव्योपसर्जनकपालविशेषणसंख्यावैषम्यमात्रस्य प्रत्यभिज्ञाविच्छेदकत्वाभावात्। प्रत्यभिज्ञैक्यसिद्धौ संख्याद्वयस्याप्युत्पत्तिशिष्टत्वेन तुल्यबलत्वाद्विकल्पोऽपि न्याय्यः। इह तूपसर्जनप्राणगुणमात्रसारूप्येऽपि प्रधानोपास्यवैरूप्यं प्रत्यभिज्ञाविच्छेदकमिति प्रत्यभिज्ञानुदयान्न विद्यैक्यसिद्धिः। एवं विधिवाक्ययोरैक्यप्रत्यभिज्ञाविच्छेदके जाग्रति बहिरंगार्थवादमात्रसारूप्यमप्रयोजकम्। इत्थमेव न्यायमर्यादासारूप्येण साधनीयेऽर्थे प्रधानगुणसारूप्ये सत्यप्रधानगुणवैरूप्यं नार्थसिद्धिविघातकं प्रधानगुणवैरूप्ये सत्यप्रधानगुणसारूप्यं नार्थसिद्ध्युपयोगीति। अत्रेदमुदाहरणम्—कर्मणां प्रकृतिविकृतिभावस्सारूप्येण कल्पनीयः जनकसप्तरात्रे श्रूयते—'चत्वारि त्रिवृन्त्यहानी'ति। तेषां सारूप्येण प्रकृतौ कल्पनीयायां यदि त्रिवृत्त्वसारूप्यं प्रयोजकमाद्रियेत तदा द्वादशाहे पार्ष्ठिकेष्वहःसु प्रथममेवाहश्चतुर्णामपि प्रकृतिः स्यात्। तदेव हि त्रिवृत्स्तोमकं सरूपम्। द्वितीयतृतीयचतुर्थानि त्वहानि पञ्चदशसप्तदशैकविंशस्तोमकानि विरूपाणि। यदि संघातसामान्यं प्रयोजकमाद्रियेत तदा प्रथमस्य प्रथममहः द्वितीयस्य द्वितीयं तृतीयस्य तृतीयं चतुर्थस्य चतुर्थं प्रकृतिस्सिद्ध्येत्। तत्राहर्धर्मस्य संघातस्य प्रधानगुणसारूप्यरूपत्वादहरंगभूतस्तोत्रोपसर्जनकक्संख्यारूपत्रिवृत्त्वादिवैषम्ये सत्यपि संघातसारूप्येण चतुर्णामह्नां क्रमेण चत्वार्यहानि प्रकृतय इति गुणचोदनायां यस्य लिंगं तदावृत्तिः प्रतीयेताग्नेयवदित्याष्टमिकाधिकरणे निर्णीतम्। तत्र प्रकृतिविकृतिभावकल्पनायां प्रधानाप्रधानगुणसमवाये प्रधानगुणसारूप्येणैव सारूप्यनिबंधनार्थसिद्धिः न तु प्रधानगुणाननुगुणाङ्गगुणसारूप्येणार्थसिद्धिरस्तीत्युभयमाविष्कृतम्। तथा एकानेकगुणसमवायेऽनेकगुणसारूप्येण सारूप्यनिबंधनार्थसिद्धिः न त्वेकगुणवैरूप्येण तद्विघात इत्यपि न्यायमर्यादा। अत्र त्विदमुदाहरणम्—चित्रेष्टौ मधूदके द्रव्ये श्रूयेते। तयोर्द्रवत्ववर्णरूपाभ्यामाज्येन सारूप्यं द्रवत्वगतसांसिद्धिकत्वविशेषेण तु पयसा। तत्र सत्यपि द्रवत्वगुणभूतसांसिद्धिकत्वनैमित्तिकत्ववैरूप्ये द्रवत्ववर्णरूपानेकरूपगुणसारूप्येण मधूदकयोराज्यं प्रकृतिरिति मधूदके द्रवत्वसामान्यात्पयोविकारः स्यादित्याष्टमिकाधिकरणे निर्णीतम्। तस्मान्नात्राग्नीषोमीयन्यायः प्रवर्तते। नाप्युपांशुयाजन्यायः प्रवर्तते। 'उपांशुयाजमंतरा यजती' त्येकेन वाक्येनोत्पन्ने तस्मिन्भेदस्यासंभवित्वेनैक्ये सिद्धे पश्चाद्याज्यानुवाक्यामुखेनापतंतीनां देवतानां विकल्पं विना गत्यन्तराभावात्। अत एव सोमयागन्यायोऽपि न प्रवर्तते। 'सोमेन यजेते' त्येकेन वाक्येनोत्पन्नस्य सोमयागस्यैक्ये सिद्धे तद्द्रव्यसंस्काररूपग्रहणमुखेनापतंतीनां देवतानां ग्रहणसमुच्चयेन समुच्चये सत्यपि ततः

(१) 'द्रवत्वरूपाभ्या' मिति ख० पाठः।

आशङ्क्य परिहरति—

सू ॥ संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

उद्गीथविद्येति संज्ञैक्यादुभयत्राभेद इति न वाच्यम् । अस्ति हि विधेयभेदेऽपि संज्ञैक्यम् । यथा नैयमिकाग्निहोत्रे कुण्डपायिनामयनाग्निहोत्रे च नामैक्येऽपि कर्मभेदः । तद्वदत्रापि न विरोधः ॥ इत्यन्यथात्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्राक्सिद्धसोमयागैक्यविघातायोगात् । इह तूपासनोत्पत्तिदशायामेवानुसंधीयमानं प्रधानोपास्यवैरूप्यं भिन्नयोरेवोपासनयोरुत्पत्तिं गमयेत् । तस्माच्छांदोग्यबृहदारण्यकयोर्भिन्नैवैषा प्राणविद्येति । सू० ॥ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ९ ॥ 'तदुक्त' मित्यस्य परोवरीयस्त्वादिगुणकविद्याभेदेऽपि छांदोग्यप्रथमप्रपाठकाम्नातानां सर्वासां विद्यानामुद्गीथविद्येति संज्ञैक्यसत्त्वान्न तद्विद्यैक्यप्रयोजकमित्येतत्पूर्वसूत्र एव परोवरीयस्त्वादिवदिति दृष्टान्तोपन्यासेनोक्तप्रायमित्यर्थः ॥ इति अन्यथात्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ अन्यथात्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० ॥ अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥ न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥७॥ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

छांदोग्यकाण्वपठिता विद्यैकोद्गीथरूपरूपैक्यात् । उद्गीथ एव रूपं काण्वानामप्युपक्रमात्कर्तां ॥ २०५ ॥

उद्गीथस्यावयवश्छांदोग्ये रूपमधिकारात् । काण्वे सकलोऽसाविति रूपविभेदेन भिन्ना सा ॥ २०६ ॥

इत्यन्यथात्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथान्यथात्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥ न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

भगवत्पादमते, अत्र 'अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्' । इति वाजसनेयवाक्यं तथा 'अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे' इति छान्दोग्यवाक्यं च विषयः । अत्रोभयत्रापि प्राणविद्याविधिरवसीयते । पूर्वत्र समाख्याया अविशेषाद्विद्यैक्यमुक्तम् । तर्हि अत्राप्युद्गीथविद्येति समाख्याया अविशेषाद्विद्यैक्यमेवेति दृष्टान्तसंगत्येदमारब्धम् । किमत्र विद्यैक्यम् उत विद्याभेद इति **संशयः** । विद्यैक्यमेवेति **पूर्वपक्षः** । **अन्यथात्वं**=न विद्यैक्यं भवितुमर्हति । कुतः । **शब्दात्**='त्वं न उद्गाये' त्युद्गीथकर्तृत्वेनैकत्र अन्यत्र 'तमुद्गीथमुपासां चक्रिरे' इति उद्गीथत्वेन च प्राणस्योपास्यत्वप्रतिपादकात् शब्दात् इति चेत् । नैतावता विद्याभेदः । कुतः । **अविशेषात्**=देवासुरसंग्रामोपक्रमासुरात्ययाभिप्रायप्रभृतीनामुभयत्राविशेषात् । अतो विद्यैक्यमिति सिद्धम् ॥ एवं पूर्वपक्षे प्राप्ते **सिद्धान्तमाह=सू ॥ न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥** नैव विद्यैक्यं युक्तम् । कुतः । **प्रकरणभेदात्**=एकत्र 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्युद्गीथावयव ओंकारे प्राणदृष्टिरुपदिश्यते, अन्यत्र तु 'त्वं न उद्गाये' ति या सकलैव सामभक्तिः तस्याः कर्तोद्गाता प्राणत्वेनावेद्यत इत्युपक्रमभेदात् । तत्र दृष्टान्तः=**परोवरीयस्त्वादिवत्**=यथा परमात्मदृष्ट्यध्याससाम्येऽपि 'स एष परोवरीयानुद्गीथ' इति परोवरीयस्त्वादिविशिष्टमुद्गीथोपासनमक्ष्यादित्यगतहिरण्यश्मश्रुत्वादिविशिष्टोद्गीथोपासनाद्भिन्नं तद्वत् ॥

सू ॥ **संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि** ॥ ८ ॥ ननु उद्गीथविद्येत्युभयत्र **संज्ञातः**=संज्ञाया एकत्वाद्विद्यैक्यमिति **चेत् तदुक्तम्**='न वा प्रकरणभेदात्' इति सूत्रे । **अस्ति तु** तत्संज्ञैकत्वं प्रसिद्धभेदानामप्यग्निहोत्रप्रभृतीनां काठकैकग्रन्थपठितानां काठकत्वसंज्ञैकत्वम् ॥

श्रीकण्ठमते तथा **रामानुजमते च संदेहपूर्वपक्षादिषु** नास्ति वैलक्षण्यमतो नास्ति तद्विवरणावकाशः ॥

आनन्दतीर्थमते, अत्र 'उपसंहारोऽर्थाभेदा' दित्यादिकमेकमधिकरणम् । अत्र उपसंहारपक्षानुपसंहारपक्षावुभावपि सोपपत्तिकमुपपादितौ । पक्षद्वयमपि वैकल्पिकत्वेन सिद्धान्तितम् । तच्च सूत्रार्थवर्णनतः विशदीभवेत् । सू ॥ उपसं-

अथ व्याप्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

छान्दोग्ये 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इति श्रूयते । इह प्रणवोद्गीथयोस्तन्त्रमुपासनमुतैकविषयम् ।

इति संशये पूर्वः पक्षः—यद्यपि प्रणवोद्गीथयोरिह सामानाधिकरण्यमवगम्यते । तच्च विशेषणविशेष्यतया संभवति । तथाप्युद्गीथेन प्रणवो विशेष्यते प्रणवेन चोद्गीथ इत्यत्र नियामकाभावात् तन्त्रमुपासनमिति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—न तन्त्रमुद्गीथप्रणवयोरुपासनम् । छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठके

अथ व्याप्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू० ॥ व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥ छांदोग्यगत उद्गीथशब्दः उद्गीथावयवप्रणवपर इति सिद्धवत्कृत्य तन्निबंधनो विद्याभेदः पूर्वाधिकरणे निरूपितः । तदिदानीं साध्यत इति संगतिः । प्रणवोद्गीथोभयविषयमुपासनमुतोद्गीथविशिष्टप्रणवविषयमि 'त्योमित्येतदक्षरमुद्गीथ' मिति श्रुतयोरक्षरोद्गीथशब्दयोस्सामानाधिकरण्यसंभवासंभवाभ्यां संशये पूर्वपक्षः । भिन्नार्थवाचिनोरनयोः स्वस्वार्थपरतया सामानाधिकरण्यं न संभवति । अन्यतरलक्षणया विशेषणविशेष्यभावकल्पनायां च किमुद्गीथशब्देनोद्गीथावयव ॐकारो लक्षणीयः 'ओमित्येतदक्षर' मित्यनेन वा तद्वानुद्गीथो लक्षणीय इत्यत्र विनिगमकं नास्ति । अन्यतरलक्षणया विशिष्टोद्देशे चैकत्वविशिष्टग्रहोद्देश इव वाक्यभेदः प्रसज्यते । तस्माद्यथा 'त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेते' त्यत्र प्रत्येकं तद्धितश्रवणात् त्वष्टा पत्नीवांश्च पृथक्पृथग्देवतेति तदुभयोद्देश्यको यागः, तथात्रापि प्रत्येकं द्वितीयाविभक्तिश्रवणादोंकार उद्गीथश्च पृथक्पृथगुपास्य इति तदुभयोद्देश्यकमुपासनमिति युक्तम् । एवञ्चान्यतरत्र द्वितीयाविभक्तेर्विशेषणविभक्तितया व्यर्थप्रायता च न भविष्यतीति । अत्र सिद्धान्तः—विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावस्तावदसिद्धः 'ॐमिति ह्युद्गायती'त्यनंतरवाक्य ए'वो'मित्यक्षरे उद्गीथशब्दस्य

हार इत्यादि ॥ ६ ॥ विधिशेषवत्=विधिविहितस्येव । यथा विधिविहितत्वात्सन्ध्यावन्दनादिकमवश्यं कर्तव्यं तथार्थाभेदात्=सर्ववेदार्थभूतानामानन्दादिगुणानामपहतपाप्मत्वादिदोषाभावानां चाविभागात् । तानविभज्येति यावत् । उपसंहारः=सर्वगुणानामप्येकबुद्ध्यारोहणरूपोपसंहारः 'उपास्य एक' इति श्रुतौ विहितत्वात्कर्तव्यः । सोऽपि समाने च=समानविषय एव । ये ब्रह्मणि योग्याः पूर्णत्वाविरोधिनो गुणाः तद्विषय एव । न त्वयोग्यरोदनादौ । तथा सत्यनर्थप्राप्तेरित्यर्थः ॥

सू ॥ अन्यथात्वं च शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ७ ॥ अन्यथात्वं=सर्वगुणोपसंहारः कार्य इत्युक्तस्यान्यथाभावः तस्याकर्तव्यत्वमेवावश्यमंगीकार्यम् । कुतः । शब्दात्='आत्मेत्येवोपासीते'ति अनुपसंहारश्रुतेरिति चेन्न । अविशेषात्='एते गुणा नोपसंहार्या' इति विशेषप्रमाणाभावात् 'सर्वैर्गुणै' रित्यविशेषेणोपसंहारे तु विशेषप्रमाणसद्भावाच्चेत्यर्थः । 'आत्मेत्येवे' त्येवकारस्त्वयोगव्यवच्छेदक इति भावः ॥

सू ॥ न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ८ ॥ परोवरीयस्त्वादिवत्=यथा स एष इत्युक्तानां निरवधिकसर्वोत्तमत्वरूपपरोवरीयस्त्वादिगुणानामेवोपासनार्थमुपसंहारो न सर्वगुणानाम् । तद्वत्सर्वगुणोपसंहारो न कर्तव्यो वा । कुतः । प्रकरणभेदात्=परोवरीयोवैश्वानरादिप्रकरणभेदात् । अन्यथा तत्र स्यादित्यर्थः ॥ सू ॥ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ९ ॥ संज्ञातः=सर्वविद्यानां भगवन्नामत्वेन तद्गुणोक्तिरूपत्वात् सर्वविद्योक्तगुणोपसंहारः कार्य इति चेत् । तदुक्तम्=तत्र चोद्ये तदिष्टमेवेति समाधानं तेनोपसंहारसूत्रेणोक्तमित्यर्थः । न केवलं युक्तिसिद्धमेतत् । किंतु तदपि=तस्मिन्नर्थे 'नाम वा एता' इति प्रमाणमपि अस्ति तु=अस्त्येवेत्यर्थः ॥

इत्यानन्दतीर्थमते उपसंहाराधिकरणम् ॥ २ ॥

'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ओमित्युद्गायति' इति तस्योपक्रमवदुत्तरत्रापि 'खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति' इति प्रणवस्योपास्यत्वव्यासेरुद्गीथेन लक्षणया प्रवृत्तौ निमित्तस्य सम्बंधस्योच्यमानत्वात्तस्योपव्याख्यानमिति प्रकृतस्योंकारस्यैव गुणोपासनफलप्रपञ्चनार्थं उत्तरः प्रपञ्च इत्युक्तत्वात् प्रथम 'मेषां भूतानां पृथिवी रस' इति गुणप्रपञ्चनमुपक्रम्य पृथिव्योषधिपुरुषवागृक्सामोद्गीथा उत्तरोत्तरं रसा इत्युद्गीथस्य रसतमत्वगुणप्रतिपादनानंतरं कतम उद्गीथ इति विमृष्टं भवतीत्युद्गीथविमर्शं कृत्वा 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ' इति व्याख्यातत्वाच्च। रसतमत्वादिविशिष्टगुणोपासनात्फलप्रपञ्चनानंतरं द्वितीयखण्डमारभ्य प्रपञ्चयिष्यमाणानामुद्गीथविद्यानामप्योंकारविषयतायाः 'खल्वेतस्यैवाक्षरस्ये' त्यादिप्रथमखण्डान्तवाक्येन दर्शितत्वाच्च। एतेन विभक्तिद्वयसाफल्यायोपास्यद्वयकल्पनमपि निरस्तम्। अग्रिमव्याख्यानप्रपञ्चेन विशेषणविशेष्यभावावधारणात्। न च विशिष्टोद्देशेन वाक्यभेदः। विशिष्टस्योद्देश्यत्वानंगीकारात् उद्गीथावयवत्वविशिष्टप्रणवोपासनाविधेरंगीकारात् तस्य चा'ग्नये पावकाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपे' दित्यत्र पावकत्वविशेषिताग्निदेवताविशिष्टयागविधिवदुपपत्तेः। वस्तुतस्तु 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते' त्यत्र नोपासनाविधिः। 'आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते' इत्यत्र रसतमत्वादिगुणकोपासनाविधिः, अग्रिमखण्डे प्राणदृष्टिविशेषोपासनाविधिरित्येवमादिक्रमेण प्रत्येकमुपासनाविधीनां सद्भावात्। न च ते सर्वेऽप्यधिकारविधयः सर्वसाधारणोऽयमुत्पत्तिविधिः स्यादिति वाच्यम्। तथा सत्युत्पत्तिविध्यैक्येन एकस्या एवोद्गीथविद्यायाः फलभेदेन गुणभेदेन च ज्योतिष्टोमरीत्या प्रयोगावृत्तिमात्रमित्यापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। 'परोवरीयस्त्वादिव' दिति पूर्वाधिकरणसूत्रांशेन परोवरीयस्त्वहिरण्मयत्वादिदृष्टिविशिष्टोद्गीथविद्यानां परस्परभेदस्य दर्शितत्वात्। किं तु तत्र वक्ष्यमाणोपासनानिकुरुंबविषयमोंकारमनूद्य तस्योद्गीथावयवत्वविधानपरम्। ओंकारो हि सर्ववेदव्यापी क्रतुषु चाध्वर्यवहौत्रादिमन्त्रव्यापी। उद्गीथावयवस्यैवोंकारस्योपास्यत्वं यथा स्यादित्येवमर्थं तत्प्रतिपादनम्। एतत्सिद्धस्यैवोद्गीथावयवत्वस्याग्रिमसमानाधिकरणनिर्देशैरनुवादः। न च वक्ष्यमाणोपासनाविषयत्वेनाक्षरानुवादे विशिष्टोद्देशप्रयुक्तवाक्यभेदापत्तिः। अक्षरमात्रानुवादेऽपि तस्य प्रकरणप्राप्तोपासनासंबंधानुवादार्थं 'उपासीते'ति निर्देशः 'इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त' इत्यत्र यथाश्वरशनाग्रहणोद्देशेन मंत्रविधौ विशिष्टोद्देशदोषापत्तेः केवलमश्वोद्देशेन मन्त्रविधौ सति रशनाग्रहणप्रकाशकस्य मन्त्रस्य साक्षादश्वार्थत्वासंभवात्तदीयरशनाग्रहणद्वारकत्वं पर्यवस्यतीति 'अभिधानीमादत्त' इत्यंशस्सामर्थ्यसिद्धानुवादार्थं इत्युपपत्तेः। एतेनैव 'य एवायं मुख्यप्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिर' इत्यग्रिमखण्डे यथोद्गीथे प्राणदृष्टिविधिः एवमिहाप्युद्गीथे प्रणवदृष्टिविधिरस्तु। न च फलनिर्देशाभावादुपासनाविध्यंतरं न संभवतीति शंकनीयम्। विशिष्य फलनिर्देशरहितानामंगावबद्धोपासनानां क्रतुवीर्यवत्तरत्वरूपसाधारणफलेनैव फलाकांक्षाशान्तेरिति निरस्तम्। दृष्टिविधौ सारूप्यस्यैवापेक्षितत्वेन 'ओमिति ह्युद्गायतीति' संबंधप्रतिपादकवाक्यशेषानुपपत्तेः 'खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यान' मित्यस्यासामञ्जस्यप्रसंगाच्च। तस्मा 'दोमित्ये-

(१) 'उद्गीथावयवत्वविशेषितप्रणवविशिष्टोपासनाविधे'रिति. क. ग. पाठः।

प्रणवो विशेष्यत इति प्राणविषयत्वमेव समञ्जसम् । अतः प्रणव एवोपास्यः ॥

इति व्याप्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

'यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' इति छन्दोगा वाजिनश्च प्राणविद्यायां ज्येष्ठत्वादिकमधीयते

तदक्षरमुद्गीथ' मिति वाक्यमग्रिमविद्यासूपास्यस्य प्रणवस्योद्गीथावयवत्वविशेषणसमर्पणार्थमिति न्याय्यः पन्थाः । सूत्रे 'व्याप्ते' रित्यनेन प्रणवस्योत्तरग्रन्थे विशेषणविशेष्यभावनियामिका व्याप्तिर्यथोच्यते तथा प्रणवस्य विशेषनिर्धारणाय विशेषणापेक्षापादिन्याध्वर्यवादिमन्त्रव्याप्तिरपि हेत्वंतरत्वेनोच्यत इति तत्समुच्चयार्थश्चकारः । इति व्याप्त्यधिकरणम् ॥४॥

अथ सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥ प्राणविद्यायां विचारं प्रवर्त्तयिष्यन् विषयशुद्ध्यर्थं विषयवाक्यमुपन्यस्य तत्प्रतिपाद्यं दर्शयति—यो हवा इति ॥ ज्यैष्ठ्य वयःकृतम् । मुख्य-

---

नयमणिमालायाम्

अथ व्याप्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू० ॥ व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

ओमित्यत्रोपासनमुद्गीथप्रणवयोर्भवेत्तन्त्रम् । न तयोः किमपि नियामकमस्ति विशेषणविशेष्यत्वे ॥ २०७ ॥
प्रणवस्योपास्यतया यदुत्तरत्रापि लक्ष्यते व्याप्तिः । तस्मादुद्गीथं प्रति विषयता समुचिता तस्य ॥ २०८ ॥

इति व्याप्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ व्याप्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वम् 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथम्' इत्यत्रोंकारोद्गीथयोर्विशेष्यभावं सिद्धवत्कृत्य प्रक्रमभेदाद्विद्याभेदसिद्धान्तितः । स न युक्त इत्याक्षेपसंगत्येदमाह—**व्याप्तेश्चेति** । अत्र 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथम्' इत्योंकारोद्गीथयोस्सामानाधिकरण्यं श्रूयते । तत्किं नामब्रह्मेतिवदध्यासार्थम्, उत यद्रजतं सा शुक्तिरितिवदपवादार्थम् आहोस्वित्सिन्धुरः करीतिवदैक्यप्रमित्यर्थम्, उताहो नीलोत्पलमितिवद्विशेषणविशेष्यभावनिबन्धनम् । इति **संशयः** । निर्धारणे कारणाभावादनिर्धारितार्थकमिदमिति **पूर्वः पक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** ओंकारस्य ऋग्यजुःसामसु त्रिषु **व्याप्तेः** व्याप्तत्वात् क ओंकार उपास्य इत्यपेक्षायामुद्गीथावयवत्वेन ओंकारो विशेष्यते 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते'ति । एवं च उद्गीथमित्योंकारस्य विशेषणमित्येव **समञ्जसं**=निरवद्यम् । तुशब्दार्थकेन सौत्रचशब्देनाध्यासापवादादिपक्षाणां निरासः । अतः विशेषणपक्ष एव श्रेयान् इति ॥

श्रीकण्ठमते, रामानुजमते च 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते' त्यत्र प्रणवोद्गीथयोस्तन्त्रमुपासनमुतैकविषयमिति **संशयः** । अत्र प्रणवोद्गीथयोस्सामानाधिकरण्ये सत्यपि उद्गीथेन प्रणवो विशेष्यते वा प्रणवेन चोद्गीथो वेत्यत्र नियामकाभावात्तन्त्रमुपासनमिति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** न तत्रमुद्गीथप्रणवयोरुपासनम् । छान्दोग्ये 'ओमित्यक्षर' मित्युपक्रमवदुत्तरत्रापि 'एतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति' इति प्रणवस्योपास्यत्वव्याप्तेरुद्गीथेन प्रणवो विशेष्यत इति प्रणवविषयत्वमेव समञ्जसम् । अतः प्रणव एवोपास्यः । इति ॥

आनन्दतीर्थमते, पूर्वोक्तमुपसंहारानुपसंहारयोरुभयोरपि कर्तव्यत्वं समञ्जसं न; वेति **संदेहः** । परस्परविरोधादधिकारिभेदाभावाच्च न समञ्जसमिति **पूर्वपक्षः** । **'प्राप्तेश्च'** सूत्रपाठे विशेषः । **सिद्धान्तस्तु,** सर्वगुणोपसंहारे विरिञ्चस्य शकलेनाधिकारिभेदसद्भावात् पक्षद्वयस्य कर्तव्यत्वे विरोधाभावाच्च समञ्जसमिति । **सूत्रार्थस्तु, सू॥ प्राप्तेश्च समञ्जसम् ॥ १० ॥** उपसंहारानुपसंहारयोः कर्तव्यत्वं समञ्जसं युक्तम् । कुतः । **प्राप्तेश्च**=तत्तद्योग्यपुरुषभेदेन तयोर्व्यवस्थितत्वादविरोधप्राप्तेश्चेत्यर्थः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां व्याप्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

कौषीतकिनश्च । त्रिभिरपि वागादिकरणग्रामस्थितेस्तत्कार्यस्य च प्राणहेतुत्वेनैकरूपेण प्राणस्य ज्यैष्ठ्यमुपपादितम् । वागादिगतवसिष्ठत्वादिसंबन्धित्वं प्राणस्योभयेषामुक्तम् 'अथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठास्मि त्वं तत् वसिष्ठोऽसीति अथ हैनं चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत् प्रतिष्ठासीति अथ हैनं श्रोत्रमुवाच यदहं सम्पदस्मि त्वं तत् सम्पदसीति अथ हैनं मन उवाच यदहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति' । कौषीतकिनां तु अनुक्तमपि वसिष्ठत्वादिकमुपसंहार्यं न वा ।

प्राणो हि सर्वेषां प्राणानां मध्ये वयसाधिकः । गर्भस्थे पुरुषे प्राणस्य वृत्तिश्चक्षुरादिभ्यः पूर्वं लब्धात्मिका भवति । यया गर्भो वर्धते । चक्षुरादीनां तु गोळकनिष्पत्तौ सत्यां वृत्तिलाभ इति श्रेष्ठो गुणैरधिकः । चक्षुरादिभ्यो गुणैराधिक्यं श्रुत्युक्तं भाष्यकार एवानुपदमुपपादयति—'ज्येष्ठश्च हवै श्रेष्ठश्च स्वानां भवती'ति वाजसनेयकपाठ इति विशेषः । स्वाः ज्ञातयः । कौषीतकिनश्चाधीयत इत्यनुषंगः । वसिष्ठत्वादिसंबंधित्वमिति । वागादिभिर्वसिष्ठत्वादिगुणानां यत्प्राणे समर्पणमुक्तं तेन प्राणस्य तद्गुणसंबंधित्वमुक्तं भवतीति भावः । उभयेषां छन्दोगवाजसनेयिनां शाखायामिति शेषः । यैर्वाक्यैरुक्तं तानि वाक्यानि दर्शयति—अथ हैनमित्यादिना । कौषीतकिनां त्विति । 'कौषीतकिनां शाखायां वागादीनां वसिष्ठत्वादिकं तस्य प्राणे समर्पणञ्चेत्युभयमपि नोक्तमित्यर्थः । अनुक्तमपीति । कौषीतकिशाखागतैवंशब्दाद्विद्यैक्याच्च संशयः । स्यादेतत् । चोदनाद्यविशेषेण शाखात्रयेऽपि विद्यैक्यादुपसंहाराधिकरणन्यायेन वसिष्ठत्वाद्युपसंहार्यं प्राप्नोति । कोऽत्रानुपसंहार्यत्वशंकावकाशः । न च क्वचिद्वसिष्ठत्वाद्यनाम्नानाद्विद्याभेदश्शंकनीयः । विद्यैक्ये सत्यनाम्नातगुणानामुपसंहारन्यायतः प्राप्तेः । अनाम्नातगुणोपसंहारार्थमेव हि सर्वत्र विद्यैक्यसाधनम् । ननु फलभेदाद्विद्याभेदः स्यात् । छंदोगवाजसनेयिशाखयोर्ज्यैष्ठ्यादिकं फलमुक्तम् । कौषीतिकिशाखायां तु 'अथो एवैवं विद्वान्सर्वेषां भूतानां प्राणमेव प्रज्ञात्मानमभिसंभूय सहैतैस्सर्वैरस्माच्छरीरादुत्क्रामति स वायुप्रतिष्ठ आकाश आत्मा स्वरेति यत्रैते देवास्तत्प्राप्य तदमृतो भवति यदमृता देवा' इति प्राणदेवतासायुज्यं फलमुक्तम् । न चामृतत्वं चिरकालावस्थायित्वरूपं ज्यैष्ठ्यान्तर्गतं प्राणदेवतासमानैश्वर्यं श्रैष्ठ्यान्तर्गतमिति नास्ति फलभेद इति वाच्यम् । वाजसनेयिशाखायां स्वानामिति विशेषणेन ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्ययोरैहिकफलत्वावसायात् । छांदोग्ये तद्विशेषणभावेऽपि समानप्रकरणगतवाक्यानुसारेण छांदोग्य एव 'वसिष्ठो ह स्वानां भवती'त्यग्रिमवाक्यगतविशेषणानुसारेण च तादर्थ्यप्राप्तेरिति चेन्मैवम् । वाजसनेयिशाखायां 'ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवती' त्येतदनन्तरमपि च 'य एषां बुभूषति य एवं वेदेति' वाक्येनान्येषामपि येषां ज्येष्ठश्च भवितुमिच्छति तेषामपि ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च भवती' त्युक्तत्वेन फलतः फलैक्यपर्यवसानात् । तदनंतरं यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठत्यस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च यो हवै संपदं वेद सं ह वास्मै कामाः पद्यन्ते दैवाश्च मानुषाश्चे'ति छांदोग्ये साक्षादेवैहिकफलवदामुष्मिकफलस्याप्युक्तत्वाच्च। यद्यपि तत्र चक्षुःश्रोत्रगतप्रतिष्ठात्वसंपत्त्वानुसंधानफलमुक्तं, तथापि प्राणश्रैष्ठ्यनिर्धारणानंतरं चक्षुःश्रोत्राभ्या स्वगुणयोस्तयोः प्राणे समर्पितस्योक्तत्वेन तत्साफल्याय प्राणगतप्रतिष्ठात्वाद्यनुसंधानफ-

इति संशये 'य एवं विद्वान्' इत्येवंशब्देन तच्छाखोक्तगुणानामेवावधारणाञ्चोपसंहार्यम् ॥

लतया विपरिणममानं तत्प्राणविद्याफलमेव पर्यवस्यतीत्याशंक्य पूर्वपक्षमुपपादयति—य एवं विद्वानिति । अयमाशयः । एवंशब्दस्सन्निहितं परामृशति । शाब्दश्च सन्निधिश्शाब्दा[1]नुभवेऽपेक्ष्यते । तेन यथा मधुरायामध्यापकत्वेन दृष्टस्य चैत्रस्य माहिष्मत्यां दर्शने सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेण प्रागनुभूतमध्यापकत्वमपि सहानुसंधीयते न तथा ज्येष्ठत्वादिगुणकप्राणस्य शाखान्तरे वसिष्ठत्वादिनावगतस्य कौषीतकिशाखायां दर्शने तज्जन्येन शब्दानुभवेन वसिष्ठत्वादिकमपि विषयीक्रियत इति वक्तुं शक्यम् । प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्ष इव शाब्दानुभवे शब्दसमर्पितैकविषये संस्कारेण स्मृत्या वोपनीतस्याविषयत्वात् । न हि वस्तुतः प्रागध्यापकत्वेनानुभूतेऽपि चैत्रे चैत्र इहागत इति केनचिदुक्ते तज्जन्यं शाब्दज्ञानमप्यध्यापकत्वं विषयीकरोति । ननु तथापि कौषीतकिशाखायां शब्दावगम्यमाने ज्येष्ठत्वादिगुणके प्राणे 'विमतमिदं कौषीतकिवाक्यं वसिष्ठत्वादिगुणकप्राणोपासनाविषयम् । ज्येष्ठत्वादिगुणकप्राणोपासनाविषयत्वात् । छांदोग्यादिवाक्यव' दित्यनुमानतः प्राप्तिर्भवेदिति चेत् सत्यम् । एवमनुमानतो गुणांतरयुक्तस्यापि प्राणस्येहोपास्यत्वप्रसक्तौ तद्वारणार्थमेवैवमिति विशेषणम् । यथा आध्वर्यवादिमंत्रगतप्रणवस्याप्युपास्यत्वप्रसक्तौ तद्वारणार्थमुद्गीथविशेषणम् । अतस्सत्यपि विद्यैक्ये वसिष्ठत्वादिकमेवंशब्देन निरुद्धं नोपसंहर्तव्यम् । नन्वव्यभिचरितजुहूपस्थापितस्य क्रतोरशाब्दस्यापि पर्णमयीवाक्यार्थान्वयो दृष्टः । एवमव्यभिचरितप्राणविद्यारूपप्रधानोपस्थापितस्य शाखान्तराम्नातांगजातस्याशाब्दस्याप्येवंशब्देन परामर्शः स्यात् । किमिति तस्य तन्निवारकत्वं कल्पनीयमिति चेत् विषमो दृष्टान्तः । पर्णताया लौकिकजुह्वाकृत्यर्थत्वे वैयर्थ्यं स्यादिति जुहूपदस्य जुहूसंबंधिनि क्रतौ लक्षणा कल्प्यत इति तत्र नाशाब्दस्य वाक्यार्थान्वयः । इह कस्य वैयर्थ्यपरिहाराय कस्य पदस्य शाखान्तराम्नातगुणजाते लक्षणा कल्पनीया येन तस्य शाब्दत्वं समर्थ्येत । स्यादेतत् । कौषीतकिशाखायामपि प्राणस्य वसिष्ठत्वादिकं प्रतिपादितमेव । तदेव हि तस्य वसिष्ठत्वादिकं यद्वागादिगतवसिष्ठत्वादिहेतुत्वम् । वागादिगतं च वसिष्ठत्वादिकं तत्तत्कार्यकरणसामर्थ्यमेव । अतो यदहं वसिष्ठास्मि स्वकार्यकरणसमर्थास्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसि मत्सामर्थ्यस्य त्वदधीनत्वात् तवैव तत्सामर्थ्यमित्यर्थः । इदं च वागादिगतकार्यकरणसामर्थ्यनिमित्तत्वं प्राणस्य वागादीनां प्राणाधीनकार्यत्वोपपादनेनैव कोषीतकिशाखायामपि सिद्धमिति चेत् मैवम् । तस्यां वागादीनां प्राणाधीनकार्यत्वमेव न प्रतिपादितं यदंतर्गततया वसिष्ठत्वादिप्रतिपादनसिद्धिराशंक्येत प्रत्युत छांदोग्यबृहदारण्यकवैपरीत्येन तेषां प्राणादिनिरपेक्षकार्यत्वमेव तस्यां प्रतिपादितं दृश्यते । तत्र ह्येवं प्राणविद्यायामुपाख्यायते—'अथातो निःश्रेयसादानं सर्वा वै देवता अहंश्रेयसे विवदमाना अस्माच्छरीरादुच्चक्रमुस्तद्दारुभूतं शिश्ये, अथैनद्वाक्प्रविवेश तद्वाचावदच्छिश्य एव, अथैनच्चक्षुः प्रविवेश तद्वाचावदच्चक्षुषा पश्यच्छिश्य एव, अथैनच्छ्रोत्रं प्रविवेश तद्वाचावदच्चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण श्रृण्वच्छिश्य एव, अथैनन्मनः प्रविवेश तद्वाचावदच्चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण श्रृण्वन्मनसा

(१) 'शाब्दानुभवसपेक्षते' इति. क. पाठः ।

इति प्राप्ते ब्रूमः—अनुक्तमपि वसिष्ठत्वादिकमुपसंहार्यमेव, एवंशब्देनानुक्तगुणानामप्युक्तगुणवत् परामर्शात्, प्राणस्य गुणिन एकत्वेन गुणानामपि बुद्धिस्थत्वात् । यथा देवदत्तो मधुरायामध्यापयन् दृष्टः पुनर्माहिष्मत्यामनध्यापयध्यायच्छिश्य एत्र अथैनत्प्राणः प्रविवेश तत्तत एव समुत्तस्था' विति । अत्र सह शरीरादुत्क्रांतेषु सर्वेषु प्राणेषु मुख्यप्राणप्रवेशात्प्रागेव शरीरं प्रविष्टानां वागादीनां मुख्यप्राणनिरपेक्षमभिवदनादिकार्यकारित्वं स्पष्टमेवोक्तम् । भाष्ये तु 'त्रिभिरपि वागादिकरणग्रामस्थिते'रित्यादिकमुपाख्यानगतार्थो यथा तथा वा भवत्वित्यनादरेणोक्तम् । अस्तु वा कौषीतकिशाखायामपि वागादीनां प्राणाधीनस्वकार्यत्वं कथंचित्सूचितमित्येतत् । तावता प्राणे वागादिगतकार्यकरणसामर्थ्याधायकत्वमात्रं श्रैष्ठ्योपपादकत्वेनानुसंधेयं सिध्यति न तु विशिष्य तद्गतवसिष्ठत्वादिनिमित्तत्वमपि । न च वागादिषु तत्तत्कार्यकरणसामर्थ्यसामान्यमेव वसिष्ठत्वादिकमिति वाच्यम् । वाचो वसिष्ठत्वं वाग्मिनः सद्व्यवहारजननेन वसुमत्तमत्वसंपादकत्वं चक्षुषः प्रतिष्ठात्वं चक्षुष्मतस्समविषमभूतलादिप्रदर्शनेन प्रतिष्ठासंपादकत्वं श्रोत्रस्य सम्पत्त्वं वेदशास्त्रतदर्थश्रवणादिसंपादनेन सम्पत्करत्वं मनस आयतनत्वं सन्निहितस्रक्चंदनादिविषयज्ञानरूपभोगायतनत्वमिति छांदोग्यवाजसनेयकयोर्वसिष्ठत्वादिवेदनफलकीर्तनानुगुण्येन 'चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति श्रोत्रेण हीमे सर्वे वेदा अभिसम्पन्ना' इति वाजसनेयगतवाक्यशेषानुसारेण चावगमात् । न च सामान्यानुसंधाने तदंतर्गतयावद्विशेषानुसंधाननियमोऽस्ति । तन्नियमसत्त्वे च वागादिदोषेणैव पापिष्ठत्वादेरपि प्राप्तेस्तस्याप्यत्रानुसंधेयत्वप्रसंगः । अशक्यं चानन्तकार्यव्यक्तीकरणसामर्थ्यानुसंधानम् । अपि च ज्येष्ठत्वं कौषीतकिशाखायां प्राणस्य सर्वथैव नाम्नातम् । तस्यां तत्संग्रहे का गतिः । तस्मादेवंशब्देन निवारितं ज्येष्ठत्ववसिष्ठत्वादिकं नोपसंहार्यमिति । ननु छांदोग्ये तावदुद्गीथविद्यास्तोभाक्षरविद्यासमस्तसामविद्याप्रपञ्चेषु मधुविद्यागायत्रीविद्याज्योतिर्विद्यापुरुषविद्यासु मनोब्रह्मेत्यादिविद्यासु संवर्गविद्याषोडशकलविद्योपकोसलविद्याप्राणविद्यापञ्चाग्निविद्यावैश्वानरविद्यादिषु प्रायेण फलवाक्येषु एवंशब्दः श्रूयते । एवं बृहदारण्यकगतविद्यास्वपि तासु सर्वास्वपि शाखान्तरगतगुणोपसंहारो न स्यात् । किं बहुना । कर्मकाण्डेऽपि 'य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते' 'य एवं विद्वांसः पंचदशरात्रमासत' इत्यादिवाक्येष्वेवंशब्दः कर्मैक्यात् शाखान्तरतः प्राप्तानां गुणानां वेदनविचारणद्वारा तदुपसंहारनिराकरणार्थः स्यादिति कर्मस्वपि सकलांगोपसंहारो न स्यादिति चेदस्तु नाम । पूर्वपक्षिणः किं हीयते । न हि प्राणविद्यामेवाधिकृत्येदमधिकरणं प्रवृत्तं किं तु ब्रह्मविद्यासूपसंहार्यानुपसंहार्यविभागे न्यायं दर्शयितुं प्राणविद्या केवलं लक्षीकृता । तथा च न्यायसाम्यात् ब्रह्मविद्यास्वेवंशब्दे सत्यपि एतदधिकरणसिद्धांतन्यायेनोपसंहारस्सिध्यन्प्रसंगात्कर्मस्वप्युपकरोतु । तस्मात्पूर्वपक्षिणो विषयान्तराणामप्यास्कन्दनं न दोषः । एवं प्राप्त इति । अत्रायमाशयः । फलपरवाक्याम्नातस्यैवंशब्दस्य शाखान्तराम्नातगुणनिवारणपरत्वमपि कल्पयितुं न युक्तम् । भिद्येत हि तदा वाक्यम् । न च फलसंयोगच्छांदोग्यादिशाखान्तरप्राप्तोऽनूद्यतां, वाक्यस्य गुणान्तरनिराकरण एव तात्पर्यमस्त्विति वाच्यम् ।

(१) 'निराकरणपरत्वमेवास्त्विति' इति. ख. पाठः ।

न्यध्यापकत्वेन प्रत्यभिज्ञायते, तथा छान्दोग्यादिषु वसिष्ठत्वादिनोक्तः पुनरन्यत्र केवल उच्यमानोऽपि तद्गुणविशिष्टतया बुद्धिस्थो भवति। तत एवंशब्देन छांदोग्यवाजसनेयकगतफलवाक्ययोरप्येवंशब्दार्थवशीकृततात्पर्ययोः फलविधिपरत्वासंभवात्। अतः सर्वास्वपि शाखास्वेवंशब्दोऽनुवाद इति तस्य स्वशाखाप्राप्तगुणमात्रानुवादकत्वेऽपि गुणान्तरनिवारकत्वाभावाच्च विद्यैक्यप्रयुक्ते सर्वशाखाम्नातगुणोपसंहारे काचिदनुपपत्तिः। यथा प्राप्त्यनुवाद इति प्राणविद्यायां स्वशाखापरशाखाम्नातं यावद्गुणजातं प्राप्तं तस्य सर्वस्यानुवादक एवंशब्द इति कल्पनायामपि न काचिदनुपपत्तिः। न हि स्वशाखाम्नातमेव शाब्दं परशाखागतमशाब्दमिति वैषम्यमस्ति। शाब्दत्वेऽपि कौषीतकिशाखागतैवंशब्दार्थावगतिसमये शाखान्तराम्नातं गुणजातं शब्देन नोपस्थितमिति चेत् किं स्वशाखाम्नातं तत्पूर्वापरानेकवाक्यविहितं तथाशब्देनोपस्थितं तदानीमशाब्दमिति शब्दमूलप्रतिपत्त्यास्पदमेतत्प्रकरणाम्नातप्राणगुणत्वेन क्रोडीकृतमेवंशब्दगोचरः स्यादिति चेत् एवं तर्हि शाखान्तराम्नातमपि गुणजातमेतद्विद्यासंबन्धिप्राणगुणत्वेन क्रोडीकृतं तद्गोचरोऽस्तु। तदपेक्षयास्य क्रोडीकारस्य लघुत्वात् प्रकरणस्य प्रधानभूतविद्याघटितत्वात् यथा प्राप्त्यनुवादन्यायस्यासंकुचितविषयलाभाच्च। न हि स्वशाखाम्नातमेवानुवदितव्यं न त्वन्यशाखाम्नातमिति कुलधर्मः। मैत्रायणीयशाखायां प्रयाजाम्नानरहितायां 'मृतवो वै प्रयाजाः समानत्र होतव्या' इति तैत्तिरीयादिशाखाम्नातप्रयाजानुवाददर्शनात्। सन्निहितमात्रानुवादसंभवे दूरस्थितस्याप्यनुवादो न कल्पनीय इति चेत् दूरस्थितस्य स्वत एव बुद्धावपरिवर्तमानस्य कल्पनीयोपस्थितिकत्वे तथैव। इह तु विद्यैक्यात्तदीयत्वेन तत्तच्छाखाम्नातगुणवत्स्वत एव बुद्धौ विपरिवर्तमानस्य योग्यस्य परित्यागेन संकोच एव दोष इति भाष्ये 'यथा देवदत्त' इत्यादिना यथा देशकालव्यवहितस्याध्यापनस्य तद्धर्मिदर्शनेन बुद्धिस्थता तथेह शाखान्तरव्यवहितस्यापीत्येतावन्मात्रे दृष्टान्त उक्तः। न त्वशब्दोपस्थितस्य विषयत्वे इति नै विरोधः। सूत्रस्य त्वयमर्थः। इमे वसिष्ठत्वादयः अन्यत्र कौषीतकिशाखायामभ्युपसंहर्तव्याः। कुतः। सर्वासु शाखासु प्राणविद्याया अभेदात्। अभेदे च तया बुद्धिसन्निधापितस्य तस्याप्येवंशब्देन परामर्ष्टुं योग्यस्य प्रहाणे कारणाभावादिति। नन्विदमधिकरणं कौषीतकिनामुपनिषदि चतुर्थाध्याये य 'दथातो निःश्रेयसादान' मित्यारभ्य प्राणविद्याश्रवणं तत्र वसिष्ठत्वादिगुणोपसंहारनिर्णयार्थत्वेन किमित्यतिक्लेशेन योजितम्। तस्यां दशमाध्याये, यो ह वै ज्येष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवती' त्यारभ्य यत्प्राणविद्याश्रवणं तत्र वसिष्ठत्वादिकगुणोपसंहारनिर्णयार्थत्वेन व्याख्यातुमुचितम्। तत्र हि छांदोग्यबृहदारण्यकरीत्यैव प्राणस्य ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणकत्वं वागादीनां वसिष्ठत्वादिगुणकत्वं मुख्यप्राणस्य वागादीनां च श्रैष्ठ्यविषयपरस्परविवादेन ब्रह्मसभोपसर्पणं 'यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरेंद्रियानवस्थितिः स श्रेष्ठ' इति ब्रह्मवचनं तत्परिचिक्षिषया वागादीनामेकैकस्य शरीरादुत्क्रम्य पर्यटनं तस्मिन्समये शरीरस्येंद्रियान्तराणाञ्च यथापूर्वमवस्थानं प्राणस्योत्क्रमणप्रवृत्तौ तेषां विशरणं ततो भीतानां वागादीनां 'मोत्क्रमीस्त्वं नः श्रेष्ठ' इति मुख्यं प्राणं प्रति प्रार्थनमित्येतत्सर्वं क्रमेण वर्णितम्। प्राणे वागादिगतव-

(१) 'चिरकालव्यवहितस्य' इति. ख. पाठः। (२) 'सर्वं समञ्जसम्' इति. ख. पाठः। (३) 'प्राणस्य श्रैष्ठ्यावधारणमित्येतत्सर्वं' इति. क. पाठः।

परामर्शाद्वसिष्ठत्वादिकमुपसंहार्यमिति ॥ इति सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सिष्ठत्वादिगुणसमर्पणमात्रं नोक्तं तद्विषयत्व एव भाष्यवाक्यानामाञ्जस्यमुच्यते । तत्रैवं-वेदनशब्दयुक्तफलवचनाश्रवणाद्भाष्ये पूर्वपक्षबीजत्वेनोक्ता युक्तिर्न प्रवर्तते । न च वाच्य-मेकशाखान्तर्गतप्रदेशद्वयाम्नातशाण्डिल्यविद्यान्यायेनात्र प्रदेशद्वयाम्नातप्राणविद्यैक्यसिद्धौ 'यो ह वै ज्येष्ठं चे' त्यादेर्विषयवाक्यत्वेऽपि 'अथातो निःश्रेयसादान' मित्यादिप्रदेशगतैवं-शब्दान्वयस्तत्र वक्तुं शक्यत इति । तथा सत्युपसंहाराधिकरणन्यायेन छांदोग्यबृहदारण्य-काम्नाततयापि प्राणविद्यैक्यसिद्धौ तदुभयाम्नातवासिष्ठ्यादिगुणानामप्येवंशब्दान्वयस्तथै-वोपपद्यत इति पूर्वपक्षयुक्तेरनवतारप्रसंगात् । न ह्येकशाखान्तर्गतप्रदेशान्तराम्नातगुणानां शाखान्तराम्नातगुणानां चासन्निधानाविशेषे विद्यैक्येन निमित्तेन एवंशब्दः पूर्वान्परा-मृशति नोत्तरानिति नियन्तुं शक्यते । तस्मा 'दथातो निःश्रेयसादान' मिति सन्दर्भा-म्नातैवंशब्दादन्यत्र प्राणविद्याम्नाताज्जैष्ठ्यवासिष्ठ्यादिगुणान्न परामृशतीत्येव पूर्वः पक्षः कर्तुं युक्तः । एवमेव शाङ्करभाष्ये पूर्वपक्षो दृश्यत इति तथैवात्रापि भाष्यवाक्यानि नेत-व्यानि । सूत्रे 'समान एवञ्चाभेदा' दिति वक्तव्ये 'सर्वाभेदा' दिति वचनं यदेकशाखायां प्रदेशान्तरे शाखान्तरे वा समाम्नातं श्रेष्ठत्वादिगुणके प्राणोपासनं तेन सर्वेणा 'प्यथातो निः-श्रेयसादान' मित्यादिसन्दर्भाम्नातप्राणोपासनस्याभेदादित्यर्थपर्यवसितं न तु शाखान्तरा-म्नानतः प्रदेशान्तराम्नाने विशेषाभावं सूचयति । तेनेयं शङ्का व्यावर्तते । 'यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं चे' त्यारभ्य शाखाभेदेनाम्नातं सर्वमपि प्राणोपासनमेकमेव वैरूप्याभावादिति युक्तस्तत्र परस्पराम्नातगुणोपसंहारः । 'अथातो निःश्रेयसादान'मित्यादिसंदर्भाम्नातं तु ततो भिन्न-मेव । तत्र सर्वत्रापि वागादीनामेकैकस्योत्क्रमणे सत्यपि शरीरस्येंद्रियाणां च यथापूर्व-मवस्थानेन प्राणस्योत्क्रमणप्रसक्तौ तेषां शैथिल्यापत्त्या च प्राणस्य श्रैष्ठ्यनिर्द्धारणम् । इह प्राणसहितेषु वागादिषु सहोत्क्रांतेषु मृतकल्पतया शयितस्य शरीरस्य वागादिप्रवेशे तस्या-प्यनुत्थानतः प्राणप्रवेशमात्रेणोत्थानतश्च श्रैष्ठ्यनिर्धारणमित्युपाख्यानभेदादिति । शङ्का-व्यावर्तनप्रकारस्तु श्रैष्ठ्यं श्वशकुनिपर्यन्तसर्वप्राण्यन्नत्वमाचमनीयसलिलवासस्त्वमित्युपा-स्यगुणसारूप्ये सत्यनुपास्यगुणवैरूप्यं न भेदावहम् । सादृश्यनिर्णयार्थेषु मुख्यसादृश्यमेव स्वकार्यकरं न त्वमुख्यवैसादृश्यमिति । अयं न्यायोऽधिकरणान्तरे विवक्षितत्वादिह भाष्य-कृता नोद्घाटित इत्यलमतिविस्तरेण ॥ इति सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ९ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू० ॥ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

वासिष्ठ्यादि न कौषीतकिनां प्राणस्य वेदनेऽपेक्ष्यम् । तत्परिपठितगुणानामेवैवंशब्दविषयत्वात् ॥ २०९ ॥

शाखान्तरगतमपि तद्गुणिना प्राणेन बुद्धिमानीतम् । एवंशब्दार्थत्वं यातीत्युपहार्यमेवमत्रापि ॥ २१० ॥

इति सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

भगवत्पादमते, पूर्वमोंकारस्य उद्गीथत्वविशेषणात्सर्ववेदव्यापित्वव्यावृत्तिवत् 'एवं विद्वा' निति प्रकृतगुणमात्रग्राहकैवं-शब्दाच्छाखान्तरगुणव्यावृत्तिरिति दृष्टान्तसंगत्सेदमाह—सर्वाभेदादिति । अत्र वाजसनेयके छान्दोग्ये च प्राणविद्यायां

अथानन्दाद्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

अभेदादिति शेषः। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' आनन्दो ब्रह्म' 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्''आकाशशरीरं ब्रह्म,सत्यात्म प्राणारामं मनआनन्दम्, शान्तिसमृद्धम्' इत्यादिष्वानन्दादयो गुणाः परविद्यासु प्रधानस्य ब्रह्मणः श्रूयन्ते। ते सर्वासु परविद्यासूपसंहार्या न वा ॥

इति संशये नोपसंहार्याः, ब्रह्मण एकस्यानन्दाद्यनेकगुणविशिष्टत्वेऽनेकत्वप्रसङ्गात्, विशेष्यभेदकत्वात्, अथवा-तत्रतत्रोक्तगुणमात्रेणापि तदुपासनसंभवात् इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते। गुणिनो ब्रह्मण एकत्वात् सर्वासु परविद्यासूपसं-

अथ आनन्दाद्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू. ॥ आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥ पूर्वसूत्रादपेक्षितांशानुवृत्तिं दर्शयति–अभेदादिति। सिद्धान्तसूत्रेऽस्मिन्नपेक्षितांशपूरणस्य सिद्धान्तोपक्रमस्य व्याख्यानसमये कर्तव्यत्वेऽप्यत्र तत्कारणं कार्याख्यानाधिकरणे करिष्यमाणस्य प्राणविद्याविषयविचारान्तरस्य पूर्वाधिकरणसंगतत्वात्ततः प्राङ्मध्ये विचारान्तरकरणमयुक्तमित्याशङ्कानिराकरणाय सौत्रपदानुवृत्तिलिप्सया मध्ये कृतमिति संगतिसूचनार्थम्। एवमेव हि जैमिनिना 'चिकीर्षया च संयोगा'दित्युपक्रान्तमहावेद्यधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तमध्ये संयोगादित्यस्यानुवृत्तिलिप्सया 'तथा प्रधानेने'त्यैष्टिकिवेद्यधिकरणपूर्वपक्षसूत्रं कृतम्। आनंदादीनां ब्रह्मगुणानां सकलेतरविलक्षणत्वेन प्रतीतावुपयोगानुपयोगाभ्यां संशये पूर्वः पक्षः। आनन्दादयः सर्वासु विद्यासु किमर्थमुपसंहार्याः किमेते सकलेतरविलक्षणब्रह्मस्वरूपप्रतीत्यनुबंधिन इति तत्प्रतीत्यर्थमुपसंहार्याः उत विद्योपकारार्थम्। नाद्यः। घटत्वादिवदेकस्यैव स्वरूपनिरूपकधर्मस्य सकलेतरविलक्षणधर्मिस्वरूपप्रतीतिसाधनत्वेन तावद्गुणोपसंहारवैयर्थ्यात्। न च ब्रह्मणस्तावन्तोऽपि गुणाः स्वरूपनिरूपकाः। स्वरूपनिरूपकधर्मानेकत्वे घटपटादिरीत्या ब्रह्मणोऽप्यनेकत्वप्रसंगात्। लोकवेदयोरेकस्मिन्धर्मिण्यनेकधर्मसमावेशस्य वहुलमुपलंभेऽपि स्वरूपनिरूपकासाधारणधर्मभेदे धर्मिभेदस्य नियतत्वात्। न द्वितीयः। तत्तद्विद्याप्रकरणाम्नातगुणैरेव विद्योपकारसिद्धेः। अन्यथा विद्याभेदेऽपि केषाञ्चिद्गुणानामुपसंहारे विनिगमनाविरहात्सर्वगुणानामपि पारिप्लवत्वप्रसंगात्। इति। सिद्धान्तस्तु–नित्यानपायिज्ञानानन्दादि-

---

वागादयो वसिष्ठत्वादिगुणाः श्रूयन्ते न कौषीतक्यादिशाखासु। तत्र किं वसिष्ठत्वादिगुणाः अन्यत्रोक्ता अन्यत्र नोपसंहर्तव्या उतोपसंहर्तव्या इति **संदेहः**। नोपसंहर्तव्या इति **पूर्वपक्षः**। **सिद्धान्तस्तु, अन्यत्र**=वसिष्ठत्वादिगुणानामश्रवणस्थले। **इमे**=वसिष्ठत्वादयो गुणा उपसंहर्तव्याः। कस्मात्। **सर्वाभेदात्**=सर्वासु शाखासु प्राणसंवादस्थायाः प्राणविद्यायाः अभिन्नत्वात्। अत एव प्रकृतगुणानामिवाप्रकृतगुणानामपि बुद्धिस्थतयैवंशब्दग्राह्यत्वात्सर्वे सर्वत्रोपसंहर्तव्या इति सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते, तथा **रामानुजमते** च सर्वं संदेहपूर्वपक्षादिकमविशिष्टं पूर्वस्मादिति न तत्प्रतन्यते।

आनन्दतीर्थमते, उभयोः कर्तव्यत्वस्याधिकारिभेदेन व्यवस्थितौ अल्पगुणोपासकानामपि मुक्तिसत्त्वे सर्वगुणोपासनं केषांचिद्व्यर्थं न वेति **संदेहः**। व्यर्थमिति **पूर्वपक्षः**। **सिद्धान्तस्तु,** सर्वगुणोपसंहारेणोपासकानां ब्रह्मादीनामुत्तमफलभाक्त्वेन फलतारतम्यसंभवान्न व्यर्थमिति। **सूत्रार्थस्तु, सू ॥ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ ११ ॥ इमे**=सर्वगुणोपसंहर्तृब्रह्मादयः **अन्यत्र**=तदनुपसंहर्तृभ्योऽन्यत्र तत्फलविलक्षणमहाफले भवन्ति। तद्भाजो भवन्ति। कुतः। **सर्वाभेदात्**=सर्ववेदोक्तगुणानामविभागेनोपसंहर्तृत्वेनोपासनादित्यर्थः। **इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ५॥**

हार्या आनन्दादयः। नीलो धवळो रक्तः खण्डः पूर्णशृङ्ग इत्यादीनां विरुद्धधर्माणामेव धर्मिभेदावहत्वम्, न तु नीलं सुगन्धि महदुत्पलमित्यत्र नीलिमादीनाम्। अतो ब्रह्मणो गुणानामविरोधान्न भेदावहत्वम्। तस्माद्गुणिनो ब्रह्मणः सर्वत्राभेदादुपसंहार्या आनन्दादय इति ॥ इत्यानन्दाद्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

'तस्य प्रियमेव शिरः' इत्यादौ प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मधर्मत्वेन श्रूयन्ते।

गुणविग्रहविशेषवत्त्वं ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमित्युक्तं जन्मादिसूत्रे। न हि ब्रह्मविष्ण्वादिसकलेतरविलक्षणं ब्रह्म शृंगग्राहिकयानुभवारूढं भवति। यथा प्रकृष्टप्रकाशेन सकलग्रहनक्षत्रतारकादिविलक्षणश्चंद्रः तथाभूतस्वरूपलक्षणशालि ब्रह्मैकमेव सर्वासु विद्यासूपास्यमिति। चन्द्रदर्शने सर्वत्र प्रकृष्टप्रकाशानुवृत्तिवत् ज्ञानानंदादिगुणविग्रहविशेषानुवृत्तिस्सर्वास्वपि ब्रह्मविद्यासु भवेदेव। न च स्वरूपनिरूपकतद्धर्मभेदाद्धर्मिभेदश्शङ्कनीयः। न हि स्वरूपनिरूपकत्वं धर्माणां भेदकत्वे प्रयोजकं किं तु विरुद्धधर्मत्वं नीलत्वधवलत्वादिषु तथा क्लृप्तेः। अत एव 'यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृह्णीयात्' इति वाक्ये रथन्तरसामत्वरूपस्य सोमविशेषणस्य तद्विरुद्धबृहत्सामत्वरूपज्योतिष्टोमप्रयोगान्तरादेव भेदकत्वं न तु तदविरुद्धगायत्रमहायवादिसामयुक्तज्योतिष्टोमक्रतुसामान्याद्भेदकत्वमिति व्यवस्थापितं रथन्तराधिकरणे। इह श्रुतिप्रतिपन्नसमावेशानामुदाहृतगुणविशेषविग्रहविशेषाणां नास्ति विरोधशङ्का। अतस्सर्वास्वपि विद्यास्वेतेषामुपसंहारः कार्य इति ॥

॥ इति आनन्दाद्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥ प्रियादीनामानंदविशेषत्वात्तेषां शिरःप्रभृतिरूपत्वस्योपचापचयाद्यापादकत्वाच्च संशयपूर्वपक्षज्ञानावान्तरविशेषसत्यसंकल्पत्वादिवदानंदावांतरविशेषाः प्रियशिरस्त्वादयोऽप्युपसंहर्तव्याः। न च प्रियादीनामानंदभेदत्वेऽपि तेषां शिरस्त्वात्मत्वादिकं विद्याविशेषे ब्रह्मणो निरतिशयानंदरूपत्व-

---

नयमणिमालायाम्

अथ आनन्दाद्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

आनन्दाद्या न गुणा स्समस्तविद्योपसंहार्याः। इतरगुणेभ्यस्तेषां व्यवस्थितेभ्यो विशेषः कः ॥ २११ ॥
धर्मिस्वरूप एते निरूपकाः खण्डमुण्डतादिवत्। इति चेत्तर्हि ब्रह्मानेकं प्रसज्यते खण्डमुण्डवदेव ॥ २१२ ॥
धर्मिनिरूपकभेदे निरूप्यभेदस्य नियतत्वात्। धर्मिणि धियमारूढे चैकेनान्यगुणवैफल्यम् ॥ २१३ ॥
मैवं ब्रह्मालौकिकमेकेन गुणेन न धियमारोहेत्। न च खण्डतादिवदिमे विरोधिनो येन धर्मिभेदः स्यात् ॥ २१४ ॥
तरसच्चिदादिधर्मास्समस्तविद्योपसंहार्याः। एवं निखिलनरामरविलक्षणं ब्रह्म धीपदं भवति ॥ २१५ ॥
सदिति सकलप्रपञ्चाकारजुषा संगतं शक्त्या। चिदिति सकलावभासकमनस्समाख्यातबोधघनम् ॥ २१६ ॥
नित्यविभुसर्वभावात्त्रिविधपरिच्छेदलंघ्यनंतमिति। आनन्द इति तथायुतमनतिशयानन्दरूपया शक्त्या ॥ २१७ ॥
दिव्याद्भुततरविग्रहशोभि विरूपाक्षमित्युदितम्। तत्कृष्णपिंगलमिति प्रोक्तं शक्त्या तया शबलदेहम् ॥ २१८ ॥
आकाशशरीरमिति प्रथितं तच्छक्त्यभिन्नमिलेतत्। तस्यामेव तु रक्तिमत्प्राणाराममिति संकथितम् ॥ २१९ ॥
तामपि न बाह्यकरणैरुपभुंक्ते किं तु मनसैव। लीलैव तनुपरिग्रह इति मन आनन्दमित्युदितम् ॥ २२० ॥

इति आनन्दाद्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

तेऽप्यानन्दादय इव परविद्यासूपसंहार्या न वा ॥

इति संशये तेषामपि सत्यसंकल्पत्वादिवदुपसंहारे को विरोधः ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः—नास्ति प्रियशिरस्त्वादीनामुपसंहारः परविद्यासु, सत्यसंकल्पत्वादिवत् तेषां ब्रह्मगुणत्वाभावात्। उपसंहारे तेषां ब्रह्मणः सावयवत्वेनोपचयापचयप्रसक्तिः। भेदो हि प्रियशिरस्त्वादीनां स्वाभाविकत्वे ब्रह्मणो भवति। अतस्तेषां नोपसंहारः ॥

आनन्दादीनामिव सर्वज्ञत्वादीनां ब्रह्मस्वरूपान्तर्भूतगुणत्वादविरोध इत्याह—

सू ॥ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरे सर्वज्ञत्वनित्यतृप्तत्वादयो ब्रह्मस्वरूपान्तर्गततया अर्थसामान्यात् सर्वत्रोपसंहार्याः। प्रियशिरस्त्वादीनामनन्तर्भावान्नोपसंहार इति ॥

इति प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं कल्पितं न तु तात्विकं ब्रह्मानंदस्य तत्वतः शिरःप्रभृतिरूपत्वे क्वचित्स्थौल्यं क्वचित्कार्श्यमिति तस्योपचयापचयप्रसंगादिति वाच्यम्। ब्रह्मानन्दरूपायाः परिणामिन्याश्चिच्छक्तेरुपचयापचययोः परिणामविशेषवृत्त्योरदोषावहत्वादिति । सिद्धांतस्तु, उपचयापचयौ शिरःपक्षपुच्छादिरूपतया स्थूलत्वकृशत्वरूपौ प्रसज्येयाताम्। तौ हि जडपरिणामेष्वेव संभवतो नानंदभेदेषु प्रियादिषु। आनंदमयस्य पुच्छत्वेन निरूपिताद्ब्रह्मणो भेदश्च प्रसज्यते । अतोऽन्नमयादीनामिवानन्दस्यापि शिरःप्रभृतिकल्पनामात्रमिति न तेषामुपसंहार इति। सूत्रे हेतुवाची हिशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभयत्र संवध्यते । तथा चोपचयापचयप्रसंगात् भेदप्रसंगाच्चेत्यर्थः। सर्वज्ञत्वनित्यतृप्तत्वादिकं ज्ञानानन्दविशेषत्वेऽपि यदुपसंहार्यमभिमतं तत्र हेतुं प्रियशिरस्त्वादिवैषम्यं दर्शयितुमुत्तरसूत्रमवतारयति—आनंदादीनामिवेति । सू ॥ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥ स्वरूपान्तर्गततया यथा ब्रह्मस्वरूपलक्षणतया तथा अर्थसामान्यात् अनपायित्वेन ब्रह्मरूपधर्मिसादृश्यात् । ननु किं यावदनपायि ब्रह्मणि धर्मजातं तत्सर्वं सर्वविद्यासूपसंहार्यम्? नेति ब्रूमः । यद्ब्रह्मस्वरूपप्रतीत्यनुबंधि ज्ञानानंदादिकं यच्च मुक्तावुपासकेन प्राप्यं सर्वज्ञत्वसत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वाप्तकामत्वादिकं तत्सर्वमुपसंहार्यम्। तत्र प्रतीत्यनुबन्धिगुणजातस्योपसंहार्यत्वं पूर्वाधिकरणे वर्णितमिह मुक्तप्राप्यगुणजातस्योपसंहार्यत्वं वर्णितं तदेतदर्थसामान्यादित्यस्य मुक्तानां ब्रह्मणा सह गुणाष्टकाविर्भावादिफलसाम्यादित्यर्थान्तरगर्भाकारेण विवक्षितम्। इदञ्चाग्रिमाधिकरणे 'तदनुसंधाननैरंतर्याद्धि तत्सारूप्यापत्तिर्मुक्तिः अतो यथोपासनं फल'मिति भाष्यकृदेव स्पष्टयिष्यति ॥ इति प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू० ॥ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

जीवस्यानंदभिदाः किं न स्युः प्रियशिरस्त्वाद्याः। नैव ब्रह्मगुणास्ते सावयवं ब्रह्म हि तथा स्यात् ॥ २२१ ॥

ज्ञानानन्दविशेषा ये त्वितरे स्युः शिवागमेऽपि मिताः। सार्वज्ञ्यतृप्तिमुख्यास्संप्राप्यास्तासु तेऽथैक्यात् ॥ २२२ ॥

इति प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ आनन्दाद्यधिकरणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

सू ॥ आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥ इतरेत्व-र्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

भगवत्पादमते, अत्र निर्गुणश्रुतिषु आनन्दस्वरूपत्वादयो धर्माः क्वचित्क्वचिच्छ्रूयन्ते, ते किं सर्वत्रोपसंहार्या उत नेति **संदेहः** । नोपसंहर्तव्या इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** सर्वशाखासु वेद्यस्य ब्रह्मण एकत्वेन विद्याया एकत्वात् आनन्दस्वरूपत्वादयो धर्माः सर्वत्रोपसंहर्तव्या इति ।

ननु यदि ब्रह्मण एकत्वादानन्दाद्युपसंहारस्तर्हि प्रियशिरस्त्वाद्युपसंहारोऽपि स्यादित्याशंक्याह—**सू ॥ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥ प्रियशिरस्त्वादिधर्माणां न सर्वत्र प्राप्तिः** । हि=यस्मात् प्रियमोदप्रमोदानन्दानां परस्परापेक्षया **उपचयापचयौ**=वृद्धिह्रासावनुभूयेते । तौ च धर्मिभेदे सत्येव स्वाभाविकौ भवतः । ब्रह्मणस्तु, निर्भेदत्वात् ।

ज्ञानोपयोगित्वादानन्दादीनां संयद्वामत्वादिधर्मेभ्यो वैषम्यमाह—**सू ॥ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥ इतरे तु**= उपास्यधर्मापेक्षया इतरे त्वानन्दादयो धर्माः ज्ञानैकफलास्सर्वत्रोपसंह्रियन्ते । कुतः । **अर्थसामान्यात्**=प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मण एकत्वादित्यर्थः । अन्तरेण गुणोपसंहारं यावद्ब्रह्मस्वरूपविषयकमहावाक्यार्थज्ञानसाध्याया अविद्यानिवृत्तेरसंभवात्सर्वत्रानन्दादय उपसंहर्तव्या इति सिद्धम् ॥ **इत्यानन्दाद्यधिकरणम् ॥ ६ ॥**

श्रीकण्ठमते, "आनन्दादयः प्रधानस्य" इतीदमेकं सूत्रमानन्दाद्यधिकरणमितरत्सूत्रद्वयमधिकरणान्तरमिति भेदः । आनन्दाद्यधिकरणे परविद्यासु, प्रधानस्य ब्रह्मणः श्रूयमाणा, आनन्दादयो गुणाः सर्वासु परविद्यासूपसंहार्या न वेति **संशयः** । एकस्य ब्रह्मण आनन्दाद्यनेकगुणविशिष्टत्वे विशेषणानां विशेष्यभेदकत्वेनानेकत्वप्रसंगात्, तत्रतत्रोक्तगुणमात्रेणापि तदुपासनसंभवाच्च नोपसंहार्या इति **पूर्वपक्षः** । गुणिनो ब्रह्मण एकत्वात् 'नीलो धवल' इत्यादिविरुद्धधर्माणामेव धर्मिभेदावहत्वात् आनन्दादीनां ब्रह्मगुणानामविरोधेन 'नीलं सुगन्धि महदुत्पलं' मित्यादौ नीलिमादीनामिव भेदानावहत्वाच्च सर्वासु परविद्यासूपसंहार्या आनन्दादय इति ॥ **श्रीकण्ठमते आनन्दाद्यधिकरणम् ॥ ६ ॥**

अथ प्रियशिरस्त्वाद्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥ 'तस्य प्रियमेव शिरः' इत्यादयो ब्रह्मधर्मत्वेन श्रूयन्ते तेऽप्यानन्दादय इव परविद्यासूपसंहार्या न वेति **संदेहे** सत्यसंकल्पत्वादिवदुपसंहार्या एवेति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** प्रियशिरस्त्वादीनामुपसंहारो नास्त्येव परविद्यासु । सत्यसंकल्पत्वादिवत्तेषां ब्रह्मगुणत्वाभावात् । तेषामुपसंहारे ब्रह्मणस्सावयवत्वेनोपचयापचयप्रसक्तिः । प्रियशिरस्त्वादीनां स्वाभाविकत्वे भेदो हि ब्रह्मणो भवेत् । अतस्तेषां नोपसंहारः । आनन्दादीनामिव सर्वज्ञत्वादीनां ब्रह्मस्वरूपान्तर्भूतगुणत्वात्तेषामुपसंहारे न विरोध इत्याह—**सू ॥ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥ इतरे**=सर्वज्ञत्वनित्यतृप्तत्वादयो गुणास्तु अर्थसामान्यात्सर्वत्रोपसंहार्याः । प्रियशिरस्त्वादीनां तदनन्तर्भावान्नोपसंहारः इति ॥ **इति प्रियशिरस्त्वाद्यधिकरणम् ॥ ७ ॥**

रामानुजमते तु, 'आनन्दादय' इत्यादीनि सप्त सूत्राण्यप्येकमधिकरणम् । तत्र ज्ञानानन्दामलत्वादयो ब्रह्मस्वरूपनिरूपकधर्माः सर्वासु परविद्यासूपसंहर्तव्या न वेति **संशयः** । अप्रकरणाधीतानामुपसंहारे प्रमाणाभावाद्ब्रह्मगुणानामसंख्येयत्वेनोपसंहाराशक्तेश्च नोपसंहर्तव्या इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** आनन्दादयस्सर्वासु परविद्यासूपसंहर्तव्याः । प्रधानस्य गुणिनो ब्रह्मणस्सर्वासु विद्यास्वभेदात् । 'सर्वाभेदा' दिति पूर्वसूत्रा'दभेदा'दित्येकदेशानुवृत्त्या लभ्यते ॥

सू ॥ प्रियशिरस्त्वादीत्यादि ॥ १२ ॥ आनन्दादीनां प्राप्तावपि प्रियशिरस्त्वादीनां ब्रह्मस्वरूपगुणत्वाभावादप्राप्तिरेव । ब्रह्मणः शिरःपक्षादिभेदे स्वरूपे सति ब्रह्मण उपचयापचयौ प्रसज्येयाताम् ॥

सू ॥ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥ इतरे तु=आनन्दादयः । **अर्थसामान्यात्**=ब्रह्मस्वरूपसामान्यात्सर्वास्वनुवर्तन्ते ॥

ननु प्रियशिरस्त्वादीनां ब्रह्मस्वरूपधर्मत्वाभावे किमर्थं तदभिधानमित्यत आह—**सू ॥ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥** प्रयोजनान्तराभावादनुचिन्तनार्थं तदभिधानम् । वेदितव्यतयोपदिष्टमानन्दमयं ब्रह्म ध्यानार्थं तथा बुद्धावारोप्यत इत्यर्थः ॥

सू ॥ आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥ 'अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय' इत्यात्मशब्दाच्च प्रियशिरस्त्वादयो न ब्रह्मस्वरूपधर्माः । शिरःपक्षादीनामात्मधर्मत्वाभावादित्यर्थः ॥

सू ॥ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥ 'अन्योऽन्तर आत्मे' त्यात्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणम्

अथाध्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

इह पूर्वोक्तानन्दमयात्मानुसन्धानवदन्नमयादीनामप्यनुसन्धानं नियतमस्ति न वेति संशयः ॥

अन्नमयादिसर्वान्तरस्यानन्दमयस्यान्नमयाद्यनुसंधानक्रममन्तरेण तदन्तरत्वेनानुसंधानायोगात् तेषामनुसंधानं नियतम् ॥

अथ आध्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥ संगतिसूचनपूर्वकं संशयं दर्शयति—इहेति। 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इत्यानंदवल्ल्यां श्रुतस्य निरतिशयानन्दस्य सर्वविद्यास्वनुसन्धेयत्वव्यवस्थापनादानंदमय आत्मा सर्वविद्यास्वनुसंधेय इति फलितम् । तदनुसंधाने तदीयं प्रियशिरस्त्वादिकमपि सर्वत्रानुसंधातव्यमिति शङ्का पूर्वाधिकरणे निराकृता । माभूदानंदमयसम्बन्धि शिरःपक्षादिकमनुसंधेयम् । आनन्दमयस्य यस्मिन्नन्नमयादिकोशचतुष्टये निगूढत्वमुक्तं तदनुसंधेयमेव तस्याकल्पितत्वादिति शङ्कानिराकरणार्थमेतदधिकरणमिति संगतिः । अन्नमयादिकीर्तनस्यानंदमयगतान्नमयादिसर्वांतरत्वरूपगुणानुसंधानार्थत्वानंदमयप्रतिपत्तिसौकर्यार्थत्वान्यतरानवधारणात्संशय इति भावः । अन्नमयादीति । अयमाशयः । अन्नमयादिषूत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वांतरत्वप्रतिपादनमानंदमयस्य सर्वांतरत्वरूपानुसं-

---

कुतः । 'आत्मावा इदमेक एवे' त्यत्र यथा परमात्मनो ग्रहणं तद्वत् । कथमिदमवगम्यते इति चेत् **उत्तरात्**='सोऽकामयत बहु स्या' मिति तदेकार्थादुत्तरवाक्यादित्यर्थः ॥

सू ॥ अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥ 'अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय' इत्यादिपूर्ववाक्येषु अनात्मस्वात्मशब्दान्वयात्कथमुत्तरवाक्यान्निर्णय इति चेत् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश' इति प्रकृतस्यात्मन एव आनन्दमयपर्यन्तेष्ववधारणात् स्यादेव निर्णयः । अतः प्रियशिरस्त्वादीनामनात्मधर्मत्वात् ज्ञानानन्दादीनामात्मस्वरूपनिरूपकधर्मत्वाच्च तेषामेव सर्वत्रोपसंहार इति ॥ **इति रामानुजमते आनन्दाद्यधिकरणम्** ॥ ६ ॥

आनन्दतीर्थमते, इमानि त्रीणि सूत्राणि त्रीण्यधिकरणानीति वेद्यम् । **सू ॥ आनन्दादयःप्रधानस्य** ॥ १२ ॥ अत्र सर्वमुमुक्षूणां कियन्तो गुणाः नियमेनोपास्या इति यः कोऽपि गुणो नियन्तुं शक्यते वा न वेति **संदेहे** प्रमाणाभावान्न शक्यते इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, आनन्दादयः**=आनन्दो ज्ञानं सच्छब्दोदितं निर्दोषत्वं आत्मशब्दोदितं स्वामित्वं चेति चत्वारो गुणाः । **प्रधानस्य**=प्रधानफलस्य मोक्षस्यार्थे सर्वमुमुक्षूपास्याः। मोक्षस्य निर्दोषज्ञानानन्दरूपत्वात् । 'तं यथा यथोपास्ते' इति श्रुतेरित्यर्थः । आत्मत्वमपि तुरीये वक्ष्यमाणं संगृह्यते इति यावत् ॥ **इत्यानन्दाद्यधिकरणम्** ॥६॥

सू ॥ प्रियशिरस्त्वादीत्यादि ॥१३॥ 'तस्य प्रियमेव शिरः'इत्यादिना श्रुताः प्रियशिरस्त्वादयोऽपि गुणाः किं सर्वमुमुक्षूपास्या वाच्याः उत नेति **संदेहः** । तेषामानन्दभेदत्वात्सर्वमुमुक्षूपास्या वाच्या एवेति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** सर्वेषां प्रियशिरस्त्वादिगुणोपासनयोग्यता नास्ति किं तु केषांचिदेव । कुतः । **हि**=यस्मात् । **भेदे**=निमित्तसप्तमी । फलभेदसिध्यर्थम् । **उपचयापचयौ**=उपासने वृद्धिह्रासौ । तारतम्यमिति यावत् । अपेक्षितौ । तस्मादित्यर्थः ॥ **इति प्रियशिरस्त्वाद्यधिकरणम्** ॥ ७ ॥

सू ॥ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १४ ॥ इह उक्तेभ्यश्चतुर्भ्य इतरे मध्यमगुणाः देवादिभिरुपासकैरुपसंहार्या वा न वेति **संदेहे** अनर्हगुणोपासनस्यानर्थफलत्वान्नोपसंहार्या इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, इतरे**=उक्तेभ्य आनन्दादिभ्यश्चतुर्भ्यः अन्ये मध्यमगुणाः । **अर्थसामान्यात्**=स्वस्वप्राप्यमोक्षरूपफलसाम्यात् । तुशब्द एवार्थे । ल्यब्लोपे पञ्चमी । स्वगुरोरन्यस्माद्वा कुतश्चित्सर्वज्ञात् भाविस्वस्वमुक्तिफलस्वरूपज्ञानसंभवेन फलतारतम्यमपेक्ष्य इतरेऽपि मध्यमगुणा अप्युपसंहार्या एवेति ॥ **इति इतरगुणाधिकरणम्** ॥ ८ ॥ **सूत्रार्थचन्द्रिकायामानन्दाद्यधिकरणम्** ॥ ६ ॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते—अन्नमयादीनामनुसंधानं न नियतम्, प्रयोजनाभावात् । तस्यानन्दमयब्रह्मसिद्धिर्हि प्रयोजनम् । अतस्तत्सिद्धिपर्यन्तमेवान्नमयादीनामनुसंधानमिति तेषामनियतमनुसंधानम् ॥

सू ॥ आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

'एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्य' इत्यादिषु प्रत्येकमात्मशब्दादन्नमयादीनामन्नाद्यधिष्ठातृचेतनत्वमवगम्यते । ब्रह्मव्यतिरिक्तानां चेतनानां मुमुक्षुध्येयत्वनिषेधात् ध्यानकाले तेषां नानुसंधानम् । तथाऽथर्वशिखायाम् 'शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत् परित्यज्य' इति शिवव्यतिरिक्तानां मुमुक्षुध्येयत्वं निषिध्यते । ततोऽन्नमयादीनामनुसंधानानियमः ॥

सू ॥ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

इह 'अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' इत्यात्मगृहीतिः परमात्मविषया, न प्रत्यगात्मविषया, 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यत्रात्मशब्दवत् । तदिदमुत्तरात् 'आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य' इत्येतस्मादवगम्यते । तस्मादानन्दमयाधेयगुणप्रतिपादनार्थम् । तथा सत्येवैकवाक्यतालाभात् । आन्यपर्येण प्रवृत्तेऽपि वाक्ये अन्नमयादिवेदनफलवर्णनं भूमविद्यायां नामादिवेदनफलवर्णनमिव युक्तम् । अन्नमयाद्यान्तरत्ववेदनं च नान्नमयाद्यनुसंधानं विना शक्यते कर्तुम् । अतो यथा दहरविद्यायां ब्रह्मपुरमध्यवर्त्तिदहरपुण्डरीकाभ्यन्तरत्वेन ब्रह्मानुसंधानार्थं ब्रह्मपुरदहरपुण्डरीकानुसंधानं नियतं तथान्नमयाद्यनुसंधानमपि नियतमेव । न चान्नमयादयो देवताविशेषा येन देवतान्तराणां मुमुक्षुध्येयत्वनिषेधाच्छिवस्य सर्वोत्तरत्वप्रतिपत्तिसौकर्यार्थमेवान्नमयाद्यनुकीर्तनं न तु तदांतरत्वानुसंधानार्थमिति कल्प्येत । शरीरप्राणमनोविज्ञानात्मानो हि ते तत्तद्वाक्यतः प्रतीयंते । एवञ्चानंदमयस्य सर्वविद्यास्वनुसंधेयत्वे अन्नमयाद्यांतरत्वमपि सर्वत्रानुसंधेयम् । प्रधानानुसारित्वाद्गुणानाम् । यद्यपि विधान्तरेषु ब्रह्मप्रतिपत्त्यनुबंधित्वेनानंदमयत्वमात्रमनुसंधातव्यं स्यात्तथाप्यानंदमयविद्यायां प्रकरणपठितगुणत्यागायोगादन्नमयाद्यान्तरत्वानुसंधानार्थमन्नमयाद्यनुसंधानं नियतमिति । आनंदमयब्रह्मसिद्धिरिति । अन्नमयादिभ्य उत्कृष्टत्वेनानंदमयब्रह्मसिद्धिरित्यर्थः । तदेत 'दाध्यानाये'ति सौत्रपदसामर्थ्याल्लभ्यते । आभिमुख्येन ध्यानं ह्याध्यानम् । सर्वोत्कृष्टत्वसिद्धावेवात्यंतादरकृतेनाभिमुख्येन ध्यानं भवति । ननु किमिति प्रतिपत्तिसौकर्यमात्रार्थत्वमुच्यते, गुणानुसंधानार्थत्वमपि किमिति न स्यादिति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥ अस्मिन्सूत्रे वक्तव्यं सर्वमानन्दमयाधिकरणतृतीयपक्षे भाष्ये व्यक्तं प्रतिपादितम् । ध्यानकाल इति । ध्यानात्पूर्वं शिवस्य ब्रह्मादिपरत्वदृढीकरणार्थमन्नमयाद्यनुसंधानमस्तु नाम । निरंतरशिवैकविषयचिन्तासन्ततिरूपध्यानकाले तु तन्न युक्तमित्यर्थः । नन्वात्मशब्दयोगेऽपि 'येऽन्नं ब्रह्मोपासत' इत्यादिषु ब्रह्मशब्दश्रवणेऽपि उपासनाप्राप्यदेवताविशेषत्वेऽपि यथान्नमयादीनामब्रह्मत्वं तथानंदमयस्यापि स्यादिति मन्दशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥ आनन्दमयमात्मानमिति । तदनंतरमुपसंक्रमणीयान्तरानिर्देशान्मुक्तिफलस्य तत्प्राप्तावेव पर्यवसानात्तस्य परब्रह्मतावसीयत इति भावः ।

त्मानुसन्धानं मुख्यं ब्रह्मानुसंधानमिति ॥

सू ॥ अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

अन्नमयादीनामप्यात्मशब्दान्वयात्परमात्मत्वेन तेषामप्यनुसंधानमविरुद्धमिति चेत्—न, 'अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' इत्यानन्दमयस्य परमात्मनः शिवस्यान्नमयादिभ्यो भिन्नत्वावगमात् 'शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत् परित्यज्य' इति सकलेतरपरित्यागपूर्वकं शिवस्यैकस्यैव ध्येयत्वावधारणात् । अत्र हि निरस्तसमस्तकलङ्कतया निखिलमङ्गलभाजनतया च शिवशब्देन परं ब्रह्मोच्यते । यद्विरूपाक्षं कृष्णपिङ्गलं तदनुसंधानैरन्तर्याङ्कि तत्सारूप्यापत्तिर्मुक्तिः । अतो यथोपासनं फलमिति तद्व्यतिरिक्तानां शिवताशून्यानामनुसंधानं न शिवत्वापादकम् । अत आनन्दमयः शिव एक एवानुसंधेय इति ॥

इत्याध्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अभ्यासादिकं त्वानंदमयाधिकरणे प्रपञ्चितत्वान्नोपात्तम् । तर्ह्यात्मब्रह्मशब्दादिश्रवणादन्नमयादीनामपि ब्रह्मतास्तु । 'अन्योऽन्तर' इति भेदनिर्देशस्य 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति पुच्छपुच्छवद्भावनिर्देशवदौपाधिकभेदविषयत्वोपपत्तेः । अन्नमयाद्युपासनाभिः क्रमप्राप्यस्थानभेदश्रवणस्य च परमशिवलोकान्तर्गतस्थानभेदविषयत्वोपपत्तेः इत्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥ आत्मशब्दान्वयादित्येतत् ब्रह्मशब्दान्वयस्याप्युपलक्षणम् । 'अवधारणा'दित्येतद्भिन्नत्वनिश्चयपरमिति व्याचष्टे—भिन्नत्वावगमादिति । आनन्दमयस्य ब्रह्मणश्च परब्रह्मत्वमानन्दमयाधिकरणोक्तन्यायैरविचलमिति पुच्छपुच्छवद्भावनिर्देशः कथंचिदौपाधिकविषयत्वेन योज्यते । नात्र तथा 'अन्योऽतर आत्मे'त्यस्य मुख्यार्थापरिग्रहे प्रमाणमस्ति । आत्मशब्दस्य देवताविशेषत्वादुपपत्तेः । ब्रह्मशब्दस्य पञ्चब्रह्ममन्त्रप्रसिद्धेषु ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रमहेश्वरेषूपपत्तेरिति भावः । 'प्रयोजनाभावा'दिति प्रथमसूत्रोक्तमर्थं प्रपञ्चयति—'शिव एको ध्येय' इत्यादिना 'न शिवत्वापादक'मित्यन्तेन । इति आध्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

नयमणिमालायाम् अथ आध्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥ आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥ अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

आनन्दमयोपास्त्यावन्नमयाद्या अपि ध्येयाः । स्वातन्त्र्येण क्रमशः स्वस्वगुणैर्योजिताः समाम्नातैः ॥ २२३ ॥
एवं हि तत्तदान्तरविज्ञानमयान्तकोशानाम् । आन्तरतया प्रसिद्धेरानन्दमयस्य निध्यानम् ॥ २२४ ॥
मैवं तस्योपास्तौ न ध्येयास्ते (प्रयोजनाभावात् ।) तस्य ध्यानाय हि ते बुद्ध्यवतारार्थमेवोक्ताः ॥ २२५ ॥
न ह्यात्मशब्दतस्ते शिखयोक्ता ब्रह्मविष्णुरुद्रेंद्राः । आनन्दमयस्त्वात्मा साक्षाच्छिव एव श्रुतिवाक्योक्तः ॥ २२६ ॥
एवं परस्यापि तद्विदात्मशब्दे समानेऽपि । शिव एको ध्येयः स्यादन्यान्ब्रह्मादिकान्परित्यज्य ॥ २२७ ॥
एवमथर्वशिखायामन्यत्सर्वं परित्यज्य । शिव एको ध्येय इति स्फुटमन्यव्यवच्छेदात् ॥ २२८ ॥

इत्याध्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

(१) एतच्चिह्नाङ्कितं पदं मातृकापुस्तके त्रुटिततया अर्थानुसारेण मया संपूर्य संयोजितमिति वेद्यम् । अनन्तराधिकरणे (पा०) [illegible] पण्डिता, प्रमाणम् ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ आध्यानाधिकरणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

सू ॥ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥ आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥ अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

भगवत्पादमते, अत्र आद्यं सूत्रद्वयमाध्यानाधिकरणमितरत्सूत्रद्वयमात्मगृहीत्यधिकरणमिति विज्ञेयम् । अस्य 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इत्यारभ्य 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इत्यन्तं कठवल्लीवाक्यं विषयः । तत्र किमिमानि वाक्यानि भिन्नानि, उत आत्मपरमेकमेव वाक्यमिति **संदेहः** । प्रतिपाद्यभेदाद्भिन्नानीति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु, आध्यानाय**=ध्यानसाध्यसाक्षात्काराय पुरुष एवार्थादिभ्यः परत्वेन प्रतिपाद्य इत्येकमेव वाक्यम् । न त्विन्द्रियपरत्वेनार्थादयः प्रतिपाद्याः । कुतः । **प्रयोजनाभावात्** । न हीन्द्रियपरत्वेनार्थज्ञानं किंचित्प्रयोजनं जनयति । अतः प्रतिपाद्यभेदाभावान्न वाक्यभेदः ॥

अपुरुषत्वमपि लिङ्गान्तरमस्तीत्याह—**सू ॥ आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥** 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥' इति प्रकृतपुरुषे आत्मशब्दश्रवणाचात्मपरमेवेदं वाक्यम् । तस्यात्मनः श्रुत्या मानान्तरावेद्यत्वरूपापूर्वत्वप्रतिपादनादितिं भावः ॥ **इति भगवत्पादमते आध्यानाधिकरणम् ॥ ७ ॥**

अथ आत्मगृहीत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

अत्राधिकरणे वर्णकद्वयं वर्णितम् । तयोराद्यं वर्णकमिदम्—यथा पूर्वं वाक्यभेदभिया अर्थादीनां पृथक्प्रतिपाद्यत्वं नास्तीत्यभिहितम् । तद्वदैतरेयवाक्ये 'प्रजापते रेतो देवाः' इति पूर्ववाक्ये हिरण्यगर्भस्य प्रकृतत्वाद्वाक्यभेदभिया स एवात्मशब्देनाभिधीयतामिति दृष्टान्तसंगत्येदमारभ्यते—**आत्मगृहीतिरित्यादि** । अस्य वर्णकस्य 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्' इत्याद्यैतरेयकवाक्यं विषयः । तत्र किमात्मशब्देन हिरण्यगर्भ उच्यते उत परमात्मेति **संदेहः** । हिरण्यगर्भ इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** अस्मिन्सृष्टिवाक्ये **आत्मगृहीतिः**=आत्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणं नान्यस्य । किंवत् । **इतरवत्**=यथा इतरेषु सृष्टिवाक्येषु 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिषु आत्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणं तद्वदत्रापि । कुतः । **उत्तरात्**='स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति' 'स इमाँल्लोकानसृजते' ति ईक्षणपूर्वकस्रष्टृत्वरूपोत्तरविशेषणादित्यर्थः । तच्च विशेषणं परमात्मन्येव मुख्यत्वेनावगतमिति भावः ॥

पूर्वपक्षबीजमनूद्य दूषयति—**अन्वयादिति चेदित्यादि** । **अन्वयादिति चेत्**=लोकसृष्टिवाक्यपर्यालोचनया हिरण्यगर्भ एव वाक्यान्वयान्न परमात्मग्रहणं युक्तमिति चेत् । **स्यात्**=परमात्मन एव ग्रहणं युक्तं स्यात् । कुतः । **अवधारणात्**='आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत' इति सृष्टेः प्रागेकत्वावधारणस्य परमात्मन्येव सामञ्जस्यात् । ततश्चात्र शाखान्तरोक्तभूतसृष्टिरुपसंहर्तव्येत्यदोषः ॥ **इत्यात्मगृहीत्यधिकरणे प्रथमं वर्णकम् ॥**

अथ द्वितीयं प्रस्तूयते—पूर्वत्र वाक्यैक्यबलादर्थादिपरत्वं परित्यज्य विषयैक्यमुक्तम् इह तूपक्रमभेदेन वाक्यभेदाद्विषयैक्यं न स्यादिति प्रत्युदाहरणसंगत्येदमारभ्यते—**आत्मगृहीतिरितरवदित्यादि** । बृहदारण्यके 'कतम आत्मा' इत्यात्मशब्देनोपक्रम्य 'स वा एष महानज आत्मा' इत्यात्मशब्देनोपसंहृतम् । छान्दोग्ये तु 'सदेव सोम्येदमग्र आसी' दिति विनैवात्मशब्दं सन्मात्रत्वेनोपक्रम्य 'स आत्मा तत्त्वमसि' इत्युपसंहृतम् । तत्र किमनयोर्वाक्ययोस्तुल्यार्थत्वमुत भिन्नार्थत्वमिति **संशयः** । भिन्नार्थत्वमिति **पूर्वः पक्षः** । **सिद्धान्तस्तु, आत्मगृहीतिः**—छान्दोग्ये सत्पदेनात्मन एव ग्रहणम् । **इतरवत्**=बृहदारण्यके आत्मपदेनात्मग्रहणवत् । कुतः । **उत्तरात्**='स आत्मा' इत्युपसंहारबलात् । अत उभयत्र तुल्यार्थत्वमित्यर्थः ॥

सू ॥ अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥ अन्वयादितिचेत्=उपसंहारस्योपक्रमान्वयेनोपक्रमपरतन्त्रत्वात् उपसंहारबलात्सत्पदेनात्मगृहीतिरित्यसंगतमिति चेत् तत्राह—**स्यात्**=सत्पदेनात्मगृहीतिर्युक्ता स्यात् । कुतः । **अवधारणात्**='सदेवे' त्यद्वितीयत्वावधारणादित्यर्थः ॥ **इति द्वितीयं वर्णकम् ।**

इति भगवत्पादमते आत्मगृहीत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

श्रीकण्ठमते, 'आध्यानाये' त्यादीनि चत्वार्यपि सूत्राण्याध्यानाधिकरणमिति विशेषः ॥ अत्र पूर्वोक्तानन्दमयात्मानुसंधानवदन्नमयादीनामप्यनुसंधानं नियतमस्ति वा न वेति **संशयः** । अन्नमयादिसर्वान्तरस्यानन्दमयस्यान्नमयाद्यनुसंधानक्रममन्तरेण तदान्तरत्वेनानुसंधानायोगात्तेषामनुसन्धानं नियतमिति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** अन्नमयादीनामनुसंधानं न नियतम् । **प्रयोजनाभावात्** । आभिमुख्येन ध्यानं ह्याध्यानम् । आनन्दमयस्य सर्वोत्कृष्टत्वसिद्धावेवात्यन्तादरकृतेनाभिमुख्येन ध्यानं भवति । अन्नमयाद्यनुसंधानस्य आनन्दमयत्वादाविद्धपर्यन्तत्वात्तेषामनियतमनुसंधानमिति ॥

सू ॥ आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥ 'एतमन्नमय' मित्यादिषु प्रत्येकमात्मशब्दश्रवणेन चेतनत्वानवगमात् ब्रह्मव्यतिरिक्तानां मुमुक्षुध्येयत्वनिषेधात् तथाथर्वशिखायां 'शिव एको ध्येयः शिवंकरस्सर्वमन्यत्परित्यज्ये'ति शिवव्यतिरिक्तानां मुमुक्षुध्येय-

अथ कार्याख्यानाधिकरणम्. ॥ ९ ॥

सू ॥ कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

अथ कार्याख्यानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू० ॥ कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥ छांदोग्ये वाजसनेयकशाखयोश्च काण्वमाध्यं-

---

त्वनिषेधाच्च अन्नमयादीनामनुसंधानमनियतमिति ॥

सू ॥ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥ 'अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः' इत्यात्मगृहीतिः परमात्मविषया न प्रत्यगात्मविषया । किंवत् । 'आत्मन आकाशस्संभूत' इत्यत्रात्मशब्दवत् । कथमिदमवगम्यते इति चेत् **उत्तरात्**='आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्ये' त्युत्तरवाक्यादवगम्यते । तस्मादानन्दमयात्मानुसंधानं मुख्यं ब्रह्मानुसंधानमिति ॥

सू ॥ अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥ अन्वयादितिचेत्=अन्नमयादीनामप्यात्मशब्दान्वयात्परमात्मत्वेन तेषामप्यनुसंधानमविरुद्धमिति चेन्न । **स्यात्**=विरुद्धमेव स्यात् । कुतः । **अवधारणात्**='अन्योऽन्तरआत्मानन्दमय' इत्यानन्दमयस्य परमात्मनः शिवस्यान्नमयादिभ्यो भिन्नत्वावगमात् 'शिव एको ध्येयश्शिवंकरस्सर्वमन्यत्परित्यज्य' इति सकलेतरपरित्यागपूर्वकं शिवस्यैकस्यैव ध्येयत्वावधारणाच्च । अत आनन्दमयः शिव एक एव ध्येय इति ॥

इत्याध्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

रामानुजमते, 'आध्यानाये'त्यादीनि चत्वार्यपि सूत्राणि पूर्वाधिकरणशेषत्वेन आनन्दाद्यधिकरण एव व्याख्यातानीत्यतो नात्र पुनःप्रपञ्चनीयतामर्हन्ति ॥

आनन्दतीर्थमते, अत्राधिकरणे उपसंहाराधिकरणोक्तमुपसंहारानुपसंहारप्रमाणद्वयमाक्षिप्य समर्थ्यते—**आध्यानायेत्यादिना ।** पूर्वमुपसंहाराधिकरणे सर्वविद्यानां भगवन्नामत्वेन तद्गुणाभिधायकत्वमुपसंहारे प्रमाणं प्रकरणभेदोऽनुपसंहारे प्रमाणमित्युभयं वैकल्पिकत्वेन सिद्धान्तितम् । गुणाभिधानस्य तत्तद्गुणश्रवणद्वारा जनलोकादिफलत्वसंभवेनोपासनार्थत्वाभावात् तदर्थत्वे सर्वगुणानामेकत्रैवोक्तिप्रसंगाच्च प्रकरणेष्वेतावन्त एवोपास्या इत्युक्त्यभावाच्च तदुभयमयुक्तमिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** गुणाभिधानस्याध्यानार्थत्वान्निःश्रेयसोपयोगिनया महाफलत्वेनाभिहितस्य तस्य जनलोकादिक्षुद्रफलार्थत्वायोगात् 'आत्मेत्येवोपासीते' ति गुणान्तरव्यवच्छेदपूर्वकमात्मत्वस्योपासनाविधानाच्चोभयमपि अधिकारिव्यवस्थया युक्तमेवेति । **सूत्रार्थस्तु,** वेदेषु सर्वगुणोक्तिरुपसंहारश्च **आध्यानाय**=सम्यग्ज्ञानार्थं क्रमो भवेत् । कुतः । **प्रयोजनाभावात्**=गुणोक्तेस्तदुपसंहारस्य च सम्यग्ज्ञानं विना प्रयोजनाभावादित्यर्थः ॥

सू ॥ आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥ 'आत्मेत्येवोपासीते' त्यात्मशब्दघटितश्रुतिसद्भावादधिकारिभेदेन सर्वगुणोपसंहारश्चाकर्तव्य इत्यर्थः ॥ अतस्तदुभयं युक्तमिति । **इत्यानन्दतीर्थमते आध्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥**

अथात्मगृहीत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १७ ॥ अत्र यद्येव 'मात्मेत्येवे'त्यवधारणेनानन्दादीनामपि व्यवच्छेदा- 'दानन्दादयः प्रधानस्ये' त्युक्तमयुक्तं स्यादिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** आनन्दादीनां चतुर्णामपि स्वामित्ववाचिनात्मशब्देनैव 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' त्यादिवाक्येनैव परिगृहीतत्वात् उत्तरवाक्याच्च युक्तमेवेति । **सूत्रार्थस्तु, इतरवत्**=सत्यज्ञानादिवाक्ये सत्यादिपदैरन्येषां गुणानामिव । **आत्मगृहीतिः**='आत्मैवे' ति वाक्येऽपि आत्मशब्देन चतुर्णां गुणानां ग्रहणं संभवति । कुतः । **उत्तरात्**='अत्र ह्येते' इत्युत्तरवाक्याच्च । अतश्चतुर्गुणोपास्त्युक्तेर्नास्ति विरोध इति ॥

इत्यात्मगृहीत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

अथान्वयाधिकरणम् ॥ १० ॥

सू ॥ अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १८ ॥ अत्र 'आपूर्व्याप्तेरात्मशब्दः परमस्य प्रयुज्यते' इत्यात्मशब्दस्य सर्वगुणाभिधायकत्वश्रवणा'दात्मेत्येवे' ति वाक्यस्यानुपसंहारप्रमाणत्वं युक्तं न वेति **संदेहः ।** न युक्तमिति **पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु,** तस्यानुपसंहारप्रमाणत्वं युक्तमेवेति । **सूत्रार्थस्तु, अन्वयादिति चेत्**=आत्मशब्दे सर्वगुणानामन्वयादिति चेत् । **स्यात्**=यत्परोक्तं तत्तथा स्यादेव । तथापि नानुपपत्तिः । कुतः । **अवधारणात्**='आत्मेत्येवे' त्यवधारणात् । आत्मशब्दो हि ब्रह्मादीनप्यन्येव सर्वगुणान्वदति नान्यान्प्रतीति निर्णयोपपत्तेरित्यर्थः । ततस्सर्वेषामुपासनसिद्धिः । अतस्तस्यानुपसंहारप्रमाणतोपपन्नेति सिद्धम् ॥ **इति आनन्दतीर्थमते अन्वयाधिकरणम् ॥ १० ॥**

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामाध्यानाधिकरणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

'यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद' इत्यारभ्य 'किं मे वासः' इति वागादीन् प्रति प्राणप्रश्नस्योत्तरमपां प्राणवासस्त्वमुक्त्वा 'तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदेतमेव तदनमनग्नं कुरुते' इति श्रूयते । अत्राचमनं प्राणवासस्त्वं चेत्युभयं विधीयते उत प्राणवासस्त्वमेव ॥

इति संशये विशेषाभावादुभयमपीति प्राप्ते–आचमनस्य स्मृत्याचारेण प्राप्तत्वादप्राप्तं प्राणवासस्त्वमेवापूर्वं विधीयते । अप्राप्तस्यैव विधेयत्वाख्यानादनुवादस्वरूपे विधिकल्पना । तस्मादपूर्वं प्राणवासस्त्वानुसंधानमेव विधेयमिति

दिनसंज्ञयोः प्राणविद्यायामन्नं वासश्च पृष्टवते प्राणाय वागादीनामुत्तरे श्वपक्ष्यादिपर्यन्तं प्राणिजातमन्नमुक्तम् । तत्र तावद्दृष्टिविधिरसंदिग्धः । सर्वप्राण्योदनत्वस्याशाब्दत्वादशक्यत्वाच्च । 'न ह्वा एवंविदि किंचनानन्नं भवति न ह्वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतं य एवमेतदन्नस्यान्नं वेदे'ति तद्वेदनफलार्थवादश्रवणाच्च । तदनन्तरमाचमनीयानामपां प्राणवासस्त्वमुक्तम् । तत्रापि दृष्टिविधिरेव । दृष्टिविधिसाहचर्यात् । छांदोग्ये 'लंभुको ह्वा भवत्यनग्नो भवती'ति तद्वेदनफलार्थवादश्रवणाच्च । तदनन्तरं 'यद्यप्येतच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मिन्शाखाः प्ररोहेयुः पलाशानी'ति फलार्थवादान्तरश्रवणाच्च । एवं काण्वशाखायामप्याचमनीयानामपां प्राणवासस्त्वमात्रमुक्तम् । माध्यंदिनशाखायां तु 'तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामे'दित्याद्यधिकं श्रूयते । तत्राचमनमपि विधीयते न वेति तत्र श्रुतस्याचमनस्याप्राप्तिप्राप्तिभ्यां संशये पूर्वपक्षः—'आचामे' दित्यसंदिग्धविधिविभक्तिश्रवणादाचमनेऽपि विधिः । न च सर्वकर्मांगत्वेनाचमनस्य स्मृत्याचारप्राप्तत्वादेवंविदिति विशेषणे विधिसंक्रमो वाच्यः । स्मार्ताचारव्यतिरेकेणाचमनान्तरस्याप्राप्तस्य विधिसंभवात् । चातुर्मास्ये 'द्वयोः प्रणयती' त्यत्र प्रकृतिप्राप्तप्रणयनव्यतिरेकेण प्रणयनान्तरविधिरिति विधिसार्थकत्वायाभ्युपगतत्वाच्च । अप्राप्तविधौ च लब्धे दृष्टिविधिराचमनविधिश्चेति वाक्यभेदो न दोषः । 'अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयती'त्यत्रेव स्पष्टे विधिद्वये वाक्यभेदस्य न्याय्यत्वात् । न च तर्ह्याचमन एव विधिरस्तु अपां वासस्त्वश्रवणमर्थवादोऽस्त्विति शङ्कनीयम् । अन्नदृष्टिविधिसाहचर्येण फलार्थवादश्रवणेन छांदोग्ये काण्वशाखायाञ्चाचमनदृष्टिश्रवणेन दृष्टिविधेरप्यावश्यकत्वादिति । सिद्धांतस्तु प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धविधिनैकवाक्यत्वे संभवति न वाक्यभेदो न्याय्यः । 'द्वयोः प्रणयति तस्माद्वाभ्यामेती'ति सार्थवादो विधिः । न च तस्यान्यत्र संक्रमणं संभवतीति प्रणयनान्तरे विधिराश्रितः । उपरि धारणेऽप्यप्राप्तत्वादनुवादानर्हो विधिराश्रितः । इह तु सर्वकर्मांगत्वेन स्मृतितः प्राप्तमाचमनमनुवादार्हमस्तीति तदनुवादेन दृष्टिमात्रविध्युपपत्तेः न तत्रापि वाक्यभेदावहो विधिराश्रयणीयः । न चाचमनविधिप्रापको दृष्टिविध्यननुगुणः कश्चिदर्थवादः श्रूयते प्रत्युत वासस्त्वदृष्ट्यर्थवाद एव तत्रापि श्रूयते 'एतमेव तदनमनग्नं कुरुत' इति । तस्मादपां वासस्त्वानुचिंतनमात्रे विधिरिति । सूत्रे कार्यशब्दः कार्यत्वपरः । अपूर्वं वासस्त्वचिंतनं विधेयमपूर्वस्यैव कार्यत्वाख्यानात् विधेयत्वप्रतिपादना'दप्राप्ते शास्त्रमर्थव'दित्यादिषु । अतो यद्यपि 'य एवं विद्वान्साम्ना स्तुवीते'त्या-

युक्तम् ॥ इति कार्याख्यानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अथ समानाधिकरणम् ॥ १० ॥

सू ॥ समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

अग्निरहस्ये बृहदारण्यके च शाण्डिल्यविद्याऽऽम्नायते । एकत्र 'आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपं सत्यसंकल्पमाकाशात्मानम्' इति । इतरत्र

दिष्विव विद्यांशेऽनुवादरूपत्वं प्रतीयते तथापि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन तत्रैव विधिसंक्रमो वाच्य इति भावः ॥ इति कार्याख्यानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अथ समानाधिकरणम् ॥ १० ॥

समान एवञ्चाभेदात् ॥ १९ ॥ वाजसनेयिनां शतपथब्राह्मणे प्रथममग्निरहस्ये 'स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपमाकाशात्मानं कामरूपिणं मनोजवसं सत्यसङ्कल्पं सत्यधृतिं सर्वगन्धं सर्वरसं सर्वा अनुदिशः प्रभूतं सर्वमिदमभ्यात्तमवाक्यमनादर' मिति शाण्डिल्यविद्या श्रूयते । तदनन्तरं बृहदारण्यकेऽपि श्रूयते 'मनोमनोऽयं पुरुषो

नयमणिमालायाम्

अथ कार्याख्यानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ **कार्याख्यानादपूर्वम्** ॥ १८ ॥

आचमनं विहितं स्मार्तादन्यद्विधेयं नत । वासस्त्वमपूर्वं चे (त्तद्) द्वा वपि विधिर्भवतु ॥ २२९ ॥

प्राप्तमनद्याचमनं तस्याम् प्राणवासस्त्वम् । एकं विधेयमुचितं तदेव चोपक्रमेऽवगतम् ॥ २३० ॥

इति कार्याख्यानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ कार्याख्यानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥ भगवत्पादमते, अत्र बृहदारण्यकच्छान्दोग्ययोरुभयत्र 'एवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वाचाचामेदेतमेव तदनमनग्नं कुरुते' इति वाक्यं विषयः । तत्राचमनमनग्नताचिन्तनं च प्रतीयते । उभयविधाने वाक्यभेदभयादेकमेव विधेयम् । तदेक किमाचमनम् । उतानग्नताचिंतनमिति **संशयः** । प्राणविद्याङ्गत्वेनापूर्वमाचमनमेवात्र विधेयमिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** अपूर्वमनग्नताचिन्तनमेवात्र विधेयं नाचमनम् । कुतः । **कार्याख्यानात्**=स्मार्तविधिना सकलकर्मानुष्ठानांगत्वेन शुद्ध्यर्थं **कार्यस्या**चमनस्य प्राणविद्यायामपि विधिप्राप्तस्या**ख्याना**दनग्नताचिन्तनार्थानुवादादित्यर्थः ॥

श्रीकण्ठमते तथा **रामानुजमते च** विषयवाक्यादिकं प्रायस्समानमेव । तत्र आचमनं प्राणवासस्त्वमित्युभयं विधेयं वा उत प्राणवासस्त्वमिति **संदेहः ।** विशेषाभावादुभयमिति **पूर्वपक्षः । रामानुजमते** तु भगवत्पादमतवदाचमनं विधेयं वा उत प्राणवासस्त्वानुसंधानमिति संशयस्वरूपनिरूपणे विशेषः । **सिद्धान्तस्तु,** आचमनस्य स्मृत्याचारप्राप्तत्वादप्राप्तं प्राणवासस्त्वानुचिन्तनमेव विधेयम् । कुतः । **कार्याख्यानात्**=अप्राप्तस्यैव विधेयत्वाख्यानादित्यर्थः ॥

आनन्दतीर्थमते, 'परमतस्संतून्माने' त्यधिकरणे भगवद्गुणानामलौकिकत्वमभिहितम् । तद्युक्तं न वेति **संदेहः ।** अलौकिकस्याननुभूतत्वेन ध्यानकाले बुद्ध्यनारोहात् तेषां लौकिकत्वमेव ध्यानान्यथानुपपत्त्या कल्पनीयम् । अतो भगवद्गुणानामलौकिकत्वनिर्णयो न युक्त इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, अपूर्वम्**=अलौकिकमेव भगवद्गुणजातं ध्यातव्यम् । कुतः । **कार्याख्यानात्**=कार्यस्य ध्यानकार्यस्य मोक्षस्यालौकिकत्वात् फलानुसारिध्यानकर्तव्यतानियमात् इन्द्रादेरेव गुरूपदेशादिभिरलौकिकानामपि तेषां बुद्ध्यारोहोपपत्तेश्च । अतस्तेषामलौकिकत्वनिर्णयो युक्त एवेति ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां कार्याख्यानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

'मनोमयोऽयं पुरुषो भास्सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति' इति । उभयत्र विद्या भिन्ना न वेति संशयः ॥

एकत्राकाशात्मकत्वेन महत्त्वम्, इतरत्र यवसादृश्येनाल्पत्वम्, एकत्र सत्यसंकल्पत्वम्, इतरत्र वशित्वादिकम्, इति धर्मभेदाद्भिन्ना ॥

भास्सत्यस्तस्मिन्नंतर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिस्सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्चे'ति । तत्र किमुभयत्र विद्या भिद्यते न वेति महत्त्वाणीयस्त्वादिरूपभेदाभेदात्संशये पूर्वः पक्षः—एकत्राकाशसाम्यरूपं महत्त्वमीशानत्वादिकं च श्रूयते । अन्यत्राणीयस्त्वं सत्यसंकल्पत्वादिकं च श्रूयते । अतो रूपभेदाद्विद्याभेदः । ननु मनोमयत्वभारूपत्वगुणप्रत्यभिज्ञानाद्विद्यैक्ये स्थिते सत्युभयत्रापि परस्परानाम्नातसत्यसङ्कल्पत्वेशानत्वादिगुणानामुपसंहारो भविष्यति । तत्र परस्परविरोधशंकानवकाशात् । महत्त्वाणीयस्त्वयोस्तूदितानुदितहोमवदेकादशकपालद्वादशकपालवच्च विकल्पो भविष्यति । न च महत्त्वमिहाहत्याम्नातम् । 'आकाशात्मान'मित्येतदाकाशवत्स्वच्छतापरत्वेनाप्युपपन्नं ध्येयगुणत्वाभिप्रायं विना स्वाभाविकमहत्त्ववर्णनेन स्तुत्यर्थतया वोपपन्नम् । यथा छांदोग्ये शाण्डिल्यविद्यायामेवाणीयस्त्ववर्णनानन्तरं ज्यायस्त्वकीर्तनम् । तस्मादिह न विद्याभेदशंकावकाशः इति चेदुच्यते । उभयत्रा 'प्युपासीतेति' विधिः श्रूयते । न चैकस्यां शाखायां प्रतिपत्तृभेदेन विधिद्वयं सार्थक्यमश्नुते । न चा 'ग्निहोत्रं जुहोति' 'दध्ना जुहोती'ति वाक्ययोरिवैकत्र धात्वर्थविधिरन्यत्र तदनुवादेन गुणमात्रविधिरित्यत्र विनिगमकमस्ति । एकत्र सत्यसंकल्पत्वकामरूपत्वमनोजवसत्वादिकमन्यत्रेशानत्वादिकमित्युभयत्राप्यपुनरुक्तगुणश्रवणात् । न चेशानत्वादिकं सत्यसंकल्पत्वांतर्गतमेव । अतस्सत्यसंकल्पत्वस्याग्निरहस्ये संक्षेपेणोक्तस्य समासोक्तस्य विग्रहवाक्येनेव प्रतिपत्तिसौकर्याय 'सर्वस्येशान'इत्यादिना विवरणार्थं बृहदारण्यकेऽनुवादः स्यादिति वाच्यम् । विकल्पासहत्वात् । किमीशानत्वादिकं सत्यसंकल्पविशेष इत्युच्यते उत तद्व्याप्यमिति । नाद्यः । ईशानत्वं हि ईशानशक्तिमत्त्वमीशनशीलत्वं वा । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानशो विधानात् । प्रशासितृत्वमधिपतित्वं रक्षितृत्वम् । पातेर्डतिप्रत्ययविधानात् । रूढ्या स्वामित्वरूपं शेषित्वं वा । न चैते सत्यसंकल्पत्वावान्तरविशेषाः । न च सामान्याकारस्य ध्येयत्वविधानेन विशेषाकाराणामपि ध्येयत्वमुक्तं भवति । येनात्र तद्विवरणमात्रं स्यात् । एतेन द्वितीयपक्षोऽपि निरस्तः । तद्व्याप्यत्वमात्रेण तस्य ध्येयत्वाविधानात् । ध्येयत्वसिद्धौ कामरूपत्वादीनामत एव तत्सिद्ध्या पुनर्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च । न चेशानत्वादीनां सत्यसंकल्पत्वशब्दार्थत्वाभावेऽपि 'सर्वस्येशान' इत्यादेस्तद्विवरणरूपत्वात्सत्यसंकल्पत्वशब्दस्य तदनुसारादीशानत्वादिषु पर्यवसानं स्यात् 'अभ्यंजनं वाव स्त्रिया अन्न'मिति विवरणानुसारादिवान्नशब्दस्याभ्यंजन इति वाच्यम् । अन्योन्याश्रयापत्तेः । न ह्यभ्यञ्जनवाक्यस्यान्नशब्दविवरणरूपत्वमिव ईशानादिवाक्यस्य संकल्पविवरणरूपत्वं सम्प्रतिपन्नं किं तु समासव्यासवाक्यवदर्थैक्यात्कल्पनीयं, तच्चसिद्धमेव । तस्माद्विनिगमनाविरहेणोभयत्र विधानादभ्यासन्यायतो विद्याभेदो युक्तः । अविशेषपुनःश्रव-

इति प्राप्ते ब्रूमः—सर्वत्र मनोमयत्वादिके समाने आकाशात्मेत्यस्याकाशवत् स्वच्छतापरत्वेन माहात्म्यपरतया स्तावकत्वेन वोपपत्तेः वशित्वादेः सत्यसंकल्पत्वविशेषरूपत्वेन तदभेदाच्च विद्यैक्यम् ॥ इति समानाधिकरणम् ॥ १० ॥

णाभावेऽप्यभ्यासन्यायमूलस्यानर्थक्यस्य तुल्यत्वात् । एवं चावर्जनीये सति विद्याभेदे ना 'काशात्मान' मित्यस्या 'काशवत्सर्वगतश्च नित्य' इति श्रुत्यंतरप्रसिद्ध्यनुसारिमहत्त्वपरत्वं त्यक्तव्यमिति । ततोऽपि विद्याभेद ईशानत्वादितश्चेत्यभ्युच्चय इति । सिद्धान्तस्तु नोभयत्र विद्याविधिः । विनिगमनाविरहासिद्धेः । यत्र भूयांसो गुणास्तत्राग्निरहस्ये विद्याविधिः अन्यत्र गुणविधिरिति व्यवस्थायां गुणभूयस्त्वस्य विनिगमकस्य सत्त्वात् । लोकेऽपि हि यत्र छत्रचामरध्वजगजतुरगादिबाहुल्यं तत्र राजा अन्यत्रामात्यादिस्तद्गुण इत्यवधार्यते । पूर्वतन्त्रेऽपि 'भूयस्त्वेनोभयश्रुति' रित्यधिकरणे दर्शितोऽयं न्यायः । एवञ्चाग्निरहस्यविहित-विद्यानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदः स्यादतस्तत्रापि विधिराश्रयणीय इति शङ्का तु 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशा'दि(ब्र० १-२-१)त्यधिकरणे प्रपञ्चितेनावाक्यभेदोपपादनप्रकारेण समाधेया । 'एवमपि विद्याभेदः स्यात् यदि विरुद्धगुणश्रवणं किंचित्स्यात् न चैतदस्ती'ति सूत्रभाष्ययोर्दर्शितम् । अभेदादित्यत्र हेतोरैक्यादिति नार्थः । 'आकाशात्मान'मित्यस्य केनचिदैक्यं वक्तुं प्रतियोग्यभावात् तत्रैव च विरोधशंकोन्मेषेण समाधानापेक्षणात् । किंत्वविरोधादित्यर्थः ।'राज्ञामंतर्भेदो वर्तत'इत्यादिव्यवहारे भेदशब्दस्य विरोधार्थप्रसिद्धेः । भाष्ये 'सत्यसंकल्पत्वविशेषरूपत्वेने'त्यत्र विशेषशब्दो न तदवान्तरभेदत्वपरः । ईशानत्वादीनां सत्यसंकल्पविशेषत्वाभावात् । तद्विशेषत्वेऽपि तस्य ध्येयत्वोक्त्या तेषां ध्येयत्वसिद्ध्यभावाच्च । किं तु विशेषकत्वपरः । ततश्च सत्यसंकल्पोपपादकत्वपरतया तदनुगुणत्वादित्यर्थः । भाष्ये बृहदारण्यकवाक्योदाहरणे 'सर्वस्य वशी'ति पाठोऽस्तीति चेत् न शाखान्तरपाठः । काण्वशाखायां तु षष्ठाध्यायगतविद्यान्तर एव 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशान' इति पाठः । सप्तमाध्याये शाण्डिल्यविद्यायां नास्ति 'सर्वस्य वशी'ति विशेषणम् । यद्यपि छान्दोग्येऽपि शाण्डिल्यविद्या श्रूयते । तथाप्येकशाखागतयोरेव वाक्ययोरुदाहरणमभ्यासन्यायमूलोऽत्र पूर्वपक्ष इति विभावयितुमिति सर्वमनवद्यम् । सूत्रकृता चैवं शाब्देनाभ्यासन्यायपरिहारो दर्शितः । यथा शाखाभेदे विद्यैक्यं गुणोपसंहारश्च । एवं शाखैक्येऽपि भूयस्त्वस्य विनिगमकस्य सत्त्वेनाभ्यासन्यायाप्रवृत्तेरिति तस्य तात्पर्यम् । चकारस्त्वभेदाच्चेत्येवंसंबंधेनाकाशात्मत्वादिविरोधपरिहारसमुच्चयार्थ इति सर्वमनवद्यम् ।

इति समानाधिकरणम् ॥ १० ॥

नयमणिमालायाम् अथ समानाधिकरणम् ॥ १० ॥

सू० ॥ समान एवञ्चाभेदात् ॥ १९ ॥

साम्येऽपि बहुगुणानां वशितादेर्भेदकत्वविरहेऽपि । महदणुतयोर्विरोधाद्भिन्ना शाण्डिल्यविद्या स्यात् ॥ २३१ ॥

स्वगतोपाधिगताभ्यामविरुद्धे ते ततो न विद्याभेदः । शाखैक्येऽपि विधिद्वयभेदविधौ नियामकस्याभावात् ॥ २३२ ॥

इति समानाधिकरणम् ॥ १० ॥

अथ संबंधाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू ॥ संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

बृहदारण्यके 'य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्' इत्युपक्रम्य सत्यस्य ब्रह्मणो व्याहृतिशरीरत्वेनादित्यमण्डलेऽक्षणि चोपास्यत्वमुक्त्वा 'तस्योपनिषदहः इत्यधिदैवतं' 'तस्योपनिषदहम् इत्यध्यात्मम्' इति द्वे रहस्यनामनी आम्नायेते । ते उभयत्रोपसंहार्ये न वा ॥

इति संशये सत्युपास्यैक्याद्विद्यैक्यम् । अत उभयत्रापि द्वे नामनी इति पूर्वः पक्षः ॥

अथ संबंधाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू० ॥ संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥ अहरहमित्युपनिषदौ रहस्यनामनी उभयत्राप्यनियतविकल्पेन समुच्चयेन वोपसंहार्ये उत यथानिर्देशं व्यवस्थिते इति नामविधानवाक्यश्रुतयोस्तस्येतिशब्दयोः केवलपुरुषपरामर्शित्वस्थानविशेषविशिष्टपुरुषपरामर्शित्वान्यतरानवधारणात्संशये व्याहृतिशरीरत्वविशिष्टब्रह्मरूपोपास्यैक्याद्विद्यैक्ये सति विद्यैक्यादुभयत्रोपसंहार्ये इति पूर्वपक्षः । ननु 'तस्योपनिषदह'रिति 'तस्योपनिषदह'मिति च

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ समानाधिकरणम् ॥ १० ॥

सू ॥ समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

भगवत्पादमते, वाजसनेयकशाखायामग्निरहस्ये शाण्डिल्यविद्यायां 'स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूप'मित्यादि श्रूयते । तत्रैव बृहदारण्यके पुनः सैव श्रूयते—मनोमयोऽयं पुरुषो भास्सत्य' मिति । तत्र किमनयोर्विद्ययोर्भेदः उतैक्यमिति **संशयः** । भेद इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु, एवं च**=यथा भिन्नासु विद्यैक्यं गुणोपसंहारश्च भवति एवं **समाने**=समानायामपि शाखायां भवितुं युक्तम् । कुतः । **अभेदात्**=उपास्यस्य मनोमयादिगुणकस्योभयत्राप्यभेदेन प्रत्यभिज्ञानात् । एवं च उभयत्र शाण्डिल्यविद्यैक्यमिति सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते, तथा रामानुजमते च, विषयवाक्यपूर्वपक्षादिकं सर्वं प्रायस्समानमेव । सूत्रार्थवर्णने परमस्ति कियान्भेदः पूर्वस्मात् । इतरदविशिष्टम् । सूत्रार्थ एवम्—**समाने**=मनोमयत्वादिके समाने सति विद्यैक्यं सिद्धम् । **एवं चाभेदात्**=वशित्वादिगुणेनाप्यभेदात् । वशित्वादेस्सत्यसंकल्पत्वविशेषरूपत्वेनाभेदाद्विद्यैक्यं सिद्धमिति भावः ॥

आनन्दतीर्थमते, उत्तरसूत्रेण सह सूत्रद्वयात्मकमिदमधिकरणम् । फलानुसारि ध्यानमित्येतद्युक्तं न वेति **संदेहः** । वाणीब्रह्मणोर्हि मुक्तौ स्थानैक्यस्य फलतारतम्यस्य च सत्त्वेन फलं समविषमम् । विरुद्धत्वात्तयोरुपासनं तु समविषमं न संभवति । तस्मा 'दितरे त्वर्थसामर्थ्यादि'त्यत्र कृतः फलानुसारिगुणोपासननिर्णयोऽप्ययुक्त इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** वाणीब्रह्मणोः फलं समविषममुपासनमपि समविषममेव । तथा हि—सरसिजासनस्तावदसंकोचेन वेदोक्तसमस्तगुणक्रियोपेततयानन्तरूपं हरिमुपास्ते । सरस्वत्यपि सकलगुणोपेततयानन्तरूपं हरिमुपास्त एव । क्रियास्तु संकोचयति यतस्सामान्यक्रियोपसंहारमेव करोति न तु सरसिजासनवत्त्रिविक्रमत्वादिकदाचिदभिव्यक्तिमत्क्रियोपसंहारमपि करोति । किं तु तासां नित्यविक्रान्त्यादिसामान्यक्रियास्वन्तर्भावमेव । सरस्वत्या नित्यं पृथक्त्रिविक्रमत्वाद्युपासनयोग्यत्वाभावात् । ननु ब्रह्मणो वा कथं नित्यं तदुपासनयोग्यता । उपासनकाले तदभावात् । अविद्यमानोपासनस्यायोगादिति चेत् न, त्रिविक्रमत्वादीनामपि तादात्म्येन परमात्मसंबन्धितया नित्यत्वात् नित्यं तस्य तदुपासनोपपत्तेरिति । **सूत्रार्थस्तु,** एवं च एवमपि ब्रह्मगुणानामलौकिकत्वेऽपि वाण्याः समाने योग्यगुणविषय एवोपसंहारः न त्वयोग्यक्रियासु । तत्र तु **अभेदात्**=अभेदमपेक्ष्य त्रिविक्रमत्वादिकादाचित्कक्रियास्तत्सजातीयनित्यविक्रान्त्यादिष्वन्तर्भाव्योपसंहारो भवेदित्यर्थः । अतो वाणीब्रह्मणोः फलतुल्यमुपासनमित्यतः फलानुसारिगुणोपासननिर्णयो युक्त इति ॥

सू ॥ संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २१ ॥ हिरण्यगर्भस्य तु अन्यत्रापि=त्रिविक्रमत्वादिक्रियाविशेषेऽपि एवं सर्वदोपसंहारो युज्यते । कुतः । **संबन्धात्**=क्रियाणां ब्रह्मणा तादात्म्यरूपसंबन्धेन नित्यत्वादित्यर्थः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां समानाधिकरणम् ॥ १० ॥

सिद्धान्त उच्यते—

सू ॥ न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

नात्र विद्यैक्यम्, आदित्याक्षिस्थानविशेषसंबन्धित्वेनोपास्यभेदात् । अतस्तत्र नियते नामनी ॥ इति संबन्धाधिकरणम् ॥ ११ ॥

निर्देशभेदान्नामव्यवस्था स्यात् । यथा 'रथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलयेत्' 'बृहति प्रस्तूयमाने समुद्रं मनसा ध्याये'दिति निर्देशभेदाद्धर्मव्यवस्था । न हि तत्रापूर्वीयत्वलक्षणया व्रीहिधर्माणां यव इव बृहद्रथंतरधर्मयोः परस्परसांकर्यमस्ति । विषमो दृष्टान्तः । तत्र रथन्तरबृहच्छब्दोपात्ते सामनी भिन्ने इति युक्ता तत्र निर्देशभेदाद्धर्मव्यवस्था । इह तु तस्येति पदद्वयेनाप्येक एव पुरुष उपात्त इति कथं तस्यैव नामद्वयं तत्र संकीर्णं न भवेत् । ननु 'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिस्सूर्यः स्वाहे'ति सायं जुहोति 'सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रातर्जुहोती'ति निर्देशभेदान्मंत्रव्यवस्था दृष्टा । तथेहापि नामव्यवस्था स्यात् । अयमपि विषमो दृष्टान्तः । तत्रैकस्यापि होमस्य कालभेदेनाभ्यस्यमानस्य तत्तत्कालविशेषे मंत्रविधिरिति व्यवस्था युज्यते । नात्र किञ्चिद्विशेषणमस्ति । नन्वत्रापि स्थानभेदो विशेषणं, नैतद्युज्यते, वस्तुतः स्थानभेदसत्त्वेऽपि नामनिर्देशकयोस्तस्येतिपदयोः प्रधानसत्यब्रह्मरूपपुरुषमात्रपरत्वेन तन्मात्रनामत्वावगमात् । तमिमं पूर्वपक्षमाह सूत्रकारः—'संबंधादेवमन्यत्रापी'ति । यथा शांडिल्यविद्यायां शाखैक्येऽप्येकविद्यासंबंधात्परस्परगुणोपसंहारः एवं सत्यविद्यायामपीत्यर्थः । अनेनास्याधिकरणस्य पूर्वाधिकरणेन प्रत्युदाहरणसंगतिरपि दर्शिता । सू ॥ न वा विशेषात् ॥ २१ ॥ यद्यपि 'सत्यं ब्रह्मे'त्युपक्रांतमेकमेव सत्यं ब्रह्म आदित्यमण्डले अक्षणि चोपास्यं 'तद्यत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्ष'न्नित्युपक्रमात्तस्यैवादित्यमण्डलस्थस्य 'य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर'इत्यादिना 'भूरिति शिरोऽक्षरं भुव इत्यक्षरे बाहू सुवरित्यक्षरे पादा'विति व्याहृतिशरीरत्वमुपदिश्या'ह'रिति नामोपदिष्टम् । तस्यैवाक्षिस्थस्य 'योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर' इत्यादिना तथैव व्याहृतिशरीरत्वमुपदिश्याहमिति नामोपदिष्टं, तथापि स्थानात्मकरूपभेदादादित्येऽक्षणि च नैका सत्यविद्या यथोद्गीथविद्या अध्यसनीयहिरण्मयपुरुषप्राणाकाशाद्यात्मकरूपभेदात् । अतो विद्याभेदान्नोपसंहारः । अथाप्युपसंहारः शंक्येत यदि तस्येतिशब्दः केवलस्य ब्रह्मणः परामर्शकः स्यात् । स तु स्थानविशेषविशिष्टस्य परामर्शकः । तस्मादेकस्योक्तं नामान्यस्य न भवति । एवमत्र तस्येतिशब्दस्य स्थानविशेषविशिष्टपरामर्शकत्वादेव हि मण्डलस्थस्योपदिष्टं व्याहृतिशरीरत्वमक्षिस्थस्य न भवेदिति तस्यापि तत्पृथगुपदिष्टम् । लोके चा'सीन आचार्ये तमित्थमुपासीत' 'मार्गे गच्छत्याचार्ये तमित्थमुपासीते'ति वाक्यगततत्पदयोः प्रकृतासनगमनविशिष्टाचार्यपरामर्शकत्वादेवोपासनविशेषव्यवस्था दृश्यते । तस्मादिह नास्त्युपसंहार इति ॥ इति संबंधाधिकरणम् ॥ ११ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ संबंधाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू ॥ संबंधादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥ न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

सत्यं व्याहृतिरूपं ब्रह्मोपास्यं विकर्तनेऽक्षणि च । तदभेदात्तन्नाम्नोरहरहमोर्न व्यवस्था स्यात् ॥ २३३ ॥

ब्रह्मण एकत्वेऽपि स्थानकृतो रूपभेदोऽस्ति । तस्माद्विद्याभेदाद्व्यवस्थिते नामनी भवतः ॥ २३४ ॥

इति संबंधाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अथ मण्डलविद्याधिकरणम् ॥ १२ ॥

सू ॥ दर्शयति च ॥ २२ ॥

छान्दोग्ये तैत्तिरीये च मण्डलविद्याऽऽम्नाता । सैका भिन्ना वा ॥

इति संशये पूर्वः पक्षः । एकत्र 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णः' इत्यादि श्रूयते । अन्यत्र 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः' इति त्रयीमयमण्डलान्तर्वर्तिपुरुषान्तर्वर्तितया हिरण्मयं पुरुषं प्रस्तुत्य तस्योपसंहारे 'सर्वो वै रुद्रः' इत्यारभ्य 'नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यपतयेऽम्बिकापतय उमापतये नमो नमः' इत्यन्तेन सर्वात्मत्वं हिरण्यबाहुत्वमुमापतित्वं चाम्नायते । तत्रैकत्र सर्वाङ्गसुवर्णत्वमन्यत्र बाहुमात्रसुवर्णत्वमिति रूपभेदः । एकत्र 'सर्वो वै रुद्रः' इति सर्वात्मत्वं अन्यत्र 'सर्वेषां लोकानामीष्टे' इति सर्वाधिपत्यमिति धर्मभेदः, तस्मान्न विद्यैक्यम् ॥

अथ मण्डलविद्याधिकरणम् ॥ १२ ॥

एकस्यापि वेद्यस्य स्थानभेदाद्विद्याभेद उक्तः स्थानैक्ये तु न विद्याभेदः इति प्रत्युदाहरणसंगत्याधिकरणान्तरम्—सू० ॥ दर्शयति च ॥ २२ ॥ रूपभेदाभेदाभ्यां विद्याभेदाभेदसंशये पूर्वपक्षः—एकत्र सर्वावयवसुवर्णत्वं सर्वेश्वरत्वञ्चान्यत्र बाहुमात्रसुवर्णत्वं सर्वात्मत्वं चेति रूपभेदाद्विद्याभेदो युक्तः । रूपभेदे सति स्थानैक्यमात्रस्य दहरशाण्डिल्यविद्ययोरिवैक्याप्रयोजकत्वादिति । सिद्धान्तस्तु इह स्थानैक्यं विद्यैक्ये गमकमेव । तदपवादकस्य रूपभेदस्याभावात् । तैत्तिरीयकेऽपि 'हिरण्मयः पुरुष' इत्युपक्रमानुसारेणोपसंहारे बाहुग्रहणस्योपलक्षणत्वात्सर्वात्मत्वस्य सर्वशरीरकत्वात्मकत्वे तदेव सर्वेश्वरत्वमित्यभेदात्सर्वोपादानत्वात्मकत्वे तस्य सर्वेश्वरत्वनियतत्वेन तदनुगुणतया विरोधशंकाभावेनोपसंहार्यत्वादिति । ननु छांदोग्ये मण्डलविद्या उद्गीथे हिरण्मयदृष्टिरूपा क्रत्वंतर्गता तैत्तिरीये सा स्वातंत्र्येण हिरण्मयपुरुषानुसंधानरूपा तदनन्तर्गता कथमनयोरैक्यं प्रतिपाद्यते । यदि छांदोग्येऽप्येषा स्वतन्त्रा स्यात्तदा विद्यैक्यं भवेदेव रूपैक्यादिति कृत्वाचिन्तया प्रतिपाद्यते । क्रतुपारतन्त्र्यस्वातन्त्र्याभ्यां विद्याभेदेऽपि मण्डलान्तर्वर्त्तिपरमेश्वरे तद्गुणविग्रहाणामभेदप्रत्यभिज्ञानाद्विद्याद्वयेऽपि परस्परानाम्नातगुणविशेषोपसंहारं विभावयितुम् । कथं विद्याभेदे गुणोपसंहारः । विद्याभेदेऽप्युपासनास्थानस्य स्थानिनस्तद्गुणविग्रहाणाञ्चैक्यप्रत्यभिज्ञानात् । न हि दहरशांडिल्यविद्ययोरिव गुणभेदेन प्रत्यभिज्ञाविच्छेदोऽस्ति । सूत्रकारोऽपि स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यकृतविद्याभेदो न गुणानुपसंहारप्रयोजक इति विभावयितुमेव छांदोग्यतैत्तिरीयाम्नातपुरुषविद्ययोः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यकृतभेदे स्पष्टे सत्यपि गुणाभेदादैक्यमाशंक्य गुणभेदाद्भेदं साधयिष्यति । सुतसंहितायां चादित्यमण्डलान्तवर्तिनः परमेश्वरस्य ध्यानविधाने छांदोग्याम्नातगुणोपसंहारोऽपि दर्शितः—'अथवाकाशमध्यस्थे

इति प्राप्ते ब्रूमः—न भिन्ना विद्या । 'अन्तरादित्ये' इति स्थानैक्यमेव विद्यैक्यं दर्शयति । तैत्तिरीये 'हिरण्मयः पुरुषः' इत्युपक्रमेण बाहुग्रहणस्योपलक्षणत्वादुपसंहारेऽपि सर्वाङ्गसुवर्णत्वमेव विवक्षितम् । जगदीश्वरस्यापि तनुप्रवेशात् तदात्मत्वं युक्तमिति निरूपितम् । तस्मादुभयत्रैकस्य प्रतिपाद्यत्वादुभयत्राप्युमापतित्वादिकमुपसंहार्यम् ॥ इति मण्डलविद्याधिकरणम् ॥ १२ ॥

भ्राजमाने सुशोभने । आदित्यमण्डले पूर्णे लक्षयोजनविस्तृते । सर्वलोकविधातारमीश्वरं हिमरूपिणम् । हिरण्यश्मश्रुकेशं च हिरण्मयनखं तथा । कप्यासांबुजवन्नेत्रं नीलग्रीवं विलोहितम् । आगोपालप्रसिद्ध्यर्थमंबिकार्धशरीरिणम् । सोऽहमित्यनिशं ध्यायेत्संध्याकालेषु वा नरः ।' इति । अत्र 'नेत्र' मित्यन्तेन छांदोग्यगतगुणोपसंहारस्सूचितः । तदुपरिपादद्वयेन 'असौ योऽवसर्पती'ति मन्त्रार्थोपसंहारः । अन्तिमपादेन तैत्तिरीयोपनिषदर्थोपसंहारः । वायुसंहितायामपि—'सर्वो रुद्रो नमस्तस्मै पुरुषस्सत्परो महान् । हिरण्यबाहुर्भगवान् हिरण्यपतिरीश्वरः । अंबिकापतिरीशानः पिनाकी वृषवाहनः ।' इत्यारभ्य 'हिरण्यकेशः पद्माक्षो ह्यरुणस्ताम्र एव च । योऽयं सर्पत्यसौ देवो नीलग्रीवो विलोहित' इत्यंतेनादित्यमण्डलान्तर्वर्तिनि परमेश्वरे प्रागुदाहृतश्रुतित्रयार्थोपसंहारो दर्शितः । तस्माद्युक्तमेतद्गुणोपसंहारसिद्ध्यर्थं कृत्वाचिन्तया विद्यैक्यप्रसाधनमिति सूत्रे चकारः स्थानैक्यं विद्याभिन्नां दर्शयति परस्परानाम्नातगुणजातं चोपसंहार्यं दर्शयतीति समुच्चयार्थः । विद्यैक्ये सति तत्फलस्योपसंहारस्य ततस्सिद्धिसंभवेऽपि विद्यैक्यसाधकात्स्थानाद्यैक्यादेव तत्सिद्धिप्रदर्शनं कृत्वाचिन्तयापि सिसाधयिषितस्य विद्यैक्यस्य वस्तुतस्सिद्ध्यभावेऽपि गुणोपसंहारसिद्धिरप्रत्यूहेति सूचनार्थमिति सर्वं समञ्जसम् । इति मण्डलविद्याधिकरणम् ॥ १२ ॥

नयमणिमालायाम् अथ मण्डलविद्याधिकरणम् ॥ १२ ॥

सू० ॥ दर्शयति च ॥ २२ ॥

सर्वांगबाहुमात्रगसुवर्णता रूपभेदेन । छांदोग्यतैत्तरीयगमण्डलविद्याविभेदः स्यात् ॥ २३५ ॥

दर्शयति स्थानैक्यं सर्वात्मकत्वं च विद्यैक्यम् । बाहुग्रहणं त्वेकं सर्वावयवोपलक्षणं युक्तम् ॥ २३६ ॥

ऐक्यमिह विद्ययोः कथमेका ह्यंगाश्रिता स्वतंत्रान्या । सत्यं तत्र विवक्षितमुभयो रूपैक्यमात्रमिह साध्यम् ॥ २३७ ॥

यः खलु सवितरि शंभोश्छंदोगैर्दिव्यविग्रहोऽधीतः । याजुषिकैरपि सैव स्थानैक्यादेर्न तत्र भेद इति ॥ २३८ ॥

इति मण्डलविद्याधिकरणम् ॥ १२ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ संबन्धाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू ॥ संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥ न वा विशेषात् ॥ २१ ॥ दर्शयति च ॥ २२ ॥

भगवत्पादमते, बृहदारण्यके सत्यविद्यायामाधिदैविकपुरुषस्यादित्यस्य 'अह' रित्येतन्नाम ध्यानायोपदिष्टम् आध्यात्मिकस्य त्वक्षिपुरुषस्य 'अह' मित्येतन्नामेति । तत्र किमस्यां सत्यविद्यायां नाम्नोर्व्यवस्थयां ध्यानं कर्तव्यमुत नामद्वयस्य प्रतिस्थानं ध्यानमिति **संशयः** । यथा शाण्डिल्यविद्यायामेकशाखायां विभागेनाधीतायामेकविद्यात्वसंबन्धादन्योन्यं गुणोपसंहारः पूर्वमुक्तः एवमन्यत्रापि सत्यविद्यायां भवितुं युक्तम् एकविद्यात्वसंबन्धादिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, सू ॥ न वा विशेषात् ॥ २१ ॥ न वा**=नैवोभयोरुभयत्रोपसंहारः । कुतः । **विशेषात्**=तस्याहरिति तस्याहमिति चायतनव्यपाश्रयेणैवोपनिषदोर्विशेषोपदेशात् ॥

किं च **सू ॥ दर्शयति च ॥ २२ ॥** विद्यान्तरे 'हिरण्यश्मश्रु' रित्यादिना आदित्यपुरुषस्य रूपमुक्त्वा तद्रूपमक्षिपुरुषेऽतिदिशति—'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपमिति' । सोऽयमतिदेशो विद्यास्थले स्थानभेदान्नोपसंहार इति दर्शयति । इतरथायमतिदेशो निरर्थक एव स्यात् अतो नाम्नोर्व्यवस्थेति सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते, इदमधिकरणं सूत्रद्वयात्मकं 'दर्शयतिचे'ति सूत्रं त्वधिकरणान्तरमिति भेदः । अत्र संबन्धाधिकरणे विषयवाक्यपूर्वपक्षादिक्रमविशिष्टं पूर्वस्मात् । उभयत्रोभे नामनी विद्यैक्यादनियते इति **पूर्वपक्षः** । स्थानभेदाश्रयेणोपास्यभेदाद्विद्यैक्याभावान्नियते नामनी इति **सिद्धान्तः** । अतोऽविशिष्टमेव पूर्वस्मात् ॥

इति श्रीकण्ठमते संबन्धाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अथ संभृत्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

राणायणीयानां खिलेषु श्रूयते । 'ब्रह्म ज्येष्ठा वीर्या संभृतानि । ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान । ऋतस्य ब्रह्म प्रथमोत जज्ञे । तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः' इति । यानि लोके त्रिपुरदहनकालकूटकबलनादीनि, तानि निरतिशयानि ज्येष्ठान्यनन्यसुकराणि श्रीकण्ठमूर्त्यादिभिः संभृतानि परं ब्रह्म आततान संपादितवत्, ज्येष्ठं हरिहरहिरण्यगर्भादिभ्योऽप्युत्कृष्टं ब्रह्मेति । अग्रे तेषामपि सृष्टेः प्राग्दिवं परमाकाशपदमाततान व्याप्याध्यास्तेति । तेषां महतां वीर्याणां संभृतिर्द्युव्याप्तिश्च सर्वासु परविद्यासूपसंहार्या न वा ॥

इति संशये ब्रह्मगुणत्वाविशेषादनारभ्याधीतत्वाच्च सर्वासु परविद्यासूपसंहार्या ॥

अथ संभृत्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

विद्यैक्यभेदौ चानपेक्ष्य स्वतंत्रोपसंहारानुपसंहारनिरूपणप्रसंगादिदमधिकरणान्तरम्— सू० ॥ संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥ वेदान्तेष्वक्रियाशेषस्य ब्रह्मगुणविभूतिवर्णनस्य तदुपासनैकफलत्वादनारभ्य तदाम्नानस्यापि तत्तत्प्रकरणश्रुतोपासनार्थत्वे संभवति तत्र तत्रोपासनान्तरविधिकल्पनागौरवायोगाच्च तत्तत्प्रकरणश्रुतोपासनासु संभृत्यादेरुपसंहारे कर्तव्ये किं सर्वासूपासनासूपसंहारः उत कासुचिदेवेति संशये विशेषाभावात्सर्वासूपसं-

---

अथ मण्डलविद्याधिकरणम् ॥ १२ ॥

सू ॥ दर्शयति च ॥ २२ ॥ छान्दोग्ये तैत्तिरीयके च मण्डलविद्याम्नाता । सैका भिन्ना वेति **संशयः** । एकत्र 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः' इत्यादि श्रूयते । अन्यत्र 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः' इति त्रयीमयमण्डलान्तर्वर्तितया हिरण्मयं पुरुषं प्रस्तुत्य तस्योपसंहारे 'सर्वो वै रुद्र' इत्यारभ्य 'नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यपतयेऽम्बिकापतय उमापतये नमो नमः' इति सर्वात्मत्वं हिरण्यबाहुत्वमुमापतित्वं चाम्नायते । तत्र सर्वांगसुवर्णत्वबाहुमात्रसुवर्णत्वादिरूपभेदात् सर्वात्मत्वसर्वाधिपतित्वादिधर्मभेदाच्च न विद्यैक्यमिति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** न भिन्ना विद्या । 'अन्तरादित्ये' इति स्थानैक्यमेव विद्यैक्यं दर्शयति । 'हिरण्यबाहवे' इत्यत्र बाहुग्रहणस्योपलक्षणत्वेन तत्रापि सर्वाङ्गसुवर्णत्वस्यैव विवक्षितत्वात् जगदीश्वरस्यापि तदनुप्रवेशेन सर्वात्मत्वस्य युक्तत्वाच्च उभयत्रैकस्यैव प्रतिपाद्यत्वेनोभयत्राप्युमापतित्वादिकमुपसंहार्यमिति ॥ **इति श्रीकण्ठमते मण्डलविद्याधिकरणम् ॥ १२ ॥**

रामानुजमते तु इदमधिकरणं सूत्रत्रयात्मकमेव । विषयवाक्यपूर्वपक्षादिकं सर्वमविशिष्टमेव शांकरमतात् । अस्मिन्मते प्रायः श्रीकण्ठमतानुयायित्वेऽपि अस्मिन्नधिकरणे परमधिकरणरचनादिकं सर्वमनुकरोति शांकरमतमेवेति विशेषोऽवधेयः । श्रीकण्ठमते 'दर्शयतिचे' त्यधिकरणान्तररचनायाः शिवपरत्वेनास्य मतस्यातिदवीयस्त्वात् शांकरमतप्रक्रियैवात्रानुसृतेति वेद्यम् ॥

आनन्दतीर्थमते, आद्यसूत्रस्य पूर्वाधिकरणेऽन्तर्भावात्तत्रैव तद्व्याख्यातम् । **सू ॥ न वाविशेषात् ॥** पूर्वं 'मात्मेत्येवोपासीते' त्यत्रात्मशब्दस्य ब्रह्माणं प्रति सकलगुणाभिधायकत्वमन्यान्प्रति कतिपयगुणाभिधायकत्वं चोक्तम् । तन्न युज्यते । प्रमाणाभावात् । किं तु ब्रह्माणं प्रति सकलगुणाभिधायकत्वमेव युज्यते अन्यन्न युज्यते इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु** नास्त्यविशेषेण सर्वान्प्रति सर्वगुणाभिधायकत्वम् । नाप्यनियतगुणाभिधायकत्वम् । किंत्वधिकारिविशेषेण तत्तद्योग्यगुणाभिधायकत्वमेव । अतो यस्य यावन्तो गुणा आत्मशब्देन युगपत्प्रतीयन्ते तस्य तावन्त उपास्या इति निर्णयोपपत्तिः । **सूत्रार्थस्तु, नवा**='आत्मे'ति वाक्यस्यात्मशब्देन सर्वगुणानां ग्रहणं न वाभ्युपगम्यते । कुतः । **विशेषात्**=अधिकारियोग्यताविशेषमपेक्ष्य तस्य तद्योग्यगुणाभिधायकत्वात् इत्यर्थः ॥

सू ॥ दर्शयति च ॥ २३ ॥ 'सर्वान्गुणानात्मशब्द' इति भाल्लवेयश्रुतिः स्वोक्तार्थं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां संबन्धाधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते—न सर्वासूपसंहार्या व्याप्तिः। सामर्थ्यादल्पस्थानव्यतिरिक्तेषूपसंहार्या। 'देवा ह वै स्वर्गं लोकमगमंस्ते देवा रुद्रमपृच्छन् को भवानिति' इति निरतिशयसुखास्पदतया स्वर्गशब्दवाच्यं ब्रह्मादिपदेभ्योऽपि महत्तरं महास्थानं हि श्रूयते। ततः स्वल्पस्थानव्यतिरिक्तेषु वैश्वानराद्युपासनेषु द्युव्याप्तिरुपसंहार्येति। तत्सहचारान्महावीर्यसंभृतिरपि तत्रैवोपसंहार्या॥

इति संभृत्यधिकरणम्॥ १३॥

हारः। न चाल्पस्थानासु दहरशाण्डिल्यादिविद्यासु द्युव्याप्तिरुपसंहर्तुमशक्येति तत्साहचर्यात्संभृत्यादिकमपि तासु नोपसंहार्यमिति वाच्यम्। दहरादिविद्यास्वपि 'यावान्वा अयमाकाशो ज्यायान्दिव' इत्यादिश्रवणेन तद्वद्द्युव्याप्तेरप्युपसंहारसंभवादिति पूर्वपक्षः। वस्तुसामर्थ्यरूपाद्विशेषादल्पस्थानव्यतिरिक्तास्विव वैश्वानरोपासनादिषूपसंहार्या। 'यावान्वा' इत्यादिकमुपास्यमहिमख्यापनार्थं नोपास्यगुणसमर्पणार्थमिति न विरोधः। 'सत्यं ज्ञानमनन्त' मित्यत्र सत्ताज्ञानयोरेव ब्रह्मस्वरूपप्रतीत्यनुसंबंधित्वेन सर्वविद्यासूपसंहारः न तु त्रिविधपरिच्छेदराहित्यरूपस्यानन्तत्वस्यापीति न विरोध इति सिद्धान्तः। भाष्यकृतव्याख्यानानुसारेण विषयवाक्ये 'संभृतानी'त्यस्य श्रीकण्ठादिभिरिति कर्त्रध्याहारो 'ब्रह्मे'त्यस्या 'तताने'त्यग्रिमक्रियापेक्षणं च द्रष्टव्यम्। सूत्रे 'संभृतिद्युव्याप्ति'इति समाहारद्वंद्वः। अल्पस्थानव्यतिरिक्तोपासनेष्वित्यध्याहारः। उपसंहार्यमिति पूर्वाधिकरणसूत्रे चशब्दसामर्थ्यलब्धस्यानुषंगः। अत इत्यनेन व्यवहितसूत्रोपात्तस्य 'विशेषा'दित्यस्य परामर्शः। वस्तुसामर्थ्यरूपाद्विशेषादित्यर्थः। इति संभृत्यधिकरणम्॥ १३॥

नयमणिमालायाम् अथ संभृत्यधिकरणम्॥ १३॥

सू०॥ संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः॥ २३॥

संभृत्यादिगुणौघः प्रकरणपाठस्य वैधुर्यात्। अविशेषात्सर्वास्वपि परविद्यासूपसंहार्यः॥ २३९॥
द्युव्याप्तेरघटनमस्त्यल्पस्थानासु विद्यासु। तत्सहपठनात्संभृत्याद्या अपि तासु नोपसंहार्याः॥ २४०॥

इति संभृत्यधिकरणम्॥ १३॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ संभृत्यधिकरणम्॥ १२॥

सू॥ संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः॥ २३॥

भगवत्पादमते, राणायणीयानां खिलेषु पठ्यते—'ब्रह्म ज्येष्ठा वीर्या संभृतानि। ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान' इति। तत्र श्रूयमाणं संभृतिद्युव्याप्त्यादिकं तदीयोपनिषद्विहितशाण्डिल्यादिब्रह्मविद्यासूपसंहर्तव्यं न वेति **संदेहः**। उपसंहर्तव्यमिति **पूर्वपक्षः**। **सिद्धान्तस्तु,** वीर्यसंभृतिद्युलोकव्याप्त्यादिकं नोपसंहर्तव्यम्। कुतः। **अतश्च**=नाम्नोरिव व्यवस्थापकस्थानविशेषादेव। अतस्संभृत्यादिगुणविशिष्टमुपासनान्तरं तत्र विधेयमिति सिद्धम्॥

श्रीकण्ठमते तथा **रामानुजमते** च प्रायो नास्ति विशेषः पूर्वस्माद्विषयवाक्यादिषु। तत्रापि संभृतिद्युव्याप्त्यादीनां किं सर्वासु विद्यासूपसंहारः उत स्थानविशेषोपासनेषु नियम इति **संशये** अनारभ्याधीतत्वात्तेषां सर्वासूपसंहार इति पूर्वपक्षमुद्राव्य द्युव्याप्तिसामर्थ्यात्तस्य हृदयाद्यल्पस्थानेषूपसंहारायोगात्तत्साहचर्याच्चेतरेषामल्पस्थानविहितासु विद्यासु नोपसंहार इति सिद्धान्तितत्वादस्ति किंचिदिव वैलक्षण्यं सिद्धान्तस्वरूपे। **सूत्रार्थस्तु, संभृतिद्युव्याप्त्यपि**=समाहारद्वन्द्वैकवद्भावः। संभृतिप्रभृति गुणजातमपि **अत एव**=स्थानविशेषसंबन्धनियमान्नियतं न सर्वत्रोपसंहर्तव्यमिति भावः॥

आनन्दतीर्थमते पूर्वमानन्दादिगुणचतुष्टयमेव सर्वमुमुक्षूपास्यमित्युक्तं युक्तं न वेति **संदेहः**। संभृतिद्युव्याप्त्योः 'उक्षा स द्यावापृथिवी'ति श्रुतयोस्सकलमुमुक्षूपास्यत्वात्सर्वापेक्षितत्वेन फलानुसार्युपासनस्य कर्तव्यत्वान्मोक्षे तयोस्सत्वाच्च न युक्तं गुणचतुष्टयोपासनं मुमुक्षूणामिति **पूर्वपक्षः**। **सिद्धान्तस्तु,** न संभृतिद्युव्याप्ती सर्वोपास्ये किं तु देवाद्युपास्ये एव। योग्यतायां विशेषसद्भावात्। योग्यत्वाभावे च फलापेक्षा नोपासनप्रयोजिका, अनर्थप्राप्तिप्रसंगात्। इति। **सूत्रार्थस्तु,** अपिपदेन नञः समाकर्षः। चशब्द एवार्थे। **संभृतिद्युव्याप्ति**=सम्यग्भरणप्रकाशव्याप्ती न सर्वोपास्ये। किं तु देवाद्युपास्ये एव। कुतः। **अत एव**=अधिकारियोग्यतायां विशेषसद्भावत एव। इति॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकाया संभृत्यधिकरणम्॥ १२॥

अथ पुरुषविद्याधिकरणम् ॥ १४ ॥

सू ॥ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

छान्दोग्यतैत्तिरीयकयोः पुरुषविद्याऽऽम्नाता । 'पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत् प्रातःसवनम्' इत्यादिरेकत्र । 'तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिः' इत्यादिरन्यत्र । सोभयत्राभिन्ना भिन्ना वेति संशयः ॥

उभयत्र पुरुषविद्येति नामाभेदाद्यज्ञावयवकल्पनासाम्याच्च अभिन्ना ॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते—तैत्तिरीये समाम्नातानां यजमानपत्न्यादीनां यज्ञावयवानां सवनत्रयादीनां च छान्दोग्येऽनाम्नानात्, तत्रान्यथैव सवनत्रयादिकल्पनाच्च भिन्नैवोभयत्र पुरुषविद्या । तैत्तिरीयके हि 'यत् सायं प्रातर्मध्यन्दिनं च तानि सवनानि' इति सवनत्रयकल्पनम् । छान्दोग्ये पुरुषायुषं त्रेधा विभज्य

अथ पुरुषविद्याधिकरणम् ॥ १४ ॥

देशभेदसंबन्धिविद्यासु गुणानुपसंहारनिरूपणप्रसङ्गेन चतुर्विंशतिवर्षादिकालभेदसंबन्धिविद्यायां गुणानुपसंहारं दर्शयतुमिमधिकरणान्तरम्—सू ॥ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॥२४॥ छान्दोग्ये पुरुषस्य यज्ञत्वकल्पनामुपक्रम्य यज्ञावयवास्सम्पादिताः षोडशोत्तरवर्षशतमिते पुरुषायुषे चतुर्विंशतिर्वर्षाणि प्रातस्सवनं चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि माध्यन्दिनं सवनमष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तृतीयसवनं यदशिशिषति पिपासति न रमते ता दीक्षाः यदश्नाति पिबति रमते ता उपसदः यद्धसति भक्षयति मिथुनीभवति तानि स्तुतशस्त्राणि यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनं ता दक्षिणाः यन्मरणं तदवभृथ इति तत्तत्सवनतया विभक्ते वयसि रोगादिप्रादुर्भावे सति स ब्रूयात् 'प्राणा वसव इदं मे प्रातस्सवनं माध्यन्दिनं सवनमनुसंतनुते'त्यादयस्तन्निवृत्तये जप्तव्या मन्त्रा विहिताः । 'प्रह षोडशं वर्षशतं जीवती'त्यायुःप्राप्तिरस्याः पुरुषविद्यायाः फलमुक्तम् । इमां विद्यामाङ्गिरसोऽघोरनामा ऋषिः कृष्णाय देवकीपुत्रायोपदिदेश स इमां विद्यां लब्ध्वा विद्यान्तरवितृष्ण एवैतद्विद्यानिष्ठो बभूवेति विद्याप्रशंसा च कृता । तैत्तिरीयके तु विद्वत्संबन्धियज्ञानुवादेन यज्ञावयवास्सम्पादिताः न तु विदुषो यज्ञत्वकल्पनमुपक्रान्तम् । विद्वान्यज्ञ आत्मा यजमान इति तादर्थ्येन पृथग्वाक्यान्तराभावात् । विद्वत्सम्बन्धिनः कस्यचिद्यज्ञस्य प्रागनुक्तत्वेऽपि वक्ष्यमाणात्मादिषु यजमानादिकल्पनामालोच्य तदर्थसमूहस्य यज्ञत्वेन प्रकरणलब्धेन विद्वत्संबन्धित्वेन चानुवादतः प्रतीतैकवाक्यतानिर्वाहोपपत्तेश्च । यज्ञावयवाः—स्वात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदश्शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं मन्युः पशुस्तपोऽग्निर्दमश्शमयिता दक्षिणा वाग्घोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्मनो ब्रह्मा श्रोत्रमग्नीद्यावद्ध्रियते सा दीक्षा यदश्नाति तद्धविर्यत्पिबति तदस्य सोमपानं यद्रमते तदुपसदो यत्सञ्चरत्युपविशत्युत्तिष्ठते च स प्रवर्ग्यो यन्मुखं तदाहवनीयो या व्याहृतिराहुतिर्यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति यत्सायं प्रातरत्ति तत्समिधो यत्प्रातर्मध्यन्दिनं सायं च तानि सवनानि ये अहोरात्रे ते दर्शपूर्णमासौ येऽर्धमासाश्च मासाश्च ते चातुर्मा-

सवनत्रयकल्पनम् । तैत्तिरीये फलाश्रवणात् 'ब्रह्मणे त्वा महस ओमित्यात्मानं युञ्जीत' इति ब्रह्मविद्यामभिधाय 'ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति' इति तत्फलं चाभिधाय 'तस्यैवं विदुषः' इत्यादिनाऽऽम्नाता पुरुषविद्या प्रस्तुतब्रह्मविद्याङ्गमिति तत्फलं ब्रह्मप्राप्तिरेव । छान्दोग्ये 'प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवति' इति फलं श्रुतम् । ततः फलभेदादवयवभेदाच्च न विद्यैक्यमिति ॥

इति पुरुषविद्याधिकरणम् ॥ १४ ॥

स्यानि य ऋतवस्ते पशुबन्धा ये संवत्सराश्च परिवत्सराश्च तेऽहर्गणास्सर्ववेदसं वा एतत्सत्रं यन्मरणं तदवभृथ' इति । इदं तु 'ब्रह्मणो महिमानमाप्नोती'ति पूर्वप्रस्तुतब्रह्मविद्यासंबन्ध्येवानूदीतम् । शमयिता भोज्यानां संस्कर्ता । सर्ववेदसं दक्षिणेति भट्टभास्करेण व्याख्यातम् । इत्थं पुरुषविद्याद्वये सवनत्रयादिकल्पनं फलं चेत्येतत्सर्वमपि परस्परविलक्षणमिति स्पष्टमेव । एवमाम्नायपाठादेव स्पष्टभेदे यथैकस्यां पुरुषविद्यायां सवनत्रयादिकल्पनं फलं चाम्नायते न तथान्यत्राम्नायत इत्येवं सूत्रकृता व्युत्पादनीयम् । नात्र किंचिदस्ति । यथाकथंचित्सवनत्रयादिकल्पनं यत्किंचित्फलश्रवणं चास्तीत्येतावता विद्यैक्यशङ्का तु सर्वत्रातिप्रसक्ता । सर्वास्वपि हि विद्यासु यत्किंचिद्रूपविशिष्टं यत्किंचिदुपास्यं यत्किंचित्फलं चास्त्येव । निराकृता च यथाकथंचित्साम्यावलम्बनानामैक्यावलम्बना च विद्यैक्यशङ्का 'अन्यथात्वं च शब्दादिति चे'दित्यधिकरणे । तत्र बहुसाम्ये सत्यप्येकत्रोद्गीथावयवत्वे प्राणदृष्टिरन्यत्र कृत्स्नोद्गीथे तदुद्गानकर्तरि वेत्येतावन्मात्रवैषम्येण विद्याभेद उक्तः । इह सवनत्रयकल्पनादेस्सर्वस्यापि वैषम्ये कथं तत एव विद्याभेदो न सिद्ध्येत् । न च सर्वस्यापि वैलक्षण्ये मरणावभृथत्वमात्रमभेदसाधकं तस्मान्निष्प्रयोजनमिदमधिकरणमिति चेत् उक्तमस्य प्रयोजनं मण्डलविद्याधिकरणे 'पुरुषविद्ययोः फलवैलक्षण्यं रूपवैलक्षण्यं च परस्परगुणानुपसंहारप्रयोजकं न स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यवैलक्षण्यमिति विभावनमस्य प्रयोजन'मिति तदेवानुसंधेयम् । 'तैत्तिरीयके फलाश्रवणा'दिति भाष्यस्याग्रिमसाध्ये हेतुनिर्देशकस्य प्रधानभूतब्रह्मविद्याफलव्यतिरेकेण फलान्तराश्रवणादित्यर्थः । अन्यथा पूर्वानुवाकान्ते ब्रह्मविद्याफलत्वेन श्रुताया ब्रह्ममहिमावाप्ते 'स्तस्यैवं विदुष' इत्याद्यनुवाकान्तेऽपि श्रुतत्वेन फलाश्रवणहेतोरसिद्धिप्रसङ्गात् । न चोभयत्रापि 'ब्रह्मणो महिमानमाप्नोती'ति फलश्रवणेन पूर्वोत्तरानुवाकविहितयोर्ब्रह्मविद्यापुरुषविद्ययोस्समप्राधान्यं शङ्कनीयम् । 'तस्यैवं विदुष' इत्यादिना प्रागुक्तब्रह्मविद्यावतः पुरुषविद्याविधानेनोपक्रम एव तस्यास्तदङ्गत्वावगमात् । 'सोमापौष्णं त्रैतमालभेत पशुकाम' इति श्रुतस्य प्रधानफलस्य तदङ्गे यूपोदुम्बरत्वइवात्रापि प्रधानफलस्याङ्गेऽनुवादोपपत्तेश्च । सूर्याचन्द्रमःप्राप्तिपूर्वकत्वविशेषप्रतिपादनार्थत्वेनानुवादसाफल्योपपत्तेश्च ॥ इति पुरुषविद्याधिकरणम् ॥ १४ ॥

नयमणिमालायाम् अथ पुरुषविद्याधिकरणम् ॥ १४ ॥

सू ॥ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

एकत्वात्संज्ञाया यज्ञावयवप्रकल्पनासत्त्वात् । फलभेदानाम्नानाच्चैकत्वं पुरुषविद्ययोर्युक्तम् ॥ २४१ ॥

संज्ञैकत्वे सत्यपि यज्ञावयवप्रकल्पनावैरूप्यात् । परविद्याशेषत्वस्वातन्त्र्याभ्यां च भिन्नतैव तयोः ॥ २४२ ॥

इति पुरुषविद्याधिकरणम् ॥ १४ ॥

अथ वेधाद्यधिकरणम् ॥ १५ ॥

सू ॥ वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

तैत्तिरीयाणामुपनिषदुपक्रमे श्रुतौ 'शं नो मित्रः शं वरुणः' 'सह नाववतु' इति मन्त्रौ विद्याङ्गभूतौ न वा ॥

इति संशये विद्यासन्निधिवशाद्विद्याङ्गभूताविति प्राप्ते उच्यते—यथा आथ-

---

अथ वेधाद्यधिकरणम् ॥ १५ ॥

अथ तैत्तिरीयके ब्रह्मविद्याप्रकरणपाठात् 'तस्यैवं तिदुषो यजमानस्ये'ति विद्यासमभिव्याहाररूपाद्वाक्याच्च पुरुषविद्याया इव 'शं नो मित्र' इत्यादिमन्त्रयोर्ब्रह्मविद्यासन्निधिपाठाद्विद्याविषयब्रह्मप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गाच्च ब्रह्मविद्याङ्गत्वं स्यादिति शङ्कानिराकरणार्थमधिकरणान्तरम्—सू० ॥ वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥ अयमत्र पूर्वपक्षाभिप्रायः । 'वदिष्यामि अधीतमस्त्वि'त्यध्ययनप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादध्ययन इव विद्यासन्निधिपाठरूपात्स्थानप्रमाणादग्रे विधास्यमानासु विद्यास्वपि विनियोगः स्यात् । क्वचिद्विनियुक्तानां मन्त्राणामन्यत्रापि विनियोगस्य बहुलमुपलम्भेन विरोधाभावात् । विरोधाभावे च प्रबलविनियुक्तस्य दुर्बलेनापि विनियोगसंभवात् । विद्यासु विनियोगाभावे तत्सन्निध्याम्नानस्यानर्थक्यप्रसङ्गेनात्र स्थानस्य लिङ्गेन समानबलत्वाच्च । अतएव 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ती'ति वाक्यविनियुक्ताग्न्यवरुद्धेऽपि क्रतावुत्तरवेद्याः क्रतुप्रकरणाम्नानवैयर्थ्यपरिहाराय तस्या अपि क्रत्वङ्गत्वमाश्रितम् । अस्ति च सन्निध्यनुगुणं लिङ्गमपि विद्यासंबन्धिब्रह्मप्रकाशनसामर्थ्यरूपम् । तस्मादुदाहृतमन्त्रयोर्विद्यास्वपि विनियोग इति । सिद्धान्ताभिप्रायस्त्वयम्—साक्षादध्ययनप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गाद्विनियोजकश्रुतिमात्रकल्पनया शीघ्रमध्ययनविनियोगे सति तत एव मन्त्रयोर्नैराकाङ्क्ष्यात्सन्निधानेन स्वस्वप्रकरणाम्नाताङ्गैर्निराकाङ्क्षाणामपि विद्यानामाकाङ्क्षामुत्थाप्य तया मन्त्रयोर्विद्याभिरेकवाक्यतां परिक-

---

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ पुरुषविद्याधिकरणम् ॥ १४ ॥

सू ॥ पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

भगवत्पादमते, अत्र पैङ्गिरहस्ये 'पुरुषो वाव यज्ञ' इति पुरुषविद्या श्रूयते । तत्राशीर्मन्त्रप्रयोगादयो धर्माश्च श्रूयन्ते । तैत्तिरीयेऽपि 'तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा' इत्यादि । तत्र पैङ्गिरहस्योक्ताः पुरुषयज्ञधर्मास्तैत्तिरीयकेऽप्युपसंहार्या वा न वेति **संदेहः** । उपसंहार्या इति **पूर्वः पक्षः** । **सिद्धान्तस्तु, पुरुषविद्यायामिव**=यथा पैङ्गिनां पुरुषविद्यायां पुरुषो यज्ञत्वेन कल्पितः तदीयमायुस्त्रेधा विभज्य सवनत्वेन कल्पितम्, अशिशिषादीनि च दीक्षादिभावेन कल्पितानि, तथा **इतरेषां**=तैत्तिरीयकाणां पुरुषविद्यायां सवनत्वादीनामनाम्नानात् । तेषां हि पुरुषविद्यायां पुरुषसंबन्धियज्ञोऽनुक्रान्तः । अतो विद्यैक्याभावान्नोपसंहर्तव्या इति सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते, तथा **रामानुजमते** च पूर्ववदेव संदेहपूर्वपक्षादिकं प्रायस्सर्वमविशिष्टमेवेति नात्र पृथग्विस्तरः ॥

आनन्दतीर्थमते, पूर्वोक्तो गुणोपसंहारः कर्तव्यो वा उत न कर्तव्यः । इति **संशये** बह्वल्पगुणोपासनयोग्याधिकारिणां बह्वल्पगुणविधायकविद्याविशेषपरिग्रहेणाभिमतार्थसिद्धेर्निरर्थको गुणोपसंहार इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** क्वचिदपि विद्यायां सर्वगुणानामनुक्तत्वात्सर्वविद्योत्तमायां पुरुषसूक्तविद्यायामपि केषांचिदेवोक्तत्वादन्येषां च गुणानामनाम्नानाच्च सर्वगुणोपासकैर्ब्रह्मादिभिरवश्यं कर्तव्य एव सर्वविद्यागुणोपसंहारः । अन्यैरपि स्वस्वापेक्षितफललाभाय एकस्यामेव विद्यायां स्वापेक्षितसर्वगुणोक्तिनियमाभावाद्गुणोपसंहारः कर्तव्य एवेति ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां पुरुषविद्याधिकरणम् ॥ १४ ॥

वैणिकानामुपनिषदारम्भे पठितः 'शुक्रं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य' इत्यादिमन्त्रो हृदयवेधादिप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादभिचारशेषः । यथा वा ऐतरेयिणां वाजसनेयिनां चोपनिषदारम्भे पठितं महाव्रतं प्रवर्ग्यरूपं च कर्म श्रुत्यादिविनियोगात् क्रतुशेषः । तथेमावपि मन्त्रौ 'ऋतं वदिष्यामि···तेजस्विनावधीतमस्तु' इत्यादिलिङ्गादध्ययनशेषभूतावेव न विद्याङ्गभूतौ, प्रयोजनभेदात्, श्रुतिलिङ्गवाक्येभ्यः सन्निधेर्दुर्बलत्वात् ॥

इति वेधाद्यधिकरणम् ॥ १५ ॥

ल्प्यैकवाक्यतानिर्वाहाय मन्त्रयोर्ब्रह्मप्रकाशनद्वारा तद्विद्याप्रकाशनसामर्थ्यमपि कल्पयित्वा तद्विनियोजकश्रुतिकल्पनापूर्वकं विद्यासु विनियोगः कार्य इत्येवं विलम्बितप्रतीतिकेन विनियोगान्तरं न कर्तव्यम् । आकाङ्क्षामूलत्वादेवंविधकल्पनायाः । मन्त्रयोर्विद्यासन्निध्याम्नानं तु विद्याभागवदरण्येऽनुवाक्यत्वलाभार्थं भविष्यतीति । सूत्रे वेधाद्युपादानं दृष्टान्तार्थमिति भाष्य एव व्याख्यातम् । यद्यपि वेधमन्त्रादीनामप्यविशिष्टस्तत्तदुपनिषदारम्भे समाम्नायः । तथापि 'हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रविध्ये'त्याद्यर्थपर्यालोचनायामाथर्वणिकमन्त्रसमाम्नायस्याभिचारिककर्मस्वेव लिङ्गाद्विनियोग इति स्पष्टम् । तथा प्रवर्ग्यस्य ज्योतिष्टोमादिषु महाव्रताख्यस्य कर्मणो गवामयनादिषु च यथायथं श्रुत्यादिभिर्विनियोग इति स्पष्टमिति तदंशो दृष्टान्ततया योजितः । प्रयोजनभेदादिति ॥ अध्ययनप्रकाशनरूपप्रयोजनभेदादित्यर्थः । श्रुतिलिङ्गादीत्यत्र वाक्येभ्य इति प्रवर्ग्यमहाव्रतादिसर्वाभिप्रायम् ॥

इति वेधाद्यधिकरणम् ॥ १५ ॥

नयमणिमालायाम् अथ वेधाद्यधिकरणम् ॥ १५ ॥

सू ॥ वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

शं नो मित्रस्सहनाविति मन्त्रौ तैत्तिरीयकाम्नातौ । विद्यासंनिधिपठनाद्विद्याङ्गत्वेन गम्येते ॥ २४३ ॥
अध्ययनलिङ्गवत्त्वात्तदङ्गभूताविमौ मन्त्रौ । वेधादिवत्तु विद्यासंनिधिरारण्यकत्वकृतः ॥ २४४ ॥

इति वेधाद्यधिकरणम् ॥ १५ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ वेधाद्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

सू ॥ वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

भगवत्पादमते, अत्र आथर्वणिकानामुपनिषदारम्भे 'सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्ये'त्यादयो मन्त्राः पठिताः । काण्वानामुपनिषदादौ 'देवा ह वै सत्रं निषेदु'रित्यादि प्रवर्ग्यब्राह्मणं पठितम् । तत्र किमेते 'सर्वं प्रविध्ये'त्यादयो मन्त्राः प्रवर्ग्यादीनि कर्माणि च विद्यासूपसंह्रियेरन्न वेति **संशयः** । उपसंह्रियेरन्निति **पूर्वः पक्षः** । **सिद्धान्तस्तु, वेधाद्यर्थभेदात्**='सर्वं प्रविध्ये'त्यादिमन्त्रप्रकाशितानां वेधादीनामर्थानामाभिचारिककर्मादिसमवेतानां भेदात् विद्यास्वसमवेतत्वादित्यर्थः । एवं मन्त्राणां विद्याङ्गत्वाभावात्प्रवर्ग्यादिकर्मणां विद्याशेषत्वाभावाच्च नोपसंह्रियेरन्निति ॥

श्रीकण्ठमते, तथा **रामानुजमते** च प्रायोऽविशिष्टमेव 'पूर्वं'स्मात्संदेहपूर्वपक्षादिकम् । विषयवाक्यनिरूपणे परं 'शं नो मित्रः शं वरुणः' इत्यादयो मन्त्रा अप्युदाहृता इत्यतो नास्ति विशेषः पृथक्प्रपञ्चनार्ह इति वेद्यम् ॥

आनन्दतीर्थमते, अत्र 'अग्ने त्वचं यातुधानस्य भिन्धि, तं प्रत्यञ्चमर्चिषा विध्य मर्मन्' इत्यादि वाक्यं विषयः । अत्रोक्ता दुष्टनिग्रहफला वेधादयो गुणास्सर्वमुमुक्षूपास्या न वेति **संशये** दुष्टनिग्रहस्य सर्वापेक्षितत्वात्सर्वमुमुक्षूपास्या एव । अत आनन्दादिगुणचतुष्टयमेव सर्वमुमुक्षूपास्यमित्युक्तमयुक्तमिति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु, वेधादि**=भिन्धिविध्यतृणीहीत्यादिकं न सर्वोपास्यम् । कुतः । **अर्थभेदात्**=वेधादीनां यत्याद्युपास्यत्वाभावात् वेधाद्युपासनफलस्य हिंसादेर्यत्यादियोग्यफलाद्विलक्षणत्वात् । अतो वेधादिकं न सर्वोपास्यमानन्दादि चतुष्टयमेव सर्वमुमुक्षूपास्यमिति सुस्थमिति सिद्धमिति ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां वेधाद्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

अथ हानोपायनाधिकरणम् ॥ १६ ॥

सू ॥ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाछन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

विदुषो ब्रह्म प्राप्नुवतः पुण्यपापयोर्विमोचनमेकस्यां शाखायामाम्नातम् । विमुक्तयोः पुण्यस्य प्रवेशस्थानं सुहृदः, पापस्य प्रवेशस्थानं शत्रव इति एकस्यां शाखायामाम्नातम् । अन्यस्यां विमोचनं प्रवेशस्थानं चेत्युभयमाम्नातम् । सर्वं चिन्तनार्थमेव । इह विमोचनं प्रवेशस्थानं चेत्यनयोः समुच्चयेन सर्वत्र चिन्तनम्? उत विकल्पेनेति संशयः ॥

अथ हानोपायनाधिकरणम् ॥ १६ ॥

सू० ॥ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥ ताण्डिशाखायामथर्वणिकशाखायां च पुण्यपापयोः केवलं हानं श्रुतम् । शाट्यायनिशाखायां केवलमुपायनं श्रुतम् । कौषीतिकशाखायामुभयमपि श्रुतम् । सर्वमिदमनुचिन्तनार्थं न केवलं विद्यामहिमप्रख्यापनार्थम् । विद्याप्रकरणपाठस्य स्थानगुणादिपाठवदनुचिन्तनार्थत्वस्यैवोचितत्वात् 'ज्यायान्दिव' इत्यादाविव विरोधाभावाच्च । न च स्थानगुणादिपाठ एवानुचिन्तनार्थः फलपाठस्तु तद्वत्ताबोधनैकप्रयोजन इति वाच्यम् । शाण्डिल्यविद्यायां 'एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मी'ति फलभूताया एव ब्रह्मप्राप्तेरनुचिन्तनीयत्वोक्तिदर्शनात् । किंचा'श्वइव रोमाणी'ति ताण्डिशाखायामन्ते ब्रह्मप्राप्त्या सह हानस्यानुचिन्तनीयत्वमुच्यते । तत्समानार्थतया कौषीतकिशाखायामपि हानस्यानुचिन्तनीयत्वसिद्धौ तत्साहचर्यादुपायनस्याऽपि तत्सिध्यति । तदेवोपासनासु शाट्यायनशाखायां श्रूयत इति तत्राऽपि तत्सिध्यति । एवं हानोपायनयोरनुचिन्तनीयत्वसिद्धौ किं तयोरेकैकमुभयं च विकल्पेनानुचिन्तनीयमुतोभयमपि सर्वत्रोपसंहरणीयमित्युपायनस्य हानं प्रत्यशेषत्वशेषत्वाभ्यां संशये पूर्वपक्षः । यथा विद्यासन्निधौ श्रुतं वेधमन्त्रादिकं विद्यासु नोपसंहार्यं तथा क्वचिच्छाखायां हानसन्निधौ श्रुतमुपायनमन्यत्र केवलहानश्रुतौ नोपसंहार्यम् । एवं केवलोपायनश्रुतौ हानमपि नोपसंहार्यम् । उपसंहारप्रयोजकस्य विद्यैक्यस्याभावात् । ननु हानोपायनयोः परस्परापेक्षतयोपसंहारः स्यात् । उपायनं हि हानमन्तरेणानुपपन्नं हानमपेक्षते । हानमप्युपायनमपेक्षत एव । अवश्यं हि कुतश्चित्प्रहीणं किंचिदुपैति यथाश्वात्प्रहीणं रोमबृन्दं भूभागमिति चेत् । सत्यम् । अर्थस्वभावपर्यालोचनया तथैवानुचिन्तनं त्वेकैकस्योभयस्य च विकल्पेनैव कर्तव्यम् । न समुच्चयेन । समुच्चयस्य सर्वत्र कौषीतकिवाक्येनैव प्राप्तिसंभवे शाखान्तरेष्वेकैकाम्नानस्य विकल्पार्थत्वाभाववैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च शाखान्तराधिकरणोक्तरीत्याध्येतृभेदेन सार्थकत्वमुपपादयितुं शक्यम् । अविशेषपुनःश्रवणे हि तथा वक्तुं युक्तमिह तु शाखाभेदेनैकैकस्योभयस्य च श्रवणमुदितानुदितहोमश्रवणवद्विकल्पार्थमित्येव न्याय्यमिति भाष्ये हानश्रुतावुपायनस्यानुपसंहार्यत्वोक्तिरुपायनश्रुतौ हानानुपसंहार्यत्वस्याप्युपलक्षणम् । सिद्धान्तस्तु एकैकश्रुतावप्यन्यदप्युपसंहार्यम् । शाट्यायनिशाखायां दायसंक्रमणदृष्टान्तेन ह्येवमवगम्यते । यथा मुच्यमानस्य धने तं प्रति यथेष्टविनियोगार्हता हीयते पुत्रान्प्रति च सा सम्पद्यते । एवं तस्य पुण्यपापयोस्तं

किं तावत् प्राप्तम्? 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इति शाट्यायनके श्रूयते । ताण्डिशाखायाम् 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य' इति श्रूयते 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इति चाथर्वणे । अत्र विदुषः पापपरित्यागप्रतिपादकश्रुतौ परित्यक्तयोः पुण्यपापयोः प्रवेशस्थानं नोपसंहार्यम्, परित्यागश्रुतावश्रुतत्वात् ॥

प्रति फलजननार्हता हीयते, प्रियाप्रियान्प्रति च सम्पद्यत इति श्रुतिषु हानोपायनशब्दाभ्यां विवक्षितमिति तत्र हानं ब्रह्मप्रेप्सोर्मुच्यमानस्य फलरूपत्वाद्यथोपासनं फलमिति तत्क्रतुन्यायतस्सर्वासु विद्यास्वनुचिन्तनीयतयोपसंहर्तव्यम् । एवञ्च तस्य फलस्योपपादकतया तच्छेषत्वेन फलभूतमुपायनमपि सर्वत्रोपसंहार्यम् । पुण्यपापयोः फलजननार्हत्वस्यान्यविषयसंक्रान्तौ हि हानमुपपन्नं भवति । संकीर्तनप्रायश्चित्तादिभिरनष्टतया विद्यमानयोस्तयोः फलजनकत्वावश्यंभावादिति सूत्रे हानावुपायनमुपसंहर्तव्यम् । तस्य हानोपपादकतया फलरूपं हानं प्रति शेषत्वेन फलकोटिनिविष्टत्वादित्युक्तेरुपायनेऽपि हानमुपसंहर्तव्यम् । हानस्य तदुपपादनीयफलरूपत्वादिति सहेतुकसाध्यान्तरस्याप्युपलक्षणम् । शाखान्तरोक्तार्थापेक्षितस्य शाखान्तराद्ग्रहणे दृष्टान्ताः कुशाच्छन्द इत्यादिसौत्रपदेनोक्ताः कुशाः । उद्गातृणां प्रस्तावकर्मणि विनियुक्ता उदुम्बरदारुशलाकाः । छन्दांसि देवप्रकाशका असुरप्रकाशकाश्च कर्मविशेषे क्रमेण प्रयोक्तव्या मन्त्राः । स्तुतिरुक्थ्यस्तोत्रानन्तरं सूर्यास्तमयसन्निहिते काले समारम्भणीयं स्तोत्रम् । उपगानमुद्गातृषु स्तुवत्सु अध्वर्युव्यतिरिक्तैः कैश्चन ऋत्विग्भिः कर्तव्यं हो इति शब्दोच्चारणम् । एतेषामुक्तो विशेषः शाखान्तरवाक्यैकवाक्यतया लब्ध इति दृष्टान्तीकरणम् । ननु हानोपायनयोः क्वचिदेकं क्वचिदन्यत्क्वचिदुभयमित्याम्नानभेदवैयर्थ्यपरिहाराय विकल्पस्समाश्रयणीयो न समुच्चय इति शङ्कानिराकरणार्थं तदुक्तमिति सूत्रशेषः । शाखान्तराम्नातोपसंहारे सर्वास्वपि शाखासु हानोपादानशब्दवत्त्वाविशेषो लभ्यत इत्यविशेषपुनःश्रवणमध्येतृभेदेन परिहर्तुं शक्यम् । अतोऽष्टदोषदुष्टो विकल्पो न समाश्रयणीयः । एवं शाखान्तरगतशब्दोपसंहारेणाऽपि परिहर्तुं शक्ये विकल्पेन विकल्पस्समाश्रयणीय इत्येतज्जैमिनिनापि 'अपि तु वाक्यशेषः स्या'दित्यादि सूत्रेणोक्तमिति सूत्रशेषस्याभिप्रायः । 'यज्ञेषु येयजामहं करोति नानूयाजे'ष्वित्यनारभ्य श्रूयते । तत्र सामान्यतस्सर्वयज्ञेषु येयजामहस्य विधिश्रुतौ विशिष्यानूयाजेषु तन्निषेध इति पर्युदासाधिकरणे पूर्वपक्षः कृतः । तथा सत्यनूयाजेषु येयजामहतन्निषेधयोरुभयोरपि श्रुतितः प्राप्तत्वेनातिरात्रे षोडशिग्रहणाग्रहणयोरिव विकल्पो भवेत् । न चात्र पदाहवनीयशास्त्रन्यायः प्रवर्तते । पदशास्त्रं ह्याहत्य होमविशेषविषयत्वाद्धोमसामान्यद्वारा तद्विषयेऽपि होमे प्राप्तव्यपर्यवसानादाहवनीयशास्त्रात्प्रागेव प्रवर्तत इति शीघ्रप्रवृत्तिकेन पदशास्त्रेणापहृतविषयविशेषमाहवनीयशास्त्रं तदितरविशेषविषयतया व्यवतिष्ठत इति युक्तम् । युक्तञ्च विशेषशास्त्रतया शीघ्रप्रवृत्तेन 'शरमयं बर्हिरि'ति शास्त्रेणापहृतबर्हिरङ्गं कल्पनीयचोदकशास्त्रं तदितराङ्गविषयतया व्यवतिष्ठत इति । इह तु सामान्यविषयमपि विधिशास्त्रमेवानूयाजानपि क्रोडीकृत्य प्रथमं प्रवर्तत इति वक्तव्यम् । अ-

इति प्राप्ते ब्रूमः—हानिर्विमोचनं, उपायनं प्रवेशः। केवलहानावाम्नातायां केवलोपायने चाम्नाते इतरेतरसमुच्चय एव न्याय्यो न विकल्पः । उपायनशब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वात् तच्छेषत्वम्, त्यक्तयोः प्रवेशस्थानवाचित्वेन तदपेक्षत्वात्। प्रदेशान्तराम्नातवाक्यस्य प्रदेशान्तरवाक्यं कथं शेषभूतमिति चेत्—यथा 'वानस्पत्याः कुशाः' इत्येतद्वाक्यशेषभूतं 'औदुम्बर्याः कुशाः' इत्येतत् तद्विशेषकं प्रदेशान्तरस्थम्। यथा 'देवासुराणां छन्दोभिः' इत्येतच्छेषभूतं 'देवच्छन्दांसि पूर्वम्' इति प्रदेशान्तरस्थम्। यथा 'षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति' इत्येतच्छेषभूतं 'समयाविषिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रम्' इति। यथा 'ऋत्विज उपगायन्ति' इत्येतच्छे-

---

न्यथा प्रसक्त्यभावेन निषेधायोगात्। अतः पदशास्त्रस्याहवनीयशास्त्रादिव न निषेधशास्त्रस्य विधिशास्त्राद्बलवत्ता शक्या वक्तुम्। नापि लिङ्गाच्छ्रुतेरिव निषेधशास्त्राद्विधिशास्त्रस्य बलवत्ता वक्तुं शक्या। निषेधशास्त्रस्यात्यन्तबाधप्रसङ्गात्। तस्मादुभयोरपि विरुद्धयोस्तुल्यबलत्वाद्विकल्पः प्रसज्येतैव। एवं विकल्पः प्रसज्यमानोऽष्टदोषदुष्टत्वादन्याय्य इति तत्परिहाराय नञः पर्युदासवृत्तिमाश्रित्यानूयाजव्यतिरिक्तेषु यज्ञेषु येगजामहं करोतीत्येवमर्थसमर्पकतया 'नानूयाजे'ष्वित्यस्य पूर्ववाक्यशेषतैवाङ्गीकरणीयेति सिद्धान्तव्यवस्थापनार्थमिदं सूत्र'मपि तु वाक्यशेषः स्या'दित्यादि प्रदेशान्तरस्थवाक्यशेषताप्रतिपादनपरम्। अपित्विति पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थम्। ननु नेदं सूत्रं प्रदेशान्तरस्थशब्दस्य प्रदेशान्तरस्थवाक्यशेषताप्रतिपादकतायामुदाहरणं किंतु 'दीक्षितो न जुहोती'ति ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नातं वाक्यं क्रत्वर्थपुरुषार्थसाधारण्येन सर्वेषामपि होमानां प्रतिषेधकमथवा क्रत्वर्थेषु प्रत्यक्षशिष्टान्विहायातिदेशप्राप्तानां बहूनां पुरुषार्थानां च होमानां प्रतिषेधकमिति पूर्वपक्षनिराकरणार्थं प्रवृत्त'मपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्प्रतिषेधे विकल्पः स्या'दिति सूत्रमिहोदाहरणम्। तेन हि सूत्रेणाग्निहोत्रादिहोमानां स्वस्वविधितः क्रतुमध्ये कर्तव्यत्वेन नदीक्षितवचनेन अकर्तव्यत्वेन पर्युदासाधिकरणपूर्वपक्षन्यायाद्विकल्पप्राप्तौ तत्परिहाराय नदीक्षितवाक्यस्याग्निहोत्रादिवाक्यशेषत्वमभ्युपगम्य नञः पर्युदासवृत्तिराश्रयणीया। तेनादीक्षितो यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यग्निहोत्रादिवाक्यानामर्थस्सम्पद्यत इति प्रतिपादितमतस्तदेवेहोदाहर्तव्यमिति चेत्सत्यमेतत्। तथा हि—तत्र प्रतिषेधाश्रयणे वस्तुतो विकल्पो न प्रसज्यते । होमनिषेधः क्रत्वर्थः होमः पुरुषार्थ इति विधिनिषेधयोर्विषयभेदादुभयोरपि क्रत्वर्थत्वेन विषयैक्ये हि षोडशिग्रहणाग्रहणरीत्या तयोरन्यतरस्य यस्य कस्यचित्परिग्रहेऽपि क्रतोस्साद्गुण्याद्विकल्पो भवेत्। इह तु होमनिषेधएव क्रत्वर्थ इति होमपक्षे क्रतोर्वैगुण्याद्वस्तुतो विकल्पस्य न प्रसक्तिः। कृत्वाचिन्तया तु तत्सूत्रं प्रवृत्तम्। यदि प्रतिषेधाश्रयणे पर्युदासाधिकरणपूर्वपक्षरीत्या विकल्पः प्रसज्यते तदा तत्परिहाराय न दीक्षित इत्यस्याग्निहोत्रादिवाक्यशेषत्वमङ्गीकृत्यापि विकल्पः परिहरणीयः किंचित्प्रकरणाम्नातस्यैकस्य शब्दस्य प्रदेशान्तराम्नातानेकवाक्यशेषभावादपि पापीयान्विकल्प इति न्यायं व्युत्पादयितुम्। अतः प्रदेशान्तराम्नातशब्दस्य प्रदेशान्तराम्नातवाक्यशेषत्वं कुशादिषूदाहृतमेव। 'तदुक्त'मिति सूत्रांशस्तु वस्तुतः प्राप्नुवन्विकल्पस्सति संभवे सर्वथा परिहरणीय इत्येतावन्मात्रे पूर्वमीमांसकसंमतिप्रदर्शनार्थं इत्यभिप्रेत्य 'नानूयाजे'ष्वित्यत्र विधिप्रतिषेधयोरुभयोरपि क्रत्वर्थत्वेन व-

षभूतं 'नाध्वर्युरुपगायेत्' इति पर्युदासवाक्यम्। एवमुपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषतया संभवन्त्यां गतौ न विकल्पो न्याय्यः। तदुक्तं प्रथमतन्त्रे 'अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य' इति स्तुत्यर्थं प्रकर्षार्थं वेति। नन्वर्थवादः कथं देशान्तरस्थार्थवादसापेक्ष इति चेत्—'न, सामोपास्तिस्तावकत्वेन श्रुतस्य 'एकविंशो वा इतोऽसावादित्यः' इत्यर्थवादस्यैकविंशत्वनिर्णयाय तैत्तिरीयकगतसत्रप्रकरणस्थार्थवादापेक्षत्वदर्शनात्। 'द्वादशमासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः' इति हि तत्र संख्यानिर्वाह उक्तः। ततोऽर्थवादत्वेऽप्युपायनमुपसंहार्यम्। हानोपायनयोरेकत्राप्यवगतिरस्ति कौषीतकिश्रुतौ 'तत् सुकृतदुष्कृते विधूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्ति अप्रिया दुष्कृतम्' इति। अतस्तयोः समुच्चयः॥

इति हानोपायनाधिकरणम्॥ १६॥

स्तुतो विकल्पप्राप्तिरस्तीति तन्निदर्शनाय पर्युदासाधिकरणसिद्धान्तसूत्रमुदाहृतम्। सूत्रे हानं प्रत्युपायनस्य शेषत्वोक्त्यैव केवलोपायनश्रुतौ हानोपसंहारसिद्ध्यर्थं हानस्योपायनं प्रति शेषित्वहेतुरपि सिद्ध एवेति न पृथगुक्तिः। उपायनस्य शेषत्वादित्येतावति वक्तव्ये शब्दग्रहणमविशेषपुनःश्रवणाभावाद्विकल्प एव न्याय्य इति पूर्वपक्षशङ्कानिराकरणाय सर्वत्र हानोपायनशब्दवत्त्वाविशेषं दर्शयितुम्। एवमनुचिन्तनार्थं हानोपायनयोः परस्परोपसंहार इति प्रतिपादनार्थत्वेन सूत्रं योजितम्। अथ स्तुत्यर्थत्वेनोपसंहार इति प्रतिपादनार्थमिदं सूत्रमिति मतान्तरमुपन्यस्यति—स्तुतिप्रकर्षेति। ननु तत्रादित्यस्यैकविंशत्वनिर्धारणार्थमर्थवादान्तरापेक्षा नात्रोपायनापेक्षया निर्णेयं किंचिदस्तीत्याशङ्क्यार्थनिर्णयार्थमपेक्षाभावेऽपि स्तुतिप्रकर्षार्थं तदपेक्षेत्येतावता साम्यमस्तीत्यभिप्रेत्योपसंहरति—ततोऽर्थवादत्वेऽपीति। स्तुत्यर्थत्वपक्षेऽपि हानोपादाने पारमार्थिके एव। वैश्वानरेष्टिफलन्यायेन वचनवलात्। 'यदेनश्चकृमा वयं, यद्वान्यकृत मारिम, ता मामुञ्चतांहसः, यदन्यकृत मारिमे'त्यादिष्वन्यकर्मफलस्यान्यत्र संभवात् 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणी'त्यादिकं परमात्मदृष्ट्यनन्तरं तद्रष्टारं प्रति कर्मणां फलजननशक्तिक्षयपरं प्रियाप्रियगतफलार्पणानन्तरं तत्क्षयपरं वेति न कश्चिद्विरोधः॥

इति हानोपायनाधिकरणम्॥ १६॥

नयमणिमालायाम्

अथ हानोपायनाधिकरणम्॥ १६॥

सू०॥ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम्॥ २६॥

हानोपायनतद्द्वयमनुसंधेयं विकल्पेन। परविद्यासु यथारुचि पृथगाम्नानार्थवत्त्वाय॥ २४५॥

हानोपायनवाक्ये ह्यपेक्षया शेषशेषितापन्ने। तस्मात्समुच्चयः स्यात् पृथगाम्नानस्य वैधुर्यात्॥ २४६॥

इति हानोपायनाधिकरणम्॥ १६॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ हान्यधिकरणम्॥ १५॥

सू॥ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम्॥ २६॥

भागवत्पादमते, अस्याधिकरणस्य 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' 'अश्व इव

रोमाणि विधूय पापम्' 'तथा विद्वान्पुण्यपापे विधूय' इत्यादीनि क्रमेण शाट्यायनिताण्ड्याथर्वणवाक्यानि **विषयः**। अत्र वर्णकद्वयमुपन्यस्तम् । आद्ये वर्णके शाट्यायनिश्रुतौ पुण्यपापयोरुपादानमात्रश्रवणेऽपि त्यागं विनोपादानस्यासंभवात्पुण्यपापत्याग आक्षिप्यते । ताण्ड्याथर्वणवाक्ययोः पुण्यपापत्यागमात्रमुच्यते, त्यक्तयोरुपादानमन्यत्र श्रुतमत्रोपसंहार्यं न वेति **संदेहः**। नोपसंहर्तव्यमिति **पूर्वः पक्षः**। **सिद्धान्तस्तु**, सूत्रे तुशब्दः कैवल्यवाची । **हानौ तु**=केवलहानौ श्रुतायामुपादानमुपसंहर्तव्यम् । कुतः । **उपायनशब्दशेषत्वात्**='तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्ति अप्रिया दुष्कृतम् ।' इत्यग्निरहस्ये हानसन्निधौ श्रूयमाणस्य हानशब्देनापेक्षितस्य उपादानात्मकोपायनशब्दस्य हानं प्रति शेषत्वावगमादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—**कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्**=कुशावत् छन्दोवत् स्तुतिवत् उपगानवदित्यर्थः । यथा कुशादिषु श्रुत्यन्तरगतविशेषान्वयः तथा हानावुपायनान्वय इति सिद्धम् । श्रुत्यन्तरगतो विशेषः श्रुत्यन्तरेऽभ्युपेय एव । अन्यथा अष्टदोषदुष्टो विकल्पः स्यात् । **तदुक्तम्**=द्वादशलक्षण्यां जैमिनिना 'विप्रतिषेधे विकल्पः स्या'दित्युक्तमिति ॥

वर्णकान्तरं निरूप्यते—उदाहृतश्रुतिष्वेव किं पुण्यपापयोर्विधूननं=हानमभिप्रेतमुत तयोश्चालनमिति **संशयः**। चालनमेवेति **पूर्वः पक्षः**। **सिद्धान्तस्तु**, हानावेवायं विधूननशब्दो भवितुमर्हति । कुतः । उपायनशब्दसन्निधौ श्रूयमाणस्य विधूननशब्दस्योपायनं प्रति शेषत्वादित्यर्थः । हानं विनोपादानात्मकोपायनस्यासंभवाच्चालनवाचकेनापि विधूननशब्देन हानमेव लक्ष्यमिति भावः । यथा कुशादिस्थले शाखान्तरीयविशेषश्रवणं निर्णायकं तथेहापि क्वचिद्विधूननसंनिधौ श्रूयमाणमुपायनं सर्वत्र हानलक्षकत्वे निश्चायकमिति यावत् । 'तदुक्त'मिति पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ **इति हान्यधिकरणम्** ॥

श्रीकण्ठमते, तथा **रामानुजमते** च विषयवाक्यमविशिष्टमेव पूर्वस्मात् । पूर्वपक्षसिद्धान्तनिरूपणेतु कियानस्ति विशेषः पूर्वस्मात् । नानयोः परस्परं वैरूप्यम् । अनयोर्मतयोः **संशय** एवम्—किं पुण्यपापयोः केवलहानिचिन्तनं केवलोपायनचिन्तनमुभयचिन्तनं च, सर्वासु विद्यासु विकल्पेनानुष्ठेयमुत समुच्चयेनेति । तथातथाम्नातस्यार्थवत्त्वाय विकल्प एव न्याय्य इति **पूर्वपक्षः**। **सिद्धान्तस्तु,** केवलहाने केवलोपायने चाम्नाते इतरेतरसमुच्चयो न्याय्यो न विकल्पः । एकस्यां शाखायामुभयविधानं प्रतिपत्तृभेदेन परिहार्यम् । **सूत्रार्थस्तु, हानौत्विति** । तुशब्दः पक्षव्यावर्तकः । हानाविति प्रदर्शनार्थम् । केवलविमोचने केवले चोपायने श्रूयमाणे तयोरितरेतरसमुच्चयोऽवश्यम्भावी । कुतः । **उपायनशब्दशेषत्वात्**=उपायनशब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वादित्यर्थः । प्रदेशान्तराम्नातवाक्यस्य प्रदेशान्तराम्नातवाक्यशेषत्वे दृष्टान्तमाह—**कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवदिति**। स्पष्टम् । एवमुपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषतया संभवन्त्यां गतौ न विकल्पो युक्तः । तदुक्तं पूर्वकाण्डे—'अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्ये'त्यादिना । इति ॥

आनन्दतीर्थमते, सूत्रद्वयात्मकमिदमधिकरणम् । मुक्तावप्युपासनमस्ति वा न वेति **संदेहः**। मुक्तस्य विधिवश्यत्वे मुक्तेस्संसाराविशेषप्रसङ्गान्मुक्तानामुपासनं नास्तीति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** यद्यपि मुक्तानां विधिनिबन्धनमुपासनं नास्ति तथापि नियतब्रह्मयज्ञानामपि कुशैः स्वेच्छया मन्त्रवत्सामाध्ययनादिदर्शनात् ऐच्छिकमुपासनं मुक्तानामप्यस्त्येवेति । **सूत्रार्थस्तु,** तुरवधारणे । यतः **हानौ**=बन्धहानिरूपमुक्तौ । तदुक्तम् 'मुक्तानामेतत्समे'तिश्रुतावुपासनमुक्तम् । अतो मोक्षेऽपि तेषामुपासनमस्त्येव । तदपि **कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवदेव**=यथा नियतब्रह्मयज्ञानां द्विजानां नियतसंध्योपासनानन्तरमपि कुशग्रहणपूर्वकमाच्छन्देन स्वेच्छया स्तुत्युपगानं तद्वत् स्वेच्छया मुक्तानामुपासनमस्ति । तदपि न विधितः । तदप्युपासन'मेतत्साम गायन्नास्ते'इत्यादावुक्तमित्यर्थः । विधिनिबन्धनत्वमुपासनस्य कथं न स्यादिति चेत् उपासनविधीनामुपायनशब्दशेषत्वात्=मोक्षवाक्यशेषत्वात् । तथा च मोक्षार्था उपासनाविधयः कथं मुक्तिविषयाः स्युरिति भावः ॥

सू ॥ सांपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २८ ॥ सांपराये=मोक्षे उपासनं स्वेच्छयैवेत्यङ्गीकार्यम् । नत्वनिष्टनिवृत्त्यर्थम् । कुतः । **तर्तव्याभावात्**=मुक्तैः परिहर्तव्यानिष्टस्यैवाभावात् । तदपि कुतः । **हि**=यस्मादन्ये शाखिनः तथा 'तीर्णो हि तदा सर्वाञ्शोकान्हृदयस्य भवती'ति परिहर्तव्यानिष्टाभावं पठन्ति तस्मादित्यर्थः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां हान्यधिकरणम् ॥ १५ ॥

अथ सांपरायाधिकरणम् ॥ १७ ॥

सू ॥ सांपराये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

पूर्वोक्तं पुण्यपापविमोचनं देहवियोगकाल एव चिन्तनीयं उत मार्गे वा ॥

इति संदिह्य पूर्वपक्षं प्रवर्तयति । तथा हि—'अश्व इव रोमाणि विधूय पापम्'''धूत्वा शरीरम्' इति कुत्रचिद्देहवियोगकाल एव श्रुता सुकृतदुष्कृतहानिः । कुत्रचित् 'स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसाऽत्येति तत् सुकृतदुष्कृते विधूनुते' इत्यध्वनि श्रुता । एवमुभयश्रुतिसद्भावेऽपि सांपराये देहवियोगकाल एव चिन्तनीया, तदूर्ध्वं ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरेकेण प्राप्तव्यस्य कर्मसाध्यस्य सुखदुःखभोगस्याभावात् । तथा ह्यधीयतेऽन्ये 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये' इति देहवियोगादूर्ध्वं ब्रह्म प्राप्तमेव ॥

सू ॥ छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

देहवियोगकाले पुण्यपापविमोचनश्रुतेस्तदूर्ध्वं ब्रह्मप्राप्तिश्रुतेः उभयत्र श्रुत्यविरोधाद्धेतोः 'तत् सुकृतदुष्कृते विधूनुते' इति श्रुतिखण्डश्छन्दतो नेतव्यः, 'एतं देवयानं पन्थानमापद्य' इति वाक्यखण्डात् प्रागुपनेतव्यः ॥

सू ॥ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ २९ ॥

देहवियोगकाले सर्वकर्मक्षयेऽपि गतिविधिरुपपन्न एव ब्रह्मोपासकानाम्, तत्र

अथ सांपरायाधिकरणम् ॥ १७ ॥

सू० ॥ सांपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥ प्रासङ्गिकीं संगतिं सूचयितुं विशेषयति—पूर्वोक्तमिति । देहवियोगानन्तरं कर्मसाध्यफलाभावाद्द्विविधश्रुतिदर्शनाच्च संशयः । प्राप्तव्यस्येत्यनेन सौत्रं तर्तव्यपदं व्याख्यातम् । तरतिरिह प्राप्त्यर्थः । आगमशासनस्यानित्यत्वादिडागमाभावः । नन्वेवं सति 'तत्सुकृते'त्यादिश्रुतेः का गतिः । न च पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वात्तद्वाक्यं प्रागेव नेतव्यमिति वाच्यम् । 'तत्सुकृते'त्यत्र तच्छब्देन तस्मादर्थेन संनिहितस्य विरजानद्यतिक्रमणस्य सुकृतदुष्कृतविधूनने हेतुत्वस्य प्रतिपाद्यमानतयार्थतः प्राङ्नयनासंभवादित्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—सू० ॥ छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥ 'पापं विधूय धूत्वा शरीर'मिति 'यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये' इति च श्रुतिद्वयस्याविरोधमपेक्ष्य 'तत्सुकृते'त्यत्र तत्पदं सन्निहितस्य विरजानद्यतिक्रमणस्य हेतुत्वं न ब्रवीति किंतु पर्यङ्कविद्याप्रकरणाद्विद्यासामर्थ्यादेव पुण्यपापविधूननस्य श्रुत्यन्तरेषु प्रसिद्धत्वाच्च प्रकृताया विद्यायाः कारणत्वं ब्रवीतीत्यङ्गीकर्तव्यम् । एवञ्च सर्वनामश्रुतिप्राप्तहेतुहेतुमद्भावविरोधाभावा'त्तत्सुकृते'त्यादिवाक्यं यथेष्टं योजयितुं शक्यमिति देवयानपथप्राप्तिवचनात्प्रागेवोचितस्थले तद्वचनं योजनीयमिति भावः । ननु देहवियोगकाल एव सर्वकर्मक्षये कर्ममूलसूक्ष्मशरीरानुवृत्त्यसंभवादर्चिरादिगतिविधिरनुपपन्नः । जीवस्याणुत्वेन स्वतो गतिमात्रसंभवेऽपि शरीरेन्द्रियराहित्ये चन्द्रसंवादाद्यसंभवादित्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—सू० ॥ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ २९ ॥ मार्गे यथा चन्द्रसंवादश्शरीरेन्द्रियसाध्यः तथा ब्रह्मप्राप्त्यनन्तरमपि शरीरेन्द्रियसाध्या एव विहा-

तत्र विहाररूपार्थोपलब्धेः । 'स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति दृश्यते । लोकवत्, यथा लोके राजाश्रितानां पुरुषाणामनितरपुरुषसाधारणसर्वार्थसिद्धिः । अतो मार्गश्रुतिरपि न बाध्यते, देहवियोगकाले सकलकर्मक्षयेऽपि विद्यामाहात्म्याल्लिङ्गशरीरावस्थानेन मार्गगतिः, तत्तद्देशविहारचन्द्रसंवादादिसर्वार्थसिद्धिसंभवादिति ॥

एवं प्राप्ते सिद्धान्त उच्यते—

सू ॥ गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ ३० ॥

देहवियोगकाले विरजानद्यतिक्रमणकाले च इत्युभयथा कर्मक्षये सत्येव देवयानगतेः प्रयोजनवत्त्वम् । अन्यथा देहवियोगकाल एव सर्वकर्मक्षये तदनन्तरमेवासौ मुक्त इति देवयानगतेर्निष्प्रयोजनत्वात् देवयानगतिश्रवणस्य 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति देवयानेन ब्रह्मप्राप्त्यनन्तरमेव धीविकासादिरूपस्वरूपाविर्भावश्रवणस्य च विरोधः स्यात् । एवं च यद्यपि विद्यासामर्थ्याद्देवयानेन गतिस्तत्तद्देशविहारचन्द्रसंवादादिकमग्रिमविहारादिवदुपपद्यते । तथाऽपि यावद्ब्रह्मप्राप्ति धीसंकोचरूपसंसारानुवृत्तिः विद्यासामर्थ्यान्नोपपद्यत इति तन्मूलभूतकर्मलेशानुवृत्तिरवश्यमेष्टव्या । न च परमेश्वरसंकल्पविशेषादेव तदनुवृत्तिः स्यादिति वाच्यम्, तस्यैवास्माभिः कर्म(मूल)तयोच्यमानत्वात्, न ह्यस्मन्मते विहितनिषिद्धाचरणप्रयुक्तपरमेश्वरसंकल्पव्यतिरेकेण पुण्यपापे स्तः ॥

ननु ब्रह्मप्राप्त्यनन्तरधीविकासादिस्वरूपाविर्भावश्चेत् तावत्पर्यन्तं धीसंकोचहेतुकर्मानुवृत्त्या भाव्यम् । कथं विरजानद्यतिक्रमणानन्तरमेव कर्मक्षयः ॥

उच्यते—प्राकृतप्रपञ्चसीमावध्यतिक्रमणमेव परमाकाशरूपपरमशिवपदप्राप्तिरिति सैव 'परं ज्योतिरुपसंपद्य' इत्यनेन ब्रह्मप्राप्तिर्विवक्षिता । विष्णुपदसंबन्धिनी विरजानदी प्राकृतप्रपञ्चसीमावधिः । तदनुप्रवेशतः प्रक्षीणसर्वकर्मलेपा

रादय आम्नायन्ते । ते ब्रह्मविद्यासामर्थ्यलब्धैरप्राकृतैश्शरीरेन्द्रियैरुपपादनीयाः । एवं सर्वकर्मक्षयेऽपि ब्रह्मविद्यासामर्थ्यादेव मार्गगतिपर्यन्तं सूक्ष्मशरीरस्यानुवृत्त्या चन्द्रसंवादादिरुपपन्नः । लोके राजाश्रितपुरुषाणामपि ह्यभिमतार्थसिद्धिसंपादकसकलसाधनसंपत्तिर्दृश्यते । किमुत परंब्रह्मैव शरणं प्राप्तानामिति भावः । सू० ॥ गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ ३० ॥ धीसंकोचानुप्रवृत्त्यर्थं तन्मूलकर्मलेशानुवृत्तिरवश्यमभ्युपगन्तव्येति विद्यासामर्थ्याद्भवदपि कर्मणो हानं कस्यचिद्देहवियोगकाले कस्यचिद्विरजानद्यतिक्रमणानन्तरमिति व्यवस्थापनीयम् । अत 'स्तत्सुकृते'त्यादि श्रुतिरपि न पाठक्रमात्प्रच्यावनीया । न हि देहवियोगकाल एव सर्वकर्महानमिति पूर्वपक्षिणापि वक्तुं शक्यम् । केषांचित्कर्मणां विद्योदये सत्येव हानस्य 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयो'रित्यधिकरणे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । प्राकृतप्रपञ्चसीमावधिरिति । प्राकृतग्रहणमुपलक्षणम् । प्रकृतिमायाबिन्दूपादानकस्य मलिनमिश्रशुद्धात्मकस्य सांसारिकभोगस्थानविशेषभूतलोकसंघातात्मकस्य प्रपञ्चस्य सीमाया अवधिः समाप्तिभूमिः । ततः परं परमानन्दमयो मुक्तप्राप्यः परमशिवलोकः । ननु

योगिनो विष्णुपदादूर्ध्वमप्राकृतशिवपदं परमानन्दमयमनुविशन्ति । तथा हि

परमशिवलोकेऽपि किंचिद्दूरं गत्वा 'विरजां प्राप्ये'ति श्रुतिपर्यालोचनया प्रतीयते । कौषीतकिनामुपनिषदि हि पर्यङ्कविद्याम्नाता । तत्रैवं श्रूयते—'तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मलोकस्यारोहदो मुहूर्तान्येष्टिहा विरजानदीकल्पो वृक्ष' इत्यादिकं 'तं पञ्चशतान्यप्सरसः प्रतियन्ति शतं फलहस्ताश्शतमाञ्जनहस्ताश्शतं वासोहस्ताश्शतं चूर्णहस्तास्तं ब्रह्मालंकारेणालंकुर्वन्ति स ब्रह्मालंकारेणालंकृतो ब्रह्मविद्वान्ब्रह्माभिप्रयाति स आगच्छत्यारं हृदन्तर्मनसात्येति स आगच्छति मुहूर्तान् न्येष्टिहास्तस्मादपद्रवन्ति स आगच्छति विरजानदीं तां मनसैवात्येती'ति परब्रह्मणा प्रेषिताभिरप्सरोभिर्ब्रह्मालंकारैरलंकृतस्यैव ब्रह्मविदो हृदविशेषस्य यष्टिभिर्हन्तॄणां च प्राप्तिपूर्वकमेव विरजानदीप्राप्तिर्वर्ण्यते। कथं प्राकृतप्रपञ्चसीमावधिरित्युक्तम्? । उच्यते । हृदयष्टिहास्सीमासंधिस्थिताः न तु परमानन्दमयशिवलोकान्तर्गताः । विरजानद्यतिक्रमणानन्तरभाविकर्मलेशनिवृत्तेः प्राकृतप्रदेशासंभवात् अप्सरसां नियोगार्थे परब्रह्मवचनेऽभिधावतममयशसा विरजां वा अयं नदीं प्रापन्नवा अयं जरिष्यती'ति विरजाप्राप्तिकीर्तनेन तस्यास्सीमासंधित्वावगमाच्चेति भाष्याभिप्रायः । अत्र 'न वा अयं जरिष्यती'ति वचनानुसारेण 'विजरे'त्येव नामेति प्रतीयते । उपनिषद्ग्रन्थेषु साम्प्रदायिकतदध्येतृषु च विरजामित्येव पाठो दृश्यते । विरजेति लोकैर्व्यवह्रियमाणं नाम प्रसिद्धम् । विष्णुपदादूर्ध्वमिति । विष्णुलोकः परमशिवलोकादव्यवहिताधरलोक इति भावः । ननु कर्मयोगेन शिवमुपासीनानां प्राप्यादपरशिवलोकादव्यवहिताधरलोको विष्णुलोकः । न तु मुक्तप्राप्यात्परमशिवलोकात् । शिवधर्मोत्तरे—'ज्ञेयं विष्णुपदादूर्ध्वं दिव्यं शिवपदं महत् । भोगसंस्थानमतुलं कर्मयोगरतात्मनाम् ॥ अप्रमेयगुणैर्दिव्यैर्विमानैस्सार्वकामिकैः । असंख्यैस्तत्पुरं व्याप्तं सर्वप्राण्युपकारकैः । सहस्रभूमिविस्तीर्णैस्सूर्यकोटिसमप्रभैः॥ रुद्रलोक इति प्रोक्तमशेषगुणसंयुतम् । सर्वेषां शिवभक्तानां तत्पुरं परिकीर्तितम् ॥ रुद्रक्षेत्रमृतानां च जंगमस्थावरात्मना'मित्यादिवचनैरपरशिवलोकं वर्णयित्वा 'इत्येतेदपरं प्रोक्तं श्रीमच्छिवपुरं महत्। देहिनां कर्मनिष्ठानां पुनरावर्तनं स्मृत'मिति तद्वर्णनं समाप्य—'ऊर्ध्वं शिवपुराज्ज्ञेयं स्थानत्रयमनुत्तमम् । नित्यं परमशुद्धं च स्कन्दोमाशङ्करात्मकमि'ति तदनन्तरं स्कन्दलोकादुमालोकाच्च परस्य परमशिवलोकस्य वर्णनमुपक्रम्य 'ये संप्राप्ताः परं स्थानं ध्यानयोगरता नराः । न तेषां पुनरावृत्तिर्घोरे संसारमण्डले' इत्यादिना तं प्राप्तानामेवानावृत्तिप्रतिपादनात् । तत्रोक्त उमालोक एव वायुसंहितायामुन्मनालोक इत्युक्तः । 'तदूर्ध्वमुन्मनालोकात्सोमलोकमलौकिकम् । सोमस्सहोमया यत्र नित्यं निवसतीश्वरः' इति । उच्यते । उमालोकसन्निधौ शिवधर्मोत्तरादिप्रतिपादितोऽस्ति गोमातृलोकः स तावदुमालोकान्तर्गत एव । तत्रैवोमाया अंशभूतस्य परनारायणस्य स्थानम् । तदेतन्म प्रवर्णेनावगम्यते । 'ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै गावो यत्र भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरी'ति । अस्यार्थः—हे विष्णो ते तानि स्थानानि तच्छब्दाद्बहुवचनस्य 'सुपां सुलुगि'त्यादिना शे आदेशः । ते तव धामानि स्था-

(१) 'मालाहस्ताः' इति पाठान्तरम् । (२) 'इत्येतदुत्तरं प्रोक्तं' इति पाठान्तरम् । (३) 'दुमालोकैकदेश एव' इति ख पाठः ।

श्रूयते 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इति । अतो न विरोधः ॥

इति सांपरायाधिकरणम् ॥ १७ ॥

नानि गमध्यै गन्तुमुश्मसि इच्छामः । गमेर्धातो'स्तुमर्थे सेसे'त्यादिसूत्रेण तुमुन्प्रत्ययार्थे अध्यै इति प्रत्ययः । 'उश्मसी'ति 'वश कान्तौ' इति धातोरुत्तमपुरुषबहुवचने 'इदंतो-मसी'रिति सूत्रेणान्तिम इकारादेशः । सांहितो दीर्घः । तान्येव धामानि विशेष्यन्ते । यत्र येषु स्थानेषु अयासः अनपायिन्यः यातेरसुन्प्रत्यये नञ्समासः । भूरिशृङ्गा गावः नन्द्यादयो गोमातरः सन्ति अत्राह अस्मिन्नेव स्थाने । 'अहे'ति निपात एवकारार्थः । तत्प्रसिद्धम् । उरुगायस्य उरुभिर्महद्भिर्गीयमानस्य भूरेः महतो वृष्णः विष्णोस्तव परमम-धस्तनविष्णुलोकापेक्षयोत्कृष्टमवभाति अवमे भाति परमशिवलोकस्याधस्ताद्भातीति । तस्मादुमालोकान्तर्गतवैष्णवपरमपदाभिप्रायं 'विष्णुपदसंबन्धिनी'ति 'विष्णुपदादूर्ध्वमिति चे'ति युज्यत एव ॥

इति साम्परायाधिकरणम् ॥ १७ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ साम्परायाधिकरणम् ॥ १७ ॥

सू० ॥ साम्पराये तर्त्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥ छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ २९ ॥ गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ ३० ॥

देहवियोगे विदुषां कर्मलयस्तदनु न खलु तत्कृत्यम् । गतये सूक्ष्मतनुस्थितिरस्तु क्रीडाग्निमेपि वियातः ॥ २४७ ॥

देहवियोगेऽध्वनि च द्विधाघविलयश्रुतिद्वयाञ्जसात् । न हि विद्यया तनुस्थितिमुपपाद्य श्रुतमुपेक्षितुं युक्तम् ॥ २४८ ॥

यावत्सूक्ष्मशरीरस्थायी बन्धश्च बुद्धिसंकोचादिः । स च न पराभिध्यानं विनावतिष्ठेत कर्म किमतोऽन्यन्न ॥ २४९ ॥

इति साम्परायाधिकरणम् ॥ १७ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ साम्परायाधिकरणम् ॥ १६ ॥

सू ॥ साम्पराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥ छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपपत्तेर्लोकवत् ॥ २९ ॥ गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ ३० ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं विद्यायाः कर्महानिहेतुत्वं सिद्धवत्कृत्य केवलहानश्रवणे उपायनोपसंहारोऽभिहितः । संप्रति विद्यायाः कर्महानिहेतुत्वं नास्तीत्याक्षेपसंगत्याह—**सांपराये इत्यादि** । अत्र 'विरजां नदीं तां मनसैवात्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते' इति पर्यङ्कस्थब्रह्मोपासकस्य कर्महानिप्रतिपादकं कौषीतकिवाक्यं विषयः । तत्र किं विरजानदीतरणानन्तरं कर्महानिः उत देहत्यागात्प्राक्काले इति **संशयः** । श्रुतिबलान्नदीतरणानन्तरमेवेति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु, सांपराये**=देहत्यागात्प्राक्परलोकसाधनीभूतविद्याकाल एव कर्महानिर्युक्ता । कुतः । **तर्तव्याभावात्**=नदीतरणानन्तरं तर्तव्यस्य प्राप्तव्यस्य पुण्यपापकर्मणः फलान्तरस्याभावात् । कर्महानिहेतोर्विद्यायाः प्राक्सत्वात्कर्महानिं विना नदीतरणानुपपत्तेश्च । अतो जीवत एव विद्यासामर्थ्यात्कर्महानिः । **तथा ह्यन्ये**=तथा ताण्ड्यादयोऽन्ये शाखिनश्च 'अश्व इव रोमाणी'त्यादौ जीवद्दशायामेव कर्महानिमधीयते इत्यर्थः ।

ननु कर्महानेर्विद्याफलत्वे ब्रह्मप्राप्तेरिव देहत्यागोत्तरकालिकत्वमेव स्यादित्याशंक्याह—**सू ॥ छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥ छन्दतः**=स्वेच्छातो विद्यानुष्ठानं जीवत एवेति तद्धेतुककर्मक्षयो जीवत एव युक्तः सति हेतौ कार्यविलंबायोगात् । **उभयाविरोधात्**=एवं सति ताण्ड्यादिश्रुत्योरुभयोरविरोधोऽपि भवतीत्यर्थः । ब्रह्मप्राप्तेर्देहत्यागं विनानुपपत्तेः प्रकृते चानुपपत्त्यभावाच्च जीवत एव कर्मक्षय इति भावः ॥ इदमधिकरणं सूत्रद्वयात्मकमेव । अन्यत्सूत्रद्वयमधिकरणान्तरम् । तत्रापि तयोः पाठे पौर्वापर्यविपर्ययश्चात्र मते विशिष्टः श्रीकण्ठरामानुजमताभ्यामिति विवेकः ॥

इति भगवत्पादमते साम्परायाधिकरणम् ॥ १६ ॥

---

(१) 'एतेष्वेव स्थानेषु'—इति ख पाठः ।

अथ गतेरर्थवत्त्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

सू ॥ गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथाहि विरोधः ॥ २९ ॥ क्वचिच्छ्रूयमाणस्यान्यत्रोपसंहाराभ्युपगमे हानसन्निधौ क्वचिच्छ्रूयमाणस्य देवयानस्य पथोऽन्यत्र सर्वत्रोपसंहारोऽस्त्विति दृष्टान्तसंगत्येदमारब्धम् । कर्महानसंनिधौ क्वचिद्देवयानः पन्थाः श्रुतः निर्गुणविद्यास्थले क्वचिन्न श्रुतः । तत्र किं देवयानोपसंहारोऽस्ति न वेति **संदेहः** । अस्तीति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** नास्तीति । स च सूत्रार्थवर्णनतः स्पष्टीभविष्यति । यथा—**गतेः**=देवयानस्य पथः अर्थवत्त्वमुभयथा-विभागेन भवितुमर्हति क्वचित्सगुणविद्यायां देवयानमार्गोऽस्ति क्वचिन्निर्गुणविद्यायां नास्तीति । **अन्यथा**=सर्वत्र देवयान-मार्गोपसंहाराभ्युपगमे 'विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इति श्रुतिविरोधः स्यात् । अतो निर्गुणवि-द्यायां मार्गोपसंहारो व्यर्थ इत्यर्थः ।

ननु तर्हि सगुणविद्यायामपि मार्गो व्यर्थः स्यादित्यत आह—**उपपन्न** इत्यादि ॥ गतेरुभयथाभाव उपपन्नः । **तल्ल-क्षणार्थोपलब्धेः**=सा गतिर्लक्षणं कारणं यस्य सगुणविद्याफलस्य स तल्लक्षणार्थः । तस्य श्रुतिषूपलब्धेः । अतः सगुण-विद्यायां मार्गोऽर्थवान् न निर्गुणविद्यायाम् । **लोकवत्**=यथा लोके सेतुवासिनां गङ्गाप्राप्त्यर्थं मार्गोपेक्षितो न गङ्गावा-सिनां तद्वदित्यर्थः ॥

इति गतेरर्थवत्त्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

श्रीकण्ठमते, इदं सूत्रचतुष्टयं सांपरायाधिकरणम् । **रामानुजमतेतु** पञ्चसूत्रात्मकमिदमधिकरणमिति विशेषः । भगवत्पादमते अधिकरणद्वयात्मकयोः अनियमः सर्वेषाम्—यावदधिकारम्—इति सूत्रयोरुत्तरयोः श्रीकण्ठरामानुजमतानु-सारेण पाठक्रमे पौर्वापर्यविपर्ययवतोस्सूत्रयोरुत्तरयोराद्यस्य 'यावदधिकार'मिति सूत्रस्य रामानुजमते सांपरायाधिकरणेऽ-न्तर्भावादस्य पञ्चसूत्रात्मकतेति वेद्यम् । यद्यपि विषयवाक्यपूर्वपक्षादिकं प्रायोऽविशिष्टमेव । तथापि संशयादिस्वरूपे पर-मनयोर्मतयोः परस्परं वैलक्षण्याभावेऽपि कियदस्ति वैलक्षण्यं शाङ्करमतादिति विशेषः । अतः प्रथमं श्रीकण्ठमतानुसारे-णेदं निरूप्यते—विषयवाक्यं पूर्ववत् । पूर्वोक्तं पुण्यपापविमोचनं किं देहवियोगकाल एकदेशः क्षीयते अध्वनि शिष्टमि-त्युभयत्र चिन्तनीयं वा उत देहवियोगकाल एव सर्वं क्षीयत इति चिन्तनीयं वेति **संशयः** । देहवियोगकाल एव सर्वं क्षीयते इति चिन्तनीयमिति **पूर्वपक्षः** । तदुपपादकानि त्रीणि सूत्राणि । **सिद्धान्तस्तु,** देहवियोगकाले विरजानद्य-तिक्रमणे चेत्युभयत्रैवेत्येव चिन्तनीयमिति । **सूत्रार्थस्तु,** उभयश्रुतिसद्भावेऽपि सुकृतदुष्कृतहानिः सांपराये देहवियोग-काल एवेति चिन्तनीया । कुतः । **तर्तव्याभावात्**=तदनन्तरं ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरेकेण प्राप्तव्यस्य कर्मसाध्यस्य सुखदुःख-भोगस्याभावात् । **तथा ह्यन्ये**='तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये' इति देहवियोगादूर्ध्वं ब्रह्म प्राप्तमेव अन्ये शाखिनोऽधीयते हि ॥

सू ॥ छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥ एवं देहवियोगकाल एव सर्वकर्मक्षयेऽवधृते **उभयाविरोधात्**='अश्व इव रोमाणि विधूय पापम्' 'तस्य तावदेव चिर'मित्युभयश्रुत्यविरोधात् चरमश्रुतोऽपि 'तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते' इति वाक्यखण्डः 'एतं देवयानं पन्थानमापद्ये'ति वाक्यखण्डात्प्राक् **छन्दतः**=इच्छानुसारेण नेतव्य इत्यर्थः ॥

सू ॥ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ २९ ॥ देहवियोगकाले सर्वकर्मक्षयेऽपि गतिविधिः उपपन्न एव ब्रह्मोपासकानाम् । कुतः । **तल्लक्षणार्थोपलब्धेः**='स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इत्यादिना त-त्तद्देशविहारचन्द्रसंवादादिसर्वार्थसिद्धिसंभवात् । यथा—**लोकवत्**=यथा लोके राजाश्रितानां पुरुषाणामनितरपुरुषसा-धारणसर्वार्थसिद्धिः तद्वत् देवयानादिसार्गश्रुतिरपि न बाध्यते विद्यामाहात्म्याल्लिङ्गशरीरावस्थानेन मार्गगत्यादिकमुपपन्नमे-वेति भावः ॥

एवं प्राप्ते **सिद्धान्तमाह—सू ॥ गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथाहि विरोधः ॥ ३० ॥** देहवियोगकाले विरजा-नद्यतिक्रमणकाले चेत्युभयथा कर्मक्षये सत्येव **गतेः**=देवयानगतेः **अर्थवत्त्वं**=प्रयोजनवत्त्वं सिद्ध्यति । **अन्यथा**=देहवि-योगकाल एव सर्वकर्मक्षये तदनन्तरमेवासौ मुक्त इति देवयानगतेर्निष्प्रयोजनत्वात् देवयानगतिश्रवणस्य 'परं ज्योतिरुप-संपद्ये'ति देवयानेन पथा ब्रह्मप्राप्त्यनन्तरमेव धीविकासादिरूपस्वरूपाविर्भावश्रवणस्य च विरोधः स्यात् । अतः देहवियो-गकाले विरजानद्यतिक्रमे चेत्युभयत्र सुकृतदुष्कृतहानिश्चिन्तनीयेति सिद्धम् ॥

रामानुजमते, तु पञ्चसूत्रात्मकेऽत्राधिकरणे विषयवाक्यसंशयपूर्वपक्षादीनां प्रायः श्रीकण्ठमतसाम्येऽपि सूत्रार्थनि-रूपणे सिद्धान्तोपन्यासे च कियानस्ति भेदः। **'गतेरर्थवत्त्वम्' 'उपपन्नस्तल्लक्षणार्थः' 'यावदधिकारमवस्थितिः'** इत्यादिक्रमेण सूत्रपाठे मतद्वयमप्यनुसृतमुभयमतविलक्षणतया 'यावदधिकारसूत्रं सांपरायाधिकरणेऽन्तर्भाव्य तच्छेषतया व्याख्यातम् । अत्राधिकरणे आद्ययोस्सूत्रयोरर्थवर्णनमपि श्रीकण्ठीयामेव प्रक्रियामनुकरोतीत्यतोऽवशिष्टसूत्रत्रयार्थ एव निरूप्यते—यथा । **सू ॥ गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथाहि विरोधः ॥ ३० ॥ गतेः**=देवयानेन गतिश्रुतेरर्थवत्त्वं

अथ आधिकारिकाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सू ॥ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३१ ॥

पूर्वत्राभिहितमुपासकानां पुण्यपापविमोचनं, ब्रह्मप्राप्तिश्च । तदिहाधिकारिकाणामधिकारभोगमन्तरेण मुक्तिरस्ति न वेति संशयः ॥

किं तावत् प्राप्तम्? वसिष्ठादीनामधिकारिणां तत्र तत्र पुराणादिषु जन्मान्तरश्रवणात् तेषां मुक्तिर्नास्त्येव । अतस्तत्त्वविदां पाक्षिकी मोक्षप्राप्तिरिति ॥

अथ आधिकारिकाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सू ॥ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३१ ॥ संगतिसूचनार्थं वृत्तमनुवदति—पूर्वत्रेति । विदुषो देहवियोगकाले विद्यया सर्वकर्मक्षयः यावद्विरजानदीतरणं धीसंकोचादिव्यवस्थापककर्मलेशमात्रस्यानुवृत्तिरित्युक्तम् । तदिदमनुपपन्नम् । विदुषामपि पुनर्जन्मान्तरश्रवणेन विद्यया मुक्तेः सर्वकर्मक्षयस्य चानियतत्वादित्याक्षेपिकी संगतिरिति भावः । विद्यया मुक्तिर्नियता न वेति संशये तदर्थसंशयो भाष्ये दर्शितः । पाक्षिकीति । यद्यपि शुकादीनां देहावसाने मुक्तिः स्मर्यते तथापि वसिष्ठादीनां देहान्तरश्रवणाद्विद्यया मुक्तिः कर्मक्षयश्चेत्युभयं न नियतम् । न च वसिष्ठादीनां प्रारब्धानुवृत्तिरस्ति ।

देहवियोगकालेऽध्वनि चेत्युभयथा कर्मक्षये सत्येव । **अन्यथा**=देहवियोगकाल एव सर्वकर्मक्षये सति सूक्ष्मशरीरस्याप्यारम्भकनाशेन स्थित्यनुपपत्तेर्देवयानगतिश्रुतिर्हि विरुध्यते ॥

परिहरति—**सू ॥ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३१ ॥** भगवन्तमुपासीनानां देहवियोगकाले सर्वकर्मक्षयेऽप्युपपन्नो देवयानः पन्थाः । कुतः । **तल्लक्षणार्थोपलब्धेः**=अकर्मलभ्यार्थोपलब्धेरित्यर्थः । 'स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'त्यादिषु उपलभ्यते ह्यकर्मलभ्यार्थो ब्रह्मोपासीनानाम् । **लोकवत्**=यथा लोके राजानमुपासीनानां प्राकृतपुरुषासाधारणातिरमणीयानेकार्थसिद्धिः तद्वत्सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं महोदारं परं ब्रह्मोपासीनानां सर्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥

देहपातसमय एव सर्वकर्मक्षये तदूर्ध्वं कर्मफलभोगाभावात्कथं वसिष्ठादीनां ज्ञानिनामपि देहान्तरसंयोगः पुत्रविपत्त्यादिषु दुःखाद्यनुभवश्चोपपद्येतेत्याशङ्क्याह—**यावदधिकारमि**त्यादि । येषां ज्ञानिनां देहपातादनन्तरमर्चिरादिका गतिः प्राप्ता तेषां तदूर्ध्वं तरितव्यकर्मफलभोगाभावाद्देहपातसमय एव सर्वकर्मक्षय उक्तः । वसिष्ठादीनामाधिकारिकाणां तु यावदधिकारसमाप्ति नार्चिरादिका गतिरस्ति । अपि त्वधिकारेऽवस्थितिरेव । अधिकारहेतुभूतकर्मणः फलदानायारब्धत्वात् । ज्ञानिनोऽप्यारब्धं हि कर्म फलानुभवेनैव क्षीयते ॥ इति ॥

इति रामानुजमते सांपरायाधिकरणम् ॥ १७ ॥

आनन्दतीर्थमते, आद्यसूत्रस्य पूर्वाधिकरणेऽन्तर्भावात् **'छन्दत'** इत्याद्येवेदमधिकरणम् । एवं तर्हि मुक्तस्योपासनवत्कर्मापि नियतमस्ति वा न वेति **संदेहः** । विध्यभावस्य भगवत्पूजात्मकत्वेन तदिच्छाविषयत्वसंभवस्य चाविशेषात् 'कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहै'रिति भारतवचनाच्च कर्माप्युपासनवन्नियतमस्त्विति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, सू ॥ छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २९ ॥** मुक्ताः छन्दतः स्वेच्छामनुसृत्यैव कर्म कुर्वन्ति न विधितः । कुतः । **उभयाविरोधात्**=कर्मकरणाकरणयोर्विधिबन्धप्रत्यवाययोरभावादित्यर्थः ॥ तस्मान्मुक्तानां कर्मानियतमेवेति ॥ **सू ॥ गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथाहि विरोधः ॥ ३० ॥** हिर्हेतौ । **उभयथाहि**=बन्धप्रत्यवाययोरभावादेव । **गतेः**=मुक्तेः । **अर्थवत्त्वम्**=पुरुषार्थत्वम् । अन्यथा मुक्तौ बन्धप्रत्यवाययोर्भावे । **विरोधः**=मुक्तेस्संसारसमत्वेन पुरुषार्थत्वरूपविरोधः स्यादित्यर्थः ॥ **सू ॥ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३१ ॥** यथा लोके यागाङ्गविष्णुक्रमणस्य क्रियानुष्ठाननियमः न यागाङ्गसंपूर्त्यनन्तरमप्यस्ति किंतु कदाचिदेव तथा मुक्तानां कदाचित्कर्म कुर्वन्ति न वेत्येवं तावदुपपन्नः=युक्तः । कुत एतत् । **तल्लक्षणार्थोपलब्धेः**=तल्लक्षणस्य परंपरया कर्मसाध्यस्यार्थस्य मोक्षस्य उपलब्धेः प्राप्तत्वादित्यर्थः ॥ इति ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां सांपरायाधिकरणम् ॥ १७ ॥

अत्रोच्यते—अधिकारिपुरुषाणां देहपातादूर्ध्वमपि फलान्तरानुभव एव आ प्रारब्धाधिकारहेतुकर्मविनाशात् । एवं च यावदधिकारसमाप्तिस्तावत् तद्धेतुकर्मानुभवाय तत्रैव तेषामवस्थितिर्नार्चिरादिप्राप्तिः । ज्ञानिनामपि प्रारब्धं कर्मानुभवादेव नश्यति । अतोऽधिकारिणामधिकारनिवृत्तेरनन्तरं मुक्तिरिति तत्त्वविदां न पाक्षिकी मोक्षप्राप्तिरिति ॥

इत्याधिकारिकाधिकरणम् ॥ १८ ॥

अप्रारब्धस्यैव विद्यानाश्यत्वनियम इति न नियमभङ्ग इति वाच्यम् । प्रतिशरीरमारम्भककर्मणां भिन्नत्वेन यस्मिन्देहे विद्योत्पन्ना तदारंभकातिरिक्तानां सर्वेषां कर्मणां विद्यानाश्यत्वनियमस्य वक्तव्यत्वेन नियमभङ्गस्यापरिहार्यत्वादिति भावः । आ प्रारब्धेति । अनेकदेहारंभकमप्येकं कर्मास्ति । श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोजाविमृगपक्षिणाम् । चण्डालपुल्कसानाञ्च ब्रह्महा योनिमृच्छति' ॥ इत्यादिस्मरणात् । अतो वसिष्ठादीनामाधिकारिकपदप्रापकं कर्मानेकदेहानुभाव्यमिति तेषां चरमदेहे विद्यया सर्वकर्मक्षयपूर्विका मुक्तिः । अतो नास्ति नियमभङ्ग इति भावः ॥

इत्याधिकारिकाधिकरणम् ॥ १८ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ आधिकारिकाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सू ॥ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३१ ॥

जन्म वसिष्ठादीनां विदुषामवगम्यते पुराणेषु । तस्मान्मोक्षप्राप्तिस्तेषामपि पाक्षिकी भाति ॥ २५० ॥

....॥ २५१ ॥

इत्याधिकारिकाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ आधिकारिकाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सू ॥ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३१ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं मुक्तिफलत्वान्निर्गुणविद्यायां मार्गो निरर्थकः । ब्रह्मलोकप्राप्तिफलत्वात्सगुणविद्यायां मार्गस्सर्वत्रार्थवानिति व्यवस्था कृता । सा न युक्ता । निर्गुणोपासकानामपीतिहासादौ पुनर्जन्मदर्शनेन निर्गुणविद्याया मुक्तिसाधनत्वासंभवादित्याक्षेपसङ्गत्येदमारभ्यते—**यावदधिकारमिति** । अपान्तरतमा नाम कलिद्वापरयोस्सन्धौ विष्णुनियोगात्कृष्णद्वैपायनस्संबभूवे'त्यादिना अपान्तरतमोवसिष्ठादीनां निर्गुणब्रह्मविदां पुनर्जन्म स्मर्यते । तत्र किं विदुषो वर्तमानदेहपातानन्तरं देहान्तरप्राप्तिरस्ति उत नास्ति इति **संदेहः** । अस्तीति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** अपान्तरतमःप्रभृतीनामाधिकारिकाणां लोकव्यवस्थाहेतुष्वधिकारेषु परमेश्वरेण नियुक्तानां सम्यग्दर्शनतः प्रक्षीणकर्मणां **यावदधिकारमवस्थितिः**=यावत्प्रारब्धकर्मावस्थितिः, तस्य प्रारब्धकर्मणो भोगेन क्षये प्रतिबन्धकान्तराभावादप्रतिबन्धसाक्षात्कारो वर्तमानदेहपातानन्तरं कैवल्यं संपादयतीति न देहान्तरप्राप्तिरिति सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते, विषयवाक्यपूर्वपक्षादिकं सर्वमविशिष्टम् । वसिष्ठादीनामाधिकारिकाणां मुक्तिरस्ति न वेति संदिह्य तेषां पाक्षिकी मोक्षप्राप्तिरिति **पूर्वपक्षे** प्राप्ते तेषामधिकारनिवृत्तेरनन्तरं मुक्तिरस्ति न पाक्षिकी मोक्षप्राप्तिर्ज्ञानिनामाधिकारिकाणामिति **सिद्धान्तितम्** । सूत्रार्थो रामानुजमतवदेव ॥

रामानुजमते, अस्य सूत्रस्य पूर्वाधिकरणशेषतया तत्रैव व्याख्याततया नात्र पुनः प्रपञ्चनमिति वेद्यम् ॥

आनन्दतीर्थमते, अस्य सूत्रस्य 'अक्षरधिया'मित्युत्तरसूत्रेणैकाधिकरण्यादुत्तराधिकरणे तद्व्याख्यास्यते इति नात्र तत्प्रसक्तिरिति बोध्यम् ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामाधिकारिकाधिकरणम् ॥ १८ ॥

अथ अनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

सू ॥ अनियमस्सर्वेषामविरोधश्शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३२ ॥

उपकोसलाद्युपासनेष्वर्चिरादिगतिराम्नायते । सा किं तन्निष्ठानामेव, उत सर्वोपासकानामिति संशयः ॥

छान्दोग्ये पञ्चाग्निविद्यायामुपकोसलविद्यायां चार्चिरादिगतिः पठिता, पाशुपतविद्यायामथर्वशिरसि सूचिता, शाण्डिल्यविद्यादिषु न पठिता । प्रकरणवशात् यासु श्रुता तास्वेव नियता नापरासु ॥

इति पूर्वपक्षे प्राप्ते ब्रूमः—यासु श्रुता तास्वेवेति न नियमः, अपि तु सर्वासूपासनासु भवति । तथा सत्येव श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोधः । पञ्चाग्निविद्यायां 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति' इत्यविशेषण श्रुतिः । स्मृतिरपि 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः' इत्यविशेषका । ततः सर्वेषामुपासकानाम-

अथ अनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

सू० ॥ अनियमस्सर्वेषामविरोधश्शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३२ ॥ विदुषो मुक्तिरिवार्चिरादिगतिरपि नियतेति समर्थ्यत इति संगतिः । उपकोसलविद्यापञ्चाग्निविद्यापर्यंकविद्यादिषु सा समाम्नाता कासुचित्सूचिता । यथा पाशुपतविद्यायामथर्वशिरसि 'अयं पंथा वितत उत्तरेण येन देवा येन ऋषयो येन पितरः प्राप्नुवंति परमपरं परायणं चे'ति शाण्डिल्यविद्यादिषु न स्पृष्टा सा सर्वासु विद्यासु भवति न वेति सर्वविद्या संबंधप्रतिपादकवाक्याभावाभावाभ्यां संशये पूर्वपक्षः—यथाप्रकरणं व्यवतिष्ठते । अन्यथा कर्मकाण्डेऽपि धर्माणां पारिप्लवता स्यात् । न च 'येचामी अरण्य'इत्यादिबृहदारण्यकवाक्यात् 'ये चे मेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते तेऽर्चिष'मित्यादि छांदोग्यवाक्याच्च तस्यास्सर्वविद्यास्वन्वयश्शङ्कनीयः तयोर्हि सत्यतपश्शब्दौ सत्यवचननियमलक्षणतपोविशेषवाचिनौ न तु ब्रह्मवाचिनौ । तपश्शब्दस्य ब्रह्मण्यप्रसिद्धत्वेन तयोस्सत्यवचन एव पर्यवसानौचित्यात्तयोर्ब्रह्मविषयतायामेकस्मिन्नेव छांदोग्ये पञ्चाग्निविद्यायामुपकोसलविद्यायाञ्च द्विःपाठस्य वैयर्थ्यप्रसंगाच्च । शाखैक्ये प्रतिपत्तृभेदेन साफल्यासंभवात् । न च वाजिसनेयशाखागतशाण्डिल्यविद्यान्यायेन एकत्र विधिरन्यत्रानुवाद इति नियन्तुं शक्यते । विनिगमकाभावात् । 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ते'ति गत्युक्तिपरिशेषेण 'वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रजायंते' इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनाभ्याञ्चोभयत्रापि तस्याः प्रतिपिपादयिषितत्वावगमाच्चेति । सिद्धान्तस्तु 'विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः प्रतिष्ठिता न तत्र दक्षिणा यान्ति नाविद्वांसस्तपस्विन' इति श्रुतेर्विद्यां विना सत्यवचनरूपेण तपसार्चिरादिप्राप्त्यसंभवाद्भूमविद्यायामिव सत्यशब्दस्य रूढ्या ब्रह्मविषयत्वात् । तत्समानार्थस्य तपश्शब्दस्याऽपि 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्मेती'ति श्रुतौ तपःप्राप्यत्वेन श्रुते ब्रह्मणि लक्षणोपपत्तेः । 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना' इति ब्रह्मविन्मात्रस्यार्चिरादिगतिप्रतिपादकतदुपबृंहणस्मृतिसद्भावाच्च । स्मृत्यनुगृहीतवाक्यप्रमाणबलात्प्रकरणमुलंघ्य सर्वासु विद्यासु भवत्यर्चिरादिगतिः । छांदोग्ये प्रथमपठितायामुपको-

र्चिरादिगतिर्नियतैव । केचिदाहुः—अनियमः, सर्वेषामुपासकानामर्चिरादिगतौ नियमाभावः; तथा सति श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोध इति । तत्रापि न दोषः । निरन्वयोपासकानां तदपेक्षाऽभावादिति ॥

इत्यनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

सलविद्यायां तस्या विधिः पञ्चाग्निविद्यायां 'ये चेमेऽरण्य'इत्यादिना सर्वविद्यासंबन्धप्रतिपादनार्थं 'वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य व्यावर्तना' इति पृष्टे देवयानपितृयाणव्यावर्तकप्रतिपादनार्थं च तदनुवादः । अतएव देवयानपितृयाणोभयविषययोः प्रश्नप्रतिवचनयोरप्युपपत्तिः । देवयानस्य स्वरूपेणानुवाद्यत्वेऽपि पितृयाणव्यावर्तकधर्मवत्त्वेन प्रतिपिपादयिषितत्वात्पितृयाणस्य स्वरूपेणाऽपि प्रतिपिपादयिषितत्वाच्चेति । न 'न्वर्चिरादिना तत्प्रथिते'रित्यधिकरणे विदुषामर्चिरादिमार्गव्यतिरेकेण मार्गांतरं नास्तीति स्थापयिष्यन्ते । भाव्यं चावश्यं देशान्तरस्थितब्रह्मप्राप्त्यर्थासु सर्वास्वपि विद्यासु मार्गेण । अतो वाक्यासमर्थनेऽप्यशक्यव्यवस्थानाल्लिङ्गादेरर्चिरादिगतेर्देशान्तरस्थितब्रह्मप्राप्त्यर्थसर्वविद्यान्वयस्सिध्यति किमनेनाधिकरणेन । न च लिङ्गाद्ब्रह्मप्राप्त्यर्थमर्चिरादिगतेरन्वयसिद्धावपि सर्वासु विद्यास्वनुचिंतनीयत्वं न सिध्यति । यासु पठ्यते तास्वेवानुचिंतनीयेति शङ्का स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमिदमधिकरणमिति वाच्यम् । ब्रह्मप्राप्त्युपायतया सर्वविद्यान्वयसिद्धौ हानोपायनन्यायेन फलकोटिनिविष्टतयैव सर्वत्रानुचिंतनीयत्वस्यापि सिद्धिसंभवात् । न च छांदोग्ये द्विःपाठो लिङ्गात्सर्वत्रान्वये व्यर्थः स्यादित्यधिकशङ्कानिराकरणार्थमिदमधिकरणमिति वाच्यम् । पञ्चाग्निविद्यायां सर्वविद्यान्वयवाक्यस्य व्यावर्तकधर्मवचनस्य प्रागप्रतिपन्नस्य सत्त्वेन तदर्थं प्राक्प्रतिपन्नगत्यनुवाद इति शाण्डिल्यविद्याव्युत्पादितन्यायसंचारेणावगंतुं शक्यत्वादिति मन्यमानानां केषांचिदभिमतां प्रकारान्तरेण सूत्रयोजनां दर्शयति—केचिदाहुरिति । ननु यदि सर्वेषामुपासकानां नार्चिरादिगतिः, तर्हि एषां न सा ते कथं ब्रह्म प्राप्नुयुरित्याशंक्य तन्मतमुपपादयति—तत्रापि न दोष इति । निरन्वयोपासकाः गुणान्वयरहितनिर्विशेषब्रह्मोपासकाः तेषां न देशांतरस्थं सगुणं ब्रह्म प्राप्तव्यं यानधिकृत्य 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवलीयन्ते' इत्यादिश्रुतयस्तदनुसारिण्यः स्मृतयश्चेति तेषामाशयः ॥

इति अनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ अनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

सू ॥ अनियमस्सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३२ ॥

उपकोसलविद्यादिः श्रुतो न सर्वासु विद्यासु । प्रकरणनियंत्रितत्वात्प्रसारयत्यर्चिरादिको मार्गः ॥ २५२ ॥

ये चेमेऽरण्य इति श्रुतिवाक्यात्सर्वविद्यासु । लब्धान्वयस्य तस्य प्रक्रियया नास्त्यवच्छेदः ॥ २५३ ॥

इत्यनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ अनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

सू ॥ अनियमस्सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३२ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं सगुणनिर्गुणविद्यासु मार्गस्य भावाभावव्यवस्था यथोक्ता तथा सगुणविद्यास्वपि व्यवस्थास्त्विति

अथ अक्षरध्यधिकणरम् ॥ २० ॥

सू ॥ अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

गार्गिब्राह्मणे—'अस्थूलमनणवह्रस्वम्' इत्यादौ ब्रह्मबोधाय केचन निषेधाः श्रुताः। आथर्वणे च 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णम्' इत्यादौ श्रुताः। तेषामानन्दादिवदुपसंहारोऽस्ति न वेति संशयः।

किं प्राप्नोति? तेषां निषेधानामानन्दादिवत् गुणत्वाभावान्न सर्वासु परविद्यासूपसंहारः ॥

अथ अक्षरध्यधिकरणम् ॥ २० ॥

सू० ॥ अक्षरधियां त्ववरोधस्सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥
अर्चिरादिगतिवदस्थूलत्वादीनामपि सर्वविद्यासाधारण्यं प्रतिपाद्यत इति दृष्टान्तसंगतिः। द्वितीययोजनायां प्रत्युदाहरणसंगतिः। अस्थूलत्वादीनां सर्वासु विद्यासूपसंहारोऽस्ति न वेति तदपेक्षानपेक्षाभ्यां संशये पूर्वपक्षः। प्रकरणविशेषाम्नातानामेषां नोपसंहारः। आनन्दादिवत्स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थत्वाभावात् 'लब्धरूपे क्वचित्किंचि'दिति न्यायेनावगतस्वरूप एव धर्मिणि निषेधरूपाणां तेषां बोध्यत्वात्सर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पत्वादिवत्प्राप्तव्यफलत्वा'दितरे त्वर्थसामान्या'दिति न्यायेन तेषामुपसंहारेण भाव्यमिति चेन्न। 'निरवद्यं निरञ्जन'मित्यादौ सामान्यतः श्रुतस्य निर्दोषत्वमात्रस्योपसंहारेणापि चारितार्थ्याद्दोषविशेषाणां प्रातिस्विकाभावोपसंहारापेक्षायाञ्च नानाशाखाम्नातानां तेषामानन्त्योपसंहारस्याशक्यत्वात्। गार्गिब्राह्मणमुण्डकाम्नातानामस्थूलत्वादीनामेव सकलदोषाभावोपलक्षणत्वाङ्गीकारे तत्तद्विद्याम्नातानां यत्किंचिद्दोषाभावानामेव तथात्वसंभवेनास्थूलत्वाद्यपेक्षणस्य वैयर्थ्यादिति।

दृष्टान्तसंगत्येदमारभ्यते सगुणोपासने क्वचित्पञ्चाग्न्युपासनादिषु मार्गः श्रूयते क्वचित्तु वैश्वानरादिषु न श्रूयते। तत्र किं येषु मार्गः श्रुतः तेषामेव तस्य नियमः किं वा सर्वेषामनियम इति **संशयः**। विद्याविशेषप्रकरणान्नियम इति **पूर्वपक्षः**। **सिद्धान्तस्तु** सर्वेषां सगुणोपासनानां मार्गस्यानियमः। अनियमाभ्युपगमे प्रकरणविरोधः स्यादिति चेन्न। **अविरोधः**=नैषोऽस्ति विरोधः। कुतः। **शब्दानुमानाभ्याम्**='तद्य इत्थं विदुः ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति'इत्याद्याः श्रुतयः, 'शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते। एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥' इत्याद्याः स्मृतयः, ताभ्यामित्यर्थः। एवं च पञ्चाग्निविदामिव विद्यान्तरशीलिनामप्यविशेषेण अर्चिरादिमार्गप्रतिपादकवाक्येन प्रकरणं बाध्यमिति बोध्यम् ॥

श्रीकण्ठमते, तथा **रामानुजमते** च विषयवाक्यसंदेहादिकं पूर्ववदेव। **श्रीकण्ठभाष्ये** परं 'केचिदाहुः' इत्यारभ्य **अनियमः**=सर्वेषामुपासकानामर्चिरादिगतौ नियमाभावः। तथा सति श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोध इति। तत्रापि न दोषः। निरन्वयोपासकानां तदपेक्षाभावादिति सूत्रार्थोऽन्यथापि वर्णितः ॥

इति श्रीकण्ठरामानुजमतयोरनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

आनन्दतीर्थमते, 'यावदधिकार'मिति सूत्रस्य भगवत्पादमतवद् **'अनियम'** इति सूत्रानन्तरमेव पाठः। उपसंहृतिवद्योग्यायोग्यविभागेन ज्ञानिषु मोक्षः केषांचिदस्ति केषांचिन्नास्तीति नियमोऽस्ति वा न वेति **संदेहः**। ज्ञानिनां मध्ये केषांचिन्मोक्षोऽस्ति केषांचिन्नेति नियमोऽस्तीति **पूर्वपक्षे** प्राप्ते नास्तीति **सिद्धान्तः**। **सूत्रार्थस्तु, अनियमः**=अपरोक्षज्ञानिनां मध्ये केषांचिन्मोक्षः केषांचिन्नेत्येवंरूपव्यवस्थाभावो ज्ञायते। कुतः। सर्वेषामपि मोक्षेऽविरोधात् निषेधकाभावात्। किंच। **शब्दानुमानाभ्याम्**='नकश्चि'दिति श्रुतेः तन्मूलकानुमानाच्चेत्यर्थः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः—अक्षरसम्बन्धिनीनां निषेधधियां सर्वासु परविद्यासूपसंहारो युक्तः, गुणिनो ब्रह्मणः सर्वत्रैकत्वात् । एतैर्हि गुणैः सकलेतरव्यावृत्तब्रह्मानुसन्धानोपपत्तिर्नान्यथा, हेयगुणसंबन्धानर्हा आनन्दादयो हि प्रत्यगात्मनः सकाशात् ब्रह्मणो व्यावर्तकाः, प्रधानानुवृत्तित्वं गुणस्य स्वभावः । यथा जामदग्न्य-चतूरा-त्रपुरोडाशाद्युपसद्गुणभूतस्य 'अग्निर्होत्रं वेत्वध्वरम्' इत्यादिमन्त्रस्य सामवेदपठितत्वेन सामवेदस्वरस्योच्चैस्त्वस्य प्राप्तावपि याजुर्वेदिकप्रधानोपसदनुवृत्तित्वादुपांशुगुणत्वम् । तदुक्तं प्रथमे काण्डे 'गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः' इति ॥

सिद्धान्तस्तु ज्ञानानन्दादीनां जीवेष्वपि[1] सत्त्वेन तद्वैलक्षण्यदृढीकरणार्थं दोषाभावरूपाणां तेषामप्युपसंहारः कार्यः । सामान्यतो दोषाभावानुसंधानादपि जीवेषु संभावितानां दोषविशेषाणां विशिष्याभावानुसंधाने तद्वैलक्षण्यदार्ढ्यलाभात् । न च निर्दोषत्वमात्रं विद्यानुष्ठानकालेऽनुसन्धेयं[2] तद्दार्ढ्यार्थमस्थूलत्वादयोऽन्नमयाद्युक्तरीत्या विद्यानुष्ठानात्प्रागेव श्रवणमननकालयोरनुसंधातव्या इत्यस्त्विति वाच्यम् । 'सर्वमन्यत्परित्यज्ये'ति वचनबलाद्देवताविशेषरूपाणामन्नमयादीनां विद्यानुष्ठानकालेऽनुसंधानायोगात्त्यागेऽपि चिरनिरन्तराभ्यासेन दार्ढ्यातिशयहेतूनामस्थूलत्वादीनां त्यागे हेत्वभावात् । न चानन्त्यादुपसंहारासंभवः । 'अस्थूल'मित्या'द्यदीर्घ'मित्यन्ते'नास्नाय्वनाकाश'मित्यन्तेन च दोषावहशरीरनिषेधः, 'अतम' इत्यविद्या निषेधः, 'अचक्षुरि'त्यादिना इन्द्रियनिषेधः, इत्यादिरूपेण दोषाभावानामवच्छिद्य ग्रहणसंभवादिति । यद्यपि 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मित्यादिशाखान्तरश्रुता अपि दोषाभावा उपसंहार्याः । तथाप्यस्थूलादिवाक्ये मुण्डकवाक्ये च परिपूर्णः शरीरेन्द्रियादिदोषनिषेधः श्रूयत इति, तदुपसंहारे सति नान्यापेक्षास्तीत्यानन्त्यदोषपरिजिहीर्षया सूत्रेऽक्षरग्रहणं कृतम् । अन्नमयादिवद्दोषविशेषाभावाः प्रागेवानुसन्धेयाः । विद्याकाले माभूत्तदनुसंधानोपसंहृतिरिति शङ्कावारणार्थं धियामित्युक्तम् । तुशब्दस्सामान्यतः पूर्वपक्षनिराकरणार्थः । अवरोधः संग्रहः । सामान्यतद्भावाभ्यां सर्वासु विद्यासूपास्यस्य ब्रह्मणस्समानत्वात्तेषामस्थूलत्वादीनामितरवैलक्षण्यार्थं ब्रह्मस्वरूपप्रतीतिदार्ढ्यसम्पादनोपयोगसद्भावाच्चेत्यर्थः । औपसदः उपसत्संबद्धस्सामवेदोत्पन्नस्तद्गुणभूतो मन्त्रः । तदुक्तं सामवेदोत्पन्नस्य मन्त्रस्यो'च्चैस्साम्ने'ति विहितस्ववेदस्वरमपहाय 'उपांशु यजुषे'ति याजुर्वैदिकस्वरपरिग्रहेण यद्याजुर्वैदिकप्रधानोपसदनुवर्त्तित्वं तद्गुणमुख्यादिसूत्रेणोक्तमित्यर्थः । गुणमुख्ययोः मन्त्रोपसदोः व्यतिक्रमे स्वस्ववेदविहितस्वरप्राप्त्या विरोधे सति मुख्येन प्रधानानुसारेण वेदसंयोगः स्वरविधायकवेदसंबन्धः प्रधानविधिविधेयत्वादङ्गानामित्यर्थः । सामगानां पञ्चविंशतिब्राह्मणे जामदग्न्यचतूरात्रस्योपसत्सु एककपालादिद्वादशकपालान्तपुरोडाशद्रव्यका द्वादशयागा विहिताः । तेषां च 'अग्नये वेर्होत्रमवेरध्वरमावित्करं वैश्वानरं वैश्वानरमवसे करीन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहे'त्याद्या द्वादशहोममन्त्राः समाम्नाताः । त इहोदाहरणम् । शबरस्वामिना तु न्यायसाम्यादस्मिन्नधिकरणेऽन्यदुदाहृतमिति न विरोधः । एवं यथाकथंचिदुपयोगवर्णनेनास्थूल-

(१) 'जीवेऽपि सद्भावेन' इति ख. पाठः । (२) 'कालेऽनुचिन्तनीयं' इति ख. पाठः ।

नैतावता सर्वेषामुपसंहार्यत्वप्रसक्तिरित्याह—

सू ॥ इयदामननात् ॥ ३४ ॥

आमननमाभिमुख्येन मननम्, इयदेव गुणजातं सर्वत्रोपसंहार्यम्, येन गुणजातेन सकलेतरव्यावृत्तब्रह्ममननं भवति। अतोऽक्षरब्रह्मसंबन्धिनीनामस्थूलत्वादिनिषेधधियामेव सकलेतरव्यावर्तकधर्मरूपत्वादुपसंहारः परविद्यासु, न तु 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः' इत्यादीनामपीति ॥

इति अक्षरध्यधिकरणम् ॥ २० ॥

त्वाद्युपसंहारसमर्थने सर्वविद्याम्नातानां सर्वेषामपि ब्रह्मगुणानां सर्वत्रोपसंहारकल्पना प्रसज्येतेत्यतिप्रसक्तिशङ्कापरिहारार्थत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति—नैतावतेति । सू० ॥ इयदामननात् ॥ ३४ ॥ आभिमुख्येन मननमिति । आदरेण चिंतनमित्यर्थः । आदरो निर्दोषत्वे स्वप्राप्यफलरूपत्वप्रयुक्तः । एवं च फलरूपतयावश्यानुसन्धेयस्य दोषाभावस्यैव प्रपञ्चेनानुसन्धानतः परब्रह्मणस्सर्वेतरवैलक्षण्येनार्थसिद्धादानन्त्यादवश्योपसंहाराणां सर्वेषां गुणानां सर्वत्रोपसंहारो न प्रसज्यत इति भावः ॥

इति अक्षरध्यधिकरणम् ॥ २० ॥

नयमणिमालायाम्

अथ अक्षरध्यधिकरणम् ॥ २० ॥

सू ॥ अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ इयदामननात् ॥ ३४ ॥

आनन्दाद्यैर्गुणोघैरितरविसदृशे लब्धबुद्धिप्रतिष्ठे ब्रह्मण्यस्थूलत्वादीन्किमिति कलयसे सर्वविद्यानुरोध्यान् ।
विश्वोपादानतान्तःस्थिति···मथनाकृष्टदोषापनुत्या ताद्रूप्यस्योपलब्ध्यै तदितरसदृशं दोषवश्यं ह्यवश्यम् ॥ २५४ ॥

इति अक्षरध्यधिकरणम् ॥ २० ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ अक्षरध्यधिकरणम् ॥ २० ॥

सू ॥ अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥ इयदामननात् ॥३४॥

भगवत्पादमते, इदं सूत्रद्वयमधिकरणद्वयात्मतया विभक्तम् । अस्य 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनणु'इत्यादिकं बृहदारण्यकवाक्यं अक्षरमुपक्रम्य श्रूयमाणं 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्य'मित्यादिकमाथर्वणवाक्यं च विषयः । तत्र किं क्वचिन्निषेधश्रुतौ अश्रुतनिषेधानां श्रुत्यन्तरादुपसंहारोऽस्ति न वेति **संदेहः** । नास्तीति **पूर्वपक्षः** । अस्तीति **सिद्धान्तः** । **सूत्रार्थस्तु, अक्षरधियां**=अक्षरे ब्रह्मणि द्वैतनिषेधधियः तासां सर्वत्र निषेधश्रुतिष्ववरोधः उपसंहारो न्याय्यः । कुतः । **सामान्यतद्भावाभ्याम्**=द्वैतनिरासेन ब्रह्मप्रतिपादनस्य सामान्यं समानत्वं, तस्य ब्रह्मणः प्रतिपाद्यस्य सर्वत्रभावः एकत्वेन प्रत्यभिज्ञायमानत्वं ताभ्यां हेतुभ्यामित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—**औपसदवत्**=यथा जामदग्न्येऽहीने पुरोडाशिनीषूपसत्सु चोदितानामौपसदानामध्वर्युकर्तृकपुरोडाशशेषाणां मन्त्राणां यत्र क्वचिच्छ्रुतानामपि अध्वर्युणा संबन्धः तथा अक्षरप्रमितिशेषाणां निषेधानां यत्र क्वचिच्छ्रुतानामपि अक्षरेण सर्वत्र संबन्ध इत्यर्थः । **तदुक्तं**="गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः' इति जैमिनिना प्रथमे काण्डे उक्तमित्यर्थः ॥

इति भगवत्पादमते अक्षरध्यधिकरणम् ॥ २० ॥

अथ इयदधिकरणम् ॥ २१ ॥

सू ॥ इयदामननात् ॥ ३४ ॥ अस्य 'द्वा सुपर्णा सयुजा'इत्याद्याथर्वणमन्त्रः 'ऋतं पिबन्ता'विति काठकवाक्यं च विषयः । तत्र किमनयोर्विद्याभेदः उताभेद इति **संशयः** । विद्याभेद इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** मन्त्रद्वये विद्याया अभेद एव । कुतः । **इयदामननात्**=इयतः इयत्तावच्छिन्नस्य द्वित्वावच्छिन्नस्योभयत्राप्यभिन्नत्वेन आमननात् अभिधानादित्यर्थः । अत्र हि मन्त्रद्वये भोक्तृत्वानुवादेन परमात्मा रुद्रः प्रतिपाद्यः । पिबन्ताविति प्रयोगस्तु 'छत्रिणो गच्छन्ती'तिवदुपपद्यत इत्यविरोधः ॥

इति भगवत्पादमते इयदधिकरणम् ॥ २१ ॥

अथ अन्तराभूतग्रामाधिकरणम् ॥ २१ ॥

सू ॥ अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॥ ३५ ॥

बृहदारण्यके 'यत् साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः तं मे व्याचक्ष्व' इत्युषस्तिप्रश्ने प्रतिवचनमेवमाम्नायते 'यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति स त आत्मा सर्वान्तरः' इत्यादि 'अतोऽन्यदार्तम्' इत्यन्तम् । तदनन्तरं 'यदेव साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्व' इति कहोलप्रश्ने तु प्रतिवचनमेवमाम्नायते 'योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येत्येतं वै तमात्मानं विदित्वा' इत्यादि 'अतोऽन्यदार्तम्' इत्यन्तम् । इहोभयत्र विद्यैक्यं न वेति संशयः ॥

तथा सति 'य आत्मा' इत्युषस्तिप्रश्नः भूतग्रामवत्प्रत्यगात्मविषयः । अन्यथा

अथ सर्वान्तराधिकरणम् ॥ २१ ॥

सू० ॥ अन्तराभूतवत्स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॥ ३५ ॥[1]

दोषाभावरूपमस्थूलत्वादिकं जीवव्यावर्तकमित्युक्तं पूर्वाधिकरणे । तर्ह्यशनायाद्यतीतमेव जीवव्यावर्तकान्निर्दोषत्वाद्ब्रह्म स्यात् । प्राणितृत्वादिविशिष्टस्तु जीव एवेत्युत्थानात्संगतिः । उषस्तिकहोळयोर्याज्ञवल्क्यस्य च प्रश्नप्रतिवचनसन्दर्भयोर्विद्या भिद्यते न वेत्युषस्ति-

---

श्रीकण्ठमते तथा **रामानुजमते** च इदमेकमेवाधिकरणम् । तयोरपि मतयोः पूर्ववदेव विषयवाक्यपूर्वपक्षादिकम् । आनन्दादिवत्सर्वासु परविद्यासु अस्थूलत्वादयोऽप्युपसंहार्या न वेति **संदेहे** नोपसंहार्या इति **पूर्वपक्षे** प्राप्ते उपसंहार्या एवेति **सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु, अक्षरधियाम्**=अक्षरसंबन्धिनीनामस्थूलत्वादिधियां सर्वविद्यास्**ववरोधः** संग्रहणम् । कुतः । **सामान्यतद्भावाभ्याम्**=ब्रह्मणस्सर्वत्रसमानत्वात् ब्रह्मानुसंधानान्तर्भावाच्च तासाम् । शेषं पूर्ववत् ॥

नैतावता सर्वेषामुपसंहार्यत्वप्रसक्तिरित्याह—**सू ॥ इयदामननात् ॥ ३४ ॥ आमनन**माभिमुख्येन मननम् । **इयत्**=अस्थूलत्वादिविशेषितमानन्दाद्येव गुणजातं सर्वत्रोपसंहार्यम् । येन गुणजातेन सकलेतरव्यावृत्तब्रह्ममननं भवति तदेव सर्वत्रानुसंधेयं भवति । अन्यत् 'सर्वकर्मा सर्वकाम'इत्यादिकं तु तत्र तत्र व्यवस्थितमित्यर्थः ॥

इति श्रीकण्ठरामानुजमतयोरक्षरध्यधिकरणम् ॥ २० ॥

आनन्दतीर्थमते, 'यावदधिकार'मिति सूत्र'मक्षरधिया'मिति सूत्रंचेति सूत्रद्वयं **यावदधिकाराधिकरणमिति** व्यपदिश्यते 'इयदामननात्'इत्यादिकं सूत्रत्रयमधिकरणान्तरमिति बोध्यम् । अत्राधिकारिकाधिकरणे 'प्राप्तेश्च समञ्जस'मित्याद्यधिकरणेषूक्तः उपासकानामधिकारनियमो युक्तो वा न वेति **संदेहः** । प्रमाणाभावान्मुक्तानामधिकारनियमो न युक्त इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** आनन्दवल्ल्यादिसिद्धस्य मुक्तावानन्दतारतम्यस्यापह्नोतुमशक्यतया तस्यैवाधिकारनियमे प्रमाणत्वात् यस्य यावद्गुणोपासने योग्यतारूपोऽधिकारस्तस्य तदधिकप्रयत्नकृतेर्दोषावहत्वात् मुक्तानामानन्दतारतम्येनासमत्वेऽपि गुरुषु शिष्याणामिव परस्परं विरोधादर्शनात्परस्परमुपकार्योपकारकभावसंभवाच्च मुक्तानामुपासनायामधिकारनियमो युक्त एवेति । **सूत्रार्थस्तु, आधिकारिकाणाम्**=योग्यतानुसार्युपासनशीलानां ब्रह्मादीनां स्वस्वाधिकारानुसारेणैव मुक्ताववस्थितिरवस्थितानामुपायनावत्तारतम्येनैव मुक्तौ तेषां फलमित्यर्थः ॥ **सू ॥ अक्षरधियामिति ॥** तुशब्दोऽप्यर्थः । **अक्षरधियां**=ब्रह्मज्ञानिनाम् असमत्वेऽपि **अविरोधः**=विरोधो नास्ति । कुतः । **सामान्यतद्भावाभ्याम्**=ब्रह्मवित्त्वात् यन्मत्सरादिदोषाभावसाम्यं मात्सर्यादिदोषाभावप्रसञ्जित उत्तमेभ्यो योऽधमानामुपकारस्ताभ्यां चेत्यर्थः । कथम् । **औपसदवत्**=यथा गुरुष्वौपसदानां सच्छिष्याणां विरोधाभावो दृश्यते तद्वत् । **तदुक्तम्**—चतुश्श्रुतौ 'नानाविधा देवसंघा'इत्यादिना असमत्वेऽपि विरोधो नास्तीत्युक्तमतोऽप्यविरोध इत्यर्थः ॥ 'इयदामननात्' इति सूत्रमुत्तराधिकरणेऽन्तर्भावितम् ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायामक्षरध्यधिकरणम् ॥ २० ॥

---

१ देशान्तरवदिति. शां. भा. पाठः.

'यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा' इति तत्प्रतिवचनविषयस्य कहोलप्रश्नप्रतिवचनविषयस्याशनायाद्यतीतत्वादेश्च भेदानुपपत्तिरितिचेत् ॥

सिद्धान्तयति—नोपदेशवदिति । 'य आत्मा सर्वान्तरः' इत्युभयत्र प्रश्नैकरूप्यात् परमेश्वर एवोभयत्र प्रश्नविषयः । प्रतिवचनगतं निरुपाधिकं प्राणनादिहेतुत्वमशनायाद्यतीतत्वं च तत्रैव समुपपद्यते । सद्विद्योपदेशवत् प्रश्नप्रतिवचनावृत्तिरेकविषया । प्रष्टृभेदो रूपभेदश्च न विद्याभेदावहः ॥

तथा ह्याह—

सू ॥ व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥ ३६ ॥

अथैक्ये निश्चिते सति प्रष्ट्रोर्बुद्धिव्यतिहारः कर्तव्यः । उषस्तिनाऽप्यशनायाद्यतीतत्वधीः, कहोलेनापि प्राणनादिहेतुत्वधीः कार्या । उभयप्रकरणगतानि हि वाक्यानि परमेश्वरं विशिंषन्ति, यथेतरत्र सद्विद्यायाम् । तस्मादेकस्यैव प्रश्नप्रति-

---

प्रश्नतत्प्रतिवचनयोर्जीवविषयत्वब्रह्मविषयत्वान्यतरानवधारणात्संशये पूर्वपक्षः । प्रश्नप्रतिवचनावृत्तेरुषस्तिप्रश्नप्रतिवचनं प्राणितृत्वादिलिंगाज्जीवविषयं । कहोळप्रश्नप्रतिवचनमशनायाद्यतीतत्वलिंगाद्ब्रह्मविषयमित्युपास्यभेदाच्च विद्या भिद्यते । यद्यप्युषस्तिप्रश्नोऽपि परब्रह्मविषयः 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मे'ति साक्षात्त्वविशेषणात् । उषस्तिप्रश्नप्रतिवचनानन्तरं प्रवृत्तस्य कहोलप्रश्नस्य परब्रह्मविषयत्वेन संप्रतिपन्नस्य यदेव साक्षाद्ब्रह्मेत्यवधारणेन उषस्तिप्रश्नसमानविषयत्वावगमाच्च । न च तस्योपक्रमगतस्य प्रतिवचनानुसारेण जीवविषयत्वं कल्पयितुं युक्तम् । तदनुसारेण प्रतिवचनस्यैव ब्रह्मविषयत्ववर्णनौचित्यात् । सुषुप्तिसमयादिसाधारणनिरुपाधिकप्राणनव्यापारादिकर्तृत्वस्य ब्रह्मण्येव स्वारस्यादित्युच्यते, तथापि प्रष्टृभेदात्प्राणितृत्वाद्यशनायातीतत्वादिरूपभेदाच्चानिवार्यो विद्याभेद इति तत्र प्रथमपूर्वपक्ष उद्भाव्य प्रथमसूत्रेण निराकृतः । तत्र भूतग्रामवत्त्वं स्वात्ममनश्शरीरेंद्रियप्राणादिमत्त्वं तद्विशेषणं प्राणितृत्वादेर्जीवलिंगत्वोपपादनार्थं शरीराद्यंतरत्वविषयतया सर्वांतरत्वोपपादनार्थं च अन्तरा अंतरे प्राथमिके सर्वांतरवाक्ये । अंतरशब्दात्सप्तम्या 'स्सुपांसुलु'गित्यादिना पूर्वसवर्णादेशः । तस्मिन्भूतग्रामवतः स्वात्मनो निर्देश इति शेषः । द्वितीयपूर्वपक्षोत्तरत्वेन द्वितीयसूत्रमवतारयति—प्रष्टृभेदो रूपभेदश्चेति । तथाह्याहेति । यथा न विद्याभेदावहस्तथैवोपपादयतीत्यर्थः । सू० ॥ व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥ ३६ ॥ ननु प्रकरणद्वयगतान्यपि वाक्यान्येकमेव ब्रह्म विशिंषन्तु न तावता रूपभेदप्रयुक्तविद्याभेदशङ्का निवारिता भवति । न हि खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवतीत्येकमेवोद्गीथावयवं प्रस्तुत्य तं विशिंषत्सु प्राणाकाशहिरण्मयपुरुषादिवाक्येष्वध्यसनीयात्मकरूपभेदप्रयुक्तो विद्याभेदो नास्तीत्याशङ्क्येतरवदिति सूत्रांशं व्याचष्टे—यथेतरत्रेति । उद्गीथप्रकरणे 'देवासुरा हवै यत्र 'संयेतिरे'इत्यारभ्य मुख्यप्राणादयः परस्परभिन्नाः परस्परविलक्षणगुणयुक्ताश्चाध्यसनीयत्वेन वक्तुं प्रक्रांता इति युक्तस्तत्र रूपभेदाद्विद्याभेदः । इह तु सर्वांतरत्वं प्रकरणद्वयेऽपि समम् । 'अतोन्यदार्त्त'मित्युपसंहारोऽपि

---

१ संयत्ता इति–मू–पाठः ।

र्चिरादिगतिर्नियतैव । केचिदाहुः—अनियमः, सर्वेषामुपासकानामर्चिरादिगतौ नियमाभावः; तथा सति श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोध इति । तत्रापि न दोषः । निरन्वयोपासकानां तदपेक्षाऽभावादिति ॥

इत्यनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

सलविद्यायां तस्या विधिः पञ्चाग्निविद्यायां 'ये चेमेऽरण्य'इत्यादिना सर्वविद्यासंबन्धप्रतिपादनार्थं 'वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य व्यावर्तना' इति पृष्टे देवयानपितृयाणव्यावर्तकप्रतिपादनार्थं च तदनुवादः । अतएव देवयानपितृयाणोभयविषययोः प्रश्नप्रतिवचनयोरप्युपपत्तिः । देवयानस्य स्वरूपेणानुवाद्यत्वेऽपि पितृयाणव्यावर्तकधर्मवत्त्वेन प्रतिपिपादयिषितत्वात्पितृयाणस्य स्वरूपेणाऽपि प्रतिपिपादयिषितत्वाच्चेति । न 'न्वर्चिरादिना तत्प्रथिते'रित्यधिकरणे विदुषामर्चिरादिमार्गव्यतिरेकेण मार्गांतरं नास्तीति स्थापयिष्यन्ते । भाव्यं चावश्यं देशान्तरस्थितब्रह्मप्राप्त्यर्थासु सर्वास्वपि विद्यासु मार्गेण । अतो वाक्यासमर्थनेऽप्यशक्यव्यवस्थानाल्लिङ्गादेरर्चिरादिगतेर्देशान्तरस्थितब्रह्मप्राप्त्यर्थसर्वविद्यान्वयस्सिध्यति किमनेनाधिकरणेन । न च लिङ्गाद्ब्रह्मप्राप्त्यर्थमर्चिरादिगतेरन्वयसिद्धावपि सर्वासु विद्यास्वनुचिंतनीयत्वं न सिध्यति । यासु पठ्यते तास्वेवानुचिंतनीयेति शङ्का स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमिदमधिकरणमिति वाच्यम् । ब्रह्मप्राप्त्युपायतया सर्वविद्यान्वयसिद्धौ हानोपायनन्यायेन फलकोटिनिविष्टतयैव सर्वत्रानुचिंतनीयत्वस्यापि सिद्धिसंभवात् । न च छांदोग्ये द्विःपाठो लिङ्गात्सर्वत्रान्वये व्यर्थः स्यादित्यधिकशङ्कानिराकरणार्थमिदमधिकरणमिति वाच्यम् । पञ्चाग्निविद्यायां सर्वविद्यान्वयवाक्यस्य व्यावर्तकधर्मवचनस्य प्रागप्रतिपन्नस्य सत्त्वेन तदर्थं प्राक्प्रतिपन्नगत्यनुवाद इति शाण्डिल्यविद्याव्युत्पादितन्यायसंचारेणावगंतुं शक्यत्वादिति मन्यमानानां केषांचिदभिमतां प्रकारान्तरेण सूत्रयोजनां दर्शयति—केचिदाहुरिति । ननु यदि सर्वेषामुपासकानां नार्चिरादिगतिः, तर्हि एषां न सा ते कथं ब्रह्म प्राप्नुयुरित्याशंक्य तन्मतमुपपादयति—तत्रापि न दोष इति । निरन्वयोपासकाः गुणान्वयरहितनिर्विशेषब्रह्मोपासकाः तेषां न देशांतरस्थं सगुणं ब्रह्म प्राप्तव्यं यानधिकृत्य 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवलीयन्ते' इत्यादिश्रुतयस्तदनुसारिण्यः स्मृतयश्चेति तेषामाशयः ॥

इति अनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ अनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

सू ॥ अनियमस्सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३२ ॥

उपकोसलविद्यादिः श्रुतो न सर्वासु विद्यासु । प्रकरणनियंत्रितत्वात्प्रसारयत्यर्चिरादिको मार्गः ॥ २५२ ॥

ये चेमेऽरण्य इति श्रुतिवाक्यात्सर्वविद्यासु । लब्धान्वयस्य तस्य प्रक्रियया नास्त्यवच्छेदः ॥ २५३ ॥

इत्यनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ अनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

सू ॥ अनियमस्सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३२ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं सगुणनिर्गुणविद्यासु मार्गस्य भावाभावव्यवस्था यथोक्ता तथा सगुणविद्यास्वपि व्यवस्थास्त्विति

अथ अक्षरध्यधिकणरम् ॥ २० ॥

सू ॥ अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

गार्गिब्राह्मणे—'अस्थूलमनण्वह्रस्वम्' इत्यादौ ब्रह्मबोधाय केचन निषेधाः श्रुताः। आथर्वणे च 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णम्' इत्यादौ श्रुताः। तेषामानन्दादिवदुपसंहारोऽस्ति न वेति संशयः।

किं प्राप्नोति ? तेषां निषेधानामानन्दादिवत् गुणत्वाभावान्न सर्वासु परविद्यासूपसंहारः ॥

अथ अक्षरध्यधिकरणम् ॥ २० ॥

सू० ॥ अक्षरधियां त्ववरोधस्सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

अर्चिरादिगतिवदस्थूलत्वादीनामपि सर्वविद्यासाधारण्यं प्रतिपाद्यत इति दृष्टान्तसंगतिः। द्वितीययोजनायां प्रत्युदाहरणसंगतिः। अस्थूलत्वादीनां सर्वासु विद्यासूपसंहारोऽस्ति न वेति तदपेक्षानपेक्षाभ्यां संशये पूर्वपक्षः। प्रकरणविशेषाम्नातानामेषां नोपसंहारः। आनन्दादिवत्स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थत्वाभावात् 'लब्धरूपे क्वचित्किंचि'दिति न्यायेनावगतस्वरूप एव धर्मिणि निषेधरूपाणां तेषां बोध्यत्वात्सर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पत्वादिवत्प्राप्तव्यफलत्वा'दितरे त्वर्थसामान्या'दिति न्यायेन तेषामुपसंहारेण भाव्यमिति चेन्न। 'निरवद्यं निरञ्जन'मित्यादौ सामान्यतः श्रुतस्य निर्दोषत्वमात्रस्योपसंहारेणापि चारितार्थ्याद्दोषविशेषाणां प्रातिस्विकाभावोपसंहारापेक्षायाञ्च नानाशाखाम्नातानां तेषामानन्त्योपसंहारस्याशक्यत्वात्। गार्गिब्राह्मणमुण्डकाम्नातानामस्थूलत्वादीनामेव सकलदोषाभावोपलक्षणत्वाङ्गीकारे तत्तद्विद्याम्नातानां यत्किंचिद्दोषाभावानामेव तथात्वसंभवेनास्थूलत्वाद्यपेक्षणस्य वैयर्थ्यादिति।

दृष्टान्तसंगत्येदमारभ्यते सगुणोपासने क्वचित्पञ्चाग्न्युपासनादिषु मार्गः श्रूयते क्वचित्तु वैश्वानरादिषु न श्रूयते। तत्र किं येषु मार्गः श्रुतः तेषामेव तस्य नियमः किं वा सर्वेषामनियम इति **संशयः**। विद्याविशेषप्रकरणा**न्नियम** इति **पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु** सर्वेषां सगुणोपासनानां मार्गस्यानियमः। अनियमाभ्युपगमे प्रकरणविरोधः स्यादिति चेन्न। **अविरोधः**=नैषोऽस्ति विरोधः। कुतः। **शब्दानुमानाभ्याम्**='तद्य इत्थं विदुः ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति'इत्याद्याः श्रुतयः, 'शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते। एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥' इत्याद्याः स्मृतयः, ताभ्यामित्यर्थः। एवं च पञ्चाग्निविदामिव विद्यान्तरशीलिनामप्यविशेषेण अर्चिरादिमार्गप्रतिपादकवाक्येन प्रकरणं बाध्यमिति बोध्यम् ॥

श्रीकण्ठमते, तथा **रामानुजमते** च विषयवाक्यसंदेहादिकं पूर्ववदेव। **श्रीकण्ठभाष्ये** परं **'केचिदाहुः'** इत्यारभ्य **अनियमः**=सर्वेषामुपासकानामर्चिरादिगतौ नियमाभावः। तथा सति श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोध इति। तत्रापि न दोषः। निरन्वयोपासकानां तदपेक्षाभावादिति सूत्रार्थोऽन्यथापि वर्णितः ॥

इति श्रीकण्ठरामानुजमतयोरनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

आनन्दतीर्थमते, 'यावदधिकार'मिति सूत्रस्य भगवत्पादमतवद् **'अनियम'** इति सूत्रानन्तरमेव पाठः। उपसंहृतिवयोग्यायोग्यविभागेन ज्ञानिषु मोक्षः केषांचिदस्ति केषांचिन्नास्तीति नियमोऽस्ति वा न वेति **संदेहः**। ज्ञानिनां मध्ये केषांचिन्मोक्षोऽस्ति केषांचिन्नेति नियमोऽस्तीति **पूर्वपक्षे** प्राप्ते नास्तीति **सिद्धान्तः**। **सूत्रार्थस्तु, अनियमः**=अपरोक्षज्ञानिनां मध्ये केषांचिन्मोक्षः केषांचिन्नेत्येवंरूपव्यवस्थाभावो ज्ञायते। कुतः। सर्वेषामपि मोक्षेऽविरोधात् निषेधकाभावात्। किंच। **शब्दानुमानाभ्याम्**='नकश्चि'दिति श्रुतेः तन्मूलकानुमानाच्चेत्यर्थः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः—अक्षरसम्बन्धिनीनां निषेधधियां सर्वासु परविद्यासूपसंहारो युक्तः, गुणिनो ब्रह्मणः सर्वत्रैकत्वात् । एतैर्हि गुणैः सकलेतरव्यावृत्तब्रह्मानुसन्धानोपपत्तिर्नान्यथा, हेयगुणसंबन्धानर्हा आनन्दादयो हि प्रत्यगात्मनः सकाशात् ब्रह्मणो व्यावर्तकाः, प्रधानानुवृत्तित्वं गुणस्य स्वभावः । यथा जामदग्न्य–चतूरा–त्रपुरोडाशाद्युपसद्गुणभूतस्य 'अग्निर्होत्रं वेत्वध्वरम्' इत्यादिमन्त्रस्य सामवेदपठितत्वेन सामवेदस्वरस्योच्चैस्त्वस्य प्राप्तावपि याजुर्वेदिकप्रधानोपसदनुवृत्तित्वादुपांशुगुणत्वम् । तदुक्तं प्रथमे काण्डे 'गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः' इति ॥

सिद्धान्तस्तु ज्ञानानन्दादीनां जीवेष्वपि सत्त्वेन तद्वैलक्षण्यदृढीकरणार्थं दोषाभावरूपाणां तेषामप्युपसंहारः कार्यः । सामान्यतो दोषाभावानुसंधानादपि जीवेषु संभावितानां दोषविशेषाणां विशिष्याभावानुसंधाने तद्वैलक्षण्यदार्ढ्यलाभात् । न च निर्दोषत्वमात्रं विद्यानुष्ठानकालेऽनुसन्धेयं तद्दार्ढ्यार्थमस्थूलत्वादयोऽन्नमयाद्युक्तरीत्या विद्यानुष्ठानात्प्रागेव श्रवणमननकालयोरनुसंधातव्या इत्यस्त्विति वाच्यम् । 'सर्वमन्यत्परित्यज्ये'ति वचनबलाद्देवताविशेषरूपाणामन्नमयादीनां विद्यानुष्ठानकालेऽनुसंधानायोगात्त्यागेऽपि चिरनिरन्तराभ्यासेन दार्ढ्यातिशयहेतूनामस्थूलत्वादीनां त्यागे हेत्वभावात् । न चानन्त्यादुपसंहारासंभवः । 'अस्थूल'मित्या'द्यदीर्घ'मित्यन्ते'नास्नाय्वनाकाश'मित्यन्तेन च दोषावहशरीरनिषेधः, 'अतम' इत्यविद्या निषेधः, 'अचक्षुरि'त्यादिना इन्द्रियनिषेधः, इत्यादिरूपेण दोषाभावानामवच्छिद्य ग्रहणसंभवादिति । यद्यपि 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मित्यादिशाखान्तरश्रुता अपि दोषाभावा उपसंहार्याः । तथाप्यस्थूलादिवाक्ये मुण्डकवाक्ये च परिपूर्णः शरीरेन्द्रियादिदोषनिषेधः श्रूयत इति, तदुपसंहारे सति नान्यापेक्षास्तीत्यानन्त्यदोषपरिजिहीर्षया सूत्रेऽक्षरग्रहणं कृतम् । अन्नमयादिवद्दोषविशेषाभावाः प्रागेवानुसन्धेयाः । विद्याकाले माभूत्तदनुसंधानोपसंहृतिरिति शङ्कावारणार्थं धियामित्युक्तम् । तुशब्दस्सामान्यतः पूर्वपक्षनिराकरणार्थः । अवरोधः संग्रहः । सामान्यतद्भावाभ्यां सर्वासु विद्यासूपास्यस्य ब्रह्मणस्समानत्वात्तेषामस्थूलत्वादीनामितरवैलक्षण्यार्थं ब्रह्मस्वरूपप्रतीतिदार्ढ्यसम्पादनोपयोगसद्भावाच्चेत्यर्थः । औपसदः उपसत्संबद्धस्सामवेदोत्पन्नस्तद्गुणभूतो मन्त्रः । तदुक्तं सामवेदोत्पन्नस्य मन्त्रस्यो'च्चैस्साम्ने'ति विहितस्ववेदस्वरमपहाय 'उपांशु यजुषे'ति याजुर्वैदिकस्वरपरिग्रहेण यद्याजुर्वैदिकप्रधानोपसदनुवर्तित्वं तद्गुणमुख्यादिसूत्रेणोक्तमित्यर्थः । गुणमुख्ययोः मन्त्रोपसदोः व्यतिक्रमे स्वस्ववेदविहितस्वरप्राप्त्या विरोधे सति मुख्येन प्रधानानुसारेण वेदसंयोगः स्वरविधायकवेदसंबन्धः प्रधानविधिविधेयत्वादङ्गानामित्यर्थः । सामगानां पञ्चविंशतिब्राह्मणे जामदग्न्यचतूरात्रस्योपसत्सु एककपालादिद्वादशकपालान्तपुरोडाशद्रव्यका द्वादशयागा विहिताः । तेषां च 'अग्नये वेर्होत्रमवेरध्वरमावितकरं वैश्वानरं वैश्वानरमवसे करीन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहे'त्याद्या द्वादशहोममन्त्राः समाम्नाताः । त इहोदाहरणम् । शवरस्वामिना तु न्यायसाम्यादस्मिन्नधिकरणेऽन्यदुदाहृतमिति न विरोधः । एवं यथाकथंचिदुपयोगवर्णनेनास्थूल-

(१) 'जीवेऽपि सद्भावेन' इति ख. पाठः । (२) 'कालेऽनुचिन्तनीयं' इति ख. पाठः ।

नैतावता सर्वेषामुपसंहार्यत्वप्रसक्तिरित्याह—

सू ॥ इयदामननात् ॥ ३४ ॥

आमननमाभिमुख्येन मननम्, इयदेव गुणजातं सर्वत्रोपसंहार्यम्, येन गुणजातेन सकलेतरव्यावृत्तब्रह्ममननं भवति। अतोऽक्षरब्रह्मसंबन्धिनीनामस्थूलत्वादिनिषेधधियामेव सकलेतरव्यावर्तकधर्मरूपत्वादुपसंहारः परविद्यासु, न तु 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः' इत्यादीनामपीति ॥

इति अक्षरध्यधिकरणम् ॥ २० ॥

त्वाद्युपसंहारसमर्थने सर्वविद्याम्नातानां सर्वेषामपि ब्रह्मगुणानां सर्वत्रोपसंहारकल्पना प्रसज्येतेत्यतिप्रसक्तिशङ्कापरिहारार्थत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति—नैतावतेति । सू० ॥ इयदामननात् ॥ ३४ ॥ आभिमुख्येन मननमिति । आदरेण चिंतनमित्यर्थः । आदरो निर्दोषत्वे स्वप्राप्यफलरूपत्वप्रयुक्तः । एवं च फलरूपतयावश्यानुसन्धेयस्य दोषाभावस्यैव प्रपञ्चेनानुसन्धानतः परब्रह्मणस्सर्वेतरवैलक्षण्येनार्थसिद्धादानन्त्यादवश्योपसंहाराणां सर्वेषां गुणानां सर्वत्रोपसंहारो न प्रसज्यत इति भावः ॥

इति अक्षरध्यधिकरणम् ॥ २० ॥

नयमणिमालायाम्

अथ अक्षरध्यधिकरणम् ॥ २० ॥

सू ॥ अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ इयदामननात् ॥ ३४ ॥

आनन्दाद्यैर्गुणौघैरितरविसदृशे लब्धबुद्धिप्रतिष्ठे ब्रह्मण्यस्थूलत्वादीन्किमिति कलयसे सर्वविद्यानुरोध्यान् ।
विश्वोपादानतान्तःस्थिति··मथनाकृष्टदोषापनुत्या ताद्रूप्यस्योपलब्ध्यै तदितरसदृशं दोषवश्यं ह्यवश्यम् ॥ २५४ ॥

इति अक्षरध्यधिकरणम् ॥ २० ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ अक्षरध्यधिकरणम् ॥ २० ॥

सू ॥ अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यवद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥ इयदामननात् ॥३४॥

भगवत्पादमते, इदं सूत्रद्वयमधिकरणद्वयात्मतया विभक्तम् । अस्य 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनणु'इत्यादिकं बृहदारण्यकवाक्यं अक्षरमुपक्रम्य श्रूयमाणं 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्य'मित्यादिकमाथर्वणवाक्यं च विषयः । तत्र किं क्वचिन्निषेधश्रुतौ अश्रुतनिषेधानां श्रुत्यन्तरादुपसंहारोऽस्ति न वेति **संदेहः** । नास्तीति **पूर्वपक्षः** । अस्तीति **सिद्धान्तः** । **सूत्रार्थस्तु, अक्षरधियां**=अक्षरे ब्रह्मणि द्वैतनिषेधधियः तासां सर्वत्र निषेधश्रुतिष्ववरोधः उपसंहारो न्याय्यः । कुतः । **सामान्यतद्भावाभ्याम्**=द्वैतनिरासेन ब्रह्मप्रतिपादनस्य सामान्यं समानत्वं, तस्य ब्रह्मणः प्रतिपाद्यस्य सर्वत्रभावः एकत्वेन प्रत्यभिज्ञायमानत्वं ताभ्यां हेतुभ्यामित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—**औपसदवत्**=यथा जामदग्न्येऽहीने पुरोडाशिनीषूपसत्सु चोदितानामौपसदानामध्वर्युकर्तृकपुरोडाशशेषाणां मन्त्राणां यत्र क्वचिच्छ्रुतानामपि अध्वर्युणा संबन्धः तथा अक्षरप्रमितिशेषाणां निषेधानां यत्र क्वचिच्छ्रुतानामपि अक्षरेण सर्वत्र संबन्ध इत्यर्थः । **तदुक्तं**="गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः' इति जैमिनिना प्रथमे काण्डे उक्तमित्यर्थः ॥

इति भगवत्पादमते अक्षरध्यधिकरणम् ॥ २० ॥

अथ इयदधिकरणम् ॥ २१ ॥

सू ॥ इयदामननात् ॥ ३४ ॥ अस्य 'द्वा सुपर्णा सयुजा'इत्याद्याथर्वणमन्त्रः 'ऋतं पिबन्ता'विति काठकवाक्यं च विषयः । तत्र किमनयोर्विद्याभेदः उताभेद इति **संशयः** । विद्याभेद इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** मन्त्रद्वये विद्याया अभेद एव । कुतः । **इयदामननात्**=इयतः इयत्तावच्छिन्नस्य द्वित्वावच्छिन्नस्योभयत्राप्यभिन्नत्वेन आमननात् अभिधानादित्यर्थः । अत्र हि मन्त्रद्वये भोक्तृत्वानुवादेन परमात्मा रुद्रः प्रतिपाद्यः । पिबन्ताविति प्रयोगस्तु 'छत्रिणो गच्छन्ती'तिवदुपपद्यत इत्यविरोधः ॥

इति भगवत्पादमते इयदधिकरणम् ॥ २१ ॥

अथ अन्तराभूतग्रामाधिकरणम् ॥ २१ ॥

सू ॥ अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॥ ३५ ॥

बृहदारण्यके 'यत् साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः तं मे व्याचक्ष्व' इत्युषस्तिप्रश्ने प्रतिवचनमेवमाम्नायते 'यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति स त आत्मा सर्वान्तरः' इत्यादि 'अतोऽन्यदार्तम्' इत्यन्तम् । तदनन्तरं 'यदेव साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्व' इति कहोलप्रश्ने तु प्रतिवचनमेवमाम्नायते 'योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येत्येतं वै तमात्मानं विदित्वा' इत्यादि 'अतोऽन्यदार्तम्' इत्यन्तम् । इहोभयत्र विद्यैक्यं न वेति संशयः ॥

तथा सति 'य आत्मा' इत्युषस्तिप्रश्नः भूतग्रामवत्प्रत्यगात्मविषयः । अन्यथा

अथ सर्वान्तराधिकरणम् ॥ २१ ॥

सू० ॥ अन्तराभूतवत्स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॥ ३५ ॥

दोषाभावरूपमस्थूलत्वादिकं जीवव्यावर्तकमित्युक्तं पूर्वाधिकरणे । तर्ह्यशनायाद्यतीतमेव जीवव्यावर्तकान्निर्दोषत्वाद्ब्रह्म स्यात् । प्राणितृत्वादिविशिष्टस्तु जीव एवेत्युत्थानात्संगतिः । उषस्तिकहोळयोर्याज्ञवल्क्यस्य च प्रश्नप्रतिवचनसन्दर्भयोर्विद्या भिद्यते न वेत्युषस्ति-

---

श्रीकण्ठमते तथा **रामानुजमते** च इदमेकमेवाधिकरणम् । तयोरपि मतयोः पूर्ववदेव विषयवाक्यपूर्वपक्षादिकम् । आनन्दादिवत्सर्वासु परविद्यासु अस्थूलत्वादयोऽप्युपसंहार्या न वेति **संदेहे** नोपसंहार्या इति **पूर्वपक्षे** प्राप्ते उपसंहार्या एवेति **सिद्धान्तः** । **सूत्रार्थस्तु, अक्षरधियाम्**=अक्षरसंबन्धिनीनामस्थूलत्वादिधियां सर्वविद्यास्व**वरोधः** संग्रहणम् । कुतः । **सामान्यतद्भावाभ्याम्**=ब्रह्मणस्सर्वत्रसमानत्वात् ब्रह्मानुसंधानान्तर्भावाच्च तासाम् । शेषं पूर्ववत् ॥

नैतावता सर्वेषामुपसंहार्यत्वप्रसक्तिरित्याह—**सू ॥ इयदामननात् ॥ ३४ ॥ आमनन**माभिमुख्येन मननम् । **इयत्**=अस्थूलत्वादिविशेषितमानन्दाद्येव गुणजातं सर्वत्रोपसंहार्यम् । येन गुणजातेन सकलेतरव्यावृत्तब्रह्ममननं भवति तदेव सर्वत्रानुसंधेयं भवति । अन्यत् 'सर्वकर्मा सर्वकाम'इत्यादिकं तु तत्र तत्र व्यवस्थितमित्यर्थः ॥

इति श्रीकण्ठरामानुजमतयोरक्षरध्यधिकरणम् ॥ २० ॥

आनन्दतीर्थमते, 'यावदधिकार'मिति सूत्र'मक्षरधिया'मिति सूत्रंचेति सूत्रद्वयं **यावदधिकाराधिकरण**मिति व्यपदिश्यते 'इयदामननात्'इत्यादिकं सूत्रत्रयमधिकरणान्तरमिति बोध्यम् । अत्राधिकारिकाधिकरणे 'प्राप्तेश्च समञ्जस'मित्याद्यधिकरणेषूक्तः उपासकानामधिकारनियमो युक्तो वा न वेति **संदेहः** । प्रमाणाभावान्मुक्तानामधिकारनियमो न युक्त इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** आनन्दवल्ल्यादिसिद्धस्य मुक्तावानन्दतारतम्यस्यापह्नोतुमशक्यतया तस्यैवाधिकारनियमे प्रमाणत्वात् यस्य यावद्गुणोपासने योग्यतारूपोऽधिकारस्तस्य तदधिकप्रयत्नकृतेर्दोषावहत्वात् मुक्तानामानन्दतारतम्येनासमत्वेऽपि गुरुषु शिष्याणामिव परस्परं विरोधादर्शनात्परस्परमुपकार्योपकारकभावसंभवाच्च मुक्तानामुपासनायामधिकारनियमो युक्त एवेति । **सूत्रार्थस्तु, आधिकारिकाणाम्**=योग्यतानुसार्युपासनशीलानां ब्रह्मादीनां स्वस्वाधिकारानुसारेणैव मुक्ताववस्थितिरवस्थितानामुपायनावत्तारतम्येनैव मुक्तौ तेषां फलमित्यर्थः ॥ **सू ॥ अक्षरधियामिति ॥** तुशब्दोऽप्यर्थः । **अक्षरधियां**=ब्रह्मज्ञानिनाम् असमत्वेऽपि **अविरोधः**=विरोधो नास्ति । कुतः । **सामान्यतद्भावाभ्याम्**=ब्रह्मवित्त्वात् यन्मत्सरादिदोषाभावसाम्यं मात्सर्यादिदोषाभावप्रसञ्जित उत्तमेभ्यो योऽधमानामुपकारस्ताभ्यां चेत्यर्थः । कथम् । **औपसदवत्**=यथा गुरुष्वौपसदानां सच्छिष्याणां विरोधाभावो दृश्यते तद्वत् । **तदुक्तम्**—चतुश्श्रुतौ 'नानाविधा देवसंघा'इत्यादिना असमत्वेऽपि विरोधो नास्तीत्युक्तमतोऽप्यविरोध इत्यर्थः ॥ 'इयदामननात्' इति सूत्रमुत्तराधिकरणेऽन्तर्भावितम् ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायामक्षरध्यधिकरणम् ॥ २० ॥

---

१ देशान्तरवदिति. शां. भा. पाठः.

'यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा' इति तत्प्रतिवचनविषयस्य कहोलप्रश्नप्रतिवचनविषयस्याशनायाद्यतीतत्वादेश्च भेदानुपपत्तिरितिचेत् ॥

सिद्धान्तयति—नोपदेशवदिति । 'य आत्मा सर्वान्तरः' इत्युभयत्र प्रश्नैकरूप्यात् परमेश्वर एवोभयत्र प्रश्नविषयः । प्रतिवचनगतं निरुपाधिकं प्राणनादिहेतुत्वमशनायाद्यतीतत्वं च तत्रैव समुपपद्यते । सद्विद्योपदेशवत् प्रश्नप्रतिवचनावृत्तिरेकविषया । प्रष्टृभेदो रूपभेदश्च न विद्याभेदावहः ॥

तथा ह्याह—

सू ॥ व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥ ३६ ॥

अथैक्ये निश्चिते सति प्रष्ट्रोर्बुद्धिव्यतिहारः कर्तव्यः । उषस्तिनाऽप्यशनायाद्यतीतत्वधीः, कहोलेनापि प्राणनादिहेतुत्वधीः कार्या । उभयप्रकरणगतानि हि वाक्यानि परमेश्वरं विशिंषन्ति, यथेतरत्र सद्विद्यायाम् । तस्मादेकस्यैव प्रश्नप्रति-

प्रश्नतत्प्रतिवचनयोर्जीवविषयत्वब्रह्मविषयत्वान्यतरानवधारणात्संशये पूर्वपक्षः । प्रश्नप्रतिवचनावृत्तेरुषस्तिप्रश्नप्रतिवचनं प्राणितृत्वादिलिंगाज्जीवविषयं । कहोळप्रश्नप्रतिवचनमशनायाद्यतीतत्वलिंगाद्ब्रह्मविषयमित्युपास्यभेदाच्च विद्या भिद्यते । यद्यप्युषस्तिप्रश्नोऽपि परब्रह्मविषयः 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मे'ति साक्षात्त्वविशेषणात् । उषस्तिप्रश्नप्रतिवचनानन्तरं प्रवृत्तस्य कहोलप्रश्नस्य परब्रह्मविषयत्वेन संप्रतिपन्नस्य यदेव साक्षाद्ब्रह्मेत्यवधारणेन उषस्तिप्रश्नसमानविषयत्वावगमाच्च । न च तस्योपक्रमगतस्य प्रतिवचनानुसारेण जीवविषयत्वं कल्पयितुं युक्तम् । तदनुसारेण प्रतिवचनस्यैव ब्रह्मविषयत्ववर्णनौचित्यात् । सुषुप्तिसमयादिसाधारणनिरुपाधिकप्राणनव्यापारादिकर्तृत्वस्य ब्रह्मण्येव स्वारस्यादित्युच्यते, तथापि प्रष्टृभेदात्प्राणितृत्वाद्यशनायातीतत्वादिरूपभेदाच्चानिवार्यो विद्याभेद इति तत्र प्रथमपूर्वपक्ष उद्भाव्य प्रथमसूत्रेण निराकृतः । तत्र भूतग्रामवत्त्वं स्वात्ममनश्शरीरेंद्रियप्राणादिसत्त्वं तद्विशेषणं प्राणितृत्वादेर्जीवलिंगत्वोपपादनार्थं शरीराद्यंतरत्वविषयतया सर्वांतरत्वोपपादनार्थं च अन्तरा अंतरे प्राथमिके सर्वांतरवाक्ये । अंतरशब्दात्सप्तम्या-'स्सुपांसुलु'गित्यादिना पूर्वसवर्णादेशः । तस्मिन्भूतग्रामवतः स्वात्मनो निर्देश इति शेषः । द्वितीयपूर्वपक्षोत्तरत्वेन द्वितीयसूत्रमवतारयति—प्रष्टृभेदो रूपभेदश्चेति । तथाह्याहेति । यथा न विद्याभेदावहस्तथैवोपपादयतीत्यर्थः । सू० ॥ व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥ ३६ ॥ ननु प्रकरणद्वयगतान्यपि वाक्यान्येकमेव ब्रह्म विशिंषन्तु न तावता रूपभेदप्रयुक्तविद्याभेदशङ्का निवारिता भवति । न हि खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवतीत्येकमेवोद्गीथावयवं प्रस्तुत्य तं विशिंषत्सु प्राणाकाशहिरण्मयपुरुषादिवाक्येष्वध्यसनीयात्मकरूपभेदप्रयुक्तो विद्याभेदो नास्तीत्याशङ्क्येतरवदिति सूत्रांशं व्याचष्टे—यथेतरत्रेति । उद्गीथप्रकरणे 'देवासुरा हवै यत्र 'संयेतिरे'इत्यारभ्य मुख्यप्राणादयः परस्परभिन्नाः परस्परविलक्षणगुणयुक्ताश्चाध्यसनीयत्वेन वक्तुं प्रक्रांता इति युक्तस्तत्र रूपभेदाद्विद्याभेदः । इह तु सर्वांतरत्वं प्रकरणद्वयेऽपि समम् । 'अतोन्यदार्त्त'मित्युपसंहारोऽपि

१ संयत्ता इति–मू–पाठः ।

वचनगतत्वान्न विद्याभेदः पुनरुक्तिस्तु शङ्कानिरासाय 'तत्त्वमसि' इतिवत् ॥
इत्यन्तराभूतग्रामाधिकरणम् ॥ २१ ॥

समानः। अशनायाद्यतीतत्वमपि निर्दोषत्वरूपत्वेन सकलविद्योपसंहरणीयं न गुणान्तरवद्भेदकम्। विद्याविधिश्चैकत्रैव कहोळप्रश्नप्रतिवचने श्रूयते । 'तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासे'दिति। अतो यथा सदुपदेशे 'भगवांस्त्वेवमेतद्ब्रवीतु भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्वि'ति प्रश्नभेदेऽपि 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति प्रतिप्रश्नोत्तरमुपसंहारैक्यात्प्रतिप्रश्नं भूयःशब्दश्रवणान्मध्ये विरोधिगुणाश्रवणाच्च । एकैवोपक्रान्तसद्विषया विद्या। एवमिहापि सर्वांतरात्मब्रह्मविषयैकैव विद्येति युक्तम्। न चैवं विद्यैक्यप्रमाणेषु सत्सु प्रष्टृभेदमात्रं विद्याभेदावहम्। 'शिलकश्शलाकावत्यः प्राचीनशाल औपमन्यवः' इत्यादिषु विद्यैक्येऽपि बहुलं प्रष्टृभेदोपलंभादिति भावः। ननूद्गीथविद्या वैश्वानरविद्यादिषु प्रष्टृभेदमात्रं न तु प्रश्नस्यैकरूप्यमस्ति। इह तूषस्तिप्रश्ने याज्ञवल्क्यस्योत्तरं श्रुतवतोऽपि कहोळस्य तथैव सर्वांतरे ब्रह्मणि प्रश्नः श्रूयते। अतो विद्यांतरपरिचिक्षिषयैवायं प्रश्न इति वक्तव्यमित्याशङ्क्याह—पुनरुक्तिरिति । यथा शङ्काविशेषनिराकरणाय सद्विद्यायां पुनः पुनः प्रश्नः यथा वात्रैवोषस्तिब्राह्मणे प्राणितृत्वादिना सर्वांतरत्वे प्रतिपादितेऽपि जीवव्यावृत्ततया स्फुटं सर्वान्तरत्वोपपादकं नोक्तमित्युषस्तस्यैव 'यदेव साक्षा'दित्यादिः कहोळप्रश्नः। एवं द्वितीयोषस्तिप्रश्नोत्तरेणापि 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये'दित्यादिना जीवव्यावृत्ततया स्फुटतरं सर्वान्तरत्वोपपादकं नोक्तमित्यपरितुष्यतः कहोळस्य प्रश्नः। अशनायाद्यतीतत्वोपन्यासेन च तस्य परितोष इत्येवं विद्यैक्येऽपि पुनरुक्तिरुपपद्यते। अतः सर्वांतरत्वदार्ढ्यार्थमुभयमुभयत्रोपसंहर्तव्यमिति भावः ॥

इति सर्वान्तराधिकरणम् ॥ २१ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ सर्वान्तराधिकरणम् ॥ २१ ॥

सू ॥ अन्तराभूतग्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॥ ३५ ॥ व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥ ३६ ॥

यत्साक्षादसि जीवो यदेव साक्षादिति तु परः। प्रतिपाद्यः प्राणिभृताद्यशनायारहिततादिलिङ्गगणात् ॥ २५५ ॥
सर्वान्तरादिसाम्यात्साक्षाद्ब्रह्मैव रूप्यमुभयत्र। ·········प्येकैव ततो व्यतिहर···तद्गुणानां स्यात् ॥ २५६ ॥

इति सर्वान्तराधिकरणम् ॥ २१ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ सर्वान्तराधिकरणम् ॥ २१ ॥

सू ॥ अन्तराभूतग्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॥ ३५ ॥ व्यतिहारो विशिंषति हीतरवत् ॥ ३६ ॥

भगवत्पादमते, आद्यस्य सूत्रस्य 'अन्तराभूतग्रामवत्स्वात्मनः' इत्यन्तं योगविभागात्सूत्रद्वयात्मकमिदमधिकरणम्। 'व्यतिहार'इत्यादिकं सूत्रमधिकरणान्तरम्। आद्यस्याधिकरणस्य 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः' इति द्विराम्नायमानं बृहदारण्यकवाक्यं विषयः। तत्र किमनयोर्ब्राह्मणयोर्विद्याभेदः । उत विद्यैक्यमिति विशयः । विद्याभेद इति **पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु—सू ॥ अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ॥ ३५ ॥ आमननादिति** पदस्यानुषंगः। ब्राह्मणद्वयेऽपि स्वात्मनः सर्वान्तरत्वामननाद्विद्यैक्यं विज्ञेयम्। एकस्मिन्देहे द्वयोर्मुख्यतः सर्वान्तरत्वायोगात् । किंवत्। **भू-**

---

(१) 'उद्दालकश्शालावत्यः' इति खपाठः ॥

तग्रामवत्=यथा भूतसमूहात्मकस्थूलदेहे पृथिव्यपेक्षया जलमान्तरं जलापेक्षया तेज इत्यादिक्रमेणापेक्षिकं भूतानामान्तरत्वं न मुख्यं तद्वत्। अथवा, 'एको देवस्सर्वभूतेषु गूढ'इत्यादिश्रुत्यन्तरे सर्वेषु भूतग्रामेषु सर्वान्तर एक एवात्माऽऽम्नायते तद्वदनयोर्ब्राह्मणयोरित्यर्थः। एवंच वेद्यैक्याद्विद्यैक्यमिति सिद्धम्। इति।

पूर्वपक्षमनूद्य दूषयति—**सू॥ अन्यथा भेदानुपपत्तिरितिचेन्नोपदेशान्तरवत्॥ ३६॥ अन्यथा**=विद्याभेदानङ्गीकारे। **भेदानुपपत्तिः**=आम्नानभेदस्याभ्यासस्यानुपपत्तिः प्रयोजनाभावादिति चेत्। **न**। उपदेशान्तरवदभ्यासस्योपपत्तिः। तथा हि—यथा छान्दोग्ये 'तत्त्वमसी'त्युपदेशे नवकृत्वोऽभ्यस्यमानेऽपि, न विद्या भिद्यते उपक्रमोपसंहारयोरविशेषात्तद्वत् ब्राह्मणद्वयेऽपि प्रश्नरूपोपक्रमस्य 'अतोऽन्यदार्त'मित्युपसंहारस्य चाविशेषान्न विद्याभेद इति सिद्धम्॥

इति भगवत्पादमते सर्वान्तराधिकरणम् ॥ २२ ॥

अथ व्यतिहाराधिकरणम् ॥ २३ ॥

सू॥ व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत्॥ ३७॥ अस्य 'तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽह'मित्यैतरेयकवाक्यं **विषयः**। तत्र किं व्यतिहारेण मतिरेकरूपा विधीयते उत द्विरूपेति **संशयः**। एकरूपेति **पूर्वःपक्षः। सिद्धान्तस्तु,** व्यतिहारोऽत्रोपासनार्थमुपदिश्यते। **इतरवत्**=यथा इतरे सर्वात्मत्वादयो गुणा उपासनार्थमुपदिश्यन्ते तद्वत्। तथाहि विशिंषन्ति समाम्नातारः 'त्वमहमस्म्यहं च त्वमसि'इत्युभयोच्चारणेन। तच्च विशेषणं द्विरूपायां मतौ कर्तव्यायामर्थवद्भवति। अन्यथा हीदं विशेषणोभयाम्नानमनर्थकं स्यात्। अतो मतिर्द्विरूपैवेति सिद्धम्॥

इति भगवत्पादमते व्यतिहाराधिकरणम् ॥ २३ ॥

श्रीकण्ठमते, अस्य विषयवाक्यपूर्वपक्षादिकं पूर्वस्मादविशिष्टम्। 'अन्तरा भूतग्रामव'दिति सूत्रे योगविभागाभावात् व्यतिहारसूत्रेण सहास्य सर्वान्तराधिकरणस्य सूत्रद्वयात्मता। विद्याभेदोऽस्ति वा नास्ति वेति **संदेहे,** विद्याभेद इति **पूर्वपक्षे** प्राप्ते, 'य आत्मा सर्वान्तर'इत्युभयत्र प्रश्नैकरूप्यात् परमेश्वर एवोभयत्र प्रश्नविषयः। यतः प्रतिवचनगतं निरुपाधिकं गुणजातं तत्रैव समुपपद्यते। सद्विद्योपदेशवत्प्रश्नप्रतिवचनावृत्तिरेकविषया। प्रष्टृभेदो रूपभेदश्च न विद्याभेदावहः। अर्थैक्ये निश्चिते सति प्रष्ट्रोर्बुद्धिव्यतिहारः कर्तव्यः। इतरत्र सद्विद्यायामिव उभयप्रकरणगतानि वाक्यानि परमेश्वरं विशिंषन्ति हि। तस्मादेकस्यैव प्रश्नप्रतिवचनगतत्वान्न विद्याभेद इति **सिद्धान्तितः**। पुनरुक्तिस्तु शङ्कानिरासाय 'तत्त्वमसी'तिवत्॥

रामानुजमते, सर्वं श्रीकण्ठमतवदेव प्रायशः। किं तु 'सैव हि सत्यादय' इत्युत्तराधिकरणसूत्रमपीदमधिकरणशेषतया व्याख्यातमिति विशेषः। सद्विद्यायामपि 'सेयं देवतैक्षते'त्यादिषु सैव परा देवतैकानुवर्तते। 'ऐतदात्म्यमिदं सर्व'मित्यादिषु त एव सत्यादयः सर्वेषु प्रतिवचनेषूपसंह्रियन्त इत्यर्थः॥

आनन्दतीर्थमते, 'अन्तरा भूतग्रामवदितिचेत्तदुक्तम्' इति भगवत्पादानुसारेण योगविभागतः पृथक्पाठः। 'इयदामननात्'इत्यादिकं सूत्रत्रयात्मकमिदमधिकरणं। व्यतिहारसूत्रमधिकरणान्तरमिति विवेकः। तत्राद्ये इयदधिकरणे पूर्वोक्तमधिकारितारतम्यं प्राणावधिकं वा, ततोऽप्यधिकं वेति **संदेहः**। प्राणादीनां सोत्तमत्वदर्शनेन प्राणादधिकस्य श्रुतावनुक्तत्वेऽपि अनुमानतस्तत्साधनस्य शक्यत्वसंभवेन च प्राणादप्यधिकः कश्चिदधिकारी भवितुमर्हति। अतोऽधिकारिणां प्राणावसानत्वाभावात्प्राणात्मकस्य हिरण्यगर्भस्यैव सर्वगुणोपासनयोग्यत्वमित्युक्तमयुक्तमिति **पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु,** 'प्राणो वाव सर्वेभ्यो भूयान्नहि प्राणाद्भूयान्' इति कौषीतकिश्रुतावाम्नानात्। **इयत्** प्राणावसानमेवाधिकारिणां तारतम्यम्। इति। इदं सूत्रं स्पष्टार्थम्। **सू॥ अन्तराभूतग्रामवदिति चेत्तदुक्तम्॥ ३६॥ भूतग्रामवत्**=यथा नामादिप्राणसमूहे एकस्मादेक उत्तमो दृष्टः तथा। **अन्तरा**=परमात्मानं श्रियं च विना प्राणादप्युत्तमोऽस्त्विति चेत्। **नेति** शेषः। यतः **तदुक्तम्**=तत्र प्राणादुत्तमाभावे 'न हि प्राणाद्भूयान्' इति प्रमाणमुक्तम् अत इत्यर्थः॥

सू॥ अन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत्॥ ३७॥ अन्यथा=प्राणादप्युत्तमाभावे। **भेदानुपपत्तिरिति चेन्न**=प्राणपरमात्मनोर्भेदानुपपत्तिरिति चेन्न। कथम्। **उपदेशवत्**=यथाश्रुतावुक्तं तथाङ्गीकर्तव्यम्। अनुक्तार्थस्यानुमानं तु प्रत्यक्षश्रुत्या बाधितमिति भावः॥

इति इयदधिकरणम् ॥ २१ ॥

अथ व्यतिहाराधिकरणम् ॥ २२ ॥

सू॥ व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत्॥ ३८॥ प्राणादीश्वरस्योत्तमत्वोपदेशोऽस्ति वा न वेति **संदेहः**। छन्दोगश्रुतौ प्राणस्यैव सर्वोत्तमत्वोपदेशात् 'एष तु वा अतिवदती'त्यादि सत्यातिवादस्य वागादिषु सत्यान्तेष्विव सत्ये उत्तमत्वविषयप्रश्नप्रतिवचनयोरभावेन विष्णुपरत्वाभावात्। प्रत्युत प्राणात्मकहिरण्यगर्भविषयताया एव प्रतीतेश्च। प्राणात्मकहिरण्यगर्भस्यैव सर्वोत्तमत्वेनोपासनं कार्यमिति **पूर्वपक्षः**। सत्यादिवादे तथा प्रश्नप्रतिवचनयोरध्याहारेण यतः छन्दोगाः 'स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नि'त्यादिना प्रकृतात्प्राणातिवादिनस्सत्यातिवादिनो व्यावर्तयन्ति। ततः प्राणाद-

अथ सत्याधिकरणम् ॥ २२ ॥

सू ॥ सैव हि सत्यादयः ॥ ३७ ॥

यद्दृष्टान्तेन पूर्वाधिकरणनिर्णयः तत्रापि सद्विद्यायां संशयः भिन्नेयमभिन्ना वेति ॥

प्रश्नावृत्तिदर्शनात् प्रतिवचनभेददर्शनाच्च प्रत्यावृत्तिभिन्ना ॥

अथ सत्याधिकरणम् ॥ २२ ॥

सू० ॥ सैव हि सत्यादयः ॥ ३७ ॥ पूर्वाधिकरणसूत्रोदाहृतदृष्टांताक्षेपेण संगतिसूचनपूर्वकमेकरूपप्रश्नस्याभ्यासन्यायेन विद्याभेदकत्वाऽभेदकत्वाभ्यां संशयं दर्शयति— यद्दृष्टान्तेनेति पृष्टार्थस्योत्तरे निवृत्ते तथैव पुनः प्रश्नो न युक्तः। शङ्कान्तरनिराकरणार्थश्चेत्, प्रश्न एव शङ्कान्तरोत्कीर्तनेन भाव्यम्। अतएवोषस्तिब्राह्मणे 'यत्साक्षादपरोक्षा'दित्यादिना सर्वान्तरप्रश्नानन्तरम्, 'एष त आत्मा सर्वान्तर' इति याज्ञवल्क्यस्योत्तरे सति नानेन स्पष्टं सर्वांतरो दर्शितो भवतीति निर्धार्य श्रृङ्गग्राहिकया दर्शनीय इत्यभिप्रायेण 'कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः' इति पुनः पृष्टे 'यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वांतरः' इत्यादौ च याज्ञवल्क्येनोपन्यस्तेन सहोवाचोषस्तिश्चाक्रायणो यथा विब्रूयादसौ गौरसावश्व इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं भवतीति शङ्कोद्भावनपूर्वकमेव 'यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म तन्मे ब्रूही'त्यादिना प्रश्नावृत्तिः कृता। अत्र हि विशिष्य सर्वांतरो वक्तव्य इति द्वितीयप्रश्नानंतरं तद्वचनार्थं प्रवृत्तेन त्वया प्राणितृत्वलिङ्गेन सर्वांतरत्वप्रदर्शनं गामश्वं वा श्रृङ्गग्राहिकया प्रदर्शयिष्यामीति प्रतिज्ञाय सास्नादिमान्गौः केसरादिमानश्व इति वचनेन तुल्यं ज्ञातमिति शङ्कोद्भावनं कृतम्। न तयाऽत्रशङ्कोद्भावनं दृश्यते। तस्मादेकरूपप्रश्नभेदादविशेषपुनःश्रवणरूपाभ्यासन्यायेन प्रष्टव्यभेदोवसीयते। अतोऽत्र 'भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्वि'त्यस्य सद्विषय एव पुनर्विद्यान्तरमुपदिशेत्यर्थः। न चोक्तार्थग्रहणाशक्त्यापि लोके पुनः प्रश्नो दृश्यते तद्वदिह किं न स्यादिति वाच्यम्। तथा सत्युक्तार्थस्यैव पुनः कथनापत्तेः। इहतु प्रतिप्रश्नं गुणान्तरप्रतिपादनं दृश्यते। तस्मादिह विद्याभेदो युक्त इति पूर्वपक्षमाह— प्रश्नावृत्तीति। नात्र विद्याभेदः। सर्वेष्वपि प्रतिवचनेषु सत्यत्वात्मत्वादिगुणावृत्त्या विद्यैक्यप्रत्यभिज्ञानात्। प्रश्नावृत्तिस्तु तत्र तत्र प्रसक्तानां शङ्काविशेषाणामुपाकरणार्थेति प्रश्नेषु शङ्कोद्भावनाभावेऽपि तत्तच्छंकाविशेषोपाकरणार्थं दृष्टांतविशेषोपन्यासपूर्वकप्रतिवचनपर्यालोचनयैवावगम्यते। तथाहि—सुषुप्तौ जीवा यत्रापि यन्ति तत्सदिति नवखण्डमध्ये प्रथमखण्डेन बोधिते सति 'सुषुप्तौ सत्सम्पन्ना जीवाः किमिति सत्सम्पत्तिं न विदु'रिति शङ्काभिप्रायेण प्रश्न इत्येतत् 'यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ती'त्यादि द्वितीयखण्डे नानावृक्षाणां रसान्मधुमक्षिकाभिर्मधुत्वेन समाहृतात्प्रस्तुत्य 'यथा तत्र न वि-

---

प्यधिकत्वेन विष्णोरुपदेशस्सिद्ध एवेति सर्वोत्तमत्वेन विष्णोरेवोपासनं कार्यमिति सिद्धान्तः। सूत्रार्थस्तु, व्यतिहारः= प्राणप्रकरणादनन्तरं विष्णोः प्रकरणात्प्राक्प्रश्नप्रतिवचनयोरध्याहारः कार्यः। कुतः। हि=यस्मात्। इतरवत्=नामादितो वागादिकमिव प्राणवादिनस्सकाशात्सत्याख्यविष्णुवादिनः छन्दोगाः 'एष तु वे'ति तुशब्देन विशिंषन्ति व्यावर्तयन्ति तस्मादित्यर्थः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां सर्वान्तराधिकरणम् ॥ २१ ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः। न भिन्नेयं सद्विद्या। 'सेयं देवता' इति प्रस्तुताया एव महादेवतायाः प्रश्नप्रतिवचनेष्वनुवृत्तेः। यतः 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' इति पुनःपुनः सत्यादीनामावृत्तिर्गम्यते, अतो वस्त्वैक्यादभिन्नेयं विद्येति ॥

इति सत्याधिकरणम् ॥ २२ ॥

वेकं लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सति संपद्य न विदुस्सति संपत्स्यामह' इति प्रतिवचनभंग्यावसीयते। ननु युक्तं सुषुप्तौ सर्वेंद्रियोपरमात्सत्संपत्तेरावेदनम् उत्थितास्सतोऽहमागत इति किमिति न विदुः। स्वगृहे सुप्तोत्थिता हि स्वगृहाद्वयमागता इति जानन्तीत्यभिप्रायेण द्वितीयः प्रश्न इत्येतत् 'इमास्सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते' इत्यादि तदनंतरखण्डे समुद्रादाकृष्य जलधरमुक्तैर्जलैः संभूताः प्रवहन्तीर्नदीः प्रस्तुत्य 'ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सत आगत्य न विदुस्सत आगच्छामह इतीति' प्रतिवचनभंग्याऽवसीयते। एवं तृतीयादिप्रश्नानामपि शङ्काभिप्रायः। तदनन्तरखण्डगतदृष्टान्तविशेषोपयुक्तप्रतिवचनभंग्यैवोन्नेयः। एवं प्रतिवचनभंग्योन्नेतुं शक्यश्शङ्काभिप्राय इति न प्रश्नवाक्येषु श्रुत्या निर्दिष्टः। तस्माद्युक्तं सदुपदेशे विद्यैक्यमिति सिद्धान्तयति—न **भिन्नेयमिति**। सूत्रे सैव सेयं देवतेति प्रस्तुतासच्छब्दोक्ता परदेवतैव सर्वेषु **प्रश्नप्रतिवचनेष्वनुवर्तते** इति साध्याध्याहारः। **सत्यादयो हीति**। हि शब्दो भिन्नक्रमः। सत्यत्वात्मत्वाद्यनुवृत्तेरित्यर्थः। ततश्च रूपैक्यान्न विद्याभेदशंकावकाश इति भावः॥

इति सत्याद्यधिकरणम् ॥ २२ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ सत्याद्यधिकरणम् ॥ २२ ॥

सू० ॥ सैव हि सत्यादयः ॥ ३७ ॥

सद्विद्या भिन्नैव प्रश्नप्रतिवचनभेदेन। एकस्यामावृत्तिर्व्यर्था तत्सत्यमित्यादेः ॥ २५७ ॥

एकत्वमेव तस्यास्सत्यादिप्रत्यभिज्ञया युक्तम्। उपपादकभेदात्स्यादावृत्तिर्बोधदार्ढ्यहेतोश्च ॥ २५८ ॥

इति सत्याधिकरणम् ॥ २२ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ सत्याद्यधिकरणम् ॥ २२ ॥

सू ॥ सैव हि सत्यादयः ॥ ३७ ॥

भगवत्पादमते, अस्य 'महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्म' इति सत्यविद्यां विधाय तदनन्तरं 'तद्यत्सत्यमसौ स आदित्यः' इत्यादि श्रूयमाणं बृहदारण्यकवाक्यं विषयः। तत्र सत्यविद्यातस्तदनन्तरविद्या भिद्यते न वेति **संदेहः**। भिद्यत इति **पूर्वपक्षः**। **सिद्धान्तस्तु,** इयमनन्तरविद्या **सैव**=सत्यविद्यैव न ततो भिद्यते। कुतः। हि शब्दो हेतौ। 'तद्यत्सत्य'मिति प्रकृतस्यैवोपास्यस्य हिरण्यगर्भस्याकर्षणाद्धेतोः। नह्युपास्याभेदे विद्याभेदो युक्तः। अतो विद्यैक्यात्पूर्वापरवाक्यस्थास्सर्वे सत्यादयो गुणा उपसंहर्तव्या इति सिद्धम्। इति ॥

श्रीकण्ठमते, सत्यविद्यायां प्रश्नावृत्तिदर्शनात्प्रत्यावृत्ति विद्या भिन्ना वा अभिन्ना वेति **संशयः**। भिन्नेति **पूर्वपक्षः**। **सिद्धान्तस्तु,** न भिन्नेयं सद्विद्या। सेयं देवतेति प्रस्तुताया एव महादेवतायाः प्रश्नप्रतिवचनेष्वनुवृत्तेः। 'तत्सत्यं स आत्मा' इति पुनः पुनः सत्यादीनामावृत्तिर्गम्यते। अतो वस्त्वैक्यादभिन्नेयं विद्येति ॥

रामानुजमते, अस्य सूत्रस्य पूर्वाधिकरणेऽन्तर्भावात्तत्रैव तद्व्याख्यातम् ॥

आनन्दतीर्थमते, पूर्वत्र प्राणाद्विष्णुरेवाधिक इति यदुक्तं तद्युक्तं न वेति **संदेहः**। प्राणाधिकत्वेनोपदिष्टात्सत्यप-

अथ कामाधिकरणम् ॥ २३ ॥

सू ॥ कामादयस्तत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३८ ॥

छान्दोग्ये तैत्तिरीयके वाजिशाखायां कैवल्योपनिषदि च दहरविद्या श्रुता। सेयमभिन्ना भिन्ना वा। इति संशये पूर्वः पक्षः—'यदिदमस्मिन् पुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः' इत्यारभ्य दहराकाशशब्दोक्तस्य दहरपुण्डरीकवर्तिनोऽपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकं मुख्यमाम्नातम्। तैत्तिरीयके 'दहरं विपाप्मम्' इत्यारभ्य दहरपुण्डरीकवर्तिनः प्रणवप्रकृत्यात्मनादवाच्यत्व-महेश्वरशब्दवाच्यत्व, कृष्णपिङ्गलत्व-विरूपाक्षत्वादयो धर्माः प्रदर्शिताः। वाजिशाखायां 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः' इति वशित्वादयः। कैवल्योपनिषदि—'हृत्पुण्डरीकं विरजम्' इत्यारभ्य 'विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतम्। उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम्' इत्यन्तेन हृदयपुण्डरीकवर्तिनः परस्य त्रिलोचनत्व-नीलकण्ठत्व-चिदानन्दरूपत्वो-मासहायत्वादयो धर्माः। तत्र नीलकण्ठत्वादीनां शरीरधर्मत्वेन सत्यत्वादीनामात्मधर्मत्वेन विरोधादुपसंहारो न न्याय्यः। तस्माद्विद्या भिन्नेति ॥

अथ कामाद्यधिकरणम् ॥ २३ ॥

सू० ॥ कामादयस्तत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३८ ॥ प्राणितृत्वाशनायातीतत्वादीनामविरोधेन धर्मिभेदावहत्वाभावाद्विद्यैक्यं समर्थितम्। इह विग्रहधर्माणामतथात्वाद्विद्याभेद इत्युत्थानात्संगतिः। ननु विग्रहधर्माणामात्मधर्माणां च नास्ति परस्परं विरोधः। उभयेषामप्यात्मनि व्यवहिताव्यवहितसंबंधसत्त्वात्। अन्यथैकस्यामेव कैवल्यशाखायां विग्रहधर्माणामात्मधर्माणाञ्च समुच्चित्य श्रवणस्य का गतिः। विशिष्य च विरूपाक्षत्वनीलकण्ठत्वादीनामपहतपाप्मत्वादीनाञ्च विद्याभेदकत्वाभाव'स्सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे' समर्थितः। अतोऽत्र पूर्वपक्षो न संभवतीत्याशङ्क्य तमुपपादयति—तत्र नीलकण्ठत्वादीनामिति। 'नीलकण्ठ'मित्यनेन कण्ठमात्रनैल्यं प्रतीयते 'कृष्णपिंगल'मित्यनेनार्धनैल्यं प्रतीयते। 'समं स्यादश्रुतत्वादि'तिन्यायात्। तथा 'त्रिलोचन'मित्यनेन लोचनानां त्रित्वसंख्यैवोच्यते, न तु वैरूप्यम्। कैवल्यशाखायां 'शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनि'मिति शिवशब्देन निरस्तनिखिलदोषसमस्तमंगलगुणाकरत्ववाचिना वैरूप्यस्यापि प्रतिक्षेपात्। 'विरूपाक्ष'मित्यनेन तु तद्वैरूप्यमुच्यते। एवं विग्रहधर्माणां तावत्परस्परं विरोधः। तथा आत्मधर्माणामपि क्वचित्सत्यकामत्वमुच्यते। 'क्वचित्प्रशान्त'मिति निष्कामत्वमुच्यते इत्यादि। एवं धर्मवैलक्षण्यात्प्रतिशाखं भिन्ना दहरविद्येत्युपसंहरति—तस्मादिति। 'तत्र तत्रे'ति

दोदिताद्विष्णोरपि विज्ञान-मति-श्रद्धा-निष्ठा-कृति-सुख-भूमा-हंकारा-त्मनामुपदिष्टत्वाच्च युक्तमिति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु, सैषहि=परदेवता विष्ण्वाख्या सत्यविज्ञानमत्यात्मिका। 'सत्यं भगवो जिज्ञासे' इति सत्याख्यस्य विष्णोर्गुणजिज्ञासायां तद्गुणत्वेन विज्ञानादीनामुक्तत्वात् अन्यथा सत्यजिज्ञासायां विज्ञानादिकथनस्यासांगत्याच्च। अतः प्राणादधिका बहवो न भवन्ति। किंतु श्रीतदीशावेवेत्यर्थः। अतः प्राणाद्विष्णोराधिक्यवर्णनं युक्तमेवेति ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां सत्याद्यधिकरणम् ॥ २२ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—तत्र तत्र हृदयपुण्डरीकायतनादिभ्यो विद्यैक्यमेव । अतः सत्यकामादयः सर्वत्रोपसंहार्याः । छान्दोग्यगता अपहतपाप्मत्वादयो वाजिशाखागताः वशित्वादयः तैत्तिरीयगताः प्रणववाच्यत्वादयः कैवल्यगताश्चिदानन्दरूपत्वादयश्च सर्वे एते गुणा दहर-विद्यायां ब्रह्मणोऽनुसन्धेयाः । कैवल्योपनिषद्गतमुमासहायत्वं त्रिलोचनत्वं अन्यत्र कृष्णपिङ्गलत्वं विरूपाक्षत्वं चैकार्थम् । आवृत्तिरादरार्था । सर्वत्र गुणानामावृत्तौ तथा द्रष्टव्यम् । अत्र गुणित्वेन ब्रह्मण एकस्यैवोपास्यत्वादपहतपाप्मत्वादियोगि सर्वेश्वरमोङ्कारवाच्यमुमासहायं त्रिलोचनं नीलकण्ठं चिदानन्दरूपमनन्तममृतमद्भुतं परं ब्रह्म दहरपुण्डरीकमध्येऽनुसन्धेयमिति परविद्याख्यियमेव प्रधानभूता । छान्दोग्ये कैवल्योपनिषदि चैतद्विद्यानिष्ठस्य । "परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते"

वीप्सायां द्विर्भावः । चस्त्वर्थः पूर्वपक्षनिराकरणार्थः । हृदयेति । हृदयपुण्डरीकायतनत्वं तावत्सर्वास्वपि शाखासु तुल्यम् । विशोकत्वं छांदोग्यकैवल्यतैत्तरीयकेषु तुल्यं । मुक्तिफलश्रवणमपि तेषु तुल्यं । सेतुत्वं छांदोग्यवाजसनेयकयोस्तुल्यं । इदं सर्वमादिशब्देन गृह्यते । शरीरधर्माणां परस्परविरोधं परिहरति । कैवल्येति । उमासहायत्वं कृष्णपिंगलशब्देनोच्यते । त्रिलोचनत्वं विरूपाक्षशब्देनोच्यते । संख्यावैषम्यमेव तत्र वैरूप्यं विवक्षितम् । कण्ठमात्रे नैल्यं वामेतरभागे विवक्षितम् । 'प्रशान्त' मिति नित्यतृप्तत्वेन स्वयं भोगतृष्णाराहित्यमुच्यते । 'सत्यकाम' मिति तत्सृष्टानामस्मदादिभोग्यपदार्थानामवितथत्वमुच्यते । बहुगुणप्रत्यभिज्ञानुरोधेन विद्यैक्यसिद्धावेवमविरोधेन व्याख्यानमुचितमिति भावः । नन्वेवं शाखाभेदेन गुणावृत्तिः किमर्थं विद्यैक्यसिद्धये गुणप्रत्यभिज्ञानार्थमिति चेन्न । गुणान्तरप्रत्यभिज्ञया विद्यैक्ये सिद्धे हि त्रिलोचनविरूपाक्षादिशब्दानामविरोधेन व्याख्यानं क्रियते । न तु तदभेदप्रत्यभिज्ञानाद्विद्यैक्यसिद्धिरस्तीत्यत्राह—आवृत्तिरिति । सर्वत्र गुणानामावृत्ताविति । यथैकस्यां शाखायामंबिकापतय उमापतय इत्याद्यावृत्तिरादरार्था तथेहापीत्यर्थः । एवं विद्यैक्ये सिद्धे तत्फलं नानाशाखाम्नातगुणोपसंहारं दर्शयति । अत्र गुणित्वेनेति । 'अपहतपाप्मत्वादियोगीति' विशेषणं छांदोग्याम्नातानां सर्वेषां गुणानामुपलक्षणम् । 'सर्वेश्वर'मिति बृहदारण्यकाम्नातानाम् । 'ओंकारवाच्यमिति' तैत्तरीयकाम्नातानां 'मुमासहाय'मिति कैवल्यशाखाम्नातानामिति विवेकः । तत्रानंतरूपमित्यस्य व्याख्यानमनंतमिति । अनंतं अविनाशि नित्यं स्वरूपमस्येति श्रुत्यर्थः । एवं व्याख्यान एव दहरपुण्डरीकस्यांतरुपासनं भवतीति भावः । परविद्याख्यिति । यद्यपि सर्वासामपि परब्रह्मविषयाणामहंग्रहोपासनानां चाविशिष्टं मुक्तिफलत्वं वक्ष्यति च सूत्रकारः 'विकल्पो विशिष्टफलत्वा'दिति । तथाप्याचार्यस्य दहरविद्याप्रियत्वादेवमुक्तिः । अथवा दहरविद्यासु उमासहायत्वादिविशिष्टपरब्रह्मपरमशिवविषयैव दहरविद्याप्रधानभूतेत्यर्थः । तेनेयं शंका व्यावर्त्यते । आत्मबोधोपनिषदि नारायणोपास्या दहरविद्या श्रूयते सा परमेश्वरोपास्यायाः कैवल्यतैत्तरीयकोपनिषदाम्नाताया दहरविद्याया भिन्नैव । उपास्यभेदात् । एवं द्विविधदहरविद्यासत्त्वे सति यद्यपि बृहदारण्यकाम्नाता गुणाश्शैवीं दहरविद्यां प्रतिपद्यन्ते । तत्र 'सर्वस्येशान' इति 'एष भूताधिपतिरि-

'ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात्' इति साक्षात् तस्यैवोपास्यस्य परब्रह्मणः प्रकृतिमण्डलातीतस्य प्राप्तिर्हि फलमवगम्यते। अत एव नीलकण्ठत्वादिधर्मस्यापहतपाप्मत्वादिगुणानां च ब्रह्मणि नित्यत्वादन्योन्यसापेक्षत्वाच्चोपसंहारे न विरोधः, अप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगात्। त्रिलोचनत्वादिलक्षणशरीरविशिष्टे परब्रह्मणि प्रसक्तानां शरीरधर्माणां पापजरामरणक्षुत्तृडसत्यकामासत्यसंकल्पानां निषेधाय हि अपहतपाप्मत्वादयः प्रतिपादिताः। त्रिलोचनत्वादिलक्षणशरीरकमपि परं ब्रह्मापहतपाप्मकं जरारहितमशोकमविजिघत्समपिपासं सत्यकामं सत्यसंकल्पं चिदानन्दरूपं भवतीति न विरोधः॥

इति कामाद्यधिकरणम्॥ २३॥

त्येष सर्वेश्वर' इति च लोकवेदप्रसिद्धशिवरूढिभावानामीशानभूताधिपतिसर्वेश्वरनाम्नां श्रवणात्। तथापि छांदोग्याम्नातानामपहतपाप्मत्वादीनां कस्यां दहरविद्यायामन्वय इत्यत्र नास्ति विनिगमकमिति शंका भवति। तत्समाधानप्रकारस्त्वयम्[1]। शैवी दहरविद्या तावत्प्रधानभूता कैवल्यशाखायां मुक्तिफलश्रवणात्। तत्र हि 'तमसः परस्ता'दिति विशेषितम्। अतः छांदोग्येऽपि मुक्तिफलश्रवणात्तदाम्नाता गुणाश्शैवीं दहरविद्यां प्राप्नुवंतीति युक्तम्। वैष्णवी तदुपसर्जनभूता। 'वैकुण्ठं भगवल्लोकं गमिष्यती'ति श्रवणेन तस्या वैकुण्ठप्राप्तिद्वारा मुक्तिहेतुत्वात्। मुक्तिस्थानस्य वैकुण्ठस्य चोर्ध्वाधरभावः परापरभावश्च प्राग्व्यवस्थापितः। वैकुण्ठप्राप्तानां क्रममुक्तिं च भाष्यकारो वक्ष्यति। एवञ्च यद्यपि त्रिलोचनत्वविरूपाक्षत्वादीनामविरोधः स्पष्ट इति विरोधनिरासेन नैतदधिकरणं सप्रयोजनं भवेत्। तथाप्युक्तशंकानिरासेन प्रयोजनमिति भाष्यकारस्याशयः। विग्रहधर्माणामात्मधर्माणाञ्च परस्परविरोधेनाऽपि विद्याभेदप्रसक्तिर्नास्तीति सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणसिद्धमर्थं स्मारयति—नीलकण्ठत्वेत्यादिना। चिदानन्दरूपे शिवस्य दिव्यविग्रहे वस्तुस्वाभाव्यात्पाप्मजरादिप्रसक्तिर्नास्तीत्यर्थः॥

इति कामाद्यधिकरणम्॥ २३॥

नयमणिमालायाम्।

अथ कामाद्यधिकरणम्॥

सू० ॥ कामादयस्तत्र तत्र चायतनादिभ्यः॥ ३८॥

भिन्नैव दहरविद्या युक्ता कैवल्यताण्डिशाखादिगता। एकगतत्वायोगान्नीलग्रीवत्वसत्यकामादीनाम्॥ २५९॥
हृत्कमलस्थित्यादेर्गुणस्य साम्यान्न भिन्नैषा। नीलग्रीवत्वादिवपुर्विशिष्टात्मपर्यन्ता॥ २६०॥
एवं सत्यप्यवार्यस्सति वपुषि विभोस्सत्यकामाद्ययोग स्तत्संबन्धस्य सर्वेष्वपि दुरितजरामृत्युकोशातिगत्वात्।
मैवं तेषु प्रसक्तेष्वपहतदुरितत्वादयस्साम्यधीता इत्यन्योन्यव्यपेक्षा नियमितमुपसंहारमंगी कुरुष्व॥ २६१॥

इति कामाद्यधिकरणम्॥ २३॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ कामाद्यधिकरणम्॥ २३॥

सू॥ कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः॥ ३८॥

भगवत्पादमते, छान्दोग्ये 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाश' इति श्रुतस्य दहराकाशस्य सत्यकामत्वादयो गुणा आम्नाताः।

---

(१) 'तद्व्यवच्छेदप्रकारस्त्वयम्' इति ख. पाठः।

अथ अलोपाधिकरणम् ॥ २४ ॥

ननु प्रियशिरस्त्वादीनामिव नीलकण्ठत्वादीनामवयवानां ब्रह्मस्वरूपान्तर्भावे तस्योपचयापचयप्रसक्तिरित्यतो नीलकण्ठत्वादिकं लुप्यत इत्यत आह—

सू ॥ आदरादलोपः ॥ ३९ ॥

पूर्वत्र नीलकण्ठत्वादिविशिष्टं रूपमुमाभिधानपरमशक्तिसाहित्यं सत्यसंकल्प-

---

अथ अलोपाधिकरणम् ॥ २४ ॥

पूर्वाधिकरणेन प्रसंगसंगत्योत्तराधिकरणमवतारयति—नन्विति । सू० ॥ आदरादलोपः ॥ ३९ ॥ नीलकण्ठत्वादिविशिष्टो विशिष्टविग्रहस्सत्यसंकल्पत्वादिगुणगणश्च

बृहदारण्यके तु 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाश' इत्यभिहितस्याकाशाश्रयस्य सर्ववशित्वादयो गुणाः । ते परस्परमुपसंहर्तव्या न वेति **संदेहः** । नोपसंहर्तव्या इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु, कामादि**=सत्यकामत्वादिगुणजातम् । **इतरत्र**=बृहदारण्यके उपसंहर्तव्यम् । यच्च सर्ववशित्वादिकं तदपि **तत्र** च=छान्दोग्ये उपसंहर्तव्यम् । कुतः । **आयतनादिभ्यः**=उभयत्राविशिष्टेभ्यो हृदयायतनसेतुत्वव्यपदेशादिभ्यो हेतुभ्यः । एवं वेद्याभेदेऽपि सगुणनिर्गुणत्वेन विद्ययोर्भेदात्कथमुपसंहार उपपद्येतेति चेत् न उपसंहारस्य विद्यास्तुत्यर्थत्वेनोपासनार्थत्वाभावान्न काचिदनुपपत्तिरिति ॥ अत्र मते **रामानुजमते च** 'कामादीतरत्रे'ति पाठः । **श्रीकण्ठमते** 'कामाद्यस्तत्र तत्रे'ति सूत्रपाठे विशेषः ॥

श्रीकण्ठमते, तथा **रामानुजमते,** च यद्यपि **विषयवाक्यपूर्वपक्षसंदेहसिद्धान्तादिकम**विशिष्टमेव पूर्वस्मादिति वक्तव्यम् । तथाप्यनयोर्मतयोः पूर्वपक्षसिद्धान्तोपपादनं तु स्वस्वसिद्धान्तप्रक्रियानुसारेण दहरप्रतिपादकबहुश्रुतिवचनोपन्यासपूर्वकं विवृतमिति विशेषः । **श्रीकण्ठमते** इदमधिकरणं शांकरमतवदेकसूत्रात्मकमेव । **रामानुजमते** तूत्तरसूत्रद्वयस्याप्यत्रान्तर्भावेन सूत्रत्रयात्मकमिदमधिकरणमित्यस्ति विशेषः पूर्वमताभ्याम् । अतस्तत्प्रक्रियानुसारेण उत्तरसूत्रयोरर्थोऽत्र वर्ण्यते—'मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किंचने'त्यादेः पूर्वप्रकृतत्वात् 'स एव नेति नेत्यात्मे'ति च वक्ष्यमाणत्वात्सर्ववशित्वादिविशेषाणां ब्रह्मस्वरूपत्वासंभवात् कथं सत्यकामत्वादेर्मोक्षसाधनोपासनरूपत्वमित्यत आह—**सू ॥ आदरादलोपः ॥ ३९ ॥ आदरात्**=वशित्वादेः प्रमाणान्तराविदितरूपस्य श्रुत्येकसमधिगम्यस्यादरेण प्रतिपादनात् । **अलोपः**=अप्रतिषेधस्तस्यापि ब्रह्मगुणत्वमवश्याश्रयणीयम् । अविशेषनिषेधास्तु सकलेतरप्राकृतविशेषविषयाः । सर्वस्य ब्रह्मकार्यतया नानात्वनिषेधो ब्रह्मात्मकत्वाभिप्रायः ॥

सगुणोपासनस्य पितृलोकादिसांसारिकफलत्वेन मुक्तिफलत्वाभावमाशंक्य परिहरति—**सू ॥ उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४० ॥ उपस्थिते**=ब्रह्मोपसंपन्ने । **अतः**=ब्रह्मोपसंपत्तेरेव हेतोः । **तद्वचनात्**=पितृलोकादिप्राप्तिवचनात् न तत्सांसारिकं फलम् । अपि तु साक्षान्मुक्तस्यैव । 'अस्माच्छरीरात्समुत्थाय'—'संस्वराद्भवति'—इति च निवृत्ताविद्यस्य हि स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नस्यैवोच्यते । अतो ब्रह्मसंपत्तिहेतुकत्वं क्रीडादेरवगम्यते ॥

इति श्रीकण्ठरामानुजमतयोः कामाद्यधिकरणम् ॥

आनन्दतीर्थमते 'कामादितरत्र इति 'उपस्थितेस्तद्वचनात्' इति च सूत्रयोरस्ति पाठभेदः । अत्र उपासनाधिकारिणां प्राणावसानत्वमुक्तं युक्तं वा न वेति **संदेहः** । तत उत्तमायाः श्रियोऽपि साधुत्वे सति बद्धत्वेन तदधिकारित्वान्न युक्तमिति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** नित्यमुक्तैव श्रीस्सदा भगवत्समीपे मूलरूपेण स्थितेवान्यत्र भगवदिच्छानुसारिण्या स्वेच्छयैव रुक्मिण्याद्यवतारान्करोति । 'सर्वकामायतना सर्वकाला सर्वेच्छानुबद्धा बन्धिका सैषा प्रकृतिरविकृतिः' इत्यादिश्रुतेः । सा हि नामादिवन्न बद्धा नापि परमेश्वरवत्तन्मोक्त्री । किं तु सर्वेषां बन्धिका । अतः नामादि बद्धमोक्तृप्रस्तावे न पठिता । अतः युक्तमेव प्राणावसानत्वमुपासनाधिकारिणामिति । **सूत्रार्थस्तु,** लक्ष्मीस्तत्र भगवत्समीपे स्थिता सती **इतरत्र च**=भूम्यादावपि कामादीशेच्छयैवावतारान्करोति । कुतः । **आयतनादिभ्यः**=सर्वगतत्वप्रतिपादक 'सर्वायतने'त्यादिश्रुत्यादिभ्य इत्यर्थः । उत्तराधिकरणसूत्रद्वयेन सहेदमधिकरणं सूत्रत्रयात्मकं वेदितव्यम् ॥

सू ॥ आदरादलोपः ॥ ४१ ॥ आदरात्=भगवति निरुपाधिकभक्त्यतिशयात् **अलोपः**=श्रियो भगवदुपासनाभावो नेत्यर्थः ॥ **सू ॥ उपस्थितेस्तद्वचनात् ॥ ४२ ॥** श्रियो नित्यमुक्तत्वं युज्यते । कुतः । **उपस्थितेः**=हरिसमीपे सदास्थितेः । श्रियो नित्यसमीपस्थत्वं च **तद्वचनात्**='द्वावेता'विति नित्यसंबन्धित्ववचनाद् ज्ञायत इत्यर्थः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां कामाद्यधिकरणम् ॥ २३ ॥

त्वादिगुणजातं च निरूपितम्। इह तेषां परब्रह्मणि लोपोऽस्ति कदाचित्, अथ वा कदाचिदपि न लोप इति संशयः। किं तावत् प्राप्तम्? उपासनार्थं परब्रह्मणि कल्पितत्वात् तेषां कदाचिल्लोप इति प्राप्ते ब्रूमः—परब्रह्मण उमासहितत्वादीनां सर्वत्र श्रुतिष्वभ्यासादादरादलोप एव। अत एवालुप्तशक्तिकमुच्यते परं ब्रह्म। क्वादरादभ्यास इति चेत्—सर्वत्रैव। कृष्णपिङ्गलं विरूपाक्षं इति शक्तिसाहित्ये त्रिलोचनत्वे च सिद्धेऽपि पुनरादरार्थं हि 'उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनम्' इत्यभ्यस्तम्। सवितृमण्डलविद्यायां च 'नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यपतयेऽम्बिकापतय उमापतये' इति ह्यादरार्थमुमापतित्वमभ्यस्तम्। अन्यत्र 'नीलग्रीवो विलोहितः....नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च' इत्यादिषु नीलग्रीवत्वमीश्वरस्यादरादभ्यस्तम्। सत्यसंकल्पत्वादीनामेकत्र सिद्धानामन्यत्र पुनर्वचनमादरार्थमेव। तस्मादुमापतित्वादीनामभ्यासादादरादलोप एव परब्रह्मण इति। धर्मब्रह्मणोः प्रमाणान्तरागम्ययोर्यादृशं स्वरूपमभिधत्ते भगवती श्रुतिस्तादृशमेवाभ्युपेयं श्रुतिप्रामाण्यावलम्बिनाम्। अन्यथा तद्विरुद्धतर्कावलम्बने जगदुपादानत्वादिकं न सिद्ध्येत्। अतः श्रुतिरेव च 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति सत्यज्ञानाकारमपरिच्छिन्नं ब्रह्मे त्युक्त्वा,

ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्।
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षम्.................. ॥

इत्यादिना तस्यैव त्रिलोचनत्वपरमशक्त्युमाशबलितत्वरूपं विशिष्टमभिधत्ते। पुनश्च तस्य 'स एको ब्रह्मण आनन्दः' इति निरतिशयानन्दवत्त्वमाह। तस्यैव च 'आकाशशरीरं ब्रह्म। सत्यात्म प्राणारामं मनआनन्दम्। शान्तिसमृद्धममृतम्' इत्यादिना चित्प्रकाशरूपत्वमात्मारामत्वं, बाह्यकरणनिरपेक्षान्तःकरणैकानुभूयमानपरमानन्दविलासत्वं, उपशान्तसकलोपद्रवकलङ्कत्व, मनादिमुक्तत्वं, च प्रकाशयति। अस्य हि विरूपाक्षत्वादिलक्षणशरीरसंबन्धेन जीववत् प्रसक्तान् दोषांश्च 'अपहतपाप्मा' इत्यादिना निराकरोति। 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' 'पराऽस्य शक्तिः' 'पशूनां पतये' इत्यादिभिरस्य सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वस्वतन्त्रत्वादिकं च निरूप-

---

लुप्यते न वेति कल्पितत्वाकल्पितत्वाभ्यां विशये पूर्वपक्षः। आनन्दरूपश्शिवस्य विग्रह इति 'आकाशशरीरं ब्रह्म' 'आनन्दरूपममृतं यद्विभाती'त्यादि श्रुत्यनुसारादिष्यते। न चानन्दस्य वक्षःकंठहस्तांगुल्यादिरूपेण स्थौल्यकार्श्ये संभवतः। ततश्च तत्संभवे प्रियशिरस्त्वादिकमपि तात्विकं स्यात्। अतो विग्रहस्तावत्कल्पितः तत्सहपाठाद्गुणगणश्च कल्पित इति। सिद्धान्तस्तु, अभ्यस्तत्वेनादरातिशयविषयतया तयोस्तात्विकत्वमवसीयते। श्रुतिशरणैः खलु यथा श्रुत्येवाभ्युपगन्तव्यम्। श्रुतिप्रामाण्यादानन्दात्मनैव परमाकाशस्योपचयापचयवान्परिणामो युज्यते। प्रियशिरस्त्वादिकं तु तथा(प?) तात्पर्यग्राहकप्रमाणाभावादन्नमयादिषु कल्पितैः पक्षपुच्छादिभिस्सहपाठाच्च कल्पितमित्यभ्युपगम्यत इति। 'सत्यसंकल्पत्वादीनामेकत्र सिद्धानामन्यत्र पुनर्वचनमादरार्थमेवे'ति भाष्यस्यायमर्थः। एकस्या-

यति । एवं श्रुतिरेव सकलप्रमाणशेखरस्थानीया, सत्यज्ञानानन्दमपरिच्छिन्नस्वरूपं सर्वज्ञं नित्यतृप्तं स्वतन्त्रं अनादिप्रकाशं अनन्तालुप्तशक्तिकं आत्मारामं अन्तरनुभवैकविषयपरमानन्दं उपशान्तं अमृतं नीलकण्ठं विरूपाक्षं उमासहितं परं ब्रह्म सर्वात्मकं मुक्तिसाधकमिति सर्वत्र घोषयन्ती केन निवार्यते । ततः परब्रह्मण उक्तस्वरूपधर्माणामलोप एव ॥

इति अलोपाधिकरणम् ॥ २४ ॥

मेवशाखायां दहरशाण्डिल्यादिविद्याभेदेन सत्यसंकल्पत्वादयोऽभ्यस्यन्ते । न चायमभ्यासस्तत्तद्विद्यासु सत्यसंकल्पत्वादिप्राप्त्यर्थः । क्वचिदाम्नातानामप्युपास्यप्राप्यफलरूपत्वेन 'इतरे त्वर्थसामान्या'दिति न्यायत एव सर्वासु विद्यासु प्राप्तेः । किंत्वादरार्थ एवेति । अतश्शाखाभेदे पुनर्वचनं विद्यैक्यसिद्धिहेतुगुणप्रत्यभिज्ञानार्थं स्यात्, विद्याभेदेऽपि प्रतिपत्तृभेदेन सार्थकं स्यादिति, नादरार्थं भवेदिति, शंका नावकाशं लभते ॥

इत्यलोपाधिकरणम् ॥ २४ ॥

नयमणिमालायाम् ॥

अथाऽलोपाधिकरणम् ॥ २४ ॥

सू० ॥ आदरादलोपः ॥ ३९ ॥

कल्पितमुपासनार्थं नीलग्रीवत्वसांबताप्रमुखम् । लुप्यत एव ब्रह्मणि यथैव तत् ....॥ २६२ ॥
आनन्दविशेषाश्चेत्प्रियमोदाद्याः शिरःप्रभृतयः स्युः । ब्रह्मानन्दः क्वचिदपि पीनः क्वचिदपि कृशः प्रसज्येत ॥२६३॥
इत्यापद्येत दोषप्रसर इति शिरःपक्षपुच्छादिकॢप्तिः ब्रह्मानन्देत्वयोक्तास्तु सहजवपुःस्वीकृताप्यवार्यः ।
याते रुद्रेति मंत्रे खलु निरतिशयानन्दरूपत्वमस्याप्याम्नातं तत्पुराणागमवचनशतैस्सादरं चान्वमोदि ॥ २६४ ॥
मैवं तात्पर्यलिङ्गे मुहुरभिलपने यामिके जागरूके नीलग्रीवं न शक्यं वपुरपलपितुं ब्रह्मणोर्धाबिकेशम् ।
ब्रह्मानन्दो विभुस्सन्नपि निरवयवोप्यंघ्रिजंघादिभेदैरंगप्रत्यंगभावं दधदनिशमपि ब्रह्म संकल्पतः स्यात् ॥ २६५ ॥
नैवं तात्पर्यलिङ्गं खगवपुषि ततो लौकिकानन्दजाताद्ब्रह्मानन्दस्य कृत्स्नादधिकृतमतया ख्यातये रूपकं तत् ।
कीर्त्योघाबोधिसत्वप्रमुखभि......जां वीचिफेनप्रपञ्चाः कीर्त्यंबोधेः स्तवे तु स्तुतिततिषु यथा वेंकटक्षोणिभर्तुः ॥२६६॥
इंद्रोमायाभिरुक्त्या परशिववपुषां शुद्धमायामयत्वं तस्योक्तं शंतमत्वं निरतिशयदशाबन्धुगन्धादिमत्त्वम् ।
मन्यन्ते केचिदेषां मत इह न शिरःपक्षतुल्यत्वशङ्का किंतूक्तिस्सा सदेशप्रभृतिततनुपरेत्येव सत्संप्रदायः ॥ २६७ ॥

इत्यलोपाधिकरणम् ॥ २४ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ अलोपाधिकरणम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

सू ॥ आदरादलोपः ॥ ३९ ॥ उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४० ॥

भगवत्पादमते, अस्य छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यायां श्रूयमाणं 'स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहे'ति प्राणाग्निहोत्रप्रतिपादकं वाक्यं **विषयः** । तत्र किं भोजनलोपे प्राणाग्निहोत्रस्य लोपः उतालोप इति **संदेहः** । भोजनलोपेऽग्निहोत्रस्यालोपः । कुतः । "पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीया'दिति जाबालश्रुत्या पूर्वभोजनस्य प्राथम्यरूपधर्मलोपमसहमानया प्राणाग्निहोत्रे आदरकरणात् । न हि धर्मलोपमसहमाना श्रुतिः धर्मिणः प्राणाग्निहोत्रस्य लोपं सहते अतोऽलोप इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु** । **सू ॥ उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४० ॥** भोजने चोपस्थिते अतः अस्मादेव भोजनद्रव्यात्प्राणाग्निहोत्रं कर्तव्यम् । अनुपस्थिते त्वग्निहोत्रस्य लोप एव । कुतः । तद्वचनात्="तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीय'मिति वचनात् । आदरवचनं तु भोजनप्रसक्तिदशायां द्रष्टव्यम् ॥

अथ तद्वचनाधिकरणम् ॥ २५ ॥

सू ॥ उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४० ॥

इह पूर्वाधिकरणोक्तं ब्रह्मस्वरूपमेव मुक्तप्राप्यमुतान्यदिति संशयः ॥ किं तावत्प्राप्तं? 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' इत्यादिषु ब्रह्म निर्विशेषमेव श्रूयते। 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति मुक्तस्य तत्स्वरूपापत्तिरेव मुक्तिः। अतो निर्विशेषमेव ब्रह्म मुक्तप्राप्यं नान्यदिति प्राप्ते, ब्रूमः—पूर्वोक्तं सविशेषमेव ब्रह्मस्वरूपं मुक्तप्राप्यं, दहरकमलान्तर्भावनीयतया प्रतिपादिते विरूपाक्षे परब्रह्मणि 'परं ज्योतिरुपसंपद्य' इति मुक्तेन प्राप्ते 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति स्वरूपाभिनिष्पत्तेरेव हेतोः, 'जक्षन् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा ज्ञातिभिर्वा' इत्यादिना स्वच्छन्दतो ज्ञात्यादिप्राप्त्यभिधानात्, 'परमं साम्यमुपैति' इति श्रुत्या, 'मुक्तः शिवसमो भवेत्' इति स्मृत्या च, मुक्तस्य परब्रह्मसादृश्यप्राप्त्यभिधानाच्च। अतः साक्षान्मुक्तप्राप्यमेव पूर्वोक्तं नीलकण्ठत्वादिलक्षणं परब्रह्मस्वरूपं, न सांसारिकम्। तस्य 'अपहतपाप्मा' इत्यादिना सांसारिकधर्मनिषेधात्। सगुणैवातः परविद्या। 'निष्कलं निष्क्रियम्' इत्यादिषु हेयगुणनिषेधः क्रियते न कल्याणगुणनिषेधः। तथा हि—

अथ तद्वचनाधिकरणम् ॥ २५ ॥

सू ॥ उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४० ॥ यदि शिवस्य रूपं गुणजातं च तात्त्विकं तदा मुक्तप्राप्यं ब्रह्म ततोऽन्यत्स्यादित्युत्थानात्संगतिः। मुक्तप्राप्यं ब्रह्म शिवादन्यदुत शिव एवेति मुक्तिर्निर्विशेषब्रह्मभावापत्तिस्सविशेषब्रह्मसादृश्यापत्तिर्वेत्यनवधारणात्संशये तत्र पूर्वः पक्षः। नीरूपं निर्विशेषं च परं ब्रह्मेति परश्शताः श्रुतयः प्रतिपादयन्ति। तद्भावापत्तिर्मुक्तिरिति च 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति सावधारणश्रुतिः प्रतिपादयति। अतो रूपवान्सगुणश्शिवो न परं ब्रह्म नापि तत्सादृश्यापत्तिः परममुक्तिरिति। सिद्धांतस्तु, उक्तरूपश्शिव एव परं ब्रह्म तत्सादृश्यापत्तिरेव च परममुक्तिः। दहरपुण्डरीकादिषु तदुपासनेन लब्धया तत्प्राप्त्यैव स्वरूपाभिनिष्पत्त्यादिप्रतिपादनात्। 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'ति श्रुत्या 'मुक्तश्शिवसमो भवेदि'ति स्मृत्यनुगृहीतया निरञ्जन इति शब्दोदितस्य संसारान्मुक्तस्यैव तत्साम्यापत्तिप्रतिपादनाच्च। परब्रह्मणः रूपगुणनिषेधश्रुतयः प्राकृतरूपहेयगुणनिषेधपराः। मुक्तप्राप्ये 'सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति सार्वज्ञ्यगुणश्रवणेन मुक्त-

---

श्रीकण्ठमते, इदं सूत्रद्वयं प्रत्येकमेकैकमधिकरणमिति वेद्यम्। तत्राद्येऽलोपाधिकरणे पूर्वत्र नीलकण्ठत्वादिविशिष्टं रूपमुमाभिधानपरशक्तिसाहित्यं सत्यसंकल्पत्वादिगुणजातं च निरूपितम्। इह तेषां परब्रह्मणि किं लोपोऽस्ति कदाचिदथवा कदाचिदपि न लोप इति **संशयः**। उपासनार्थं तेषां परब्रह्मणि कल्पितत्वात्कदाचिल्लोप इति **पूर्वपक्षः**। **सिद्धान्तस्तु,** परब्रह्मण उमासहितत्वादीनां सर्वत्र श्रुतिष्वभ्यासादादरादलोप एव। अतएवालुप्तशक्तिकमुच्यते परंब्रह्मेति। अतः परब्रह्मणः बहुषु श्रुतिषूक्तस्वरूपधर्माणामलोप एवेति ॥

इति श्रीकण्ठमते अलोपाधिकरणम् ॥ २४ ॥

'निष्कलं निष्क्रियम्' इत्यादिना 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः' इत्यादिना च निर्गुणत्वे सगुणत्वे च सामान्येन प्राप्ते 'अपहतपाप्मा' 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्यादिभिर्विशेषश्रुतिभिर्निर्गुणश्रुतेर्हेयगुणराहित्यमर्थः, सगुणश्रुतेः कल्याणगुणसाहित्यं इति विज्ञायते। किंच वचनमेव सगुणं मोक्षफलं प्रकाशयति, 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति। विपश्चिता सर्वज्ञेन ब्रह्मणा सर्वानपि कामान् मुक्तः सह प्राप्नोतीति। सहशब्दो ब्रह्मणाऽऽनन्दभोगस्य च यौगपद्याभिप्रायः। अतः सगुणमेव ब्रह्मस्वरूपं मुक्तप्राप्यं फलमिति ॥

इति तद्वचनाधिकरणम् ॥ २५ ॥

प्राप्यं परं ब्रह्म निर्गुणमिति कल्पनायोगात्। 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्येवकारश्च साम्यश्रुत्यनुसारादिवार्थः। 'वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभिजयति' 'विनाशमेवापीतो भवति' 'नाहमत्र भोग्यं पश्यामी' त्यादिश्रुतिष्वेवकारस्य इवार्थत्वदर्शनादिति। सूत्रस्यायमर्थः। उपस्थिते उपासकेन ब्रह्मणि शिवे प्राप्ते सति अतः ब्रह्मप्राप्त्यधीनज्ञानविकासादिस्वरूपाविर्भावाद्धेतोः जक्षणक्रीडनरमणादिस्वाच्छन्द्यतत्साम्यापत्तिवचनात्स एव परं ब्रह्म तत्साम्यापत्तिरेव मुक्तिरिति ॥

इति तद्वचनाधिकरणम् ॥ २५ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ तद्वचनाधिकरणम् ॥ २५ ॥

सू० ॥ उपस्थितेऽतद्वचनात् ॥ ४० ॥

उक्तस्वरूपमेतन्मुक्तप्राप्यं न गुणयुतं ब्रह्म। किं तु परं निर्गुणमाम्नातं यत्सर्ववेदेषु ॥ २६८ ॥

मुक्तानामेतदेव श्रुतिशिखरशतां शीर्षितं ब्रह्मगम्यं प्राप्ते ह्येतद्विहारं कथयति निजरूपाभिनिष्पत्तिलाभात्।
नैर्गुण्योक्तिस्तु हेयानपनयति गुणान्विग्रहादिप्रसक्तानस्मिन्नेवेंदुमौलावपवदननयच्छागनीत्यादिनीत्या ॥ २६९ ॥

इति तद्वचनाधिकरणम् ॥ २५ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ तद्वचनाधिकरणम् ॥ २५ ॥

सू ॥ उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४० ॥ इह पूर्वाधिकरणोक्तं ब्रह्मस्वरूपमेव मुक्तप्राप्यमुतान्यदिति **संशयः।** 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जन'मित्यादिषु ब्रह्म निर्विशेषमेव श्रूयते। 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति मुक्तस्य तत्स्वरूपापत्तिरेव मुक्तिः। अतो निर्विशेषमेव ब्रह्म मुक्तप्राप्यं नान्यदिति **पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु,** पूर्वोक्तं सविशेषमेव ब्रह्मस्वरूपं मुक्तप्राप्यम्। **उपस्थिते**=दहरकमलान्तर्भावनीयतया प्रतिपादिते विरूपाक्षे परब्रह्मणि 'परंज्योतिरुपसंपद्ये'ति मुक्तेन प्राप्ते। **अतः**='स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति स्वरूपाभिनिष्पत्तेरेव हेतोः 'जक्षन्क्रीडन्रममाण'इत्यादिना स्वच्छन्दतो ज्ञात्यादिप्राप्त्यभिधानात् 'मुक्तःशिवसमो भवेत्' इति स्मृत्यनुगृहीतया 'परमं साम्यमुपैती'ति श्रुत्या मुक्तस्य परब्रह्मसादृश्यप्राप्त्यभिधानाच्च। सगुणश्रुतीनां कल्याणगुणसाहित्यपरतया निर्गुणश्रुतीनां हेयगुणराहित्यपरतया च मुक्तप्राप्यं ब्रह्मस्वरूपं सविशेषमिति सिद्धम् ॥ इति ॥

इति श्रीकण्ठमते तद्वचनाधिकरणम् ॥ २५ ॥

रामानुजमते, अनयोस्सूत्रयोः कामाद्यधिकरणशेषतया तत्रैव व्याख्याततया नात्र पुनर्विवरणावकाश इति बोध्यम् ॥

आनन्दतीर्थमते, अनयोस्सूत्रयोः पूर्वाधिकरणशेषतया तत्रैव तयोर्व्याख्यानान्नात्र पुनस्तद्विवरणावकाश इति बोध्यम् ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामलोपाधिकरणम् ॥ २५ ॥

इतःपरं नोपलभ्यते। अतः अत्रैव समापिता। अन्यत्स्पष्टमुपोद्घाते—

अथ तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् ॥ २६ ॥

सू ॥ तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४१ ॥

उद्गीथादिकर्माङ्गावबद्धा उपास्तयः कर्मसु नियता उतानियता इति संशयः। किं तावत् प्राप्नोति ? कर्मानुष्ठाने कर्माङ्गत्वात् नियमेनानुष्ठेयाः । कर्मप्रकरणमनारभ्याधीतत्वेऽपि वाक्यादेव क्रतुसंबन्धोपपत्तिः । यथा 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति' इत्यनारभ्याधीतस्य पर्णमयत्वस्याव्यभिचरितक्रतुसंबन्धिजुहूद्वारा वाक्यतः क्रतुसंबन्धः, तथा 'य एवं विद्वानुद्गायति' 'य एवं विद्वान् साम गायति'

अथ तन्निर्धारणाधिकरणम् ॥ २६ ॥

सू ॥ तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४१ ॥ यथा शिवोपासनाफलमेव मुक्तिफलमेवं क्रतुफलमेवोद्गीथविद्यादिफलं नान्यदस्तीति शंकया संगतिः। नियता उतानियता वा इति अं[illegible]वानंगत्वाभ्यां संशयः। ननु कर्मांगत्वादिति हेतुरसिद्धः, कर्मप्रकरणानाम्नातानामुपासनानां तदंगत्वे प्रमाणाभावादित्याशंक्य प्रकरणाभावेप्यभिचरितक्रतुसंबंधिसद्भावात्पर्णतादीनामिव वाक्यप्रमाणं विनियोजकमस्तीत्याह—कर्मप्रकरणमिति । एवं क्रतुसंबंधेन नैराकांक्ष्ये सति रात्रिसत्रन्यायाप्रवृत्तेः कामावाप्त्यादिश्रवणमपापश्लोकादिश्रवणवदर्थवादमात्रमिति भावः। ननु 'तेनोभौ कुरुत' इति वाक्येन क्रत्वंगाश्रितोपासनानामनियम उच्यते तेनानंगत्वसिद्धौ फलापेक्षायां रात्रिसत्रन्यायेन 'आपयिता हवै कामानां भवति तदेव वीर्यवत्तरं भवती'त्याद्यर्थवादश्रुतकामावाप्तिक्रतुवीर्यवत्तरत्वादिकं फलत्वेन परिणमनीयमिति चेत् नैतद्वचनं न्यायविदोऽनुमन्यंते । नह्यनियममात्रेणांगत्वमपैति । अनियमोक्ते ग्रहणाग्रहणरीत्या विकल्पार्थत्वोपपत्तेः। 'नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव तु विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती'ति समनंतरवाक्येन तथैव स्पष्टीकरणाच्च । अत्र हि 'विद्यये'ति तृतीयाश्रुत्या विद्यायाः करोतिशब्दोक्तकर्मांगत्वमुच्यते । 'तदेव वीर्यवत्तरं भवती' त्यनेन विद्यानुष्ठानपक्षे क्रतुफलस्य भूयस्त्वमुच्यते । न तु क्रतुफलापृथक्फलमुच्यते । तरप्प्रत्ययस्य प्रकृत्युपात्तगुणांश एवातिशयप्रतिपादकत्वस्य 'ज्ञानवत्तरश्शरतर' इत्यादिव्यवहारेषु प्रसिद्धत्वात् । विधिनिषेधयोरेकांगत्वेन विधिपक्षे फलभूयस्त्वं 'कर्मभूयस्त्वात्फलभूयस्त्व'मिति न्यायत एव प्राप्तम् । जैमिनिनापि 'फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः फलविशेषः स्या'दिति सूत्रेण प्रदर्शितम् । तदेवात्र वीर्यवत्तरशब्देनानूद्यत इति युक्तम् । अपि च । 'तेनोभौ कुरुत' इति वाक्येनानियतांगत्वमपि पूर्वप्रस्तुतास्यादिगुणकोद्गीथविद्यामात्रस्योच्यते न तु तदनन्तरं वक्ष्यमाणानां मुख्यप्राणदृष्ट्यादिविशिष्टोद्गीथोपासनानाम् । 'एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्ते एतमग्नावध्वर्यवः एतं महाव्रते छंदोगा' इत्यादि श्रुत्यंतरप्रतिपन्नब्रह्मदृष्ट्यादिविशिष्टक्रत्वंगांतरोपासनानां च । 'यश्चैवं वेद यश्च न वेदे'त्यत्रैवंशब्दस्य प्रकृतास्यादिगुणकवैशिष्ट्यपरत्वात् । अत एव पुरुषार्थाधिकरणे 'यदेव विद्यया करोती'ति श्रुतेरौपनिषदी सर्वाप्यात्मविद्या कर्माङ्गं न तु स्वातंत्र्येण मुक्तिसाधनमिति 'तच्छ्रुते'रिति सूत्रेण पूर्वपक्षमुद्भाव्य 'सार्वत्रिकी'ति सूत्रेण विद्ययेति तृतीयाश्रुतिस्सर्वविद्याविषया न भवति, किंत्वेवंशब्दयोगा 'द्यदेव विद्ययेति' प्रसिद्धवन्निर्देशाच्च प्रकृतोद्गीथविद्यामात्रवि-

इत्यव्यभिचरितक्रतुसंबन्धिसामोद्गीथादिद्वारा तदुपासनानां क्रतुसंबन्धः। अतः कर्मसु नियता उद्गीथाद्युपास्तय इति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—**गोदोहनादिवदनियता उपास्तयः।** यथा—'चमसेनापः प्रणयेति सिद्धांतयिष्यते। यदि तत्र विद्ययेति श्रुतिः प्रकरणमुल्लंघ्य क्रत्वंगभूतमुपासनान्तरमपि विषयीकुर्यात्, तदा सर्वामप्यौपनिषदमात्मविद्यामाक्रामन्ती केन निवारयितुं शक्या। अतस्तत्र यदेव विद्ययेति वाक्यस्य प्रकृतोद्गीथविद्यामात्रविषयत्वस्यैव सूत्रार्थत्वात्तत एव कैमुतिकन्यायात् 'यश्चैवं वेदे'ति पूर्ववाक्यस्यापि तन्मात्रविषयत्वं सिद्ध्यतीत्याप्त्यादिगुणकामविशिष्टविषयकैवोद्गीथविद्या क्रतुष्वनियता। अनियतत्वेऽपि साप्यंगमेवान्यास्त्वंगावबद्धोपासनाः क्रतुषु नियतांगानीत्येतत्सर्वमभिप्रेत्योपसंहरति—अतः कर्मस्विति। एवं प्राप्ते सिद्धान्तः। अंगावबद्धोपासनानां क्रतुषु न नियमः। तेषां तदंगत्वाभावात्। तदभावश्च विनियोजकप्रमाणाभावात्। न च वाक्यं विनियोजकम्। 'उद्गीथमुपासीते'त्यादिषु क्रतूपासनासमभिव्याहाराश्रवणात्। न चाव्यभिचरितक्रतुसंबंधेनोपस्थिते क्रतौ पर्णतान्यायेन तदन्वयप्रतिपादकशब्दः कल्पनीयः। उक्तं यत्पर्णताया जुहूसंबन्धेऽप्यव्यापाररूपतया फलनिष्पादकत्वं न स्यादिति। तत्सिद्ध्यै क्रतूपरागेण व्यापाररूपतां सम्पादयितुं जुहूलिङ्गेन क्रतुमुपस्थाप्य तत्संबंधबोधकश्शब्दः कल्प्यते जुहूशब्दस्यैव वा जुहूसम्बंधिनि क्रतौ लक्षणा कल्प्यत इति। इहोपासनायाः स्वयं व्यापाररूपायाः स्वतएव फलपर्यवसाने संभवति किमुद्गीथाद्युपस्थापितक्रतुसंबंधबोधकशब्दकल्पनादिव्यसनेन। यदिचाप्यभिचरितक्रतुसंबन्धसद्भावमात्रेण तदुपस्थापितक्रतुसंबन्धबोधकशब्दकल्पनादिनियमः। तदानीमाधानस्यापि आहवनीयाद्युपस्थापितक्रतुसंम्बधबोधकशब्दकल्पनादिना तस्यापि क्रत्वंगत्वमंगीक्रियेत। न चाधानस्याग्निभिः फलत्त्वमस्ति न तूपासनानां केनचित्फलवत्त्वम्। अतस्तेषां क्रतुफलेन फलवत्त्वसिद्ध्यर्थं क्रतुसंबंधबोधकवाक्यकल्पनापेक्षास्तीति वाच्यम्। उपासनावाक्यशेषस्यैव फलसमर्पकतया विपरिणामसंभवे फलवत्कर्मांतरान्वयबोधकवाक्यकल्पनाद्यनपेक्षणात्। तस्माद्वाक्यशेषश्रुताय तस्मै फलायोद्गीथाद्याश्रयत्वविशिष्टोपासनाविधिरित्येव युक्तम्। एवमुद्गीथादिश्रवणस्योपासनार्थतायामेव दृष्टार्थता लभ्यते। निरालंबनध्यानासंभवेनोद्गीथादेरालंबनस्योपासनेनापेक्षितत्वात्। उपासनाश्रवणस्योद्गीथाद्यर्थत्वे त्वदृष्टार्थता स्यात्। उपासनेनोद्गीथादिषूत्पत्तिप्राप्तविकृतिनामसंभवेनादृष्टसंस्कारस्यैव वक्तव्यत्वात्। दृष्टादृष्टप्रयोजनपर्यवसाय्यन्वयद्वयसंभवे च दृष्टप्रयोजनपर्यवसाय्येवान्वयो ग्राह्यः। अत एव खलेवाली यूपो भवतीत्यस्य यः खादिरादिः प्रकृतिप्राप्तो यूपस्तस्य खलेवाल्याकृतिविधानपरतायामदृष्टार्थता स्यादिति विधेर्दृष्टार्थत्वलिप्सया खलेवाल्या यूपकार्ये विधिराश्रितः। तस्माद्गोदोहनविधिवदाश्रित्यविधानरूपा अङ्गावबद्धोपासनाविधयः। न तु पर्णतादिविधिवत्क्रत्वंगत्वविधिरूपाः। तमिमं न्यायं 'तन्निर्धारणानियम' इति सूत्रांशेन विवक्षितं हृदि निधायाह—**गोदोहनादिवदनियता इति।** एवं च 'तेनोभौ कुरुत' इति वाक्यं गोदोहनन्यायप्राप्तानियमानुवादकं न तु 'षोडशिनं गृह्णाती'ति विधितषोडशिग्रहणे नियमतः प्राप्ते तद-

१ 'क्रत्वंगाश्रित' इति, ख. पाठः।

येत् गोदोहनेन पशुकामस्य' इत्यपां प्रणयनमाश्रित्य विधीयमानं गोदोहनमक्रत्वर्थत्वादैच्छिकमेव, न त्वप्प्रणयनादिवन्नियतम् । तथा कर्माण्याश्रित्य विधीयमाना उपास्तयः क्रत्वर्था न भवन्ति, 'तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद' इत्युद्गीथाद्युपासनरहितस्यापि क्रत्वनुष्ठानदर्शनात्। 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति वर्तमाननिर्देशेऽपि क्रतुवीर्यवत्तरत्वसाधनतयोपासनाविधिः कल्प्यते । वीर्यवत्तरत्वं नाम प्रबलकर्मान्तराप्रतिबन्धेनाविलम्बितफलत्वमेव । तथा कामवृष्ट्यादिपृथक्फलश्रवणाच्च न नियता उपास्तयः ॥

इति तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् ॥ २६ ॥

ग्रहणवाक्यमिव 'उद्गीथमुपासीते'त्यादिविधिनोपासने नियमतः प्राप्ते सत्यनियमविधायकमिति न्यायसाम्यात्सर्वेषामप्यङ्गावबद्धोपासनानामनियमस्योपलक्षणं तत् न तु प्रकृतोद्गीथविद्यामात्रस्यानियमविषयमित्येवं सर्वेषामप्यङ्गावबद्धोपासनानामनियमानुवादलिङ्गादप्येवमवसीयते इति 'तद्दृष्टे'रिति सूत्रांशेन विवक्षितमर्थमाह—तेनोभाविति । एवं सति 'यदेव विद्यये'त्यादिकं विद्यानुष्ठानपक्षे न्यायप्राप्तस्य फलभूयस्त्वस्यानुवादकं न भवति । किंतु 'तेनोभौ कुरुत' इत्यत्रानियतानुष्ठानत्वेनानूदितानामंगावबद्धोपासनानां क्रतुवीर्यातिशयाधानरूपफलविधिपरमित्यमुमर्थं फलमिति सूत्रांशेन विवक्षितमाह—यदेवेति । पृथक्फलत्वोपपादनार्थम'प्रतिबंधोही'ति सूत्रांशेन विवक्षितं वीर्यवत्तरशब्दार्थं दर्शयति । वीर्यवत्तरेति । वीर्यं हि लोके कार्यानुकूलं बलमिति प्रसिद्धं । न तु कार्यमेवेति । बलवत्तरत्वञ्च कर्मणः स्वफलजननप्रतिबन्धकापेक्षया वक्तव्यम् । अन्यस्य प्रकृतानुपयोगात् । अतः स्वफलदानोन्मुखेन विरोधिकर्मांतरेणाप्रतिबन्ध एव वीर्यवत्तरत्वमित्यौचित्यादवसीयत इति भावः । एवं च 'यदेव विद्यये'ति तृतीयाश्रुतिरंगावबद्धोपासनानां न मुख्यकर्मशेषत्वप्रतिपादनपरा किंतु कर्मभिर्विलंबेन फले जननीये तेषामुपकारकत्वमस्तीत्युपचरितशेषत्वपरा । 'असार्वत्रिकी'ति पुरुषार्थाधिकरणसूत्रे तु पूर्वपक्ष्युक्तं 'विद्यये'ति तृतीयाश्रुतेर्मुख्यशेषपरत्वमभ्युपेत्य । तथापि प्रकृतोद्गीथविद्याया एव कर्मशेषत्वमायाति नात्मविद्याया इत्युक्तम् । इहापि यदि तथाभ्युपेत्य सिद्धान्तयितव्यं तदा 'तेनोभौ कुरुत' इत्यादेः पूर्वपक्षोक्तरीत्याऽर्थोग्राह्यः इत्याप्त्यादिगुणकप्रकृतोद्गीथविद्याया एवानियतमङ्गत्वमायाति । न सर्वेषामङ्गावबद्धोपासनानामिति तन्निर्द्धारणानियम इति सिद्धान्तस्य न कोऽपि विरोधः । कामवृष्ट्यादीति । 'आपयिता हवै कामानां भवति वर्षति हास्मै वर्षयति ह कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्द्ध्वाश्चावृत्ताश्चे'त्यादिफलांतरश्रवणाच्चेत्यर्थः आथर्वादिकत्वाविशेषाद्वीर्यवत्तरत्ववदसाधारणफलान्यपि ग्राह्याणीति भावः ॥

इति तन्निर्धारणाधिकरणम् ॥ २६ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ तन्निर्धारणाधिकरणम् ॥ २६ ॥

सू० ॥ तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४१ ॥

उद्गीथाद्यवबद्धा उपासना पर्णतादिवन्नियताः । तासु फलश्रवणस्याप्यंगत्वादर्थवादताप्राप्तेः ॥ २७० ॥

तेनोभौ कुरुत इति श्रुत्यैव निवारितो नियमः । गोदोहनादिवत्स्यात्तस्मात्तासां पृथक्फलता ॥ २७१ ॥

इति तन्निर्धारणाधिकरणम् ॥ २६ ॥

अथ प्रदानाधिकरणम् ॥ २७ ॥

सू ॥ प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

एकस्यैव शिवस्य परब्रह्मणः परविद्यासु सर्वासु तत्तद्गुणविशिष्टतया पृथक्चिन्तनीयत्वमुक्तम् । तदिह संभवति न वेति संशयः । किं तावत् प्राप्तम् ? गुणभेदेऽपि गुणिनो ब्रह्मण एकत्वादुपासनं न भिद्यते। यथैकस्य राज्ञस्तत्तद्भूषणादिविशेषणभेदेन युक्तस्यापि कार्यदर्शनव्यायामभोजनासनमृगयासमरादिव्यापारेषु सिंहासनादिस्थानभेदेऽपि भेदो न दृश्यते । तथा दहरादिस्थानभेदेऽपि तत्तद्गुणभेदविशिष्टस्यापि ब्रह्मण एकत्वात् तदनुसन्धानमेकमेवेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—एकस्यैव परब्रह्मणः शिवस्य स्वरूपाभेदेऽपि तत्तद्गुणविशिष्टस्वरूपतया गुणविशेषणभेदेन भेदाद्विशिष्टगुण्यावृत्त्या पृथक्कृतदुपासनप्रयोगः, इन्द्रप्रदानवत् । यथा 'इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे' इति गुणभेदात् पृथक्पुरोडाशप्रदानं 'नाना देवतापृथक्त्वात्' इति संकर्षे तथोक्तत्वात्, तथैकस्यापि परब्रह्मणो गुणभेदादुपासनपृथक्त्वमिति । यदुक्तमेकस्य राज्ञ इति, तत्रापि राजस्वरूपाभेदेऽपि स्थानगुणादिभेदादुपासनप्रकारो भिन्न एव सेवकानामिति ॥

इति प्रदानाधिकरणम् ॥ २७ ॥

अथ प्रदानाधिकरणम् ॥ २७ ॥

सू ॥ प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४२ ॥ कर्मणां तदङ्गाश्रितोपासनानां च फलभेदनिरूपणप्रसंगाद्विद्याभेदनिरूपणमिति संगतिः । धर्मैक्यात्स्थानगुणभेदाच्च संशयः । ननु स्थानगुणभेदाद्धर्मिणोऽपि भेदः स्यादित्याशंक्य तद्भेदेऽपि धर्म्यभेदं दृष्टान्तेनोपपादयति—यथैकस्येति । सत्यं स्थानगुणभेदेन वस्तुतो धर्मी न भिद्यत इति । तथापि तद्भेदे सत्यौपाधिको भेदोऽस्ति। तावन्मात्रमपि विद्याभेदे प्रयोजकं । यथेंद्रस्य राजादिगुणभेदोपाधिको भेदो हविःप्रदानाख्ययागभेद इति । सिद्धांतयति—एकस्यैवेति । उपासनाप्रकारो भिन्न इति । राज्ञो यानासनव्यायामादिषु छत्रचामरव्यजनादिप्रधानस्सेवकानां सेवाप्रकारो भिन्न एवेत्यर्थः ॥

इति प्रदानाधिकरणम् ॥ २७ ॥

नयमणिमालायाम् ।

अथ प्रदानाधिकरणम् ॥ २७ ॥

सू० ॥ प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

विद्या भिद्येत नानाश्रुतिविहितगुणस्थानभेदैर्न शंभोः पत्युस्सेवैव तत्तत्समयसमुचिता नैव पीठादिभेदैः ।
दृष्टं राजाधिराजादिमगुणभिदथेंद्रस्य भिन्नं प्रदानं दृष्टं वैतानवह्नेरपि हवनमुखं स्थानभेदेन भिन्नम् ॥ २७२ ॥

इति प्रदानाधिकरणम् ॥ २७ ॥

अथ लिंगभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ २८ ॥

सू ॥ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४३ ॥

पूर्वं सर्वासूपविद्यासु ब्रह्मोपास्यमिति स्थितम् । तस्योपास्यस्य ब्रह्मणो विशिष्य निर्धारणार्थमिदमधिकरणम् । तैत्तिरीये—

'सर्वो वै रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु नमो अस्तु ।
पुरुषो वै रुद्रः सन्महो वै रुद्रः सन्महो नमो नमः ॥
विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जायमानं च यत् ।
सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥
कद्रुद्राय प्रचेतसे मीढुष्टमाय तव्यसे । वोचेम शन्तमं हृदे ।
सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥
नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यपतयेऽम्बिकापतय उमापतये नमो नमः' ॥

इति । अत्र सर्वात्मत्वादिभिरुमापतित्वेन च श्रूयमाणं परं ब्रह्म प्रकृते सवितृमण्डलविद्यामात्र उपास्यमुत सर्वासु परविद्यास्विति संशयः । किं तावत् प्राप्तम् ? प्रकरणबाधायोगात् प्रकृतसवितृमण्डलविद्यायामेवोपास्यम् ॥

सू ॥ अथ लिंगभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ २८ ॥

सू० ॥ लिंगभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४३ ॥ संगतिमाह—पूर्वमिति । पूर्वाधिकरणे सर्वासु साक्षान्मुक्तिफलासु विद्यासु शिवरूपं परं ब्रह्म एकमेवोपास्यमिति सिद्धं कृत्वोपास्यैक्येऽपि न विद्यैक्यमिति समर्थितं । इदानीं तदेवोपास्यैक्यं समर्थ्यत इति संगतिः । प्रकृते सवितृमण्डले विद्यामात्रे इति । 'सर्वो वै रुद्र' इत्यनुवाके रुद्रस्य सर्वासु परविद्यासूपास्यत्वे विनियोजकस्य वाक्यस्य सद्भावे वाक्येन प्रकरणस्य बाधात्सर्वासु परविद्यासु रुद्राख्यं परं ब्रह्मोपास्यं भवेत् । तदसद्भावे प्रकरणेन सवितृमण्डलविद्यायामेवैतदुपास्यं भवेत् । विद्यान्तरेषु तूपास्यं तत्तत्प्रकरणालोचनया निर्धारणीयं स्यादिति तथा भूतवाक्यसदसद्भावाभ्यामयं संशयः । प्रकरणबाधायोगादिति । अयमाशयः । रुद्रनमस्कारार्था इमे मन्त्राः । न तु तत्तद्विद्योपास्यलिंगवद्भिश्शब्दैस्तत्तद्विद्योपास्यं प्रत्यभिज्ञाप्य तस्य रुद्रत्वप्रतिपादनार्थाः । तथा सति नमस्कारानन्वयप्रसंगात् । यद्यपि 'सर्वो वैरुद्रस्तस्मैरुद्रायनमो अस्त्वि' त्यत्र वाक्यभेदप्रतीतेरेकं वाक्यं शाण्डिल्यविद्योपास्यस्य रुद्रत्वनिर्द्धारणार्थमन्यद्वाक्यं नमस्कारार्थमिति योजयितुं शक्यं । तथाऽपि 'पुरुषो वै रुद्र' इत्यादौ वाक्यभेदाप्रतीतेस्तथा योजना न संभवति । अतस्तस्य पुरुषसूक्तसद्विद्याव्याहृतिविद्योपास्यत्वनिर्धारणार्थत्वासंभवात्सकलपरविद्योपास्यनिर्द्धारणार्थत्वमस्यानुवाकस्य न लभ्यत इति 'सर्वो वै रुद्र' इत्यस्यापि विद्यांतरोपास्यनिर्द्धारणार्थत्वं वक्तुं न शक्यते । कृत्स्नस्यानुवाकस्य सकलपरविद्योपास्यनिर्द्धारणार्थत्वोपपादनसंभवे ह्यस्य वाक्यस्याऽपि यत्किञ्चिद्विद्योपास्यनिद्धारणार्थत्वं भवेत् । तदसंभवे तु 'सर्वो वै रुद्र'' इति नमस्कार्यस्य

इति प्राप्ते ब्रूमः। इदमुमासहितं परं ब्रह्म सर्वास्वपि परविद्यासूपास्यम्। तत्तल्लिङ्गसंबन्धिवाक्यभूयस्त्वात्। तथा हि 'सर्वो वै रुद्र' इत्यादिवाक्ये 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीते'ति शाण्डिल्यविद्योपास्यलिङ्गम्। 'पुरुषो वै रुद्र' इति वाक्ये पुरुषसूक्तोपकोसलविद्याद्युपास्यलिङ्गम्। 'सत्' इत्यत्र 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इति सद्विद्योपास्यलिङ्गम्। 'महः' इत्यत्र 'मह इति तद्ब्रह्म स आत्मा अङ्गान्यन्या देवता' इति व्याहृतिविद्योपास्यलिङ्गम्। 'शन्तमं हृदे' इति हृदयद्योतनात् दहरविद्योपास्यलिङ्गम्। 'हिरण्यबाहवे' इति हिरण्यरूपत्वं सवितृमण्डलोपास्यलिङ्गम्। 'उमापतये' इति सर्वपरविद्योपास्यलिङ्गम्। संसाररुग्द्रावकत्वात् रुद्र इत्युच्यते परमात्मा शिवः। एवमुमापतेः परब्रह्मणः शिवस्य सर्वपरविद्योपास्यत्वं वाक्यैरवसीयते। वाक्यं हि प्रकरणाद्व-

---

सर्वात्मकत्वेन स्तुतिमात्रं कृतं स्यात्। यदि च 'पुरुषो वै रुद्र' इत्यादेरन्यार्थत्वेपि विद्यान्तरोपास्यसमर्पकपदसामानाधिकरण्यमात्रेण तत्तद्विद्योपास्यविशेषनिर्द्धारणार्थत्वं कल्प्येत। यदिवा तत्रान्यार्थत्वप्रतीतिरहितस्य कस्यचिद्वाक्यस्य किंचिद्विद्योपास्यनिर्द्धारणार्थत्वं कल्प्येत। तदा नारायणानुवाकस्यापि सहस्रशीर्षाक्षरशिवशंभ्वादिशब्दप्रत्यभिज्ञापितसकलपरविद्योपास्यनिर्द्धारणार्थत्वं भवेत्। 'तद्विश्वमुपजीवती'त्याख्यातसत्वेन द्वितीयान्तानां सामानाधिकरण्यस्यान्यार्थत्वेऽपि 'नारायणपरं ब्रह्मे'त्यादिप्रथमान्तनिर्देशेष्वाख्याताभावेन तद्वैलक्षण्यात्। तन्मात्रस्य कतिपयपरविद्योपास्यनिर्द्धारणार्थत्वं भवेत्। तथा च सर्वपरविद्योपास्यश्शिव इत्यभिमतं तन्न सिद्ध्येदिति। तत्तल्लिङ्गसंबन्धीति सूत्रे 'लिङ्गभूयस्त्वादि'ति पदं तत्तल्लिङ्गोपास्यलिङ्गसमर्पकपदघटितवाक्यभूयस्त्वपरमिति भावः। तेन क्वचिदेव वाक्ये किंचिद्विद्योपास्यलिङ्गसमर्पकपदसामानाधिकरण्यमात्रं तद्विद्योपास्यनिर्धारणार्थत्वकल्पनायां प्रयोजकं न भवति। बह्वतिप्रसङ्गापत्तेरिति शङ्का निराकृता वेदितव्या। शाण्डिल्यविद्याग्रहणमन्यत्राऽपि यत्र यत्र 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इत्यादौ ब्रह्मणस्सर्वात्मत्वमुक्तं तस्यास्य सर्वस्यापि विद्याया उपलक्षणम्। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। सर्वपरविद्येति। 'तस्मात्सह तया शक्त्येति' श्रुतेः परशक्तिवैशिष्ट्यस्य सर्वविद्यासाधारण्येति भावः। वाक्यैरवसीयत इति। अयमाशयः। 'सर्वो वै रुद्र' इत्यत्र वाक्यभेदेनोपास्यविशेषनिर्द्धारणार्थत्वं सुवचम्। 'पुरुषो वै रुद्र' इत्यादिकमपि वैशब्दयोगान्नमश्शब्दान्वयापादकचतुर्थ्यभावाच्च पुरुषसूक्ताद्युपास्यानुवादेन तस्य रुद्रत्वनिर्द्धारणार्थमेव। नमश्शब्दयोगस्तु, 'सर्वं रुद्रेति वै प्राहुर्मुनयस्तत्वदर्शिनः। नमस्कारेण सहितं गौरवात्परमेशितुः' ॥ १ ॥ इति लिङ्गपुराणोक्तरीत्या नमश्शेषित्वरूपगौरवप्रख्यापनार्थः। यथा 'श्रीरुद्राः पावनाः श्रीशैलो मुक्तिद' इत्यादिप्रयोगेषु श्रीशब्दः पूज्यत्वप्रख्यापनार्थः। 'कद्रुद्राये'ति मंत्रस्यायमर्थः। मीढुष्टमाय सेक्तृतमाय सर्वेषामपि पित्रे। तव्यसे तवो वृद्धिः तदस्यास्तीति विनिः। तवस्वि तदतिशायने ईयसुन्प्रत्यये सति 'विन्मतोर्लुगि'ति विनो लुकि 'टे'रिति टिलोपे च सति छान्दसे इकारलोपे च सति तव्यसइतिरूपसिद्धिः वृद्धिमत्तमायेत्यर्थः। हृदे हृदयस्थाय। एवंभूताय रुद्राय। शंतमं सुखावहतमं। सर्वदुःखानां शमयितृतमं। कत् वाक्-

लीयः । तदप्युक्तम्—'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' इति । तस्मादुमासहितं संसाररुग्द्रावकं परं वस्तु सकलपरविद्योपास्यमिति सिद्धम् ॥

इति लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ २८ ॥

अथ पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥ २९ ॥

सू ॥ पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत् ॥ ४४ ॥

अग्निरहस्यब्राह्मणे श्रूयते 'षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मयोमयान् मनश्चितः' इति । तथा 'वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्म-

---

श्लाघनं स्तोत्रं 'कत्थ श्लाघाया'मिति धातोर्भावेष्विति संयोगान्तलोपः । एवंभूतं स्तोत्रं वोचेम 'लिङ्याऽऽशिष्यङ्'इत्यङि 'वचउ'मित्युमागमे च सत्याशिषि लिङि बहुवचनम् । अत्र यद्यपि हृदयस्थत्वमन्यार्थत्वेनोपात्तं । तथापि दहरविद्योपास्यसूचनार्थं भवत्येव । कैवल्योपनिषदि विशिष्य शिवस्य दहरविद्योपास्यत्वेन प्रसिद्धत्वात् । एवमन्यार्थत्वेनापि 'नमो हिरण्यबाहव' इत्यादिना सवितृमण्डलोपास्यविशेषनिर्धारणं लभ्यते प्रकरणाविरोधादिति । तद्धि बलीय इति सूत्रांशं व्याचष्टे—वाक्यं हीति । 'तदपीति' सूत्रांशं पूर्वसूत्रादुक्तमित्यस्यानुषङ्गेण व्याचष्टे—तदप्युक्तमिति । 'सर्वो वै रुद्र' इत्यादिवाक्येषु नारायणानुवाकवैषम्योद्घाटनेन न्यायव्युत्पादनार्थमिदमधिकरणम् । सर्वासु परविद्यासु शिवस्य ध्येयत्वमथर्वशिखायामाहत्यैव निर्धारितं न न्यायव्युत्पादनापेक्षम् । तत्र हि विद्याविशेषमनुपक्रम्य सर्वपरविद्यासाधारण्ये ध्यानसाधनध्यानध्यातृध्येयविषयप्रश्नानुपन्यस्य, तत्प्रतिवचनसन्दर्भे प्रश्नत्रयप्रतिवचनानन्तरं सर्वासु परविद्यासु ब्रह्मविष्ण्वादिसकलप्रपञ्चकारणभूतः परमाकाशवर्त्ती निरतिशयैश्वर्यशाली निरतिशयानन्दघनः शिव एव ध्यातव्य इति ध्येयनिर्धारणं कृत्वोपनिषत्समापिता ॥

इति लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ २८ ॥

अथ पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥ २९ ॥

सू० ॥ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् ॥ ४४ ॥ यथा सवितृमण्डलविद्याप्रकरणस्य बलीयसा प्रमाणेन बाधः एवं क्रियामयक्रतुप्रकरणस्यापीति दृष्टान्तसंगतिः । शतपथब्राह्मणे अग्निरहस्ये क्रियामयक्रत्वङ्गभूत इष्टकाचितोग्निः प्रकृतः 'तद्ध तन्मन एवासी'दिति प्रथमोत्पन्नं मनः प्रस्तुत्य 'तत्षट्त्रिंशत्सहस्राण्यपश्य'दित्यादिना मन-

---

नयमणिमालायाम्

अथ लिंगभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ २८ ॥

सू० ॥ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४३ ॥

सर्वो वै रुद्र इति प्रकरणनिर्दिष्टमहिमवाग्रुद्रः । मण्डलविद्यामात्रे समुपास्यः प्रकरणात्तस्याः ॥ २७३ ॥

तत्तद्विद्यापठितपदैरुपस्थाप्य सर्वविद्योपास्यम् । वाक्यानि तस्य विदधति रुद्रत्वं तत्समस्तविद्योपास्यम् ॥ २७४ ॥

एवं चात्रोपदिष्टं वपुरखिलपते सामगाम्नातमेवेत्युक्तत्वात्प्रागविशेषैस्सह तदभिमतं सर्वविद्यासु चिन्त्यम् ।

कृष्णार्धे पिंगलार्धे शिववपुरखिलोपासनाखि(ह्दत्वा)धखाऽदुक्तत्वात्तत्सुवर्णं सकलमितितदौज्ज्वल्यतस्साम्नि गौणम् २७५॥

इति लिंगभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ २८ ॥

चितोऽग्निचित्' इति पुरुषस्य शतसंवत्सरमिते आयुषि षट्त्रिंशत्सहस्राणि दिनानि । तत्रैकस्मिन् दिने यावती मनोवृत्तिः तस्यैकैकाग्नित्वे सत्यग्नयः षट्त्रिंशत्सहस्राणि सम्पद्यन्ते । ते च प्रत्यगात्मस्वरूपेण ध्यातव्याः । एवं वाक्चितादयोऽपि । ते विद्यामयक्रत्वङ्गभूता उत क्रियामयक्रत्वङ्गभूता इति संशये पूर्वपक्षः प्रवर्तते । 'मनश्चितो वाक्चित' इत्यादीनां सांपादिकाग्नीनाम् 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यादिना पूर्वप्रकृतेष्टकचिताग्निशेषिभूतक्रियामयक्रत्वनुप्रवेशः स्यात् । ततश्च तेषामग्नीनां इष्टकचिताग्निना विकल्पो मानसवत् । यथा द्वादशाहे दशमेऽहन्यविवाक्ये पृथिवीपात्रस्य प्रजापतिदेवताकस्य समुद्रद्रव्यस्य मानसग्रहस्य मनःसंपाद्यग्रहणसादनस्तोत्रशस्त्रहवनप्रत्याहरणभक्षणत्वेन मानसस्यापि क्रियामयक्रत्वङ्गत्वम्, एवमेषां मानसानामपि क्रियामयक्रत्वङ्गत्वम् ॥

सू ॥ अतिदेशाच्च ॥ ४५ ॥

'तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्व' इति तेष्विष्टकचिताग्निकार्यातिदेशाच्च तदङ्गत्वमिति ॥ एवं प्राप्ते सिद्धान्त उच्यते—

श्चिदादयोऽग्नयस्समाम्नाताः । पुरुषायुषान्तर्गतैकैकदिनप्रभवमानसवृत्तिसंघाता अग्नित्वदृष्ट्योपास्यमाना मनश्चितः । एवमेव वाक्चिदादयोऽपि प्रत्येकं षट्त्रिंशत्सहस्रसंख्याकाः । तत्र कर्मचितो वागिन्द्रियातिरिक्तकर्मेन्द्रियव्यापाराः देहव्यापारा वा । अग्निचितो जाठराग्निव्यापाराः । ते चाग्नित्वदृष्टिविशिष्टा मनोवृत्त्यादयः प्रत्यगात्मरूपेण ध्यातव्याः । आत्मनोऽग्नीनर्कानिति प्रतिपर्यायं श्रवणात् । अर्कानर्चनीयानित्यर्थः । ते मनश्चिदादयो विद्यामयक्रत्वङ्गभूता उत क्रियामयक्रत्वङ्गभूता इति संशयः । यदि तत्र विद्यामयः क्रतुरपि विहितः स्यात् तदा तदङ्गभूताः स्युः । यदि न स्यात्तदा प्रकृतेनाव्यभिचरितक्रतुसंबन्धिनेष्टकचिताग्निनोपस्थापितस्य क्रियामयस्य क्रतोरंगभूताः स्युरिति भेदः । 'इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु' इति सूत्रेण इष्टकाशब्दस्य ह्रस्वः । क्रियामयः क्रत्वनुप्रवेशः स्यादिति । 'मनसैषुग्रहा अगृह्यन्त' इत्यादिष्वग्निवद्विद्यामयानि क्रत्वङ्गान्येव श्रूयन्ते न तु विद्यामयः क्रतुरिति भावः । ननु इष्टकचिताग्निना निराकाङ्क्षे क्रियामये क्रतौ कथं विद्यामयाग्नीनामन्वय इत्याशङ्क्याह—ततश्चेति । अग्नित्वसारूप्यादिष्टकचिताग्निस्थाने निविशमानानां तेषां तेन सह विकल्पो युक्त इति भावः । विद्यामयस्य क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशे अन्वयदृष्टान्तार्थं 'मानसवदिति' सूत्रांशं व्याचष्टे—यथेति । द्वादशाहस्य दशमहरविवाक्यं स्तोत्रशस्त्रादिषु विस्पष्टवाक्यरहितम् । तस्मिन्नहनि मानसग्रहो विहितः । तस्य पृथिव्यादिकं पात्रादित्वेन ध्यातव्यम् । 'अनया पृथिव्या पात्रेण समुद्रं रसया प्राजापत्यं मनो गृह्णाती'ति मंत्रवर्णात् तस्य मानसग्रहणयागस्य ग्रहणासादनादिकं सर्वमपि मनोनिर्वृत्यम् । एवं मानसग्रहणयागवदेव मनश्चिदादीनामपि क्रियामयक्रत्वङ्गत्वं युक्तमिति भावः । ननु मानसग्रहः कस्यचिद्दृष्टकार्यस्याङ्गस्य स्थाने न निवेशनीय इति युक्तम् । तस्यादृष्टद्वारा क्रियामयक्रत्वङ्गत्वमिह मनश्चिदादयोऽग्निधारणं कुर्वत इष्टकचितस्याग्नेः स्थाने निवेशनीया इति कथं तेषामग्निधारणासमर्थानां तदङ्गत्वमित्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् । सू ॥ अतिदेशाच्च ॥ ४५ ॥ इष्टकचिताग्निकार्येति । नन्विष्टकचितस्याग्नेः कार्यमाहवनीयधा-

रणं विद्यामयाग्निभिः कथमपि सम्पादयितुं न शक्यते । कथमेतेषु तत्कार्यातिदेशः । न ह्यशकनीयमर्थं शास्त्रसहस्रमपि संभूय विधातुं शक्नोति । न हि 'हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्र' इति मन्त्रस्य वृत्त्यंतराश्रयणेनेंद्राघारप्रकाशन इव उत्करस्य पृथ्वग्रताश्रयणेन वाजिनः पात्रधारणइव परिधेः प्रथिमापेक्षणेन पशुनियोजनइव रथघोषस्य सूचकत्वकल्पनेनोद्गातृप्रेरणइव च विद्यामयाग्नीनां केनाप्युपायेनाहवनीयधारणसामर्थ्यं संपादयितुं शक्यते । उच्यते । इष्टकचितोऽग्निरुत्तरवेदिवदाहवनीयधारणप्रयोजनं क्रत्वङ्गं न भवति । किंतु गोदोहनादिवत्क्रत्वङ्गाश्रितः फलार्थगुणः । 'पशुकामश्चिन्वीते'ति श्रवणात् अभागिप्रतिषेधवार्तिके तथैवोक्तत्वाच्च । अतोऽत्र पूर्वाग्निकार्यादिदेशः पशुफलातिदेश इति नास्ति कश्चिद्विरोधः । एवञ्च विद्यामयाग्निभिः सिद्धस्वफलस्येष्टकचितस्याग्नेर्निवृत्तावल्यतः स्वकर्तव्योपकारलाघवमपश्यन्ती क्रत्वर्थोत्तरवेदिः प्राप्नोतीति तयाग्निधारणसिद्धिः । यदि चोत्तरवेदिवदग्निधारणार्थं क्रत्वंगमग्निः, तथापि तस्यैतद्वदग्निधारणमेव न प्रयोजनं । किंतु क्रतुफलभूयस्त्वमपि । उत्तरवेद्यपेक्षया तस्यानेकदृष्टादृष्टाङ्गकपालयुक्तस्यातिक्लेशसाध्यत्वात् । उत्तरवेद्यां ह्यग्निश्चीयत इति विधानादग्निपक्षे उत्तरवेद्या अपि सत्वाच्च संकर्षकाण्डेऽपि तथैव प्रतिपादनाच्च । तत्र हि मध्यमायामुपसद्यग्निश्चीयते प्रकृत्युपबन्धादिति द्वितीयाध्यायाधिकरणे किमग्नावुत्तरवेदिधर्मा भवन्ति न भवन्ति वेति सन्दिह्याग्न्युत्तरवेद्यास्समुच्चयेन भिन्नकार्यत्वावगत्या प्रकृतिविकृतिभावाभावान्न भवन्तीति पूर्वपक्षप्राप्तावुत्तरवेद्याः प्रकृतावग्निधारणार्थत्वावगमात् 'इष्टकाभिरग्निं चिनुत' इत्याहवनीयाग्नेश्चयनसंस्कार्यत्वश्रवणस्य साक्षादुपपादयितुमशक्यत्वेन योग्यतया चयननिवृत्त्यर्थस्थण्डिलसाध्याग्निधारणद्वारकत्वावगमेन स्थाण्डिलरूपस्याप्यग्नेराहवनीयधारणार्थत्वादेवमुभयोरेककार्यत्वेऽपि 'वेद्यां हवींष्यासादयति बर्हिषि हवींष्यासादयती'ति वचनबलाद्वेदिबर्हिषोरिव 'उत्तरवेद्यां ह्यग्निश्चीयत' इति वचनबलात्समुच्चयोपपत्तेरेककार्यत्वस्य न्यायतः प्राप्तेः प्रकृतिविकृतिभावाभावेऽपि बाधकाभावात् । तस्मादुत्तरवेदिधर्मास्तत्र भवन्त्येव । अतस्तस्य चयनमपि । यथा प्रकृतिमध्यमायामुपसदि कार्यमिति सिद्धान्तं कृत्वा 'अनुपसदमग्निश्चीयत' इत्येकेषां 'सोस्य नित्यविधि'रिति गुणसूत्रेण केषांचिदनुपसदमग्निचयनमित्याहत्य विधानादिति प्रतिपादितम् । ततश्च पूर्वाग्निकार्यातिदेशः क्रतुफलभूयस्त्वातिदेश इत्यस्मिन्नपि पक्षे नास्ति कश्चिद्विरोधः । एवं विद्यामयाग्निषु पूर्वाग्निकार्यातिदेशसद्भावात्तदुपपादनसंभवाच्च तत्रैव विधिः न तु विद्यामयेषु ग्रहादिष्विति । 'मनसैषुग्रहा अगृह्यन्ते'त्यादि श्रवणेऽपि तत्र क्रियामयग्रहादिकार्यातिदेशभावात्तत्कल्पनेऽपि तदुपपादनस्याशक्यत्वाच्च तत्र विधिमङ्गीकृत्य पूर्वपक्षो न प्रवर्तितः । एवञ्च 'मनसैषुग्रहा अगृह्यन्त मनसास्तुवत मनसाशंसन्वाचैषुग्रहा अगृह्यन्त वाचास्तुवत वाचाशंसन्प्राणेनैषुग्रहा अगृह्यन्त प्राणेनास्तुवत प्राणेनाशंसन्नि'त्यादिषु न मनोवाक्प्राणचक्षुरादिवृत्त्यात्मकग्रहग्रहणादिविधिः । पुरुषायुषान्तर्गताना सर्वासामपि मनोवागादिवृत्तीनामग्निदृष्ट्या क्रोडीकृतत्वात् । किंतु क्रियारूपाणां ग्रहग्रहणादीनां साक्षात्परंपरया वा मनोवृत्त्यादिसाध्यानां मनोवृत्तित्वाद्युपचारेण मनोवृत्त्यादिरूपाग्नीनां क्रियारूपक्रत्वनुप्रवेशिनाञ्च तथाभूतसकलयज्ञपरिकरयुक्तत्वेन स्तुतिरिति पूर्वप-

सू ॥ विद्यैव तु निर्धारणाद्दर्शनाच्च ॥ ४६ ॥

विद्यैव विद्यामयक्रत्वङ्गभूता इत्यर्थः । सांपादिकाग्नित्वेन विद्यामयत्वे सिद्धेऽपि 'ते हैते विद्याचित एव' इति निर्धारणं हि विद्यामयक्रत्वङ्गत्वख्यापनाय। दृश्यते च विद्यामयक्रतुः अत्रैव 'मनसाऽचीयन्त मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्त मनसाऽस्तुवन् मनसाऽशंसन् यत् किंच यज्ञे कर्म क्रियते यत् किंच यज्ञीयं कर्म मनसैव तेषु मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमक्रियत' इति । अतस्तेषां विद्यामयक्रत्वङ्गत्वमेव ॥

सू ॥ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४७ ॥

'ते हैते विद्याचित एव तान् हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति' इति श्रुत्या वाक्येन लिङ्गेन चावगतस्य

क्षाभिप्रायः । सू ॥ विद्यैव तु निर्द्धारणाद्दर्शनाच्च ॥ ४६ ॥ पूर्वपक्षसूत्रे क्रियाशब्द इवात्र विद्याशब्दोऽपि लाक्षणिक इति व्याचष्टे—विद्यैवेति । ते हैत इति । सर्वनामभ्यां सप्तविधानामग्नीनां परामर्शः । तेषां विद्याचितत्वे सिद्धेऽपि य'द्विद्याचितएवे'ति निर्धारणं यच्च तदनंतरं 'विद्यया हैवत एवंविदश्चिता भवन्ती'ति तद्विवरणवाक्ये निर्धारणं तद्विद्यामयक्रत्वनुप्रवेशिनः एवैते न तु क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशिन इति ज्ञापनायेत्यर्थः । ननु विद्यामयः क्रतुरेव न दृश्यते यदनुप्रवेशो निर्धारणेन ज्ञाप्येतेति शङ्कानिराकरणार्थं 'दर्शनाच्चेति' सूत्रशेषं व्याचष्टे—दृश्यते चेति । अयमाशयः । अग्नीनामिव ग्रहग्रहणादीनामपि श्रवणमविशिष्टम् । न च सर्वासां मनोवागादिवृत्तीनामग्निदृष्टिक्रोडीकृतत्वाद्ग्रहग्रहणादिदृष्टिविषयत्वाभावात्ते न सन्तीति वाच्यम् । न हि प्रतिदिनं यावत्यो मनोवागादिवृत्तयस्तासां सर्वासां संयातेष्वग्निदृष्टिः कर्तव्येति विधानमस्ति । षट्त्रिंशत्सहस्रसंख्या तु प्रतिदिनप्रभवासु कतिपयमनोवागादिवृत्तिष्वग्निदृष्ट्यापि चरितार्था । कासुचिद्ग्रहग्रहणादिदृष्टिर्न विरुध्यते । न च विद्यामयं ग्रहग्रहणादिकं मनोवृत्त्यधिष्ठानकमिति नियमोऽस्ति । तदधिष्ठानत्वेऽपि मानसग्रहाणां ग्रहणासादनादीनामिदमिदमिति मनोमात्रनिर्वर्त्यत्वरूपं तदुपपद्यते । तथापि विद्यामयस्य क्रतोर्विधिर्नोपलभ्यत इति चेदनुपलभ्यमानोऽपि ग्रहणादिसंस्कारविधिभिरुन्नीयते । यत्किंचन यज्ञे कर्म क्रियते यत्किंचन यज्ञियं कर्मेति द्विवारं वीप्सया यज्ञानुबन्धि यत्फलार्थं गुणजातमङ्गजातं च तत्सर्वं गृह्यते । तेनाभिषवादीनामपि ग्रहणमसंदिग्धम् । एवं च 'सोमाभावे पूतिकानभिषुणुया'दिति पूतिकानामभिषवमात्रश्रवणेन तद्द्रव्यकयागान्वयः कल्प्यते । यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्सयदि सोमं विभक्षयिषन्न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य तास्संपिष्य दध्युन्मृज्य तस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोममिति फलचमसस्य भक्षणमात्रश्रवणेन तद्द्रव्यकयागाभ्यासः कल्प्यप्ते । इह ग्रहणाभिषवहोमभक्षणादिसकलसंस्कारश्रवणे कथं यागकल्पनं न स्यात् । तस्मादस्त्यत्र विद्यामयः क्रतुरिति । नन्वैन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादिवाक्येषु श्रुतानामिंद्रवाय्वाद्युद्देशेन सोमरसग्रहणानां यागान्वयापेक्षाणां श्रुतसोमयागान्वयेन चारितार्थ्ये संभवति न यागान्तरकल्पनेति पशुसोमाधिकरणे व्यवस्थापितम् । एवमिहापि ग्रहणादिसंस्काराणामिष्टकचिताग्न्युपस्थापितक्रियामयक्रत्वन्वये संभवति न विद्यामयः क्रतुः कल्पनीय इति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् । सू ॥ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४७ ॥ ननु श्रुतिलिङ्गवाक्येभ्यः मनश्चिदादीनां वि-

विद्यामयक्रत्वन्वयस्य दुर्बलेन प्रकरणेन न बाधः॥ ननु 'मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्त' इत्यादिषु विधिप्रत्ययाश्रवणात् क्रियामयात् क्रतोरन्यो विद्यामयः क्रतुर्नास्तीत्यत आह—

सू ॥ अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ४८ ॥

'ग्रहा अगृह्यन्त' इत्यादिक्रत्वनुबन्धैः 'ते हैते विद्याचित एव' इति श्रुत्यादिभिश्च विद्यामयक्रतुविधिः कल्पनीयः। दहरविद्यादीनां क्रियामयात् पृथक्त्ववदस्यापि विद्यामयक्रतोः सानुबन्धैः श्रुत्यादिभिः पृथक्त्वमवगम्यते । दृष्टश्चानुवादसरूपे विधिः 'यदेव विद्यया करोति' इत्यादौ । तदुक्तम् 'वचनानि त्वपूर्वत्वात्' इति। अतो विद्यामयक्रत्वङ्गत्वमेव युक्तम्॥ आशङ्क्य परिहरति—

द्यामयक्रत्वन्वयो नावगम्यते। तथाहि नतावदिह तेषां तत्र विनियोजिका विभक्त्यादिश्रुतिरस्ति। तत्सत्वेऽपि 'षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्' इत्यादिवदेवकारोपहतविधिशक्तिकतया न विनियोजकत्वं संभवति। एवकारश्रुतिस्तु क्रियारूपक्रत्वंगत्वमेव व्यावर्त्तयेन्न तु विद्यारूपक्रत्वंगत्वं बोधयेत्। तथा सार्वदिकसर्वभूतकर्तृकत्वं चयनस्य व्यवस्थितकालकर्तृकक्रियारूपक्रत्वङ्गत्व एव लिंगं न तु विद्यारूपक्रत्वंगत्वे। एवंविदे चिन्वंति एवंविदश्चिता भवंति इति वाक्यं तु अग्नीनां पुरुषसंबन्धमात्रं बोधयेत् न तु विद्यारूपे क्रियारूपे वा क्रतावङ्गत्वम्। अतः श्रुत्यादिभिर्विद्यामयक्रत्वन्वयोक्तिर्न युक्तेति चेदुच्यते । उदाहृतश्रुतिलिङ्गाभ्यां क्रियारूपक्रत्वन्वये निराकृते ग्रहणादिसंस्कारविधिभिस्तदन्वययोग्यो विद्यामयः क्रतुः कल्पनीयो भवति। क्रत्वङ्गस्याग्निचयनस्य पुरुषसंबन्धं बोधयद्वाक्यं क्रतुसंबन्धद्वारा निर्वाह्यमिति क्रियारूपक्रतुसंबन्धस्य श्रुतिलिङ्गाभ्यां बोधे सति विद्यावत्वरूपपुरुषविशेषणसामर्थ्याद्विद्यारूपक्रतुसंबन्धद्वारकस्यैव तस्य बोधकं पर्यवस्यतीत्येवं श्रुतिलिङ्गवाक्याना विद्यामयक्रत्वन्वये पर्यवसानमस्तीति भाष्याभिप्रायः । तद्विरोधिनः प्रकरणस्यापि हि क्रियामयक्रत्वङ्गत्वबोधकत्वं पर्यवसानवृत्त्यैव। नह्यग्निरहस्यब्राह्मणे क्रियामयस्य क्रतोः प्रकरणमस्ति किं तु तदङ्गस्य क्रियानिर्वर्त्यस्याग्नेरेव। अतस्तदीयस्यैव प्रकरणस्य तदुपस्थाप्यक्रत्वन्वये पर्यवसानं वक्तव्यमिति सूत्रे चकारणे विद्यामयाग्नीनामिव विद्यामयग्रहग्रहणादीनां क्रियामयक्रतौ वैकल्पिताङ्गत्वासंभवः पूर्वपक्षिप्रदर्शितः समुच्चीयते। नन्विति। ग्रहग्रहणादिषु विधिसद्भावे हि विहितैर्विद्यामयैस्संस्कारैरुचितो विद्यामयः क्रतुः कल्प्येत नतु तच्छ्रवणमस्तीति भावः। सू॥ अनुबंधादिभ्यः प्रज्ञांतरपृथक्त्ववदृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ४८ ॥ ग्रहा अगृह्यन्तेत्यादीनामनुवादस्वरूपत्वेऽपि वचनानि त्वपूर्वादितिन्यायेन मनश्चिदादीनामिव ग्रहग्रहणादीनामपि विधिकल्पनं भवन्न निवारयितुं शक्यम्। 'सोमे वचनाद्भक्षो न विद्यत' इति अधिकरणे हि सोमे शेषभक्षो नास्ति वचनाभावात्। 'सर्वतः परिहारमाशिनं भक्षयती'त्यादिवचनानां गुणविधानार्थत्वात्। न च गुणविधानस्य विहितभक्षणविधिमन्तरेणानुपपत्तिः । तस्यैच्छिकपक्षप्राप्तभक्षणविषयत्वोपपत्तेरिति पूर्वपक्षं कृत्वा विशिष्टविधिरूपाण्येव तानि वाक्यानि भक्षणस्यापूर्वत्वेन विध्यर्हत्वादिति सिद्धांतितम् । तथा च ग्रहग्रहणादिभिः क्रत्वनुबन्धैः पूर्वसूत्रोदाहृतश्रुत्यादिभिस्सहितैः क्रतुविधिः कल्पनीय इति न विद्यामयक्रतुविध्यभावः शङ्कनीय इति भावः । आशङ्क्येति। मनश्चिदादीनामतिदेशेनेष्टकचिताग्निभिस्तुल्यकार्यत्वावगमात्तेषां क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशो-

सू ॥ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ४९ ॥

'तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्वः' इतीष्टकचिताग्निचितफलसामान्येनातिदेशः, इष्टकचिताग्नेः स्वक्रतुद्वारेण यत् फलं तदेषां विद्यामयक्रतुप्रवेशेन फलमिति। न पुनरिष्टकचिताग्नितुल्यदेशत्वमेषामिति। केनापि सामान्येनातिदेशोपलब्धेः 'स वा एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुष' इति संहर्तृत्वमात्रेण। न हि तत्र मण्डलपुरुषस्य मृत्युतुल्यदेशत्वम्। अतः केनचित् सामान्येनातिदेशे न विरोधः॥ हेत्वन्तरमाह

सू ॥ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ५० ॥

परेण च ब्राह्मणेनास्य मनश्चिदादिवाचिनः शब्दस्य विद्यामयत्वप्रतिपादकत्वमवगम्यते। तथा हि 'अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितस्तस्याप' इत्यादिना पृथक्फला विद्या विधीयते। क्रियाप्रकरणे मनश्चिदादीनामनुबन्धस्तु संपादनीयानामङ्ग्यङ्गानां भूयस्त्वात्। तत एतेषां विद्यामयक्रत्वङ्गत्वम्॥

इति पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥ २९ ॥

ऽवगम्यत इति पूर्वपक्षोक्तमाशङ्क्येत्यर्थः। सू ॥ न सामान्यादप्युपपत्तेर्मृत्युवन्नहि लोकापत्तिः ॥ ४९ ॥ इष्टकचिताग्नेरिव स्वप्रधानद्वारा फलवत्वमस्तीत्येतावता सादृश्येनातिदेशः न तुल्यदेशत्वपर्यन्तेन। यथा मनश्चिदादिब्राह्मणात्पूर्वब्राह्मणावसानश्रुतेः'स एष मृत्यु'रित्यादौ मण्डलपुरुषे संहर्तृत्वमस्तीत्येतावता सादृश्येन मृत्युरिति व्यपदेशः न तु मृत्युलोकावस्थितिलक्षणतुल्यदेशत्वपर्यन्तेनेत्यर्थः। हेत्वंतरमिति। मनश्चिदादिब्राह्मणस्य विद्याप्राधान्यइति शेषः॥ सू ॥ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥५०॥ 'अयं वावलोक'इति चितेऽग्नौ पृथिवीदृष्टिर्विधीयते। 'तस्याप एव परिश्रुता' इति 'अश्मन्नूर्जमिति परिषिञ्चती'ति विहिताग्निपरिषेचनजले समुद्रजलदृष्टिर्विधीयते। एवं 'मनुष्याय जुष्मत्य इष्टका'इत्यादिनाप्यङ्ग्यनुबन्धिषु भूलोकादितत्तद्वस्तुविशेषदृष्टयो विधीयन्ते। अवसाने च तद्विदः फलमुच्यते 'एतत्सर्वमभिसम्पद्यत' इति। चकारात्पूर्वेणाऽपि ब्राह्मणेन मनश्चिदादिब्राह्मणस्य विद्याप्राधान्यमवगम्यते इति समुच्चीयते। पूर्वत्र हि स एष मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः स एष एवंविद आत्मा भवति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैतमेवात्मानमभिसंभवति सोऽमृतो भवती'ति विद्याविशेषमुपदिश्य तद्विदः फलमुच्यते। न तु स्वतन्त्रविद्यानां क्रियामयप्रकरणसमाम्नानं किमर्थमित्याकाङ्क्षायां 'भूयस्त्वानुबन्ध'इति सूत्रशेषं व्याचष्टे—क्रियामयप्रकरण इति। अनुबन्धः क्रियानिर्वर्त्योऽग्निः प्रकरणमनुसमाम्नानमित्यर्थः॥

इति पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥ २९ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥ २९ ॥

सू ॥ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् ॥ ४४ ॥ अतिदेशाच्च ॥ ४५ ॥ विद्यैव तु निर्धारणाद्दर्शनाच्च ॥ ४६ ॥ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४७ ॥ अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ४८ ॥ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ४९ ॥ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबंधः ॥ ५० ॥

प्रकृताग्निनेष्टकेन प्राप्तविकल्पो मनश्चिदादिगणः। शेषः क्रियामयस्य क्रतोर्भवेन्मानसग्रहवत् ॥ २७६ ॥
विद्याचितएवेति श्रुत्या निर्धारणाद्बलीयसाः। यज्ञक्रतोरयं स्याच्छेषो विद्यामयस्यैव ॥ २७७ ॥

इति पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥ २९ ॥

अथ शरीरे भावाधिकरणम् ॥ ३० ॥

सू ॥ एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५१ ॥

इह पूर्वोक्तब्रह्मस्वरूपानुसन्धानं सर्वासु परविद्यासु युज्यते न वेति संशयः। तत्रैके मन्यन्ते। शरीरे वर्तमानत्वादुपासितुः कर्तृत्वभोक्तृत्वरूपापन्नत्वात् तथाऽवस्थितस्यात्मतया परविद्यासु परमेश्वरस्य त्रिलोचनत्वादिलक्षणस्वरूपानुसन्धानं न युज्यत इति ॥ सिद्धान्त उच्यते।

सू ॥ व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५२ ॥

नैवं यत्कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपापन्नस्योपासितुरात्मतया परमात्माऽनुसन्धेय इति। अपितु सांसारिकस्वभावान्मुक्ते यो व्यतिरेक अपहतपाप्मत्वादिगुणरूपः सोऽनुसन्धेयः। तथाऽनुसन्धानसद्भावभावित्वात् स्वरूपोपलब्धेः। यथा यथाऽव-

---

अथ शरीरे भावाधिकरणम् ॥ ३० ॥

सू ॥ एक आत्मनश्शरीरे भावात् ॥ ५१ ॥ पूर्वाधिकरणविषयवाक्ये मनश्चिदादयः प्रत्यगात्मत्वेन ध्यातव्या इत्युक्तम्। एवं शिवोऽपि प्रत्यगात्मतया ध्यातव्यः। 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसी'ति शिवजीवयोः परस्परैक्यभावनयाविहितत्वात् 'आत्मेति तूपगच्छंति'इत्यधिकरणे तथा वक्ष्यमाणत्वाच्चेत्येतदनुस्मृत्य लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणोक्तमाक्षिप्यत इति संगतिं सूचयति—पूर्वोक्तमिति। युज्यते न वेति संशय इति। किं प्रत्यगात्मा तदानींतनैः[1] कर्माधीनशरीरबन्धककर्तृत्वभोक्तृत्वधर्मैर्विशिष्टः परविद्यासु शिवधर्मिकैक्यप्रतियोगित्वेनानुसंधेयः। किं वा मुक्तिदशायामाविर्भविष्यद्भिरपहतपाप्मत्वादिभिर्विशिष्ट इत्यनवधारणात्संशय इति भावः। यथा शुक्तिरजतैक्यानुभवस्तदानीं दृश्यमानैश्चाकचक्यादिभिर्धर्मैर्विशिष्टतया शुक्त्यैक्यविषयः। न तु तदानीमदृश्यमानैर्नीलभागादिभिर्विशिष्टतया। एवं शिवजीवैक्यभावनमपि तदानीमनुभूयमानैर्द्धर्मैर्विशिष्टेन जीवेनैक्यविषयं। न तु तदानीं तिरोहितैरिति युक्तम्। न च तत्क्रतुन्यायानुसारादनेवंभावश्शङ्कनीयः। 'तं यथा यथोपासत' इति श्रुत्यन्तरानुसारेण तस्य प्राप्यपरब्रह्मविषयत्वात्। एवञ्च यदुक्तं लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे निरस्तसमस्तदोषस्य निखिलमङ्गलगुणाकरस्य चिदानन्दरूपकर्माधीनदिव्यविग्रहविशिष्टस्य शिवस्य सर्वासु परविद्यासु ध्येयत्वं तन्नोपपद्यते। कर्माधीनशरीरबन्धतदधीनविहितनिषिद्धकर्तृत्वतत्फलसुखदुःखभोक्तृत्वविशिष्टप्रत्यगात्मरूपतयानुसंधीयमाने तस्मिन् तद्विरोधिगुणानुसंधानायोगात्। अहमनुभवरूपप्रत्यगात्मगुणेभ्यः श्रुत्युपस्थापितगुणानां दुर्बलत्वादिति पूर्वः पक्षः ॥ सू ॥ व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्नतूपलब्धिवत् ॥ ५२ ॥ नन्विति सूत्रांशं व्याचष्टे—नैवमिति। अपहतपाप्मत्वादिगुणरूपइति व्यतिरेकपदव्याख्यानेन प्रजापतिविद्यावाक्यं व्यतिरेकस्यानुसन्धेयत्वे प्रमाणं सूचितम्। तत्र ह्यपहतपाप्मत्वादिरूपविशिष्टं प्रत्यगात्मानं प्रस्तुत्य 'सोन्वेष्टव्य' इति प्रकृतरूपविशिष्टमेव तच्छब्देन परामृश्य तस्यानुसन्धेयत्वमुक्तम्। एवं च यथाविधिविहितविद्यानुष्ठानं। न तु लौकिकप्रमाणोपस्थित्यनुगुणमिति। तदानीं प्रत्यक्षोपस्थितैरपि सांसारि-

---

(१) 'अधुनातनैः' इति० ख० पाठः।

स्थितस्वरूपब्रह्मानुसन्धानभाविनी ब्रह्मोपलब्धिः तद्वत्, 'यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषः' इत्यादिश्रुतेः । अतः सांसारिकस्वभावनिर्मुक्तापहतपाप्मत्वादिस्वरूपतयोपासितुरनुसन्धेयत्वात् तदात्मतयाऽनुसन्धेयस्य परमेश्वरस्य त्रिलोचनत्वादिलक्षणस्वरूपानुसन्धाने नास्ति विरोधः ॥

इति शरीरे भावाधिकरणम् ॥ ३० ॥

अथ अङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

सू ॥ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५३ ॥

कासु चिच्छाखासु श्रूयमाणा उपासनाङ्गावबद्धाः सर्वासूपासनास्वङ्गत्वेनोपसंहार्या न वेति संशयः॥ तथा हि—"आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनादेव पाशं दहति पण्डितः ॥" इति कैवल्योपनिषदि दहरोपासनायां प्रणवाभ्यासः श्रूयते । 'अग्नि'रित्यादिना भस्म गृहीत्वा विमृज्याङ्गानि संस्पृशेत् । तस्माद्व्रतमेतत् पाशुपतं पशुपाशविमोक्षाय' इति अथर्वशिरसि पाशुपतविद्यायां भस्मोद्धूलनं श्रूयते । अन्यत्र 'तिस्रो रेखाः प्रकुर्वीत' इति

कैर्धर्मैः प्रत्यगात्मनोऽनुसंधानं न कार्यं किंतु तदानीं तिरोहितैरप्यपहतपाप्मत्वादिभिरेवेति भावः । ननु ब्रह्मोपलब्धिर्यथावस्थितब्रह्मविषया कार्येति नियमो 'यथाक्रतु'रिति श्रुतेरित्याशङ्क्य सा श्रुतिर्जीवयाथात्म्यसाधारणी तस्यापि प्राप्यकोटिनिविष्टत्वात् 'तं यथा यथोपासत' इति श्रुतेरपि जीवात्मभूतपरमात्मत्वादित्यभिप्रेत्याह—यथाक्रतुरिति ॥

इति शरीरे भावाधिकरणम् ॥ ३० ॥

अथाङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

सू ॥ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५३ ॥ एवं परब्रह्मणः शिवस्योपास्यस्य सकलपरविद्यासु साधारण्यं लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणोक्तमाक्षिप्य समाहितं । तत्प्रसङ्गात्तदसाधारणमन्त्रभूतप्रणवाभ्यासस्य तद्भक्तासाधारणचिह्नभस्मोद्धूलनत्रिपुण्ड्रधारणयोश्चासाधारण्यमुच्यत इति संगतिः । उपासनांगावबद्धा इति । उपासनाङ्गत्वेन निबद्धा इत्यर्थः । ननु प्रणवाभ्यासभस्मोद्धूलनयोरुपासनाङ्गत्वेन निबंधनं दहरपाशुपतविद्याप्रकरणाम्नानादवगम्यते । कालाग्निरुद्रोपनिषदि विद्याविशेषमनारभ्याम्नातस्य त्रिपु-

---

नयमणिमालायाम्

अथ शरीरे भावाधिकरणम् ॥ ३० ॥

सू ॥ एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५१ ॥ व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्नतूपलब्धिवत् ॥ ५२ ॥

वपुषि स्थितेरनाकाशात्कर्तृत्वस्यातिवेलमलिनेऽस्मिन् । शिवसामरस्यविषया शिवोऽहमिति भावना कथं जीवे ॥२७८॥

नायं विद्यासु चिंत्यस्तनुभृदशिवतापादकैः कर्तृताद्यैः किं तु ब्रह्मोपदिष्टैरपहतदुरितत्वादिभिस्तद्विरुद्धैः ।

एवं ध्याते हि जीवः प्रलयवति यथावस्थिते स्वस्य रूपे मुक्तौ चिच्छक्तितः स्यात्परशिवसमता तत्क्रतुन्यायगत्या ॥२७९॥

इति शरीरे भावाधिकरणम् ॥ ३० ॥

त्रिपुण्ड्रधारणविधिः श्रूयते । तस्य 'शिवसायुज्यम्' इति फलश्रवणात् परविद्याङ्गत्वम् । तदेवं विद्याङ्गावबद्धाः यासु शाखासु श्रुतास्तासु विहितेषूपासने-

ण्ड्रधारणस्य तत्कुतोऽवगम्यते इत्याकाङ्क्षायामाह—तस्येति । 'तिर्यक् तिस्रो रेखाः प्रकुर्वीत व्रतमेतच्छांभवं सर्ववेदेषु देवादिभिरुक्तं तत्समाचरेन्मुमुक्षुरपुनर्भवाये'ति त्रिपुण्ड्रधारणस्य मुक्तिफलकत्वमुक्तम् । उपनिषदन्ते च 'एतत्त्रिपुण्ड्रं भस्मना करोति यो विद्वान्ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो यतिर्वा समस्तमहापातकोपपातकेभ्यः पूतो भवती'त्युपक्रम्य देहं त्यक्त्वा शिवसायुज्यमाप्नोति न स पुनरावर्तत इत्युपसंहृतम् । न च विद्याङ्गभावं विना तस्य साक्षान्मुक्तिफलकत्वं सम्भवतीति तस्य मुक्तिफलकविद्याङ्गत्वमवसीयत इति भावः। इत्थं विषयं संशोध्य पूर्वपक्षमाह—एवमिति । विद्याविशेषप्रकरणाम्नातयोः प्रणवाभ्यासभस्मोद्धूलनयोः प्रकरणान्नियमः स्पष्टः । त्रिपुण्ड्रधारणस्य तु विद्याविशेषमत्र शाखायां विधानं तच्छाखाम्नातविद्यासु सन्निधानान्नियमः । यथा वेदाद्यधिकरणपूर्वपक्षे 'शन्नो मित्रा'दि मन्त्रस्येति भावः । 'श्रुत्या सन्निधेर्बाध' इति सन्निधिग्रहणं प्रकरणस्याप्युपलक्षणम् । श्रुतिग्रहणमपेक्षारूपवस्तुसामर्थ्यात्मकलिङ्गस्याप्युपलक्षणम् । तथाचा'त्मानमरणिं कृत्वे'ति मन्त्रे 'क्त्वा'श्रुत्या प्रणवस्य ध्यानमात्राङ्गत्वेन विधानात्तया दहरविद्याप्रकरणस्य बाधः । न हि ध्यानसामान्यवाचिन्या प्रकरणानुसारेण दहरविद्यायाः सङ्कोचो युज्यते । भस्मोद्धूलनत्रिपुण्ड्रधारणयोस्तु जाबालश्रुतौ 'नीलकण्ठाय शिरसि निक्षिपेत्सर्वात्मने नम' इत्यन्तेन तदुभयविधानानन्तरं 'पापं नाशयते कृत्स्नमपि जन्मशतार्जित'मित्यादिना पापक्षयहेतुत्वावगमात् । कालाग्निरुद्रोपनिषदि त्रिपुण्ड्रधारणस्य पापक्षयद्वारा मुक्तिहेतुत्वश्रवणात् । 'मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा । भस्मच्छन्नो भस्मशय्याशयानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः' इति शातातपस्मृतौ भस्मोद्धूलनस्य सर्वपापक्षयहेतुत्वश्रवणाच्च । तयोर्मुक्तिहेतुत्वश्रवणस्य श्रवणमनननिदिध्यासनादिप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तिद्वारकत्वावगमात् । तस्मादपेक्षालक्षणवस्तुसामर्थ्यरूपेण लिङ्गेन पाशुपतविद्याप्रकरणस्य तत्तच्छाखाम्नातविद्यासन्निधेश्च बाधः । विद्याविशेषाम्नातानामपि हि विशेषाणामपेक्षाबलात्प्रकरणमनादृत्य सर्वविद्यासाधारण्यापादन 'मानंदादयः प्रधानस्य' 'अक्षधियां त्ववरोधः' इत्यधिकरणेषु सिद्धम् । अग्रे च 'तमेतं वेदानुवचनेन'इत्यादि प्रकृतदहराकाशविषयकविद्याविशेषग्रहणे सत्यपि 'धर्मेण पापमपनुदती'ति श्रुतिप्रतिपन्नस्य कर्मजन्यस्य पापक्षयरूपद्वारस्य सर्वविद्यापेक्षितत्वात्कर्मणां सर्वविद्यासाधारण्यं वक्ष्यते । तथा 'तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त' इत्यादि श्रुतौ प्रकृतविद्यापरामर्शकैवंविच्छब्दे सत्यपि शमो दमो वक्ष्यते । तस्मादिह वक्तव्यमधिकं नास्तीति संक्षिप्योक्तं भाष्ये 'श्रुत्या सन्निधेर्बाध' इति । यद्यपि श्रुत्यादिभिः प्रकरणाबाधस्य पूर्वविकल्पाधिकरणे निरूपितत्वादपेक्षावशात्सर्वविद्यासाधारण्यस्य बहुष्वधिकरणेषु प्रतिपन्नत्वाच्च नात्र व्युत्पादनीयमस्ति । तथापि भस्मोद्धूलनादिकं यथाप्रकरणं व्यवतिष्ठत इति केषाञ्चिद्भ्रान्तानां वचनैर्मन्दानां माभूद्भ्रम इत्येतदधिकरणारंभः। शाखैक्यकृतस्य वेदैक्यकृतस्य च द्विविधस्यापि सन्निधेर्बाधप्रतिपादनार्थं सूत्रे 'शाखासु प्रतिवेद'मिति विशेषणद्वयम् । हिशब्दोऽस्यार्थस्य न्यायसाम्यादधिकरणांतरेभ्यः प्रसिद्धिद्योतनार्थः । एवं ब्रह्ममीमांसकमर्यादया प्रणवानुसन्धानादीनां सर्वविद्यासाधारण्यमुपपादितम् । कर्ममीमांस-

षूपासकैः कार्याः सन्निधानात् न सर्वत्र ॥ इति प्राप्ते ब्रूमः । भस्मोद्धूलनाद्य उपासनाङ्गावबद्धा यासु शाखासु श्रुतास्तास्वेवेति न नियमः । किंतु प्रतिवेदं सर्वासु शाखासु सर्वैरपि ब्रह्मोपासकैः कार्या एवेति श्रुत्या सन्निधेर्बाधः ॥

सू ॥ मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५४ ॥

यथा क्रत्वङ्गभूतानां मन्त्राणामेकैकशाखागतानामपि सर्वशाखागतक्रत्वन्वये न

कास्त्वनुवादस्सतिसंभवे प्रकृतगामी प्रकृतसत्त्वे तदन्वयासंभवेऽप्यानर्थक्यतदङ्गन्यायेन तदङ्गगामी । श्रुतिसङ्कोचस्तु प्रकरणानुग्रहलाभार्थत्वान्न दोषः । यदा प्रकरणानुग्रहाय श्रुतेरपि सङ्कोचः, तदा किमु वक्तव्यमपेक्षालक्षणलिङ्गमकिञ्चित्करमित्यनुवादस्य । प्रकृतगामित्वमौत्सर्गिकमाद्रियन्ते । अत एव वारणादिपात्राणामाधानप्रकरणे 'वारणो यज्ञावचरो वैकंकतो यज्ञावचर' इत्यादिवाक्येषु यज्ञसामान्यसाधनत्वेन श्रुतानामपि सर्वासामिष्टीनां पात्रापेक्षायां सत्यामपि तेषामयज्ञरूपाधानसंबन्धासंभवेऽपि पावमानेष्टीनामाधानाङ्गतायामङ्गावतारन्यायेन पावमानेष्टिमात्राङ्गता स्यादिति । तस्य न्यायस्यानवकाशीकरणेन पात्राणां सर्वेष्टिसाधारण्यार्थं पावमानेष्टीनामाधानाङ्गत्वं तैर्यत्नेन निराकृतम् । अतः कर्ममीमांसकमर्यादया प्रणवानुसन्धानत्रिपुण्ड्रधारणादीनां सर्वविद्यासाधारण्यं न सिध्येदिति शङ्कानिराकरणार्थं क्वचिच्छाखायां किञ्चित्कर्मप्रकरणाम्नातानां शाखान्तराम्नातकर्मान्तराङ्गत्वमपि विनियोजकप्रमाणबलाद्भवतीत्यत्र कर्ममीमांसकमतदृष्टान्तप्रदर्शनार्थं च सूत्रम् ॥ सू ॥ मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५४ ॥ यथा क्रत्वंगभूतानामिति । अत्रायमाशयः । कर्ममीमांसकैर्गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणे सामवेदोत्पन्नानि सामवेदे क्रतुषु विनियुक्तानि 'य एवंविद्वान्वारवन्तीयं साम गायति यज्ञायज्ञियं साम गायति वामदेव्यं साम गायती'त्यादिभिर्याजुर्वेदिकैराधाने विनियुक्तानि वारवन्तीयादीनि सामान्युदाहृत्य तेषा'मुच्चैस्साम्ने'त्युत्पत्तिवेदविहितस्वरप्राप्तौ प्रधानभूतविनियोगविध्यनुसारेण 'उपांशुयजुषे'ति विहितः याजुर्वैदिक एव स्वर इति सिद्धान्तितम् । अत्र शाखान्तरे किञ्चित्कर्मप्रकरणाम्नातानां विनियोजकप्रमाणबलात् शाखान्तराम्नातकर्मान्तराङ्गत्वमप्यस्तीत्यत्र दृष्टान्तः स्पष्टः । अत एवोपन्यस्तशङ्कानिराकरणमपि लभ्यते । तथाहि 'उपांशुयजुषा क्रियत' इति ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नातं यजुर्वेदविहितकर्मोद्देशेनोपांशुस्वरविधायकं विधिमवलम्ब्य गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणे सिद्धान्तः कृतः । यद्यनुवादः प्रकृतगामीति प्रकरणानुसारेण यजुर्वेदविहितकर्मानुवादस्य यजुर्वेदविहितज्योतिष्टोमैकविषयता स्यात्तदानीमाधानतदङ्गानां याजुर्वैदिकत्वेऽप्युपांशुस्वरो न प्राप्नुयादिति सिद्धान्तो भज्येत । अतस्तत्र प्रकरणेन श्रुतिसंचारायोगाद्यजुर्वेदविहितकर्मसामान्योद्देशेनोपांशुस्वरविधिरित्यभ्युपगम्यैव तस्य सिद्धान्तस्य प्रवृत्तिर्वक्तव्या । न च सन्निध्याम्नातयो'रुच्चै ऋचा क्रियते उच्चैस्साम्ने'ति विध्योस्तत्तद्वेदविहितकर्ममात्रोद्देशदर्शनादिहापि तथात्वेन भाव्यमिति प्रकरणानादरः । श्रुतिमपि सङ्कोचयतः प्रकरणस्य सन्निध्यनुवर्तनायोगात् । तस्मात्केवलं प्रकरणानुग्रहाय नास्ति श्रुति-

---

(१) 'प्रणवानुसंधानादीनां' इति ख. पाठः ।

सङ्कोच इत्येव तस्मिन्नधिकरणे तेषामपि मर्यादा व्यवस्थापनीया। अत एव वार्तिककृता 'गुणानां च परार्थत्वादसंबद्धस्समत्वात्स्या'दिति सूत्रं पात्राणामङ्गावतारन्यायेन पावमानेष्टिमात्राङ्गत्वनिवारणाय पावमानेष्टीनामाधानाङ्गत्वनिराकरणार्थं न भवति। तासामाधानाङ्गत्वेऽपि पात्राणां वाक्यबलेन सर्वयज्ञार्थतासिद्धेः। यज्ञशब्दस्य प्रकरणानुसारेण संकोचकल्पनायोगादिति भाष्यभङ्गं कृत्वा तत्सूत्रं निविदधिकरणगुणसूत्रत्वेन योजितम्। अतो मीमांसकमर्यादयापि 'आत्मानमरणिं कृत्वे'ति मन्त्रे ध्यानशब्दस्य प्रकरणानुसारेण सङ्कोचः प्रसज्यत इति भाष्ये 'सर्वशाखागतक्रत्वन्वय' इत्यस्य शाखान्तरगतकर्मान्वय इत्यर्थः। आधानस्य क्रतुत्वाभावात्। अथवा प्राक्सूत्रकृता गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणन्याय'स्यौपसदव'दित्युदाहरणान्तरमुपन्यस्तमिति तदभिप्रायं क्रतुग्रहणम्। अपिचाऽऽथर्वशाखारंभे विद्याविशेषमनुपक्रम्य 'भगवन्किमादौ प्रयुक्तध्यानं ध्यायितव्यं किं तद्ध्यानं को वा ध्याता कश्च ध्येय' इत्यङ्गिरसस्सनत्कुमारयोः प्रश्ने 'स एभ्योऽथर्वा प्रत्युवाचे'ति तत्प्रतिवचनमुपक्रम्य प्रश्नचतुष्टयप्रतिवचनत्वेनैवाग्रिमस्संदर्भस्सर्वोऽपि प्रवर्तितः। तत्र ब्रह्मध्यानस्यादौ किमक्षरं प्रयुक्तं सद्ब्रह्मस्वरूपतद्गुणवाचकतया तद्ध्यानसाधनमिति कृत्वा ध्यातव्यमित्यादि। अत्र स्पष्टं प्रणवस्य सर्वविद्यासाधारण्यमाहवनीयस्येव सर्वहोमसाधारण्यम्। अतः कैवल्योपनिषदादिष्वपि 'आत्मानमरणिं कृत्वे'ति मन्त्रः सर्वविद्यासाधारणः। तस्यायमर्थः। यथा ह्यरणौ प्रागपि स्थितस्य वह्नेरभिव्यक्त्यर्थमधरोत्तरारणी संयोज्य मथनेन वह्निरभिव्यक्तो भवति। स चाभिव्यक्तेन वह्निना मथिता स्वाभिमतं दाह्यदाहं लभते। एवं पण्डितः कृतश्रवणमननादिकं, स्वात्मनि प्रागपि स्थितस्य शिवस्याभिव्यक्त्यर्थं स्वात्मानं प्रणवं च ध्यानक्रियायां कर्तृकरणभूतौ संयोज्य ध्यानाभ्यासं करोति चेत्तेन स्वात्मनि शिवोऽभिव्यक्तो भवति। तदनुग्रहेण स पाशदाहं लभते। इति 'ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढव'दिति श्वेताश्वतरोपनिषदि पाठात्तदर्थोपसंहारेणारणिमथनपाशदहनोक्तिसामर्थ्येन चायमर्थः स्पष्टः। एवं तावत्प्रणवाभ्यासस्य सर्वविद्यासाधारण्यं यदुक्तं तत्तत्कर्ममीमांसकमर्यादामप्यनुवर्तत इत्युपपादितम्। यथैव भस्मोद्धूलनत्रिपुण्ड्रयोरपेक्षावशात्सर्वविद्यासाधारण्यं यदुक्तं तदपि तन्मर्यादानुवर्त्यैव। तैरपि व्रीह्याद्युद्देशेन विहितस्यावहननादेर्यवादिसाधारण्यमपेक्षावशादेव समर्थनीयम्। तदेत'दावृत्तिरसकृदुपदेशा'दित्यधिकरणे सप्रपञ्चमुपपादयिष्यते। तत्रैवात्रत्यानां शङ्काशूकानामपि सविशेषं निराकरणं भविष्यति। सूत्रे वाकारो बोधनीयभेदेन व्यवस्थितविकल्पार्थः। प्रणवादिचिन्तनादीनां विद्याविशेषसन्निध्याम्नातानामपि सकलविद्यासाधारण्ये यो वक्तव्यो न्यायस्स ब्रह्ममीमांसकानां विद्याविशेषसन्निध्याम्नातस्य आनन्दादिगुणजातस्य अस्थूलत्वादिनिषेधवृन्दस्य अर्चिरादिमार्गस्य सन्न्यासस्य यज्ञादिकर्मनिकरस्य शमदमादिपरिकरस्य च सर्वविद्यासाधारण्यमभ्युपगच्छतां प्रसिद्ध एवेति वर्णितम्। पूर्वसूत्रे कर्ममीमांसकान्प्रति त्विदमुच्यते। तेषामपि नास्ति विरोधः मन्त्रादिषु दर्शनात्। क्वचिच्छाखायां विद्याविशेषसन्निध्याम्नातानामपि प्रणवचिन्तनादीनां शाखान्तरपठितविद्यांतराङ्गत्वं सामशाखायां क्रतुप्रकरणाम्नातानां तदङ्गानां स्तोत्रीयसाधारणमन्त्राणां याजुर्वेदिकाधानाङ्गत्वमिव विनियोजकप्रमाणबलान्न विरुध्यते। ध्यानानुवादस्य प्रकरणानुरोधेन सङ्कोचाभावः स्वरविधौ यजुर्वेदविहितकर्मा-

विरोधः तथाऽत्रापीति ॥

इत्यङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

अथ क्रतुज्यायस्त्वाधिकरणम् ॥ ३२ ॥

सू ॥ भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५५ ॥

इह वैश्वानरविद्यायामुपासनमंशेन समस्तेन वेति संदिह्यते। तथा हि—तत्र द्युलोकसूर्यवाय्वाकाशोदकपृथिव्यो वैश्वानरस्य मूर्धचक्षुःप्राणमध्यशरीरमूत्रस्थानपादरूपा ध्यातव्या इति निरूपितम्। तेषामङ्गानामपि प्रत्येकमुपासनमभिहितम् 'अत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' इति पृथक्पृथग्द्युवादिपर्यायगतैर्वाक्यैः। एवं सत्युपास्तिशब्दस्य फलवचनस्य च प्रत्येकमुपलभ्यमानत्वादंशोपासनमुचितमिति पूर्वः पक्षः ॥

नुवादस्येव श्रुतिप्राबल्यान्न विरुध्यते। विद्याविशेषानुबन्धिनोरप्युद्धूलनत्रिपुण्ड्रयोस्सर्वविद्यासाधारण्यं, व्रीह्यनुबन्धिनोऽवहननस्य यवसाधारण्यमिवापेक्षाबलान्न विरुध्यत इति ॥

इत्यङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

अथ क्रतुज्यायस्त्वाधिकरणम् ॥ ३२ ॥

सू० ॥ भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५५ ॥ किंचिद्विद्यान्वितानामेव प्रणवचिन्तनादीनां विद्यांतरेष्वप्यन्वयवत्समस्तोपासनान्वितानामेव द्युसूर्यादीनां व्यस्तोपासनास्वप्यन्वय इति शङ्कया पूर्वपक्षोत्थानात्सङ्गतिः। व्यस्तोपासनेषु प्रत्येकमाख्यातं फलं च द्युसूर्यादिषु प्रत्येकं वैश्वानरत्वं च श्रूयते। व्यस्तोपासननिन्दापूर्वकं समस्तोपासनं च श्रूयते। तयोः समबलत्वे व्यस्तोपासनं च कार्यम्। न्यूनाधिकबलत्वे समस्तोपासनमेव कार्यमिति तदनवधारणात्संशयः। समस्तोपासनं सिद्धान्तिनोऽप्यभिमतं नोपपादनीयमिति, प्रत्येकमाख्यातश्रवणादिभिर्व्यस्तोपासनमुपपादयन्पूर्वपक्षयति—तथाहीति। अत्त्यन्नमिति। अन्नमत्तीत्यन्वयः। एवमुत्तरत्रापि। फलवचनस्य चेति चकारेण प्रत्येकं वैश्वानरत्वश्रवणं समुच्चीयते। अंशोपासनमिति। यथा समस्तस्य वैश्वानरत्वश्रवणात्तदुपासनतत्फलश्रवणाच्च समस्तोपासनमुचितम्। एवमवयवोपासनमपि। उभयत्रापि वर्तमानापदेशे विधिकल्पनस्यार्थवादिकफलकल्पनस्य चाविशिष्टत्वेन यत्र विधिभक्तिरेवं कामशब्दो वा तत्र विधिरन्यत्रावयुत्यानुवादः समुदायानुवादो वेति कल्पनायां नियामकाभावात्। न च वैश्वानरात्मबुभुत्स्वौपमन्यवादिप्रश्नभूते स्वर्लोकादिपृथिव्यन्त-

---

नयमणिमालायाम्

अथ अङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

सू० ॥ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु प्रतिवेदम् ॥ ५३ ॥ मन्त्रादिवद्वाविरोधः ॥ ५४ ॥

भस्मोद्धूलत्रिपुण्ड्रप्रणवजपशिखारुद्रपाठादिमुक्तेर्व्याववल्यांगावतारप्रकरणपठिता एव विद्याः श्रयेत।

मैवं मुक्त्यान्वयित्वं स्तुतिभिरधिगतं क्वापि सामायितस्येत्संगीकार्योप···यप्रकृतनियमनं सर्वविद्याङ्गभावः ॥२८०॥

इत्यङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

---

(१) 'एवं व्यस्तोपासनमपि' इति ख. पाठः।

सिद्धान्ते तु—समस्तोपासनमेव मुख्यमित्युच्यते । तथा हि—तत्र त्रैलोक्यशरीरतयोपास्यस्य वैश्वानरात्मनः स्वर्लोकादिपृथिव्यन्तानां मूर्धादिपादान्तावयवत्वमभिधाय 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति' इति ब्रह्मानुभवः फलं चाभिहितम् । तत्र मूर्धाद्यवयवोपासनात् भूम्नः समस्तोपासनस्य ज्यायस्त्वं प्रामाणिकत्वम्, तत्रैव ब्रह्मानुभवफलाभिधानात् । तत्रावयवोपासनं फलकीर्तनं च ऋतुवदविवक्षितम् । 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इत्युक्त्वा 'यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति' इत्यादिनोच्यमानमष्टाकपालादिकं तत्फलं च यथा न विवक्षितं तद्वत् । तथा हि समस्तोपासनस्यैव ज्यैष्ठ्यं

इशरीरकवैश्वानरात्मनिरूपणपूर्वकसर्वलोकसर्वभूतसर्वात्मभोग्यब्रह्मानन्दानुभवरूपतदुपासनाफलप्रतिपादनपर्यन्तस्य कृत्स्नस्य सन्दर्भस्यैकवाक्यत्वावगमात्तत्संरक्षणीयव्यस्तोपासनतत्फलवचनानां पुत्रेष्टिविषयमहावाक्यान्तर्गताष्टाकपालतत्फलादिवचनवदर्थवादरूपत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम् । भूमविद्यायां सत्यशब्दोक्तस्य ब्रह्मणः सर्वतोभूमत्वप्रतिपादनार्थं तदवधित्वेनोपन्यस्यमानेषु नामादिप्राणान्तेष्विव सर्वशरीरकस्य वैश्वानरस्य प्रतिपादनार्थं तदवयवत्वेनोपन्यस्यमानेषु स्वर्लोकादिषु प्रातिस्विकोपासनातत्फलविधानस्य महावाक्यैक्याविरोधित्वात् । न च भूमविद्यायां नामाद्युपासनानामश्रुता निन्दात्र व्यस्तोपासनानां श्रूयते । साचोदितानुदितहोमनिन्दान्यायेन प्रक्रान्तपरित्यागविषयतया योजयितुं न शक्यते । समस्तोपासनामविज्ञाय व्यस्तोपासनामेव कृतवतः प्राचीनशालादिति तन्निन्दाश्रवणादिति वाच्यम् । तथापि न हि निन्दान्यायेन योजयितुं शक्यत्वात् । न ह्यत्रोदितानुदितहोमयोरिव व्यस्तोपासनेषु प्रायश्चित्तश्रवणमस्ति येन प्रक्रान्तपरित्यागविषयतया योजनपर्यंतमपश्येत । निन्दया व्यस्तोपासनां निषेधोन्नयनबलेन 'नचतुस्त्रिंश'दिति ब्रूयादिति निषेधेनेव विध्युन्नयनमवर्जनीयम् । निषेधस्य रागप्राप्तविषयत्वाभवात् । तस्मात्समस्तोपासनवद्व्यस्तोपासनान्यपि नामाद्युपासनवद्विधेयान्येवेति भावः । ननु ज्यायस्त्वं प्रशस्यतरत्वं न तद्व्यस्तोपासनविधिप्रतिक्षेपकं किंतु तत्साधकमेव । तत्सद्भावे हि ब्रह्मदृष्टिविशिष्टैकैकावयवोपासनारूपादभ्युदयफलात्तस्मात्सर्वावयवविशिष्टब्रह्मोपासनस्य मोक्षफलस्य विषयविशेषेण फलविशेषेण च प्राशस्त्यमुपपद्यत इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—प्रामाणिकत्वमिति । ज्यायस्त्वं प्राचीनत्वं । 'वृद्धस्य चे'ति सूत्रेण वृद्धशब्दस्यापि ज्यादेशविधानात् । तत्प्रामाणिकत्वपर्यवसायी । प्रामाणिकं हि स्वाभाविकत्वेन प्रायोऽनादिसिद्धं भवति । भ्रान्तिकल्पितं तु पूर्वपक्षिणोऽपेक्षितमद्यतनं भवेत् । ऋतुवदविवक्षितमिति । अत्र ब्रह्मानुभवफलाभिधानादिति हेतोरन्वयः । तथा च यस्मिञ्जात एतामिष्टिं निर्वपतीति वाक्येन वर्ण्यमाने द्वादशकपालद्रव्यकेष्टिफले पूतत्वादिसमुदाये पूतत्वादिरेकैक इव सकलविषयभोगकणिकामहासुधासमुदायमाणब्रह्मानन्दानुभवे 'अत्त्यन्नमित्यादिनोक्तोऽभ्युदयफलविशेषोन्तर्भवतीत्यवयुत्यानुवादसंभवान्न वाक्यभेदावहं व्यस्तोपासनानामपि विधानमाश्रयणीयमिति भावः । ननु महावाक्यैकत्वेऽपि नामाद्युपासनादिवद्व्यस्तोपासनानां विधानमुपपद्यते इत्याशङ्कानिराकरणार्थं 'तथाहि दर्शयति' इति सूत्रशेषं व्याचष्टे—तथा हीति । ज्यैष्ठ्यमिति । व्यस्तोपासनाभिरनर्थस्योद्घाटनेन तासां भ्रान्तिमूलत्वं दर्शयन्ती श्रुतिः समस्तो-

दर्शयति श्रुतिः—तत्र हि 'औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्से' .... 'प्राचीनयोग्य-कं त्वमात्मानमुपास्से' इत्यादिप्रश्नानन्तरं 'दिवमेव भगवो राजन्' .... 'आदि-त्यमेव भगवो राजन्' इत्यादिप्रतिवचनैरवयवोपासनेऽभिहिते 'अत्त्यन्नं पश्यति प्रियम्' इत्यादिना तत्रतत्र फलनिर्देशं कृत्वाऽपि 'मूर्धा त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्यः' इत्यादिराजवचनैरनर्थं ब्रवीति। अतः समस्तोपासनमेव मुख्यम् ॥

इति क्रतुज्ज्यायस्त्वाधिकरणम् ॥ ३२ ॥

पासनस्यैव प्रामाणिकत्वं दर्शयतीत्यर्थः। नन्वनर्थवचनं न हि निंदान्यायेन समस्तोपासनास्तुत्यर्थतयोपपन्नं न निषेधानुमापकम् । तथात्वेऽपि लोकतः प्राप्तानां व्यस्तोपासनानां निषेधः तेषु विधेस्साधक एव न बाधक इत्याशङ्कानिराकरणमभिप्रेत्योपसंहरति—अत इति। मुख्यमिति। मुखे अग्रे भवं प्राचीनं प्रामाणिकमिति यावत्। अयमाशयः। अग्निहोत्रं प्रकृत्य श्रुतेन 'जर्तिलयवाग्वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा वा न ग्राम्यान्पशून्हिनस्ति नारण्यान्' इति वाक्येन जर्त्तिलगवीधुकशब्दवाच्यारण्यतिलारण्यगोधूमकृतयवाग्वोर्विकल्पेनाग्निहोत्राहुतौ द्रव्यत्वविधाने लिङ्विभक्तिबलेन ग्राम्यारण्यपशुहिंसारहिततया तयोः स्तवनेन च प्रतीयमानेऽपि 'अथो खल्वाहुरनाहुतिर्वै जर्त्तिलाश्च गवीधुकाश्च पयसाग्निहोत्रं जुहुया'दिति तदनंतरं जर्त्तिलादिप्रतिक्षेपेण पयोविधिदर्शनात् तदेकवाक्यतया 'जर्त्तिलयवाग्वा वा जुहुया'दित्यादेः ग्राम्यारण्यपशुहिंसाराहित्येन प्रशस्ततया होमार्हा अपि जर्त्तिला गवीधुकाश्च यदपेक्षया दुष्टाः तत्पयोऽत्यन्तं प्रशस्तमिति पयःस्तुत्यर्थत्वमेकवाक्यानुरोधादिति। न चेदन्यं प्रकल्पयेत्प्राक्लृप्तावर्थवादः स्यादानर्थक्यात्तरसामर्थ्याच्चेति, पूर्वतन्त्राधिकरणे किञ्चिद्विधिपूर्वकं निन्दायास्सह विधिना विध्यंतरश्रवणे सति तदर्थवादत्वं तदेकवाक्यत्वानुरोधात्समर्थितम् । एवमिहाप्यङ्गीकर्त्तुं युक्तम् । ननु जर्त्तिलगवीधुकयोः पयसा सह संबन्धाभावाज्जर्तिलगवीधुकयवागूविधानयोः पयोविध्येकवाक्यतार्थवादतयैव समर्थनीयेति। तत्र तथास्तुनाम इह तु भूमविद्यायां नामादीनां सत्वेन ब्रह्मणा सह भूयस्त्वावधित एव दिवादीनां समस्तोपासनाविषयेण वैश्वानरात्मना सहावयवत्वेन संबंधोऽस्तीति प्रासंगिकतदुपासनाविधानैकवाक्यत्वभंगो नास्ति । अतो भूमविद्यान्याय एवात्र प्रवर्तते न तु जर्त्तिलयवागून्याय इति चेत् मैवम् । व्यस्तोपासनानां निन्दनेन 'मूर्द्धात्वेष आत्मन इति होवाचे'त्यादि वाक्येषु तु शब्दकृतेन दिवादीनां स्वतन्त्रोपास्यत्वव्यवच्छेदनेन 'तान्होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्थे'ति व्यस्तोपासनानां भ्रममूलत्वोद्घाटनेन भूमविद्यावैषम्यस्य बहुविधस्य सत्वेन जर्त्तिलयवागून्यायस्यैवात्र प्रवृत्त्यौचित्यादिति ॥ इति क्रतुज्ज्यायस्त्वाधिकरणम् ॥ ३२ ॥

नयमणिमालायाम्.

अथ क्रतुज्ज्यायस्त्वाधिकरणम् ॥ ३२ ॥

सू० ॥ भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५५ ॥

वैश्वानरलिङ्गानामप्युपासना भिन्ना । प्रत्येकमुपास्तिपदाम्प्रति नियतत्वात्फलानां च ॥ २८१ ॥

तत्र समस्तोपास्तेर्वाक्यैकत्वाद्विधित्सितैकैव । अङ्गेषु दोषकथनादुपासनानां विधिर्नास्ति ॥ २८२ ॥

इति क्रतुज्ज्यायस्त्वाधिकरणम् ॥ ३२ ॥

अथ नानाशब्दाद्यधिकरणम् ॥ ३३ ॥

सू ॥ नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५६ ॥

इह परविद्यायामेकीकरणेनोपासनमुत भेदेनेति संशये नानाशाखाश्रुतानामपि विद्यानां वेद्यस्य ब्रह्मण एकत्वादेकीकरणेनोपासनम् । इति प्राप्ते उच्यते—अनन्तश्रुतिबोध्यानामनन्तानां विद्यानामेकीकृत्यानुष्ठानायोगात् स्वरूपैक्येऽपि ब्रह्मणो गुणभेदात् विद्याभेदः । यत्र गुणभेदो नास्ति तत्र स्थानादिभेदाद्विद्याभेदः । राजादिगुणभेदादिन्द्रस्य पुरोडाशदानभेदवत् गार्हपत्यस्थानादिभेदादग्नेरुपचारभेदवच्च विद्याभेद उपपन्न इति निरूपितम् । अतो

अथ नानाशब्दाद्यधिकरणम् ॥ ३३ ॥

सू० ॥ नानाशब्दादिभेदात् ॥ ५६ ॥ यत्र गुणभेद इति । सत्यविद्यायां हि 'सयो हवैतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेदे'त्यत्र वेद्यस्य सत्यस्य ब्रह्मणो गुणभेदो नाम्नातः । तत्राक्षादित्यस्थानभेदात् विद्याभेद इत्यर्थः । ननु दहरवैश्वानरादिविद्यासु प्रत्ययावृत्तिरूपोपासनस्यैकरूपत्वाद्वेद्यस्य ब्रह्मणस्सर्वत्रैकरूपत्वाच्च विद्यैक्यमाशङ्क्य 'यथें द्राय राज्ञ'इत्यत्र हविःप्रदानरूपस्य यागस्य सर्वत्रैकरूपत्वेऽपि यष्टव्यस्यैंद्रस्यैकत्वेऽपि राजादिगुणभेदाद्यागभेदः तथा वेद्यगुणभेदाद्विद्याभेदः इति 'प्रदानवदेव तदुक्त'मित्यधिकरणे निरूपितम् । स्थानभेदाद्विद्याभेद इत्यपि आयतनभेदादग्नीनामुपचारभेदवदिति तत्रैव निरूपितप्रायं । किमर्थमिदमधिकरणमित्याशङ्क्य तत्राधिकरणे निरूपितत्वं तावदंगीकरोति। राजादिवदिति। तेनैव न्यायेनात्रापि निर्णय इत्यत आह—अत इति । न च शब्दाद्यनुबन्धभेदस्तत्र नोक्त इति तदर्थमिदमधिकरणं स्यादिति शङ्कनीयम् । 'यजति जुहोति ददाती'त्यादिपदपर्यायधातुभेदे हि शब्दान्तरन्यायः प्रवर्त्तते । विद्याप्रकरणेषु 'ध्यायेदुपासीत क्रतुं कुर्वीते'ति धातुभेदेऽपि नापर्यायतास्ति । न चोपकोसलविद्यादिषु केवलं विदिधातुप्रयोगोऽपि दृश्यते । तस्य ज्ञानसामान्यवाचित्वं नोपास्तिपर्यायतास्तीति वाच्यम् । ध्यानस्यैव साक्षात्कारजनकताया लोकदृष्टत्वेन 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान' इति श्रुतिप्रतिपन्नत्वेन च मोक्षापेक्षितसाक्षात्कारसिद्धये तेषु विधिश्रवणस्य विद्यान्तरश्रुतोपासनार्थत्वस्यावश्याङ्गीकर्तव्यतया फलतः पर्यायत्वप्राप्तेः । न चावृत्त्यनपेक्षा सकृदेवानुष्ठेया साक्षात्कारद्वारिका, काचन मुक्तिहेतुर्विद्यास्ति । येनावृत्त्यनावृत्तिगुणविधावाचकधात्वोरपर्यायत्वेन तत्र शब्दान्तरन्यायस्समर्थेति तथाभूतविद्यायां प्रमाणाभावात् । तत्सत्वे च किंमुपकोसलविद्यादयोऽपि तथैवावृत्तिनिरपेक्षाः मोक्षहेतव इति शङ्कायां अशक्यनिरसनत्वेन तेषामुपासनाविशेषत्वाभ्युपगमस्य निर्मूलत्वापत्तेः । न च क्वचिद्विद्यायां विद्योपास्तौ व्यतिकरितप्रयोगसत्वात् तत्र विदे छागविदेन्यायेनोपासनापर्यवसानमस्तीत्येतावतान्यत्रापि तथा कल्पनं युक्तम् । कर्मकाण्डेऽपि 'योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदे'त्यादेरुपासनार्थत्वकल्पनाप्रसङ्गा'च्चित्रया यजेत पशुकाम' इत्यादावपि पशुशब्दस्य छागार्थत्वकल्पनाप्रसंगाच्च । तस्माद्विद्याविधिषु मुख्यस्य शब्दांतरस्यासंभवात् तत्तद्विद्याप्रकरणाम्नाता साधारणगुणकलापविशेषितविद्याविषय एव शब्दांतराणीव भवंति । 'अर्थेनैव विशेषो हि निराकार-

नानाप्रकारा विद्या शब्दाद्यनुबन्धभेदात् इति निर्णयः । पुनरधिकरणारम्भोऽयं ज्ञानस्याविधेयतानिरासार्थः ॥

इति नानाशब्दाद्यधिकरणम् ॥ ३३ ॥

अथ विकल्पाधिकरणम् ॥ ३४ ॥

सू ॥ विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५७ ॥

एवं नानाप्रकाराः परविद्या निरूपिताः । तासूपासकस्य विकल्पः समुच्चयो

तया धिया' मिति न्यायेन 'विद्यादुपासीत ध्यायेदि'त्याद्याख्यातैर्विधेयत्वेन समर्प्यमाणानां विद्यानां प्रायस्तत्तद्गुणरूपविषयविशेषविशिष्टतया परस्परविलक्षणत्वेनैव समर्प्यमाणत्वादित्येवमौपचारिकीहशब्दान्तरोक्तिरित्येव समर्थनीयम् । एवं गुणभेदोपाधिकशब्दान्तरोक्तिर्विवक्षितविवेकेन गुणभेदोक्तिरित्येव पर्यवस्यति । गुणभेदाद्भेदस्तु प्रागेव समर्थितः । प्रकरणभेदादिकं च विद्याभेदे संभवत्प्रमाणं 'न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिव'दित्यादिसूत्रैस्तत्र तत्राविष्कृतम् । ब्रह्मगुणादिभेदेऽपि वेद्यब्रह्मैक्याद्विद्यैक्यशङ्कामात्रमवशिष्टं तदपि 'प्रदानवदेव तदुक्त'मित्यधिकरणे निराकृतम् । नात्र निराकरणीयं किञ्चिदस्ति । किमर्थं तर्ह्येतदधिकरणमित्याकाङ्क्षायामाह—पुनरिति । अविधेयज्ञानवादासंमतिसूचनार्थं ज्ञाने शब्दान्तररूपचोदनाभेदसद्भावप्रदर्शनं द्युसूर्यादिसमस्तावयवविशेषतया वैश्वानरविद्यैक्यवन्नानाशाखाम्नातनानाप्रकरणपठितसकलगुणविशेषतया ब्रह्मविद्यामात्रस्यैक्यमस्त्विति पूर्वाधिकरणसङ्गतशङ्कानिराकरणव्याजेन ज्ञानस्याविधेयतां निराकर्तुमिदमधिकरणमारब्धमित्यर्थः । यद्यपि 'सर्ववेदान्तप्रत्ययचोदनाद्यविशेषा'दिति सूत्रेण चोदनाग्रहणेनाविधेयज्ञानासङ्गतिसूचनं लब्धं तथापि तद्दृढीकरणमस्य फलमिति भावः ॥

इति नानाशब्दाद्यधिकरणम् ॥ ३३ ॥

अथ विकल्पाधिकरणम् ॥ ३४ ॥

सू० ॥ विकल्पोऽविशिष्टत्वात् ॥ ५७ ॥ विद्यानां विकल्पसमुच्चयचिन्ताविद्याभेदसिद्ध्यपेक्षत्वात्तदनन्तरं प्रवर्तत इति सङ्गतिं दर्शयन् किमासां विकल्प एव उत समुच्चयोऽपि संभवतीति समुच्चये फलभूयस्त्वसंभवाऽसंभवाभ्यां संशयं दर्शयति । एवमिति । फल-

---

नयमणिमालायाम्

अथ नानाशब्दाद्यधिकरणम् ॥ ३३ ॥

सू० ॥ नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५६ ॥

सर्वास्वपि विद्यासु ब्रह्मैकं वेद्यमेकमेव फलम् । तस्माद्विद्यैक्यं स्यान्नानाशाखागुणौघसंकलनात् ॥ २८३ ॥
तावद्गुणसंकलनं कर्तुं शक्यं न केनापि । सच्छन्दान्तरमुख्यैरुपासनास्तत्र तत्र भिन्नाः स्युः ॥ २८४ ॥
ननु शब्दान्तरकथनं गुणभेदोपाधिकं हि विद्यासु । गुणभेदात्तद्भेदः प्रदानवदिति प्रसाधितः पूर्वम् ॥ २८५ ॥
सत्यं पुनरित्युक्तिरसावविधेयज्ञानमपनेतुम् । अपि च प्रकटीकर्तुं फलसंज्ञाभेदतोऽपि तद्भेदम् ॥ २८६ ॥

इति नानाशब्दाद्यधिकरणम् ॥ ३३ ॥

वेति संशयः ॥ किं प्राप्नोति? दहरविद्यासद्विद्यादीनां समुच्चयेनानुष्ठानमुचितम्, कर्मभूयस्त्वेन फलभूयस्त्वसंभवात् । विकल्पे तु किञ्चिन्नियामकं नास्ति ॥ इति प्राप्ते ब्रूमः—एकस्मिन्नुपासके सर्वासां परविद्यानां विकल्प एव । कुतः? निरतिशयब्रह्मानन्दानुभवस्य ब्रह्मसाक्षात्कारफलस्याविशिष्टत्वात् । प्रयोजनमेकेनोपासनेन यदि सिद्ध्यति किमन्यैरप्रयोजनैः । किंच, एकेनोपासनेन ब्रह्मस्वरूपापरोक्षं निरतिशयभावनया सिध्यति । ध्येयतादात्म्याभिमानात् । तदेकं परित्यज्यान्यत्र गमने चित्तविक्षेपः स्यात् । अतो विकल्प एव ॥

इति विकल्पाधिकरणम् ॥ ३४ ॥

अथ यथाकामाधिकरणम् ॥ ३५ ॥

सू० ॥ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ५८ ॥

इह ब्रह्मसाक्षात्कारव्यतिरिक्तफलानामपि विद्यानां पूर्वाधिकरणन्याय इति सन्देहे प्राप्तेऽभिधीयते—न पूर्वाधिकरणन्याय इह संभवति, वैषम्यात् । 'देवो

भूयस्त्वसंभवादिति । यद्यपि निरतिशयब्रह्मानन्दानुभवरूपे मोक्षे भूयस्त्वाल्पत्वविशेषो न संभवति । तथापि कासुचिद्विद्यासु लोकशेषप्राप्तिपूर्विका ब्रह्मप्राप्तिः । यथा मधुविद्यायां वस्वादिलोकप्राप्तिपूर्विका उपकोसलविद्यायामग्निलोकप्राप्तिपूर्विका इत्येवमन्तरालप्राप्यफलविशेषसत्वात्तल्लिप्सायाः समुच्चयोप्युपपद्यते । न च ब्रह्मप्राप्तिफलानां विद्यानामाप्रायणमहरहरनुष्ठेयत्वादनेकविद्यासमुच्चयानवकाशः आप्रायणमहरहस्सन्ध्योपासनाग्निहोत्रावसथ्यहोमादीनामिव समयभेदेन समुच्चयसंभवादिति भावः । अविशिष्टत्वादिति । सकलविषयभोगविरक्तानां मुमुक्षूणां ब्रह्मानुभव एक एवोद्देश्यं फलं । न त्वन्तराले भवदपि वसुभावादिकम् । अत उद्देश्यफलस्यैकत्वाद्विद्यानां विकल्प एवेत्यर्थः । यदि कश्चिन्नानालोकावाप्तिद्वारिकां क्रममुक्तिमपेक्षेत तस्य तल्लोकावाप्तिद्वारा मुक्तिफलानां विद्यानां समुच्चयस्स्यादित्याशङ्क्याह—किंचेति । चित्तविक्षेपः स्यादिति । एकस्यां विद्यायामभिरतस्य तत्रैकाग्र्यसिद्धये चित्तविक्षेपसमाधानार्थमुपासनानुष्ठानकालव्यतिरिक्तकालेष्वनुष्ठेयं मौनं 'सहकार्यन्तरविधि'रित्यधिकरणे प्रदर्शयिष्यते । अतो नास्ति विद्यान्तरावकाश इति भावः ॥

इति विकल्पाधिकरणम् ॥ ३४ ॥

अथ यथाकामाधिकरणम् ॥ ३५ ॥

सू० ॥ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ५८ ॥ प्रत्युदाहरणसङ्गत्येदमधिकरणम् । पूर्वाधिकरणन्याय इति । अभ्युदयफलानामप्युपासनानां मोक्षफ-

---

नयमणिमालायाम्

अथ विकल्पाधिकरणम् ॥ ३४ ॥

सू० ॥ विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५७ ॥

तासां समुच्चयोपि स्याद्याव(त्सन्ध्यादिवद)नुष्ठातुः । फलभूयस्त्वमपेक्ष्य ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रयोर्दृष्टेः ॥ २८७ ॥

तासां विकल्प एव ब्रह्मानन्दे फले विशेषाभावात् । साक्षात्कारायोगात्समुच्चये चित्तवृत्तिविक्षेपे ॥ २८८ ॥

इति विकल्पाधिकरणम् ॥ ३४ ॥

भूत्वा देवानप्येति' इति जीवत एव भावनाप्रकर्षवशाद्देवभावसाक्षात्कारप्राप्तिरवगम्यते परविद्यास्वहंग्रहवतीषु । न तथा नामब्रह्माद्युपासनासु काम्यासु साक्षात्कारफलत्वे किंचिन्मानमस्ति । तत्फलत्वाभावे च तत्र तत्र भोगभूयस्त्वापेक्षया समुच्चय एव युक्तः, ब्रह्मफलवदेकत्वाभावात् । तत एकं वा बहु वा समाश्रित्यानुष्ठेयमिति निर्णयः ॥

इति यथाकामाधिकरणम् ॥ ३५ ॥

अथ यथाश्रयाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

सू ॥ अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ५९ ॥

इह पुनरुद्गीथाद्यङ्गावबद्धानां क्रत्वङ्गभावः स्वातन्त्र्यं वा ॥ इति संशये पूर्वपक्षन्यायः प्रवर्तते । उद्गीथादिष्वङ्गेषु श्रुतानामुपासनानामुद्गीथादिवत् क्रत्वङ्गभाव एव । गोदोहनादिवत् स्ववाक्ये फलाश्रवणात् ॥

लकोपासनानां मोक्षफलकोपासनावदुपासनात्वादुपास्यसाक्षात्कारापेक्षत्वमविशिष्टमिति भावः । न तथा नामब्रह्माद्युपासनास्विति । 'देवो भूत्वा देवानप्येती'ति जीवत एवोपास्यतादात्म्यभावनाप्रकर्षवशात्तथाभूतसाक्षात्कारकृतोपास्यदेवभावापत्तिर्ब्रह्मविषयास्वहंग्रहोपासनासूच्यते न काम्यासु । अतः काम्यविद्यानां यथाकालमनुष्ठितानां कालान्तरे चित्तविक्षेपेऽप्यपूर्वद्वारा फलजनकत्वाविरोधात्समुच्चयोपपत्तिरिति भावः ॥

इति यथाकामाधिकरणम् ॥ ३५ ॥

अथ यथाश्रयाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

सू० ॥ अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ५९ ॥ अभ्युदयार्थोपासनवत्त्वङ्गाश्रितोपासनानामपि यथाकाम्यं प्रतिपाद्यत इति सङ्गतिमभिप्रेत्य संशयं दर्शयति—इह पुनरिति । पुनश्शब्दस्तन्निर्धारणानियम इत्यधिकरणे निर्णीत एवार्थे कैश्चन हेतुभिः पुनश्शङ्कोत्थानमित्यगतार्थतां सूचयति । यथाश्रयभाव इत्येतद्व्याचष्टे—उद्गीथवदिति । यथोद्गीथादीनामुपासनाश्रयाणां क्रत्वङ्गस्तोत्रसंबन्धेन क्रत्वङ्गभावस्तथोपासनानामपि क्रत्वङ्गोद्गीथादिसंबन्धेनेत्यर्थः । ननु गोदोहनादीनां प्रणयनाद्याश्रितानामपि प्रणयनादिवत्क्रत्वङ्गभावो नास्ति तथा किं न स्यादित्याशङ्क्य यथाश्रयभावइत्यनेन विवक्षितं तद्वैषम्यमाह—स्ववाक्य इति ।

नयमणिमालायाम्

अथ यथाकामाधिकरणम् ॥ ३५ ॥

सू० ॥ काम्यास्तु यथा कामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ५८ ॥

एवं सति काम्यानामपि विद्यानां विकल्पनं न्याय्यम् । चित्ताविक्षेपेण ध्येयाविर्भावलाभाय ॥ २८९ ॥

तासां भवति विकल्पः समुच्चयो वा फलेऽभेदात् । ध्यानास्पदादसाक्षात्कृतिरहंग्रहोपासनास्वेव ॥ २९० ॥

इति यथाकामाधिकरणम् ॥ ३५ ॥

सू ॥ शिष्टेश्च ॥ ६० ॥

'उद्गीथमुपासीत' इति विधेः 'यदेव विद्यया करोति' इत्यत्र विध्यभावाच्चाङ्गभाव एव ॥

सू ॥ समाहारात् ॥ ६१ ॥

'होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरन्ति' इत्युपासनस्य समाहारे नियमो दृश्यते । अतोऽपि ऋत्वङ्गभावः । दुरुद्गीथो वेदनहीन उद्गीथः । वेदनहानौ अन्येन समाधानं ब्रुवद्वाक्यं हि तस्य नियमेनोपादानं दर्शयति । नियमाच्चाङ्गभावः ॥

सू ॥ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६२ ॥

'तेनेयं त्रयीविद्या वर्तते ओमित्याश्रावयति ओमिति शंसति ओमित्युद्गायति' इति सर्वतः सञ्चरतः प्रणवस्य गुणत्वेनोपासनस्य सञ्चारादप्युपासनोपादाननियमोऽवगम्यते । तेनेति हि प्रकृतपरामर्शशब्दः, प्रकृतं सोपासनमेव प्रणवं परामृशति । अतः पूर्वोक्त उद्गीथाद्युपासनानामनियमो न संभवति ॥ इति प्राप्ते सिद्धान्त उच्यते—

सू ॥ न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६३ ॥

अङ्गभावो हि सहभावः । तदश्रवणादेषां न तद्भावः । 'यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरम्' इति फलान्तरसाधनतयाऽवगतानामुपासनानामङ्गभावाभावात् । 'उद्गीथमुपासीत' इत्युद्गीथाश्रयतामात्रप्रतिपादनान्न तेषामङ्गावबद्धानां ऋत्वङ्गभावः ॥

सू ॥ दर्शनाच्च ॥ ६४ ॥

'एवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति' इति ब्रह्मणो वेद-

---

गोदोहनवाक्ये पशुकामपदसमभिव्याहारात्तृतीयया फले गोदोहनं विनियुङ्क्त इति युक्तं । तस्य फलार्थत्वात् । इह तु स्ववाक्ये फलश्रवणेन तादर्थ्याप्रतीतेः । प्रत्युत द्वितीयया ऋत्वङ्गसंस्कारस्यैव च प्रतीतेरुत्पत्तिवाक्येन ऋत्वङ्गत्वावधारणे सति विद्ययेति वाक्यान्तरे फलश्रवणमकिञ्चित्करमिति भावः ॥ सू० ॥ शिष्टेश्च ॥ ६० ॥ उद्गीथाङ्गत्वे विधिश्रवणमस्ति न फलार्थत्व इति वैषम्यान्तरम् । यदि तु विधिश्रवणाभावेऽपि 'यदेव विद्यये'ति तृतीयाश्रवणमस्तीति तत्फलार्थत्वे विधिः कल्प्येत, तथापि न तत्प्रथमप्रतीतऋत्वङ्गत्वबाधकम् । यथा प्रस्तरप्रहरणस्य सूक्तवाक्येन 'प्रस्तरं प्रहरती'ति विहितस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणावगते

नेन सर्वरक्षणं वदन्ती श्रुतिरुद्गातृप्रभृतीनां वेदनस्यानियमेनानङ्गतां दर्शयति ।
अतः पूर्वोक्त उपासनानामनियमो युक्त एव ॥

इति यथाश्रयाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचिते ब्रह्ममीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

तदङ्गत्वे सत्येव मान्त्रवर्णिकेन फलेनाप्यन्वयः तथात्राप्युपपत्तिरिति भावः ॥

इति शिवातिवादिमूर्द्धन्यशिवदर्शनस्थापनधुरंधरसकलदेवभूदेवप्रतिष्ठापकश्रीमच्चि-
न्नबोम्मभूपालहृदयकमलकुहरविहरमाणश्रीसाम्बशिवप्रेरितस्य श्रीभरद्वा-
जकुलजलधिकौस्तुभविश्वजिद्याजिश्रीरङ्गराजाध्वरिवरसूनोरप्पय्यदी-
क्षितस्य कृतौ श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचितब्रह्ममीमांसाभाष्य-
व्याख्यायां शिवार्कमणिदीपिकाख्यायां तृतीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ यथाश्रयभावाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

सू० ॥ अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ५९ ॥ शिष्टेश्च ॥ ६० ॥ समाहारात् ॥ ६१ ॥ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६२ ॥ न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६३ ॥ दर्शनाच्च ॥ ६४ ॥

अङ्गाश्रितविद्यानामङ्गत्वं पर्णतादिवद्ध्रुवम् । तेनोभावेति वाक्यो हेतोरुद्गीथवचनेन ॥ २९१ ॥

न नयोऽत्र पर्णतायास्तृतीयया फलकारणतावगता । स्यात्तु तुरुद्गीथवत्वः फलार्थिनः प्रतिविधानपरम् ॥ २९२ ॥

इति यथाश्रयभावाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितकृतौ अधिकरणसारसङ्ग्रहे नयमणिमालायां
तृतीयपरिच्छेदे तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

॥ श्रीः ॥

शिवाभ्यां नमः ।

श्रीकण्ठाचार्यकृतौ

ब्रह्ममीमांसाभाष्ये

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

अथ पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

पूर्वत्रोपपादितः परविद्याप्रकारः । इह तु विद्यासहकारिण आश्रमधर्मादीन् निरूपयितुं विद्यात एव पुरुषार्थ इति दर्शयति—

सू ॥ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

अतो विद्यात एव पुरुषार्थः 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति' इत्यादिशब्दादिति भगवान् बादरायणो मन्यते ॥ तत् संभवति न वेत्युभयश्रुतिदर्शनात् संशये सति पूर्वपक्षः प्रवर्तते—

सू ॥ शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

न विद्यातः पुरुषार्थः कुतः? 'तत्त्वमसि' इत्यादिसामानाधिकरण्येन कर्मसु

शिवार्कमणिदीपिकायाम्

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अथ पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

सू० ॥ पुरुषार्थोऽतश्शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥ प्रधानभूतविद्याप्रकारनिरूपणानन्तरं तदङ्गभूताश्रमधर्मादिनिरूपणमिति पूर्वपादसङ्गतपादार्थप्रदर्शनपूर्वकं विद्यायाः स्वातन्त्र्येण फलसाधनत्वे सिद्ध एव तदङ्गकर्मविशेषचिन्तनं युक्तमिति, विद्यायाः कर्माङ्गत्वशङ्कानिराकरणार्थं प्रथमाधिकरणं तदुपोद्घातत्वेनावतारयति—पूर्वत्रेति । सिद्धान्तोपक्रममिदमधिकरणमिति सिद्धान्तप्रतिज्ञापरतया सूत्रं व्याचष्टे—अत इति । 'नाना शब्दादिभेदादित्याद्य'(ब्र० अ० ३ पा० ३ सू० ५६)धिकरणेषु प्रस्तुता विद्या सर्वनाम्ना परामृश्यत इति भावः । तदिति । विद्यातः पुरुषार्थ इत्येतत्संभवति न वेति विद्यास्वातन्त्र्यतत्कर्माङ्गभावपर्यवसाय्युभयविधश्रुतिदर्शनात्संशय इत्यर्थः ॥ सू० ॥ शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥ शेषत्वादिति हेतुमुपपादयन्व्याचष्टे—तत्त्वमसीति । 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्या'दिति जैमिनिसूत्रे

---

(१) 'पूर्वकमुद्देश्यफलसाधनत्वे सिद्ध एव' इति ख. पाठः । (२) 'व्याचष्टे—न विद्यातएवेति । द्रव्यसंस्कार' इति. ख. पाठः ।

कर्तुरेव ब्रह्मत्वावगमात् । तद्वेदनस्य तत्संस्कारतया कर्मशेषत्वात् । फलश्रुतिस्तु 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु' इति न्यायेनार्थवाद एव । अतो न विद्यातः पुरुषार्थ इति जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥

सू ॥ आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

आचारोऽपि दृश्यते । अश्वपतिः केकयो ब्रह्मवित् 'यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तोऽहमस्मि' इत्याह । एवं केकयप्रभृतीनां ब्रह्मविदामपि कर्म प्राधान्येनावगम्यते । अतोऽपि विद्या कर्माङ्गमेव ॥

सू ॥ तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

'यदेव विद्यया करोति' इति श्रुत्यैव विद्यायाः कर्मसु विनियोगादपि कर्माङ्गत्वम् । यत् करोति तद्विद्यया इति हि श्रुतेरर्थः ॥

'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापꣳश्लोकं शृणोति यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते यत्प्रयाजानूयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्या' इत्यादिविधिविधेयेषु वाक्यप्रकरणावगतक्रत्वङ्गभावेषु पर्णादिद्रव्येष्वञ्जनादिसंस्कारेषु प्रयाजादिकर्मसु च फलश्रवणमर्थवाद इति निर्णीतम् । तन्न्यायेनेत्यर्थः । तत्र ह्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धिजुहूद्वारा वाक्येन पर्णतायाः क्रतुशेषत्वमुक्तम् । स न्याय इहापि समानः । जीव एव हि ब्रह्म । 'तत्त्वमसी'त्यादिसामानाधिकरण्यात् । स यद्यपि लौकिकेष्वपि कर्मसु कर्ता भवति । तथापि तत्कर्तृत्वस्य देहादिव्यतिरेकेऽप्युपपत्तेः देहातिरिक्त आत्मा पारलौकिकफलैः क्रतुभिरेवापेक्ष्यत इति स तावत्क्रत्वव्यभिचारी । अत'आत्मानमुपासीते'त्यादिषु द्वितीयाश्रुत्या तत्संस्कारतयावगता विद्या तद्द्वारा क्रतुशेषभूतैवेत्यर्थः ॥ ननु 'तत्त्वमसी'त्यादिसामानाधिकरण्यं शरीरशरीरिभावनिबन्धनमित्यसकृदुपपादितं कथमिह तदपह्नवेन पूर्वपक्ष इत्याशङ्क्य विद्यायाः क्रतुशेषत्वप्रत्यायकं श्रुतिलिङ्गादिकं तदुपोद्बलकमस्तीति दर्शयितुमुत्तरसूत्राणि ॥ सू० ॥ आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥ यद्यपि विद्यानिष्ठानां केकयप्रभृतीनां कर्मानुष्ठानं कर्मणो विद्याङ्गत्वेऽपि संभवति । तथाप्युभयथोपपन्नं 'तदात्मानमुपासीत' 'आत्मा द्रष्टव्य' इति द्वितीयाश्रुतिप्रत्ययावगतविद्यासंस्कार्यभावपारलौकिकात्मरूपकर्त्रुपस्थापितक्रतुशेषत्वावगतिस्वारस्यानुरोधात्कर्मप्राधान्ये तल्लिङ्गं भवतीति भावः ॥ विद्ययेति तृतीयाश्रुतेश्चैवमित्याह—सू० ॥ तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥ ननु 'यदेव विद्यया करोती'ति विद्यया क्रियमाणमनूद्यते । तच्च प्रागुद्गीथविद्यया क्रियमाणत्वेन प्रस्तुतं कर्मैव पर्यवस्यति । अतो नात्र विद्यामात्रस्य कर्मसु विनियोगावगतिरित्याशङ्क्याह—यत्करोतीति । सर्वनामावधारणाभ्यां व्याप्तिरधिगम्यते । 'य एव धूमवान्देशस्स एव वह्निमानि'तिवत् । ततश्च कर्ममात्रमनूद्य विद्यासाधनत्वेन विधीयते । न च सोमाङ्गोद्गीथसंस्काररूपा विद्या सर्वकर्मान्वयिनी भवितुमर्हतीत्यतः कर्तृभूतात्मसंस्कारद्वारि-

---

(१) 'रूपाया' इति ग. पाठः ।

सू ॥ समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इति विद्याकर्मणोरेकस्मिन् पुरुषे साहित्यं दृश्यते । अतश्च तदङ्गत्वमेव विद्यायाः ॥

सू ॥ तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्त्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधत्' इत्यादावर्थज्ञानपर्यन्ताध्ययनवतः कर्म विधीयते । अतश्च ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वम् ॥

सू ॥ नियमात् ॥ ७ ॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳसमाः' इत्यात्मविदो जीवनस्य कर्मसु विनियोगो नियम्यते । अतश्च विद्या कर्माङ्गमिति । नातः पुरुषार्थ इति ॥ अथ सिद्धान्त उच्यते—

सू ॥ अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

न विद्यायाः कर्मशेषत्वम् । अपितु विद्ययैव पुरुषार्थ इति बादरायणस्य मतमेव युक्तम् । कर्तुः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतस्यैव वेद्यतयोपदेशात् । तथा हि 'बहु स्यां प्रजायेयेति' 'स कारणं करणाधिपाधिपः' 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः'

काया आत्मविद्याया अपि कर्माङ्गत्वमवसीयत इति भावः ॥ सू० ॥ समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥ तं परलोकं प्रयान्तं पुरुषं विद्याकर्मणी अनुवर्तेते इति द्वन्द्वावगतसाहित्ययोर्विद्याकर्मणोः फलदानायानुवृत्तिवचनमपि प्रागुक्तन्यायादुक्तरूपाङ्गप्रधानभावाभिप्रायमेवेति भावः ॥—सू० ॥ तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥ आचार्यकुलादिति । आचार्यकुलवासी सन्वेदमधीत्य यथाविधानं श्रुत्युक्तनियमैर्युक्तस्सन्नित्यर्थः । स्मृत्युक्तनियमेष्वपि गुरुशुश्रूषायाः प्राधान्यमुच्यते।गुरोः कर्मातिशेषेण गुरुशुश्रूषावशिष्टकालेनाधीत्येत्यन्वयः । अभिसमावृत्त्य गुरुकुलान्निवृत्त्य दारपरिग्रहपूर्वकं कुटुम्बे गार्हस्थ्याश्रमे स्थित्वा गार्हस्थ्येऽप्यविस्मरणार्थं वेदाभ्यासं कुर्वाण एव धार्मिकान्विदधत् पुत्रशिष्यादीन् धर्मनिरतान् कुर्वन् धर्मोपयुक्तार्थान् सम्पादयन्निति वा । एवमर्थज्ञानपर्यन्ताध्ययनवतः कर्मसु निरतेर्विधानं कर्मणां तदपेक्षत्व एवोपपद्यत इति तस्य कर्माङ्गत्वसिद्धिरिति भावः ॥ सू० ॥ नियमात् ॥ ७ ॥ 'ईशावास्यमिदꣳसर्व'मित्यात्मोपदेशपूर्वकं कुर्वन्नेवेति श्रवणमात्मविदो जीवनस्य कर्मसु विनियोगपरमिति विद्यायाः कर्मांगत्वसिद्धिरिति भावः । एवमौपनिषदस्यात्मज्ञानस्य कर्मसु विनियोगसिद्धौ तदुपोद्बलितं तत्त्वमस्यादिवाक्यं जीवस्वरूपमेव ब्रह्म नान्यदिति प्रतिपादनपरम् । तत्र च जगत्कारणत्वापहतपाप्मत्वादिवर्णनं स्तुत्यर्थमिति पूर्वपक्षाभिप्रायः ॥ सू० ॥ अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥ 'अधिकन्तु भेदनिर्देशा'दित्यादि (ब्र० अ० २ पा० १ सू० २२) सूत्रैः प्राग्व्यवस्थापित एव जीवाधिकब्रह्मोपदेशोऽनेन सूत्रेण स्मार्यते । 'तत्त्वम'स्यादिसामानाधिकरण्यस्य शरीरात्मभाव-

---

(१) 'तदपेक्षत्वादङ्गभाव इति' ग. पाठः । (२) 'विद्यायां विनियोजकमिति' इति. ग. पाठः ।

इत्यादिवाक्येषु वेद्यस्य ब्रह्मण आधिक्यं दृश्यते। अतो न विद्यायाः कर्मशेषत्वम् ॥ यदुक्तमाचारदर्शनं तत्राह—

सू ॥ तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

विद्यायाः प्राधान्येऽपि तुल्यमाचारदर्शनम्, न केवलं कर्मण एव। 'एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहु ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे किं प्रजया करिष्यामः' इत्यादौ ब्रह्मविदां कर्मत्यागो हि दृश्यते। अनुष्ठानं तु फलाभिसन्धानरहितस्य कर्मणो विद्याङ्गत्वेन। त्यागस्तु फलाभिसन्धानयुक्तस्येति विरोधाभावात् कर्मण एव विद्याङ्गत्वमिति विद्यायाः प्राधान्यमेव ॥ 'यदेव विद्यया' इति यदुक्तं तत्राह—

सू ॥ असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

'यदेव विद्यया करोति' इति न सार्वत्रिकी विद्योच्यते, यदेव विद्ययेति प्रसिद्धवन्निर्देशात्। प्रसिद्धिरप्युद्गीथविद्याया एव। 'यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरम्' इति प्रकृतोद्गीथविद्यायास्तद्युक्तस्य कर्मणो वीर्यवत्तरत्वसाधनभावो विधीयत इति न विद्या कर्माङ्गम् ॥ यदुक्तं 'तं विद्याकर्मणी' इति तत्राह—

सू ॥ विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इत्यत्र विद्याकर्मणोर्भिन्नफलत्वेन विद्या च स्वस्मै फलायान्वेति, कर्म च स्वस्मै फलायान्वेति इति विभागः, यथा क्षेत्ररत्नविक्रयणेन शतद्वयमित्यत्र क्षेत्रार्थं शतं रत्नार्थं शतमिति विभागः ॥

सू ॥ अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

'वेदमधीत्य' इत्यध्ययनमात्रवत एव कर्माविधानान्न विद्या कर्माङ्गम्। अध्यय-

निबन्धनत्वं प्राक्सिद्धमाचारदर्शनादिभिर्विद्यायाः कर्माङ्गत्वहेतुभिश्चालनीयं। न तु तद्युज्यते तेषामनन्तरसूत्रैर्निराकरिष्यमाणत्वादिति तत्सरणस्याभिप्रायः ॥ सू० ॥ तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥ ब्रह्मविदां कर्मानुष्ठानतत्त्यागदर्शनयोः कथं विरोधसमाधानमित्याकाङ्क्षायामाह—अनुष्ठानमिति ॥ सू० ॥ असार्वत्रिकी ॥ १० ॥ 'प्रसिद्धवन्निर्देशा'दित्युपलक्षणं 'यश्चैतदेवं वेदे'त्येवंशब्देन प्रकृतोद्गीथविद्याया एव परामर्शादित्यपि द्रष्टव्यम्। ततश्च विद्ययेत्यस्य प्रकृतोद्गीथविद्यामात्रपरत्वावश्यंभावात् 'यदेवेति' क्रतुप्रयोगपरमङ्गीकृत्य यं यं सोमयागप्रयोगं प्रकृतोद्गीथविद्यया करोति स सर्वोऽपि वीर्यवत्तरो भवतीत्यर्थो वर्णनीय इति भावः। अतो नौपनिषदात्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वशङ्कानवकाशः। 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिन् लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते अन्तवदेवास्य तद्भवती'ति कर्मनिन्दाप्रदेशेष्वौपनिषदात्मज्ञानरहितेन कृतानामपि कर्मणामन्तवत्स्वफलजनकत्वस्योक्तत्वादिति भावः ॥ सू० ॥ विभागः शतवत् ॥ ११ ॥ 'विद्याकर्मणी' इत्युद्देश्यगतं साहित्यमविवक्षितं तद्विवक्षायामपि कर्मणां विद्याङ्गत्वेऽपि तदुपपद्यत इति भावः ॥ सू० ॥ अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥ अध्ययनस्याक्षरावाप्तिफलकत्वमर्थज्ञानपर्यन्तत्वं चेति पक्षद्वयं प्रागुपपादितम्। पक्षद्वयेऽपि मीमांसापाठाधीनाद्वेदार्थनिर्णयादन्यस्याः कर्मवत्त-

नविधिर्ह्यक्षरग्रहणमात्रे पर्यवस्यति । अर्थावबोधपर्यन्तत्वेऽप्यर्थज्ञानादर्थान्तरभूता विद्या । उपासीतेति विहिता विद्या प्रत्ययावृत्तिरूपा । अतोऽस्याः क्वापि न विशेषणभावः ॥

सू ॥ नाविशेषात् ॥ १३ ॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इत्यत्र स्वतन्त्रे कर्मणि विद्वदायुषो विनियोग इति विशेषहेतुर्न दृश्यते । 'ईशावास्यमिदꣳसर्वम्' इति विद्याप्रकरणाच्च विद्याङ्गभूतमेतत् कर्मेति विज्ञायते । अतो न विद्यायाः कर्माङ्गत्वम् ॥

सू ॥ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

विद्यामाहात्म्यात् सर्वदा कर्माणि कुर्वन्नपि तैर्न लिप्यते इति हि वाक्यशेषः । अतश्च विद्याया एव प्राधान्यम् ॥

सू ॥ कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

'किं प्रजया करिष्याम' इत्यादिना कामकारेण विदुषो गार्हस्थ्यस्य त्यागमधीयत एके । अतोऽपि विद्या प्रधानभूता लक्ष्यते ॥

सू ॥ उपमर्दं च ॥ १६ ॥

विद्यया सर्वकर्मोपमर्दं चाधीयत एके—'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' इति । अतो न कर्मप्राधान्यम् ॥

दनन्तरमनुष्ठेयायाः प्रत्ययावृत्तिरूपाया विद्यायाः कर्माङ्गत्वं न प्रसज्यत इत्यर्थः । न च कृत्स्नवेदार्थनिर्णयवतः कर्मविधाने कृत्स्नस्यापि वेदार्थनिर्णयस्य सर्वापेक्षितत्वपर्यवसानात् । कर्मार्थ एव कृत्स्नो वेद इति स्वतन्त्रा विद्या प्रतिक्षिप्ता भवेदिति वाच्यम् । तद्वतो विधानेन हि वेदार्थनिर्णयः कर्मापेक्षित इत्येतावन्मात्रं सिध्यति । नत्वेकस्य कर्मानुष्ठाने कृत्स्नवेदार्थनिर्णयोऽप्यपेक्षित इति राजसूयादिवाक्यार्थनिर्णयस्य ब्राह्मणादिकर्मानुष्ठानानुपयोगित्वेन तथा तात्पर्यकल्पनायोगादिति भावः ॥ सू० ॥ नाविशेषात् ॥ १३ ॥ विद्या कर्माङ्गं न भवतीति सिद्धान्ते विदुषां सर्वथा कर्म नापेक्षितमिति नाभ्युपगमः । किन्तु विद्याङ्गं कर्मेति विदुषोऽपि कर्मापेक्षाभ्युपगम्यत एव । अत एव 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वे'त्यादिवाक्येनाविद्वत्कर्मणामन्तवत्फलोक्त्या विद्यासाध्यमनन्तवत्फलमेव[1] विद्वत्कर्मणां फलमिति तेषां विद्याङ्गत्वं सूच्यते । अतः 'कुर्वन्नेवे'त्यादिकं विद्याङ्गकर्मविषयतयोपपन्नमिति भावः ॥ सू० ॥ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥ 'विद्यामाहात्म्या'दित्यादिना वाक्यशेषोऽर्थतः पठितः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति । न कर्म लिप्यते नर इति मन्त्रशेषः । विदुषा यावज्जीवं यत्किञ्चित्कर्म क्रियतां नाम । एवं कर्म कुर्वत्यपि त्वयि नरे कर्मश्लेषयोग्ये मनुष्येऽपि तत्कर्म न श्लिष्यते इतोऽन्यथा नास्ति इदं तत्त्वमिति विद्यामाहात्म्यस्तुतिः ॥ सू० ॥ कामकारेण चैके ॥ १५ ॥ अतोऽपि विद्येति । न हि कर्मप्राधान्ये बुद्धिपूर्वं प्रधानं त्यक्त्वाङ्गानुष्ठानमुपपद्यत इति भावः ॥ सू० ॥ उपमर्दं च ॥ १६ ॥ सर्वकर्मेति । विद्योदयात्प्राचीनं[2] विद्याफलविरोधिफलं यत्कर्म तस्य सर्वस्याप्युपमर्दमि-

(१) 'मनन्तफलमेव' इति ग. पाठः । (२) 'प्राग्विरोधिफलं' इति ग. पाठः ।

सू ॥ ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु चाश्रमेषु विद्यादर्शनात् तेष्वग्निहोत्राद्यसंभवाच न विद्या कर्माङ्गम् । तथाहि—'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इति वैदिके दृश्यन्ते त्रय आश्रमधर्माश्रयाः । अतो विद्यैव प्रधानभूता पुरुषार्थहेतुः । तस्यास्त्वङ्गतया प्रधानफलाभिसन्धिरहितस्य विहितकर्मणोऽनुवृत्तिरिति सिद्धम् ॥

इति पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ परामर्शाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ परामर्शं जैमिनिरचोदनाचापवदति हि ॥ १८ ॥

पूर्वत्र 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इति त्रयाणामेवाश्रमाणां धर्माधारत्वमुक्तम् । अत

त्यर्थः । एवमेव हि चतुर्थाध्याये भाष्यकारो वक्ष्यति—'एतेन शङ्काप्येषा निरस्ता । सत्यपि निवर्त्यनिवर्तकभावविरोधे यथा कर्मणां विद्याङ्गत्वमभ्युपगम्यते तथा विद्यायाः कर्माङ्गत्वमभ्युपगम्यता'मिति । सिद्धान्ते हि येषां कर्मणां विद्यानिवर्त्यत्वं न तेषां विद्याङ्गत्वमिष्यते । उपनिषदां जीवातिरिक्तब्रह्मपरत्वमपह्नुत्य देहातिरिक्तात्ममात्रपरत्वमुपगम्य तद्वेदनं पारलौकिकसर्वकर्माङ्गमिति समर्थयमानस्य जैमिनेर्मते विद्यानिर्वर्त्यकर्मणामपि पारलौकिकात्मवेदनसाध्यत्वाविशेषेण विद्यां प्रति प्राधान्यमेष्टव्यमिति वैषम्यात् ॥ सू० ॥ ऊर्द्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥ 'स्तुतयेनुमतिर्वे'त्येतदन्तैस्सूत्रैर्विद्यायाः कर्माङ्गत्वे पराभिमतानि साधकानि दूषितानि ॥

इति पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ परामर्शाधिकरणम् ॥ २ ॥

उपमर्दं चेति सूत्रेणानेन सूत्रेण च तत्र बाधकमुक्तम् । तत्रैतत्सूत्रोक्तं बाधकमाक्षिप्य समर्थयितुमधिकरणान्तरमारभ्यते—सू० ॥ परामर्शं जैमिनिरचोदनाचापवदति हि ॥ १८ ॥ अत्रायमाक्षेपप्रकारः । ऊर्द्ध्वरेतस्सु विद्यासद्भावो न विद्यायाः कर्माङ्गत्वबाधकः ।

नयमणिमालायाम्

अथ तृतीयस्याध्यायस्य तुरीयः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

सू० ॥ पुरुषार्थोऽतश्शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥ शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥ आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥ तच्छ्रुतेः ॥ ४ समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥ तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥ नियमात् ॥ ७ ॥ अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥ तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥ असार्वत्रिकी ॥ १० ॥ विभागः शतवत् ॥ ११ ॥ अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥ नाविशेषात् ॥ १३ ॥ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥ कामकारेण चैके ॥ १५ ॥ उपमर्दं च ॥ १६ ॥ ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

ज्ञानं न मोक्षहेतुः कर्मसु तत्कर्तृसंस्मृतित्वेन । शेषत्वात्कर्तैव हि तत्त्वमसीत्युच्यते ब्रह्म ॥ २९३ ॥
अधिकोपदेशतस्तु ज्ञानं तद्विषयमत्र विधिविषयः । तस्य फलाकाङ्क्षायां मोक्षः स्याद्रात्रिसत्रनयात् ॥ २९४ ॥

इति नयमणिमालायां पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

एवात्र चतुर्थाश्रमधर्मसद्भावे सन्देह इति पूर्वः पक्षः—'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इत्यादौ चतुर्थाश्रमाचोदनात् 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' इत्यादि चतुर्थाश्रमवचनमुपासनस्तुत्यर्थवादत्वेन जैमिनिर्मन्यते । अपवदति हि 'वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते' इति श्रुतिः चतुर्थाश्रमम् । अतोऽग्निहोत्रपरित्यागे महान् दोष इति नास्ति तत्परित्यागेनाश्रमान्तरमिति ॥ अथ सिद्धान्तः—

सू ॥ अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

गृहस्थाश्रमाद्विवदाश्रमान्तरमप्यनुष्ठेयमिति भगवतो बादरायणस्य मतम् । तत्र 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' इति सर्वाश्रमसाम्यश्रुतेः।अग्न्युद्वासनदोषो गृहस्थविषय एव। अतश्चतुर्थाश्रमधर्मसद्भावः ॥

पत्नीसन्निहिते[1] वानप्रस्थे अग्निहोत्रादीनां सत्त्वान्नैष्ठिके पत्नीसापेक्षकर्मणामभावेऽपि जपतपोदानप्रभृतीनां स्वातन्त्र्येण पुण्यलोकसाधनानां सत्त्वात् । अत इत्थं पूर्वोक्तं बाधकमुपपादनीयम् । सन्न्यासिनि न विद्यायाः कर्माङ्गत्वं संभवति । मुमुक्षोरेवाधिकारे सन्न्यासे अभ्युदयफलानां कर्मणामप्रसक्तेः । नित्यानामपि पत्नीसाध्यानामग्निहोत्रादीनामभावात् । स्नानशौचाद्याचाराणा'मानर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वा'दिति (ब्र० ३–१–१०) सूत्रोक्तन्यायेन वैदिककर्माधिकारमात्रापादकानां स्वतन्त्रफलरहितानां कर्मवत्स्वाश्रमान्तरेषु कर्माधिकारार्थत्वस्येव मोक्षार्थविद्यावति सन्न्यासिनि विद्याधिकारार्थत्वस्यैव प्राप्तेरिति । नैतदुपपद्यते । सन्न्यासस्यैव शास्त्रेऽश्रूयमाणत्वात् । 'त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति । प्रथमस्तप एव, द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी, तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती'ति श्रुतौ गृहस्थवानप्रस्थनैष्ठिकानां त्रयाणामेवाश्रमाणां विधानेन सन्न्यासस्याचोदितत्वात् । न च 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती'त्येषा सन्न्यासचोदनेति शङ्कनीयम् । 'त्रयो धर्मस्कन्धा'इत्युपक्रान्तसंख्याविरोधापत्तेः । 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती'त्यस्य त्रिष्वेवाश्रमेषु कर्माङ्गभूतविद्याप्रशंसार्थत्वोपपत्तेः । न 'चैतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ती'ति श्रुत्यन्तरं सन्न्यासविधायकं स्यादिति वाच्यम् । अग्न्युद्वासननिन्दाविरोधेन तस्यापि विद्याप्रशंसामात्रपरत्वादिति ॥ सू० ॥ अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥ आश्रमान्तरं गार्हस्थ्यातिरिक्तमाश्रमत्रयम् । यद्यपि पूर्वपक्षिणस्सन्न्यासमात्रे विप्रतिपत्तिः । तथापि यथा 'त्रयो धर्मस्कन्धा' इत्यत्र विधिविभक्तिराहित्येऽपि ब्रह्मचर्यवानप्रस्थाश्रमयोर्गृहस्थाश्रमवदविगीतमनुष्ठेयत्वं एवं सन्न्यासस्यापि युक्तम् । 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ती'त्यत्रापि विधिविभक्तिराहित्यस्यानुष्ठेयत्वाविघातकत्वादिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकतात्पर्येण त्रयमप्युपात्तम् ॥ नन्वग्न्युद्वासने दोषश्रवणं सन्न्यासस्यानुष्ठेयत्वकल्पनाविरोधीत्याशङ्क्याह—अग्न्युद्वासनदोष इति । गृहस्थस्यापि हि निमित्ते[2] सति विधित उत्सर्गेष्टिपूर्वके त्यागे न दोषः । तस्मादवैधत्यागविषया दोषश्रुतिरिति प्रविव्रजिषोः त्यागविधिसद्भावात् । तस्यापि विधितस्त्यागो न दोषावह इति भावः । न चाश्रमत्रित्वसङ्ख्याविरोधः मो-

---

(१) 'पत्नीसाहित्यवानप्रस्थे' इति ग. पाठः । (२) 'वैराग्ये सति' इति ग. पाठः ।

सू ॥ विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

'उपरि हि देवेभ्यो धारयति' इत्यत्राप्राप्तत्वेन यथा विधिः। तद्वदत्रापि विधिरेव। अथवा। जाबालश्रुतौ प्रत्यक्षविधिरप्यस्ति 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही वा

....

क्षाश्रमस्य चतुर्थस्य सद्भावेऽप्यभ्युदयसाधनधर्मप्रधानानामाश्रमाणां त्रित्वोपपत्तेः । अत एव 'सर्व एते पुण्यलोका भवन्ती'ति तेषां धर्मफलभूता पुण्यलोकावाप्तिरुच्यते । न हि सन्न्यासस्य पुण्यलोकावाप्तिः फलम् । 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ती'त्यवधारणेन परब्रह्मातिरिक्तलोकैषणाव्यवच्छेदात् । तदनन्तरं 'ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय अथ भिक्षाचर्यं चरन्ती'ति स्फुटमेव लोकैषणाव्यावर्तनात् । 'सन्न्यासाद्ब्रह्मणः स्थानं ब्राह्मं सन्न्यासिनां स्मृत'मित्यादिवचनानि त्विहापरिपूर्णविद्यानां सन्न्यासिनां 'प्राप्य पुण्यकृतां लोका'निति स्मृतिवदान्तरालिकफलाभिप्रायाणि । अन्यथा श्रुतिविरोधापत्तेः । 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती'त्येतत्तु ब्रह्मसंस्थशब्दस्य आग्नेयीन्यायेन यौगिकतया प्रकृतपरत्वेन त्रयाणामेतेषामाश्रमिणां मध्ये भाग्यवशाद्यस्य ब्रह्मसंस्था जाता तस्य मुक्तिरित्येतत्परम् । यथा 'राजगृहे ब्राह्मणा दशदश स्वर्णान् लभन्त' इति वचनानन्तरं 'ब्रह्मनिष्ठः शतं सुवर्णा'निति वचनं तेषां ब्राह्मणानां मध्य एव यो ब्रह्मनिष्ठस्तस्याधिकफलप्राप्तिप्रतिपादनपरम् । परिव्राजकस्य तु मुक्ति'रेतमेव प्रव्राजिन' इति । वचनान्तरेणैव प्रतिपाद्यत इति ॥ ननु त्रयो धर्मस्कन्धा इत्य'त्रैतमेव प्रव्राजिन' इत्यत्र च विधिविभक्त्यभावे कथमाश्रमाणामनुष्ठेयत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य सार्वत्रिकीं गतिमाह—

सू० ॥ विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥ 'अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयती'ति मृताग्निहोत्रप्रकरणगतश्रुतौ लिङ्विभक्तियोगादधोधारण इवाप्राप्तत्वादुपरिधारणेऽपि विधिराश्रीयते।'विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वा'दिति पूर्वतन्त्राधिकरणे। स इह दृष्टान्तीकृतः। अत्रधारणार्थो वाकारः। एवं जाबालोपनिषदि श्रुतानाश्रमविधीन्करेण पिधाय प्रत्यक्षविध्यभावेऽपि गार्हस्थ्यादिवत्सन्न्यासस्यापि विधिकल्पनेनानुष्ठेयत्वसिद्धिरप्रत्यूहेति समर्थितम् । इदानीं विधिं सिद्धं कृत्वा चिन्तामुद्धाटयति—अथवेति। अस्मिन्पक्षे 'त्रयो धर्मस्कन्धा'इत्यादौ गार्हस्थ्यादिषु विधिर्न कल्पनीयः। अन्यतः प्राप्तिसंभवात् । अत्रापि तेषु विधिकल्पने विध्यनेकत्वेन वाक्यभेदापत्तेश्चेत्यनुवादत्वसूचनार्थस्सौत्रो हि वाकारः। यद्वा—गार्हस्थ्यादीनां क्षुद्रं फलमिति तत उत्कृष्टफलत्वेन स्तुत्या सन्न्यासमात्रे विधिः कल्पनीयः। ब्रह्मसंस्थशब्दस्य यौगिकत्वेऽपि संपूर्वस्य तिष्ठतेः समाप्तिवाचकतया कर्मव्यवच्छेदेन ब्रह्मैकनिष्ठत्वार्थकस्य सन्न्यासिन्येव व्यवस्थितत्वात् । तथा सत्येव गार्हस्थ्याद्यसाधारणधर्मोपन्यासपूर्वकतत्तदाश्रमसंकीर्तनप्रायपाठानुग्रहलाभाच्च । न चैवं सति सन्न्यासिनामेव मुक्तिः स्यान्न गृहस्थादीनामिति वाच्यम् । इतरनिन्दायाः स्तोतव्यस्तुत्यर्थतया स्वार्थे तात्पर्याभावेन 'स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति' इत्यादिश्रुतिप्राप्तस्यार्थस्य तदप्रतिक्षे-

वनी भूत्वा प्रव्रजेत्' इति। नात्र क्रमे नियमः। 'उत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्' इति श्रुतेः। जन्मान्तरसुकृतपरिपाकेन विशुद्धान्तःकरणस्य ब्रह्मचर्यादेव पारिव्राज्यं भवति॥ "ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्। अनपाकृत्य मोक्षं तु भजमानो व्रजत्यधः॥" इत्यादिनिषेधस्त्वविरक्तविषयः। 'वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते' इत्यग्न्युद्वासननिषेधात् ब्रह्मचर्यादेव पारिव्राज्यं न गार्हस्थ्यात्परमिति केचित्। तथा सति 'वनी भूत्वा प्रव्रजेत्...उत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्' इत्यादिविधिवैयर्थ्यं स्यात्। अतो ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति वा, वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति वा न निर्बन्धः कार्यः। ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति वदतामयमभिप्रायः—साग्निरनग्निकश्चेति द्वावेवाश्रमौ। तत्र ब्रह्मचारी परिव्राट् च अनग्निः, गृहस्थो वानप्रस्थश्च साग्निः। अग्निमाधायोद्वास्य पारिव्राज्यात् ब्रह्मचर्यात् पारिव्राज्यमेवातीव मुख्यमिति। अन्यथा श्रुतिविरोधापत्तेः। अतः सर्वाश्रमधर्मसिद्धिः॥

इति परामर्शाधिकरणम्॥ २॥

प्यत्वात्। नात्रेति। अत्र सन्न्यासे उक्तक्रमो नियतो न भवतीत्यर्थः। इतरेषु त्रिष्वप्युक्तक्रमो नियत एव। अविरक्तविषय इति। अनत्यन्तविरक्तो यः क्रमसंपादनीयवैराग्यस्तद्विषय इत्यर्थः। तथा सतीति। तथा चोदाहृतवाक्यजाते दृढवैराग्यस्यैवाधिकारिविशेषणत्वश्रवणात्। सति तस्मिन् यदाकदाचित् सन्न्यस्तव्यमित्यर्थः। 'अथ यदि व्रती वाव्रती वा स्नातको वास्नातको वा उत्सन्नाग्निरनग्निको वे'ति विशिष्य केषाञ्चित्कीर्तनस्यायमभिप्रायः। उपक्रान्तमासोपवासादिव्रतेनान्तरा वैराग्ये सति व्रतसमाप्तिपर्यन्तं न विलम्बनीयम्। अनुपक्रान्तव्रतेनेव तदानीमेव सन्न्यस्तव्यम्। तथाध्ययनार्थमुपक्रान्तगुरुकुलवासेन समावर्तनपर्यन्तं न विलम्बनीयम्। समावृत्तेनेव तदानीमेव सन्न्यस्तव्यम्। विच्छिन्नाग्निना 'तथैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति तदु तथा न कुर्यात्। आग्नेयीमेव कुर्या'दित्यादिना वक्ष्यमाणेष्टिपूर्वकाग्निसमारोपणाय अग्न्याधानपर्यन्तं न विलम्बनीयम्। अनग्निकेनेव अकृताग्निसमारोपणेनैव सन्न्यस्तव्यमिति॥ ननु कथं प्रत्यक्षश्रुतौ विद्यमानायामेव तामविगणय्य केचिद्ब्रह्मचर्यादेव पारिव्राज्यं वदन्तीत्याशङ्क्य मुख्यत्वाभिप्रायेणेत्याह—ब्रह्मचर्यादेवेति। मुख्यत्वमपि सर्वत्र समानम्। अधिकारिविशेषणस्य वैराग्यस्यैकरूपत्वादिति केचिदित्यनेनैव ध्वनितम्॥

इति परामर्शाधिकरणम्॥ २॥

नयमणिमालायाम्

अथ परामर्शाधिकरणम्॥ २॥

सू०॥ परामर्शं जैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि॥ १८॥ अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः॥ १९॥ विधिर्वा धारणवत्॥ २०॥

संन्यासे नास्ति विधिर्न कल्पनं वीरहेति दोषगतेः। तस्माद्विद्यास्तुतये श्रुतिषु परामर्शमेवास्य॥ २९५॥

धारण इव विधिकल्पनमुचितं तस्मिन्नपूर्वत्वात्। दोषस्य श्रवणं तु तदुत्सन्नाग्निकगृहस्थपरम्॥ २९६॥

इति परामर्शाधिकरणम्॥ २॥

अथ स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्युपक्रम्य 'स एष रसानां रसतमः परमः पराध्र्योऽष्टमो य उद्गीथः' इत्येवंजातीयकोदाहरणे उद्गीथादिषु रसतमत्वादिदृष्टिर्विधीयते न वेति संशयः ॥ किं तावत् प्राप्तम्? नोद्गीथादिषु रसतमत्वादिदृष्टिर्विधीयते, किंतु, 'इयमेव जुहूः स्वर्गो लोक आहवनीयः' इतिवत् कर्माङ्गभूतोद्गीथाद्युपादाय तस्य रसतमत्वादिवचनं स्तुतिमात्रमिति चेदिति पूर्वपक्षसमाप्तिः॥ सिद्धान्त उच्यते—नापूर्वत्वादिति। न स्तुतिमात्रं किंतूद्गीथादिषु रसतमत्वादिदृष्टिर्विधीयत एव, अपूर्वत्वात् । न चैवं जुहूरित्यादिन्यायावतारः, जुह्वादिविधिवदुद्गीथादिविधेरत्रासन्निधानात्। अतो रसतमत्वादिदृष्टिविधिरेव ॥

सू ॥ भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

'उद्गीथमुपासीत' इति विधिप्रत्ययश्चात्र श्रूयते। अतोऽपि रसतमत्वादिदृष्टि-

---

अथ स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० ॥ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ स्तुतिविधिप्रसङ्गादिदमधिकरणम्। इत्युपक्रम्येति। श्रूयत इति शेषः। स एष इति। 'एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसो अपामोषधयो रसः ओषधीनां पुरुषो रसः पुरुषस्य वाग्रसः वाच ऋग्रसः ऋचस्साम रसः साम्न उद्गीथो रस' इत्यनुक्रान्तानां पृथिव्यादीनां रसानां रसतमः अतिशयितो रसः परमः उत्कृष्टः। उत्कृष्टत्वे हेतुः परार्ध्यः परस्य ब्रह्मणोऽर्धं स्थानमर्हति परमात्मोपासनास्थानभूत इत्यर्थः। अष्टमः पृथिव्यादिरसापेक्षया। कोऽसावेवंभूतः यदुद्गीथः उद्गीथावयवप्रणव एवंभूत इत्यर्थः। 'एवंजातीयक'मित्यनेन 'इयमेवर्गग्निस्सामे'त्यादिकं गृह्यते 'इयमेव जुहू'रित्यादिनिर्देशसाम्यादुद्गीथादिविधिसमभिव्याहाराभावाच्च संशयं दर्शयति—किमिति। यद्यपि कर्माङ्गविषयगुणप्रतिपादनमात्रे स्तुत्यर्थत्वनियमो नास्ति। वर्णमय्यादिवाक्येषु व्यभिचारात्। उत्कृष्टत्वेन गुणविशेषणेऽपि नास्ति नियमः। 'हिरण्मय्यः स्रुचो भवन्ती'त्यादिषु व्यभिचारात्। तथाप्यननुष्ठेयत्वेनापि गुणविशेषणेऽस्ति नियमः। रसतमादिवाक्यानामुद्गीथादिसमभिव्याहाराभावेऽप्यव्यभिचरितविधिसम्बन्धिनोद्गीथादिनोपस्थापितेषु तत्तद्विधिषु स्तावकत्वेनान्वयस्संभवति। न च स्तावकवाक्यानां स्तुत्यविधिसमभिव्याहारनियमोऽस्ति। 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि यद्ब्राह्मणानीतराणी'त्यतिदिष्टेषु पञ्चसञ्चरार्थवादेषु व्यभिचारात् तस्मादुद्गीथादिषु न रसतमत्वादिदृष्टिविधिरिति पूर्वपक्षमाह—नोद्गीथादिष्विति। असन्निधानादिति। प्रकरणे संभवदन्वयस्योत्कर्षो न युक्तः। पञ्चसञ्चरार्थवादानां तु वचनबलादन्यत्राप्यन्वय इति भावः ॥ सू० ॥ भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥ न केवलं स्तुत्यर्थत्वप्रतिक्षेपकमुद्गीथादिविध्यसंनिधानमात्रं। किन्तु दृष्ट्यर्थत्वोपपादकमुपासनाविधिसन्निधानं चास्तीत्यनेन सूत्रेणोच्यते।

---

१ 'दृष्टिविधित्वोपपादक'मिति ग. पाठः।

विधिरिति ॥

इति स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ पारिप्लवाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

वेदान्तेषु विद्यारम्भे—'प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिः' इत्याद्याख्यायिका आम्नाताः। ताः पारिप्लवार्था उत विद्यास्तुत्यर्था इति संशयः ॥ किं तावत्प्राप्तम्? पारिप्लवार्था इति। अश्वमेधयागे राजानं सकुटुम्बमुपवेश्य तत्पुरतो वैदिकान्याख्यानान्यध्वर्युणा वक्तव्यानि। तदिदं पारिप्लवाख्यं कर्म 'पारिप्लवमाचक्षीत' इति वाक्येन विहितम्। तत्र 'सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसन्ति' इति विनियोगादुपनिषदारम्भगता अप्याख्यायिकास्तदर्था इति चेदिति पूर्वः पक्षः ॥ तत्रो-

---

न चोपासनविधिनान्वयेऽपि स्तुत्यर्थता किं न स्यादिति शङ्कनीयम्। विधिविषयसमर्पकतया प्रवृत्तिविशेषकरत्वे संभवति व्यर्थप्रायस्तुत्यर्थत्वकल्पनायोगादिति भावः। विधिप्रत्यययुक्तक्रियाशब्दोऽत्र भावशब्दो विवक्षितः ॥

इति स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ पारिप्लवाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू० ॥ पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥ रसतमत्वादीनामुपास्यविषयसमर्पकत्ववदाख्यानानां पारिप्लवप्रयोगविधिशेषत्वं स्तुत्यर्थत्वापेक्षया ज्यायः। प्रवृत्तिविशेषकरत्वादिति पूर्वपक्षोत्थानात्सङ्गतिः। 'सर्वाण्याख्यानानी'त्यविशेषश्रवणाद्वाक्यशेषे विशेषसंकीर्तनाच्च संशयः। उपक्रमश्रुतस्य 'सर्वाण्याख्यानानी'त्यस्य वाक्यशेषगतेनाख्यानविशेषसंकीर्तनेन सङ्कोचो न युक्तः। उपक्रमस्योपसंहारतः सर्वाख्यानश्रुतेराख्यानविशेषसन्निधानतश्च प्रबलत्वात्। अन्यथा 'एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनेमानिष्ट्वाथान्येन यजते' इत्यत्रान्यशब्दस्य ज्योतिष्टोमेतरसर्वक्रतुपरामर्शिनो 'यो हि त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयति यः पञ्चदशस्स तं यस्सप्तदशस्स तं य एकविंशस्स त'मिति वाक्यशेषगतत्रिवृदादिस्तोमकक्रतुसंकीर्तनानुसारेण तावन्मात्रे सङ्कुचितवृत्तित्वापत्तेरिति पूर्वपक्षयति—तत्रेति। तदर्था इति। न्यायतौल्यात् कर्मकाण्डगताख्यानेष्वपि समानोऽयमाक्षेपः। न च यथा जपपारायणादिविनियुक्तानां विधिवाक्यानां विधायकत्वमपि। एवं पारिप्लवे विनियुक्तानामाख्यानानां स्तुत्यर्थत्वमप्यस्त्विति वाच्यम्। व्यर्थप्रायं हि स्तुत्यर्थत्वं सर्वथा प्रयोजनान्तराभावे कल्पनीयम्। पारिप्लवार्थत्वेन सार्थकत्वसंभवे च न व्यर्थं तल्लक्षणाक्लेशाश्रयणेन कल्पनी-

---

नयमणिमालायाम्

अथ स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० ॥ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

दृष्टिर्नोद्गीथादिषु रसतमतादेर्विधीयते श्रुत्या। कर्माङ्गगोचरतया यूपादित्यादिवत्स्तुतिपरत्वात् ॥ २९७ ॥

कर्माङ्गप्रकरणवैधुर्यान्नात्र तत्स्तवनम्। स्याद्विधिरुपासनाविधिसन्निहितत्वादपूर्वत्वात् ॥ २९८ ॥

इति स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥ ३ ॥

त्तरम्—न विशेषितत्वादिति । न पारिप्लवार्थास्ताः । 'प्रथमेऽहनि मनुर्वैवस्वतो राजा...द्वितीयेऽहनि यमो वैवस्वतो राजा' इत्यादिना पारिप्लवार्थानामाख्यायिकानां विशेषितत्वात् ॥ औपनिषदाख्यायिकाः संनिहितविद्याविधिभिरेकवाक्यत्वात् विद्यार्था इत्याह—

सू ॥ तथाचैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥

यथा 'सोऽरोदीत्' इत्याद्याख्यानानां कर्मविधिभिरेकवाक्यता, तथा विद्याविधिभिरेकवाक्यतोपसंबन्धाच्च विद्यास्तुत्यर्था एवेति ॥

इति पारिप्लवाधिकरणम् ॥ ४ ॥

यमिति भावः । विशेषितत्वादिति । युक्त 'मेष वाव प्रथम' इत्यादिवाक्यगतान्यशब्दस्य ज्योतिष्टोमेतरसर्वक्रतुपरत्वं । तस्य स्वंतस्संकोचाकाङ्क्षाविरहात् । तदभिप्रायेणैव पूर्वतन्त्रे 'एकस्तोमे वा क्रतुसंयोगात्' 'सर्वेषां वा चोदनाविशेषात्प्रशंसास्तोमाना'मिति पूर्वोत्तरपक्षसूत्राभ्यां वाक्यशेषानुसारेण सङ्कोचो निरस्तः । इह त्वस्ति 'सर्वाण्याख्यानानी'त्यस्य 'अथैतस्यैव ही'ति योजनस्य 'सर्व एव लिप्सन्त' इत्यत्र सर्वशब्दस्येव सङ्कोचाकाङ्क्षा । अनन्तशाखागतसर्वाख्यानशंसनस्याशक्यत्वात् । सत्यां च तदाकाङ्क्षायां वाक्यशेषश्रुतेष्वेवाख्यानविशेषेषु सङ्कोचो युक्त इति भावः ॥ एवं 'सर्वाण्याख्यानानी'त्यस्य सङ्कोचे सत्यौपनिषदानामाख्यानानां विद्याविधिसमभिव्याहारात् स्तुत्यर्थतया तदन्वय एव स्यादित्युत्तरसूत्राभिप्रायं दर्शयन्नवतारयति—औपनिषदेति ॥ सू० ॥ तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥ एकवाक्यतयान्वयः एकवाक्यतोपबन्धः । यथा सोऽरोदीदिति । तत्रापि समानोऽयं सिद्धान्तन्याय इति भावः । न चाख्यायिकानां स्तुतिमात्रप्रयोजनत्वेन व्यर्थप्रायता । विद्याप्रतिपत्तिसौकर्यस्यापि तत्प्रयोजनत्वात् । आख्यायिकाश्रवणे ह्यवहिता अव्यवधानं लभन्ते । यथा—उपायेन तु यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमै'रिति नीतिशास्त्रार्थोपदेशे 'काकः कनकसूत्रेण कृष्णसर्पममारय'दित्याख्यायिकया आर्थवादिकलिङ्गदर्शनैश्च बहवो विध्यर्थाः पूर्वतन्त्रे निर्णीयन्ते । इहापि 'सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शना' (ब्र० ३–४–२८) दित्यादौ आर्थवादिकानि च फलादीनि विध्यपेक्षितानि शास्त्रद्वयेऽपि गृह्यन्ते । तत्सर्वमर्थवादानां प्रयोजनमिति साक्षात्प्रवृत्तिविशेषकरत्वाभावेऽपि नात्यन्तवैयर्थ्यमिति समभिव्याहृतविध्येकवाक्यत्वमाख्यानानां युक्तमिति भावः ॥

इति पारिप्लवाधिकरणम् ॥ ४ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ पारिप्लवाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू० ॥ पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥ तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥

उपनिषदाम्नातान्यपि सर्वोपाख्यानशंसनख्यानात् । आख्यानानि भजेयुः पारिप्लवकर्मशेषत्वम् ॥ २९९ ॥

विद्याविध्युपयुक्तान्येतानि तदेकवाक्यतादृष्टेः । सर्वाख्यानविधिस्स तु मन्वाद्याख्यानमात्रपरः ॥ ३०० ॥

इति पारिप्लवाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ अग्नीन्धनाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

पूर्वत्रोपपादितोऽन्याश्रमसद्भावः । तस्य विद्यार्थमाधानाद्यपेक्षाऽस्ति न वेति संशयः ॥ किं तावत् प्राप्तम्? विद्याङ्गत्वेन कर्मणो विधानात् विद्यावतामूर्ध्वरेतसां विद्याङ्गत्वेनाधानाद्यनुष्ठेयम् । इति प्राप्ते ब्रूमः । न तेषामाधानाद्यपेक्षा विद्या । 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' इत्यादिश्रुतेस्तेषां कर्मत्यागेनैव

अथ अग्नीन्धनाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू० ॥ अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥ स्तुतिविधिप्रसङ्गागतमधिकरणद्वयमपहाय 'परामर्शं जैमिनि'रित्यधिकरणेन (ब्र० ३-४-१८ सू०) सङ्गतिं दर्शयति—पूर्वत्रेति । यज्ञादिश्रुतेः कर्मत्यागश्रुतेश्च संशयः । आधानाद्यपेक्षाया'मूर्ध्वरेतस्सु चे'ति पुरुषार्थाधिकरणगुण (ब्र० ३-४-१७) सूत्रोक्तार्थाक्षेपात्तेनापि मूलभूताधिकरणेनास्य सङ्गतिरनुसन्धेया । ऊर्ध्वरेतसामपीति । यद्यपि सन्न्यासिनो विधिबलात् त्यक्तपूर्वदाराग्निहोत्रादयः । तथापि निरङ्गेन विद्यामात्रेण फलानिष्पत्तेरङ्गभूतयज्ञाद्यनुष्ठानस्यावश्यकत्वात् । तदर्थं दारान्तरं परिगृह्याग्न्याधानं कार्यम् । न च दारपरिग्रहे सत्यूर्ध्वरेतस्त्वविरोधापत्तिः । विद्याङ्गकर्मार्थं दारपरिग्रहेऽपि भीष्मवदूर्ध्वरेतस्त्वोपपत्तेरिति चशब्देन द्योत्यते । सोऽय'मुपायनादधीत होमसंयोगा'दिति पूर्वतन्त्राधिकरणपूर्वपक्षरीत्या पूर्वपक्षः । तत्र ह्युपनयनाङ्गहोमः आहवनीये कर्तव्यः । 'यदाहवनिये जुह्वती'त्यविशेषश्रवणात् । आहवनीयसिद्ध्यर्थं चाग्नय आधातव्याः । अग्न्याधानसिद्ध्यर्थं दारसङ्ग्रहश्च कार्यः । अस्मिन् दारसङ्ग्रहे कर्मार्थे सत्यप्युपनयनपूर्वकविद्याग्रहणोत्तरकालविहितो दारसङ्ग्रहः प्रजार्थो भविष्यतीति पूर्वपक्षः कृतः । नचाश्रमधर्मैरेव विद्यायास्साङ्गत्वसिद्धेर्यज्ञाद्यनुष्ठानार्थमाधानदारसङ्ग्रहयोराक्षेपो न प्राप्नोतीति वाच्यम् । 'यज्ञेने'त्यादितृतीयाश्रुत्या विशिष्य यज्ञादीनामपि विद्याङ्गत्वविधानात् । कर्मत्यागश्रुतिस्तु विद्यानङ्गकर्मविषया स्यादिति भावः । कर्मत्यागेनैवेति । तथा च विशेषविध्यनुसारेण यज्ञादिश्रुतिर्गृहस्थविषया भविष्यति । न च यज्ञादिश्रुत्यनुसारेण कर्मत्यागश्रुतिरेव यज्ञाङ्गकर्मातिरिक्तकर्मविषयास्त्विति वाच्यम् । गृहस्थैरपि संसाराद्विरज्य मुक्त्यर्थी विद्यामनुतिष्ठद्भिरैहिकामुष्मिकफलसाधनानां काम्यकर्मणां त्यक्तत्वेन विशिष्य सन्न्यासिनां कर्मत्यागविधेर्विद्याङ्गयज्ञादिपर्यन्तत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात् । 'सर्वार्थत्वाच्च पुत्रार्थे न प्रयोजये'दिति पूर्वोदाहृतपूर्वतन्त्राधिकरणसिद्धान्तसूत्रोक्तन्यायेन 'धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्ये'ति स्मृतेः केवलं पुत्रार्थमिव केवलं धर्मार्थमपि दारसङ्ग्रहायोगाच्च । भीष्मस्य तु धर्मप्रजोभयार्थे दारसङ्ग्रहे निर्वृत्त एव पितृप्रीत्यर्थमूर्ध्वरेतस्त्वप्रतिज्ञया पुत्रोत्पादनान्निवृत्तौ सत्यां दाराणां धर्मार्थ-

विद्यावत्त्वावगमात्। किंतु स्वाश्रमधर्मापेक्षा सा। तेषामाधानाद्यनुपपत्तेरिति॥

इति अग्नीन्धनाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

पूर्वाधिकरणे निरूपितमन्त्याश्रमिणामनुपपत्तेराधानाद्यनपेक्षा विद्येति। तदिह गृहिणां विद्या तदपेक्षा न वेति संशयः॥ एवं सति गृहस्थानामपि विद्याऽग्नीन्धनादिकर्मानपेक्षिणीति ब्रूमः। तस्य व्यभिचारेण विद्याङ्गत्वानुपपत्तेः। यत्तु विमता विद्या स्वाङ्गभूतकर्मापेक्षा अङ्गित्वात् प्रयाजाद्यपेक्षदर्शपूर्णमासवत्, इत्यनुमानम्। तत्राधानादेः कीदृशमङ्गत्वं साध्यम्? प्रयाजादिवत् फलोपकारित्वं वा, अवघातादिवत् स्वरूपोपकारित्वं वा। नाद्यः। तज्जन्यत्वे मुक्तेरनित्यत्वं स्यात्। द्वितीये साध्यविकलो दृष्टान्तः। अतो न विद्याङ्गत्वं कर्मणः। तस्मात् गृहिणा-

---

त्वमात्रमवशिष्टमिति, तेन यज्ञाद्यनुष्ठानं। न तूर्ध्वरेतस्त्वप्रतिज्ञानन्तरं केवलं धर्मार्थदारसङ्ग्रहेण श्रुतिस्मृतिसिद्धानिकेतत्वादिसन्न्यासिधर्मपर्यालोचनयापि न सन्न्यासिनो दारसङ्ग्रहादिकमुपपद्यत इति भावः। सन्न्यासिनः स्वाश्रमधर्मास्त्रिषवणस्नानसमधिकशौचाष्टग्रासादयः॥

इति अग्नीन्धनाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू० ॥ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥ सन्न्यासिनामिव गृहस्थानामपि विद्या कर्मानपेक्षेति पूर्वपक्षोत्थानात्सङ्गतिः। यज्ञाद्यभावेऽपि विद्यादर्शनात् यज्ञादिश्रुतेश्च संशयः। व्यभिचारेणेति। न च षोडशिग्रहरहितक्रत्वपूर्वात्तत्सहितक्रत्वपूर्वस्यैव कर्मरहितविद्यातः कर्मवद्विद्याया उत्कर्षः कल्पनीयः मुक्तेरेकरूपत्वेन। तथेह फलोत्कर्षप्रयोजकस्य साधनोत्कर्षस्य समर्थयितुमशक्यत्वात् तदप्रयोजकस्य विद्योत्कर्षस्य संभवतोऽप्यनुद्देश्यत्वात् मुक्तिफलजननक्षमस्य विद्यामात्रस्य सन्न्यासिनामिव कर्मभिर्विनापि संभवे कर्मानुष्ठानक्लेशायोगादिति भावः। उक्तभङ्ग्या दूषितमप्यनुमानं प्रातिस्विकदोषेण दूषयितुमुद्भावयति—यत्त्विति। साध्यविकल इति। 'नन्ववघाताद्यपेक्षदर्शपूर्णमासव'दिति दृष्टान्तोपादाने साध्यवैकल्यं न भविष्यति। सत्यम्। तथाप्यासनबन्धप्राणायामादिभिश्चित्तैकाग्र्यसंपादनद्वारा विद्यास्वरूपनिर्वर्तकैरर्थान्तरं स्यात्। तस्माद्यज्ञादीनां

नयमणिमालायाम्

अथ अग्नीन्धनाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू० अतएवचाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

अत्याश्रमिणापि सता विद्यार्थत्वेन कार्यमाधानम्। यज्ञादिकर्मणां यद्विद्याङ्गत्वं समाम्नातम् ॥ ३०१ ॥

नोकार्यमेतमेव प्रव्राजिन इति विधानबलात्। विद्यार्थमेव कर्म त्यक्तवतस्सा हि न तदपेक्षेत ॥ ३०२ ॥

इति अग्नीन्धनाधिकरणम् ॥ ५ ॥

मपि विद्या कर्मानपेक्षेति पूर्वः पक्षः ॥ सिद्धान्तस्तु—कर्मवत्सु गृहस्थेषु विद्याऽग्निहोत्रादिसर्वकर्मापेक्षा । 'यज्ञेन दानेन' इति श्रुतेः, यज्ञादीनां पारमेश्वरनियोगसिद्धत्वाच्च । यथाऽश्वो गमनसाधनभूतोऽपि स्वपरिकरबन्धापेक्षो गमने, तथा विद्याऽपीति । कर्मणः फलाभिसन्धिरहितत्वेन विद्यास्वरूपोपकार्यङ्गत्वान्न तज्जन्यत्वं मोक्षफलस्य । किंतु साक्षात् ज्ञानफलमेव मोक्षः । अतो गृहस्थानां यज्ञादिसापेक्षा विद्या । सर्वेषामाश्रमिणां स्वाश्रमविहितकर्मापेक्षेति युक्तं विद्यायाः कर्मापेक्षत्वम् ॥

इति सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥

विद्याङ्गत्वायोगा'द्यज्ञेने'त्यादिश्रुतिर्विद्यास्तुत्यर्था । वर्तमानापदेशत्वात् । दृश्यते ह्यतदर्थस्यापि तादर्थ्यवर्णनं स्तुत्यर्थं । 'यज्ञार्थं पशवस्सृष्टा'इत्यादौ । अतस्सन्न्यासिभिरिव गृहस्थैरपि विद्यार्थं कर्म नानुष्ठेयमिति भावः । पारमेश्वरनियोगसिद्धत्वाच्चेति । तथा च परमेश्वरः स्वनियोगानुवर्तनेन प्रसन्नस्सन्नाप्रायणमहरहरविच्छेदेनानुष्ठेयां विद्यां चित्तैकाग्र्यादिप्रदानद्वारा निर्वर्तयेदिति विद्यास्वरूपोपकारकाणि यज्ञादीनीत्येवं यज्ञादिश्रुतेरर्थवत्त्वसंभवे नानर्थकमर्थवादत्वमाश्रयणीयमिति भावः । यज्ञादीनां विद्याव्यभिचारं परिहरति—सर्वेषामाश्रमिणामिति । यस्मिन्नाश्रमे स्थित्वा यो विद्यामनुतिष्ठति तस्य तदाश्रमधर्मैर्विद्यास्वरूपोपकार इति नियमे नास्ति व्यभिचारः । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेने'त्यादिश्रुतेरप्यत्रैव तात्पर्यम् । तत्र 'वेदानुवचनेने'ति ब्रह्मचारिधर्मजातं लक्ष्यते । अध्ययनार्थमुपक्रान्तमेव हि गुरुकुलवासमाप्रायणमनुवर्तयेन्नैष्ठिकब्रह्मचारी । 'यज्ञेन दानेने'त्यनेन यज्ञदानप्रधानं गृहस्थधर्मजातं लक्ष्यते । 'तपसे'त्यनेन कृच्छ्रचान्द्रायणपञ्चाग्निमध्यतपश्चर्यादिप्रधानं वैखानसधर्मजातम् । 'अनाशकेने'त्यनेन अनशनप्रायाष्टग्रासनियमप्रधानं यतिधर्मजातं लक्ष्यते । एवमाश्रमधर्मभेदेऽपि तदुपकार्यविद्याभेदो न प्रसज्यते । 'यस्य यावत्स्वगृह्योक्तं बहु वा स्वल्पमेव वा । तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं कृतं भवे'दिति स्मृत्युक्तरीत्या वर्णाश्रमकुलविशेषादिप्रयुक्तपारमेश्वरनियोगानुवर्तनस्यैकरूपफलत्वोपपत्तेरिति भावः ॥

इति सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥ ६ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू० ॥ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

तत्रैव सेति विद्या गृहिणामपि न तदपेक्षेत । एकस्यास्तदपेक्षानपेक्षताया विरुद्धत्वात् ॥ ३०३ ॥

यज्ञेनेति श्रवणात्तस्याः कर्म ह्यपेक्षास्ति । आश्रमभिदया सा स्याद्गमनस्याश्व इव पुंभिदया ॥ ३०४ ॥

इति सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ शमदमाद्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामप्यवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्' 'श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि' इत्यादिना विद्यायाः शमादिसंपत्त्यपेक्षा श्रूयते । सा शमादिसंपत्तिर्गृहिणां संभवति न वेति संशयः ॥ यज्ञादिमत्तया बहुव्यापारव्याकुलानां तेषां तदुपरतिरूपा शमदमादिसंपत्तिर्न संभवति इति प्राप्ते उच्यते—गृहस्थो विहितकर्मव्यापृतोऽपि निषिद्धकाम्यादिकर्मसु व्यापाररहितः शमाद्युपेतः स्यात् 'शान्तो दान्तः' इत्यादिना 'श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि'-इत्यादिना च शमादेर्विहितत्वात्, विद्यानिष्पत्तये तदङ्गत्वेन तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् । आन्तराणां रागद्वेषादीनामनाविर्भूतिः शमः । सर्वेषामिन्द्रियाणामविहितव्यापारेभ्यो निवर्तनं दमः । निषिद्धकाम्यकर्मव्यापारोपरम उपरतिः । द्वन्द्वसहिष्णुत्वं तितिक्षा । विसृष्टतन्द्रादिव्याक्षेपस्य चित्तस्य परतत्त्वाभिमुख्यं समाधानम् । अपुरुषार्थसकलेतरशास्त्रपराङ्मुखी परविद्यामयपरमात्मतन्त्रोपनिषद्गोष्ठीसमुत्कण्ठारूपा सत्त्वकला श्रद्धा । विनिर्मुक्तसकलेतरदेवताराधना त्रिविधकरणसंपाद्या विशिष्टाष्टाङ्गयोगिनी परमशिवपरिचर्यामयी वैदिकी क्रिया भक्तिः । परमानन्दावेशमयमहामोक्षलक्ष्मीदर्शनत्वरा मुमुक्षा । ऐहिकामुष्मिकसकलभोगपराङ्मुखत्वरूपेण वैराग्येण नित्यानित्यवस्तुनिर्धारणाकारेण विवेकेन

अथ शमदमाद्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू० ॥ शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामप्यवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥ पूर्वाधिकरणे विद्याङ्गत्वेन गृहस्थानुष्ठेयतया व्यवस्थापितैर्यज्ञादिभिः शमादीनां विरोधाविरोधाभ्यां संशयः । शमादीनां सर्वव्यापारोपरतिरूपतया यज्ञादिभिर्विरोधोऽस्तीति पूर्वः पक्षः । तेषां तत्तदाश्रमविहितदेहयात्रोपयुक्तेतरोपरतिरूपतया नास्ति विरोध इति सिद्धान्तः । विद्याविरोधिनामन्तरिन्द्रियव्यापाराणामुपरमः शमः । ज्ञानेन्द्रियव्यापाराणामुपरमो दमः । कर्मेन्द्रियव्यापाराणामुपरम उपरतिः । परमात्मतन्त्रं परमाप्तेन शिवेन प्रणीतं सर्वज्ञानोत्तरादिशिवशास्त्रम् । तत्र विशिष्टानि भक्तेरष्टाङ्गानि—'मद्भक्तजनवात्सल्यं पूजायाञ्चानुमोदनम् । स्वयमभ्यर्चनं चैव मदर्थे चाङ्गचेष्टनम् ॥ मत्कथाश्रवणे प्रीतिः स्वरनेत्राङ्गविक्रिया । मन्नामकीर्तनं नित्यं मयि कैतववर्जन'मिति शिवेनैव निरूपितानि । वैदिकी क्रियेति । न तु तन्त्रोक्तप्रकारेति भावः । 'मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये' इत्यादि श्रुत्युक्ताधिकारिविशेषणरूपां मुमुक्षामुपायमुखेन संभावयति—ऐहिकेति । नित्यानित्यवस्तुनिर्धारणादनित्येषु विषयेषु वैराग्यं ततः शमादिसम्पत्त्या मुमुक्षेति क्रमः ॥ ननु 'यज्ञेने'त्यादिश्रुतिविहितविद्यासाधनकर्मानुष्ठानं विद्यानुष्ठानारंभात्प्रागिति 'विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापी' त्यधिकरणे भाष्यकारो वक्ष्यति । शमादिकंतु चित्तैकाग्र्यद्वारा विद्यास्वरूपोपकारकं विद्यानुष्ठानारंभप्रभृत्यनुष्ठेयम् । अतो यज्ञादेः

च विशिष्टस्य शमादिसंपत्तिक्रमेण संभवति मुमुक्षा । एते विवेकादयो मुमुक्षापर्यन्ताः परमधर्माः सर्वेषामाश्रमिणां विद्यार्थमविशेषेणानुष्ठेया इति ॥

इति शमदमाद्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

अथ सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

प्राणविद्यायां पठ्यते 'न ह वा एवंविदि किंचनानन्नं भवति' इति । इह प्राणविद्यानिष्ठस्य सर्वान्नानुमतिः प्रतीयते । तदेषा युक्ता न वेति संशयः ॥ किं तावत् प्राप्तम् ? मानान्तरप्राप्तस्य भोजनस्याविधेयत्वादिह सर्वान्नानुमतिरप्राप्ता विधीयते । इति प्राप्ते समाधीयते । प्राणविद्यानिष्ठस्यापि सर्वान्नानुमतिर्न स-

---

शमादेश्च विरोधशङ्कैव नास्तीति नेदमधिकरणमारंभणीयमिति चेन्मैवम् । विद्यासाधनं कर्मसञ्जातमुमुक्षेणा हि विद्योपायसम्पत्तिद्वारा विद्यालाभार्थमनुष्ठेयं । तदानीमपि निषिद्धकाम्यरुचिवासनानां समूलोन्मूलनार्थं शमादिकमनुष्ठेयमिति विरोधशङ्कावतरणात् विद्यारंभप्रभृत्यपि 'विद्याञ्चाविद्याञ्चे'ति श्रुतिविहितविद्यासहकारिकर्मानुष्ठानस्य वक्ष्यमाणतया तेन सह शमादेर्विरोधशङ्कावतरणाच्च ॥

इति शमदमाद्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

अथ सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू० ॥ सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥ यज्ञादीनां शमादीनाञ्च ब्रह्मविद्याशेषत्वमुक्तम् । तत्प्रसङ्गात्सर्वान्नानुमतेः प्राणविद्याशेषत्वमस्ति न वेति विचार्यते । 'न हवा' इत्यादिविधिस्तुत्यर्थत्वानवधारणात्संशयः । तत्र पूर्वः पक्षः । अदनस्य रागप्राप्तत्वेऽपि तदाश्रिता सर्वान्नानुमतिरप्राप्ताप्राणविद्याङ्गत्वेन विधीयते । अभक्ष्यभक्षणनिषेधस्तु पुरुषार्थत्वान्न तां ऋत्वर्थामास्कन्दति । उषस्तिचरितदर्शनमपि न तस्या बाधकम् । उषस्तेर्ब्रह्मविदः प्राणविद्यानिष्ठत्वाभावात् । ब्रह्मविदश्च 'नाविरतो दुश्चरिता'दिति श्रुत्या सकलनिषिद्धव्यावृत्तेरुक्तत्वादिति । सिद्धान्तस्तु, प्राणविद्यानिष्ठस्यापि सर्वान्नानुमतिरितरसाधारण्येन प्राणात्यय एव । 'न हवा एवंवि'दित्यादिकं, तु 'यत्किञ्चिदिदमा श्वभ्य आशकुनिभ्य' इति विहितस्याश्वादिकं सर्वमिदं प्राणस्यान्नमित्यनुचिन्तनस्य फलार्थवादमात्रम् ॥ न चापूर्वत्वात्प्रवृत्तिविशेषकरत्वाच्च तत्र विधिरिति युक्तम् । विधिविभक्तेरश्रवणात् तत्कल्पने च प्रत्यक्षस्य सामान्यनिषेधशास्त्रस्यपरिपन्थित्वादिति अव-

---

नयमणिमालायाम्

अथ शमदमाद्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू० ॥ शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामप्यवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

एवं तर्हि शमादेर्विधानमत्याश्रमिष्वेव । स्याद्विद्यार्थं गृहिणां यज्ञादिव्यापृतेस्त्यस्त्वात् ॥ ३०५ ॥

तेषामपि स विधातुर्निषिद्धकार्यादिविषयेषु । शक्यस्ततश्चसकलो विद्यार्थीशमदमाद्युपेतः स्यात् ॥ ३०६ ॥

इति शमदमाद्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

र्वदा, किंतु प्राणात्यय एव। अधिकशक्तेरुषस्तेर्ब्रह्मविदोऽपि हि प्राणात्यय एवोच्छिष्टभक्षणादौ श्रुतिर्दृश्यते—"मटचीहतेषु कुरुष्वाटक्या सह जायया उषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास। स हेभ्यं कुल्माषान् खादन्तं बिभिक्षे। स होवाच, नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च ये म इमा उपनिहिता इति। एतेषां मे देहीति होवाच। तानस्मै प्रददौ। हन्तानुपानमिति। उच्छिष्टं मे पीतं स्यादिति होवाच। न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति? न वा अजीविष्यमिमानखादन्निति होवाच कामो म उदपानम् ॥" इत्यादिरूपा। अतः प्राणात्यय एव सर्वान्नानुमतिः परविद्यावतोऽपीति ॥

सू ॥ अबाधाच्च ॥ २९ ॥

"आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः। स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः ॥" इत्याहारशुद्धेरबाधाच्च प्राणसंशय एव सर्वान्नानुमतिः ॥

सू ॥ अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥

प्राणसंशय एव सर्वान्नानुमतिः स्मर्यतेऽपि—"प्राणसंशयमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः। लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥"

धारणार्थेन सौत्रचकारेण सूचितोऽयं विधिकल्पनाबाधको हेतुः। 'प्राणविदोऽपि सर्वान्नानुमतिरितरवत्प्राणात्यय' एवेति प्रतिज्ञायां ब्रह्मविदोऽप्येवं किमुत प्राणविद इति कैमुतिकन्यायहेत्वन्तरप्रदर्शनार्थं 'तद्दर्शना'दिति सूत्रशेषं व्याचष्टे—अधिकशक्तेरित्यादिना। मटच्यः शकुनिविशेषाः। ताभिर्हतेषु कुरुषु कुरुदेशसस्येषु आटक्या अनुपजातस्तनादिव्यञ्जनया जायया सह उषस्तिर्ह उषस्तिरिति नाम्ना प्रसिद्धः च चाक्रायणः चक्रस्यापत्यम्। इभ्यग्रामे इभमर्हतः हस्त्यारोहस्य ग्रामे प्रद्राणकः अन्नालाभात्कुत्सितां गतिं गतः अत्यन्तकष्टावस्थां प्राप्तस्सन्नुवास मार्गवशात्कस्मिंश्चिद्दिवसे उषितवान्। स ह स किल कुल्माषान् कुत्सितान् माषान् जलपक्वकुलुत्थादिकान् वा खादन्तं इभ्यं बिभिक्षे। स ह इभ्यः किल उवाच। इतोऽस्मान्मया भक्ष्यमाणादुच्छिष्टकुल्माषराशेरन्ये कुल्माषा न विद्यन्ते यच्च ये यस्मिन् राशौ मे मदर्थमुपनिहिताः भक्षणार्थं प्रक्षिप्ता इमे कुल्माषा इतोऽन्ये न विद्यन्त इति पूर्वेण सम्बन्धः। इत्युक्त उषस्तिरुवाच। एतेषां मे देहि एतान्मह्यं देहीति। तानस्मा ऋषये प्रददौ। पानाय समीपस्थमुदकं गृहीत्वोवाच। हन्तेति हर्षे। अनुपानं इदमनुपानमपि गृहाण इत्युक्त ऋषिः प्रत्युवाच उच्छिष्टं वै मे मया पीतं स्यात् यदीदमुदकं पिबेयमित्युक्त इभ्यः प्रत्युवाच न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टाः किमेते कुल्माषा अपि नोच्छिष्टा इति। एवमुक्त उषस्तिरुवाच। नवा अजीविष्यं नैव जीविष्यामीमानखादन् कामो म उदपानम् इच्छातो ममोदकपानं लभ्यत इति। एवं ब्रह्मविद्येऽप्यत्यन्तकष्टावस्थायामप्यनन्यलभ्यस्य कुल्माषमात्रस्योच्छिष्टस्य ग्रहणम् अन्यलभ्यस्योदकस्य परिहरणं च दृष्टमित्यन्येषां च सर्वान्नानुमतिरत्यन्तकष्टावस्थायामेवेति कैमुतिकन्यायसिद्धमित्युपसंहरति—अत इति ॥ ब्रह्मविदनुष्ठानेनैव ब्रह्मविद्विषयवचनेनापि कैमुतिकन्यायः सिद्ध्यतीत्याह—सू० ॥ अबाधाच्च ॥२९॥ सत्त्वशुद्धिरन्तःकरणशुद्धिः। ध्रुवास्मृतिः निरन्तरस्मृतिसन्तानरूपध्यानलाभः ॥ सू० ॥ अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥ सर्वसाधारण-

सू ॥ शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

तस्मात् 'ब्राह्मणः सुरां न पिबेत्' इति कामकारनिवृत्तौ शब्दश्च भवति । अतश्च प्राणसंशय एव विदुषोऽपि सर्वान्नानुमतिः । अन्यथा निषिद्धाचरणेन परमेश्वरस्याद्रोही स्यादिति भावः ॥

इति सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

अथ आश्रमकर्माधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

विद्याहीनस्य गृहस्थस्याश्रमकर्म यज्ञादिकं 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इति विहिततया च 'यज्ञेन दानेन' इति श्रुतेर्विद्यासाधनतया चानुष्ठेयमवगम्यते ॥

सू ॥ सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

विद्यावतोऽपि 'विद्यां चाविद्यां च' इति श्रुतेर्विद्याङ्गतया विहिततया चानुष्ठेयमवगम्यते । तदिह विद्याहीनेन विद्यावता च यज्ञादिकं विद्यायास्साधनत्वेन

स्मृतिबलादप्येवमिति भावः ॥ सू० ॥ शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥ सर्वान्नानुमतिबाधनक्षमप्रत्यक्षश्रुतिप्रदर्शनार्थमिदं सूत्रम् । तस्मा 'द्ब्राह्मणः सुरां न पिबे'दिति शब्दः कठशाखायां श्रूयते । कामकारनिवृत्ताविति प्रयोजनस्य निमित्तत्वविवक्षया सप्तमी । अतश्चेति । सौत्रश्चकारो भिन्नक्रमतया योजितः ॥

इति सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

अथ आश्रमकर्माधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू० ॥ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥ विद्यानुष्ठानारंभात्प्राक्तदारंभप्रभृति च यज्ञादीनां द्विरनुष्ठानं सकृद्वेति विचारं प्रवर्तयिष्यन् विचारप्रसञ्जकं 'विहितत्वा'दित्यादिसूत्रद्वयेन दर्शयति । यज्ञादिकर्माश्रमकर्मापि भवति । अपिशब्दाद्विद्यासाधनं च । 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती'त्यादि श्रुत्याश्रमधर्मत्वेन विहितत्वात् चकारा 'द्यज्ञेन दानेने'त्यादिश्रुत्या विद्यासाधनत्वेन बोधितत्वाच्चेत्यस्य सूत्रस्यार्थः ॥ सू० ॥ सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥ 'विहितत्वाच्चे'त्यनुवर्तते । विद्यारंभप्रभृति यज्ञादिकं विद्यासहकारित्वेनानुष्ठेयम् चकारादाश्रमधर्मत्वेनाप्यनुष्ठेयम् । 'विद्याञ्चाविद्याञ्चे'ति श्रुत्या विद्यासहकारित्वेन बोधितत्वात् यावज्जीवादिश्रुत्याश्रमधर्मत्वेन विहितत्वाच्चेत्यर्थः । एवं मुमुक्षोर्विद्यारंभात्प्राक् विद्यारंभप्रभृति च यज्ञादिष्वधिकारद्वित्वे सिद्धे संशयं प्रवर्तयति—तदिहेति ।

नयमणिमालायाम्

अथ सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू० ॥ सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥ अबाधाच्च ॥ २९ ॥ अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥ शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

प्राणविदस्सर्वान्नानुमतौ विधिरस्त्यपूर्वत्वात् । सामान्यनिषेधः खलु संकुचितः स्याद्विशेषविधेः ॥ ३०७ ॥

क्लृप्तस्सामान्यविधिर्विरुद्धविधिकल्पनां विशेषेऽपि । बाधेत ततस्सा स्यात् प्राणात्ययगोचरा यथोषस्तेः ॥ ३०८ ॥

इति सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

अङ्गत्वेन विहितत्वेन च द्विरनुष्ठेयं सकृदनुष्ठेयं वेति संशये सत्युभयविधिबलात् द्विरनुष्ठेयमिति प्राप्ते सिद्धान्त उच्यते—

सू ॥ सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

उभयत्र विनियोगेनोभयाकारत्वेऽपि त एव यज्ञादयः, सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात्।

किं विद्याहीनेन विद्यायास्साधनत्वेन विहितत्वेन च द्विरनुष्ठेयम् । विद्यावता च विद्याङ्गत्वेन विहितत्वेन च द्विरनुष्ठेयम् उत विद्याहीनेन विद्यावता च सकृत्सकृदनुष्ठेयमिति संशयप्रकारः । यद्याश्रमधर्मरूपाद्यज्ञादेर्विद्यासाधनं यज्ञादिकं नित्याग्निहोत्रात्कौण्डपायिनामयनाग्निहोत्रमिव भिद्येत तदानीमाश्रमधर्मरूपान्मुख्याद्यज्ञादेर्विद्यासाधनं गौणं यज्ञादिकं पृथगनुष्ठेयमिति मुख्यगौणात्मकस्य यज्ञादेर्द्विरनुष्ठेयत्वं सिद्ध्यति । यदि 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती'ति श्रुतान्नित्याग्निहोत्रात् 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम' इति श्रुतं काम्याग्निहोत्रमिव न भिद्येत तदा काम्यप्रयोगान्नित्यानुष्ठानसिद्धिरिति प्रसङ्गन्यायेन यज्ञादिकं सकृदेवानुष्ठेयं सिद्ध्यति । अतोऽत्र किं नित्याग्निहोत्रमासाग्निहोत्रन्यायेन भेदः उत नित्याग्निहोत्रकाम्याग्निहोत्रन्यायेनाभेदः इति कर्मभेदाभ्यामयं संशयः । तत्र पूर्वपक्षमाह —उभयविधिबलादिति । अयमाशयः—युक्तमेकस्यैवाग्निहोत्रस्य नित्यत्वेन काम्यत्वेन च प्रयोगभेदमात्रमिति यावज्जीवस्वर्गकामवाक्ययोरेकत्रैव प्रकरणे श्रवणात् । 'यज्ञेने'त्यादिवाक्यस्य 'विद्याञ्चाविद्याञ्चे'ति वाक्यस्य च प्रकरणान्तरे श्रवणात् मासाग्निहोत्रन्याय एव प्रवर्तते । न च तत्र 'जुहोती'ति होमे विधिः श्रूयते । अतो विहितस्य विधानायोगेन विहितात्प्रसिद्धाग्निहोत्रहोमादस्य होमस्यान्यत्वसिद्धौ तत्र वर्तमानं नाम तत्परतन्त्रं सत्प्रसिद्धाग्निहोत्रप्रत्यभिज्ञापकं न भवतीति तत्र प्रकरणभेदात्कर्मान्तरत्वमस्तु । इह तथा यज्ञादिषु विधिर्न श्रूयते । किन्तु विविदिषायामिति वाच्यम् । अत्रापीष्यमाणविद्योद्देशेन यज्ञादिकं विधेयमिति यज्ञादिनाम्नो विधेयपरत्वेनाग्निहोत्रनामतुल्यत्वात् । एतेन 'मासमग्निहोत्रं जुहोती'त्यनुपादेये काले विधिसंक्रमायोगेन होमस्यैव विधेयत्वं वाच्यमिति विहितस्य विधानायोगात्तत्र कर्मभेद इति निरस्तम् । कालवत्फलस्याप्यनुपादेयत्वेनात्रापि यज्ञादेरेव विधेयत्वस्य वाच्यत्वात्प्रसिद्धस्य यज्ञादेः प्राप्तत्वेन तस्याप्राप्तो विद्याफलसंबन्धो बोधयितुं शक्य इत्येतत्तु तत्रापि तुल्यम्, प्रसिद्धस्यैवाग्निहोत्रस्य मासगुणसम्बन्धो बोधयितुं शक्यत इति । तस्मादनुपादेयसम्बन्धे कर्मण एव विधेयत्वमिति मासाग्निहोत्रन्यायस्येहापि तुल्यत्वात्प्रकरणान्तरात्कर्मभेदः स्यादेवेति ॥ सू० ॥ सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥ उभयलिङ्गादित्यस्योभयत्र कर्मैक्ये प्रत्यभिज्ञानरूपाल्लिङ्गादित्यर्थमाह —सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानादिति । अयमाशयः—'मासमग्निहोत्रं जुहोती'त्यत्र विधेयं कर्माग्निहोत्रादन्यदपि होमरूपतयावगम्यत इति युक्तम् । तत्राग्निहोत्रशब्दस्य साध्यसादृश्यावलम्बनया गौण्या वृत्त्या वर्तनम् । इह तु यज्ञादिशब्दोपात्तं कर्म यज्ञादेरन्यच्चेत्तत्किंरूपमित्यवगन्तुं न शक्यते । इष्टिपशुसोमादिरूपाणां यज्ञादीनां मध्ये केन यज्ञादिना सादृश्यमवलम्ब्य प्रवृत्तया गौण्या वृत्त्या यज्ञादिशब्दवृत्तिरित्यप्यवगन्तुं न शक्यते । यज्ञादिनाम्ना द्रव्यदेवताद्यतिदेशे सति देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागत्वादिरूपयज्ञादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्राप्तेरनिवार्यत्वेन यज्ञादिभिन्नत्वमपि विधेयस्य कर्मणस्समर्थयितुं न शक्यते । तस्मादिह यज्ञादिशब्दानां 'यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः, तप एव द्वितीयः ।' 'भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वर'मित्यादिश्रुतिस्मृतिष्विव प्रसिद्धयज्ञादिपरत्वमेव युक्तमिति ॥

एवं च कर्मस्वरूपैक्ये सति संयोगपृथक्त्वन्यायेन न विरोधः । सकृत्प्रयोगेऽपि वचनद्वयबलेन कर्मण एकस्याप्याकारद्वयोपपत्तेः । यथा 'खादिरो यूपो भवति—खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वन्ति' इत्यत्र वचनद्वयबलेन नित्यत्वं काम्यत्वं चैकस्य खादिरत्वस्य, तद्वत् । ततो विदुषोऽप्यविदुषोऽपि विद्याङ्गतया विद्याहेतुतया विहिततया च सकृदेवानुष्ठेयं यज्ञादिकमिति ॥

सू ॥ अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

'धर्मेण पापमपनुदति' इति श्रुतिर्विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवर्तनेन विद्याया अनभिभवं कर्मानुष्ठानकार्यं च दर्शयति । अतो न पूर्वोक्तविरोधः ॥

इत्याश्रमकर्माधिकरणम् ॥ ९ ॥

नन्वेवमैक्यप्रत्यभिज्ञया नित्यस्यैव यज्ञादेः काम्यत्वेनानित्यत्वाङ्गीकारे विरोधः स्यादित्याशङ्क्याह—संयोगेति । 'एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्व'मिति जैमिनिसूत्रोक्तन्यायस्संयोगपृथक्त्वन्यायः । एकस्यानुष्ठेयस्य नित्यानित्योभयरूपत्वे संयोगपृथक्त्वं कारणमिति तस्य सूत्रस्यार्थः । सिद्धरूप इवानुष्ठेये वस्तुनि नित्यत्वानित्यत्वयोर्न वस्तुकृतो विरोधोऽस्ति षोडशिग्रहकर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वयोरिव । विनियोजकप्रमाणैक्ये शब्दकृतो विरोधः स्यात् । एकस्य वाक्यस्योभयसम्बन्धबोधकत्वासंभवात् । सोऽपि नास्ति । 'खादिरो यूपः' 'खादिरं वीर्यकामस्ये'त्यादिविनियोजकप्रमाणभेदसद्भावादिति तस्य सूत्रस्याभिप्रायः ॥ ननु कर्मैक्ये नित्यत्वानित्यत्वविरोधाभावेऽपि नित्यार्थं फलार्थं च द्विःप्रयोगः स्यादित्याशङ्क्याह—सकृत्प्रयोगेऽपीति । कर्मैक्यवत्प्रयोगैक्येऽपि सति न विरोधः काम्यानुष्ठानतः प्रसङ्गान्नित्यार्थसिद्धेरिति भावः । कर्मैक्ये प्रमाणान्तरसमुच्चयार्थं सूत्रम्—सू० ॥ अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥ 'कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते'इत्यादिभिः कर्मणां विद्यासाधनत्वे विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तिर्द्वारमितीत्यवगतम् । तदेव चाश्रमधर्माणां कार्यमिति 'धर्मेण पापमपनुदती'ति श्रुतिर्दर्शयति—अतो विद्यापेक्षितद्वारजनकत्वेन क्लृप्तस्यैव कर्मणो विद्यासाधनत्वं युक्तमित्यपीतोऽपि कर्मैक्यमवसीयत इति भावः । अतो न पूर्वोक्तेति । एवं दृढे कर्मैक्ये नित्यत्वानित्यत्वविरोधः संयोगपृथक्त्वन्यायेनैव परिहरणीय इति भावः । 'विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयꣳसह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुत' इति मन्त्रस्यायमर्थः—विद्यां ब्रह्मोपासनां अविद्यां तत्सहकारिकर्मवृन्दं चेति तदुभयं यः सह वेद सहकारिसहकार्यभावेन युगपदनुष्ठेयं वेद स विद्वानहरहरनुष्ठीयमानेन तेन कर्मणा मृत्युं तीर्त्वा विद्यानुवृत्तितद्वैशद्यादिप्रतिबन्धकदुरितजातमभिभूय विद्यया साक्षात्कारपर्यन्तया मुक्तिं प्राप्नोतीति ॥

इत्याश्रमकर्माधिकरणम् ॥ ९ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ आश्रमकर्माधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू० ॥ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥ सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥ सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥ अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

प्राङ्ज्ञानानुष्ठानात्तदिच्छता तदनुतिष्ठता वापि । कर्म द्विरनुष्ठेयं साधनसहकारिनित्यभावेन ॥ ३०९ ॥

कर्मैकमेव तावद्यज्ञादिप्रत्यभिज्ञानात् । कर्मैक्ये सति काम्यानुष्ठानान्नित्यसिद्धिः स्यात् ॥ ३१० ॥

इति आश्रमकर्माधिकरणम् ॥ ९ ॥

अथ अन्तराधिकरणम् ॥ १० ॥

सू ॥ अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

उक्तमाश्रमिणां विद्या संपद्यत इति । इहानाश्रमिणां विद्या संपद्यते न वेति संदेहः ॥ अनाश्रमिणः स्नातका विधुराश्च, तेषां ब्रह्मविद्या न संभवति, विद्यासाधनभूतानामाश्रमधर्माणामभावात् ॥ इति प्राप्ते वदामः—रैक्वादिषु विद्यादर्शनादनाश्रमिणामपि विद्या संभवत्येव ॥ यदुक्तं विद्यासाधनाश्रमधर्माभावादिति, तत्राह—

सू ॥ अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

अनाश्रमिणामपि जपादिना विद्यानुग्रहः स्मर्यते 'जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥' इति ॥

सू ॥ विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

आश्रमनियतधर्मविशेषेणापि विद्याऽनुग्रहः श्रूयते । 'तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया चात्मानमन्विष्य' इति ॥

सू ॥ अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

अनाश्रमित्वादितरदाश्रमित्वं ज्यायः, धर्मभूयस्त्वात्, 'अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु

अन्तराधिकरणम् ॥ १० ॥

सू० ॥ अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥ 'विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापी'त्याश्रमकर्मणां विद्यासाधनत्वं विद्यासहकारित्वं चोक्तम् । तर्ह्यनाश्रमिणामाश्रमकर्माभावाद्विद्या न सम्पद्यत इति पूर्वपक्षोत्थानात्सङ्गतिः । अनाश्रमिणां विद्यासाधनसहकारिकर्मासंभवसंभवाभ्यां संशयः । ये गुरुकुलात्समावृत्तौ सत्यामकृतदारसङ्ग्रहाः स्नातकाः ये च मृतपत्नीका विधुराः तेषां विद्या न सम्पद्यते 'विविदिषन्ति यज्ञेने'त्यादिश्रुतावाश्रमधर्माणामेव विद्यासाधनत्वेन वर्णितत्वात् 'विद्यांश्चाविद्यांश्चे'ति श्रुतावविद्याशब्दस्यापि तत्समानन्यायत्वेनाश्रमधर्मपरत्वात् आश्रमानियतजपादिमात्रेण तेषां विद्यानुग्रहाङ्गीकारे भूयसामाश्रमधर्माणामेव विद्यासाधनत्वेन विधानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति पूर्वः पक्षः । आश्रमान् अन्तरा वर्तमानानामपि स्नातकविधुराणां विद्या सम्पद्यत एव । रैक्वादिषु संवर्गविद्यादिदृष्टेरिति सिद्धान्तः ॥ नन्वन्यार्थदर्शनरूपलिङ्गमात्रं न साधकमिति प्रतिपादकप्रमाणप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—सू० ॥ अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥ संसिध्येत् ब्रह्मविद्यां लभत इत्यर्थः । निरपेक्षप्रापकप्रमाणदर्शनार्थं सूत्रम्—सू० ॥ विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥ विद्यार्थाश्रमधर्मविधिवैयर्थ्यपरिहारार्थं सूत्रम्—सू० ॥ अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥३९॥ धर्मभूयस्त्वादिति । तेनाविलम्बिता विद्योत्कर्षप्राप्तिर्लभ्यत इति भावः । लिङ्गादित्येतत्र्याचष्टे—

दिनमेकमपि द्विजः' इति स्मृतेश्च। एवमनाश्रमित्वादाश्रमित्वं वरमेव; तथाऽप्यापद्विषयेऽनाश्रमिणामपि जप्यादिसाधनेन विद्या संपद्यत एवेति ॥

इति अन्तराधिकरणम् ॥ १० ॥

अथ तद्भूताधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू ॥ तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

इहोर्ध्वरेतसां पूर्वाश्रमावरोहोऽस्ति न वेति संदेहः। 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहाद्वा वनी भूत्वा प्रव्रजेत्' इत्याश्रमारोहो यथा स्वेच्छाधीनस्तथाऽवरोहोऽपि ॥ इति प्राप्ते सिद्धान्तयामः—नैष्ठिकादिभूतस्यातद्भावः ततः प्रच्युतिर्न संभवति। कुतः? नियमात् तद्रूपाभावेभ्यः। नियच्छन्ति हि 'अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्' इति। 'अरण्यमियात् ततो न पुनरेयात्' इति 'संन्यस्याग्नीन् न पुनरावर्तयेत्' इति च शास्त्राणि नियच्छन्ति। न चारोहरूपशास्त्रवदवरोहरूपशास्त्राणि सन्ति। अतस्तेषामप्रच्युतिनियमश्रुतेः प्रच्युतौ श्रुत्याद्यभावाच्च न तेषां विद्याऽधिकारः। जैमिनेरप्येवमेव मतम् ॥ आरूढपतितस्य प्रायश्चित्तादिना विद्याऽधिकारो नास्तीत्याह—

अनाश्रमीति। आपद्विषय इति। आश्रमान्तरप्राप्त्युपायासंपत्तिविषय इत्यर्थः ॥

इति अन्तराधिकरणम् ॥ १० ॥

अथ तद्भूताधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू० ॥ तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥ ऊर्ध्वरेतसामाश्रमं प्राप्य पुनर्दारपरिग्रहं कृतवतां विद्याधिकारोऽस्ति न वेति विद्याधिकारविशेषणभूतशास्त्रापर्युदाससम्पत्त्यसंपत्तिभ्यां संशये पूर्वपक्षः। आश्रमाणामारोहवदवरोहोऽप्यस्तु नाम वृक्षाणामिव। ततश्च दारपरिग्रहेण गार्हस्थ्ये सति विद्याङ्गकर्मभूयस्त्वमपि लभ्यत इति 'अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्चे'ति न्यायः प्रवर्तेत। यदि तु 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवे'दिति क्रमस्योक्तत्वात् व्युत्क्रमे गृहस्थाश्रमप्राप्तिर्न स्यात् तदानीं तेषां स्वाश्रमप्रच्युतानामनाश्रमित्वेऽ'प्यन्तरा चापि तु तद्दृष्टेरिति' न्यायः प्रवर्तेत। तस्मादुभयथापि तेषां विद्याधिकारोऽस्तीति। नेति सिद्धान्तः। यतस्तद्भूतस्य ऊर्ध्वरेतसामाश्रमं प्राप्तस्य नातद्भावः तदाश्रमपरित्यागो नास्ति। 'अत्यन्तमात्मान'मित्यादिशास्त्रैस्तथा नियमनात् अतद्रूपापत्तौ शास्त्राभावाच्च। तथा च नियमोल्लङ्घनेन शास्त्रपर्युदस्तानां नास्ति विद्याधिकार इति ॥ ननु तर्ह्यवरुह्य कृतप्रायश्चित्तानां तत्राधिकारोऽस्त्वित्याशङ्कानिराकरणार्थं

नयमणिमालायाम्

अथ अन्तराधिकरणम् ॥ १० ॥

सू० ॥ अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥ अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥ विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥ अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

विद्यायामधिकारो विदुरादेर्नास्त्यनाश्रमिणः। विद्यार्थस्याभावादाश्रमधर्मस्य कस्यापि ॥ ३११ ॥

रैक्वादिषु तद्दृष्टेरस्ति तु तस्यापि तदधिकृतिः। तदनुग्रहश्च युक्तो जपैश्च सामान्यधर्मैश्च ॥ ३१२ ॥

इति अन्तराधिकरणम् ॥ १० ॥

सू ॥ न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

यदवकीर्णिनो गर्दभपश्वालम्भनम् 'अवकीर्णिपशुश्च तद्वत्' इत्यधिकारिलक्षणोक्तं प्रायश्चित्तं, तदप्यारूढपतितस्य न संभवति—'आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते नरः। प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्ध्येत्स आत्महा ॥' इति तस्य प्रायश्चित्तानधिकारस्मृतेस्तदसंभवात् ॥

सू ॥ उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

उपपातकत्वात् प्रायश्चित्तमप्येके मन्यन्ते, मधुशनप्रायश्चित्तवत्। तदुक्तम्—'उत्तरेषां चैतदविरोधि' इति। उपकुर्वाणस्य यदुक्तं तत् स्वाश्रमाविरोध्यन्येषामप्याश्रमिणां भवतीत्यर्थः ॥

सू ॥ बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

उपपातकत्वे महापातकत्वेऽपि कर्माधिकारादिबहिष्कृता एते, 'प्रायश्चित्तं न

सूत्रम् ॥ सू० ॥ न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥ अवकीर्णिपशुश्च तद्वदिति। पूर्वतन्त्रे अधिकाराध्याये यदधिकरणं तत्रावकीर्णिप्रायश्चित्तरूपपशुबन्धप्रकारश्चिन्तितः। अवकीर्णिपशुः स्थपतीष्टिवल्लौकिकाग्नौ कर्तव्यः निषादस्थपतेरिव ब्रह्मचारिणोऽप्याधानासंभवादिति। एवंभूतं प्रायश्चित्तमपि तेषां नास्ति। 'आरूढो नैष्ठिकं धर्म'मिति व्रतभ्रष्टानां पतितत्वस्मरणेन प्रायश्चित्तानर्हत्वादित्यर्थः। अतोऽवकीर्णिप्रायश्चित्तस्मरणमुपकुर्वाणब्रह्मचारिविषयमिति भावः ॥ सू० ॥ उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥ एके आचार्याः नैष्ठिकादीनां ब्रह्मचर्यप्रच्यवनमुपपातकं न तु महापातकं तेष्वपरिगणनादिति मन्यमाना मधुशनस्येव प्रायश्चित्तसद्भावं मन्यन्ते। तथैव स्मृतावुक्तमित्यर्थः। गौतमस्मृतौ उपनयनादिर्नियम इत्यारभ्योपकुर्वाणस्य नियमान्विधायातिदिष्टम् 'उत्तरेषां चैतदविरोधी'ति। उपकुर्वाणस्य यावन्नियमजातमुक्तं तत्र यदुत्तरेषामाश्रमाणां विरोधि यथा गृहस्थस्य भैक्षचरणं सन्न्यासिनोऽग्नीन्धनमित्यादि तत्परित्यज्यान्यत्सर्वं भवतीत्यर्थः। एवञ्चोपकुर्वाणस्योक्तं गर्दभपश्वालम्भनं नैष्ठिकस्यापि भवति। वानप्रस्थसन्न्यासिनोस्तु कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं विशिष्य विहितं प्रायश्चित्तं भवति। यत्तु 'प्रायश्चित्तं न पश्यामी'ति स्मरणं तद्दुर्बलम्। विलम्बितत्वात्। अदर्शनेन हि प्रायश्चित्ताभावोऽनुमेयः। तेन निषेधश्रुतिः कल्पनीयेति। अतस्तत्स्मरणं प्रायश्चित्तगौरवख्यापनार्थमिति न तद्विरोध इति भावः ॥ एवं च कृतप्रायश्चित्तानां तेषां विद्याधिकारोऽस्त्विति शङ्कासूत्रमेतत्—सू० ॥ बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच ॥ ४३ ॥ पापानां द्वे शक्ती। इह कर्माधिकारशिष्टसंसर्गविरोधिनी परत्र नरकापादिनी च। नैष्ठिकानां प्रायश्चित्तसद्भावेऽपि तेन परत्र नरकापादिन्येव पापशक्तिर्हीयते न त्विह प्रत्यापत्त्यापा-

पश्यामि येन शुद्ध्येत् स आत्महा' इति स्मृतेः, शिष्टबहिष्काराच्च । अतः सर्वथैवारूढपतितानां न विद्याऽधिकारः ॥

इति तद्भूताधिकरणम् ॥ ११ ॥

अथ स्वाम्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

सू ॥ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

उक्तमुद्गीथाद्युपासनम् । तदनुष्ठानं यजमानस्य, उत ऋत्विजामिति संशयः ॥ किं प्राप्तम्? उद्गीथाद्युपासनं यजमानस्यैवानुष्ठेयम्, तस्यैव वीर्यवत्तरत्वफलश्रवणात्, नर्त्विजामित्यात्रेयमतम् ॥ सिद्धान्त उच्यते—

सू ॥ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॥ ४५ ॥

'एवंविदुद्गाता ब्रूयात्' इति वाक्यशेषे उद्गातुरुपासकत्वं स्फुटं श्रूयते । आ-

---

दिनी । 'नास्यास्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषं तु निर्हण्यते' 'प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायत'इत्यादिस्मरणात् । अतः 'प्रायश्चित्तं न पश्यामी'त्यादिस्मरणमप्यैहिकप्रत्यापत्त्यापादकप्रायश्चित्ताभिप्रायमिति भावः ॥

इति तद्भूताधिकरणम् ॥ ११ ॥

अथ स्वाम्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

सू० ॥ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥ उपासनानुष्ठातृविचारप्रसङ्गागतमिदमधिकरणम् । फलस्य कर्तृगामित्वात् ऋत्विक्परिक्रयाच्च संशयः । तस्यैवेति । ऋत्विक्परिक्रयस्याङ्गानुष्ठानार्थत्वात् पृथक्फलवदुपासनं प्रधानमिति फलार्थिना यजमानेनैवोपासनं कार्यं गोदोहनादेः पृथक्फलत्वेऽपि ऋत्विक्कर्तृकप्रणयनादित्याश्रितस्य पृथक्कृत्य यजमानेनोपादातुमशक्यत्वात् न याजमानत्वम् । उपासनानां तु क्रियारूपाणामुद्गीथादिभ्यः पृथक्कृत्य यजमानेन कर्तुं शक्यत्वात् प्रधानत्वाच्च याजमानत्वमेव युक्तम् । औद्गात्रसमाख्यादिकं तु 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरी'ति न्यायविरोधान्नादरणीयमिति भावः ॥ सू० ॥ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॥ ४५ ॥ 'एवंविदुद्गाता ब्रूयात् । कं ते काममागायानीत्येष ह्येव कामागानस्येष्टे य एवंविद्वान्त्साम गायती'ति । 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत' इत्याद्युद्गीथविद्याप्रकरणे श्रूयते । एवंविदन्तरादित्येऽन्तर-

---

नयमणिमालायाम्

अथ तद्भूताधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू० ॥ तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥ नचाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥ उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥ बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

आरोहवदवरोहानुमत्यभावेऽपि चाश्रमिणाम् । अवरुह्य कृतनिष्कृतिरधिकारी भवतु विद्यायाम् ॥ ३१३ ॥

पतितस्यास्य न निष्कृतिरस्ति तु यदि चोपपातकत्वेन । विद्याधिकारबाह्यस्मृत्याचारात्तथाप्येषः ॥ ३१४ ॥

इति तद्भूताधिकरणम् ॥ ११ ॥

र्त्विज्यमेव तदनुष्ठानमित्यौडुलोमिमतम्। कथमन्यकर्तृकमन्यगामिफलं स्यादिति चेत्, ऋत्विजां कर्मस्वरूपवदशेषाङ्गानुष्ठानाय यजमानेन क्रीतत्वात्। साङ्गकर्मानुष्ठानाय हि ऋत्विजो यजमानेन परिक्रियन्ते। तस्मादृत्विक्कृतं यजमानकृतमेवेति, फलं च तस्य स्वामिन एवेति न विरोधः ॥

इति स्वाम्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

क्षिणि चोपदिष्टं परमेश्वरस्वरूपं सर्वपापोदितत्वादिधर्मैः देवलोककामावाप्तिमनुष्यलोककामावाप्तिरूपफलाभ्यां च सह विद्वानुद्गाता यजमानं प्रति ब्रूयात्। कं ते काममैहिकमामुष्मिकं वा किं फलमुद्दिश्य आगायानि तत्फलानुकूलोपासनासहितं गानं करवाणीति। हि यस्मादेष एवोद्गाता कामागानस्याभिमतफलसाधनोपासनासहितगानस्येष्टे। कः। य एवं विद्वान् अधिदैवताध्यात्मोपदिष्टपरमेश्वरस्वरूपं विद्वान् साम गायतीत्यर्थः। अत्रोद्गातृकर्तृकमेव वेदनमिति स्पष्टम्। एवं 'यदेव विद्यया करोति' 'य एतदेवंविद्वान् साम गायत्युभौ स गायती'त्यादिकमप्युदाहरणम्। न च यागदानादीनां फलवतां यजमानकर्तृकत्वे प्राधान्यं प्रयोजकम्। किं तु यजमानस्य द्रव्ये स्वत्वत्यागो नान्येन कर्तुं शक्य इत्येतत्प्रयोजकम्। अत एवाङ्गत्वेऽपि दक्षिणादानं याजमानम्। एवं च यदृत्विग्भिः कारयितुं शक्यं तस्य सर्वस्याप्यर्थे ऋत्विजां परिक्रीतत्वादौद्गात्रादिसमाख्यानुसाराच्च उद्गीथाद्युपासनमुद्गात्रादिभिरेव कर्तव्यम्। तदिदं हेत्वन्तरं 'तस्मै हि परिक्रियत' इति सूत्रशेषेण कण्ठोक्तम्। तत्सूत्रशेषं शंकोत्तरत्वेनापि योजयति—**कथमन्यकर्तृकमिति**। 'साङ्गकर्मानुष्ठानायेत्यनेन प्राधान्यं यजमानकर्तृकत्वे प्रयोजकं न भवति। परिक्रयस्य दृष्टार्थत्वाय सर्वमपि ऋत्विग्भिरेव कर्तव्यमित्युत्सर्गो दर्शितः। अत एव 'निर्देशाच्छेषभक्षोऽन्यैः प्रधानव'दिति पूर्वतन्त्राधिकरणे शंयुवाककालकर्तव्यं हविश्शेषभक्षणं ऋत्विग्भ्योऽन्यैः कर्तव्यम्। सर्वेष्वपि भक्षणेषु ऋत्विग्यजमानकर्तव्यत्वेन प्राप्तेषु 'यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्ती'ति तैरिडाभक्षणमेव कार्यमिति परिसंख्यातत्वादिति पूर्वपक्षं कृत्वा तद्वचनमृत्विजां भक्षणान्तरनिवृत्त्यर्थं न भवति। किं तु सर्वत्रापि प्रयोगे कर्तृत्वेन प्राप्तानामृत्विजामेवेडाभक्षणमिति यजमानस्याप्राप्तौ तत्प्राप्त्यर्थम्। अतः शंयुवाककालभक्षणमृत्विग्भिः कर्तव्यमिति सिद्धान्तितम्। एवं यत्र वचनेन याजमानसमाख्यया न्यायेन वा यजमानस्य कर्तृत्वं प्राप्नोति तत्रैवोत्सर्गस्यापवादः। अन्यत्र सर्वत्र ऋत्विजामेव कर्तृत्वमित्युद्गीथाद्युपासनास्वपि तथैवेति भावः ॥

इति स्वाम्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ स्वाम्यधिकरणम् ॥ ३० ॥

सू० ॥ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॥ ४५ ॥

यजमानेनैव भवेदुद्गीथादावुपासनं कार्यम्। फलकृत्स्येकाश्रयतोत्सर्गाद्याने विशिष्यनियमाच्च ॥ ३१५ ॥

ऋत्विक्कर्तृकमेतद्गोदोहनवत्तदीयकर्माश्रयणात्। उद्गातैवंविदिति स्फुटमक्ष्यादिस्यवाक्यशेषाम्नानात् ॥ ३१६ ॥

इति स्वाम्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

अथ सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

सू ॥ सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४६ ॥

कहोलब्राह्मणे श्रूयते—'तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः' इति बहूपनिषत्तात्पर्यनिर्णयरूपं पाण्डित्यं निश्शेषेण संपाद्य बाल्येन रागद्वेषादिरहितत्वात् बाल्यसदृशेनावस्थान्तरेणावतिष्ठेत । ततः पाण्डित्यबाल्ये निश्शेषं संपाद्याथ मुनिः इति । अत्र पाण्डित्यबाल्यवन्मौनमपि विधीयते न वा । इति संशये मुनिरित्यत्र भवेदित्यादिविधिप्रयोगाभावान्न विधीयते ॥ इति प्राप्तेऽभिधीयते—विद्यावतो यज्ञादिवत् पाण्डित्यबाल्ययोस्तृतीयं सहकार्यन्तरं मौनं विधीयत एव, प्रकृष्टमननशीले मुनिशब्दस्य प्रसिद्धेः । विद्यानिष्पत्त्यर्थमुपास्यविषयाभ्यासरूपमिदं प्रकृष्टमननं

अथ सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

सू० ॥ सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४६ ॥ यज्ञादीनां शमादीनां च विद्यासहकारिणां निरूपणानन्तरं संगतिविशेषप्राप्तां सर्वान्नानुमत्यादिचिन्तां कृत्वा पुनरपि विद्यायामेव सहकार्यन्तरं निरूप्यत इति संगतिः । रागप्राप्तत्वेन श्रवणमननयोरविधेयत्वस्य प्रथमाधिकरणभाष्ये निरूपितत्वादिह तयोर्विधिश्रवणं तेन विरुध्येतेत्याशङ्क्य पाण्डित्यबाल्यशब्दयोरर्थान्तरमाह—बहूपनिषदिति । ऊहापोहक्षमादिः पण्डा सास्य सञ्जातेति पण्डितः तस्य कर्म पाण्डित्यं श्रवणमननानन्तरं तदभ्यासपाटववशाल्लब्धया ऊहापोहक्षमया नवनवोन्मेषशालिन्या प्रतिभया श्रुतमतार्थानुकूल्येन सकलोपनिषत्तात्पर्यप्रतिष्ठापनं पाण्डित्यं तदनुकूलप्रतिभाशक्तौ सत्यामपि बालवद्रागद्वेषस्वमाहात्म्यप्रख्यापनाहंकारादिराहित्यं बाल्यं तदुभयं श्रवणमननानन्तरभाविविद्यासहकारित्वेन विधेयमिति सम्प्रतिपन्नमेव । इह पुनरथ मुनिरित्युक्तं तृतीयमपि सहकार्यन्तरं विधीयते न वेति विध्यर्हत्वानर्हत्वाभ्यां संशये श्रवणमननबाल्यपाण्डित्येभ्योऽन्यस्य विध्यर्हस्य कस्यचिददर्शनाद्विधिशब्दाश्रवणाच्च न विधीयते किं तु मननमेवानूद्यत इति प्राप्ते सौत्रपदानि व्याचक्षाण एव सिद्धान्तयति—विद्यावत इति । तद्वत इत्यस्य व्याख्यानमिदम् । 'विध्यादिव'दित्यस्य व्याख्यानं—यज्ञादिवदिति । विधीयत इति । विधिर्यज्ञादिः शमादिश्च । आदिशब्देन विधिसरूपवाक्याभ्यामनूदितं श्रवणं मननं च गृह्यते । तृतीयशब्दस्यावध्यपेक्षापूरणं पाण्डित्यबाल्ययोरिति । तृतीयशब्दसामानाधिकरण्येन सहकार्यन्तरविधिपदव्याख्यानम्—सहकार्यन्तरमिति । विधीयत इति विधिः । सहकार्यन्तरं चासौ विधिश्चेति समानाधिकरणसमास इति भावः । 'पक्षेणे'ति पदं साध्याहारं व्याचष्टे—प्रकृष्टेति । मननमात्रं न मुनिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं किं तु प्रकृष्टं मननम् । प्रकर्षश्च मननस्य स्नेहपूर्वकतया चिरविरहिताया नायिकायाः नायकविषयस्येव निरन्तरमनुवर्तमानत्वरूप इह पक्षेणेत्यनेनाध्याहार्यपदयुक्तेन विवक्षित इति भावः । तमेवं प्रकर्षं दर्शयति—विद्यानिष्पत्त्यर्थमिति । यस्योपासनानुष्ठानकालव्यतिरिक्तकालेष्वपि गच्छतस्तिष्ठतः शयानस्य वा उपास्यविषया चिन्तानुवर्तते । तस्यैवोपा-

तिष्ठासेदिति पदानुवृत्त्या विधीयते। ततो मौनविधिः संभवति विद्यावत इति॥

इति सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

अथ कृत्स्नभावाधिकरणम् ॥ १४ ॥

सू ॥ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥

इह सर्वेषामाश्रमाणां विद्या साधारणी, उत विशेषोऽस्तीति संशयः॥ ब्रह्मचारिणो वेदाभ्यासे आचार्यपरवशत्वात् गृहस्थस्य कुटुम्बभरणायासित्वात् वनस्थस्य वैखानसधर्मव्यापृतत्वान्न तेषां ज्ञानध्याने संभवतः। 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थास्सन्न्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्त्वाः' इति वेदान्तार्थज्ञानवतां सन्न्यासयोगश्रवणात् 'अन्त्याश्रमस्थः' इति ध्यानविधौ दर्शनाच्चान्त्याश्रमिणामेव ज्ञान-

---

सनाकालेऽपि तद्विषयचित्तैकाग्र्याद्विद्या दृढीभवति। यस्य तूपासनाकाले यथाकथंचिद्विद्यानुष्ठानेऽपि समयान्तरेषु चिन्तान्तरावेशः तस्योपासनानुष्ठानकालेऽपि चेतसि समयान्तरचिन्तितविषयान्तरानुप्रवेशाद्विद्या न दृढीभवेदित्युपास्यविषयाभ्यासोऽपि विद्यासहकारीत्येवंरूपं प्रकृष्टं मननमेव 'अथ मुनि'रित्यत्र विधीयते। श्रवणप्रतिष्ठार्थस्य मननमात्रस्य प्रागेव निर्वृत्तत्वेन तत्राथशब्दानन्वया'त्तिष्ठासे'दिति पदानुवृत्त्या मननस्य विधेयत्वसंभवाच्चेति भावः॥

इति सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

अथ कृत्स्नभावाधिकरणम् ॥ १४ ॥

सू० ॥ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥ यदि विद्यादार्ढ्यार्थमुपासकानां चेतसस्सर्वदोपास्यप्रावण्येन भाव्यं तर्हि सन्न्यासिनामेव विद्यास्वधिकारः स्यात् नेतरेषामिति पूर्वपक्षोत्थानात्सङ्गतिः। इतरेषां सार्वदिकोपास्यप्रावण्यसंभवासंभवाभ्यां संशयः। इतरेषां तत्तदाश्रमविहितकर्मानुष्ठानवैयग्र्यमावश्यकमिति तदसंभवेन पूर्वपक्षः। सन्न्यासयोगादित्यादिश्रवणं च तदुपोद्बलकम्। 'अत्याश्रमस्थः सकलेन्द्रियाणि निरुध्य भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्ये'ति कैवल्योपनिषत्पाठः प्रसिद्धः। न 'त्वन्त्याश्रमस्थ' इति। अत्याश्रमस्त्वस्तु 'अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्भस्मनोद्धूलनं तथा। त्रिपुण्ड्रधारणं चैव वदन्त्यत्याश्रमं बुधा' इति पुराणोक्तलक्षणस्सर्वाश्रमसाधारणः। तस्मा'दन्त्याश्रमस्थ' इति ध्यानविधौ 'दर्शनाच्चे'ति

नयमणिमालायाम्

अथ सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

सू० ॥ सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४६ ॥

अथ मुनिरित्यत्र विधेरश्रवणाद् ज्ञानमविधेयम्। पाण्डित्यशब्दितं यज्ज्ञानं विहितं तदनुवाक्यम् ॥ ३१७ ॥

पाण्डित्याद्यनुविदितं प्रकृष्टमननात्मकं मौनम्। ध्याने तदकालेष्वपि सहशीलनमम्बिकासहायस्य ॥ ३१८ ॥

पाण्डित्यबाल्ययोस्तु तृतीयमधिकारिणो···षः। विद्यासहकारितया यज्ञादिकवद्विधेयमिह मौनम् ॥ ३१९ ॥

इति सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

ध्याने, नापरेषामिति पूर्वः पक्षः ॥ सर्वेष्वाश्रमेषु विद्या संभवत्येव । छान्दोग्ये 'कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः' इत्यारभ्य 'स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते' इति कृत्स्नाश्रमेषु विद्यासद्भावप्रदर्शनात् । तत्र गृहिणोपसंहारः सर्वेषां प्रदर्शनार्थः । एवमन्त्याश्रमवचनमपि सर्वेषामाश्रमाणां प्रदर्शनार्थम् । अतः सर्वेषामाश्रमिणां विद्याऽस्त्येव । फलत्यागः सन्न्यासः । यतित्वं जितेन्द्रियत्वम् । सर्वमिदं सर्वेषां संभवत्येव ॥

इति कृत्स्नभावाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अथ मौनवदधिकरणम् ॥ १५ ॥

सू ॥ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥

अथर्वशिरसि श्रूयते—'तृष्णां छित्त्वा हेतुजालस्य मूलं बुद्ध्या संचिन्त्य स्था-

---

भाष्यं शाखान्तरपाठाभिप्रायं द्रष्टव्यम् । एवञ्चाश्रमधर्माणां विद्यासाधनत्ववचनानि विद्यारम्भप्राक्कालानुष्ठेयकर्मविषयाणि न तु विद्यारम्भप्रभृत्यनुष्ठेयकर्मविषयाण्यपीति पूर्वपक्षाभिप्रायः ॥ ननु छान्दोग्ये गृहिणामेव फलद्वारा विद्यासद्भावः प्रदर्शितो न तु नैष्ठिकवैखानसयोरित्याशङ्क्याह—तत्र हीति । यज्ञादिबहुव्यापारव्यग्रेण गृहिणोपसंहारः कैमुतिकन्यायेन सर्वेषां प्रदर्शनार्थः । सर्वेष्वाश्रमेषु मुमुक्षादिविद्याधिकारिविशेषणसंभवेन विद्याधिकारसद्भावात् सर्वेषामाश्रमिणां स्वस्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानार्थवैयग्र्यग्रस्तकालव्यतिरिक्तकालेषूपास्यविषयचेतस्समाधानसंभवाच्च कर्मानुष्ठानवैयग्र्यस्य चेतस्समाधानविरोधिदुरितनिवृत्त्यर्थत्वेन तस्योपासनाकालापेक्षितचेतस्समाधानविरोधित्वाप्रसङ्गाच्चेति भावः । एवमन्त्याश्रमवचनमपीति । यथा 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते । तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती'त्यादिषु ब्राह्मणग्रहणमधिकारिविशेषवत्त्वाविशेषात् क्षत्रियवैश्ययोरप्युपलक्षणम् । एवमिहापीति भावः । 'सन्न्यासयोगाद्यतय' इत्यत्र तु नाश्रमान्तरव्यवच्छेदशङ्केत्याह—फलत्याग इति । 'काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदु'रिति गीतावचनात् । 'ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च त' इति कोशकारवचनाच्चेति भावः ॥

इति कृत्स्नभावाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अथ मौनवदधिकरणम् ॥ १५ ॥

सू० ॥ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥ द्विविधमत्याश्रमाख्यं पाशुपतव्रतम् एकमथर्वशिरःकालाग्निरुद्रोपनिषदादिषु श्रुतं भस्मोद्धूलनत्रिपुण्ड्रधारणमात्ररूपम् । तत्स-

---

नयमणिमालायाम्

अथ कृत्स्नभावाधिकरणम् ॥ १४ ॥

सू० ॥ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥

न गृही विद्याधिकृतः कर्मकुटुंबभृतिवैयग्र्यात् । नाचार्यकुलनिवासी परतन्त्रत्वादमुष्यापि ॥ ३२० ॥

कृत्स्नेष्वप्याश्रमेषु स्याद्विद्याकर्मणां छिद्रे । अत एव हि छान्दोग्ये दृष्टो गृहिणोपसंहारः ॥ ३२१ ॥

इति कृत्स्नभावाधिकरणम् ॥ १४ ॥

पयित्वा च रुद्रे । रुद्र एकत्वमाहुः । रुद्रं शाश्वतं वै पुराणमिषमूर्जं तपसा नियच्छत व्रतमेतत् पाशुपतम्' इति । तत् पाशुपतव्रतमथर्वशिरसि श्रुतं पुराणेषु च प्रसिद्धमेव । तन्निष्ठानां विद्याप्राप्तिर्मुक्तिश्च संभवति न वेति संशयः ॥ किं प्राप्तम्? आश्रमेष्वनन्तर्भावात्, अवसानदर्शनात्, पुत्राद्यर्थं कृष्णादिभिरनुष्ठितत्वात् अवान्तरफलसिद्धिमन्तरेण तेषां न मोक्षसिद्धिरस्ति ॥ इति प्राप्ते ब्रूमः— तेषामत्यन्तव्रतधारिणां मुक्तिरेव फलं संभवति । विद्यासंपत्तिश्च परब्रह्मणो रुद्र-

---

र्वविद्याङ्गत्वेन सर्वाश्रमसाधारणमिति 'प्रागङ्गावबद्धास्त्वि'त्य (ब्र० ३–३–५३)धिकरणे व्यवस्थापितम् । द्वितीयं द्वादशाब्दाद्यवधिसंकल्पविरजाहोमादिपूर्वकं यावत्सङ्कल्पितावधि भस्मोद्धूलनत्रिपुण्ड्रधारणं ब्रह्मचर्यजपधारणादियुक्तं वायुसंहितादिषु पुराणेषु प्रसिद्धम् । तदधिकृत्य चिन्ता प्रवर्तते । सर्वेषामाश्रमाणां ब्रह्मविद्या तत्फलं मुक्तिश्च संभवतीति वर्णितम् । इहाश्रमानन्तर्गतत्वेन प्रतीयमानेऽत्याश्रमे स्थितानां तदुभयं संभवति न वेति मुक्त्यर्थभस्मोद्धूलनत्रिपुण्ड्रादिविद्याङ्गयोगात् पुत्रादिफलश्रवणाच्च संशये पूर्वपक्षः । किमेतत्पाशुपतव्रतं यावज्जीविकं मुक्तिफलम् उत द्वादशाब्दाद्यवधिकम् । नाद्यः— तस्याश्रमेष्वनन्तर्भावात् । तद्धि न तावद्ब्रह्मचर्यं कैश्चित्पारमहंस्यधर्मैरपि योगात् । नापि सन्न्यासः । अग्नीन्धनादियोगात् । नापि गार्हस्थ्यम् । दाराग्निहोत्रादिराहित्यात् । नापि वानप्रस्थम् । गार्हस्थ्यपूर्वकत्वाभावात् अग्निहोत्राद्यभावाच्च । आश्रमानन्तर्भावे च नाश्रमधर्मा विद्यासहकारिणस्संभवन्ति । आश्रमानियतधर्मैर्जपादिभिर्विद्योपकाराच्चापद्विषयो न बुद्धिपूर्वं परिग्राह्य 'इत्यतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्चे'ति (ब्र० ३–४–३९) सूत्रे दर्शितम् । अतो न यावज्जीविकस्य मुक्तिफलत्वं संभवति । नापि द्वादशाब्दाद्यवधियुक्तस्य । तस्याप्रायणानुष्ठेयविद्याङ्गत्वायोगात् तस्य पुत्राद्यर्थं कृष्णादिभिरनुष्ठितत्वस्यानुशासनिकवायुसंहितादिषु प्रतिपादितत्वाच्च । किंचास्य पाशुपतव्रतस्य मुक्तिफलत्वं साक्षाद्वा विद्याङ्गत्वेन वा । नाद्यः—विद्यासाध्याया मुक्तेः व्रतमात्रेणासंभवात् । द्वितीये सकलविद्याङ्गत्वेन मुक्तिफलत्वम् उत विद्याविशेषाङ्गत्वेन । नाद्यः—गृहस्थादीनां विद्यामात्रेऽनधिकारप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । तथाभूतविद्याविशेषादर्शनादिति । एवं प्राप्ते सिद्धान्तः —यावज्जीविकस्यास्य विद्याङ्गत्वेन युक्तं मुक्तिफलत्वं मौनवदितरेषामपि विद्याङ्गानामिहोपदेशात् । अत्र हि 'सहकार्यन्तरविधिरि'त्य(ब्र० ३–४–४६ सू)धिकरणे विद्याङ्गत्वेन निर्णीतं प्रकृष्टमननाख्यं मौनमुपदिष्टम् । यथा वायुसंहितायाम्—'यः कृत्वात्यन्तिकीं दीक्षामादेहान्तमनाकुलः । सुव्रतं तत्प्रकुर्वीत स तु वै नैष्ठिकः स्मृतः ॥ सोऽत्याश्रमी च विज्ञेयो महापाशुपतस्तथा । स एव तपतां श्रेष्ठः स एव तु महाव्रती । न तेन सदृशः कश्चित् कृतकृत्यो मुमुक्षुष्वि'त्युपक्रम्य 'शिवार्पितात्मा सततं न तेन सदृशः क्वचि'दित्युक्तम् । अत्र 'ह्यनाकुल' इति व्यापारान्तरवैयर्थ्यं निषिध्य 'शिवार्पितात्मा सतत'मिति प्रकृष्टमननाख्यं मौनमेवोक्तम् । तथा मौनवदन्येषामपि विद्याङ्गानामुपदेशो दृश्यते । 'पयोव्रती वा भिक्षाशी भवेदेकाशनस्तथा । नक्तयुक्ताशनो नित्यं भूशय्याभिरतः शुचिः ।

---

(१) 'त्रिपुण्ड्रधारणादियोगात्' इति ग. पाठः । (२) 'आश्रमत्वाभावे च' इति ग. पाठः । (३) 'सूत्रोक्तपरीक्षा न यावज्जीविकस्य' इति ग. पाठः । (४) 'युक्तमुक्तं फलत्वमितरेषामपि विद्याङ्गानां' इति ग. पाठः ।

स्यानुसन्धानरूपा। मुनिधर्मवदितरेषामपि भिक्षाचर्यशमदमादीनां परधर्माणां पाशुपताख्ये व्रतेऽप्युपदेशात् तन्निष्ठानामपि 'रुद्र एकत्वमाहुः । रुद्रं शाश्वतं वै पुराणमिषमूर्जं तपसा नियच्छत व्रतमेतत् पाशुपतम्······अग्निरित्यादिना भस्म गृहीत्वा विमृज्याङ्गानि संस्पृशेत् तस्माद्व्रतमेतत् पाशुपतं पशुपाशविमोक्षाय' इति रुद्रध्यानस्य पाशविच्छेदरूपस्य मोक्षफलस्य संबन्धावगमाच्च । अतो यावदायुषं पाशुपतव्रतधारिणां मुक्तिरेव फलम् ॥ यदुक्तमाश्रमेष्वनन्तर्भाव इति तत्राह—

भस्मशायी तृणशायी चीराजिनशयोऽथवा । ब्रह्मचर्यरतो नित्यं व्रतमेतत्समाचरेत् । क्षमादानदयासत्याहिंसाशीलस्सदा भवेत् । सन्तुष्टश्च प्रशान्तश्च जपध्यानरतस्तथा ॥' इति ॥ ननु यावज्जीविकस्यापि पाशुपतव्रतस्याभ्युदयफलत्वमुत्तररामायणे प्रतिपादितम् । तत्र हि कुबेरवचनम्—"अहं तु हिमवत्पृष्ठं गतो धर्ममुपासितुम् । रौद्रं व्रतं समास्थाय नियतो नियतेन्द्रियः॥" इति॥ "ततोऽहमन्यद्विस्तीर्णं गत्वा तस्य गिरेस्तटम् । पूर्णं वर्षशतान्यष्टौ समवापं महाव्रतम् ॥" इति च ॥ तदनन्तरञ्च कुबेरं प्रति शिववचनम्—"प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ तपसानेन सुव्रत । मया चैतद्व्रतं चीर्णं त्वया चैव धनाधिप । तृतीयः पुरुषो नास्ति यश्चरेद्व्रतमीदृशम् । व्रतं हि दुस्तरं ह्येतन्मयैवोत्पादितं पुरा । तत्सखित्वं मया सौम्य रोचयस्व धनेश्वर ॥" इति ॥ अत्र यत्पशुपतेः शिवस्य परितोषणेन तत्सख्यप्राप्तिफलं रौद्रव्रताचरणमुपक्रान्तमित्युक्तम् । तत्र महाव्रतशब्दः प्रयुक्तः । स च यावज्जीविकस्य पाशुपतव्रतस्य वाचक इति 'स एव स्यान्महाव्रती'ति वायुसंहितावचनेनावगतम् । सत्यम् । इह महाव्रतशब्दो योगेन कतिपयकालावधावेव पाशुपतव्रते नेतव्यः । 'पूर्णं वर्षशतान्यष्टा'वित्यत्रैवावधेरुक्तत्वात् । पाशुपतव्रतस्याङ्गभूता विद्याप्यथर्वशिरस्येव श्रुतेत्याह —तन्निष्ठानामिति । "वालाग्रमात्रं हृदयस्य मध्ये विश्वं देवं जातवेदं वरेण्यम् । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिश्शाश्वती नेतरेषा'मिति दहरपुण्डरीकान्तस्थपरमशिवसाक्षात्कारान्मुक्तिमुक्त्वा तत्साक्षात्कारसाधनं ध्यानमुच्यते । 'तृष्णां छित्त्वे'त्यादिना तृष्णां विषयरागं निरस्य हेतुजालस्य रागद्वेषमदमात्सर्यादिसंसारकारणजातस्य तामेव निरसनीयां तृष्णां मूलं कारणं बुद्ध्या संचिन्त्य बुद्धिं रुद्रे स्थापयित्वा रुद्रे एकत्वं तादात्म्यमाहुः । शिवोऽहमिति भावनामभ्यसनीयामाहुरित्यर्थः । शाश्वतं नित्यम् । पुराणमनादिम् ; इषमूर्जम् । 'सर्वो वै रुद्र' इति श्रुतेः प्राणिनामन्नम् । तत्प्रयुक्तबलात्मकं भोग्यानन्दतदनुभवरूपं वा रुद्रं तपसा सततमालोचनरूपेण ध्यानेन नियच्छत नियतं कुरुत । एतत्पाशुपतं नाम व्रतम् । 'अग्निरिति भस्मे'त्यादिना महामन्त्रजातेन भस्म गृहीत्वा अङ्गानि शिरोवदनादीनि निमृज्य संस्पृशेत् । तस्माद्भस्मोद्धूलनरूपाङ्गयोगादेतत्पाशुपतव्रतं यथोक्तं ध्यानरूपं पशूनां संसारिणां पाशस्य मलमायादिबन्धस्य मोक्षाय

(१) 'तत्र हि कुबेरवचन'मित्यारभ्य इदमधिकरणसमाप्तिपर्यन्तो ग्रन्थभागः ग. पुस्तके नोपलभ्यते । अन्यमातृकासु इदमध्यायसमाप्तिपर्यन्तो ग्रन्थ एव नास्ति । दिष्ट्या इदमध्यायसमाप्तिपर्यन्तस्य ग्रन्थस्य लाभः महीशूरमहाराजसंस्थानप्राचीनपुस्तकालयासादितमातृकामात्रादिति महद्भाग्यमतिविस्मयनीयमेतत्सङ्ग्राहकस्य ममेति सानन्दमावेदये सुहृदः ।

सू ॥ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥

आश्रमान्तररूपेणात्मानमनाविष्कुर्वन् अव्यक्तीभवन्नपि पाशुपताश्रमो विद्यासाधनब्रह्मचर्यादियतिधर्मसमन्वयादत्याश्रमसंज्ञकोऽयमाश्रमभेदः स्वतन्त्रः परमशिवप्राप्तिहेतुः । 'यावच्छरीरपातं वा द्वादशाब्दमथापि वा' इत्युक्तेरात्यन्तिकसावधित्वेन पाशुपतव्रतस्य विकल्पः । तत्रात्यन्तिकमत्याश्रमसंज्ञकमपवर्गहेतुः,

---

भवति इत्यर्थः ॥ सू० ॥ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥ आत्मानमित्यध्याहृतपदयुक्तस्या'नाविष्कुर्व'न्निति सौत्रपदस्यार्थतो विवरणम्—अव्यक्तीभवन्नपीति । स्वतन्त्रः परमशिवप्राप्तिहेतुरिति । अयमाश्रमविशेषस्संवर्तादिषु महायोगिषु प्रसिद्धः । तथा ह्याश्वमेधिके पर्वणि संवर्तचरितं तावदेवंरूपं प्रसिद्धम् । तत्र हि—बृहस्पतिस्तु संवर्तं बाधते स्म पुनः पुनः । स बाध्यमानस्संवर्तो भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत । अर्थानुत्सृज्य दिग्वासा वनवासमरोचय'दिति । दिग्वासस्त्वलिङ्गेन संवर्तस्य पाशुपताश्रमपरिग्रहस्सूचितः । यतस्तत्र दिग्वासस्त्वमुक्तं शिवपुराणे—"ततस्तु जटिलो मुण्डः शिखैकजट एव वा । भूत्वा स्नातः पुनर्वीतलज्जश्चेत्स्याद्दिगम्बरः ॥" इति ॥ तथा—"उन्मत्तवेषं बिभ्रत्स चंक्रमीति यथासुखम् । वाराणसीं तु नगरीमभिक्षमुपसेवते ॥" इत्युक्तम् । शिवक्षेत्रसमाश्रयणमपि तत्र लिङ्गम्—"यस्य नित्यं विदुः स्थानं मोक्षमध्यात्मचिन्तकाः । योगिनस्तत्त्वमार्गस्थाः कैवल्यं परमं पदम् । यं विदुस्सङ्गनिर्मुक्तास्सामान्यं समदर्शिनः । तं प्रपद्ये जगद्योनिमयोनिं निर्गुणात्मकम् । असृजद्यस्तु भूतादीन् सप्तलोकान् सनातनान् । स्थितस्सत्योपरि स्थाणुस्तं प्रपद्ये सनातनम् । भक्तानां सुलभं तं हि दुर्लभं दूरपातिनाम् । अदूरस्थमजं देवं प्रकृतेः परतः स्थित"मिति । संवर्तेन मरुत्तायोपदिष्टे शिवस्तोत्रे शिवस्याद्यस्थानमेव मोक्षस्थानं परमपदमित्यादिप्रतिपादनं च संवर्तस्य शिवपदार्थितया पाशुपताश्रमपरिग्रहे लिङ्गम् । तथा 'मास्मैवं त्वं पुनरागाः कथञ्चिद्बृहस्पतिं परिधातुं मरुत्त मा त्वाधक्षे चक्षुषा दारुणेन संक्रुद्धोऽहं पावकं तं निबोधे'ति मरुत्तस्य यज्ञे वितते तदीयं यज्ञं प्रवर्तयता संवर्तेन सक्रोधमुक्तस्य बृहस्पतिमरुत्तयोस्सन्धानार्थमिन्द्रेण प्रेषितस्याग्नेः 'ततो नाकमगमद्धूमकेतुर्दाहाद्भीतो व्यथितोऽश्वत्थपर्णव'दिति संवर्तकोपभीत्या प्रत्यावृत्तिमुक्त्वा—'गन्धर्वराड्यात्वयं तत्र दूतो बिभेम्यहं वासव तत्र गन्तुम् । संरम्भान्मामुक्तवांस्तत्र तीक्ष्णं संवर्तो वाक्यं चरितब्रह्मचर्य' इत्यग्निवाक्ये यत्संवर्तस्य ब्रह्मचर्यानुष्ठानप्रयुक्तमहामहिमवर्णनं कृतं तदपि तत्र लिङ्गम् । न ह्यखिलानाश्रमान्परित्यज्य दिगम्बरतयोत्पथं प्रतिपन्नस्यैवंविधो महिमा संभावयितुमपि शक्यते । तथा जैगिषव्यचरितमप्येवंरूपं मोक्षधर्मे प्रसिद्धम् । तत्र हि 'अर्थः को वार्थशक्तिः का भगवन्ब्रूहि मेऽर्थितः ॥' इत्युमायाः प्रश्नम् 'अर्थोऽहमर्थशक्तिस्त्वं भोक्ताहं भोज्यमेव ते । रूपं विद्धि महाभागे प्रकृतिस्त्वं परो ह्यहम् । अहं विष्णुरहं ब्रह्मा ह्यहं यज्ञस्तथैव च । आवयोर्न च भेदोऽस्ति परमार्थस्ततोऽबले । तथापि विद्यते भेदः किं मां त्वं परिपृच्छसी'ति परमेश्वरस्योत्तरं च वर्णयित्वा—'एवमुक्ता ततः प्राह ह्यधिकं हि तयोर्वद' इति पुनरुमायाः प्रश्ने—'तदन्तरे स्थितो विद्वानस्थिरूपो महामुनिः । जैगिषव्यः स्मयन्प्राह ह्यर्थ इत्येव नादयन् । श्रेष्ठोऽर्थस्त्वहमाप्रोक्तस्तल्लीना-

तदन्यद्भोगहेतुरिति व्यवस्था । एवं भुक्तिमुक्तिहेतुतयोभयात्मकमिदं व्रतं शिवप्रसादकरं श्रुतिरेव विदधाति । यथा नाप्रामाण्यापातोऽस्या भवति तथा योजनीयम् ॥

इति मौनवदधिकरणम् ॥ १५ ॥

अथ ऐहिकाधिकरणम् ॥ १६ ॥

सू ॥ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥

उक्तक्रमोपासननिष्ठानामैहिकं मुक्तिफलम्, उत जन्मान्तरे वा भवति ॥ इति

शक्तिकाऽवरा । मुद्रिकादिविशेषेण विस्मृता संहृतेति चे'ति जैगिषव्येण तस्योत्तरमुक्तमित्युक्तम् । ततः परमेश्वरं प्रति पृष्टे जैगीषव्येणोत्तरमुक्तमिति हेतुनार्थरूपस्य परमेश्वरस्य श्रैष्ठ्यम् अर्थशक्तिरूपाया उमायास्तद्धर्मत्वेन सर्गप्रलययोर्विकाससङ्कोचपरिणामित्वेन च्यावरत्वमुक्तमिति हेतुना चोमायास्तस्मिन्कोपे सति—'ततः प्रहस्य भगवान् सर्वपापहरो हरः । प्राह देवीं महादेवो जैगिषव्यो महामुनिः । भक्तो मम सखा चैव शिष्यश्चात्र महामुनि'रिति । 'निरपेक्षो मुनिर्योगी मामुपाश्रित्य संस्थितः । निर्द्वन्द्वस्सततं धीरो ममरूपस्वभावधृक् । तस्मात्क्षमस्व तं देवि रक्षितव्यस्त्वया हि स' इति च देव्याः कोपशान्त्यर्थं परमेश्वरेण तस्य चरितं वर्णितम्। तत्र 'मम रूपस्वभावधृ'गित्यनेन जैगिषव्यस्य भस्मोद्धूलनादिरूपपाशुपताश्रमनिषेवणमाविष्कृतम् । काशीखण्डेऽपि तथैव तच्चरितप्रपञ्चनं दृश्यते । एवमन्येषामपि महायोगिनां पाशुपताश्रमनिषेवणं पुराणेषु प्रपञ्चितमुदाहर्तव्यम् ॥(1)

इति मौनवदधिकरणम् ॥ १५ ॥

अथ ऐहिकाधिकरणम् ॥ १६ ॥

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥ विद्याया मुक्तिः फलमित्येतदुपपद्यते वा न वेति तस्यास्तत्फलकत्वे विद्योदयदेहावसान एव मुक्त्यवश्यंभावतदनवश्यंभावाभ्यां संशये पूर्वपक्षः । विद्याया मुक्तिः फलमित्येतन्नोपपद्यते । तथा सति इहैव जन्मनि मुक्तः स्यामित्युपासककामनानुरोधाद्विद्योदयदेहावसान एव मुक्त्यवश्यंभावेन विदुषां जन्मान्तरश्रवणविरोधापत्तेः । जन्मप्रवाहोद्विग्नानां विरक्तानामिहैव जन्मनि मुक्तः स्यामित्येव

नयमणिमालायाम्

अथ मौनवदधिकरणम् ॥ १५ ॥

सू० ॥ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥

पाशुपतं सावधिकं व्रतमुदितं तन्न मुक्तिफलम् । पुत्रार्थर्थं हि पुरा कृष्णप्रभृतिभिरनुष्ठितं शृणुमः ॥ ३२२ ॥
आत्यन्तिकं तु तद्व्रतमाश्रमवर्गाद्बहिर्भूतम् । विद्याङ्गमेव न स्याद्दूरे मुक्त्यर्थता तस्य ॥ ३२३ ॥
मैवं मुक्त्यर्थमेव श्रुतिमुनिवचनादित्थमात्यन्तिकं तद्यानं रुद्रस्य भिक्षाचरणशमदमाद्या हि यत्रोपदिष्टा ।
अस्त्येवात्याश्रमान्तर्गतिगतिविरहेऽप्याश्रमत्वं स्वतन्त्रं तस्यापि ब्रह्मचर्यप्रभृतिगुणसमायुक्तमत्याश्रमाख्यम् ॥ ३२४ ॥

इति मौनवदधिकरणम् ॥ १५ ॥

---

(1) 'प्रपञ्चितमुदाहर्तव्यम्' इत्यस्यानन्तरः पादशेषस्त्रुटितः क. ख. ग. मातृकासु । महीशूरमहाराजपुस्तकालयकोशमेकमेव शरणमवशिष्टाधिकरणद्वयसंपादने' इति वेद्यम् ।

संशये विचार्यते—इहैव मे जन्मनि मुक्तिर्जायतामित्यभिसंधाय पुरुष उपासने प्रवर्तते, न तु जन्मान्तर इति। कः प्रयोजनस्य विलम्बनमीहते। तस्मादैहिकमेव मुक्तिफलं यदि भवति। न चेत्, कदाचिदपि न भवति॥ इति प्राप्ते वदामः—प्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धाभावे परोपासनफलमिह जन्मनि भवति; तत्सद्भावे तु जन्मान्तरे। यथाऽभ्युदयफलं स्वसाधनभूतपुण्यकर्मानन्तरमेव संपद्यत इति न नियमः, किंतु प्रतिबन्धकसद्भावे जन्मान्तरे भवति, तद्वत्, वामदेवादिषु जन्मा-

---

हि कामना नस्त्विह जन्मनि जन्मसहस्रानन्तरं वेति। न च वाच्यं श्रुतिषु मुक्तिमात्रं फलत्वेन श्रुतम्। न त्वैहिकी मुक्तिः। अतः स्वतन्त्रा पुरुषकामनानुरोध्येति स्वतः प्रवृत्तां पुरुषकामनामेव खल्वनुवदन्त्यधिकारवाक्यस्थाः कमिश्रुतयः। अतो यथाप्राप्त्यनुवाद इति। तासां श्रुतीनामपि तादर्थ्यमेव युक्तम्। न च 'मनोरथानामगतिर्न विद्यत' इति न्यायादनेनैव देहेन मुक्तः स्यां स्वर्गी स्यामित्यपि केचन कामयेरन्निति तदनुरोधोऽपि कार्यः स्यादिति वाच्यम्। स्वर्गमोक्षयोरर्थस्वाभाव्येन देहान्तरदेशान्तरप्राप्त्यवगत्या बाधितविषयायास्तथा कामनाया अननुरोद्धव्यत्वात्॥ ननु तथाप्येतद्देहावसान एव स्वर्गी स्यामिति पुरुषकामनानुरोधे प्रबलकर्मान्तराप्रतिबन्धरूपयागादिवीर्यवत्तरत्वफलकोद्गीथविद्याविधानवैयर्थ्यं स्यादिति चेत्तर्हि कर्मफलश्रुतिषु तथा पुरुषकामनानुरोधो माभूत्तथापि विद्याफलश्रुतौ तदनुरोधः स्यादेव। बाधकाभावात्। ननु अत्रापि 'यावदधिकाराधिकरणो'(ब्र० ३–३–३१ सू०)क्तन्यायेनानेकदेहभोग्यप्रारब्धकर्मरूपविद्याफलप्रतिबन्धकसद्भावो बाधकोऽस्तीति चेन्न। कर्मफलाप्रतिबन्धफलकोद्गीथविद्याविधानसामर्थ्येन यागादिफलोत्पत्तिप्रतिबन्धकप्रबलकर्मान्तरकल्पनेऽपि विद्याफलोक्तिप्रतिबन्धककर्मकल्पनायां प्रमाणाभावात्। न च 'भोगेन त्वितरे' (ब्र० ४–१–१९ सू) इत्यधिकरणन्यायेन यावत्प्रारब्धप्रतिबन्धककर्मक्षयं विद्याफलविलम्बं प्रतिपादयन्ती 'तस्य तावदेव चिर'मिति श्रुतिः प्रारब्धस्य विद्याफलप्रतिबन्धकत्वकल्पनायां प्रमाणं स्यादिति वाच्यम्। उद्गीथविद्यादिसहकृतत्वमात्रेण यागादीनां प्रबलकर्मान्तरप्रतिबध्यत्वश्रुतिसामर्थ्याद्विद्याजातेः कर्मजात्यपेक्षया प्राबल्यनिर्धारणेन कर्मणो विद्याप्रतिबन्धकत्वकल्पनस्यायुक्तत्वात्। 'तस्य तावदेवे'ति श्रुतेः शरीरावसाने मुक्तिफलकतया विद्यास्तावकत्वोपपत्तेः। तस्माद्विद्याया मुक्तिफलकत्वे विद्योदयदेहावसाने मुक्त्यवश्यंभावेन विदुषां जन्मान्तरश्रवणविरोधापत्तेः। मुक्तिफलश्रवणानि रात्रिसत्रन्यायेन फलविधिपरतया न विपरिणमयितव्यानि। किंतु विद्यास्तावकतयैव नेतव्यानि। ब्रह्मविद्यानां फलाकाङ्क्षायां तु उद्गीथविद्यानामिव 'यदेव विद्यये'ति श्रुत्युक्तं फलं ग्राह्यम्। तथा सति तत्र विद्याश्रुतेः प्रकरणेन सङ्कोचोऽपि न भविष्यतीति। सिद्धान्तस्तु—सर्वेषु वेदान्तेषु क्षयिष्णुत्वसातिशयत्वाभ्यां सकलकर्मफलनिन्दापुरस्सरं ब्रह्मविद्यानां मुक्तिफलश्रवणानि तावत् तासामप्रतिबन्धेन कर्मफलोत्पत्त्यर्थे तत्स्तावकतया नेतुमयुक्तानि। विरोधात्। अतस्तानि फलविधिपराण्येव। विदुषां जन्मान्तरश्रवणं तु प्रारब्धस्य विद्याफलप्रतिबन्धकतयोपपादनीयम्। विद्यायाः कर्मा-

---

(१) 'विद्यानुष्ठानसामर्थ्येन' इति मातृकान्तरपाठश्चिन्त्यमातृकान्तरपरिशीलनादवगम्यते।

न्तरश्रवणादिबलेन तत्फलदर्शनात् । ततोऽनैहिकत्वे मुक्तिफलस्य नियम इति ॥

इति ऐहिकाधिकरणम् ॥ १६ ॥

अथ मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ १७ ॥

सू ॥ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५१ ॥

केवलकर्मफलाभ्युदयवन्मुक्तिफलमपि प्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धाभावे भवतीति निरूपितम् । तन्न्यायेन कर्मफलवत् ज्ञानफलस्यापि सातिशयत्वनियमोऽस्ति न वेति संशयः ॥ किं तावत् प्राप्तम्? कर्मफलवन्मुक्तिफलमपि सातिशयम्— 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' 'वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इत्यादिभिः

न्तरापेक्षया प्राबल्येऽपि प्रारब्धप्रतिबध्यत्वकल्पनायां न कश्चिद्विरोधः । प्राबल्यदौर्बल्ययोः फलबलकल्प्यत्वेन जातिभेदव्यवस्थितत्वाभावात् । जलविजातीयस्यापि वाडवाग्नेर्जलभक्षकत्वदर्शनात् । एवं च प्रारब्धावसाने मुक्तः स्यामित्येव कामना ब्रह्मविद्याधिकारविधिषु कमिश्रुतीनामर्थ इति कल्पनीयमिति ॥

इति ऐहिकाधिकरणम् ॥ १६ ॥

अथ मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ १७ ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५१ ॥ ब्रह्मविद्यायाः कर्मप्रतिबध्यत्वेन कर्मविशेषात्तद्वदेव सातिशयफलत्वमप्यस्त्विति प्रत्यवस्थानात्सङ्गतिः । न्यूनाधिकगुणानामव्यवस्थितकालप्रायणपर्यन्तानुष्ठेयानां च विद्यानां वैषम्यात् फलवैषम्यमवश्यं कल्पनीयम् । न च वैषयिकानन्देभ्यो विरक्तस्य ब्रह्मविद्यास्वधिकारात् ब्रह्मानन्दे विशेषाभावाच्च फलवैषम्यकल्पनं बाधितमिति वाच्यम् । जीवन्मुक्तिदशायां योगभूमिकाभेदेनेव मुक्तिदशायां पुरुषभेदेन ब्रह्मानन्देऽभिव्यक्तितारतम्यकल्पनोपपत्तेः । आनन्दमीमांसायां मनुष्यगन्धर्वादिपरब्रह्मान्तपर्यायेषु 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'ति श्रुतीनां विशेषे ब्रह्मोपासनलब्धमुक्तिकजीवविषयत्वसंभवेनासामपि श्रुतीनां मुक्तौ फलवैषम्ये प्रमाणतोपपत्तेश्च । मुक्तानां ब्रह्मणा परमसाम्यश्रुतिस्तु—यथा जगद्व्यापाराद्व्यावर्तिता तथा सर्वात्मना ब्रह्मानन्दभोगादपि व्यावर्तनीया । यथार्हं ब्रह्मानन्दभोगमात्रेण ब्रह्मसाम्यावलम्बना योजनीयेति पूर्वपक्षः । एवं प्राप्ते सिद्धान्तः—उपासनावैषम्येण फलवैषम्यकल्पने फलवैषम्यमनन्तविधं कल्पनीयम् । उपास्यगुणतारतम्येनाहरहरुपासना-

---

नयमणिमालायाम्

अथ ऐहिकाधिकरणम् ॥ १६ ॥

सू० ॥ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ६० ॥

ब्रह्मोपासीनानां जन्मनि तत्रैव मुक्तिफलम् । अभिसंधाय तथैव ह्युपासनायां प्रवर्तते पुरुषः ॥ ३२५ ॥

प्रबलेन कर्मणा यदि नास्ति प्रतिबद्धमेवैतत् । तत्सत्त्वे जन्मान्तर एव स्यात्कर्मफलरीत्या ॥ ३२६ ॥

इति ऐहिकाधिकरणम् ॥ १६ ॥

कर्मफलस्य सातिशयत्वमवगम्यते । तद्वदुपासनज्ञानफलस्यापि । इति प्राप्तेऽभिधीयते—कर्मफलस्येव ज्ञानोपासनफलस्य न सातिशयत्वनियमः । ब्रह्मस्वरूपावस्थाया एव फलत्वावधृतेः । सर्वेषामपि विद्यावतां ब्रह्मस्वरूपस्यैकत्वान्न वैषम्यकथाऽत्र संभवति । न चोपासनतारतम्यान्मुक्तिरूपस्य तत्फलस्य तारतम्यं स्यादिति वाच्यम् । उपासनकर्मणां मुक्तिफलव्यतिरेकेण फलान्तराभावात् । ब्रह्मण एकत्वेन तद्रूपस्य मुक्तिफलस्याप्येकत्वात् । अतो न मोक्षफलवैषम्यमिति ॥

इति मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ १७ ॥

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचिते ब्रह्ममीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

कालतारतम्येन तदुपासकजीवनकालतारतम्येन च उपासनावैषम्यस्यानन्तविषयत्वात् । 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'ति तु दशैकादश वा पर्यायाः । अतस्ते मुक्तविषये उपासनावैषम्यप्रयुक्तानन्दाभिव्यक्तिवैषम्यविषयतया योजयितुं न शक्यन्ते । अपर्याप्तत्वात् । दिक्प्रदर्शनार्थश्रवणाभावाच्च । शक्यन्ते तु योगभूमिकाभेदाभिव्यक्तानन्दतारतम्यविषयतया । योगभूमिकाभेदानां कतिपयत्वेन योगशास्त्रेषु प्रसिद्धत्वात् । तेष्वानन्दविशेषाभिव्यक्तिभेदहेतवो योगभूमिकाभेदा एतावन्त एवेति श्रुतिप्रामाण्येनाभ्युपगन्तुं शक्यत्वात् । तस्मादुत्तमपर्यायगतं 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'ति वाक्यं मुक्तविषयमिति वक्तव्यम् । तथा च तस्य सर्वमुक्तसाधारण्यात्परब्रह्मणो यावान्प्राजापत्यानन्दापेक्षया शतगुणत्वेन श्रुत आनन्दभोगः तावान्सर्वेषामिति सिद्धौ परमसाम्यश्रुतिरपि तदेकार्था स्यादिति, श्रुतिबाधितमिह फलवैषम्यं न्यायसहस्रेणापि कल्पयितुं न शक्यम् । न हि 'सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभत'इत्यत्र सप्तदशश्रुतिबाधितं बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानं न्यायावलम्बनेन कल्पयितुं शक्यम् । अतः 'कर्मभूयस्त्वात्फलभूयस्त्व'मिति पूर्वतन्त्रोक्तन्यायो यत्र सत्यपि कर्मतारतम्ये फलावैशेष्यं प्रमाणसिद्धं तद्व्यतिरिक्तविषय इति कल्पयितुं युक्तम् । अत एव दूरात्समीपाच्चागत्य तटाके तृष्णया पानीयं पिबतामविशिष्टा तृप्तिः, धीशक्तिपाटवात्तन्मान्द्याद्वा चिरेण वेदमभ्यस्यतां वेदाक्षरावाप्तिरविशिष्टेति नैतादृशेषु स्थलेषु कर्मभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वमिति सर्वमनवद्यम् ॥ इति मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ १७ ॥

इति शिवातिवादिमूर्द्धन्यशिवदर्शनस्थापनधुरन्धरसकलदेवभूदेवप्रतिष्ठापकश्रीमच्चिन्नबोम्मभूपालहृदयकमलकुहरविहरमाणश्रीसाम्बशिवप्रेरितस्य श्रीभरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीविश्वजिद्याजिश्रीरङ्गराजाध्वरिवरसूनोरप्पय्यदीक्षितस्य कृतौ श्रीकण्ठाचार्यविरचितब्रह्ममीमांसाभाष्यव्याख्यायां शिवार्कमणिदीपिकाख्यायां तृतीयस्याध्यायस्य तुरीयः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ १७ ॥

सू० ॥ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५१ ॥

तर्ह्येवं कर्मफलन्यायेनैवास्तु सातिशयः । अपवर्गेऽपि समत्वाद्विहितफलत्वस्य तत्रापि ॥ ३२७ ॥

ब्रह्मण एव फलत्वावधृतेरपवर्गमाप्तानाम् । तस्यैकरूप्यतोऽस्मिन्नातिशयः शक्यते प्रकल्पयितुम् ॥ ३२८ ॥

इति मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ १७ ॥

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितकृतौ अधिकरणनयमणिमालाख्यतृतीयपरिच्छेदे तृतीयस्याध्यायस्य तुरीयः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ श्रीः ॥

शिवाभ्यां नमः ।

श्रीकण्ठाचार्यकृतौ

ब्रह्ममीमांसाभाष्ये

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ आवृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

विचारिताः खलूपासकोपास्योपासनभेदाश्रमधर्मादयस्तृतीयाध्याये । इह पुनश्चतुर्थाध्याये प्रथमे पादे उपासनाप्रकारः, द्वितीये जीवस्योपासकस्योत्क्रान्तिदशा, तृतीयेऽर्चिरादिगतिः, चतुर्थे ब्रह्मप्राप्तस्यावस्था च निरूप्यते । प्रथमाधिकरणेऽत्र 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति' इत्यादिषु मोक्षसाधनतया विहितं वेदनं सकृदनुष्ठेयम्? उतावर्तनीयम्? इति संशयः ॥ किं तावत् प्राप्तम्?

शिवार्कमणिदीपिकायाम्

तुरीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ आवृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू० आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥ श्रोतृबुद्धिसौकर्याय वृत्तवर्तिष्यमाणपादार्थाननुकीर्तयन्सङ्गतिमाविष्करोति—विचारिता इति । साधननिरूपणानन्तरं तदधीनं फलं निरूप्यत इत्यध्याययोः सङ्गतिर्विवक्षिता । तत्र तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे संसारवैतृष्ण्यजननायेह परत्र च परिभ्रमणरूपमुपासकस्य स्वरूपं निरूपितम् । द्वितीयपादे परब्रह्मप्राप्तितृष्णाजननाय निर्दोषासङ्ख्यमङ्गलगुणाकरत्वादिस्तन्महिमा निरूपितः । तृतीयपादे मुमुक्षुकर्तव्योपासनाभेदा निरूपिताः । चतुर्थे पादे उपासनाङ्गान्याश्रमधर्मशमदमादीनि निरूपितानि । इह चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे आवृत्त्यादिरूप उपासनाप्रकारो निरूपितः । तस्य साधनान्तर्गतत्वेऽपि फलार्थापत्त्युपज्ञत्वादुपासनायाः प्रीतिपूर्वकचिन्तानुवृत्तिरूपत्वेन फलान्तर्भावस्यापि सत्त्वाच्च फलाध्याये निरूपणम् । द्वितीयपादादिषूत्क्रान्त्यादयो निरूप्यन्ते । विदुषो मूर्धन्यनाड्योत्क्रान्तिरर्चिरादिगतिः ब्रह्मप्राप्त्यनन्तरभाविगुणाविर्भावश्चेत्येते क्रमभाविनो विद्याफलविशेषा इति फलक्रमात्पादक्रमः । यद्यपि प्रथमपादे "तदधिगम उत्तरपूर्वाघयो"रि(ब्र० अ० ४ पा० १ सू० १३)त्यधिकरणमारभ्य पापक्षयस्य निरूप्यमाणत्वात्सर्वपूर्वभाविकर्मक्षयरूपं फलं प्रथमे पादे निरूप्यते । विद्यायाः कर्मक्षयहेतुसाक्षात्कारपर्यन्तत्वोपयोगिदार्ढ्यसिद्ध्यर्थमावृत्त्यादिनिरूपणमित्यपि वक्तुं शक्यं । तथापि कर्मक्षयापेक्षयाप्युपासना चिरविरहोत्कण्ठितनायिकाया नायकविषयचिन्तानुवृत्तिवत्तात्कालिकानन्दाविर्भावपर्यवसायित्वेनातिशयितफलरूपेत्यभिप्रेत्योपासनाप्रकार एव भाष्ये प्रथमपादार्थत्वेन वर्णितः । अत एव शिवभाववतामानन्दविशेषोप-

सकृदनुष्ठेयम्, 'सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थः' इति न्यायात्। प्रयाजादिवत् सकृदनुष्ठानेऽपि वेदनज्ञानशब्दार्थसिद्धेः ॥ इति प्राप्ते ब्रूमः। 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिषु मोक्षसाधनतया विहितं वेदनमसकृदावर्तनीयम्। 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत ...भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद यस्स वेद स मयैतदुक्तः' 'अनु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्से' इत्यादिश्रुतिषूप-

---

लब्धिः शिवपुराणे शिवेनैव वर्णिता। "कम्पः स्वेदोऽश्रुपातश्च कण्ठे च स्वरविक्रिया। आनन्दाद्युपलब्धिश्च भवेदाकस्मिकी मुहुः॥ एतैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा लिङ्गैरव्यभिचारिभिः। मन्दमध्योत्तमैर्भावैर्विज्ञेयास्ते नरोत्तमाः॥ यथाऽयोऽग्निसमावेशान्नायो भवति केवलम्। तथैव मम सान्निध्यान्न ते केवलमानुषाः॥" इति। एवं साक्षात्कारपर्यन्तोपासनाप्रकारनिरूपणेनैव प्रथमपादस्य फलाध्यायान्तर्भावः इत्यभिप्रेत्याग्रेऽपि भाष्यकारः पापक्षयप्रतिपादकाधिकरणानां सङ्गत्यन्तरं वक्ष्यति। विदेर्ज्ञानमात्रपरत्वोपासनापरत्वानवधारणात्संशये पूर्वपक्षमाह—सकृदिति। न च काम्यकर्मणामिव फलभूयस्त्वार्थमावृत्तिरिति वक्तुं शक्यम्। तद्वद्वेदनफले ब्रह्मानन्दानुभवे भूयस्त्वाल्पत्वविशेषाभावात्। "तस्मात्कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात्कृषिवत्प्रत्यारम्भं फलानि स्यु"रिति न्यायस्य नायं विषयः। किंतु यथा प्रधानस्य साङ्गत्वोपपादनाय क्रियमाणं प्रयाजादिकमङ्गं सकृदेव क्रियते एवं वेदनमपि सकृदेव कर्तव्यमिति क्रतुवद्वानुमानेनाभ्यासिफलभूमा स्यादिति पूर्वपक्षनिराकरणार्थस्य सकृद्वा कारणैकत्वादिति न्यायस्यैवायं विषयः इत्यभिप्रेत्य दृष्टान्तमाह—प्रयाजादिवदिति। ननु मनो ब्रह्मेत्यादौ विद्युपास्त्योर्व्यतिकरेण प्रयोगात् ज्ञानसामान्यवाचिनश्शब्दस्यावृत्तिगुणविशिष्टज्ञानविशेषे पर्यवसानं स्यादित्याशङ्क्याह—वेदनज्ञानेति। छागपशुन्यायेन 'मनो ब्रह्मे'त्यादिवेदनानामुपासनारूपत्वपर्यवसानमस्तु नाम। न तावन्मात्रेणानन्दवल्ल्याद्युक्तब्रह्मवेदनानामावृत्तिस्सिध्यति। विद्याभेदात्। न हि प्रतिवसन्तं ज्योतिष्टोमस्यावृत्तिविधानात् द्वादशाहादीनामपि प्रतिवसन्तमावृत्तिस्सिध्यति। न च 'निदिध्यासितव्य' इत्यादिश्रुतेः कासांचिद्विद्यानां मुक्तिफलानामावृत्त्यपेक्षा संप्रतिपन्नेत्यन्यासामप्यावृत्तिरपेक्षणीया। अन्यथा फलभूयस्त्वासंभवेन क्लेशसाध्यानां तासामननुष्ठानप्रसङ्गादिति वाच्यम्। देवतान्तरनाम्नामनेकावृत्तिविशिष्टसंकीर्तने यत्फलं तस्य सकृदेव शिवादिनामसङ्कीर्तनेन लाभे संभवत्यपि देवतान्तरनामसङ्कीर्तनेष्विव पुरुषरुचिवैचित्र्येण विद्यान्तरेषु प्रवृत्त्युपपत्तेः। न च विद्यानामुपास्यसाक्षात्कारार्थत्वेन दृष्टफलत्वात्क्रियाणामर्थशेषत्वात्प्रत्यक्षे तन्निवृत्त्यापवर्गः स्यादिति न्यायेन यावत्फलोदयमवघातवदावृत्तिः स्यादिति वाच्यम्। यासां विद्यानां 'ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान' इत्यादिवचनैस्साक्षात्कारपर्यन्तत्वमवगतं तासामावृत्तिसिद्धावप्यन्यासामावृत्त्यसिद्धेः। न च साक्षात्कारफलकविद्यानामावृत्त्यपेक्षामात्रेण विद्यात्वसामान्यादतत्फलानामप्यावृत्तिः सिध्यति। अग्निचयने औदुंबरमुलूखलं सर्वौषधस्य पूरयित्वावहन्त्यथैतदुपदधातीत्युपधेयोलूखलसंस्कारार्थत्वेन विहितस्याप्यवघातस्यावघातत्वसामान्यादावृत्त्यपेक्षाप्रसङ्गेन 'धर्ममात्रे त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गः स्या'दिति न्यायविरोधापत्तेरिति भावः। ननु मनो ब्रह्मेत्यादिब्रह्म-

क्रमोपसंहारयोर्विद्युपास्त्योर्व्यतिकरोपदेशेन मोक्षसाधनरूपस्य वेदनस्योपासनारूपत्वावगमात्। उपासनशब्दस्य च स्मृतिसन्तानवाचित्वात्। यदुक्तं 'प्रया-

---

दृष्टिप्रकरणे प्रक्रान्तोपासना 'य एवं वेदे'ति विदिनोपसंहृता। संवर्गविद्याप्रकरणे 'यत्स-वेदे'ति हंसवचने श्रुतं रैक्वस्य वेदनं रैक्वं प्रति जानश्रुतिवचने उपासिनोपसंहृतमित्यस्तु नाम। एवं विद्युपास्त्योर्व्यतिकरेणोपदेशस्य सर्वविद्यासाधारण्याभावाद्विद्यान्तरेषु प्रयाजवत्सकृदेवानुष्ठानं स्यादित्याशङ्कामनूद्य निराकरोति—यदुक्तमिति। अयमाशयः। यासां विद्यानां साक्षात्कारपर्यन्तत्वं श्रुतं तासामावर्तमानतयोपासनरूपत्वमवघातन्यायेन सिध्यतीति तावन्निर्विवादम्। तस्यावर्तमानत्वात्मकस्योपासनारूपत्वस्य विद्यान्तरसाधारण्यमप्यवघातन्यायेनैव सिध्यति। व्रीह्युद्देशेन विहितस्याप्यवहननस्य यवसाधारण्यमपेक्षासामर्थ्यादुपपादनीयं नोपायान्तरेण। न च द्वितीयाश्रुत्यवगतमवहननादिसाध्यत्वं प्राक्सिद्धव्रीहित्वाद्याकारेण न संभवतीति तदवच्छेदकापूर्वीयत्वलक्षणावश्यंभावेन व्रीहित्वस्यापि विवक्षायां विशिष्टानुवाददोषापत्तेः प्रवृत्तिनिमित्तैक्याद्यवसाधारण्यसिद्धिरिति वाच्यम्। साध्यतावच्छेदकानुपस्थितावपि स्वर्गज्योतिष्टोमयोरिव व्रीह्यवहननयोः शब्देन साध्यसाधनबोधनसंभवात्। न चावहननवाक्ये व्रीहिपदस्य लौकिकापूर्वीयसाधारण्येन व्रीहिमात्रपरत्वे भूतभाविविनियोगरहितेषु लौकिकव्रीहिष्ववहननस्यार्थकर्मत्वमपूर्वीयव्रीहिषु विनियुक्तसंस्कारतया गुणकर्मत्वमिति विधिवैरूप्यापत्तिः। लौकिकव्रीहिमात्रपरत्वे द्वितीयाश्रुत्यवगतद्रव्यप्राधान्यभङ्गापत्तिरित्यपूर्वीयपरत्वावश्यंभावाद्यवसाधारण्यसिद्धिरिति वाच्यम्। अवहननादिवाक्यजन्यशाब्दबोधस्य व्रीहित्वप्रकारकत्वेऽपि द्वितीयाश्रुतिनिर्दिष्टव्रीहिगुणतया विधीयमानमवहननं भूतभाव्युपयोगरहितलौकिकव्रीहिविषयं भवितुं न योग्यमिति विधेयसामर्थ्याच्छाब्दबोधानन्तरमपूर्वीयव्रीहीणां विषयत्वावगतिसंभवात्। 'यस्योभावग्नी अनुगतावभिनिम्रोचेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्ति'रित्यत्र हविरार्त्यधिकरणन्यायेनाग्न्युभयत्वस्याविवक्षयाग्न्यनुगममात्रस्य शाब्दबोधवेलायां निमित्तत्वावगतावपि निमित्ते विधीयमानमाधानं सहितयोरेवाग्न्योरुत्पादनक्षमं नत्वेकस्याग्नेरिति विधेयसामर्थ्यादुभयानुगम एव निमित्तत्वपर्यवसानाङ्गीकारात्। 'तप्ते पयसि दध्यानयती'त्यत्र शाब्दबोधस्य पयस्त्वमात्रप्रकारकत्वेऽपि सा वैश्वदेव्यामिक्षेति तदनन्तरवाक्ये तस्य पयसो यागान्वयविधाने सति तत्सामर्थ्याच्छाब्दबोधानन्तरं तदपूर्वसंबन्धिनः पयसो विषयत्वावगतिरित्यवश्यवक्तव्यत्वाच्च। अवहननादिवाक्येष्वपूर्वीयत्वलक्षणया तज्जन्यशाब्दबोधस्यापूर्वीयत्वप्रकारत्वेऽपि जुह्वादिव्यावर्तकस्य तण्डुलद्वारकत्वस्य व्रीहित्वस्येव विशिष्टानुवाददोषापत्त्या विवक्षितुमशक्यत्वेन शाब्दबोधानन्तरं विधेयदृष्टप्रयोजनकावहननसामर्थ्यादेव तण्डुलद्वारकापूर्वीयद्रव्यविषयत्वावगतेर्वक्तव्यत्वाच्च। तस्मादनुपपत्त्यभावेनापूर्वीयत्वलक्षणानुत्थितेस्तत्प्रयुक्तयवसाधारण्याभावात्। यवानां पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यत्वाविशेषेण व्रीहिवत्तण्डुलभावादिसाधनापेक्षासत्त्वेन तदपेक्षासामर्थ्यादेवावहननविधेर्यवसाधारण्यमुपपादनीयम्। अपूर्वीयत्वलक्षणायामपि ह्यवहननविधेर्दृष्टार्थत्वायावहननापेक्षानपेक्षापूर्वीयद्रव्यालोचनमावश्यकम्। अन्यथा तस्य जुह्वादिसाधारण्यप्रसङ्गात्।

अपि च व्रीहिषु विहितमवहननादिकमपूर्वीयत्वलक्षणया यवेष्वपि यदि स्यात्तदा सोमे विहितं क्रयादि संस्कारजातं फलचमसेऽप्युपदेशत एव प्राप्नुयात् । हविःप्रकृतित्वेन सोमयागापूर्वसाधनत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् । तथा च 'नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्या'दिति तृतीयाध्यायाधिकरणविरोधापत्तेः । ननु नित्यस्य क्रयादिसंस्कारजातस्याधिकारान्वये नैमित्तिकः फलचमसो द्वारं भवितुं नार्हति । स्वयं च विशेष्यतया तेनान्वेतुं नार्हति। न खल्वभिषवेण नित्यं ज्योतिष्टोमस्योपकुर्यादनित्यफलचमसद्वारेणेति युज्यते । न वा नित्याभिषवविशिष्टेन फलचमसेन निमित्तवान्यजेतेति युज्यते । तस्मान्नित्यानित्यसंयोगविरोधान्न फलचमसस्य सोमसामानविध्यमिति चेत् । स्यादेतदेवं यदि फलचमसत्वाकारेण स वाक्यार्थान्वयी स्यात् । 'सोमं क्रीणाती'त्यादिसंस्कारवाक्येषु सोमपदलक्षितापूर्वसाधनत्वाकारेण स वाक्यार्थान्वयी चेत्कः प्रसङ्गो नित्यानित्यसंयोगविरोधस्य । सर्वत्रापि हि ज्योतिष्टोमप्रयोगे हविःप्रकृतित्वे तदपूर्वसाधनभूतो होमः फलचमसो वास्त्येव । एवमेव हि 'यदाहवनीये जुहृती'त्यादिष्वपि नित्यानित्यसंयोगविरोधः परिहरणीयः । अन्यथा तत्राप्याहवनीयस्यैष्टिकसौमिकाद्यपूर्वार्थत्वं नित्यवदाम्नातं नारिष्टहोमादिद्वारैव स्यादिति भेदनादिनिमित्तकहोमानामाहवनीयाधारत्वं न सिध्येत् । क्व तर्हि नित्यानित्यसंयोगविरोधः। यत्रानित्यमेव नित्यवदाम्नातस्य द्वारं भवति तत्रैव यथा 'भिन्ने जुहोती'ति । अत्र हि होमो भिन्नाधिकरणकस्तत्संस्कार इति पूर्वपक्षे 'भिन्न' इत्यस्य संस्कार्यपरतया निमित्तपरत्वाभावेन होमो नित्यः स्यात् । तद्द्वारं तु भिन्नमनित्यमिति नित्यानित्यसंयोगविरोधः। एतेनेदमपि निरस्तम् । नैमित्तिकस्य नित्यसामानविध्याभावो नित्यानित्यसंयोगविरोधान्नेष्यते । किंतु संस्कारः । वाक्यानामावृत्तिप्रसङ्गात् । तथा हि नित्यं नैमित्तिकं च न युगपद्विधेयं । किंतु नित्यं सोमादिद्रव्यं सामान्येन विधाय सर्वत्र तस्यैव प्राप्तौ राजन्यादिनिमित्ते सति विशेषरूपेण नैमित्तिकं फलचमसादि विधेयं । तद्यस्यां वेलायां स्वाभाविकं नित्याङ्गं विधेयं तस्यामेव संस्कारविधयस्तन्मात्रविशेषणत्वेन स्वार्थं विधाय निवृत्तव्यापारा न भूयः शक्नुवन्ति नैमित्तिकविशेषणत्वेनापि स्वार्थं विधातुमावृत्तिप्रसङ्गात्। न चैवं यवसाधारण्यसंस्कारवाक्यानामावृत्तिः प्रसज्यते । यवशास्त्रस्याप्यनैमित्तिकत्वेन व्रीहिशास्त्रसमकालप्रवृत्तिकतया व्रीहिवदेव यवानामप्यपूर्वीयत्वेन क्रोडीकारसंभवादिति। आहवनीयशास्त्रस्यापि नित्यहोमविधिसमानकालप्रवृत्तिकस्य नैमित्तिकहोमसाधारण्याभावप्रसङ्गात् । यस्यां वेलायां 'व्रीहिभिर्यजेते'ति शास्त्रं प्रवर्तते तस्यामेव वेलायां व्रीह्यादि विशेषणत्वेन संस्कारवाक्यैरवहननादीनि समर्प्यन्त इत्यभ्युपगमे तदानीं व्रीहिगतापूर्वीयत्वस्यानवगत्या व्रीहित्वेनैवावहननाद्यन्वयस्य वक्तव्यतया यवसाधारण्याभावप्रसङ्गाच्च। ननु अनुवाद्यसमर्पकशास्त्रप्रवृत्त्यनन्तरं विधेयसमर्पकशास्त्रप्रवृत्तिरिष्यते । तथा च 'यदाहवनीये जुहोती'त्यनारभ्याधीतवाक्ये नित्यनैमित्तिकात्मकस्य कृत्स्नस्यापि होमस्यानुवाद्यत्वात् नैमित्तिकहोमशास्त्राणामपि प्रवृत्त्यनन्तरमेवाहवनीयशास्त्रप्रवृत्तिरित्याहवनीयस्य नैमित्तिकहोमसाधारण्यसिद्धिः । एवं व्रीहिशास्त्रप्रवृत्त्यनन्तरमेवाहवनीयादिशास्त्रप्रवृत्तिः। ततश्च व्रीहीणामपूर्वीयत्वस्यावगतत्वादपूर्वीयत्वेनावहननान्वये व्रीहिशास्त्रसमकालप्रवृत्तिकयवशास्त्रावगतापूर्वसंबन्धानां यवानामपि क्रोडीकारादवहननादेर्यवसाधारण्यसिद्धिश्चेति

न कश्चिद्दोष इति चेत्। एवं तर्हि संस्कारवाक्येष्वपूर्वीयत्वेन व्रीहिहोमाद्यनुवादे नैमित्तिकफलचमसाद्यपूर्वीयं नैमित्तिकहोमन्यायेनानुवाद्यमिति फलचमसशास्त्रस्यापि प्रवृत्त्यनन्तरमेव क्रयादिवाक्यानां प्रवृत्तेर्वक्तव्यतया कथं क्रयादीनां फलचमससाधारण्यं न प्रसज्यते। तस्मात्संस्कारवाक्येष्वपूर्वीयत्वेन संस्कार्यानुवादे संस्काराणां फलचमससाधारण्येन विधानस्यापरिहार्यत्वात् तत्परिहाराय व्रीहित्वहोमत्वादिरूपेणैवानुवादो वक्तव्य इति नावहननस्य यवसाधारण्यमपूर्वीयत्वेनानुवादमभ्युपेत्य समर्थयितुं शक्यते। किंत्वित्थं समर्थनीयम्। पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यत्वेन विहितानां यवानां वितुषीभावोपायापेक्षायां यथाभूतेषु व्रीहिषु तदुपायत्वेन विहितस्यावहननस्यैव ग्रहणं युक्तम्। वैदिकेषु यवेषु वैदिकस्यैव तदुपायस्य प्रत्यासन्नतया शीघ्रं बुद्ध्यावारोहात्तद्ग्रहणेन नियमसंभवे लौकिकस्यावहननस्य नखविदलनादेरनियततदुपायस्य ग्रहणायोगाच्च। अतएवाश्वदाननिमित्तकस्य वारुणचतुष्कपालयागस्य पौण्डरीकादिषु श्रुतं वैदिकमेवाश्वदानं निमित्तं। नतु सुहृदादिभ्यः स्नेहाद्युपाधिना कृतं लौकिकमश्वदानमिति 'दोषात्त्विष्टिर्लौकिके स्याद्वैदिके न दोषः स्या'दिति पूर्वतन्त्राधिकरणनिर्णीतम्। अत एव 'पशुना यजेत' 'अक्ताश्शर्करा' इत्यादिष्वनुष्ठानाय विशेषापेक्षायां मन्त्रार्थवादसमर्पितनियतविशेषग्रहणे संभवत्याक्षेपलभ्यानियतविशेषग्रहणं न कार्यमिति छागपश्वधिकरणादिषु निर्णीतम्। एवं चावहननपेषणादेर्यवसाधारण्यपर्यवसाने भविष्यत्यपि व्रीहिमात्रे तद्विधानं लाघवार्थम्। एकत्रैव तद्विधानेऽपि ह्यपेक्षासामर्थ्यादन्यत्रापि तदुपतिष्ठत इति। यत्र त्वेकत्र विहितमन्यत्र न जिघृक्षितं तत्र निर्देशभेदेन धर्मव्यवस्था क्रियते। यथा रथंतरे प्रस्तूयमाने संमीलयेद्बृहति प्रस्तूयमाने समुद्रं मनसा ध्यायेदिति। व्यवस्थापितं च तथैव जैमिनिना—'निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेर'न्निति। यदि व्रीहिषु विहितमवहननं यवेषु वितुषीभावोपायतां न प्रतिपद्येत तदा वैदिकत्वेन प्रत्यासन्नमपि नियतमपि तदपहाय लौकिकमनियतमुपायान्तरं गृह्येत। यथा 'तस्मिंत्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः' इति व्रीहिमयपुरोडाशप्रतिष्ठापने विनियुक्तो मन्त्रो यवमयपुरोडाशप्रतिष्ठापनोपायतां न प्रतिपद्यत इति तत्प्रकाशनार्थं लौकिक एव कल्पसूत्रादिरनियतस्तदुपायो गृह्यते। प्रतिपद्यते त्ववहननं व्रीहिष्विव यवेष्वपि वितुषीभावोपायताम्। न च व्रीहिप्रतिनिधित्वेन नीवारोपादाने नीवारपुरोडाशप्रतिष्ठापनेऽप्येवमनियतोपायान्वेषणप्रसङ्गः। न हि व्रीह्यलाभे नीवारास्साधनत्वेनोपादीयन्ते। किं तु व्रीहिसदृशेषु नीवारेष्वनुप्रविष्टा ये व्रीह्यारंभयोग्यावयवास्त एव कथंचिद्व्रीहिशास्त्रार्थसंपिपादयिषयोपादीयन्ते। ततश्च व्रीह्यभावे यवबुद्ध्योपादीयमानास्ते 'व्रीहीणां मेधे'ति मन्त्रभागेन प्रकाशयितुं योग्या एव। अत एव 'व्रीहीनवहन्ती'त्यादिसंस्कारविधीनामपि प्रतिनिधिसाधारण्यमङ्गीक्रियते। न च प्रतिनिधीनामिव यवानां व्रीहिसमानविधानत्वाभावे केवलमपेक्षामात्रेण व्रीहिधर्माणां यवेषु प्राप्त्यङ्गीकारे यवानां व्रीहिविकारत्वं स्यादिति व्रीहिमन्त्रस्य यवेषूहेन प्राप्तिप्रसङ्गः। अवहननादिवाक्यजन्यव्रीहित्वप्रकारकशाब्दबोधानन्तरं द्वितीयाश्रुतिनिर्दिष्टव्रीहिप्राधान्यनिर्वाहाय तण्डुलद्वारा दर्शपूर्णमासापूर्वोपयोगिनां व्रीहीणामवहननादिसंस्कार्यत्वमित्यवगतिकाले व्रीहिशास्त्रसमकालप्रवृत्तिकेन 'यवैर्यजेते'ति शास्त्रेणावगतं यागीयपुरोडाशसाधनभूतानां यवानामपि वि-

जादिवत्' इति, तस्याद्दष्टफलत्वाद्युक्तं सकृदनुष्ठानम् । वेदनफलस्य साक्षात्कारस्य दृष्टत्वात् तस्याफलोदयमावृत्तिः, अवघातादिवदिति ॥

तुषीभावाद्युपायापेक्षामालोच्य संस्कारान्वये व्रीहित्वं प्रयोजककोटौ न निविष्टं । किंतूक्तरूपापूर्वोपयोगित्वमात्रमित्यवगत्युदयेन तद्वशादवहननादिसंस्काराणां यवसाधारण्यप्राप्त्या यवानां व्रीहिविकारत्वाप्रसङ्गात् । नन्वेवमुक्तरूपापूर्वोपयोगित्वमात्रं संस्कारान्वये प्रयोजकमित्येतल्लाघवादेवावगन्तुं शक्येत । व्रीहित्वस्यापि प्रवेशे गौरवं स्यात् । अतो धर्माणामपेक्षासामर्थ्यात्साधारणतायां नेदमुदाहरणमिति चेत् न । गौरवमात्रेण श्रुतव्रीहित्वपरित्यागायोगेन यवापेक्षालोचनस्यावश्यकत्वात् । एतेन तण्डुलद्वारा हविःप्रकृतित्वेन यागापूर्वोपयोगित्वस्यावहननान्वयप्रयोजकत्वे दृष्टार्थत्वमवहननस्य सिध्यति । व्रीहित्वस्य प्रयोजकत्वे त्वदृष्टार्थत्वं स्यादिति दृष्टार्थत्वलोभेनाद्यमेव प्रयोजकमभ्युपगन्तव्यं । न तु द्वितीयमपि प्रयोजककोटौ निवेशनीयमिति निरस्तम् । श्रुतानुसारेण हि दृष्टमदृष्टं वा कल्पनीयं न । त्वदृष्टार्थत्वापत्त्या श्रुतं परित्यक्तुं युक्तम् । तस्मादुक्तरीत्या यवानामवहननाद्यपेक्षयैव श्रुतस्यापि व्रीहित्वस्य संस्कारान्वयप्रयोजककोटिबहिर्भावः कल्पनीयः । एकत्र विहितमवहननादिकमपेक्षासामर्थ्यादन्यत्रापि भविष्यतीति प्रयोजककोट्यनिविष्टमपि व्रीहित्वं पुरस्कृत्यावहननादिशास्त्रं प्रवृत्तमिति कल्पनीयम् । यदित्वदृष्टार्थत्वापत्त्यैव व्रीहित्वस्य प्रयोजककोटिबहिर्भावः कल्पनीयः । तदा व्रीहिमात्रेऽपि तस्य तत एव प्रकाश्यकोटिबहिर्भावापत्त्या व्रीहिमात्रस्यापि यवसाधारण्यापत्तिरपरिहार्या स्यात् । मन्त्रेषु व्रीह्यादीनि द्रव्याण्यग्न्यादयो देवताश्चापूर्वीयाणीति हि तेनतेन पदेन प्रकाश्यंते । अत एव वैकृतेषु सूर्यादिषु नीवारादिषु चोहसिद्धिः । तस्माद्यवानामवघातेन वितुषीभावसंभवाद्वितुषीभावार्थे वैदिकेतस्मिन्नपेक्षेति तस्य यवसाधारण्यं यवप्रकाशनस्य व्रीहिमन्त्रेण व्रीहिप्रकाशनस्य वा संभवाद्वैदिकेऽपि तस्मिन्ननपेक्षेत्यपेक्षानपेक्षाभ्यामेवावघातव्रीहिमन्त्रयोर्वैषम्यं कल्पनीयम् । नचापेक्षालोचनेन साधारण्यनिर्वाहे तद्वशात्प्रोक्षणस्य यवसाधारण्यं न सिध्येदिति वाच्यम् । निर्वापावघातयोरपेक्षावशादपूर्वविशेषो पयुक्तत्वप्रयुक्ततावगमे तदुभयमध्यगतस्य प्रोक्षणस्यापि साहचर्यबलात्तत्प्रयुक्ततावगतिस्सिद्ध्यतीत्येषा दिक् । तस्मात्स्थितमेतदपेक्षावशादवहननस्य यवसाधारण्यमिति । एवमेवोपासनारूपत्वस्य विद्यान्तरसाधारण्यम् । तथा हि । विद्या साक्षात्कारद्वारा मुक्तिफलेति कासुचिद्विद्यासु छ्रुतत्वादितरासामपि विद्यानां तथैव दृष्टद्वारत्वे संभवति नादृष्टद्वारत्वं कल्पयितुं युक्तम् । एवं च दृष्टार्थत्वलोभादवघातस्य वितुषीभावद्वारकत्वसिद्ध्येव विद्यान्तराणां साक्षात्कारद्वारत्वसिद्ध्या तन्निर्वाहार्थमावृत्तिः कल्पनीयेति तासामावृत्तिविशिष्टत्वरूपोपासनात्मकत्वसिद्धिरिति । एवमपेक्षावशादेव यज्ञादीनां शमादीनामुद्धूलनत्रिपुण्ड्रयोराप्रायणं विद्यानुष्ठानस्य पापाशेषविनाशयोरन्येषां चैवंविधानां सर्वविद्यासाधारण्यमित्यलं विस्तरेण । अत्रावृत्तिरित्यनेनैव साध्यार्थसिद्धावसकृदिति विशेषणं यावत्फलोदयमावृत्तिर्दृष्टफलत्वादिति प्रधानहेतुसूचनार्थमुक्तम् । उपदेशादिति तदुपोद्बलकं कासुचिद्विद्यासूपासना-

सू ॥ लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

अस्मिन् विषये लिङ्गं चास्ति । 'क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता । महापातकयुक्तो वा युक्तो वाऽप्युपपातकैः ॥ प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं समभ्यसेत् । अध्यात्मिकान् योगाननुतिष्ठेत् ॥ रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तु पुरुषं परम् ॥' इत्यादि । अतश्च ब्रह्मवेदनस्यावृत्तिरिति ॥

इति आवृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

पूर्वत्र ब्रह्मण उपासनमावृत्तिमदभिहितम् । तदात्मनस्तद्भावेनोपासनमुत तदर्थान्तरत्वेनेति विचारः ॥ एवं सति 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः' 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' इत्यादिश्रुतिसूत्रेषु प्रत्यगात्मनः पशोर्जीवात् पत्युः परब्रह्मणोऽर्थान्तरत्वेन निरूपितत्वात् सर्वज्ञत्वादिना जीवस्य ब्रह्मभावाघटनाच्च ब्रह्मोपासनं

रूपत्वप्रतिपादनं लिङ्गमुक्तम् ॥ सू० ॥ लिङ्गाच ॥ २॥ लिङ्गं स्मृतिः । श्रुत्यनुरूपकत्वात् । 'क्षेत्रज्ञस्ये'ति स्मृतावीश्वरज्ञानं सकलपापप्रायश्चित्तमुक्तम् । स्मृत्यन्तरे तस्य यामपर्यन्तानुवर्तनीयध्यानरूपत्वमुक्तम् । तथैव स्मृत्यन्तरे तस्य ज्ञानस्य योगशब्दवाच्यसमाधिरूपत्वमुक्तम् । स्मृत्यन्तरे स्वप्नधीगम्यमिति शिवस्य समाधिप्राप्यत्वमुक्तम् । सकलबाह्येन्द्रियव्यापारोपरमपूर्वकत्वसाम्यात्समाधिरेव हि स्वप्नधीशब्देन निर्दिष्टः । अध्यात्मिकानिति वृद्ध्यभावश्छान्दसः ॥

इति आवृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू० ॥ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥ विद्यायास्साक्षात्कारफलार्थापत्तिप्रसूतमावृत्तिगुणकत्वमुपपादितम् । इदानीं पशुत्वनिवृत्तिरूपफलार्थापत्तिरूपं शिवोऽहमिति भावनारूपत्वमुपपाद्यत इति सङ्गतिं दर्शयति—पूर्वत्रेति । तदात्मन इति । तदुक्तं ब्रह्मकर्मकोपासनमात्मनो जीवस्य कर्तुस्सद्भावेन जीवभावेन उत तदर्थान्तरत्वेन जीवभिन्नत्वेनेति ब्रह्मणो जीवाधिकत्वोपपत्त्यनुपपत्तिभ्यां संशय इत्यर्थः । भेदनिर्देशादित्यादिशब्देन 'अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवम्' । (ब्र०३–४–८) सुषुप्त्युत्क्र-

---

नयमणिमालायाम्

अथ आवृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू० ॥ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥ लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

मुक्त्यर्थतया विहितं ब्रह्मज्ञानं सकृत्कार्यम् । भवति हि विधिशास्त्रार्थः कृत एव सकृत्कृतेऽप्यस्मिन् ॥ ३२९ ॥

आवर्तनीयमसकृत्साक्षात्कृतिरूपफलकत्वात् । अन्तर्नीतावृत्तिकतदुपास्ति······उपदेशाच्च ॥ ३३० ॥

इति आवृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

---

(१) 'अज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिगुणैर्न्यूनाधिकभावस्य संप्रतिपन्नत्वाच्च' इति पाठान्तरम् ।

जीवस्य तद्भि(स्वभि)न्नत्वेनैव युज्यत इति पूर्वः पक्षः॥ सिद्धान्तस्तु। यद्यपि जीवादधिकमेव शिवाख्यं परं ब्रह्म, तथाऽप्युपासिताऽहं ब्रह्मास्मीति तदुपासीत। यतः पूर्वेऽप्युपासितारः 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि' इत्यात्मेत्येवावगच्छन्ति। उपासितुरर्थान्तरत्वेऽपि तानुपासितॄननुगृह्णाति स्वस्वरूपतया परं ब्रह्म। ते च पुनः स्वात्मतया ग्राहयन्ति परानपि शिष्यान् 'तत्त्वमसि' इत्यादिना।

न्त्योर्भेदेन' (ब्र० १-३-४२) इत्यादिसूत्राणि गृह्यन्ते। तद्भिन्नत्वेनैवेति। एवकारेण 'त्वं वा अहमस्मि' 'तत्त्वमसि' इत्यादिसामानाधिकरण्यनिबन्धनं पशुत्वनिवृत्तिफलार्थोपपत्तिनिबन्धनं चाभेदेनोपासनं व्यावर्त्यते। सामानाधिकरण्यं शरीरशरीरिभावेनोपपद्यते। पशुत्वनिवृत्तिफलकत्वं स्वशरीरकशिवोपासनायास्तादर्थ्यविधिबलेनोपपद्यत इति भावः। त्वं वा अहमस्मीति। यदि शरीरशरीरिभावनिबन्धनं सामानाधिकरण्यं तदानीमहं वै त्वमसीति निर्देश एवोपपद्यते। त्वंशब्दनिर्दिष्टे परमेश्वरे स्वशरीरकत्वपर्यन्तस्याहंशब्दस्य वृत्त्युपपत्तेः। 'त्वं वा अहमस्मी'ति निर्देशस्तु नोपपद्यते। अहंशब्दनिर्दिष्टे परमेश्वरशरीररूपे स्वस्मिन्परमेश्वरवाचिनस्त्वंशब्दस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। शरीरवाचिनां हि शरीरिपर्यन्तत्वं व्युत्पत्तिसिद्धं न तु शरीरिवाचिनां शरीरपर्यन्तत्वम्। अतः कर्मव्यतिहारेण स्वस्मिन्परमेश्वरदृष्टिः परमेश्वरे स्वदृष्टिश्च विधित्सितात्रेत्यवसीयते। ननु तथा सत्युत्कृष्टे निकृष्टदृष्टिरप्यत्र विधेया स्यात्। न चेष्टापत्तिः। 'ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षा'दिति न्यायविरोधात्। तस्माद्वाक्यद्वयेऽपि त्वंशब्दौ प्रस्तुतगुणविशिष्टपरमेश्वरविषयौ। अहंशब्दौ स्वशरीरकत्वविशिष्टपरमेश्वरविषयौ। अस्म्यसिशब्दौ तूद्देश्यसमर्पकाहंत्वंशब्दमात्रप्रयुक्तौ न त्वहंत्वंशब्दयोः स्वात्मपरमेश्वरत्वप्रयुक्ताविति व्याख्यातुमुचितमिति चेत् मैवम्। तथा सत्येकेन वाक्येन स्वान्तर्यामिणः परमेश्वरस्य चाभेदस्य सिद्ध्या वाक्यान्तरवैयर्थ्यापत्तेः। न चाभेदप्रतिपत्तिदार्ढ्यार्थं वाक्यद्वयं तदुभयभेदभ्रान्तिवासनानुवृत्त्यभावेन तद्दार्ढ्योपादनस्य निष्प्रयोजनत्वात्। तस्मा'द्यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव क'मित्यत्रेवात्रापि वाक्यद्वयस्य कर्मव्यतिहारेणावगतिविधानार्थत्वमेव युक्तम्। 'ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षा'दिति सामान्यन्यायस्तु विशेषवचनेनापोद्यते। एवं जाबालवाक्यद्वयव'त्त्वद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽह' मित्यैतरेयवाक्यद्वयमप्यन्योन्याभेददृष्टिविधानपरतयैव महावाक्यविधयैवैकवाक्यत्वं नेतव्यम्। उपासितुरिति। यद्यप्युपासितुर्भिन्न एव परमेश्वरस्तथापि मान्त्रिकाद्भिन्नो गरुड इव चिरनिरंतरासेविताभेदभावनादार्ढ्यसंबन्धेन प्रातीतिकेन स्वस्वरूपत्वेनानुगृह्णाति। यथा गरुडः विषसंहरणसामर्थ्यविशेषप्रदानेन मन्त्रिणोऽनुगृह्णाति तथा परमेश्वरः पशुत्वनिवृत्तिरूपफलप्रदानेनोपासकाननुगृह्णातीत्यर्थः। तत्त्वमसीत्यादिनेति। 'तत्त्वमसी'त्यत्र त्वंशब्दनिर्दिष्टप्राग्वर्णितजगत्कारणत्वादिविशिष्टपरमेश्वराभेदो बोध्यत इत्यसिशब्दयोगादवसीयते। अतस्तत्र त्वंशब्दः संबोध्यजीवमात्रपरः न तु तदन्तर्यामिपर इत्यभ्युपगन्तव्यम्। संबोध्यं प्रति स्वात्मन इव स्वान्तर्यामिणः स्वानुभवेन वा प्राचीनोपदेशेन वा प्रसिद्धत्वाभावेन तस्य तं प्रत्युद्देश्यतानर्हत्वात् प्रकृतस्य सद्रूपस्य परमेश्वरस्य कथंचित्स्वान्तर्यामितया प्रागुपदिष्टत्वसमर्थने तत्र तद्भेदशङ्कानुदयेन तद-

निरवधिकपरमानन्दमयनिष्कलङ्कशिवत्वप्राप्तिर्हि मुक्तिः। शिवत्वप्राप्तिरात्मनः पशुत्वनिवृत्तिमन्तरेण न संभवति। पशुत्वनिवृत्तिश्च न तद्भावनां विना। अतो निरन्तरं शिवोऽहमिति भावनाप्रवाहेण शिथिलितपाशतयाऽपगतपशुभाव उपासकः शिव एव भवति। निरस्तसमस्तदोषकलङ्कशङ्कानिरतिशयमङ्गलास्पदं हि शिवत्वम्। परं ब्रह्म च तादृगेव। तद्भावनयोपासकश्च तथैव भवति। अत एव तदन्यस्य मुमुक्षुध्येयत्वं निषिध्यते। 'शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत् परित्यज्य' इत्यादिश्रुतिषु। निवृत्तब्राह्मणादिदेहाभिमानमयपशुभावस्य निरतिशयस्वरूपानन्दसाक्षिस्वप्रकाशशिवरूपपराहंभावापत्तिर्मुक्तिरिति सर्वश्रुतितात्पर्यात्। ब्रह्मभावेनोपासनमुपासकस्य मुक्तिकरम्, अन्यथा संसारानिवृत्तिरिति॥

इति आत्मत्वोपासनाधिकरणम्॥ २॥

भेदबोधनानपेक्षणात्। अतस्तत्त्वमसीतिवाक्यं स्वात्मनि ब्रह्मदृष्टिविधिपरमित्येवाभ्युपगन्तव्यम्। न च तस्य विद्याविधिपरत्वे प्रतिखण्डमभ्यासेन विद्याभेदः स्यादिति शङ्कनीयम्। प्रथमखण्ड एव स्वात्मनि ब्रह्मदृष्टौ विहितायां द्वितीयादिखण्डेषु शङ्काविशेषनिराकरणपूर्वकं तदनुवाद इति 'सैव हि सत्यादय' इ(ब्र० ३-३-३८)त्यधिकरणे समर्थितत्वात्। अनुवादश्च सद्रूपं ब्रह्मास्मीति भावनया तवापि ब्रह्मात्मता स्फुटः भविष्यतीत्येतद्दार्ढ्यार्थः। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानार्थप्रत्ययः। तत्त्वमसीत्यादिनेत्यादिशब्देन 'स त आत्मा सर्वान्तरः' 'एष त आत्मा सर्वान्तरः' इत्यादयो गृह्यन्ते। तत्राप्यभ्यासो भावनासाध्याभेददार्ढ्यार्थः। ननु जीवब्रह्मणोर्भेदा 'दहं ब्रह्मास्मि' 'शिवोऽहमस्मि' इत्यादि भावना भ्रमरूपा स्यात्। सा कथं मुक्तिहेतुरित्याशङ्कानिराकरणायाह—निरवधिकेति। यथा कीटस्य कीटत्वनिवृत्तिपूर्वकभ्रमरत्वप्राप्तिर्भ्रमराहंभावसाध्या एवं पशोः पशुत्वनिवृत्तिपूर्वकनिरस्तसमस्तदोषकल्याणगुणाविर्भावरूपशिवत्वप्राप्तिश्शिवाहंभावसाध्येति 'देवो भूत्वा देवानप्येती'ति श्रुतेरवसीयते। न च श्रुतिप्रतिपन्नेऽर्थे काचिदनुपपत्तिरिति भावः। तथैव भवतीति। अनादिशिववत्तदभेदभावनया तद्वत्स्वयमपि शिव एव भवतीत्यर्थः। अत एवेति। यतश्शिवाभेदभावनयैव शिवत्वप्राप्तिः न तु शिवेतरभावनया अत एवेत्यर्थः॥

इति आत्मत्वोपासनाधिकरणम्॥ २॥

नयमणिमालायाम्

अथ आत्मत्वोपासनाधिकरणम्॥ २॥

सू०॥ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च॥ ३॥

विदुषां ब्रह्मोपास्यं स्वस्मादर्थान्तरत्वेन। भिन्नं हि जीववर्गाद्विश्वाधिकमीश्वराख्यं तत्॥ ३३१॥

भिन्नमपि ह्यात्मतया तिष्ठति जीवेषु भिन्नमेवोपास्यम्। ग्रहणाग्रहणरीतिरुदिता पूर्वेषामपि सदैव मुदिता श्रुतिषु॥ ३३२॥

इति आत्मत्वोपासनाधिकरणम्॥ २॥

अथ प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

विशेषमाह—

सू ॥ न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥

'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' इत्यादिश्रुतिषु मनःप्रभृतिषु ब्रह्मोपासनमवगम्यते। तेष्वप्यात्मत्वेनोपासनमुत भिन्नत्वेन, इति संशये पूर्वपक्षः। 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' 'आदित्यो ब्रह्मेत्युपासीत' इत्यादिना सिद्धेषु प्रतीकोपासनेषु ब्रह्मदृष्ट्या संस्कृतं मनःप्रभृतिकमुपास्यमवगम्यते। अतः प्रतीकमुपासकेन ब्रह्मतया भावितमित्यात्मतया तदुपासने को विरोध इति प्राप्त उच्यते। नात्मग्रहणं प्रतीकेषु हि न परं ब्रह्मोपास्यम्, किंतु ब्रह्मदृष्ट्या मनःप्रभृतिकमुपास्यम्। तत्र मनआदिविशिष्टस्य ब्रह्मण एवोपास्यत्वेपि मनआदेर्ब्रह्मगुणत्वाभावात् विकारत्वेन

अथ प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

उत्तराधिकरणमवतारयति—विशेषमाहेति। कासुचिद्विद्यासु शिवाभेदभावनाया अपवादमाहेत्यर्थः। सू० ॥ न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥ 'मनो ब्रह्मे'त्यादिवाक्यैर्मनआदिषु ब्रह्मदृष्टिर्विधीयते न तु ब्रह्मणि मनआदिदृष्टिरित्युत्तराधिकरणे वक्ष्यते। तत्र किं मनआदिषु प्रतीकेषु ब्रह्मबुद्धिविषयत्वाद्ब्रह्मणीव स्वात्मदृष्ट्याप्युपासनं कार्यमुत यथाविधि ब्रह्मदृष्टिमात्रेणेति संशये पूर्वपक्षः। पूर्वाधिकरणे हि ब्रह्मदृष्ट्योपास्यमानः स्वात्मा उपासकं प्रति ब्रह्मत्वेनावभासत इत्युक्तम्। एवं ब्रह्मदृष्ट्योपास्यमाना मनआदयोऽपि ब्रह्मत्वेनावभासेरन्। तथावभासमानेषु च स्वात्मदृष्टिः कर्तुमुचिता। यथा ब्रह्मणि। तस्मात्प्रतीकोपासनेष्वपि स्वात्मदृष्टिः प्रवर्तत इति। सिद्धान्तस्तु ब्रह्माहमितिवत् मनआदिकमहमित्याहत्य न श्रूयते। अर्थान्मनआदौ ब्रह्मत्वेनावभानात्स्वात्मदृष्टिरापतति चेदापततु नाम। नैतावता तेषु ब्रह्मदृष्टिविधिः स्पृष्टो भवति। न हि तपस्यतोऽर्थात्क्लेशो भवतीति, सोऽपि विधेयः। किंतु यदर्थादापतद्विध्यन्तराकांक्षितं तदेव विधेयम्। यथेष्टकाकरणकस्थण्डिलनिर्वृत्तिविध्याद्याकांक्षितमिष्टकोपधानादिकम्। न चेह श्रुताया ब्रह्मदृष्टेः स्वात्मदृष्ट्यभावेऽनुपपत्त्या तदाकांक्षास्ति येन स्वात्मदृष्टिरपि विधिस्पृष्टा भवेत्। तस्माद्यथाविधि ब्रह्मदृष्टिमात्रेण मनआदिप्रतीकोपासना कार्या। यदि 'मनोब्रह्मे' त्याद्युपासनासु मनआदिदृष्ट्या ब्रह्मैवोपास्यं तथापि न स्वात्मदृष्टिविधिः सिध्यति। तदा हि ब्रह्म मनआदिविकारात्मनैवावभासेत। न च विकारतयावभासमानं स्वात्मतयोपासितुमर्हम्। स्वात्मनोऽपि विकारित्वावभासप्रसङ्गात्। अत उभयथापि प्रतीकोपासनेषु न स्वात्मदृष्टिः प्रवर्तते। वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणाधिकरणरीत्या मनआदिष्वेव ब्रह्मदृष्टिर्विधेया। सा च, मनआदीनां ब्रह्मणश्च न भेदावभासविरोधिनी। काम्यानां प्रतीकोपासनानां साक्षात्कारपर्यन्तत्वाभावेन भावनाप्रकर्षकृताभेददार्ढ्यानपेक्षणात्। अत एव तासां यथाकामं समुच्चयोऽपि प्राक्प्रतिपादितः। तस्मादवभासतोऽपि मनआदीनां ब्रह्मभावाभावादर्थादपि तेषु न स्वात्मदृष्टिरापततीति तत्त्वम्। सूत्रस्य मनआदौ-

तद्विशिष्टे ब्रह्मणि नात्मग्रहणम् । किंतु सत्यसंकल्पत्वादिविशिष्टे । अन्यथा ह्यात्मनोऽपि विकारास्पदत्वं स्यात् । अतः प्रतीके नात्मग्रहणमुपासकानाम् । न हि तत्र परमेश्वरः साक्षादुपास्य इति ॥

इति प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

प्रतीकोपासने मनआदित्यादिप्रतीके ब्रह्मदृष्टिरुपासकेन कर्तव्या, उत ब्रह्मणि

प्रतीके स्वात्मदृष्टिर्न कार्या । न हि प्रतीको वस्तुतः परमेश्वरः । परमेश्वरत्वाभावे च परमेश्वरत्वभावनाप्रकर्षवशादर्थादापतन्त्यपि स्वात्मदृष्टिर्विध्यनाकाङ्क्षितत्वान्न विधिविषय इति सैद्धान्तिके प्रथमप्रकारेऽर्थः । द्वितीयप्रकारे तु प्रतीकोपासनेषु परमेश्वरस्यैव मनआदिदृष्ट्योपास्यत्वेऽपि स्वात्मदृष्टिस्तस्मिन्न कार्या । न हि तथोपासितुरुपास्यः परमेश्वरतयावभासेत । किंतु भावनाप्रकर्षवशात्स मनआदिविकाररूपतयैवेति न स्वात्मदृष्टिः कर्तुमुचितेत्यर्थः । वस्तुगतिमवलंब्य प्रकारद्वयोपमर्देन प्रवृत्ते तृतीये तु प्रकारे प्रतीके मनआदौ स्वात्मदृष्टिर्न कार्या । न हि तत्रोपास्यः प्रतीकोऽवभासतोऽपि परमेश्वरप्रतीकोपासनेषु साक्षात्कारपर्यन्तभावनाप्रकर्षाभावेन भेदावभासानुवृत्तेः विधिबलादाहार्यारोपरूपस्य परमेश्वरदृष्टिमात्रस्य भेदावभासाविरोधित्वादिति प्रथमप्रकारोपमर्दोपयोग्यर्थः प्रतीकोपासनेषु स्वात्मदृष्टिर्न कार्या। न हि तत्र परमेश्वरः साक्षादुपास्यः परमेश्वरदृष्टिसंस्कृतस्य मनआदेरेव साक्षादुपास्यत्वात् । यत्र विशेषणतयान्योपसर्जनत्वं विना परमेश्वरस्य साक्षादुपास्यत्वं तत्रैव व्यतिहारेणोपासनचोदनादित्यर्थः । भाष्ये संशयवाक्यगतस्य तद्भिन्नत्वेनेत्यस्य स्वात्माभेददृष्टिमन्तरेणेत्यर्थः । न हि प्रतीकेषु स्वात्मभिन्नत्वमप्युपास्यमविधानात् ॥

इति प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

ननु मनआदेस्साक्षादुपास्यत्वमसिद्धं । 'मनो ब्रह्मे'त्यादिसामानाधिकरण्यस्योभयथापि संभवात् । उभयथा संभवे च फलप्रदानसमर्थस्य ब्रह्मण एवोपासनाभिराराधनीयत्वे विधितात्पर्यकल्पनं युक्तं न तु तदसमर्थस्य मनआदेः । तथा च 'मनो ब्रह्मे'त्यादिषु ब्रह्मण एव साक्षादुपास्यत्वात्तत्र मनआद्यभेदभावनाप्रकर्षाभावेन विकारत्वाप्रसक्तेश्च स्वात्मदृष्टिः कार्यैवेति पूर्वाधिकरणाक्षेपसमाधानार्थमधिकरणान्तरं प्रवर्तते । सू० ॥ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥ स्पष्टोऽधिकरणार्थः । ननु प्रतीकोपासनं मनआदिविषयमिव

नयमणिमालायाम्

अथ प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० ॥ न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥

एवं स्वात्मत्वमतिः कार्या मनसि प्रतीकेऽपि । तत्र·······द्वारापि कलयितुं युक्तम् ॥ ३३३ ॥

तत्र मनो यद्युपास्यं ब्रह्मेति ब्रह्म मन इति वा । द्वेधापि स्वात्मतया नोपास्यं तद्विकारत्वात् ॥ ३३४ ॥

इति प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तद्दृष्टिः । इति सन्देहे पूर्वः पक्षः । मनआदिदृष्टिं ब्रह्मणि कृत्वा ब्रह्मोपासनीयम्, तस्यैव फलदातृत्वात् ॥ इत्येवं प्राप्त उच्यते । 'विश्वाधिको रुद्र' इत्यादिषु ब्रह्मण उत्कृष्टत्वावगमात् तद्दृष्टिरेव निकृष्टेषु मनआदिषु कर्तव्या । लोके हि निकृष्टे भृत्यादौ राजदृष्टिं कृत्वा राजवत् तमुपासते। न तु भृत्यदृष्टिं कृत्वा राजानमुपासते केचिदपि । इदमेव च परमौचित्यं यदुत्कृष्टं वस्तु तदेव सर्वे नमन्ति । अतः परं ब्रह्म सर्वोत्कृष्टतयैव सर्वनमस्कारविषयोऽवगम्यते । 'ऋतं सत्यम्' इति मन्त्रे उक्तविशेषणविशिष्टं यत् परं ब्रह्म, 'विश्वरूपाय तस्मा एव नमः' सर्वोऽपि नमस्कारः, नान्यस्मै क्वचिदपीति ॥ किंचास्य परब्रह्मण उत्कृष्टतयैव नमस्कारविषयत्वं लक्षणमुक्तम् । तथा हि तैत्तिरीयश्रुतौ 'यस्मै नमस्तच्छिरो धर्मो मूर्धानं ब्रह्मोत्तरा हनुर्यज्ञोऽधरा विष्णुर्हृदयं संवत्सरः प्रजननम्' इत्यादिना शिंशुमारात्मनिरूपणे हृदयादिरूपेभ्यो विष्णवादिभ्यः पार्थक्येन सर्वोत्कृष्टत्वादेवास्य परब्रह्मणः शिवस्य प्रधानशिरोरूपत्वं 'यस्मै नमस्तच्छिरः' इति नमस्कारविषयत्वेन लक्षणेनैवानूद्याभिहितम् । अवसाने च 'त्वं भूतानामधिपतिरसि त्वं भूतानां

विरिञ्चनारायणादिविषयमपि श्रुतिस्मृतीतिहासादिषु प्रसिद्धम् । तत्र किं विरिञ्चादय उत्कृष्टाः किंवा परब्रह्मत्वाभिमतः परमशिव इत्यनवधारणादुपास्यानिर्धारणं प्राप्नुयादित्याशंक्य स्थापितेऽपि बहुभिः प्रकारैः शिवस्य सर्वोत्कृष्टत्वे प्रकारान्तरेणापि तस्य तद्व्यवस्थापयितुमुपक्रमते—इदमेव च परमौचित्यमिति । नान्यस्मै क्वचिदपीति । यथाख-'त्विमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर' इति मन्त्रः शिवस्य सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिपरतत्त्वविषयशब्दजालतात्पर्यपर्यवसानभूमित्वं 'स्मृतयश्च पुराणानि भारतादीनि सत्तम । शिवमेव सदा सांबं हृदि कृत्वा ब्रुवन्ति ही'ति पुराणोपबृंहितं प्रतिपादयति । एवं 'विश्वरूरूपाय वै नम' इति मन्त्रः तस्य सर्वनमस्कारपर्यवसानभूमित्वं प्रतिपादयतीत्यन्यत्रैव पर्यवसितः कोऽपि नमस्कारो नास्तीत्यर्थः । किंचेति । तैत्तिरीयारण्यके ध्यानार्थं शिंशुमारशरीरकतया परमात्मप्रतिपादने कासांचिद्देवतानां तदीयशिरोमूर्धहनुद्वयहृदयमध्यचरणचतुष्टयपुच्छरूपसप्तावयवतया निरूपणं कृतम् । तत्र विष्ण्वादयः स्वस्वनामभिर्निर्दिष्टाः शिवस्तु नमस्कारविषयत्वेन धर्मेण निर्दिष्टः । तेन नमस्कारविषयत्वं शिवस्यासाधारणं लक्षणं विवक्षितमित्युन्नीयत इति भावः । ननु नमस्कारविषयत्वेन निर्दिश्य शिरोरूपप्रधानावयवत्वेन रूपितः शिव इति कथं ज्ञायते येन तस्य तल्लक्षणं विवक्षितमित्युन्नीयेतेत्याशङ्कायामाह—अवसाने चेति । उपसंहारे भूतपतित्वेन 'श्रेष्ठो जातस्य रुद्र श्रियासी' दित्यादिमन्त्रप्रतिपन्नेन श्रेष्ठत्वेन च लिङ्गेन शिवं प्रस्तुत्य 'नमस्त' इति नमस्कारसामान्यस्य तदीयत्वमुक्त्वा तद्विवरणेनोक्तार्थदृढीकरणाय 'नमस्सर्वत' इति सर्वस्यापि नमस्कारस्य तदीयत्वमुक्तम् । तेन प्रागपि नमस्कारविषयत्वेन निर्दिष्टः शिव एवेति निश्चीयते । 'नमस्सर्वत' इत्युपसंहारे यस्य सर्वनमस्कारपर्यवसानभूमित्वं वक्ष्यते 'तच्छिर' इति । एतदर्थपरत्वादुपक्रमवाक्यस्य संभावितशिवसमानोत्कर्षयोर्विष्णुप्रजापत्योः 'विष्णुर्हृदयमग्निः पुच्छस्य प्रथमं काण्डं तत इन्द्रस्ततः प्रजापतिरिति पृथग्ग्रहणेन च तथा निश्चीयत इति भावः । शिंशुमाराकृतिस्तु सर्वोपादानभूता शैवी चिच्छक्तिः । तदाधारत्वेन प्रधा-

श्रेष्ठोऽसि' इत्यस्यैव सर्वभूतविषयमाधिपत्यं श्रेष्ठत्वं चोक्त्वा 'नमस्ते नमः सर्वं ते नमः' इति सकलभूतोत्कृष्टत्वात् सिद्धमखिलनमस्कारपर्यवसानभूमित्वमुक्तम्। सर्वत्र च 'नमस्ते रुद्र मन्यवे' इत्यादिषु सर्वोत्कृष्टतयैव पुनः पुनरस्मै नमः प्रयुज्यते। ऐश्वर्यादिना हि लोकेऽधिकं नमन्ति। ततः सर्वनमस्कारविषयतया सर्वोत्कृष्टमुमासहितं विरूपाक्षमीश्वरशब्दैकविषयभूतं परं ब्रह्म। अस्य सर्वोत्कृष्टस्य सर्वनमस्कार्यस्य व्याप्तिदृष्ट्या सर्वेषां मनआदित्यादीनां प्रतीकानामुपास्यत्वम्। अत एव 'श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमः' इत्यादिषु श्वादिष्वत्यन्तनिकृष्टेष्वपि सर्वोत्कृष्टब्रह्मव्याप्तिदृष्ट्या श्रुतिर्नमः प्रयुङ्क्ते। तस्मादुत्कृष्टसंबन्धान्निकृष्टेषूपचारदर्शनात् विश्वाधिकब्रह्मदृष्ट्या मनः प्रभृतीनामुपास्यत्वं सिद्धम्॥

इति ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम्॥ ४॥

नतया शिवस्य शिरस्त्वेन निरूपणमग्रे नमस्कारश्च। वैदिकेषु शिवमन्त्रेषु नमस्कारभूयस्त्वमपि तस्य सर्वोत्कर्षे लिङ्गमित्याह—सर्वत्र चेति। ननूत्कर्षादिव भयादपि लोके नमस्कारो दृश्यते श्रुतावपि दृश्यते 'नमस्ते अस्तु मा मा हिंसी'रिति। अतश्शिवे नमस्कारभूयस्त्वं तस्योग्रत्वेन भयभूयस्त्वादुपपन्नमित्याशङ्क्याह—ऐश्वर्यादिनेति। भयादपि नमस्कारः श्रुतौ नोत्कर्षं विना प्रवर्तते 'नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते अस्त्वर्चिषे। अन्यं ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं शिवो भवे'ति मन्त्रे 'नमस्ते अस्तु मा मा हिंसी'रित्येतत्समानविषय एव श्रुतस्य नमस्कारस्य 'नमस्ते हरसे शोचिषे' इत्यूहे 'नमस्कृत्य हि वसीयांसमुपचरन्ती'ति तन्मन्त्रब्राह्मणेनौत्सर्गिकस्वविषयोत्कर्षप्रयुक्तत्वाख्यागोक्तेः श्रुतौ केवलं भयप्रयुक्तस्य नमस्कारस्य संभवेऽपि नमस्कारभूयस्त्वस्य भयभूयस्त्वोन्नायकतयैव सर्वोत्कर्षज्ञापकत्वस्यापरिहार्यत्वाच्च। महाभयहेतुत्वं हि परब्रह्मलिङ्गं 'भीषास्माद्वातः पवते, महद्भयं वज्रमुद्यत' मित्यादिश्रवणादिति भावः। यदुक्तं ब्रह्मण एव फलदातृत्वादुपास्यत्वं युक्तमिति तत्राह—अस्य सर्वोत्कृष्टस्येति। मनआदीनामपि परमेश्वररूपत्वप्रयुक्तस्योपास्यत्वप्रयोजकस्योत्कर्षस्य सत्त्वात्तेषां ब्रह्मदृष्ट्योपास्यत्वं युक्तम्। तद्रूपत्वप्रयुक्तोत्कर्षादेव हि हीनजातीनामपि नमस्कार्यत्वम्। अतः प्रतिमार्चनयैव प्रीतः परमेश्वर एव फलं ददातीति भावः। अस्मिन्पूर्वपक्षयुक्तिनिराकरणेऽपि सूत्रमावृत्त्या योजनीयम्। मनआदिषु ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्या। तेष्वपि ब्रह्मरूपप्रयुक्तस्य प्रतिमादिष्विवोपास्यत्वप्रयोजकस्योत्कर्षस्य सत्त्वादिति॥

इति ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम्॥ ४॥

नयमणिमालायाम्

अथ ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम्॥ ४॥

सू०॥ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्॥ ५॥

तत्र मनो दृष्ट्या स्याद्ब्रह्मोपास्यं फलप्रदायित्वात्। फलदातुरुपास्यत्वे युक्तास्य तद्विशेषणता॥ ३३५॥

उत्कृष्टधीर्निकृष्टे लोकन्यायात्फलाय स्यात्। सर्वोत्कृष्टमब्रह्ममतिर्मनसि कर्तव्या॥ ३३६॥

इति ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम्॥ ४॥

अथ आदित्यादिमत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

पूर्वत्र ब्रह्मण उत्कृष्टत्वादादित्यादिषु तदृष्टिरुपासनेऽभिहिता 'य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत' इत्यादिषु कर्माङ्गोपासनेषूद्गीथादिदृष्टिरादित्यादिषु कार्या, उत विपर्यासेनैव इति संशयः ॥ किं तावत् प्राप्तम्? उद्गीथादीनामादित्यादीनां च कर्माङ्गत्वब्रह्मरूपत्वाविशेषादनियम इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । आदित्यादेः कर्माराध्यत्वेनोत्कृष्टत्वात् कर्माङ्गे उद्गीथादौ तदृष्टिः कार्या तदृष्टिसंस्कृतस्योद्गीथादिकर्मणः फलातिशयसंभवात् । यत् खलु स्वतो वीर्यवत् क्रियमाणं च, तस्यैव विद्यया संस्कृतस्य वीर्यवत्तरत्वरूपफलातिशयः 'यदेव विद्यया करोति

अथ आदित्यादिमत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू० ॥ आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥ सङ्गतिं दर्शयति—पूर्वत्रेति । उत्कृष्टदृष्ट्यापकृष्टमुपासनीयमित्युक्तम् । एवं सति 'य एवासौ तपती'त्यादौ उत्कर्षप्रयोजकमेकरूपमिति तत्रानवधारणं स्यात् । तत्र यद्वृत्तयोगप्राथम्यानुसरणे त्वादित्यादिदृष्टिरेवोद्गीथादिषु कार्येति विपर्यासेनोपासना स्यादित्याक्षिप्यत इति सङ्गतिरिति भावः । अनियम इति । यद्वृत्तयोगप्राथम्यानुसरणे तु विपर्यासेनोपासना स्यादिति शेषः । एवं पूर्वपक्षपर्यवसानमभिप्रेत्यैव संशयवाक्ये कोटिद्वयमवधारणेन दर्शितम् । कर्माराध्यत्वेनेति। तथा च कर्माङ्गत्वे समानेऽपि देवताधिकरणन्यायादाराध्यत्वेनोत्कर्षोऽस्तीत्यर्थः । 'नन्वभिमन्थति स हिङ्कारो धूमो जायते स प्रस्तावो ज्वलति स उद्गीथोऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार उपशाम्यति तन्निधनमुपमन्त्रयते स हिङ्कारो ज्ञपयते स प्रस्तावः स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रतिस्त्रि सह शेते स प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधन' मित्येतदादिषु रथन्तरवामदेव्यादिगतहिङ्काराद्यनुबन्धिनीषूपासनासु देवतात्वप्रसिद्धिरहितानामभिमन्थनादीनां न कर्माराध्यत्वेनोत्कर्ष उपपादयितुं शक्यते । आदित्यादीनामप्युद्गीथादिवत्सर्वसोमयागसाधारण्येन कर्माङ्गत्वं न वक्तुं शक्यते दूरे तत्तत्कर्माराध्यत्वं तथाप्यादित्यादिपदप्राप्तेः कर्मफलत्वात्कर्मफलरूपतयादित्यादीनामुत्कर्षः स्यादिति न वाच्यम् । यज्ञादिसिद्धेरपि पुण्यफलत्वेन तस्योद्गीथादिसाधारण्यादित्यनुशयादुत्कर्षहेतुमपहा'योपपत्ते'रिति सौत्रहेतुमुपादत्ते—तदृष्टिसंस्कृतस्येति । ननूद्गीथादिकं कर्माङ्गत्वेन वीर्यवत्साध्यरूपतया क्रियमाणं चावगतमिति तस्य विद्यया क्रियमाणत्वनिर्देशस्तया क्रियमाणस्य वीर्यवत्तरोक्तिश्च युज्यत इति तत्रोद्गीथ उपास्य इति सिध्यतु नाम न तावता 'य एवासौ तपती'त्यादिष्वादित्यादिदृष्ट्योद्गीथ उपास्य इत्येतदपि सिध्यति । 'यदेव विद्यये'त्यस्य प्रकृताप्यादिगुणकोद्गीथविद्यामात्रविषयत्वस्य, 'असार्वत्रिकी'ति सूत्रवर्णितत्वात् । तस्यामादित्यादिसामानाधिकरण्याश्रवणेनाप्त्यादिगुणक उद्गीथ एवोपास्य इत्यर्थस्यासन्दिग्धत्वेन तदर्थमधिकरणानपेक्षणात् 'यदेव विद्यये'त्यस्य प्रकृतमुद्गीथमाश्रित्य विधीयमानासु सर्वास्वपि विद्यासु साधारण्येऽपि 'समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साध्वि'त्यादिना विधीयमानासु

तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति वाक्यादवगम्यते। एवं च ब्रह्मात्मत्वादिसाम्येऽप्युद्गीथादिक्रियाचोदनादुद्गीथादेः क्रियमाणत्वेन फलसाधनत्वात् तद्विपरीतसिद्धस्वभावादादित्यादेस्तथा फलसाधनत्वाभावादादित्यादिदृष्टिरुद्गीथादिष्वङ्गेष्विति निर्णयः ॥

इति आदित्यादिमत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ आसीनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ आसीनः संभवात् ॥ ७ ॥

उपपादितमुपासनाव्यवस्थापनम्। तदिहोपासनस्यासननियमोऽस्ति न वेति संशयः ॥ क्वचिदपि 'आसीन उपासीत' इति नियमाश्रवणान्मानसव्यापाररू-

---

पञ्चविधसामाद्युपासनासु साधारण्याभावेन न तास्वनेन न्यायेन सामावयवा लोकावयवदृष्ट्योपास्या इति निर्णयस्सिध्यति। एवमुद्गीथादेस्साध्यस्य फलसाधनत्वं युक्तं न सिद्धस्वभावस्यादित्यादेरिति न्यायेनापि निर्णयस्सिध्यति। 'अभिमन्थति स हिङ्कारः उपमन्त्रयते स हिङ्कारः अभ्राणि संप्लवन्ते स हिङ्कारः' इत्यादिषु कर्माङ्गसमानाधिकरणस्यापि क्रियारूपत्वात्सर्वत्राप्युपासनायाः क्रियारूपत्वाच्च। अक्रियारूपत्वेऽपि गोदोहनादिवत्क्रियानुरागेण फलसाधनत्वसंभवाच्चेत्यनुशयादङ्गपदसमभिव्याहृतेन 'उपपत्ते'रिति सौत्रपदेन दर्शितं हेतुतयाविष्करोति—अङ्गेष्विति। अङ्गानङ्गसमभिव्याहारवतीनां विद्यानामङ्गेष्वनङ्गदृष्टिरूपत्वे प्रधानकर्मप्रयुक्ताङ्गाश्रयत्वात्स्वतन्त्रफलानामपि तासां पृथक्प्रयुक्तिर्न कल्प्येति प्रयुक्तिलाघवं लभ्यते । वैपरीत्ये तु प्रयुक्त्यन्तरकल्पनागौरवं भवेदिति लाघवन्यायोऽत्र विवक्षितः। 'य एवासौ तपति पृथिवी हिङ्कार' इत्यादिषु यद्वृत्तप्राथम्यादिकं त्वप्रयोजकम्। उद्गीथमुपासीत समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साध्विति ततः प्रागेव कर्माङ्गविषयत्वेनोपासनोपक्रमादित्याशयः ॥

इति आदित्यादिमत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ आसीनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू० ॥ आसीनः संभवात् ॥ ७ ॥ अवसितमहंग्रहप्रसक्तानुप्रसक्तम्। परविद्याविषय एव विचारोऽनुवर्तते। परविद्यानां प्रधानफलार्थापत्तिमूलावावृत्त्यहंग्रहगुणौ विचारितौ। इदानीमङ्गफलरूपप्रधानोपकारार्थापत्तिमूलोऽङ्गविशेषश्चिन्त्यते। यद्यपि शमादीनामपि सर्वविद्यासाधरण्यं प्रधानोपकारार्थापत्तिमूलम् । तथापि तेषां चिन्तनं सङ्गति-

---

नयमणिमालायाम्

अथ आदित्यादिमत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू० ॥ आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

आदित्ये वोद्गीथस्समुपास्यस्तत्र वादित्यः। स्यादुभयोरपि कर्माङ्गब्रह्मरूपतादिगुणैः ॥ ३३७ ॥

प्राप्यत्वेनादित्यः फलरूपत्वाद्धि देवतात्वाच्च। उद्गीथादुत्कृष्टस्तस्मात्तदृष्टिरुद्गीथे ॥ ३३८ ॥

इति आदित्यादिमत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

परस्योपासनस्य सर्वावस्थायामपि संभवान्नास्त्यासननियम उपासकस्येति पूर्वः पक्षः ॥ सिद्धान्तस्तु । आसीन एव ब्रह्मोपासीत, तस्यैवैकाग्र्यसंभवात् । अस्ति चासननियमश्रुतिरपि—'विविक्तदेशे तु सुखासनस्थः शुचिः समग्रीवशिरःशरीरः । अन्त्याश्रमस्थस्सकलेन्द्रियाणि निरुध्य भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्य । हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धं विचिन्त्य मध्ये विशदं विशोकम् । अनन्तमव्यक्तमचिन्त्यरूपं शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम् । तथाऽदिमध्यान्तविहीनमेकं विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतम् । उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् ॥ ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात् ।' इति कैवल्योपनिषदि । अत आसीन एव ब्रह्मोपासीतेति ॥

सू ॥ ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

'ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिम्' 'कारणं तु ध्येयः सर्वैश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरः शम्भुराकाशमध्ये' 'ध्याननिर्मथनादेव' इत्यादिश्रुतौ पाशविच्छेदकारणस्योपास-

---

विशेषेण तृतीयाध्याये निर्वृत्तमिति परिशिष्ट आसननियमोऽत्र विचार्यते । परविद्यास्वासननियमोऽस्ति नवेति नियामकसदसद्भावाभ्यां संशये नियमकारिणः शास्त्रस्याभावान्नास्तीति पूर्वः पक्षः । न च 'विविक्तदेशे तु सुखासनस्थ' इति शास्त्रं नियामकम् । दहरविद्याप्रकरणाम्नाते तेन सर्वविद्यासाधारणस्यासननियमस्यासिद्धेः । न 'चोपविश्यासने युञ्ज्या'दिति स्मरणं नियामकम् । तस्यापि मूलश्रुत्यनुसारेण दहरविद्यामात्रतौचित्यात् । अन्यथा साधारणमूलश्रुतिकल्पनागौरवापत्तेः । न चैकाग्र्यरूपोपकारापेक्षया श्रुतिस्मृत्योस्सर्वविद्यासाधारण्यं कल्पनीयम् । विनाप्यासनं ब्रह्मनिष्ठतोपयोगिचित्तैकाग्र्यसंभवात् । अन्यथा मौनाख्यं सहकार्यन्तरं गच्छतस्तिष्ठतो निविष्टस्य शयानस्य च कथमुपपद्येत । न चोपासना निरन्तरानुस्मृतिरूपा अधिकं चित्तैकाग्र्यमपेक्षत इति वाच्यम् । अङ्गावबद्धोपासनावदासननियमाभावेप्युपासनोपयोगिचित्तैकाग्र्योपपत्तेः । नह्यङ्गावबद्धोपासनासु ऋत्विक्कर्मस्वासननियमः कर्तुं शक्यते । तथैव परविद्यास्वपि नास्त्यासननियम इति । सिद्धान्तस्तु । अस्ति परविद्यास्वासननियमः । आसीनस्यैव चित्तैकाग्र्यसंभवात् । केषांचिदनासीनानामपि कथंचिच्चित्तैकाग्र्यसंपादनसंभवेऽपि दहरविद्यायामासननियमस्य चित्तैकाग्र्यरूपदृष्टार्थत्वेन विद्यान्तराणामपि चित्तैकाग्र्यापेक्षायां 'विविक्तदेशे तु सुखासनस्थ' इति तत्र क्वचिद्वेदविहितस्यैव तदुपायस्य ग्रहीतुमुचितत्वात् । येषामुपासकानां रोगवार्धकादिभिरासने न शक्तिस्तेषामपि भित्त्याद्याश्रयणेनासननियमनिर्वाहोपपत्तेः । अङ्गावबद्धोपासनास्वार्त्विज्यानुसारेणासननियमाभावेऽपि परविद्यासु क्वचिद्वैदिकोपायत्वेन क्लृप्तस्यासननियमस्य त्यागायोगात् । अत्यन्ताशक्तावारब्धकाम्यवदाप्रायणमारब्धाया विद्याया यथा कथंचिन्निर्वहणीयत्वेन तत्र तत्त्यागे सत्यन्यत्र तत्त्यागायोगादिति । अथ मौनवदुपासनाप्यासननियममन्तरेण स्यादित्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् सू० ॥ ध्यानाच्च ॥ ८ ॥ ध्यानरूपोपासना विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहिताविच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपा साक्षात्कारफलोत्पत्त्यर्थं तेनानुष्ठेया यावदवसरमुपास्यप्राव-

नस्य ध्यानरूपत्वावगमात् । ध्यायतेश्च 'ध्यायति बको ध्यायति प्रोषितं बन्धुः' इत्यादौ च प्रशिथिलाङ्गचेष्टेषु प्रतिष्ठितदृष्टिष्वेकविषयाक्षिप्तचित्तेषु व्यवहारात् । विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहिते तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपध्याने चित्तैकाग्र्यावश्यंभावाच्च ध्यानसिद्धयेऽवश्यमासननियम आदर्तव्यः ॥

सू ॥ अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

पृथिव्यादीनामचलत्वमपेक्ष्य 'ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षम्' इत्यादिप्रयोगाच्चासीन एवोपासीत। ध्यानसन्ततिर्हि पृथिव्यादिवदचलत्वेनासीनस्यैव संभवति ॥

सू ॥ स्मरन्ति च ॥ १० ॥

'शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः । नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरम् ॥ तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः । उपविश्यासने युञ्ज्यात् योगमात्मविशुद्धये ॥' इत्युपासकानामासननियमादिस्मरणाच्चासीन एव ब्रह्मोपासीतेति सिद्धम् ॥ इति आसीनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ यत्रैकाग्रताधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

उक्त उपासकस्यासननियमः । तद्वद्धि देशकालनियमोऽस्ति न वा इति सन्देहे सत्यस्तीति युज्यते । यथा चोदिते कर्मणि 'ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि' इति दिङ्नियमः, 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत' इति देशनियमः 'अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति' इति कालनियमः, तथाऽत्रापि चोदितत्वाविशेषादुपा-

---

ण्यरूपान्मौनाद्विलक्षणेति तस्यामत्यन्तचित्तैकाग्र्यमपेक्षितमिति भावः । ध्यानस्यात्यन्तचित्तैकाग्र्यापेक्षायां लिङ्गप्रदर्शनार्थं सूत्रम् । सू० ॥ अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥ आसननियमश्रुतेः सर्वविद्यासाधारण्येन प्रवृत्तिरपि प्रमाणमिति प्रदर्शनार्थं सूत्रम् । सू० ॥ स्मरन्ति च ॥ १० ॥ 'चेलाजिनकुशोत्तर' मित्यस्य चेलं सर्वोत्तरं अजिनं कुशेभ्य उत्तरं कुशा भूतलमात्रादुत्तरा इति तात्पर्यम् । एवं हि 'तत्रैकाग्रं मनः कृत्वे'ति वाक्यशेषानुसरणं 'मृद्वासने समासीन' इति स्मृत्यन्तरानुसरणं च लभ्यते ॥

इति आसीनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ यत्रैकाग्रताधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू० ॥ यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥ प्रत्युदाहरणसङ्गतिमाह—उक्त इति ।

नयमणिमालायाम्

अथ आसीनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू० ॥ आसीनः संभवात् ॥ ७ ॥ ध्यानाच्च ॥ ८ ॥ अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥ स्मरन्ति च ॥ १० ॥

आसीनस्तिष्ठन्व्रजन्वाच्छयानो वा । कुर्वीत परोपास्तिं तत्राश्रवणाद्विशेषस्य ॥ ३३९ ॥

आसीन उपासीत ध्यानं······वासः भवति । शयने निद्राभङ्गादन्येषु च चित्तविक्षेपात् ॥ ३४० ॥

इति आसीनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सने दिगादिनियमो युक्त इति पूर्वः पक्षः ॥ सिद्धान्तस्तु उपासने नास्ति दिगादिनियमः। ऐकाग्र्यं हि ध्यानस्य प्रधानसाधनम्। न हि तत्र दिगाद्यपेक्षा। यत्र रागद्वेषादिकालुष्यहेतुर्नास्ति, तत्र हि मनस ऐकाग्र्यं भवति। तावदेवापेक्षणीयम्। 'विविक्तदेशे तु सुखासनस्थः' इति श्रवणात्। 'अनन्तं शिवसन्निधौ' इत्यादिकं जपादिविषयम्, न ध्यानविषयम्। तत्राप्यैकाग्र्यं यदि मुख्यतमं भवति। तस्मादैकाग्र्यमात्रसाधनकस्य ध्यानरूपोपासनस्य न दिग्देशकालनियमः॥

इति यत्रैकाग्रताधिकरणम् ॥ ७ ॥

अथ आप्रायणाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

पूर्वत्र ब्रह्मोपासनायां दिगादिनियमाभाव उक्तः। इह पुनस्तस्योपसंहारोऽस्ति न वेति विचारे यावदिच्छा तावदुपासना कर्तव्या। अन्यथा तदुपसंहार इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तः। आप्रायणादहरहरुपासना कार्या। न कदाचिदपि तदुपसंहारः, 'अहरहर्वा एवंवित् स्वर्गं लोकमेति' 'स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं

विहितत्वान्मानसत्वाच्च संशयः। दिगादिनियमो युक्त इति। दिङ्नियमः प्राङ्मुखत्वादिनियमः देशनियमः शिवालयाद्याश्रयणनियमः कालनियमः पूर्वाह्णादिनियमः ऐकाग्र्यं ध्यानस्यान्तरङ्गसाधनं तदविरोधेन सति संभवे सामान्यशास्त्रसिद्धो दिगादिनियमोऽपि ग्राह्यः। असंभवे तु न ग्राह्यः। व्रीहिशास्त्रविरोधेऽश्वशफशास्त्रस्येवान्तरङ्गसाधनविरोधे बहिरङ्गसाधनस्य त्याज्यत्वादिति सिद्धान्तः॥

इति यत्रैकाग्रताधिकरणम् ॥ ७ ॥

अथ आप्रायणाधिकरणम् ॥ ८ ॥

कालानियमस्य क्वचिदपवादप्रदर्शनार्थमधिकरणान्तरम्। सू० ॥ आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥ यथा पूर्वाह्णादिकालेषु मनोऽनुकूले काले कर्तव्योपासना तथा मनोऽनुकूलकालावधि कर्तव्या न तु यावदायुः अहरहर्वा। 'एवंवि'दित्यादि तु दहरविद्यामात्रविषयम्। न च सर्वासां परविद्यानां साक्षात्कारपर्यन्तत्वाद्यावज्जीवमनुष्ठेयता। अन्तिमदशायामेव साक्षात्कारो भवति, न ततः पूर्वमित्यत्र प्रमाणाभावादिति पूर्वपक्षः। देहवियोगकाले मूर्धन्यनाड्योत्क्रान्तिरर्चिरादिगतिः ब्रह्मप्राप्तिः स्वरूपाविर्भावश्चेत्येवंरूपविद्याफलपरंपरारम्भः। स यद्यपि विद्यानुवृत्त्यभावेऽपि तद्व्यापारानुवृत्तिमात्रेण निर्वहति। तत्रापि व्यापारो विद्यानां साक्षात्काररूपः। स तु भावनाप्रकर्षानुवृत्तिलभ्य इति तदर्थमपेक्षानुसारेण यावज्जीवमनुवृत्तिस्सर्वविद्यासाधारणीति सिद्धान्तः। 'स खल्वेवं वर्तयन्नि'ति

अथ नयमणिमालायाम्

अथ यत्रैकाग्रताधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू० ॥ यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

दिग्देशकालनियमोऽप्युपासने कोऽपि वक्तव्यः। विहितं हि कर्म सर्वं प्रायस्तन्नियमसापेक्षम् ॥ ३४१ ॥

चित्तैकाग्र्यं त्वस्य ध्यानस्य प्रथमकारणं नान्यत्। तद्यत्र भवति पुंसस्स एव दिग्देशकालः स्यात् ॥ ३४२ ॥

इति यत्रैकाग्रताधिकरणम् ॥ ७ ॥

ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते' इत्यादावाप्रायणादुपासनश्रवणात् । ब्रह्मस्वरूपत्वापादिन्या ब्रह्मभावनाया मध्ये विच्छेदो न कार्यः । स्वात्मतया नैरन्तर्येण ब्रह्मणि भाविते हि तद्रूपमुपासकेषु प्रकाशते । अतः सर्वज्ञं नित्यतृप्तं स्वयंप्रकाशं स्वतन्त्रमलुप्तशक्तिकमनन्तशक्तिकं परं ब्रह्म नैरन्तर्येण भावनीयं तत्स्वरूपप्रकाशायेति । तथा श्रूयते ब्रह्मस्वरूपमुपासकेषु प्रकाशत इति । 'या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी । तया नस्तन्वा शन्तमया गिरिशन्ताभि चाकशीहि ॥' इति । अनादिमलकर्मवासनारूढदेवादिशरीराभिमानप्रवाहसिद्धामध्यात्मादिभेदभिन्नामसह्यां संसाररुजं द्रावयत्युपासकानामिति रुद्र इत्युच्यते परं ब्रह्म शिवः । तस्यामन्त्रणं रुद्रेति । हे रुद्र ! परमेश्वर ! या ते तनूः मूर्तिः शिवा नित्यसिद्धापहतपाप्मादित्वेन परमविशुद्धा परममङ्गलमयी परममङ्गलप्रदा अघोरा शिवत्वयोगेनैव सर्वहृदयङ्गमा अपापकाशिनी पापग्रहणस्योपलक्षणत्वात् ज्ञानाग्निदग्धनिखिलपुण्यपापा इहापापा इत्युच्यन्ते मुक्तात्मानः तेषु प्रकाशमानत्वादपापकाशिनी ईदृशी या ते तनूः तया शन्तमया 'स एको ब्रह्मण आनन्दः' इत्यादिश्रुतिसिद्धनिरतिशयानन्दलक्षणया तन्वा नोऽस्माकमपि संसारनिमित्तं पुण्यपापसंचयमपनीय स्वरूपतया साक्षादतीव प्रकाशस्वेति प्रार्थनेयमुपासकानाम् । अत उपासकानामात्मनि ब्रह्मस्वरूपस्य प्रकाशनात् तत्प्रकाशकारणभूता ब्रह्मभावना यावदायुषं कर्तव्या । न कदाचिदपि विच्छेद्येति ॥

इति आप्रायणाधिकरणम् ॥ ८ ॥

श्रुतौ यद्यपि कर्मणामेव यावज्जीवानुष्ठेयत्वं श्रुतं न तु विद्यायाः । तथापि तत्र यावज्जीवं कर्मानुष्ठानस्यापुनरावृत्तिफलकत्वमुच्यमानं विद्यां प्रति स्वरूपोपकारकत्वेनैवोपपादनीयं नान्यथेति तदुक्तिसामर्थ्याद्विद्याया अपि यावज्जीवानुष्ठेयत्वं तत्र विवक्षितमुन्नीयत इति भावः । प्रायणदशायां परमेश्वरसाक्षात्कारोदये तत्प्रार्थनामन्त्रः प्रमाणमित्याह—तथा श्रूयत इति । शिवेत्यस्य निर्दोषत्वं कल्याणगुणाकरत्वं शिवंकरत्वं वार्थ इत्यभिप्रेत्याह—नित्यसिद्धेति । गिरिशन्तेत्यपि संबोधनम् । गिरौ 'कैलासशिखरे रम्ये शङ्करस्य शिवालये । देवतास्तत्र मोदन्ती'ति शिवसङ्कल्पमन्त्रप्रतिपादिते दिव्यस्थानमध्यनिविष्टे महाकैलासे पर्वते शं स्वोपासकानां निरतिशयमानन्दं तनोतीति तदर्थः । स्वरूपतयेत्यनेन शिवाहंभावनाजन्यत्वं साक्षात्कारस्याविष्कृतम् । अभीत्युपसर्गस्य व्याख्यानं साक्षादिति । प्रार्थनेयमुपासकानामिति । अस्य मन्त्रस्य श्वेताश्वतरोपनिषदि परविद्याप्रकरणे पाठा 'द्रुद्रं' 'गिरिशन्ते'ति सकलसांसारिकानर्थनिवृत्तिनिरतिशयमहानन्दानुभवप्रदत्वेन संबोधनसामर्थ्याच्च मूर्धन्यनाड्युत्क्रमणादिपरंपरया तदुभयकारणभूतान्तिमप्रत्ययप्रार्थनानेन मन्त्रेण क्रियत इत्युन्नीयत इत्याशयः ॥ इति आप्रायणाधिकरणम् ॥ ८ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ आप्रायणाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू० ॥ आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

विहितमुपासनमेतत्कार्यं कालं कियन्तं चित् । आवृत्तिविशिष्टस्य,ह्युपासनार्थस्य तावता सिद्धिः ॥ ३४३ ॥

कार्यं तु यावदायुषमहरहरेवंविदित्यादेः । अन्त्यदशायां भाविनि साक्षात्कारे हि तदकरणम् ॥ ३४४ ॥

इति आप्रायणाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अथ तदधिगमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

पूर्वत्र प्रकर्षेणापापानामुपासकानां ब्रह्मस्वरूपं प्रकाशत इति सोपपत्तिकमुपपादितम् । तदिहोपासकस्य पापक्षयोऽस्ति न वेति संशयः । किं तावत् प्राप्तम् ? उपासकानामपि भोगमन्तरेण पापक्षयो न भवति, 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि' इति वचनात् । भोगाय शरीरापत्तौ पुनरपि कर्मोपपत्तिरिति न मोक्षावसरः । इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—क्षीयते पापं कर्मोपासकानामिति । कथम् ? उपासने प्रारब्धे तत्सामर्थ्यादेव पूर्वाघनाशः उत्तराघाश्लेषश्च भवति । तथा हि व्यपदिश्यते । 'तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदू-

---

अथ तदधिगमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू० ॥ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥ सङ्गतिमाह—पूर्वत्रेति । पूर्वाधिकरणोपात्तं 'याते रुद्रे'ति मन्त्रे 'अपापकाशिनी'त्यनेनोपासकानां पापक्षय उक्तः । स न संभवतीत्याक्षिप्य समाधीयत इत्यर्थः । ननु पूर्वाधिकरणे परं 'याते रुद्रे'ति मन्त्रोऽन्तिमप्रत्ययसद्भावे प्रमाणत्वेनोदाहृतः । सूत्रोपात्ते 'त्वहरहर्वा एवं वि'दित्यादिविषयवाक्ये पापक्षयोक्तिर्नास्तीति नेयं सूत्रकाराभिप्रेता सङ्गतिरिति चेत् उच्यते । पूर्वाधिकरणसूत्रे प्रायणपर्यन्तं विद्यानुष्ठेयेत्युक्त्यैव 'स यो हवै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत अहरहर्वा एवं वित्स खल्वेवं वर्तय'न्नित्यादिवाक्यानि तत्र प्रमाणत्वेन सूचितानि । विद्याविशेषाम्नातानामेतेषां वाक्यानामाप्रायणमनुष्ठानस्य ए विद्यासाधारण्ये कथमर्थादपि पर्यवसानमित्याकाङ्क्षायां तदुपपादको हेतुस्तत्रापि हि द मिति सूत्रशेषेणोक्तः । हि यस्मात्तत्रापि प्रायणदशायामपि दृष्टं दृष्टिः ब्रह्मसाक्षात्कारा-ऽस्ति । तस्मात्तत्सिद्ध्यर्थं विद्यानुवृत्तिरपेक्षितेत्यपेक्षानुसारेण तेषां वाक्यानामर्थतः सर्वविद्याविषयत्वपर्यवसानमिति तस्यार्थः । तेन सूत्रशेषेण प्रायणदशायां साक्षात्कारसद्भावप्रतिपादनात्तत्र 'या ते रुद्रे'त्यन्तिमप्रत्ययप्रार्थनामन्त्रः प्रमाणमिति सूचितम् । तदेव भाष्ये विशदीकृतमिति सूत्रकाराशयस्यैवेयं सङ्गतिः । ननु भोगमन्तरेण यदि कर्मक्षयो न स्यात्तदा भोगार्थं शरीरग्रहणे तत्रापि कर्मान्तरार्जनावश्यंभावादनिर्मोक्षः स्यादित्याशङ्क्य मोक्षस्यापि विद्याफलत्वमाक्षेप्यमस्मिन्पूर्वपक्ष इत्याह—भोगायेति । उपासने प्रारब्ध इति । ननूपासना यस्मिन्दिने प्रारब्धा ततःप्रभृत्युत्तराघाश्लेषः तस्मिन्नेव दिने प्राचीनसकलाघनाश इति नेष्यते । ततः प्रभृत्येव जीवन्मुक्तत्वप्रसङ्गात् । कालान्तरे चेत्किंतत्कालान्तरमिति नावसीयते । साक्षात्कारोदयानन्तरकाल इति चे'दपापकाशिनी'ति प्रागुदाहृतमन्त्रविरोध इत्याशङ्क्याह—तत्सामर्थ्यादेवेति । तस्य सामर्थ्यं दार्ढ्यं यत्साक्षात्कारजननोपयोगि तत एवाश्लेषविनाशौ न तु विद्याप्रारम्भमात्रान्नापि साक्षात्कारादित्यर्थः । सूत्रे 'तदधिगम' इत्यधिगमग्रहणेनायमर्थः सूचितः । तत्र 'ह्यावृत्तिरसकृदुपदेशा'दित्यधिकरणमारभ्य प्रस्तुता विद्या तत्पदेन परामृश्यत इति तस्याः प्राप्तिर्दार्ढ्यमेव पर्यवस्यति । न खलु विद्या गवादिवत्तटस्था विद्यते येन तस्याः स्वसंबन्धरूपा प्राप्तिः पृथग्वक्तव्या स्यात् । उद्यत्येव हि विद्या स्वसंबन्धिन्युदेति । एवं च पापाश्लेषविनाशयोः

यन्ते' 'तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत' इति । तस्मादुपासकानां पूर्वोत्तराघयोरश्लेषविनाशौ भवत एव । यदुक्तम् 'नाभुक्तं क्षीयते' इति, तस्याज्ञानिविषयत्वादविरोधः ॥ इति तदधिगमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

साक्षात्कारजननोन्मुखविद्यादार्ढ्यसाध्यत्वे सति साक्षात्कारोदयकाल एव पूर्वाघविनाशः ततःप्रभृत्येवोत्तराघाश्लेषश्चेति । अत एव साक्षात्कारोदयस्य पुण्यपापविधूननस्य च समकालत्वं प्रतिपादयति 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्ण'मित्यादिर्मन्त्रः । तदनुसारेण 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इति मन्त्रे 'तस्मिन्दृष्टे' इति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । तथा च तस्मिन्परब्रह्मणि यद्दृष्टं दर्शनं तस्मिन् जायमाने कर्माणि क्षीयन्ते यथा सवितर्युदयत्येव तमांसीति तस्यार्थः । एवं च साक्षात्कारोदयकाले तत्समानकालोत्पत्तिकः पापक्षयोऽप्यस्ती'त्यपापकाशिनी'त्यस्य न विरोधः । यद्यपि तदानीमप्रारब्धक्षयेऽपि प्रारब्धानुवृत्तिरस्ति तथाप्यनुवर्तमानं पुण्यपापमल्पम् । अनादिभवसञ्चितः क्षीणः पुण्यपापराशिरत्यन्तमधिक इति तदभिप्रायेणा'पापकाशिनी'त्युक्तिरुपपद्यते । अत एव किञ्चित्पुण्यपापानुवृत्त्या जीवद्दशायां नातीव प्रकाशः । देहवियोगकाले तु प्रारब्धस्यापि नाशादतितरां प्रकाश इत्यभिप्रायेणाभिचाकशीतीति मन्त्रे यङ्लुगन्तप्रयोगः । भृशार्थरूपः क्रियासमभिहारस्तत्र यङोऽर्थः तदभिप्रायेणैव प्रागतीव प्रकाशस्येति भाष्ये तद्व्याख्यानं कृतम् । तस्याज्ञानिविषयत्वादिति । अयमाशयः । विधीयमानानां विद्यानां फलापेक्षायां रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादिको मोक्षः फलमिति तावदवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । तद्वदेव पापाश्लेषविनाशयोरपि तत्फलत्वं भवन्ननिवार्यते । आर्थवादिकत्वाविशेषात् । अनादिभवसञ्चितानामनन्तानामनियतकालविपाकानां विविधशरीरभोग्यानां कर्मणां क्रमेण बहुदेहैर्योगप्रभावाद्युगपत्कायव्यूहेन वा भोगे तत्काल एव पुनरपि कर्मान्तरार्जनेन तस्याप्यवश्यभोक्तव्यतया कर्मतत्फलप्रवाहयोः कदाप्युपरत्यभावेनानिर्मोक्षापत्त्या मोक्षफलेनापेक्षितत्वाच्च । पापाश्लेषविनाशवाक्यानां फलसमर्पकत्वं परित्यज्य विद्यावैभवख्यापनमात्रार्थत्वाङ्गीकारे 'न हि कर्म क्षीयते' । 'नाभुक्तं क्षीयते' इत्यादिवचनानामेव कर्मवैभवख्यापनार्थत्वमिति वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वाच्च । तस्मात्तेषां वचनानामविद्वद्विषयत्वेन सङ्कोचः कल्पयितुं युक्तः । अवश्यं च सङ्कोचनीयानि तानि वचनानि । अन्यथा प्रायश्चित्ते विधिवैयर्थ्यापत्तेः । अकृतप्रायश्चित्तविषयाणि तानि वचनानीति चेत्तर्हि ब्रह्मविद्यापि प्रायश्चित्तरूपेति न विरोधशङ्कावकाशः । 'क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मते'त्यादिस्मृतिषु ब्रह्मविद्यायाः प्रायश्चित्तरूपतयाप्युपदेशात् प्रायश्चित्तरूपत्वे पापनिवृत्तिरेव फलं स्यात् न तु मोक्षोऽपीत्येतत्प्रयोजकमिति ॥ इति तदधिगमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ तदधिगमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू० ॥ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

विदुषोऽपि ऋते भोगं कथमपि न क्षीयते पापम् । वपुरन्तरे तदर्थं जाते पुनरपि तदित्यनिर्मोक्षः ॥ ३४५ ॥

विद्यायास्सामर्थ्यात्पापं प्रारब्धवियस्य । नश्यति पूर्वमपरं न संश्लिष्यत्येवमाम्नानात् ॥ ३४६ ॥

इति तदधिगमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अथ इतरासंश्लेषाधिकरणम् ॥ १० ॥

सू ॥ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

विदुषः पापलेपो न भवतीति निरूपितम् । इह तद्विरोधिपुण्यलेपोऽस्ति न वेति विचारः । किं प्राप्तम् ? विद्याविरोधिनः पापस्य क्षयो युक्तः, न तु पुण्यस्य, तस्य विद्याङ्गत्वेनानुवृत्त्यौचित्यात् ॥ इत्येवं प्राप्ते निरूप्यते । विदुषः पुण्यस्यापि मोक्षविरोधित्वेनानिष्टफलत्वसाम्यादश्लेषविनाशौ । विद्यानुगुणस्यारोग्यादिफलस्य

अथ इतरासंश्लेषाधिकरणम् ॥ १० ॥

सू० ॥ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥ आतिदेशिकीं सङ्गतिमाह—**विदुष इति** । अतिदेशव्यावर्तनीयामधिकाशङ्कां दर्शयति—**विद्याविरोधिन इति** । **विद्याङ्गत्वेनेति** । ननु विद्यानङ्गस्य पुण्यकर्मणो विद्यया नाशाश्लेषौ स्यातामिति चेन्न । प्रमाणाभावात् । 'तद्यथेषीकातूलमग्नौ' 'तद्यथा पुष्करपलाश' इति पूर्वाधिकरणोदाहृतश्रुत्योर्विशिष्य पापस्यैव ग्रहणात्तत्र पापशब्दो मुमुक्षुं प्रत्यनिष्टफलत्वाविशेषात्पुण्यमप्युपलक्षयतीति चेत् अश्लेषवाक्ये तावत्तदुपलक्षणता नोपपद्यते विषयाभावात् कस्य पुण्यस्योपलक्षणीयता वाच्या । न तावद्विद्याङ्गस्य नित्यस्य । तस्य विद्यार्थमाश्रमपरिपालनार्थं चावश्यानुष्ठेयत्वात् । नापि शरीरधारणाद्युपयुक्तस्य दृष्टारोग्यादि मुमुक्ष्वपेक्षितफलकस्य काम्यस्य विद्यानुष्ठानसिद्ध्यर्थं विद्याङ्गकर्मवदेव तेनाप्यनुष्ठेयत्वात् । नापि तदनपेक्षितफलकस्य काम्यस्य ऐहिकामुष्मिकफलविरक्तस्य मुमुक्षोर्बुद्धिपूर्वं तत्र प्रवृत्त्यसंभवात् । वासनाबलादबुद्धिपूर्वं तत्र प्रवृत्तिस्संभवतीति चेन्न । फलकामनयानुष्ठितस्यैव काम्यस्य फलपर्यवसायित्वेनाबुद्धिपूर्वानुष्ठानतः श्लेषाप्रसक्तेः । तस्मादश्लेषवाक्ये पापशब्दस्य पापमात्रपरत्वात् विनाशवाक्येऽपि तथात्वमेव युक्तम् । ननु 'तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते' इति विदुषः पापवत्पुण्यस्यापि विनाशः श्रूयते इति चेत् तयोर्वाक्ययोर्देहवियोगानन्तरभाविपुण्यपापविनाशविषयत्वेन जीवतस्तत्साक्षात्कारोदयसमये पापविनाशवत्पुण्यविनाशे प्रमाणाभावादिति भावः । **अनिष्टफलत्वसाम्यादित्युपलक्षणम्** । पापवत्पुण्यस्यापि पाशान्तर्गततया जीवज्ञानशक्त्याच्छादकत्वेन ब्रह्मसाक्षात्कारकाले पुण्याभावस्याप्यपेक्षितत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । अत एवा'पापकाशिनी'त्यत्र पापग्रहणं पुण्यस्याप्युपलक्षणमित्युक्तं भाष्ये । न चाश्लेषवचनस्य विषयाभावः । यस्य विद्याप्रतिबन्धकानि दुरितान्यल्पानि तन्निवृत्त्यर्थत्वेनानुष्ठितानि कर्माण्यधिकानि तस्य प्रारब्धसमाप्तिप्रतिबन्धकविघ्नाधिकसङ्ख्यानि मङ्गलानीव कानिचिदनुपयुक्तान्यवशिष्यन्ते । उपासकस्य वीतरागत्वेऽपि भ्रमात्तदभ्युदयेच्छया पुत्रादिभिरनुष्ठितानि तटाकप्रतिष्ठादीनि संभाव्यन्ते । एवंभूतानि कर्माण्यश्लेषवचनस्य विषया भविष्यन्तीति भावः । एवमश्लेषविषयासंभवशङ्कामूलपूर्वपक्षनिराकरणार्थत्वमधिकरणस्य द्योतयितुमेव विशिष्याश्लेषग्रहणं कृतम् । 'पातेत्वि'ति सूत्रांशं व्याचष्टे—**विद्यानुगुणस्येति** । आरोग्यबलादिफलानां विद्यार्थं यावच्छरीरधारणमपेक्षितत्वेन विद्याविनाश्यत्वाभावादिति भावः । तुरवधारणे । शरीरपात एव लय इत्यर्थः । नन्वारोग्याद्यर्थतया विद्याप्रतिबन्धकदुरितनिवर्तकतया चानुष्ठितं विद्यापेक्षितं यत्पुण्यं कर्म तस्य श्लेषोऽस्त्येवेति पुण्या-

पुण्यस्य शरीरपाते लयः। विद्याङ्गकर्मणस्तु काम्यफलादिसंबन्धाभावान्न श्लेषः। अतो विदुषः पुण्यलेपोऽपि नास्तीति निर्णयः॥ इति इतरासंश्लेषाधिकरणम् ॥१०॥

अथ अनारब्धकार्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू ॥ अनारब्धकार्य एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

पूर्वत्र विदुषः पुण्यपापयोरुत्तरपूर्वयोरश्लेषविनाशौ निरूपितौ । इह प्रारब्धकार्ययोस्तयोः स्थितिरस्ति न वेति संशयः। 'सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' इत्यविशेषश्रवणात् विद्याऽधिकृतेः पूर्वत्वाविशेषेण तयोरपि विनाश इति प्राप्त उच्यते विद्याऽधिकृतेः पूर्वकृते पुण्यपापे फलदानायाप्रवृत्ते एव विनश्यतः 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये' इति शरीरपातावधिः श्रूयते । अतः प्रारब्धयोर्न विलयः ॥ इति अनारब्धाधिकरणम् ॥ ११ ॥

श्लेषवचनमेवमप्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—विद्याङ्गकर्मणस्त्विति । विद्याविरोधिकाम्यकर्मसंबन्धरूप एव श्लेषो निषिद्ध इति भावः ॥

इति इतरासंश्लेषाधिकरणम् ॥ १० ॥

अथ अनारब्धकार्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू० ॥ अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तद्वधेः ॥ १५ ॥ विद्यया विनाशस्य केषुचित्पुण्यपापेष्वपवादप्रदर्शनार्थत्वेन सङ्गतिमाह—पूर्वत्रेति । 'सर्वे पाप्मान' इत्यविशेषश्रवणा'त्तस्य तावदेव चिर'मिति विलंबश्रवणाच्च संशयः । तयोरपि विनाश इति । देहधारणं तु विद्यानुगुणकर्मभिरेव भविष्यतीति देहधारणं विना विद्यानुष्ठानानुपपत्तेरिति भावः। फलदानायाप्रवृत्ते एवेति । प्रवृत्तयोरपि विनाशे दुःखाद्यनुभवो न स्यात्। तस्य विद्यानपेक्षितत्वादिति भावः। यावन्न विमोक्ष्ये इति । यावत्प्रारब्धकर्मणा न विमोक्ष्यत इत्यर्थः ॥

इति अनारब्धकार्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ इतराश्लेषाधिकरणम् ॥ १० ॥

सू० ॥ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

वृष्ट्यारोग्येन्द्रियगुणचित्तविशुद्ध्यादिजननेन । पुण्यं विद्यानुगुणौ नाशाश्लेषौ सततं ॥ ३४७ ॥

सत्तापि स्वर्गसुतायुपासकानिष्टफलदस्य । श्लेषे नाशश्च स्यात्तनुपाते तत्तदनुगुणस्य ॥ ३४८ ॥

इति इतराश्लेषाधिकरणम् ॥ १० ॥

नयमणिमालायाम्

अथ अनारब्धकार्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू० ॥ अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

प्रारब्धयोरपि यावन्नाशः स्यात्सुकृतदुष्कृतयोः । सर्वे पाप्मान इति ह्यविशेषेण श्रुतो नाशः ॥ ३४९ ॥

न तदा तयोर्विनाशः शरीरपातावधिश्रवणात् । न हि कर्म विनाशे स्यात् तस्य क्षणमप्यवस्थानम् ॥ ३५० ॥

इति अनारब्धकार्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

अथ अग्निहोत्राद्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

सू ॥ अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

पूर्वत्र विदुषः पुण्यपापाश्लेषविनाशौ निरूपितौ । यावदायुषमुपासनावृत्तिरप्युपपादिता । इह पुनरग्निहोत्राद्यनुष्ठानमपि यावच्छरीरपातमनुवर्तते उत मध्ये

अथ अग्निहोत्राद्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

सू० अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥ अग्निहोत्रादिकं विद्यासहकारित्वेन साक्षात्कारोदयपर्यन्तमेवानुष्ठेयमुत विद्यावदाप्रायणमिति, साक्षात्कारोदयानन्तरमनुपयोगाश्लेषापत्तिभ्यामुपयोगाश्लेषानापत्तिभ्यां च संशयः । कर्मणां विद्यास्वरूपोपकारित्वेन हि तदङ्गत्वमिष्यते न त्वनूयाजादिवदारादुपकारकत्वेन येन प्रधानस्वरूपनिष्पत्त्यनन्तरमपि तदनुष्ठानं शक्येत । अतो दृढविद्यायास्साक्षात्कारपर्यन्ताया निष्पत्तौ न तदनुष्ठेयमनपेक्षितफलत्वात्कृतस्याप्यश्लेषापत्तेः । न चाप्रायणमहरहरविच्छेदेन विद्यानुवृत्तिसिद्धये अग्निहोत्रादिकमनुष्ठेयमिति वाच्यम् । कर्मण इव विद्याया अप्यनुतिष्ठासामात्रेणाविच्छिन्नानुवृत्तिसिद्धेः । न च विद्यानुवृत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्त्यर्थं तदनुष्ठानम् । साक्षात्कारोदयप्राचीनदुरितानां विद्यया विनष्टत्वात्तदनन्तरं प्रमादिकदुरितसंभवेऽपि तदश्लेषात् विरक्तस्य बुद्धिपूर्वकपापाचरणाप्रसक्तेः कथंचित्संभवे तन्निवृत्त्यर्थं वैशेषिकस्य प्रायश्चित्तस्यानुष्ठेयत्वात् । प्रारब्धकर्मविशेषस्यैव कस्यचिद्विद्यानुवृत्तिप्रतिबन्धकत्वे पूर्वाधिकरणन्यायेन विद्ययाप्यनिवर्तनीयस्य तस्याग्निहोत्रादिना निवृत्त्यसंभवात् । न च नित्यस्याग्निहोत्रादेर्बुद्धिपूर्वकं परित्यागे प्रत्यवायः स्यात् । प्रत्यवायदूषितान्तःकरणस्य च विद्यानुवृत्तिर्न सिद्ध्येदिति वाच्यम् । तावता नित्यत्वेनाश्रमधर्मानुष्ठानसिद्धावपि विद्याङ्गत्वेन तदनुष्ठानासिद्धेः । तथापि श्रुतिबलाद्विद्याङ्गत्वेनाप्रायणं कर्मानुष्ठानमिति चेत्का श्रुतिः। नताव'द्विविदिषन्ति यज्ञेने'त्यादिका। तस्याः विद्याप्रारंभात्प्राग्विद्याङ्गत्वेनाश्रमधर्मानुष्ठानविषयत्वस्य 'विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापी' (ब्र० ३-४-८-३२) त्यधिकरणे दर्शितत्वात् नापि 'विद्यांचाविद्यांचे'ति श्रुतिः। तस्याः फलपर्यालोचनया साक्षात्कारोदयात्प्राग्विद्यासहकारित्वेन कर्मानुष्ठानविषयत्वात् । विद्यानुवृत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्त्यर्थं हि तदनुष्ठानम् । 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वे'ति वाक्यशेषात् । तत्प्रतिबन्धकं चाग्निहोत्रादिना निवर्तयितुं शक्यं दुरितं साक्षात्कारोदयात्प्रागेव संभवति न तु तदनन्तरमपीत्युक्तम् । नापि 'स खल्वेवं वर्तयन्नि'ति श्रुतिः। तस्यास्साक्षात्कारोदयानन्तरमपि नित्यत्वेन कर्मानुष्ठेयं न त्वनुपयोगधिया त्यक्तव्यम् । तत्त्यागे प्रत्यवायदूषितचित्तस्य विद्यानुवृत्त्यसंभवादित्येव फलपर्यालोचनया तात्पर्यकल्पनौचित्यात् । एतेन 'क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ' इत्यादिश्रुतयोऽपि व्याख्याताः । तस्मात्साक्षात्कारोदयानन्तरं विद्यासहकारित्वेन कर्म नानुष्ठेयम् । अनुष्ठानेऽपि पूर्वाधिकरणे काम्यसुकृतानामश्लेषस्य समर्थितत्वेन तद्वदग्निहोत्रादिसुकृतस्याप्यश्लेषापत्तेश्चेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु साक्षात्कारोदयानन्तरमप्यग्निहोत्रादिकं तावदनुष्ठेयमेव । नित्यत्वात्तदनुष्ठानं च विद्याख्यकार्यायैव भवति । अन्यथा प्रत्यवायदूषितान्तःकरणस्य विद्यानिष्ठायाः प्रच्युतिप्रसङ्गादिति पूर्वपक्षिणोऽपि संमतमेतत् । तथा

विच्छिद्यत इति विचारः। किं प्राप्तम्? अग्निहोत्रादिकमाप्रायणं नानुष्ठेयम्। क्रियमाणेऽपि विनाशाभ्युपगमात्। अप्रयोजने कस्य मनः प्रवर्तेत इति॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः। अग्निहोत्रादिकमाप्रायणमनुष्ठेयं विद्याकार्यायैव। तथा हि दृश्यते 'त-

---

विद्यासहकारित्वेनाप्याप्रायणं तदनुष्ठेयम्। 'विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयꣳ सहे'ति विद्यातत्सहकारिकर्मणोः साहित्यनियमश्रुतेः कालविशेषे सङ्कोचकल्पनानौचित्यात्। न च कर्मजन्योपकारपर्यालोचनया संकोचकल्पनम्। उपदेशे हि श्रुतपदार्थविध्यनुसारेणोपकारकल्पनमुचितं न त्वतिदेशइवोपकारानुसारेण पदार्थव्यवस्थापनम्। तद्यदि 'धर्मेण पापमपनुदती' तिश्रुत्यवगतकारणान्तरप्रभवदुरितनिवृत्तिरूप उपकारः साक्षात्कारोदयानन्तरमग्निहोत्रादेर्न संभवति तथापि यावद्विद्यानुवृत्त्यनुष्ठेयत्वेन विहितस्य विद्यासहकारिणस्तस्य मध्ये बुद्धिपूर्वं विच्छेदे सत्ययथाशास्त्रमनुष्ठानतः प्रत्यवायेन चित्तदूषणे सति विद्यानुवृत्तिर्न स्यादिति तदर्थमेवाप्रायणं तदिति कल्प्यते। प्रारब्धकाम्यकर्मणः पुरुषस्य मध्ये फललाभेन वीतायामपि हि फलेच्छायां न केवलं प्रत्यवायपरिहाराय समापनमावश्यकमिति व्यवस्थापितं 'प्रक्रमात्तु नियम्येते'ति पूर्वतन्त्राधिकरणे। इहार्धावशिष्टे फले यावद्विद्यानुवृत्त्यनुष्ठेयत्वेन चोदितं विद्यासहकारिकर्म कथं मध्ये त्यक्तव्यम्। न हि जीवद्दशायामुपास्य साक्षात्कारोदयमात्रेण चारितार्थ्यं किन्त्वन्तिमप्रत्ययोऽप्यपेक्षितः। ततश्च प्रारब्धकर्माधीनेन प्रबलव्याध्यादिकृतचित्तक्षोभेण शिवभावनानुवृत्त्यभावेऽन्तिमप्रत्ययो न सिध्येदिति तदनुवृत्तिसिद्ध्यर्थमाप्रायणं विद्यासहकारि कर्मेति कल्प्यते। फलबलाच्च तस्य प्रारब्धादपि प्राबल्यं कल्प्यते। सन्ति हि प्रारब्धादपि प्रबलानि कर्माणि यथा कर्मविपाकशास्त्रचोदितानि, तथोत्पन्नसाक्षात्कारस्यापि प्रारब्धकर्मोपनीतेन तात्कालिकमोहेन कदाचिद्बुद्धिपूर्वकं निषिद्धकर्मानुष्ठानं प्रसज्यते। अन्यथा प्रसक्त्यभावेन 'नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः। नाशान्तमानसं वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुया'दिति शास्त्राप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। ततश्च, विद्यासहकारित्वेनानुष्ठीयमानमग्निहोत्रादिकं प्रारब्धकर्मणोऽपि प्रबलं सत्तदधीनां निषिद्धकर्मानुष्ठानरुचिं प्रतिबध्नातीति कल्प्यते। यत्र विद्यासहकारिकर्मापेक्षयापि निषिद्धानुष्ठानप्रवर्तकं प्रारब्धं प्रबलं तत्र तदधीने बुद्धिपूर्वकं कदाचित्प्रमादिके निषिद्धानुष्ठाने सत्यबुद्धिपूर्वकस्येव तस्याश्लेषासंभवात्तद्विषयम्। 'अपिचेत्पातकं किंचिद्योगी कुर्यात्प्रमादतः। योगमेव निषेवेत नान्यं यज्ञं समाचरे'दिति तन्निवृत्त्युद्देशेन योगानुष्ठानमुपपद्यते। अपि च विद्याधीनेऽस्त्युपास्यसाक्षात्कारे रविचन्द्रारुणकिरणादिप्रकाशितघटादिसाक्षात्कारइव स्पष्टास्पष्टत्वतारतम्यम्। तत्र जीवद्दशायां प्रथमोत्पन्न उपास्यसाक्षात्कारोऽस्पष्टः। तदनन्तरं विद्यासहकार्यग्निहोत्रादिबलतारतम्येन स्पष्टः। अन्तिमप्रत्ययस्त्वतिस्पष्टः प्रलयप्रदानसमर्थो जायत इति कल्प्यते। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह भाष्यकारः। 'अग्निहोत्रादिकमाप्रायणमनुष्ठेयं विद्याकार्यायैवेति। आद्यपक्षे विद्यारूपाय कार्यायेत्यर्थः। तृतीयपक्षे विद्यायाः कार्यायेति। एवं समासद्वयेनाग्निहोत्रादेर्विद्यातत्फलोपकारकत्वमभिप्रेत्यैव सूत्रे 'तत्कार्याये'ति निर्देशः। केवलविद्यार्थत्वविवक्षायां तु कार्यपदं न प्रायोक्ष्येत। न चैवं सति विद्यासहकारिकर्मणां विद्यायाः फलोपकार्यङ्गत्वं स्वरूपोपकार्यङ्गत्वं च। स्वरूपोपकार्यङ्गत्वमपि कारणान्तरप्रभवदुरितनिवृत्तिद्वारकं स्वाननुष्ठानप्रयुक्तप्रत्यवा-

मेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेने'त्यादि।

यकार्यचित्तदोषप्रतिबन्धद्वारकं व्याध्यादिकृतचित्तक्षोभप्रतिबन्धद्वारकं निषिद्धरुचिप्रतिबन्धद्वारकं चेति वैरूप्यं स्यादितिवाच्यम्।पदार्थशक्त्यनुसारेणोपकारभेदकल्पनस्यादोषत्वात्। अस्ति हि स्विष्टकृतस्त्यागांशेन दर्शपूर्णमासयोरारादुपकारकत्वं मन्त्रद्वारेष्टदेवतास्मरणेन सन्निपत्योपकारकत्वं प्रक्षेपांशेन द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थतया च सन्निपत्योपकारकत्वमिति वैरूप्यम्। तस्माद्युक्तं विद्यासहकारिकर्मणामाप्रायणमनुष्ठानम्। 'तद्दर्शना'दिति सूत्रावयवं व्याचष्टे—तथाहीति। यद्यप्यत्र 'विद्याञ्चाविद्याञ्चे'ति श्रुतिरुदाहर्तव्या। यज्ञादीनां विद्यासहकारितायां 'विहितत्वा'दित्यधिकरणे तस्याः प्रमाणीकृतत्वात् 'यज्ञेने'त्यादिश्रुतेर्विद्यारंभात्प्राग्विद्यासिद्ध्यर्थतया यज्ञादीनामनुष्ठेयत्वे प्रमाणीकृतत्वात्। तथापि यज्ञादिश्रुतिस्सामान्यतो वेदनोद्देशेन यज्ञादीन्विदधती विद्यारंभात्प्राग्विद्यारंभप्रभृति साक्षात्कारोदयानन्तरं चानुष्ठानेष्वविशेषेण प्रमाणं भवितुमर्हति। सर्वत्राप्युपासनरूपस्य साक्षात्काररूपस्य वा वेदनस्य फलत्वाविशेषात् न तु सहश्रुतिरिव क्वचिद्व्यवतिष्ठते इत्यभिप्रेत्य यज्ञादिश्रुतिरिहोदाहृता। अत एव सूत्रकृतापि सर्वापेक्षाधिकरणे सोदाहृता। न च विद्यारंभप्राचीनानुष्ठानविषयं तदधिकरणम्। 'शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि त्वि'त्युत्तरसूत्रालोचनया शमाद्यनुष्ठानसमानकालत्वावगमात् शमादीनां च चित्तैकाग्र्यार्थं विद्यारंभप्रभृत्येवावश्यानुष्ठेयत्वात्। अत्र वेदानुवचनमिति यद्यपि यज्ञादिवाक्ये वेदानुवचनग्रहणं ब्रह्मचर्याश्रमधर्मोपलक्षणमभिप्रेत्य 'विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापी'त्याश्रमधर्मरूपत्वं सर्वापेक्षाधिकरणे प्रकृतस्य यज्ञादिवाक्यनिर्दिष्टकर्मजातस्योक्तम्। तथाप्येवमपि व्याख्यातुं शक्यत इत्यभिप्रायेण वा 'वेदानुवचनेन तपसा ब्रह्मचर्येणात्मानमन्विष्ये'ति वाक्यान्तरगतवेदानुवचनशब्दव्याख्यानफलतया कृत्वाचिन्तयावेत्थं व्याख्यातम्। उत्तरसूत्रमवतारयितुमाशङ्कते—नन्विति। द्विविधा साधुकृत्या विद्यारंभात्प्राचीना तदन्तरभाविनी च। प्राचीनापि द्विविधा भुक्तफला अभुक्तफला च। अभुक्तफलापि द्विविधा सङ्कीर्तनादिना विनष्टा चाविनष्टा च। अविनष्टापि द्विविधा प्रारब्धफला चाप्रारब्धफला च। तत्र प्राचीनासु न काचिदपि 'सुहृदस्साधुकृत्या'मित्यस्य विषयः। भुक्तफलायास्सङ्कीर्तनादिहतायाश्चासत्त्वात्प्रारब्धफलाया विदुषैव भोग्यत्वात्। अप्रारब्धफलाया विद्याया विनाशात् विद्यारंभानन्तरभाविनी त्वग्निहोत्रादिरूपैव। सा चेद्विद्योत्पत्त्यर्थत्वेन विद्वदुपयुक्ता तदा 'सुहृदस्साधुकृत्या'मित्यस्य विषय एव नास्तीति शङ्कार्थः। ननु 'द्विषन्तः पापकृत्या'मित्यस्य कं विषयं दृष्ट्वा 'सुहृदस्साधुकृत्या'मित्येतावन्मात्रस्य निर्विषयत्वमाशंक्यते। विद्योत्पत्त्यनन्तरभाविनी पापकृत्या तस्य विषयः स्यादितिचेत्। न। तस्या अप्यश्लेषवचनेनासत्त्वावगमात्। नहि देहवियोगकाले विरजानद्यतिक्रमणकालानन्तरकाले वा द्विषद्गामिनी भवित्री सा तावत्पर्यन्तं निराधारा स्थास्यति। अश्लेषवचनस्य विदुषि फलाजनकत्वमात्रमर्थ इति चेत् तर्हि पूर्वसाधुकृत्याया विनाशवचनमपि तस्मिन्फलाजनकत्वमात्रपरमिति सैव 'सुहृदस्साधुकृत्या'मित्यस्य विषयो भवेत्। किंचैवंसति विद्योत्पत्त्यनन्तरं यस्यास्साधुकृत्याया अश्लेषः सापि विषयो भवेत्। विदुषानुष्ठीयमानानामग्निहो[illegible]दीनां विद्यार्थत्वाभ्युपगमे कस्याश्चिदप्यसाधुकृत्याया अश्लेषो न संभवतीति चेत् न। 'इतरस्या-

अत्र वेदानुवचनं वेदाभ्यासः। परमेश्वरप्राप्तिसाधनपरमज्ञानहेतूनामध्यात्मवादिनां वेदमन्त्राणां जपावृत्तिः। तथा जाबालोपनिषदि। 'अथ हैवं ब्रह्मचारिण ऊचुः, भगवन् किंजप्येनामृतत्वं ब्रूहीति। स होवाच याज्ञवल्क्यः शतरुद्रीयेणेति। एतानि ह वा अमृतस्य नामधेयानि एतैर्हवा अमृतो भवति' इति। कैवल्योपनिषदि। 'यः शतरुद्रीयं ब्राह्मणो नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति स वायुपूतो भवति सुरापानात् पूतो भवति ब्रह्महत्यायाः पूतो भवति अत्याश्रमी सर्वदा सकृद्वा जपेत् परमं ज्ञानमाप्नोति संसारार्णवनाशनम्' इति। इह शतरुद्रीयसंज्ञानां ब्रह्मबोधकानां मन्त्राणामभ्यासात् संसारनाशनस्य परमज्ञानस्य प्राप्तिः, तद्विरोधिपापक्षयश्चावगम्यते। 'एतानि ह वा अमृतस्य नामधेयानि' इत्यमृतस्यानादिमुक्तस्य शिवस्य नामधेयत्वाद्धेतोः शतरुद्रीयजपात् सकलपापक्षयादिप्रतिपादनात् परमेश्वरस्य शिवादिनामधेयानामभ्यासोऽपि विद्याविरोधिसकलपापक्षयहेतुरवगम्यते। तथैव मुण्डकोपनिषदि श्रूयते। 'अपि वा यश्चाण्डालः शिव इति वाचं वदेत् तेन सह संवदेत् तेन सह संवसेत् तेन सह भुञ्जीत' इति। अत्र हि शिवशब्दस्य ब्रह्मबोधकस्य समुच्चारणमात्रेणात्यन्ताविशुद्धस्य पातकिनः परमविशुद्धिप्राप्तिरवगम्यत इति। अन्यत्र च 'योऽथर्वशिरसं ब्राह्मणो नित्यमधीत' इत्यारभ्य तदभ्यासिनः सकलपापक्षयमुक्त्वा 'सकृज्जप्त्वा शुचिः पूतः कर्मण्यो भवति द्वितीयं जप्त्वा गाणपत्यमाप्नोति तृतीयं जप्त्वा देवमेवानुप्रविशति' इति मोक्षफलं प्रतिपाद्यते। 'आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम्' इत्यादिषु च प्रणवाद्यभ्यासस्य पाशविच्छेदहेतुत्वमुच्यते। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्। अतः परमेश्वरपराणां वेदमन्त्राणां पापक्षयद्वारा परमज्ञानहेतुत्वेन मोक्षसाधनत्वावगमात् तदभ्यासः कर्तव्यो विद्यावताऽपि यावज्जीवम्। एवमग्निहोत्रादीनामपि यज्ञानां परमेश्वरसमर्पितफलानां तदाज्ञासिद्धत्वात् तदाराधनरूपत्वाच्चाभ्यासः कार्यः। एवं दानादीनामपि। तस्माद्विदुषाऽपि विद्यानिष्पत्तिकार्यायाग्निहोत्रादिकमनुष्ठेयमिति। कर्मतपोजपध्यानज्ञानरूपमीश्वरोपासनम्। कर्माग्निहोत्रादिकम्, तपो नियमः, कायशोषणं वा, जपः पूर्वोक्तप्रणवाद्यभ्यासः, एतेषां पापशोषणद्वारा मोक्षहेतुत्वम्। ज्ञानध्यानयोस्तु साक्षात्,

---

प्येवमश्लेष' इत्यधि (ब्र० ४ पा० १ सू० १४) करणे तद्विषयस्य समर्थितत्वात्। यदि साधुकृत्याया अश्लेषविनाशावुपासकंप्रति तस्यां फलजननार्हतानुत्पत्तिनिवृत्तिरूपावित्यभ्युपगम्य विद्योत्पत्त्यनन्तरभाविन्यास्तत्प्राचीनायाश्च साधुकृत्यायास्सुहृद्गामित्ववचनविषयता समर्थयितुं न शक्यते। 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ती'ति दृष्टान्तानुसारेण यावद्देहधारणमुपासकं प्रति फलजननार्हतयैव स्थितायां साधुकृत्यायां देहवियोगकाले तन्निवृत्तिपूर्वकं सुहृदः प्रतिफलजननार्हताविर्भावप्रतीतेरिति। एवं तदुक्तरूपेण द्विविधायाः पापकृत्याया अपि द्विषद्गामित्ववचनविषयता समर्थयितुं न शक्यते। तादात्विकपितृसंबन्धनिवृत्तिपूर्वकदायसङ्क्रमणदृष्टान्तस्य तत्राप्यन्वयादिति तुल्यम्। यदि तु पापकृत्यायामशेषविनाशशब्दयोरन्यथार्थौ वर्ण्येत विदुषि जायमानायां पापकृत्यायामाविर्भवन्तीं तं प्रति फलजननार्ह-

ब्रह्मस्वरूपापत्तिहेतुत्वात्। अतः सर्वेषामेषामनुष्ठानं कार्यम्। ननु यद्यग्निहोत्रादिसाधुकृत्या विद्योत्पत्त्यर्था। तदन्या च पूर्वकृता साधुकृत्या विद्याप्रारम्भे सति विनष्टा। तर्हि 'सुहृदः साधुकृत्याम्' इत्यस्य को विषय इत्याशङ्क्याह—

सू ॥ अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इत्येकेषां शाट्यायनशाखिनां वचनस्य विद्यानिष्पत्त्यर्थाग्निहोत्रादिसाधुकृत्याया अन्या प्रबलकर्मान्तरप्रतिबद्धफला विद्याऽनुगुणान्नारोग्यचित्तशुद्ध्यादिजननयोग्यतया

तामस्य देहवियोगकले निवर्तयिष्यामीति परमेश्वरस्सङ्कल्पयति स तस्या अश्लेषः। एवं साक्षात्कारोदयकाले तत्प्राचीनपापकृत्यायाः प्रागारभ्यसतीं तत्प्रतिफलजननार्हतामप्यस्य निवर्तयिष्यामीति सङ्कल्पयति स तस्याविनाश इति। एवं तर्हि साधुकृत्यायामप्यश्लेषविनाशशब्दयोरेवमेवार्थौ भवेदिति द्विषद्गामित्ववचनवत्सुहृद्गामित्ववचनस्यापि विषयलाभस्तुल्यः। तस्माद्वक्तव्यमिदं सुहृद्गामित्ववचनस्यैव विशिष्य विषयप्रश्नस्य कोऽभिप्राय इति। अपि च द्विषद्गामित्ववचनस्यैवात्र विषयः प्रष्टुं युक्तः। सुहृद्गामित्ववचनस्य तु विषयः प्रागेवोक्तः पातेत्विति। स एव विषयोऽनेनापि सूत्रेण प्रदर्शयिष्यते। उच्यते अयमभिप्रायो भाष्यकारस्य। दुष्कृतं द्विविधं विद्यारंभात्प्राचीनं तदनन्तरभावि च। तत्राद्यं दत्तफलकृतप्रायश्चित्तप्रारब्धव्यतिरिक्तं सर्वं विद्यया विनाश्यम् द्वितीयं द्विविधं बुद्धिपूर्वमबुद्धिपूर्वं च। बुद्धिपूर्वमपि द्विविधम्। 'अथ ये मानुषा लोके स्वेच्छाविधृतविग्रहाः। भावातिशयसंपन्नाः पूर्वसंस्कारसंयुताः। विरक्ता वानुरक्ता वा स्त्रियादिविषयेष्वपि। पापैर्न ते विलिप्यन्ते पद्मपत्रमिवांभसा। तेषां मदात्मविज्ञानविशुद्धानां विवेकिनाम्। मत्प्रसादाद्विशुद्धानां दुःखमाश्रमरक्षणम्। नास्ति कृत्यमकृत्यं च समाधिर्वा परायणम्। न विधिर्न निषेधश्च तेषां मम यथा तथे'त्यादिशिवभूतप्राशस्त्यवादप्रतीतार्थपरिग्रहेण वैराग्यात्प्रच्युतैर्यथाकाममिह भोगान्भुक्त्वान्ते शाश्वतं शिवपदमपि प्राप्स्याम इति धिया, विद्यायामपि निष्ठावद्भिः शश्वदासेव्यमानमेकं कदाचिदनादिदृढवासनाशेषोन्मेषाज्जायमानं प्रामादिकमपरम्। तत्राद्यमशेषवचनस्य विषयः। द्वितीयं नाविरतो दुश्चरितादिति वचनस्य। तृतीयस्य महाफलार्थमाप्रायणं सर्वविषयवैमुख्येन विद्यानुष्ठाने प्रवृत्तः परमास्तिको योगी यथोक्तं प्रायश्चित्तं कुर्यादेव। यद्यनुशयानस्यापि तस्य प्रारब्धसमाप्तिकालोपनिपातात्प्रायश्चित्तावसरो न भवेत्तदा, तद्दुष्कृतमवशिष्यत इति तद्द्विषद्गामित्ववचनस्य विषयः। नैवं सुहृद्गामित्ववचनस्य विषयत्वयोग्यं प्रारब्धसमाप्तिकालेऽवशिष्यमाणं किंचित्सुकृतं संभवति। न च 'पाते त्वि'ति सूत्रोक्तमारोग्यादिफलकतया विद्यानुगुणं सुकृतमस्य विषयः स्यादिति वाच्यम्। अग्निहोत्रादिकर्मणां विद्यासंपादनेनेवारोग्यादिफलककर्मणामपि विद्योपयोग्यारोग्यसंपादनेन चरितार्थतयावशेषायोगादिति। एवं प्रागुक्ताक्षेपेण प्रवृत्तायां शङ्कायामिदं सूत्रम्। सू० ॥ अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥ विद्यारंभात्प्राक्पश्चाच्चान्नारोग्यचित्तशुद्ध्यादिजननयोग्यतया विद्यानुगुणफलानि यानि कर्माणि तानि न विद्यामाहात्म्याद्विनश्यन्ति न श्लिष्यन्ति वा। तानि द्विविधानि प्रबलकर्मान्तरप्रतिबद्धानि तदप्रतिबद्धानि च। तत्राप्रतिबद्धानि स्वस्वफलं दत्त्वा नश्यन्तीति नावशिष्यन्ते। यानि तु प्रतिबद्धफलानि तानि सुहृद्गामित्व-

विद्याऽनुगुणफलत्वात् विद्ययाऽप्यविनष्टा । पूर्वोत्तरयोरुभयोरपि कर्मराश्योरस्स विषयः ॥

सू ॥ यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

'यदेव विद्यया करोति' इत्यत्र कर्मफलाप्रतिबन्धस्योद्गीथविद्याफलत्वोक्त्या प्रबलकर्मान्तरेणान्यकर्मणां फलप्रतिबन्धसद्भावोऽवगम्यते । अतो विद्यानुगुणकर्मणां फलप्रतिबन्धोच्छेदायाप्यग्निहोत्रादिकमनुष्ठेयमिति भावः ॥

इति अग्निहोत्राद्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

अथ इतरक्षपणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

सू ॥ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ संपद्यते ॥ १९ ॥

इह विद्यावतामधिकारपदे स्थितानां तद्व्यतिरेकेण मुक्तिफलमस्ति न वेति चिन्तायां प्रारब्धभोगाय बहुजन्मस्वीकारे पूर्वविद्यायां लुप्तायां यत् कर्म क्रियते, तदपि फलभोगहेतुर्भवति । अतो जन्मपरम्परायाः संभवान्न तेषां

चनस्य विषय इति भावः । प्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धसंभवे प्रमाणप्रदर्शनार्थं । सूत्रम् । सू० ॥ यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥ प्रतिबन्धसद्भावोऽवगम्यत इति । ननु संभवतु प्रतिबन्धकं कर्म तद्विद्याननुगुणत्वात्प्राचीनं नश्यत्युत्तरं न श्लिष्यतीति न । तेन प्रतिबन्धसंभव इति चेत् न । प्रारब्धस्यैव कस्यचित्प्रतिबन्धकत्वसंभवादिति भावः । अतो विद्यानुगुणकर्मणामिति । विद्यासहकारितया यदग्निहोत्रादिकमनुष्ठीयते तस्य शक्यप्रतिबन्धोच्छेदोऽपि फलमित्याशयः ॥

इति अग्निहोत्राद्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

अथ इतरक्षपणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

सू० ॥ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ संपद्यते ॥ १९ ॥ एवं विदुषामाप्रायणं निरन्तरं परमप्रियशिवचिन्तारूपं तदानुषङ्गिकं पापक्षयरूपं चैहिकं फलं चिन्तितम् । अथ तदुपरितनीं फलपरंपरामुत्तरपादैश्चिन्तयितुं विदुषां तत्प्राप्तिनियमोऽनेनाधिकरणेन व्यवस्थाप्यते । विद्यायोनिशरीरावसानं येषां प्रारब्धं तेषां विद्याफलप्राप्तिरस्तु नाम । येषामाधिकारिकाणामन्येषां वानेकशरीरानुयायिप्रारब्धं न तेषां तत्प्राप्तिस्संभवति । जन्मान्तरस्य पूर्वसंस्कारप्रमोषापादकतया विद्याविहीनैस्तैश्शरीरान्तरे क्रियमाणकर्मणां बन्धहेतुत्वेन ततो जन्मपरंपराया एव प्राप्तिः । न च तेषां जन्मान्तरसंस्कारप्रमोषहेतुर्न भवतीति कल्पनीयम् । दृष्टनियमसङ्कोचकल्पनाकारणाभावात् । न च यावन्न विमोक्ष्य इति

नयमणिमालायाम्

अथ अग्निहोत्राद्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

सू० ॥ अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥ अतोन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥ यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

विद्यानुष्ठानवता कर्तव्यं चाग्निहोत्रादि । सुकृतत्वेन कृतस्याप्यश्लेषस्यापि शिष्टत्वात् ॥ ३५१ ॥
कर्तव्य एव सर्वोऽप्याश्रमधर्मोऽग्निहोत्रादि । तस्याश्लेषाभावायः खलु विद्याफलायैव ॥ ३५२ ॥

इति अग्निहोत्राद्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

मुक्तिः। इति प्राप्ते ब्रूमः। प्रारब्धकर्म स्वफलं भोजयितृ केवलम्। न तु तेषां पूर्वार्जितविद्यालोपहेतुः, अतस्तेषां मुक्तिरेव। न जन्मपरम्परा, कारणाभावात् सुषुप्तिव्यवधानवत् जन्ममरणव्यवधानं न तेषां विद्यालोपहेतुरिति ॥

इति इतरक्षपणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचिते ब्रह्ममीमांसाभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥

प्रारब्धकर्मविमोक्षावधिश्रवणात्तथा कल्पनं तस्य शरीरविमोक्षावधिपरत्वात् 'धूत्वा शरीर'मिति श्रुत्यन्तरदर्शनात्। न च तत्र शरीरग्रहणं प्रारब्धकार्ययावच्छरीरपरमेकवचनश्रवणात्। तदविवक्षाकल्पने प्रमाणाभावात्। 'अस्माच्छरीरात्समुत्थाये'ति श्रुत्यन्तरेऽस्मादिति विशेषणेन विद्यायोनिशरीरस्यैव विवक्षितत्वाच्च। अन्यथा तद्वैयर्थ्यात्। तथा च येषामनेकशरीरानुयायिप्रारब्धानां विद्यायोनिशरीरावसाने मुक्तिर्न भवति तेषां तया विद्यया मुक्तिर्न संभवत्येव। तथाच प्रारब्धस्यानेकशरीरानुयायित्वशङ्कया कस्यापि विद्यानुष्ठाने प्रवृत्तिश्च न संभवतीति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु मुक्त्यर्थविद्यानुष्ठानप्रतिपादकबहुशास्त्रप्रामाण्यात् 'तस्य तावदेवे'ति विवक्षितावध्यवसाने मुक्त्यवश्यंभावप्रतिपादनावधारणप्रामाण्याच्च 'यावन्न विमोक्ष्ये'इत्यस्य प्रारब्धकर्मावधिपरत्वं 'धूत्वा शरीर'मित्यत्र 'अस्माच्छरीरा'दित्यत्रच शरीरवदस्य प्रारब्धकार्यशरीरसामान्यपरत्वम्। अस्मादिति विशेषणस्य 'अस्थिस्थूणं स्नायुबन्धं मांसशोणितलेपनम्। चर्मावनद्धं दुर्गन्धिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः। जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम्। रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजे'दिति स्मृतिप्रसिद्धत्याज्यत्वहेत्वनुभवसिद्धहेयत्वप्रदर्शनार्थत्वं च विदुषां जन्मान्तरस्य स्मृतिप्रमोषानापादकत्वं च कल्पनीयम्। अतो विद्यया फलप्राप्तिर्नियतैवेति ॥

इति इतरक्षपणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

इति श्रीशिवातिवादिमूर्द्धन्यशिवदर्शनस्थापनधुरन्धरसकलदेवभूदेवप्रतिष्ठापकश्रीमच्चिन्नबोम्मभूपालकहृदयकमलकुहरविहरमाणश्रीसाम्बशिवप्रेरितस्य श्रीभरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीविश्वजिद्याजिश्रीरङ्गराजाध्वरिवरसूनोरप्पय्यदीक्षितस्य कृतौ श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचितब्रह्ममीमांसाभाष्यव्याख्यायां शिवार्कमणिदीपिकाख्यायां व्याख्यायां चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ इतरक्षपणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

सू० ॥ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ संपद्यते ॥ १९ ॥

विदुषामधिकारपदे स्थित्वा बहुजन्मभोगजुषाम्। बहुजन्मपरंपरया विद्यालोपान्न मुक्तिः स्यात् ॥ ३५३ ॥
मरणेन व्यवधानं न भवति तेषां सुषुप्त्येव। विद्याप्रमोषहेतुस्तस्मान्मुक्तिर्भवेन्नियता ॥ ३५४ ॥

इति इतरक्षपणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितकृतौ अधिकरणसारसङ्ग्रहे नयमणिमालायां
तृतीयपरिच्छेदे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥

॥ श्रीः ॥

शिवाभ्यां नमः ।

श्रीकण्ठाचार्यकृतौ

ब्रह्ममीमांसाभाष्ये

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ वाक्सम्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

सू ॥ अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

पूर्वमुपासकस्योपासनव्यवस्थानादिकमुक्तम् । इह पादेऽस्य शरीरादुत्क्रान्तिर्निरूप्यते । 'अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्' इति श्रुतौ प्रयतो वागादीनां मनसि लयोऽवगम्यते । अयमुपपन्नो न वेति संशयः । किं प्राप्तम् ? कार्यस्य ह्युपादाने लयः । मृद्घटादौ व्याप्तिदर्शनात् । वागादीनां ब्रह्मोपादानं न मनः, अतोऽस्मिन्नेव

शिवार्कमणिदीपिकायाम्

अथ तुरीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ वाक्सम्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

अध्यायादौ पादचतुष्टयार्थानुक्रमणेन सूचितां वृत्तवर्त्तिष्यमाणयोः पादयोः सङ्गतिं स्मारयति—पूर्वत्रेति । उपासनाव्यवस्था आवृत्त्यादिरूपा । आदिशब्देनासननियमादिकं गृह्यते । अस्य शरीरादुत्क्रान्तिरिति । उपासकेन हि स्वोत्क्रान्तिप्रकारोऽपि चिन्तनीयः । उत्क्रान्तेर्गत्युपक्रमत्वात् 'नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चने'ति स्मृत्यां 'तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्चे'ति सूत्रेण च उपासनाकाले गतेरप्यनुसरणीयत्वप्रतिपादनात् । अतस्तदर्थमुत्क्रान्तिप्रकारो निरूप्यत इति भावः । सू० ॥ वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥ अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥ वागादीनामिति । 'इन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानै'रिति द्वितीयसूत्रोदाहरणवाक्यनिर्दिष्टानि चक्षुरादीन्यपि संयोज्यादिग्रहणं कृतम् । लयोवगम्यत इति । 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवती'त्युक्तायास्सम्पत्तेः 'स्वमपीतो भवती'ति लयार्थेनापीतिना निर्देशादिहापि सम्पत्तिर्लयोऽवगम्यत इति भावः । अप्रकृतित्वात्संपत्तिश्रुतेश्च संशयः । अतस्तस्मिन्नेवेति । न च वचनबलादप्रकृतौ गवादीनां लयोऽस्त्विति शङ्कनीयम् । 'प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ती'ति वागादीनामुपक्रमणश्रवणविरोधेन मरणकाले लयाभ्युपगमायोगात् । न च तर्हि वागादिशब्दानां वागादिवृत्तिलक्षकत्वमस्त्विति वाच्यम् । तत्राप्यनुपपत्तेस्तुल्यत्वात् । वागादिप्रकृतिकानां वृत्तीनामप्रकृतौ मनसि लयासंभवात् । तस्मादिह सम्पत्तिशब्देन संयोगमात्रं कथंचिद्वा-

तेषां लयो युक्तः ॥ इति प्राप्तेऽभिधीयते । 'अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते' इति 'इन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैरि'ति च वचनादुत्क्रान्तौ मनसः प्रागेव वागादीनामुपरमदर्शनाच्च वाक् मनसि प्रथमं संपद्यते । ततः सर्वाणीन्द्रियाणि मनसि संपद्यन्ते । यदुक्तमुपादान एव लय इति तन्न । स्वरूपलयस्यैवोपादानापेक्षा । वागादीनां मनसि न स्वरूपलय उच्यते, किंतु वृत्तिलय एव । यथा जलमध्ये क्षिप्तस्याङ्गारस्य प्रकाशादिवृत्तिलयः, तथा अनुपादानेऽपि मनसि वागादीनां वृत्तिलयो युक्त एव । वृत्तिमतो वागादेर्लयश्रुत्या वृत्तिलयो लक्ष्यते । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादिति ॥

इति वाक्संपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ मनःसंपत्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

'मनः प्राणे' इति वागादिसर्वेन्द्रिययुक्तस्य मनसः प्राणे लयः श्रूयमाणः की-

---

च्यमिति भावः । 'शब्दा'दिति हेतुं सूत्रद्वयनिर्दिष्टं सकलबाह्येन्द्रियसाधारण्येन व्याचष्टे—अस्य सोम्येति । 'दर्शना'दिति हेतुमपि व्याचष्टे—उत्क्रान्ताविति । हेतुद्वयस्यापि साधारण्ये वाच इन्द्रियान्तराणां च सूत्रद्वयेन पृथङ्निर्देशः किमर्थमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजनमाह—प्रथममिति । सर्वेन्द्रियसाधारणे मनस्सम्पत्तिवचने सत्यपि विशिष्यवाक्यान्तरप्रवृत्तिस्तत्सम्पत्तिप्राथम्यविवक्षयेति भावः । किन्तु वृत्तिलय इति । सम्पत्तिशब्दस्य संयोगार्थत्वपक्षेऽपि तस्यात्र न संयोगमात्रमर्थः किन्तु वागादिवृत्तिहेतुसंयोगभिन्नस्तद्वृत्तिलयहेतुस्संयोग इति वक्तव्यम् । मनसि वृत्तिमत्तेव वागादिवृत्तीनामुपरमदर्शनात् । तदनुवादित्वाच्चास्य वाङ्मनसीत्यादिशब्दस्य । तथा च वाग्वृत्तिपरामर्शस्य तल्लयपरामर्शस्य चावश्यं भावाद्यथादृष्टानुवादिनि वाक्ये 'वाक्संपद्यत' इत्यादेर्दर्शनयोग्यवागादिवृत्तिलयपरत्वमेवाङ्गीकर्त्तुं युक्तं । न तु तदयोग्यवागादीन्द्रियमनस्संयोगपरत्वं तस्य चेद्वृत्तिलयस्य वागाद्यधिकरणस्य मनोऽधिकरणकत्वं न संभवति । 'कामं मनसी'ति निर्देशस्तत्संयोगाधीनत्वमात्रेणौपचारिकोऽस्तु । यथाग्निज्वाला जले शाम्यतीत्यत्र जल इति निर्देश इति भावः । अत एव 'दर्शनाच्छब्दाच्चे'ति पूर्वोक्तहेत्वोरेव चक्षुरादीनीन्द्रियाणि वाचमनु वाक्सम्पत्त्यनन्तरं मनसि सम्पद्यत इति द्वितीयसूत्रस्यार्थः ॥

इति वाक्सम्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ मनस्सम्पत्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

सू० ॥ तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥ अतिदेशाधिकरणमिदमुत्तरवाक्यार्थनिरूप-

---

नयमणिमालायाम्

अथ वाक्सम्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू० ॥ वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥ अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

वाक्शब्दलक्षितानां बहिरक्षाणां न मनसि लयः । ब्रह्मोपादानानामनुपादानात्मके घटते ॥ ३५५ ॥

वृत्तिलयस्त्वेतेषामङ्गाराणामिवोदके तस्मिन् । दृष्टत्वात्संघटते श्रुत्यापि विवक्षितं तावत् ॥ ३५६ ॥

इति वाक्सम्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

द्वश इति संशयः। वागादीनामनुपादाने मनसि वृत्तिलयोऽस्तु। मनसस्तु प्राणे स्वरूपलय एव, मनसः प्राणोपादानकत्वात्। 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राण' इति श्रुतेरन्नमयत्वेन पार्थिवस्य मनस आपोमयत्वेनोपादाने प्राणे स्वरूपलयस्याविरोधादिति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु। पूर्ववन्मनसोऽपि प्राणे वृत्तिलय एव, 'मनः प्राण' इत्युत्तराद्वाक्यात् न स्वरूपलयः, प्राणस्य मुख्योपादानत्वाभावान्मनसस्तत्रानुत्पत्तेः। अतः प्राणे मनसो वृत्तिलय एव न्याय्यः॥

इति मनःसंपत्त्यधिकरणम्॥ २॥

अथ प्राणसंपत्त्यधिकरणम्॥ ३॥

सू॥ सोऽध्यक्षेण तदुपगमादिभ्यः॥ ४॥

पूर्वत्र सर्वेन्द्रिययुक्तस्य मनसः प्राणे लयः प्रतिपादितः। इह तस्य प्राणस्य कुत्र लय इति संशयः॥ किं तावत् प्राप्तम्? 'प्राणस्तेजसि' इति श्रुतेः प्राणस्य तेजसि

णार्थम्। अबन्नयोः प्रकृतिविकृतिभावश्रवणात् प्राणमनसोरबन्नप्रकृतिकत्वश्रवणाच्च। प्राणाकारपरिणतास्वप्सु स्वरूपलयस्संभवतीति अधिकाशङ्का। अदनीयस्योदनादेः साक्षात्पृथिवीप्रकृतिकत्वेन परम्परया प्रकृतिभूतास्वप्सु लयाभावात् प्राणरूपविकृत्यन्तरावरुद्धानामपां कथंचिदपि मनःप्रकृतिकत्वासंभवाच्च मनसोऽपि वृत्तिलय एव। मनःप्राण इत्युत्तरवाक्यस्य पूर्ववाक्यसमानार्थत्वस्योचितत्वादिति तत्परिहारः॥

इति मनस्सम्पत्त्यधिकरणम्॥ २॥

अथ प्राणसम्पत्त्यधिकरणम्॥ ३॥

सू०॥ सोऽध्यक्षेण तदुपगमादिभ्यः॥ ४॥ उदाहरणवाक्यक्रमेणाधिकरणक्रम इति[1] सङ्गतिः 'प्राणस्तेजसी'त्यत्र प्राणस्यापि वृत्तिलय एव न स्वरूपलय इति पूर्वन्यायेनैव सिद्धम्। तस्य जीवलीनस्य तेजसि लय उत प्रथममेव तेजसि लय इति श्रुतिद्वैविध्यात्संशये पूर्वपक्षः। 'प्राणस्तेजसी'ति श्रवणात् मध्ये जीवोपगमो न निवेशनीयः। नचै'वमेवेममात्मान'मिति श्रुतावन्तकाले जीवोपगमश्रवणात्तन्निवेश इति वाच्यम्। तेजसि लीनस्य प्राणस्य तेजसा सह जीवोपगमेऽपि तदुपपत्तेः। न हि सर्वेषां प्राणानां द्वारविशेषमनन्तर्भाव्य साक्षादेव युगपज्जीवोपगमस्समर्थयितुं शक्यते। 'वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राण' इति पूर्ववाक्यानुरोधेन वागादीनां मनसश्च जीवोपगमस्य मनःप्राणलयद्वारकत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात्। एवं प्राणस्याऽपि जीवोपगमस्तेजोलयद्वारकोऽस्तु। एतेन 'सहै-

---

नयमणिमालायाम्

अथ मनस्सम्पत्त्यधिकरणम्॥ २॥

सू०॥ तन्मनः प्राण उत्तरात्॥ ३॥

मनसस्तु प्राणे स्यात्स्वरूपविलयो यथाश्रवणम्। अन्नमयस्य हि तस्य प्राणोपादानमंबुमयः॥ ३५७॥
वृत्त्युपरम एवात्राप्यनुपादानत्वसाम्येन। नह्यंबुविकारत्वेऽप्यस्योपादानतास्ति मुख्यायाः॥ ३५८॥

इति मनस्सम्पत्त्यधिकरणम्॥ २॥

---

(१) 'विषयवाक्यक्रमादधिकरण' इति ख. पाठः।

लय इति प्राप्तेः ब्रूम । स प्राणस्ततो जीवेनाध्यक्षेण संयुज्यते, न तस्य तेजसि लयः । 'एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति' इत्यादिश्रुतिषु तस्य जीवोपगमनादिश्रवणात् 'प्राणस्तेजसि' इति श्रुतिक्रमविरोधं परिहरति—

सू ॥ भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

'प्राणास्तेजसि' इति भूतान्तरसंसृष्टं तेजोऽभिधीयते । ततः प्राणो जीवेन सह भूतेषु संयुज्यत इति न विरोधः ॥

सू ॥ नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

न तेजोमात्रे प्राणलयः, त्रिवृत्करणश्रुतिर्हि भूतान्तरसंसृष्टिं दर्शयति । अतो

तावस्मिन्शरीरे वसतस्सहोत्क्रामत' इति जीवप्राणयोस्सहवासोत्क्रमणश्रवणाज्जीवमुपगतस्य प्राणस्य तेजसि लयः कल्पनीय इति शङ्कापि निरस्ता । तेजसि लीनस्य जीवोपगमेऽपि प्राणस्य स्थितिकाले जीवेन सह वासस्य उत्क्रमणकाले तेन सहोत्क्रमणस्य चोपपत्तेः । एतेनैव यमुनाया गङ्गया सह संयुज्य सागरगमनेऽपि यथा यमुना सागरं गच्छत्येव तथा प्राणस्य जीवेन संयुज्य तेजसि लयेऽपि प्राणस्तेजसि लीयत एवेति न 'प्राणस्तेजसी'ति श्रुतिविरोध इत्यपि शङ्का निरस्ता । उक्तदृष्टान्तेनैव वैपरीत्यस्यापि समर्थयितुं शक्यत्वादिति । सिद्धान्तस्तु प्राणः प्रकरणगणाध्यक्षेण जीवेन संयुज्यैव तेजसि लीयते । जीवोपगमतत्सहवासतत्सहोत्क्रमणश्रवणात् । ननु 'प्राणस्तेजसी'ति श्रुत्यनुसारेण वैपरीत्यं वा किमिति न कल्प्यत इत्याशङ्कायामिदं सूत्रम् ॥ सू० ॥ भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥ तेजसीति न तृतीयभूतमात्रं निर्दिश्यते किन्तु भाविदेहारम्भार्थं जीवपरिष्वङ्गकानि सूक्ष्मदेहरूपाणि 'तदनन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्त' इत्यत्र निरूपितानि सर्वाणि भूतान्युच्यन्ते । तत्सम्पत्तिः प्राणस्य जीवेन सहेति युक्तम् । 'सहैतावस्मिन्शरीरे वसत' इत्यादि श्रुत्यनुरोधादिति भावः । ननु बाह्येन्द्रियव्यापारोपरमानन्तरमपि मनोव्यापारदर्शनात् 'वाङ्मनसि सम्पद्यते, इन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानै'रिति श्रुतिः यथा च बाह्याभ्यन्तरज्ञानोपरमानन्तरमपि श्वासव्यापारदर्शनात् 'मनः प्राण' इति श्रुतिः तथा श्वासरूपप्राणव्यापारोपरमानन्तरमपि देहे क्वचिदौष्ण्यदर्शनात् 'प्राणस्तेजसी'ति श्रुतिस्तदनुवादिन्यस्तु । अतस्तेजश्शब्दस्य सूक्ष्मदेहापन्नसर्वभूतलक्षकत्वं न वक्तव्यमित्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥ सू० ॥ नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥ 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी'ति त्रिवृत्करणश्रुतिः 'समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः । महदाद्या विशेषान्ता अण्डमुत्पादयन्ति त' इति स्मृतिश्च सर्वेषामपि भूतानां प्रागेव त्रिवृत्कृतत्वं दर्शयत इति तेजसीत्यस्य तावत्केवलतेजःपरत्वं वक्तुं न शक्यते । 'जीवस्य सञ्चरतः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमय' इति श्रुतिः 'अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां तु या स्मृताः । ताभिस्सर्वमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वश' इत्याद्या स्मृतिश्च सर्वभूतपरिष्वङ्गं दर्शयतः । इहापि जीवस्य गत्युपपादनाय सर्वभूतपरिष्वङ्गोऽपि प्रदर्शनीयः । अतस्तेजःपदं सूक्ष्मदेहापन्नसर्वभूतपरमिति तेजस्येकस्मिन्नेव लयोऽत्र न विवक्षितः । 'प्राणस्तेजसी'त्यस्य दृष्टानुवा-

भूतेषु जीवेन सह प्राणः संपद्यत इति न श्रुतिविरोधः ॥

इति प्राणसंपत्त्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ सृत्युपक्रमाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

इह निरूप्यमाणोत्क्रान्तिरर्चिरादिगत्युपक्रमात् प्राग्विद्वदविदुषोः समाना उत भिन्नेति संशयः। किं तावत् प्राप्तम्? संसारफलस्य मोक्षफलस्य चातिवैषम्यादज्ञानिनोर्विसदृश्येवोत्क्रान्तिरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—अर्चिरादिमार्गोपक्रमात् प्राग्विद्वदविदुषोः समानैवोत्क्रान्तिः। ज्ञानिनस्तु मूर्धन्यनाड्या निष्क्रान्तिरमृतत्वं च, नेतरस्य इति वैषम्यम् ॥ "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां

दित्वं तु प्राणव्यापारोपरमानन्तरमप्यनुपरतव्यापारस्य व्यापारोपरमसन्निकर्षात्सङ्कुचितवृत्तेस्सूक्ष्मदेहस्य तेजस्संवलनप्रयुक्तं क्वाचित्कौष्ण्यदर्शनमनुवदतीत्येवमपि समर्थयितुं शक्यते इति भावः ॥

इति प्राणसम्पत्त्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ सृत्युपक्रमाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू० ॥ समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं च ॥ ७ ॥ एवं विदुषामुपासनाकाले चिन्तनीय उत्क्रान्तिप्रकारो निरूपितः। अस्याप्यविद्वत्साधारण्यात् विद्वदुत्क्रान्तौ विशेषेण भाव्यमित्याक्षेपात्सङ्गतिः । फलविशेषसिद्ध्यर्थं कारणविशेषाक्षेपणात् विशेषाश्रवणाच्च संशयः। उत्क्रान्तिर्हि विद्वदविदुषोः फलविशेषावाप्तौ कारणम् । तथा च सम्प्रतिपन्नात्कार्यविशेषादश्रुतोऽपि कारणे विशेषः कल्पनीयः । यथाग्निहोत्रज्योतिष्टोमरूपकारणविशेषात्तत्तत्कार्ये स्वर्गे विशेषः एवमविदुषामपि तत्तल्लोकावाप्तिरूपफलविशेषादुत्क्रान्तौ विशेषः स्यादिति चेत् सोप्यस्तुनामेति पूर्वःपक्षः। गत्युपक्रमपर्यन्तं विशेषाभावेऽपि ततः प्रभृति श्रुताद्विशेषादेव फलविशेषोपपत्तेर्न ततः प्रागुत्क्रान्तावश्रुतो विशेषः कल्पनीय इति सिद्धान्तः । 'समानाचेति' चकारोऽवधारणार्थः । गत्युपक्रमप्रभृतिकारणे विशेषं तत्फलविशेषञ्च दर्शयितुममृतत्वञ्चेति सूत्रशेषः। मूर्धन्यनाड्या गतिश्चकारेण समुच्चीयते। तथा च मूर्धन्यनाड्या गतिः कारणविशेषः तस्यामृतत्वं फलविशेष इत्यर्थः । एवमविदु-

---

नयमणिमालायाम्

अथ प्राणसम्पत्त्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० ॥ सोऽध्यक्षेण तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥ भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥ नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

प्राणस्य तेजसि लयो यथा श्रुतिस्यात्तदूप्यदृष्टेश्च । मध्ये जीवनिवेशे न मानमीक्षामहे किंचित् ॥ ३५९ ॥

तेजःपदोपलक्षितदेहात्मकभूतसूक्ष्मयुते । जीवे श्रुत्यन्तरतः सेन्द्रियमनसोऽस्य वृत्तिलयः ॥ ३६० ॥

इति प्राणसम्पत्त्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

मूर्धानमभिनिस्सृतैका। तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति॥" इति श्रुतेः। अतः प्रागुत्क्रान्तिः समानैव ॥

इति सृत्युपक्रमाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ तदपीत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

पूर्वमुपपादिता मूर्धन्यनाड्या विदुष उत्क्रान्तिः, ततोऽर्चिरादिगतिरिति। इह देहादुत्क्रान्तस्य विदुषोऽर्चिरादिगतिरुपपद्यते न वेति सन्देहः। "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत ॥"

षामपि नाडीविशेषेण तद्गतिरेव तत्फलविशेषावाप्तौ कारणम्। अत एव महाभारते मोक्षधर्मे फलभेदानुसारेण उत्क्रमणे नाडीभेदाः प्रपञ्चिताः ॥

इतिसृत्युपक्रमाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ तदपीत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू० तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥ एवं विदुषामुत्क्रान्तिमङ्गीकृत्य तंत्र कारणविशेषेण भाव्यमित्याक्षेपः समाहितः। इह तेषां नोत्क्रान्तिर्नवा तत्पूर्विका गतिरित्याक्षिप्य समाधीयत इति सङ्गतिः। श्रुतिद्वैविध्यात्संशये पूर्वपक्षः। वागादीनां मनःप्रभृतिष्वप्रकृतित्वाद्वृत्तिलयमात्रमित्यस्त्वेतत्। तेजः परस्यां देवतायामित्युक्तिस्तु स्वरूपलयो भवितुमर्हति। न च वाच्यं विद्वदविद्वत्साधारण्येनोत्क्रान्तिप्रकार उच्यते अविद्वत्संबन्धिनां वागादीनां स्वरूपलयो वक्तुं न शक्यते अतो विद्वत्संबन्धिनामपि तदानीं वृत्तिलय एव वाच्यः एकशब्दोपात्तत्वादिति। 'वाङ्मनसि संपद्यत' इत्यादेर्विद्याप्रकरणाम्नातत्वेन विद्वद्विषयत्वात्। अतो विदुषो वागादिमनःप्राणभूतसूक्ष्माणां प्रविलीनत्वेन तदपेक्षार्चिरादिगतिर्न संभवतीत्युपपत्तिसहिता 'अत्र ब्रह्मस्वमश्नुत' इति श्रुतिः प्रबलेत्यर्चिरादिगतिश्रवणं मुक्तिफलकेतरविद्याविषयं योजनीयम्। न चात्र परं ब्रह्म नास्ति येन तत्प्राप्त्यर्थं गत्यपेक्षा स्यादिति। सिद्धान्तस्तु सर्वत्र परविद्यासु परब्रह्मणः सत्वेऽपि देशविशेषस्थितस्य तस्य प्राप्तौ सत्यामेव देहबन्धापगमः। तत्प्राप्तिपर्यन्तं देहबन्धोऽनुवर्तत एव। विरजानदीमतिक्रम्य परब्रह्मलोकप्राप्तौ सत्यामेव कर्मबन्धक्षयोक्त्या तावत्पर्यन्तं तन्मूलसूक्ष्मदेहानुवृत्त्यवगमात्। अतस्तत्र विद्यायामर्चिरादिश्रवणं मुक्तिफलप्राप्त्यर्थमेव। मुक्तिफलकविद्याप्रकरणाम्नानात्तदपेक्षितत्वाच्च 'अथ मर्त्योऽमृतो भवती'ति वचनं वर्तमानसामी-

---

नयमणिमालायाम्

अथ सृत्युपक्रमाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू० ॥ समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं च ॥ ७ ॥

उपपादितस्वरूपा नोत्क्रान्तिर्विद्वदविदुषोस्तुलया। अतिविसदृशफलभाजोस्साप्येवं विसदृशी युक्ता ॥ ३६१ ॥

गमनोपक्रमतः प्राक्तुल्यैवोत्क्रान्त्यवस्थैषा। विदुषस्तु सुषुम्नातो मूर्ध्नो निष्क्रान्तिरमृतभाक्त्वं च ॥ ३६२ ॥

इति सृत्युपक्रमाधिकरणम् ॥ ४ ॥

---

(१) 'तत्र विशेषेण भाव्यमित्याक्षिप्य समाहितम्' इति ख. पाठः।

इति देहपातानन्तरमेवामृतत्वं श्रूयते । 'तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति' इत्यर्चिरादिगतिश्च श्रूयते । एवमुभयश्रवणादयं सन्देहः । तत्र ब्रह्मणि लीनानां वागादीनां पुनरुत्पादासंभवान्मुक्तस्य गत्यनुपपत्तेरर्चिरादिगतिर्न मुक्तात्मनामिति प्राप्ते सिद्धान्त उच्यते । अर्चिरादिना ब्रह्मप्राप्तेः प्राक् शरीरसंबन्धव्यपदेशान्न संसारापगमः । अमृतत्ववचनमासन्नामृतत्वाभिप्रायम् । अत उत्क्रान्तस्यार्चिरादिगतिरुपपन्ना । यदुक्तं वागादिविलयात् तस्य गत्यनुपपत्तिरिति तत्राह—

सू ॥ सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

शरीरादुत्क्रान्तस्यापि सूक्ष्मशरीरमनुवर्तते । अन्यथा गत्यनुपपत्त्या चन्द्रसंवादाद्यनुपपत्तेः । श्रूयते हि पर्यङ्कविद्यायां देवयाने पथि विदुषश्चन्द्रमसा संवादः । 'ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' इत्युपक्रम्य 'एतद्वै स्वर्गस्य द्वारं यश्चन्द्रमाः तं यः प्रत्याह तमतिसृजते । अथ य एनं न प्र-

---

प्याभिप्रायमिति । पूर्वाधिकरणार्थानुवादभाष्ये अर्चिरादिगतेरुपपादितत्वोक्तिर्मूर्धन्यनाड्या निष्क्रान्तस्यामृतत्वफलोक्त्यर्थसिद्धस्यानुवादः । सन्देहभाष्ये देहादुत्क्रान्तस्येत्येतत्सन्देहकोटिमध्ये निवेशनीयम् । विदुषो देहादुत्क्रान्तस्य सतोऽर्चिरादिगतिरित्येतदुपपद्यते नवेत्यर्थः । पूर्वपक्षे देहमध्ये वाङ्मनस्सम्पत्त्याद्युत्क्रान्त्युपक्रमसत्त्वेऽपि देहाद्युत्क्रान्तेरभावात् । उपसंहारभाष्यस्याऽपि देहादुत्क्रान्तस्य सतोऽर्चिरादिगतिरुपपन्ना । देहादुत्क्रान्तिस्तत्पूर्विकार्चिरादिगतिश्चेत्युभयमुपपन्नमित्यर्थः । सूत्रे तदमृतत्वं देहादुत्क्रान्तस्य सतोऽर्चिरादिगतिपूर्वकमित्यध्याहारः । अपीतिः अप्ययो ब्रह्मणि लयः आपीतेः विरजाव्यतिक्रमणानन्तरभाविब्रह्मसायुज्यप्राप्त्युपक्रमपर्यन्तमित्यर्थः । संसारो देहमूलकर्मबन्धः तस्य व्यपदेशात् 'तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुत' इति विधूननप्रतियोगित्वेन निर्देशादित्यर्थः । यद्वा । 'तेजः परस्यां देवताया'मित्यत्र तेजश्शब्दोक्तं वागादिकरणजातमनःप्राणभूतान्तसहितं सूक्ष्मदेहरूपं तेज आपीतेरनुवर्तत इत्यध्याहारः । तस्योक्त एवार्थः । तस्य च काकाक्षिन्यायेन हेतुनिर्देशेऽप्यन्वयः । आपीतेः सूक्ष्मदेहमूलकर्मव्यपदेशादित्यर्थः । पूर्वपक्षशङ्काबीजोत्तरत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति ॥ सू० ॥ सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥९॥ सूक्ष्मं शरीरं देहादुत्क्रान्तमनुवर्तत इत्यध्याहारः । प्रमाणतश्चन्द्रसंवादादिवाक्यरूपात्तथोपलब्धेः विदुष उत्क्रान्तस्य चन्द्रसंवादाद्युपयोगिदेहसंबन्धत्वेनोपलब्धेरित्यर्थः । चकारेणेदं समुच्चीयते । 'वाङ्मनसि सम्पद्यत' इत्यादिवाक्यं विद्याप्रकरणगतत्वेऽपि न विदुष एव 'वाङ्मनस्सम्पत्त्यादिप्रतिपादनपरं प्रतीयत' इत्यविशेषश्रवणात् विद्वदविद्वत्साधारण्येऽपि प्रयतो वाङ्मनसादिकं यस्यां परदेवतायां सम्पद्यते 'तत्त्वमसी'ति विद्योपयोगसत्वात् अन्यथा 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवती'त्यादेः स्वापादिवाक्यजातस्यापि विद्वन्मात्रविषयत्वप्रसङ्गात् । किञ्च । 'तेजः परस्यां देवताया' मित्यत्र तेजश्शब्दार्थे पूर्ववाक्यनिर्दिष्टवाङ्मनःप्रभृतिसाहित्यमिव 'एवमेवेममात्मन'मित्यादिश्रुत्यन्तरप्राप्तजीवसाहित्यमपि विवक्षणीयम् । न च जीवस्य स्वरूपलयोऽस्ति । अतस्तं देशे व्यापारोपरममात्रपरत्वावश्यंभावादन्यत्रापि तथैव एकेन सम्पद्यत इति शब्देनोपात्तत्वादिति । तं यः प्रत्याहेति । चन्द्रप्रश्नस्य य उत्तरं वदति विद्वान् तं ब्रह्मलोकप्राप्त्यर्थमूर्ध्वदेशगमनाय

त्याह तमिह वृष्टिर्भूत्वा वर्षति स इह कीटो वा पतङ्गो वा शकुनिर्वा शार्दूलो वा सिंहो वा मत्स्यो वा परस्वान् वा पुरुषो वाऽन्यो वैतेषु स्थानेषु प्रेत्याजायते यथाकर्म यथाविद्यं तमागतं पृच्छति कोऽसीति तं प्रति ब्रूयात्' इत्यादि । अतः शरीरादुत्क्रान्तस्य विदुषोऽर्चिरादिगतिरुपपन्ना ॥

सू ॥ नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अत उक्तन्यायात् 'अथ मर्त्योऽमृतो भवति' इत्यमृतत्ववचनं न देहसंबन्धोपमर्देन तदानीमेवामृतत्वं वदति ॥

सू ॥ अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ॥ ११ ॥

अस्य सूक्ष्मशरीरस्य क्वचिद्ध्रियमानत्वोपपत्तेश्च न तदुपमर्देन । उपलभ्यते ह्युत्क्रामतो विदुषोऽपि क्वचित् सूक्ष्मदेहगुण ऊष्मा, न स स्थूलदेहगुणः, अन्यत्रानुपलम्भात् । अतश्च गत्युपपत्तिः ॥

सू ॥ प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १२ ॥

बृहदारण्यके 'तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इत्यादिवाक्यैरविदुषोऽप्युत्क्रान्त्यादिप्रकारमभिधाय 'इति तु कामयमानः' इत्यविद्वद्विषयं परिसमाप्य

विमुञ्चति यस्त्वविद्वान्नोत्तरं वदति तं यावत्संपातमुषितं तदत्यये मेघो भूत्वा वर्षजलेन सह मुञ्चतीत्यर्थः । 'वृष्टिर्भूत्वे'त्युक्ते वर्षणकालेऽपि चन्द्रस्य मेघानुप्रवेशन व्यापारोऽस्तीत्यवगम्यते । अथवा नात्र चन्द्रोऽनुवर्तते । वृष्टिः भूत्वा मेघः प्रादुर्भूय वर्षतीत्यर्थः । परस्वानारण्यो मृगविशेषः । सू० ॥ नोपमर्देनातः ॥ १० ॥ तदानीमेवेति । किन्तु पूर्वोक्तप्रकारेणासन्नामृतत्वं वदतीत्यर्थः । सू० ॥ अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ॥ ११ ॥ एवचकारौ भिन्नक्रमं योजयन्हेतोः पूर्वसूत्रनिर्दिष्टसाध्येनान्वयं दर्शयित्वा हेत्वसिद्धिपरिहारार्थत्वनोष्मेतिपदं साध्याहारं व्याचष्टे—अस्येति । उत्क्रमणकाले क्वाचित्कोष्मदर्शनेन हेतुनोत्क्रममाणसूक्ष्मदेहसद्भावप्रतिपादनपरं सूत्रञ्चेत् 'सूक्ष्मं प्रमाणतश्चे'ति तत्सद्भावप्रतिपादकसूत्रसङ्गतत्वात् 'नोपमर्देने'ति सूत्रतः प्रागेवेदमकरिष्यत् । सू० ॥ प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १२ ॥ अयमाशयः । 'तस्य ह्येतस्ये'त्यादिसन्दर्भेणाविरक्तस्योत्क्रान्तिमुक्त्वा विरक्तस्य प्राणानामुत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यते । न च 'न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ती'ति शाखान्तरपाठा'त्तस्येतिसम्बन्धसामान्येविहिताषष्ठ्यपि 'नटस्य श्रृणोती'तिवदपानार्थेति मुच्यमानान्न विशिश्लिष्यन्त इति तदर्थः इति वाच्यम् । उभयत्रापि तच्छब्दस्य शरीरपरामर्शित्वात् । बृहदारण्यक एव 'यत्रायं पुरुषो म्रियते उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो ने'त्यार्तभागप्रश्ने'नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवलीयन्ते स उच्छ्वयन्नाध्मातो मृतश्शेते' इत्यादि प्राणोत्क्रान्त्यपादानस्याध्मानेन वायुपूरणेन दृतिवदुच्छ्वयनस्य शरीरधर्मस्य कीर्तनात् जीवात्प्राणानामुत्क्रान्तेरप्रसक्तत्वेन तत्प्रतिषेधानुपपत्तेश्च । अतोऽर्चिरादिगतिश्चन्द्रसंवादस्सुकृतदुष्कृतविधूननमित्येतत्सर्वं सत्यलोकप्राप्त्य-

'अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इति विदुष उत्क्रान्तिप्रतिषेधादत्रैव साक्षात् ब्रह्मप्राप्तिरिति चेन्न। विदुष उत्क्रममाणस्यार्चिरादिगमनाय प्रस्थितस्य प्राणास्तस्मान्न विश्लिष्यन्त इति ह्युच्यते 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इति। अयमर्थो माध्यन्दिनानां शाखायां स्पष्टोऽभिधीयते। 'योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति' इति॥

र्थविद्याविशेषफलं न तु मुक्त्यर्थब्रह्मविद्याफलमिति नेतव्यम्। ब्रह्मविदो मरणकाले क्वाचित्कोष्मदर्शनं तु तेजश्शब्दोक्तस्य सूक्ष्मदेहस्य परदेवतासम्पत्तेः प्राचीनत्वेनोपपद्यत इति। विदुष उत्क्रममाणस्येति। अयं भावः। आर्तभागप्रश्ने शरीरादुत्क्रान्तिर्न प्रतिषिध्यते किन्तु शरीरादेवोत्क्रान्तिप्रतिषेधस्याविद्वद्विषयत्वेनाविदुषः प्राणानां शरीरादुत्क्रान्तेः प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात्। अविद्वद्विषयत्वं कथमवसीयत इति चेत् उत्तरसन्दर्भात्। उत्तरसन्दर्भेहि 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमात्मोषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा अप्सु लोहितञ्च रेतश्च निधीयते क्वायं तदा पुरुषो भवती'त्यार्तभागप्रश्ने याज्ञवल्क्येनार्तभागेन च रहसि मन्त्रयित्वा पुण्यपापरूपकर्म तदाश्रयत्वेन निश्चितमिति तदनन्तरसन्दर्भे श्रुत्यैव प्रतिपादनात्। तत्र हि श्रूयते। तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाञ्चक्राते तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुः अथ यत्प्रशशंसतुः कर्महैव तत्प्रशशंसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेने'ति। न चा'पपुनर्मृत्युञ्जयती'ति पूर्ववाक्ये संसारतरणरूपं फलमुच्यते। तेन प्रकृतविद्वद्विषयत्वमुत्क्रान्तिप्रतिषेधस्यावसीयत इति वाच्यम्। अग्निर्वै मृत्युस्सोपामन्नमित्यपामन्नत्वेनोपासनमुक्त्वाहि तस्य फलमपपुनर्मृत्युं जयतीत्युच्यते तस्मादग्निजय एवात्र मृत्युजयो न संसारतरणम्। इतश्चात्र शरीरादेवोत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यते। यतो यत्राऽयं पुरुषो म्रियत इति पूर्ववाक्ये पुरुषशब्देन प्रकृतस्सएव तस्मात्प्राणाउत्क्रामन्तीत्यत्र सर्वनाम्नापरामर्शनीयः। न च तत्र पुरुषशब्दस्य शरीरपरत्वं शङ्कनीयम्। 'यत्रास्य पुरुषस्याग्निं वागप्येती'त्युत्तरसन्दर्भे 'पृथिवीं शरीर'मिति प्रकृतपुरुषसंबधित्वेन शरीरस्य पृथक्कीर्तनात्। 'न चाकाशमात्मे'त्यात्मापि पृथक्कीर्त्यत इति वाच्यम्। तत्रात्मशब्दस्य मध्यमावयववाचित्वेन हृदयावकाशपरत्वात्। प्रसिद्धो हि मध्यमावयवेप्यात्मशब्द आनन्दमयवाक्यादिषु। 'तस्मात्स उच्छ्वयन्नाध्मात' इति निर्देशः शरीरशरीरिणोरभेदोपचारादिति नेतव्यः। शरीरात्प्राणानामुत्क्रान्तिरप्रसक्ता न प्रतिषिध्येतेति चेन्न। विद्वद्विषये 'तस्य तावदेव चिर'मिति शरीरनाशकाले ब्रह्मसम्पत्तिवचनेन विदुषः प्राणानामपि स्थूलशरीरवियोगकाल एव विश्लेष इति शङ्कारूपप्रसक्तिसत्वात्। एवं प्रसक्त्या विशिष्य विदुषश्शरीरात्प्राणानामुत्क्रान्तिप्रतिषेधेनाविदुषस्तर्हि शरीरात्प्राणानामुत्क्रान्तिरस्तिकिमित्यविद्वद्विषयेऽपि इति शङ्कारूपप्रसक्तिसत्वाच्च। तस्मादर्चिरादिगतिश्रुतेरेवानुकूलोऽयं मार्ग इति विदुषः शरीरात्प्राणानां विश्लेषप्रतिषेध इति। ननु मूर्धन्यनाड्या निष्क्रम्यार्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिरूपममृतत्व'माभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत' इति स्मृतिप्रसिद्धं मुक्तिफलादन्यदेवामृतत्वमिति वक्तव्यं। चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वेत्यविद्वद्विषयवाक्यसन्दर्भमध्य एव मूर्धन्यनाड्या निष्क्रमणस्यापि पाठादि-

सू ॥ स्मर्यते च ॥ १३ ॥

विदुषो मूर्धन्यनाड्या गमनं स्मर्यते । "ऊर्द्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् । ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम् ॥" इति । अतोऽर्चिरादिगतिरुपपद्यते विदुष उत्क्रान्तस्य । केचिन्निरन्वयोपासकानामिह शरीरपात एव मुक्तिरित्यर्चिरादिगतिमनियतामाहुः ॥

इति तदपीत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ परसंपत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ तानि परे तथा ह्याह ॥ १४ ॥

पूर्वत्र प्राणसहितस्य जीवस्य तेजउपलक्षितेषु भूतेषु लय उपपादितः । 'तेजः

त्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥ सू० ॥ स्मर्यते च ॥ १३ ॥ यस्सूर्यमण्डलं भित्वोर्ध्वे स्थित इति योजना । तेन मूर्धसंबन्धिनाडीविशेषणान्मध्येऽपि सूर्यमण्डलपर्यन्तप्रसृतनाड्या निष्क्रमणस्य ब्रह्मलोकातीतदिव्यस्थानप्राप्तिहेतुत्वकीर्तनात् । चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वेत्यविद्वद्विषये मूर्धग्रहणं मूर्धसंबन्धिनाड्यन्तरविषयमवसीयत इति भावः । केचिदिति । तेषामयमाशयः । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ती'त्येतदनन्तर 'मत्रैव समवनीयन्त' इति प्राणानामिहैव लयः श्रूयते । 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येती'ति प्राक्सिद्धब्रह्मभावाभिव्यक्तिरूपैव ब्रह्मप्राप्तिर्ब्रह्मविद्याफलतया श्रूयते । अतो गुणान्वयरहितं निर्विशेषं ब्रह्म श्रवणमननानन्तरं ध्यायतां तत्साक्षात्कारादिहैव ब्रह्मभावाविर्भावरूपा मुक्तिरनेन संदर्भेणोच्यते । तस्मादर्चिरादिगतिस्सगुणविद्याफलप्राप्त्यर्थेत्येवं गतिरनियतेति । तदेत'दनियमस्सर्वेषामि'त्यधिकरणेप्युक्तम् ॥

इति तदापीत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ परसम्पत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू० ॥ तानि परे तथा ह्याह ॥ १४ ॥ सङ्गतिं दर्शयितुं वृत्तमनुवदति—पूर्वत्रेति । ननु 'सोऽध्यक्षेणे'त्यधिकरणसिद्धस्य 'प्राणस्तेजसी'ति वाक्यार्थस्यानुवादोऽयम् । तथा च तेनैव सङ्गतिरुक्ता स्यान्न पूर्वाधिकरणेन । उक्तसङ्गत्या च तदधिकरणानन्तरमेवैतदधिकरणं युक्तं कर्त्तुम् । 'वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसी'ति वाक्यत्रयार्थो हि क्रमिकेणाधिकरणत्रयेण चिन्तितः । अतश्चतुर्थवाक्यार्थोऽपि तदनन्तरमेव चिन्तनीयः । न तु विद्वदविद्वत्सामान्योत्क्रान्तिप्रकारचिन्तां सावशेषां स्थापयित्वा विशिष्य विद्वद्वि-

---

नयमणिमालायाम्

अथ तदापीत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू० ॥ तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥ सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥ नोपमर्देनातः ॥ १० ॥ अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ॥ ११ ॥ प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १२ ॥ स्मर्यते च ॥ १३ ॥

विदुषो नोत्क्रान्तिः स्यादत्रैव ब्रह्मसम्पत्तेः । उत्क्रमणाभावस्य च तत्प्राणानां समामननात् ॥ ३६३ ॥

तस्यार्चि···ब्रह्मप्राप्त्यवधिदेहयोगश्रवणात् । सास्त्वेव तन्निषेधो जीवाद्ब्रह्माप्तिवचन······ ॥ ३६४ ॥

इति तदापीत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

परस्यां देवतायाम्' इति। तस्य भूतान्तरसंसृष्टस्य जीवयुक्तस्य तेजसः परस्यां देवतायां लयोऽवगम्यते। स परब्रह्मणि स्वरूपलय उताविभागापत्तिमात्रमिति संशयः। स्वरूपलय इति युक्तम्। तथाहि 'देवात्तल्' इति देव एव देवतेत्युच्यते। परशब्दो महत्त्ववाची। अतः परो देवो महादेवः। 'सेयं देवतैक्षत' 'द्यावाभूमी जनयन् देव एक' इति स महादेव एव सकलभूतकारणं परब्रह्म श्रूयते। अतस्तस्मिन्नुपादाने सजीवानां भूतानां स्वरूपलय इत्येव युक्त इति पूर्वः पक्षः॥

षयोत्क्रान्तिप्रकारचिन्तामारभ्य तन्मध्ये पुनरपि विद्वदविद्वत्सामान्यविषयोऽयं चिन्तयितुं युक्तः। किञ्च विशिष्य विद्वद्विषयोत्क्रान्तिचिन्ता 'समाना चासृत्युपक्रमा'दित्यारभ्य प्रवृत्ता। तत्र गत्युपक्रमात्प्राचीनत्वं चतुर्थवाक्यस्यापि तुल्यम्। अतस्तस्मिन्नपि निर्णीत एव। तत्पर्यन्तं विदुषोऽपि समानमिति बोधयितुं शक्यम्। एवं स्वोचितस्थाने विद्यमाने तमपहाय किमयमत्र चिन्त्यते। उच्यते। उक्तभङ्ग्या प्राक्सङ्गतस्यास्याधिकरणस्यात्राप्यस्त्येवाक्षेपिकी सङ्गतिः। ब्रह्मविदामुत्क्रान्तिस्तत्पूर्विका गतिश्चास्तीति पूर्वाधिकरणोक्तमयुक्तम्। 'तेजः परस्यां देवताया'मिति वागादिमनःप्राणसहितस्य सूक्ष्मदेहस्य सर्वप्रकृतिभूते परब्रह्मणि स्वरूपेणैव लयप्रतिपादनात्। विद्याप्रकरणपठितस्य 'वाङ्मनसि सम्पद्यत' इत्यादेः विद्वद्विषयत्वेन स्वरूपलयप्रतिपादनोपपत्तेश्च। देहेन्द्रियादिरहितस्य चन्द्रसंवादाद्यसंभवेन तदुक्ताया अर्चिरादिगतेरन्यविषयत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वादिति। एवमुभयत्र सङ्गतं सदिदमधिकरणमिह कृतञ्चेत् कोऽत्र दोषः। किञ्च। वस्तुतोऽस्य वाक्यस्य सामान्यविषयत्वेऽपि विद्वन्मात्रविषयत्वेन पूर्वपक्षः कार्यः। अन्यथा 'तमुत्क्रान्तम'मित्यादिश्रुतेर्निर्विषयत्वापत्तेः। अतोऽपि विद्वदुत्क्रान्तिप्रकारविशेषचिन्तामध्ये सङ्गततरमिदमधिकरणम्। सङ्गतिभाष्यं त्वेवं नेतव्यम्। तृतीयवाक्यार्थपर्यन्तं प्राङ्निर्णीतम्। चतुर्थवाक्यार्थस्तु विशेषेणात्र निर्णेतुमवशेषित इदानीं निर्णीयते। भाविनमेतद्वाक्यार्थनिर्णयमपेक्ष्य मनसि निधायैतत्पर्यन्तोत्क्रान्तिर्विदुषामविदुषां च समानेति प्रागुक्तमिति प्रसङ्गात्परस्यां देवतायामित्यस्य महादेवशब्दार्थविषयतया शिवे पर्यवसानं दर्शयन् पूर्वपक्षमुपपादयति—तथा हीति। जीवस्यापि स्वरूपतः कार्यत्वमङ्गीकृत्यैव पूर्वपक्षो निर्वोढव्यः। अन्यथा परस्यां देवतायामिति वाक्यगतस्यैकस्यैव सम्पद्यत इति शब्दस्य तेजश्शब्दोपलक्षितविशिष्टार्थमध्ये जीवांशे व्यापारोपरमपरत्वं तदतिरिक्तेषु स्वरूपलयपरत्वमिति वैरूप्यदोषस्यापरिहार्यत्वादित्यभिप्रायेण 'सजीवाना'मित्युक्तम्। वागादिवाक्येषु सम्पद्यत इति शब्दस्य वृत्तिलयपरत्वं तेजोवाक्ये स्वरूपलयपरत्वमिति वैरूप्यन्तु न दोषः। सूत्रेष्वनुवृत्तपदानां तत्तत्सूत्रगतपदान्तरसमभिव्याहारानुसारेणार्थभेदस्य दृष्टत्वादिति भावः। 'इत्येव युक्त'मित्यवधारणस्यायमभिप्रायः। 'तेजः परस्यां देवताया'मित्यस्य व्यापारोपरमपरत्वे तद्वाक्यमनन्वितार्थं स्यात्। वागादिमनःप्राणजीवसहितसूक्ष्मदेहव्यापारोपरमस्य नित्यसिद्धब्रह्मसम्बन्धाधीनत्वाभावात्। न च स्थानविशेषावच्छिन्नब्रह्मसंबन्धः प्रागसिद्धोऽत्राभिधीयते। स्थानविशेषानुवादनात्। राज्ञः प्रस्थानोपयुक्तपरिवारमेलने सति प्रस्थानस्येव जीवस्योत्क्रमणोपयुक्तसूक्ष्मदेहेन्द्रियमनःप्राणमेलने सत्युत्क्रमणस्यैव वक्तव्यत्वेन मध्ये स्थानविशेषावच्छिन्नब्रह्मसम्पत्त्यधीनकियत्कालपर्यन्तव्यापारोपरमोक्तिवैय-

सिद्धान्तस्तु । ब्रह्मण्युपादानेऽपि न स्वरूपलयः । किंतु अविभागमात्रम्, 'वाङ्मनसि संपद्यत' इति सम्पत्तिवचनस्यैकस्यार्थान्तरपरत्वे प्रमाणाभावात् । अतो मनःप्रभृतिवत् वृत्तिलय एवेति वदति ॥

सू ॥ अविभागो वचनात् ॥ १५ ॥

संपत्तिवचनादविभागमात्रं ब्रह्मणि भूतानामिति युक्तमेव ॥

इति परसंपत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

र्थ्याच्चेति । अविभागमात्रमिति । सुप्तिप्रलययोरिव व्यापारोपरमेण सूक्ष्मरूपतयावस्थानमविभागः । प्रमाणाभावादिति । एकस्य पदस्य श्रवणेऽनुषङ्गेऽप्यैकार्थ्यमौत्सर्गिकम् । सूत्रेषु पदान्तरसमभिव्याहाराद्यवगमितवत्क्रमविवक्षारूपेण बलवता प्रमाणेनापोद्यते । न चेह तथा किञ्चित्प्रमाणमस्ति । न चोपादानलयः स्वरूपलय एवेति नियमस्तत्र प्रमाणम् । सुषुप्तिप्रलययोर्जीवस्य ब्रह्मणि लये व्यभिचारेणानियमासिद्धेः । न च 'तेजः परस्यां देवताया'मिति वाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गोऽत्र प्रमाणम् । वागाद्युत्क्रमणक्लेशापनयाय कञ्चित्कालं सुषुप्ताविव ब्रह्मसम्पत्तेर्विश्रान्त्यर्थत्वेन तस्य सफलत्वात् विश्रान्तेश्चोत्क्रमणक्लेशप्रयुक्तहृदयक्षोभशमनेन निष्क्रमणार्थनाडीविशेषविवेचनोपयुक्तत्वेन सफलत्वाद्ब्रह्मणि हृदयाकाशरूपे सम्पत्तिरिह विवक्षिता । 'स एतास्तेजोमात्रास्समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामती'ति श्रुत्यन्तरात् प्रत्युत बाधकमेव प्रमाणमस्ति जीवांशे सम्पद्यत इति क्रियायाः वैरूप्यापत्तिरूपम् । न च जीवस्य स्वरूपतः कार्यत्वमभ्युपगन्तुं युक्तम् । तथा सति मोक्षस्यात्मनाशत्वेनापुरुषार्थत्वापत्तेः । तथा मुक्तिफलकपरब्रह्मविद्याप्रकरणेष्वर्चिरादिगतिश्रवणमपि बाधकं प्रमाणमिति । एवमाचार्यः स्वयमेव सिद्धान्तं प्रदर्श्य तस्मिन्नर्थे सूत्रमवतारयति सू० ॥ अविभागो वचनात् ॥ १५ ॥ भूतानामिति । भूतग्रहणं वागादिमनःप्राणजीवानामप्युपलक्षणम् ॥

इति परसम्पत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ परसम्पत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू० ॥ तानि परे तथा ह्याह ॥ १४ ॥ अविभागो वचनात् ॥ १५ ॥

भूतानां ब्रह्मणि यो लयस्तु स्यात्स्वरूपलयः । सर्वोपादानेऽस्मिन्नुक्तानुपपत्त्यभावेन ॥ ३६५ ॥

नैवं प्राकृतलयवत्पुनश्च दृष्टेरनुक्तत्वात् । वृत्तिलयस्तु तदर्थकसम्पद्यनुषङ्गतो भवेदेषः ॥ ३६६ ॥

इति परसम्पत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ तदोकोऽग्राधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १६ ॥

पूर्वत्र विद्वदविदुषोरर्चिरादिगत्युपक्रमपर्यन्तमुत्क्रान्तिः समानेत्युक्तम् । निष्क्रमणवेलायामुभयोर्विशेषोऽस्ति न वेति विचार्यते । 'तेजः परस्यां देवतायाम्' इति भूतैः सह परमकारणे परदेवे परे ब्रह्मणि परमाकाशरूपे विद्वानविद्वांश्च विलीयाविभागेन क्षणं विश्रम्य तिष्ठतीति समभिहितम् । अतः समानैवोत्क्रान्तिः, तयोर्हृत्प्रद्योतनादेः समत्वश्रवणात् । 'तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य' इति श्रूयते, अतः समानत्वादुत्क्रान्तेस्तयोरविशेष इति पूर्वपक्षे प्राप्ते

अथ तदोकोऽग्राधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू० ॥ तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतश्शताधिकया ॥ १६ ॥ सङ्गतिं दर्शयति—पूर्वत्रेति । गत्युपक्रमात्प्राक् ब्रह्मसम्पत्तिपर्यन्तोत्क्रान्तिर्विद्वदविदुषोस्समानेति 'समाना चासृत्युपक्रमात्' इत्यधिकरणे वर्णितम् । ततः परमुत्क्रान्तिस्तत्पूर्विका गतिश्च स्वरूपत एव नास्ति यस्यां विशेषमभिप्रेत्यासृत्युपक्रमादित्यवधिक्रियेतेत्याशङ्क्य तदुभयसद्भावस्समर्थितः । इहत्वस्तु स्वरूपतस्तदनन्तरमप्युत्क्रान्तिव्यापारः नाडीभिर्निष्क्रमणरूपः तत्र विदुषां विशेषो नास्तीत्याशङ्क्य समाधीयत इति सङ्गतिरित्यर्थः । विशेषसद्भावाऽसद्भावाभ्यां[1] संशयः । विशेषोऽपि 'तेजः परस्यां देवताया'मित्येतत्पर्यन्तं मध्ये वा भवेत्पश्चाद्वा । नाद्यः । तावत्पर्यन्तं साम्याङ्गीकारात् । न द्वितीयः । तदनन्तरमपि हृदयाग्रप्रज्वलनं ययाकयाचिन्नाड्या निष्क्रमणमित्यविशेषात्[2] । न च विदुषां मूर्धन्यनाड्यैव निष्क्रमणमिति विशेषो वक्तुं शक्यते । नाडीनामतिसूक्ष्माणां दुर्विवेचत्वेन तदीयानां मूर्धन्यनाड्याः विदुषोऽपि विविच्यावगन्तुमशक्यत्वात् । न च विद्यानुष्ठानदशायां स्वयमीदृशप्रदेशस्थितयैतादृश्या नाड्या निष्क्रम्य ब्रह्म प्राप्नुवानीत्यनुसन्धानाभ्यासपाटवात्तदानीं स्वनिष्क्रमनाडीपरिज्ञानं भवेत् उत्क्रमणक्लेशप्रयुक्तस्य क्षोभस्य ब्रह्मणि विश्रान्तोपशान्तत्वेन तदानीं विवेचनकौशलसत्वादिति वाच्यम् । तथापि घनसंतमसावृतहृदयावरणगतस्य विदुषो निरन्तरानेकसूक्ष्मतमनाडीमध्ये स्वनिष्क्रमणनाडी[3]विशेषस्यावगन्तुमशक्यत्वात् । न च हृदयाग्रप्रकाशेन विवेचनं स्यादिति वाच्यम् । अधोमुखहृदयाग्रप्रकाशस्य मूर्धाभिगतोर्ध्वगतावनुपयोगात् । न च 'तयोर्ध्वमाय'न्निति श्रुतिर्विदुषां मूर्धन्यनाड्यैव निष्क्रमणमिति नियच्छति किन्तु यो मूर्धन्यनाड्या निष्क्रामति सोऽमृतत्वं प्राप्नोतीत्येतावन्मात्रं वदति । तत्तु नाडीस्तुत्यर्थत्वेनाप्युपपद्यत इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु 'तयोर्ध्वमायन्नि'ति श्रुतिर्मूर्धन्य-

---

(१) 'विशेषसंभवासंभवाभ्यां' इति ख. पाठः । (२) 'मित्यस्य तुल्यत्वात्' इति ख. पाठः । (३) 'नाड्या विविच्यावगन्तु' इति ख. पाठः ।

विशेषोऽस्तीति सिद्धान्त उच्यते। तथा हि। हार्दस्य हृदयगतस्य परमेश्वरस्याराधनरूपविद्यासामर्थ्यात् तदङ्गगत्यनुसंधानाच्च प्रीतेन तेन सर्वानुग्राहकेण स्वस्वरूपावरणमलध्वंसनाविदग्धयाऽनुग्रहदृष्ट्या निरीक्षितस्तदनुग्रहप्रकाशितद्वारः शताधिकया मूर्धन्यनाड्या विद्वानुत्क्रामति। न तथा परः। किंतु इतरनाडीभिरेव। तथा श्रुतिः। "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका। तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति॥" इति। स एष विदुष उत्क्रमणे विशेषः। एतदुक्तं भवति। "रुद्रो जनानां हृदये सन्निविष्टः। हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धम्॥" इत्यादिश्रुतिषु 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' इत्यादिस्मृतिषु च सर्वजनहृदयगतो हि परमेश्वरोऽवगम्यते। यत्र सुषुप्तो जीवः स्वेन्द्रियवृत्तिभिः सह विलीय तदेकरसो भवति, यश्च 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः' 'सर्वो वै रुद्रः' इत्यादिश्रुतिषु निमित्तत्वाद्विश्वाधिकत्वेनोपादानत्वाद्विश्वात्मकत्वेन चावगम्यते, 'एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः' इत्यादिश्रुतिषु यस्य विश्वाधिपत्यं श्रूयते, 'शिव एको ध्येयः' 'यदा चर्मवदाकाशम्' इति यमन्तरेण मुमुक्षूणां ज्ञेयं वस्तु नास्तीति विज्ञायते, 'अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा' इति य उत्क्रान्तिसमये विदुषां स्वरूपप्रकाशकतारकब्रह्मोपदेष्टृत्वेनाम्नायते, 'आ वो राजानम्' इत्यादिषु यस्याराध्यत्वेन सर्वयज्ञाधिपत्यं वर्ण्यते, 'उन्नो वीराँ अर्पय भेषजेभिर्भिषक्तमं

नाड्या निष्क्रान्तानामेवामृतत्वं नान्येषामिति नियच्छन्त्यर्थाद्विदुषां मूर्धन्यनाड्यैव निष्क्रमणमित्यपि नियच्छत्येव। अन्यथा नाड्यन्तरनिष्क्रान्तानां विदुषामपि मुक्त्यभावप्रसङ्गेन मुक्त्यर्थविद्याविधायिशास्त्राऽप्रामाण्यप्रसङ्गात्। न च नाडीनां दुर्दर्शत्वम्। विद्याराधितपरमेश्वरप्रसादात्तद्दर्शनोपपत्तेः। न चैवं श्रुत्यर्थोपपादने संभवत्यसदर्थावलम्बनत्वेन पाक्षिकार्थावलम्बनत्वेन वा ब्रह्मनाडीस्तुत्यर्थत्वकल्पनं युक्तमिति तमिमं सिद्धान्तं सूत्राऽरूढं कुर्वन्नुपपादयति—तथाहीति। सूत्रेण ब्रह्मनाडीदर्शनोपायमात्रं दर्श्यते। तेन तदपेक्षस्य सिद्धान्तस्यार्थात्सिद्धिः। विद्यासामर्थ्यात् विद्याविशेषभूतगत्यनुसन्धानपरिशीलनाच्च विद्वान्हृदयगतेन परमेश्वरेणानुगृहीतो भवतीति। ततश्च तस्य परमेश्वरस्योकः स्थानं हृदयं तदग्रे ज्वलनं प्रकाशो भवति। तेन प्रकाशेन ब्रह्मनाडीद्वारं प्रकाशितं भवति। ब्रह्मनाड्याः खलु द्वारं नाभिचक्रे प्रसिद्धं न तु हृदयादूर्ध्वप्रदेशे हृदि। नाभ्यादिमूर्धपर्यन्तव्यापित्वात्तस्याः। अतो विद्वान्प्रकाशमानेन हृदयाग्रप्रकाशेन तावद्देशव्यापिना प्रकाशितं ब्रह्मनाडीद्वारं प्रविष्टस्तया शताधिकया नाड्या नलीकमुखनिवेशितशीसगुलिकावत् झटिति निष्क्रामतीति सूत्रस्यार्थः। ननु यस्यैवमुत्क्रान्तिसमये परमेश्वरानुग्रहैकलभ्यो हृदयाग्रप्रकाशो नास्ति तस्य कथं मूर्धन्यनाड्या निष्क्रमणनियमस्सिद्ध्येदित्याशङ्क्य नियमेन परमेश्वरस्य तदानीमाविर्भूयानुग्राहकत्वं तदीयवैभवप्रख्यापनेन समर्थयते। एतदुक्तमित्यादिना। उन्नो वीराननिति। वीरा देवव्रतादिषु प्रसिद्धास्सदा पर-

---

(१) 'जीवस्य यदोकः' इति ख. पाठः।

त्वा भिषजां शृणोमि' इति यः संसाररोगस्य भिषक्तम इति निरूप्यते। 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति सकलप्रपञ्चविचित्रकलिकानिकुरुम्बावलम्बिनी मायालक्षणा परमशक्तिर्यस्य रूपैकदेशस्वभावतया प्रतिपाद्यते। स खलु हृदयगतो हार्दः परं ब्रह्म परमेश्वरः परममङ्गलस्वरूप उमापतिः परमात्मा स्वाज्ञारूपश्रुतिचोदितेषु कर्मस्वग्निहोत्रादिषु स्वाराधनरूपेषु नियतं निर्मुक्तसकलाविहितकर्मलवं स्वार्पितसकलकर्मफलं स्वायत्तचित्तं स्वज्ञानामृतपरिपूर्णं निरस्तसमस्तकाम्यफलं विवेकादिसंपन्नं स्वभक्तिमात्रैकनिरतं स्वप्रसादाकाङ्क्षिणं विद्यावन्तं साधकमवलोक्य शरीरपरित्यागसमये तद्विषयसंपन्नप्रसादः तस्मिन् संसारमलकलङ्कापकर्षिणीमनुग्रहदृष्टिं निदधाति। तदनुग्रहविशेषेणासौ विगलितसांसारिकमलः प्रकाशितात्मद्योतितमूर्धन्यनाड्या निर्गत्यार्चिरादिना तदीयं परं पदमप्राकृतं निरतिशयानन्दस्वभावं प्राप्य तदाकारो भूत्वा नित्यनिरतिशयानन्दस्वरूपो भवति। तस्मादविदुषो विदुषश्च गतिवैषम्यमस्तीति युक्तमेव॥

इति तदोकोऽग्राधिकरणम्॥ ७॥

मेश्वरसन्निधावन्तरङ्गसेवां कुर्वन्तः गणनाथाः। तेषु हि वीरशब्दः प्रसिद्धः। 'क्षयद्वीराय प्रभरामहे मतिं' 'क्षयद्वीराय नमसा विधेम ते' 'दिव्या गणा बहुरूपाः पुराणाः' 'आयुश्छिदो नः प्रथमं तु वीरा' इत्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धः। क्षयन्तो वसन्तो वीरा यस्मिन् तस्मै क्षयद्वीरायेति परमेश्वरस्य विशेषणम्। एवंभूतान् वीरान् सर्वेष्वपि पारमेश्वरेषु सर्वेष्वपि दिव्यस्थानेषु सन्निहितान्प्राप्य कर्मभूतान्नः अस्मान् उदर्पय ऊर्ध्वदेशे सर्वस्यापि प्रपञ्चोपरिस्थिते परमपदरूपे दिव्यस्थाने प्रापय परमपदे मां तैस्सह संयोजयेत्यर्थः। प्रकाशितात्मद्योतितमूर्धन्यनाड्येति। मलविगलनोपक्रमाद्धृदयाग्रे खद्योतवत्संजातप्रकाशो य आत्मा स्वापृथग्भूतधर्मज्ञानप्रभारूपतः तेन द्योतितया मूर्धन्यनाड्येत्यर्थः। सर्वमिदं प्रस्तुतविद्वदुत्क्रान्त्यनुसारेण वर्णितम्। एवमविद्वदुत्क्रान्तावपि वर्णाश्रमधर्माराधितपरमेश्वरानुग्रहवशात्प्राप्यलोकानुगुणनाडीप्रवेशार्थः तत्तन्नाडीद्वारकप्रकाशोऽनुसन्धेयः॥

इति तदोकोऽग्राधिकरणम्॥ ७॥

नयमणिमालायाम्

अथ तदोकोग्राधिकरणम्॥ ७॥

सू०॥ तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतश्शताधिकया॥ १६॥

विद्वानपि निष्क्रामति देहान्नाड्या यया कयाचिदपि। ननु नियमेन कथञ्चिन्नाडीनां दुर्विवेचत्वात्॥ ३६७॥

विद्याराधितशंभुप्रकाशितद्वारको जीवः। निष्क्रामति मूर्धगया नाड्या श्रवणात्तयोर्ध्वमिति॥ ३६८॥

इति तदोकोऽग्राधिकरणम्॥ ७॥

अथ रश्म्यनुसार्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ रश्म्यनुसारी ॥ १७ ॥

पूर्वत्र साधकस्य हृदयगतपरमेश्वरानुगृहीतस्य मूर्धन्यनाड्या निर्गम उक्तः । निर्गतस्य तदूर्ध्वगमनं निशि दिवा च संभवति न वेति संशयः । किं तावत् प्राप्तम्? 'यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमत' इति समुत्क्रान्तस्य रश्मिसंबन्धेनोर्ध्वदेशाक्रमणमवगम्यते । रश्मिसंबन्धस्तु दिवैव संभवति, न तु रात्राविति प्राप्ते ब्रूमः । उत्क्रान्तो विद्वान् रश्मिसंबन्धादेवोर्ध्वं गच्छतीति सत्यम् । स तु दिवा च रात्रौ च संभवति । निदाघेषूष्मदर्शनेन निश्यपि रश्मिसत्त्वात् । तस्माद्दिवा च रात्रौ च रश्म्यनुसारी गच्छत्यूर्ध्वमिति निर्णयः ॥ आशङ्क्य परिहरति—

सू ॥ निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॥ १८ ॥

निशि मृतस्यापि रश्मिसंबन्धेन ब्रह्मप्राप्तिरभिहिता । सा न संभवति, "दिवा च शुक्लपक्षश्च उत्तरायणमेव च । मुमूर्षतां प्रशस्तानि विपरीतं तु गर्हितम् ॥" इति निशामरणनिन्दनात् । इति चेन्न । संसारबन्धस्य यावद्विद्याभावित्वात् । विद्यया अनारब्धकार्येषु बन्धहेतुषु कर्मसु नाशितेषु अनुवर्तमानस्य प्रारब्धस्यापि यावच्चरमदेहावसानभावित्वाच्चरमदेहावसाने प्रारब्धेऽपि नष्टे सति पुनर्ब्रह्मप्राप्तिविघ्नहेत्वभावात् । तथा दर्शयति श्रुतिः 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न

अथ रश्म्यनुसार्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू० ॥ रश्म्यनुसारी ॥ १७ ॥ मूर्धन्यनाड्या निष्क्रमणे विचारिते तदनन्तरभाविरश्मिभिरूर्ध्वाक्रमणमधिकृत्य विचार्यत इति सङ्गतिः । विदुष ऊर्ध्वदेशाक्रमणकारणानां सूर्यरश्मीनां रात्रौ सत्वाऽसत्वाभ्यां तस्य निशामरणनिन्दाविषयत्वाऽविषयत्वाभ्याञ्च संशयः । विदुषो निशि मृतस्य ऊर्ध्वगतिर्न संभवति । तत्कारणानां सूर्यरश्मीनामभावात् निशास्वनुभूयमानस्योष्मण आग्नेयत्वेनाप्युपपत्तेः । ज्योतिश्शास्त्रप्रक्रियया चन्द्रमण्डलमनुप्रविष्टाः सूर्यरश्मय एव चन्द्ररश्मय इत्यङ्गीकारेऽपि दर्शादिरात्रिषु तेषामप्यभावात् । न च निशि मृतस्य विदुषो विनापि सूर्यरश्मीनूर्ध्वगतिः शङ्कनीया । एतैरेव रश्मिभिरित्यवधारणविरोधात् । न च निशि मृतस्य विदुषो मूर्धन्यनाड्या निष्क्रान्तस्य यावदुदयं सूर्यरश्मिप्रतीक्षणेनोर्ध्वगतिर्वाच्या । 'स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छे'दिति शैघ्र्यवचनविरोधात् । तथा निशामरणनिन्दनस्य विद्वदविद्वत्साधारण्येन प्रवृत्तत्वादपि निशि मृतस्य विदुषो न संभवत्यूर्ध्वगतिरिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु निश्यपि विद्वान्सूर्यरश्म्यनुसारी ऊर्ध्वं गच्छति ग्रीष्मे दिवा सौरातपोष्मप्रकर्षे सत्येव रात्रावूष्मदर्शनेन तस्य सूर्यसंबन्धित्वावगत्या रात्रावपि सूर्यरश्मीनामनुवृत्त्यवधारणादिति । अथ निशामरणनिन्दारूपपूर्वपक्षहेत्वन्तरनिराकरणार्थं सूत्रम् ॥ सू० ॥ निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॥ १८ ॥ यावद्विद्याभावित्वादिति । विद्याशब्देन विद्यादेहो विव-

विमोक्ष्येऽर्थ संपत्स्य' इति । निशानिन्दा त्वितरपुरुषविषया । अतो निश्यपि मृतस्य ब्रह्मप्राप्तौ न विरोधः ॥

इति रश्म्यनुसार्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

अथ दक्षिणायनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ १९ ॥

अत एव बन्धहेत्वभावादेव। दक्षिणायनमृतस्यापि विदुषो ब्रह्मप्राप्तिरस्त्येव ॥

सू ॥ योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २० ॥

ननु विदुष एव मुमूर्षून् प्रति पुनरावृत्त्यपुनरावृत्तिहेतुत्वेन कालविशेषः स्म-

---

क्षितः । अत एव 'यावच्चरमदेहावसानभावित्वादि'त्युक्तम् । निशानिन्दात्विति । मुक्त्यर्थविद्याविधायिशास्त्रप्रामाण्यादविद्वद्विषयत्वं कल्पनीयम् । अविद्वत्स्वपि येषामिष्टापूर्तादिकारिणामतिशिष्टानां निशामरणं दृश्यते, तेषां ततोऽपि प्रबलस्य प्राचीनस्य दुष्कर्मणः फलोन्मुखता फलबलात्कल्पनीयेति भावः ॥

इति रश्म्यनुसार्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

अथ दक्षिणायनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू० ॥ अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ १९ ॥ अतिदेशाधिकरणस्यास्येयमधिकाशङ्का । 'य एवं विद्वानुदगयने प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वादित्यस्य सायुज्यं गच्छत्यथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितॄणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोती'ति तैत्तिरीयोपनिषदि पुरुषविद्यावसाने पूर्वानुवाकविहितब्रह्मविद्यावत उत्तरायणमृतस्यादित्यप्राप्तिमुक्त्वा दक्षिणायनमृतस्य चन्द्रप्राप्तिरुक्ता । न चेयमर्चिरादिमार्गपर्वभूतचन्द्रप्राप्तिः । तस्योत्तरायणमृतविद्वत्साधारण्येन दक्षिणायनमृताविद्वन्मात्रविषयत्वायोगात् 'पितॄणामेव महिमानं गत्वे'ति पित्र्यभोगानुभवोक्तिविरोधाच्च । अतो विदुषोऽपि दक्षिणायनमृतस्य धूमादिमार्गेण चन्द्रं प्राप्य पुनरावृत्तिर्विवक्षितेत्यवसीयते । चन्द्रलोके पित्र्यभोगानुभवस्य पुनरावृत्तिपर्यन्ततायाः 'यावत्सम्पातमुषित्वे'त्यादिवाक्यावगतत्वादिति। अत्राऽयं परिहारः । उदगयनदक्षिणायनमृतयोरुभयोरपि विदुषोरत्र ब्रह्मप्राप्तिरेव प्रतिपिपादयिषिता । 'ब्रह्मणो महिमानमाप्नोती'ति वाक्यविशेषात् । उत्तरायणमृतस्यादित्यलोके दिव्यलोकानुभवः दक्षिणायनमृतस्य चन्द्रलोके पित्र्यभोगानुभवश्च मार्गे विश्रान्तिहेतुत्वेन विवक्षित इत्यधिकरणद्वयाक्षेपसमाधानार्थत्वेनोभयशेषभूतमिदं सूत्रम् ॥ सू० ॥ योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २० ॥ 'यत्र काले त्वनावृत्ति'मिति स्मृतौ काल-

---

नयमणिमालायाम्

अथ रश्म्यनुसार्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू० ॥ रश्म्यनुसारी ॥ १७ ॥ निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॥ १८ ॥

रश्मिभिरूर्ध्वाक्रमणं निष्क्रान्तस्य श्रुतं विदुषः । तन्निशि मृतस्य नास्ति ब्रह्माप्तिर्गर्हिताऽपि निशा ॥ ३६९ ॥

मैवं निश्यपि सत्ता रश्मीनामूष्मणावगता । तद्गर्हा चाविदुषां नोचेत्पाक्षिकफला भवेद्विद्या ॥ ३७० ॥

इति रश्म्यनुसार्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

र्यते । "यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥" "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥" इति । तस्माद्विद्वद्विषया निशादक्षिणायननिन्देत्ययुक्तमिति शङ्कोत्तरमिदं सूत्रम् । विदुषामर्चिरादिगतिः, तद्विपरीताऽन्येषामिति योगिनो योगयुक्तान्प्रति योगाङ्गतया प्रतिदिनमनुस्मर्तव्ये देवयानपितृयानाख्ये एते गती इति स्मर्यते 'यत्र काले त्वनावृत्तिम्' इत्यादिना । न तु विदुषः प्रति मरणकालविशेषः स्मर्यते । "नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन । तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन॥" इत्युपसंहारात्, 'अग्निर्ज्योतिः' 'धूमो रात्रिः' इति श्लोकयोर्देवयानपितृयानगतिप्रत्यभिज्ञानाच्च । 'यत्र काले तु' इति कालशब्दस्त्वातिवाहिकगणस्य कालाभिमानिदेवताभूयस्त्वात् । अतः सर्वथा विदुषां ब्रह्मप्राप्तौ निशादक्षिणायनकृष्णपक्षनिषेधो नास्त्येव । यदा देहापगमस्तदानीमेव तत्प्राप्तिरिति ॥

इति दक्षिणायनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचिते ब्रह्ममीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

शब्दो योगिनां मुमुक्षूणामेवावृत्त्यनावृत्तिहेतुनिशादिपदं दक्षिणायनोत्तरायणरूपमरणकालरूपविशेषपरमित्यभिप्रायेणाक्षेपः । तं कालं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय मार्गद्वयपर्वणामुपदेशात् कालशब्दः कालाभिमानिदेवताबहुलातिवाहिकगणपरः । 'आवृत्तिं चैव योगिना' मिति योगिशब्दो न मुमुक्षुमात्रविषयः किन्त्वावृत्त्यनावृत्तिभाजामैश्वर्यार्थिनां मुमुक्षूणां च योगिनां साधारण इति परिहारः ॥ इति दक्षिणायनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीशिवातिवादिमूर्द्धन्यशिवदर्शनस्थापनधुरन्धरसकलदेवभूदेवप्रतिष्ठापक-
श्रीमच्चिन्नबोम्मभूपालहृदयकमलकुहरविहरमाणश्रीसाम्बशिवप्रेरितस्य
श्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीविश्वजिद्याजिश्रीरङ्गराजाध्वरिवर-
सूनोरप्पय्यदीक्षितस्य कृतौ श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचितब्रह्म-
मीमांसाभाष्यव्याख्यायां शिवार्कमणिदीपिकाख्यायां
चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ दक्षिणायनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू० ॥ अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ १९ ॥ योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २० ॥

एवमपि दक्षिणायनमृतस्य न ब्रह्मलोकगतिः । कथमन्यथोत्तरायणकालं भीष्मः प्रतीक्षेत ॥ ३७१ ॥
विद्याफलनैयत्यात्तदा मृतस्यापि सास्त्येव । भीष्मस्य तु प्रतीक्षा कर्तुं स्वच्छन्दमृत्युताप्रथनम् ॥ ३७२ ॥

इति दक्षिणायनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितकृतौ अधिकरणसारसङ्ग्रहे नयमणिमालाख्ये तृतीयपरिच्छेदे तुरीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

५९

॥ श्रीः ॥

शिवाभ्यां नमः ।

श्रीकण्ठाचार्यकृतौ

ब्रह्ममीमांसाभाष्ये

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ अर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

पूर्वत्रोपासकस्य हृदयगतपरमेश्वरानुग्रहेण प्रकाशितद्वारस्य मूर्धन्यनाड्या देहान्निष्क्रान्तिरभिहिता । एवंविधस्य ब्रह्मप्राप्तिरर्चिरादिना मार्गेणैव, उतान्यथाऽपि संभवतीति प्रथममिह विचार्यते । तथा हि । एकत्र 'यत्रासौ केशान्तो विवर्तते । व्यपोह्य शीर्षकपाले । भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति । भुव इति वायौ । सु-

---

शिवार्कमणिदीपिकायाम्

अथ तुरीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ अर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

पूर्ववृत्तार्थानुवादेन सङ्गतिसूचनपूर्वकमाद्याधिकरणस्य विचार्यं दर्शयति—पूर्वत्रेति । मार्गैक्योपपादकप्रत्यभिज्ञानसत्वाऽसत्वाभ्यां संशयः । ननु यथा बह्वीषु शाखासु श्रुतापि दहरविद्यैका एवं मार्गोऽप्येकः स्यादिति पूर्वपक्ष इत्याशङ्क्य पूर्वपक्षमुपपादयति—तथा हीति । स्थानगुणादिप्रत्यभिज्ञानाद्युक्तं विद्यैक्यम् । इह तथा मार्गैक्योपपादिनी प्रत्यभिज्ञा न दृश्यते । न ख'ल्वन्तरेण तालुके । य एष स्तन इवावलम्बते । सेन्द्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तो विवर्तते व्यपोह्य शीर्षकपाले ।' इति श्रुतानि तालुकान्तरवलम्बमानावयवकेशान्तशीर्षकपालानि व्याहृतिविद्यायामिव विद्यान्तरेषु मार्गपर्वत्वेन श्रुतानि । तत्राग्न्यादीनां तु ब्रह्मण इव प्राप्यत्वेनैव श्रवणं मार्गपर्वत्वेन । शैब्यप्रश्ने च 'स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोक'मिति सामवेदपठितानां साम्नामेव ब्रह्मलोकपर्यन्तप्रापकत्वं श्रूयते । न त्वर्चिरादिपर्वमध्ये किञ्चिदप्याम्नायते । तथा छान्दोग्ये दहरविद्यायां 'यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वं आक्रमत' इति । सूर्यरश्मीनामेवेतरव्यवच्छेदेन प्रापकत्वं श्रूयते 'सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयन्ती'ति । यत्रार्चिरादिमार्गान्तर्गतस्यादित्यस्य श्रवणं तत्रापि 'स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छे'दिति श्रुत्यन्तरे त्वरावचनादादित्यप्राप्तेरर्चिरादिपूर्वपर्वानपेक्षत्वं प्रतीयते । कौषीतकिशाखायां 'स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छती'ति प्रथममाद्यपर्वभूताग्निश्रवणेऽपि तदनन्तरं 'स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स चन्द्रलोकं स प्रजापतिलोक'मित्यन्यान्येव मार्गपर्वाणि श्रूयन्ते । तत्र वैरूप्यभूयस्त्वात्किञ्चित्प्रत्यभिज्ञानं सदप्यसत्कल्पं, तथा बृहदारण्यके क्वचित् 'यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छती'ति वायुः प्रथमप्राप्यः श्रूयते । एवं मार्गपर्वभेदा-

वरित्यादित्ये । मह इति ब्रह्मणि । आप्नोति स्वाराज्यम्' इति ब्रह्मप्राप्तेरर्चिरादिगतिमन्तरेणाप्युपपत्तिरवगम्यते । तस्मात् ब्रह्मप्राप्तौ नार्चिरादिनियम इति प्राप्तेऽभिधीयते । विद्वानर्चिरादिनैव ब्रह्म प्राप्नोति पञ्चाग्निविद्यादिषु 'तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति' इत्यादिनाऽर्चिरादेर्ब्रह्मप्रापकत्वेन प्रसिद्धत्वात् । 'भूरित्यग्नौ' इत्यादिषु न ब्रह्मप्राप्तिमार्ग उच्यते, किंतु तत्तद्विभूतिप्राप्तिरेव । ततः परप्राप्तिरर्चिरादिनैव । निरन्वयोपासकानां नार्चिरादिरिति केचित् ॥

इति अर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

त्तत्क्रमभेदाच्च यथाम्नानं प्रकरणभेदेन विद्याभेदेन च मार्गभेद इत्येव युक्तम् । अन्यथा स्थानगुणभेदेऽप्युपास्यं ब्रह्म सर्वत्रैकमिति सर्वासामपि दहरवैश्वानरादिविद्यानामैक्यं प्रसज्येतेति । एवं प्राप्ते सिद्धान्तः । सू० ॥ अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥ प्रसिद्धस्तावदर्चिरादिमार्गः सर्वविद्यासाधरण इति । छान्दोग्ये पञ्चाग्निविद्यायां 'तद्य इत्थं विदु'रिति प्रकृतान्पञ्चाग्निविदः संकीर्त्य 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासत' इति विद्यान्तरवतामप्यनुकीर्तनाद्बृहदारण्यकेऽपि तथैव 'ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमित्युपासत' इति विद्यान्तरवतामप्यनुकीर्तनात् । ननु यासु विद्यासु न कश्चिदपि मार्गः श्रूयते तद्विषयमिदं विद्यान्तरवदनुकीर्तनं भविष्यति । स्यादेतदेवं यदि मार्गैक्यमशक्योपपादनं स्यात् । शक्यते तु तदुपपादयितुं नानाशाखागतनानाविद्यासु श्रुतानां पर्वणामुपसंहारेण लाघवाद्बाधकाभावात्तत्र तत्रैकदेशप्रत्यभिज्ञानसत्त्वाच्च । तथाहि व्याहृतिविद्यायां स्तनाकृतिनेन्द्रस्य जीवस्य परमेश्वरस्य वा स्थानभूतावयवेन निर्गत्य केशान्तस्थानस्य शिरःकपालस्यातिलङ्घनं यदुक्तं तन्मूर्धन्यनाड्या निष्क्रमणमेव । अग्न्यादीनाञ्च मार्गपर्वभूतानामेव कीर्तनं । तत्र यद्ब्रह्मणीवाग्न्यादिष्वपि प्रतिष्ठितत्वश्रवणं तु तेषु कियत्कालं विश्रान्तिरस्तीत्यभिप्रायेण । व्याहृतिविद्यायां हि चतुर्थव्याहृतिरूपस्य ब्रह्मण इव व्याहृतित्रयरूपाणामग्न्यादीनामस्त्युपास्यत्वं तद्बलात्तेषां लोकेषु विश्रान्तिवचनं युक्तम् । 'स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोक' मित्यत्र 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण पुरुषमभिध्यायीते'त्येकमात्रद्विमात्रप्रणवसाधनकोपासनानुकीर्तनानन्तरं त्रिमात्रप्रणवसाधनकोपासनाविधानात् तत्र प्रणवमात्राणामृग्यजुस्सामरूपतया प्रतिपादितत्वाच्च । विद्यासाधनप्रणवतृतीयमात्रारूपाण्येव सामानि विद्यासाधनत्वाद्ब्रह्मप्रापकत्वेनानुकीर्तितानि न तु मार्गतया । 'अथैतैरेव रश्मिभि'रित्यत्रावधारणं रश्मिविधानार्थप्राप्तदयोगव्यवच्छेदानुवादकं न त्वितरेषामर्चिरादीनां व्यवच्छेदकम् । एकस्य वाक्यस्य रश्मिप्रापणे तदितरव्यवच्छेदे च तात्पर्यायोगात् त्वरावचनं पितृयाणमार्गापेक्षयोपपन्नं न पूर्वपर्वाणि व्यवच्छिनत्ति । नापि विदुषामेव मार्गान्तरमवधित्वेनापेक्षते । तत्र वायुवरुणादिश्रवणं तु विद्यासु गुणोपसंहारवन्मार्गपर्वोपसंहारेणोपपद्यत इति न मार्गैक्यविरोधि । तत्पाठक्रमोऽपि न तद्विरोधी । श्रुत्यादिबलेनैकरूपक्रमोपपादनसम्भवात् । तस्माल्लाघवाद्बाधकाभावाच्चैक एव मार्गः । न चैवं दहरवैश्वानरादिविद्यानामैक्यमभ्युपगन्तुं शक्यं गुणानामानन्त्येनाशक्यानुष्ठानत्वात् । मार्गपर्वणां तु नानाशाखासु श्रुतानामुपसंहारेऽपि न द्वादशसंख्यातिलङ्घनमस्तीति वैषम्यम् । केचिदिति । तेषां मते 'अर्चिरादिना तत्प्रथिते'रितीदं सूत्रं प्रथितिग्रहणान्नायोऽ-

अथ वाय्वधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

अत्र श्रुतस्यार्चिरादिक्रमस्य मध्ये श्रुत्यन्तरसिद्धक्रमोऽत्र निवेशनीयः अथवा अयमेव क्रम इति संदिह्यते। 'तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्केति मासांस्तान् मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याचन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति' इत्यर्चिरादिक्रमश्छान्दोग्यसिद्धः। बृहदारण्यके 'यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्द्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छति' इति संवत्सरादित्ययोर्मध्ये वायुः श्रुतः।

भिप्रायं नेतव्यम्। अवश्यं च प्रायोऽभिप्रायमिदमिति सर्वैरपि वक्तव्यम्। हिरण्यगर्भपर्यन्तानां देवानां स्वस्वलोकेषु स्थित्वैव मुच्यमानानामर्चिरादिमार्गासंभवात्। न च भुवि विद्यामनुष्ठाय मुच्यमानानां मनुष्याणामयमेक एव मार्ग इति नियमो विवक्षित इति वाच्यम्। मधुविद्योपासकानां वसुरुद्रादित्यमरुत्साध्यगणपदप्राप्तिपूर्विकायां मुक्तौ वस्वादिपदपर्वकमार्गान्तरावश्यंभावादिति ॥

इति अर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ वाय्वधिकरणम् ॥ २ ॥

सू० ॥ वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥ यदुक्तं नानाशाखाश्रुतसर्वपर्वयुक्त एको मार्ग इति तन्न युक्तम्। मार्गैक्ये वायोः क्वचिदपि निवेशासंभवेन कासुचिच्छाखासु तदाम्नानस्याप्रामाण्यप्रसङ्गादिति पूर्वाधिकरणसिद्धार्थाक्षेपेण प्रत्यवस्थानात्सङ्गतिः। अर्चिरादिक्रमस्य मध्य इति। अर्चिरादिरूपस्य क्रमिकस्यातिवाहिकगणस्य मध्य इत्यर्थः। श्रुत्यन्तरसिद्धोऽपि क्रम इति। क्रमिकः, पर्वविशेष इत्यर्थः। ननु श्रुतोऽर्चिरादिरातिवाहिकगणस्तन्मध्ये निवेशनीयत्वेन विचारविषयः पर्वविशेषः क इत्याकाङ्क्षायां तदुभयं विवेचयति—तेऽर्चिषमिति। 'स आदित्यमागच्छती'त्यनेन 'वायुः श्रुत' इत्यस्यान्वयः। ततस्संवत्सरादित्ययोर्मध्ये स निवेश्यो न वा इति संशयवाक्यं द्रष्टव्यम्। वायोस्संवत्सरादित्यमध्यनिवेशनीयदेवलोकरूपत्वतदभावाभ्यां संशयः। अत्रेयं विषयशुद्धिः। पञ्चाग्निविद्यायामर्चिरादिमार्गमामनन्तश्च छन्दोगाः मासादित्ययोर्मध्ये संवत्सरं पठन्ति। वाजसनेयिनस्तु 'मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्य'मिति तयोर्मध्ये देवलोकं

नयमणिमालायाम्

अथ अर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू० ॥ अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

यत्रासौ केशान्तश्रुतौ विनाप्यर्चिरादिकं मार्गम्। ब्रह्मप्राप्तिश्रवणान्नासौ विदुषां गतौ नियमः ॥ ३७३ ॥
येचेमेऽरण्य इति श्रवणात्सर्वत्र नियत एवासौ। ······दिति विभूत्याप्ति ब्रह्मप्राप्तौ नेतरं मार्गम् ॥ ३७४ ॥

इति अर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

---

१ क्रमप्राप्तस्येति. ख. पा.

स निवेश्यो न वेति संशये न निवेश्योऽश्रवणादिति प्राप्ते ब्रूमः । गुणोपसंहारन्यायेन संवत्सरादूर्द्ध्वमादित्यात् पूर्वं वायुर्निवेश्यः । बृहदारण्यक एवा-

पठन्ति । मार्गैक्यपक्षे तावुभावुभयत्रोपसंहार्यौ । तयोश्च संवत्सरो मासादनन्तरमेव निवेशनीयः । अहश्शुक्लपक्षोत्तरायणमासानामुत्तरोत्तरमधिकपरिमाणानां कालानामुपर्युपरि निवेशनदर्शनात् परिशेषाद्देवलोकस्तदनन्तरं निवेशनीयः । ततश्च यदि देवलोक एव वायुः स्यात्तदा संवत्सरादित्ययोर्मध्ये वायोर्निवेशो लभ्यते । तल्लाभे सत्येक एव मार्ग इति पूर्वोक्तमुपपद्यते । यदि देवलोकादन्यो वायुस्स्यात्तदा तस्य न निवेशो लभ्यते । तदलाभे च मार्गैक्ये तस्यान्यत्रापि निवेशासंभवात् । शाखाविशेषेषु तदाम्नानप्रामाण्योपपादनार्थं मार्गभेदमभ्युपगम्य 'यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोका'दित्यादिवाजसनेयकवाक्यश्रुते मार्गे वायुः प्रथमपर्व 'स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोक'मिति कौषीतकिवाक्यश्रुते मार्गे द्वितीयं पर्वेत्युपपादनीयमित्येक एव मार्ग इत्येतत्पूर्वोक्तं नोपपद्यत इति । तत्र पूर्वपक्षमाह—**न निवेश्योऽश्रवणादिति** । अत्रायमाशयः । न तद्वाजसनेयकवाक्यानुसारेण वायुः प्रथमपर्वतया निवेशनीयः । कौषीतकिवाक्यपाठक्रमविरोधात् । न च कौषीतकिवाक्याम्नाताग्न्युपसंहारेण वाक्यद्वयाविरोधं संपाद्य द्वितीयपर्वतया निवेशनीयः । 'अर्चिषोऽहरि'ति पञ्चाग्निविद्याम्नातपञ्चमीविभक्तिश्रुत्याग्न्यनन्तरमह्नः प्राप्तेः । न चादित्यात्पूर्वं निवेशनीयः । 'देवलोकादादित्य'मिति श्रौतक्रमविरोधात् । ननु 'स वायुमागच्छती'त्यादिवाजसनेयकवाक्ये नीरन्ध्रतया मार्गमावृत्य स्थितो वायुः स्वावयवप्रहाणेन रथचक्रप्रमाणच्छिद्ररूपं मार्गं ददाति तेनादित्यमागच्छतीति वायुदत्तमार्गस्यादित्यप्राप्तौ करणत्वं श्रूयते । न चोर्ध्वदेशोत्क्रमणमात्रे वायुदत्तमार्गस्य करणत्वं श्रुतं नत्वादित्यमण्डलोत्क्रमण इति वाच्यम् । ऊर्ध्वदेशस्य विशेषाकाङ्क्षायां वाक्यशेषश्रुतादित्यमण्डलरूपतया पर्यवसानादिति चेत् । किं ततः । 'देवलोकादादित्य'मित्यपि हि श्रुतिरेव । 'संवत्सरादादित्यं देवलोकादादित्य'मिति पञ्चम्योः श्रुतित्वाविशेषेऽपि संवत्सरस्य पूर्वनिवेशे माससमभिव्याहारवद्वायुदेवलोकयोर्मध्ये देवलोकस्य पूर्वनिवेशे किञ्चिद्विनिगमकमस्ति । न च 'संवत्सरादादित्य'मिति व्यवहिते पञ्चमी श्रूयते 'तेन स ऊर्ध्वं आक्रमत'इति साधकतमत्ववाचिनि तृतीयात्वव्यवधान एवोपपद्यत इति वाच्यम् । 'स आदित्यमागच्छती'त्येतदनन्तरं हि 'तस्मै स तत्र विजिहीते यथाडम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स ब्रह्मलोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति शाश्वतीस्समा' इति श्रूयते । तत्रादित्यदत्तस्याडम्बराख्यवाद्यविशेषप्रमाणस्य मार्गस्य चन्द्रप्राप्तावव्यवधानेन कारणत्वं यद्यपि संभवति तथापि चन्द्रदत्तस्य मार्गस्य शोकमहिमशब्दोक्तदुःखज्ञानरहितपरब्रह्मलोकप्राप्तावव्यधानेन कारणत्वं न संभवति । विद्युदादिप्राप्तिव्यवधानात् । तथा च तृतीयापि व्यवहिते श्रूयत इति नैतद्विनिगमकम् । प्रसिद्धं च ज्योतिष्टोमादिवाक्येषु व्यवहितकरणे तृतीयाश्रवणम् । तर्हि विनिगमकाभावे वायुदेवलोकयोः पौर्वापर्ये विकल्पोऽस्त्विति चेत् । मार्गभेदपर्याय एवायं विकल्पशब्दः । न हि विद्यानुष्ठानमात्रार्थो मार्गोपदेशः किं तु ब्रह्मलोकप्राप्त्यर्थोऽपि । तथापि केचिद्देवलोकपूर्वकेण मार्गेण ब्रह्मलोकं प्राप्नुवन्ति

न्यत्र 'मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यम्' इति पठितेऽर्चिरादिक्रमे छान्दोग्यश्रुतित उपसंहार्यात् मासाधिककालरूपत्वेन मासेभ्य उपरि निवेशनीयात् संवत्सरादुपरि देवलोकः श्रुतः, सोऽपि वायुरेव। देवलोकशब्दो देवानां लोक इति व्युत्पत्तेरविशेषेण वायुवाचकः। वायुशब्दस्तस्यैव विशेषेण वाचक इत्यविशेषविशेषाभ्यां देवलोकवायुशब्दाभ्यां वायुरेक एवाभिहित इत्यब्दादूर्द्ध्वमादित्यात् पूर्वं वायुर्निवेश्यः। 'वायुर्देवानामासनभूतः' इति श्रूयते। 'योऽयं पवत एष देवानां ग्रह' इति॥

इति वाय्वधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ तटिदधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ तटितोऽधिवरुणः संबन्धात् ॥ ३ ॥

कौषीतकिनामुपनिषदि श्रूयते। 'स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमाग-

---

केचिद्वायुपूर्वकेणेति मार्गभेद एवाऽश्रितो भवति । तदाश्रयणावश्यंभावे च व्यर्थमाम्नानस्थानाद्वायोर्देवलोकस्य वा प्रच्यावनम् । यथापाठक्रमं स्वस्वस्थानादप्रच्युतैरेव पर्वविशेषैर्घटिता बहवो मार्गास्सन्तु। न च 'योऽयं पवते एष देवानां ग्रह' इति श्रवणान्नानयोः पौर्वापर्यं व्यवस्थापनीयमिति वाच्यम्। 'संवत्सरः सुवर्गो लोक' इत्यनुवादान्तरश्रवणात्संवत्सर एव देवलोक इत्यपि कल्पनासंभवेन सोमादित्ययोर्मध्ये संवत्सरदेवलोकौ निवेशनीयौ। न तु देवलोकवायू इत्यत्र विनिगमकाभावप्रसङ्गात्। तस्मात्स्वस्वस्थानादप्रच्युतैर्यावदाम्नातपर्वविशेषैर्युक्ता बहवो मार्गा इत्येव युक्तमिति । सिद्धान्तस्तु कासुचिच्छाखासु श्रवणं देवलोकपरं 'योऽयं पवत' इत्यादिश्रवणात्। न च 'संवत्सरस्सुवर्गो लोक' इति यत्तदर्थवादमात्रम्। दिव्यानां विभावानां वायुपाशधृतत्वेन वायोः स्तंभवद्देवगृहान्तर्भावोपपत्त्या स्वार्थपरत्वसंभवात्। तस्मा'द्देवलोकादादित्यं' 'तेन स ऊर्ध्वमाक्रमत' इति श्रुत्योरेकविषयत्वात्तदुभयविरोधेन पाठक्रमोऽनादरणीय इति संवत्सरादित्यमध्यनिविष्टेन देवलोकरूपेण वायुना युक्त एव मार्ग इति ॥

इति वाय्वधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ तटिदधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० ॥ तटितोऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥ एवं वायुपठनप्रयुक्ता मार्गभेदशङ्का निराकृता । अथ तदनन्तरश्रुतवरुणेन्द्रप्रजापतिपठनप्रयुक्ता सा निराक्रियते इति स-

---

नयमणिमालायाम्

अथ वाय्वधिकरणम् ॥ २ ॥

सू० ॥ वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

श्रुत्यन्तरप्रसिद्धो ह्यनिलो नात्रोपसंहार्यः। क्वचिदग्न्यनन्तरं क्वचिदादित्यात्पूर्वमाम्नानात् ॥ ३७५ ॥

तेनेति देवलोकादिति च श्रौतमस्य बलवत्त्वात्। मध्येऽब्दादित्यं स्याद्वायुस्स हि देवलोकोऽपि ॥ ३७६ ॥

इति वाय्वधिकरणम् ॥ २ ॥

---

(१) 'विशेषित' इति ख. पाठः।

च्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम्' इति । तत्राग्निलोकशब्दोक्तस्यार्चिषः प्राथम्यमविरुद्धम्, वायोरादित्यस्य च श्रुत्यन्तरसिद्धश्रौतक्रमेणात्रत्यपाठक्रमबाधात् संवत्सरादूर्ध्वं क्रमेण विनिवेशः । अत्र वरुणादयोऽपि श्रुताः । तेऽर्चिरादिमार्गे निवेशयितुं शक्या उत न शक्या इति संशये नियामकाभावादशक्यसंनिवेशा इति प्राप्ते ब्रूमः । वरुणादीनामपि संनिवेशः कार्यः । तत्र विद्युल्लोकस्योपरि वरुणलोकस्य संबन्धवशात् व्यवस्था

ङ्गतिः । अत्रापि किमेक एव मार्गः उत भिन्नमार्ग इति प्रथमं संशयः । मार्गैक्ये वरुणादयो निवेशयितुं शक्या न वेति भाष्योक्तस्तदर्थसंशयः । यथापाठमादित्यात्पूर्वं वरुणस्यादित्यानन्तरमिन्द्रप्रजापत्योश्च निवेशो न संभवति । देवलोकादित्यचन्द्राणां श्रौतक्रमेण तेषां पाठक्रमस्य बाधात् । अन्यत्रापि निवेशो न संभवति । अर्चिरादिविद्युत्पर्यन्तानां सर्वेषामपि श्रौतक्रमसत्वात् । तदनन्तरममानवपुरुषस्यैव ब्रह्मपर्यन्तं गमयितृत्वश्रवणात् । विद्युदनन्तरं वरुणादिसविद्युतमारभ्य तस्य ब्रह्मगमयितृत्वाभावप्रसङ्गात् । एवं वरुणेन्द्रप्रजापतिसहितस्य मार्गस्य प्रसिद्धार्चिरादिमार्गाद्भेदावश्यंभावेनाशक्योपपादने मार्गैक्ये 'देवलोकादादित्य'मिति पञ्चम्या इव 'संवत्सरादादित्य'मिति पञ्चम्या अप्यव्यवहितविषयत्वं न भञ्जनीयम् । नापि यया कया चार्थवादमात्रावलम्बनेन वायुदेवलोकयोरैक्यं समाश्रयणीयमिति संवत्सरसहितो देवयानमार्ग एकः देवलोकसहितोऽपरः वायुप्रथमपर्वान्यः तद्द्वितीयपर्वेतर इति चत्वारो देवयानमार्गा इति युक्तम् । तथा स'त्यारोहथो बहुदेवयानान्ये पन्थानो बहवो देवयाना' इति बहुवचनानुगृहीता 'ये चत्वारः पथयो देवयाना' इति देवयानचतुष्ट्वश्रुतिरप्युपपद्यत इति पूर्वः पक्षः । नियामकाभावादिति । प्रमाणाभावादित्यर्थः । सर्वत्रापि साधकसत्त्वादिति भावः । विद्युत्पूर्वकेति । श्रुतिक्रमविरोधात्स्वस्थानतः प्रच्युतेषु विद्युतोऽनन्तरं वरुणस्य निवेशः विद्युद्वरुणयोर्वृष्टिगतनीरसम्बन्धित्वाद्विद्युत उपरि स नीररसितदर्शनेन नीराधिपतेर्वरुणस्य तत उपरिभावौचित्याच्च । तदनन्तरमिन्द्रप्रजापत्योर्निवेशः । परिशेषा'दागन्तुकानामन्ते निवेश' इति न्यायाच्च अत्रामानवपुरुषस्य ब्रह्मप्रापकत्वं वरुणादिव्यवधानेन तत्साहित्येन वोपपद्यत इति न विरोधः । एवं वरुणादिनिवेशासम्भवप्रयुक्तमार्गभेदशङ्कानिरासे सति मार्गैक्यनियमे संभवति अनियमाश्रयणस्य विकल्पाश्रयणस्य चायुक्तत्वात् । पूर्वोक्तरीत्या संवत्सरदेवलोकयोः क्रमिकपर्वत्वेन वायुदेवलोकयोरैक्येन च मार्गैक्यसमर्थनमेव युक्तम् । देवयानबहुत्वश्रवणं तु 'तृप्ता यात पथिभिर्देवयानै'रिति पितृयाणेऽपि देवयानत्वव्यवहारदर्शनात् । तत्र प्राप्यलोकसंस्थानविशेषप्राप्यावान्तरमार्गभेदसद्भावाच्च पितृयाणसाहित्येन बहुत्वमुपपादनीयम् । अत एव 'ये चत्वार' इति मन्त्रे 'तेषां यो अज्यानिमजीतिमावहा'दिति तेषां मार्गाणां मध्ये एकस्यैव मार्गस्याजरामरत्वप्रापकत्वमुक्तम् । अत एवोपकोसलविद्याया 'मेष देवपथो ब्रह्मपथ' इति वर्णितस्यार्चिरादिरूपस्य देवयानमार्गस्य ब्रह्ममार्गत्वरूपो विशेषो दर्शितः । तेन हि विशेषणेन ब्रह्ममार्गव्यतिरिक्तोऽपि देवमार्गोऽस्तीत्यवसीयते । तस्मादर्चिरहश्शुक्लपक्षोत्तरायणसंवत्सरदेवलोकादित्य-

युक्ता । विद्युत्पूर्वकवृष्टिगतनीरस्य वरुणोऽधिपतिः प्रसिद्ध इति विद्युद्वरुणयोः संबन्धः । तदनन्तरमिन्द्रप्रजापतिलोकौ, परिशेषात्, इत्यविरोधः ॥

इति तटिदधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ आतिवाहिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

किमर्चिरादयो मार्गचिह्नभूताः स्थानभेदा, उत विदुषां गमयितारो देवताविशेषा इति संदेहः ॥ किं तावत् प्राप्तम्? स्थानभेदाः, तल्लाञ्छनसत्त्वात् । लोके हि ग्रामान्निर्गत्य नदीं गत्वा ततो घोषः प्राप्तव्य इति व्यवहरन्ति । तद्वदर्चिरादयोऽपीति प्राप्तेऽभिधीयते । अर्चिरादयो मार्गाभिमानिनो विदुषां गमयितारो देवताविशेषा एव । 'तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति' इति

चन्द्रविद्युद्वरुणेन्द्रप्रजापतिरूपद्वादशपर्वशाल्येक एव ब्रह्मपथरूपो देवयानमार्गः । 'ये चत्वार' इति मन्त्रे देवयानचतुष्ककीर्तनं तु 'सर्व एते पुण्यलोका भवन्ती'ति श्रुत्युक्ता मुमुक्ष्वाश्रमत्रयप्राप्यपुण्यलोकप्राप्तिहेतुमार्गाणामाश्रमत्रित्वोपाधिकया त्रित्वसंख्यया क्रोडीकारेण ब्रह्मपथसंयोजनेन च लब्धस्य चतुष्टस्यानुवादरूपमित्युपपादनीयमिति न कश्चिद्विरोध इति भावः ॥

इति तटिदधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ आतिवाहिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू० ॥ आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥ अर्चिरादीनां क्रमो निरूपितः तत्स्वरूपमिह चिन्त्यत इति सङ्गतिः । अर्चिरादिशब्दानां लोकसंस्थानविशेषदेवताविशेषान्यतरपरत्वानवधारणात्संशयः । तेऽर्चिषमित्यादिस्थाने 'अग्निलोकमागच्छती'त्यादिकौषीतकिशाखावाक्यदर्शनादर्चिरादिशब्दास्सर्वे लोकसंस्थानविशेषपराः । तथा च मार्गोपदेशवाक्यसारूप्यान्मार्गचिह्नप्रदर्शकान्यर्चिरादिवाक्यानीत्यर्चिरादयो मार्गचिह्नभूता एव न तु मुच्यमानानामतिवहने परमेश्वरेण नियुक्ता देवताविशेषाः । न चामानवपुरुषस्यातिवाहिकत्वं देवताविशेषत्वञ्च सम्प्रतिपन्नमित्यन्यैरपि तथा भाव्यमित्यस्ति नियमः । यावद्वचनं वाचनिकार्थप्रवृत्तेः । अन्यथा विद्युतमारभ्य ब्रह्मलोकपर्यन्तममानवपुरुषस्य वोढृत्वोक्तिर्विरुध्येत । विद्युद्वरुणेन्द्रप्रजापतीनां वोढॄणां सत्वादिति पूर्वपक्षः । 'तेऽर्चिषमभिसंभवन्ती'त्यादिवाक्येषु विदुषामर्चिरादीनां च सामान्येन निर्दिष्टसम्बन्ध'स्स एना'नित्यग्रिमवाक्यनिर्दिष्टगम्यगमकभावरूप इति युक्तम् । सामान्यतो निर्दिष्टस्य विशेषपर्यव-

---

नयमणिमालायाम्

अथ तटिदधिकरणम् ॥ १० ॥

सू० ॥ तटितोऽधिवरुणस्संबन्धात् ॥ ३ ॥

वरुणादीनां वायोरुपरि निवेशः श्रुतिविरुद्धः । नान्यत्र च संबन्धग्राहकमस्तीति न निवेशः ॥ ३७७ ॥

विद्युत उपरि निवेशो वरुणस्य घटेत संबन्धात् । तत्संबन्धादिन्द्रप्रजापती तदुपरि स्याताम् ॥ ३७८ ॥

इति तटिदधिकरणम् ॥ ३ ॥

विद्युत्पुरुषस्य गमयितृत्वलिङ्गेनार्चिरादीनामविशेषनिर्दिष्टानामपि गमयितृत्व-मेव संबन्ध इति निश्चय उपपन्नः ॥ विद्युत्पुरुषस्य ब्रह्मगमयितृत्वे वरुणादिभिः किं फलमित्यत आह—

सू ॥ वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

वैद्युतपुरुषात् परस्तात् स एव ब्रह्म गमयति 'तत् पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति' इति श्रुतेः । वरुणादीनां तदनुग्राहकत्वेन गमयितृत्वमिति न विरोधः ॥

इति आतिवाहिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ कार्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ६ ॥

किममानवः पुरुषः उपासकान् साक्षादेव ब्रह्म गमयति, उतान्यमिति संशये पूर्वपक्षः । कार्यं हिरण्यगर्भमेव गमयति, अस्य हि गतिरुपपद्यते । न व्यापिनः परब्रह्मणः ॥ पुनरुपपत्तिमाह—

सानाकाङ्क्षत्वात् 'स एनानिति वाक्यस्य पुरुषत्वं गमयितृत्वं च सिद्धवत्कृत्यामानवत्व-रूपविशेषमात्रप्रतिपादकत्वेन पूर्वेषामर्चिरादीनामपि आतिवाहिकपुरुषत्वावगतेश्च लोकशब्दोप्यर्चिरादिशब्दवदभिमानिदेवतायां वर्तितुमर्हतीति नास्ति तद्विरोध इति सिद्धान्तः । पूर्वपक्षशङ्कोत्तरत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति—सू० ॥ वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥ विद्युति भवो वैद्युतः अमानवः पुरुषः । विद्युल्लोकप्रभृतिश्रुतिबलादमानवपुरुषस्य गमयितृत्वेऽपि वरुणादीनां तदनुग्राहकत्वेन गमयितृकोटिनिवेशस्संभवतीति न तद्वैफल्यमिति भावः ॥

इत्यातिवाहिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ कार्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू० ॥ कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ६ ॥ गमयितृनिरूपणानन्तरं गन्तव्यं निरूप्यत इति सङ्गतिः । उतान्यमिति । हिरण्यगर्भं नारायणं वेत्यर्थः । गत्युपपत्त्यादिकं मुख्यत्वादिकं च संशयबीजम् । व्यापिन इति । नचाव्यापित्वेऽपि देशविशेषे तदनुभव एव पुरुषार्थ इति वाच्यम् । निरतिशयानन्दरूपस्य सर्वत्र तुल्यत्वादिति भावः ।

नयमणिमालायाम्

अथ आतिवाहिकाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू० ॥ आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥ वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

गच्छामुं न्यग्रोधं ततो नदीपर्वतं ततो ग्रामम् । इति निर्देशौपम्यात्स्युरतिचिह्नान्यर्चिराद्याः स्युः ॥ ३७९ ॥

ते देवताविशेषा नेतारो गतिजुषां विदुषाम् । उपसंहारे वैद्युतपुरुषे नेतृत्ववर्णनतः ॥ ३८० ॥

इति आतिवाहिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥

---

(१) 'गमयितृत्व'

सू ॥ विशेषितत्वाच्च ॥ ७ ॥

'प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्य' इति विशेषितत्वाच हिरण्यगर्भपदमेव गमयति॥

सू ॥ सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ८ ॥

'ब्रह्म गमयति' इति ब्रह्मव्यपदेशस्तु हिरण्यगर्भस्य तत्सामीप्यात् । 'हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्' इति प्रथमकार्यत्वश्रवणादस्य सामीप्यम् ॥

सू ॥ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ ९ ॥

प्रथमं हिरण्यगर्भपदप्राप्तावपि तदनावृत्तिश्रुतिर्न विरुध्यते । हिरण्यगर्भलोकात्यये तदध्यक्षेण सह अतःपरं कार्यब्रह्मलोकात् परं परमपदं गच्छन्तीति । तथाऽभिधीयते । "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे ॥" इति श्रुत्या । अतो न विरोधः ॥

सू ॥ स्मृतेश्च ॥ १० ॥

"ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥" इति स्मृतेरप्येवमवगम्यते । अतो हिरण्यगर्भपदमर्चिरादिगणो नयति प्रथमम् । ततः प्रलये परं ब्रह्म प्राप्यते तेन सहेति ॥

सू ॥ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ ११ ॥

हिरण्यगर्भात् परमुत्कृष्टं नारायणमेव अर्चिरादिर्गमयति । परब्रह्मण एवोपादानावस्थान्तरत्वेन तत्र ब्रह्मव्यपदेशस्य मुख्यत्वादिति जैमिनिः ॥ तत्रोपपत्तिमाह—

सू० ॥ विशेषितत्वाच ॥ ७॥ प्रजापतेः सभामिति । 'आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिते'ति ब्रह्मविद्यां प्रस्तुत्येदमाम्नायते । तस्मादिह ब्रह्मविद एव ब्रह्मप्राप्त्यभिसन्धिः । प्रजापतेरिति च हिरण्यगर्भ एवोच्यते । 'प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भ' इति श्रुतेरिति भावः । सू० ॥ सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ८ ॥ हिरण्यगर्भस्य प्रथमापत्यत्वेन परब्रह्मसन्निकृष्टत्वात्तत्र तद्वाचिशब्द औपचारिकः। "तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नञ्च जायत" इति मन्त्र इवेति भावः । सू० ॥ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ ९ ॥ परान्तकाल इति ! परं हि हिरण्यगर्भस्य तन्मानेन शतवर्षपरिमितमायुः तदवसानकाल इत्यर्थः । परामृतादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । परं ब्रह्म प्राप्येत्यर्थः ॥ सू० ॥ स्मृतेश्च ॥१०॥ प्रतिसञ्चरः प्रलयः । अस्मिन्पक्षे फलितार्थमाह—अत इति ॥ सू० ॥ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ ११ ॥ 'कार्यं बादरि'रिति प्रकृतहिरण्यगर्भापेक्षमुत्कृष्टत्वं परशब्दार्थ इति व्याचष्टे—हिरण्यगर्भादिति । हिरण्यगर्भापेक्षया प्रत्यासत्त्यतिशयसत्त्वेन मुख्यकल्पत्वादित्यर्थः । तत्रोपपत्तिमिति । पदस्य शिवपरत्वे परममुख्यत्वसंभवेऽपि । तदनादरेण

सू ॥ दर्शनाच्च ॥ १२ ॥

'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इति तत्पदस्य प्राप्यत्वं दृश्यते । अतश्च तमेव गमयतीति ॥

सू ॥ न च कार्ये प्रत्यभिसन्धिः ॥ १३ ॥

'प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्य' इति यदुक्तम्, न तत्र कार्ये हिरण्यगर्भे प्रत्यभिसन्धिः, प्रजापतिशब्दस्य प्रजापालनत्वेन नारायणवाचकत्वसंभवात् । यदुक्तम् 'ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे' इति तत्रापि ब्रह्मशब्दो नारायणपरः । तस्य लोके पदे स्थित्वा योगिनः परान्तकाले पश्चिमदेहसमाप्तौ परामृतं विश्वाधिकं ब्रह्म प्राप्य मुक्ता भवन्तीति न विरोधः । 'एतानि ह वा अमृतस्य नामधेयानि' इत्यादौ शिवस्य परब्रह्मणोऽमृतशब्दाभिधेयत्वमनादिमुक्तत्वं चावगतम् । अतो विष्णुपदे प्रारब्धकार्यदेहावसाने प्रारब्धभोगपर्यन्तं स्थित्वा योगिनः परामृतं विश्वाधिकं ब्रह्म प्राप्य मुक्ता भवन्तीति । अथ सिद्धान्त उच्यते—

सू ॥ अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १४ ॥

प्रतीकालम्बना हि ते, ये चेतनमचेतनं वा ब्रह्मदृष्ट्या केवलमुपासते । अप्रती-

---

नारायणपरत्वाभ्युपगतावुपपत्तिमाहेत्यर्थः ॥ सू० ॥ दर्शनाच्च ॥ १२ ॥ न चात्र विष्णुशब्दश्शिवपरः इति शङ्कनीयम् । 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय' इति प्रसिद्धवैष्णवमन्त्रैकदेशत्वेन तदर्थप्रत्यभिज्ञाविरोधादिति भावः ॥ सू० ॥ न च कार्ये प्रत्यभिसन्धिः ॥ १३ ॥ प्रपद्यत इति प्रत्यभिसन्धिः प्रत्यभिसन्धिशब्देन विवक्षितः । प्रजापालकत्वेनेति । पतिशब्दो हि पातेर्धातोर्डतिप्रत्ययेन निष्पन्नः पालके स्वरसः । 'अतस्तद्विष्णोः परमं पद'मिति मन्त्रदर्शनात्प्रजापतिशब्दस्य पालके नारायणे योगस्समाश्रयणीय इति भावः । परान्तकाल इत्यत्र परशब्देन हिरण्यगर्भस्यायुर्नोच्यते किंतु विष्णुपदे स्थितस्य विदुषश्चरमदेह इति व्याचष्टे । पश्चिमदेहेति । प्रारब्धकार्येति । विरजानद्युत्तरणपर्यन्तं प्रारब्धशेषानुवृत्तेः प्राक्समर्थितत्वाद्विष्णुपदे स्थितस्यापि प्रारब्धानुवृत्तिरस्तीति भावः ॥ सू० ॥ अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १४ ॥ अन्यत्रान्यदृष्टिरेव प्रतीकोपासनेति प्रसिद्धार्थग्रहणवारणाय व्याचष्टे—प्रतीकालम्बना इति । सकलचिदचित्प्रपञ्चविशिष्टरूपस्य ब्रह्मणः एकदेशश्चिद्रूपोऽचिद्रूपश्च प्रतीकः । "अङ्गं प्रतीकोऽवयव' इति प्रतीकशब्दस्यावयववाचित्वस्मरणात् । तस्य यदुपासनसामान्यं तत्सर्वं प्रतीकोपासनमुच्यत इति भावः । अप्रती-

---

(१) 'प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्यय'मिति प्रतीकशब्दस्यैकदेशवाचित्वस्मरणादिति ख. पाठः ।

कालम्बनास्तु ते, ये विश्वाधिकं ब्रह्म साक्षादुपासते । साक्षाद्ब्रह्मोपासकान् पुरुषः साक्षाद्ब्रह्मैव गमयति, यद्विश्वाधिकं कृष्णपिङ्गलं विरूपाक्षं श्रूयते । साक्षाद्ब्रह्मोपासकस्य 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात् ॥" इत्यादिषु साक्षात् ब्रह्मप्राप्त्यवगमात् । पूर्वोक्तपक्षद्वयेऽपि दोषः श्रुतिविरोधाद्भवति । तत्क्रतुः ब्रह्मोपासको ब्रह्मैव गच्छति, न मध्ये विलम्बते, प्रयोजनाभावात् । सकलकार्यसमष्टिरूपाद्धिरण्यगर्भात् परो नारायणस्तदुपादानत्वात्, ततोऽपि परं शिवाख्यं निमित्तं विरूपाक्षं परं ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्तिकं नित्यतृप्तं स्वतन्त्रं स्वप्रकाशमिति । तथा शिवसंकल्पोपनिषदि । "परात् परतरो ब्रह्मा तत्परात् परतो हरिः । तत्परात् परतोरीशः" इति । रेफश्छान्दसः । अन्यत्र च—'नारायणपरं ब्रह्म' इति नारायणात् परत्वेन ब्रह्माभिधाय तत् कीदृशमित्याकाङ्क्षायाम् 'ऋतं सत्यम्' इति मन्त्रेण सर्वज्ञतया मनोवाग्विपर्यासरहितं स्वशक्तिमरीचिभिः सकलजगत्पूरकं स्वाविभक्तया परप्रकृतिरूपया परमानन्दचिदेकरसपरमाकाशलक्षणया स्वावस्थाभेदपरमचेतननारायणारब्धहिरण्यगर्भादिसकलकार्यप्रपञ्चया परशक्त्योमया शबलितरूपं निर्विकारं

कालम्बनास्त्विति । अप्रतीकशब्देन प्रतीकरूपप्रपञ्चविलक्षणं विश्वाधिकं ब्रह्माभिधीयत इति भावः । नयतीत्यस्य प्राप्यकर्माकाङ्क्षायामप्रतीकशब्दोक्तं तदेव विश्वाधिकं ब्रह्मोपतिष्ठत इति व्याचष्टे—साक्षाद्ब्रह्मैवेति । श्रुतिविरोधादिति । उदाहृतया कैवल्यश्रुत्या तत्र तत्रोदाहृताभिः श्वेताश्वतरादिश्रुतिभिश्च विरोधादित्यर्थः । ननु विलम्बेन परब्रह्मप्राप्त्या तद्विरोधः परिहृतः स्यादित्याशङ्कोत्तरत्वेन सूत्रशेषं व्याचष्टे—तत्क्रतुरिति । यथाक्रतुवाक्यानन्तरं हि 'स क्रतुं कुर्वीते'त्यारभ्य 'एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मी'त्यन्तेन मनोमयत्वादिगुणकः परमेश्वरः 'तमहं प्राप्नवानी'त्येवंरूपक्रतोस्संकल्पस्य विषय उपन्यस्तः । तदनुसारेण यथाक्रतुवाक्यस्यैवमर्थो लभ्यते । इह यद्गुणविशिष्टब्रह्मप्राप्तिसङ्कल्पवानुपासको भवति इतः प्रेत्य तद्गुणविशिष्टब्रह्मप्राप्तिमान्भवतीति । अतस्तत्क्रतुन्यायेनोपास्यब्रह्मतादवस्थ्यं प्राप्तव्यम् । तत्प्राप्तावेव तदनुभवरूपो भोग इति न मध्ये फलप्राप्तिविरोधिविलम्बः कल्पनीयः । कल्पकाभावादिति भावः । व्यापिनः परब्रह्मणः प्राप्तौ नास्ति गत्यपेक्षेति शङ्काव्यावृत्त्यर्थश्चकारः । देशविशेषावच्छिन्नब्रह्मप्राप्तौ सत्यामेव ब्रह्मानन्दानुभवप्रयोजकः साकल्येन स्वरूपाविर्भावो भवतीति श्रुतिबलादवसीयत इति भावः । ननु ब्रह्मोपासको ब्रह्मैव प्राप्नोतीत्येतदस्तु तत्प्राप्यं हिरण्यगर्भो नारायणो वा किं न स्यादित्याशङ्क्याह—सकलकार्यसमष्टिरूपादिति । स्वशक्तिमरीचिभिरिति । स्वशक्तेर्मरीचयः तत्कार्याणि जगद्भासकाः वैषयिकवृत्त्यवच्छिन्नास्तदंशा वा । निर्विकारमिति । पूर्वमूर्ध्वरेतस्कवद्धिरेतस्कपरतया व्याख्यातम् । इदानीमेवमपि संभवतीति तस्यार्थान्तरं

---

(१) 'तत्क्रतुवाक्यस्य' इति ख. पाठः ।

त्रिलोचनं परं ब्रह्म सर्वोत्तरमिति निरूपितम्। 'विश्वाधिको रुद्र' इति च विश्वस्मादधिकत्वेन चावगतम्। तस्माद्ब्रह्मादिकानामतः परं कल्पयितुमन्याय्यमेव ॥

सू ॥ विशेषं च दर्शयति ॥ १५ ॥

ब्रह्मणो विश्वाधिकस्य तदवस्थाभेदस्योपादानस्य विष्णोस्तत्कार्यभूतस्य हिरण्यगर्भस्य च विशेषं दर्शयति श्रुतिरेव 'परात् परतरो ब्रह्मा' 'हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्' 'पुरुषो वै रुद्रः' इत्यादिका। ततश्च ब्रह्मविष्णवोः परं परब्रह्मणः शिवस्य पदं परमाकाशरूपं परमानन्दमयममानवः पुरुषो गमयतीत्येव युक्तम्। यच्छङ्कितम् 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इति। तत्र विष्णुशब्दः परब्रह्मवाचकः। षड्विधस्याध्वनः पारं तदतीतं पदं हि विश्वाधिकस्य शिवस्यैवोपपन्नम्। यद्वा विष्णोः प्रपञ्चावस्थितस्य परमुत्कृष्टं पदं स्वरूपं परमाकाशरूपं परमानन्दलक्षणं शिवस्य परब्रह्मणः पदमेव। यत्रासौ निहितात्मा प्रपञ्चाकारोऽपि न संसरति। अतो न कश्चन विरोधः ॥ अत्र केचित् 'परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे' इति श्रुतेः परब्रह्मणः शिवस्य परमविभूतित्वेन ये विष्णुमुपासते, ते तदवस्थत्वात् ब्रह्मशब्दवाच्यस्य तस्य लोकं प्राप्य प्रादुर्भूततद्विभूतयः परान्तकाले चरमदेहावसाने परामृतं शिवं प्राप्य मुक्ता भवन्तीति विष्णूपासकानामर्चिरादिना विष्णुपदप्राप्तिपूर्वकं विलम्बेन शिवपदप्राप्तिरिति वचनादत्र न विरोध इति ॥

इति कार्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचिते ब्रह्ममीमांसाभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४ ॥ ३ ॥

दर्शितम्। अतः परं कल्पयितुमन्याय्यमेवेति 'सकलकार्यसमष्टिरूपा'दित्यारभ्यैतावत्पर्यन्तमुत्तरसूत्रार्थानुवादत्वादर्थतस्तदवतारिकाभाष्यरूपमिति द्रष्टव्यम् ॥ सू० ॥ विशेषं च दर्शयति ॥ १५ ॥ वैष्णवमन्त्रैकदेशत्वेन तदर्थप्रत्यभिज्ञानमनुसरन्नाह—यद्वेति। परमाकाशरूपा पराशक्तिरेव हि शिवस्य दिव्यस्थानरूपतयावतिष्ठते। अतस्तदवस्थाविशेषरूपस्य विष्णोः स्वरूपं भवितुमर्हति दिव्यस्थानमिति भावः। यत्रासौ निहितात्मा यत्पदं प्राप्तो विद्वान् प्रपञ्चाकारोऽपि प्रपञ्चशरीरकोऽपि न संसरति परमेश्वरवन्नियन्तृमात्ररूपत्वात्। अतो न कश्चन विरोध इति। शिवस्यैव मुक्तप्राप्यत्व इति शेषः। 'ते ब्रह्मलोके त्वि'त्यादिकं वैष्णवोपासनाविशेषफलप्रतिपादकत्वेन योजयति—अत्र केचिदिति। हैरण्यगर्भोपासनाविशेषफलप्रतिपादकत्वेनान्ये योजयन्तीति मतान्तरसूचनार्थं केचिद्ग्रहणम्। वचनादत्र न विरोध इति। अवश्यं हि तत्र ब्रह्मलोकशब्दः शिवलोकातिरिक्तलोकपरो

वाच्यः। तत्र स्थितस्य कालान्तरे मुक्त्यभिधानात्। अतस्तेषां मतविरुद्धत्वाद्धैरण्यगर्भोपासनाफलपरत्वे प्रत्यासत्त्यतिशयलाभाच्च ग्राह्यमित्यर्थः ॥

इति कार्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

इति श्रीशिवातिवादिमूर्द्धन्यशिवदर्शनस्थापनधुरन्धरसकलदेवभूदेवप्रतिष्ठापकश्रीमच्चिन्नबोम्मभूपालहृदयकमलकुहरविहरमाणश्रीसाम्बशिवप्रेरितस्य श्रीभरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीविश्वजिद्याजिश्रीरङ्गराजाध्वरिवरसूनोरप्पय्यदीक्षितस्य कृतौ श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचितब्रह्ममीमांसाभाष्यव्याख्यायां शिवार्कमणिदीपिकाख्यायां चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४ ॥ ३ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ कार्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू० ॥ कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ६ ॥ विशेषितत्वाच्च ॥ ७ ॥ सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ८ ॥ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ ९ ॥ स्मृतेश्च ॥ १० ॥ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ ११ ॥ दर्शनाच्च ॥ १२ ॥ न च कार्ये प्रत्यभिसन्धिः ॥ १३ ॥ अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १४ ॥ विशेषं च दर्शयति ॥ १५ ॥

गत्युपपत्तेर्द्रुहिणं नयति हरिं वा परं तस्मात्। यत्र शिवस्यावस्थाभेदे ब्रह्मपदमुख्यत्वात् ॥ ३८१ ॥

शिवमेव ततोऽपि परं नयति स पुरुषं प्रतीकरहितधियः। शिवभावनया हि शिवप्राप्तिस्तत्क्रतुतया विहिता ॥३८२॥

इति कार्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितकृतौ अधिकरणसारसङ्ग्रहे नयमणिमालायां तृतीयपरिच्छेदे चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४ ॥ ३ ॥

॥ श्रीः ॥

शिवाभ्यां नमः ।

श्रीकण्ठाचार्यकृतौ

ब्रह्ममीमांसाभाष्ये

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अथ संपद्याविर्भावाधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

पूर्वत्रार्चिरादिना मार्गेण विद्यावतां हिरण्यगर्भनारायणपदातीतं परब्रह्मणः शिवस्य परमसुखरूपतया स्वर्गशब्दवाच्यं पदं प्राप्यमिति निरूपितम् । इह तत्प्राप्तानां स्वरूपाविर्भावादिप्रकारो निरूप्यते । 'अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इति परंज्योतीरूपं महाप्रकाशं परब्रह्म प्राप्तस्य स्वरूपाविर्भाव उच्यते। तत् स्वरूपं तस्य तात्कालिकमुत पूर्वसिद्धं वेति संशयः ॥ न पूर्वसिद्धम् । किं त्वभिनिष्पत्तिश्रवणात् स्वर्गवदागन्तुकमेव। पूर्वसिद्धत्वे च कुतोऽस्य संसारः । अतस्तदुपासनाजन्यं मुक्तिफलरूपमागन्तुकम् ॥ इति प्राप्तेऽभिधीयते—ब्रह्मप्राप्तजीवस्य मलतिरोहितं ब्रह्म-

---

शिवार्कमणिदीपिकायाम्

अथ चतुर्थस्याध्यायस्य तुरीयः पादः ॥

अथ संपद्याविर्भावाधिकरणम् ॥ १ ॥

सू० ॥ संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥ सङ्गतिं दर्शयति—पूर्वत्रेति। पूर्वपादे दिव्यस्थानस्थितपरब्रह्मप्राप्तिपर्यन्तं निरूपितम्। इह तत्प्राप्तस्य स्वरूपाविर्भावसदेहत्वादिप्रकारो निरूप्यत इति सङ्गतिः। अभिनिष्पत्तिश्रवणं 'स्वेने' ति विशेषणं च संशयबीजम्। अभिनिष्पत्तिश्रवणस्य स्वेनेति विशेषणापेक्षया प्राबल्यमुपपत्तिसाहित्येन दर्शयति—पूर्वसिद्धत्वे चेति। मोक्षदशायां यत्फलरूपतया प्राप्तव्यं रूपं तत्पूर्वमप्यस्ति चेत् पूर्वमप्ययं मुक्त एव स्यात्। न च पूर्वसिद्धमप्यस्य पुरुषार्थात्मकं रूपं संसारदशायां तिरोहितं परंज्योतिरुपसन्नस्याविर्भवतीति वाच्यम्। स्वप्रकाशचैतन्यरूपस्याहमिति सर्वदा भासमानस्य तिरोधानायोगात्। एतेनाण्वमलाख्येनाविद्यावरणेन तिरोहितं जीवस्वरूपमिति निरस्तम्। तिरोहितत्वे संसारदशायां जीवस्वरूपस्यानवभासप्रसङ्गात्। अणुरूपे तस्मिन् किंचिदवच्छेदेन, तिरोधानं किंचिदवच्छेदेन प्रकाश इति कल्पयितुमशक्यत्वात्। एतेनापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकं संसारदशायां तिरोहितं मोक्षदशायामभिव्यज्यत इत्यपि निरस्तम्। तिरोधानासंभवाद्योगदशायामपि, तदभिव्यक्त्यनङ्गीकाराच्च। तस्मात्कर्मफलवद्विद्याफलमपि लोकविशेषप्राप्त्यानन्तरमुत्पद्यमानं किंचिदङ्गीकरणीयमित्युपपत्तिसाहित्येनाभिनिष्पत्ति-

सदृशगुणं स्वरूपं पूर्वं सदेव मलावरणापगमादाविर्भवति । 'स्वेन रूपेण' इति शब्दात् तथाऽवगम्यते । अन्यथा ह्यागन्तुकस्यापि रूपस्य स्वासाधारणत्वात् 'स्वेन' इति विशेषणमनर्थकं स्यात् । तत्र सर्वानुग्राहकस्य शिवस्य परब्रह्मणः प्रसादेन स्वावरणे मले विगलिते तत्सदृशगुणमात्मस्वरूपं प्रादुर्भवति, न कर्मफलवदुत्पद्यते । मलस्यानादित्वात् संसारोपपत्तिः । अतः स्वाभाविकमेव मुक्तस्य स्वरूपं चिदानन्दघनं सर्वज्ञत्वादिविशिष्टमाविर्भवति ॥

सू ॥ मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

आत्मस्वरूपमात्रस्य प्रागेव सिद्धत्वेऽपि मलविनिर्मुक्तस्यापरिच्छिन्नानन्दाद्या-

श्रवणस्य प्रबलत्वात्तदनुसारेण 'स्वेने'ति विशेषणमर्थसिद्धस्वकीयत्वानुवादकमित्युपपादनीयमिति भावः । मुक्तस्य स्वरूपं चिदानन्दघनं सर्वज्ञत्वादिविशिष्टमाविर्भवतीति । अत्रेदं विवक्षितम् । वस्तुतो निरतिशयानन्द एव जीवः स्वभावतः । तस्मिन्निरतिशये-स्वरूपानन्दे प्रतियोगिविशेषापेक्षतारतम्यापन्नोत्कर्षरूपा बहवस्सन्ति विशेषाः । ते सर्वे मलमायाकर्मदेहेन्द्रियावरणैस्तिरोहिताः । तेषामावरणानि तेष्वस्तित्वप्रकाशमानत्वव्यवहारं निरुन्धाना मलमायादीनां शक्तिविशेषाः । तत्रानन्दत्वसामान्यं कदापि न तिरोहितमिति संसारदशायामपि सर्वदैवात्मनि प्रेमानुवर्तते । सुषुप्तिप्रलययोर्देहेन्द्रियव्यापारोपरमेण तदावरणीयः कियान्विशेषः प्रकाशते । कृतश्रवणमननादिकस्य निदिध्यासनं कुर्वत उपर्युपरि योगभूमिकासु मलमायादिगतानामसंख्यानामावरणशक्तीनां मध्ये काचित्काचित्क्षीयत इति तत्तदावरणीया विशेषाः क्रमेण प्रकाशन्ते । मुक्तौ सर्वासामावरणशक्तीनामवगमान्निरतिशयस्वरूपानन्दः प्रकाशते । यथा खल्वरोचकव्याधिपरिपूर्णस्य चिकित्साविशेषैः किंचित्किंचिद्व्याधिशक्त्यपचये जायमाने भोज्यवस्तुरसे तत्तदावरणीया विशेषाः क्रमेण प्रकाशन्ते । सर्वात्मना व्याध्यपगमे च रसोऽपि सर्वात्मना प्रकाशते । एवमेव योगसिद्ध्यारम्भदशाप्रभृतिमुक्तिदशापर्यन्तेषु दशाविशेषेषु सार्वज्ञ्यापहतपाप्मत्वाद्याविर्भावेऽपि विशेषोऽवगन्तव्यः । इयांस्तु विशेषः । स्वरूपानन्दस्याविर्भावः प्रकाशः घनतिरोहितस्येव चन्द्रस्य घनापगमे सार्वज्ञ्यापहतपाप्मत्वादीनां तु शक्तिविशेषरूपाणां स्वस्वकार्यप्रयोजकत्वमाविर्भावः । मणिमन्त्रादिप्रतिबद्धानां वह्निगतदाहस्फोटादिशक्तीनामिव प्रतिबन्धकमण्याद्यपाये । एवं प्राक्सिद्धयोरपि स्वरूपानन्दसार्वज्ञ्यादिगुणबृन्दयोराविर्भावस्य समर्थयितुं शक्यत्वेनाप्यभिनिष्पद्यत इत्यस्य तत्परतयार्थवत्त्वसंभवान्न तत्स्वारस्यानुसारेण स्वेनेति विशेषणं सर्वथा वैयर्थ्यमापादनीयमिति । ननु स्वेनेति विशेषणावैयर्थ्यायाभिनिष्पत्तिरौपचारिकी नेतव्येत्यस्तुनाम । सा स्वरूपानन्दाविर्भावरूपापहतपाप्मत्वाद्याविर्भावरूपा चेति कुतोऽवगम्यत इत्याकाङ्क्षायां तत्रोभयथापि गमकं क्रमेण सूत्रद्वयेनोच्यते—सू० ॥ मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥ आत्मविविदिषयोपसन्नायेन्द्राय प्रजापतिना जागराद्यवस्थापन्नात्मस्वरूप उपदिष्टे तेन च 'नाहमत्र भोग्यं पश्यामी'त्यक्षिपुरुषादिषु विनाशभयदर्शनादिदोषादात्मनो न पुरुषार्थरूपतेति पृष्टे 'चैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी'ति प्रतिज्ञाय 'भगवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना तदस्यामृ-

विर्भाव उच्यते, 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इति मलप्रयुक्तजागरितायवस्थाविनिर्मुक्तस्यैव वक्तव्यतया प्रतिज्ञानात् ॥ किंच—

सू ॥ आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

तत्र 'भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इति प्रकृतापहतपाप्मत्वादिगुणक आत्मा वक्तव्यः प्रकरणादवगम्यते। 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादि प्रकृत्यैव 'भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इत्युक्तत्वात् । अतः प्रादुर्भूतस्वाभाविकापहतपाप्मत्वादिको मुक्त आत्मा ब्रह्मसदृशगुणस्वरूप इति सिद्धम् ॥

इति संपद्याविर्भावाधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ अविभागाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

पूर्वाधिकरणे ब्रह्मगुणस्वरूपसदृशं मुक्तस्य गुणस्वरूपमिति प्रतिज्ञातम् । तत्सादृश्यं मुक्तस्योपपद्यते न वेति विचारः। किं प्राप्तम्? 'एको रुद्रो न द्वितीयाय

तस्यात्मनोऽधिष्ठान'मित्यादिना यदात्मस्वरूपमुपदिष्टं तन्मलमायाकर्मादिसकलबन्धप्रहाणादाविर्भूतस्वरूपानन्दमात्मतत्त्वं भवितुमर्हति । अन्यथा पुरुषार्थरूपस्यात्मतत्त्वस्योपदेष्टव्यत्वेन प्रतिज्ञातस्योपदेशालाभात् । न च दुःखाविशिष्टत्वेनैव पुरुषार्थता भवेदिति वाच्यम् । सुषुप्तिदशायां दुःखाभाववैशिष्ट्ये सत्यप्यानन्दोत्कर्षस्फुरणाभावेनापुरुषार्थतया विनाशमेवापीतो भवति । नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति निन्दितवन्तमिन्द्रं प्रति ततो विलक्षणं पुरुषार्थरूपमात्मतत्त्वं व्याख्यास्यामीति प्रतिज्ञाय पुनरपि प्राङ्निन्दितस्यैव दुःखाभावमात्रविशिष्टस्योपदेशायोगात् । तस्मान्मलमायादिबन्धविनिर्मुक्त आविर्भूतस्वरूपानन्द आत्मा प्रजापतिविद्यायामुपदिष्ट इति प्रतिज्ञाबलादवसीयत इति भावः ॥ सू० ॥ आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥ अपहतपाप्मत्वादिगुणक आत्मा परमः प्रकृतः। स एव भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति व्याख्येयत्वेन पुनः प्रतिज्ञातः । अतस्सएवाविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणक आत्मोपदिष्ट इति प्रकरणादवसीयत इति भावः ॥

इति संपद्याविर्भावाधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ अविभागाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू० ॥ अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥ सङ्गतिपूर्वकं संशयं दर्शयति—पूर्वाधिकरण इति। चिदानन्दघनं सर्वज्ञत्वादिविशिष्टं मुक्तस्य यत्स्वरूपमभिहितं पूर्वाधिकरणे तद्ब्रह्मसाम्यरूपमेव । ब्रह्मणोऽपि हि तथाभूतमेव रूपमतस्तन्नोपपद्यत इत्याक्षेपात्पूर्वाधिकरणसङ्गतिः। तदुपपद्यते न वेति ब्रह्मसाम्यविधिनिषेधश्रुतिभ्यां संशयः। तत्र पूर्वः

नयमणिमालायाम्

अथ संपद्याविर्भावाधिकरणम् ॥ १ ॥

सू० ॥ संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥ मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥ आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

निष्पद्यते विमुक्तः केनचिदागन्तुकेन रूपेण । आगन्तुकताभावे निष्पत्त्यर्थो न संघटते ॥ ३८३ ॥

स्वेनेति विशेषणतः स्वरूपमात्रं प्रपद्यते सहजम् । तच्चान्यशिवसमत्वं निष्पत्तिर्मलतिरोधिमुक्तिः स्यात् ॥ ३८४ ॥

इति संपद्याविर्भावाधिकरणम् ॥ १ ॥

तस्थौ' इत्यादिषु ब्रह्मणः सदृशस्य द्वितीयस्य निषेधात् कस्यचिदपि बद्धस्य मुक्तस्य वा तत्सादृश्यमनुपपन्नमिति ॥ एवं प्राप्ते सिद्धान्त उच्यते । मुक्तस्य ब्रह्मणा सादृश्यमस्ति । कुतः ? 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' 'मुक्तः शिवसमो भवेत्' इति मुक्तस्य ब्रह्मगुणस्वरूपाविभागेन ब्रह्मसदृशतया दृष्टत्वात् । अतः 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति ब्रह्मसादृश्यमेवोच्यते । मुक्त आत्मा सादृश्याद्ब्रह्मस्वरूपाविभागेन स्वस्वरूपमनुभवति । यदुक्तम् 'एको रुद्रो न द्वितीयाय' इत्यादिना सादृश्यनिषेधः क्रियत इति, तत् जीवस्य जगद्व्यापाराद्यभावात् । वक्ष्यति 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च' इति । अतो ब्रह्मण इव सकलकामावाप्तिरस्य तत्साम्यमुच्यते । तथा श्रूयते—'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति । अतो मुक्तस्य ब्रह्मसादृश्यमुपपद्यते ॥

इति अविभागाधिकरणम् ॥ २ ॥

पक्षः । 'एक एव रुद्रः' 'एकमेवाद्वितीयं' 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्चे'त्यादिश्रुतिविरोधात् । बद्ध इव मुक्तेऽपि ब्रह्मसादृश्यमङ्गीकर्तुमयुक्तम् । तस्मा'त्परमं साम्यमुपैती'त्यादिश्रुतिरर्थवादरूपैवाङ्गीकरणीया । अवश्यं च 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्' 'मनसैतान्कामान्पश्यन् रमते जक्षन्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वे'त्यादिवाक्यानामर्थवादरूपत्वमङ्गीकरणीयम् । सकलवैषयिकसुखवितृष्णं ब्रह्मानन्दानुभवैकप्रेप्सुं मुमुक्षुं प्रति कामावाप्त्यादीनां पुरुषार्थत्वासंभवात् अपहतपाप्मत्वविजरत्वादीनामपि कामभोगोपयोगिनां तत एव पुरुषार्थत्वासंभवाच्चेति । सिद्धान्तस्तु मुक्तस्य ब्रह्मणा साम्यमस्त्येव । 'साम्यमुपैती'त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां तस्य तदवैलक्षण्येन दृष्टत्वात् । 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतिरपि मुक्तस्य ब्रह्मसादृश्यमुपनयति । तत्र ह्येवकार इवार्थे । यथा'विनाशमेवापीतो भवती'त्यत्र, नत्वभेदार्थे । 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेने'त्यादि (ब्र० १-३-४३-१२) सूत्रैर्जीवब्रह्मणोर्भेदस्य प्रसाधितत्वात् । सादृश्यनिषेधश्रुतयस्तु जगद्व्यापारांशे द्रष्टव्याः । अत एव सूत्रकारस्तस्य भोगमात्रे साम्यं वक्ष्यति । नचैकेनाप्यंशेन सादृश्याभावे परमसाम्यश्रवणविरोधः । तस्य विवक्षितगुणांशे अत्यन्तसाम्यविषयत्वात् । न हि तुलाधृतयोः स्वर्णशिलाशकलयोः परमसाम्योक्तौ वर्णसाम्यमपि सिद्ध्यति । यद्यपि तस्य भोगः स्वतः पुरुषार्थो न भवति । अथापि सविभूतिकब्रह्मानन्दानुभवस्य पुरुषार्थत्वादितरप्रपञ्चवत्स्वात्मानन्दस्वभोग्यजातादिकं सर्वं ब्रह्मविभूतितयानुभूयमानं भवत्येव तं प्रति पुरुषार्थः । 'सोऽश्नुते सर्वान्कामा'नित्यादिश्रुतयोऽपि तदभिप्राया इति ॥

इति अविभागाधिकरणम् ॥ २ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ अविभागाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू० ॥ अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

मुक्तस्यापि कथं स्यात् जीवस्य ब्रह्मणा साम्यम् । विश्वाधिकं हि विश्वप्रपञ्चरचनाधुरीणं तत् ॥ ३८५ ॥

एवमपि सोऽश्नुत इति श्रवणादस्त्येव भोगतस्साम्यम् । तेन ब्रह्मस्वात्मा विभक्तमनुभवति मुक्तिमितः ॥ ३८६ ॥

इति अविभागाधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ ब्राह्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

पूर्वत्र स्वयंप्रकाशमपहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टं ब्रह्मसदृशं मुक्तस्य स्वरूपमाविर्भवतीत्युक्तम् । तदुभयरूपत्वं संभवति न वेति संशयः ॥ एवं सति मतान्तरेण पूर्वपक्षः प्रवर्तते । 'स्वेन रूपेण' इति स्वरूपाविर्भावो ब्राह्मेणापहतपाप्मत्वादिकेन । ते हि ब्रह्मगुणाः प्रत्यगात्मनोऽपि स्वाभाविकाः 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्याद्युपन्यासात् 'जक्षन् क्रीडन् रममाण' इत्यादिश्रवणाच्चावगम्यते । अतो गुणसाम्यमिति जैमिनिः ॥

सू ॥ चितिमात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' 'विज्ञानघन एव' इत्यवधारणात् विज्ञानस्वरूपमात्रेण साम्यमित्यौडुलोमिः । एवमुभयदर्शनात् सविशेषनिर्विशेषत्वे सिद्धे युगपदुभयासंभवात् कालभेदादिना व्यवस्थेति ॥ अथ सिद्धान्त उच्यते—

सू ॥ एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

बादरायणस्तु परस्परविरोधाभावादुभयश्रुत्यवगतोभयस्वरूपमस्य प्रतिपादयति । तथा हि 'विज्ञानघन एव' इत्यादिना स्वप्रकाश इत्यवगतेऽपि 'य आत्माऽपहतपात्मा' इत्युपन्यासात् पूर्वेषामपहतपाप्मत्वादीनामपि सद्भावोऽवगम्यते । अत उभयप्रमाणसिद्धं रूपद्वयं परस्पराविरोधीत्युभयरूपसमुच्चयः समुचितः ।

अथ ब्राह्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० ॥ ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥ चितिमात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥ यदिदं स्वप्रकाशानन्दस्वरूपं गुणबृन्दं चाविर्भवतीत्युक्तम् । तस्योभयस्य युगपदाविर्भावो न संभवति संभवति वेति विरोधाविरोधाभ्यां संशये पूर्वः पक्षः । अपहतपाप्मत्वादिगुणबृन्देनाविर्भावः स्वप्रकाशचिन्मात्ररूपेणाविर्भावश्चेति जीवस्य द्विविधमपि रूपं द्विविधश्रुतिप्रतिपन्नं प्रत्याख्यातुं न शक्यम् । नचोभयं यौगपद्येन संभवति । अतः कंचित्कालं सगुणविद्याफलेनापहतपाप्मत्वादिगुणबृन्देनावस्थानं ततश्चिन्मात्रतयेत्येवं कालभेदेन वा सगुणनिर्गुणविद्याधिकारिभेदेन वा तदुभयं व्यवस्थापनीयमिति एकस्मिन्नेव पूर्वपक्षे ऋषिद्वयसंकीर्तनपूर्वकं सूत्रद्वयप्रणयनं परस्परविरुद्धमपि श्रुतिषु श्रूयमाणत्वादृषिसंप्रतिपन्नत्वाच्चावश्यमङ्गीकरणीयम् । न च तदुभयं युगपदेकस्मिन्नङ्गीकर्तुं युक्तम् । अतः कालभेदादिना व्यवस्थापनीयमिति पूर्वपक्षदृढीकरणार्थम् ॥ सू० ॥ एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥ प्रज्ञानघनत्वं हि कार्त्स्न्येन स्वप्रकाशत्वं यथा सैन्धवखिल्यस्य रसघनत्वं कार्त्स्न्येन लवणरसत्वं तन्न गुणान्तरव्यव-

विरोधे हि कालभेदाद्यपेक्षा । अतो ज्ञानरूपत्वेन स्वयंप्रकाशमपहतपाप्मत्वादियोगात् कल्याणगुणविशिष्टं च ब्रह्मसदृशं मुक्तस्वरूपमिति युक्तम् ॥

इति ब्राह्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ सङ्कल्पाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

पूर्वत्र मुक्तस्य स्वयंप्रकाशस्य सत्यसङ्कल्पत्वमुक्तम् । तदुपपन्नं न वेति विचिकित्सा ॥ किं प्राप्तम्? मुक्तस्य भोग्यवस्तुविषये न सङ्कल्पमात्रं हेतुः बाह्यहेतुनैरपेक्ष्येण तावता तदसंभवादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । सङ्कल्पमात्रेण सकलभो-

---

च्छेदकम् । अतो विरोधाभावाद्युगपदुभयं संभवतीति न व्यवस्थापेक्षेति सिद्धान्तः । 'आह च तन्मात्र'मिति (ब्र० ३-२-१६) सूत्रसिद्धस्यैवार्थस्यायं प्रपञ्चस्तद्दृढीकरणार्थः॥

इति ब्राह्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ सङ्कल्पाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू० ॥ सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥ एवं त्रिभिरधिकरणैर्मुक्तानां स्वरूपानन्दस्य गुणबृन्दस्य चाविर्भाव उक्तः । तत्र गुणबृन्दे सत्यसङ्कल्पत्वं न संभवति । तद्धि 'सङ्कल्पादेवास्य पितरस्समुत्तिष्ठन्ती'त्यादिश्रुत्युक्तसङ्कल्पमात्रेण पित्रादिस्वभोगोपकरणस्रष्टृत्वं । तन्न सङ्गच्छते । विमतं भोगोपकरणं सङ्कल्पाधीनसङ्कल्पयितृव्यापारान्तरापेक्षसंपादनं सङ्कल्पसाध्यत्वादिति प्रमाणविरोधात्। ततश्च यथा विज्ञानघन एवेत्यवधारणं श्रुत्यन्तरसिद्धस्य गुणान्तरस्य न व्यवच्छेदकमेवं 'सङ्कल्पादेवे'त्यवधारणमप्यनुमानसिद्धस्य व्यापारान्तरस्य न व्यवच्छेदकम् । नचेश्वरसङ्कल्पसाध्ये व्यभिचारः । पक्षसमत्वात् । 'उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि' (ब्र० अ २ पा १ सू १४) इत्यधिकरणे परमेश्वरस्य सङ्कल्पमात्रेण कारणान्तरोपसंहारनिरपेक्षेण स्रष्टृत्वं देवादिदृष्टान्तेनोपपादितं 'देवादिवदपि लोके' इति । यदा मुक्तानामपि सत्यसङ्कल्पत्वं न संभवतीत्याक्षिप्यते तदा कुतो देवानां तत्सिद्ध्येत् कुतस्तरां च तद्दृष्टान्तेन परमेश्वरस्येति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु युक्तं 'विज्ञानघन एवे'त्येवकारस्य गुणान्तराव्यवच्छेदकत्वं 'पटोऽयं शुक्ल एवे'तिवद्विशेषणसङ्गतत्वेनायोगव्यवच्छेदपरत्वात् । इह तु 'सङ्कल्पादेवे'त्येवकारस्सङ्कल्पयितृव्यापारान्तरव्यवच्छेदक एव 'पार्थ एव धनुर्धर' इतिवद्विशेष्यसङ्गतत्वेनान्ययोगव्यवच्छेदकत्वात् श्रुति-

---

नयमणिमालायाम्

अथ ब्राह्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० ॥ ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥ चितिमात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥ एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

ब्राह्मेणाविर्भावं गुणबृन्देन ब्रवीत्येका । चिन्मात्रेणान्या श्रुतिरुभयमिदं कालभेदतो योग्यम् ॥ ३८७ ॥
मैवं विरोधहानेर्न कालभेदव्यवस्थितिः कामी । विज्ञानमात्रतास्य हि कार्त्स्न्येन स्वप्रकाशत्वम् ॥ ३८८ ॥
सा मुक्तस्याम्नाता निवर्तिका नेतरगुणानाम् । सैन्धवखिल्यस्य यथा रसघनता धवलादीनाम् ॥ ३८९ ॥

इति ब्राह्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

ग्यवस्तुसिद्धिरस्ति। तथाहि श्रूयते। 'स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इत्यादि। अतोऽस्य सङ्कल्पमात्रमेव सकलभोग्यवस्तुसंपादने हेतुः। न बाह्यहेत्वपेक्षा ॥

सू ॥ अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

यत एव ब्रह्मस्वरूपापन्नोऽयं अपहतपाप्मत्वादिगुणकः अत एवानन्याधिपतिः स्वतन्त्रः। कदाचिदपि न कर्माधीनः। कर्मणो विनष्टत्वात्। नास्य परमेश्वरो नियामकः। प्रवाहसिद्धतदाज्ञारूपविधिनिषेधशास्त्रपथातीतत्वात्। कुतः? पशुत्वव्यावृत्तेः। मलापगमेन हि शिवत्वमेवास्य सिद्धम्। शिवत्वं नाम निखिलमलसंपर्करहितनिरतिशयमङ्गलास्पदत्वरूपं शिवसदृशस्वभावत्वम्। सर्वज्ञत्वादिरिह शिवस्य स्वभावः। अतोऽस्य मुक्तस्य शिवसदृशस्य सर्वज्ञत्वमनादिबोधत्वं नित्यतृप्तत्वं स्वतन्त्रत्वं सर्वशक्तिमत्त्वमलुप्तशक्तिकत्वमनन्तशक्तित्वं चेति। आत्मज्ञानसङ्कोचरूपो हि संसारः। सङ्कोचकारणमलापगमेऽस्य सर्वज्ञत्वम्। अत ए-

---

विरोधे च सामान्यतो दृष्टानुमानस्याप्रमाणत्वात्। अतो युक्तं मुक्तानां सत्यसङ्कल्पत्वमिति। 'संपद्याविर्भाव' इति (ब्र० अ ४ पा ४ सू १) सूत्रे स्वरूपानन्दस्य सर्वज्ञत्वादिषट्कस्यापहतपाप्मत्वाद्यष्टकस्य चाविर्भावो विवक्षितः। अत एव तत्सूत्रभाष्ये चिदानन्दघनं सर्वज्ञत्वादिविशिष्टमाविर्भवतीत्युक्तम्। तत्रापहतपाप्मत्वाद्याविर्भावः प्रागुदाहृतेन प्रजापतिविद्यावाक्येनावगम्यते। सर्वज्ञत्वाद्याविर्भावः कुतोऽवगम्यत इत्याकाङ्क्षायामपहतपाप्मत्वादित एवेति प्रतिपादयितुं सूत्रम्। सू० ॥ अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥ अनन्याधिपतिशब्दोक्तं स्वातन्त्र्यमङ्गान्तराणामप्युपलक्षणमित्यभिप्रेत्य मलाद्यावरणनिवृत्तिपूर्वकापहतपाप्मत्वाद्याविर्भावोक्त्यैव सार्वज्ञ्यादिषडङ्गान्तराणामप्युपलक्षणमित्यभिप्रेत्य मलाद्यावरणनिवृत्तिपूर्वकाःपहतपाप्मत्वाद्याविर्भावोक्त्यैव सार्वज्ञ्यादिषडङ्गाविर्भावसिद्धिमुपपादयन्प्रथममपहतपाप्मत्वोक्त्या स्वातन्त्र्यसिद्धिमुपपादयति—अत एवेति। नन्वन्तर्यामिपारतन्त्र्यं मुक्तिदशायामप्यस्तीति 'तस्य च नित्यत्वा'दिति द्वितीयाध्यायसूत्रेणाविष्कृतं कथं स्वातन्त्र्यमित्याशङ्क्याह—कदाचिदपीति। कर्माधीनत्वरूपं पारतन्त्र्यमत्र व्यावर्त्यते न त्वन्तर्यामिप्रेरणाधीनव्यापारत्वरूपमिति भावः। ननु प्राचीनकर्मणां विनष्टत्वेऽपि परमेश्वराज्ञारूपविधिनिषेधोल्लङ्घनात्पुण्यपापे स्यातामित्याशङ्क्याह—नास्य परमेश्वर इति ॥ श्रुतिस्मृतिरूपस्वाज्ञाविषयत्वापादनेन नियामको भवतीत्यर्थः। अत एवाह—प्रवाहसिद्धेति। हेत्वसिद्धिमाशङ्क्याह—पशुत्वव्यावृत्तेरिति। मलमायादिपाशबन्धविषयत्वं पशुत्वं। पशुत्वव्यावृत्तौ सत्यां शिवभावाविर्भावे तदन्तर्गततया सार्वज्ञ्यादिसिद्धिमाह—मलापगमेन हीति। मुक्तिश्शिवत्वरूपेति भारतेप्याविष्कृतम्—'धर्मान्वेषी तपः कर्तुं यतेत सततं प्रिये। अमरत्वं शिवत्वं च तपसैवाप्नुयान्नर' इति। संप्रतिपन्नमुक्तधर्मान्तरसिद्धिहेतुनैव तदीयसर्वज्ञत्वादिसिद्धिमुपपादयति—आत्मज्ञानेत्यादिना। अस्य सर्वज्ञत्वमिति। अनादिबोधत्वस्यापि तदुपलक्षणम्। अत एव ज्ञानस्येति। तत्त-

वाज्ञानस्य संसारनिदानस्य समूलनिवृत्तेः परिच्छिन्नापरिच्छिन्नदेहाद्यभिमानरूपभ्रमनिवृत्तिः। यतो ह्यस्य जरामरणशोकराहित्यं। अत एव कर्मवश्यत्वाभावात् स्वतन्त्रत्वं। निरतिशयस्वरूपानन्दानुभवैकरसिकतया स्वात्मारामत्वेन नित्यतृप्तत्वं। अत एवास्य जिघत्सापिपासादिराहित्यम्। अलुप्तसर्वशक्तिकत्वादस्य सत्यकामसत्यसङ्कल्पत्वम्। तस्मादसौ परमेश्वरश्च अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकयुक्तः श्रूयते। अतो मुक्तस्य शिवसदृशस्य स्वातन्त्र्यं युक्तमेव॥

इति सङ्कल्पाधिकरणम् ॥ ४ ॥

द्विषयावरणभूतानामाणवमलस्य शक्तिविशेषाणां समुदायस्संसारकारणमज्ञानं तस्य सर्वस्यापि मूलम्। सार्वज्ञ्यत्वादिकपरमेश्वरशेषत्वादियुक्तनिजस्वरूपावरणभूता तच्छक्तिः तस्य सर्वस्याप्यावरणशक्तिसमुदायस्य निवृत्त्यैव हि 'शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येती'त्यस्य मोहशब्दोक्तस्य परिच्छिन्नदेहाद्यभिमानरूपस्य भ्रमस्य निवृत्तिरभ्युपेयते। तत एवास्य सर्वज्ञत्वं सङ्कुचितस्यावृतस्य ज्ञानस्य प्रागपि सत्त्वाङ्गीकारादनादिबोधत्वं च सिद्ध्यतीति भावः। **यतो ह्यस्य जरामरणेति**। यतः कर्मवश्यत्वाभावादस्य जरामरणशोकराहित्यम्। **अत एव स्वतन्त्रत्वं** सिद्ध्यतीत्यर्थः। **अत एवास्य जिघत्सेति**। स्वरूपानन्दानुभवादेव ह्यस्य जिघत्सापिपासाराहित्यमुपपादनीयम्। तत एव नित्यतृप्तत्वं सिद्ध्यतीति भावः। **अलुप्तेति**। अलुप्तशक्तिकत्वमनन्तशक्तिकत्वं च विना सत्यकामत्वं सत्यसङ्कल्पत्वं च न सिद्ध्यतीति तत एव तदुभयं सिद्ध्यतीत्यर्थः। **परमेश्वरश्चेति** दृष्टान्तार्थम्। **स्वातन्त्र्यमिति**। स्वातन्त्र्योपलक्षितं सर्वज्ञत्वादिषट्कं युक्तमेवेत्यर्थः। केषुचिन्मूलकोशे'ष्वत एव चात्मन्यधिपति'रिति सूत्रपाठो दृष्टः। तत्राप्यात्मन्यधिपतिरात्मेश्वर इत्यनन्याधिपतिरित्यनेन समानार्थः॥

इति सङ्कल्पाधिकरणम् ॥ ४ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ सङ्कल्पाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू० ॥ सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥ अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

मुक्तः पित्रादीनां स्रष्टा सङ्कल्पमात्रेण। इत्येतदनुपपन्नं लोके सङ्कल्पमोघतादृष्टेः ॥ ३९० ॥

अस्य हि याथाकाम्यं शास्त्रनिषिद्धमपि संभवात्किञ्चित्। सङ्कल्पहतिं कुर्यान्माहेश्वराज्ञातिलङ्घनत्वेन ॥ ३९१ ॥

मैवं यन्नापेक्षा तत्सृष्टिर्ब्रह्मसृष्टिरिव। सङ्कल्पादेवेति श्रुतिफणितेरनतिशङ्क्यत्वात् ॥ ३९२ ॥

अत एवात्मन्यधिपतिरसौ स्वतन्त्रो विमुक्तपशुभावः। नैतस्य बन्धकृदघं न नियन्ता तन्महेश्वरस्सोऽपि ॥ ३९३ ॥

इति सङ्कल्पाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ अभावाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

पूर्वं मुक्तस्य स्वयंप्रकाशत्वं सत्यसङ्कल्पत्वादिवैशिष्ट्यं चोपपादितम् । इह तस्य सशरीरत्वमशरीरत्वमुभयं वेति विचारः प्रवर्तते । बादरिस्तावत् मुक्तस्य देहेन्द्रियाद्युपकरणाभावं मेने । 'निष्कलं निष्क्रियम्' इत्यादिकं ब्रह्मणस्तदभावमाह हि तत्स्वरूपस्य मुक्तस्यापि तथात्वमिति ।

सू ॥ भावं जैमिनिर्विकल्पाम्नानात् ॥ ११ ॥

जैमिनिस्तु 'स एकधा भवति त्रिधा भवति' इत्यादौ देहेन्द्रियादिभिः विविधत्वश्रुतेस्तद्भावमेव मेने । तदेवं सदेहत्वश्रुतेर्विदेहत्वश्रुतेश्च किमस्य तात्त्विकमिति संशये विदेहत्वमेव तात्त्विकम् । 'मनसैतान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोक' इति बाह्येन्द्रियाद्यभावो हि मुक्तस्य श्रूयते । ब्रह्म च बाह्येन्द्रियादिरहितं श्रूयते 'सत्यात्म प्राणारामं मनआनन्दम्' इति । आत्मन्येवारामो न बाह्ये, मनस्येवानन्दो न बाह्ये करण इति हि तत्र निरुक्तिः । अतो मुक्तस्य विदेहत्वमेव । सदेहत्वस्य तु पुरुषभेदाद्व्यवस्थेति । एवं प्राप्ते सिद्धान्त उच्यते—

सू ॥ द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

उभयश्रुतेः सशरीरत्वमशरीरत्वं च स्वेच्छया मुक्तस्येति भगवान् बादरायणो

अथ अभावाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू० अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥ भावं जैमिनिर्विकल्पाम्नानात् ॥ ११ ॥ मुक्तस्य स्वरूपगुणविचारानन्तरं देहेन्द्रियविचार इति सङ्गतिः । मुक्तस्य सशरीरत्वमशरीरत्वं च श्रूयमाणं विद्याविशेषानुष्ठातृपुरुषभेदेनोपपादनीयमुतैकस्मिन्नेव पुरुषे सङ्कल्पभेदेनेत्युभयथा संभवात्संशयः । तत्र पूर्वः पक्षः । मुक्तस्य शरीरं भोगार्थं नापेक्षितं ब्रह्मसादृश्यं प्राप्तस्य तस्य ब्रह्मण इव भोगस्य मानसत्वौचित्या'न्मन आनन्द'मिति ब्रह्मण इव 'मनसैतान्कामान्पश्यन्रमते' इति तस्यापि भोगस्य मानसत्वश्रवणाच्च 'निष्कलं निष्क्रिय'मिति मन्त्रे ब्रह्मणो भोगार्थशरीरनिषेधेन तस्यापि तथाभूतशरीराभावस्याङ्गीकर्तव्यत्वाच्च। तत्र हि मन्त्रे शरीरावयवतत्क्रिययोर्निषेधः शरीरनिषेधः पर्यवस्यन्भोगोपकरणशरीरनिषेधो भवेत् । साधकानुग्रहार्थस्योमासहायत्वादिविशिष्टदिव्यविग्रहस्याङ्गीकारात् । न च तद्वन्मुक्तस्य साधकानुग्रहार्थं शरीरमङ्गीकर्तव्यम् । तेन कर्तव्यस्य साधकानुग्रहस्याभावात् । तस्मादशरीर एव परममुक्तः । 'स एकधा भवति त्रिधा भवती'त्यादेरच्छेद्ये जीवे स्वतोऽसंभवतः शरीरभेदोपाधिकत्वं वक्तव्यमिति यत्सशरीरत्वमापतति तद्विद्याविशेषानुष्ठानादवरमुक्तिं प्राप्तस्य कल्पनीयमिति 'ब्राह्मेण जैमिनि'रित्यधिकरण (ब्र० ४-४-६-३) इव अत्रापि ऋषिद्वयसङ्कीर्तनं युक्तम् । सूत्रद्वयं पूर्वपक्षदृढीकरणार्थम् । द्वितीयसूत्रे विकल्पो विविधप्रकारः बहुदेहत्वमित्यर्थः । एवं प्राप्ते सिद्धान्तः—सू० ॥ द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥ 'यत्र नान्यत्पश्यती'त्यादिवाक्यप्रति-

मन्यते। यथा द्वादशाहः उभयश्रुतेः सत्रमहीनं च तद्वदिति । अत्र पौराणिकी फणितिः "सर्वज्ञाः सर्वगाः शुद्धाः परिपूर्णाः स्वभावतः । शिवतुल्यबलोपेताः परमैश्वर्यसंयुताः ॥ सदेहाश्च विदेहाश्च भवन्त्यात्मेच्छया पुनः ॥" इत्यादिका शिवपदारूढविषया। अत उभयविधत्वं युज्यते । एकस्यैव कालभेदादुभयव्यवस्थामाह—

सू ॥ तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

मुक्तः स्वेच्छया कदाचित् बहूनि शरीराणि सृष्ट्वा तदनुप्रवेशेन विहरति। कदाचिदुपसंहृतशरीरश्च वर्तते। शरीराद्यभावावस्थायां मुक्तः स्वप्ने परमेश्वरसृष्टं रसादिकं मनसा बद्धपुरुष इव परमेश्वरसृष्टमेव रसं भुङ्क्ते । किमुक्तं भवति स्वप्ने पुरुषो यथा शरीरेन्द्रियादिनैरपेक्ष्येण केवलेन मनसैवेश्वरसंपादितान् विषयान् भुङ्क्ते, तथा मुक्तोऽपि स्वभूतेन मनसैव ब्रह्मस्वरूपरसमनुभुङ्क्त इति ॥

सू ॥ भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

स्वेच्छासृष्टशरीराद्युपकरणभावे जाग्रत्पुरुष इव सर्वकामं भुङ्क्ते । ननु यदि मुक्तस्य प्राकृतवस्तुदर्शित्वरूपं भोक्तृत्वं, तर्हि अपुरुषार्थप्रपञ्चदर्शिनो मुक्तस्य न

पन्ननिरतिशयात्मकपरब्रह्मविषयायां भूमविद्यायां श्रुतस्य 'स एकधा भवती'त्यादेरवरमुक्तिविषयत्वं न युक्तम्। अतो यथा 'द्वादशाहमृद्धिकामाः अपि यद्वादशाहेन प्रजाकामं याजये'दिति श्रुतिद्वयानुसारेण द्वादशाहस्य सत्राहीनोभयरूपत्वम्। एवं मुक्तस्य सदेहविदेहश्रुत्यनुसारेण तदुभयरूपत्वमङ्गीकरणीयम्। तच्च स्वसङ्कल्पात् 'सदेहाश्च विदेहाश्च भवन्त्यात्मेच्छया पुनः' इत्युपबृंहणादिति । ननु विदेहावस्थायां मनोमात्रेण कथं कामभोगः। यदि स तन्मात्रेणापि मुक्तस्य संभवति तर्हि कदाचिद्देहापेक्षा किमर्थेत्याशङ्कां निराकर्तुं विदेहसदेहावस्थयोर्भोगविशेषप्रतिपादनार्थमुपरितनसूत्रद्वयम्। सू० ॥ तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥ सन्ध्यवत्सूक्ष्मविषयोपभोग इति विशेषोपपत्तेरित्यर्थः। शरीरस्यान्तः परमेश्वरसृष्टेषु वासनामयेषु सूक्ष्मेष्वर्थेषु मानसप्रत्यय एव चाक्षुषत्वाद्यभिमानरूपः स्वप्न इत्यङ्गीकृत्य सन्ध्यवदिति दृष्टान्तः कृतः। तत्र सूक्ष्मत्वांश इव परमेश्वरसृष्टत्वांशेऽपि सन्ध्यदृष्टान्त इति तत्स्वारस्यमनुसरन्नाह—परमेश्वरसृष्टमिति । ब्रह्मस्वरूपरसमिति । सविभूतिकब्रह्मानन्दमित्यर्थः। 'मनसैतान्कामान्पश्यन्रमत' इति श्रुतौ परमेश्वरसृष्टमिति प्राचीनभाष्यवाक्ये च केवलमानसानुभवेऽपि विभूत्यनुप्रवेशवर्णनात्। सू० ॥ भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥ उपपत्तेरित्यनुवर्तते। तथा च मुक्तस्य शरीरादिसद्भावे जाग्रत इव स्थूलविषयभोगोपपत्तेरित्यर्थः । ननु यदा कश्चिन्मुक्तः सदेहः अन्यश्च विदेहः तदा तया स्पष्टास्पष्टविषयौ भोगाविति मुक्तिफलेऽप्युत्कर्षापकर्षौ प्रसज्येयाताम्। नैव दोषः। सविभूतिकब्रह्मानुभवस्य सर्वान्प्रत्येकरूपत्वात्। तथाहि यदा कश्चिद्विदेहः तदा तस्य स्वप्नदश इव वासनाभिः सूक्ष्मान्कांश्चन विषयानीश्वरः सृजति। ते च स्थूलप्रपञ्चान्तर्गतविषयाश्चेति द्विविधैरपि विभूतिभेदैर्विशिष्टं ब्रह्म सदेहानां विदेहानां च सर्वेषामपि मुक्तानामास्वाद्यम्। अतो न तस्यापि सविभूतिकब्रह्मानुभवे विशेषः। कथं तर्हि 'तन्वभाव

संसारदुःखानुषङ्गाभावसिद्धिरिति चेन्न । मुक्तस्यापुरुषार्थरूपेण प्रपञ्चदर्शनाभावात् । मुक्तेन ब्रह्माकारं हि दृश्यते विश्वमेतत् । तथा हि श्रूयते । 'एतत्ततो भवति । आकाशशरीरं ब्रह्म । सत्यात्म प्राणारामं मन आनन्दम् । शान्तिसमृद्धममृतम्' इति । पूर्वत्र 'आप्नोति स्वाराज्यम् । आप्नोति मनसस्पतिम्' इति स्वाराज्यसुखैकरसं शिवस्य परब्रह्मणः पदं मनसस्पतिं ज्ञानशक्त्यधिष्ठातृभूतमाप्नोति योगीत्युक्तम् । तदा स किंविशिष्ट इत्याकाङ्क्षायां 'वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः । श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिरि'ति वागादीनां स्वेच्छाधीनत्वेन तदाधिपत्यमुक्तम् । तदेवंविधस्य मुक्तस्य परमाकाशरूपशिवपदाधिरूढस्य स्वेच्छाधीनविशुद्धवागादिकरणस्य ततः तत्पदप्राप्त्यनन्तरं एतत् विश्वजालं भवति । किं भवति? आकाश-

---

इत्यादिसूत्राभ्यां विदेहत्वावस्थायां सूक्ष्मभोगः सदेहत्वावस्थायां स्थूलभोग इति विशेप उक्तः । कथंचिद्विदेहत्वावस्थायां तदीयवासनामयसूक्ष्मविषयसृष्टिरप्यस्ति न तु सदेहत्वावस्थायामित्येव विशेषस्सूत्राभ्यामुक्त इति गृहाण । एतेन कश्चिन्मुक्तः सङ्कल्पेन बहूनि भोगोपकरणानि सृजेत्कश्चिदल्पानीति तयोर्भोगतारतम्यं स्यादित्यपि शङ्का निरस्ता । सर्वान्मुक्तान्प्रति स्वसृष्टपरसृष्टसर्वविधविभूतिविशिष्टब्रह्मानन्दानुभवस्यैकरूपत्वात् । नन्विति । यदि मुक्तस्य सविभूतिकब्रह्मानुभवः तदा मुक्तानुभववासनासृष्टभोगोपकरणानां मुक्तमात्रभोग्यानां सुखैकरूपत्वेऽप्यमुक्तसाधारणस्य स्थूलप्रपञ्चस्य सुखदुःखकरंबितत्वात्तदनुभवितुर्मुक्तस्यामुक्तवद्दुःखानुभवोऽपि स्यात् । इयांस्तु विशेषो भवेत् । अमुक्तस्य दुःखहेतुकतिपयविषयानुभव इत्यल्पं दुःखं । मुक्तस्य तु यद्यावद्दुःखानुभवहेतुभूतं दुर्गन्धादिविषयजातं तस्य सर्वस्याप्यनुभवोऽस्तीत्यधिकं दुःखमिति । तस्मादयुक्तस्सविभूतिकब्रह्मानुभव इति शङ्कार्थः । संसारनिदानपुण्यपापरूपदोषाक्रान्तेनामुक्तेन स्वतन्त्रतयानुभूयमाने प्रपञ्चे कतिपयस्य यथाकर्म दुःखरूपत्वेऽपि तद्दोषरहितेन ब्रह्मविभूतितयानुभूयमानस्य तस्य सुखरूपत्वमेव भवति । यथा पित्तोपहतरसनेनास्वाद्यमानस्य शर्करादेर्दुःखरूपत्वेऽपि तद्रहितेनास्वाद्यमानस्य सुखरूपत्वं यथा च राजकुमारेण पुरतः स्वतन्त्रतयानुभूयमानस्य महासैन्यस्य दुःखरूपत्वेऽपि ततस्तस्यैव स्वपितृविभूतितयावगम्यमानस्य सुखरूपत्वमिति परिहारार्थः। मुक्तस्य ब्रह्मविभूतितया प्रपञ्चदर्शने श्रुतिमुदाहरति—तथाहि श्रूयत इति। एतद्विश्वजालमाकाशशरीरं ब्रह्मैव भवतीत्येतन्मुक्तं प्रत्युच्यत इति दर्शयितुं मुक्तस्य प्रकृतत्वमाह—पूर्वत्रेति । स्वः स्वर्गः 'देवा ह वै स्वर्गं लोकमगमन्नि'ति श्रुतिप्रसिद्धनिरतिशयसुखात्मकं परब्रह्मणः पदं तत्र राजतीति स्वराट् तस्य भावः स्वाराज्यं तदाप्नोतीत्यस्य ब्रह्मणः पदं प्राप्नोतीत्यर्थे पर्यवसानमभिप्रेत्य व्याचष्टे—स्वाराज्यमिति । मनः ज्ञानशक्तिरूपा पारमेश्वरी तदधिष्ठाता शिवो मनसः पतिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—मनसस्पतिमिति । ब्रह्मभिन्नं विश्वजालं कथं मुक्तस्य ब्रह्म भवेदित्याकाङ्क्षायां चिच्छक्त्युपादानकस्य विश्वजालस्य चिच्छक्तिद्वारा ब्रह्मापृथग्भावात्तस्य च मुक्तेन साक्षात्कृतत्वादिति दर्शयितुं 'आकाशशरीर'मिति श्रुतौ विशेषणं कृतम् । तत्राकाशशब्दस्य

शरीरं ब्रह्मैव परमानन्दलक्षणपरमाकाशशरीरं ब्रह्मैव भवति । परप्रकृतिरूपा परमसत्ता प्रकाशानन्दसमरसा । परशक्तिर्हि ब्रह्मणः स्वरूपतया परमाकाश उच्यते या मुक्तानां परमेश्वरस्य च साक्षादर्थक्रियाहेतुः, परम्परयाऽन्येषाम् । तथा हि 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति' 'रसो वै सः । रसꣳह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' इति सर्वानुभवविषयत्वमस्याः श्रूयते । तथा च 'स एको मानुष आनन्द' इत्यारभ्य 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इति ब्रह्मपर्यन्तमुपाधितिरोधानादानन्दाविर्भावस्तारतम्येन श्रूयते । निरुपाधिकतया ब्रह्मणि मुक्ते च परिपूर्णो वर्तते स आनन्दः 'स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'ति श्रवणात् । ब्रह्मार्पणबुद्ध्या निष्कामानुष्ठिताग्निहोत्रादिकर्मा परविद्वानकामहतः श्रोत्रियः । तस्य जीवत एव मुक्तस्य ब्रह्मणश्च तुल्य एवानन्दः । तस्य योगातिशयेन तत्तद्भूमिमधिरूढस्य पूर्वत्र पूर्वत्र भूमावभ्यासः स्वल्प इति तदनुसारेण तत्तद्भूमौ तदीयानन्दाविर्भावस्य मानुषाद्यानन्दसाम्यकृतिरिति न विरोधः । अतोऽयमेव परमानन्दः परप्रकृतिः परमाकाशः पराभेदात् 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादि'ति

चिच्छक्तिरर्थ इत्येतद्दर्शयति—परप्रकृतिरूपेति । परमसत्तेति । ब्रह्मवत्प्रपञ्चस्यापि सैव सत्तेति पारम्यम् । प्रकाशानन्दसमरसा चिदानन्दघना परशक्तिर्हि परमाकाशः । सा परब्रह्मणः स्वरूपतयोच्यत इत्यन्वयः । शरीरपदव्याख्यानं स्वरूपतयेति । तस्यास्सर्वदा सर्वोपजीव्यत्वमाह—येति । साक्षाद्वृत्त्युपधानमनपेक्ष्यार्थक्रियाहेतुरखण्डानन्दतयास्वादहेतुः आस्वादनीयेति यावत् । परम्परयेति । पुण्यविशेषानुसार्यभिव्यक्तिविशेषहेतुवृत्त्युपधानद्वारेत्यर्थः । एतदेवोपपादयति—तथाहीत्यादिना । अननं प्राणवायुव्यापारः प्राणनं चक्षुरादिव्यापारः । अनेन लौकिकव्यापारहेतुत्वमप्यस्तीति दर्शितम् । 'एष ह्येवे'ति वाक्याभिप्रायः तद्धेतुव्यपदेशाच्चेत्यानन्दमयाधिकरणे (ब्र० १ पा० १ सू० १) वर्णितः । ब्रह्मपर्यन्तमिति । ब्रह्मणः प्रागित्यर्थः । ब्रह्मणि मुक्ते चेति । अनुभाव्यत्वसंबन्धो विवक्षितः नाधाराधेयभावः । तस्य मुक्तसाधारण्याभावात् 'स एको ब्रह्मण' इति श्रुतावनुभाव्यत्वसंबन्ध एव षष्ठ्यर्थः । तस्य जीवत एव मुक्तस्येति । तथाभूतः श्रोत्रियो यदा चरमदेहावसाने मुक्तो भवति तदा तस्य परब्रह्मणश्च तुल्य एव निरतिशयानन्दः । स यदा जीवद्दशायां योगमभ्यस्यति तदतस्या योगभूतिकाभेदानुसार्यभिव्यञ्जकतारतम्यात्क्रमेण मानुषानन्दादितुल्यानन्दाविर्भावः । एवं सत्यकामहतश्रोत्रियशब्दोक्तानां मुक्तानामेवानन्दतारतम्यमुच्यत इति विरोधो नाशङ्कनीयः । 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इति पर्याय एवाकामहतश्रोत्रियशब्दस्य मुक्तिदशाविषयत्वात् प्राचीनपर्यायेषु तस्य तस्य जीवन्मुक्तिदशाविषयत्वादित्यर्थः । अस्त्वेवंभूतमहिमा परमाकाशः । तथापि कथं ब्रह्मणस्तत्स्वरूपत्वं धर्मिधर्मभावेन भेदसत्त्वादित्याशङ्क्य 'अभेदव्यपदेशोऽयमौपचारिकः' 'आनन्दो ब्रह्मे'ति श्रुत्यन्तर इवेत्यभिप्रेत्याह—अतोऽयमेवेति । 'यद्यप्याकाशशरीर'मित्यत्रायुतसिद्धप्रकारपरः शरीरशब्द इति वक्तुं शक्यम् । तथापि तदुपादा-

ब्रह्मत्वेन जगत्कारणत्वेन श्रूयते । तस्याभिव्यक्तिः 'सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता' इति । अतो मुक्तानां परमानन्दरूपपरमाकाशशरीरकं ब्रह्म जगद्भवतीति परमानन्दानुप्रविष्टानामेषां ब्रह्मण इव दुःखानुषङ्गाभावः ॥

इति अभावाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ प्रदीपवदावेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

सूचितं हि पूर्वत्र मुक्तात्मनोऽपि स्वेच्छयाऽनन्तशरीरपरिग्रहणसामर्थ्येन विभुत्वम् । तदिह युज्यते न वेति विचार्यते । 'सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' 'इमांल्लोकान् कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चरन्' इत्यादिषु मुक्तस्य परिच्छिन्नतया सञ्चारावगमान्न व्यापकत्वमुचितम् । अतो बहुशरीरपरिग्रहणं क्रमेणैव, न युगपदिति पूर्वः पक्षः ॥ सिद्धान्तस्तु । घटादिपरिच्छिन्नस्य प्रदीपस्य परिच्छेदापाये स्वप्रभया यथा गृहादिव्याप्तिः, तथा मुक्तस्य स्वशक्तितिरोधायकमलापाये स्वश-

---

नकत्वेन तदभिन्नस्य विश्वजालस्य ब्रह्मसामानाधिकरण्यमभेदेनोपपादयितुं तस्य स्वरूपपरतया व्याख्यानं कृत्वा तदौपचारिकत्वेनोपपादितम् । वस्तुतस्तस्यायुतसिद्धप्रकारपरत्वेऽपि न दोषः। विश्वजालस्याप्ययुतसिद्धप्रकारत्वादेव सामानाधिकरण्योपपत्तेः। तस्येति। तस्य परमाकाशस्य । अभिव्यक्तिः महिमप्रकाशनम् । भृगुवल्ल्यामत एव 'सैषा भार्गवी'त्यादिना तस्यास्तत्परत्वमुक्तमित्यर्थः । अवान्तरप्रमेयोपसंहारेणाधिकरणार्थं निगमयति— अतो मुक्तानामिति ।

इति अभावाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ प्रदीपवदावेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू० ॥ प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥ सूचितं हीति । पूर्वाधिकरणे 'स एकधा भवती'त्यादि श्रुत्युदाहरणेन मुक्तस्य विभुत्वं सूचितम् । अणुत्वे युगपदनेकशरीरपरिग्रहानुपपत्तिरित्यर्थः । अनेकशरीरपरिग्रहश्रवणादणुत्वश्रवणाच्च संशयः । संचरणादिलिङ्गेनाणुत्वस्य प्रतिष्ठितत्वादनेकशरीरपरिग्रहः क्रमिको व्याख्येय इति पूर्वः पक्षः। क्रमिकतायामेकधा त्रिधा पञ्चधेत्यादिपक्षभेदोपन्यासानुपपत्तेर्युगपदेव कदाचित्कदाचिदनेकशरीरपरिग्रहो वाच्यः । स च धर्मज्ञानविकासेनोपपद्यते । अवश्यं हि संसारदशायामपि हस्तिपुत्तिकादिशरीरेषु परिभ्रमतो जीवस्य तत्तद्देहव्याप्त्यनुगुणसङ्कोचविकासशा-

---

नयमणिमालायाम्

अथ अभावाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू० ॥ अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥ भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥ द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥ तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥ भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

क्वचिदस्य देहभावस्तदभावो वाऽवगम्यते क्वचन । अत्र श्रुतिद्वयस्य व्यवस्थितिः पुरुषभेदेन ॥ ३९४ ॥

मैवं श्रुतेरयं स्यान्निजेच्छया सतनुरतनुश्च । तदभावे स्वप्नदगिव तद्भावे जाग्रदिव भोगी ॥ ३९५ ॥

इत्यभावाधिकरणम् ॥ ५ ॥

क्त्या विश्वव्याप्तिः आवेशः भवति। तथा हि दर्शयति श्रुतिः। "स नो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा। यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामान्यभ्यैरयन्त ॥" "परि द्यावापृथिवी यन्ति सद्यः परि लोकान् परि दिशः परि सुवः। ऋतस्य तन्तुं विततं विचृत्य तदपश्यत्तदभवत्प्रजासु॥" इति। तत्र हि प्रकरणं 'एष हि देवः' इति जगत्कर्तुः विश्वरूपस्य महादेवस्य। स महादेवो नः अस्माकं बन्धुः, जनिता पिता, स विधाता सकलश्रेयसां कर्ता, धामानि तेजोरूपाण्यप्राकृतानि भुवनानि विश्वान्यपि जानाति। अत्र बन्धुत्वादियोग्यस्य धामवेत्तृत्वस्य च प्रयोजनमुच्यते। यत्र यस्मिन् महादेवे अमृतं कैवल्यलक्ष्मीं आनशानाः प्राप्यानुभवन्तो देवाः तद्भावा देवनशीलाः तृतीये द्युसंज्ञके तत्पदे मायातीते धामानि तेजःप्रधानानि स्वाभिमतानि स्थानानि अभ्यैरयन्त स्वीकृतवन्तः। किमुक्तं भवति। बन्धुवज्जनकवत् सकलहितकारिणा परब्रह्मणा महादेवेन प्रसङ्गेन दलितपाशबन्धा अमृतभावं गताः मुक्ताः तृतीये परमव्योमलक्षणे स्वपदे कल्पितानि धामानि प्रकाशमयानि पदानि प्राप्ता वर्तन्त इति॥ अतः परमेषां व्याप्तिरुच्यते। परि द्यावापृथिवी यन्तीति। मुक्तात्मानः स्वशक्तिमरीचिभिः द्यावापृथिवी परियन्ति व्याप्नुवन्ति। परि लोकान् हिरण्यगर्भादिलोकानपि व्याप्नुवन्ति। दिशश्चतस्रश्च परियन्ति व्याप्नुवन्ति। एवं सकलजगद्व्यापिनो वर्तन्ते। तथाहि ते सर्वज्ञा ऋतस्य कर्मणो विस्तीर्णं भोगतन्तुं विचृत्य छित्त्वा पुण्यपापविनिर्मुक्ताः सन्तः सर्वप्राणिषु तदेव महादेवाख्यं वस्तु अपश्यन् सर्वात्मतया तदभवत् तत्स्वभावाश्चाभवन्। यत्रेति संबन्धः। अतो मुक्तानां शिवैकरसानां व्यापकत्वमस्त्येव। एतेन महादेवसधर्माणो मुक्तस्वभावा जीवा देवशब्दवाच्याः। द्युप्रभृतिव्यापिनो देवव्रताख्ये सामनि श्रूयन्ते 'ये देवा दिविषद' इत्यादिना। पुराणे च—"ते हि साक्षाद्दिविषदस्त्वन्तरिक्षसदस्तथा। पृथिवीषद इत्येते देवा देवव्रते स्थिताः॥" इति। इह पृथिवीति ब्रह्माण्डरूपं, अन्तरिक्षमिति द्वितीयं मायापदं, द्यौरिति तृतीयं परमाकाशपर्यायं शुद्धशक्तिरूपं शिवपदमुच्यते। अतो मुक्तानां विभुत्वमिति॥

लित्वं धर्मज्ञानस्य वाच्यम्। तथा च मुक्तिदशायामनेकशरीरव्याप्त्यनुगुणो विकासो नानुपपन्नः। सङ्कोचकापाये च सङ्कुचितस्य प्रभामण्डलस्य व्यापनं दृष्टम्। श्रुतिर्मुक्तौ तद्व्याप्तिं दर्शयति—परिद्यावापृथिवीत्यादिना। सा श्रुतिः पूर्वापरमन्त्रोदाहरणपूर्वकं भाष्ये स्पष्टं व्याख्याता। तत्र धामानि स्थानानि। भाष्ये तेजोरूपत्वेन स्थानविशेषणं वस्तुवृत्तमभिप्रेत्य न तु धामशब्दार्थत्वमभिप्रेत्य। स्थानवाचिनो धामशब्दस्य तेजोरूपवाचित्वायोगात्तदावृत्तिमभिप्रेत्य वा तथा व्याख्यानम्। तदपश्यत्तदभवदिति बहुष्वेकवचनं छान्दसतया नेयम्। द्वितीयं मायापदमिति। अनेन परावरमायाकार्यं शुद्धमि-

सू ॥ स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

ननु ब्रह्मप्राप्तस्यान्तरबाह्यज्ञानलोपमाह श्रुतिः 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमि' ति । कथं तस्य शक्तिरूपज्ञानव्याप्तिरुच्यत इति नाशङ्कनीयम् । इदं जीवस्य वेदनाभाववचनं सुषुप्तिमरणयोरन्यतरापेक्षं 'नाहं खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानातीत्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि' इति सुषुप्तौ, 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती'ति मरणे च श्रुत्या तथैवाविष्कृतं हि । तद्विलक्षणतया मुक्तेस्तत्र नाज्ञत्वादि । किन्तु मलतिरोधानापायात् सर्वज्ञत्वं च सर्वशक्तिकत्वं चेति न मुक्तौ ज्ञानादिनिषेधसंभवः ॥

इति प्रदीपवदावेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

उक्तमीश्वरेण साम्यं मुक्तानां स्वप्रकाशत्वव्यापकत्वसर्वज्ञत्वादिभिः । तथा

अपदद्वयमपि ग्राह्यम् । अन्यथा परमशिवपदस्य तृतीयत्वायोगात् । सू० ॥ स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥ ज्ञानाभावश्रुतीनां मुक्तिदशाविषयत्वे तदानीं ज्ञानविकासोक्तिरनुपपन्ना स्यादिति तासां यथाप्रकरणं सुषुप्तिविषयत्वं मरणविषयत्वं वेति प्रतिपादयितुमिदं सूत्रमिति शङ्कोत्तराभ्यां व्याचष्टे—नन्वित्यादिना । 'वाङ्मनसि संपद्यत' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्ध्यनुसारेण संपत्तिशब्दो मरणे प्रयुक्तः । यथा सुषुप्तिमरणयोः श्रुत्यन्तरेषु ज्ञानाभावप्रसिद्धिः नैवं मुक्तावस्तीत्याह—तद्विलक्षणतयेति । न केवलं मुक्तौ वेदनाभावप्रसिद्ध्यभावमात्रमपि तु 'सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश' इत्यादिश्रुतिषु सर्वज्ञत्वादिप्रसिद्धिरप्यस्तीत्याह—किंत्विति ।

इति प्रदीपवदावेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू० ॥ जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥ सङ्गतिपूर्वकं परमसाम्यश्रवणात्सदृशद्वितीयश्रवणाच्च संशयं दर्शयति—उक्तमिति । मलतिरोधानापगमात्स्वप्रकाशनिरतिशयानन्दस्वरूपाविर्भावेन धीसङ्कोचापगमात्तद्विकासाविर्भावेन सार्वज्ञ्यादेरपहतपाप्मत्वादेश्चाविर्भावेन च मुक्तस्य शिवसाम्यं प्राक्समर्थितम् । तद्वज्जगद्व्यापारे-

---

नयमणिमालायाम्

अथ प्रदीपवदावेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू० ॥ प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥ स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

कायव्यूहस्य युगपत्कथमधितिष्ठेदसौ मुक्तः । आश्रित्य कालभेदं योज्यस्तस्मादनेकधाभावः ॥ ३९६ ॥

दीपो घटादिरोधापाये प्रभया यथाविशति गेहान्तम् । मुक्तस्तथा मलस्यापाये जगदिदमतोऽस्ति कायव्यूहः ॥ ३९७ ॥

इति प्रदीपवदावेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥

जगत्सृष्ट्यादावपि साम्यं दुर्वारं, 'परमं साम्यमुपैती'ति निर्विशेषश्रवणात् । जगत्सृष्ट्यादिसाम्याभ्युपगमे च बह्वीश्वरत्वादीश्वरस्याद्वितीयत्वभङ्गप्रसङ्गः । अतः कीदृशं साम्यमीश्वरेण मुक्तानां विवक्षितम् । जगत्सृष्ट्यादियुक्तं तद्वर्जं वेति संशयः ॥ किं प्राप्तम्? 'स यदि पितृलोककामो भवती'त्यादिषु संकल्पमात्रात्पितृलोकादिसृष्टिसामर्थ्यश्रवणात् 'इमांल्लोकान् कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन्' इति सर्वत्र व्यापारश्रवणात् परमेश्वरसाम्ये सङ्कोचायोगाच्च मुक्तस्य जगत्सृष्ट्यादिव्यापृतिरप्यस्तीति प्राप्ते ब्रूमः । मुक्तस्य परमेश्वरसाम्येऽपि जगत्सृष्ट्यादिव्यापारवर्जमेव स्वातन्त्र्यमस्य भोगवस्तुषु । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' 'द्यावापृथिवी जनयन् देव एक' इत्यादिषु श्रुतं जगत्सृष्ट्यादिकं परमेश्वरस्य प्रकरणादवगम्यते । सृष्ट्यादिप्रकरणेष्वसन्निहित एव जीवः । अतो न मुक्तस्य जगत्सृष्ट्यादिकमस्ति ॥

णापि साम्यं प्राप्तमपोद्यत इति सङ्गतिः । तत्रैवं पूर्वपक्षः । परमसाम्यश्रुतेर्मुक्तस्य जगत्स्रष्टृत्वादिकमङ्गीकरणीयम् । न च समनिषेधश्रुतिविरोधात्साम्यं केनचिदेव रूपेणेति सङ्कोचनीयमिति वाच्यम् । साम्यश्रुतिविरोधात्तन्निषेधश्रुतिरेव संसारिषु ब्रह्मसाम्यनिषेधविषयेति सङ्कोचोपपत्तेः। अधिकारवाक्यावगतफलविरोधेन 'को हि तद्वेद यद्यमुष्मिँल्लोक' इत्यादेरिव साम्यनिषेधश्रुतेरेव स्तावकत्वकल्पनौचित्याच्च । अपि च साक्षादेवोपास्यगुणप्राप्तिः फलमवगम्यते यथाक्रतुरित्यादिश्रुतौ । न च परब्रह्मण्यैश्वर्यमात्रमुपास्यं न तु निरङ्कुशं सर्वजगदैश्वर्यमतो मुक्तस्य स्वसङ्कल्पसृष्टकतिपयवस्त्वैश्वर्यसिद्धावपि यथाक्रतुवाक्यमुपपद्यत इति वाच्यम् । 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः एष सर्वेश्वरः कारणं तु ध्येयः सर्वैश्वर्यसंपन्न' इत्यादिश्रुतिषु निरङ्कुशस्य सर्वैश्वर्यस्योपास्यत्वावगमात्। किंच मुक्तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारः श्रूयते। न तस्य तत्तल्लोकगतफलभोगार्थत्वकल्पनं युक्तम्। ब्रह्मानन्दमनुभवतोऽपि विषयान्तरलिप्सया सञ्चाराभ्युपगमे तस्य निरतिशयत्वभङ्गापत्तेः । अतो मुक्तस्य नियमनादिलीलार्थ एव लोकसञ्चारः । तस्मात्परमसाम्यतत्क्रतुन्यायसर्वलोकसञ्चारादिप्रतिपादनदर्शनान्मुक्तस्यापि परमेश्वरवज्जगत्स्रष्टृतादिकमङ्गीकरणीयम् । न च यस्य यद्गुणप्राप्तिर्यदधीना तस्य स गुणस्ततो न्यून इति नियमोऽस्ति । गुरोर्विद्यामधिगतवतां शिष्याणां तद्वदेव व्याख्यातृत्वप्रबन्धनिर्मातृत्वादिदर्शनात् । न च सृष्ट्यादिप्रकरणेषु परमेश्वरस्यैव प्रकृतत्वान्मुक्तानामसन्निहितत्वाच्च परमेश्वरस्यैव सृष्ट्यादिव्यापारो न मुक्तानामिति वाच्यम्। श्येनप्रकरणे श्येनवदिषोरसंनिहितत्वेऽपि 'समानमितरच्छ्येनेने'ति साम्यवचनात्तदीयवैशेषिकाङ्गानामिषाविव मुक्तानां परमेश्वरसाम्यवचनात्तदीयसृष्ट्यादिव्यापाराणां तेषु सिद्ध्युपपत्तेः । गावामयनिकस्वरसामादिप्रकरणाम्नातानामपि प्रकरणान्तराम्नातस्वरसामैककपालामिक्षाणां साप्तदश्यादिलिङ्गबलात्तदीयधर्मान्तरप्राप्तिवत् सर्वलोकसञ्चारादिलिङ्गबलान्मुक्तानां पारमेश्वरजगद्व्यापारप्राप्त्युपपत्तेश्चेति । सिद्धान्तस्तु मुक्तानां ब्रह्मणा साम्यश्रवणेऽपि जगत्सृष्ट्यादिव्यापारवर्जमेव साम्यमास्थेयम् । अन्यथा जगत्कारणत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वोक्त्या जगत्स्रष्टुरेकत्वश्रुत्या च विरोधोपपत्तेः । तस्माद्यथाप्रकरणं परमेश्वरसाधारण एव जगद्व्यापारः नत्वसन्निहितमुक्तसाधारण इति । अथ लो-

सू ॥ प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

'इमांल्लोकान् कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन्' इत्यादिषु मुक्ते जगद्व्यापारस्य प्रत्यक्षोपदेशात् । अस्य तत्संबन्धोऽस्तीति चेन्न, 'कामान्नी' इति कामभोगसंबन्धादधिकारिणां ब्रह्मादीनां मण्डलेषु स्थितभोगानुषङ्ग एवोच्यते । अतोऽस्य न जगद्व्यापारः । तथा सति तस्य भोगानुषङ्गाद्विकारित्वमित्यत आह—

सू ॥ विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

तस्यानुभाव्यं सुखं विकारभावासंस्पृष्टं विशुद्धं परिपूर्णब्रह्मस्वरूपम् । तथा हि खल्वस्य स्थितिमाह श्रुतिः । 'रसो वै सः । रसꣳह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती' ति । ब्रह्मस्वरूपं हि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'आनन्दो ब्रह्म' इत्यादिष्वविकृतमेव श्रूयते । अतो न विकारि पशुसुखवन्मोक्षसुखम् । किमुक्तं भवति । सदाशि-

---

कसञ्चारलिङ्गावलम्बनां शङ्कामुद्भाव्य निराकरोति—सू० ॥ प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥ नियमनार्थो न भवति लोकसञ्चारः किन्तु तत्तल्लोकगतभोगप्राप्त्यर्थ इति 'कामान्नी' 'कामरूपी'ति विशेषणाभ्यामवसीयत इति भावः । एवं जन्मवृद्ध्यादिविकारवत्क्षुद्रभोगलिप्सया मुक्तस्य लोकपरिभ्रमणाङ्गीकारे तस्य निरतिशयब्रह्मानन्दानुभवनितान्ततृप्तत्वं न स्यात्, अमुक्तसाम्यमेव स्यादित्याशङ्कामुद्भाव्य तन्निराकरणार्थत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति—तथासतीति । विकारित्वमिति । मुक्तेष्यमाणभोगस्येति शेषः । यद्वा मुक्तस्यैव सुखाभिलाषरूपविकारवत्त्वं स्यादित्यर्थः ॥ सू० ॥ विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९ ॥ विकारेषु जन्मवृद्ध्यादिषु न वर्तत इति विकारावर्ति परिपूर्णं ब्रह्मसुखम् । चकार एवकारार्थः । तदेवानुभवति मुक्त इति शेषः । रसो वै स इति । यद्यप्येषा श्रुतिर्मुक्तामुक्तसाधारणत्वेन 'भावे जाग्रद्व'दिति सूत्रे व्याख्याता तथापि मुक्तासाधारणत्वेनापि व्याख्यातुं शक्यत इत्यभिप्रेत्यैतदुदाहरणम् । यद्वा तत्प्रकरणाम्नातस्य 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवती'ति वाक्यान्तरस्योपलक्षणमेतत् । अविकृतमेवेति । ब्रह्मानन्तशब्दयोरपरिच्छिन्नवाचित्वादिति भावः । ननु तत्तल्लोकगतभोगलिप्सया परिभ्रमति परिपूर्णं ब्रह्मसुखमेवानुभवतीति च परस्परविरुद्धम् । न च मुक्तौ सविभूतिकब्रह्मानुभवस्य पुरुषार्थताभ्युपगमाद्ब्रह्मसुखरूपतयैव मुक्तस्य तत्तल्लोकगतकामभोगानुभवो न संसारिवल्लौकिकसुखतयेति वाच्यम् । 'अहमन्नमहमन्नाद'इत्यादिमुक्तगीते भोग्यवर्गस्यात्मीयत्वादौपचारिकेणात्मत्वेन तद्भोक्तृत्वे चानुभूयमानस्यानुवाददर्शनेन प्रपञ्चस्य ब्रह्माकारतयानुभवासिद्धेरित्याशङ्क्य परिहरति—किमुक्तं भवतीति । अयमाशयः । भोग्यभोक्तृरूपं प्रपञ्चं ब्रह्माकारतया पश्यन्नपि मुक्तः स्वयमपि विगलितमनुष्यादिदेहाभिमानतया पराहंभावमुपगत इति स्वविशेषणतयाप्यनुभवति । अत एव 'तदपश्यत्तदभवत्प्रजास्वि'ति मन्त्रे सर्वत्र शिवात्मकं वस्त्वपश्यन्स्वयमपि सर्वात्मतया तत्सदृशोऽभवदिति ब्रह्मविभूतितयानुभूयमानस्यैव प्रपञ्चस्य स्वविशेषणतयाप्यनुभव उक्तः । एवं च स्वविशे-

वादीनामधिकारिणां ब्रह्मान्तानां मण्डलेषु स्वेच्छया सञ्चरमाणः कामान्नी कामरूपी विगलितमनुष्यादिदेहाभिमानः असङ्कुचितशक्तित्रयव्यापारः परमानन्दप्रकाशविभूतिमयशक्तिशिवसामरस्यपरब्रह्मस्वरूपैकरसप्रपञ्चावगाहिनं परिपूर्णमहंभावं प्रकटमनुभवति। तथा हि 'अहमन्नमहमन्नमहमन्नम्। अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः' इत्यादिना भोज्यभोक्त्रादिसकलप्रपञ्चात्मभावपरिपूर्णाहंभावनाऽस्यावगम्यते। अत्राहङ्कारो न सांसारिकः, सकलप्रपञ्चावगाहित्वेन परिपूर्णत्वात्, किन्तु मुक्तस्वभाव एव। कल्पितात् देवोऽहं मनुष्योऽहमिति देवादिदेहमात्रावगाहितया परिच्छिन्नात्सांसारिकाहङ्कारादयं विलक्षण एव। अतोऽत्र न प्राकृताहङ्कारसंबन्धः॥ यद्वा—अहमिति शक्तिशिवाद्वयं ब्रह्मोच्यते। तदेवान्नादिकं प्रपञ्चजालमिति भावना। तथाऽऽप्तवचनम्। "अनुत्तरविसर्गान्ता शिवशक्त्यद्वयात्मनः। परामर्शो निर्गुणत्वादहमित्युच्यते विभोः॥ हृद्यकारो द्वादशान्ते हकारस्तदिदं विदुः। अहमात्मकमद्वैतं यत्प्रकाशात्मविश्रमः॥" इति। अत्रानुत्तरब्रह्मानन्दपदानुप्रविष्टस्य मुक्तस्य सकलप्रपञ्चाकारशिवाभिधायकप्रासादाक्षरानुसंधानपूर्वकं गानं कर्तव्यतया न विधीयते। किंत्वानन्दास्वादपरमोल्लासद्योतनाय स्तुतिरिति। अतो मुक्तानां ब्रह्मानन्दानुभवव्यापारमन्तरेण सृष्ट्यादिव्यापारः स्वेच्छया न संभवति॥

षणतया कामभोगमनुभवन्नपि ब्रह्माकारमेव सुखमनुभवतीत्येतन्नानुपपन्नमिति। स्वेच्छया सञ्चरमाण इति। 'समस्तृतीयायुक्ता'दित्यात्मनेपदम्। शक्तयः इच्छाज्ञानक्रियाख्याः। परमानन्देति। परमानन्दात्मको यस्तत्प्रकाशः तद्विभूतिमयं तत्प्राचुर्यात्मकं यच्छिवशक्त्योस्सामरस्यं मेलनं तदात्मकं यत्परं ब्रह्म तद्रूपैकरसः तद्विशेषणतैकस्वभावो यः प्रपञ्चः तदवगाहिनं तं स्वविशेषणत्वेनाप्यवगाहमानमित्यर्थः। अन्नशब्देन भोग्यवर्ग उच्यते अन्नादशब्देन भोक्तृवर्गः तदुभयग्रहणं भोगस्थानादेरप्युपलक्षणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—भोज्यभोक्त्रादीति। एवं च प्राकृताहङ्कारबन्धरूपोऽयमहंभावः कथं मुक्ताविल्यपि न शङ्कनीयमित्याह—अत इति। एव'महमन्नमहमन्नाद'-इत्यत्राहंशब्दः स्वात्मपर इत्यङ्गीकृत्य तथापि प्रपञ्चस्य ब्रह्माकारतानुभवोऽप्यस्ति इत्युपपादितम्। इदानीं तस्य शिवशक्तिसामरस्यरूपपरब्रह्मपरत्वान्न विरोधशङ्कावकाश इति पक्षान्तरमाह—यद्वेति। अनुत्तरस्सर्वादिरकारः विसर्गान्तोहङ्कार इत्याहुः। शिवशक्त्योरद्वयमपृथग्भावः। तस्य योनिगुणत्वात्सत्त्वरजस्तमोगुणाभावमपेक्ष्य तुरीयात्मना परामर्शः तत्राहमिति प्रयुज्यत इत्यर्थः। अहमिति द्वंद्वैकवद्भावः। हृदीति हृदयपुण्डरीके अकारः हृदयादिद्वादशस्थानावसाने ब्रह्मरन्ध्रस्योपरि हकार इति तयोर्भावनास्थाने इमे। यत्प्रकाशात्मविश्रम इति। प्रकाशात्मनः शिवशक्तिमेलनस्य वाचकतया विश्रान्तिस्थानं यदहंपदमित्यर्थः। ननु किं मुक्तस्याप्ये 'तत्सामगायन्नास्त' इति सामगानं विधीयते किन्तु निरतिशयानन्दास्वादप्रयुक्तं गानमनूद्यत इत्याह—अत्रानुत्तरेति। अनुत्तरं सर्वोत्तरं ब्रह्मणशिवस्यानन्दरूपं यत्पदं दिव्यस्थानं तदनुप्रविष्टस्येति विधिवश्यत्वाभावे हेतुगर्भं विशेषणम्। सकलेति। सकलप्रपञ्चाकारशक्तिविशिष्टतया तदाकारस्य शिवस्याभिधायकं वैदिकप्रासादाक्षरमहमिति पदं तदनुसन्धानपूर्वकमित्यर्थः। स्तुतिरिति।

सू ॥ दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

एवमुक्तमर्थं प्रत्यक्षानुमाने श्रुतिस्मृती दर्शयतः । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिका श्रुतिः । 'अप एव ससर्जादा'वित्यादिका स्मृतिश्च । अतो ब्रह्मण एव जगत्कारणत्वादिकमिति ॥ तथा सति । "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥" 'मुक्तः शिवसमो भवेत्' इत्यादिषु मुक्तस्य च ब्रह्मणा शिवेन परमसादृश्यप्रतिपादनात् तस्य जगत्सृष्ट्यादिकं यद्यदस्ति तत्सर्वमसङ्कुचितमस्यापि स्यात् । अन्यथा परमसादृश्यहानिरित्यत आह—

सू ॥ भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

मुक्तस्य ब्रह्मणा साम्यं सकलकामभोगमात्रादेव, न जगत्सृष्ट्यादिना । तथा सति बह्वीश्वरत्वप्रसङ्गात् । तथा हि श्रूयते 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह

'आनन्दोद्रेकादित्थं गायन्नास्त' इति तदानन्दातिशयस्तुतिरित्यर्थः ॥ सू० ॥ दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥ तस्माद्वेति । नैवं काचन श्रुतिः स्मृतिर्वा मुक्तस्य जगद्व्यापारं प्रतिपादयन्ती दृश्यत इत्याशयः । उत्तरसूत्रव्यावर्त्याशङ्कामाह—तथाहीति । यद्यपि मुक्तस्य साक्षाज्जगद्व्यापारं प्रतिपादयन्ती श्रुतिः स्मृतिर्वा नास्ति । तथापि तस्य ब्रह्मसाम्यं प्रतिपादयन्ती श्रुतिः स्मृतिश्चास्तीति तत एव तस्य जगद्व्यापारः सिध्येत् । न च ब्रह्मलक्षणस्य सृष्टिकृत्त्वश्रुतेश्च विरोधः । अनाद्यनन्तकल्पानुवृत्तसर्वप्रपञ्चजन्मादिकारणत्वं ब्रह्मलक्षणं तथाभूतसर्वप्रपञ्चस्रष्टैक इति तदभिप्रायोपपत्तेः । सर्वोऽपि मुक्तः स्वमुक्तिप्राचीनप्रपञ्चकर्ता न भवतीति मुक्तानां स्वस्वमुक्त्यनन्तरभाविप्रपञ्चसृष्टौ कुलालादीनां कल्पाद्यकालसृष्ट्यनन्तरभाविघटादिसृष्टाविव कारणत्वेऽपि विरोधाभावादित्याशयः ॥ सू० ॥ भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥ मुक्तस्य ब्रह्मणा साम्यं यद्यनन्याधीनत्वादिनापि तदा परमेश्वरानधीनया स्वस्वेच्छयैव जगत्सृष्ट्यादिषु प्रवर्तमानानां मुक्तानामैकमत्यनियमाभावात्कस्यचित्सिसृक्षायामन्यस्य संजिहीर्षापि कदाचिद्भवेदिति किमपि कार्यं न निर्वर्त्येत । अथानन्याधीनत्वं सर्वशेषित्वं सर्वैश्वर्यं सर्वप्रपञ्चस्रष्टृत्वं तदुपादानत्वमित्यादिगुणेभ्यो व्यावर्त्य परमसाम्यं तदितरगुणेषु सङ्कोच्येत तदा जगद्व्यापारसाम्यादपि व्यावर्त्य 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणे'ति श्रुतिसिद्धसविभूतिकब्रह्मानुभवरूपे भोगे तत्सङ्कोचयितुं युक्तम् । एवं क्लृप्तसङ्कोचायामेव साम्यश्रुतौ सङ्कोचकल्पने श्रुत्यन्तरसिद्धब्रह्मानन्दभोगाद्यतिरिक्तैस्सर्वैरपि गुणैस्साम्यनिषेधविषयतया 'तत्समश्चे'त्यादिश्रुतेरांजस्यं लभ्यते । नित्यमुक्तस्य तस्यैव शिवस्य वियदादिप्रपञ्चस्रष्टृतया लाघवंच लभ्यते । एतेन तत्क्रतुन्यायादपि मुक्तस्य जगद्व्यापारप्राप्तिर्निरस्ता । अनन्याधीनत्वादिष्विव जगद्व्यापारांशेऽपि सङ्कोचस्य न्याय्यत्वात् । अप्रतीकालम्बनसूत्रोक्तरीत्या यथाक्रतुरित्यस्य तद्गुणकब्रह्मप्राप्त्यर्थकत्वेन स्वयं तद्गुणप्राप्त्यर्थकत्वाभावाच्च । न च तथा सति श्रुतौ तत्क्रतुन्यायोपन्यासवैयर्थ्यम् । स्वर्गार्थोपासनया हि स्वर्गस्यैव प्राप्तिः नोपास्यगुणविशिष्टस्य ब्रह्मणः । मुक्त्यर्थोपासनायां तु न तथेति तद्वैषम्यप्रदर्शनार्थत्वोपपत्तेरित्यभिप्रायं सूत्रं

ब्रह्मणा विपश्चिता' इति । विविधं पश्यन्त्या चिता ज्ञानशक्त्या युक्तं हि ब्रह्म विपश्चिदित्युच्यते । यया स्वाभाविक्या हृदयभूतया परमसत्तास्फुरद्रूपया देशकालविशेषशून्यस्य ब्रह्मणः शिवस्य सर्वज्ञत्वं सर्वकारणत्वं सर्वात्मत्वं सर्वशक्तिमत्त्वमलुप्तशक्तित्वं स्वतन्त्रत्वं नित्यतृप्तत्वं निरतिशयैश्वर्यत्वं सर्वानुग्राहकत्वं सर्वमुक्तयोग्यरसरूपत्वं च संभवति, तादृश्या युक्तं परं ब्रह्मापि विपश्चित् । तेन सह समरसात्मा मुक्तोऽपि सर्वान् कामान् अन्तःकरणेन स्वाभाविकेन मनसा ज्ञानविशेषेण समश्नुते पश्यन् रमते । तथा हि 'मनसैवैतान् कामान् पश्यन् रमते' 'मनोऽस्य दैवं चक्षु'रिति श्रूयते । 'सत्यात्म प्राणारामं मनआनन्दम्' इति ब्रह्मणोऽपि मनस्यानन्दभोगः, न बाह्यकरणापेक्षा । ब्रह्मणो मुक्तस्य च शरीरेन्द्रियादिग्रहणमैच्छिकं विहारार्थमित्यदोषः । अतो यथा ब्रह्म सकलान् कामान् भुङ्क्ते, तथा मुक्तोऽपीति भोगमात्रसाम्यं मुक्तस्य ब्रह्मणेति समीचीनम् । लोके कतिपयधर्मसंबन्धादपि सिंहो देवदत्त इत्यादिषु सादृश्यव्यवहारदर्शनान्न तत्सादृश्यवचनहानिः ॥

इति जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥ ७ ॥

व्याचष्टे—ब्रह्मणा सहेति । विविधं पश्यन्त्येत्यादि । भाष्यसंदर्भः प्राक्तत्र तत्र कृतेन व्याख्यानेन व्याख्यातप्रायः । लोके कतिपयेति । नच कतिपयधर्मसंबन्धमात्रेण परमसाम्यव्यवहारो न संभवतीति शङ्कनीयम् । परिमाणरूपैकधर्मसाम्येनापि तुलाधृतयोः सुवर्णशिलाशकलयोरत्यन्तसाम्यव्यवहारदर्शनादित्यभिप्रायः । अनेनैवाभिप्रायेण सूत्रे मात्रशब्दः । स हि साकल्यार्थो नत्ववधारणार्थः । यथा ब्रह्म सकलान्कामान्भुङ्क्ते तथा मुक्तोऽपीति भाष्यदर्शनात् । भोगमात्र एव साम्यं नान्यत्रेति श्रुतेरदर्शनात्सत्यसङ्कल्पत्वादिनापि साम्यस्याभिमतत्वाच्च । स च साकल्यार्थः सर्वविभूतिविशिष्टब्रह्मानुभवरूपब्रह्मभोगसाम्यविषयतया परमसाम्यश्रुत्युपपादनार्थ इति ॥

इति जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥ ७ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू० ॥ जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥ प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥ विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९ ॥ दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥२०॥ भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

ऐश्वर्यं मुक्तिभाजामिदमखिलजगद्व्यापृतिव्यापकः स्यादाम्नाता ब्रह्मणा यत्परमसदृशता सत्यसङ्कल्पता च ।
कामान्नी कामरूपी सकलभुवनसंचारशाली स्वराडित्यादिष्टं यत्ततोऽपि स्फुटमिह जगतां तादधीन्यं प्रतीमः ॥ ३९८ ॥
मैवं ब्रह्मप्रकरणगतास्सृष्टिसंहारमुख्याः संबध्यन्ते कथमपि न तैस्सन्निधावप्रसक्तैः ।
तत्तल्लोकप्रथितविषया भोगभोग्यैकभावा नैवाचष्टे नियमयितृतां लोकसंचारसूक्तिम् ॥ ३९९ ॥
हेया अपि मुक्तानां विकारलोकस्थिता भोगाः । ब्रह्माकारतया स्युर्भोग्याश्शक्त्या सहैतदनुभवताम् ॥ ४०० ॥
सृष्टौ पित्रादिनानाविधनिजवपुषां कामचारादिके च स्वातन्त्र्योक्तेर्जिता सा परमशिवदशा सत्यसङ्कल्पतैषाम् ।
नत्वाकाशादिसृष्टित्रविलयकरणे शासने वा खिलानां तत्त्वांशस्यैव चिह्नं धवलमिव महीनायकस्यातपत्रम् ॥ ४०१ ॥

इति जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥ ७ ॥

अथ अनावृत्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

उक्तं ब्रह्मणा सादृश्यं सायुज्यं मुक्तानाम्, भोगादिसाधर्म्यात् । इह तेषां पुनरपि कदाचित् संसारापत्तिरस्ति न वेति संशयः । कर्मविशेषेणेन्द्रादिपदारूढानामावृत्तिदर्शनं संशयकारणम् ॥ किं तावत् प्राप्तम्? 'कामान्नी कामरूप्यनुसंचरन्' इत्यादिषु बहुशरीरसंबन्धोऽवगम्यते मुक्तानाम् । तत्संबन्धे सति पुनरपि पुण्यपापकर्तृत्वं संभाव्यते । पूर्वकृतस्योपासनातिशयस्य बहुधा भोगेन क्षये तात्कालिककर्मवशात् पुनरपि हीनसुखसंसारप्राप्तिः । तथा हि इन्द्रपदाद्यारूढानां पुण्यातिशयक्षये पुनरावृत्तिः, ब्राह्मणादिशरीरप्राप्तिश्च । अतश्च ब्रह्मपदं प्राप्तानां भोग्यद्रष्टृत्वादिसंबन्धेन भोगस्य पुण्यातिशयक्षयहेतुत्वेन पुनरावृत्तिः संसार इति प्राप्ते ब्रूमः । साक्षात्कृतब्रह्मज्योतिषां तत्पदानुप्रविष्टानां मुक्तानां न पुनरावृत्तिः संसारे । कुतः? 'स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलो-

---

अथ अनावृत्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू० ॥ अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥ सङ्गतिं दर्शयति—उक्तमिति । यदि ब्रह्मसादृश्यं मुक्तानां भोगादिमात्रेण न सर्वात्मना जगद्व्यापाराभावेन तु संसारितुल्यतैव तर्हि स्वर्गादिप्राप्तसंसारिवदेव पुनरावृत्तिरस्त्विति प्रत्यवस्थानात्सङ्गतिः । सायुज्यमिति । सादृश्यं विवक्षितम् । नन्वनावृत्तिश्रुतौ जाग्रत्यां कथमित्थं संशय इत्याशङ्क्य पूर्वपक्षकोटेर्बीजमाह—कर्मविशेषेणेति । अत्र पूर्वः पक्षः । पुण्यस्य तावद्बहुकालभोगेन क्षयो दृष्टः । उपासनापि पुण्यविशेषः । अलौकिकश्रेयस्साधनत्वादनुष्ठेयत्वाच्च । अतो बहुकालभोगेन विद्यार्जितपुण्यक्षये सति तात्कालिककर्मतस्संसारहेतुभूतपुण्यपापे भवत एव । 'एवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत' इति विद्यासामर्थ्यात्खलु पुण्यपापाश्लेष उक्तः । तस्मिन्भोगेन क्षीणे कुतस्तदश्लेषो भवेत् । अतस्तात्कालिकपुण्यपापवशान्मुक्तानामपि स्वर्गिणामिव पुनरावृत्तिरनिवार्या । इयांस्तु विशेषः । स्वर्गिणां स्वर्गार्थपुण्यक्षये प्राचीनपुण्यपापवशात्पुनरावृत्तिः । मुक्तानां तु तात्कालिकपुण्यपापवशादिति । किंचानुवर्तमानेऽप्युपासनापुण्ये केषांचिदपचारदोषान्नहुषवल्प्रच्युतिस्संभाव्यते । यदि कश्चिन्मुक्तस्सत्यसङ्कल्पत्वाभिमानात्परब्रह्मासाधारणं जगन्नियमनादिकं स्वस्वातन्त्र्येण सङ्कल्पयेद्राजासाधारणं राज्यपरिपालनमिव दुष्टामात्यः तस्य परब्रह्मणश्शिवस्य कोपेन मुक्तिपथात्प्रच्युतिः स्यादेव । तस्मादपुनरावृत्तिश्रुति 'रक्षय्यं हवा' इत्यादिश्रुतिवदर्थवादरूपा बहुकालभोग्यफलत्वाभिप्राया । अत एव ख'ल्विमं मानवमावर्तं नावर्तन्त' इति श्रुताविममिति विशेषणं मन्वन्तरान्तरे पुनरावृत्तेरनुमोदकं दृश्यत इति । सिद्धान्तस्तु । ब्रह्मसाक्षात्कारोदयकाले केषांचिद्विरजामुत्तीर्य शिवपदप्राप्तिकाले केषांचिच्च पुण्यपापानां हानं प्रियाप्रियेषु व्ययीकरणं चाग्रे तदपेक्षाविरहप्रयुक्तमित्यपुनरावृत्तिफलदृढीकरणार्थं तदाम्नानम् । अन्यथा विद्याप्रकरणे तदाम्नानवैयर्थ्यापत्तेः । तेनानावृत्तिश्रुतेर्विवक्षितार्थत्वावगत्या तद्विरोधात्स्वर्गिदृष्टान्तेन पुनरावृत्त्यनुमानं न प्रवर्तते । कारणाभाववाधितं च

कमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तत' इत्यादिशब्दात्। ब्रह्मविष्णवादिपदमुक्त्वा तद्विलक्षणत्वेन शिवस्य परब्रह्मणः पदं पुराणं चाभिव्यनक्ति "दिनकृत्कोटिसंकाशं स्थानमाद्यमुमापतेः । सर्वकामसमायुक्तं विशुद्धं नित्यमक्षयम् ॥ संप्राप्य तत्पदं दिव्यं समस्तक्लेशवर्जिताः । सर्वज्ञाः सर्वगाः शुद्धाः परिपूर्णा भवन्ति च ॥ विशुद्धकार्यकरणाः परमैश्वर्यसंयुताः । सदेहाश्च विदेहाश्च भवन्त्यात्मेच्छया पुनः ॥ ये संप्राप्ताः परं स्थानं ज्ञानयोगरता नराः । न तेषां पुनरावृत्तिर्घोरे संसारमण्डले ॥" इत्यादिभिः ॥ अस्य तात्पर्यमुच्यते। 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इति परं ज्योतिःस्वरूपं हि मुक्तप्राप्य-

---

तदनुमानम् । न च प्राचीनपुण्यपापानां क्षयेऽपि तात्कालिककर्मणा पुनरावृत्तिकारणे पुण्यपापे स्यातामिति वाच्यम् । तत्काले पुण्यपापहेतुकर्मोत्पत्तावपि कारणाभावात्। न तावद्विद्यासामर्थ्यं तत्र कारणम् । तस्य चिरकालब्रह्मानन्दभोगेन क्षयोक्तेः तस्मिन्ननुवर्तमाने जक्षणक्रीडादिकर्मणा पुण्यपापशेषासंभवाच्च । नापि प्राचीनपुण्यपापबृन्दम्। तस्य शिवपदप्राप्तिकाल एव कार्त्स्न्येन प्रहीणत्वात्सत्यसङ्कल्पत्वाभिमानकृतादपचारात्प्रच्युतिरपि न संभाव्यते। मुक्तसङ्कल्पानामपि परमेश्वरप्रेरणाधीनत्वेन सर्वज्ञानां मुक्तानां स्वलीलारूपपितृलोकादिसृष्टिमात्रे सत्यसङ्कल्पत्वं न जगद्व्यापारेऽपीति स्वकीयसत्यसङ्कल्पत्वमर्यादावगतिसत्त्वेन निरतिशयब्रह्मानन्दास्वादनितान्ततृप्तानां तेषां क्षुद्रविषयभोगाभिलाषराहित्येन च स्वाधीनप्रवृत्तिकस्वशक्तिमर्यादानभिज्ञविषयभोगाभिलाषुकदुष्टामात्यन्यायाप्रसरात्। विषयभोगाभिलाषाभावे किमर्था पितृलोकादिसृष्टिः। नात्र कैमर्थ्यशङ्कावकाशं लभते। पारमेश्वरी जगत्सृष्टिरिव निरतिशयब्रह्मानन्दानुभवप्रयुक्ता लीलैव तदीया पित्रादिसृष्टिः ब्रह्मविभूत्युपबृंहणार्था वा । ते हि सविभूतिकब्रह्मानन्दमनुभावमनुभावं तृप्यन्ति। यत्त्विमं मानवमिति श्रुताविममिति विशेषणं तदनुभूयमानबहुदुःखकरम्बितत्वेन हेयत्वप्रकटनार्थं न तु ब्रह्मानन्दभोगस्य कालविशेषावच्छेदार्थमिति सर्वं समञ्जसम्। ब्रह्मोपेन्द्रादिपदविलक्षणे सर्वोत्तरे परब्रह्मणः परमशिवस्य पदे तत्संप्राप्तानां पुनरावृत्त्यभावे च शिवधर्मोत्तरादिपुराणवचनमपि प्रमाणमित्याह—ब्रह्मविष्णवादीति । पुराणं चाभिव्यनक्तीति यदुक्तं तत् 'इत्यादिभिः श्लोकै'रभिव्यनक्तीति पुनः क्रियोपादानेन स्पष्टीकृतम्। अस्य तात्पर्यमिति। दिनकृत्कोटिसङ्काशमित्यादिविशेषणानां यथा स्तुतिमात्रपरत्वशङ्का न भवति तथा तात्पर्यमुच्यत इत्यर्थः । तत्राद्यविशेषणं तावन्नित्यसन्निहितस्य शिवस्य विस्मराभिर्निरतिशयप्रभाभिर्व्याप्तत्वेनोपपादयति 'परं ज्योति'रित्यादिना 'किमु वक्तव्य'मित्यन्तेन। एतदुपलक्षणम्। शिवप्रभारूपपरमाकाशात्मकत्वादपि स्थानस्य दिनकृत्कोटिसङ्काशत्वं द्रष्टव्यम् । अत एव निरतिशयतेजोमात्रेत्यादिविशेषणं वक्ष्यति। अत्रोदाहृताः श्रुतयः प्रथमाध्याय एव तत्र तत्र व्याख्याताः पुरस्ताज्ज्योतिरित्येतदर्थमथर्वशिरःश्रुत्युदाहरणं निरतिशयतेजोमात्रस्फुरत्तामयं निरतिशयतेजोरूपेणैव स्फुरत्स्वप्रकाशपरमाकाशरूपमिति यावत्। अत एव तन्निरतिशयसुखास्पदम् । भावप्रधानो निर्देशः। निरतिशयसुखत्वास्पदम् । यद्वा मुक्तानां निरतिशयसुखानुभवस्थानमत एव स्वर्गाभिधम्। स्वर्गशब्दो हि निरतिशयसुखे तदनुभवस्थाने च प्रसिद्धः। एवं'दिनकृ-

ह्युमासहितं परं ब्रह्म श्रूयते, अभिभूतसूर्यतेजोवृन्दस्य यस्य महाप्रकाशस्य भासा सर्वमेतद्विभाति । तथा च श्रुतिः "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥" इति । तथा निरूपितमथर्वशिरसि । 'परमेश्वरोऽहं पुष्करमहं पवित्रमहमग्रं च मध्यं च बहिश्च पुरस्तात् ज्योतिरित्यहमेकः सर्वे च मामेव च मां यो वेद स सर्वान् देवान् वेद' इति । तथा स्मरन्ति च । "सर्वतः पाणिपादाब्जं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वमावृत्य तिष्ठन्तं तेजोराशिं शिवं स्मरेत् ॥" इति । ततः परं ज्योतीरूपमुमासहितं शिवाख्यं परं ब्रह्म, तदधिष्ठितं पदं दिनकृत्कोटिसंकाशमिति किमु वक्तव्यम् । निरतिशयतेजोमात्रस्फुरत्तामयं, तदेव निरतिशयसुखास्पदतया स्वर्गाभिधम् । 'स्वर्गो लोको ज्योतिषा वृतः' 'देवा ह वै स्वर्गं लोकमगमंस्ते देवा रुद्रमपृच्छन्' इत्यादिश्रुतिष्ववगम्यते स्थानं यत् तुरीयातीतम् । तथोत्तरगीता । 'तुरीयं च तुरीयातीतं च शिवस्थानमनामयमि'ति । 'आद्यं' सर्वलोकातीतत्वात् कारणत्वाच्च । 'शिवलोकाद्बहिर्ज्ञेयान्यण्डस्यावरणानि च' इत्यादिषु यस्य बहिरधस्तात् ब्रह्माण्डस्य सप्तावरणानि । 'परात् परतरो ब्रह्मा तत्परात् परतो हरिः । तत्परात् परतोऽपीश' इति, ब्रह्मादिविश्वाधिकस्य ब्रह्मणः तत् पदं विश्वोत्तीर्णमित्याद्यम् । 'उमापतेः' परब्रह्मणः शिवस्य, 'उमासहायं परमेश्वरं प्रभुम्' इत्यादौ तस्य ह्युमासहितस्य नीलकण्ठस्य त्रिलोचनस्य शिवस्य ध्येयत्वं तमसः प्रकृतेः परत्वेन प्राप्यत्वं चावगम्यते । किं च 'सर्वो वै रुद्रः' इत्यारभ्य सर्वात्मत्वं शिवस्याभिधाय तदुपसंहारे 'हिरण्यबाहवे हिरण्यपतयेऽम्बिकापतय उमापतय' इति श्रुतम् । प्रणवपर्यायेणोमाशब्देन परप्रकृतिरूपा पराशक्तिरुच्यते । कृष्णपिङ्गलं ब्रह्मेति च तत्सामरस्यं ब्रह्मणः समाम्नातम् । तस्मादुमापतेः परब्रह्मणः पदं तत् । पुनः कीदृशम्? 'सर्वकामसमायुक्तम्' सदा सकलकामसमन्वितम् । अतः खलु 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विप-

---

त्कोटिसङ्काश'मित्यनेन शब्दतोऽर्थतश्च सिद्धमर्थजातं वर्णितम् । अथ स्थानिस्वरूपमुच्यते—स्थानं यत्तुरीयातीतमिति । तुरी यं चेति । मलिनमिश्रशुद्धभुवनापेक्षया तुर्यं शिवस्थानं तदेव गोलोकान्तर्गतस्य विष्णुपदस्य पृथक्करणे तुर्यातीतम् । अपरशिवपुरं भूर्भुवः सुवरिति त्रैलोक्यापेक्षया तुर्यं परशिवपुरं तु तुर्यातीतमित्येतद्द्वेधा व्याचष्टे—आद्यमिति । भुवनानामूर्ध्वलोकमारभ्य परिगणने सर्वोत्तरत्वादाद्यं परमाकाशरूपतया सर्वकारणत्वादप्याद्यम् । प्राथमिकमर्थमुपपादयति—शिवलोकादिति । आद्यशब्दस्य मुख्यत्वमर्थान्तरं परिगृह्य विश्वाधिकस्य परब्रह्मणः स्थानत्वेन मुख्यत्वमुपपादयति—परात्परतर इति । कैवल्यश्रुतावुमासहायस्य प्राप्यत्वेन ध्येयत्वेन च निर्देशात् सवितृमण्डलविद्यायामुमापतित्वस्याभ्यासात् उमाशब्दस्य व्यत्यस्तप्रणववर्णनिष्पन्नस्य चिच्छक्तिवाचकेष्वभ्यर्हिततयोमापतिशब्देन तत्साहित्यनिर्देशस्योत्कृष्टत्वाच्च तेन शब्देनात्र विशेष्यनिर्देश इत्याह—उमापतेरित्यादिना । विशुद्धमिति विशेषणमप्राकृतत्वात्प्राकृतलोकवद्रागद्वेषाद्यनुला-

श्रिता' इति मुक्तस्य सकलकामावाप्तिः ब्रह्मणा सह निरूपिता । 'विशुद्धं' विकारासंस्पृष्टं, 'समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात्' 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' इत्यादिषु प्रकृतिविकारातीतत्वावगमात् । प्रकृतिविकारवद्रागद्वेषलोभादीनामनुत्पादकत्वात् विशुद्धं हि तत्पदं शिवमयमिति । अनेनास्य परतत्त्वप्रकाशमयमहानन्दमेदुरपरमाकाशरूपत्वमुक्तं भवति । प्राकृतानामेव विकाराणां सृष्ट्यादिश्रवणात्, तदतीतत्वादस्य नित्यत्वम् । भूताकाशादिप्रपञ्चस्यैव सृष्ट्यादिकं। परमाकाशरूपस्यास्य न तदस्ति ॥ 'यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवल' इति श्रवणाच्छिवव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य प्रलयोऽवगम्यते । कथमस्य नित्यत्वं मुक्तानामपीति चेन्न । मुक्तानामस्य पदस्य च शिवतत्त्वेऽन्तर्भावात् । विशुद्धिभाजनतया शिवत्वमेषां समानमेव । सृष्ट्यादिचक्रपतितपशुपाशविलक्षणत्वं हि शिवत्वम् । अतः पशुपाशविलक्षणस्य शिवपदस्य नानित्यत्वप्रसङ्गः । अक्षयं क्षयवृद्धिरहितं, क्षयातिशययुक्तकर्मफलस्वर्गादिविलक्षणं, तादृशं हि 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इति श्रूयते । विष्णोः परमं स्वरूपं हि परमाकाशाख्यं शिवस्थानं षड्विधस्याध्वनः पारं तदतीतमुच्यते । 'ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते' इत्यत्रानावृत्तिलक्षणं ब्रह्मलोकशब्दवाच्यमिदमेव स्थानम् ॥ 'संप्राप्य तत् पदं दिव्यं समस्तक्लेशवर्जिता' इत्यादिना तदारूढानां ब्रह्मसदृशानां लक्षणमुच्यते । महतो देवस्य स्वभूतं दिव्यमवाङ्मनसगोचरं स्वभावं पदं संप्राप्य तत्संबन्धिना ज्ञानयोगेनाधिगम्य मुक्तात्मान एव भवन्ति 'समस्तक्लेशवर्जिताः' अस्तं विनाशः, क्लेशा अविद्यादयः, सम्यक् तद्वर्जिता भवन्ति । अनेन मुक्तात्मनां हेयगुणराहित्यमुक्तम् । अतः कल्याणगुणसाहित्यमुच्यते । शिवत्वं हि ते संपन्नाः 'सर्वज्ञाः' ज्ञानावरणस्य मलस्य विनाशात् सर्वज्ञा भवन्ति । सर्वगतज्ञानशक्तयश्च 'सर्वगाः'

दकत्वाच्चेति व्याचष्टे—विशुद्धमिति । अत्राप्राकृतत्वोक्तिर्बिन्दुमायाप्रकृतिकार्यशुद्धमिश्रमलिनप्रपञ्चविलक्षणत्वपरा । अतोऽस्य स्थानस्य चिदानन्दघनपरमाकाशरूपत्वं फलितं भवतीत्याह—अनेनेति । स्थानविशेषस्य कथं नित्यत्वं शिवव्यतिरिक्तस्य सर्वस्याप्यनित्यत्वादित्याशङ्क्याह—प्राकृतानामिति । प्राकृतग्रहणं बैन्दवादीनामप्युपलक्षणम् । कथं तर्हि 'शिव एव केवल' इत्युक्तिरित्याशङ्कामुद्भाव्य नित्यमुक्तानामिदानींतनमुक्तानामस्य शिवपदस्य च विशुद्धतया पशुपाशविलक्षणशिवपदार्थान्तर्भावात्तथोक्तिरित्याह—यदा तम इत्यादिना । नित्यमित्यनेन पुनरुक्तिं परिहरन्नक्षयपदं व्याचष्टे—अक्षयमिति । क्षयग्रहणं वृद्धेरप्युपलक्षणम् । तथा च स्वर्गं प्राप्तानामिव शिवपदं प्राप्तानामानन्दानुभूतावुत्कर्षापकर्षौ न स्त इत्यर्थः । इदमेव स्थानं परमाकाशरूपतया वैष्णवपरमस्वरूपत्वेन सर्वोत्तरतया कलातत्त्वभुवनवर्णपदमन्त्राध्वपारत्वेनानावृत्तिस्थानत्वेन च श्रुतिषु प्रसिद्धमित्याह—तादृशं हीत्यादिना । सर्वगतत्वमणुत्वेऽपि ज्ञानशक्तिविकासेनोपपादयति—सर्वगतज्ञानशक्तयश्चेति । 'अस्तक्लेशाभ्यां वर्जिता' इत्यनेन सकलहेयगुणराहित्यस्योपलक्षितत्वा'त्सर्वज्ञ'मित्यारभ्य कल्याणगुणोत्करारब्धत्वाच्च शुद्धा इत्यनेन शिवत्वाभि-

भवन्ति । उक्तं हि 'प्रदीपवदावेश' इति । शुद्धाश्च ते मलापायेन प्रादुर्भूतशिवभावाः शुद्धाकाशरूपाः प्रज्ञानघना इति । उक्तं हि 'पूर्वभावादविरोधं बादरायण' इति स्वयंप्रकाशत्वं सत्यसंकल्पत्वादिवैशिष्ट्यं च । 'परिपूर्णा भवन्ति' नित्यतृप्ताश्च ते भवन्ति, निरतिशयानन्दस्वरूपत्वात्, अवाप्तसकलकामत्वाच । निर्विकारनिरतिशयानन्दानुभवितृत्वं हि तेषां स्वभावः । उक्तं हि 'विकारावर्ती'ति । अतस्ते परिपूर्णा 'विशुद्धकार्यकरणाः' विकारास्पृष्टशरीरेन्द्रियाः । 'एकधा भवती'ति मुक्तस्य स्वेच्छया बहुशरीरग्रहणमुक्तम् । अतो मुक्तानामैच्छिकं शरीरादिकं विशुद्धमेव । महामायानिष्पन्नत्वात् । विशुद्धत्वं नामाश्रयविकाराहेतुत्वम् । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत' इतीश्वरस्यापि महामायाशक्तिभिर्नीलकण्ठत्वादिलक्षणबहुशरीरपरिग्रहणं श्रूयते । 'स्थिरेभिरङ्गैः पुरुरूप उग्र' इति परमेश्वरपरिगृहीतानां शरीराणामप्राकृतानां विशुद्धविद्यामयानां स्थिरत्वमाह मन्त्रभागः । यथा परमेश्वरो विशुद्धबहुशरीरपरिग्रहं करोति तथा मुक्ता अपि । 'परमैश्वर्यसंयुताः' परमविभूतिसंयुक्ताः स्वाधीनप्रत्ययः परप्रेष्यताकार्पण्यरहिताः । उक्तं हि । 'अत एव चानन्याधिपति'रिति मुक्तस्य कर्माद्यवश्यतया परमस्वातन्त्र्यम् । अतः स्वतन्त्राः परमैश्वर्यसंयुक्ताः । 'सदेहाश्च विदेहाश्च भवन्त्यात्मेच्छया पुनः' ते शिवपदाधिरूढा ईश्वरसंकल्पं विना कदाचित् परिगृहीतविशुद्धशरीरेन्द्रियोपभोगा भवन्ति, कदाचिद्विगतदेहेन्द्रियादयः केवलेन स्वाभाविकेन मनसाऽनुभूयमानसकलकामा भवन्ति । तथा हि निरूपितम् । 'स एकधा भवति त्रिधा भवति' 'मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते' इत्यादिश्रुत्यनुसारेण 'द्वादशाहवदुभयविधमि'ति । अतस्ते सदेहा विदेहाश्च भवन्ति । श्रूयते च 'विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमो नमः' इति शिवसाधर्म्यभाजां विगतरूपत्वं बहुरूपत्वं च ।

व्यक्तिरेवोच्यत इति व्याचष्टे—प्रादुर्भूतेति । शिवत्वमत्र किल विवक्षितमुक्तं हि सार्वज्ञ्यं धर्मज्ञानविकसनं च प्रागेवेत्याकाङ्क्षायामाह—प्रकाशरूपा इति । तस्यैव विवरणं प्रज्ञानघना इति । अभिव्यक्तचिदानन्दस्वरूपा इत्यर्थः । एतत्सत्यसङ्कल्पत्वाद्यभिव्यक्तेरप्युपलक्षणम् । अत एवाह—उक्तं हीति । महामायानिष्पन्नत्वादिति । महामायाशब्देनात्र परमाकाशरूपा शक्तिरेवोच्यते । एवमग्रेऽपि विशुद्धविद्यामयानामित्यत्र विशुद्धविद्याशब्देनापि । ननु चिच्छक्तिमयत्वाद्धेतोर्मुक्तशरीराणामितरशरीरव्यावृत्तं किं विशुद्धत्वमित्याकाङ्क्षायामाह—विशुद्धत्वं नामेति । प्रसङ्गादीश्वरस्यापि चिच्छक्तिमयानि शरीराणीत्याह—इन्द्रो मायाभिरिति । 'परमैश्वर्यसंयुता' इत्यस्याकर्मवश्यत्वार्थे पर्यवसानमाह—परमैश्वर्येति । ईश्वरसङ्कल्पं विनेति । कर्मानुसारमीश्वरसङ्कल्पमनपेक्ष्येत्यर्थः । मुक्तानामपीश्वरे नियम्यत्वमात्रं 'तस्य च नित्यत्वा'दिति (ब्र० २-४-१४-७) सूत्रोक्तं न

शरीरपरिग्रहे यादृशानीश्वरस्य शरीराणि नीलकण्ठत्वादिलक्षणानि तादृशानि तत्सादृश्यभाजामिति। केचित् 'नीलग्रीवाः शितिकण्ठा' इत्यादिश्रवणादिति। एवं ज्ञाने वेदान्तजन्ये योगे यमादिरूपे परमेश्वरविषये ये निरता निष्णातास्तादृशं पदं परमशिवस्य प्राप्तास्तेषां पूर्वोक्तगुणानां शिवसदृशानां 'घोरे' निरतिशयतापरूपत्वात् दुस्सहे 'संसारमण्डले न पुनरावृत्तिः' न पुनः संसारधर्मान्वय इति। तस्मात् 'ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते' इति श्रुतेः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः सर्वैश्वर्यसंपन्नस्य सर्वानुग्राहकस्य सर्वकर्मसमाराध्यस्य निरस्तसमस्तदोषकलङ्कस्य निरतिशयमङ्गलगुणरत्नाकरस्य विरूपाक्षस्य परब्रह्मण उमापतेर्लोकं निरवधिकानन्दप्रकाशं नित्यमक्षयमभिसंपन्नाः सर्वज्ञत्वादियोगिनोऽनावृत्तिभाजो वर्तन्ते तत्रेति॥ एतदुक्तं भवति—'यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामान्यभ्यैरयन्त' इत्यादिषु श्रुतानि निरतिशयानन्दप्रकाशघने ब्रह्मणि शिवे सामरस्यमुपगता मुक्ताः प्रकाशवपुषः सर्वज्ञाः सर्वगताः शान्ता नित्यपरमैश्वर्याधारा निःशेषविगलितमलावरणाः सर्वत्र तद्दर्शिनस्तदात्मानस्तदीये परमाकाशलक्षणे धामानि स्वाभिमतानि प्राप्य स्वेच्छोपगतसकलकामास्तेन सह सदा विद्योतन्ते सर्वत्रेति सर्वं समञ्जसमेव॥ इति अनावृत्त्यधिकरणम्॥ ८॥

श्वेताचार्यपदद्वन्द्वशुश्रूषाद्योतिताध्वना।
कृतमेतन्मया भाष्यं केवलं भक्तिमात्रतः॥

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचिते ब्रह्ममीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य
चतुर्थः पादः॥ ४॥ ४॥

समाप्तश्चतुर्थोऽध्यायः।

प्रतिषिध्यते। सदेहत्वदशायां शिवसारूप्यनियमं किञ्चिदाहुरित्याह—शरीरपरिग्रह इति। उक्तं पुराणश्लोकानामर्थं निगमयति—तस्मादिति। 'एतदुक्तं भवती'त्यादिना तु वर्णितं पुराणवचनानामर्थं 'यत्र देवा अमृतमानशाना'इत्यादितैत्तिरीयारण्यकमन्त्रतात्पर्यविषयत्वप्रदर्शनेन स्थिरीकरोतीत्यशेषमतिमङ्गलम्॥ इत्यनावृत्त्यधिकरणम्॥ ८॥

इति श्रीमदनुकूलगोत्रगण्डरगण्डप्रजमेच्चुगण्डपण्डितपुण्डरीकषण्डमार्ताण्डपञ्चपाण्ड्यपूजालिङ्गबलालरायमनोभयंकरबंध्यवरायस्थापनाचार्यनेल्लूरुवीरक्षेत्रभारतीकमलगंडरगंडकूडिविच्चुवरनायकरगण्डआदितप्पुवरगंड कूडिकादुवरनायकरगण्डरूपनारायणशिवातिवादिमूर्धन्यशिवदर्शनस्थापनाचार्यमहादेवप्रतिष्ठापरिनिष्ठितश्रीचिन्नबोम्मभूपालकारितायांश्रीभरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीविश्वजिद्याजिश्रीरङ्गराजाध्वरिवरसूनोरप्पय्यदीक्षितस्य कृतौ श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचितब्रह्ममीमांसाभाष्यव्याख्यायां शिवार्कमणिदीपिकाख्यायां चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ४॥ ४॥

श्रीचिन्नबोम्मभूपालकारिता शिवार्कमणिदीपिका समाप्ता॥

नयमणिमालायाम्

अथ अनावृत्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू० ॥ अनावृत्तिश्शब्दादनावृत्तिश्शब्दात् ॥ २२ ॥

दिव्यं यः कोऽपि मुक्तो यदि परमशिवानन्यसामान्यचिह्नं सङ्कल्पामोघभावप्रथितमदहरं स्वस्य सङ्कल्पयेत ।
दृष्ट्वामात्यो यथैव स्वकविभवकटस्वामिसाम्राज्यलक्ष्मीं स्यादावृत्तिः कथंस्यात्परमशिवपदात्तस्य कोपेन न स्यात् ॥४०२॥
न स्यान्मुक्ता हि तृप्ता निरतिशयमहानन्दसिन्धौ निमग्नाः प्रत्यादिष्टाभिलाषा विषयविहतिषु प्रत्युतोद्यज्जुगुप्साः ।
आद्याटस्यापथिज्ञाः परमशिवदृशा व्यञ्जितस्यात्मशक्तेः कस्मादेते विदध्युर्निजविषयमतीत्याल्पसाध्येष्वभिध्याम् ॥४०३॥
लीला पित्रादिसृष्टिर्निखिलविरचना शङ्करस्यैव तेषां यावत्स्वेच्छैव लीला स्वरसविसृमरोदेति तल्लोकसिद्धम् ।
नह्येतस्यामुदीर्णप्रमदजहसितोद्गीतहस्तांघ्रिमाली व्यापाराद्यात्मिकायां क्वचिदपि कलिता शक्तिमुल्लङ्घ्यलिप्सा ॥ ४०४ ॥
तन्निर्धूतध्वान्तमध्वान्तमाद्यं ये संप्राप्ता स्थानमानन्दरूपम् । संभुंजानाश्शंभुवत्सर्वकामान्नावर्तन्ते नाकसम्यायतस्ते ॥४०५

इत्यनावृत्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितकृतौ अधिकरणसारसङ्ग्रहे नयमणिमालायां तृतीयपरिच्छेदे चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥

परिच्छेदश्च समाप्तः ।

शोधनपत्रम् ।

पृ०	प०	अशु०	शु०
३२४	९	°दीतम्	दितम्
	१२	°नीयम् ।	नीयं
	१७	°वयवत्वे	°वयवे
	२९	सूर्य्या न्द°	सूर्य्यच°
३२७	१०	°मथ	°माथ
	१०	शाव्या° (अन्यत्रापि)	शाव्या°
	२८	°भावनै°	°भावे वै°
३२८	२५	विकल्पेन	विकल्पे न
	३४	कल्पनीय	कल्पनीयं
३३१	२४	अन्याद्य°	अन्याय्य°
३३३	१८	°नन्तर	°नन्तरं
	२७	°प्रवृत्त्य°	°वृत्त्य°
३३४	४	हदो	हृदो
	४	न्येष्टि°	यष्टि°
	६	°दन्तर्म°	°दन्तं म°
	७	न्येष्टिहास्त	यष्टिहान् तेऽ
	३१	तावांवास्तू°	ते ते धामा°
३३५	६	गावः	दीर्घशृङ्गा गावः
३३९	१०	°शेषण	°शेषेण
	१७	°विया सं°	°वियासं°
	१८	°वाक्याभा°	°वाक्यभा°
	२४	वाजि°	वाज°
३४०	११	°यिष्यन्ते ॥	°यिष्यते ॥
	१८	°नस्य	°नस्य च
	२४	°वली°	°वनी°
	[illegible]	°[illegible]दिः	°थादि°
३४२	१६	°त्सन्तंन	°[illegible]नन
	२७	°वैदि°	°वेदि°
३४३	१८	°णोधैः	°णौधैः
	२३	°न्यव°	न्यत°
३४४	१३	भूतवत्	भूतग्रामवत्
३४५	१९	°दित्यु°	°वेत्यु°
	२१	°स्वात्मम°	°स्वात्म°
३४६	१६	°स्यैव	°स्येव
३४८	९	निवृत्ते	निर्वृत्ते
	१४	न्यस्तेन	न्यस्ते
	१९	तया	तथा
	२५	°मुपा°	°भपा°
	२६	°वोपा°	°वापा°

पृ०	प०	अशु०	शु०
	३०	तात्प्र°	ताम्र°
३४९	७	°रावे°	°रवे°
	१५	प्रत्युतासछ°	प्रस्तुता तच्छ°
३५२	१९	प्रयो°	सप्रयो°
३५३	८	विशिष्टविग्रहः	विग्रहः
३५६	१९	मुक्तिनि°	मुक्तिर्नि°
३५८	१२	°प्यभि°	°प्यव्यभि°
	२४	°श्शर°	°श्शूर°
	३४	‘सार्व°	‘असार्व°
३५९	५	°निषद°	°निषदी°
	८	°यकै°	°यैकै°
	१८	चाप्यभि°	चाव्यभि°
	२०	फलत्वं	फलवत्त्वं
	३४	विधित	विधितः
३६०	२९	°थर्वा°	°र्थवा°
३६१	१०	पृथक्त	पृथक्
	२२	°धिको	°धिके
	२३	भेदो	भेदे
३६३	१९	°लिङ्गो°	°द्वियो°
	२५	°ज्येति	°ज्यादिति
३६४	७	मयो	मनो
	१०	°र्घ्याङ्	°व्यङ्
	३३	°पते	°पतेः
	३३	चित्यम्	चिन्त्यम्
३६५	२	तस्यै	तस्या ए°
	२७	दशमह°	दशममह°
	३०	निवृत्तं	निर्वर्त्यम्
३६६	४	जिनः	जिन°
	८	°दिदे°	°तिदे°
	१२	कपाल°	कलाप°
	१५	वेद्यास्स°	वेद्योस्स°
	१८	निवृत्त्यर्थ°	निर्वर्त्य°
	२९	°संशन्	°शंसन्
	३०	°शसं°	°शंस°
	३१	°ताना	°तानां
३६७	१९	सया°	संज्ञा°
	२०	कासु°	अतः कासु°
	२२	तदधि°	तदनधि°
	२८	°यिषय्य°	°यिषेव्य°

पृ०	प०	अशु०	शु०
३६८	१९	क्याना°	°क्यानां
	२७	°पूर्वा°	°पूर्वत्वा°
	३०	°माशिनं	°माश्विनं
३६९	१६	श्रुतेः	श्रुते
	२०	°श्रुता	°श्रिता
	२६	नतु	नतु
३७०	१४	भावनया	भावनाया
	२५	रूपकर्मा°	रूपाकर्मा°
	२८	गुणानां	शिवगुणानां
३७१	२३	°योश्चा°	°योश्च तास्
३७२	४	देवा	वेदवा°
	१०	मत्र	मनःरम्भ्याम्नातस्य यत्र
	११	वेदा°	वेधा°
	२५	°क्षधि°	°क्षरधि०
	२५	त्ववि°	त्वव°
	२५	इत्य°	इत्याद्य°
	२९	शमोदमो	शमदमादेसाध्यचित्तै- काम्यादेरपीक्षावशा- देव सर्वविद्यासाधा- रण्यम्
	३०	°रणावा°	°रणवा°
३७३	८	दस्य।	दस्य
	२०	°वैदिकै°	°वैदिकैर्वाक्यै°
	२२,२८	°वैदिक°	°वैदिक°
	२८	संचारा°	संकोचा°
३७४	१०	ऽऽथर्वशाखा	ऽथर्वशिखा
	११	°रसरानत्कु°	°रस्सनत्कु°
	१४	°मित्यादि	°मिति प्रथमप्रश्नस्य प्रतिवचनमोमित्येतद- क्षरमादौ प्रयुक्तं
	२३	तत्तत्क°	तत्क°
	२३	यथैव	तथैव
	२४	°दानु°	°दामनु°
३७५	१९	च कार्यम् ।	समस्तोपासनञ्च का- र्यम् ॥
	३०	बद्धस्तु	बद्धास्तु
३७६	११	°णीय°	°णाय
	१८	°दिति	°दान् प्रति
	२१	मपद्येत	मपेक्ष्येत
	३२	°दाय°	°द्राय°
३७७	९	°तः प्रा°	°तोऽप्रा°
	१८	क्यानु°	°क्यत्वानु°

पृ०	प०	अशु०	शु०
	२९	त्येति	त्थेति
३७८	११	अक्षा°	अक्ष्या°
	२६	°विधा°	°विद्या°
	२०	°मर्थेति	°भर्घ्येत
	२९	विद्योपास्तौ	विद्युपास्त्योः
	३०	विदे छागविदे	विदेः छागपशु°
३७९	१५-१६	विशेष°	विषय°
	१८	°प्रत्यय	°प्रत्ययं
	१९	°सङ्ग°	°सम्म°
३७९	२२	°ष्ठत्वात्	°ष्टफलत्वात्
३८०	१४	शेष°	विशेष°
	१६	°प्सायाः	°प्सया
	२८	माक्षफ°	....
३८१	१२	लकोपासनानां	....
	१९	°त्वङ्गा°	°त्करवङ्गा°
	३०	°लेऽभे°	°ले भे°
३८२	२१	युक्तं ।	युक्तं
	२२	°र्थत्वात्	°र्थत्वम् ।
	२२	°लश्र°	°लाश्र°
	२३	विद्ययेति	यदेव विद्ययेति
	२७	°क्येन	°केन
३८५	१७	°दिव्य°	°दव्य°
	२४	श्रुतिप्र°	श्रुतितव्यप्र°
३८७	२०	कर्मा°	कर्म°
	२८	शङ्कानव°	शङ्काव°
३८९	३	°मध°	°माध°
३९०	१	°मधर्म°	°म°
३९३	२३	वर्ण°	पर्ण°
३९७	२०	°स्यैव	°स्येव
३९९	२७	°ज्ञान°	°.
[illegible]	११	°क्षेणा	°क्षेण
	२५	विहितस्या°	विहितस्य
	३१	°तेस्य°	°तेस्स°
४०१	३०	°विद्ये	°विदो°
४०२	४	°रस्या°	°राज्ञः°
४०३	१३	°भेदा°	°भेदाभेदा°
४०४	२१	°मितीत्य°	°मित्य°
	२३	°त्यपीतो°	°त्यतो°
४०६	३३	विदुरा°	विधुरा°
४०८	१९	°दित्या°	°द्या°
४१०	१७	°मादिः	°मा धीः
	३३	तमेवं	तमेव

पृ०	प०	अशु०	शु०
४१८	१	ततोऽनै°	ततो नै°
४२२	१४	बोधन°	भावबोध°
४२५	१२	न ।	। न
	३१	°शेष°	°श्लेष°
४२६	२२	°रूपं	°प्रसूतं
४२७	१९	°श्वरत्व°	°श्वरपरत्व°
	३०	°निर्दिष्ट°	°निर्दिष्टे
४२८	१६	स्फुटः	स्फुटी°
४२९	२०	भानात्	भासमाने
	३०	°म्याना	°म्यानां
४३०	८	परमेश्वरत्वाभावे	वस्तुतः परमेश्वरत्वाभावे
	१२	°वेति न	°वेति तत्र न
४३१	३०-३२	°स्सर्वत°	°स्सर्वं त°
४३२	२५	°येव	°येव तदुपासनया
४३३	१३	°दृष्टिरेवो°	°त्वेवं°
	१४	°दिपु	°दिदृष्टिः
४३४	१६	°तुतया°	°तुमा°
४३५	४	अन्त्या°	अत्या°
	१६	°म्नाते	°म्नातेन
	१७	°तौचि°	°विपयतौचि°
	३४	तेना°	यत्नेना°
४३६	१६	देश°	दिग्देश°
४३७	१७	°शफ°	°शफपरिमाण°
	२८	तत्रा°	तथा°
४३८	२९	°द्वद्वं	°द्वद्व
४३९	१३	इत्यर्थः	इति संगतिरित्यर्थः
	१३	°करणे	°करणे भाष्यकारेण
		°श्चेति	°श्चेति पर्यवस्यति
	२६	°श्चित्ते	°श्चित्त°
४४२	१८	°नुपत्ते°	°नुपपत्ते°
४४४	१०	°त्रमनु°	°त्रानु°
	२१	मानसं	मानसो
	३०	प्रलय°	फल°
	३४	प्रायोक्ष्येत	प्रायोक्ष्यत
४४५	२१	तदन्तर°	तदनन्तर°
४४६	३४	शेष°	श्लेष°
४४७	९	तत्प्रति	तं प्रति
	१४	एव	एव हि
	३१	एवं प्रा°	एवं पावे त्विति प्रा°
४४८	१५	न ।	। न
४४९	१६	°वदस्य	पदस्य
४५०	२७	°गवा°	°वागा°
	२८	°मुप°	°मुत्°
४५१	१९	°मत्तेव	°मत्येव
	२३	°करणस्य	°करणकस्य
४५२	१३	°खरू°	मनसः खरू°
	१३	°स्योद°	°स्यौद°
४५३	१	°तेः ब्रूम	°ते ब्रूमः
	५	प्राणा°	प्राण°
	१०	लीनस्य	लीनस्य प्राणस्य
	१५	प्रकरण°	करण°
	१९	तदनन्तर°	तदन्तर°
४५४	४	चानुपोष्य	च ॥
	७	°ज्ञानिनोर्वि°	°ज्ञानिज्ञानिनोर्वि°
	१६	°स्याप्य°	°स्या°
	१७	°क्षेप°	°पेक्ष°
४५५	१६	°क्तिषु	°क्तिस्तु लयः
	१७	वाच्यं	वाच्यं इह
	१८	°मपि	°मपि तेषां
	१९	°त्पात°	°पात्त°
	२३	परविद्यासु	......
	२७	वचनं	वर्त्तमाननिर्देशस्तु
	३१	°स्तुलया	°स्तुल्या
४५६	१२	°यमिति	°य इति
	१५	°हाद्यु°	°हादु°
	२१	°तान्त°	°तान्तर°
	३२	°त्मन°	°त्मान°
	३३	°त्तंदे°	°त्तदं°
४५७	२२	एवचकारौ	चकारं
	२९	°विशिश्लि°	°विश्लि°
४५८	३	°मात्मो°	°माकाशमात्मौ°
	२२	एवत°	एवोद°
		°उत्का°	°ःक्रा°
४६०	२९	°र्थाभे°	°र्थंभे°
	३३	°वाद°	°पादा°
४६१	९	वत्क्रम°	°वक्तृ°
४६२	५	°क्रम°	°क्कम°
	१६	°वधि	°वधिः
	२४	प्राप्तु°	प्राप्त°
	२५	°न्तोप°	°न्त्योप°
	२६	°यावरण°	°यापवरक°
४६३	३	°ध्वंसना°	°ध्वंसन°
	३५	°स्योकः	°स्यौकः

पृ०	प०	अशु०	शु०
	२९	नलीक°	नलक्ष°
४६४	२१	°रूपतः	°रूपः
	२९	ननु	न तु
४६६	९	एव	एवाग्रे
४६७	११	°यान°	°याण°
	१८	°दिपदं	°दिवस°
	१९	°लरूप°	°ल°
	१९	°रमि°	°र इ°
४६८	२२	मार्ग°	न मार्ग°
	२६	प्रय°	प्रया°
४६९	६	°दिरि°	°दिगतिरि°
	१२	श्रद्धां	श्रद्धा
	२०	तु	तत्
	२३	पुरुष°	परं पुरुष°
४७०	२६	°न्तश्च	°न्तः
४७१	७	तस्य	तस्य तयोर्मध्ये
	१२	न त°	न ताव°
	२२	'संव°	न हि 'संव°
	२९	°दत्तस्या°	°दत्तस्य
	३५	तथापि	तथा च
४७२	१९	श्रवणं	वायुश्रवणं
	२०	इति य°	इति व°
	२०	विभावानां	विमानानां
४७३	७	भिन्नमार्गः	भिन्ना मार्गाः
	१२	°दिस°	°दिसत्त्वे
	१५	यया कयाचा°	यथाकथञ्चिद°
	२१	°तेषु	°तेषु वरुणादिषु
	२९	°प्राप्या°	°प्राप्त्यर्था°
	३४	देवमा°	देवयानमा°
४७६	२९	हिरण्य°	मुख्यत्वादिति । हिरण्य°
४७७	२०	°तइतिप्रत्य°	इ[illegible]प्रत्य°
४७८	२५	°स्यब्रह्मतादवश्यं	°स्यं ब्रह्म तावदवश्यं
	२९	प्राप्यं	प्राप्यं ब्रह्म
	३२	°तस्क°	°मित्येतत्
४८०	१	मत	मतं
४८१	२६	°नाण्व°	°नाणव°
४८२	१९	°मव°	°मप°
४८३	२१	°मः प्र°	°मप्र°
४८६	२०	°रणे	°रणः हि
४८७	३३	एव ज्ञा°	एवाज्ञा°
४८८	२०	समानार्थः	समान एवा[illegible]ः
४९०	१५	°यात्मक°	°यानन्द[illegible]क°
	२१	भोग°	भोगे
४९२	२७	तद°	तदा°
	२७	भूति°	भूमि°
	३१	तस्य तस्य	तस्य
४९४	१२	प्रसद्धेन	प्रसन्नेन
४९५	२५	श्रवणा°	निषेधा°
४९६	३४	°धोपप°	°धाप°
४९७	३२	ऽभवदि°	भवन्ति°
४९८	२७	हङ्कार	हकार
५००	२७	स्योक्तेः	स्थोक्तेः
५०३	१५	°पीश°	°रीश°
	२६	अपर°	यद्वा अपर°
५०५	१३	°प्रत्तयः	प्रवृत्तयः
५०६	१३	परमा°	